ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫ МИНИСТРЛІГІ

ЖӘҢГІР ХАН АТЫНДАҒЫ БАТЫС ҚАЗАҚСТАН АГРАРЛЫҚ-ТЕХНИКАЛЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

Студенттердің, магистранттардың және докоранттардың «ҒЫЛЫМҒА ЖОЛ – 2025» атты XII Халықаралық ғылыми – практикалық конференциясының материалдары
2025 жылғы 15 сәуір
***

Материалы
XII Международной научно-практической конференции студентов, магистрантов и докторантов
«ПУТЬ В НАУКУ – 2025»
15 апреля 2025 года
***

Materials
of the XII International scientific and practical conference of students, masters, and doctors
«THE PATH TO SCIENCE – 2025»
April 15, 2025

ӘОЖ 001
КБЖ 72
Ғ96

Ғ96 Студенттердің, магистранттардың және докоранттардың «Ғылымға жол – 2025» атты XII Халықаралық ғылыми – практикалық конференциясының материалдары= Материалы XII Международной научно-практической конференции студентов, магистрантов и докторантов «Путь в науку – 2025»=Materials of the XII International scientific and practical conference of students, masters, and doctors «The way to science – 2025» - Орал: Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, 2025 - 710 б.

ISBN 978-601-319-617-6

Конференция материалдары жинағында университеттің жас ғалымдарының ғылыми мақалалары жинақталған. Ғылыми мақалалар экономика мен агроөнеркәсіптік кешен, биотехнология, ветеринария, мал шаруашылығы, экология, мұнай-газ техникасы және құрылыс материалдарының өндірісі, өндірістегі энергияны үнемдейтін технологиялар мен мәселелердің кең спектрін, білім беру жүйесіндегі тәсілдерін көрсетеді. Жинақ оқу және ғылыми мекемелердің, өндірістік мамандардың, докоранттардың, магистранттардың және студенттердің кең ауқымына арналған.

ӘОЖ 001
КБЖ 72

© «Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті» КеАҚ, 2025

ISBN 978-601-319-617-6

Бас редактор – Главный редактор - Chief Editor

Шәмшідін Ә.С. а.ш.ғ.к. Ғылым жөніндегі проректор	кандидат с.-х. наук. Проректор по науке	**Shamshidin A.S.,** Candidate of Agricultural Sciences, Vice-rector for science

Редакция алқасы – Редакционная коллегия - Editorial team

Насиев Б.Н., а.-ш.ғ.д., проф., ҚР ҰҒА корреспондент мүшесі	доктор с.-х. наук, проф. академик НАН РК	**Nasiyev B**., doctor of agricultural Sciences, Professor, corresponding member of NAS of the RK
Рахимгалиева С.Ж., а.-ш.ғ.канд., доцент	канд. с.-х. наук, доцент	**Rakhimgaliyeva S**., cand. Agricultural Sciences, Associate Professor
Траисов Б. Б., а.-ш.ғ.д., проф.	доктор с.-х. наук, проф.	**Traisov B.,** doctor of agricultural Sciences, Professor
Кушалиев К. Ж., в.ғ.д., проф.	доктор вет. наук, проф.	**Kushaliyev K.,** Doctor of Veterinary Sciences, Professor
Таубаев У. Б., в.ғ.д., проф.	доктор вет. наук, проф.	**Taubayev U.,** Doctor of Veterinary Sciences, Professor
Монтаев С. А., т.ғ.д., проф.	доктор техн. наук, проф.	**Montayev S.,** Doctor of Engineering Sciences, Professor
Казамбаева А.М., э.ғ.к.	канд.экон.наук	**Kazambaeva A.M.,** Cand. of economic Sciences
Нуралин Б.Н., т.ғ.д.	доктор техн. наук, проф.	**Nuralin B.N.** , Doctor of Engineering Sciences, Professor,

СЕКЦИЯЛЫҚ ОТЫРЫСТАР

«АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫ ҒЫЛЫМДАРЫ ЖӘНЕ ВЕТЕРИНАРИЯ» СЕКЦИЯСЫ

ӘОЖ 637.1
Тажиева Н.Н., магистрант
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал қ.
Оразов А.Ж., жетекшісі
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал қ.

ТҮЙЕ СҮТІНЕ НЕГІЗДЕЛГЕН ҚЫШҚЫЛ СҮТТІ СУСЫН ӨНДІРІСІНДЕГІ HACCP ЖҮЙЕСІ

ТҮЙІН

Мақалада Қазақстан Республикасында арнайы мақсаттағы сүт өнімдері өндірісінің жай-күйі мен даму перспективалары, Түйе сүтінің тағамдық құндылығы және физикалық- химиялық қасиеттері жайлы мәліметтер берілді. Сүт өнеркәсібінде өнімдердің ассортиментін кеңейту үшін түйе сүтіне негізделген қышқыл сүтті сусын өндірісіндегі сапасын және қауіпсіздік бағалау арқылы сүт өнімдерінің сапасын жақсарту жолдары көрсетілді. HACCP алғашқы қағидатын ғылыми негіздеу: биологиялық, химиялық және физикалық қауіп факторларын (қауіптерді) анықтау, олардың бүкіл өндірістік цикл бойына таралуы және түйе сүтіне негізделген қышқыл сүтті сусын өндірісінің сапасы мен қауіпсіздігін бақылау және басқару бойынша сыни бақылау нүктелері анықталды.

Түйін сөздер: *сүт өнеркәсібі, қышқыл сүтті сусын, сыни бақылау нүктелері, HACCP қағидасы, қауіп факторлары.*

Сүт өнімдерін өндіруде HACCP (Hazard Analysis and Critical Control Points) жүйесі – тағам қауіпсіздігі мен сапасын қамтамасыз етуде кеңінен қолданылатын тиімді басқару әдісі болып табылады. Бұл жүйе сүт өндірісінің барлық кезеңдерінде ықтимал қауіптерді алдын ала анықтап, олардың деңгейін төмендету немесе жою үшін бақылау шараларын енгізуге бағытталған. HACCP әдісі өнімнің сапасы мен қауіпсіздігін сақтаудың ғылыми негізделген тәсілі ретінде, сүт өңдеу саласында микробиологиялық, химиялық және физикалық қауіптерді басқаруға мүмкіндік береді.

Қазіргі уақытта тағам өнімдерінің қауіпсіздігіне қойылатын талаптар артуда, соның ішінде сүт өнімдеріне қатысты да. Сүт — микробиологиялық ластануға және әртүрлі химиялық өзгерістерге тез ұшырайтын өте сезімтал өнім. Сондықтан сүт және сүт өнімдерін өндіруде HACCP жүйесін енгізу, бұл өнімдердің сапасын жоғары деңгейде сақтап, олардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін маңызды болып табылады.

HACCP жүйесі бойынша өндірістік процессте кездесетін әртүрлі қауіптер (микробиологиялық, химиялық, физикалық) кезеңдер бойынша сарапталып, сыни бақылау нүктелері (СБН) анықталады. Әрбір сыни бақылау нүктесінде қауіптің алдын алу үшін қажетті шаралар белгіленіп, бұл шаралардың тиімділігін қамтамасыз ету мақсатында тұрақты мониторинг жүргізіледі. Осылайша, сүт өнімдерін өндіруде HACCP жүйесі тек өнімнің қауіпсіздігін қамтамасыз етіп қана қоймай, сонымен қатар оның сапасын да арттырады. [1,2].

Зерттеу нысаны мен әдістері. Зерттеу жұмысы ҚР АШМ Ветеринариялық бақылау және қадағалау комитетінің «Республикалық ветеринариялық зертхана» ШЖҚ РМК Батыс Қазақстан облыстық филиалының сынақ зертханасында және Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық- техникалық университетінің ғылыми зерттеу орталығында жүргізілді. Түйе сүтіне негізделген қышқыл сүтті сусын өндірісіндегі қауіпсіздік сапасын бағалауды зерттеудің заманауи әдістерін пайдалана отырып, бірқатар тәжірибелер жүргізілді.

Қазақстан Республикасының ДСҰ-ға кіруімен (Дүниежүзілік сауда ұйымы) өндірілетін және бәсекеге қабілетті өнімнің сапасын арттыруда отандық тамақ кәсіпорындарының жауапкершілігі артады. Егер жергілікті өндіруші ұқсас дәм мен азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ете алмаса, импортталған азық-түлік сату нарығының айтарлықтай үлесін алуы

мүмкін. Осыған байланысты азық-түлік қауіпсіздігі саласындағы негізгі және жетекші стандарт ISO 22000:2005 "Азық-түлік қауіпсіздігін басқару жүйесі" болып табылады [3].

HACCP жүйесі (ағылшын тілінде)"HazardAnalysis and Critical ControlPoints" (тәуекелдерді талдау және сыни бақылау нүктелері) - қауіптерді анықтау, сыни бақылау нүктелерін белгілеу және бақылау, алдын алу және түзету шараларын әзірлеу арқылы проблемалардың алдын алу тұжырымдамасына негізделген қарапайым және логикалық бақылау жүйесі. Ол жеті негізгі қағиданы ескере отырып жасалуы керек:

1. Ықтимал тәуекелдерге талдау жасаңыз.
2. Сыни бақылау нүктелерін (СБН) анықтау.
3. СБН үшін сыни шектерді белгілеу.
4. СБН -да бақылау үшін мониторинг жүйесін орнату.
5. Түзету әрекеттерін белгілеу.
6. Тексеру рәсімдерін белгілеу.
7. жазбалар мен құжаттаманы жүргізу принциптерін белгілеу.

Зерттеу нәтижелері мен талқылау.

Ашымалы сүт өнімдерінің қауіпсіздігі мен сапасы өндірушілер, сауда компаниялары және тұтынушылар үшін басымдыққа ие. Қышқыл сүтті өнімдерінің қауіпсіздік деңгейін анықтау оларда қауіпті факторлардың болуына байланысты. Ашымалы сүт өнімдеріне қауіпті факторлардың әсері оларды өндірудің, тасымалдаудың және сатудың кез келген кезеңінде болуы мүмкін, сондықтан процестің барлық кезеңдерін бақылау өте маңызды. Ашымалы сүт өнімдерінің, оның ішінде толтырғыштардың қауіпсіздігі белгіленген микробиологиялық нормаларға сәйкес анықталады [2].

Қышқыл сүт сусындарын алу үшін тұтас және майсыз сүт, кілегей, қоюландырылған және құрғақ сүт, натрий казеинаты, айран және басқа да сүт шикізаты, сондай-ақ уыт сығындысы, қант, жеміс сироптары, джемдер, даршын және т. б. қолданылады. Резервуарлық тәсілмен ашытылған сүт сусындарын өндірудің технологиялық процесі мынадай технологиялық операциялардан тұрады: шикізатты дайындау, қалыпқа келтіру, пастерлеу, гомогенизациялау, салқындату, арнайы ыдыстарда ашыту, ұйығышты салқындату, ұйығыштың пісуі (шұбат), орау. Қышқыл сүтті сусын өндірісінің әр кезеңінде тәуекелді анықтау қаупі бар. Ашымалы сүт өнімдеріне арналған HACCP жүйесі ықтимал қауіптің барлық санаттарын ескеруі керек: биологиялық, химиялық және физикалық қауіптер.

Биологиялық қауіптерге тірі организмдердің, соның ішінде микроорганизмдердің (*Salmonella, Escherichiacoli* 0157:H7 және т.б.), қарапайымдылардың, паразиттердің және т. б., олардың токсиндері мен қалдықтарының әсерінен туындайтын қауіптер жатады [4].

Химиялық қауіптерді шығу көзіне байланысты үш топқа бөлуге болады.

1. Тағамға кездейсоқ түскен химиялық заттар.

а) ауылшаруашылық химикаттары: пестицидтер, гербицидтер, өсімдіктердің өсуін реттегіштер және т.б.;

б) кәсіпорындарда қолданылатын химиялық заттар: тазалау, жуу және дезинфекциялау құралдары, майлау майлары және т. б.;

в) сыртқы ортадан ластану: қорғасын, мышьяк, кадмий, сынап және т. б.

2. Табиғи түрде пайда болатын қауіп факторлары. Афлатоксиндер сияқты өсімдік, жануар немесе микробтық метаболизм өнімдері.

3. Тағамға әдейі қосылған химиялық заттар. Консерванттар, қышқылдар, тағамдық қоспалар, өңдеуді жеңілдететін заттар және т. б.

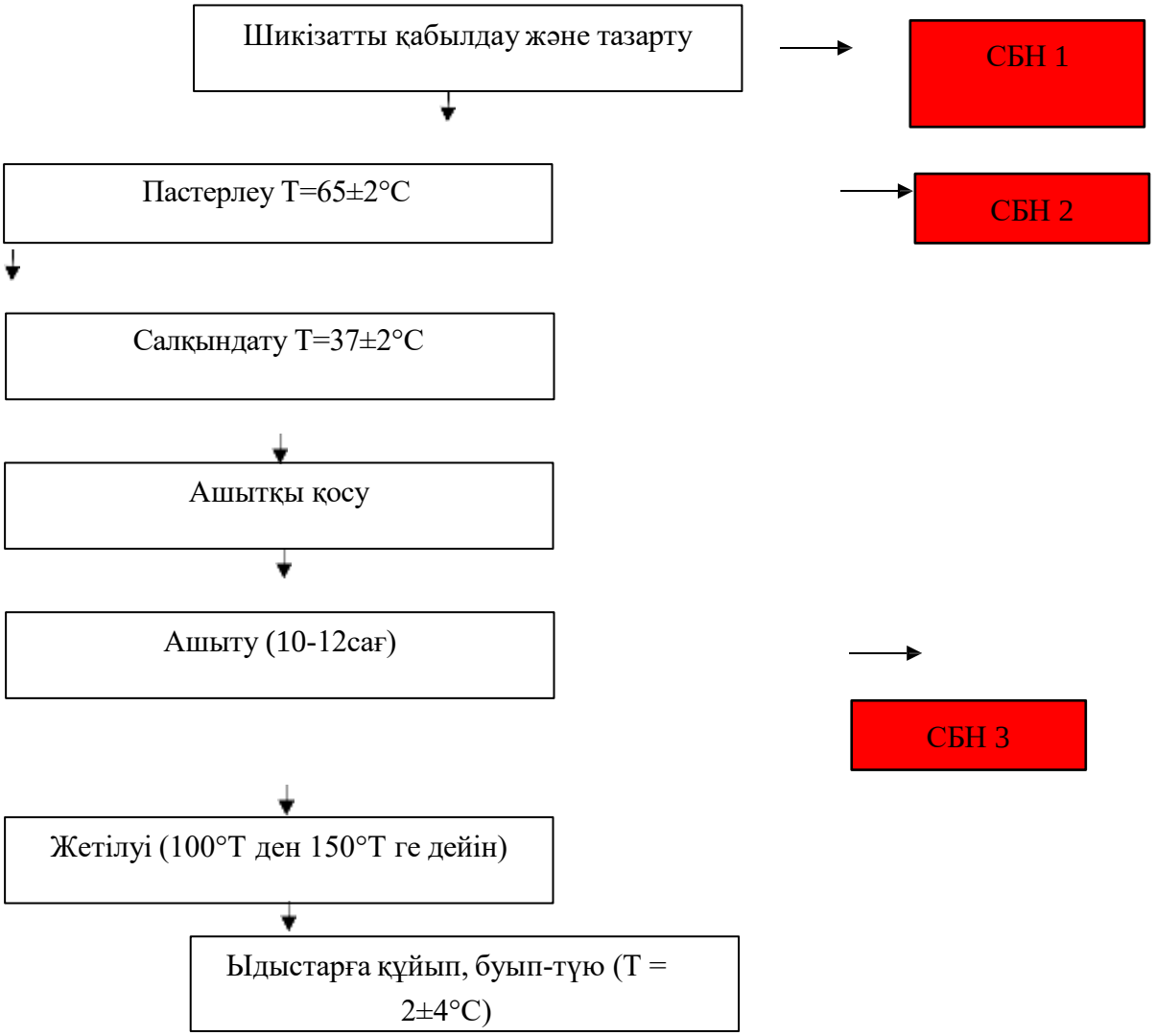
Физикалық қауіптер тамақ өнімдерінде табиғи күйінде жоқ және осы тағамдарды (шыны, металл, пластмасса және т.б.) тұтынатын адамға ауырсыну немесе зиян келтіруі мүмкін кез келген физикалық материалдың болуымен байланысты. [5].

Қышқыл сүтті сусын өндірісіндегі шикізат:

- ҚР СТ 117-2015 Шұбат. Жалпы техникалық шарттар;

Ұсынылған жұмыста шұбат өндірудегі ықтимал қауіпті факторларға талдау жасалды. Қауіптілік көзі ретінде өндірістің барлық кезеңдері талданды: шикізатты қабылдау, пастерлеу, салқындату, ашытқы қосу, ашыту ,жетілу, буып-түю және тасымалдау. Жұмыстың жалпыланған нәтижелері кестеде келтірілген

Технологиялық режимдердің қатаң мониторингі мен түзету әрекеттері қауіпті ашытылған сүт қышқылды өнімдерін өндіру кезінде тәуекел дәрежесін төмендетуді қамтамасыз етеді.

Сызба 1. Шұбатың технологиялық сызбасы

Шикізатты қабылдау және тексеру. Ол үшін қабылданған барлық ингредиенттер (түйе сүті, ашытқы т.б.) зертханалық тексеруден өтеді. Ол май құрамын талдауды, микробиологиялық талдауды, сүтте антибиотиктердің болуын тексеруді және т. б. қамтиды. Қабылдап алынған шикізатты әрі қарай механикалық тазалаудан өткізеді және пастерлеуге жібереді.

Кесте-1. Қышқыл сүт өнімдерін өндіру кезінде СБН тәуекелін бағалау және бақылау жөніндегі іс-қимылдар.

СБН	Тәуекел	Бақылау әрекеттері	Тәуекел дәрежесі
1	2	3	4
СБН 1	Шикі сүтті қабылдау	Т = 2±4°С сүтті сақтау температурасы. Ауыр металдардың, антибиотиктердің, афлатоксиндердің болмауы.	Жоғары

1	2	3	4
СБН 2	Сүтті пастерлеу	Пастерлеудің қатаң шектелген температурасын сақтау Т = 65±2°С, 5- 10 мин	Жоғары
СБН 3	Ашыту	Ашыту температурасын бақылау және ашыту уақытын бақылау.	Жоғары

Қорытынды. Зерттеу жұмысы барысында шұбат өндірудегі ықтимал қауіпті факторларға талдау жасалды. Қауіптілік көзі ретінде өндірістің кезеңдері талданды: шикізатты қабылдау, пастерлеу, ашыту. Жұмыстың жалпыланған нәтижелері кестеде келтірілген. HACCP (Hazard Analysis and Critical Control Points) жүйесін енгізу тағам өндірісінде, оның ішінде сүт өнімдерін өндіруде, тағам қауіпсіздігін қамтамасыз етудің ең тиімді және ғылыми негізделген әдісі болып табылады.

HACCP жүйесі өнімнің қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін сүттің сапасын сақтап, оның патогендермен ластануының алдын алады, сондай-ақ өнімнің сақтау мерзімін ұлғайтады. Бұл әдіс сүт өңдеу өндірісінің тиімділігін арттырып, тұтынушылардың денсаулығын қорғауға, сондай-ақ өнімнің нарықтағы бәсекеге қабілеттілігін арттыруға көмектеседі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Чудакова Е.А. ХАССП – как систематический подход к идентификации, оценке и контролю безопасности пищевых продуктов в молочной промышленности / Е.А. Чудакова, Е.И. Рыжков // Журнал "Новые технологии". - 2015. - № 2. - С.29-37.
2. Малыгина В.Д. Оценка безопасности кисломолочных продуктов повышенной биологической ценности / В.Д. Малыгина, К.А. Антошина, Л.Е. Лисовская // Научный журнал НИУ ИТМО. -2015. -№3.-С.1-5. 2. Казахстан и ВТО. – [Электронный ресурс]. – URL: http://wto.gov.kz/ru/kazwto/ (дата обращения: 12.04.2021)
3. ISO 22000:2005 Системы менеджмента безопасности пищевых продуктов. Требования к любым организациям в продуктовой цепи. – [Электронный ресурс]. – URL: http:// www.iso.org/iso/ru/catalogue_detail?csnumber=3546 6 (дата обращения: 12.04.2021)
4. Основные принципы системы ХАССП. – [Электронный ресурс]. – URL: http:// www.haccp-control.ru/принципысистемы-хассп. html (дата обращения: 12.04.2021)
5. Утебаева А.А. Разработка кисломолочного продукта с функциональными пищевыми добавками / А.А. Утебаева, А.Р. Бахтыбекова, Р.С. Алибеков и др. // Журнал "Новые технологии"-2016.-№2.-С.33-39.
6. Инновационный патент РК №92852 «Способ получения кисломолочного продукта» / Р.С. Алибеков, Ж.У. Мырхалыков, К.А. Уразбаева и др

АННОТАЦИЯ

В статье представлены сведения о состоянии и перспективах развития производства молочной продукции специального назначения в Республике Казахстан, пищевой ценности и физико-химических свойствах верблюжьего молока. Для расширения ассортимента продукции молочной промышленности были продемонстрированы пути улучшения качества молочной продукции путем оценки качества и безопасности при производстве кисломолочных напитков на основе верблюжьего молока. Научное обоснование первого принципа HACCP: выявлены критические контрольные точки по выявлению биологических, химических и физических факторов риска (рисков), их распределению на протяжении всего производственного цикла и контролю и управлению качеством и безопасностью производства кисломолочных напитков на основе верблюжьего молока.

RESUME

The article presents information on the state and prospects of development of special-purpose dairy products in the Republic of Kazakhstan, nutritional value and physico-chemical properties of camel milk. To expand the range of dairy products, ways to improve the quality of dairy products by

evaluating the quality and safety in the production of fermented milk drinks based on camel milk were demonstrated. Scientific substantiation of the first principle of HACCP: critical control points have been identified for the identification of biological, chemical and physical risk factors (risks), their distribution throughout the entire production cycle and control and management of the quality and safety of production of fermented milk drinks based on camel milk.

УДК 633.2:636.085
Хиясов М.Г., докторант
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана, г. Уральск
Насиев Б.Н., руководитель
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана, г. Уральск

ВЛИЯНИЕ СПОСОБОВ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ НА КОРМОЕМКОСТЬ ПАСТБИЩ

АННОТАЦИЯ

Деградированные пастбищные территории требуют улучшения экологических условий и включения деградированных земель в активный пастбищеоборот. В исследованиях было доказано отрицательное влияние интенсивного способа использования на показатели растительности и кормоемкости пастбищ. В исследованиях при интенсивном выпасе на 1 голову КРС потребность в пастбищной площади составила 7 га, при этом кормоемкость пастбищ составила 0,0007 гол/га.

Ключевые слова: *пастбища, растительный покров, деградация, кормоемкость, способы использования пастбищ.*

В настоящее время в полупустынной зоне Западно-Казахстанской области растет площадь сбитых и заросших непоедаемыми и ядовитыми растениями пастбищ. Особенно велика площадь деградированных угодий в местах водопоя и отдыха животных. Сбой пастбищ вокруг аулов расширялся до 7-9 км. В целом динамика этих процессов в настоящее время позволяет с высокой долей уверенности прогнозировать расширение деградации пастбищ до 50% их площади. Неблагоприятное состояние пастбищ объясняется не только природными особенностями региона. Еще в большей мере это результат антропогенного воздействия. Так, в течение последних лет в погоне за прибылью сельскохозяйственные формирования, особенно фермерские хозяйства без учета состояний пастбищных угодий стали интенсивно нарашивать поголовье с.х. животных. В итоге это привело к существенному повышению пастбищной нагрузки, снизило урожайность и кормоемкость пастбищных угодий, усилило процессы опустынивания на огромных территориях [1]. Улучшение и восстановление пастбищ — это критически важные меры для обеспечения долгосрочной продуктивности сельскохозяйственных угодий и поддержания их экологической устойчивости.

Улучшение пастбищ — это комплекс мер, направленных на повышение продуктивности и устойчивости пастбищных экосистем. Эти меры включают агротехнические методы, такие как внесение удобрений, посадка многолетних трав, борьба с сорняками и внедрение систем управления выпасом. Основная цель улучшения пастбищ — повысить их плодородие и увеличить количество доступного корма для животных.

Восстановление пастбищ — это процесс, направленный на возрождение деградированных земель до их первоначального состояния, как с точки зрения экологии, так и продуктивности. Восстановление включает ограничение выпаса, пересев трав, улучшение почвы и восстановление биоразнообразия.

В целях предотвращения отрицательного антропогенного воздействия на пастбища в современном с.х. производстве в основу адаптивной стратегии дальнейшего наращивания производства продуктов питания и сельскохозяйственного сырья должны быть положены принципы рационального природопользования, в систему которого входит целый ряд мероприятий, из которых наиболее важными являются: сезонность стравливания пастбищ с

учетом состояния растительного покрова, его урожайности; установление оптимальной нагрузки скота на единицу площади [2].

Таким образом, в целях недопущения дальнейшей деградации пастбищных угодий и их улучшения и восстановления целесообразно внедрять рациональное использование пастбищ, используя такие методы управления, которые не нарушают естественный баланс экосистем и позволяют поддерживать продуктивность пастбищ без ущерба для пастбищных ценозов [3].

Рациональное использование пастбищ представляет собой комплексную систему управления, направленную на обеспечение устойчивости экосистемы и сохранение ресурсов для будущих поколений. Эта концепция охватывает экологические, экономические и социальные аспекты управления пастбищами, включая контроль за нагрузкой на экосистему, повышение продуктивности и защиту экосистем пастбищ. Цель рационального использования пастбищ — предотвратить деградацию пастбищных земель, обеспечить устойчивое обеспечение потребности всех видов сельскохозяйственных животных в пастбищных кормах [4].

Следование данным рекомендациям позволяет с незначительными затратами увеличивать урожайность на 15-30%, повысить качество кормов, а также предотвратить деградацию пастбищ [5].

В своих исследованиях К.Г. Магомедов и Р.К. Камилов (2022) пришли к выводу что для рационального использования пастбищ необходимо оптимальное размещение на них в зависимости от вида выпасаемых сельскохозяйственных животных, правильное регулирование сроков выпаса в зависимости от физиологии растений на пастбищах и пастбищеоборот. По мнению ученых следование основным принципам рационального использования пастбищ позволяет повысить продуктивность пастбищных угодий до 35%, улучшить качество кормов и предотвратить деградацию растительности и почвы пастбищ [6].

Использование ротационного выпаса, при котором животные перемещаются между несколькими участками для оптимального использования трав и снижения деградации пастбищ, в контексте рационального использования пастбищ гарантирует увеличение продуктивости как самих пастбищ так и животных, повышение устойчивости растений и почвы пастбищ. Ротационный выпас в условиях влажных районов востока США способствовал улучшению состояния растений и увеличению продуктивности животных. По результатам экспериментов ученых Университета Джорджии Andrae и Smith (2008), ротационный выпас позволил увеличить урожайность кормов на 30-40% по сравнению с традиционными методами выпаса [7]. Также в североамериканских пастбищах, ротационный выпас способствовал увеличению содержания белка в корме на 15% по сравнению с непрерывным выпасом. Кормовые культуры, такие как *Poa pratensis, Dactylis glomerata* и *Trifolium repens,* продемонстрировали лучшие показатели качества при ротационном выпасе. Это привело к увеличению продуктивности животноводства на 20% [8]. В других исследованиях ротационный выпас позволил сократить использование удобрений на 20-30% благодаря естественному восстановлению питательных веществ в почве через равномерное распределение навоза [9]. Также по данным многочисленных исследований других ученых использование ротационного выпаса способствует увеличению содержание органического углерода в почве на 10-20%, за счет укоренения большого количества трав, снижению эрозии на песчаных почвах и сохранению и увеличению биоразнообразия пастбищ с одновременным уменьшением количества инвазивных видов растений, которые часто доминируют на деградированных пастбищах [10].

При рациональном использовании пастбищ также используется сезонный выпас животных, который подразумевает, что сельскохозяйственные животные находятся на разных пастбищах весной, летом и осенью, а зимой - на стойловом содержании [11]. Сезонный выпас - это практика управления пастбищами, при которой животные перемещаются на новые участки в зависимости от сезона и доступности кормов. Этот метод управления может способствовать улучшению состояния пастбищ и эффективности использования ресурсов. В последние годы многочисленные исследования сосредоточились на изучении влияния сезонного выпаса на продуктивность, здоровье пастбищ, а также на поведение и здоровье животных.

Для решения поставленной цели и задач в 2021-2023 годы на пастбищах полупустынной зоны - крестьянского хозяйства «Мирас» Саралжинского сельского округа,

Бокейординского района Западно-Казахстанской области проведены полевые исследования с использованием принятых методик и ГОСТ-ов.

Одним из важных признаков пастбищ, входящих в описываемые группы, являются кормоемкость пастбищ и оптимальная нагрузка животных на единицу пастбищ, которые рассматриваются как важнейший хозяйственный признак, при расчете и определении дефицита и профицита пастбищных кормов и обеспеченности с.х. животных в питательных веществах по сезонам года. Существует много факторов, которые необходимо принять во внимание при оценке кормоемкости пастбищ и оптимальной нагрузки животных на единицу пастбищ. Наряду с многими другими факторами немаловажными являются - количество и качество растительности, которое постоянно меняется на протяжении года и определяет качество травостоя пастбищ. Чем ниже качество пастбища, тем меньше должна быть нагрузка на него в виде пасущихся животных. Иными словами, чем хуже пастбище, тем меньше голов в расчете на гектар необходимо содержать. Здесь необходимо исходить из зональных особенностей пастбищ, их состава и питательности кормов; из характера изменений запасов корма по сезонам и годам на разных типах пастбищ с учетом поедаемости отдельных пастбищных трав; их большей и меньшей устойчивости разных типов пастбищ при их использовании; из установленных в связи с этим норм выпаса, гарантирующих сохранение пастбищ, как целостных экосистем; из вытекающей отсюда же необходимости системы выпаса [12].

По данным исследований установлено, что за пастбищный период (20 апреля - 20 октября) суммарная урожайность пастбищ с интенсивным выпасом составила 7,99 ц/га зеленой массы. При использовании сезонного выпаса урожайность зеленой массы выросла до 19,25 ц/га, а наибольшая урожайность зеленой массы за указанный период была отмечена на пастбищах с ротационным выпасом - 26,39 ц/га.

В конечном счете урожайность пастбищ определяет их кормоемкость. В исследованиях при пастбищном периоде 180 дней на пастбищах с интенсивным выпасом на 1 голову КРС потребность в пастбищной площади составила 7 га, при этом кормоемкость пастбищ составила 0,0007 гол/га.

Использование ротационного и сезонного выпаса с.х. животных положительно повлияло на кормоемкость пастбищ полупустынной зоны. Так, при использовании сезонного выпаса при урожайности зеленой массы за пастбищный период 19,25 ц/га кормоемкость пастбищ составила 0,21 гол/га, а потребность в пастбищной площади на 1 голову КРС - 4,7 га. Использование же ротационного выпаса позволило получить лучшие результаты по сравнению с другими вариантами исследования, на данных пастбищах при суммарной урожайности зеленой массы за пастбищный период в 26,39 ц/га, необходимая площадь на 1 голову КРС составила 3,4 га, т.е. емкость пастбища составила 0,29 гол/га (Таблица 1).

Таблица 1 - Оценка кормоемкости пастбищ при разных способах их использования в полупустынной зоне ЗКО в среднем за 2021-2023 годы, крестьянское хозяйство «Мирас» Бокейурдинского района

Варианты опыта	Урожайность зеленой массы за сезон, ц/га	Пастбищ-ный период, дни	Расчетное коли-чество выпа-саемых голов	Необходимая площадь с учетом страхового фонда, га		Емкость пастбищ, гол/га
				Всего, га	На 1 голову	
Ротационный выпас	26,39	180	120	409	3,4	0,29
Сезонный выпас	19,25	180	120	561	4,7	0,21
Интенсивный выпас	7,99	180	120	1351	7	0,0007

Интенсивный выпас за счет снижения показателей растительного и почвенного покровов отрицательно влияет и на экономические показатели с.х. субъектов. В рамках внедрения в 2023 году на базе крестьянского хозяйства «Мирас» Бокейординского района на площади 50 га было изучено влияние способов выпаса на мясную продуктивность с.х. животных. Перед началом выпаса весной (5 апреля) весной живой вес телок 10-месячного возраста в контрольной группе был 191,8 кг/гол, а в опытной группе, где используется ротационный выпас - 191,9 кг/гол (Таблица 2).

Таблица 2 - Экономическая эффективность способов использования пастбищ полупустынной зоны Западного Казахстана, крестьянское хозяйство «Мирас» Бокейурдинского района ЗКО

Варианты опыта	Живой вес на начало опыта, кг	Живой вес на конец опыта, кг	Прирост живой массы, кг	Средне-суточный прирост живой массы, кг	Раз-ница, кг/гол	Раз-ница, кг/тенге
Интенсивный выпас	191,8	252,4	60,6	0,40	-	-
Ротационный выпас	191,9	284,2	92,3	0,62	31,8	54 060

В течение 5 месячного периода, т.е. к концу опыта (5 сентября) в контрольной группе живой вес телок составил 252,4 кг/гол, в опытной группе с использованием пастбищ ротационного выпаса живой вес составил соответственно - 284,2 кг/гол.

В опытной группе за пастбищный период получен прирост живой массы больше на 31,8 кг/гол по сравнению с контрольной группой. Разница вырученной суммы при реализации телок 2-х групп в живом весе составила 54 060 тенге на одну голову животного.

Таким образом, расчеты эффективности показывают, что предлагаемые научно-обоснованные способы использования пастбищ полупустынной зоны Западного Казахстана, т.е. применение ротационного выпаса с.х. животных на естественных пастбищах является более экономически эффективным по сравнению с интенсивным выпасом скота.

Исследования проводятся в рамках НТП ПЦФ по теме BR21881871 «Разработка технологий и приемов заготовки кормов в кормовых угодьях Казахстана в контексте устойчивого управления» КН МНВО РК и по теме PhD докторской диссертации «Оценка состояний и изучение приемов рационального использования пастбищ».

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙЛИТЕРАТУРЫ

1. Жамбакин Ж.А. Пустынные пастбища и их использование // Улучшение и рациональное использование пастбищ Казахстана. - Алма-Ата, 1995. - С.84-101.

2. Кириченко Н.Г. Пастбища пустынь Казахстана. - Алма-Ата, 2012. - С. 20-24.

3. К мерам по эффективному использованию пастбищных угодий Казахстана. - 2019. – URL: https:// inbusiness.kz/ ru/ author_news/ k-meram-po-effektivnomu-ispolzovaniyu-pastbishchnykh-ugodiy-kazakhstana. 30.03.2025.

4. Концепция рационального использования пастбищ в Республике Казахстан на 2021 - 2030 годы. - 2022. - URL: https://agriexpert.ru/articles/137/koncepciya-racionalnogo-ispolzovaniya-pastbishh-v-respublike-kazaxstan-na-2021-2030-gody. 30.03.2025.

5. Власенко М.В., Бородычев В.В., Кулик А.К. Рациональное использование пастбищных угодий Чирского песчаного массива // Известия Нижневолжского агроуниверситетского комплекса: Наука и ВПО. - 2019. - №1 (53). - С.113-123. https://doi.org/10.32786/2071-9485-2019-01-14.

6. Магомедов К.Г., Камилов Р.Р., Алиев С.М. Использование травостоев высокогорных пастбищ с учетом вида животных // Научные известия. - 2022. - №31. https://cyberleninka.ru/article/n/ispolzovanie-travostoev-vysokogornyh-pastbisch-s-uchetom-vida-zhivotnyh.

7. Andrae J., Smith R. Rotational Grazing Benefits and Specific Methods // American Association of Bovine Practitioners Conference Proceedings. - 2008. - Vol.41. - P.104-108. https://doi.org/10.21423/aabppro20084376.

8. Oates L., Undersander D., Gratton C., Bell M., Jackson R. Management-Intensive Rotational Grazing Enhances Forage Production and Quality of Subhumid Cool-Season // Pastures. Crop Science. - 2011. - №51. - P.892-901. https://doi.org/10.2135/CROPSCI2010.04.0216.

9. Badgery W., Millar G., Broadfoot K., Martin J., Pottie D., Simmons A., Cranney P. Better management of intensive rotational grazing systems maintains pastures and improves animal performance//Crop and Pasture Science. - 2017. - №68. - P.1131-1140. https://doi.org/10.1071/CP16396.

10. Sanderman J., Reseigh J., Wurst M., Young M., Austin J. Impacts of Rotational Grazing on Soil Carbon in Native Grass-Based Pastures in Southern Australia // PLoS ONE. - 2014. - Vol.10. https://doi.org/10.1371/journal.pone.0136157.

11. Приказ Министра сельского хозяйства Республики Казахстан от 29 апреля 2020 года № 145 "Об утверждении Типовых правил выпаса сельскохозяйственных животных» Зарегистрирован в Министерстве юстиции Республики Казахстан 30 апреля 2020 года № 20540. - URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/V2000020540. 30.03.2025.

12. Кузембайулы Ж., Карынбаев А.К. Биоэкологические зоны пустынных пастбищ Республики Казахстан // Монография. - Бастау, Алматы, 2007. -176 с.

ТҮЙІН

Тозған жайылымдық аумақтар экологиялық жағдайларды жақсартуды және тозған жерлерді белсенді жайылым айналымына қосуды талап етеді. Зерттеулерде қарқынды пайдалану әдісінің жайылымдардың өсімдік жамылғысы мен жемшөп сыйымдылығына теріс әсері дәлелденді. 1 ірі қара мал басына қарқынды жаю кезіндегі зерттеулерде жайылым алаңына қажеттілік 7 га құрады, бұл ретте жайылымдардың жем сыйымдылығы 0,0007 бас/га құрады.

RESUME

Degraded pasture territories require improved environmental conditions and the inclusion of degraded lands in active pasture management. Studies have proven the negative impact of intensive use on vegetation and pasture feed intensity. In studies with intensive grazing per 1 head of cattle, the need for pasture area was 7 hectares, while the forage capacity of pastures was 0.0007 head/ha.

УДК 338.436.33

Биктурганова Г., Мейрамкызы М., студенты
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана, г. Уральск
Амангелдикызы З., руководитель
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана, г. Уральск

ПРОЕКТ КЛУМБЫ АЭРОПОРТА В ГОРОДЕ УРАЛЬСК

АННОТАЦИЯ

Данный проект посвящен разработке клумбы на территории аэропорта города Уральск, с целью улучшения экологической ситуации и повышения эстетической привлекательности пространства. В условиях активного развития города и увеличения потока пассажиров через аэропорт, создание зелёных насаждений становится важным элементом городской инфраструктуры. Проект направлен на озеленение прилегающих территорий, улучшение микроклимата и создание комфортной среды для пассажиров и сотрудников аэропорта.

В рамках проекта предложено использование местных растений, устойчивых к климатическим и почвенным условиям региона, что обеспечит долговечность и устойчивость зеленых насаждений. Включение элементов ландшафтного дизайна, таких как цветники, кустарники и деревья, позволит не только улучшить визуальное восприятие территории, но и создать гармоничную атмосферу для отдыха и прогулок.

Ключевые слова: *проект, клумба, Уральск, аэропорт, площадка, озеленение.*

Введение. В последние годы большое внимание уделяется развитию инфраструктуры в городах и улучшению экологической ситуации. Аэропорты, как важная часть городской инфраструктуры, становятся объектами не только транспортной, но и экологической значимости. В условиях глобальных изменений климата и роста числа пассажиров важным становится вопрос экологии и устойчивости транспортных объектов, включая аэропорты. Один из таких объектов — международный аэропорт Уральск, который играет ключевую роль в транспортной системе Западного Казахстана и служит важным звеном в связи города с другими регионами и странами. Основной проблемой аэропорта Уральск является необходимость модернизации и расширения его инфраструктуры, чтобы соответствовать современным требованиям. Аэропорт, расположенный в стратегически важном регионе, сталкивается с повышением спроса на перевозки и необходимостью улучшения условий для пассажиров. Существующие инфраструктурные объекты требуют обновления, а территория аэропорта нуждается в улучшении с точки зрения безопасности, удобства и экологической устойчивости. Целью дипломного проекта является разработка концепции модернизации аэропорта Уральск с учётом экологических стандартов и современных технологий. Это включает в себя создание зеленых зон, улучшение транспортной доступности и повышение комфортности обслуживания пассажиров. В проекте особое внимание уделяется интеграции аэропорта в городской биоэкологический каркас, с целью создания комфортной, экологически чистой и безопасной среды как для пассажиров, так и для сотрудников. Проект предусматривает внедрение современных технологий для улучшения энергоэффективности, применения устойчивых материалов и создание комфортных условий для всех категорий граждан. Важно, что проект ориентирован на внедрение принципов устойчивого развития и экосистемного подхода, что делает аэропорт не только важным транспортным хабом, но и экологически безопасным объектом.

Материалы и методика. Проект озеленения входной зоны международного аэропорта им. Маншук Маметовой в городе Уральск.

Анализ объекта проектирования производился по следующим методикам:

1.Генеральное планирование**:** Начать с тщательного планирования территориального расположения клумбы на территории аэропорта. Нужно учитывать такие факторы, как освещенность, направление ветров, а также функциональные зоны (например, рядом с зонами отдыха или зданиями).

2.Составление схемы посадки: Для создания красивой и гармоничной клумбы необходимо правильно распределить растения по высоте и цвету. Высокие растения (например, астры) можно располагать в центре клумбы, а низкорослые растения (например, лаванда) — по краям.

3. Использование технологии вертикального озеленения: В случае ограниченного пространства, возможно использование вертикальных конструкций, таких как живые изгороди, вьющиеся растения на решетках или стендах. Это не только экономит пространство, но и добавляет эстетической ценности.

Результаты исследований. Проект озеленения входной зоны международного аэропорта им. Маншук Маметовой в городе Уральск.

Ландшафтные решения. В проекте предложены следующие решения:

1. На территории уже имеется ниваки из сосны, поэтому предложено включить в посадки ниваки из хвойников с другой стороны и другие хвойные растения.

2. В озеленении использовано большое количество хвойных растений, что позволяет входной группе оставаться декоративной в течении всего года. Предложенные хвойные: ель колючая голубая в двух размерах, сосна горная, можжевельник казацкий использованы в рядовых, одиночных посадках и посадка группой. Эти растения наиболее хорошо переносят местный климат (низкая влажность, высокая температура воздуха, ветра). Так же они не нуждаются в трудоемком уходе, по сравнению, например, с туями.

3. Хвойные посадки дополнены декоративными кустарниками. Это – спирея серая и японская, гортензия метельчатая, красный барбарис. Так же являются наиболее устойчивыми. Декоративны по цветению и листу на протяжении всего сезона.

4. В высоких клумбах использованы розы. Показывают отличные результаты при должном уходе. Цветут весь сезон. Роза – один из любимых цветов жителей Уральска. Очень часто используется при озеленении города.

5. Газон будет прекрасным фоном для миксбордеров. Создаст ухоженный вид, добавит ощущение свежести.

Задачи ландшафтного проекта: Формирование единого гармоничного пространства, где здание аэропорта в современном стиле дополнено посадками растений. Создание визитной карточки города.

Посадки хвойных и лиственных растений создают официальную и одновременно мягкую атмосферу общественного пространства, отличный фон для восприятия аэропорта в целом. Зеркальный фасад здания будет отражать зелень, что добавит объема и свежести.

Посредством ландшафтных решений зафиксировать основные оси восприятия пространства.

Исключить движение людей по газону.

Улучшение экологии. Формирование благоприятной среды.

Зеленые насаждения способствуют:

- улучшению температурного режима;
- сохранению режима влажности воздуха;
- адсорбция загрязненного воздуха.

Предложенный ландшафтный дизайн декоративен с любой точки обзора. Будет радовать как проходящих мимо, так и смотрящих из окон аэропорта.

Рисунок 1 – Ситуационный план аэропорта в городе Уральск

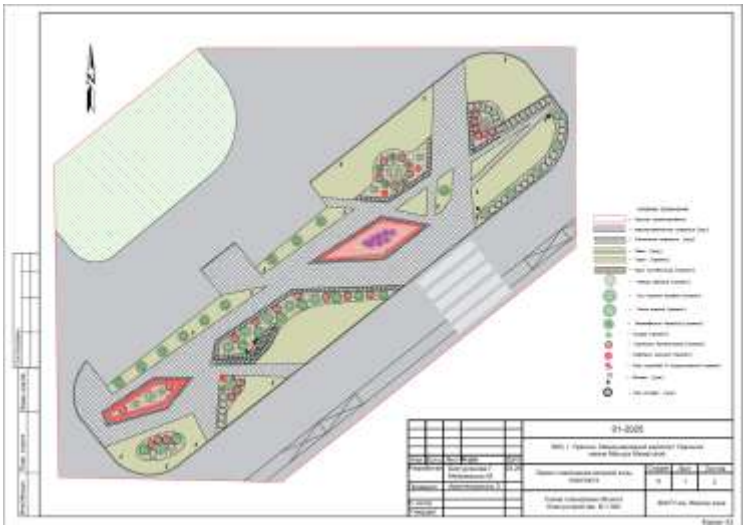
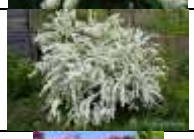

Рисунок 2 – Генеральный проект клумбы аэропорта в городе Уральск

Таблица 1 – Ассортиментная ведомость клумбы аэропорта в городе Уральск, 2025 г.

Ассортиментная ведомость				
№	Наименование	Высота, см	Кол-во, шт	Внешний вид
1	Ниваки хвойный	200-300	1	
2	Ель колючая голубая	250-270	23	
3	Ель колючая голубая карликовая	80-100	4	
4	Сосна горная	100-150	9	
5	Можжевельник Казацкий	40-60	7	
6	Гортензия метельчатая	60-80	26	
7	Спирея серая	40-60	38	
8	Спирея японская	20-30	178	
9	Барбарис красный	20-30	3	
10	Роза шраб	100-150	15	
11	Роза флорибунда	80-100	32	
12	Роза почвопокровная	20-30	141	

Выводы и рекомендации. Создание клумбы на территории аэропорта города Уральск значительно улучшит экологическую обстановку в районе. Зеленые насаждения способствуют снижению уровня загрязнения воздуха, поглощая углекислый газ и выделяя кислород. Это положительно повлияет на микроклимат как внутри, так и вокруг аэропорта. Использование местных видов растений, устойчивых к климатическим и почвенным условиям региона, обеспечит долговечность и гармоничное вписывание клумбы в окружающую среду. Проект клумбы будет способствовать улучшению визуального восприятия территории аэропорта. Элементы ландшафтного дизайна, включая цветники, кустарники и деревья, создадут комфортную атмосферу как для пассажиров, так и для сотрудников. Это сделает пребывание в аэропорту более приятным и снизит уровень стресса, связанного с путешествием. Рекомендуется использовать растения с разной текстурой и цветом, что создаст интересные визуальные эффекты и поддержит эстетическое разнообразие.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Методические указания по выполнению выпускной квалификационной работы для студентов направления подготовки 35.03.10 «Ландшафтная архитектура»
2. Электронный ресурс URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Казахстан
3. Электронный ресурс https://ura.aero/ru/
4. Электронный ресурс URL: https://yandex.kz/maps/ru/org/oral_auezhayy
5. Электронный ресурс URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Уральск_(аэропорт)
6. Электронный ресурс URL: https://uralsk.aeroport.website/
7. Электронный ресурс URL: https/en.wikipedia.org/wiki/Oral_Ak_Zhol_Airport
8.Электронный ресурс :https://www.tourister.ru/world/asia/kazakhstan/city/oral/airports/7926

ТҮЙІН

Бұл жоба Орал қаласының әуежайы аумағында гүлзарды жобалауға арналған, оның басты мақсаты – экологиялық жағдайды жақсарту және аумақтың эстетикалық тартымдылығын арттыру. Қаланың белсенді дамуы мен әуежай арқылы жолаушылар ағынының артуы жағдайында жасыл желектерді құру қала инфрақұрылымының маңызды элементіне айналады. Жоба жақын маңдағы аумақтарды көгалдандыруға, микроклиматты жақсартуға және әуежай қызметкерлері мен жолаушылар үшін жайлы орта құруға бағытталған.

Жоба аясында аймақтың климаттық және топырақтық жағдайларына төзімді жергілікті өсімдіктерді пайдалану ұсынылады, бұл жасыл желектердің ұзақ мерзімділігі мен тұрақтылығын қамтамасыз етеді. Ландшафттық дизайн элементтерін, мысалы, гүлзарлар, бұталар мен ағаштарды қосу аумақтың көрнекі қабылдануын жақсартып қана қоймай, демалу мен серуендеу үшін үйлесімді атмосфера құруға мүмкіндік береді.

RESUME

This project is dedicated to the development of a flowerbed at the airport in the city of Uralsk, aimed at improving the ecological situation and enhancing the aesthetic appeal of the space. In the context of the city’s active development and the increasing flow of passengers through the airport, the creation of green spaces becomes an important element of urban infrastructure. The project focuses on greening the surrounding areas, improving the microclimate, and creating a comfortable environment for both passengers and airport staff.

The project proposes the use of local plants that are resilient to the region's climatic and soil conditions, ensuring the durability and sustainability of the green spaces. The inclusion of landscape design elements, such as flowerbeds, shrubs, and trees, will not only improve the visual perception of the area but also create a harmonious atmosphere for relaxation and walking.

ӘОЖ 636.085:636.52
Бақтыгереева І.Т., студент
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал қ.
Байбатыров Т.А., жетекшісі
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал қ.

ЭКСТРУДЕРЛЕНГЕН ҚОНАҚЖҮГЕРІНІ ҚҰРАМА ЖЕМ ӨНДІРІСІНДЕ ҚОЛДАНУДЫҢ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ

ТҮЙІН

Бұл мақалада қонақжүгері (сорго) дақылын құс, мал шаруашылығында және құрама жем өндірісінде пайдалану мүмкіндіктері қарастырылады. Қонақ жүгері дақылын жоғары қысымда және температурада пресс-экструдерде өңдеу, бұл қоректік заттардың сіңімділігін айтарлықтай арттырады. Экструзиядан кейінгі соңғы өнімнің ылғалдылығы 8-10%, құрамында 15-20% декстриндер бар, крахмал толығымен желатинденеді, соның арқасында оның сіңімділігі 2-2,5 есе артады. Сонымен қатар, қонақжүгерінің құрғақшылыққа төзімділігі және жоғары өнімділігі климаттық өзгерістер жағдайында да тұрақты азық-түлік көзін қамтамасыз етеді.

Түйінді сөздер: *қонақжүгері, құс, мал шаруашылығы, құрама жем өндірісі, дақыл, экструзия.*

Кіріспе. Қазақстан үшін қонақжүгері, арпа және сұлы дәндерін жинау қалдықтарын пайдалана отырып, экструдталған жем өндіру өзекті болып табылады және технологиялық параметрлерді әзірлеуді талап етеді, өйткені дәннің құрамында танин бар, оның мөлшері 3% жетуі мүмкін, бұл жемге ащылық береді. Экструзиялық өңдеу дәнді айтарлықтай өзгертеді. Негізгі және ең маңызды өзгерістер «жарылыс» кезінде орын алады – өнім экструдерден шыққан кезде қысым мен температураның күрт төмендеуі: жасуша қабырғалары мен химиялық байланыстар жыртылады, құрылым өзгереді. Астық шикізатының негізгі құрамдас бөлігі жоғары молекулалы полисахаридті крахмал гидролизденіп, қарапайым моносахаридтер мен декстриндерге айналады. Еритін заттардың мөлшері 5-8 есе артады. Бұл кезде жемнің тағамдық құндылығы сақталады және қоректік заттарға қарсы қосылыстар толығымен немесе айтарлықтай жойылады [1].

Экструдердегі жылдам қыздыру нәтижесінде өңделген массада болатын ылғал, микроорганизмдер және басқа да зиянды заттар моноөнімге айналады және ол кеуекті болады, көлемі ұлғаяды. Астық жемінің сіңімділігі 90 пайызға дейін артады. Қонақжүгері – мал шаруашылығында және ауыл шаруашылығының басқа да салаларында қолданылатын маңызды өсімдік. Оның шаруашылықта пайдасы мол, себебі оның құрамында малға қажетті көптеген қоректік заттар, дәрумендер және микроэлементтер бар. Қонақжүгеріні мал шаруашылығында және құрама жем өндірісінде пайдалану ауыл шаруашылығының тиімділігін арттыруға, өнімділікті жоғарылатуға және экологиялық тұрақтылықты қамтамасыз етуге үлкен ықпал етеді [2].

Бұл мақалада қонақжүгерінің мал шаруашылығында және құрама жем өндірісінде пайдалану перспективалары қарастырылады. Қонақжүгерінің малға қажетті қоректік заттарға бай болғаны соншалық, оны малдың дұрыс өсіп-өнуі үшін қажет азық ретінде пайдалану тиімді болып табылады. Сонымен қатар, қонақжүгерінің экологиялық артықшылықтары мен ауыл шаруашылығының басқа да салаларына ықпалы сөз болады. Қонақжүгері ауыл шаруашылығында кеңінен пайдалану оның болашақта мал шаруашылығын дамытудың маңызды құралына айналатынын көрсетеді [3].

Экструзия дәнді өңдеу әдісі ретінде бұрыннан белгілі. Бұл астықты жоғары қысымда және температурада пресс-экструдерлерде өңдеу, бұл қоректік заттардың сіңімділігін айтарлықтай арттырады. Экструзиядан кейінгі соңғы өнімнің ылғалдылығы 8-10%, құрамында 15-20% декстриндер бар, крахмал толығымен желатинденеді, соның арқасында оның сіңімділігі 2-2,5 есе артады. Экструзия дәнді толық дерлік дезинфекциялауды жеңілдетеді [4].

Зерттеудің мақсаты мен міндеттері. Біздің зерттеулеріміздің мақсаты қонақжүгері (сорго) дақылын құс шаруашылығында және құрама жем өндірісінде пайдалану мүмкіндіктерін

ғылыми негіздеу, оның өнімділігі мен қоректік құндылығын зерттеу арқылы ауыл шаруашылығында қолдану тиімділігін анықтау.

Зерттеудің міндеттері:

1. Қонақжүгерінің мал азықтық құндылығын, құрамындағы қоректік заттарды (ақуыз, көмірсу, жасұнық және минералдар) талдау.
2. Қонақжүгеріні мал азығына қолданудың экономикалық тиімділігін бағалау.
3. Қонақжүгері дақылын мал шаруашылығында кеңінен қолдану бойынша ұсыныстар әзірлеу.
4. Экструзияның параметрлері мен режимі зерттеледі.
5. Жас құстарды дәстүрлі емес шикізатты пайдалана отырып, экструдталған жемге негізделген жаңа теңдестірілген рационмен азықтандыру бойынша өндірістік сынақтар жүргізіледі.
6. Жүргізілген зерттеулердің нәтижесінде Батыс Қазақстан облысының жағдайында құстарды өсіру кезінде дәстүрлі емес шикізаттан экструдталған жемді пайдалану бойынша ұсыным әзірленетін болады.

Қонақжүгері құс және мал шаруашылығында, әсіресе малдың ас қорыту жүйесін жақсартатын, олардың денсаулығын сақтайтын және өнімділігін арттыратын азықтандыру компоненті ретінде кеңінен қолданылуда. Оның құрамындағы май қышқылдары, ақуыздар мен минералды заттар малдың тіршілігін қамтамасыз етуде маңызды рөл атқарады.

Қонақжүгерінің құрамындағы дәрумендер мен микроэлементтер құстың өсуін және дамуын жеделдетеді. Жас жануарлар үшін бұл әсіресе маңызды, себебі олардың ағзасы тез дамып, қарқынды өсуді қажет етеді. Қонақжүгерінің құрамындағы энергия, белоктар мен майлар оның азықтық құндылығын арттырады, бұл құстың тез өсуіне мүмкіндік береді.

Қонақжүгерінің құрамындағы дәрумендер мен антиоксиданттар құстардың иммундық жүйесін нығайтуға көмектеседі. Осылайша, малдың түрлі инфекцияларға қарсы тұру қабілеті артады және аурулармен күресу үшін түрлі дәрі-дәрмектерді қолдану қажеттілігі азаяды [5].

Құс өнімінің сапасы қонақжүгерімен азықтандыру арқылы жақсарады. Бұл өсімдік өнімнің құрамындағы май мен ақуыз мөлшерін арттырады, сондай-ақ оның дәмін жақсартады. Мұның нәтижесінде құс өнімдерінің сапасы мен табыстылығы артады. Экструдерленген және экструдерленбеген қонақжүгерінің химиялық құрамы 1-кестеде көрсетілген.

Кесте-1. Экструдерленген және экструдерленбеген қонақжүгерінің химиялық құрамы

Көрсеткіштер	**Мөлшері, %**	
	Экструдерленбеген	**Экструдерленген**
Ылғалдылық	10-12	10-12
Ақуыз (протеин)	8-10	9-12
Май (липидтер)	2-4	2-4
Көмірсулар	60-70	65-75
Талшық (жасұнық)	3-6	2-5
Минералды заттар	1,5-3	1-3
Крахмал	50-60	55-65
Қанттар	2-4	1-3
Кальций	0,02-0,04	0,02-0,05
Фосфор	0,15-0,3	0,2-0,4

Экструдерленген қонақжүгеріде ақуыз мөлшері 8-10 %-ды құраса, экструдерленбеген қонақжүгеріде 9-12 %, ал крахмал мөлшері экструдерленген қонақжүгеріде 55-65 %, экструдерленбегенде 55-65 % құрайды.

Экструдерлеу процесі қонақжүгерінің қоректік құндылығын арттырып, крахмалды жеңіл сіңірілетін күйге айналдырады, бұл оны құс және мал азығына тиімді пайдалануға мүмкіндік береді.

Қоспа экструдер бөшкесіндегі қысу диафрагмаларынан өткенде оның ішіндегі температура 110 ^{o}C жоғары көтеріледі және қысым 40 атмосферадан жоғары көтеріледі. Қоспаның экструдер арқылы өту уақыты 30 секундтан аспайды және ол максималды

температура аймағында 5-6 секунд қана болады, сондықтан термиялық өңдеудің жағымсыз әсерлері минимумға дейін төмендейді.

Сонымен бірге осы уақыт ішінде қоспа:

- зарарсыздандырылған және дезинфекцияланған;
- көлемінің ұлғаюы (экструдерден шыққан кезде крахмал мен жасуша қабырғаларының молекулалық тізбектерінің үзілуіне байланысты);
- гомогенизацияланған;
- тұрақтандырады;
- сусызданады.

Нәтижесінде ақуыздың сіңімділігі 90% жетеді. Амин қышқылдары белок молекулаларындағы екіншілік байланыстардың бұзылуына байланысты қол жетімді болады. Қол жетімді лизиннің мөлшері 88% жетеді. Сонымен қатар, уреаза, протеаза ингибиторлары және трипсин сияқты қоректік заттарға қарсы қосылыстар толығымен немесе айтарлықтай жойылады. Крахмал желатинделген, бұл оның сіңімділігін арттырады.

Қонақжүгерінің құрамындағы май қышқылдары, витаминдер мен минералдар құстың және малдың дұрыс азықтануына ықпал етеді, бұл жануардың денсаулығына және өнімділігіне оң әсер етеді. Қонақжүгері әсіресе малдың қыс мезгілінде дұрыс қоректенуіне ықпал ететін қосымша жем ретінде өте пайдалы.

Қонақжүгеріні құрама жем өндірісінде қолдану перспективасы өте жоғары. Оны құс және мал шаруашылығында, сондай-ақ азықтық дақыл ретінде қолдануға болады [6].

Қонақжүгері — аграрлық шаруашылықта арзан әрі тиімді құрама жем дақылы. Оның өндірісін дамыту құрама жем бағасын төмендетуге, сонымен қатар азықтың сапасын арттыруға мүмкіндік береді. Ауыл шаруашылығында мал басын өсіріп, құрама жем өндірісін кеңейту фермерлерге шығындарды азайтуға көмектеседі.

Қонақжүгері құс шаруашылығы мен құрама жем өндірісінде тиімді пайдалану үшін оны жинау, өңдеу және сақтау технологияларына ерекше назар аудару қажет. Қонақжүгерінің дәнін жинау кезінде оның ылғалдылығы мен сапасын бақылау өте маңызды. Дәндер қатаң шарттармен өңделіп, сақтау кезінде оларды үнемі бақылап отыру қажет. Осылайша, қонақжүгерінің барлық пайдалы қасиеттері сақталады.

Қорытынды. Қонақжүгерінің құс шаруашылығында және құрама жем өндірісінде пайдалану өте тиімді әрі болашағы зор бағыт болып табылады. Оның құрамындағы жоғары сапалы ақуыздар, көмірсулар, минералдар мен дәрумендер малдардың өсуін, даму деңгейін және өнімділігін арттыруға көмектеседі. Сонымен қатар, қонақжүгерінің құрғақшылыққа төзімділігі мен тез өсетіндігі оның кең ауқымды ауылшаруашылық дақылы ретінде қолданылуын қамтамасыз етеді.

Қонақжүгеріні құрама жем ретінде пайдаланудың артықшылықтары көп: ол малдардың денсаулығын жақсартып, олардың өнімдерін арттыруға ықпал етеді. Бұл әсіресе сүт және ет өндірісімен айналысатын шаруашылықтар үшін өте маңызды. Сонымен бірге, қонақжүгерінің құрама жем өндірісінде қолданылуы ауылшаруашылық өндірісін тұрақтандыруға және климаттық өзгерістерге төзімділікті арттыруға мүмкіндік береді.

Экструдерленген қонақжүгеріні құрама жем өндірісінде қолданудың перспективалары айқын. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, экструдерлеу процесі кезінде қонақжүгерінің крахмал құрылымы өзгеріп, оның сіңімділігі мен энергетикалық құндылығы артады. Мысалы, экструдерленген қонақжүгеріде ақуыз мөлшері 9–12%, крахмал 55–65%, май 2–4% мөлшерін көрсетті, бұл құстың ас қорытылуын оңтайландырып, азықтың сіңімділігін жеңілдетеді.

Қорыта айтқанда, қонақжүгеріні құс шаруашылығы мен құрама жем өндірісінде қолдану перспективалары жоғары және оның маңызы арта түсетіні сөзсіз. Бұл дақыл тек құрама жем өндірісінің тиімділігін арттырып қана қоймай, қоректік бағалығымен оң әсерін тигізеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Александров С.Н., Косова Т.И. Комбикормовое производство для животноводства и птицеводства. – М.:ООО «Изд. АСТ»; Донецк: «Сталкер», 2004.-189с.

2. Чумаков, В. Экструдированные корма: приготовление и использование / В. Чумаков // Наука и инновации. - 2016. - N 2. - С. 40-42.

3. Тлецерук И.Р., Юрина Н.А. Использование экструдированного сорго в рационах цыплят-бройлеров//Труды Кубанского ГАУ. – 2015, Кубань. – С. 102-105.

4. Кононенко, С.И. Перспективы применения сорго в животноводстве / С.И. Кононенко // Политематический сетевой электронный научный журнал Кубанского государственного аграрного университета. - 2013. - № 90. - С. 549-580.

5. Кононенко С. И. Сорго в комбикормах для бройлеров /С. И. Кононенко, И. С.Кононенко //Кормление сельскохозяйственных животных и кормопроизводство. – 2011.- № 9. – С. 24-27

6. Жужукин, В.И. Энергетическая оценка зерна сорго [Текст] / В.И. Жужукин, Д.П. Волков // Кормопроизводство. – 2010. – №10. – С. 24-26.

АННОТАЦИЯ

В статье рассматриваются возможности использования сорго в птицеводстве, животноводстве и производстве комбикормов. Переработка сорго в пресс-экструдере при высоком давлении и температуре значительно повышает усвояемость питательных веществ. Конечный продукт после экструзии имеет влажность 8-10%, содержит 15-20% декстринов, а крахмал полностью клейстеризован, благодаря чему его усвояемость увеличивается в 2-2,5 раза. Кроме того, засухоустойчивость и высокая урожайность сорго обеспечивают стабильный источник продовольствия даже в условиях изменения климата

RESUME

The article discusses the possibilities of using sorghum in poultry farming, livestock farming and compound feed production. Processing sorghum in a press extruder at high pressure and temperature significantly increases the digestibility of nutrients. The final product after extrusion has a moisture content of 8-10%, contains 15-20% dextrins, and the starch is completely gelatinized, due to which its digestibility increases by 2-2.5 times. In addition, drought resistance and high yields of sorghum provide a stable source of food even in the face of climate change.

ЭОЖ:664.681.1:664.663.5

Сегізбаева Г.Б., магистрант
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал қ.
Жұмаева А.Қ., жетекшісі
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал қ.

ҚҰМАЙ ҰНЫН ГЛЮТЕНСІЗ ҰНДЫ КОНДИТЕРЛІК ӨНІМДЕРДІҢ ӨНДІРІСІНДЕ ПАЙДАЛАНУ

ТҮЙІН

Зерттеуіміз құмай ұнын ұнды кондитерлік өнімдер өндіруде пайдалану мүмкіндігін және целиакиядан зардап шегетін адамдар үшін кондитерлік өнімдер мен глютенсіз өнімдер ассортиментін кеңейтуге арналған. Мақалада глютенсіз ұнды кондитер өнімдер технологиясын жетілдіру мақсатында құмай ұнын танымал «Юбилейное» қантты печенье рецептурасына еңгізуді көздейді. Құмай – Қазақстан үшін жаңа дақыл емес, қалыптасып жатырған табиғи-климаттық жағдайларға төзімді, алайда азық-түлік саласында қолданысқа енбеген мәдениеттердің бірі.

Түйінді сөздер*: құмай ұны, ұнды-кондитерлік өнім, целиакия, глютен.*

Біздің елімізде целиакия ауруын және глютенге төзбеушіліктің басқа түрлерін емдеуге арналған дәрі-дәрмектердің дамуы туралы ақпарат үнемі пайда болуына қарамастан, нақты құрал әлі табылмаған. Бірақ, глютенсіз тағамдық қоспаларға сұраныс күн сайын артып келеді.

Елімізде глютенсіз өнімдер өндірісі жоқтығы тақырыптың өзектілігін арттырады. Бүгінгі таңда Қазақстанда жеткілікті түрде әртүрлі дәнді дақылдарды өсірілуде. Глютенсіз ұнды-кондитер өндірісінде таптырмас шикізат көзі болатын сондай дақылдардың бірі – құмай.

Осыған байланысты Қазақстандық өндірістерге глютенсіз өнімдерімен науқас адамдарды сапалы және арзан өнімдермен қамтамасыз ету қажеттілігі туындайды. Елімізде глютенсіз өнімдер өндірісі жоқтығы тақырыптың өзектілігін арттырады.

Құмай – көпжақты пайдалануға жарамды дақыл. Бұл тамақ өнеркәсібі үшін, әсіресе нан және кондитерлік өнімдер үшін таптырмас жарма дақылы болып саналады.

Әлемнің көптеген елдерінде құмай дәнінен жасалған ұн бидай ұнының бір бөлігінің орнына нан-тоқаш және ұннан жасалған кондитерлік өнімдерді (пряниктер, кекстер) өндіруде қолданылады [1].

Ташкент химия-технологиялық институтының «Азық-түлік өнімдері технологиясы» кафедрасының доценті, PhD докторы Джахангирова Гулноза Зинатуллаевна мен аға-оқытушы Махмудова Дилдора Хасановна бидай ұрығын пайдалана отырып, құмай ұнынан глютенсіз нан дайындайды. Глютенсіз дайын өнімге бағалау жүргізеді. Зерттеулер оң нәтиже көрсетеді, және құмай ұны глютенсіз нан-тоқаш өндірісіне қолданыла алатыны дәлелденді [2].

Нижнее Поволжье ауыл шаруашылығы ҒЗИ ауыл шаруашылық ғылымдарының докторы Кононов В.М. және Селиванова В.Ю. берген бағаларына сәйкес, тағамдық құмай тек мал азығы ретінде емес, сонымен қатар, құнды перспективті азық-түлік өндірісіне арналған дақыл екендігі қарастырылды. Зерттеуде келтірілген ақпарат бойынша құмай дәнінде 67%-көмірсу, 14,0%-ақуыз, 5,0%-май, 1,6%-клетчатка бар екені көрсетілген. Волгоград облысында Аист, Круст және Иргиз гибриді атты құмайдың азық-түліктікке арналған сұрыптары кездеседі. Бұл сұрыптарда адамның өмір сүруіне қажетті: ақуыз, көмірсу, дәрумендер, минералды тұздар және микроэлменттер қажетті нормада. Сондықтан да, күнделікті тұрмыста басқа да дақылдардың орнын басып, әр түрлі тағамда қолданылуға таптырмас дақыл десе де болады [3].

Осылайша құмай ұнын ұнды кондитерлік өндірісте қолданудың мүмкіндіктерін байқай аламыз.

Зерттеудің мақсаты құмай ұнын пайдалана отырып қантты печенье тенологиясын әзірлеу. Печеньеге арналған қамыр танымал «Юбилейное печеньесі рецептурасы бойынша дайындалды.

Қантты печеньені 4 түрлі үлгіде: 100% жоғары сұрыпты бидай ұнынан жасалған бақылау үлгісі, құмай ұнын 10%, 20%, 30% және 100% қолданған үлгілері әзірленді. Дайын өнімнің сапасы ГОСТ 24901-2014 талаптарына сәйкес келуі қажет[4].

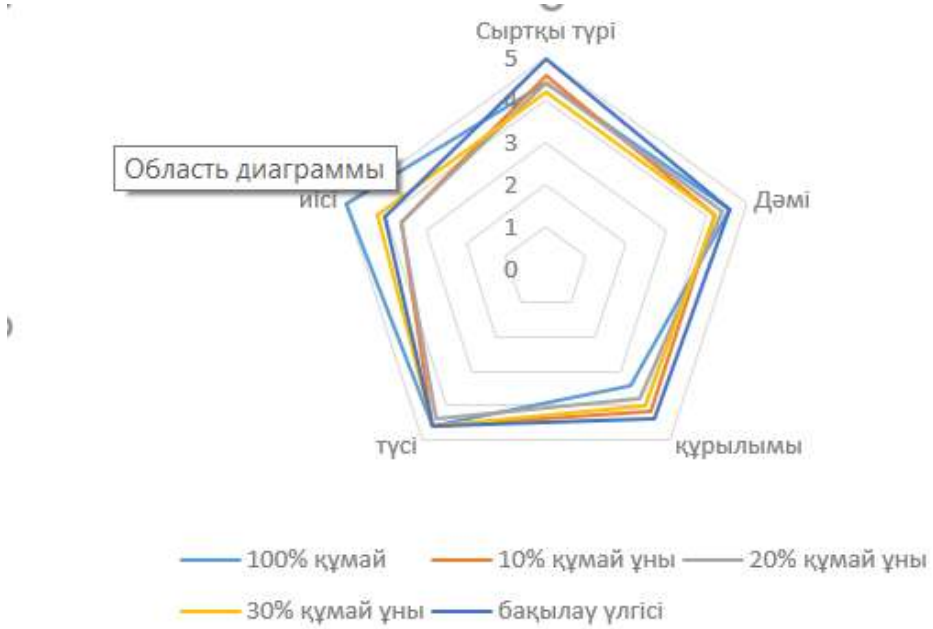
Зерттелетін үлгілерді органолептикалық бағалау нәтижесінде біз №1 және №2 ші үлгінің органолептикалық көрсеткіштер бойынша ГОСТ талаптарына толық сәйкес келетінін анықтадық. №3 және №4 үлгілер ГОСТ талаптарына дәмі мен иісі, түсі, сыныктағы түрі бойынша сәйкес келеді (кесте-1). Пішіні мен сыртқы бетінде ауытқулар байқалды. Пісу барысында қамыр жайылып, пішіні өзгерді және соған байланысты бетінде кішкентай жырықтар пайда болғанын байқаймыз. Бұл рецептураға құмай ұнының едәуір мөлшерін еңгізумен байланысты. Өйткені, құмай ұнының құрамында қамырға серпімділік пен икемділік беретін глютен жоқ. Сол себепті де үлгілердің пішінінде, бетінде аздаған ауытқулары бар. Алайда, соған қарамастан, бұл печеньелер өте айқын дәмге және жағымды хош иіске ие екенін атап өткен жөн.

Кесте 1 - Қантты печенье үлгілерінің органолептикалық көрсеткіштері

Көрсеткіштер	Үлгілер				
	Бақылау үлгісі	№1-10% құмай ұны қосылған	№2-20% құмай ұны қосылған	№3-30% құмай ұны қосылған	№4-100% құмай ұны қосылған
1	2	3	4	5	6
Дәмі мен иісі	Бөтен иіс пен дәмсіз. Печеньеге тән тәтті дәм мен жағымды иіске ие.			Жаңа жағымды иіске ие. Құмай ұнының түйіршіктері білінеді.	Жаңа жағымды хош иіске ие. Құмай ұнының түйіршіктері басымырақ білінеді.

1	2			3	4
Түсі	Біркелкі печеньеге тән ашық сары түсті			Біркелкі қоңырқай сары түсті	Біркелкі қоңыр түсті
Пішіні мен беті	Тегіс, беткі жағында нақты суреті бар. Күймеген, үрілмеген. Астыңғы беті де тегіс.	Тегіс, беткі жағында суреті айқын көрінеді. Күймеген, үрілмеген. Құмай ұсақ ұнының түйіршіктері білінеді.	Бетінде аздаған жырықтары бар, суреті сәл айқын емес. Пішіні тегіс емес. Күймеген, үрілмеген. Құмай ұнының ұсақ түйіршіктері білінеді.		Бетінде кішкентай жырықтары бар. Нақты суреті көрінбейді. Пішінін сақтамай, жайылған.
Құрылымы	Печеньенің кеуектілігі біркелкі, бос орындарсыз.	Печеньенің кеуектілігі біркелкі, бос орындарсыз.	Печеньенің кеуектілігі біркелкі, бос орындарсыз.	Печеньенің кеуектілігі біркелкі, бос орындарсыз.	Үгітілмелі. Біркелкі піскен. Бос орындар жоқ.

Қантты печеньеге дегустация «Жәңгір хан атындағы БҚАТУ» оқытушылар құрамына жүргізілді. Органолептикалық бағалау 5 көрсеткіш бойынша өткізілді: сыртқы түрі, дәмі, иісі, түсі және құрылымы.

Сурет 1 - Дегустация нәтижесі бойынша үлгілердің органолептикалық көрсеткіштері

Дегустация нәтижесі бойынша 100% бидай ұнынан жасалған (бақылау үлгісі) – 111 балл, 10% құмай ұны қосылған үлгі – 106 балл, 20%-дық үлгі – 101 балл, 30%-дық үлгі – 107 балл, ал 100% құмай ұны қосылған печенье – 110 балл жинады.

Алынған нәтижелерді талдау негізінде, құмай ұнын қантты печенье рецептурасына еңгізу дәмдік, құрылымдық қасиеттеріне өзгеріс әкеледі деген қорытынды жасауға болады. №3 және №4 үлгіде құмай ұнын қолдану печеньеге жағымды хош иіс пен дәм берді.

Талдауға сүйене отырып құмай ұнының ерекшеліктерін ескере отырып, классикалық рецептураны оңтайландыру ұсынылады. Тәжірбие нәтижесінде ұнды кондитер өндірісінде құмай ұнын қолдану өзекті және перспективті екені айқын көрініс тапты.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Мохова В.И., Вихрова Е.А., Никонорова Ю.Ю. Оценка качества выпечки пшеничного хлеба с добавлением примеси муки зернового сорго // Политематический сетевой электронный научный журнал Кубанского Государственного Аграрного Университета. 2019. № 151. С. 193-199.

2. Джахангирова Г. З., Махмудова Д. Х. ИЗУЧЕНИЕ ОБОГАЩЕНИЯ БЕЗГЛЮТИНОВОГО ХЛЕБА ЗАРОДЫШАМИ ЗЛАКОВ //Universum: технические науки. – 2021. – №. 5-3. – С. 69-71.

3. Кононов В. М., Селиванова В. Ю. Пищевое сорго–перспективная зерновая культура //Научно-агрономический журнал. – 2008. – №. 2 (83). – С. 26-30.

4. ГОСТ 24901-89 «Печенье, общие технические условия»

АННОТАЦИЯ

Наше исследование посвящено изучению возможности использования муки сорго в производстве мучных кондитерских изделий, а также расширению ассортимента безглютеновой продукции для людей, страдающих целиакией. В статье рассматривается усовершенствование технологии производства безглютеновой выпечки путем введения муки сорго в рецептуру популярного сахарного печенья «Юбилейное».Сорго – это не новая культура для Казахстана, оно устойчиво к формирующимся природно-климатическим условиям. Однако в пищевой промышленности сорго пока остается малоиспользуемой культурой.

RESUME

Our research focuses on the possibility of using sorghum flour in the production of flour-based confectionery products, as well as expanding the range of gluten-free products for people suffering from celiac disease. The article examines the improvement of gluten-free baking technology by incorporating sorghum flour into the recipe of the popular "Yubileynoye" sugar cookies. Sorghum is not a new crop for Kazakhstan; it is resistant to the emerging natural and climatic conditions. However, it remains an underutilized crop in the food industry.

ЭОЖ 68.37.31

Амандықова А.С., Абылай А., студенттер
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал қ.
Тулегенова Д. К., жетекшісі
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал қ.

ФИТОПАТОЛОГИЯЛЫҚ САРАПТАМАНЫҢ АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫ ДАҚЫЛДАРЫНЫҢ ТҰҚЫМЫН ӨҢДЕУДЕГІ МАҢЫЗЫ

ТҮЙІН

Мақалада химиялық және биологиялық препараттардың әсерін жаздық бидай тұқымдарының өнуіне және өсімдік дамуының бастапқы кезеңдерін тиімді бақылау мүмкіндіктерін зерттеу болып табылады.

Түйінді сөздер: *фитопатология, тұқым, жаздық бидай, препараттар, өскін*

Тұқымдық материалды дайындау – жоғары және тұрақты өнім алу үшін ауыл шаруашылығы тауарөндірушілер шешуге тиіс негізгі міндеттердің бірі. Тұқымдарды өңдеу әрқашан өскіндер мен көктегіштікке әсер ететін патогендердің таралуын және дамуын бақылаудың міндетті әдісі болып қала береді. Сонымен қатар, инсектофунгицидтік фокусы бар заманауи көп компонентті өңдеу құралдарыда өсімдік дамуының ерте кезеңінде кейбір зиянкестердің дамуын тежейді.

Тұқымның сапасын бағалау тек оның өсу қабілетін ғана емес, сонымен қатар оның инфекциялық ауруларға қарсы тұруын да қамтиды. Бұл сараптама тұқымдарда зиянды

микроорганизмдер мен патогендердің бар-жоғын анықтауға мүмкіндік береді. Мұндай тексерулер ауыл шаруашылығында өнімнің сапасын жақсартуға бағытталған. Ауыл шаруашылығы дақылдары әртүрлі ауруларға ұшырауы мүмкін, мысалы, саңырауқұлақтар, бактериялар және вирустар арқылы. Бұл аурулар тұқымда болуы мүмкін, олар егіс алаңына таралғанда өнімнің азаюына, егіннің зақымдануына және сапасының төмендеуіне алып келеді. Бұл сараптама бірнеше кезеңнен тұрады: тұқымның сыртқы белгілерін тексеру, микроскопиялық зерттеу, мәдени әдістермен немесе молекулярлық диагностикамен патогендерді анықтау. Сонымен қатар, тұқымдарға әртүрлі дәрілер мен өңдеу әдістері қолданылады, олардың мақсаты аурулардың алдын алу болып табылады. Тұқымдарды себу алдында өңдеу арқылы дақылдардың ауруларға төзімділігі артады. Фитопатологиялық сараптама мен өңдеу әдістері арқылы фермерлер аурулардың таралуын болдырмай, жоғары өнімділікке қол жеткізе алады.

Орал өңірінің егістік алқаптарының өнімділігін және ауыл шаруашылығы өндірісінің рентабельділігін арттырудың мүмкін жолдарын іздестіру жұмыстары жүргізілуде [1]. Оның үстіне Орал өңірінің шұғыл континенттік жағдайында бұл өндірістің рентабельділігін, жалпы өнімді арттыру өзекті сала болып табылады.

Тәжірибенің мақсаты бидайдың өсуі мен дамуының бастапқы кезеңдерінде әсер ету механизмдері әртүрлі препараттардың тиімді әсер ету мүмкіндіктерін зерттеу, бидай тұқымдарын өңдеу арқылы қорғауды жақсарту болып табылады. Сондай-ақ дәнді дақылдардың негізгі қоздырғыштарын зерттеу және олардың өңделген және өңделмеген тұқымдарда дамуын зерттеу сияқты міндеттер қойылды.

Қазіргі уақытта дәнді дақылдар Қазақстан аумақтарының көп бөлігін алып жатыр, сондықтан мәдени өсімдіктерді дамудың бастапқы кезеңінде аурулардан қорғау маңызды [10]. Вегетациялық кезеңде дәнді дақылдарға әртүрлі ауру қоздырғыштар (Puccinia spp, Puccinia triticina, Puccinia striiformis, Puccinia graminis, Septoria spp., Septoria tritici, Fusarium graminearum, Fusarium culmorum, Drechslera tritici-repentis, Rhizoctonia solani, Bipolaris sorokiniana, Pseudomonas syringae, Xanthomonas translucens) әсер етеді [4]. Бұдан шығатын қорытынды Қазақстандағы дәнді дақылдарға ең қауіпті аурулар саңырауқұлақтық инфекциялар (тат аурулары, фузариоз, септориоз), бактериялық инфекциялар (бактериялық күйік) және вирустық инфекциялар (сары ергежейлі вирус) болып табылады. Бұл ауруларды болдырмау үшін тұқымды өңдеу, фунгицидтер мен бактерицидтерді қолдану, агротехникалық шараларды сақтау (себу айналымы, тыңайтқыш енгізу) маңызды. Көбінесе дәнді дақылдардың тамыр шіріктерінің қоздырғыштары тұқымдарда сақталады – бұл өсімдік өнімділігінің төмендеуіне, астық сапасының нашарлауына, адам өміріне қауіпті микотоксиндердің түзілуіне ықпал ететін зиянды аурулар [3]. Олармен күресу үшін әртүрлі қорғаныс шаралары қолданылады [8]. Қазіргі уақытта егіс алдындағы тұқым дайындау технологияларында өңдеу - негізгі әдістердің бірі болып саналады [9]. Ол ауыл шаруашылығы өндірісінің жалпы рентабельділігін арттырады [11]. Альбидум 32 сорты тұқымдарын рулон әдісімен және петри тостағаншасында фитосараптама жүргізу арқылы зерттеу жұмыстары жүргізілді, олар Бақылау, Ламадор, Бордос сұйықтығы, калий перманганаты, хлоргексидин, сутегі асқын тотығы препараттарымен өңделді және бақылау жүргізілді.

Зертханалық зертеулерді жүргізу үшін сүзгі қағазы қолданылды және әр көшірмеге 100 тұқым талданды. Бір қайталау үшін сүзгі қағазының өлшемі 10х110 см болды, тұқымдар сүзгі қағазына тұқымдардың арасы 1 см және үстіңгі жиегінен 3 см қашықтықта орналастырылды, содан кейін үстіне сүзгі қағазының тағы бір қабаты қойылды, оның үстіне полиэтилен жолағы қойылды, содан кейін оралады. Ол ыдыстарға тігінен орналастырылды және 22 ° C - 25 ° C температурада термостатқа орналастырылды [1].

Зертханалық зерттеулерде тұқымдар сүзгі қағазында рулон әдісімен және Петри тостағаншасында өсірілді. Ұрық тамырларының, колеоптильдердің және сабақтарының ұзындықтары өлшенді. Өсу энергиясы мен өнгіштігі МеМСТ 12038-66, МеМСТ 12038-84 бойынша анықталды.

Кесте1- Рулон әдісімен өскен өскіндердің ұзындығы

Препарат атауы	Тұқым өнгіштігі, %	Өскін ұзындығы, 7 күн	Өскін ұзындығы, 10 күн
Бақылау (контроль)	97	5,5	4,5
Ламадор	96	6,5	6,78
Сутегі асқын тотығы	94	5,2	8,6
Хлоргексидин	93	3,7	3,0
Калий перменганаты	94	9,6	6,3
Бордос сұйықтығы	96	5,7	6,3

Сурет 1- Студенттер тұқымды өсіруге әзірлеуде

Кесте 2 –Петри тостағаншасы әдісімен өскен өскіндердің ұзындығы

Препарат атауы	Тұқым өнгіштігі, %	Өскін ұзындығы, 7 күн	Өскін ұзындығы, 10 күн
Бақылау (контроль)	97	5,3	
Ламадор	96	10,3	-
Сутегі асқын тотығы	94	4,31	-
Хлоргексидин	93	4,0	-
Калий перменганаты	94	7,6	-
Бордос сұйықтығы	96	9,7	-

Кестеден көріп отырғанымыздай Ламадор (6,5 см – 7 күнде, 6,7 см – 10 күнде): Ламадордың әсері 7 күннен кейін өсімдік ұзындығын жақсырақ арттырады. Оның өсуі біршама тұрақты. Бұл препараттың өсімдікке оң әсер ететіндігін көрсетеді. Сутегі асқын тотығы (5,2 см – 7 күнде, 8,6 см – 10 күнде): 7 күнде өсу біршама төмен, бірақ 10 күнде едәуір өскен. Сутегі асқын тотығы тұқымдардың өсуін ынталандырады, бірақ бастапқы кезеңде оның әсері әлсіз болуы мүмкін. 10 күнде өсімнің жақсаруы оның пайдалы әсерін дәлелдейді. Хлоргексидин (3,7 см – 7 күнде, 3,0 см – 10 күнде): Хлоргексидиннің әсері өте төмен және өсу уақыт өте баяулады. Бұл препарат өсімдікке кері әсер етуі мүмкін, себебі бастапқы кезеңде де өсімдік ұзындығы өте аз. Мұндай нәтижелер хлоргексидиннің өсімдікке жағымсыз әсерін көрсетуі мүмкін. Калий перманганаты (9,6 см – 7 күнде, 6,3 см – 10 күнде): 7 күнде ең үлкен өсу байқалады, бірақ 10 күнде өсу баяулайды. Бұл препарат өсімдіктің бастапқы өсуін жеделдететінін, бірақ уақыт өте оның әсері төмендейтінін көрсетеді. Бордос сұйықтығы (5,7 см – 7 күнде, 6,3 см – 10 күнде): Бордос сұйықтығы 7 күннен кейін жақсы әсер етеді, бірақ 10 күнде өсім баяулайды. Бұл препарат өсімдікке тұрақты әсер ететінін, бірақ өте күшті емес екенін білдіреді. Бұдан шығатын қорытынды Ламадор және сутегі асқын тотығы тұқымдардың

өсуін ынталандыратын тиімді препараттар болып табылады. Хлоргексидин өсімдікке теріс әсер етуі мүмкін. Калий перманганаты өсімдіктің бастапқы өсуін жылдамдатса да, оның ұзақ мерзімді әсері төмендейді. Бордос сұйықтығы өсімдіктің өсуін тұрақты түрде арттырады, бірақ әсері ламадор мен сутегі асқын тотығына қарағанда әлсіздеу. Рулон әдісі мен Петри тостағаншасы әдісі жағдайында алынған нәтижелерді салыстырып талдап қарайтын болсақ (3 кесте).

Кесте 3- Рулон әдісі мен Петри тостағаншасы әдісінің салыстырмалы нәтижелері

Препарат атауы	Рулон әдісі (10 күн)	Петри тостағаншасы әдісі
Бақылау		
Ламадор	6,7 см	10,3 см
Сутегі асқын тотығы	8,6 см	4,31 см
Хлоргексидин	3,0 см	4,0 см
Калий перманганаты	6,3 см	7,6 см
Бордос сұйықтығы	6,3 см	9,7 см

Сурет 2- Студенттер тұқымның өскіндерін өлшеуде

Ламадор – екі әдісте де жоғары нәтижелер көрсеткен. Бірақ Петри тостағаншасы әдісінде (10,3 см) рулон әдісіне (6,7 см) қарағанда айтарлықтай жақсы нәтиже берді. Бұл ламадордың ылғалды ортада, шектеулі кеңістікте тұқымның өнуіне жақсы әсер ететінін білдіреді. Сутегі асқын тотығы – рулон әдісінде (8,6 см) жоғары нәтиже көрсеткенімен, Петри тостағаншасы әдісінде (4,31 см) айтарлықтай төмен көрсеткіш берді. Бұл сутегі асқын тотығының ылғалды және жабық ортада өсімдіктің өсуіне кері әсер етуі мүмкін екенін көрсетеді. Хлоргексидин – екі әдісте де өте төмен нәтиже көрсетті (3,0 см – рулонда, 4,0 см – чашка Петри әдісінде). Бұл препарат өсімдіктің өсуіне айтарлықтай кедергі келтіретінін көрсетеді. Калий перманганаты – чашка Петри тостағаншасы әдісінде (7,6 см) рулон әдісіне (6,3 см) қарағанда жақсы нәтиже көрсетті. Бұл оның тұқым өнуін ынталандыру қасиеті бар екенін білдіреді. Бордос сұйықтығы – Петри тостағаншасы әдісінде (9,7 см) жоғары нәтиже көрсетіп, рулон әдісіне (6,3 см) қарағанда жақсы нәтиже берді. Бұл оның да тұқым өнуіне жақсы әсер ететінін білдіреді. Бұдан шығатын қорытынды: Ламадор екі әдісте де ең жоғары көрсеткіш беріп, өсуді жақсы ынталандырды. Бордос сұйықтығы Петри тостағаншасы әдісінде жақсы нәтиже көрсетті, яғни ылғалды ортада өсуді жақсартады. Калий перманганаты Петри тостағаншасы әдісінде жақсы жұмыс істеді, бірақ әсері ламадор мен бордос сұйықтығына қарағанда әлсіздеу. Сутегі асқын тотығы рулон әдісінде жақсы нәтиже көрсеткенімен, Петри тостағаншасы әдісінде нашар көрсеткіш берді. Хлоргексидин екі әдісте де төмен нәтиже көрсетіп, өсімдікке теріс әсер ететінін дәлелдеді.

Жоғары тиімділік – Ламадор екі әдісте де ең жоғары нәтижелер көрсетті. Әсіресе Петри тостағаншасы әдісінде (10,3 см) айтарлықтай жақсы нәтиже берген. Бұл оның ылғалды, шектеулі кеңістікте тұқым өсуін күшейтетінін білдіреді. Саңырауқұлақтар мен ауруларға қарсы әсері – Ламадор құрамында тебуконазол және триазол тобының фунгицидтері бар, олар тұқымның өнуіне зиян келтіретін патогендік саңырауқұлақтардан қорғайды. Сондықтан ол өсімдіктің бастапқы даму кезеңінде жақсы нәтиже береді. Ұзақ мерзімді әсері – Ламадордың әсері уақыт өте келе төмендемейді. Рулон әдісінде де (6,7 см), Петри тостағаншасы әдісінде де (10,3 см) өсімдік жақсы өскен. Бұл оның ұзақ мерзімді қорғау қасиеттері бар екенін көрсетеді. Бордос сұйықтығының әсері: Жақсы өсімді ынталандыру – Бордос сұйықтығы да жоғары нәтиже көрсеткен (Петри тостағаншасы әдісінде 9,7 см, рулонмен өсіру әдісінде 6,3 см). Бұл оның өсімдіктерге оң әсер ететінін дәлелдейді. Антибактериялық және антифунгальды қасиеті – Бордос сұйықтығы құрамында мыс сульфаты ($CuSO_4$) мен әк ($Ca(OH)_2$) бар. Бұл заттар бактериялар мен саңырауқұлақтарға қарсы әсер етіп, тұқымның ауруларға төзімділігін арттырады. Бордос сұйықтығы ламадорға қарағанда сәл әлсіздеу, бірақ тұрақты әсер береді. Ол фунгицидтік қасиеттері арқылы тұқымның ауруларға төзімділігін арттырса да, ламадор сияқты ұзақ мерзімді қорғаныс бермейді. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, тексерілген химиялық және биологиялық препараттар жаздық бидай тұқымдарының өнгіштігіне, өскін ұзындығына және жалпы өсімдік дамуына оң әсер етті.

1. Тұқымдарды фунгицидтік және бактерицидтік препараттармен өңдеу (Ламадор, Бордос сұйықтығы, Калий перманганаты, Хлоргексидин, Сутегі асқын тотығы) патогендік микроорганизмдердің белсенділігін төмендетіп, өсімдіктердің бастапқы даму кезеңінде стресске төзімділігін арттырды.

2. Ламадор және Бордос сұйықтығы ең тиімді препараттар ретінде анықталды, өйткені олар тамыр жүйесінің дамуын жақсартып, өскін ұзындығын ұлғайтуға және өсімдіктердің біркелкі дамуын қамтамасыз етуге мүмкіндік берді.

3. Өскіндердің белсенді өсуі фунгицидтердің патогендерді жоюымен, тұқым қабатының қорғаныш қабілетінің артуымен және өсімдіктердің қоректік заттарды жақсы сіңіруімен байланысты.

4. Тұқымдарды алдын ала өңдеу өнімділікті арттырудың және ауыл шаруашылық дақылдарының ауруларға төзімділігін күшейтудің маңызды агротехникалық әдісі болып табылады.

Жалпы, зерттеудің нәтижелері жаздық бидайды өсіру барысында патогендермен күресуде химиялық және биологиялық препараттарды қолданудың маңыздылығын растайды. Бұл әдіс өнімділікті арттыруға, топырақтағы ауру қоздырғыштарын азайтуға және экологиялық таза ауыл шаруашылығын дамытуға ықпал етеді. Тұқым арқылы таралатын аурулар дақылдардың бастапқы өсу кезеңіне үлкен қауіп төндіреді. Оларды дер кезінде анықтап, фунгицидтермен, бактерицидтермен өңдеу, биопрепараттарды қолдану маңызды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Борисенко И.Б. Новые технологии обработки почвы / И.Б. Борисенко, Е.А. Иванцова, Ю.Н. Плескачев, А.Н. Сидоров // Известия Нижневолжского агроуниверситетского комплекса, наука и высшее профессиональное образование. – 2012. – №1 (29). – С. 22-24.

2. 3 ГОСТ 12044-93. Семена сельскохозяйственных культур. Методы определения зараженности болезнями. – Введ. 1995-01-01. – М.: Изд-во стандартов, 1995 – 152 с.

3. Курдюкова О.Н. Плодовитость сорняков при различных условиях их вегетации / О.Н. Курдюкова, Н.И. Конопля // Защита и карантин растений. – 2014. - № 1. – С. 40-41.

4. Nurymova R. Formation of the yield of melilot under the cover method of sowing under the conditions of rice crop rotation / R. Nurymova, L. Tokhetova, G. Daldabaeva, B. Baizhanova // Ғылым және білім. 2020. № 2-2 (59).). – С. 17- 22.

5. Мехдиев Т.В. Экономическая эффективность борьбы с сорняками озимой пшеницы / Т.В. Мехдиев // Защита и карантин растений. – 2012. - № 5. – С. 46-47.

6. Ray D.K. Yield trends are insufficient to double global crop production by 2050 / D.K. Ray, N.D. Mueller, P.C. West, J.A. Foley // PLoS ONE. - 2013. - Vol. 8(6). P.1-8. doi: 10.1371/journal. pone.0066428

7. Владимиров А. Погодный фактор в системе защиты растений / А. Владимиров // Защита растений. – 2016. - № 5. – С. 8-9.

8. Брагина О.А. О резистентности сорняков к гербицидам / О.А. Брагина // Рисоводство. – 2016. – № 1-2. – С. 46-49.

9. Джапаров Р.Ш. Изучение химических и биологических приемов в земледелии для повышения урожайности и качества зерна яровой пшеницы при освоении залежи в сухой степи/ Р.Ш. Джапаров // Ғылым және білім. – 2018. – № 1(50). – С. 12- 20.

10. Калиева Л.Т. Вредоносность сорных растений в агрофитоценозах / Л.Т. Калиева // Ғылым және білім. - 2019. - №2 (55). – С. 3- 8.

11. Крылов Е.А. Изучение особенностей совместного инфицирования яровых зерновых культур головней и ВЖКЯ. // Фитосанитарное оздоровление экосистем. Материалы 2-го Всероссийского съезда по защите растений. С.-П.:ВИЗР, 2005. – С. 186-187.

АННОТАЦИЯ

В этом исследовании изучалось влияние обработки семян яровой пшеницы различными химическими и биологическими препаратами на начальный этап роста растений. В опытах использовались Ламадор, бордосская жидкость, перманганат калия, хлоргексидин и перекись водорода. В результате обработки было выявлено увеличение длины проростков, повышение всхожести семян и усиление устойчивости растений к заболеваниям. Ламадор и бордосская жидкость были определены как наиболее эффективные методы обработки, так как они значительно улучшали развитие растений и снижали влияние патогенных микроорганизмов. Предварительная обработка семян является важным методом повышения урожайности в сельском хозяйстве и обеспечения устойчивого роста растений.

RESUME

This study examined the effect of treating spring wheat seeds with various chemical and biological preparations on the initial stage of plant growth. The experiments involved Lamador, Bordeaux mixture, potassium permanganate, chlorhexidine and hydrogen peroxide. The treatments resulted in an increase in the length of seedlings, increased seed germination and increased plant resistance to diseases. Lamador and Bordeaux mixture were identified as the most effective treatments, as they significantly improved plant development and reduced the impact of pathogenic microorganisms. Pre-treatment of seeds is an important method for increasing agricultural yields and ensuring sustainable plant growth.

УДК 622

Бондарь Д.А., Зимина К.В., Қобыланды К.А., студенты
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана, г. Уральск
Каиргалиева Г.З., руководитель
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана, г. Уральск

ЭКОЛОГИЧЕСКИЙ МОНИТОРИНГ СОСТОЯНИЯ АВТОМОБИЛЬНЫХ ГАЗОЗАПРАВОЧНЫХ СТАНЦИЙ Г.УРАЛЬСК И ЗАПАДНО - КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ

АННОТАЦИЯ

В связи с интенсивным увеличением автозаправочных станций и их отрицательным влиянием на экосистему городов, возникает необходимость уделить особое внимание их экологическому мониторингу.

В данной работе отражены результаты соответствия нормативным требованиям 24 АГЗС города Уральска и области. Были выявлены незначительные нарушения размещения, в некоторых исследованных объектах. Большинство АГЗС обладает громоотводом разной сложности и количества отводов. Наилучшим соблюдением норм отличаются в большинстве случаев АГЗС расположенные за чертой города, промышленных зонах или в населенных пунктах поселкового типа.

Ключевые слова: *автомобильная газозаправочная станция, сжиженный углеводородный газ, нормы проектирования*

Введение. На данный момент, в связи с увеличением количества автомобилей в последние годы, увеличивается и обьем АГЗС, которые в свою очередь являются источниками негативного техногенного воздействия на экосистемы.

Автомобильная газозаправочная станция (АГЗС) — это стационарная АЗС, технологическая система которой предназначена для заправки баллонов топливной системы грузовых, специальных и легковых транспортных средств сжиженным углеводородным газом (СУГ) [1]. Сжиженные углеводородные газы – это отличное моторное топливо, позволяющее получать более устойчивое и спокойное его сжигание, а отсутствие смыва со стенок цилиндров и выгорания газа, возможность увеличения КПД двигателя, улучшение экологических показателей выхлопных газов – это далеко не полный перечень преимуществ СУГ в сравнении с бензинами. Этот сегмент рынка СУГ пока еще не очень велик (5-7% общего производства СУГ) [2]. В 2019 году процент автомобилей с установленным газовым оборудованием составил всего 8%, а на данный момент всего 0.2%. Как и бензиновые АЗС, газовые заправки также являются достаточно пожаро-взрывоопасным объектом, на которым должны соблюдаться соответствующие нормативы и правила для минимизации риска любого ущерба от здоровья и состояния персонала и окружающих, до экологической обстановки.

В связи с вышеизложенным, целью работы является проведение экологического мониторинга, иззучение состояния выбранных АГЗС, измерения и контроль соблюдения нормативных расстояний размещения объектов, соблюдение норм противопожарной безопасности и наличия противопожарного инвентаря.

Методика проведения исследований. Исследования производились эмпирическим методом, путем прямой визуальной и фотофиксации внешнего физического состояния, географического расположения объектов исследования и сравнение измеренных расстояний с данными таблицы 1, объектов исследования с учетом и на основе нормативов размещения и санитарно защитной зоны, таких как СН РК 4.03-02-2012 «Автомобильная заправочная станция - автомобильная газозаправочная станция. Нормы проектирования» и РД 34.21.122-87 «Инструкция по устройству молниезащиты зданий и сооружений».

Таблица 1 – Установленные нормы при проектировании АЗС-АГЗС

№	**Наименование объектов, до которых определяется расстояние**	**Расстояние (м), от зданий, сооружений и оборудований технологических систем АЗС-АГЗС**
1.	Производственные, складские и административно-бытовые здания и сооружения промышленных предприятий (за исключением указанных в строке 11)	40
2.	Лесные массивы: хвойных и смешанных пород лиственных пород	50 25
3.	Жилые и общественные здания	60
4.	Места массового скопления людей	60
5.	Индивидуальные гаражи и открытые стоянки для автомобилей	40
6.	Торговые палатки и киоски	60
7.	Автомобильные дороги общей сети (край проезжей части): I, II и III IV и V	25 20
8.	Маршруты электрифицированного городского транспорта (до контактной сети)	25
9.	Железные дороги общей сети (до подошвы насыпи или бровки выемки)	40

10.	Очистные канализационные сооружения и насосные станции, не относящиеся к АЗС-АГЗС	60
11.	Технологические установки категорий $А_н$, $Б_н$ и $Г_н$ здания и сооружения с наличием радиоактивных и вредных веществ I и II классов опасности по ГОСТ 12.1.007-76*	100
12.	Линии электропередач, электроподстанции (в том числе трансформаторные подстанции)	По ПУЭ
13.	Склады лесных материалов, торфа, волокнистых горючих веществ, сена, соломы, а также участки открытого залегания торфа	50

ПРИМЕЧАНИЕ 1 Не допускается размещение АЗС-АГЗС под железнодорожными и автомобильными мостами и вблизи их на расстоянии 100 м.

ПРИМЕЧАНИЕ 2 Расстояние между АЗС-АГЗС и соседними автозаправочными станциями требуется принимать 100м

ПРИМЕЧАНИЕ 3 Не допускается размещение АЗС-АГЗС над линиями и станциями метрополитена и вблизи их на расстоянии 100м

Для зданий, сооружений, наружных технических устройств следует предусматривать молниезащиту II категории в соответствий с требованиями РД 34.21.122- 87[3,с.19,п.9.3.12].

Во всех возможных случаях (см. п. 1.7) в качестве заземлителей защиты от прямых ударов молнии следует использовать железобетонные фундаменты зданий и сооружений. При невозможности их использования выполняют искусственные заземлители: каждый токоотвод от стержневых и тросовых молниеприемников должен быть присоединен к заземлителю, состоящему минимум из двух вертикальных электродов длиной не менее 3 м, объединенных горизонтальным электродом длиной не менее 5 м [4].

Результаты исследований и их сравнение. В общей сложности было зафиксировано и изучено состояние 24 заправочных станций с наименованиями города Уральска и области на примере фирмы ТОО «АЛАУ» состоящую в холдинге «БейбарсГаз»:

- АГЗС №: 1 (Омега); 2 (Мед. Колледж); 3 (СХИ); 4 (Шолохова); 5 (Ружейникова); 7 (Барбастау); 8 (Подстепное); 9 (Чапаево); 10 (Аксай); 11 (Жымпиты); 12 (СХИ Пост); 13 (Sinoil); 14 (Погодаево); 15 (2-я база); 16 (Тайпак); 17 (Чапаево); 19 (Аксай-1); 20 (Казталовка); 24 (Аксай-4); 26 (Жымпиты); 27 (Жымпиты-2); 28 (Мечта); 29 (Чапаево); 30 (Ел-Ырысы). Результаты соблюдения норм из таблицы 1 по каждой из АГЗС будут отображены в конце главы. Местоположение всех АГЗС указаны на карте ниже (рис.).

Рисунок 1 – Карта расположения исследуемых АГЗС

Результаты осмотра внешнего вида, состояние агрегатов выбранных объектов приведены в таблице 2.

Таблица 2 – Результаты соответствия установленным нормативам

1группа АГЗС	Соблюдение нормативов размещения (+-)											
	АГЗС											
Нормативы из таб.1	1	2	3	4	5	7	8	9	10	11	12	13
1 – 40м	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
2 – 25м	+	+	+	+	+	+	+	+	-	+	+	+
3 – 60м	+	+	-	+	+	+	+	+	+	+	+	+
4 – 60м	+	+	-	+	+	+	+	+	+	+	+	+
5 – 40м	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
6 – 60м	+	+	+	-	+	+	+	+	+	+	+	+
7 – 25,20м	++	++	+-	++	++	++	++	++	++	--	++	++
8 – 25м	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
9 – 40м	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
10 – 60м	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
11-100м	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
12–м												
13 – 50м	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Примечание 1 – 100м	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Примечание 2 – 100м	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Примечание 3 – 100м	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Молниеотведение (фундамент 1, громоотвод 2)	2	2	2	2	2	2	2	2	2	1	1	2
2 группа АГЗС	Соблюдение нормативов размещения (+-)											
	АГЗС											
Нормативы из таб.1	14	15	16	17	19	20	24	26	27	28	29	30
1 – 40м	+	-	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
2 – 25м	+	-	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
3 – 60м	+	+	+	+	+	+	+	+	+	-	+	+
4 – 60м	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
5 – 40м	+	-	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
6 – 60м	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
7 – 25,20м	++	++	++	++	-+	++	-+	++	-+	++	++	++
8 – 25м	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
9 – 40м	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
10 – 60м	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
11 – 100м	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
12–м												
13 – 50м	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Примечание 1 – 100м	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Примечание 2 – 100м	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Примечание 3 – 100м	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Молниеотведение (фундамент 1, громоотвод 2, отсутствует) РД 34.21.122- 87	2	-	2	2	2	2	2	2	2	1	2	2

Заключение. Все 24 изученных АГЗС обладают исправным и в большинстве случаев новым оборудованием, соответствуют нормам размещения за исключением нескольких АГЗС, преимущественно расположенных в самом Уральске, по причине плотной застройки прилегающих к АГЗС территорий и ситуативных изменений асфальтового дорожного покрытия заходящего в результате за границы ранее допустимого размещения объектов. Наилучшим соблюдением норм отличаются в большинстве случаев АГЗС расположенные за чертой города, промышленных зонах или в населенных пунктах поселкового типа. Персонал АГЗС характеризуем как квалифицированный и ответственный, полностью осведомленный о мерах противопожарной безопасности, правил слива-залива СУГ в хранилища, транспортные средства и показавший умения слива-залива СУГ на практике, а также осторожность с огнеопасными объектами, к примеру в случае курения, оно производилось исключительно на отдалении от работающих агрегатов, также сигаретные бычки не были брошены на пол исключая любое возгорание или взрывы.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Шименкова А.А., Потапов А.Д. Система геоэкологического мониторинга нефтехранилищ автозаправочных станций // Вестник МГСУ. 2014. №3. С.57
2. https://mtk-exp.ru/agzs_ekspluatiruem_v_ramkah_zakona/
3. Недлин М.С., Вольнов Ю.Н., Гордеева Р.П. «Безопасность АГЗС: инженерные решения или административные барьеры?» №4, С.1
4. СН РК 4.03-02-2012 «Автомобильная заправочная станция - автомобильная газозаправочная станция. Нормы проектирования» С.5,6,19(п.9.3.12)
5. РД 34.21.122- 87 «Инструкция по устройству молниезащиты зданий и сооружений» п. 2.26.

ТҮЙІН

Жанармай құю станцияларының қарқынды өсуіне және олардың қалалардың экожүйесіне теріс әсеріне байланысты олардың экологиялық мониторингіне ерекше назар аудару қажеттілігі туындайды.

Бұл жұмыста Орал қаласы мен облыстың 24 АГҚС нормативтік талаптарына сәйкестік нәтижелері көрсетілген. Кейбір зерттелген нысандарда орналастырудың шамалы бұзылыстары анықталды. AGZS - тің көпшілігінде әр түрлі күрделіліктегі найзағай және бұру саны бар. Нормалардың ең жақсы сақталуы көптеген жағдайларда АГҚС қала шегінен тыс, өнеркәсіптік аймақтарда немесе кенттік типтегі елді мекендерде орналасқан

RESUME

Due to the intensive increase in gas stations and their negative impact on the ecosystem of cities, it is necessary to pay special attention to their environmental monitoring.

This work reflects the results of compliance with the regulatory requirements of 24 gas filling stations in the city of Uralsk and the region. Minor placement violations have been identified in some of the investigated sites. Most gas filling stations have lightning rods of varying complexity and number of taps. In most cases, gas stations located outside the city, industrial zones, or in settlement-type settlements are distinguished by the best compliance with the norms

ӘОЖ 633.2:636.085

Латенова А.М., магистрант,
Максотов М.Е., студент
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал қ.
Насиев Б.Н., жетекшісі
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал қ.

ПАЙДАЛАНУ ТӘСІЛДЕРІНІҢ ЖАЙЫЛЫМ ФИТОЦЕНОЗДАРЫНЫҢ АЗЫҚТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҒЫНА ӘСЕРІ

ТҮЙІН

Ауыл шаруашылық жануарларын толыққанды және сапалы жемшөппен қамтамасыз ету, сондай-ақ жемшөп қорының тапшылығын азайту мақсатында маусымдық жайылымдарды шалғай жайылымдармен үйлестіру тиімді. Шалғай учаскелерді маусымдық жайылымдармен бірге пайдалану арқылы жайылымдық кезеңнің ұзақтығы 120 күнге артады, бұл шаруашылыққа қосымша 14 777,3 ц жемшөп қорын қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Түйінді сөздер: *жайылымдар, өнім сапасы, сапа көрсеткіштері, маусымдық жайылым, айдамалы жайылым*

Қазіргі уақытта ауыл шаруашылығын қамтамасыз етудің шектеулі ресурсына байланысты ең аз материалдық және еңбек шығындары кезінде жұмсалған қаражаттың бірлігіне шаққандағы ең жоғары табысты қамтамасыз ететін табиғи шабындықтар мен жайылымдарды жақсартудың төмен шығынды, ресурс үнемдейтін технологиялары мен тәсілдерін пайдалану ең өзекті болып табылады [1].

Мәдени жайылымдарды құру немесе бұршақты-дәнді шөптер негізінде азғындаған шөптерді жақсарту және оларды ұтымды пайдалануды ұйымдастыру жайылым маусымында жемшөптің тағамдық құндылығын арттыру арқылы әр сиырдан сүт өндіруді 500 кг-ға арттыруға мүмкіндік береді. Шалғынды жоңышқа қатысатын шөптің 1 кг құрғақ затында 170 г қорытылатын ақуыз және 9,9 МДЖ ОЭ, ал жорғалаушы жоңышқаның қатысуымен - 156 г және 10,4 МДж ОЭ бар, бұл жемдік сиырға орташа тәуліктік 1820 кг сауууды қамтамасыз етуге қабілетті [2].

Жайылымдық жемнің тағамдық құндылығы бірқатар факторларға байланысты: шөптердің ботаникалық құрамы, өсімдіктердің вегетациялық кезеңі, табиғи-климаттық жағдайлар, өсу, оларды құрудың агротехникалық әдістері, қолданылатын тыңайтқыштардың түрлері мен нормалары [3].

Саланың бірқатар қызметкерлерінің пікірінше, жайылымдық азықтың сапасы үш негізгі көрсеткішпен анықталады - шөптің ботаникалық құрамы, химиялық құрамы, сондай-ақ жемшөпті жеу, жемшөптің сапасына өнімділікті арттырудың барлық агротехникалық әдістері, сондай-ақ жайылымдық шөптерді пайдалану әдістері әсер етеді [4].

Зерттеулердің жалпыланған мәліметтеріне сәйкес, жайылымдық жемнің құрғақ массасындағы метаболикалық энергияның концентрациясы негізінен өсімдіктердің түріне және олардың даму фазасына байланысты. Қопсыту фазасындағы ең жоғары концентрация (1 кг үшін 10,1-12,6 МДж), ал гүлдену кезеңінде ең төмен (1 кг үшін 6,9-9,8 МДж). Метаболикалық энергияның жетіспеушілігі оның шалғынды өсімдіктердегі мөлшері 1 кг құрғақ затқа 9,2 МДж-ден аз болған кезде пайда болуы мүмкін [5].

Вегетациялық кезеңдерге және тыңайтқыштардың дозаларына байланысты дәнді және дәнді-бұршақты қоспалардағы метаболикалық энергия концентрациясы мен сіңірілетін ақуыз концентрациясы туралы бірқатар ресейлік ғалымдардың мәліметтері қызықты. Қорытылатын ақуыздың мөлшері мен метаболикалық энергия концентрациясы бастапқы фазалардан тұқымның төгілуіне дейін азаяды, аз дәрежеде бұл төмендеу бұршақ - жарма қоспасында байқалады [6].

Эстон НИИЗМ мәліметтері бойынша энергияның қажетті концентрациясы және оның өнімділігі 5000 кг сүт және одан жоғары сиырларға арналған ақуызбен қатынасы шалғынды өсімдіктердің дәнді түрлерімен түтікке шығу фазасынан кеш емес, бұршақ дақылдарымен бүршіктенуден кешіктірмей қамтамасыз етіледі [7].

Бірқатар тәжірибелерде дәнді-бұршақты шөп қоспалары таза дәнді дақылдарға қарағанда артықшылық көрсетті. Бұршақ-дәнді шөптердің Жем сапасы 1 кг-ға 10-11 МДж-ға дейін метаболикалық энергияның жоғарылауымен сипатталды, дәнді дақылдардағы 1 кг құрғақ массаға 7 МДж қарсы. Сусымалы беде құрамының 25-тен 46%-ға дейін ұлғаюы (фитоценоздардың өздігінен жаңаруы есебінен) жайылымдық азықтың 1 кг СТ-да алмасу

энергиясының концентрациясының 10,4-тен 10,6-дан 10,7 МДж-ға дейін жоғарылауын қамтамасыз етті [8].

Алмасу энергиясының концентрациясына байланысты (төмен қарай) жеке шалғынды өсімдіктер мен олардың қоспаларын келесі қатарға орналастыруға болады: шалғынды бетеге, шалғынды беде, шабындық атқонақ араласқан кеш шалғынды беде, бұршақ-дәнді жайылымдық шөп қоспасы, шалғындық түлкіқұйрық, кәдімгі тарғақшөп, қылтықсыз арпабас, қамыс қозбас [9].

Жемдегі ақуыздың мөлшері шөптің ботаникалық құрамымен, өсімдіктердің вегетациялық кезеңімен, азот тыңайтқыштарының дозасымен, шөптердің өсу жағдайларымен және оларды пайдалану режимдерімен анықталады [10].

Тұқымдас өсімдіктердің салыстырмалы жемшөп сипаттамасына сәйкес (гүлдену кезеңінде) бұршақ дақылдарындағы ақуыз мөлшері 18,4% құрайды; дәнді дақылдарда тек 10,4%. Бірақ бұл дәнді дақылдар тұқымдасының барлық өсімдіктерінде ақуыз аз, ал барлық бұршақ дақылдарында жоғары дегенді білдірмейді [7].

Суарусыз және минералды азотты қолданбай бұршақ шабындық өсімдіктері ақуыз жинауды 1 га-дан 260-тан 830 кг-ға дейін арттыратыны анықталды, бұл РК-ға ұқсас фондағы дәнді шөптермен салыстырғанда 2-3 есе [5].

Дәнді шалғынды өсімдіктердің ішінде ақуызды сақтау қабілеті бойынша бірінші орында - қылтықсыз арпабас, екінші орында-шалғынды бетеге, кәдімгі тарғақшөп, шабындық атқонақ, жайылымдық қара шөп, басқаларына қарағанда азот жинайтын шалғынды көк шөп [5, 6, 7].

Академик А.П. Калашниковтың басшылығымен әзірленген ауылшаруашылық жануарларын азықтандыру нормалары мен диеталарына сәйкес, сүт беретін сиырлар үшін шикі ақуызға қажеттілік: 10 кг - ға дейін сауумен 1 бірлік жемге 145 г; 11-20 кг сауумен - 155; 21-30 кг сауумен - 160; 31 кг және одан жоғары сауумен-170 г [11].

Академик А.П. Дмитроченконың азықтандыру нормаларына, сондай-ақ осы нормалардың кейбір модификацияларына сәйкес, 10 кг-ға дейін сүті бар сиырларға шикі ақуызға деген қажеттілік 10-13% құрайды; 10-20 кг - 12,5-15,0%; 20-40 кг - ға дейін сауумен-14,5-16,0%, ал сүті тартылған сиырлар үшін-12-14% [12]. Бұл талаптар АҚШ, Англия, Франция, Германия, Скандинавия елдерінде қабылданған нормативтерге жақын [8]. Шикі ақуызды лактациялайтын сиырлардың рационында 14-16% - дан кем болмауы керек, егер ол 20-22% - дан жоғары болса, жануарлардың бауыр қызметі бұзылып, олардың өнімділігі төмендейді [2].

Шөп жемшөптері өнімділігі жоғары жануарлардың жеміне қойылатын талаптарға сай келеді, егер құрғақ затта кемінде 15% шикі ақуыз, 28% - дан аспайтын талшық болса, ал 1 бірлік жемге кем дегенде 100 г қорытылатын ақуызды құрайды [3].

Шалғынды шөптердің химиялық құрамын зерттеу жайылымдық жемнің құрғақ затындағы ақуыздың мөлшері (16-28%) ұсынылған деңгейден едәуір жоғары екенін көрсетті [10].

Зерттеу мазмұны келесі жұмыстарды қамтыды: қор материалдары мен әдеби мәліметтерді жинау және талдау; далалық зерттеу жұмыстары, зертханалық талдау және жиналған материалдарды камералдық өңдеу.

Зерттеу объектілері: Батыс Қазақстан облысының жайылымдық алқаптары.

Далалық эксперименттер 2024 жылы Батыс Қазақстан облысының шөлейт аймағындағы Бөкей ордасы ауданында орналасқан «Мирас» шаруа қожалығының жайылымдарында жүргізілді.

Зерттеу міндеттеріне сәйкес біз жартылай шөлді аймақ экожүйелеріндегі жайылымдық өсімдіктердің қоректік және энергетикалық құндылығын, олардың жайылым технологиясына байланысты өзгеруін зерттедік.

Зерттеу деректері көрсеткендей, пайдалану тәсілдері өнімділікпен қатар, жайылымдық өсімдік жамылғысының азықтық массасының сапасына да оң әсер етеді.

Зерттеулер барысында ең жоғары шикі протеин мөлшері (10,54-11,85%) көктем және қыс мезгілдерінде пайдаланылатын маусымдық жайылымдардан, сондай-ақ құмды отгондық жайылым учаскелерінен алынған өсімдік үлгілерінде анықталды.

Аталған нұсқалармен салыстырғанда, ретсіз жайылым жағдайында шикі протеин мөлшері 6,34-7,65%-ға төмен болып, бар болғаны 4,20% құрады.

2-учаскеде (жазғы маусымдық жайылым) шикі протеин мөлшері 9,81% деңгейінде болды (1 кесте).

Кесте 1 – Пайдалану тәсілдеріне байланысты БҚО шөлейт аймағының жайылымдарының өсімдік массасын химиялық талдау деректері, Бөкейорда ауданының "Мирас" шаруа қожалығы, 2024 жыл

Көрсеткіштер	Жайылым учаскелерінің нөмері және оларды пайдалану тәсілдері			
	1-қарқынды жайылым учаскесі	2-маусымдық жайылым учаскесі (жаз)	3-маусымдық жайылым учаскесі (көктем, жаз)	4-жайылымның құмды учаскесі (жаз, күз, қыс)
Шикі протеин,%	4,20	9,81	10,54	11,85
Құрғақ зат,%	39,70	37,10	38,00	30,20
Шикі күл,%	4,75	7,39	8,02	8,31
Шикі май,%	3,28	4,18	4,42	4,76
Шикі талшық,%	34,22	31,38	29,19	28,01
Калий,%	1,38	1,49	1,52	1,60
Кальций,%	0,20	0,41	0,44	0,47
Фосфор,%	0,13	0,19	0,23	0,25
Каротин, мг/кг	8,20	12,79	15,80	17,55

Маусымдық жайылымдардан алынған өсімдік үлгілерінің сапалық құрамы ретсіз пайдаланылатын жайылымдармен салыстырғанда жоғары болды. Маусымдық жайылымдарда өсімдік үлгілерінде шикі май мөлшерінің артуы (4,18-4,76%), шикі күл (7,39-8,31%) мөлшерінің көбеюі және шикі жасұнық құрамының айтарлықтай төмендеуі (28,01-31,38%) байқалды.

Жайылымдарды маусымдық пайдалану нәтижесінде өсімдік құрамындағы астық тұқымдастар үлесінің артуына байланысты өсімдік үлгілеріндегі калий (1,49-1,60%), кальций (0,41-0,47%), фосфор (0,19-0,25%) мөлшері көбейді.

Каротин мөлшері бойынша маусымдық жайылымдық өсімдік үлгілері ретсіз пайдаланылатын жайылымдарға қарағанда 4,59-9,35 мг/кг-ға жоғары болды.

2024 жылғы зерттеу нәтижелері көрсеткендей, маусымдық жайылымдар ішінде ең жоғары сапалық көрсеткіштер құмды топырақтағы 4-отгондық жайылым учаскесінде тіркелді.

Зерттеу деректері жайылымдық өсімдік жамылғысының өнімділігі ауыл шаруашылық жануарларын жаю әдістеріне байланысты екенін көрсетті.

2024 жылғы зерттеулерде маусымдық жайылымдарды пайдаланған кезде жазғы кезеңде жайылымдық өсімдік жамылғысының құрғақ масса өнімділігі 2,52-3,33 ц/га құрады (2 кесте).

Кесте 2 – БҚО шөлейт аймағының жайылымдық фитоценоздарын пайдаланудың жемдік құндылығын және биоэнергетикалық тиімділігін пайдалану тәсілдеріне қарай бағалау, Бөкейорда ауданының "Мирас" шаруа қожалығы, 2024 жыл

Көрсеткіштер	Жайылым учаскелерінің нөмері және оларды пайдалану тәсілдері			
	1 -қарқынды жайылым учаскесі	2 -маусым-дық жайылым учаскесі (жаз)	3 - маусым-дық жайылым учаскесі (көктем, жаз)	4 - жайылым-ның құмды учаскесі (жаз, күз, қыс)
1	2	3	4	5
Жасыл масса жинау, ц/га	3,97	6,78	8,75	11,07

1	2	3	4	5
Құрғақ массаның шығымы, ц/га	1,58	2,52	3,33	3,35
Жем бірліктерін жинау, ц/га	0,57	1,22	1,75	1,85
Қорытылатын ақуызды жинау, ц/га	0,03	0,13	0,19	0,23
Жем бірліктерін сіңірілетін ақуызбен қамтамасыз ету, г	58	105	108	122
Айырбастау энергиясын жинау, ГДж/га	0,89	1,73	2,44	2,50
Жайылымдардың жемшөп өнімділігі, алмасу энергиясында, ГДж/га	1,41	4,36	8,12	8,38

Қарқынды мал жаю жүктемесінің артуына байланысты жайылымдық фитоценоз өнімділігі құрғақ масса бойынша 1,58 ц/га дейін төмендеді.

Жемдік бірліктердің жиналу көрсеткіштері және қорытылатын протеин мөлшері бойынша жайылымдық өсімдік жамылғысының өнімділігі маусымдық пайдалану кезінде жоғары болды (1,22; 1,75; 1,85 және 0,13; 0,19; 0,23 ц/га).

Бұл ретте жемдік бірліктердің қорытылатын протеинмен қамтамасыз етілуі 105-122 г құрады.

Маусымдық жайылымдардың ішінде ең жоғары өнімділік 4-шалғай құмды жайылым учаскесінде тіркелді. Бұл учаскеде қорытылатын протеин жиналу көрсеткіші 0,23 ц/га болғанда, жемдік бірліктер шығымы ең жоғары деңгейге жетіп, 1,85 ц/га құрады.

Жемдік бірліктер мен қорытылатын протеин шығымы маусымдық жаю нұсқаларымен салыстырғанда, ретсіз жаю нұсқасында төмен болды (0,57 және 0,03 ц/га). Бұл нұсқада жемдік бірліктердің қорытылатын протеинмен қамтамасыз етілуі 58 г дейін азайды.

Тәжірибе нұсқалары бойынша алмасу энергиясының шығымы 0,89-2,50 ГДж/га деңгейінде болды. Энергетикалық құндылық тұрғысынан қарағанда, жартылай шөлейт аймақтың қоңыр түсті құмды топырағындағы отгондық жайылымдарды пайдалану тиімдірек болды. Аталған учаскеде алмасу энергиясының жиналу көрсеткіші бедерлі учаскедегі маусымдық жайылымдарды пайдаланумен салыстырғанда 0,06-0,77 ГДж/га немесе 2,46-44,51% артық болды.

Осылайша, маусымдық және айдамалы жайылымдарды пайдалану жоғары биоэнергетикалық тиімділікті көрсетті. Қарқынды жайылымдарды пайдалану кезінде алмасу энергиясының жиналуы маусымдық жайылымдарды пайдалану нұсқаларымен салыстырғанда 0,84-1,61 ГДж/га төмен болды.

Зерттеулер BR22883585 «Өнімді әлеуетті арттыру және жайылымдарды ұтымды пайдаланудың тиімді технологияларын әзірлеу» ҒТБ шеңберінде және «Жайылымдардың жай-күйін бағалау және оларды ұтымды пайдалану тәсілдерін зерттеу» және «Пайдалану тәсілдерінің жайылымдардың қазіргі жәй-күйіне әсерін зерттеу» магистерлік диссертация бойынша жүргізілуде.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Кутузова А.А., Зотов А.А. Концепция развития луговодства в России // Кормопроизводство. - 1999. - №5. - С.8-10.

2 Афзалов Р.Ш. Сафин Х.М. Кормопроизводство на деградированных почвах Башкортостана // Достижение науки и техники АПК. - 2000. - №4. - С. 11-12.

3 Алехина Ю.В., Евтушенко М.Д., Ходырев Н.Г. Оценка ресурсосберегающих способов улучшения культурных пастбищ в условиях севера - востока республики Беларусь // Вест акад. Аграр. наук. Беларуси. - 1998. - №1. - С. 40-41.

4 Ерижев К.А. Ресурсосберегающие технологии улучшения и использования горных сенокосов и пастбищ Северного Кавказа: автореф. … докт. с.-х. наук: 06.01.12. - Москва, 1999.

5 Будасов А.Д., Уланов Ф.С., Чубенко В.П., Улучшение и рациональное использование сенокосов и пастбищ в республике Адыгея // Докл. научн.- произв. конф. Владикавказ. - 1995. - С. 37-42

6 Ларин И.В., Иванов А.Ф., Бегучеев П.П., Кормовая характе¬ристика важнейших семейств и видов растений произрастающих на сенокосах и пастбищах. - Л.: Агропромиздат, 1990. - 127 с.

7 Zilakova J., Knotek S. Zdolnosc do zakiszania i jakosc kiszonek z runi trwatych, podsiewanych i przemienhyxh uzytkow zielonych // Lak. Pol. - 1998. - №1. - С. 213-220.

8 Dobromilski M. Sward regeneration by sod seeding an organic soil in West Pomerania // European Grassland Fedeuation. - 1992. - С. 720-721.

9 Апените Р.О., Латвиетис Я.Я. Пастбищная трава и подкормка коров. - Рига: Знание, 1983. - С.93-94.

10 Gallo M., Gallo J., Sommer A., Zitran R. Flak P. Rontl. Vyroba – 1998. №12.

11 Калашников А.П. Нормы и рационы кормления сельскохозяйст-венных животных. - М.: Агропромиздат, 1985. - 13 с.

12 Дмитроченко А.П., Пшеничный П.Д.. Кормление сельскохозяйст¬венных животных. - Л.: Колос, 1975. - 480 с.

АННОТАЦИЯ

В целях обеспечения сельскохозяйственных животных полноценными и качественными кормами, а также снижения дефицита кормового фонда выгодно сочетать сезонные пастбища с отгонными пастбищами. При одновременном использовании отгонных участков с сезонными пастбищами продолжительность пастбищного периода увеличивается на 120 дней, что позволяет хозяйству дополнительно формировать 14 777,3 ц кормового запаса.

RESUME

In order to provide farm animals with high-grade and high-quality feed, as well as reduce the shortage of feed stock, it is advantageous to combine seasonal pastures with remote pastures. With the simultaneous use of remote areas with seasonal pastures, the duration of the pasture period increases by 120 days, which allows the farm to additionally generate 14,777.3 tons of fodder stock.

ӘОЖ 637.181

Ержанова Д.Е., магистрант
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал қ.
Оразов А.Ж., жетекшісі
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал қ.

ӨСІМДІК СҮТІ ӨНІМДЕРІНІҢ МАҢЫЗЫ МЕН БОЛАШАҒЫ

ТҮЙІН

Өсімдік сүтін денсаулығына немесе өмір салтына байланысты таңдайтын тұтынушылар саны артты. Лактозаға төзімсіздік, сиыр сүтінің жақпауы және вегандық өмір салты өсімдік тектес сүт өнімдеріне балама ретінде қызығушылықты арттырды. Әлемнің экономикалық жаһануының өндірістік мысалдары талданғаннан кейін, Қазақстандағы нарықтың даму және осы бағыттағы негізгі кедергілер сипатталды. Өнімдердің тағамдық құндылығы мен биологиялық маңыздылығына ерекше назар аударылды. Өсімдік сүт өнімдерінің ассортименті жыл сайын кеңейтілді: соя, бадам, сұлы, күріш, кокос және басқа да өсімдіктерден алынған сүт түрлері нарықта кеңінен қолжетімді болды. Сонымен қатар, йогурт, қаймақ, ірімшік және балмұздақ сияқты дәстүрлі сүт өнімдерінің өсімдік тектес баламалары да қарқынды дамыды.

***Түйінді сөздер*:** *өсімдік сүті, лактозаға төзімсіздік, кәдмгі сүттің жақпауы, сұлы, күріш.*

Кіріспе. Еуропалық тұтынушылардың 15% қандай да бір себептермен сүт өнімдерінен бас тартады. Оған медициналық көрсеткіштер, өмір салты, жеке қалаулар және басқа да факторлар жатады. Олардың ішінде лактозаға төзімсіздік, сиыр сүтінің жақпауы, сондай-ақ өмір салтына байланысты себептер бар. Асқорыту жүйесінің қабыну аурулары бар науқастар сүт өнімдеріне жиі сезімтал келеді, сондықтан олар сүт өнімдерін тұтынудан бас тартады. АҚШ Ұлттық медицина кітапханасының (National Library of Medicine) зерттеулеріне сәйкес, әлем халқының 65% лактозаға төзімсіздік байқалады [1].

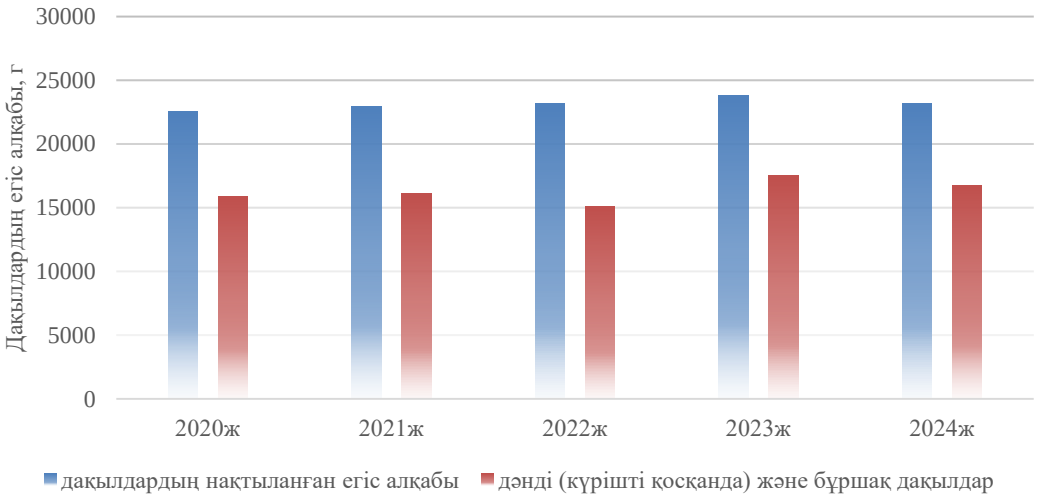
Лактозаға төзімсіздік – адамның ішегінде лактаза ферментінің жетіспеушілігінен туындайтын жағдай. Лактаза – сүт қанты (лактоза) глюкоза мен галактозаға ыдырататын фермент. Егер бұл фермент жеткіліксіз болса, лактоза аш ішекте қорытыла алмайды, тоқ ішекке өтеді және бактериялармен ашытылып, газ бен қышқыл түзіледі. Бұл іштің кебуі, диарея, құрысулар сияқты симптомдарға әкеледі [2].

Сиыр сүтінің жақпауы – бұл иммундық жүйенің сүт ақуыздарына атиптік реакциясы. Ол балалардың 2-6% және ересектердің 0,5% кездеседі. Сиыр сүтінің жақпауы көбінесе сиыр сүтіндегі β-лактоглобулин мен казеинге байланысты дамиды. Жалғыз тиімді ем – сиыр сүтін толық алып тастау. Мұндай аллергиясы бар балаларға жануар сүтін алмастыру үшін өсімдік сүт өнімдерін пайдалану ұсынылады [3].

Өсімдік сүтімен сиыр сүтін визуальды ешқандай айырмашылығы байқалмайды, бірақ дәмі мен иісінде өзгешіліктер бар. Сыртқы түрі бойынша ақ немесе кірем түсті, біркелкі сұйықтық. Дәмі, иісі бойынша өсімдік шикізатының түріне байланысты өзіндік дәм мен иіс береді. Ал тағамдық құндылығы бойынша көмірсу, май және витаминдер мөлшерінде ерекшеліктер бар. Кейбір түрлері (сұлы сүті, күріш сүті) көмірсуларға бай, ал басқалары (кокос, жаңғақ, бадам сүті) майдың массалық үлесі жоғары. Сондықтан өсімдік сүтін таңдау кезінде олардың тағамдық құндылығы, биологиялық маңыздылығы және адам ағзасы үшін сіңімділігі ескерілуі керек [4].

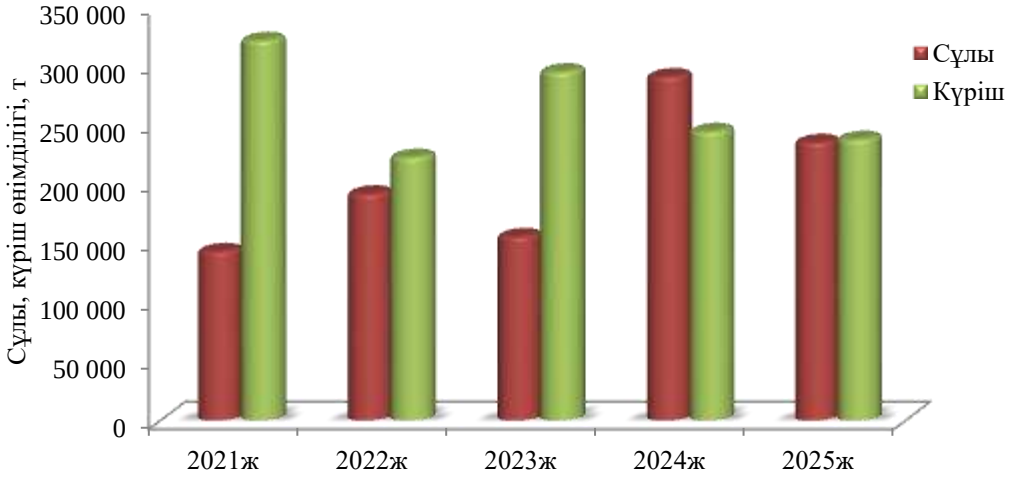
Зерттеу объектісі мен әдістемесі. Зерттеу барысында отандық және шетелдік ғылыми әдебиеттерге, статистикалық деректерге, халықаралық ұйымдардың есептері мен нарықтық шолуларға талдау жасалды. Салыстырмалы әдіс негізінде өсімдік және сиыр сүтінің тағамдық және технологиялық ерекшеліктері сарапталды. Сондай-ақ, талдау әдісі арқылы интернет көздеріндегі ақпараттар мен тұтынушылық пікірлер жинақталып, жүйеленді. Зерттеудің теориялық негізі ретінде тағамтану, диетология және агроөнеркәсіп салаларындағы ғылыми еңбектер қолданылды.

Зерттеу нәтижелері. Әлемнің әртүрлі аймақтарында өсімдк сусындары өндіріледі. Мысалы, бадам өндірісі – Испания Еуропадағы ең ірі бадам өндірушілерінің бірі. Әсіресе, Андалусия (41 582 тонна), Валенсия (4 490 тонна), және Мурсия (26 895 тонна) аймақтарында бадам кең көлемде өсіріледі. Жергілікті шикізат көп болғандықтан, бадам сүтін өндіру де экономикалық тұрғыдан тиімді. Бадам сүті сиыр сүтіне қарағанда қымбатырақ, бірақ Испаниядағы жергілікті өндіріс оны қолжетімді етеді. Сұраныстың артуы мен өндірістің кеңеюі бағаның тұрақты болуына көмектеседі. Күріш сүті Кореяда бірнеше себепке байланысты танымал: дәстүрлі күріш мәдениеті – Кореядағы басты тағам өнімдерінің бірі – күріш. Ол тек тамақ ретінде ғана емес, сусындар (мысалы, сикхе – тәтті күріш сусыны) мен өсімдік сүт өнімдерін жасау үшін де қолданылады. Жергілікті өндірістің артықшылығы – Кореяда күріш көп өсіріледі (3,6 миллион т) сондықтан одан дайындалатын өнімдер, оның ішінде күріш сүті, қолжетімді және экологиялық таза өнім. Сұлы сүті Швеция (5,1 миллион тонна) мен Финляндияда (1,21 миллион тонна) елдерінде кеңінен танымал. Себебі, Скандинавия климаты сұлы өсіруге өте қолайлы, сондықтан бұл аймақтарда сұлы көп өндіріледі. Сонымен қатар Швецияда 1990 жылдары құрылған Oatly компаниясы сұлы сүтінің әлемдік деңгейде танымал болуына үлкен үлес қосты [4].

Сурет 1- Негізгі ауыл шаруашылығы дақылдарының нақтыланған егіс алқабы

2024 жылы дәнді (күрішті қоспағанда) және бұршақты дақылдар нақтыланған егістік алқабы республика бойынша 16 746,5 гектарды (2023 жылға – 95,6%) құрады.

Сурет 2- Соңғы 5 жылдағы сұлы, күріш дақылдарының өнімділігі

Сұлы өндірісінің жылдар бойынша өнімділігі: 2021-2022 жж. 33% өсті, 2022-2023жж 18% кеміді, 2023-2024 жж. 86% өсті, 2024-2025 жж. 19% кеміді. Жалпы өнмінің өсуі және кемуі ауа райына, табиғи аппаттарға, аурулар мен зиянкестерге, экономикалық мәселелерге байланысты. Сұлы өндірісінің жылдар бойынша өнімділігі: 2021-2022жж 30% кеміді, 2022-2023жж 32% өсті, 2023-2024жж 17% кеміді, 2024-2025жж 2% кеміді [5].

Өсімдік сүті Қазақстанда тұтынушылардың қалауы мен салауатты өмір салтына деген ұмтылысының өзгеруіне байланысты танымал бола түсуде. Дегенмен, сұраныстың өсуіне қарамастан, Қазақстандағы өсімдік сүтінің нарығы бірқатар қиындықтарға тап болып отыр.Технологиялар мен ғылыми әзірлемелердің болуына қарамастан, Қазақстанда өсімдік тектес сүттің жергілікті өндірісі шектеулі болып қалуда. Бұл инвестицияның жеткіліксіздігімен, қажетті инфрақұрылымның жоқтығымен және өндірушілер арасында осы нарықтың әлеуеті туралы хабардарлықтың жеткіліксіздігімен байланысты [6].

Қазіргі уақытта өсімдік сүтінің көпшілігі елімізге Бельгия және Ресей Федерациясы сияқты елдерден импортталады.

Сурет 3- Қазақстанға импортталатын өсімдік сүт өнімдерін өндірушілері және ассортименттері

Жалпы, 2024 жылы Қазақстанға сүт өнімдерінің импорты 12,6%-ға өсіп, 188,6 мың тоннаны құрады. Өсімдік сүті импорттың негізгі үлесі үлкен супермаркет желілері арқылы (Magnum, Galmart, Metro, т.б.) келеді. Жалпы бағалау бойынша, «Alpro», «Bite» өнімдерінің Қазақстанға импортталатын көлемі жылына шамамен 500–1500 тонна аралығында. «Не молоко», «Green milk» өнімдерінің шамамен Қазақстанға импорт көлемі жылына шамамен 200–500 тоннаны құрайды.[7]

Қазіргі уақытта сүт өнімдері нарығында айтарлықтай өзгерістер болып жатыр. Әртүрлі тенденциялар тауарлардың соңғы бағасына және тұтыну көлеміне әсер етеді. Сонымен қатар, тұтынушылар жаңа трендтерге сәйкес өз әдеттерін өзгертіп, жаңа жағдайларға бейімделуде.

Қазіргі экономикалық жағдайда сүт өнімдерін өндірушілер дағдарыстың әсерін сезінуде. Себебі: мал шаруашылығындағы шығындардың артуы (азық жетіспеушілігі, жоғары жем бағасы); логистикалық шығындардың өсуі (тасымалдау және қойма жалдау құнының артуы); санкциялар мен шектеулерден туындаған тапшылық.

Сүт, қаймақ, йогурт сияқты жануар текті сүт өнімдерінің бағасы тез өсуде. Бұл жағдай баламалы өнімдерге, әсіресе өсімдік сүтіне деген сұранысты арттыруда.

Кесте 1 -Өсімдік сүтінен жасалатын негізгі өнімдер

Өнім түрі	**Негізгі ингредиент**	**Тағамдық құндылығы (100 г), гр**	**Қолданылуы**	**Артықшылықтары**
Өсімдік сүті	Сұлы, соя, бадам, күріш, кокос	Ақуыз:0,5-3г Майлар:0,5-3 Көмірсулар: 1-10	Сиыр сүтіне балама, вегандық диета	Лактозасыз, аллергиясы бар адамдарға қолайлы
Өсімдік ірімшігі	Кешью, кокос майы, бадам, соя	Ақуыз:1-5 Майлар:10-25г Көмірсулар:0-5	Сүт өнімдеріне балама	Сүт ақуызы жоқ, вегандарға қолайлы
Өсімдік йогурты	Кокос, соя, бадам, сұлы	Ақуыз:1-4 Майлар:2-8 Көмірсулар: 5-15	Таңғы ас, жеңіл тамақ	Пробиотиктер бар, асқорытуды жақсартады
Өсімдік балмұздағы	Кокос сүті, бадам, кешью	Ақуыз:1-3 Майлар:5-15 Көмірсулар:10-25	Десерт	Лактозасыз, жұмсақ дәмді

Өсімдік сүт өнімдері бүгінгі таңда тек сиыр сүті өнімдеріне балама ғана емес, сонымен қатар денсаулықты нығайтатын, әртүрлі тағамдық қажеттіліктерге бейімделген заманауи тағам түрі ретінде кеңінен таралуда. Кестеде көрсетілгендей, өсімдік текті сүт, ірімшік, йогурт және балмұздақ өнімдері құрамындағы ақуыз, май және көмірсу мөлшерінің әртүрлілігімен ерекшеленіп, әр адамның ағзалық сұранысына сай таңдау жасауға мүмкіндік береді. [8]

Қорытынды. Осылайша, өсімдік сүт өнімдерінің жаһандық сұранысының артуы бірнеше маңызды факторлармен, оның ішінде лактозаға төзімсіздік, дәстүрлі сүттің жақпауы және вегандық өмір салтының таралуымен түсіндіріледі. Бұл өнімдер тек денсаулық үшін пайдалы емес, сондай-ақ экологиялық тұрғыда да тиімді. Өсімдік тектес сүт өнімдерінің ассортименті әртүрлі болып, соя, бадам, кокос, сұлы сияқты көптеген өсімдіктерден дайындалған сүт түрлері мен олардың баламалары, мысалы йогурт, ірімшік, балмұздақ, нарықта кеңінен таралуда. Қазақстанда бұл саланың даму перспективасы зор болса да, нарықтың толық қалыптасуына кедергі келтіретін бірқатар мәселелер, мысалы, шикізаттың қолжетімділігі мен өнімдердің танымалдығы жеткіліксіз. Бірақ олардың тағамдық құндылығы мен денсаулыққа пайдасы өсімдік сүт өнімдеріне деген қызығушылықты арттыра отырып, бұл бағыттың болашағын ашып отыр. Демек, өсімдік сүт өнімдері тек нарықтық сұраныс тұрғысынан емес, тұтынушылардың денсаулығына әсері мен экологиялық тиімділігі тұрғысынан да өзекті және келешекте үлкен сұранысқа ие болуы ықтимал.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Deng Y, Misselwitz B, Dai N, Fox M. Lactose Intolerance in Adults: Biological Mechanism and Dietary Management. Nutrients. -2015. С.-32-35.
2. Liu, R., & Jacobsen, c. Recent advances in the development of plant-based milk alternatives // Journal of Food Science. -2018. -№4. -с.83-84.
3. Riaz, M. N. Plant-based milks: A review. International // Journal of Food Science and Technology. -2015. -№4. -с.1-10
4. Tavakkol-Afshari, R., & Khosravi-Darani, K. Plant-based milks: Production, processing, and product development. // Food Science and Nutrition. -2020. -№5. -С.2320-2332.
5. Дақылдар бойынша статистикалық деректер. – [Электронный ресурс]. – URL: http://stat.gov.kz (пайдалынлаған күні: (01.01.2025)
6. Tavakkol-Afshari, R., & Khosravi-Darani, K. Plant-based milks: Production, processing, and product development. // Food Science and Nutrition. -2020. -№5. -С.2320-2332.
7. Liu, R., & Jacobsen, C. Recent advances in the development of plant-based milk alternatives // Journal of Food Science.-2019.- -№4. С.1013-1023.
8. Kuhn, D., & Gänzle, M. G. Fermentation of plant-based milks and dairy analogs. // Food Research International. -2019. С.1-12.

АННОТАЦИЯ

Количество потребителей, выбирающих растительное молоко по причинам, связанным со здоровьем или образом жизни, увеличилось. Непереваримость лактозы, непереносимость коровьего молоко и веганский образ жизни повысили интерес к альтернативным растительным молочным продуктам. После анализа производственных примеров в условиях экономической глобализации мира была изучена развитие рынка в Казахстане и основные барьеры в этом направлении. Особое внимание уделялось пищевой ценности и биологической значимости растительных продуктов, а их ассортимент расширяется ежегодно, такие виды молока, получаемые из сои, миндаля, овса, риса, кокоса и других растений, стали широко доступны на рынке. Кроме того, рынок альтернативных молочных продуктов, такие как йогурт, сметана, сыр и мороженое, также быстро развивалась.

RESUME

The number of consumers choosing plant-based milk for health or lifestyle reasons has increased. Lactose indigestion, cow's milk intolerance, and a vegan lifestyle have increased interest in alternative plant-based dairy products. After analyzing production examples in the context of economic globalization of the world, the development of the market in Kazakhstan and the main barriers in this direction were studied. Special attention was paid to the nutritional value and biological significance of plant products, and their range is expanding annually, such types of milk obtained from soy, almonds, oats, rice, coconut and other plants have become widely available on the market. In addition, the market for alternative dairy products, such as yogurt, sour cream, cheese and ice cream, also developed rapidly

ӘОЖ 637.072

Меркенова А.М., магистрант
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал қ.
Оразов А.Ж., жетекшісі
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал қ.

ЕШКІ СҮТІНІҢ САПАЛЫҚ КӨРСЕТКІШТЕРІН ЗЕРТТЕУ

ТҮЙІН

Мақалада ауыл шаруашылығы жануарларының, атап айтқанда, ешкі және сиыр сүтінің салыстырмалы зерттеуі жүргізілді. Зерттеу барысында ешкі мен сиыр сүтінің химиялық құрамы, тағамдық қасиеттері және ағзаға тигізетін пайдасы жан-жақты талданды. Химиялық құрам бойынша, ешкі сүті құрамында сиыр сүтімен салыстырғанда әлдеқайда аз лактоза мен бета-казеин бар, бұл оны лактозаға сезімтал адамдар үшін тиімді етеді . Сонымен қатар, ешкі сүтінде жоғары сапалы майлар мен аминқышқылдары көп, бұл оның ас қорыту жүйесі үшін сіңімділігін арттырады. Ешкі сүтіндегі май молекулаларының мөлшері кіші және олар жоғары дәрежеде эмульсияланған, сондықтан сүттің сіңірілуі жеңіл әрі жылдам өтеді.

Түйінді сөздер: *ешкі сүті, сиыр сүті, химиялық құрамы, қасиеті.*

Сүт адамның ағзасына қажетті қоректік заттармен байытылған тағамдық өнімнің бірі. Ауыл шаруашылық жануарлары сүттерінің өзіне тән пайдалы қасиеті мен ерекшеліктері бар, олардың ішінде күнделікті қолданысқа ие жиі қолданылатын сиыр сүті [1].

Аллергиясы бар адамдар сиыр сүтінің құрамындағы ақуызға сезімтал болып келеді, ал ешкі сүтінің құрамында ағзада оңай қорытылатын ақуыз түрлері көп [2]. Сиыр сүтінің ешкі сүтінен басты айырмашылығы құрамында α-s-1 казеин ақуызы көп мөлшерде кездеседі [3]**.** Ешкі сүтінде кальций және фосфордың мөлшері сиыр сүтіне қарағанда әлдеқайда көп. Адам ағзасына оңай сіңуге қабілетті болып келеді. Бұл сүттің құрамында лактозаның деңгейі төмен. Осылайша ешкі сүті лактозаға төзбеушілігі бар адамдар үшін қолайлы. Лактозаның мөлшері төмен болғандықтан ағзаға жеңіл сіңеді және диареяны тудырмайды. Сондықтан нәрестелерде пайда болған диареяны емдеу үшін қолданады [4]**.**

Соңғы жылдары әлемдік тәжірибеде ғалымдар сиыр сүтін ешкі сүтімен алмастыруды кеңінен қарастырып жатыр. Әсіресе балалар тағамын өндіруде негізгі шикізат көзі ретінде ешкі сүтін енгізуді жоспарлады. Сонымен қатар сүттің физика-химиялық, биологиялық құндылығы зерттелініп келеді. Құрамы бойынша ешкі сүті сиыр сүтімен ұқсас болып келгенімен, оның химиялық құрамында сүт майының мөлшерінде өзгешеліктер бар. Май түйіршіктерінің бірігуі агглютининнің болуына байланысты. Ол ешкі сүтінде аз мөлшерде болады [5].

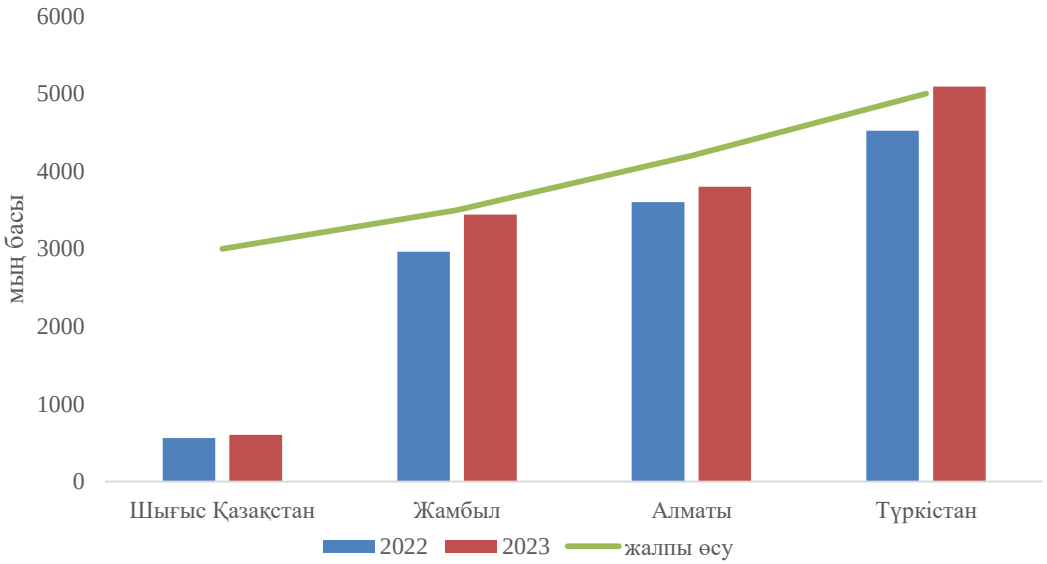
Ешкі сүті мен сиыр сүтінің тағы бір айырмашылықтарының бірі бұл сүттің құрамында қысқа тізбекті май қышқылдарының көп мөлшерде болуы. Бұл ағзаның жұқпалы ауруларға төзімділігін арттырады. Сонымен қатар холестериннің алмасуын қалыпқа келтіреді. Ешкі сүтінде жаңа туылған нәрестелер үшін маңызды глицероэфирлер көп. Бұл нәрестенің ас қорыту функциясын белсендіру үшін маңызды. Яғни асқазан-ішек жолдарын емдеуде үлкен рөл атқарады. Сонымен қатар тыныс алу жолдары, туберкулез сияқты аурулардың алдын алуға көмектеседі[6]. Бұл сүттің пробиотикалық қасиетіне байланысты ішек микробиомасының құрылымына әсер етеді. Ішек микробиомасына әсер ете отырып дисбиозды қалпына келтіреді. Ішек жолының биомаркерлеріне әсер етеді.

Ешкі сүтінің құрамында темір, мыс, мырыш және марганец мөлшері сиыр сүтіне қарағанда жоғары. Осылайша ешкі сүті темір тапшылығы анемия ауруының алдын алуға мүмкіндік береді. Ешкі сүтінен сүт өнімдерін жасау кеңінен таралып, нарықта өз орнын табуда. Ешкі сүтінің жоғары сіңімділігі, жеңіл қорыту қабілеті және емдік қасиеттері оның сүт өнімдерін өндіруге қолайлы шикізат ретінде танылуына себеп болды. Бұл сүттің құрамында көптеген биологиялық белсенді заттар мен микроэлементтер, сондай-ақ, иммундық жүйені нығайтуға көмектесетін заттар бар, олар ешкі сүтінен жасалған өнімдерді денсаулыққа пайдалы етеді [7].

Ешкі сүтінен түрлі өнімдер, соның ішінде йогурт, айран, ірімшік дайындалады. Ешкі сүтінен жасалған ірімшіктердің өзіне тән дәмі мен құрылымы болады. Бұл өнімдер асқазан-ішек жолдары мен аллергияға бейім адамдар үшін өте пайдалы болып табылады .

Ешкі сүтінен дайындалған өнімдердің құрамында пайдалы пробиотикалық микроағзалар кездеседі. Бұл микроағзалар ішек микрофлорасын қалыпты ұстап туруға және ас қорыту жүйесінің қызметін белсендіруге әсер етеді. Құрамында жиі кездесетін пробиотиктерге *Lactobacillus, Bifidobacterium, Streptococcus thermophilus,* және *Saccharomyces boulardii* жатады. Олар ішек микрофлорасын реттеп отыруға қабілетті [8].

Ешкі сүтінің диеталық және емдік қасиеттеріне байланысты ешкі шаруашылығы көптеген мемлекеттерде дамушы саланың біріне айналды. Қытай, Пәкістан, Түркия, Иран, Бразилия, Аргентина елдері ешкі шаруашылығы кең дамыған аймақтарына жатады. Еліміздің оңтүстік аймақтарында ешкі шаруашылығы кеңінен таралған, себебі бұл жыл бойы сақталатын оң температура ешкі жануарын жайылымда ұстауға мүмкіндік береді.

Сурет 1- Қазақстандағы ешкі мал басының өсу динамикасы

Суретте ешкі мал басы санының 1000 басынан төмен облыстары көрсетілмеген, статистикалық деректер бойынша бұл аймақтарда ешкі популяциясын зерттеуге жеткіліксіз болып табылады. Қазақстанда ешкі шаруашылығы жылдан жылға артып келеді. 2022 жылы Түркістан аймағында 4300 ешкі саны тіркелген болса, 2023 жылы олардың саны 23 %-ға өсті. Түркістан облысының ауыл шаруашылығында ешкі өсіру қарқынды дамып келеді, бұл аймақтың сүт өнімдерін өндіру мен мал шаруашылығында маңызды рөл атқарып отырғанын көрсетеді. Ешкі санының өсуі ауыл шаруашылығы өнімдерін өндірудің артуына, сонымен қатар денсаулыққа пайдалы сүт өнімдері нарығының кеңеюіне ықпал етуде. Шаруашылықта ешкі сүтінен айран, сүзбе, йогурт өндіріледі. Ешкі сүтінен өнімдер өндіру үшін оның қасиеттерін, сапасын білу маңызды. Себебі, өнімнің дәмі, иісі, түсі, текстурасы мен консистенциясы тікелей сүттің сапасына байланысты. Ешкі сүтінің органолептикалық қасиетін, химиялық құрамын зерттеу арқылы оның қандай өнімдер жасауға жарамды екенін анықтауға болады. Сондықтан, ешкі шаруашылығымен айналысудың маңызы зор.

Зерттеу нысаны мен әдістері. Зерттеу нысаны ретінде сиыр сүті және ешкі сүті қолданылды. Сүттердің химиялық және органолептикалық көрсеткіштері анықталды.

Зерттеу барысында келесі әдістер қолданылды:

- Сиыр сүті - ҚР СТ 1760-2008; Техникалық шарттар. Үлгі №1
- Ешкі сүті - ҚР СТ 2117-2015; Техникалық шарттар. Үлгі №2
- органолептикалық зерттеулер ГОСТ ИСО 22935-2-2011 сәйкес жүргізілді;
- сынамаларды іріктеу және талдауға дайындық ГОСТ 3622-68 "Сынамаларды іріктеу және сынауға дайындық" бойынша жүргізілді;

Сүттердің химиялық құрамы MilkoScan Foss арқылы анықталды. Сиыр және ешкі сүттерінің ақуыздық мөлшері, май, лактоза және құрғақ заттар анықталды. Сүт өнімдеріне арналған зерттеулер санитарлық-гигиеналық талаптарға сәйкес жүргізілді.

Зерттеу нәтижелері мен талқылау. Бұл зерттеуде сиыр және ешкі сүтінің органолептикалық қасиеті және химиялық құрамы анықталды. Зерттеу барысында алынған нәтижелер төмендегідей:

Кесте 1 - Сүттердің органолептикалық көрсеткіштері

Көрсеткіштер	ГОСТ 31449-2013	Үлгі №1	ГОСТ 32940-2014	Үлгі №2
Иісі мен дәмі	Тәттілеу дәмі бар, иісі жұмсақ	Сәйкес келеді	Иісі айқын, дәмі жеңіл, ерекше	Сәйкес келеді
Консистенциясы	Біркелкі	Сәйкес келеді	Тұтқыр	Сәйкес келеді
Түсі	Ақ	Сәйкес келеді	Ақшыл қою	Сәйкес келеді

Сиыр мен ешкі сүтінің органолептикалық көрсеткіштері бір бірінен ерекшеленді. Ешкі сүтінің түсі сәл ақшыл қою болып келсе, сиыр сүтінің өзіне тән ақ түсімен ерекшеленді. Ешкі сүтінің құрамындағы май молекулаларына байланысты қоюлау, тұтқыр, әрі қанық түсті болып келеді. Сүттің бұл қасиеттері әртүрлі тұтынушы қажеттіліктеріне сай болуына мүмкіндік береді.

Кесте 2 - Сүттердің химиялық құрамы

Көрсеткіш	Сүт және сүт өнімдерінің қауіпсіздігі туралы техникалық регламент (ТР ТС 033/2013)		Үлгі №1	Үлгі №2
	Сиыр	Ешкі		
Майдың массалық үлесі, %, кем емес	2,8	2,8	4 ± 0,02	4,5 ± 0,01
Ақуыздың массалық үлесі, %, кем емес	2,8	2,8	3,1 ± 0,07	4,3 ± 0,1
Лактоза, %	4-5	3-4	4,4 ± 0,05	3,3 ±0,02
Құрғақ заттар, %, кем емес	8,2	13,4	12,3 ± 0,03	13,7 ± 0,01

Кесте 2 көрсетілгендей ешкі сүтінің құрамында ақуыздың , лактозаның және майдың мөлшері сиыр сүтіне қарағанда көп. Бұл ерекшеліктер ешкі сүтінің құнарлы, сапалы, қоректік табиғи өнім екендігін көрсетеді. Ешкі сүтіндегі акк\уыздар ағзаға оңай сіңедң және денсаулыққа пайдалы болып келеді. Сонымен қатар ешкі сүтіндегі майлар ұсақ бөлшектерге бөлінген, сондықтан асқазанға жеңіл сіңіп, оңай қорытылады. Сонымен қатар лактозаның деңгейі көп мөлшерде екендігі анықталды. Бұл сүтке ерекше айқын дәм береді.

Қорытынды. Жүргізілген зерттеу нәтижелері бойынша ешкі сүтінің химиялық құрамы мен органолептикалық қасиеттері сиыр сүтінен бірқатар ерекшеліктерге ие екендігі анықталды. Ешкі сүтінде ақуыздың**,** лактозаның және майдың мөлшері сиыр сүтіне қарағанда жоғары. Бұл сүттің тағамдық құндылығын арттырып, оның қоректік қасиеттерін күшейтеді. Ешкі сүтінің құрамындағы ақуыздардың құрылымы адам ағзасы үшін жеңіл сіңімді және аллергияға бейім адамдарға тиімді болуы мүмкін. Сонымен қатар, ешкі сүтіндегі ақуыздардың құрамында бета-казеиннің аз болуы оның ас қорыту жүйесі үшін пайдалы қасиеттерін арттырады**.** Қортындылай келе, ешкі сүтінің химиялық құрамы жоғары сапалы ақуыздар (4,3%), май (4,5%) және лактоза (3,3%) мөлшерімен ерекшеленеді. Бұл көрсеткіштер оның қоректік құндылығын, сіңімділігін және денсаулыққа тигізетін пайдалы әсерін білдіреді. Осылайша, ешкі сүті — пайдалы және қоректік құндылығы жоғары өнім болып табылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Казюкова, Т.В., Ильенко, Л.И., Котлуков, В.К. Козье молоко в питании детей грудного и раннего возраста [Текст] / Педиатрия. - 2017. -№ 96 (1). - С. 75–82.

2. Исаев М.А. Антигельминтная эффективность асмегума при гельминтозах коз и влияние его на их молочную продуктивность // Вестник Алтайского государственного аграрного университета. 2019. № 3 (173). С. 121-125.

3. Изучение влияния комплекс образования сывороточный белок молока – анионный полисахарид (пектин) на свойства белково-жировых эмульсий. Е.В. Смолко [и др.] // Сборник научных трудов Всероссийского научно-исследовательского института овцеводства и козоводства. 2013. Т. 3. № 6. С. 262–264

4. Тултабаева Т.Ч., Шаншарова А.С. Исследование жирно-кислотного состава молока у различных пород коз [Текст] / Новости науки Казахстана. – Алматы. - 2019. - №3 - С.133-139.

5. Симоненко С. В. и др. Козье молоко - ценное сырье для производства детских молочных продуктов // Овцы, козы, шерстяное дело. – 2017. – №. 4. – С. 35-36.

6. Yadav, A.K., Singh J., and Yadav S.K. Composition, nutritional and therapeutic values of goat milk: A review [Text]. - Asian Journal of Dairy and Food Research.-2016. -№35. - С. 96-102.

7. Довбенко И.Б. Блюда из творога и сыра на козьем молоке [Текст] / И.Б. Довбенко — М.: Эксмо; СПб.: Терция, -2008. — 64 с

8. Байтемирова З.М. Современное состояние технологии кисломолочных продуктов функционального назначения в Казахстане / З.М. Байтемирова // XVI Сатпаевские чтения: междунар. науч. конф. мол. ученых, магистрантов, студентов и школьников. – Павлодар, 2016. – Т. 24. – С. 340–345.

АННОТАЦИЯ

По результатам проведенного исследования установлено, что химический состав и органолептические свойства козьего молока имеют ряд особенностей по сравнению с коровьим молоком. Козье молоко содержит больше белка, лактозы и жира, чем коровье молоко. Это увеличивает питательную ценность молока и усиливает его питательные свойства. Структура белков, содержащихся в козьем молоке, легко усваивается человеческим организмом и может быть эффективной для людей, склонных к аллергии. Кроме того, низкое содержание бета-казеина в белках козьего молока увеличивает его полезные свойства для пищеварительной системы. В целом, химический состав козьего молока отличается высоким содержанием белков (4,3%), жиров (4,5%) и лактозы (3,3%). Эти показатели представляют его питательную ценность, усвояемость и благотворное влияние на здоровье. Таким образом, козье молоко — продукт с высокой полезной и питательной ценностью.

RESUME

According to the results of the conducted study, it was found that the chemical composition and organoleptic properties of goat milk have a number of features from cow's milk. Goat's milk has a higher protein, lactose and fat content than cow's milk. This will increase the nutritional value of milk and strengthen its nutritional properties. The structure of proteins contained in goat's milk is easily digestible for the human body and can be effective for people prone to allergies. In addition, the low content of beta-casein in goat milk proteins increases its beneficial properties for the digestive system. In conclusion, the chemical composition of goat milk differs in the content of high-quality proteins (4,3%), fat (4,5%) and lactose (3,3%). These indicators represent its nutritional value, digestibility, and beneficial effects on health. Thus, goat's milk is a product of high useful and nutritional value.

УДК 635.68.35.51

Тулегенов У.Т., Соколов А.В., студенты
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет имени Жангир хана, г.Уральск
Нургалиева Г.К., руководитель
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет имени Жангир хана, г.Уральск

ПОДБОР И ОПРЕДЕЛЕНИЕ ОПТИМАЛЬНОГО ВИДА И СОСТАВА КОМПОНЕНТОВ СУБСТРАТА

АННОТАЦИЯ

В настоящее время все большее развитие в защищенном грунте приобретают малообъемные методы выращивания растений. В статье рассматриваются характеристики различных субстратов и данные по замещению почвогрунтов отечественными компонентами для выращивания рассады огурцов.

***Ключевые слова**: защищенный грунт, почвенные грунты, субстрат, гидропоника, овощные культуры*.

Для выращивания овощных культур или рассады овощных растений используют различные по составу почвенные смеси. Идеальными по физическим свойствам считаются почвосмеси, в которых соотношение твердой, жидкой и газообразной фаз составляет 1:1,5:2,5.

Основными компонентами являются дерновая или пахотная земля, перегной, минеральные удобрения и др. Их соотношение определяется уровнем плодородия дерновой земли, качеством перегноя или других органических примесей, а также потребностью в питательных элементах различных овощных растений.

Для улучшения воздухопроницаемости и влагоемкости тепличных грунтов применяют такие рыхлящие материалы, как древесные опилки (от 20 до 30% обьема), дробленная древесная кора (за исключением пород, содержащих дубильные вещестава), соломенная резка; из неорганических – туф, перлит, вермикулит. Оптимальный почвогрунт должен состоять: из 50% перепревшего перегноя, 50% рыхлящих компонентов (органических или не органических).

Подбор и определение оптимального вида и состава компонентов субстрата.

В условиях лаборатории ЗКАТУ им Жангир хана проведено изучение влияния различных субстратов на развитие рассады огурца в условиях малообьемной гидропоники. Проведена работа по подбору и определению оптимального вида и состава компонентов субстрата для выращивания рассады огурца в условиях малообьемной гидропоники, обеспечивающих повышение качества рассады, снижение себестоимости и повышение продуктивности огурца.

Наряду с неоспоримыми достоинствами, гидропоника имеет и ряд проблемных вопросов. Один из важнейших вопросов – подбор оптимальных субстратов для корнеобитаемой среды.

Каким требованиям должен отвечать материал, используемый в качестве субстрата?

Это должно быть вещество со следующими свойствами:

- структурным с довольно крупными частицами, которые не высыпались бы между рейками обрешетки или между ячейками сетки;

- способное поглощать и удерживать большое количество воды, чтобы не требовалось ежедневно увлажнять его питательным раствором;
- устойчивое против разложения и не способное загнивать;
- химически нейтральное, то есть такое, которое не выделяет никаких продуктов, способных навредить растениям, и не влияет на питательный раствор.

В Казахстане имеющиеся и строящиеся тепличные коплексы в основном рассчитаны на работу с субстратами, импортируемыми из дальнего зарубежья. Между тем, в Казахстане существует множество источников минеральных и органических субстратов.

Современная промышленность подарила нам два вещества, которые уникальны по своей структуре, качествам и свойствам – это перлит и вермикулит.

Перлит производят из вулканических алюмосиликатных горных пород, которые сначала измельчают, затем нагревают до температуры около 1000°С. При такой температуре кристализованная вода, которая входит в структуру разрушаемой породы, переходит в газообразное состояние и расширяет частицы, что похоже на воздушную кукурузу, и образуется очень легкая, насыщенная воздухом белая минеральная структура. Отдельные гранулы, размеры которых варьируют в пределах от пылеватых до около 6-7 мм с грубой неровной поверхностью, содержат наполненные воздухом полости. Как и большинство субстратов, используемых в настоящее время в растениеводстве, перлит первоначально разрабатывали для промышленных нужд. В данном случае в качестве легкого теплоизоляционного материала для промышленности стройматериалов. Перлит используют в растениеводстве в течение многих лет, гораздо дольше, чем большинство других субстратов. В далеких 1960-х гг. он был популярной составной частью компостов для горшочков, особенно для торфоперлитных смесей разработанных в США. Он до сих пор широко используется в качестве составной части компостных смесей для горшочков, обычно в сочетании с торфом или вермикулитом.

Перлит очень легкий, его плотность в россыпи составляет около 100 кг/м^3, или около одной двадцатой веса песка. Отдельные гранулы различаются по диаметру до 6 и более мм, но сорта, используемые в растениеводстве – агроперлит, обычно бывают в диапазоне 2-5 мм. Важно, чтобы размеры гранул растениеводческой градации перлита не были слишком мелкими. Доступная вода удерживается между неровностями поверхности гранул и внутри их. Грубая внешняя поверхность гранул в основном отвечает за существенное капиллярное притяжение, которым перлит обладает по отношению к воде. Перлит обладает незначительной катионообменной способностью, которая действительно является более инертной, чем многие другие субстраты, рассматриваемые здесь.

Номинальное значение pH составляет около 7,0-7,5, но это имеет небольшое практическое значение, так как материал не обладает существенным влиянием на pH питательного раствора, удерживаемого внутри этого объема. Отдельные гранулы достаточно прочны для оказания сопротивления некоторому давлению без разрушения, поэтому субстрат можно повторно использовать несколько раз без каких-либо существенных изменений его физических свойств. Он устойчив к температуре пара, поэтому его можно стерилизовать при необходимости, как на месте, так и в россыпи в автоклаве.

Химический состав вермикулита отвечает приблизительной формуле (Mg+2, Fe+2, Fe+3)3 [(AlSi)4O10]·(OH)2·4H2O. Вермикулит обычно производится с различными добавками, поэтому формула химического состава всегда указывается приблизительно.

Перлит имеет черную, зеленую, красно-бурую окраску различных тонов. Строение перлита концентрически-скорлуповатое с ядрами, состоящими из идеальных по форме шариков.

Вермикулит вспученный – это сыпучий пористый материал в виде чешуйчатых частиц серебристого, золотистого или желтого цвета.

Физические свойства перлита и вермикулита.

Перлит – высокопористый, малоплотный, низкотеплопроводный и температуростойкий материал. Он биологически стоек, инертен, не горюч и экологически чистый.

Перлит бывает пластинчатый – это основной вид перлита, и зернистый.

Вермикулит вспученный также имеет своеобразную пластинчатую пористость. Его наиболее ценным свойством является способность при прокаливании увеличивать объем. При

этом на смену водяному пару между листочками слюды приходят прокладки из воздуха, а сам вермикулит сохраняет свои свойства.

Вермикулит – отличный тепло и звукоизолятор, он инертен к органическим веществам, экологичен, при слабой гигроскопичности обладает хорошей впитывающей способностью, характеризуется повышенной огнестойкостью и малым коэффициентом температурного расширения.

В отличие от перлита вермикулит обладает упругой деформацией.

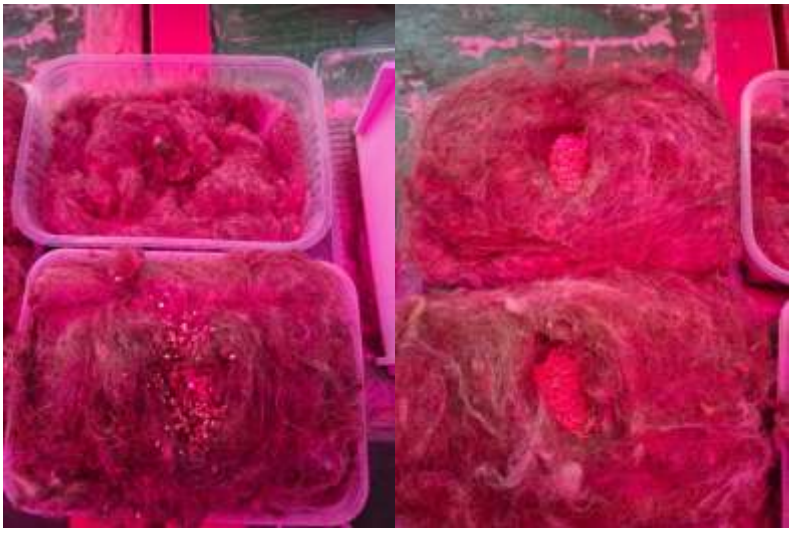
Все эти физико-технические свойства и определяют необыкновенно широкие возможности применения перлита и вермикулита в сельском хозяйстве в качестве субстрата для выращивания растений.

Для проведения исследований были подобраны и подготовлены различные отечественные минеральные, органические субстраты, а также органоминеральные смеси:

Схема. Определить оптимальный субстрат для рассады огурцов

Посев семян в субстраты провели – 1 марта в кассеты 15 х 20 см. Уход за растениями заключался в поливах питательным раствором через день.

1. минеральная вата – контроль
2. овечья шерсть
3. овечья шерсть + перлит
4. овечья шерсть + вермикулит

Проведение биометрических исследований показало существенные различия в развитии растений на разных субстратах. Самые слабые растения были отмечены на субстрате овечья шерсть, что может быть связано с высокой воздухоемкостью этого материала. Самые развитые растения в опыте были отмечены на контрольном варианте и на смесевых органоминеральных субстратах овечья шерсть+перлит, овечья шерсть+вермикулит.

Таблица 1 – Биометрические наблюдения за рассадой огурца

Субстраты и смеси	Толщина стебля (мм)	Высота растения (см)	Количество листьев (шт.)	Поверхность листьев (см2)
минеральная вата (контроль)	4,9	17,3	4,0	124
овечья шерсть	1,5	5,9	1,8	5,5
овечья шерсть + перлит	4,6	14,6	4	76
овечья шерсть + вермикулит	3,8	12,3	3,6	46

Анализ полученных данных позволяет сделать вывод, что наиболее перспективными для рекомендации в производство являются смесевые органоминеральные субстраты овечья шерсть+перлит, овечья шерсть+вермикулит.

Также будут продолжаться исследования по изучению подбора и определение оптимального вида и состава компонентов субстрата.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Матвеев В.П Овощеводство / В.П. Матвеев, М.И. Рубцов – Москва, 2011. – 423 с.
2. Брызгалов В.А. Овощеводство защищенного грунта / В.А. Брызгалов, В.Е. Советкина, Н.И. Савинова – Ленинград, 2003 г. – 350 с.
3. Юсупов М.З. Овощеводство Казахстана / М.З. Юсупов, Е.П.Петров, Ф.Ахметова. - 1-2 том. - Алматы, 2000. 431 с.
4. Земскова Ю.К. Промышленные технологии производства овощей в защищенном грунте / Ю.К. Земскова – Саратов, 2014 г. – 82 б.
5. Справочник по овощеводству / Сост. В.А.Брызгалов – Ленинград, 1992 г. – 512 с.
6. Рекомендации по возделыванию овощных культур в теплицах / С.К.Джантасов, А.О.Нусупова, Г.С.Кусаинова, С.Бойко – Караганда:ТОО «LITERA», 2015 – 44 с.
7. Тепличное овощеводство Урала / Сост. и ред. А.В. Юрина. – Свердловск, 1990. 192 с.
8. Андреев В.М. Практикум по овощеводству / В.М. Андреев, В.М. Марков – Москва, 2011 – 207 с.
9. Щепетков, Н.Г. Основы овощеводства. Методическое пособие в вопросах и ответах. / Н.Г. Щепетков, В.В. Титова, И.И. Жумагулов. - Астана, 2000. – 20 с.
10. Селиванова М.В. Овощеводство защищенного грунта / М.В. Селиванова, И.П. Барабаш, Е.С. Романенко, Н.А. Есаулко, В.И. Жабина и др – Ставрополь, 2014 ж. – 79 с..

ТҮЙІН

Мақалада әртүрлі субстраттардың сипаттамалары және қияр көшеттерін өсіру үшін топырақты отандық компоненттермен алмастыру туралы мәліметтер қарастырылады. Жылыжай грунттарының ауа өткізгіштігі мен ылғал сыйымдылығын жақсарту үшін үгінділер (көлемнің 20 – дан 30% - на дейін), ұсақталған ағаш қабығы (құрамында таниндер бар түрлерді қоспағанда), сабан кесу сияқты қопсытқыш материалдар қолданылады; Бейорганикалық – туф, перлит, вермикулит. Оңтайлы топырақ мыналардан тұруы керек: 50% шіріген гумус, 50% қопсытқыш компоненттер (органикалық немесе органикалық емес). Субстрат компоненттерінің оңтайлы түрі мен құрамын таңдау және анықтау.

RESUME

Currently, low-volume methods of growing plants are becoming increasingly developed in protected soil. The article discusses the characteristics of various substrates and data on the replacement of soils with domestic components for growing cucumber seedlings. To improve the air permeability and moisture capacity of greenhouse soils, loosening materials such as sawdust (from 20 to 30% of the volume), crushed bark (with the exception of rocks containing tannins), straw cutting; from inorganic materials – tuff, perlite, vermiculite. The optimal soil base should consist of: 50% rotted humus, 50% loosening components (organic or non-organic).

УДК 627.512 (574.1)

Утегенова А.Е., магистр
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана, г. Уральск
Губашева Б.Е., руководитель
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана, г. Уральск

МОНИТОРИНГ И ПРОГНОЗИРОВАНИЕ ПАВОДКА АКТУАЛЬНЫМИ МЕТОДАМИ В ЗКО

АННОТАЦИЯ

Статья посвящена анализу паводковой ситуации в Западно-Казахстанской области в 2024 году, а также современным методам мониторинга и прогнозирования половодий. Рассматриваются факторы, влияющие на развитие паводков, включая климатические условия, гидрологические особенности региона и антропогенное воздействие. Описаны традиционные и передовые методы мониторинга, такие как гидрометеорологические наблюдения, дистанционное зондирование, автоматизированные системы сбора данных и численное моделирование. Приведен обзор гидрологических моделей HBV и SWIM, используемых для прогнозирования стока и оценки рисков наводнений.

На основе анализа эффективности существующих методов предложены рекомендации по усовершенствованию системы мониторинга и прогнозирования паводков, включая расширение сети автоматизированных гидропостов, активное применение спутниковых и беспилотных технологий, а также внедрение алгоритмов машинного обучения для более точного прогнозирования экстремальных гидрологических событий.

Результаты исследования могут быть использованы для оптимизации гидрометеорологического мониторинга, повышения эффективности управления водными ресурсами и снижения последствий паводков в Казахстане.

***Ключевые слова**: паводки, мониторинг, прогнозирование, регрессия, модель.*

Введение. Половодье — это ежегодное явление, заключающееся в значительном и продолжительном увеличении уровня воды в реках, что часто сопровождается затоплением поймы и повышением воды в русле. Это явление является одной из основных причин наводнений.

Половодье может приобрести катастрофические масштабы, если свойства почвы ухудшены из-за избыточного увлажнения в результате сильных осенних дождей и глубокой промерзания в холодный зимний период. Весной, когда дожди усиливают таяние снега, пик половодья может совпасть с пиком паводка, что ведет к еще большему увеличению уровня воды [1].

Тяжелая паводковая обстановка сложилась в бассейне р. Жайык, охватившая Актюбинскую, Западно-Казахстанскую и Атыраускую области республики, в регионе был объявлен режим ЧС. Произошли переливы талых вод через проезжую часть автодорог; размывы автодорог, мостов, переходов; прорывы дамб и плотин; подтопление населенных пунктов; проводились эвакуация и спасение людей из затопленных территорий [2].

В 2024 году весенний паводок в ЗКО был обусловлен значительными снегопадами и резким потеплением. По данным РГП Казгидромет, уровень воды в реках Урал и Чаган превысил среднемноголетние значения. Спутниковые наблюдения подтвердили расширение зоны затопления, что совпадало с прогнозами гидродинамических моделей.

В 2024 году на 1 этапе от талых вод и паводков на реках области подверглись подтоплениям 32 населенных пункта Бурлинского (5), Таскалинского (2), Теректинского (5), Каратобинского (3), Сырымского (7) районов и района Байтерек (10), из-за повышения уровня воды на реке Жайык – 129 садовых обществ г. Уральска (113), Бурлинского (2), Теректинского (2) районов и района Байтерек (12).

По результатам работы комиссий МИО количество подтопленных домов по области в 2024 году составило 1 491 жилых (Байтерек – 77, Таскалинский – 8, Теректинский – 650, Сырымский – 263, Каратобинский – 103, Бурлинский – 390) и 15 878 дачных домов (г. Уральск – 14 466, Байтерек – 446, Теректинский – 721, Бурлинский – 245) (Рисунок 1).

Во время паводкового периода 2025 года подтоплений жилых домов не зафиксировано.

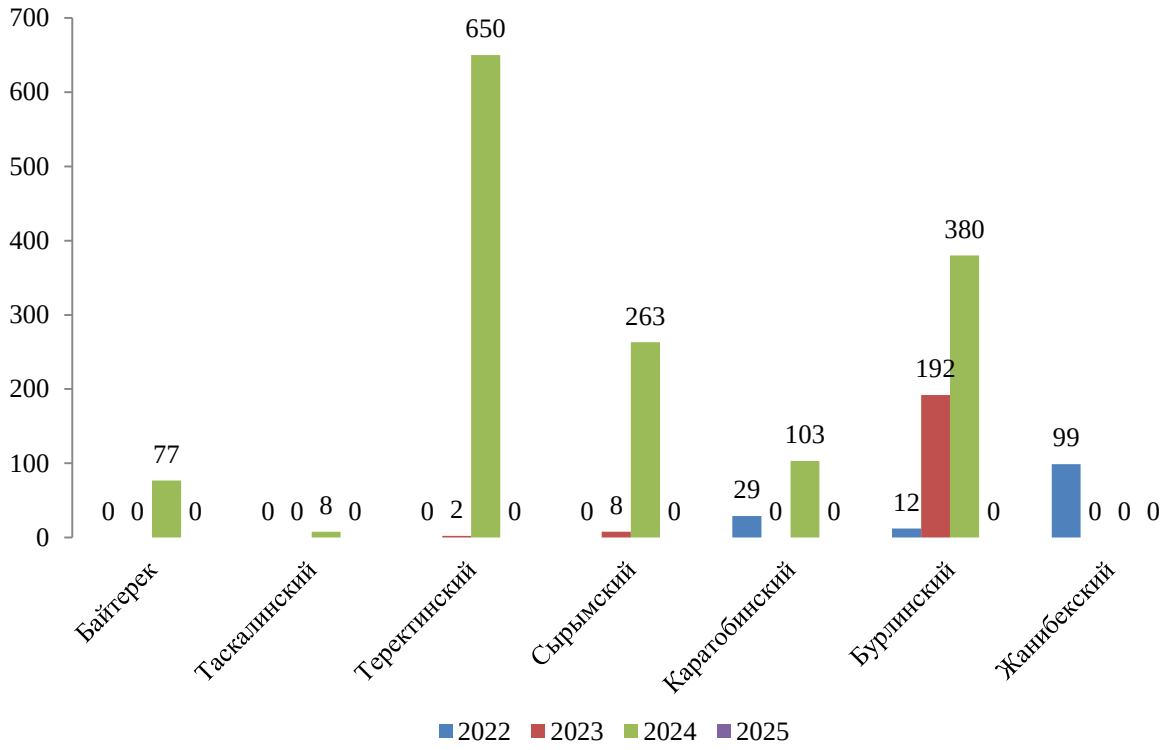

Рисунок 1 - Количество затопленных жилых домов по районам ЗКО

В 2024 году по области зарегистрировано 66 фактов переливов (5 – республиканского, 33 – областного и 28 – местного значения) талой воды через автодороги, также 75 фактов размыва (1 – республиканского, 5 – областного и 69 – местного значения) дорожного полотна.

В 2025 году зарегистрировано 8 переливов (1 – на областной дороге, 7 – на районных) и 1 размыв дорожного полотна (на областной дороге) (Рисунок 2) [3,4].

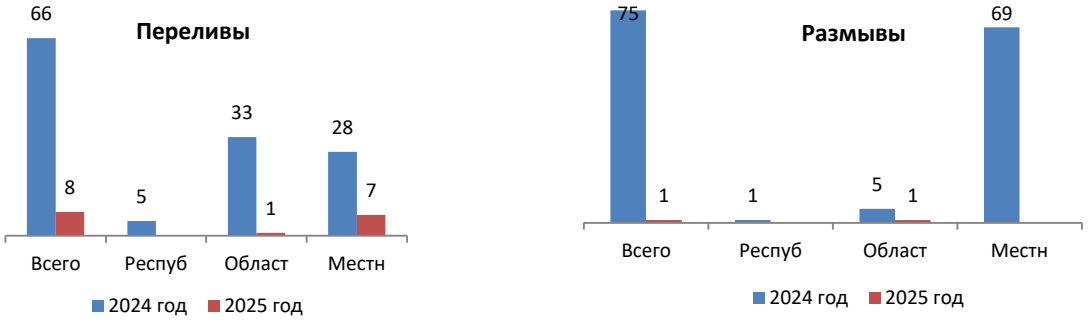

Рисунок 2 – Количество переливов и размывов автодорог на территории ЗКО

В 2024 году в результате паводков и талых вод на территории области пострадали значительные территории, затронувшие 1 491 жилой дом и 15 878 дачных домов. Эти повреждения охватили несколько районов, среди которых Байтерек, Таскалинский, Теректинский, Сырымский, Каратобинский и Бурлинский районы. Особенно сильно пострадали садовые общества в г. Уральск, где было повреждено 14 466 дачных домов. В 2025 году, в отличие от 2024 года, подтопления жилых домов не было зафиксировано, что говорит о принятии более эффективных мер по предотвращению катастроф.

Для восстановления были направлены значительные финансовые средства: 3,6 млрд тенге были выплачены в качестве единовременных выплат 9 994 семьям, а 3,7 млрд тенге — 10 222 семьям в качестве материальной компенсации. Дополнительно, на ремонт жилых домов

было выделено 4,3 млрд тенге, а также приобретено 1 939 квартир на сумму 40,8 млрд тенге и построено 775 новых домов на 20,6 млрд тенге. В общей сложности на восстановление пострадавших от паводков было направлено около 100 млрд тенге (74,1 млрд тенге от спонсоров и 23,7 млрд тенге из бюджета) [5].

Актуальность выбранной темы обусловлена необходимостью разработки и внедрения более эффективных мер по предотвращению ущерба от паводков и талых вод, а также повышением устойчивости инфраструктуры к таким природным катастрофам.

Выбранная тема является важной, учитывая продолжающиеся вызовы, связанные с паводками и талыми водами, что подчеркивает необходимость поиска более эффективных решений для снижения ущерба. В частности, актуальным становится вопрос улучшения устойчивости инфраструктуры и более точного прогнозирования последствий таких природных явлений.

Гидрологический прогноз — это предварительная оценка будущих характеристик гидрологического явления. Гидрологические прогнозы необходимы для эффективного управления водными ресурсами и смягчения последствий опасных природных явлений, таких как наводнения и засухи. Кроме того, растет их значение в поддержке комплексного управления водными ресурсами и уменьшения ущерба, вызванного наводнениями.

Казахстане мониторинг и прогнозирование паводков осуществляется РГП Казгидромет, который отвечает за проведение гидрометеорологических наблюдений.

Гидрологические прогнозы составляются на основании различных факторов, таких как осеннее увлажнение почвы, запаса воды в снеге (рисунок 3, 4), сумма осадков за зиму и глубина промерзания почвы. Гидропрогнозисты также используют сезонные и месячные синоптические прогнозы, основанные на методе подбора года-аналога, включая прогноз суммы осадков и средней температуры воздуха. При составлении гидрологических прогнозов применяются следующие методики:

- множественная регрессия;
- численные модели HBV и SWIM [6].

Для составления гидрометеорологических прогнозов необзодимо иметь достаточное количество данных. Чем больше данных – тем больше вероятность получить прогноз и наименьшей погрешностью.

Существует множество источников таких данных - от наблюдений in situ, выполняемых вручную, до платформ автоматизированного сбора данных и систем дистанционного зондирования [7].

Рисунок 3 – проведение снегосъемок по бассейнам рек Западного Казахстана в январе 2025 года

Рисунок 4 – проведение снегосъемок по бассейнам рек Западного Казахстана в январе 2025 года

Современные методы мониторинга паводков включают использование гидрометеорологических станций, спутникового дистанционного зондирования, дронов и систем автоматического сбора данных. Для прогнозирования паводков применяются численные модели гидродинамики, искусственный интеллект, а также комбинированные подходы, основанные на метеорологических данных и данных о снежном покрове.

Цель гидрологического прогнозирования состоит в том, чтобы дать количественную оценку будущего состояния различных гидрологических переменных (например, стока или стадии течения реки, уровня грунтовых вод) или их изменения в течение определённого предстоящего периода времени. Прогнозирование предоставляет информацию для управления водными ресурсами и связанными с ними гидрологическими рисками в режиме реального времени. Это отличается от прогнозирования (часто называемого «предопределением» во франкоязычных странах), цель которого состоит в том, чтобы связать вероятность не превышения с этими гидрологическими переменными, но не на какое-либо заранее определённое время в будущем. Среда, данные и инструменты, необходимые для системы прогнозирования, специфичны для этой задачи.

В частности, для системного гидрологического контроля требуется:

• Система для сбора и передачи, чаще всего в режиме реального времени, данных, необходимых для определения состояния системы в любой момент времени.

• Система для сбора и обработки прошлых или прогнозируемых метеорологических данных.

• Модель гидрологического прогнозирования, способная обрабатывать все эти данные.

• Служба прогнозирования, работающая в любое время, для мониторинга прогнозов и выдачи соответствующих отчётов и предупреждений.

Гидрологические прогнозы полезны во многих областях применения, таких как прогнозирование паводков и маловодий, а также долгосрочное прогнозирование водных ресурсов. Методы прогнозирования также разнообразны. Они варьируются от простых статистических регрессионных моделей до физически обоснованных гидрологических имитационных моделей, которые представляют различные затраты энергии и воды в рассматриваемых водосборных бассейнах и гидрографических сетях. В этой главе рассматриваются основные вопросы, связанные с гидрологическим прогнозированием.[8]

Данные которые необходимо иметь для гидрометеорологического мониторинга, а таккже составления гидрологического прогноза, можно рассмотреть разделив их на слеудующие составные: a) физико-географические, b) гидрологические; c) гидро-метеорологические. Для настройки и наглядного отображения состояний модели и результатов моделирования будут необходимы данные геоинформационных систем. Эти данные содержат широкий спектр информации о характеристиках подстилающей поверхности, включая типы почв, геологическую структуру, растительный покров и цифровые модели рельефа. Надежность и точность гидрологического прогнозировнаия напрямую зависят от полносты и достоверности данных как наблюдательных данных, так и информации, полученной из геоинформационных систем, которая используется для определения параметров моделей. В зависимости от доступности исходной информации и совершенствования методов анализа гидрометеорологических данных могут использоваться различные модели – от концептуальных до распространенных. Среди них – модель Sacramento адаптированная для условий рек Казахстана, модели HBV (96), WASA, «Гидрограф», SWAT, ModFlow GMS, подвиды моделей MIKE (SHE, Hydro, 21, 11) [9].

Гидрометеорологические станции и автоматизированные датчики фиксируют уровень воды в реках, скорость течения, температуру воздуха и осадки. В 2024 году в ЗКО использовались станции РГП Казгидромет, позволяющие получать данные в режиме реального времени.

Гидрологическое прогнозирование паводка:

Основными характеристиками весеннего половодья являются: объем стока, максимальный расход, наивысший уровень и время их наступления.

Объем и другие параметры могут значительно варьироваться из года в год, что делает особенно важным заблоговременный прогноз его ключевых характеристик.

Объем стока в период половодья зависит прежде всего от трех ключевых факторов. Во-первых , это объем снежных запасов, накопленных в бассейнне за зимний период. Во-вторых, значительную роль играет количество атмосферных осадков, выпадающих во время весеннего паводка. А в третьих, важное значение имеет способность водосбора впитывать и задерживать воду, которая может существенно варьироватьсч от года к году в зависимости от погодных и почвенно-гидрологических условий.

Для расчета ожидаемого стока за период половодья используется следующая формула:

$$Y' = Y + kTQ_T$$

Y —вычисленное значение весеннего стока (мм)

Q_T —средний расход грунтого питания за период половодья (средний расход грунтового питания принимается обычно равным минимальному зимнему расходу воды в реке.

T —средняя многолетняя продолжительность половодья (сутки)

k —коэффициент размерности, равный $k = \frac{86,4}{F}$ (F — площадь бассейна, км2)

При выпуске прогнозов в них указываются не только средние значения ожидаемого весеннего стока, но и вероятные ошибки. Эти ошибки устанавливаются для каждого бассейна на основании статистической обработки погрешностей проверочных прогнозов. [10]

HBV – это концептуальная гидрологическая модель, которая моделирует суточный расход воды на основе данных о суточных осадках, температуре и потенциальном испарении.

Определение типа осадков: Модель классифицирует осадки как дождь или снег в зависимости от того, превышает ли температура заданный порог TT. Количество снегопада корректируется с помощью коэффициента поправки на снегопад (SFCF).

Таяние снега и удержание воды: Таяние снега рассчитывается по методу градусо-дня. Талые воды и дождь задерживаются в снежном покрове, пока их объем не превысит критическую долю водоудержания (CWH). Жидкая вода в снежном покрове может снова замерзать при определённых условиях.

Влажность почвы и испарение: Осадки и талые воды распределяются между влагозапасами почвы и пополнением грунтовых вод в зависимости от содержания влаги в почве (SM) относительно её максимальной ёмкости (FC). Фактическое испарение равно потенциальному, если отношение SM/FC выше порогового значения LP, в противном случае испарение уменьшается линейно.

Грунтовые воды и сток: Пополнение грунтовых вод поступает в верхний водоносный слой (SUZ), откуда вода просачивается в нижний водоносный слой (SLZ) с максимальной скоростью PERC. Сток рассчитывается с использованием линейных уравнений, в зависимости от того, превышает ли SUZ пороговое значение (UZL) или нет.

Трансформация стока: Итоговый сток сглаживается с помощью треугольной функции взвешивания, определяемой параметром MAXBAS.

Коррекция по высоте: Если используются разные высотные зоны, осадки и температура корректируются в зависимости от высоты с помощью параметров PCALT (%/100 м) и TCALT (°C/100 м).

Коррекция испарения: Долгосрочное среднее значение потенциального испарения корректируется на основе отклонений температуры с использованием коэффициента CET. [11]

Модель SWIM (Soil and Water Integrated Model) была создана как ГИС-ориентированный инструмент для моделирования гидрологии и качества воды в речных бассейнах площадью от 100 до 10 000 км². Она основана на ранее разработанных моделях SWAT и MATSALU и применяется преимущественно в Европе и умеренном климате, хотя её использование возможно и в других регионах.

SWIM объединяет гидрологические процессы, рост растительности, эрозию и динамику питательных веществ на уровне водосбора. Она использует трёхуровневую схему разбиения: бассейн – суббассейны – гидротопы и интегрирована с ГИС-системой GRASS. В модели реализован надёжный подход к моделированию азота и фосфора в мезомасштабных водосборах.

Скромные требования к данным представляют собой важное преимущество модели. Прямая связь с данными о землепользовании и климате дает возможность использовать модель для анализа последствий изменения климата и землепользования для гидрологии, сельскохозяйственного производства и качества воды. Однако модель довольно сложна, и ее нельзя использовать в качестве «черного ящика». Понимание кода модели является необходимым условием для успешного применения [12].

Заключение: По итогам проведённого анализа были выдвинуты рекомендации по усилению контроля за водными объектами и повышению эффективности прогнозирования паводков. В их числе: расширение программы снегосъёмки в бассейнах малых рек и степных зон с целью более точного расчёта объемов талых вод; установка дополнительных гидропостов в населённых пунктах, находящихся в зоне риска подтоплений; внедрение автоматизированных систем мониторинга уровня воды с передачей данных в оперативные службы.

Кроме того, предлагается перенять опыт организации Росгидромет и дополнить гидрологические прогнозы показателями ожидаемого стока в сантиметрах, что позволит повысить точность прогнозирования. Также в рамках цифровизации водных ресурсов совместно с АО «НК Қазақстан Ғарыш Сапары» планируется создать цифровые модели речных бассейнов и разработать методику оценки уровня воды с учётом потерь в пойменных территориях.

После прохождения паводка в 2024 году были проведены детальные анализы гидрометеорологической обстановки в районах и разработаны комплексные меры по повышению эффективности мониторинга и прогнозирования. Особое внимание было уделено совершенствованию методов гидрометеорологического наблюдения. В частности, в уязвимых к паводкам районах были дополнительно открыты временные гидропосты, что обеспечило более детальный контроль и доступ за динамикой уровня воды и позволило оперативно получать актуальные данные.

В результате этих мероприятий была усилена система мониторинга, оптимизированы прогнозные модели и улучшены условия для своевременного реагирования на возможные паводковые угрозы.

Благодаря этим улучшениям в 2025 году половодье проходило в более контролируемых условиях без достижения экстремальных отметок уровня воды. Повышенная точность прогнозов и оперативность реагирования позволили минимизировать возможные риски, обеспечив стабильность гидрологической обстановки в регионах, ранее подверженных значительным подтоплениям.

Таким образом, комплексный подход к управлению водными ресурсами доказал свою эффективность, способствуя снижению угроз, связанных с паводковыми явлениями.

Современные методы мониторинга и прогнозирования паводков в 2024 году позволили более точно оценивать риски и принимать превентивные меры в ЗКО. Тем не менее, дальнейшее совершенствование технологий, интеграция искусственного интеллекта и расширение инструментов дистанционного зондирования остаются ключевыми направлениями для повышения точности и оперативности прогнозов.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Авакян А. Б., Полюшкин А. А. Наводнения. – М.: Знание, 1989. – 48 с.
2. А. Р. Медеу1, Махмудова Л.К., Мырзахметов А.Б., Загидуллина А.Р., Қанай М.Ә. паводковая ситуация на реке Жайык (Урал) в 2024 году https://doi.org/10.55764/2957-9856/2024-4-14-23.35 МРНТИ 87.35.29 УДК 556.5.04
3. Справка с ДЧС по ЗКО Анализ паводкового периода 2024 года в Западно-Казахстанской области Официальный сайт ДЧС ЗКО. [Электронный ресурс] - https://www.gov.kz/memleket/entities/emer-zko
4. Справка с ДЧС по ЗКО Анализ паводкового периода 2025 года в Западно-Казахстанской области Официальный сайт ДЧС ЗКО. [Электронный ресурс] - https://www.gov.kz/memleket/entities/emer-zko
5. Справка с ДЧС по ЗКО О восстановлении последствий паводков 2024 года в Западно-Казахстанской области Официальный сайт ДЧС ЗКО. [Электронный ресурс] - https://www.gov.kz/memleket/entities/emer-zko
6. Официальный сайт РГП «Казгидромет». [Электронный ресурс] – https://kazhydromet.kz/
7. Руководство по гидрологической практике. Т II, Глава 7. Раздел 7.1. Пункт 7.1.1. Предметный охват. Издание ВМО, Женева, 2012. – С. II-7-10.
8. HYDROLOGY A Science for Engineers 2015 Benoît Hingray Cécile Picouet André Musy International Standard Book Number-13: 978-1-4665-9060-1
9. А.А. Нурбацина, Ю. Дидовец, А. Лобанова Адаптация гидрологической модели SWIM для прогнозирования стока равнинных рек Казахстана во время паводков/половодья Гидрометеорология и экология № 3 2019
10. Е. Г. Попов Гидрологические прогнозы Гидрометеоиздат, 1979 г.
11. Seibert, J. (2005). HBV light version 2. User`s manual. Stockholm University, Department of Physical Geography and Quaternary Geology. P. 32.
12. Krysanova, V., Wechsung, F., Arnold, J., Srinivasan, R., and Williams, J.: SWIM, User manual, PIK-Report, H. 69, Potsdam Institut f˙ur Klimafolgenforschung, 2000.

ТҮЙІН

Мақала 2024 жылы Батыс Қазақстан облысындағы су тасқыны жағдайын талдауға, сондай-ақ су тасқынын бақылау мен болжаудың заманауи әдістеріне арналған. Су тасқынының дамуына әсер ететін факторлар, оның ішінде климаттық жағдайлар, аймақтың гидрологиялық ерекшеліктері және антропогендік әсер қарастырылады. Гидрометеорологиялық бақылау, қашықтықтан зондтау, деректерді жинаудың автоматтандырылған жүйелері және сандық модельдеу сияқты дәстүрлі және озық бақылау әдістері сипатталған. Ағынды болжау және су тасқыны қаупін бағалау үшін қолданылатын HBV және SWIM гидрологиялық модельдеріне шолу берілген.

Қолданыстағы әдістердің тиімділігін талдау негізінде автоматтандырылған гидропосттар желісін кеңейтуді, спутниктік және пилотсыз технологияларды белсенді қолдануды, сондай-ақ экстремалды гидрологиялық оқиғаларды дәлірек болжау үшін машиналық оқыту алгоритмдерін енгізуді қоса алғанда, су тасқынын мониторингілеу және болжау жүйесін жетілдіру бойынша ұсыныстар ұсынылды.

Зерттеу нәтижелері гидрометеорологиялық мониторингті оңтайландыру, Су ресурстарын басқару тиімділігін арттыру және Қазақстандағы су тасқыны салдарын азайту үшін пайдаланылуы мүмкін.

RESUME

The article is devoted to the analysis of the flood situation in the West Kazakhstan region in 2024, as well as modern methods of flood monitoring and forecasting. The factors influencing the development of floods, including climatic conditions, hydrological features of the region and anthropogenic impact, are considered. Traditional and advanced monitoring methods such as hydrometeorological observations, remote sensing, automated data collection systems, and numerical modeling are described. An overview of the hydrological HBV and SWIM models used for runoff forecasting and flood risk assessment is provided.

Based on the analysis of the effectiveness of existing methods, recommendations are proposed for improving the flood monitoring and forecasting system, including expanding the network of automated hydraulic posts, the active use of satellite and unmanned technologies, as well as the introduction of machine learning algorithms for more accurate forecasting of extreme hydrological events.

The results of the study can be used to optimize hydrometeorological monitoring, improve the efficiency of water resources management and reduce the effects of floods in Kazakhstan.

УДК 631.27:633.2

Сундетова Л. Ж., студент
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана, г. Уральск
Мусина М. К.,руководитель
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана, г. Уральск

ВЛИЯНИЕ СРОКОВ ПОСЕВА НА УРОЖАЙНОСТЬ КОРМОВЫХ ТРАВ

АННОТАЦИЯ

Западно-Казахстанская область Республики Казахстан обладает значительными территориями заливных и лиманных сенокосов, и здесь ранее не практиковалось создание кормовых угодий на суходольных пастбищах. В последние годы значительные площади пашни выведены из севооборота из-за их в разной степени засоленности и нерентабельности ведения зернового хозяйства. Соответственно, такие бросовые земли эффективно залужать посевом многолетних кормовых культур и использовать травостой в пастбищных и сенокосных целях.

В процессе исследований выявлено преимущество люцерны сорта Уральская синяя, которое является высокоэффективным мероприятием путем создания сеяных сенокосов и пастбищ посевом многолетних кормовых культур.

***Ключевые слова*: *Житняк, люцерна, урожайность, качество*.**

Введение. Как показывают результаты опытов научно-исследовательских учреждений и практика многих хозяйств, малопродуктивные кормовые угодья можно превратить в сеяные сенокосы и пастбища, повысив их урожайность в 4-5 раз. Такие улучшенные природные угодья дают по сравнению с естественным, корм более питательный, высокого кормового достоинства. Люцерна – одна из древнейших и широко распространенных кормовых растений. В Казахстане внедрение люцерны в сельскохозяйственное производство считается середина 19 века. Возделывают ее здесь на площади 1100 тыс. га, из них 900-950 тыс. га ежегодно убирают на сено и зеленую массу и 150-200 тыс. га только на семена. Его травостой может, использован в виде пастбища, на сено, сенаж, сенную муку и гранулы. Она усваивает атмосферный азот и образует в почве большого количество органического вещества, что положительно влияет на физические свойства почвы и его плодородие. В этом плане, люцерна является незаменимым предшественником для любой культуры, а в особенности для зерновых хлебов и технических культур. Люцерну с успехом возделывают на жесткой богаре полупустыни и сухих степей, а на поливных землях ей нет равных культур. Люцерна выгодно отличается от других кормовых культур широкой экологической приспособленностью, долголетием, высокой продуктивностью, многоукосностью, хорошей отзывчивостью на высокий агротехнический фон, особенно при орошении и на удобрения. У нее отличные кормовые достоинства: в 1кг травы люцерны содержится 0,2 кормовой единицы и 41г переваримого протеина, а также большое количество витаминов, минеральных веществ и незаменимых аминокислот.

Люцерна превосходит многие виды бобовых культур по отавности, дает равномерное поступление корма с весны до поздней осени. При орошении она обеспечивает от 3-х до 6-ти

укосов с общей урожайностью 80-200 ц/га. Среди возделываемых кормовых культур люцерна дает наибольший сбор протеина с единицы площади. Люцерну охотно поедают скот, птица. По питательности травяная резка, гранулы и брикеты из люцерны не уступают кормовым зерновым культурам, а полноценности протеина, содержанию минеральных веществ, каротина, витаминов их превосходят.

Поедаемость травы люцерны при пастбищном использовании всеми видами животных хорошая. Но при пастьбе овец и крупного рогатого скота следует предпринимать меры по предотвращению тимпании. Сено люцерны, убранное в период бутонизации, также охотно поедается животными в зимний стойловый период [1].

Мощно развитая корневая система люцерны способствует рациональному использованию водных и минеральных ресурсов. Благодаря высокой урожайности, хорошей отавности и высоким кормовым достоинствам люцерна нашла широкое распространение.

Во всех регионах республики наблюдается недостаток в кормах (естественных и сеяных) протеина. Так, при общем расходе для нужд животноводства 36 млн. т кормовых единиц и из-за несбалансированности перерасход корма составил 5,8 млн. т кормовых единиц. Дефицит белка в кормах в среднем за 10 лет составил около 35%. Недостаток протеина в кормовых рационах животных снижает переваримость корма и вызывает их повышенный расход на производство животноводческой продукции. Для получения 1л молока теоретически необходимо 0,8-1,0 кормовая единица, на самом же деле расходуется 1,5-1,7 кормовые единицы или 1,8-2,01 раза больше. На производство 1 кг мяса (в живом весе) вместо 4,4-5,0 расходуется 7,0-8,0 кормовых единиц или на 1,4-1,8 раза больше. В северных областях Казахстана дефицит растительного белка составляет 15-20%, каротина 25-30%.

Основным направлением повышения эффективности и надежного решения кормовой проблемы животноводства в ближайшей перспективе должно быть увеличение урожайности путем применения приемов создания высокопродуктивных сеяных кормовых угодий, в том числе, и на освобожденных землях из-под зерновых культур. Однако до настоящего времени животноводство базируется в основном на использовании низко продуктивной пастбищной растительности с низким содержанием белка, что вызывает необходимость восполнения этого дефицита за счет включения в рацион животных сена и сенажа из люцерны, без которой практически трудно решить проблему сбалансированности кормов по растительному белку. Поэтому, наряду с улучшением естественных кормовых культур, в особенности люцерны, становится наиболее актуальной и первоочередной задачей при разрешении кормовой проблемы. Существенное значение для этого будет иметь изучение и подбор высокопродуктивных сортов люцерны, внедрение в производство наиболее ценных сортов, проявивших себя с положительной стороны по урожайности и кормовым качествам[2].

По области допущен к использованию (1950г.) только один сорт люцерны – Уральская синяя, выведенный на Уральской государственной опытной станции. По наблюдениям ученых и практиков сельского хозяйства этот сорт люцерны по ряду хозяйственных признаков не в полной мере отвечает растущим требованиям интенсивного кормопроизводства.

Материалы и методы исследования. Опытный участок расположен в сухостепной зоне западнее г. Уральска в 18км. По природно-экономическим условиям район исследовании относится к первой сельскохозяйственной зоне, зоне полеводства зернового направления. Но наряду с полеводством развито и животноводство, представленное в основном скотоводством мясомолочного направления, тонкорунным и полутонкорунным овцеводством. Почва в районе закладки опыта относится в основном к каштановому типу. Но имеются и разности. Так, на меловых породах развиты карбонатные меловые темно-каштановые и щебенчатые почвы тяжелого механического состава.

Результаты исследования и обсуждение. Люцерна и житняк являются важнейшими источниками грубых кормов в сухостепной зоне Западно-Казахстанской области. Посевы этих культур используются для выпаса скота, залужения земель, хорошо приспособлены к местным засушливым условиям. Вопросы сроков посева люцерны и житняка в данной зоне мало изучены. В этой связи нами были поставлены опыты по изучению весеннего и осеннего сроков посева житняка, люцерны в чистом виде и их травосмеси.

Осенний срок посева был приурочен 10-15 сентября, а весенний – 10-15 апреля. Агротехника подготовки почвы, посева и ухода за посевами общепринятая для этой зоны по области.

Таблица 1- Влияние весеннего срока посева на урожайность кормовых культур

Культуры	Показатели	Годы			
		2021	2022	2023	2024
Житняк	Количество растений, шт/м^2	170,0	142,4	134,1	128,0
	Высота растений, см	5,6	83,6	87,2	91,6
	Урожайность зеленой массы, ц/га	-	60,7	65,6	67,0
Люцерна	Количество растений, шт/м^2	212,8	131,6	126,4	122,0
	Высота растений, см	31,4	68,4	64,1	58,5
	Урожайность зеленой массы, ц/га	39,6	111,4	96,2	84,3
Житняк + люцерна	Количество растений, шт/м^2	240,1	161,6	155,4	141,7
	Высота растений, см	28,4	71,6	67,4	63,2
	Урожайность зеленой массы, ц/га	26,1	131,6	126,6	101,7
	$НСР_{095}$ ц/га	-	3,4	4,8	4,2

В чистом посеве люцерны количество растений при весеннем посеве в первом году жизни составило 212,8 шт/м^2, во втором – 131,6; в третьем – 126,4; в четвертом – 122,0 шт/м^2, а при осеннем - соответственно 158,4; 125,6; 118,6; 113,1 шт/м^2. Как видно количество растений при весеннем посеве на 5-26% выше, чем при осеннем сроке посева. Высота растений по годам жизни растений также колебалась в широких пределах от 28,6 см до 68,4 см. Самые высокие травостои сформировались на втором году жизни 61,2 – 68,4 см. В последующие годы идет постепенное снижение этого показателя. Урожайность зеленой массы люцерны в первый год при весеннем посеве составила 39,6 ц/га, а осеннем – 31,4 ц/га. Максимальная урожайность кормовой массы отмечена на втором году использования при весеннем сроке посева 111,4 ц/га, а при осеннем – 102,4 ц/га. Урожайность люцерны осеннего посева была на 8,1 % ниже, чем весеннего срока.

Таблица 2- Влияние осеннего срока посева на урожайность кормовых культур

Культуры	Показатели	Годы			
		2021	2022	2023	2024
Житняк	Количество растений, шт/м^2	140,0	128,4	122,6	116,0
	Высота растений, см	5,1	76,3	78,1	74,5
	Урожайность зеленой массы, ц/га	-	51,3	53,2	51,0
Люцерна	Количество растений, шт/м^2	158,4	125,6	118,6	113,1
	Высота растений, см	28,6	61,2	59,4	54,3
	Урожайность зеленой массы, ц/га	31,4	102,4	91,8	80,5
Житняк + люцерна	Количество растений, шт/м^2	171,6	152,4	148,8	126,5
	Высота растений, см	26,8	65,4	64,3	60,1
	Урожайность зеленой массы, ц/га	24,4	126,9	114,2	94,3
	$НСР_{095}$ ц/га	-	4,7	4,3	3,8

Аналогичная картина проявляется и в чистых посевах житняка осеннего и весеннего сроков посева. Количество растений при весеннем сроке посева по годам жизни составило 170,0 шт/м^2; 142,4; 134,1; 128,0, соответственно при осеннем – 140,0 шт/м^2, 128,4; 122,6; 116,0

шт/м^2. Высота растений при первом сроке (весеннем) колебалась в пределах -5,6 -91,6 см и втором – 5,1 – 78,1 см. Урожайность зеленой массы была выше при весеннем сроке посева – 60,7 – 67,0 ц/га, чем при осеннем – 51,0 – 53,2 ц/га.

Заключение. Урожайность травосмеси житняк+люцерна при весеннем сроке посева на втором – четвертом году пользования составило 131,6 ц/га; 126,6; 101,7 ц/га, при осеннем – соответственно 126,9 ц/га, 114,2; 94,3 ц/га. В среднем урожайность травосмеси весеннего срока посева была на 5- 7,9% выше, чем осеннего.

Густота растений на посевах весеннего посева также была высокой 141,7 – 240,1 шт/м^2, по сравнению с осенним – 126,5 – 171,6 шт/м^2, высота растений при первом сроке составило 63,2 – 71,6 см, а при втором – 60,1 – 65,4 см. В целом, на основании проведенных исследований можно заключить, что в условиях сухостепной зоны в богарных условиях Западного Казахстана оптимальным сроком посева житняка, люцерны и их смесей является весенний срок – во второй декаде апреля месяца.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1.Чекалин С. Г., Диденко И.Л., Лиманская В.Б. Житняк в агрофитоценозах сухой степи Западного Казахстана //ЗКФАО «НЦНТИ». – Уральск:, 2009. - 48 с.

2. Диденко И., Лиманская В., Иманбаева Г., Сарсенгалиев Р. Потенциал генофонда житняка в условиях Западного Казахстана // Ғылым және білім. - 2023. Т. 2. Вып. 1 (70). – С.1–3. DOI https://doi.org/10.52578/2305-9397-2023-1-3-19-28

3. Насиев Б.Н., Беккалиева А.К., Жанаталапов Н.Ж., Беккалиев А.К. Жайылымдарды пайдалану тәсілдерін зерттеу // Ғылым және білім. – 2022. №1-2 66). – Б. 119-126. DOI 10.52578/2305-9397-2022-1-2-118-125

4. Диденко И.Л., Лиманская В.Б., Сарсенгалиев Р.С., Шектыбаева Г.Х., Иманбаева Г.К. Изучение коллекции дикорастущего житняка сухих степей Западного Казахстана на выявление полезных признаков // Пермский аграрный вестник. – 2021. № 3 (35).-28-36. DOI10.47737/2307-2873-2021-35-28

5. Государственный реестр селекционных достижений, допущенных к использованию.: Т.1. «Сорта растений» (официальное издание). М.: ФГБНУ «Росинформагротех», 2020. - 680 с.

6. Методические указания по изучению коллекции многолетних кормовых трав [Текст]: Методические указания // ВАСХНИЛ. ВИР. Л., 1973. -36 с.

7. Методические указания по селекции многолетних трав.: Методические указания// ВНИИ кормов им.. Вильямса, В.Р., М, 1985. - 188с.

8. Доспехов, Б.А. Методика полевого опыта : учеб. для вузов / Б.А Доспехов. – М.: Агропромиздат, 1985.-351.

9. Насиев Б.Н., Оразакаев, Н.А., Баязиева, А.Н., Есенгужина, А.Н. Перспективные приемы производства высокобелковых кормов в Западном Казахстане // Ғылым және білім. – 2016. № 1 (42). – С. 22-27.

10. Трофимов, И. Кормовые травы и кормовые угодья России и Казахстана [Текст] / И. Трофимов, Л.С. Трофимова, Б. Кошен // GBJ. - 2021. Т. 1. Вып. 4 (65). - С.105–111. DOI https://doi.org/10.52578/2305-9397-2021-1-4-105-111

11. Уалиева Г., Сагалбеков У., Тагаев К., Байдалин М., Байдалина С. Питательная ценность травостоя многолетних травосмесей в зависимости от видового состава //Ғылым және білім. - 2022. Т. 2. Вып. 4 (69). – С.172–182. DOI https://doi.org/10.52578/2305-9397-2022-4-2-172-182

12. Тернер Л., Ирвин Л., Килпатрик С. Включение данных в решения по управлению пастбищами: поддержка обучения фермеров // Наука о животноводстве. - 2020. № 60 (1). – С.138. DOI https://doi.org/10.52578/2305-9397-2022-3-3-98-105

ТҮЙІН

Қазақстан Республикасының Батыс Қазақстан облысы су басқан және жайылмалы шабындықтардың едәуір аумақтарына ие және мұнда бұрын құрғақ жайылымдарда жем-шөп алқаптарын құру практикасы болмаған. Соңғы жылдары егістіктің едәуір алқаптары ауыспалы егістен әр түрлі дәрежеде тұздылығына және астық шаруашылығының тиімсіздігіне

байланысты шығарылды. Тиісінше, мұндай қалдық жерлерді көпжылдық жемшөп дақылдарын егу және шөпті жайылымдық және шабындық мақсатта пайдалану тиімді. Зерттеу барысында Орал көк жоңышқасының артықшылығы анықталды, бұл көпжылдық жемшөп дақылдарын егу арқылы егістік шабындықтар мен жайылымдар құру арқылы жоғары тиімді шара болып табылады.

RESUME

The West Kazakhstan region of the Republic of Kazakhstan has significant areas of flooded and estuary hayfields, and the creation of forage lands on dry pastures has not been practiced here before. In recent years, significant areas of arable land have been removed from crop rotation due to their varying degrees of salinity and the unprofitability of grain farming. Accordingly, such waste lands are effectively sodded by sowing perennial forage crops and using the grass stand for pasture and haymaking purposes. In the course of research, the advantage of the Uralskaya Sinyaya variety of alfalfa was revealed, which is a highly effective measure by creating sown hayfields and pastures by sowing perennial forage crops.

ӘОЖ 631.412
Иман-Махмутова А.К., магистрант
С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті, Астана қ.
Кекілбаева Г.Р., жетекшісі
С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті, Астана қ.

ТҰРМЫСТЫҚ ҚАТТЫ ҚАЛДЫҚТАРДЫҢ ҚҰРАМДАС БӨЛІКТЕРІНІҢ ТОПЫРАҚТЫҢ АГРОХИМИЯЛЫҚ ҚАСИЕТТЕРІНЕ ӘСЕРІ

ТҮЙІН

Мақалада «Эко Полигон Астана» ЖШС басқаратын тұрмыстық қатты қалдықтар полигондарының іргелес жатқан топырақтың физика-химиялық қасиеттеріне әсері зерттелген. Зерттеу нәтижелері бойынша полигон аумағындағы топырақта сілтілі орта сақталып, 650 м қашықтықтағы нұсқамен салыстырғанда pH деңгейі жоғары болды. Топырақтағы қарашірінді мөлшері полигон аумағында 2,1%, ал 250 м қашықтықта 0,3% құрады. Сонымен қатар, Na^+ иондарының концентрациясының жоғары болуы тұздану үдерісінің орын алуын көрсетсе, Ca^{2+} деңгейінің төмендеуі кальцийдің шайылуына байланысты екенін дәлелдейді. Осы өзгерістер тұрмыстық қалдықтар полигонының топырақтың құрамы мен агрохимиялық қасиеттеріне айтарлықтай әсер ететінін айқындайды.

Түйінді сөздер*: топырақ, тұрмыстық қатты қалдықтар, полигон, агрохимиялық қасиеттер, физика-химиялық қасиеттер.*

Халық санының жаһандық өсуі, урбанизация үдерісі және өнеркәсіптің қарқынды дамуы тұрмыстық қатты қалдықтарды (ТҚҚ) басқарудың қолданыстағы жүйелеріне үлкен қысым түсіруде. Қазақстанда тұрмыстық қатты қалдықтарды өңдеу мәселесі өзекті болып отыр: қалдықтардың небәрі 8–9 пайызы қайта өңделеді, ал басым бөлігі полигондар мен қоқыс орындарына тасталады. Мұндай нысандар көбінесе санитарлық және экологиялық нормаларға сәйкес келмейді, нәтижесінде су ресурстарының, топырақ пен атмосфералық ауаның ластануына алып келеді. Қалдықтарды өңдеу және кәдеге жарату инфрақұрылымының жеткіліксіз дамуы, сондай-ақ, мәселені шешуге арналған нормативтік-құқықтық базаның жетілмегендігі жағдайды одан әрі күрделендіреді [1-4].

Қазақстан Орталық Азиядағы ең ірі қалдықтар өндіруші елдердің бірі ретінде бұл мәселені шешуде бірегей қиындықтарға тап болып отыр. Қалдықтарды басқаруды реттейтін заңнаманың жетістіктеріне қарамастан, халықаралық экологиялық стандарттарға сай кешенді тәсілді енгізу қажет. Бұл тұрғыда қалдықтардың түзілуін азайту, олардың пайда болуын болдырмау және қалдықтарды энергияға айналдыруға бағытталған қайта өңдеу технологияларын пайдалану басты назарда болуы тиіс. Аталған шешімдерді жүзеге асыру тек тұрмыстық қатты қалдықтарды басқару жүйесінің экологиялық тұрақтылығын арттырып қана

қоймай, сонымен қатар қоршаған ортаға келтірілетін зиянды азайтуға және ресурстарды тиімді пайдалануға мүмкіндік береді [5].

Қазақстанның топырақ жамылғысы қарашірінді концентрациясының төмендігімен және қоректік элементтердің өзгермелі деңгейімен сипатталады. Жер деградациясы, сортаңдану және батпақтану ауыл шаруашылығына жарамды жерлердің өнімділігіне әсер ететін негізгі мәселелердің бірі болып табылады. Зерттеу барысында қалдықтарды минималды шығарумен жұмыс істейтін полигондардың қоршаған ортаның химиялық құрамына ықпал етуі мүмкін екендігі болжанады. Атап айтқанда, олардың әсері топырақтың қышқылдық-тұздық тепе-теңдігін өзгертуге, ластаушы заттардың, соның ішінде ауыр металдардың жиналуына, макро- және микроэлементтердің мөлшерінің өзгеруіне ықпал етуі қарастырылады [6-8].

Материалдар мен әдістер. Зерттеу 2024 жылы «Эко Полигон Астана» ЖШС басқаратын тұрмыстық қатты қалдықтарды көму полигонында жүргізілді. Полигон Астана қаласының әкімшілік аумағында, Алаш тас жолының (Астана–Павлодар автожолы) 6-шақырымында орналасқан, жалпы ауданы 24 гектарды құрайды. Бұл екі ұяшықтан тұратын көпфункционалды полигон, қазіргі қолданыстағы заңнамалық талаптарға сәйкес жұмыс істейді.

Зерттеудің мақсаты – тұрмыстық қатты қалдықтардың жақын маңдағы топырақтың физика-химиялық қасиеттеріне әсерін анықтау. Бұл мақсатқа жету үшін оңтүстік-батыс жел бағытына сәйкес үш нүктеден топырақ үлгілері алынды:

1) Полигон аумағы – «Эко Полигон Астана» ЖШС орналасқан аймақ (51°9′55′′N/71°32′29′′E);

2) Полигоннан 250 м қашықтықта – (51°13′0′′N/71°31′36′′E);

3) Полигоннан 650 м қашықтықта – (51°13′14′′N/71°31′35′′E).

Полигон аумағындағы және одан 250 м қашықтықтағы топырақ үлгілері 0-100 см тереңдік аралығында әр 10 см сайын бұрғылау әдісімен алынды. Полигоннан 650 м қашықтықта топырақ кескіні 0-120 см тереңдікке дейін зерттелді.

Топырақ үлгілері МемСТ стандарттарына сәйкес келесі әдістермен талданды:

- Қарашірінді мөлшері – ОАҚКИ модификациясында Тюрин әдісімен анықталды (МемСТ 26213-91).
- Нитратты азот ($N\text{-}NO_3$) концентрациясы – ионометриялық әдіспен анықталды (МемСТ 26951-86).
- Жылжымалы фосфор (P_2O_5) және калий (K_2O) мөлшері – Б.А. Мачигин әдісімен, фотоколориметриялық анықтаумен жүргізілді (МемСТ 26205-91).
- Топырақтың белсенді қышқылдығы (pH) – электрометриялық әдіспен өлшенді (МЕМСТ 26423-85, 4.1 және 4.2-бөлімдер).

Алмасу катиондарын талдау келесі әдістермен жүргізілді:

- Кальций (Ca^{2+}) және магний (Mg^{2+}) мөлшері – титриметриялық әдіспен анықталды (МемСТ 3594.2-93);
- Натрий (Na^{+}) концентрациясы – жалынды фотометриялық әдіспен өлшенді (МЕМСТ 26950-86).

Нәтижелер. Зерттеу барысында тұрмыстық қатты қалдықтар полигонынан әртүрлі қашықтықта орналасқан жерлерден алынған топырақтың физика-химиялық, агрохимиялық қасиеттеріне талдау жүргізілді. Негізгі назар топырақтың қышқылдық-сілтілік балансының, қарашіріндінің, катион алмасу құрамының, макроэлементтердің өзгерістеріне бағытталды. Аталған талдаулардың сандық көрсеткіштері төмендегі кестелерде берілген.

Кесте 1 - Полигон топырағының физика-химиялық сипаттамасы

Топырақ тереңдігі, см	Қарашірінді, %	pH (H_2O)	Қатты қалдық, %	Электрөткізгіштігі, мСм/м	<0,01 мм, %
1	2	3	4	5	6
Полигон аумағы					
0-10	2,1	8,7	0,18	196,1	44,2
10-20	0,9	8,6	0,28	535,0	47,4
20-30	0,6	8,4	0,48	1167,0	70,3
30-40	0,5	8,4	0,52	1316,0	57,3

40-50	-	8,4	0,49	1183,0	62,9
1	2	3	4	5	6
Полигоннан 250 м қашықтықта					
0-10	0,3	8,4	0,58	1372,0	33,5
10-20	0,9	8,9	0,28	647,0	45,3
20-30	2,6	8,7	0,31	596,0	36,8
30-40	2,3	8,5	0,34	714,0	36,8
40-50	-	8,9	0,19	398,4	53,6
Полигоннан 650 м қашықтықта					
0-24	1,2	8,7	0,28	157,7	15,1
24-40	1,0	8,7	0,15	126,1	20,6
40-53	-	9,0	0,18	157,7	16,6
53-80	-	8,7	0,20	273,2	25,3
80-120	-	8,2	0,71	978,0	13,7

Полигон аумағындағы топырақтың беткі қабатында (0–10 см) қарашірінді мөлшері 2,1% құрап, 30–40 см тереңдікте 0,5 %-ға дейін төмендеді. Полигоннан 250 м қашықтықта орналасқан топырақтарда қарашіріндінің мөлшері айтарлықтай төмен (беткі қабатта 0,3%), ал 650 м қашықтықта бұл көрсеткіш 1,2% (0–24 см қабатында) құрады. Бұл полигонның техногендік әсерін көрсетеді, ол қарашірінді мөлшерінің жақын аймақта төмендеуіне алып келеді, ал полигоннан 650 м қашықтықта көрсеткіштер тұрақты деңгейде қалды (1,0-1,2%).

Топырақтың қышқылдық-негіздік реакциясы (pH) зерттеу жүргізілген барлық нүктелерде әлсіз сілтілі диапазонда болды. Полигон аумағында pH мәні 8,4–8,7 аралығында өзгерсе, полигоннан 250 м қашықтықта сәл жоғары мәндер (8,4–8,9) тіркелді, ал 650 м қашықтықта бұл көрсеткіштер 8,2–9,0 аралығында болды. Бұл топырақтың буферлік қасиеттерінің өзгеруімен және тұздардың жиналуымен байланысты. Физикалық балшықтың таралуы бойынша полигон аумағы топырағының гранулометриялық құрамы беткі 0-10 см қабат орташа құмбалшық, ал төменгі қабаттарға қарай ауыр құмбалшықтан жеңіл балшыққа дейін өзгерген. Полигоннан 250 м қашықтықтағы аумақ топырағының кескін бойы физикалық балшық мөлшері 33,5—53,6% аралығында ауытқиды, орташа құмбалшықты, 40-50 см тереңдікте ауыр құмбалшықты. 650 м қашықтықта физикалық балшық мәні 15,1-25,3% құмайтты (1-кесте).

Кесте 2 - Сіңірілген негіздер жиынтығы, мг-экв., %

Топырақ тереңдігі, см	Сіңірілген негіздер						
	мг-экв. 100 г топыраққа				% жиынтығы		
	Ca^{2+}	Mg^{2+}	Na^{+}	сумма	Ca^{2+}	Mg^{2+}	Na^{+}
1	2	3	4	5	6	7	8
Полигон аумағы							
0-10	9,1	2,5	0,4	12,0	75,8	20,8	3,4
10-20	7,9	3,3	0,5	11,6	67,8	28,0	4,2
20-30	7,9	4,0	0,5	12,3	63,8	32,4	3,7
30-40	8,0	4,8	0,7	13,4	59,5	35,4	5,1
40-50	6,5	4,1	0,6	11,3	57,8	36,7	5,6
Полигоннан 250 м қашықтықта							
0-10	14,1	5,5	2,2	21,8	64,7	25,2	10,0
10-20	13,1	5,8	2,7	21,6	60,9	26,7	12,4
20-30	8,1	3,3	0,6	12,0	67,7	27,1	5,2
30-40	7,0	2,8	0,4	10,2	68,7	27,0	4,4
40-50	4,6	3,3	0,5	8,3	55,6	39,0	5,4
Полигоннан 650 м қашықтықта							
0-24	10,5	1,5	0,5	12,5	84,0	12,0	4,0
24-40	9,4	2,5	0,3	12,1	77,3	20,6	2,1

1	2	3	4	5	6	7	8
40-53	8,1	2,5	0,4	11,0	73,7	22,7	3,7
53-80	6,9	7,3	0,4	14,5	47,4	50,0	2,6
80-120	16,1	4,8	0,2	21,0	76,7	22,6	0,7

Полигон аумағында Ca^{2+} мөлшері 6,5–9,1 мг-экв/100 г аралығында болса, 650 м қашықтықта бұл көрсеткіш 16,1 мг-экв/100 г-ға дейін жетті. Бұл құбылыс қашықтықта кальцийдің шайылу және жиналу процестерінің айқын байқалуымен байланысты. Полигон маңындағы топырақтарда Na^{+} мөлшері 0,7 мг-экв/100 г деңгейінде болса, 650 м қашықтықта ол тек 0,2–0,5 мг-экв/100 г құрады. Бұл полигон маңындағы топырақтардың ішінара тұздану қаупін көрсетеді (2-кесте).

Кесте 3 - Топырақтағы қоректік элементтердің жылжымалы мөлшері, мг/кг

Топырақ тереңдігі, см	P_2O_5, мг/кг	K_2O, мг/кг	$N\text{-}NO_3$, мг/кг
Полигон аумағы			
0-10	23,0	502,6	6,8
10-20	10,8	170,9	15,5
20-30	10,2	130,7	40,7
30-40	9,1	125,3	24,6
40-50	7,9	96,4	19,1
Полигоннан 250 м қашықтықта			
0-10	16,4	115,0	60,3
10-20	16,6	111,0	>109
20-30	29,5	320,9	15,9
30-40	38,3	568,1	64,6
40-50	16,1	383,8	20,0
Полигоннан 650 м қашықтықта			
0-24	7,8	301,4	1,1
24-40	3,4	83,3	1,1
40-53	2,0	97,3	1,1
53-80	1,7	110,8	2,2
80-120	3,20	125,1	1,5

Жылжымалы фосфордың (P_2O_5) мөлшері полигон топырағының беткі қабатында (0–10 см) 23,0 мг/кг құрады, бұл 650 м қашықтықтағы көрсеткіштен (7,8 мг/кг) 2,9 есе жоғары. Полигон топырағында алмаспалы калийдің (K_2O) мөлшері 502,6 мг/кг жетсе, 650 м қашықтықта 301,4 мг/кг деңгейінде болды.

Нитратты азоттың ($N\text{-}NO_3$) мөлшері полигон маңында 6,8–40,7 мг/кг аралығында өзгеріп отырды, ал 650 м қашықтықта оның концентрациясы 2,2 мг/кг-дан аспады. Нитратты азоттың ең жоғары мөлшері (60,3–>109 мг/кг) полигоннан 250 м қашықтықта орналасқан нұсқада тіркелді (3-кесте).

Қорытынды. Жүргізілген зерттеу нәтижелері тұрмыстық қатты қалдықтар полигондарының топырақтың физика-химиялық қасиеттеріне айтарлықтай әсер етіп, оның қышқылдық-сілтілік балансының өзгеруіне, органикалық заттар құрамының төмендеуіне және қоректік элементтердің концентрациясының ауытқуына алып келетінін көрсетті.

Тұрмыстық қатты қалдықтар (ТҚҚ) полигонының аумағындағы (pH 8,4–8,7) және одан 250 м қашықтықта орналасқан топырақ үлгілерінде (pH 8,4–8,9) әлсіз сілтілі орта сақталды, бірақ 650 м қашықтықтағы нұсқаға қарағанда (pH 8,2–9,0) сәл жоғары көрсеткіштер тіркелді. Тұрмыстық қалдықтар топырақтың физикалық және химиялық қасиеттерін өзгертіп, оның құнарлылығы мен микробтық белсенділігіне әсер етеді [9-10].

Полигон аумағында қарашірінді мөлшерінің әртүрлі деңгейде болуымен және органикалық қалдықтардың трансформациялану процестерінің әркелкі жүруімен байланысты топырақтың жоғарғы қабатындағы (0–10 см) қарашірінді мөлшері полигон аумағында 2,1%,

250 м қашықтықта – 0,3 %, ал 650 м қашықтықта – 1,2 % құрады. Сонымен қатар, топырақтағы Na^+ концентрациясының 650 м қашықтықта орналасқан топырақ үлгілеріне қарағанда жоғары болуы, полигон қызметінің нәтижесінде тұздардың жиналуымен туындаған тұздану процестерімен байланысты, ал Ca^{2+} деңгейінің төмендеуі топырақтан кальцийдің шайылуын көрсетеді. Полигон аумағы топырағындағы жылжымалы фосфор, калий және нитратты азоттың жоғары мөлшері 650 м қашықтықтағы нұсқамен салыстырғанда элементтердің бөлінуімен ыдырайтын органикалық және бейорганикалық қалдықтардың жиналуымен түсіндіріледі.

Анықталған физика-химиялық сипаттамалардың өзгерістері мен өсімдік қоректік элементтерінің концентрациясының артуы тұрмыстық қатты қалдықтар полигонының топырақ құрамы мен агрохимиялық қасиеттеріне елеулі әсерін тигізетінін дәлелдейді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Каражанова М. К., Максотов М. М., Раджабов Д. Э. Қиын алынатын мұнай қорлары бар кен орындарда жылулық әдістерді қолданудың салыстырмалы тиімділігі және болашағы // Yessenov science journal. - 2023. - №2 (45). - С. 154-164
2. Лобачева Л. В. Проблема влияния свалок твердых коммунальных отходов на состояние водных объектов // Глобальные и региональные аспекты устойчивого развития: современные реалии: сб. материалов Всерос. науч.-практ. конф.. - Грозный: ФГБОУ ВО «Чеченский государственный университет им. А.А. Кадырова», 2020. - С. 121-123
3. Сасыкулов Т. Ж. Формирование экологического сознания населения и проблемы утилизации твердых бытовых отходов // The Facets of History. – 2020. – №3 (11). – С. 101-106
4. Barton, J. R., et al. "Landfill gas and leachate management: Environmental implications of solid waste disposal." Journal of Environmental Management, 261, 2020, 110177
5. Nukusheva A, Rustembekova D, Abdizhami A, Au T, Kozhantayeva Z. Regulatory Obstacles in Municipal Solid Waste Management in Kazakhstan in Comparison with the EU // Sustainability. - 2023. - №15(2). – Article 1034
6. Рахимгалиева С. Ж., Есбулатова А. Ж. Агрохимическая характеристика пахотных почв Западно-Казахстанской области // Вестник Кызылординского университета имени Коркыт Ата. – 2022. – №3 (62). – С. 274-282. – DOI: 10.52081/bkaku.2022.v62.i3.102
7. Рахимгалиева С.Ж, Есбулатова А.Ж., Куаналиева М.К. Агрохимические показатели тёмно-каштановой почвы Западно-Казахстанской области // Вестник Кызылординского университета имени Коркыт Ата. - 2023. - №3-2 (66). - С. 88-97
8. Jin, X., & Liu, X. "Risk assessment of leachate migration from landfills and its environmental implications." Science of the Total Environment, 660, 2019, 826-834
9. Saparov A. Soil Resources of the Republic of Kazakhstan: Current Status, Problems and Solutions // In: Mueller, L., Saparov, A., Lischeid, G. (eds) Novel Measurement and Assessment Tools for Monitoring and Management of Land and Water Resources in Agricultural Landscapes of Central Asia. – Springer, Cham, 2014. – P. 61–73
10. Атоева Г.Р. Влияние бытовых отходов на физические свойства почв // Ландшафтно-экологическая оценка деградации земель степных и аридных территорий: Сборник материалов Международной научно-практической конференции - Грозный: ФГБОУ ВО «Чеченский государственный университет им. А.А. Кадырова», 2022. - С. 18-21

АННОТАЦИЯ

В статье изучено влияние полигонов твердых бытовых отходов, возглавляемых ТОО «Эко Полигон Астана», на физико-химические свойства прилегающих почв. По результатам обследования в почве на территории полигона сохранилась щелочная среда, и уровень pH был выше по сравнению с контрольным вариантом. Содержание гумуса в почве на территории полигона составило 2,1%, а на расстоянии 250 м - 0,3%. Кроме того, высокая концентрация ионов Na^+ свидетельствует о наличии процесса засоления, а снижение уровня Ca^{2+} свидетельствует о том, что это связано с смывом кальция. Данные изменения определяют значительное влияние полигона бытовых отходов на состав и агрохимические свойства почв.

RESUME

The article studies the impact of solid household waste landfills, headed by “Eco Polygon Astana” LLP, on the physical and chemical properties of adjacent soils. According to the results of the survey, the soil in the territory of the landfill retained an alkaline environment, and the pH level was higher compared to the control variant. The humus content of the soil in the landfill area was 2.1%, and at a distance of 250 m it was 0.3%. In addition, the high concentration of Na^+ ions indicates the presence of salinization process, and the decrease of Ca^{2+} ions indicates that it is associated with calcium flushing. These changes clarify the significant impact of the landfill on soil composition and agrochemical properties.

ӘОЖ 633.2

Азбергенов А., магистрант
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал қ.
Оңаев М.Қ., жетекшісі
Денизбаев Е.Е., жетекшісі
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал қ.

БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫНДА МАЛ АЗЫҒЫ ДАҚЫЛДАРЫ ЖЕРЛЕРІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ

ТҮЙІН

Мақалада Батыс Қазақстан облысы аумағында жемшөптік дақылдарының егістік алқаптарының көлемі қарастырылады. Мал шаруашылығы Батыс Қазақстан облысының ауыл шаруашылығындағы басым бағыттардың бірі болып табылады. Мал шаруашылығының өркендеп, одан әрі дамуының бір шарты – тұрақты, жоғары сапалы мал азығы қорын құру. Мал шаруашылығын дамыту үшін мал азығы егілетін егістердің көлемін ұлғайту қажет. Мал азығының егістік көлемінің артуы — бұл Батыс Қазақстан облысындағы ауыл шаруашылығы мен мал шаруашылығының тиімді дамуына ықпал ететін маңызды көрсеткіш.

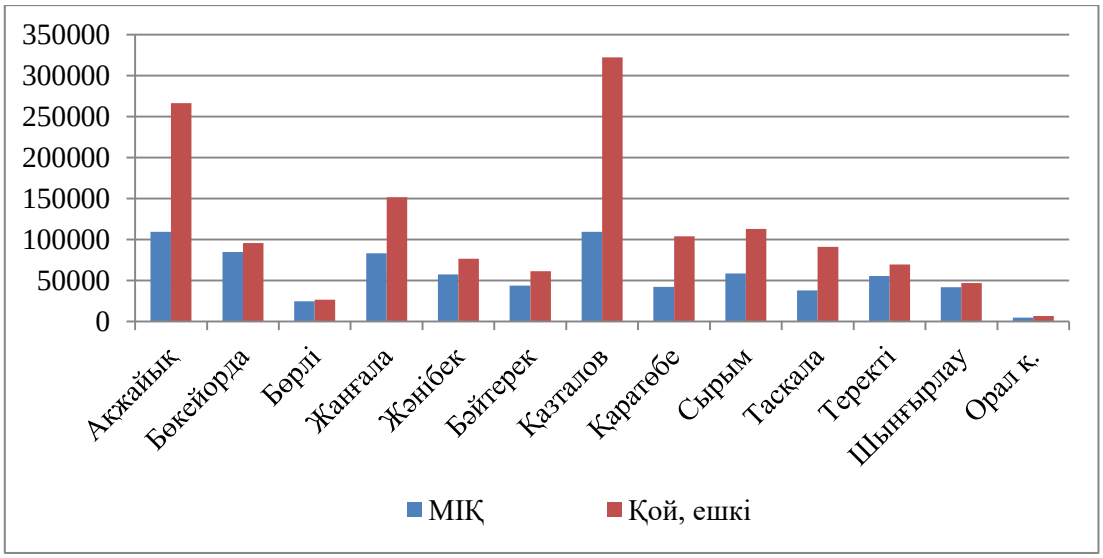
Түйінді сөздер: *Батыс Қазақстан облысы, мал шаруашылығы, жемшөптік дақылдар, егістік, жерге орналастыру*

АӨК дамытудың 2021-2025 жылдарға арналған Ұлттық жобасына сәйкес Қазақстан Республикасының аграрлық секторында елдің азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін "экономика драйвері" ретінде мал шаруашылығы мен өсімдік шаруашылығы өнімдерін өндіру басым бағыттардың бірі болып табылады. Ет және сүт өндірісінің маңызды буыны ретінде мал азығы өндірісін неғұрлым жоғары деңгейге шығару үшін оңтайландырылған технологияларды қолдану және ауыл шаруашылығы дақылдарын өсіру аймағының жағдайларына экологиялық икемді дақылдарды таңдау арқылы өсімдік шаруашылығын одан әрі әртараптандыру қажет [1].

Батыс Қазақстанда өсімдік шаруашылығын әртараптандыру тиімділігін арттыру мен дақылдар өнімділігінің ауа райы жағдайларына тәуелділігін азайтудың маңызды факторы ноқат, судан шөбі, құмай, жүгері және күнбағыс сияқты жауын-шашын тұрақсыздығына төзімді өсімдіктер егістерін кеңейту болып табылады.

Қазіргі уақытта еліміздің көптеген өңірлерінде көктем-жаз айларындағы қалыптан тыс ауа-райы мен климаттық жағдайларға байланысты мал шаруашылығында мал азығы тапшылығы байқалуда, бұл көбінесе мал шаруашылығы өнімдерінің тапшылығына, оның өзіндік құнының өсуіне және мал басының қысқаруына алып келеді.

Мал азығымен қамтамасыз етуді күшейту тек концентрирленген, шырынды және қара шөпті өндіруді күрт арттырумен ғана емес, сонымен қатар барлық мал азықтық жерлерді барынша ұтымды пайдаланумен және олардың өнімділігін арттырумен байланысты [2-9]. Көк конвейерді ұйымдастыру кезінде мал азығының сапасын жақсартуға аз уақыт ішінде және әрбір мал азықтыққ дақыл түріне оңтайлы жинау арқылы қол жеткізіледі. Егістік құрылымында мал азықтық дақылдар алқаптың 25% алуы керек, негізінен мал азықтық, жүгері және бұршақ дақылдары [10-12].

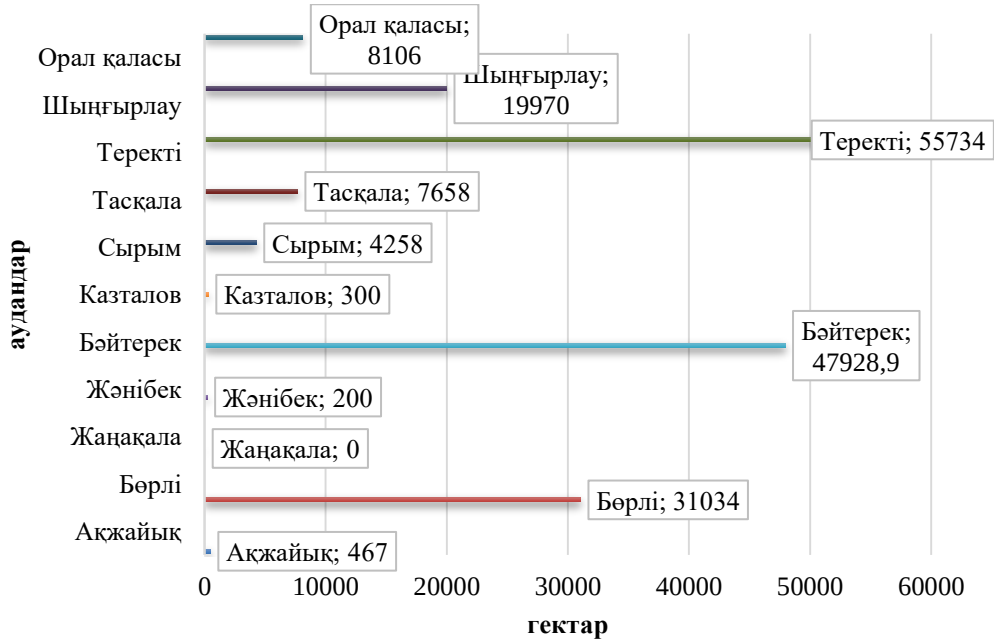

Мал шаруашылығының негізгі өнімдерін өндіру артып келеді, бұл көрсеткіштердің артуы жалпы облыс аумағындағы шаруашылықтардың қарқынды дамуына және мал басының тұрақты өсуіне байланысты (1-сурет).

Сурет 1 - Батыс Қазақстан облысы бойынша мал шаруашылығының дамуы (мал басы)

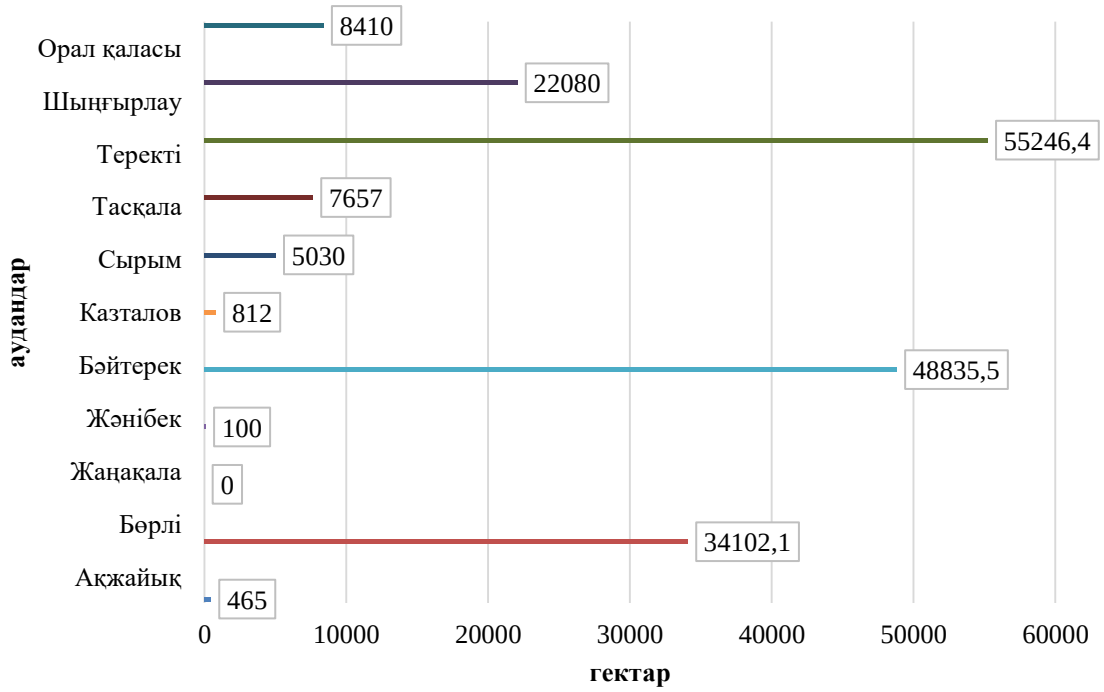
2021 жылдың 1 шілдедегі жағдайы бойынша мүйізді ірі қара басының саны 753870 бас (2020 жылғы сәйкес мерзіммен салыстырғанда 109,0%), қой – 1226558 бас (101,3%), ешкі – 240041 бас (98,4%), жылқы – 253378 бас (111,6%), түйе – 2300 бас (106,6) құрады. МІҚ, жылқы мен қой басының артқандығын байқауға болады.

Мал шаруашылығын дамыту үшін мал азығы егілетін егістердің көлемін ұлғайтып, малға қажетті шөптерді өсіруді болып табылады. Сондықтан зерттеу мақсатына сәйкес біз Батыс Қазақстан облысының мал азығы егілетін егістердің көлемін зерттеуге тырыстық.

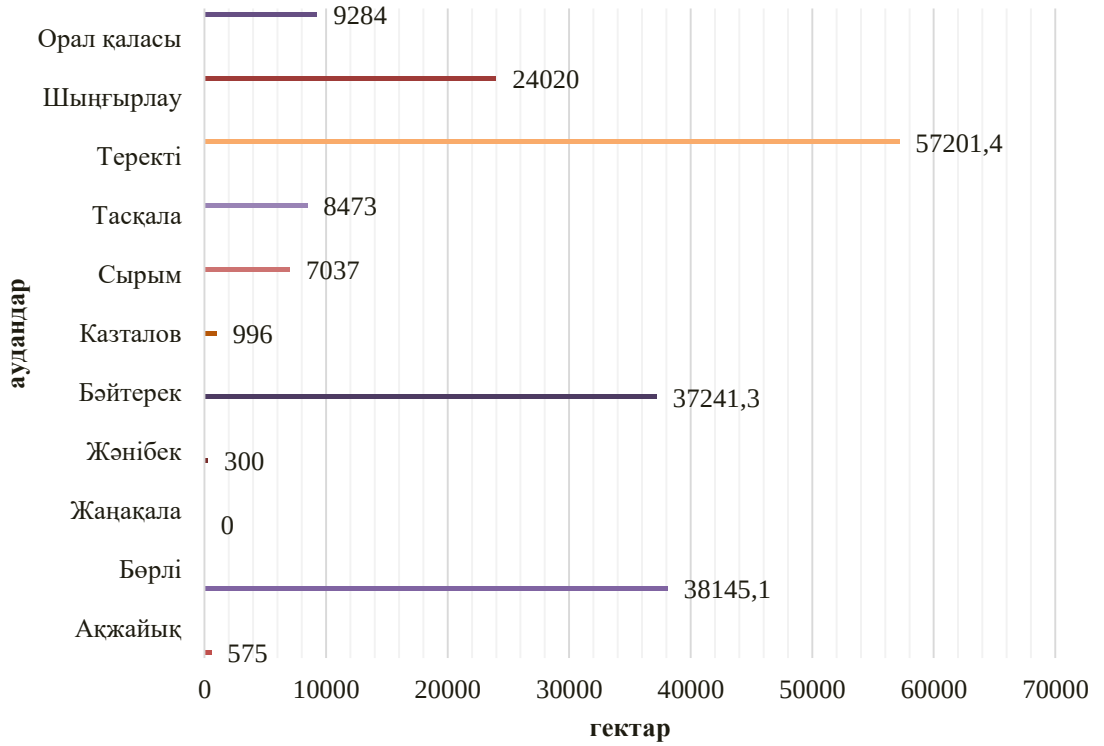
Мал азығының егістік көлемінің артуы — бұл Батыс Қазақстан облысындағы ауыл шаруашылығы мен мал шаруашылығының тиімді дамуына ықпал ететін маңызды көрсеткіш.

Сурет 2– Батыс Қазақстан облысы аударында 2018 жылы жемшөптік дақылдар аудандары, га

Сурет 3– Батыс Қазақстан облысы аударында 2019 жылы жемшөптік дақылдар аудандары, га

Сурет 4 – Батыс Қазақстан облысы аударында 2020 жылы жемшөптік дақылдар аудандары, га

2, 3, 4-суреттердегі мәліметтерді талдай отырып, Облыс бойынша мал азықтық дақылдардың егістік көлемі үш жыл ішінде тұрақты өсті. 2018 жылдан 2020 жылға дейін жалпы егістік көлемі 4,3% (7 616,9 гектар) өскен. Бұл өсім облыста мал шаруашылығының дамуына байланысты мал азығының көлемін арттыру қажеттілігін көрсетеді.

Ақжайық ауданында 2018 және 2019 жылдары көлем тұрақты болып, 465 гектар мен 467 гектар арасында өзгерді. Ал 2020 жылы егіс көлемі 575 гектарға дейін артты, бұл өткен

жылмен салыстырғанда 110 гектарға (23,7%) өскенін көрсетеді. Бұл өсім аудан бойынша мал азығының қажеттілігінің артуын және мал шаруашылығын дамытуға бағытталған іс-шаралардың нәтижесін көрсетеді.

Бөрлі ауданының мал азықтық дақылдар егісінің көлемі айтарлықтай өсті. 2018 жылдан 2020 жылға дейін егіс көлемі 7 111,1 гектарға (22,9%) ұлғайды. Бұл аудан облыс бойынша ең үлкен мал азықтық дақылдар алқаптарына ие болып отыр. Қарапайым тілмен айтқанда, Бөрлі ауданында мал санының өсуі мен азықтық дақылдардың сұранысының артуы байқалды.

Жәнібек ауданында мал азықтық дақылдардың егіс көлемі 2019 жылы 100 гектарға дейін төмендеп кеткен, бірақ 2020 жылы көлем 300 гектарға жетіп, үш есе өскен.

Казталов ауданының мал азықтық дақылдар егісінің көлемі 2018 жылдан бастап айтарлықтай өскен. Бұл ауданда 2018 жылдан 2020 жылға дейін 696 гектарға (232%) артқан. Бұл өсім аумақта мал шаруашылығын дамытуға және азықтық дақылдардың қажеттілігін арттыруға бағытталған жұмыстардың нәтижесі.

Сырым ауданында мұқият өсім байқалады: 2018 жылдан 2020 жылға дейін егіс көлемі 2 779 гектарға (65%) ұлғайған. Бұл ауданның мал шаруашылығы мен азықтық дақылдардың көлемін арттыруға бағытталған оң қадамдары мен агротехникалық шешімдердің нәтижесі.

Тасқала ауданында мал азықтық дақылдар егісінің көлемі тұрақты өсуде**.** 2018 жылдан 2020 жылға дейін егістік көлемі 815 гектарға (10,7%) өсті

Егістік көлемінің артуы мал азығының өндірісін кеңейтуге мүмкіндік береді. 2018 жылдан 2020 жылға дейін жалпы егіс алқабының көлемі 517,1 гектардан 550,7 гектарға дейін ұлғайған. Бұл өсімнің ішінде мал азықтық дақылдардың көлемі де артқан, яғни фермерлер мен аграршылар мал шаруашылығына қажетті азықтық базаны ұлғайтуға күш салғандығын көрсетеді.

Осы деректер негізінде әр аудандағы мал азықтық дақылдардың көлемі әртүрлі деңгейде болса да, жалпы тенденция аймақтағы мал шаруашылығы мен агроөнеркәсіптік кешеннің дамуына бағытталған нақты қадамдарды көрсетеді.

Осылайша Батыс Қазақстан облысындағы мал азығын дамыту — бұл мал шаруашылығын тұрақты дамыту және аймақтың агроөнеркәсіп кешенін нығайту үшін маңызды қадам болып саналады. Мал азығының егістік көлемінің ұлғаюы мен сапасының жақсартылуы аймақтың ауыл шаруашылығын тиімді басқаруға және мал шаруашылығының қажеттіліктерін толық қанағаттандыруға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, әр ауданның ерекшеліктерін ескеріп, оларды дамыту бағытында кешенді жоспарлар мен шаралар қабылдау қажет.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Жанаталапов Н.Ж., Беккалиев А.К., Беккалиева А.К., Насиев Б.Н., Хиясов М.Г., Хайруш А.А., Салықова А.С., Мейрамгалиев Ж.Ж. Батыс Қазақстанда толыққанды мал азығын өндіру амалдары / Ғылым және білім. – 2024. - № 4-2 (77). – Б. 87-97.

2 Наумкин, В.Н. Производство кормов и их резервы [Текст] / В.Н. Наумкин // Брянск, 1992. - 149 с.

3 Смаилов, К.Ш. Совершенствование использования природных пастбищ в условиях вертикальной зональности [Текст] / К.Ш. Смаилов, Ж.Б. Исаева // Вестн. науки КазАТУ им. С.Сейфуллина. – 2019. - № 3(102). – С. 75. – Источник: http://rmebrk.kz/journals/5447/

4 Алимаев, И.И. «Геоинформационное обеспечение пастбищ Казахстана (ГИСкартографирование пастбищных ресурсов)»: рекомендации и правила [Текст] / И.И. Алимаев, Т.Н. Карымсаков, А.М. Омбаев // Алматы. - 2018. – 20 с.

5 Садык, Б. «Зеленые» подходы для ускоренной адаптации пастбищного хозяйства к глобальным изменениям климата [Текст] / Б. Садык // Актуальные проблемы агронауки в условиях адаптации к глобальному изменению климата: сб. материалов. - Алматы: ТОО «Асыл Кітап» (Баспа үйі), 2021. – С. 384.

6 Кинеев, М.А. К вопросу о полноценности кормлении мясного скота в хозформированиях Казахстана [Текст] / М.А. Кинеев, Б.С. Арынгазиев, А.И. Сембаева // Наука и производство Казахстана. - 2020. - №2. - С. 24.

7 Калмагамбетов, М.Б. Методика составления рационов для крупного рогатого скота: рекомендация [Текст] / М.Б. Калмагамбетов, А.И. Ашанин // Алматы. – 2020. – 22 с.

8 Арынгазиев, Б.С. Рекомендации по эффективной организации и управления производственным процессом в товарном мясном скотоводстве: рекомендация [Текст] / Б.С. Арынгазиев [и др.] // Алматы. - 2019. – 23 с.

9 Арынгазиев, Б.С. Рекомендации по кормлению мясного скота Республики Казахстан в региональном аспекте: рекомендация [Текст] / Б.С. Арынгазиев, М.А. Кинеев, К.Ш. Абдуллаев, А.У. Рамазанов, А.И. Сембаева // Алматы. - 2019. – 14 с.

10. Алимаев, И. Как нам развивать отгонное животноводство [Текст] / И. Алимаев // Аграрный сектор. – 2019. – С. 3.

11 Тебердиев, Д., Влияние технологических систем и удобрений на продуктивность долголетнего сенокоса и плодородие почвы [Текст] / Д.М. Тебердиев, А.В. Родионова, С.А. Запивалов // Многофункц. адапт. кормопроизводство. - 2020. - №22 (70). - С. 34-39. – Источник: https://www.vniikormov.ru/pdf/mnogofunktcionalnoe-adaptivnoe-22

12 Трофимов, И. Комплексные геоботанические исследования степных пастбищ и сенокосов России: исторический обзор деятельности ВНИИ кормов им. В.Р. Вильямса [Текст] / И.А. Трофимов, Л.С. Трофимова, Е.П. Яковлева // Вопросы степеведения, 2020. - №1(XVI). – С.32. – Источник: http://steppe-science.ru/sites/default/files/ss

АННОТАЦИЯ

В статье рассматриваются посевные площади кормовых культур на территории Западно-Казахстанской области. Животноводство является одним из приоритетных направлений в сельском хозяйстве Западно-Казахстанской области. Одним из условий процветания и дальнейшего развития животноводства является создание стабильных, высококачественных кормов. Для развития животноводства необходимо увеличить объемы посевов кормов. Увеличение посевных площадей кормов – важный показатель, способствующий эффективному развитию сельского хозяйства и животноводства в Западно-Казахстанской области.

RESUME

The article examines the acreage of fodder crops in the territory of the West Kazakhstan region. Animal husbandry is one of the priority areas in the agriculture of the West Kazakhstan region. One of the conditions for the prosperity and further development of animal husbandry is the creation of stable, high-quality feed. For the development of animal husbandry, it is necessary to increase the volume of feed crops. The increase in feed acreage is an important indicator contributing to the effective development of agriculture and animal husbandry in the West Kazakhstan region.

ӘОЖ 631.6 (574.1)
Өтембет Е.М., магистрант
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал қ.
Оңаев М.Қ., жетекшісі
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал қ.

КӨЛТАБАН ЖЕРЛЕРІН ЛАНДШАФТТЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

ТҮЙІН

Мақалада ландшафттық ерекшеліктердің Батыс Қазақстан облысының (БҚО) көлтабан жерлерін су басу нормаларын қалыптастыруға әсері зерттеледі. Рельеф, гидрологиялық жағдайлар сияқты аумақтарды су басу режимін анықтайтын негізгі факторлар қарастырылады. Далалық деректерді талдау және Геоақпараттық модельдеу негізінде су басу аймақтарының кеңістіктік таралу заңдылықтары анықталды. Зерттеу нәтижелері мелиорациялық іс-шараларды жоспарлау және аймақтағы суды тұрақты басқару кезінде қолданылуы мүмкін.

***Түйінді сөздер**: көлтабан жерлер, су басу, ландшафт ерекшеліктері, рельеф, NDWI.*

Кіріспе.Көлтабан жерлер ауыл шаруашылығында маңызды рөл атқаратын бірегей табиғи кешендер болып табылады. Олардың гидрологиялық режимі, атап айтқанда су басу

жылдамдығы көптеген факторлардың әсерінен қалыптасады. Көлтабан жерлерді су басу нормаларының қалыптасуына әсер ететін факторлардың қатарына аумақтың ландшафттық ерекшеліктері, жауын-шашын, булану, судың маусымдық ауытқуы, суару каналдарын қоректендіретін өзен ағыны, жер асты суларының деңгейі, топырақ ерекшеліктері, суды реттеу құрылыстарының жұмысы және өсімдік жамылғысы жатады, олардың арасында аумақтың ландшафттық ерекшеліктері шешуші мәнге ие.

Бұл зерттеудің өзектілігі, әсіресе климаттың өзгеруі және антропогендік жүктеменің күшеюі жағдайында, шалғынды жерлерді ұтымды пайдалану қажеттілігіне байланысты. Су басу режимін оңтайландыру шалғынды жерлер ландшафтының тозуын болдырмауға, шабындық жерлерді сақтауға және ауылшаруашылық өндірісінің тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді.

Бұл мақаланың мақсаты ландшафттық сипаттамалардың, атап айтқанда, көлтабан түбінің геоморфологиясының көлтабан жерлердің су басу нормаларын қалыптастыруға әсерін талдау болып табылады. Жұмыста су басуның ұзақтығы мен қарқындылығын анықтайтын кейбір табиғи және антропогендік аспектілер қарастырылады.

Зерттеу далалық бақылау деректеріне, геоақпараттық талдауға және әдеби көздерге негізделген, бұл аумақтың ландшафттық құрылымы мен көлтабан экожүйелеріндегі гидрологиялық процестер арасындағы байланысты жан-жақты бағалауға мүмкіндік береді. Алынған нәтижелер мелиорациялық іс-шараларды жоспарлауда және көлтабан жерлерді тұрақты пайдалану үшін табиғатты қорғау стратегияларын әзірлеуде пайдаланылуы мүмкін.

Көптеген зерттеулер жер бедерінің ландшафттық ерекшеліктерінің жерді су басу нормаларын қалыптастыруға әсер ету мәселесіне арналды. Атап айтқанда, Иванов А.В., Петрова Н.С. [1]. А.В. Ивановтың, Н.С. Петрованың мақаласында су басқан көлтабандардың морфометриялық параметрлерінің (пішіні, тереңдігі, көлбеуі) су басу нормаларына – сумен жабудың ұзақтығы мен ауданына әсерін зерттеуге арналған. Авторлар көлтабандардың геоморфологиясы мен олардың су басу режимі арасындағы сандық тәуелділіктерді анықтау және морфометриялық мәліметтер негізінде су басу нормаларын есептеу әдістемесін әзірлеу міндеттерін қояды. Бұл мақаланың негізгі тұжырымдарына геоморфологияның су басу жылдамдығына, атап айтқанда тереңдікке, көлтабан пішініне, түбінің көлбеуіне әсері жатады.

Ковалев В.М. [2] мақаласы геоморфологиялық факторлардың әсеріне баса назар аудара отырып, ландшафттардың әртүрлі түрлері үшін су басу нормаларын есептеу әдістемесін әзірлеуге арналған. Автор су басу жылдамдығын анықтау кезінде ландшафттық гетерогенділікті (рельеф, топырақ, өсімдік жамылғысы) есепке алу міндетін қояды. Ковалев ландшафттық дифференциация коэффициентін (жер бедері мен топырақ түріне байланысты), су жинау алаңын, көлбеуді, су басу уақытын ескеретін су басу жылдамдығын есептеу формуласын ұсынады.

Кривцова В.А., Иванова А.Н. [3]мақаласында Солтүстік-Батыс Қара теңіз аймағының (Днестр, Тилигульский, Куяльницкий көлтабандары) су басу режимін қалыптастырудағы геоморфологиялық факторлардың рөлі анықталды. Мақаланың өзектілігі су басу тәуекелдерін болжау қажеттілігімен байланысты. Зерттеудің мақсаты геоморфологиялық элементтердің (сағалардың ауданы мен тереңдігі, түбінің еңісі) су басу жылдамдығына әсерін зерттеу болып табылады.

Ломакиннің ғылыми мақаласында И. Д. [4] су басу жылдамдығын анықтайтын келесі геоморфологиялық факторларды анықтайды: тостағанның тереңдігі мен көлемі, түбі мен жағалау аймағының көлбеуі. Автор таяз көлтабандар (<1,5 м) тез жылынумен және қарқынды буланумен сипатталады, бұл су басу кезеңін қысқартады, ал терең бассейндер (2,5-3 м) суды 6-8 айға дейін сақтайды.

Далримпл Р.У., Зайтлин Б.А. және Бойд Р.[5] ғылыми мақаласында геоморфологияның көлтабанлерды су басуға әсерін атап көрсетеді. Мақала су басу режимін қалыптастыруда геоморфология шешуші рөл атқаратын көлтабан фацияларының тұжырымдамалық модельдерін ұсынады. Сәйкесінше Далримпл Р. В., Зайтлин Б. А. және Бойд Р. көлтабандардың орталық бөлігіндегі ойыс профилі инфильтрацияны төмендететін және су басун ұзартатын лайлы шөгінділердің жиналуына ықпал етеді.

Горлова Ю.В., Петрова Л.М. [6] ғылыми мақаласы Азов теңізі көлтабандарының геоморфологиялық сипаттамалары мен олардың су басу параметрлері арасындағы сандық

байланысты зерттеуге арналған. Авторлар әр түрлі көлтабандар үшін су басу жылдамдығын (ауданы, ұзақтығы, тереңдігі) анықтауға және осы нормаларға әсер ететін маңызды геоморфологиялық параметрлерді белгілеуге назар аударады.

Авторлар геоморфологияның су басу жылдамдығына әсері туралы негізгі тұжырымдарға мыналар жатады:

1. Шұңқырдың орташа тереңдігі(кері байланыс: тереңдігі 0,5 м төмендеген кезде су басу аймағы 18-22% - ға артады);

2. Жағалау аймағының көлбеуі(тікелей тәуелділік: көлбеу >0,5° жоғарылауы су басуның ұзақтығын 3-5 күнге қысқартады);

3. Жағалау сызығының бөлшектену индексі (су басу аймағымен тікелей корреляция (r=0,71)

Шишкин В.М. ғылыми мақаласы [7] Таман түбегі көлтабандарының геоморфологиялық сипаттамаларының оларды су басу режиміне әсерін зерттеуге арналған. Автор су басу аймағының, тереңдігі мен ұзақтығының су басқан бассейндердің морфологиясына тәуелділігін анықтау және су басуға осалдық дәрежесі бойынша көлтабандардың жіктелуін әзірлеу міндетін қояды. Автор дөңгелектелген көлтабандар біркелкі су басады, бірақ баяу ағызылады, ал ұзартылған көлтабандар су басуының айқын градиентіне ие: орталық бөліктегі максималды тереңдіктер; таяз көлтабандар (<1 м) маусымдық кебуге бейім, ал тік беткейлер (>5°) судың тез ағып кетуіне ықпал етеді, су басуының ұзақтығын азайтады.

Шевченко Р.А. ғылыми мақаласы [8] ландшафттық құрылым мен геоморфологияның Дон атырауы көлтабандарының гидрологиялық режиміне әсерін, соның ішінде су басу нормаларын қалыптастыруды зерттеуге арналған. Автор көлтабандардың түбі мен жағалау аймағының рельефі мен олардың су басу динамикасы арасындағы байланысты анықтау және су басу нормаларын өзгертудегі табиғи және антропогендік факторлардың рөлін бағалау міндеттерін қояды. Мақаланың негізгі мәні-геоморфологияның су басу жылдамдығына әсері. Автордың пікірінше, таяз көлтабандар (<1 м) қысқа мерзімді су басумен және судың тез булануымен сипатталады, ал терең бассейндер (1,5–3 м) суды жинақтап, ұзақ су басу аймақтарын жасайды (жылына 60-90 күнге дейін). Жұмсақ беткейлер (<0,5°) судың біркелкі таралуына және кең су басуына ықпал етеді, ал тік беткейлер (>1°) су басу аймағын шектеп, суды көлтабанның орталық бөлігіне шоғырландырады.

Белов А.А., Смирнова И.Н. мақаласы [9] рельефтің геоморфологиялық сипаттамаларының көлтабан аумақтарының су басу нормалары мен аймақтарына әсерін бағалау үшін ГАЖ әдістемесін әзірлеуге арналған. Негізгі міндет су басуының беткейлерге, биіктіктерге, рельеф формаларына тәуелділігін сапалы бағалау болды. Зерттеуге сәйкес, <0,5° көлбеу кезінде су біркелкі таралып, кең таяз суларды құрайды, ал >2° көлбеу беткейлердің етегінде жергілікті су басу аймақтарын жасайды.

Мельников Т.П. ғылыми мақаласында [10] климаттық өзгерістердің көлтабанлердің су басу жылдамдығына әсерін зерттейді, бірақ көлтабан бассейндерінің геоморфологиялық ерекшеліктерін ескере отырып. Автор климаттық әсерді модуляциялаудағы көлтабан рельефінің (тереңдігі, пішіні, көлбеуі) рөлін талдауға тырысты. Мельников Т. П. зерттеуінің қорытындыларына сәйкес терең көлтабандар (орташа тереңдік >2 м) қысқа мерзімді Климаттық ауытқуларға аз сезімталдықты көрсетеді, ал таяз көлтабандар (<1 м) жауын-шашын мен буланудың өзгеруіне тез жауап береді. Тік жағалаулары бар көлтабандардың су басу аймағы кішірек, бірақ тереңдігі тереңірек; жұмсақ көлтабандар маусымдық кебуге бейім.

Р.В. Горбуновтың мақаласында [11] су басу режимінің қалыптасуына көлтабан жазықтарының геоморфологиялық ерекшеліктерінің әсері зерттелген. Автор су басу кезінде су массаларының таралуындағы рельефтің, литологияның және гидрографиялық желінің рөлін анықтайды. Зерттеу жер бедерінің түрлеріне және олардың рөліне назар аударады: жалпақ аккумулятивті жазықтар баяу ағынмен және ұзақ су басумен сипатталады (жылына 60-90 күнге дейін), ал су басу кезінде су басу жылдамдығы 0,8 - 1,2 м құрайды. Толқынды жазықтарда су жергілікті су басу аймақтарын құра отырып, төмен қарай шоғырланады, ал су басу жылдамдығы шұңқырлардың тереңдігіне байланысты 0,5-тен 2,0 м-ге дейін өзгереді.

Ковалев В.М. [12] мақаласы геоморфологиялық факторлардың әсеріне ерекше назар аудара отырып, Ландшафттардың әртүрлі түрлері үшін су басу нормаларын есептеу әдістемесін әзірлеуге арналған. Автор су басу жылдамдығын анықтау кезінде ландшафттық

гетерогенділікті (рельеф, топырақ, өсімдік жамылғысы) есепке алу міндетін қояды. Автор төмен көлбеу жайылмалар (<0,5°) су басу жылдамдығын 15%-дан 20% - ға дейін арттыруды талап етеді, ал беткейлер (>3°) су басу уақытын қысқартады, бірақ эрозия қаупін арттырады дейді. Терең бассейндер (көлтабандар, қарттар) суды жинайды, су басуының ұзақтығын арттырады, ал пруссиялық біліктердің болуы болжамды нормаларды 5-10% - ға бұрмалайды.

Материалдар мен әдістер. Зерттеу Батыс Қазақстан облысының (БҚО) көлтабан жерлерінің аумағында жүргізілді. Ландшафттық ерекшеліктердің су басу нормаларын қалыптастыруға әсерін талдау үшін келесі материалдар мен әдістер қолданылды:

1. Бастапқы деректер:

-Жерді қашықтықтан зондтау деректерін (Landsat-8,9 спутниктері) пайдалана отырып алынған, рұқсаты 30 м жер учаскесінің спектрлік ғарыштық суреттері.

- жер үсті-ғарыштық түсірілім деректерін (Spectra S65 спутниктік навигация қабылдағышымен түсірілім) пайдалана отырып алынған жер бедерінің цифрлық модельдері (ЖММ)/

2. Ландшафтты талдау:

Негізгі ландшафт параметрлерін (беткейлер, беткейлердің экспозициясы, гипсометриялық белгілер) анықтау үшін QGIS 3.28.15 геоақпараттық жүйесінің құралдары пайдаланылды. Кеңістіктік интерполяция әдісімен жер бедерінің морфологиясын ескере отырып, ықтимал су басу аймақтарының карталары салынды.

3. Далалық зерттеулер:

Деректерді верификациялау GPS-жабдықтарды пайдалана отырып, су басу аймақтарының шекараларын белгілей отырып, экспедициялық жұмыстар барысында жүргізілді.

OLI (operational Land Imager) сенсорымен жабдықталған Landsat-8 және 9 спутниктерінен жер учаскесінің спектрлік ғарыштық суреттері негізінде Көлтабанның бүкіл аумағында ndwi айырмашылық су индекстері есептелді. NDWI-өсімдіктер мен су объектілерінде ылғалдылығы жоғары аймақтарды анықтау үшін қолданылатын нормаланған айырмашылық су индексі.

Рельефтің спектрлік суреттері USGS Earth Explorer порталынан жүктелді. Суреттерді таңдаудың негізгі критерийлері минималды бұлттылық (<20%), маусымдық (су басу кезеңі), зерттеу мақсаттарына түсірілім күнінің сәйкестігі болды. Landsat 8.9 үшін NDWI формула бойынша есептелді:

NDWI=(Green band−NIR band)/(Green band+NIR band)

Green band үшін жиілігі 0,53–0,59 мкм жасыл арна, ал Nir Band үшін 0,85 - 0,88 мкм жиілігі бар жақын инфрақызыл арна қабылданады. Ndwi динамикалық диапазоны -1-ден +1-ге дейін қабылданды.

Оңтайлы спектрлік арналар жасыл диапазондағы су беттерінің максималды шағылысуына және олардың ИҚ-ға жақын минималды реакциясына қол жеткізу үшін таңдалды, мұнда жер беті мен өсімдік жамылғысының шағылысу қабілеті жоғарылайды.

Бұл жер үсті объектілері мен құрлық өсімдіктері үшін нөлдік немесе теріс көрсеткіштермен ndwi оң мәндері бойынша су объектілерінің нақты бөлінуін қамтамасыз етеді.

Белгілі бір толқын ұзындығын таңдау жасыл спектрдегі су объектілерінен ең үлкен шағылысуға және әдетте жер беті мен өсімдік жамылғысы жоғары болатын жақын инфрақызыл спектрдегі ең аз шағылысуға қол жеткізуге деген ұмтылыспен негізделген.

Осылайша, су объектілері NDWI оң мәндерімен сипатталады, ал жер беті мен жер үсті өсімдіктері олардың арасындағы нақты дифференциацияны қамтамасыз ететін нөлдік немесе теріс индекс көрсеткіштерін көрсетеді [13] (1-кесте).

Кесте 1- NDWI индексінің мән диапазондары

Зерттелетін беті	Индекс көрсеткіштері
Су беті	0,2 – 1
Су басқан, дымқыл жерлер	0,0 – 0,2
Орташа құрғақшылық, сусыз жерлер	-0,3 – 0,0
Құрғақ жерлер, сулы емес жерлер	-1 – -0,3

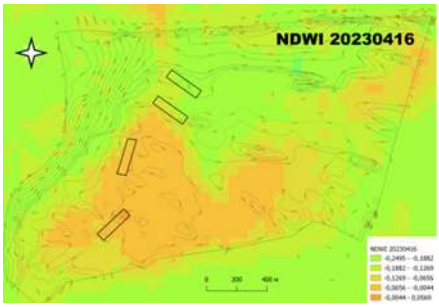
QGIS 3.28.15 геоақпараттық жүйесін пайдалана отырып, берілген уақыт аралығы ішінде су басу деңгейінің өзгеру динамикасын бейнелейтін Көлтабан аумағын су басу карталары жасалды. Карта деректері үшін деректерді визуализациялау және талдау мақсатында түстердің келесі градациясы қабылданды:

- көк палитра: су басқан, дымқыл беттер (0,0 – 0,2 мәндері).
- жасыл палитра: орташа құрғақшылық, сусыз беттер (-0,3 – 0,0).
- сары палитра: құрғақ беттер, сусыз беттер (-1 – -0,3).

Жерге түсіруді Spectra S65 спутниктік навигация қабылдағышы шамамен 30 м қадаммен "stop and go" әдісімен жүргізді. Бұл модельде көлденең бөлінді.

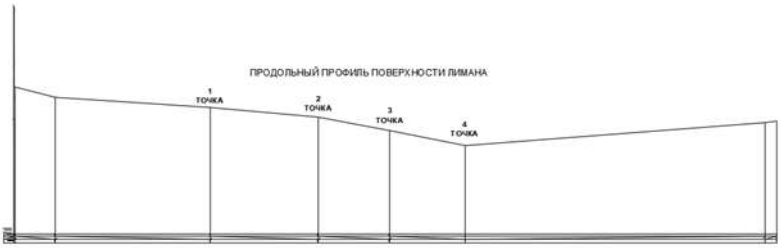
Ғарыштық спектрлік түсірілімге негізделген NDWI картограммасы ғарыштық түсірілімнің камералық өңдеу деректерінің нақты әлемдегі далалық зерттеу нәтижелеріне сәйкестігін анықтау үшін жердің сандық моделіне орналастырылды.

Нәтижелер. Алынған нәтижелерді интеграциялау ландшафттық сипаттамаларға байланысты су басу қаупі дәрежесі бойынша БҚО-ның Көлтабанды жерлерін аймақтарға бөлуді көрсететін картографиялық модельдерді әзірлеуге мүмкіндік берді.

Сурет 1- Көлтабан аумағында NDWI индексінің таралу картограммасы 2023 жылғы 16 сәуір

Көлтабан учаскелерін су басудың сипаты мен ұзақтығы жер бедерімен тікелей байланысты. Биіктіктің өзгеруі су ағынының бағытын анықтайды: ол жоғары аймақтардан төмен қарай жылжып, жинақтау аймақтарын құрайды. Үлкен көлбеу жерлерде су тезірек таралады, бұл су басу уақытын қысқартады. Керісінше, Тегіс немесе сәл көлбеу аймақтар судың тоқырауына ықпал етеді, бұл ұзақ уақыт су басу қаупін арттырады. Мұндай аймақтардағы жер үсті ағынының кешігуі топырақтың ылғалмен қанығуын ұзағырақ сақтайды, ал жеке аймақтар ұзақ уақыт бойы су астында қалады. Осылайша, рельеф су басуының динамикасын анықтайды: төмендеулерде су басуының максималды ұзақтығы байқалады, ал беткейлерде су қысқа уақытқа ғана кешіктіріледі (сурет. 2).

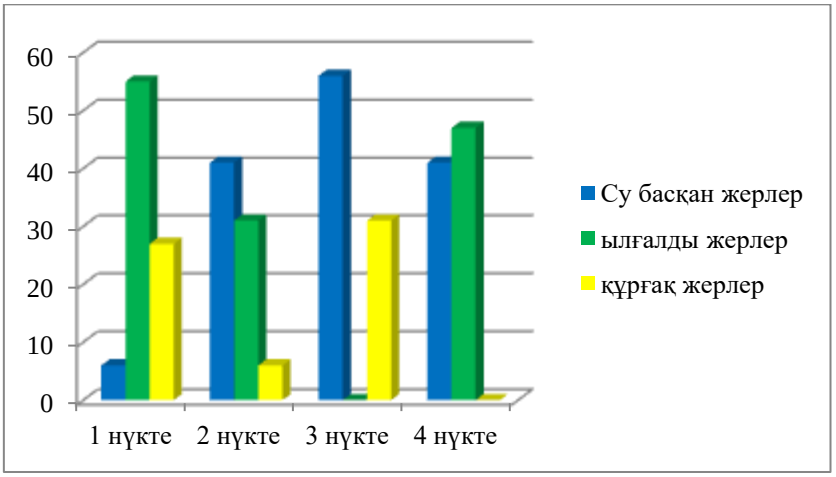

Сурет 2- Көлтабанның бетінің бойлық профилі

Көлтабан бетінің ландшафттық ерекшеліктері көлтабанның су басу жылдамдығына әсер етеді. Су басу жылдамдығы - бұл көлтабанның су массаларымен су басу заңдылықтарын, қарқындылығын және аумақтық шекараларын анықтайтын сипаттамалар жиынтығы. Ол мына параметрлерді қамтиды:

- су басу тереңдігі мен ауданы,
- судың тұру ұзақтығы,
- су басу жиілігі,
- судың көтерілу/төмендеу жылдамдығы.

Далалық зерттеулер кезінде ғарыштық навигация қабылдағышын қолдана отырып, су басуының тереңдігі мен ауданына, судың тұру ұзақтығына мониторинг жүргізілді. Спектрлік ғарыштық суреттер негізінде түсірілген картограммаларды пайдалана отырып, көлтабандағы судың тұру ұзақтығы есептелді. Осы мақсатта ndwi бүкіл Көлтабан аумағына арналған индексі есептелді. Гистограмма сағаның бетіндегі белгілі бір нүктелер қанша күн су астында болғанын және қанша ылғалды немесе құрғақ болғанын көрсетті (сурет. 3).

Сурет 3- ndwi индексі бойынша көлтабандағы судың тұру ұзақтығы

Гистограмма деректеріне сәйкес (сурет. 3), су басуының ең ұзақ ұзақтығы 2, 3 және 4 нүктелерінде тіркелген. Сонымен қатар, 3-ші нүкте барлық зерттелетін учаскелер арасында су астындағы беттің максималды уақытымен ерекшеленді. 1-нүкте, керісінше, топырақтың ылғалды күйін сақтаудың ең ұзақ кезеңімен ерекшеленді, бірақ бұл аймақ толығымен құрғақ болмады. 4-ші нүкте бүкіл бақылау кезеңінде құрғақ беті бар фазаның болмауымен сипатталды.

Нүктелер бойынша ерекшеліктер:

1.1-нүкте (көлтабан рельефіндегі ең биік):

- беттің ылғалды күйі су басу кезеңінен 9 есе және құрғақ фазадан 2 есе ұзақ сақталды.
- су басуының қысқа болуы оның жоғары жағдайымен түсіндіріледі.

2.2 нүкте:

- фазалардың біркелкі өзгеруі байқалды: су басу → ылғалды → құрғақ жерлер.

3.3 нүкте:

- топырақтың ылғалды күйінің сатысы болған жоқ, мүмкін қарқынды булану немесе дренаж.
- су басудың максималды уақыты рельефтің төмен белгісімен байланысты.

4.4-нүкте (көлтабанның ойпатты аймағы):

- ылғалмен үнемі қанықтыру құрғақ беттің пайда болуын болдырмады.
- су басу ұзақ уақыт бойы сақталды, бұл аккумулятордың төмендеуіне тән.

Осылайша, фазалардың таралуы (су басу, ылғалдылық, құрғақтық) нүктелердің абсолютті биіктігімен тікелей байланысты: учаске неғұрлым төмен болса, соғұрлым ол су астында ұзақ қалады және сәйкесінше құрғауға аз ұшырайды.

Қорытынды. Жүргізілген зерттеулер су басу нормасының қалыптасуына әсер ететін су басу параметрлері, ең алдымен учаскенің рельефтік ерекшеліктерінен болатындығын көрсетті. Учаске бетінің рельефтік ерекшеліктері су басу тереңдігі мен ауданының қалыптасу жағдайларына, судың тұру ұзақтығына, су басу жиілігіне, судың көтерілу/төмендеу жылдамдығына әсер етеді. Тік беткейлер су ағынын жылдамдатады, су басу аймағы мен уақытын қысқартады. Жұмсақ аймақтар кең, бірақ таяз су басуна ықпал етеді. Ойпаттар учаскелер суды жинайды, ұзақ су басу аймақтарын құрайды, ал биік жерлер сусыз қалады, судың таралуын шектейді. Көлтабанның ойпатты аймақтары су деңгейінің шамалы көтерілуімен де бірінші болып толтырылады. Көлтабан бетінің рельефінің ландшафттық ерекшеліктері деңгейлерді құрайды және су басу жылдамдығын анықтайды.

Көлтабан зерттеулерін NDWI су индексінің интерпретациясы негізінде жасалған су басу картограммаларының деректерін тексере отырып, спутниктік навигация қосымшаларына негізделген далалық зерттеу әдістерімен жүргізуге болады. Спутниктерден алынған спектрлік суреттердің деректерін интерпретациялау жыл бойы шалғай жерлердің үлкен аумақтарын қашықтықтан зерттеуге мүмкіндік береді. Аумақты су басу картограммалары су басу деңгейлерін бөліп көрсетуге және су басу нормаларының шекараларын анықтауға мүмкіндік береді.

Ғарыштық түсірілімге негізделген зерттеулер бірқатар шектеулерге ие. Бұл бұлттылық пен көлеңкелердің есептеу дәлдігіне әсері; ылғалдылықтың маусымдық ауытқуы (уақыт сериясын талдауды қажет етеді); қосымша далалық зерттеулерсіз таяз сулы аймақтар мен ылғалды топырақ шекараларын ажырата алмау. Дәлдікті жақсарту үшін NDWI индексін басқа индекстермен (MNDWI, NDMI) және топографиялық түсірілім деректерімен біріктіру ұсынылады.

Алғыс. "Бұл зерттеуді Қазақстан Республикасының Ғылым және жоғары білім министрлігі "тұрақты басқару контекстінде Қазақстанның жемшөп алқаптарында жемшөп дайындау технологиялары мен тәсілдерін әзірлеу"ҒТП BR21881871 шеңберінде қаржыландырды.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Иванов А.В., Петрова Н.С. «Роль морфометрии лиманных котловин в формировании норм затопления» // Водные ресурсы, № 4, с. 45-56

2. Ковалёв В.М. «Методы расчёта норм затопления с учётом ландшафтной дифференциации» // Водное хозяйство России, № 4, с. 88-97

3. Кривцов В.А., Иванов А.Н. »Геоморфологические факторы формирования режима затопления лиманнов Северо-Западного Причерноморья» // Водные ресурсы, 42(3), с. 45-56

4. Ломакин И.Д. «Особенности затопления лиманов Краснодарского края в зависимости от ландшафтной структуры» // Юг России: экология, развитие, № 2, с. 112-125

5. Dalrymple, R. W., Zaitlin, B. A., & Boyd, R. (1992). «Estuarine facies models: Conceptual basis and stratigraphic implications.»Journal of Sedimentary Petrology, 62(6), p. 1130-1146

6. Горлов Ю.В., Петрова Л.М. «Роль рельефа в формировании зон затопления лиманнов Азовского моря» // Океанология, 58(4), с. 567-578

7. Шишкин ВМ. «Особенности затопления лиманов Таманского полуострова в зависимости от морфологии» // Вестник МГУ. Серия 5: География, 4, с.78-85

8. Шевченко Р.А. «Ландшафтно-гидрологический анализ лиманов дельты Дона» // Известия РАН. Серия географическая, № 5, с. 45-58

9. Белов А.А., Смирнова И.Н. «ГИС-моделирование влияния рельефа на затопление лиманных территорий» // Геоинформатика, № 3, с. 50-61

10. Мельникова Т.П. «Изменение норм затопления лиманов под влиянием климатических колебаний» // Метеорология и гидрология, № 5, с. 67-79.

11. Горбунов Р.В. «Геоморфология лиманых равнин и её роль в регулировании паводкового режима» // Геоморфология, № 2, с. 15-28

12. Ковалёв В.М. «Методы расчёта норм затопления с учётом ландшафтной дифференциации» // Водное хозяйство России, № 4, с. 88-97

13. EOS DATA ANALYTICS: NDWI: Нормализованный Разностный Водный Индекс [Электронный ресурс]. - 2024. - Режим доступа: https://eos.com/ru/make-an-analysis/ndwi/].

АННОТАЦИЯ

В статье исследуется влияние ландшафтных особенностей на формирование норм затопления земель культабана Западно-Казахстанской области (ЗКО). Рассматриваются основные факторы, определяющие режим затопления территорий, такие как Рельеф, гидрологические условия. На основе анализа полевых данных и геоинформационного моделирования выявлены закономерности пространственного распределения зон затопления. Результаты исследования могут быть использованы при планировании мелиоративных мероприятий и устойчивом управлении водными ресурсами в регионе.

RESUME

The article examines the influence of landscape features on the formation of land flooding rates in Kultaban, West Kazakhstan region (WKR). The main factors determining the flooding regime of territories, such as Relief, hydrological conditions, are considered. Based on the analysis of field data and geoinformation modeling, patterns of spatial distribution of flood zones have been identified. The results of the study can be used in planning land reclamation measures and sustainable management of water resources in the region.

ӘОЖ 338.436.33

Болатова А.Б., Қанағат Қ.Қ.,студенттер
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал қ.
Амангелдікызы З., жетекшісі
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал қ.

АҚТАУ ҚАЛАСЫНЫҢ ЗАМАНАУИ САЯБАҚ ЖОБАСЫ ЖОБАЛАУ

АННОТАЦИЯ

Бұл мақала Ақтау қаласының тұрғындары үшін саябақ жобасын, сондай-ақ өңірдің негізгі мәселелерін, саябақ құрудың өзектілігін және оның қала тұрғындары мен экологиялық жүйесі үшін маңыздылығын қарастырады.

Жобаның мақсаты – Ақтау қаласында жаңа қоғамдық кеңістік құру, саябақтың экологиялық және утилитарлық функцияларын біріктіру, сондай-ақ жаңа рекреациялық аймақты қалыптастырып, оны қаланың экологиялық құрылымына енгізу.

Түйінді сөздер: *жоба, саябақ, Ақтау, Каспий теңізі, алаң, павильон*

Кіріспе. Қазіргі уақытта қоршаған орта мен қала экологиясының жағдайына көп көңіл бөлінуде. Адамдар денсаулыққа қолайлы аумақтарды ұйымдастыру арқылы қоршаған ортаны жақсартуды жиі ойлай бастады. Осы мәселенің бір шешімі – қалаларда көгалдандырылған қоғамдық кеңістіктерді құру. Дипломдық жобада қарастырылып отырған нысан осындай кеңістіктердің бірі болып табылады.Қалада қоғамдық пайдалану орындарының аз болуы негізгі мәселе болып саналады. Тарихи орталықтағы саябақтар мен аллеялар күтімсіз күйде, ал олардың жабдықтары жарамсыз. Сондықтан тұрғындар бұл орындарға аз барады, сауда орталықтары мен жағажайларда уақыт өткізуді жөн көреді.Дипломдық жобаның басты мақсаты – қалада рекреациялық кеңістік қалыптастырып, оны дамып келе жатқан курорттық қаланың биоэкологиялық жүйесіне енгізу. Жобада табиғи кеңістік құру, әлеуметтік топтарды қамту және саябақ аймағының экологиялық, рекреациялық, эстетикалық және ойын-сауық қызметтерін біріктіру көзделген. Жобалау кезінде заманауи технологиялар қолданылып, іргелес аумақтың қала құрылысы шешімдерін ескере отырып, функционалдық аймақтарға бөлу жүзеге асырылады.

Зерттеу әдістері. Жобаланатын нысанды зерттеу келесі әдістер арқылы жүргізілді:

1. Аумақтың негізі Ақтау қаласының жер пайдалану бас жоспары мен Ақшұқыр ауылының егжей-тегжейлі жоспарлау жобасы негізінде алынды.

2. Жобаланатын аймақты зерттеу далалық бақылаулар, спутниктік карталарды талдау және ашық қолжетімді құжаттарды зерттеу арқылы жүзеге асырылды. Аумақ шекаралары, іргелес аймақтар, қала құрылысы жағдайы мен рельефі зерттелді.

Зерттеу нәтижелері. Ақтау – Қазақстанның танымал курорттық қаласы. Дегенмен, мұнда табиғат пен адамның тепе-теңдігін сақтайтын орындар жеткіліксіз. Сондықтан жобаның негізгі мақсаты – қала аумағында жаңа саябақ аймағын құрып, оны жақын орналасқан Ақшұқыр ауылымен біріктіру. Жобаланатын аумақ қаланың солтүстік шекарасынан сәл қашық орналасқан, жалпы ауданы – 96 га. Қазіргі уақытта бұл аумақ экологиялық жүйеге қосылмаған, бірақ қаланың жылдам өсуіне байланысты болашақта тұрғын үйлер оған жақындайды. Жобаның негізгі міндеті – қала тұрғындарына табиғатпен үйлесімді ортада демалу мүмкіндігін беру және мәдени іс-шаралар ұйымдастыру. Сондай-ақ, бұл аумақта аймақтың және елдің тарихымен танысу мүмкіндігі қарастырылған.

Қала жоспарында аумақ екі бөлікке бөлінген:

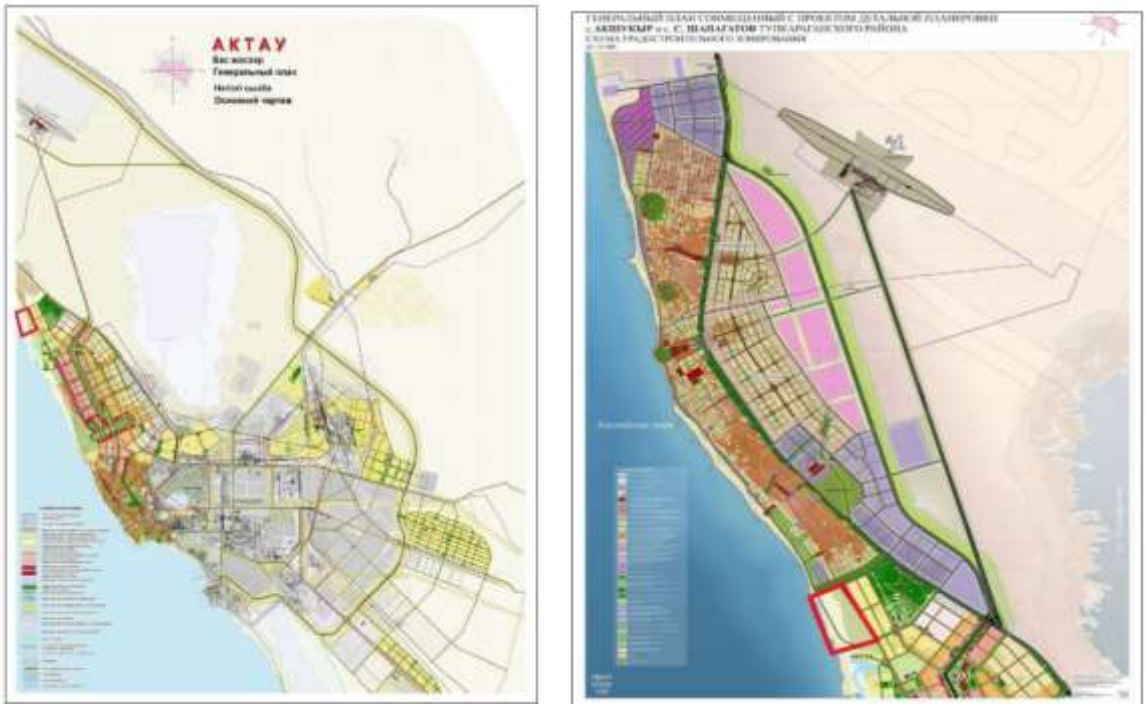
- Каспий теңізінен соғатын желден қорғайтын жасыл аймақ,
- Қоғамдық жағажай аймағы.

Бұл концепция жобада сақталды. Сонымен қатар, мәдени іс-шараларға арналған аймақтар мен театр ғимараты қарастырылды. Қалада спорттық алаңдар жетіспейді, ал тұрғын аудандардағы балалар алаңдары нашар жағдайда. Сондықтан жоба аясында футбол, баскетбол және волейбол алаңдары, сондай-ақ ұлттық ойындарға арналған балалар алаңдары әзірленді. Туристерді тарту мақсатында Қазақстан картасы мен Каспий теңізінің макеттері бар интерактивті алаңдар, сондай-ақ аймақтың және елдің тарихына арналған павильондар жасалды. Сонымен қатар, дала музейі, экскурсия алаңдары, Қазақстанның табиғи көрікті жерлерінің макеттері, флора мен фауна мүсіндері орналастырылды. Каспий теңізінің жағалауында кез келген бағыттан қолайлы кіреберістері бар жағажай аймағы қарастырылған.

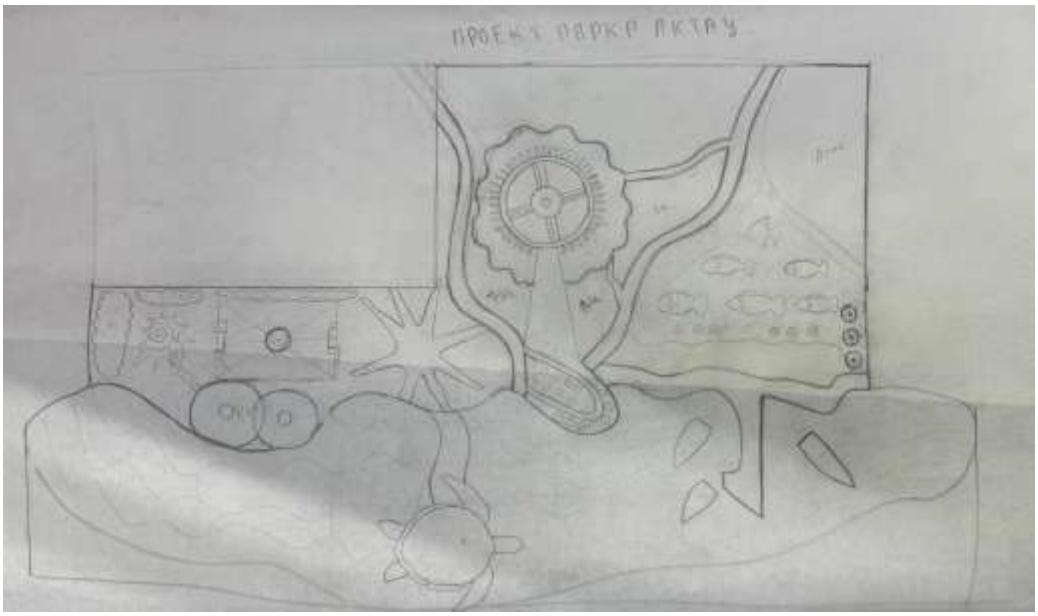
Жобада қала климатына төзімді ағаштар мен бұталар таңдалды:

- Ағаштар: ақ терек (Populus alba L.), жатаған жөке (Ulmus pumila L.), шығыс аршасы (Thuja orientalis L.), бұтақты тамарикс (Tamarix ramosissima Ledeb.), жіңішке жапырақты жиде (Elaeagnus angustifolia L.), маклюра (Maclura pomifera (Raf.) C.K.Schneid.).
- Бұталар: қарапайым сирень (Syringa vulgaris L.), қазанақ аршасы (Juniperus sabina L.), итмұрын (Rosa canina L.), суйесен (Cotoneaster horizontalis Decne.).
- Шөптесін өсімдіктер: аргузия (Argusia sibirica (L.) Dandy), далалық шырмауық (Convolvulus arvensis L.), қызғалдақтар мен көкнәрдің түрлі түрлері.

Жобаланатын нысанның ауданы – 96 га. Ол Ақтау қаласының солтүстік-шығыс бөлігінде, Ақшұқыр ауылына жақын орналасқан. Қала жоспарына сәйкес, бұл аумақтың солтүстік-шығысында жеке үйлерден тұратын тұрғын аудандар, ал оңтүстік-батысында Каспий теңізінің жағалауы орналасады. Қала құрылысы жоспарына сәйкес, бұл аумақтың бір бөлігі желден қорғайтын жасыл белдеуге, ал қалған бөлігі қоғамдық жағажай аймағына бөлінген. Жоба аясында тұрғындар үшін жағажайға ыңғайлы кіреберістер жасау ұсынылды

Сурет 1-А) Ақтау қаласының бас жоспары
б) Ақшұқыр ауылының бас жоспары

Сурет 2 – Ақтау қаласындағы парктің калькадағы жобасы

Кесте 1 – Сәулет-жоспарлау тапсырмасы

№	Бөлім атауы	Бөлім мазмұны
1	2	3
1	Архитектуралық-жоспарлау тапсырмасын беру негіздемесі	Ақтау қаласы әкімдігінің 23.09.2023 ж. хаты. Ақтау қаласында қалалық саябақ концепциясын әзірлеу бойынша конкурс.
2	Нысанның ауданы, орналасқан жері, шекаралары,	2.1. Нысанның ауданы – 96 га. 2.2. Нысан Ақтау қаласы мен Ақшұқыр ауылында орналасқан. 2.3. Нысанның шекаралары: - Солтүстік-шығыс шекара бойында 5-7 қабатты тұрғын үйлер орналасқан. - Солтүстік-батыс және оңтүстік-шығыс шекараларында аз қабатты тұрғын үйлер мен жеке секторлар бар. - Оңтүстік-батыс шекарасы Каспий теңізінің жағалау сызығымен шектеседі.
3	Ғимараттарды және жасыл желектерді бұзу	Бүлінетін ғимараттар жоқ. Кесуге ұсынылған жасыл желектер жоқ.
4	Құрылыс түрлері	4.1. Жасыл құрылыс саябақ аумағында жүзеге асырылады. 4.2. Жобалау кезеңдері – эскиздік жоба (генплан, дендрожоспар, жасыл желектерді ұйымдастыру сызбасы, отырғызу сызбасы).
5	Нысанның мақсаты, пайдалану режимі, келушілер санаты	5.1. Аумақ тәулік бойы пайдалануға арналған. 5.2. Аумақ әртүрлі жас топтары үшін демалыс орны ретінде пайдаланылады. 5.3. Жаяу жүргіншілер қозғалысын ұйымдастыра отырып, аумақты пайдалану сипатын ескеру қажет.
6	Нысан аумағындағы ғимараттар мен құрылыстар	Ғимараттар жоқ, жерасты коммуникациялары жоқ.

1	2	3
7	Архитектуралық-жоспарлау шешіміне (АЖШ) қойылатын негізгі талаптар	7.1. Аумақтың сыртқы абаттандырылуын нысанның жалпы функционалдық бағытына және оның жекелеген аймақтарына сәйкестендіріп әзірлеу. Жобалау кезінде ескерілуі тиіс: - Орталық, бұрыштық және қосымша кіреберіс аймақтар; - Жүктемені тең бөлу үшін жол-көлік инфрақұрылымын жоспарлау; - Ағаш-бұта өсімдіктерінің түрлік ассортименті; - Жағалау мен қоғамдық жағажай аймағын ұйымдастыру; - Функционалдық аймақтарды орнату: - Батыс бөліктегі спорттық аймақ; - Жалпы аумақтың 75%-ын алатын тыныш демалыс аймағы; - Балалар демалыс аймағы.
8	Аумақтың ландшафтық ұйымдастырылуы	8.1. Көгалдандыруды әр аймақтың функционалдық бағытын ескере отырып әзірлеу. 8.2. Негізгі көлік жолдары бойында жасыл желектерді ұйымдастыру. 8.3. Ашық және жабық кеңістіктердің кезектесуіне негізделген көгалдандыру композициясын жасау. 8.4. Нысанға жергілікті климатқа бейімделген өсімдіктерді отырғызу. 8.5. Өсімдіктерді отырғызу материалын таңдау.
9	Кіші архитектуралық формалар (КАФ)	9.1. Жолдар мен алаңдарды жабу үшін заманауи материалдарды қолдану (тас төсеніштер, жұмсақ жабындар, аралас жабындар). 9.2. Әртүрлі мақсаттағы алаңдарды жабдықтау үшін КАФ таңдау.
10	Жобаның құрамы	10.1. Генплан, М 1:1000 10.2. Дендрожоспар, М 1:1000 10.3. Көгалдандыру жоспары, М 1:1000 10.4. Егжей-тегжейлі сызба, М 1:500 10.5. Отырғызу сызбасы, М 1:500

Кесте 2 – Жиынтық шығындар

№	Смета бөлімі	Сметалық құны, теңге
1	Сметалық құн	748 676 968,87
2	Жобаланатын ғимараттар мен құрылыстар тізімі	609 250 000
3	Таңдамалы тізім	158 699 250
Жалпы сметалық құн:		1 516 626 218,87
1 га құны		15 798 189,78

Қорытындылар мен ұсыныстар. Ақтау қаласы сапалы қоғамдық кеңістіктердің тапшылығын сезінуде. Қазіргі бақтар мен саябақтардың жағдайы қанағаттанарлықсыз, бұл олардың келушілер санының азаюына әсер етеді. Жаңа саябақтың құрылуы экологиялық жағдайды жақсартып, қала тұрғындарына демалу және мәдени іс-шараларды өткізу үшін қолайлы орын ұсынуға мүмкіндік береді. Бұл саябақ қаланың экологиялық қаңқасының маңызды бөлігіне айналып, көгалдандыруды арттырып, микроклиматты жақсартуға ықпал етеді. Жергілікті өсімдік түрлерін пайдалану парктің экожүйесінің тұрақтылығын қамтамасыз етіп, оны қоршаған ортамен үйлесімді біріктіруге мүмкіндік береді.

Әлеуметтік-мәдени әсері Жоба аясында мәдени-бұқаралық іс-шараларға арналған аймақтар, спорт алаңдары және интерактивті көрме алаңдары қарастырылған. Бұл қала тұрғындарының мәдени деңгейін көтеруге және туристерді тартуға ықпал етеді. Сондай-ақ, ұлттық ерекшеліктерді ескере отырып жасалған балалар алаңдарының болуы мәдени мұраны сақтауға мүмкіндік береді. Жақын аумақтармен байланыс Саябақтың Ақтау қаласы мен Ақшұқыр ауылының арасында орналасуы олардың өзара ықпалдастығын арттырып, бірыңғай рекреациялық кеңістік қалыптастыруға мүмкіндік береді. Бұл көлік қолжетімділігін жақсартып, жақын орналасқан тұрғын аудандардың тартымдылығын арттырады.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Методические указания по выполнению выпускной квалификационной работы для студентов направления подготовки 35.03.10 «Ландшафтная архитектура»
2. Электронный ресурс URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Казахстан
3. Электронный ресурс https://ru.wikipedia.org/wiki/Мангистауская_область URL:
4. Электронный ресурс URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Каспийское_море
5. Электронный ресурс URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Актау
6. Электронный ресурс URL: https://putidorogi-nn.ru/aziya/75-mangistau
7. Электронный ресурс https://ru.weatherspark.com/y/105142/Обычная-погода-в-Актау Казахстан-весь-год URL:
8. Электронный ресурс URL: https://mangyshlak.kz/pochvy-poluostrova mangyshlak/
9. Электронный mangyshlaka ресурс URL: https://silkadv.com/en/content/flora
10. Электронный ресурс URL: https://www.inaktau.kz/news/3519725/uroven zagraznenia-aktau-vysokij-minekologii

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается проект парка для жителей города Актау, Казахстан, а также основные проблематики региона, актуальность создания и значение парка для жителей и экологического каркаса города.

Целью проекта является разработка парка в городе Актау, создание нового общественно пространства и объединение экологической и утилитарной функции парка, а также создание новой рекреационной территории и внедрение ее в экологический каркас города.

RESUME

The article discusses the project of the park for residents of the city of Aktau, Kazakhstan, as well as the main problems of the region, the relevance of the creation and importance of the park for residents and the ecological framework of the city.

The goal of the project is to develop a park in the city of Aktau, create a new public space and combine the ecological and utilitarian functions of the park, as well as create a new recreational area and introduce it into the ecological framework of the city.

ӘОЖ 631.445.51

Ғалым Б. Ж. , Қалмақанова О. А.; студенттер
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық техникалық университеті, Орал қ.
Куаналиева М.К., жетекшісі
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық техникалық университеті, Орал қ.

БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫНДАҒЫ ҚАРА ҚОҢЫР ТОПЫРАҒЫНЫҢ АГРОХИМИЯЛЫҚ СИПАТТАМАСЫ

АННОТАЦИЯ

Мақалада Батыс Қазақстан облысындағы қара қоңыр топырақтардың агрохимиялық қасиеттері қарастырылады. Гумус, жылжымалы фосфор мен калий мөлшері, сондай-ақ топырақтың қышқылдығы бойынша талдау нәтижелері келтірілген. Топырақ құнарлылығының ерекшеліктері мен ауыл шаруашылығы мақсатында пайдаланудың әсерінен болатын өзгерістер атап өтілген. Қоректік элементтермен қамтамасыз етілуіне байланысты туындайтын мәселелер айқындалып, тыңайтқыштарды ұтымды пайдалану жөнінде ұсыныстар берілген. Алынған деректер агротехнологияларды оңтайландыруға және ауыл шаруашылығы дақылдарының өнімділігін арттыруға пайдаланылуы мүмкін.

Түйінді сөздер: *топырақ, гумус, тыңайтқыштар, азот, фосфор, калий.*

Кіріспе. Республика Қазақстанның агрохимиялық қызметі жер пайдаланушыны өсімдіктердің жылжымалы қоректік элементтері мөлшерімен ақпараттандыруға, топырақ құнарлылығын сақтау мен қалпына келтіру мақсатында химияландыру құралдарын тиімді пайдалануға ғылыми-негізделген ұсыныстар беруге арналған, бұл жаңа шаруашылық жағдайларына сәйкес жүзеге асырылады.

Агрохимиялық зерттеу мен топырақты карталаудың мақсаты – топырақ құнарлылығының өзгеруін бақылау мен бағалау, тыңайтқыштарды дұрыс қолдануға қажетті агрохимиялық карталарды жасау, өнімділік жоспарлау, егістік айналымын орналастыру және химиялық мелиорацияны жүргізу. Көптеген зерттеулер мен практикалық тәжірибелер көрсеткендей, бұрын қолданылған дәстүрлі технологиялар топырақ құнарлылығының, әсіресе, қарашірік, фосфор және азот мөлшерінің азаюына алып келді [1].

Осыған байланысты, қазіргі уақытта топырақ құнарлылығын қалпына келтіру барлық топырақ процестері мен қасиеттерін, соның ішінде агрофизикалық, химиялық және биологиялық көрсеткіштерді оңтайландыруға негізделген, жергілікті табиғи-климаттық жағдайларға бейімделген экологиялық агротехнологиялар негізінде ғылыми-негізделген реттеу жолдарын талап етеді.

Зерттеу әдістемесі. Далалық агрохимиялық зерттеулердің басты міндеті – ГОСТ 28168-89 стандартына сәйкес элементарлық учаскелерден топырақ үлгілерін іріктеу. Әрбір біріктірілген топырақ үлгісі 20 нүктелік үлгіден тұрады. Бұл үлгілер БА-25 штангалы бұрғысы арқылы 20–40 см тереңдіктен алынады. Кейін осы нүктелік үлгілер бір аралас үлгіге біріктіріледі, ол әрбір элементарлық учаске үшін бір аралас үлгіні білдіреді. Аралас үлгінің салмағы 500 грамм болуы керек[5].

Аралас үлгіні элементарлық учаскелер бойынша іріктейді. Әрбір 100 гектарлық элементарлық учаскеден бір аралас үлгі алынып, қаптама ыдысқа этикеткамен бірге салынады. Этикеткада шаруашылықтың атауы, аудан, облыс, алқап нөмірі, аралас үлгі нөмірі, үлгі алынған күн және орындаушының тегі көрсетіледі.

Далалық жұмыстарды жүргізудің картографиялық негізі ретінде шаруашылық аумағының ішкі жерге орналастыру жоспары пайдаланылады. Бұл жоспарда топырақ контурлары мен жеке өңделетін учаскелердің шекаралары көрсетілуі тиіс.

Топырақ үлгілерін талдау ауыл шаруашылығы алқаптарының топырағына кешенді агрохимиялық зерттеу жүргізу жөніндегі әдістемелік нұсқаулыққа, сондай-ақ келесі ГОСТ және әдістемелік нұсқауларға сәйкес жүргізіледі:

- фосфор мен калийдің жылжымалы қосындыларын Мачигин әдісі бойынша ЦИНАО модификациясында анықтау – ГОСТ 26205-91;
- гумусты Тюрин әдісімен анықтау – ГОСТ 26213-91;
- фосфор мен калийдің жылжымалы қосындыларын Чириков әдісімен, ЦИНАО модификациясында анықтау – ГОСТ 26204-91;
- су сығындысының меншікті электр өткізгіштігін, pH және тығыз қалдықты анықтау әдістері – ГОСТ 26423-85;

- жеңіл гидролизденетін азотты Тюрин мен Кононова әдісімен анықтау – МРТУ [6].

Агрохимиялық картограммаларды жасау үшін негізгі құжаттар – ауыл шаруашылығы алқаптарының топырағына агрохимиялық зерттеу нәтижелерінің журналы мен ауылдық округ аумағының шаруашылық ішіндегі жер орналастыру жоспарының жұмыс нұсқасы, онда топырақ контурлары мен жеке өңделетін учаскелердің шекаралары белгіленеді.

Агрохимиялық картограммалар төрт көрсеткіш бойынша екі нұсқада жасалды: жылжымалы фосфор мен алмасатын калий, гумус пен жеңіл гидролизденетін азот.

Аймақта 296 мың гектар, яғни дәнді дақылдардың 42% егіс алқаптарында топырақтың қоректік заттарға қамтылуы бойынша агрохимиялық зерттеулер жүргізілді.

Талдаулар көрсеткендей, зерттелген егістік жерлерінің 82%-дан астамында қарашірік мөлшері төмен, ал 78%-ында қозғалмалы фосфор жеткіліксіз, бұл элементтердің жетіспеушілігі біздің жағдайда өнімділіктің өсуі мен астық сапасының жақсаруын тежейтін негізгі факторлардың бірі болып отыр.

Бұл өзекті мәселені шешу үшін әр шаруашылықта аймақтық топырақ жүйелерін дәйекті түрде енгізіп, әрбір дәннің ылғалды барынша жинап, сақтап, тиімді пайдалануын қамтамасыз ететін, топырақ құнарлылығын арттырып, қарашірік құрамын қалпына келтіретін үнемді ресурс сақтайтын технологияларды енгізу қажет. Топырақ құнарлылығының жай-күйін бақылау үшін агрохимиялық зерттеулерді орта есеппен әр бес жыл сайын жүргізу қажет. Батыс Қазақстан облысы экономикасында ауыл шаруашылығы аса маңызды сала болып табылады. Оның жағдайы мен дамуына байланысты ауыл халқының өмір сүру деңгейі, облыстың негізгі азық-түлік өнімдерімен қамтамасыз етілуі және өңдеу кәсіпорындарының жұмысы айқындалады [3].

Зерттеу нәтижелері мен оны талқылау. Батыс Қазақстанның агроөнеркәсіптік кешені зор әлеуетке ие. Кең байтақ аумақ пен әртүрлі климаттық жағдайлар егіншілік пен мал шаруашылығын дамытуға үлкен мүмкіндік береді.

Облыстың жалпы жер қоры – 15 млн гектарды құрайды, оның ішінде 13,8 млн гектары – ауыл шаруашылығы жерлері. Атап айтқанда, жайылымдар – 10,8 млн га, шабындықтар – 1,2 млн га, егістік жерлер – 0,6 млн га, тың жерлер – 1,2 млн га, лимандар – 0,3 млн га.

Жерлерді экономикалық бағалау, сапалық бағалаудан айырмашылығы, әртүрлі жерлердің құнарлылығындағы сандық айырмашылықтарды анықтауға мүмкіндік береді. Жерлердің шаруашылық тұрғыдан әркелкілігі рельеф пен топырақ жамылғысының ерекшеліктеріне, топырақты механикалық өңдеудің қиындығына, мелиорациялық шаралардың қажеттілігіне, жайылымдарды суландыруға және басқа да факторларға байланысты шығындармен сипатталады. Сонымен қатар, кейбір шығындар шаруашылықтың ерекшеліктерімен, яғни қамтамасыз ету пункттерінен қашықтығына, ішкі жол қатынастарының ұзақтығына, өнім өткізу орындарына дейінгі арақашықтықпен байланысты болуы мүмкін.

Жер ресурстарының құнын бағалауға оларды мәдени игеру мен агротехникалық қорғауға (эрозияға қарсы шаралар, орман мелиорациясы, гидромелиорация, химиялық мелиорация, жайылымдарды суландыру) бұрын салынған шығындар да кіруі тиіс. Бұл шаралар өзін-өзі ақтау үшін ұзақ уақытты талап етеді.

Жерлерді экономикалық бағалаудың ең маңызды көрсеткіштері: алынған өнімнің жалпы құны (жалпы табыс), өнім алуға кеткен жалпы шығындар (жоғарыда көрсетілген санаттар бойынша сараланған), таза табыс. Барлық жағдайларда жерлерді экономикалық бағалаудың негізінде өнімділік пен осы өнімді алуға кеткен шығындар алынуы тиіс. Бұл көрсеткіштер әрбір топырақ-климаттық аймаққа тән типтік шаруашылық жағдайында, қазіргі заманғы механикаландыру құралдары мен агротехника әдістері деңгейінде есептелуі қажет.

Облыс бойынша орта есеппен егістік жерлер 35 бонитет балымен бағаланады, көпжылдық орташа өнімділік – 9,5 ц/га, 1 центнер өнімнің өзіндік құны – 1854 теңге. Қарастырылып отырған шаруашылықтағы өнімділік – 9 ц/га, өзіндік құны – 1775 теңге, топырақтың бонитеттік бағасы – 30 балл. Бұл шаруашылықтың топырақ құнарлылығының деңгейі облыстық орташа көрсеткіштен 95%-ды құрайды, яғни 5%-ға төмен. Өнімділік 0,1 ц/га кем, ал өнімнің өзіндік құны 18 теңгеге жоғары [7].

Химиялық-аналитикалық зерттеулердің нәтижелері камералдық өңдеуден өтеді. Бұл жұмыстар кезінде орташа арифметикалық көрсеткіштер есептеліп, танаптар бойынша топырақтың қоректік элементтермен қамтамасыз етілу деңгейі анықталады. Алынған

көрсеткіштер жоспар негізіне түсіріліп, агрохимиялық көрсеткіштердің бар топтастыруларына сәйкес біріктіріледі.

Нақты топырақ-климаттық жағдайларға негізделген тыңайтқыштарды тиімді пайдалану жүйесін әзірлеу және агрохимиялық картограммалардың уақытылы берілуі шаруашылықтарға топырақтағы қоректік заттардың оңтайлы құрамын бақылауға және тұрақты өнім алуға мүмкіндік береді .

Берёзов ауылдық округінің аумағы Батыс Қазақстан облысы Бөрлі ауданының шығыс бөлігінде орналасқан.Топырақ жамылғысы қара қоңыр топырақтармен сипатталады. Бұл топырақтар қарқынды егіншілікке жарамды, бірақ ылғалдану жағдайларының қатаңдығы елеулі кедергі болып табылады [12]. Сондықтан шаруашылықта топырақ құнарлылығын арттырудың маңызды шаралары – дұрыс агротехника мен тыңайтқыштар жүйесінен бөлек, ылғалды жинау және тиімді пайдалану шаралары болып табылады.

Берёзов ауылдық округінде далалық агрохимиялық зерттеу 4269 га алаңда жүргізіліп, әрқайсысы 100 гектар жерден алынған 42 біріктірілген үлгі алынды [10].

Батыс Қазақстанда негізінен қара қоңыр топырақ түрлері таралған. Қара қоңыр топырақтар құрғақ ауа-райы жағдайында қалыптасқан далалық жерлердің топырақтары болып табылады.

Зерттелген жерде негізінен қоңыр топырақтың қою қоңыр түршесі қалыптасқан. Бұл топырақтардың кесінділері келесі қалыпта келтірілген:

Шұңқыр №1. Қара қоңыр топырақтың қарашірік горизонтының қуаттылығы (А+В) 65см. Топырақ 21-22см-ден бастап қайнайды. Карбонаттар анық қоңырқай ақ дақ формасында 66см-ден 115см-ге дейін көрінеді, ал тұздар 151см-ден бастап сирек ақ дақ түрінде байқалады.

Аж -0-20см Қара қоңыр, ылғалды, қопсығыш, тамырлы, шаңды, балшықты.

В- 20-65см Қоңыр каштан, ылғалды , тығыз, әлсіз тамырлы, ұсақ жаңғақты, саз балшықты.

$С_1^{К}$ - 66-115см Сары-қоңыр. карбонаттың ашық сызылған қоңырқай ақ дақ, тығыз, жаңғақты, саз балшықты.

$С_2$ - 115-150см Ылғалды, тығызырақ, саз балшықты [2,9,11].

Тәжірибе учаскесінің топырағы механикалық құрамы бойынша ауыр саздақтыға жатады.

А қабатындағы қара шірік мөлшері 3,1 %, жалпы азот 0,15% , pH - 7,8 (Кесте 1).

Кесте 1- Қою қара қоңыр топырақтын негізгі агрохимиялық көрсеткіштері

Шұңқыр №	Тереңдігі, см	Гумус,%	N,%	C:N	CO_2 %	Мг/100г топырақтың жылжымалы формасы			Су суспензиясындағы pH
						Гидролиз денген N	P_2O_5	K_2O	
Орташа қуатты ауыр саздақты қою қара қоңыр									
1	0-10	3,1	0,15	12,0	1,0	8,7	3,5	57,5	7,8
	20-30	2,7	0,15	10,4	1,0	7,2	1,4	31,9	8,3
	40-50	1,9	0,12	9,2	3,9	жоқ	жоқ	22,2	8,3
	70-80	жоқ	жоқ	жоқ	8,3	-	-	-	9,2
	120-130	-	-	-	5,3	-	-	-	9,0
	160-170	-	-	-	5,0	-	-	-	8,5

Элементарлық учаскелерден алынған топырақ үлгілерінде гумус, жылжымалы фосфор, алмасатын калий, жеңілгидролизденетін азот және сілтілік реакция анықталды.

Агрохимиялық зерттеудің нәтижелері бойынша Берёзов ауылдық округіндегі жыртылатын жерлердің 79,9%-ы төмен қамтамасыз етілген, 20,1%-ы орташа деңгейде гумуспен қамтамасыз етілген [8].

Зерттелген шаруашылықтың жыртылатын жерлері жеңіл гидролизденетін азот бойынша төмен (64,3%) және орташа (35,7%) деңгейде қамтамасыз етілген.

Агрохимиялық зерттеу нәтижелері бойынша жыртылатын топырақтардың 32%-ы қазіргі уақытта фосформен орташа деңгейде қамтамасыз етілген. Мұндай алқаптарға алдыңғы дақылдың қоректік заттарды сіңіруіне қарай азотты және фосфорлы тыңайтқыштар енгізу ұсынылады.

Агрохимиялық зерттеудің деректері бойынша зерттелген жердің 73,1%-ы жылжымалы фосфордың орташа мөлшеріне ие, 22,7%-ы – жоғары және 4,2%-ы – төмен мөлшерде.

Зерттелген ауылдық округтің топырақтары негізінен калиймен жоғары және өте жоғары деңгейде қамтамасыз етілген. Демек, калийлі тыңайтқыштарды пайдаланудың қажеті жоқ.

Топырақ ортасының реакциясы өсімдіктер үшін де, топырақтағы биологиялық процестер үшін де маңызды. Зерттелген ауылдық округтің топырақтары бейтарап және әлсіз сілтілік реакцияға ие.

Қорытынды. Зерттеу нәтижелеріне байланысты шаруашылықтың топырақтарына органикалық және минералдық тыңайтқыштарды енгізу, табиғи құнарлылықты сақтау және жоғары өнім алу үшін агротехникалық, орман мелиорациялық шаралар жүргізу ұсынылады.

Минералдық тыңайтқыштарды қолданудың тиімділігіне топырақтағы қоректік элементтердің мөлшері, енгізу нормасы, түрі, тәсілі мен уақыты әсер етеді [4].

Тыңайтқыштардың тиімділігіне әсер ететін негізгі факторлардың бірі – алғы дақыл. Пар танабында нитрификацияға қолайлы жағдай жасалып, азот режимі жеткілікті болады. Сондықтан фосфорлы тыңайтқыштар пар танабында енгізілгенде жақсы нәтиже береді, өйткені бұл кезде фосфор тапшылығы жойылып, топырақтағы азот пен фосфордың қатынасы жақсарады.

Дәнді-парлы ауыспалы егісте егіс пардан алыстаған сайын азотты тыңайтқыштарды енгізудің тиімділігі артады. Пардан тыс алғы дақылдардан кейінгі топырақты аудармай өңдеу кезінде пайда болатын азот тапшылығын құрамды тыңайтқыштар (нитроаммофос, аммофос) құрамындағы азотпен қатар енгізу арқылы өтеу ұсынылады.

Фосфорлы тыңайтқыштарды енгізудің тиімділігі енгізу тәсіліне байланысты. Ғылыми зерттеулер көрсеткендей, фосфорлы тыңайтқыштарды жергілікті (локальды) түрде енгізу беттік енгізуге қарағанда 2 есе тиімді. Пар танабында фосфор тыңайтқыштарын енгізудің оңтайлы тереңдігі – 14–16 см, ГУН-4 терең қопсытқышымен немесе СЗС-2,1 сепкіштерімен енгізіледі. Тыңайтқыштарды енгізуді пар алқабын өңдеумен үйлестіре жүргізу керек, өйткені тыңайтқыштарды енгізу мерзімі олардың өнімділігіне айтарлықтай әсер етпейді. Егер тыңайтқыштарды топыраққа енгізетін техника болмаған жағдайда, РУМ-3 агрегатымен беттік енгізуге рұқсат етіледі, бірақ бұл жағдайда міндетті түрде соқа немесе культиваторлармен жабу қажет.

Тәжірибелік деректерге сүйенсек, жоғары сапалы тауарлық астық өсіруге мамандандырылған 3-4-5 танапты дәнді-парлы ауыспалы егістер ең тиімді болып табылады. Бұл жағдайда таза пар алқаптарының үлесін 25–30%-ға дейін жеткізу қажет.

Қара қоңыр топырақтарда фосформен оңтайлы қамтамасыз етілу деңгейі 0–30 см қабатта 35 мг/кг құрайды. Әрбір енгізілген 10 кг P_2O_5 тыңайтқышы осы қабаттағы жылжымалы фосфор мөлшерін 1 мг/кг-ға арттырады. Сондықтан топырақтағы жылжымалы фосфордың мөлшерін біле отырып, оның оңтайлы деңгейге дейін жеткізу үшін қажетті фосфор тыңайтқышының дозасын есептеуге болады. Фосфорлы тыңайтқыштар оң нәтижесін тек қатарлап енгізілгенде, аз мөлшерде және міндетті түрде азотты тыңайтқыштармен бірге қолданғанда береді.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Егоров, В.В., Орлов, Д.С., Притула, О.А. Агрохимия. — М.: Колос, 2012. — 456 с.

2. Каштанов, А.Н. Темно-каштановые почвы: морфология, состав и плодородие. — Саратов: Изд-во СГУ, 2008. — 212 с.

3. Добровольский, Г.В. Почвоведение. — М.: Академкнига, 2010. — 398 с.
4. Лебедев, Е.И. Плодородие почв и эффективное применение удобрений. — Алматы: ҚазҰУ, 2015. — 274 б.
5. Сулейменова, Н.З., Жумашев, Ж.К. Агрохимиялық талдаулар және топырақ құнарлылығы. — Астана: Фолиант, 2019. — 198 б.
6. Алиев, А.А. Методы агрохимических исследований. — Баку: Элм, 2006. — 165 с..
7. Сейсенбаев, М.К. Топырақтану және агрохимия негіздері. — Алматы: Аграрлық университеті, 2020. — 210 б.
8. Тұяқбаев, С.Ж. Құрғақ аймақ топырақтарының агрохимиялық ерекшеліктері. — Шымкент: ОҚМУ баспасы, 2018. — 143 б.
9. Жигунов, А.К. Почвы засушливых степей Казахстана. — Алматы: Наука, 1999. — 176 с.
10. Васильев, А.А., Соловьев, Д.М. Современные методы оценки почвенного плодородия. — СПб.: Лань, 2011. — 238 с.
11. ISSS Working Group. Soil classification and fertility status in arid regions. — Wageningen: ISSS, 2015. — 189 p.
12. FAO. World reference base for soil resources 2022. — Rome: FAO, 2022. — 212 p.

АННОТАЦИЯ

В статье представлены результаты агрохимического исследования темно-каштановых почв Западно-Казахстанской области. Проведен анализ содержания гумуса, подвижных форм фосфора и калия, а также кислотности почв. Установлены особенности изменения почвенного плодородия под влиянием сельскохозяйственного использования. Выявлены дефицитные элементы питания и обоснована необходимость применения удобрений. Полученные данные могут быть использованы для повышения эффективности агротехнических мероприятий и устойчивого землепользования.

RESUME

The article presents the results of an agrochemical study of dark chestnut soils in the West Kazakhstan region. An analysis of humus content, available forms of phosphorus and potassium, as well as soil acidity, was conducted. The features of changes in soil fertility under agricultural use were identified. Deficient nutrients were determined, and the necessity of fertilizer application was substantiated. The obtained data can be used to improve the efficiency of agrotechnical measures and promote sustainable land use.

УДК 556.1(574.1)
Глазунов А.А., студент
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана, г. Уральск
Есмагулова Б.Ж., руководитель
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана, г. Уральск

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ МАЛОПРОДУКТИВНЫХ ПАСТБИЩНЫХ ЗЕМЕЛЬ

АННОТАЦИЯ

В статье проводится анализ состояния растительных сообществ малопродуктивных земель Западно-Казахстанской области, Республики Казахстан. Описаны изменения состава и структуры растительных сообществ в результате антропогенного воздействия. Бесситемный выпас скота привело к увеличению площади земель, лишенных растительного покрова. В связи с этим необходимо срочное принятие мер по регулированию поголовья скота, контролю соблюдения режима выпса на пастбищах, проведение лесомелиоративных мероприятии.

Ключевые слова: *выпас, сбитость, пески, продуктивность, растительность.*

В пустынной и полупустынной зонах Западно-Казахстанской области все больше животных приходится на единицу площади пастбищ при неизменной их кормоемкости. В

настоящее время на территорий области насчитывается 1,512млн. овец (не считая КРС, лошади, верблюд и коз) при площади выпасных угодий 11,09млн. га. Из них 0,4млн. га занимают открытые пески.

Бесситемный выпас животных на одних и тех же участках и массивах с ранней весны до глубокой осени, а в ряде районов зимой за относительно короткое время привел к выпадению из травостоя охотно поедаемых видов, к изреживанию растительного покрова, зарастанию пастбищ сорными и непоедаемыми растениями, проявлению ветровой эрозии. В первую очередь ухудшается состояние травостоя на участках пастбищ, расположенных вокруг подопоев, кошар и аулов. Затем радиус деградированных пастбищ расширился до 2-3км от мест водопоя и отдыха. В настоящее время сбой пастбищ вокруг аулов в ряде районов аридной зоны достигает 5-7км [1,2].

В настоящее время на территориях Западно-Казахстанской области проводится большая работа по улучшению сбитых и деградированных пастбищ, закреплению песков. За последние 3 года Бокейординский, Жанибекский районах мелиорировано тамариксом и трависнистыми растительностями более 10 тыс.га кормовых угодий для закрепление песков, а также для улучшение продуктивности пастбищ. Однако в результате бессистемного стравливания и чрезмерно раннего начала выпаса лесомелиоративные пастбища, будучи продуктивнее и долговечнее в 1,5-2 раза естественных, все же достаточно быстро деградируют.

Правильное использование всех типов пастбищ предполагает стравливание растении в состоянии, обеспечивающем получение от животных высокий продукции, прокорм на конкретном участке возможно большего поголовья, сохранение продуктивного долголетия пастбищ. Выполнение этих условий обеспечивается только при загонном выпасе или пастбищеобороте [3,4,5].

Использования естественных и сеяных пастбищ с применением пастбищеоборотов и загонного выпаса, позволяющая повысить их продуктивность 20-40%, сохранить и улучить растительный покров [6].

Для разработки схем их рационального использования пастбищ определяются валовые и поедаемые запасы карма, химический состав и питательность поедаемых видов растительности, изучается поедаемость различных видов в сезонной динамике [6].

Объект исследования находится в Бокейординском района п. Хан-Орда. Участок 1 – лесомелиоративное пастбище, участок 2 – естественное полынно-эфемеровое пастбище.

На участке 1 при слабой и интенсивной нагрузках в весенее время овцы в первую очередь поедают эфемеры (мятлик), злаковые (житняк, пырей, типчак), составляющие 50% рациона, затем бабовые (астрагал) далее разнотравье. Летом эфемеры и злаки усыхают, но тем не менее при тех же нагрузках овцы в первую очередь поедают усохшие остатки эфемеров и разнотарвье, менее охотно маревые. Осенью овцы поедают вновь отросшие злаки, белую полынь, которые в это время составляют 80-90% рациона.

Рацион на естественных пастбищах (2 участок), ввиду обеденности видового состава пастбищных растений, гораздо ниже в количественном и качественном отношении. При таком же их распределении по охотности поедания зеленая масса составляет в зависимости от сезона 2,8-4,2 кг/гол., лесомелиорированных 3,6-6,4кг/гол.

Наблюдения выявили, что при увелечении нагрузки и плотности выпаса существенно снижается количество съеденного корма, к тому же качество корма понижается от весны к осени.

Следует отметить, что пастбища как естественные, так и лесомелиорированные обеднены растениями семейства бобовых, являющимися основным источником протеина для выпасаемых животных. На естественных пастбищах из-за сильного перетравливания бобвые ввиду их немногочисленности и охотности поедания выпадают в первую очередь. Лесомелиорация деградировоннах и малопродуктивных пастбищ ведется в основном растениями семейства маревых (терескен, прутняк), иногда подсевают злаки (житняк, пырей), которые по питательности уступают поедаемым видам семейства бобвых. К тому же нарастание поедаемой вегетативной массы происходит у них весной и осенью, а летом на лесомелиорариванных пастбищах дефицит корма. Проведенные наблюдения на пастбищах показывают, что следует расширять ассортимент растений-мелиорантов за счет охотно поедаемых видов семейство бабовых, развитие которых происходит в весений и летний сезоны,

а также использовать систему пастбищеоборота или участково-загонный выпас. Это убеждает в целесообразности не только улучшения пастбищ лесомелиоративными способами, но и рационального их использования.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Бекмухамедов Н.Э. Методика оценки степени опустынивания пастбищных территорий Республики Казахстан [Текст] / Н.Э. Бекмухамедов // Материалы 17-й Всероссийской открытой конференции «Современные проблемы дистанционного зондирования Земли из космоса». Институт космических исследований РАН. - 2019. – С. 406.
2. Воронина В.П. Фитоэкологическая оценка Черноземельских пастбищ [Текст] / В.П. Воронина // Агроэкологические проблемы Российского Прикаспия. – Волгоград. - 1994. – С. 168-177.
3. Yesmagulova B.Zh., Assetova A.Y., Tassanova Zh. B., Zhildikbaeva A. N., Molzhigitova D.K. Determination of the degradation degree of pasture lands in the West Kazakhstan region based on monitoring using geoinformation technologies // Jounal of Ecological Engineering, 2023 - 24(1), 179-187. https://doi.org/10.12911/22998993/155167
4. Кучеров В.С. Современные состояние и оптимизация использования пастбищных угодий ЗКО [Текст] / В.С. Кучеров // Вопросы истории и археологии Западного Казахстана. – 2012. – Выпуск 19 №4. – С. 64-75.
5. Иванов В.В. Степи Западного Казахстана в связи с динамикой их покрова [Текст] / В.В. Иванов. - Уральск, 2007. – 288с.
6. Ларин И.В. Пастбищеоборот: система использования пастбищ и уход за ними [Текст] / И.В. Ларин. - Москва-Ленинград, 1960. – 208с.

ТҮЙІН

Мақалада Қазақстан Республикасының Батыс Қазақстан облысындағы өнімділігі төмен жерлердің өсімдіктер қауымдастығының жай-күйіне талдау жүргізіледі. Антропогендік әсер ету нәтижесінде өсімдіктер қауымдастығының құрамы мен құрылымындағы өзгерістер сипатталған. Ретсіз мал жаюдың әсерінен өсімдік жамылғысының құрдымға әкеліп, азықсыз жерлердің ұлғаюына әкелді. Осыған байланысты мал басын реттеу, жайылымдарда жайылым режимінің сақталуын бақылау, орманмелиорациялық іс-шаралар жүргізу жөнінде шұғыл шаралар қабылдау қажетті анықталған.

RESUME

The article analyzes the state of plant communities of unproductive lands in the West Kazakhstan region, the Republic of Kazakhstan. Changes in the composition and structure of plant communities as a result of anthropogenic impact are described. Grassless grazing has led to an increase in the area of land devoid of vegetation cover. In this regard, it is necessary to urgently take measures to regulate the number of livestock, monitor compliance with the grazing regime on pastures, and carry out forest reclamation measures.

ӘОЖ 631.11:332.5

Диярова Д.Ж., студент
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал қ.
Асетова А.Ю., жетекшісі
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал қ.

ҚАЛАНЫҢ ЛАНДШАФТЫҚ ҚАЛЫПТАСУЫ

ТҮЙІН

Қаланың ландшафтық қалыптасуы – бұл урбанистикалық кеңістіктің құрылымы мен табиғи орта арасындағы өзара әрекеттестік. Мақалада қалалық ландшафттың негізгі элементтері мен оларды қалыптастырудағы экологиялық, әлеуметтік, экономикалық факторлардың рөлі талданады. Сонымен қатар, қалалардың көгалдандыру және жасыл

аймақтарды дамытудағы маңыздылығы да қарастырылады. Қалалық ландшафттың эстетикалық және экологиялық құндылықтары туралы сөз қозғалады, оның адам өмірі мен денсаулығына әсері зерттеледі.

Түйінді сөздер: *Қалалық ландшафт, экологиялық факторлар, әлеуметтік-экономикалық әсер, көгалдандыру, эстетикалық құндылықтар*

Кіріспе. Қаланың ландшафтық қалыптасуы — бұл урбанистикалық кеңістіктің табиғи орта мен жасанды элементтердің өзара әрекеттесуінің нәтижесі болып табылады. Қаланың ландшафтын қалыптастыру процесі тек құрылымдық элементтерді емес, сонымен қатар оның экологиялық, әлеуметтік және мәдени ерекшеліктерін ескеруді қажет етеді. Қалалық ортадағы ландшафттық құрылымдар адамның тұрмысына әсер етеді, оның денсаулығына, психологиялық жай-күйіне және жалпы өмір сапасына үлкен ықпалын тигізеді.

Қазіргі таңда қала тұрғындарының санының артуы, урбанизация үрдісінің күшеюі мен табиғи ресурстарды пайдалану мәселелері қаланың ландшафттық құрылымын дұрыс жоспарлаудың маңыздылығын арттырып отыр. Қалалық ландшафттың негізгі элементтері — жасыл аймақтар, саябақтар, бақтар, ағаштар, гүлзарлар мен су қоймалары сияқты табиғи компоненттерді қамтиды. Бұл элементтер тек қала сұлулығын арттырып қана қоймай, экологиялық теңгерімді сақтауға, ауа сапасын жақсартуға және климаттық жағдайларды реттеуге де үлес қосады. Сонымен қатар, қалалық жасыл кеңістіктер адамдарға демалу, серуендеу, спортпен айналысу үшін қажетті орындар ұсынып, олардың психоэмоционалдық жағдайын жақсартады.

Қаланың ландшафттық құрылымын жоспарлау кезінде бірнеше маңызды факторлар ескеріледі: қала тұрғындарының қажеттіліктері, жердің табиғи ерекшеліктері, климаттық жағдайлар және экологиялық жағдай. Жасыл аймақтар мен көгалдандыруды дамыту — бұл қала экологиясын жақсартудың маңызды қадамы. Қала ландшафтын тиімді ұйымдастыру үшін табиғи және жасанды элементтердің тепе-теңдігін сақтау қажет. Бұл үдеріс қаланың ұзақ мерзімді дамуына, оның тұрғындарының өмір сүру сапасының артуына және қала экологиясының жақсаруына ықпал етеді.

Қалалық ландшафттың қалыптасуы тек қана эстетикалық мақсаттарды емес, әлеуметтік және экологиялық мақсаттарды да көздейді. Қалалардағы жасыл аймақтарды кеңейту, табиғи ресурстарды ұтымды пайдалану және экологиялық теңгерімді сақтау арқылы қала тұрғындарының өмір сапасын арттыруға болады. Сондай-ақ, қалалық ландшафттың эстетикалық құндылығы қала мәдениетінің, тарихының және қоғамның дамуына тікелей байланысты. Қала ландшафтын дұрыс ұйымдастыру — бұл оның экологиялық тұрақтылығын сақтай отырып, тұрғындардың әлеуметтік және психологиялық қажеттіліктерін қанағаттандырудың тиімді жолы.

Қаланың ландшафтық қалыптасуы тақырыбында мақала жазудың мақсаты — қалалық ландшафттың экологиялық, әлеуметтік және эстетикалық маңыздылығын, оның қалалық ортаны дамытудағы рөлін көрсету, жаңашылдық көзқарасымен таныстыру және педагогикалық тұрғыда бұл тақырыптың білім беру процесінде қолданылуын талқылау. Мақалада қаланың ландшафтын дамытудағы жаңа тәсілдер, әдіс-тәсілдер және оларды нақты практикада қолдану ұсынылады.

Мақсат: Қаланың ландшафттық қалыптасуының мақсаты — қалалық экожүйенің тепе-теңдігін сақтау, табиғи ресурстарды тиімді пайдалану және тұрғындардың өмір сапасын арттыру. Жаңашылдық идеясы қалалық кеңістіктерде табиғатпен үйлесімді өмір сүруді қамтамасыз ету болып табылады. Қаланың жасыл аймақтарын, саябақтарды және көгалдандыруды дамыту, сондай-ақ қалалық экологиялық процестердің тиімділігін арттыру — бұл қала тұрғындары үшін тек эстетикалық құндылықтарды ғана емес, олардың денсаулығы мен әл-ауқатын жақсартуды да көздейді.

Педагогикалық көзқарас: Педагогикалық тұрғыдан, қаланың ландшафтық қалыптасуын оқу процесіне енгізу табиғатты қорғауға деген жауапкершілік, экологиялық білім беру мен тәрбие беру жұмыстарын жүргізуді қажет етеді. Білім беру мекемелерінде бұл тақырыпты оқыту кезінде студенттер мен оқушыларды қаланың экологиялық құрылымымен таныстыру маңызды. Бұл процессте қалалық ландшафттың құрылымдық ерекшеліктері,

көгалдандыру жұмыстарын жүргізудің әдіс-тәсілдері және табиғат пен қала арасындағы байланыс жайлы білім берілуі тиіс.

Жаңашылдық идеясы: Қалалық ландшафтты жаңашылдық тұрғысынан қалыптастыруда әртүрлі экологиялық инновацияларды қолдану ұсынылады. Мысалы, жасыл төбелерді (green roofs), жаңбыр суын жинау жүйелерін, биологиялық әртүрлілікті сақтау мен экожүйені қорғау жолдарын енгізу қала ландшафтын дамытуда жаңа бағыттар болып табылады. Сондай-ақ, қала тұрғындарының қатысуымен іске асатын қоғамдық көгалдандыру жобалары мен қалалық фермерлік нарықтарды ұйымдастыру да жаңашылдық идеяларының бірі болып табылады.

Практикадағы әдіс-тәсілдер мен мысалдар: Қалалық ландшафтты қалыптастырудағы практикалық әдіс-тәсілдер түрлі қалалардағы нақты жобалардан алынған мысалдар арқылы түсіндіріледі. Мысалы, Амстердамдағы жасыл шатырлар жүйесі немесе Сингапурдағы көгалдандыруды дамыту әдістері қаланың экологиялық жағдайын жақсарту мен оны тұрғындар үшін жайлы ету жолында қолданылатын тиімді тәсілдер ретінде көрсетіледі. Сондай-ақ, Алматы мен Нұр-Сұлтандағы көгалдандыру жобаларының оң нәтижелері, қала тұрғындарының белсенді қатысуымен жүзеге асырылған жобалар қалалық ландшафттың өзгеруіне үлкен әсерін тигізді.

Нұсқаулықтар мен ұсыныстар: Қаланың ландшафтық қалыптасуын жүзеге асыру үшін келесі ұсыныстар беріледі:

1. Қоғамдық көгалдандыру жобаларын іске асыру — тұрғындардың қатысуымен жасыл аймақтар мен саябақтарды құру.
2. Экологиялық білім беру — мектептер мен оқу орындарында экология пәндері арқылы қалалық ландшафтқа қатысты білім беру.
3. Жасыл инфрақұрылымды дамыту — жасыл шатырлар мен көгалды аумақтарды қалалық ортаға енгізу.
4. Қалалық агроэкология — қаланың азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету мақсатында қалалық фермерлік шаруашылықтарды дамыту.

Қаланың ландшафттық қалыптасуын жоспарлау мен жүзеге асыруда бұл ұсыныстар мен жаңашылдық идеялар қалалардың экологиялық жағдайын жақсартуға, тұрғындардың өмір сапасын арттыруға және қалалық ортаның әсемдігін сақтауға бағытталған.

Қаланың ландшафтық қалыптасуы – бұл урбанизация процесінің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады, себебі қала экожүйесі тек құрылымдық элементтерден ғана тұрмайды, сонымен қатар оның табиғи және жасанды элементтерінің үйлесімділігін талап етеді. Қала ландшафтын дұрыс қалыптастыру экологиялық теңгерімді сақтауға, табиғи ресурстарды тиімді пайдалануға және адам өмірінің сапасын арттыруға бағытталған.

1. Қаланың ландшафтын қалыптастырудың негізгі принциптері

Қаланың ландшафттық қалыптасуында бірнеше негізгі принциптер бар, олар оның экологиялық, әлеуметтік және эстетикалық маңыздылығын айқындайды. Бұл принциптер:

- **Экологиялық принцип**: Қаланың табиғи ресурстарын тиімді пайдалану, табиғат пен қала ортасы арасындағы тепе-теңдікті сақтау. Қалалық ландшафттың экологиялық тұрақтылығын қамтамасыз ету үшін жасыл аймақтар, ағаштар мен бақтарды көбейту, ауаны тазартатын табиғи жүйелерді құру қажет.
- **Әлеуметтік принцип**: Қала тұрғындарының денсаулығын жақсарту, психологиялық жай-күйін қолдау үшін қоғамдық кеңістіктерді құру. Бұл принципті жүзеге асыру үшін қаланың жасыл аймақтарын, демалыс орындарын, спорт алаңдарын дамыту маңызды. Сонымен қатар, қоғамдық көгалдандыру жобалары мен тұрғындардың қатысуымен іске асырылатын бастамалар қаланың әлеуметтік ортасын жақсартуға мүмкіндік береді.
- **Эстетикалық принцип**: Қаланың көркемдік құндылығын арттыру. Қалалық ландшафттың эстетикалық маңызы зор, себебі ол қала тұрғындарының психологиялық жай-күйіне әсер етеді. Жасыл желектер мен бақтар қаланың сұлулығын ғана емес, оның тұрғындарының эмоциялық жағдайын да жақсартады.

2. Қалалық ландшафттың экологиялық маңызы

Қалалық ландшафттың экологиялық маңызы зор. Қалалардың экологиялық жағдайы көбінесе көгалдандырудың деңгейіне, жасыл аймақтардың көптігіне, табиғи элементтердің қаланың құрылымымен үйлесімділігіне байланысты. Қаланың табиғи ресурстарды ұтымды

пайдалану арқылы экологиялық теңгерімді сақтау қалалық ортаның тұрақтылығын қамтамасыз етеді. Мұнда негізгі мақсат – қала экожүйесіне адамзат әрекетінің әсерін азайту. (1-сурет)

Қалалық жасыл аймақтар:

- Ауаның тазалығы: Жасыл аймақтар ауадағы зиянды газдарды сіңіріп, көмірқышқыл газын азайтуға ықпал етеді.
- Қаланың климатын реттеу: Жасыл өсімдіктер қала температурасының артуын болдырмайды, әрі қала ішіндегі су айналымын жақсартады.
- Биологиялық әртүрлілікті сақтау: Қаланың көгалдандырылған аймақтары жануарлар мен өсімдіктердің әртүрлі түрлерінің мекен етуіне мүмкіндік береді.

Сурет 1- Қалалық ланшафтың үйлесімділігі

3. Әлеуметтік және мәдени әсері

Қаланың ландшафтық құрылымы тек экологиямен ғана емес, әлеуметтік және мәдени факторлармен де тығыз байланысты.(2-сурет) Жасыл аймақтар мен бақтар адамдардың әлеуметтік өмірінде маңызды рөл атқарады. Олар қала тұрғындарының демалуына, серуендеуіне, физикалық белсенділікке және психологиялық тынығуына ықпал етеді. Мысалы, қала саябақтары мен бақтары жастардың, отбасылардың, қарттар мен балалардың жиі келетін орындарына айналады. Қалалық ландшафттың әсемдігі адамдардың тұрмыс деңгейін арттырып, қаланың мәдени имиджін қалыптастырады.Қала тұрғындарының экологиялық білімін арттыру, табиғатқа деген сүйіспеншілігін ояту үшін мектептер мен оқу орындарында қалалық ландшафттың маңыздылығы туралы сабақтар мен іс-шаралар өткізу қажет. Қала тұрғындарының қалалық ландшафтты қалыптастыруға қатысуы әлеуметтік жауапкершілікті күшейтеді және қоғамның бірлігін арттырады.

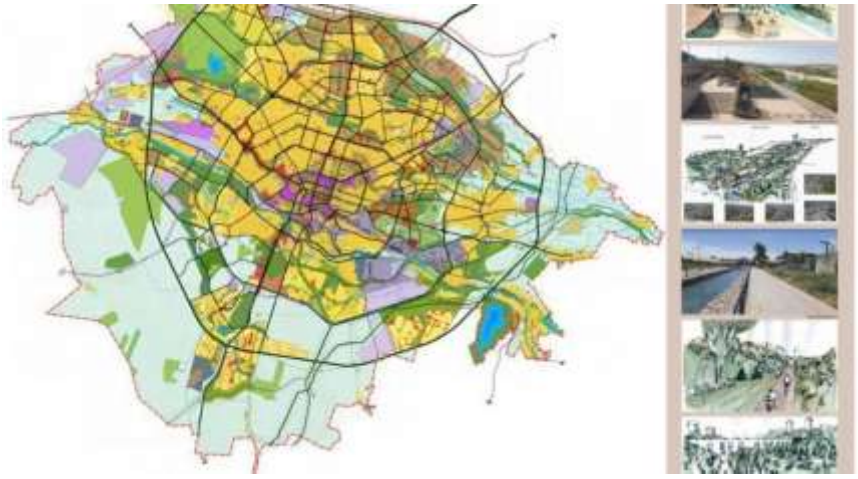

Сурет 2 - Қалалық ландшафтың қалыптасуы

4. Қалалық ландшафтты дамытудағы инновациялық шешімдер(3-сурет)

Қаланың ландшафтын жаңашыл тәсілдермен дамыту бүгінгі таңда маңызды болып отыр. Бұл тұрғыда бірнеше инновациялық шешімдер ұсынылады:

- Жасыл шатырлар мен қабырғалар: Бұл технология қаланың экологиясын жақсартуға, энергияны үнемдеуге және климаттың өзгеруіне қарсы күресуге көмектеседі. Жасыл шатырлар жауын-шашынның суын жинап, оны қайта пайдалану мүмкіндігін ұсынады.
- Қалалық фермерлік шаруашылықтар: Қала ішінде өсімдіктер мен көкөністерді өсіру, сондай-ақ қалалық азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету мақсатында фермерлік жобаларды дамыту маңызды.
- Биологиялық әртүрлілікті арттыру: Қалалық ландшафтта экологиялық тепе-теңдікті сақтау үшін өсімдіктер мен жануарлар түрлерінің көптігін қамтамасыз ету керек.

Сурет 3- Қала құрылысының дамыту схемасы

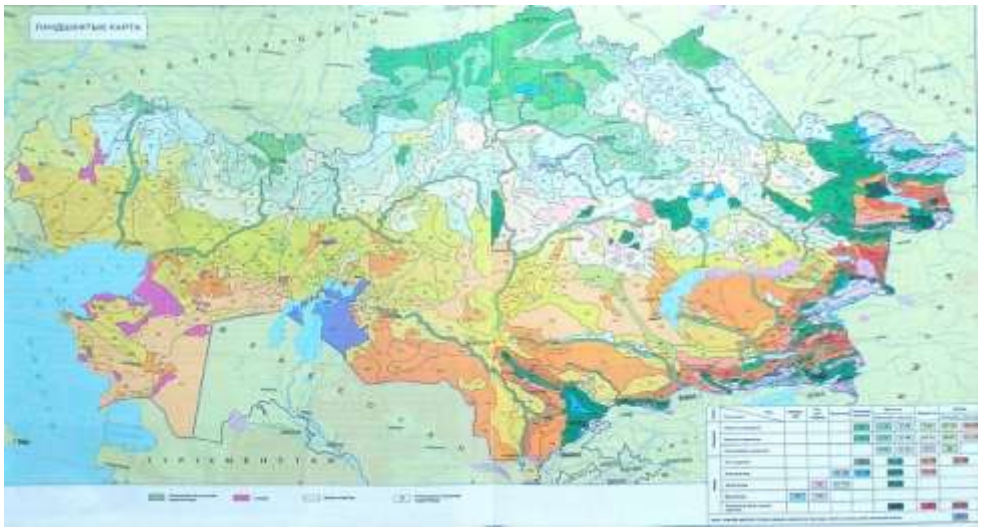
5. Қаланың ландшафттық жобаларының нақты мысалдары

Қаланың ландшафттық қалыптасуының сәтті жүзеге асырылған мысалдары да бар. Мысалы, Сингапурдегі "Гарденс бай зе Бэй" жобасы қала ландшафтын табиғатпен үйлесімді түрде жасаудың үлгісі болып табылады. Бұл жоба жасыл аймақтарды кеңейтіп, қаланың экологиясын жақсартумен қатар, туристік тартымдылығын да арттырды.

Ал, Алматы мен Нұр-Сұлтандағы көгалдандыру жобалары мен экологиялық таза қалалар құру бастамалары қаланың экологиясын жақсартуға және тұрғындарға жоғары өмір сапасын қамтамасыз етуге бағытталған маңызды қадамдар болып табылады.(1-кесте,4-сурет)

Кесте 1 - Қазақстанның ландшафттық картасының кестесі

Класы	Типі / Класшасы	Нивальдық	Тау-шалғындық	Ормандық	Орманды-далалық	Далалық		Шөлейттік	Шөлдік	
						Солтүстік	Оңтүстік		Солтүстік	Оңтүстік
Жазық	Ойпатты-жазықтық				1-5	11-18	37-56	78-89	99-126	133-147
	Қыратты-жазықтық				6	7-10	21-36	64-75	90-97	127-132
	Үсақ шоқылы жазықтық					19-20	57-63	76-77	98	
Тау	Тау алдылық				161	172-175		183-189	191-195	
	Аласатаулық			155-156	157-160	164-171		179-182		
	Орташатаулық		150	151-154		162-163				
	Биіктаулық	148	149							
	Тауаралық және тауішкі ойысулар							190	196-200	
Арал теңізінің құрғаған түбінің жаңадан қалыптаса бастаған ойпатты-жазық шөлді ландшафтылары									201	

Сурет 4 - Қазақстанның ландшафттық картасы

Қаланың ландшафттық қалыптасуы — тек эстетикалық аспектілерді ғана емес, экологиялық және әлеуметтік мәселелерді де қамтитын күрделі үдеріс. Қалалық ортада табиғат пен адамның үйлесімді өмір сүруі үшін дұрыс жоспарлау мен тұрақты даму принциптеріне негізделген ландшафтты қалыптастыру маңызды. Жасыл аймақтарды көбейту, табиғатты қорғау және экологиялық білім беру арқылы қала тұрғындарының өмір сапасын жақсартуға болады. Бұл үдеріс қалалардың экологиялық тұрақтылығын сақтап, қалалық мәдениет пен қоғамның дамуына ықпал етеді.

Қорытынды. Қаланың ландшафтық қалыптасуы — бұл урбанизация мен экологияның, әлеуметтік және мәдени факторлардың өзара әрекеттесетін кешенді үдерісі. Қаланың ландшафтын тиімді қалыптастыру қалалық экожүйенің тұрақтылығын қамтамасыз ету, табиғи ресурстарды тиімді пайдалану және тұрғындардың өмір сапасын арттыруға бағытталған маңызды қадам болып табылады. Қалалық кеңістіктегі жасыл аймақтар, саябақтар мен бақтар, жасыл шатырлар мен қабырғалар сияқты инновациялық шешімдер қала экологиясын жақсартуға, климаттық өзгерістерге қарсы күресуге және тұрғындардың денсаулығын сақтау үшін аса маңызды рөл атқарады.

Қалалық ландшафттың экологиялық, әлеуметтік және эстетикалық маңызы айқын. Жасыл аймақтардың болуы ауа сапасын жақсартып, қаланың микроклиматын реттеуге көмектеседі. Сонымен қатар, қала тұрғындарының психоэмоционалды жағдайына және әлеуметтік қатынастардың нығаюына оң әсерін тигізеді. Қалалық ландшафтты қалыптастыруға қатысты жаңа көзқарастар мен тәсілдер білім беру жүйесінде де маңызды рөл атқаруы тиіс. Экологиялық білім беру мен табиғатқа жауапкершілікпен қарау тұрғындардың күнделікті өмірінде маңызды дағдыларға айналуы қажет.

Осылайша, қаланың ландшафттық қалыптасуы тек қала құрылысының ғана емес, қалалық мәдениеттің, экологиялық сананың және азаматтық жауапкершіліктің дамуына да ықпал ететін маңызды процеске айналады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Головкин, В. В. Городская экология и устойчивое развитие / В. В. Головкин. — Москва : Наука, 2017. — 340 с.
2. Васильев, А. И. Градостроительство: теория и практика / А. И. Васильев. — Санкт-Петербург : Питер, 2018. — 456 с.
3. Ткаченко, Н. Ю. Ландшафтное проектирование в городах / Н. Ю. Ткаченко. — Киев : Дизайн и экология, 2019. — 280 с.
4. Ахметов, С. Т. Қалалық экология және урбанизация / С. Т. Ахметов. — Алматы : ҚазҰУ баспасы, 2020. — 350 с.
5. Иванова, М. П. Городская среда и качество жизни / М. П. Иванова. — Москва : Экономика, 2021. — 220 с.

6. Беляев, В. В. Современные подходы к проектированию ландшафтов городов / В. В. Беляев. — Санкт-Петербург : Ландшафтный дизайн, 2016. — 312 с.
7. Ким, А. К. Экологические аспекты развития городов / А. К. Ким. — Алматы : Экология, 2020. — 270 с.
8. Громова, О. В. Устойчивое развитие городов и ландшафтное планирование / О. В. Громова. — Санкт-Петербург : Урбанистика, 2021. — 300 с.
9. Рахматуллин, А. М. Градостроительное проектирование в контексте экологии / А. М. Рахматуллин. — Нур-Султан : Урбанизация, 2019. — 250 с.
10.Сергеева, О. А. Ландшафтная архитектура и городская среда / О. А. Сергеева. — Москва : БММ, 2018. — 210 с.

АННОТАЦИЯ

Ландшафтное формирование города – это взаимодействие структуры урбанистического пространства и природной среды. В статье рассматриваются основные элементы городского ландшафта и роль экологических, социальных и экономических факторов в их формировании. Особое внимание уделяется значению озеленения и развитию зеленых зон в городах. Также рассматриваются эстетические и экологические ценности городского ландшафта и его влияние на жизнь и здоровье человека.

RESUME

The landscape formation of a city is the interaction between the structure of urban space and the natural environment. The article analyzes the main elements of urban landscapes and the role of ecological, social, and economic factors in their formation. Special attention is given to the importance of landscaping and the development of green areas in cities. The aesthetic and ecological values of urban landscapes, as well as their impact on human life and health, are also explored.

ӘОЖ 621.395.721.5:613.96
Жанәбіл А.Б., студент
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық техникалық университеті Орал қ.
Губашева Б.Е., жетекшісі
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық техникалық университеті Орал қ.

ЖАСӨСПІРІМНІҢ ДЕНСАУЛЫҒЫНА ҰЯЛЫ ТЕЛЕФОННЫҢ ӘСЕРІ

АННОТАЦИЯ

Бұл мақалада ұялы телефондардың жасөспірімдер денсаулығына әсері қарастырылады. Заманауи ұялы телефондар жасөспірімдердің өміріне терең еніп, олардың әлеуметтік, психологиялық және физикалық жағдайларына түрлі ықпал етеді. Әсіресе, ұялы телефонның денсаулыққа тигізетін теріс әсерлері, оның ішінде көру қабілетіне, ұйқының сапасына, психологиялық күйіне және физикалық белсенділігіне әсер ету мәселелері талданады. Мақалада осы факторлармен қатар, ұялы телефонды дұрыс пайдалану жөніндегі ұсыныстар мен алдын алу шаралары ұсынылады.

Түйінді сөздер: *ұялы телефон, денсаулық, жасөспірімдер, психологиялық әсер, физикалық денсаулық, көру қабілеті, ұйқы*

Кіріспе: Қазіргі уақытта ұялы телефондар адам өмірінің маңызды бөлігіне айналды. Бұл құрылғылар байланыс орнату, ақпарат алу, әлеуметтік желілермен қарым-қатынас жасау, ойындар ойнау және білім алу сияқты әртүрлі мақсаттарға қолданылады. Әсіресе жасөспірімдер арасында ұялы телефондардың қолданылуы күрт артты, олардың көпшілігі бұл құрылғыларды күн сайын пайдаланатындығы белгілі. Алайда, ұялы телефондардың денсаулыққа, әсіресе жасөспірімдердің денсаулығына әсері туралы мәселелер кеңінен талқылануда.

Жасөспірімдер организмінің даму кезеңінде ұялы телефондардың әсері ерекше маңызды болып табылады. Бұл жас кезеңінде ми, көз және басқа да дене мүшелері әлі толық дамып

үлгермегендіктен, ұялы телефондардың шығарған электромагниттік сәулеленуі мен ұзақ уақыт бойы экранға қарау сияқты факторлар денсаулыққа айтарлықтай зиян келтіруі мүмкін. Сонымен қатар, әлеуметтік желілер мен виртуалды кеңістік жасөспірімдердің психоэмоционалды жағдайына теріс әсер етіп, стрессті, депрессияны, өзін-өзі бағалаудың төмендеуін туындатуы мүмкін.

Осы мақалада ұялы телефондардың жасөспірімдердің денсаулығына, оның ішінде физикалық және психоэмоционалды жағдайына әсері зерттеледі. Зерттеу барысында осы құрылғылардың теріс әсерін азайтуға бағытталған алдын алу шаралары ұсынылады.

Қазақстандық оқушылардың 90%-дан астамы күніне кем дегенде 3 сағат уақытын телефонмен өткізеді. Мұндай үрдіс денсаулыққа қауіп төндіреді. Осы мақалада біз жасөспірімдердің денсаулығына әсер ететін негізгі факторларды талдаймыз.

Жасөспірімдер – бұл физикалық, психологиялық және әлеуметтік жағынан қалыптасып келе жатқан тұлғалар. Олардың ағзасы әлі толық жетілмегендіктен, сыртқы факторларға, соның ішінде технологиялық құрылғыларға өте сезімтал. Ұялы телефонды жиі пайдалану олардың өмір салтына тікелей әсер етіп, бірқатар өзгерістер туындатады. Мысалы, отбасылық қарым-қатынастың әлсіреуі, табиғатпен байланыс азаюы, спортпен айналысу уақыттың қысқаруы – бұлар ұялы телефонның жанама әсерлері болып табылады.

Мұғалімдердің айтуынша, телефон қолданатын оқушылардың үлгерімі орта есеппен 15-20%-ға төмендейді. Себебі зейіннің бұзылуы, уақытты дұрыс жоспарламау оқыту сапасына әсер етеді.

Зерттеу нәтижесі: Зерттеулер ұялы телефондардың жасөспірімдердің денсаулығына бірнеше түрлі әсер ететінін көрсетті. Бұл зерттеулердің нәтижелері негізінен физикалық және психоэмоционалды денсаулықтың әртүрлі аспектілеріне бағытталған.

Электромагниттік сәулеленудің әсері: Зерттеулер ұялы телефондардың шығарған электромагниттік сәулеленудің денсаулыққа теріс әсер етуі мүмкін екенін көрсетеді. Мысалы, International Agency for Research on Cancer (IARC) ұйымының зерттеулеріне сәйкес, ұялы телефондар шығарған радиосәулелену адам миының клеткаларына әсер етуі мүмкін, бұл ұзақ уақыт бойы ұялы телефон қолдану арқылы нейродегенеративті аурулардың (мысалы, Альцгеймер ауруы) даму қаупін арттыруы мүмкін. Сонымен қатар, ұялы телефондарды ұзақ қолдану ұйқының бұзылуына, депрессияның артуына және эмоционалды күйзелістерге әкелуі мүмкін.

Көзге электромагниттік сәулеленудің әсерлері:

Көрінетін жарық:

• Көздің көру қабілетіне әсер етеді. Жарықтың жеткілікті болуы көруді жеңілдетеді, бірақ тым күшті жарық көзді шаршатып, көруді нашарлатуы мүмкін.

• Қатты жарық көзді зақымдап, уақытша көру қабілетінің бұзылуына әкелуі мүмкін.

Ультракүлгін сәулелер (УК):

• УК сәулелері көздің ішкі бөліктеріне, әсіресе, көздің линзасына әсер етеді. Бұл көздің катаракта сияқты ауруларға ұшырауына себеп болуы мүмкін.

• УК сәулелері көздің торлы қабығына зақым келтіріп, көруді бұзуы мүмкін.

• Ұзақ уақыт бойы УК сәулелеріне ұшырау көздің жасушаларын зақымдап, көріну қабілетінің төмендеуіне әкелуі мүмкін.

Космостық сәулелер және рентген сәулелері:

• Космостық сәулелер мен рентген сәулелері адам көзін зақымдауы мүмкін, бірақ олар әдетте медициналық тексерулер кезінде ғана байқалады.

• Ұзақ уақыт бойы рентген сәулелеріне ұшырау көздің денсаулығына зиян келтіруі мүмкін.

Қорғану шаралары:

• Құрылғылардан шығатын жарықтан қорғану: Телефон мен компьютерді ұзақ уақыт пайдаланғанда, көз шаршауы мен құрғау мәселелері туындауы мүмкін. Көзге арналған арнайы экрандар мен фильтрлер қолдануға болады.

• Күн көзілдірігін қолдану: УК сәулелерінен қорғану үшін күн көзілдірігін кию өте маңызды. Бұл көздің ультракүлгін сәулелерден қорғалуын қамтамасыз етеді.

• Көзді демалту: Жұмыс кезінде немесе экран алдында ұзақ уақыт отыру кезінде көзді үнемі демалту керек. Көз жаттығуларын жасау және үзіліс жасау көру қабілетін сақтауға көмектеседі.

Электромагниттік сәулеленудің көзге зиянды әсерлерін алдын алу үшін тиісті қорғаныс шараларын қолдану маңызды.

Психоэмоционалды денсаулыққа әсері: Әлеуметтік желілердің және ұялы телефон қолданудың жасөспірімдер арасындағы психоэмоционалды денсаулыққа әсері теріс бағытта болып отыр. American Psychological Association (APA) жүргізген зерттеу нәтижелері көрсеткендей, жасөспірімдердің ұялы телефондар мен әлеуметтік желілерді көп қолдануы олардың өзін-өзі бағалау деңгейін төмендетеді және депрессия, мазасыздық сияқты психикалық бұзылуларға себеп болуы мүмкін. Әлеуметтік желілердегі қысым, кибербуллинг және виртуалды қарым-қатынастың тұрақсыздығы жасөспірімдердің психологиялық жағдайына зиянды әсер етеді.

Зерттеулердің нәтижесі ұялы телефондардың жасөспірімдер денсаулығына әсерін жою немесе азайту үшін отбасы, мектептер және қоғамдық ұйымдардың бірлесіп жұмыс істей отырып, ақпараттық және білім беру бағдарламаларын енгізуді қажет етеді.

Әсер ету саласы:

Көру қабілеті - Көздің шаршауы;Миопия;Көздің құрғауы.

Тірек-қимыл жүйесі: “Мойын синдромы”; Омыртқаның қисаюы; Қол мен білезік аурулары.

Ұйқы режимі: Ұйқының кешігуі; Мелатонин гормонының бөлінуінің төмендеуі;Күндізгі шаршау.

Психикалық денсаулық: Әлеуметтік желіге тәуелділік; Кибербуллинг; Өзін-өзі төмен бағалау; Депрессия, стресс, мазасыздық.

Электромагниттік сәулелену: Радиотолқындардың әсері; Ұзақ мерзімді ықпалы толық зерттелмеген.

Алдын алу шаралары:

Жасөспірімдердің ұялы телефон қолдануы мен денсаулығына әсері жөніндегі мәліметтер

Көгілдір жарық сүзгісін қолдану - 20-20-20 ережесін сақтау (әр 20 минут сайын 20 секундқа алыстағы 20 метр қашықтыққа қарау);Телефонды көзден 30-40 см қашықтықта ұстау.

Дұрыс отыру позасын сақтау; Телефонды көз деңгейінде ұстау ;Дене жаттығуларын орындау.

Ұйықтар алдында 1 сағат бұрын телефонды қолданбау; Күндізгі режимді сақтау; Түнгі режимді қосу.

Телефон қолдану уақытын шектеу; Әлеуметтік желілердегі негативті контенттен аулақ болу: Психологиялық қолдау алу.

Телефонды құлаққа жақын ұстауды азайту; Сымды немесе гарнитураны қолдану; Ұйықтар кезде телефонды алысырақ қою.

Сурет 1-Баланың агрессияға салынуы

Сурет 2 -Баланың ата-анаға қарсы шығуы

Кішкентай баланың телефонға деген агрессиясы бірнеше факторға байланысты болуы мүмкін. Бұл көбінесе баланың эмоционалдық қажеттіліктері мен дамуына әсер ететін жағдайларға қатысты болуы мүмкін. Мысалы:

- Экран уақытының шектелуі: Егер бала ұзақ уақыт телефонда болуды қаласа, бірақ оған шектеулер қойылса, бұл оның ашулануына немесе агрессия көрсетуіне себеп болуы мүмкін. Телефондар мен гаджеттер балалар үшін өте тартымды болуы мүмкін, себебі олар көп қызықты нәрселерді ұсынады (ойындар, бейнелер, әлеуметтік медиа).
- Эмоционалды реттеу қабілетінің дамымауы: Балалардың эмоцияларын реттей білуі әлі де дамып келеді. Телефонды ала алмай қалса немесе онымен ойнау мүмкіндігі болмаған жағдайда, ол ашу немесе күйзеліс тудыруы мүмкін.
- Бала мен ата-ана арасындағы байланыс: Кейде бала телефонды тым көп қолданған кезде, оның ата-анасымен немесе басқа адамдармен өзара әрекеттесуі төмендеуі мүмкін. Бұл күйзеліс пен агрессияның бір себебі болуы мүмкін, өйткені балада әлеуметтік қарым-қатынас қажеттілігі қанағаттандырылмауы мүмкін.
- Телефонда қолжетімді мазмұн: Баланың телефонды қолдануы, әсіресе интернетке қолжетімділігі болса, оған агрессиялық немесе стресстік мазмұн әсер етуі мүмкін. Бұл оның эмоцияларын тудыруы мүмкін.

Бұл мәселелерді шешу үшін ата-аналар мен тәрбиешілер балалардың экран уақытына, мазмұнына және басқа да факторларға назар аударып, баланың эмоционалдық дамуына көбірек көңіл бөлуі керек.

Ұялы телефондардың жасөспірімдер денсаулығына әсері

Физикалық әсер: Ұялы телефонды ұзақ уақыт қолдану көру қабілетіне айтарлықтай зиян келтіруі мүмкін. Ұялы телефондардағы экранның көк жарығы адамның көру жүйесіне әсер етеді, бұл көздің шаршауына, құрғауына және көру қабілетінің төмендеуіне әкелуі мүмкін. Сонымен қатар, ұзақ уақыт бойы телефонды ұстау қолдың және мойынның бұлшықеттерінің шаршауына және ауырсынуына себеп болуы мүмкін. Бұл жағдай “технологиялық мойын” немесе “смартфондық синдром” деп аталады.

Ұйқыға әсері: Ұялы телефондардың жасөспірімдердің ұйқысына да теріс әсері бар. Кешкі уақытта ұялы телефонды қолдану мидағы мелатонин гормонының бөлінуін тежейді, бұл ұйқының сапасын төмендетеді. Ұйқының бұзылуы жасөспірімдердің физикалық және психологиялық дамуына теріс әсер етіп, оларда шаршау, көңіл-күйдің өзгеруі және когнитивті функциялардың төмендеуі сияқты мәселелер туғызады.

Психоәлеуметтік әсерлер: Жасөспірімдердің психологиялық және әлеуметтік дамуына ұялы телефондардың ықпалы айтарлықтай. Ұялы телефондар әлеуметтік желілер мен мобильді қосымшалар арқылы жасөспірімдер арасында қарым-қатынасты жеңілдетеді, бірақ оның теріс жақтары да бар. Әлеуметтік желілерде көп уақыт өткізу жасөспірімдердің өзін-өзі бағалауына, стресске және мазасыздыққа әкелуі мүмкін. Сонымен қатар, әлеуметтік желілерде басқа адамдармен салыстыру, виртуалды әлемде бейнені қалыптастыру, өзіне деген сенімділікті азайтып, тұлғалық дағдарыстарға себеп болуы мүмкін.

Технологиялық тәуелділік: Ұялы телефондардың артық пайдаланылуы жасөспірімдерде «цифрлық тәуелділік» тудыруы мүмкін. Бұл жағдай жасөспірімдердің өмірінде телефоннан басқа ештеңе қалмайтындығын білдіреді. Мұндай тәуелділік когнитивті қабілеттердің төмендеуіне, оқуға деген қызығушылықтың азаюына, физикалық белсенділіктің төмендеуіне және жалғыздық сезімінің пайда болуына әкеледі. Цифрлық тәуелділік кез келген жасөспірімнің психикалық денсаулығына зиян тигізуі мүмкін.

Ұялы телефонның денсаулыққа физикалық әсері

Ұялы телефонның ұзақ уақыт пайдаланылуы денсаулықтың басқа аспектілеріне де әсер етеді:

• **Қол және мойын аурулары:** Ұялы телефонды ұзақ уақыт бойы ұстау қол мен мойын бұлшықеттерінің шаршауына және ауырсынуына себеп болуы мүмкін. Бұл жағдайды «смартфондық синдром» деп атайды.

• **Тері мен көздің проблемалары**: Ұялы телефон экранының көк жарығы теріге зиянды болуы мүмкін. Сонымен қатар, ұзақ уақыт экранға қарап отыру көздің шаршауына, құрғауына және көру қабілетінің бұзылуына әкелуі мүмкін.

• **Күндізгі белсенділіктің төмендеуі:** Ұялы телефондар көбінесе үйде отыруға немесе интернетке қосылуға әкеледі, бұл физикалық белсенділіктің төмендеуіне және жасөспірімдердің денсаулығына теріс әсер етуі мүмкін.

Ұялы телефон мен ұйқының арасындағы байланыс:Ұялы телефондардың ұйқыға әсері маңызды мәселе болып табылады. Ұялы телефонды кешкі уақытта қолдану мидың ұйқыға дайындалуына кедергі келтіреді. Экраннан шығатын көк жарық мелатонин гормонын азайтып, ұйқының сапасын төмендетеді. Бұл жасөспірімдердің күндізгі шаршауына, көңіл-күйінің бұзылуына және оқу қабілетінің төмендеуіне әкелуі мүмкін. Ұйқының жеткіліксіздігі жасөспірімдердің ақыл-ой дамуына, физикалық және психологиялық жағдайына теріс әсер етеді.

Ұялы телефон арқылы білім алу мен дамыту:Позитивті әсерлерден де айта кету керек. Ұялы телефондар жасөспірімдерге білім алу мен өзін дамытуға мүмкіндік береді. Олардың оқу ресурстары мен білім алу әдістеріне қолжетімділігі артып, жаңа ақпаратты жылдам табуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, ұялы телефондар түрлі ғылыми қосымшалар мен онлайн-курстар арқылы білім алуға көмектеседі. Алайда бұл құралды дұрыс қолдану және уақытымен шектеу керек.

Денсаулықты сақтау және профилактикалық шаралар:Ұялы телефондарды пайдаланудың денсаулыққа әсерін төмендету үшін бірнеше профилактикалық шараларды қолдануға болады:

• **Жұмыс және үзіліс тәртібі:** Ұялы телефонды ұзақ уақыт қолданбау үшін, әрбір жарты сағат сайын үзіліс жасау керек. Бұл көздерге түсетін жүктемені азайтады және миға демалу мүмкіндігін береді.

• **Ұйқы режимі**: Ұялы телефонды ұйықтар алдында бір сағат бұрын пайдалануды тоқтату керек. Ұйқының сапасын жақсарту үшін, түнде телефонды өшіріп қою немесе ұйқы режиміне қою маңызды.

• **Денсаулықты сақтау үшін физикалық белсенділік:** Ұялы телефонды пайдаланудан тыс уақыттарда физикалық белсенділікті арттыру ұсынылады. Спортпен айналысу немесе жай ғана серуендеу денсаулықты нығайтады және жасөспірімдердің дене бітімін жақсартады.

Кесте-1 Жасөспірімдердің ұялы телефон қолдануы мен денсаулығына жөніндегі мәліметтер

Күніне телефон қолдану уақыты (орташа)	4-6 сағат	2024 ж. сауалнама
Көру қабілетінің төмендеуі (%)	40%	ҚР Денсаулық сақтау министрлігі
Ұйқының бұзылуы (%)	60%	Алматы қаласы оқушылары арасында зерттеу
Оқуға зейіннің төмендеуі (%)	55%	UNESCO Youth Study, 2022
Әлеуметтік желі қолдану жиілігі	Күніне 3 сағаттан көп	Қазақ медициналық академиясы

Қорытынды: Ұялы телефондардың жасөспірімдерге әсері бүгінгі күннің өзекті мәселелерінің бірі болып табылады. Жасөспірімдер арасында ұялы телефонды пайдалану қарқынды артып келеді, бұл өз кезегінде олардың денсаулығына түрлі салаларда теріс әсерін тигізуде. Әсіресе, көздің көру қабілетінің нашарлауы, ұйқының бұзылуы, омыртқаның аурулары сияқты физикалық өзгерістер орын алуда. Сонымен қатар, психологиялық тұрғыдан телефонға тәуелділік, әлеуметтік желілерде шектен тыс уақыт өткізу, кибербуллингтің әсері жасөспірімдердің өз-өзін бағалауына теріс ықпал етеді.

Жасөспірімдердің психикалық және әлеуметтік денсаулығын қорғау үшін ата-аналар, мұғалімдер және қоғамның барлық мүшелері бірлесіп жұмыс істеп, саналы телефон қолдануды қалыптастыруы керек. Жасөспірімдерге телефонның зиянды әсерлерін түсіндіріп, оны пайдалануды шектеу және пайдалы іс-шаралармен алмастыру өте маңызды. Бұл мәселе бойынша білім беру және ақпараттық кампанияларды жүргізу, сондай-ақ цифрлық гигиенаны насихаттау жасөспірімдер арасындағы денсаулық мәселелерін шешуге үлкен көмек болады. Қорыта айтқанда, ұялы телефонның жасөспірімдерге тигізетін теріс әсерін төмендету үшін, әрбір адамның саналы көзқарасы мен іс-әрекеті маңызды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Протасова, Л. А. (2018). “Социальные сети и их влияние на психику подростков.” Журнал психологии и педагогики, 24(3), с.112-119.

2. Артемьева, Т. В. (2019). “Влияние экранного времени на здоровье подростков.” Медицина и общество, 15(2), с.50-55.

3. Шевченко, Е. М. (2020). “Воздействие мобильных телефонов на здоровье.” Здоровье и наука, 3(5), с.74-81.

4. Иванова, И. И. (2017). "Риски, связанные с чрезмерным использованием мобильных технологий среди подростков." Современная психология, 8(4), с.98-105.

5. Васильева, А. В. (2021). "Влияние социальных сетей на когнитивное развитие подростков." Психология и образование, 30(6), с.22-29.

6. Громова, М. С. (2018). "Мобильные технологии и их роль в формировании психической зависимости у молодежи." Психиатрия и психология, 12(2), с.63-69.

7. Соловьев, И. А. (2022). "Влияние мобильных устройств на сон и здоровье подростков." Научный вестник, 14(1), 45-51.

8. Кузнецова, Л. Б. (2020). “Психологические последствия чрезмерного использования мобильных телефонов.” Психология подростков, 5(3), с.77-83.

9. Романова, Н. А. (2019). “Телефонная зависимость и ее влияние на психику подростков.” Вестник медицины и здоровья, 12(4), с.52-57

ТҮЙІН

Бұл мақалада ұялы телефондардың жасөспірімдердің денсаулығына тигізетін әсері жан-жақты қарастырылды. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, ұялы құрылғыларды шамадан тыс пайдалану жасөспірімдердің көру қабілетінің төмендеуіне, ұйқының бұзылуына, омыртқа ауруларына және психологиялық күйзеліске әкелуі мүмкін. Сонымен қатар, әлеуметтік желілерге тәуелділік, зейіннің төмендеуі және шынайы өмірдегі қарым-қатынастың әлсіреуі сияқты мәселелер де жиі кездеседі.Мақалада осы мәселелердің алдын алу жолдары ұсынылады: ұялы телефон қолдану мәдениетін қалыптастыру, уақытты тиімді жоспарлау, ата-аналар мен мұғалімдердің қадағалауы, сондай-ақ цифрлық гигиенаға тәрбиелеу. Ұсынылған кестелік мәліметтер мен әдебиеттер тізімі зерттеудің ғылыми негізін күшейтеді.Жалпы алғанда, бұл мақала жасөспірімдердің денсаулығын сақтау үшін ұялы телефонды саналы және шектеулі қолданудың маңызын айқындайды. Бүгінгі буынның ертеңгі болашағы – олардың бүгінгі өмір салтына тікелей байланысты.

RESUME

This article thoroughly examines the impact of mobile phones on the health of adolescents. Research findings indicate that excessive use of mobile devices can lead to a decline in vision, sleep disturbances, spinal issues, and psychological stress among teenagers. In addition, problems such as social media addiction, decreased concentration, and weakened real-life communication are also frequently observed.The article offers preventive measures to address these issues, including developing a culture of responsible mobile phone use, effective time management, supervision by parents and teachers, and education on digital hygiene. The provided statistical data and list of references further strengthen the scientific basis of the study.Overall, this article emphasizes the importance of using mobile phones consciously and in moderation to maintain the health of adolescents. The future of the younger generation largely depends on their current lifestyle choices.

ӘОЖ 504
Казысейтова Ж.И, Малик М.Н, Құбаева Ф.Қ., студенттер
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал қ.
Каиргалиева Г.З., жетекшісі
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал қ.

ЭКОЖҮЙЕЛЕРДІ МОДЕЛЬДЕУДЕ ЗАМАНАУИ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ

ТҮЙІН

Бұл мақалада экожүйені модельдеу саласындағы қазіргі зерттеулердің әдістері мен құралдары талданады. Модельдеу экожүйелердің тұрақтылығы мен олардың антропогендік және табиғи өзгерістерге жауаптарын бағалауға мүмкіндік береді. Жұмыстың басты мақсаты – экожүйелердің әртүрлі модельдерін қарастыра отырып, олардың қолдану салалары мен болашағын анықтау. Бұл әдіс табиғи және антропогендік факторлардың экожүйеге әсерін тереңірек түсінуге, күрделі экологиялық мәселелерді шешуге және табиғат ресурстарын тиімді басқаруға мүмкіндік береді.

Түйінді сөздер: *экожүйе, модельдеу түрлері, экология, LiDAR камера*

Кіріспе. Экожүйе – бұл тірі ағзалар мен олардың қоршаған ортадағы өзара әрекеттесу жүйесі. Қазіргі уақытта антропогендік факторлардың әсерінен экожүйелер күрделі өзгерістерге ұшырауда, бұл экологиялық тұрақтылықтың бұзылуына алып келеді. Мұндай өзгерістерді алдын ала болжау және олардың салдарын бағалау үшін экожүйелерді модельдеу әдістері маңызды құралға айналды.

Экожүйелік модельдеу экология, климатология, география және биология сияқты ғылымдардың тоғысында орналасқан. Бұл сала ғалымдарға күрделі экологиялық процестерді математикалық және компьютерлік модельдер көмегімен зерттеуге мүмкіндік береді.

Жұмыстың өзектілігі экожүйелердің климаттық және антропогендік факторларға реакциясын зерттеуге бағытталған модельдердің рөлін күшейтуімен түсіндіріледі. Сонымен қатар, мұндай модельдер табиғатты қорғау шараларын жоспарлау мен экологиялық апаттардың алдын алу үшін маңызды [1-3].

Материалдар мен зерттеу әдістері. Экожүйелерді модельдеу кезінде заманауи технологияларды, соның ішінде лидарлы (LiDAR) камераларды қолдану маңызды рөл атқарады. Лидарлы камералар – лазерлік сәулелердің шағылу уақыты мен қарқындылығын өлшеу арқылы қоршаған ортаның үшөлшемді құрылымын дәл анықтайтын құрал.

Лидарлы камералар - қолданылған құрылғылар жоғары дәлдікті LiDAR жүйелері, мысалы, топографиялық және өсімдіктердің биомассасын анықтауға арналған портативті немесе әуе платформаларына орнатылған LiDAR камералар. Деректер өңдеу бағдарламалары: - LiDAR деректерін өңдеуге арналған ArcGIS, QGIS, немесе арнайы алгоритмдер қолданылды. Зерттеу аймағы: - модельдеуге арналған аумақ ретінде орман, шөлейт, немесе агроэкожүйелер сияқты әртүрлі табиғи аймақтар таңдалды.

Лидар деректерін жинау: лазерлік сканерлеу технологиясы арқылы зерттеу аумағының беткі қабаты мен өсімдіктердің үшөлшемді құрылымы туралы мәліметтер жиналды, әуе LiDAR: белгілі бір биіктіктен зерттеу аймағын картаға түсіру үшін дрондар немесе ұшақтар қолданылды, жерүсті LiDAR: топырақ бетін және өсімдік құрылымдарын егжей-тегжейлі зерттеу үшін қолданылды.

Деректерді талдау: 3D модельдеу: лидарлы камералар арқылы алынған мәліметтер арнайы бағдарламалық жасақтамада талданып, экожүйенің құрылымы мен динамикасы визуализацияланды; биомассаны есептеу: өсімдіктердің биіктігі, жапырақ тығыздығы, және көлемі арқылы биомассаның мөлшері анықталды; климаттық әсерді бағалау: лидар мәліметтері климаттық өзгерістердің әсерін модельдеу үшін басқа экологиялық деректермен біріктірілді.

Экожүйелік көрсеткіштерді есептеу: экожүйелердің әртүрлілігі, тұрақтылығы және өнімділігі көрсеткіштері бағаланды, лидарлық деректер көмегімен өсімдіктер мен жердің физикалық қасиеттерінің байланысы талданды. Экожүйелердің негізгі модельдері үш топқа бөлінеді:

1. Математикалық модельдер – экожүйелердің жұмыс істеуін сандық деректер негізінде сипаттайтын теңдеулер жүйесіне негізделген. Бұл модельдер экожүйелердің компоненттерінің арасындағы өзара байланыстарды анықтайды.

2.Компьютерлік модельдер – бұл модельдер экожүйелердің күрделі процестерін имитациялау үшін арнайы бағдарламалық қамтамасыз етуді пайдаланады. Компьютерлік

модельдер арқылы ұзақ мерзімді болжамдар жасауға және түрлі сценарийлерді зерттеуге болады.

3.Геоақпараттық жүйелер (ГАЖ) негізіндегі модельдер – бұл әдістер географиялық деректерді визуализациялау мен талдауға бағытталған. Экожүйелердегі кеңістіктік өзгерістерді зерттеу үшін қолданылады.

Нәтижелер мен олардың талқылануы. Экожүйенің моделін құру мақсатында Лидар камерасын қолданып көрген болатынбыз. Біз байқаған негізгі нәтижелер мыналар: экожүйе құрылымының дәлділігі, биомассаны бағалау, климаттық әсерді модельдеу, биологиялық әртүрлілік картасы және т.б.

1.*Экожүйе құрылымының дәлдігі.* Лидар мәліметтері өсімдіктердің биіктігі, тығыздығы және көлемі сияқты параметрлерді жоғары дәлдікпен өлшеуге мүмкіндік береді, 3D модельдеу экожүйенің кеңістіктік құрылымын нақты бейнелеп, өсімдік жамылғысының өзгерісін айқын көрсетеді.

2. *Биомассаны бағалау.* Өсімдіктер биомассасының мөлшері айтарлықтай дәлдікпен есептелді (қателік шамасы <5%), әсіресе, орман экожүйелерінде ағаштардың биомассасы мен көміртекті жинақтау қабілеті туралы маңызды деректер алынды.

3. *Климаттық әсерді модельдеу.* Лидар деректері мен климаттық мәліметтерді біріктіру арқылы температура мен жауын-шашынның экожүйелерге әсері модельденді. Нәтижесінде, климаттық өзгерістердің өсімдік жамылғысына әсері болжанып, қауіпті аймақтар анықталды.

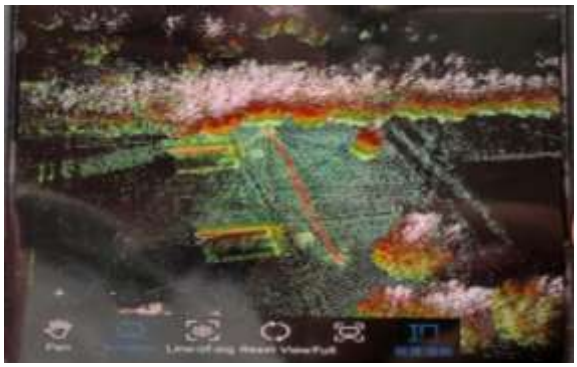
4. *Биологиялық әртүрлілік картасы.* Лидар мәліметтері экожүйелердегі өсімдік түрлерінің таралуын картаға түсіру үшін пайдаланылды, Биологиялық әртүрліліктің жоғары және төмен аймақтары анықталды [4,5].

Бұл жер бедерінің көлемді, 3D моделі. Бұл – “Лидар“ камера. “Лидар” камерасының жұмыс принципі мынадай: ол сигнал жібереді, бір емес, секундына он мыңдаған сигнал жібереді (сур.1). Бұл сигнал ағаш жапырақтарын тесіп өтіп, қатты бетке дейін жетеді. Бізде сондай-ақ дрондарға орнатылған камералар да бар. Осы камераның көмегімен біз ағаш массасын есептей аламыз, орман алқабындағы ағаштардың санын, діңінің көлемін, ағаш қорының мөлшерін анықтай аламыз.

Сурет 1 - Лидарлық камера

Экология саласында Лидарлық камера күрделі климат, үлкен аумақ және белгілі бір аймақтардың қол жетімділігі жағдайында ұшқышсыз жүйелер қоршаған ортаны бақылаудың оңтайлы әдісі болып табылады. Лазерлік сканерлеу су объектілерінің жағдайын бағалау, ластаушы факторларды талдау, өрттерді жедел анықтау және өрттердің алдын алу, жануарларды әуе санағы, жерді түгендеу және басқа да тапсырмаларды орындау үшін қолданылады. Лазерлік сканер Green Valley программасы арқылы жүзеге асады (сур.2). Ол интернет желісі арқылы қосылады

.

Сурет 2 - Green Valley программасы

Лидарлық камералар экожүйелерді модельдеуде маңызды құрал болып табылады, өйткені олар қоршаған ортаның физикалық ерекшеліктері туралы нақты үшөлшемді деректерді ұсынады. Бұл технология лазерлерді пайдаланып, рельеф пен өсімдіктер құрылымының егжей-тегжейлі карталарын жасайды, экология мен табиғатты қорғау зерттеулерінде өте құнды. Лидарды экожүйе модельдеуінде қолдану:

1. Өсімдіктерді талдау:

Лидар арқылы ағаштардың биіктігін, орман жамылғысының тығыздығын, биомасса мен жапырақ бетінің индексін (LAI) өлшеуге болады. Бұл деректер экожүйелердің көміртегі теңгерімін бағалауға көмектеседі.

2. Рельефті картаға түсіру:

Лидар жоғары дәлдіктегі жер бедері модельдерін (DEM) жасауға мүмкіндік береді. Бұл су айналымы, топырақ эрозиясы және тіршілік ету орталарын зерттеу үшін маңызды.

3. Биологиялық әртүрлілік:

Лидар карталары микромекендеу орталарын анықтауға мүмкіндік береді, бұл түрлердің таралуын және экожүйелік қызметтерді түсінуге ықпал етеді.

4. Өзгерістерді бақылау:

Технология экожүйелердегі өзгерістерді, мысалы, орманды кесу, жер деградациясы немесе табиғи аймақтарды қалпына келтіру процесін бақылауға мүмкіндік береді.

5. Басқа деректермен біріктіру:

Лидар жиі спутниктік бақылау және дрон деректерімен біріктіріледі, бұл экологиялық модельдердің ауқымдылығы мен дәлдігін арттырады.

Қорытынды. Экожүйені модельдеу – табиғи және антропогендік факторлардың өзара әрекеттесуін терең түсінуге мүмкіндік беретін заманауи ғылыми әдіс. Ол табиғи жүйелерді зерттеуде, олардың құрылымын, динамикасын және тұрақтылығын бағалауда маңызды құрал болып табылады.

Модельдеу экожүйелердің күрделі процестерін сипаттап қана қоймай, олардың болашақ өзгерістерге реакциясын болжауға мүмкіндік береді. Бұл табиғатты қорғау, климаттық өзгерістердің әсерін азайту, ресурстарды басқару және тұрақты даму стратегияларын әзірлеуде шешуші рөл атқарады.

Экожүйені модельдеу ауыл шаруашылығында, орман шаруашылығында, су ресурстарын басқаруда, сондай-ақ табиғатты қалпына келтіру жобаларында тиімді қолданылады. Экожүйе модельдерін жетілдіру, жаңа технологияларды енгізу және үлкен деректерді қолдану табиғи жүйелерді басқарудың сапасын жақсартуға мүмкіндік береді.

Экожүйені модельдеу табиғи әлемді түсінуде ғана емес, оны сақтау мен жақсартуда да маңызды рөл атқарады. Бұл бағыттағы зерттеулер экология мен тұрақты даму саласындағы жаңа ашылымдарға негіз болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Морозов В.К., Рогачев Г.Н. Моделирование информационных и динамических систем. М.: Академия, 2011.-384 с.

2. Purves, D.; Scharlemann, JPW; Harfoot, M.; Newbold, T.; Tittensor, DP; Hutton, J.; Emmott, S. Время моделировать всю жизнь на Земле. Nature 2013 , 493 , 295–297.
3. Экологические исследования методами ДЗЗ. https://innoter.com/articles/ekologicheskie-issledovaniya-metodami-dzz/.
4. Bartlett, LJ; Newbold, T.; Purves, DW; Tittensor, DP; Harfoot, MBJ Синергетическое воздействие потери среды обитания и фрагментации на модельные экосистемы. Proc. R. Soc. B Biol. Sci. 2016 , 283 , 20161027
5. В М. Шибаев, М А. Зуев, К С. Баланев. Технология LiDAR в автономных транспортных средствах // Информатика. Экономика. Управление / Informatics. Economics. Management. 2024. №2. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/tehnologiya-lidar-v-avtonomnyh-transportnyh-sredstvah (дата обращения: 03.04.2025).

АННОТАЦИЯ

В данной статье анализируются методы и инструменты современных исследований в области моделирования экосистем. Моделирование позволяет оценить устойчивость экосистем и их реакции на антропогенные и природные изменения. При моделировании экосистем важную роль играет использование современных технологий, в том числе лидарных (LiDAR) камер, являющихся инструментом, точно определяющим трехмерную структуру окружающей среды путем измерения времени и интенсивности отражения лазерных лучей.

RESUME

This article analyzes the methods and tools of modern research in the field of ecosystem modeling. Modeling makes it possible to assess the stability of ecosystems and their responses to anthropogenic and natural changes. The main goal of the study is to examine various ecosystem models, identify their areas of application, and explore their future prospects. This method allows for a deeper understanding of the impact of natural and anthropogenic factors on ecosystems, solving complex environmental issues, and effectively managing natural resources.

UDC 664.34
Zhalgas N.N., student
Tursyngalieva N.G., Master's degree
Zhangir Khan State Technical University, Uralsk
Baibatyrov T.A., research supervisor
Zhangir Khan State Technical University, Uralsk

THE MAIN PARAMETERS OF THE NUTRITIONAL VALUE OF VEGETABLE OILS

RESUME

This article presents the results of analyzes from which it can be judged that the task of selectively influencing the chemical and organoleptic components of vegetable oils, which make it possible to obtain a high-quality food product, should become particularly relevant in the development of technical processes and equipment

Keywords: *nutritional value, vegetable oils*

Vegetable oil is the most common type of fat, widely used in nutrition. They are extracted from crushed heated seeds and fruits by pressing (squeezing) or extraction. Vegetable oils and products based on them have become increasingly important in recent years. In almost every family, vegetable oil and its derivatives (margarine, mayonnaise) are essential products of daily consumption.

Modern scientific achievements have made it possible to obtain information confirming the great importance of vegetable fats for human health. Due to their unique structure and biological properties, vegetable fats resist such diseases of the century as obesity, cancer, diabetes, cardiovascular diseases and a number of others.

Vegetable fats supply essential fatty acids to the human body, are carriers of fat-soluble vitamins (A, D, K, E), and serve as energy suppliers.

The uniqueness of vegetable oils is determined by their nutritional value. They are the main suppliers of carbohydrates, proteins and fats necessary for replenishing energy in the human body, and in many ways they are carriers of essential (not produced by the body) fatty acids.

The source of vegetable oil production is the seeds of annual plants (Table 1).

Table 1-Production of vegetable oils

Culture	**Oil content, seeds, %**	**Collection of kg/ha**	**Production**
Sunflower seeds	35-45	515-660	Russia, CIS countries, Europe, America.
Safflower	30-35	610-710	Europe, America, Asia.
Soy	18-20	450-500	America, Asia.
Rapeseed	40-45	590-660	Europe, America, Asia.
Corn	3,1-5,7	240-435	Russia, CIS countries, Europe, America, Africa, Asia.
Cotton industry	18-20	210-235	Russia, CIS countries, Europe, America, Africa, Asia, Australia.

The consumption of vegetable oils depends entirely on established trends in seed production. The largest soybean rapeseed oil has become widespread, and this is primarily due to the fact that they are the main ones in the food baskets of Asia and America. The next one is sunflower oil, which is a priority for consumption in temperate countries: Europe, Asia and America. Corn and cottonseed oils are used only slightly and mainly as shortenings [2].

The data provided suggests that:

- due to the changed working conditions and the consumption of less food, there is an increase in the consumption of oils by the population;
- animal fats are "heavy" food products with high levels of cholesterol, saturated fats and calories, which leads to the preference for the use of vegetable oils.;
- constant changes in the ratio of animal fat to vegetable oil for medical reasons in favor of the latter;
- saturation of the market with various types of vegetable oils, allowing for a choice in taste, quality and cost.

The chemical and physical parameters of vegetable oils depend on the composition of fatty acids, their position in the triglyceride molecule, the range of changes in the ratio of fatty acids, different types of oils.

Crude vegetable oils contain unsaponifiable fractions, which include phospholipids, tocopherols, sterols, waxes, carbohydrates, pesticides, and proteins. Some of them are undesirable and must be disposed of during cleaning. Moreover, the purification should be strictly directed and not accompanied by useful components, which occurs during the refining of oils (Table 2).

Table 2-Non-fatty inclusions of refined vegetable oils

Oil	Phosphatides %	Sterols мг/кг	Cholesterol мг/кг	Tocopherols мг/кг	Tocotrienols мг/кг
Sunflower oil	0,7±0,2	3495±1055	16±18	738±82	270±270
Safflower oil	0,5±0,1	2373±278	7±7	460±230	15±15
Soy oil	2,2±1,0	2965±125	28±7	1293±300	86±86
Rapeseed oil	2,0±1,0	8050±3230	53±27	692±85	-

Phosphatides degrade the quality of the oil, they are emulsifiers and bind the oil to water during cleaning. At the same time, triglycerides in the form of lecithins and cephalins, in the molecule of which one fatty acid is mixed with phosphoric acid, have better indicators in sunflower and safflower oils, which is a good prerequisite for more effective oil purification from them.

Sterols are unsaponifiable substances consisting of hydrocarbons, they create anti-polymerizing conditions in hot oils and, being fatty acid esters, reduce the content of cholesterol and lipoproteins.

Tocopherols are natural antioxidants with four isomers α, β, γ, δ. Vegetable oils are rich in tocopherols, while the β - isomer has the greatest antioxidant activity, and the α - isomer has the biological activity.

Tocotrienols also belong to the group of antioxidants, they include α, β, γ and δ isomers, they stabilize hydroperoxides and free radicals, and positively affect the taste of oils.

The highest content of tocopherols and tocotrienols is observed in oils that have not undergone chemical refining and deodorization. The more intensive the cleaning, the lower the tocol content in the oils.

The intensification of agricultural production is based, among other things, on the impact of pesticides on the fertility of the earth. It is known that pesticides do not limit their presence in the soil, they spread in plant cells and eventually in the production product - butter, milk and dairy products, meat and meat products, and even in honey obtained from the nectar of plant flowers. They are harmful to human health, which undoubtedly reduces the nutritional value of the oils. Pesticides are not removed from the oils during purification by extraction and other methods.

Metals enter plants during the growing season. It has been found that trace amounts of iron, manganese, nickel, and copper reduce the antioxidant resistance of oils, which in general also affects the quality of oils, and has a particularly negative effect during storage.

The final indicators of the quality of vegetable oils are the primary and secondary oxidation products, the change of which is particularly evident during storage. Changes in acid, peroxide, anisidine, color, and phosphorus numbers most fully characterize the nutritional value or spoilage of vegetable oils at the time of their inspection [1].

Based on the above analysis, the tasks of selective exposure to the chemical and organoleptic components of vegetable oils, which make it possible to obtain a high-quality food product, should become particularly relevant in the development of technological processes and equipment.

REFERENCES

1. Guseva E.A., Kolosova S.F., Analysis of production and consumption of various types of vegetable oil in the Republic of Kazakhstan/Collection of materials of the conference "Unity of education, extraction of science and initial innovations. – 2011. – pot. pp. 162-168.

2. Rudik F.Ya., Tulieva M.S. Production development and controlled quality parameters of unrefined sunflower oils. "Young Scientist". № 6.3 (86.3). March, 2015. – pp. 53-55.

3. Dzhingilbaev S.S., Dayrabayeva A.E. Improving the process of processing seeds for vegetable oil by cold pressing//Mat. republik. nauch.-prak. conf. "Science. Education. Youth". – 2016. – pp.214-216.

ТҮЙІН

Бұл мақалада жоғары сапалы азық-түлік өнімін алуға мүмкіндік беретін өсімдік майларының химиялық және органолептикалық құрамдастарына іріктеп әсер ету міндеті техникалық процестер мен жабдықтарды әзірлеуде ерекше өзекті болу керек деп тұжырымдауға болатын талдаулардың нәтижелері берілген.

АННОТАЦИЯ

В данной статье представлены результаты анализов, из которых можно судить, что задача избирательного воздействия на химические и органолептические компоненты растительных масел, позволяющие получить высококачественный пищевой продукт, должна стать особенно актуальной при разработке технических процессов и оборудования.

ЭОЖ 664.724
Кожахметова А. С., магистрант
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана, г. Уральск
Жұмаева А. Қ., жетекшісі
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана, г. Уральск

ЖШС «БЕЛЕС-АГРО» ЭЛЕВАТОРЫНДА АСТЫҚТЫҢ САПАСЫ МЕН ҚАУІПСІЗДІГІН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ

ТҮЙІН

Мақала «Белес-Агро» элеватор кәсіпорнында астықтың сапасы мен қауіпсіздігін қамтамасыз ету мәселелеріне арналған. Зерттеу астықты қабылдау, тазалау, кептіру, сақтау және тасымалдауды қоса алғанда, технологиялық процестің негізгі аспектілерін қамтиды.

Лабораториялық сынақтарды, ылғалдылықты, температураны және астықтың қауіпсіздігіне әсер ететін басқа да параметрлерді қамтитын сапаны бақылау жүйесіне ерекше назар аударылады. Пестицидтердің, микотоксиндердің және басқа да қауіпті заттардың мониторингі сияқты қауіпсіздік шаралары да қарастырылады.

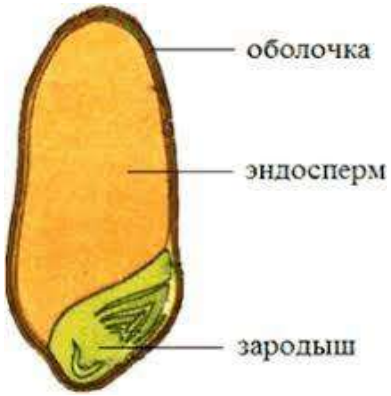
Кәсіпорынның ағымдағы жағдайын талдау негізінде қолданыстағы процестерді жақсарту, жаңа технологияларды енгізу және жабдықтарды жаңарту бойынша ұсыныстар ұсынылады. Зерттеудің мақсаты астық сапасы мен қауіпсіздігін қамтамасыз ету жүйесінің жағдайын бағалау, сондай-ақ сыртқы нарықтар мен технологиялардың өзгеруі жағдайында кәсіпорын қызметінің тиімділігін арттыру бойынша ұсыныстар әзірлеу болып табылады.

Түйінді сөздер: *Астық, элеватор, өнім, сапа, қауіпсіздік, сақтау, технология, агроөнеркәсіптік кешен, тасымалдау, жабдықтар, пестицидтер*

Кіріспе. Агроөнеркәсіптік кәсіпорындарда астықтың сапасы мен қауіпсіздігін қамтамасыз ету қазіргі заманғы ауыл шаруашылығы өндірісінің құрамдас бөлігі болып табылады. Астық өндірісі әлемдік және Қазақстан экономикасында азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етіп, ауыл шаруашылығының дамуына ықпал ететін стратегиялық маңызды сала болып табылады.

Астық – азық-түлік қауіпсіздігінің ең маңызды элементі, оның сапасы өңдеу тиімділігіне ғана емес, оған қоса соңғы тұтынушы үшін азық-түлік өнімдерінің қауіпсіздігіне тікелей әсер етеді.

Құрылымы: негізгі компоненттерден тұрады:

1. **Теңдестірілген қабық (қабықты қабат)**: Астықтың сыртқы бөлігі болып табылады. Ол тұқымның физикалық қорғанысын қамтамасыз етеді. Қабық құрамында клетчатка, минералды тұздар мен майлар болады.
2. **Эндосперм**: Бұл астықтың негізгі қоректік бөлігі. Эндосперм крахмалға бай, ол өсімдікке дамуға қажетті энергия береді. Сонымен қатар, онда ақуыздар мен майлар да кездеседі.
3. **Жұмыртқа (ұрық немесе зародыш)**: Бұл астықтың өсімдікке айналуын қамтамасыз ететін бөлімі. Ол өсімдік ұрығын қамтиды және құрамында майлар, ақуыздар мен витаминдер бар.

Құрамы жағынан астықтың негізі – крахмал мен ақуыздан тұрады, ал қабығында минералды заттар мен клетчатка болады.

Органолептикалық көрсеткіштері:

Дәмі: Бидай дәнінің дәмі жұмсақ, бірақ әртүрлі сорттар арасында айырмашылықтар болуы мүмкін. Жоғары сортты бидайдың дәмі әдетте нәзік әрі таза болады.

Түсі: Бидайдың түсі әдетте ашық сарыдан алтын түске дейін өзгереді. Жоғары сапалы бидай көбінесе ашық, алтын түсті болады.

Қолданылуы: Астық өнеркәсіптің әртүрлі салаларында: тамақ өнеркәсібінде, жем өндіруде, биоотын және басқа да өнімдерді өндіруге арналған шикізат ретінде белсенді түрде қолданылатын тауар болып саналады.

Бидайдың алғашқы егісі біздің заманымызға дейінгі 10 000 жылдары қазіргі Түркия мен Сирия аумағында пайда болған деп есептеледі. Бұл дақылдың өркендеуі әлемдегі ауыл шаруашылығының дамуына зор әсер етті. **Әлемдегі ең үлкен бидай өндірушілер** 2023 жылғы мәліметтер бойынша, әлемдегі ең ірі бидай өндірушілерінің қатарында Қытай, Үндістан, Ресей,

АҚШ және Франция бар. Ресей әлемде бірінші орынға шыққан елдердің бірі болып саналады. Қазақстанда бидай өсіру көбіне дала аймақтарында жақсы дамыған, мысалы Қарағанды, Ақмола, Павлодар, Жамбыл,Алматы облысы, Шығыс және Солтүстік Қазақстан облыстары өйткені бұл жерлерде жер асты суларының жеткілікті болуы мен топырақ құнарлылығы егіншілікті тиімді етеді.

Зерттеу бөлімі. Зерттеу нысаны: әртүрлі класстағы бидай түрлері

Зерттеу мақсаты:Элеваторда астықты сақтаудың қолданыстағы әдістері мен технологияларына талдау жүргізу, дән сапасына әртүрлі факторлардың (ылғалдылық, температура, сақтау уақыты) әсерін зерттеу, астықты сақтау және өңдеудің ағымдағы әдістерінің нормативтік талаптарға сәйкестігін бағалау, астық сапасы мен қауіпсіздігін бақылау әдістерін жетілдіру бойынша ұсыныстар әзірлеу, агроөнеркәсіп кешеніндегі элеватордың рөлі.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Батыс Қазақстан облысында әйгілі «Белес-Агро» элеваторы дәнді дақылдарды сақтау, тазалау, кептіру және тасымалдаудың маңызды қызметін атқаратын, астық жеткізу тізбегіндегі ең негізгі кәсіпорынның бірі болып табылады.

«Белес-Агро» кәсіпорнының міндеті – барлық санитарлық-гигиеналық талаптарды сақтай отырып, астықты сақтау және тасымалдау процестері кезеңінде астықтың ластануына жол бермей, оның жоғары сапасын үздіксіз қамтамасыз ету. Бұл жоғары технологиялық жабдықты пайдалануды, дәнді дақылдарды сақтау мен өңдеудің инновациялық әдістерін енгізуді, сондай-ақ тұрақты бақылауды және қауіпсіздік пен сапа ережелерін сақтауды талап етеді.

Элеваторлар астық сапасын барлық кезеңде – қоймаға қабылдаудан бастап, өңдеу кезеңдерінде немесе сатуға жөнелтуге дейін сақтауда маңызды рөл атқарады. Олар өнім сапасының сапалы сақталуын ғана емес, дұрыс сақталмаған жағдайда да немесе әртүрлі климаттық қолайсыздықтар әсерінен туындауы мүмкін ысыраптардың алдын алуды қамтамасыз етеді.

Элеватордағы технологиялық процесс - астықты сақтау, өңдеу және сапасын сақтау мақсатында жүзеге асырылатын бірнеше кезеңдерден тұрады. Бұл процесс негізінен келесі кезеңдерден өтеді:

Астықты қабылдау: Элеваторға астықты тасымалдау үшін көлік құралдары (ауыр жүк машиналары, теміржол вагондары) пайдаланылады. Астық қабылдау кезінде оның түрі, ылғалдылығы, тазалығы тексеріледі.

Астықты тазалау: Қабылданған астықта бөгде заттар мен қоспалар болуы мүмкін. Сондықтан оны арнайы тазалау машиналарында (тамақтандырушы экрандар, сепараторлар) тазалап, қоспалар мен құмды бөледі.

Астықты кептіру: Астықтың ылғалдылығы өте маңызды. Құрамындағы ылғалдылықты белгілі бір деңгейге дейін төмендету үшін астық кептіру құрылғыларында (кептіргіштерде) өңделеді. Бұл сақтаудың ұзақтығы мен сапасына әсер етеді.

Сақтау: Тазаланған және кептірілген астық арнайы силостарда немесе қоймаларда сақталады. Сақтау кезінде астықтың температурасы мен ылғалдылығы бақылауда ұсталады.

Астықты өңдеу: Кейде астық қосымша өңдеуден (ұн тарту, жарма өндірісі) өтеді. Бұл кезеңде астық түрлі өнімдерге айналады.

Тасымалдау және шығару: Астық қажетті көлемде басқа өңдеу кәсіпорындарына немесе экспортқа жөнелтіледі. Тасымалдау арнайы түтіктер немесе конвейерлер арқылы жүзеге асырылады.

Кесте 1- Элеватордың негізгі функциялары

Функциялар	Сипаттамасы
Сақтау	Астық сақтау үшін қауіпсіз жағдайларды қамтамасыз ету.
Өңдеу	Астықты сату немесе өңдеу алдында тазалау, сұрыптау және кептіру.
Сапаны бақылау	Жұмыстың барлық кезеңдерінде астықтың сапасын мерзімді бақылау.
Қауіпсіздік	Астықпен жұмыс істеудің барлық кезеңдерінде қауіпсіздік нормаларын сақтау.

III және Vклассқа жататын Яровая сортты бидай түрлеріне зерттеу жасалған болатын. Екеуі де органолептикалық тұрғыда бір-біріне өте ұқсас, бірақ араларында бірнеше айтарлықтай айырмашылықтар бар. Олардың ұқсастықтары мен айырмашылықтары келесі кестеде корсетілген.

Кесте 2 - III және V класстағы бидай айырмашылықтары

Көрсеткіштері	III класс			V класс		
Дән түрі	Яровая			Яровая		
Класс	Ж/с	1с	2с	Ж/с	1с	2с
Белизна (дәннің ақтығы),%	75	65	50	71	60	45
Дәннің ірілігі	0,10	0,10	0,10	0,20	0,20	0,20
Ұнның түсі	Ақ	Ақ	Ақ	Сары	Сары	Сары
Ылғалдылық мөлшері,%	14.8	14.6	14.4	14.6	14.0	14.2
Глютен түрі	Жұмсақ, серпімді	Жұмсақ, серпімді	Жұмсақ, серпімді	Қатты, серпімді	Қатты, серпімді	Қатты, серпімді
Глютен мөлшері	28	30	35	24	26	25
Крахмалдың деформация индексі (ИДК)	70	80	95	78	90	105
Құлау саны (ЧП)	250	220	180	140	120	80
Күлділігі	0,55	1,25	0,60	0,80	1,30	0,82
Техникалық шығыс, %	50	20	5	40	15	15
	75%+20% (отруби)			70%+27%(отруби)		

Альвеограф – дәндегі ұн мен клейковинаның сапасын бағалауға арналған құрал франциялық қондырғы. Осы қондырғының көмегімен жұмсақ және қатты бидайды салыстыру мүмкіндігі де болды. Альвеограф қамырдың серпімділігін, серпімділігін және төзімділігін өлшейді. Бұл қондырғымен анықталатын негізгі сипаттамаларға мыналар жатады:

1. P (максималды қысым) – сынаудың созуға төзімділігі, мм H_2O өлшенеді.
2. L (ұзындығы) – мм-мен өлшенген қамырдың үзілгенге дейінгі ұзаруы.
3. W (газ көлемі) – см³-мен өлшенетін қамыр ұстай алатын газ көлемі.
4. Le (қамыр энергиясы) – 10^{-4} Дж өлшенген қамырды бұзуға қажетті жұмыс.
5. P/L – кедергінің ұзаруға қатынасы, қамырдың серпімділігі мен икемділігі арасындағы тепе-теңдікті сипаттайды.

Кесте 3 - Катты және жұмсақ бидай айырмашылықтары

Көрсеткіштер	Жұмсақ бидай	Қатты бидай
P (Серпімділік)	90	120
L (Созылу)	40	30
W(нан пісіру күші)	160	300
P/L – кедергінің ұзаруға қатынасы, қамырдың серпімділігі мен икемділігі арасындағы тепе-теңдікті сипаттайды.	2,25	4,0
Le (эластичность)		0

Бұл көрсеткіштер ұнның сапасын және әртүрлі нан түрлерін пісіруге жарамдылығын анықтау үшін маңызды. Бұл айырмашылықтар өнімнің белгілі бір түрлерін өндіру үшін сол немесе басқа бидай таңдауын анықтайды. Жұмсақ бидай нан өнімдерін пісіру үшін пайдаланылады, ал қатты бидай құрамында ақуыз және клейковина жоғары болғандықтан макарон өнімдерін өндіру үшін қолданылады

Зертханалық бөлімі:

1. **Органолептикалық тексеру**: Бұл бастапқы тексеріс, яғни астықтың сыртқы көрінісін, дәмі мен иісін, сондай-ақ бөтен заттардың немесе зиянкестердің бар-жоғын анықтайды. Бұл маңызды, себебі астықтың сапасы мен қауіпсіздігі сыртқы сипаттамаларынан да көрінеді.

2. **Сито арқылы ірілігін анықтау**:

Бидай ситолары — бұл бидайды сұрыптау, тазалау және іріктеу, ірілігін анықтау үшін қолданылатын арнайы құрылғылар. Олар астықтың ірілігі мен құрамындағы бөгде заттарды анықтауға мүмкіндік береді. Ситолар бидайдың физикалық қасиеттерін бақылап, астықтың сапасын арттыруға көмектеседі.

Астықтың ірілігін анықтау үшін арнайы сито қолданылады

3. Ылғалдылықты анықтау:

Ылғалдылықты тез әрі тиімді анықтау үшін экспресс-ылғал анықтаушы құрылғы қолданылады. Бұл құрылғы бір минут ішінде астықтың ылғалдылығын анықтап береді, бұл сақталу сапасын бағалауға көмектеседі.

4. Клейковина анықтау: Бұл бидайдың сапасын анықтайтын маңызды көрсеткіштердің бірі. Клейковина астықтың қамыр жасау қабілетін көрсетеді, және нан өндірісінде маңызды рөл атқарады.

5. Астықтың натурасын анықтау:

Пурка аппараты арқылы астықтың натурасын, яғни оның тығыздығын және салмағын анықтайды. Бұл астықтың сапасына әсер етеді.

6. Астықтың ақтығын анықтау:

Үккіш құрылғыда ұсақталған астықтан арнайы құрылғымен ақтық деңгейі тексеріледі. Бұл көрсеткіш астықтың тазалығын және оны өңдеуге жарамдылығын көрсетеді.

Осы көрсеткіштер арқылы астықтың сапасын анықтауға болады. Егер астықтың сапасы стандарттарға сәйкес болса, онда ол түсіруге рұқсат алады. Егер көрсеткіштер төмен болса, оны өңдеу немесе кептіру қажет болуы мүмкін.

Астықты қабылдау процесінде:

- Өндірістік зертхана меңгерушісі астықтың сапасын тексеріп, оны қай бункерге немесе қоймаға салу қажеттігін анықтайды.
- Кейіннен астықты **тазалау**, **кептіру**, **сақтау** немесе **тиеу** сияқты әрекеттер орындалады, бұл оның сапасын сақтауға және келешекте дұрыс қолдануға көмектеседі.

Астық қауіпсіздігін бақылау

Астық қауіпсіздігін қамтамасыз ету тек сапаны бақылауды ғана емес, сонымен қатар санитарлық нормаларды сақтауды, зиянкестер мен аурулардың таралуын болдырмауды, ықтимал ластанудан қорғау талаптарын сақтауды қамтиды.

Кесте 5 - Астық қауіпсіздігін бақылаудың негізгі әдістері

Бақылау әдісі	Сипаттама
Зертханалық талдау	Химиялық және микробиологиялық талдауларды жүргізу
Дезинфекция және дезинсекция	Зиянкестерді жою үшін химиялық заттарды қолдану
Органолептикалық	Дәннің күйін ақауларға үнемі тексеріп отырыңыз
Желдету	Көгерудің алдын алу үшін оңтайлы сақтау шарттарын сақтау

Қорытынды. Зерттеу тәжірибесін жүргізу өте маңызды, себебі бидайдың әр түрлі түрлерінің сапасын тексеру арқылы нақты қандай өңдеу немесе сақтау шаралары қажет екенін түсінуге болады. Зертханалық зерттеулер арқылы алынған деректерге сүйене отырып,

астықтың сапасын анықтауға болады. Бұл көрсеткіштер астықтың қай класқа жататынын, оның сапасының деңгейін және қандай өңдеу шараларын қолдану керектігін шешуге көмектеседі.

Зерттеу барысында «Белес Агро» жауапкершілігі шектеулі серіктестігінің элеваторында астықтың сапасы мен қауіпсіздігін қамтамасыз етудің негізгі аспектілері талданды. Сақтау және өңдеу кезінде астықтың сапасына әсер ететін негізгі факторлар анықталып, оларды оңтайландыру жолдары ұсынылды.

Сурет 1- Астық сынамаларын тең бөліктерге бөлу, бидайды талдау немесе сұрыптау процесі, пурка құрылғысында тығыздықты анықтау сәті.

Зерттеудің негізгі қорытындылары төмендегідей:

1. Астық сапасы элеватордағы температура мен ауа ылғалдылығы сияқты сақтау шарттарын сақтауға тікелей байланысты. Бұл көрсеткіштердің бұзылуы астық сапасының нашарлауына әкелуі мүмкін, бұл талдау нәтижелерімен расталды.

2. «Белес Агро» ТОО-да астық сапасын бақылаудың қолданыстағы әдістері негізінен нормативтік талаптарға сәйкес келеді. Дегенмен, дәлдік пен уақтылылықты қамтамасыз ету үшін тексерулер жиілігі мен мониторинг әдістерін жаңарту қажет екені анықталды.

3. Климаттың маусымдық өзгеруі және температураның ауытқуы сияқты қоршаған орта факторларының әсері астық сақтауды ұйымдастыруда ерекше назар аударуды талап етеді. Осы мақсатта Элеватор ішіндегі микроклиматты тиімдірек реттеуге мүмкіндік беретін автоматтандырылған басқару жүйелерін енгізу ұсынылады.

Жүргізілген зерттеулердің негізінде элеватордағы астық сапасын басқару жүйесін жетілдіру, оның ішінде заманауи мониторинг технологияларын енгізу, жабдықтарды жаңарту және қызметкерлерді оқыту бойынша ұсыныстар әзірленді.

Ұсынылған шараларды жүзеге асыру астықты сақтау тиімділігін арттыруға, сапа ысыраптарын барынша азайтуға және өнімнің қауіпсіздіктің жоғары стандарттарына сәйкестігін қамтамасыз етуге мүмкіндік береді, бұл өз кезегінде «Белес Агро» жауапкершілігі шектеулі серіктестігінің нарықтағы позициясын нығайтады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Иванов, П. А. (2021). Современные технологии хранения зерна: методы и оборудование. Москва: Агроиздат.

2. Смирнова, О. В., & Кузнецов, В. И. (2020). Обеспечение качества и безопасности зерна на этапе хранения. Журнал “Зерновая промышленность”, 12(3), с. 45-52.

3. Петров, А. Н., & Сидоров, И. М. (2021). Инновационные подходы к мониторингу микроклимата на элеваторах. Журнал “АгроТехника”, 19(5), с.28-34.

4. Козлов, Е. П. (2022). Обеспечение безопасности пищевых продуктов: стандарты и практики. Санкт-Петербург: Научное издательство.

5. Гост Р 54273-2020. (2020). Зерно и продукты его переработки. Методы определения показателей качества. Москва: Стандартинформ.

6. Международная организация по стандартизации (ISO). (2019). ISO 22000:2018. Системы менеджмента безопасности пищевых продуктов — Требования ко всем организациям в цепи питания.

7. Новиков, М. П., & Фролова, Е. В. (2021). Анализ современных технологий хранения зерна и их влияние на качество продукции. Журнал “АгроАналитика”, 23(2), с. 12-19.

АННОТАЦИЯ

Статья посвящена вопросам обеспечения качества и безопасности зерна на элеваторном предприятии "Белес-Агро". Исследование охватывает основные аспекты технологического процесса, включая прием, очистку, сушку, хранение и транспортировку зерна.

Особое внимание уделяется системе контроля качества, которая включает лабораторные испытания, влажность, температуру и другие параметры, влияющие на безопасность зерна. Также рассматриваются меры безопасности, такие как мониторинг пестицидов, микотоксинов и других опасных веществ.

На основе анализа текущего состояния предприятия предлагаются предложения по улучшению существующих процессов, внедрению новых технологий и модернизации оборудования. Целью исследования является оценка состояния системы обеспечения качества и безопасности зерна, а также выработка предложений по повышению эффективности деятельности предприятия в условиях изменения внешних рынков и технологий.

RESUME

The article is devoted to the issues of ensuring the quality and safety of grain at the Beles-Agro elevator enterprise. The study covers the main aspects of the technological process, including grain reception, cleaning, drying, storage and transportation.

Special attention is paid to the quality control system, which includes laboratory tests, humidity, temperature and other parameters that affect the safety of the grain. Safety measures such as monitoring for pesticides, mycotoxins and other hazardous substances are also considered.

Based on the analysis of the current state of the enterprise, recommendations are made to improve existing processes, introduce new technologies, and upgrade equipment. The purpose of the study is to assess the state of the grain quality and safety assurance system, as well as develop recommendations to improve the efficiency of the enterprise in the face of changing external markets and technologies.

ӘОЖ 332.363

Өтегенова Д. А., Ялпакова А. А., студенттер
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал қ.
Джигильдиева Ж. Г., жетекшісі
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал қ.

ЖЕР КАДАСТРЫНЫҢ АВТОМАТТАНДЫРЫЛҒАН АҚПАРАТТЫҚ ЖҮЙЕСІ

ТҮЙІН

Қазіргі заманда жер ресурстарын басқару, есепке алу және бақылау үдерістері автоматтандырылған ақпараттық жүйелер (ААЖ) арқылы жүзеге асырылады. Бұл жүйелер жерге қатысты барлық ақпаратты жинақтап, тиімді пайдалануға мүмкіндік береді. Мақалада жер кадастрының автоматтандырылған жүйелері, олардың маңызы, құрылымы және қолдану салалары қарастырылады.Жер кадастрының автоматтандырылған ақпараттық жүйелері (ЖКАЖ) – бұл жер ресурстарын басқаруды жеңілдету және тиімділігін арттыру үшін құрылған электронды жүйелер. Олар жер кадастрын жүргізу процесін автоматтандыруға арналған бағдарламалық шешімдер мен платформалардан тұрады. Мұндай жүйелер жерлерді тіркеу,

олардың құқықтық мәртебесін анықтау, жер учаскелерін бөлу және пайдалануды басқару сияқты көптеген функцияларды орындайды.

1. Деректердің дәлдігі мен сенімділігін арттыру: Кадастрлық деректер автоматты түрде жаңартылып, өңделеді, бұл адами фактордан туындайтын қателерді азайтады.

2. Қолданушыларға ыңғайлы интерфейс: Пайдаланушылар жер ресурстары туралы мәліметтерді жылдам және оңай ала алады.

3. Жер ресурстарын тиімді пайдалану: Құқықтарды тіркеу және жерді пайдалану бойынша жүйелі бақылау қамтамасыз етіледі.

4. Уақытты үнемдеу: Процестер автоматтандырылған болғандықтан, уақыт пен ресурстарды үнемдеуге мүмкіндік береді.

5. Ақпараттық жүйелермен интеграция: ЖКАЖ басқа мемлекеттік органдармен, атап айтқанда салық, экология және жер пайдалану салаларымен байланысып, мәліметтер алмасуға мүмкіндік береді.

Жер кадастрының автоматтандырылған ақпараттық жүйелері (ЖКАЖ) – бұл жер ресурстарын басқаруды жеңілдету және тиімділігін арттыру үшін құрылған электронды жүйелер. Олар жер кадастрын жүргізу процесін автоматтандыруға арналған бағдарламалық шешімдер мен платформалардан тұрады. Мұндай жүйелер жерлерді тіркеу, олардың құқықтық мәртебесін анықтау, жер учаскелерін бөлу және пайдалануды басқару сияқты көптеген функцияларды орындайды.

Түйінді сөздер: *жер кадастры, жер кадастырының автоматтандырылған ақпараттық жүйелері*

Жер кадастры – бұл жер учаскелерін тіркеу, бағалау, есепке алу және құқықтық рәсімдеуді қамтамасыз ететін мемлекеттік жүйе. Ол жер ресурстарын тиімді басқарудың негізгі құралы болып табылады. Жер кадастры — бұл барлық жер учаскелері туралы жинақталған мәліметтер жүйесі, олардың құқықтық мәртебесін, кеңістіктік орналасуын, пайдалану жағдайын, құнын және басқа да сипаттамаларын қамтиды. Жер кадастрының негізгі мақсаты — жер ресурстарын тиімді пайдалану, олардың заңды негізде басқарылуын қамтамасыз ету, сондай-ақ жерге байланысты құқықтық қатынастарды реттеу.Жер кадастры — бұл жер ресурстарын тиімді және заңды түрде басқаруды қамтамасыз ету үшін қажет құрал болып табылады. Оның мәні: Жер туралы толық және дәл ақпарат жинақтау: Жер кадастры жер ресурстары туралы барлық маңызды деректерді жүйелі түрде жинақтап, сақтап отырады. Құқықтық кепілдіктерді қамтамасыз ету: Жер кадастры арқылы жер учаскелерінің меншік иелері мен пайдаланушылары туралы ақпаратты дәл әрі заңды түрде тіркеу мүмкіндігі қамтамасыз етіледі. Бұл жер қатынастары мен жерге байланысты құқықтарды анықтауға көмектеседі. Қоғамдық мүддені қорғау: Жер кадастры халықтың жерді пайдалануына және оның құқықтарын қорғауға мүмкін.

Жер учаскелерін тіркеу және есепке алу.Жер кадастрының басты міндеті — барлық жер учаскелерін дұрыс тіркеу және олардың заңды мәртебесін анықтау. Бұл, әсіресе, жер құқықтарын беру, қайта бөлу немесе ауыстыру кезінде маңызды.Жер ресурстарын тиімді пайдалану.Жер кадастры жер ресурстарын дұрыс бағалауға және оларды тиімді пайдалануға мүмкіндік береді. Әрбір учаскенің мақсаты, оның сапасы мен жағдайы туралы мәліметтерді сақтау арқылы жерді дұрыс пайдалану қамтамасыз етіледі.Құқықтық қатынастарды реттеу.Жер кадастры жерге байланысты құқықтарды (меншік, пайдалану, жалға беру, т.б.) тіркейді және осы құқықтардың сақталуын бақылау арқылы жерге қатысты барлық құқықтық қатынастарды реттейді.Жердің кеңістіктік жағдайын айқындау.Жер кадастры жер учаскелерінің кеңістіктік орналасуын дәл анықтауға, сондай-ақ олардың жер бетіне орналасуын картографиялық түрде көрсетуге мүмкіндік береді. Бұл жердің дұрыс бөлінуін және оны тиімді пайдалануын қамтамасыз етеді.Жер учаскелерінің сапасын бағалау.Жер кадастры арқылы жер учаскелерінің сапалық сипаттамалары (мысалы, топырақтың құрамы, суару мүмкіндігі, климаттық жағдайлар) анықталады. Бұл ақпарат жердің құнын анықтау үшін пайдаланылады және оны тиімді пайдалану үшін негіз болып табылады.Қоғамдық мониторинг пен бақылау.Жер кадастры жерді пайдалану мен бөлуді бақылау үшін қажетті ақпаратты ұсынады. Сонымен қатар, бұл жүйе қоғамның жер ресурстарын қалай пайдаланатынын мониторингтеуге мүмкіндік береді.

Ақпараттық жүйені дамыту.Жер кадастры автоматтандырылған жүйелер арқылы ақпаратты жинақтап, жаңартып отырады. Бұл жүйе жер кадастрының ақпараттық базасын басқаруға және оны қажет жағдайда жаңартуға мүмкіндік береді.

Автоматтандырылған ақпараттық жүйелер туралы түсінік.

Автоматтандырылған ақпараттық жүйелер (ААЖ) – мәліметтерді жинау, өңдеу және сақтау үшін қолданылатын технологиялық жүйелер. Жер кадастрында олар мәліметтердің дұрыстығы мен қолжетімділігін қамтамасыз етеді.

Автоматтандырылған ақпараттық жүйелер (ААЖ) — бұл ақпаратты жинау, өңдеу, сақтау, тарату және талдау үдерістерін автоматтандыруға арналған жүйелер. ААЖ негізгі мақсаты — ақпараттық үдерістерді тиімді басқару мен оңтайландыру, сондай-ақ адамдардың еңбегін жеңілдету. Бұл жүйелер қазіргі заманғы ақпараттық технологияларды, компьютерлік техниканы, деректер базасын және арнайы бағдарламалық қамтамасыз етуді қолданады.

ААЖ функциялары:

1. Ақпаратты жинау: Жүйе ақпаратты әртүрлі көздерден жинап, өңдеуге дайындайды.

2. Ақпаратты өңдеу: Жүйе алынған деректерді талдап, қажетті ақпаратты шығарады.

3. Ақпаратты сақтау: Өңделген ақпарат жүйеде сақталады және қажет болған жағдайда қайта пайдаланылады.

4. Ақпаратты тарату: Жүйе нәтижелерді түрлі пайдаланушыларға жеткізеді.

5. Қабылданатын шешімдер үшін негіз болу: Жүйе пайдаланушыларға деректер негізінде шешім қабылдауға көмектеседі.

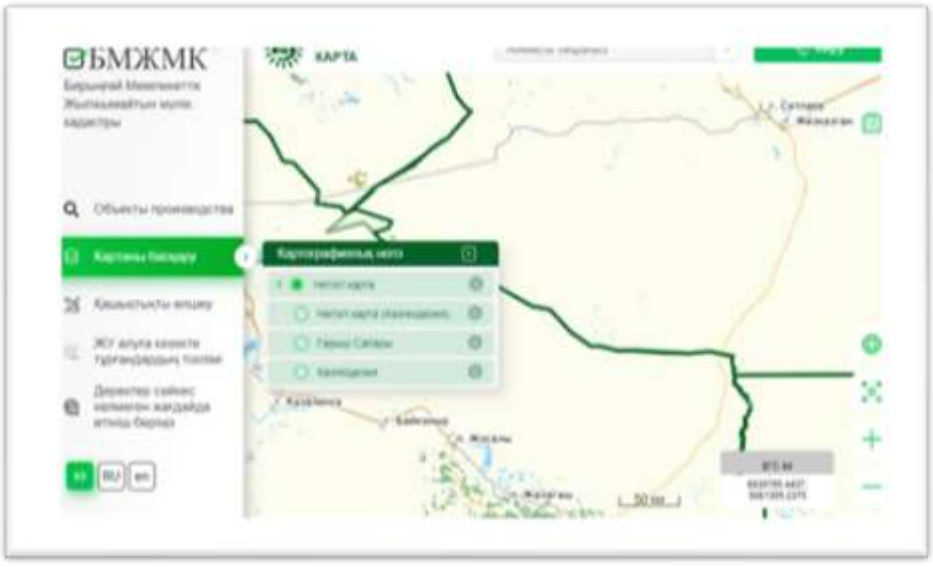
ААЖ қолдану салалары:

Мемлекеттік басқару: Үкімет органдарының қызметін автоматтандыру.

Бизнес және қаржы саласы: Компаниялар мен банктердің операцияларын автоматтандыру.

Білім беру: Оқу үдерістерін автоматтандыру.

Денсаулық сақтау: Пациенттердің тарихын сақтау, дәрігерлердің жұмысын автоматтандыру.

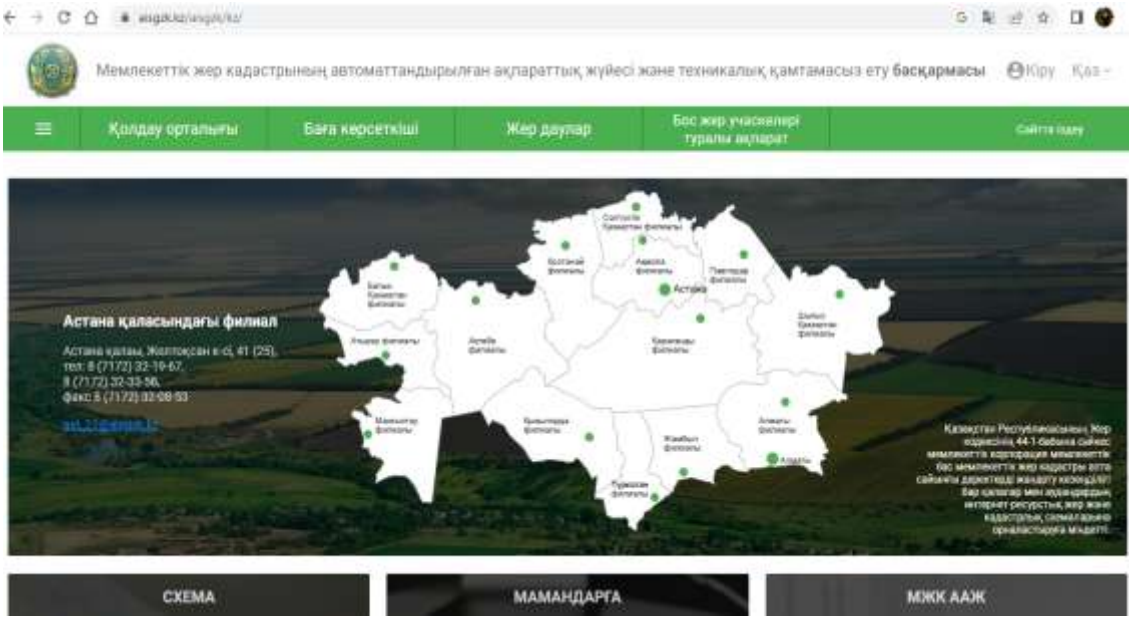

Жер кадастры: Жер учаскелері туралы деректерді басқару.

Өндіріс: Өндірістік процестерді бақылау мен басқару.

Жер кадастрындағы автоматтандырылған жүйелер (ЖКАЖ) — бұл жерлердің пайдаланылуын, оларды тіркеуді және кадастрлық мәліметтерді басқаруды автоматтандыру үшін қолданылатын ақпараттық жүйелер. Олар геоақпараттық жүйелер (ГАЖ) мен ақпараттық технологияларды пайдалану арқылы жер ресурстарының есебін, мониторингін және талдауын жүргізуге мүмкіндік береді.Жер кадастрындағы автоматтандырылған жүйелердің негізгі компоненттері: Деректер базасы : Жер учаскелері туралы ақпарат сақталады, мысалы, олардың

құқықтық мәртебесі, пайдалану мақсаты, аумақтық шекаралары, жер үлестерінің иелері және тағы басқалар.Геоақпараттық жүйе (ГАЖ) Бұл жүйе жер учаскелерінің картографиялық көрінісін, сондай-ақ олар туралы толық ақпаратты біріктіреді. ГАЖ мәліметтерді карталар мен графиктер түрінде көрсетуге мүмкіндік береді. Құқықтық ақпараттық жүйелер: Жер пайдалану құқықтары мен заңды талаптарды қадағалайды. Бұл жүйелер жер учаскелерін сатуға, жалға беруге немесе басқа да құқықтық әрекеттерді жүзеге асыруға қажетті құжаттарды автоматты түрде дайындайды. Мониторинг және талдау жүйелері: Жер ресурстарының жай-күйін және пайдаланылуын бақылап отыруға мүмкіндік береді. Осы арқылы экологиялық жағдай, жердің пайдаланылуы, заң бұзушылықтар туралы деректер алуға болады. Пайдаланушы интерфейсі: Жүйелерге қол жеткізуді қамтамасыз ететін интерфейс, ол мамандарға, мемлекеттік органдарға және қарапайым азаматтарға ақпарат алуға мүмкіндік береді.Жер кадастрындағы автоматтандырылған жүйелердің пайда болуы мен дамуы жер ресурстарын тиімді басқаруға, заң бұзушылықтарды болдырмауға, сондай-ақ жер туралы деректердің ашық әрі дәл болуын қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Автоматтандырылған жүйелердің артықшылықтары

Уақытты үнемдеу:

- мәліметтердің дәлдігі мен қауіпсіздігі;
-құқықтық қатынастарды жеңілдету;
- салық салу үдерісін оңтайландыру.

Қазақстанда «Ұлттық жер кадастры жүйесі» сынды автоматтандырылған жүйелер енгізілген. Бұл жүйелер жер учаскелерін онлайн тіркеуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, электрондық карталар арқылы жерді іздеу, ақпарат алу жеңілдетілген.

Қазақстан Республикасының Жер кадастры туралы заңнамасы: Қазақстанда жер кадастры саласындағы заңнамалар тұрақты түрде жаңартылып отырады. Елімізде жер ресурстарын тиімді пайдалану, оның ішінде жер учаскелерін есепке алу, мониторинг жүргізу және жер пайдаланушылардың құқықтарын қорғау мақсатында заңдар мен нормативтік актілер қабылданған. Автоматтандырылған ақпараттық жүйелер.

Қазақстанда жер кадастрын автоматтандыру үдерісі 2000-жылдардың басында басталды. Бұл жүйелер жер учаскелері туралы ақпаратты жинақтау, сақтау, өңдеу және тарату мақсатында әзірленді. Қазақстанның жер кадастры ААЖ келесі жүйелерді қамтиды:

Жер кадастрын автоматтандырылған басқару жүйесі (ЖКАБЖ).

Геоақпараттық жүйе (ГАЖ).

Жер учаскелері туралы мәліметтер базасы. Бұл жүйелер жерресурстарын тиімді басқару, оларды дұрыс пайдалану, сондайжерді жалға беру, сату немесе айырбастау сияқты операцияларды бақылауға мүмкіндік береді.

«GeoPortal» және «E-gov» жүйелері: Қазақстанда мемлекеттік қызметтерді көрсету процесін жеңілдету үшін E-gov (Электрондық үкімет) және GeoPortal сияқты онлайн платформалар құрылды. Бұл жүйелердің көмегімен азаматтар мен ұйымдар жер учаскелері туралы ақпаратты тексеріп, кадастрлық қызметтерді онлайн режимінде ала алады.

GeoPortal - бұл кадастрлық деректер мен картографиялық ақпаратты көрсететін портал. Ол жер учаскелерінің орналасуы, шекаралары, кадастрлық бағалары мен құқықтары туралы мәліметтерді қамтиды.

E-gov порталында жер кадастрына қатысты қызметтер, мысалы, жер учаскелерін тіркеу немесе сату туралы ақпарат алу қызметтері көрсетіледі. Қазақстандағы кадастрлық ақпараттық жүйе: Қазақстандағы жер кадастрын автоматтандыру процесі келесі бағыттарда жүзеге асырылған:

Жер учаскелерінің тіркелуі: Жер кадастрлық карталары мен шекараларының автоматтандырылған жүйелері арқылы әрбір жер учаскесі туралы ақпарат тіркеледі.

Жердің кадастрлық бағасы: Жердің нарықтық құнын есептеу үшін автоматтандырылған бағалау жүйелері енгізілді.

Құқықтық жағдайы: Жер пайдаланушылардың құқықтарын тіркеу және қорғау үшін ақпараттық жүйелер құрылды.

Жер кадастрын жаңғырту және заманауи технологияларды қолдану: Қазақстанда жер кадастрының мәліметтерін заманауи технологиялармен жаңарту жұмыстары жүргізілуде. Оның ішінде ғарыштық суреттерді пайдалану, жердің онлайн карталарын құру, GPS жүйелері мен геоақпараттық технологиялар қолдану секілді әдістер бар. Бұл жер учаскелерін бақылау мен тіркеуді айтарлықтай жеңілдетеді және оның дәлдігін арттырады.

Мемлекеттік қызметтерді автоматтандыру: Жер кадастры бойынша барлық мемлекеттік қызметтер автоматтандырылған және цифрлық жүйеге көшірілген. Бұған құқықтық актілердің автоматты түрде жаңартылуы, құжаттардың электронды нысанда берілуі мен картографиялық деректердің көрсетілуіжатады.

Жер учаскесінің сапалық жай-күйі және бағалау құнын анықтау бойынша қызмет көрсету кезінде мынадай негізгі ұғымдар пайдаланылады:

1) жеке кабинет – «электрондық үкіметтің» веб-порталындағы пайдаланушының кабинеті;

2) жер учаскесіне сәйкестендіру құжаты – жер, құқықтық және қала құрылысы кадастрларын жүргізу мақсаттары үшін қажетті жер учаскесінің сәйкестендіру сипаттамаларын қамтитын құжат;

3) мемлекеттік жер кадастрының автоматтандырылған ақпараттық жүйесі (МЖК ААЖ) – мемлекеттік жер кадастрын жүргізуге арналған, жер учаскесінің сандық және сапалық сипаттамаларын, оның ішінде оның шекаралары туралы, сондай-ақ жер учаскелерінің иелері мен жер пайдаланушылар туралы мәліметтерді қамтитын ақпараттық жүйе;

4) мемлекеттік көрсетілетін қызмет стандарты – мемлекеттік қызмет көрсетуге қойылатын, мемлекеттік қызмет көрсету ерекшеліктері ескеріле отырып, қызмет көрсету процесінің сипаттамаларын, нысанын, мазмұны мен нәтижесін, сондай-ақ өзге де мәліметтерді қамтитын негізгі талаптар тізбесі;

5) «электрондық үкіметтің» веб-порталы (портал) – нормативтік құқықтық базаны қоса алғанда, бүкіл шоғырландырылған үкіметтік ақпаратқа және электрондық нысанда көрсетілетін мемлекеттік қызметтерге, табиғи монополиялар субъектілерінің желілеріне қосуға техникалық шарттарды беру жөніндегі қызметтерге және квазимемлекеттік сектор субъектілерінің қызметтеріне қол жеткізудің бірыңғай терезесі болып табылатын ақпараттық жүйе;

6) «электрондық үкіметтің» төлем шлюзі (ЭҮТШ) – электрондық нысанда көрсетілетін өтеулі қызметтер көрсету шеңберінде төлемдер жүргізу туралы ақпарат беру процесін автоматтандыратын ақпараттық жүйе;

7) электрондық цифрлық қолтаңба (ЭЦҚ) – электрондық цифрлық қолтаңба құралдарымен жасалған және электрондық құжаттың дұрыстығын, оның тиесілілігін және мазмұнының өзгермейтіндігін растайтын электрондық цифрлық нышандар жиыны.

Жер кадастрының автоматтандырылған ақпараттық жүйелері жер ресурстарын тиімді басқарудың заманауи құралы болып табылады. Олардың көмегімен жерге байланысты барлық құқықтық және экономикалық мәселелер ашық әрі әділ шешіледі. Жер кадастрының

автоматтандырылған ақпараттық жүйелері жер ресурстарын тиімді басқарудың заманауи құралы болып табылады. Бұл жүйелер жер учаскелерінің құқықтық, техникалық және экономикалық жағдайын бақылау мен тіркеуді жеңілдетіп, ақпаратты өңдеу процестерін жылдамдатады. ААЖ арқылы жер кадастрына қатысты барлық ақпарат ашық әрі қолжетімді болады, бұл құқықтық даулар мен заң бұзушылықтарды болдырмауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, жүйелер жерді пайдалану тиімділігін арттыруға, экологиялық және экономикалық жағдайды бақылауға мүмкіндік береді.

Жер кадастрының автоматтандырылуы мемлекеттік басқару мен жер ресурстарын басқару саласындағы тиімділікті арттырып, қоғамның барлық мүшелері үшін әділ әрі транспарентті қызмет көрсетуді қамтамасыз етеді. Сонымен бірге, Қазақстандағы тәжірибе басқа елдер үшін де үлгі бола алады, себебі бұл жүйелердің дамуы мен енгізілуі әлемдегі жер ресурстарын басқарудың жаңа кезеңіне жол ашады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қазақстан Республикасының Жер кодексі. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K030000442
2. «Ұлттық жер кадастры» жүйесі туралы мәліметтер.https: //www.aisgzk.kz/aisgzk/kz/content/maps/
3. Геоақпараттық жүйелер және олардың жер кадастрындағы рөлі. https://pps.kaznu.kz/ru/Main/FileShow/
4. Бекназаров, Ж.Б. Жер кадастры : Зертханалық жұмыстарды орындауға арналған әдістемелік нұсқау. - Орал: Жәңгір хан атындағы БҚАТУ, 2013. - 36 б.
5. Оман, Р., Ахметов, Е.С. Қазіргі жерге орналастыру мен жер кадастры саласындағы ғылыми проблемалар және оларды шешу жолдары. // "Қазақстан жолы -2050" жастардың жарқын болашағы тақырыбына арналған жаратылыстану, техникалық, әлеуметтік-гуманитарлық және экономика ғылымдары бойынша студенттердің XVI ғылыми-практикалық конференциясының материалдары. , 2014. - 195-197 б.
6. Есмагулова, Б. Ж. Жерге орналастырудағы геоақпараттық технология: Оқу құралы. / Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті. - Орал: Жәңгір хан атындағы БҚАТУ, 2021. - 976.

АННОТАЦИЯ

В настоящее время процессы управления земельными ресурсами, их учета и контроля осуществляются с помощью автоматизированных информационных систем (АИС). Эти системы позволяют собирать и эффективно использовать всю информацию, связанную с землей. В статье рассматриваются автоматизированные системы земельного кадастра, их значение, структура и области применения. Автоматизированные информационные системы земельного кадастра (АИСЗК) — электронные системы, созданные для упрощения и повышения эффективности управления земельными ресурсами. Они представляют собой программные решения и платформы, предназначенные для автоматизации процесса ведения земельного кадастра. Такие системы выполняют множество функций, таких как регистрация земель, определение их правового статуса, распределение земельных участков и управление их использованием.

1. Повышение точности и надежности данных: Кадастровые данные автоматически обновляются и обрабатываются, что снижает количество ошибок, вызванных человеческим фактором.

2. Удобный интерфейс: пользователи могут быстро и легко получить информацию о земельных ресурсах.

3. Эффективное использование земельных ресурсов: Будет обеспечена регистрация прав и систематический контроль за использованием земель.

4. Экономия времени: поскольку процессы автоматизированы, это позволяет вам экономить время и ресурсы.

5. Интеграция с информационными системами: ИУС позволяет осуществлять связь и обмен информацией с другими государственными органами, в частности, налоговыми, природоохранными и землепользования.

Автоматизированные информационные системы земельного кадастра (АИСЗК) — электронные системы, созданные для упрощения и повышения эффективности управления земельными ресурсами. Они представляют собой программные решения и платформы, предназначенные для автоматизации процесса ведения земельного кадастра. Такие системы выполняют множество функций, таких как регистрация земель, определение их правового статуса, распределение земельных участков и управление их использованием.

RESUME

Currently, the processes of land management, accounting and control are carried out using automated information systems (AIS). These systems allow collecting and effectively using all information related to land. The article discusses automated land cadastre systems, their importance, structure and areas of application. Automated information systems of the land cadastre (AISZK) are electronic systems created to simplify and improve the efficiency of land management. They are software solutions and platforms designed to automate the process of maintaining a land cadastre. Such systems perform many functions, such as land registration, determining its legal status, distributing land plots and managing their use.

1. Improving the accuracy and reliability of data: Cadastral data is automatically updated and processed, which reduces the number of errors caused by the human factor.

2. User-friendly interface: users can quickly and easily obtain information about land resources.

3. Efficient use of land resources: Registration of rights and systematic control over land use will be ensured. 4. Time saving: Since the processes are automated, this allows you to save time and resources.

5. Integration with information systems: IMS allows communication and exchange of information with other government agencies, in particular, tax, environmental and land management.

Automated information systems of the land cadastre (AISZK) are electronic systems created to simplify and improve the efficiency of land management. They are software solutions and platforms designed to automate the process of maintaining a land cadastre. Such systems perform many functions, such as land registration, determining their legal status, distributing land plots and managing their use.

ӘОЖ 504.5.06

Төлеген Ж. А., Утебалиева С. Б., студенттер
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал қ.
Тасанова Ж. Б., жетекшісі
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал қ

ОРАЛ ҚАЛАСЫНЫҢ АУМАҒЫН СУ БАСУ ҚАУІПТІЛІГІ БОЙЫНША АУМАҚТАРҒА БӨЛУ

ТҮЙІН

Мақалада Орал қаласының аумағын су басу ерекшеліктері, оның геологиялық құрылымы мен осы құбылысқа әкелетін гидрогеологиялық жағдайлар қарастырылған. Жауын-шашын, қаланың өзендер арасындағы орналасуы және топырақтың ерекшеліктері сияқты су басу қаупінің негізгі факторлары анықталды. А. П. Сизов шкаласын қолдана отырып, су тасқынының экологиялық қауіптілік дәрежесі бойынша аумақты аймақтарға бөлу жүргізілді. Жер асты суларының тереңдігіне байланысты су басу деңгейі анықталды: төмен, орташа және жоғары. Зерттеу нәтижелері қорғаныс шараларын жоспарлау және әсерлерді азайту үшін маңызды тәуекел аймақтарын анықтауға көмектеседі.

Түйінді сөздер: *табиғи апат, жер асты сулары, экологиялық қауіп, аймақтарға бөлу, су басу*

Табиғи апаттар – бұл қысқа уақыт ішінде адамдардың өміріне, мүлкіне және қоршаған ортаға айтарлықтай зиян келтіретін құбылыстар. XXI ғасырда белсенді урбанизация аясында халықтың көпшілігі қалаларда шоғырланған, бұл осы аумақтардағы табиғи апаттардың ықтимал салдарының ауқымын күшейтеді. Мұндай апаттардың бір түрі су тасқыны – бұл қоғамның көптеген салаларына кері әсері мол жаһандық құбылыс. Су басу процесінің дамуы ғимараттар мен құрылыстарды пайдалану жағдайларын күрт нашарлатады, тұрғын аудандарда тұрудың ыңғайлылығын төмендетеді, бұл өз кезегінде экономикалық, әлеуметтік және экологиялық проблемаларды тудырады [1].

Аумақты су басудың экологиялық қауіптілігі тұрғын және өндірістік ғимараттардағы тұрақты ылғалдылыққа байланысты санитарлық-гигиеналық жағдайдың нашарлауынан және халықтың ауруларға шалдығуының артуынан көрінеді. Демікпе, ревматизм, радикулит, гайморит және басқалары сияқты созылмалы аурулар да күшейе түседі. Ылғалды жағдайлар аймақтың батпақтануына және ағаш өсімдіктерінің өліміне әкеледі. Жертөлелерді, төменде орналасқан қоймаларды су басу адамдарды қыста азық-түліктерді жинау мүмкіндігінен айырады, бұл әлеуметтік-экономикалық жағдайға теріс әсер етеді.

Аумақты су басу қаупінің деңгейі көбінесе табиғи жағдайлармен анықталады — рельеф, геологиялық құрылым, гидрогеологиялық және тектоникалық ерекшеліктер. Су басу қаупінің дәрежесін бағалау кезінде аэрация аймағындағы топырақтың литологиялық құрамы мен сүзу қасиеттері, пайда болу тереңдігі және су өткізбейтін қабаттардың беткі құрылымы маңызды рөл атқарады [2].

Отандық және шетелдік дереккөздерді зерделеу, сондай-ақ болған оқиғалар бойынша нақты деректерді талдау Орал қаласының аумағын су басу қаупінің дәрежесін бағалау үшін ақпаратты қорытындылауға және барынша толық ұсынуға мүмкіндік берді. Айта кету керек, бұл мәселеге бұрын отандық басылымдарда өте аз көңіл бөлінген, бұл оны әсіресе өзекті етеді.

Қарастырылып отырған аумақ Каспий маңы ойпатының солтүстік бөлігі болып табылады, континенттік плиоцендік және төрттік шөгінділердің қуатты қалыңдығынан пайда болған, сырт алдындағы кертпеш айқын шығатын тектоникалық төмендеген учаскені білдіреді. Қала аумағында саздың бетінде ежелгі аллювиалды және қазіргі заманғы аллювиалды түзілімдермен ұсынылған төрттік шөгінділердің қуатты қалың қабаты жатыр. Ежелгі аллювиалды шөгінділер Жайық өзенінің жайылма террасасын құрайды.

Каспий маңы ойпаты күрделі жер бедерімен сипатталады. Орал қаласы аймағында қаланың батысына қарай созылып жатқан Көк Сырт деп аталатын Жалпы Сырттың сілемдерімен шектелген шеті айқын көрінеді. Аталған жер бедері шығу тегі жағынан тектоникалық және абразивті. Шығысында Орал қаласы Жайық өзенімен шектесіп жатыр. Бұл еліміздегі ірі өзендердің бірі, қала маңында оның арнасының ені 150-200 м дейін жетеді. Өзен аңғарының ені 7-10 км. Үлкен су тасқыны кезінде ол толығымен сумен толады. Орал қаласынан төменгі бөлігінде Жайықтың аңғары тағы да кеңейіп, жайылмасы тармақталады. [3].

Су басу – Орал қаласының аумағы үшін ең қатты әсер ететін экологиялық процесс. Орал қаласы аумағында су тасқыны, көптеген басқа аймақтар сияқты, бірнеше факторларға байланысты болуы мүмкін. Негізгі себептер-жауын-шашын және температураның жоғарылауы, бұл қардың қарқынды еруіне, еріген ағынның пайда болуына, мұздың тез еруіне және Жайық, Шаған және Деркөл сияқты өзендердегі су деңгейінің көтерілуіне әкелуі мүмкін. Жауын-шашынның көп мөлшері өзендер мен су қоймаларындағы су деңгейін көтерді, нәтижесінде сулы горизонттарға қысым күшейіп, жер асты сулары басқа қозғалыс бағыттарының болмауынан кейін су өткізгіш топырақтар арқылы жоғары қарай көтеріледі. , Қарастырылып отырған аумақтың топырақтары қара қоңыр саздармен сипатталады, кейбір жерлерде қиыршық тастармен қабаттасқан, кейбір жерлерде саздар арасында әктас қабықшалары кездеседі, олар қысыммен шығатын жер асты суларын өткізіп, нәтижесінде аумақтарды су басуға мүмкіндік жасайды.

Тарихи деректерге қарасақ, Орал қаласы үшін су тасқыны жиі қайталанатын құбылыстардың бірі болды. XX ғасырда Орал кем дегенде төрт ауыр су тасқынынан аман қалды. Қариялардың айтуынша 1942, 1957 және 1994, 2011 жылдары Орал қаласының аумағында үлкен су басу құбылыстары орын алған. Ал адамдардың есінде қалған соңғы су тасқыны 2024 жылы болды. Жайық өзеніндегі судың ең жоғары деңгейі (950 м) 1942 жылы тіркелген (сурет.1).

Сурет 1 - Жайық өзеніндегі су деңгейінің динамикасы және қауіпті деңгей шегі

1-суретте көрсетілген жылдардағы Жайық өзеніндегі су деңгейінің өзгеруі көрсетілген, сонымен қатар қауіпті су деңгейін (850 см) көрсететін сызық қосылған. 1994 және 2024 жылдары су деңгейі осы мәнге жақын екендігі байқалады, бұл осындай кезеңдердегі бақылаудың маңыздылығын көрсетеді.

Жазық су айдындарында және әлсіз эрозиялық желісі бар ойпатты аймақтарда орналасқан нашар құрғатылған аумақтар су басуға ұшырайды. Бұл аудандар жер асты сулары мен аймақтық су өткізбейтін қабаттардың жақын орналасуымен, жер асты ағынының төмен модулімен, жер бедерінің кішігірім беткейлерімен және жер үсті ағынының бұзылуымен сипатталады, бұл осы учаскелерде гидродинамикалық режимнің бұзылуына әкеледі [1, 2]. Оларға ежелгі үстірттердің тегіс беттері, өзен террасалары жатады [4].

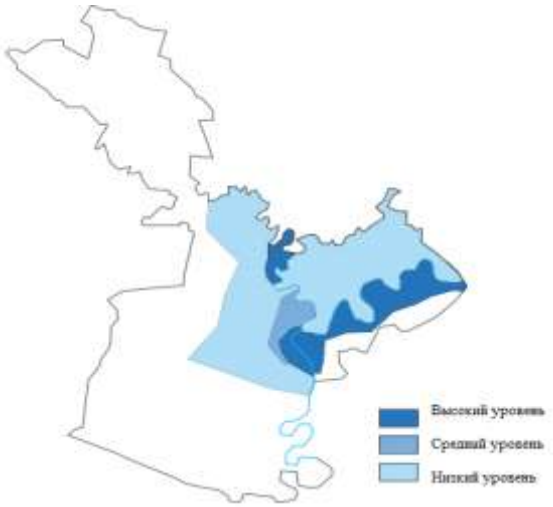
Су басудың экологиялық қауіптілігі жер асты гидросферасының осы аумақтағы халықтың экологиялық және әлеуметтік-экономикалық өмір сүру жағдайлары нашарлайтын жағдайын білдіреді. Жүргізілген зерттеулердің нәтижелері бойынша Орал қаласының аумағын су басудың экологиялық қауіптілік деңгейі бойынша аймақтарға бөлу жүргізілді. Орал қалалық жерлерінің су басу жағдайын аймақтарға бөлу және бағалау үшін А.П. Сизов ұсынған шкала қолданылды (2012) [5], яғни жер асты суларының орналасу деңгейі бойынша су тасқынына бейімділігін анықтау және тиісті баллдық бағамен салыстыру.

Ол үшін қала аумағында жер асты суларының тереңдігін анықтау үшін зерттеулер жүргізілді. Көктемгі су тасқыны кезінде "Жайықгидрогеология" ЖШС ұңғымаларынан алынған деректерді, бақылау нәтижелерін және метеорологиялық есептерді талданды.

Кесте 1- Су басу бойынша қалалық жерлердің жай-күйінің бағалау мәндері

Жер асты суларының орналасу тереңдігі, м	Су басу дәрежесі	Жер жағдайына сипаттама
5 жоғары	Төмен	Төмен су басу деңгейі төмен аймақтар. Мұндай жерлерді игеру және дамыту үшін ең жақсы деп санауға болады.
1,5–5	Орташа	Су басу деңгейі бар учаскелер. Бұл жерлерді пайдалануға болады, бірақ жоспарлау кезінде су басу қаупін ескеру қажет.
1,5 төмен	Жоғары	Су басу деңгейі жоғары учаскелер. Мұндай жерлерде судан қорғау бойынша қосымша шараларсыз құрылыс салу ұсынылмайды.

Геологиялық құрылым мен гидрогеологиялық жағдайлардың ерекшеліктерін қамтитын жүргізілген зерттеулердің нәтижелері бойынша біз алғаш рет су басу қаупі дәрежесі бойынша Орал қаласының аумағын аймақтарға бөлдік (сурет.2).

Сурет 2 - Су басу қаупі дәрежесі бойынша Орал қаласының аумағын аймақтарға бөлу. Аймақтар: 1-төмен деңгей; 2-орташа деңгей, 3 - жоғары деңгей

А.П. Сизов (2012) шкаласы бойынша Орал қаласының аумағы су басу қаупінің төмен, орташа және жоғары деңгейі аймақтарға бөлінді [5]. Жер асты суларының тереңдігі туралы жиналған ақпарат негізінде су басудың әртүрлі аймақтарын көрсететін карта жасалды. Бұл проблемалық аймақтарды визуализациялауға көмектеседі.

Кесте 2 - Қалалық жерлерді су басу салдарының қауіптілігі

Су басу деңгейі, жер асты суларының орналасу тереңдігі, м	Су басу салдарларының қауіптілігі						
	Функциональдық аймақ						
	Қоғамдық құрылыс	Тұрғын құрылыс	Көліктік	Өндірістік	орман және орман-саябақ құрылыстары	Резервтік	Зираттар
Төмен, >5	Жоқ						
Орташа, 1,5–5	Орташа	Жоғары	Орташа	Орташа	Жоғары	Жоқ	Орташа
Жоғары, <1.5	Жоғары					Орташа	Жоғары

2-кесте жер асты суларының деңгейіне байланысты Орал қаласының әртүрлі функционалды аймақтары үшін су басудың ықтимал қауіптері мен салдарын бағалауға көмектеседі. Аумақтарды экономикалық игеру кезінде су басу ең көп таралған жағымсыз процестердің біріне жатады. Су тасқынының экологиялық қауіптілік дәрежесі көбінесе аймақтың нақты табиғи жағдайларына байланысты. Орал қаласының аумақтарын су басу қаупі дәрежесі бойынша жіктеуді жер асты суларының деңгейі, жер үсті ағынының сипаты мен қарқындылығы, жер бедерінің ерекшеліктері, сондай-ақ гидрометеорологиялық бақылаулар деректері сияқты бірнеше факторлардың негізінде жүргізуге болады. Бұл жіктеу Орал қаласының аумағын аймақтарға бөлуге, қажетті қорғаныс шараларын жоспарлауға және су тасқынына байланысты ықтимал тәуекелдерді азайтуға көмектеседі. Болашақта су басу қаупінің әртүрлі деңгейлері бар аймақтарға (төмен, орта және жоғары) аумақтарды пайдаланудың ерекше жағдайлары бар аймақтардың мәртебесін белгілеу ұсынылады.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Морозова Н.М. Анализ проблемы подтопления территорий городов [Текст] / Н.М. Морозова //Материалы всероссийской конференции в 3-х частях. Том Часть 1. Инженерно-строительный институт Санкт-Петербургского политехнического университета Петра Великого. Санкт-Петербург, 2021. – С 136-138.
2. Тюменцева О.В. Экологическая опасность подтопления территории города Омска [Текст] / О.В. Тюменцева // Вестник СибАДИ. 2011. №19. – С 40-44.
3. Москалев Е.Г. Природные условия города Уральска и его окрестностей [Текст] / Е.Г. Москалев. Ученый записки Том 3. Вып.5 г. Уральск. 1956 г. - 137 с.
4. Ременюк Д. О. Комплексная оценка параметров территорий зон подтопления с учетом влияния подземных вод [Текст] /Д.О. Ременюк // Столыпинский вестник. 2021. №3. – С. 41-44.
5. Сизов А.П. Оценка качества и мониторинг земель сверхкрупного города (на примере Москвы) монография [Текст] /А.П.Сизов. – М.: Изд-во МИИГАиК, 2012. – 242 с.

АННОТАЦИЯ

В статье рассмотрены особенности подтопления территории города Уральска, включая его геологическое строение и гидрогеологические условия, приводящие к данному явлению. Выделены основные факторы риска подтопления, такие как атмосферные осадки, расположение города между реками и особенности грунтов. Произведено зонирование территории по степени экологической опасности подтопления, используя шкалу А.П. Сизова. Определены уровни подтопления: низкий, средний и высокий, в зависимости от глубины залегания грунтовых вод. Результаты исследований помогут визуализировать зоны риска, что важно для планирования защитных мер и минимизации последствий.

RESUME

The article considers the features of flooding of the territory of the city of Uralsk, including its geological structure and hydrogeological conditions leading to this phenomenon. The main risk factors of flooding, such as precipitation, the location of the city between rivers and soil features, are highlighted. The territory was zoned according to the degree of environmental danger of flooding, using the scale of A.P. Sizov. The levels of flooding have been determined: low, medium and high, depending on the depth of groundwater. The results of the research will help to visualize the risk zones, which is important for planning protective measures and minimizing the consequences.

УДК 68.37.31

Шапихова Ж. Ж., Буркитбаева Г. А., студенты
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана, г. Уральск
Калиева Л. Т., руководитель
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана, г. Уральск

ФИТОЭКСПЕРТИЗА – ОСНОВНОЙ ЭТАП ПРЕДПОСЕВНОЙ ПОДГОТОВКИ СЕМЯН СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫХ КУЛЬТУР

АННОТАЦИЯ

Фитоэкспертиза семян является эффективным методом определения зараженности семян болезнями, позволяющий выявить наличие или отсутствие грибных и бактериальных заболеваний, видовой состав возбудителей и степень зараженности ими.

Оценку зараженности болезнями семян проводят в соответствии с ГОСТ 12044-93, ГОСТ 59644-2021 «Семена сельскохозяйственных культур. Методы определения заражённости болезнями».

На основании результатов фитоэкспертизы семян можно сделать выводы о возможности использования конкретной партии зерна для семенных целей и о целесообразности протравливания семян. Протравливание семян является важным приёмом в технологии возделывания сельскохозяйственных культур, защищающим растения в ранние

фазы развития от семенной, почвенной инфекции. Существуют протравители семян, используя которые можно получить здоровые всходы сельскохозяйственных культур.

Проведенная студентами фитопатологическая экспертиза семян зерновых культур в лабораторных условиях, показала зараженность семян следующими грибными патогенами: альтернариозом, фузариозом, септориозом, плесенями, гельминтоспориозом.

Ключевые слова: *фитоэкспертиза семян, яровая пшеница, грибные болезни, протравители семян, лабораторный метод*

Экспертиза фитосанитарного состояния семян сельскохозяйственных культур, в частности зерновых культур, в хозяйстве помогает спланировать меры для получения наиболее полного урожая и предотвратить его потери еще до посева, начиная с подготовки семян. Невозможно правильно установить норму высева семян, если известна только лабораторная всхожесть и масса 1000 зерен и неизвестно, сколько проростков погибнет или останется недоразвитым в результате инфекции.

Поэтому фитосанитарная экспертиза семенного материала играет ключевую роль в обеспечении здоровья сельскохозяйственных культур и в защите от потенциальных угроз, связанных с фитопатогенами.

Для получения урожая качественного зерна нельзя работать вслепую и лабораторная экспертиза на современном оборудовании – это отличное подспорье для выявления инфекции семян. Поэтому проведение профилактики или лечения, является необходимой диагностикой для выявления инфекции, т.е. заражение семян патогенами и определение степени поражения их и возможности получения лучшего результата. Поэтому использование «метода рулонов» является эффективным инструментом для выявления ряда заболеваний, таких как фузариоз, гельминтоспориоз, альтернариум и пенициллиум, которые могут существенно повлиять на качество семян и последующие урожаи.

Кроме того, важно отметить, что регулярная диагностика и своевременное применение профилактических мероприятий, таких как обработка семян, фунгицидами, а также соблюдение севооборота и других агротехнических мероприятий, помогают минимизировать риски распространения этих болезней.

Основными патогенами, которые мы находим на семенах лабораторным методом: в нашем случае являются фузариоз гельминтоспориоз, альтернариум, пенициллиум. Могут наблюдаться также и другие, менее важные бактерии, мукор и другие, а пыльную головню в семенах можно определить только относительно сложной методикой вываривания зародышей в щёлочи, их окраской и последующим поиском под микроскопом мицелия головневого гриба, но на этот вид анализа нужно обращать внимание при обследовании сельскохозяйственных угодий.

Поэтому своевременно понять важность проведения фитосанитарного анализа семян, от которого зависит успешное ведение сельского хозяйства и правильный выбор препаратов для обеззараживания посевного материала на основе результатов фитоанализа, способствующее увеличению урожайности и снижению рисков распространения болезней и вредителей.

Целью данной работы являлось определение видового состава патогенных грибов семенного материала зерновых культур Западного Казахстана.

Объектом исследования послужили семена яровой пшеницы сорта Альбидум 32, выращенное на опытных полях Уральской сельскохорзяйственной опытной станции. При анализе семян использовался ГОСТ 12044-93, в частности биологический метод [3], который применяют для выявления внешней и внутренней зараженности семян болезнями. Он основан на стимуляции развития и роста микроорганизмов в зараженных семенах. Зараженность семян определяли при проращивании их на питательных средах (картофельно-глюзный агар и среда Чапека). Перед посевом проводили пробную подготовку. Семена промывали струей воды под водопроводным краном в течение 1-2 ч и дезинфицировали 96%-ным спиртом в течение 1-2 мин. Затем семена промывали в стерильной воде и просушивали между листами стерильной фильтровальной бумаги. Семена помещали в чашки Петри по 10 шт. и ставили их для проращивания в термостат при температуре 22 °С - 25 °С. В течение всего периода

исследования проводили ежедневный контроль. Анализ результатов проводили на 15-е сутки (рисунок 1).

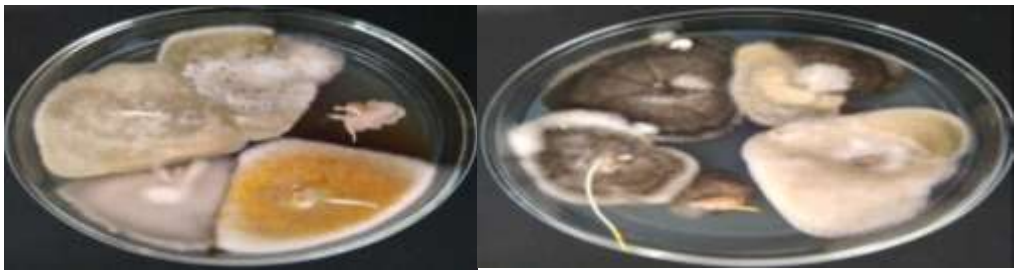
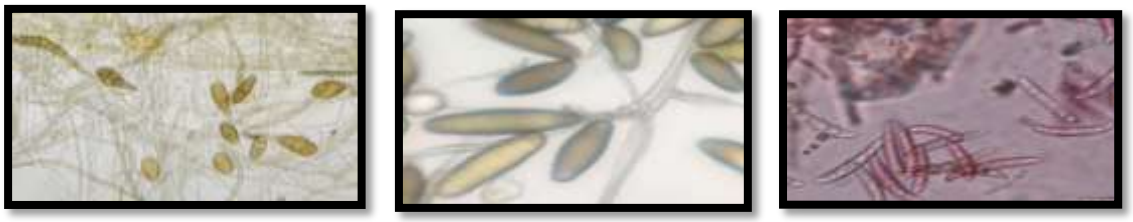

Рисунок 1- Грибковая обсемененность на семенах яровой пшеницы

На рисунке 1 показана грибковая обсемененность семян зерновых культур (яровая пшеница). Для идентификации грибов использовали микроскопическое исследование под микроскопом (рисунок 2) и определение видовой принадлежности с помощью определителей.

Alternaria spp. Bipolaris spp. Fusarium spp.

Рисунок 2 - Возбудители семенной инфекции яровой пшеницы

По результатам микроскопии были определены 3 вида патогенных грибов: Alternariatenius, Bipolarissorokiniana и Fusariumgraminearum. Данные виды являются основными возбудителями заболеваний зерновых культур, таких как: корневые гнили, стеблевая пятнистость и болезни зародышей. Помимо фитопатогенных грибов были обнаружены сапротрофные плесневые грибы родов Penicillium, Aspergillus, Mucor и Cladosporium.

При проведении такого анализа важно учитывать специфику патогенов, которые приводят к распространению их в конкретном регионе или хозяйстве. Например, в одних районах могут быть более активными грибковые заболевания, а в других - насекомые, которые соответственно и требуют разных подходов к обработке семян.

Также стоит отметить, что комбинированные препараты, которые действуют как против грибковых инфекций, так и против вредителей, могут быть очень эффективны в случае комплексных угроз. Однако важно понимать, что такие препараты могут иметь разные режимы применения и ограничения, в зависимости от культуры, для которой они используются.

Поэтому важность знания патогенных комплексов для грамотного выбора препаратов абсолютно оправдана, что позволяет сельхозпроизводителям снизить затраты и повысить устойчивость растений.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Нормов Д., Шевченко А., Федоренко Е. Озонирование повышает посевные качества семян // Сельский механизатор. —2009. — № 1. — С. 14-15.
2. Авдеева В.Н., Молчанов А.Г., Безгина Ю.А. Экологический метод обработки семян пшеницы с целью повышения их посевных качеств // Современные проблемы науки и образования. — 2012. — № 2. — С. 21-23.
3. 3 ГОСТ 12044-93. Семена сельскохозяйственных культур. Методы определения зараженности болезнями. – Введ. 1995-01-01. – М.: Изд-во стандартов, 1995 – 152 с.
4. Васильчук Н.С. Предпосевная обработка семян озоном // Современное растениеводство России. – 2004. – № 12. – С. 67-68.

5. Авдеева В. Н., Стародубцева Г. П., Любая С. И. Предпосевная обработка семян пшеницы озоном // Аграрная наука. – 2008. – № 5. – С. 19-20.

6. Нормов Д.А. Озон против микотоксикозов фуражного зерна // Сельский механизатор. – 2009. – №4. – С. 2–4.

7. Пинчук Л.Г., Сигачёва М.А., Гридина С.Б. Оценка белковистости зерна яровой пшеницы под влиянием предпосевного озонирования семян в Кузнецкой лесостепи // Вестник Алтайского государственного университета. – 2013. – №9 (119). – С. 6.

8. Сорокин А.Н., Морозова Т.М. Влияние озонирования семян на урожайность и показатели качества зерна яровой пшеницы // Владимирский земледелец. – 2018. – №3. – С. 32-35.

9. Сорокин А.Н., Морозова Т.М. Эффективность предпосевного озонирования семян при выращивании яровой пшеницы // Современные наукоёмкие технологии. Региональное приложение. – 2019. – №59 (3) – С. 126-132.

10.Крылов Е.А. Изучение особенностей совместного инфицирования яровых зерновых культур головней и ВЖКЯ. // Фитосанитарное оздоровление экосистем. Материалы 2-го Всероссийского съезда по защите растений. С.-П.:ВИЗР, 2005. – С. 186-187.

11.Павлова. В.В., Кожуховская В.А., Крылов Е.А. Варьирование эффективности протравителей против Ustilago nuda в зависимости от условий внешней среды. // Фитосанитарное оздоровление экосистем. Материалы 2-го Всероссийского съезда по защите растений. С.-П.:ВИЗР, 2005. – С. 330-332.

12.Крылов Е.А. Влияние Ustilago nuda на микоценоз возбудителей корневых гнилей ярового ячменя. // Приоритетный национальный проект «Развитие АПК» - новые возможности для молодых ученых. Материалы международной научной конференции молодых ученых и специалистов. М., 2006. – С. 359- 362.

ТҮЙІН

Тұқымдарды фитопатологиялық зерттеу тұжырымы тұқымның аурумен жұқтыруын анықтаудың тиімді әдісі болып табылады, ол саңырауқұлақ және бактериялық аурулардың бар-жоғын, қоздырғыштардың түр құрамын және олармен жұқтыру дәрежесін анықтауға мүмкіндік береді. Тұқымдардың инфекциялық ауруларын бағалау МЕМСТ 12044-93, МЕМСТ R 59644-2021 "Ауыл шаруашылығы дақылдарының тұқымдары. Ауру жұқтыруды анықтау әдістері». Тұқымдарды фитопатологиялық зерттеу тұжырымы нәтижелері бойынша нақты астық партиясын тұқым шаруашылығы мақсатында пайдалану мүмкіндігі және тұқымдарды таңудың орындылығы туралы қорытынды жасауға болады. Тұқым таңу өсімдік өсіру технологиясының маңызды техникасы болып табылады, дамудың ерте сатысындағы өсімдіктерді тұқымнан, топырақ жұқтырудан қорғайды. Тұқым қорғау құралдары бар, оларды пайдалана отырып, ауыл шаруашылығы дақылдарының сау өскіндерін алуға болады.

Зертханалық жағдайда оқушылар жүргізген фитопатологиялық зерттеу тұжырымы бойынша астық дақылдарының тұқымдарында келесі саңырауқұлақ қоздырғыштары анықталды: Альтернариоз, Фузариоз, Септориоз, Зең, Гельминтоспориоз.

RESUME

Phytopathological examination of seeds is an effective method for determining the infection of seeds with diseases, which allows you to identify the presence or absence of fungal and bacterial diseases, the species composition of pathogens and the degree of infection with them. Assessment of seed disease infestation is carried out in accordance with GOST 12044-93, GOST R 59644-2021 "Seeds of agricultural crops. Methods for determining disease infection". Based on the results of phytopathological examination of seeds, it is possible to draw conclusions about the possibility of using a specific batch of grain for seed purposes and about the expediency of seed dressing. Seed dressing is an important technique in the technology of crop cultivation, protecting plants in the early phases of development from seed, soil infection. There are seed protectants, using which you can get healthy shoots of agricultural crops. The phytopathological examination of grain seeds carried out by students in laboratory conditions showed the contamination of seeds with the following fungal pathogens: Alternaria, Fusarium, Septoria, Molds, Helminthosporium.

УДК 631.53
Илясова Б., Коннова В., студенты
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана, г. Уральск
Мухомедьярова А.С., руководитель
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана, г. Уральск

ПОДГОТОВКА СЕМЯ КЕДРА К ПОСАДКЕ

АННОТАЦИЯ

Статья посвящена особенностям размножения и выращивания кедра сибирского, однодомного дерева, обладающего значительными экологическими и хозяйственными свойствами. Рассматриваются процессы цветения, опыления и формирования семян, а также методы подготовки семян к посадке, включая замачивание и стратификацию. Особое внимание уделяется выбору почвы и субстратов для успешного роста саженцев. В исследовании представлены различные варианты почвосмесей на основе верхового торфа, перлита, вермикулита, березовых опилок и опоки, каждый из которых вносит вклад в улучшение структуры почвы и влагоудерживающих свойств. Подчеркивается важность правильного выбора компонентов для создания оптимальных условий для роста кедровых саженцев, что может способствовать восстановлению лесных экосистем и сохранению биоразнообразия.

Ключевые слова: *кедр, стратификация, семена, обработка, торф верховой*

Кедр сибирский - дерево однодомное, в верхней, наиболее освещенной части кроны располагаются женские семяпочки, ниже — мужские стробилы. «Цветет» кедр в июне. Женские «шишечки» малиново-фиолетового цвета прячутся в хвое около верхушечной почки побега. Мужские «цветки», оранжево-малинового цвета, собраны в крупные «соцветия» у основания побегов. Через 3-5 дней они буреют и опадают. Пыльца разносится ветром. После опыления женские шишечки закрываются, становятся зелено-бурыми, подрастают до 2-3 см и до весны следующего года их называют «озимью» [1-5]. Оплодотворение и формирование семян происходит с конца августа и весь сентябрь. Чтобы обеспечить перекрестное опыление желательно иметь группу кедров (от 3 и более). Для повышения надежности опыления женских «цветков» у молодых кедров можно провести искусственное доопыление: стряхнуть пыльцу мужских «цветков» на бумагу, поместить ее в баночку и хранить несколько дней в холодильнике. По мере раскрывания женских «цветков» наносить на них пыльцу мягкой кисточкой или аккуратно сдувать с листа бумаги [6-12]. Кедр растет и плодоносит несколько веков.

Для подготовки семян кедра к посадке были выполнены следующие шаги**:**

Процесс доставания семян из шишки, замачивание орешек в воде на 1 сутки.

Рисунок 1- Замачивание семян

Замачивание пригодных семян в слабом растворе хлоргексидина.

Раствор уничтожит в орешках все болезнетворные организмы.

Также можно провести стратификацию — процесс, при котором на семена воздействуют холодом, имитируя природные условия, необходимые для прорастания. Для этого в декабре семена раскладывают на влажной ткани, сворачивают её в рулон, убирают в

полиэтиленовый пакет и помещают в холодильник, где семена оставляют на 2–3 месяца. Всё это время нужно контролировать увлажнённость ткани.

Рисунок 2- Подготовка семян

Выбор почвы и горшка для посадки кедра.

Кедр растет медленно, поэтому для первых лет жизни саженцам вполне подойдет небольшой горшок или пластиковый стакан объемом 300-400 мл и высотой 10 см. Обязательно наличие дренажных отверстий.

Для проведения исследований были подготовлены следующие варианты:

1. Торф верховой (контроль)
2. Торф верховой + перлит
3. Торф верховой + вермикулит
4. Торф верховой + березовые опилки
5. Торф верховой + опилки местной породы
6. Торф верховой + опока

Рисунок 3 - Варианты исследования

Верховой торф - пористый, волокнистый, легкий. Он не питательный, как низинный, имеет высокую кислотность (3-4 pH), устойчив к слеживанию и разложению.

Его основа – мхи, кустарники и травянистые растения, которые разлагаются ближе к поверхности равнинных болот без участия кислорода.

Волокнистая структура торфа делает почву более легкой и влагоемкой, способной долго удерживать влагу.

Верховой торф довольно кислый, а большая часть растений не переносит кислой среды. Поэтому верховой торф раскисляют, смешивая с известкующими материалами. Раскисленный верховой торф отлично подходят для выращивания рассады, овощных и других влаголюбивых культур. Такой торф является основой для различных субстратов и почвосмесей.

Верховой торф добавляют для подкисления почвы при выращивании растений, любящих кислую среду, в пропорции 1:1 к грунтам.

Рисунок 4 – Торф верховой

Перлит - горная порода вулканического происхождения. На кромке потока лавы, в местах первичного соприкосновения магматических расплавов и земной поверхности, в результате быстрого охлаждения (закалки) лавы формируется вулканическое стекло — обсидиан.

Вермикулит - химически и биологически инертный материал, стойкий к воздействию высоких температур, не ступающий во взаимодействие с расплавленным металлом, негорючий, что исключает выделение вредных веществ при огневом контакте, нетоксичный и не подверженный гниению, обладает высокими сорбционными свойствами.

Березовые опилки - опилками называют мелкие древесные частицы, которые получают при распилке, шлифовании и сверлении древесины. Они содержат целлюлозу и другие элементы. Состав варьирует в зависимости от породы дерева.

Рисунок 5 – Опока

Опока – кремнистая порода высокоэффективная экологический чистый природный материал. Состоит из кремневых остатков организмов. Улучшает аэрацию грунта, снижает количественное содержание в нем тяжёлых металлов. Повышают влагоудерживающие способности нейтрализует кислотность почвы. Способствует укреплениюи развитию корневой системы, листьев и стеблей растений.

Кедр сибирский представляет собой уникальное дерево, обладающее важными экологическими и хозяйственными свойствами. Процесс его размножения и выращивания требует внимательного подхода, включая правильное опыление и подготовку семян. Использование различных субстратов, таких как верховой торф, перлит, вермикулит, березовые

опилки и опока, позволяет создать оптимальные условия для роста и развития кедровых саженцев. Каждый из этих материалов вносит свой вклад в улучшение структуры почвы, влагоудерживающих свойств и аэрации, что способствует укреплению корневой системы и общему здоровью растений. Таким образом, правильный выбор компонентов для почвосмесей является ключевым фактором успешного культивирования кедра сибирского, что в свою очередь может способствовать восстановлению лесных экосистем и сохранению биоразнообразия.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Кирсанов В.А. Биолого - экологическая характеристика кедра сибирского как главного лесообразователя сибирских кедровых лесов // Воспроизводство кедровых лесов на Урале и в Западной Сибири: сб. науч. Тр ИЭРиЖ/ отв. Ред. Р.С. Зубарева, В.А. Кирсанов, Свердловск, 1981. - С. 3-12.
2. Терехов Г.Г., Андреева Е.М., Стеценко С.К. Оценка культур кедра сибирского в конце первого класса возраста/Г.Г. Терехов, Е.М. Андреева, С.К. Стеценко // Лесной журнал. - 2021. - № 6. - С. 56-68.
3. Терехов Г.Г. Стеценко С.К., Андреева Е.М. Крюк В.И. Луганский В.Н. Особенности формирования чистых и смешенных культур кедра сибирского с сосной обыкновенной и елью сибирский на Среднем Урале/ Г.Г. Терехов, С.К. Стеценко, Е.М. Андреева, В.И. Крюк, В.Н. Луганский // Лесотехнический журнал. - 2018, Т.18, № 2(30). – С. 95-104.
4. Пентелькина Ю.С. Влияние подготовки семян на выход и рост сеянцев кедра сибирского в опытных посевах //Сб.науч. трудов докторантов и аспирантов. /Научн.тр.МГУЛ – 2001. - Вып.309(3) - С. 118 - 122.
5. Кречетова Н.В., Штейникова В.И. Рекомендации по сбору и подготовке к посеву семян кедра корейского и ясеня маньчжурского (под ред. Ершова Л.А.).- ДальНИИЛХ, Хабаровск, 1973. - 31 с.
6. Казаков А.В. Особенности прорастания семян кедра. В сборнике: Студенческая наука - первый шаг в академическую науку. Материалы Международной студенческой научно-практической конференции с участием школьников 10-11 классов. В 4-х частях. Чебоксары, 2024. - С. 251-253.
7. Кобаяси Р., Хонго И., Выводцев Н.В. Особенности роста кедра корейского в пригороде Хабаровска. В сборнике: Философия современного природопользования в бассейне реки Амур. Сборник докладов международного экологического семинара. Под редакцией П.Б. Рябухина. 2014. - С. 122-126.
8. Гудиев Ч.Г. Кедр и микроклимат В сборнике: Современные проблемы науки и образования. Материалы международных научных конференций, проведенных Академией Естествознания (Международной ассоциацией ученых, преподавателей и специалистов). Москва, 2023. - С. 42-43.
9. Заварзин В.В. Особенности почвенных условий произрастания кедра сибирского/ В.В. Заварзин, А.В. Гемонов, А.В. Лебедев, В.М. Градусов// Природообустройство. - 2019. - № 5. - С. 124-130.
10. Кречетова Н.В., Штейникова В.И., Василькевич Л.И. Биохимические изменения в семенах кедра корейского при стратификации. В сборнике: Использование и воспроизводство лесных ресурсов Дальнего Востока. Хабаровск, 1975. - С. 308-317.
11. Третьякова И.Н. Биологические свойства семян кедра сибирского/ И.Н. Третьякова // Лесоведение. - 2023. - № 6. - С. 608-616.
12. Дроздов И.И., Войтюк М.М. Выращивание посадочного материала кедра корейского / И.И. Дроздов, М.М. Войтюк // Лесное хозяйство. - 1989. - № 4. - С. 34-35.

ТҮЙІН

Мақала сібір балқарағайының көбею және өсіру ерекшеліктеріне, экологиялық және экономикалық қасиеттері бар біртектес ағашқа арналған. Гүлдену, тозаңдану және тұқым қалыптастыру процестері, сондай-ақ тұқымдарды отырғызуға дайындау әдістері, соның ішінде сіңдіру және стратификация қарастырылады. Көшеттердің сәтті өсуі үшін топырақ пен

субстраттарды таңдауға ерекше назар аударылады. Зерттеу шымтезек, перлит, вермикулит, қайың үгіндісі және опока негізіндегі топырақ қоспаларының әртүрлі нұсқаларын ұсынады, олардың әрқайсысы топырақ құрылымы мен суды сақтау қасиеттерін жақсартуға ықпал етеді. Орман экожүйелерін қалпына келтіруге және биоәртүрлілікті сақтауға ықпал ететін балқарағай көшеттерінің өсуіне оңтайлы жағдай жасау үшін компоненттерді дұрыс таңдаудың маңыздылығы атап өтіледі.

RESUME

The article is devoted to the peculiarities of reproduction and cultivation of Siberian cedar, a monoecious tree with significant ecological and economic properties. The processes of flowering, pollination and seed formation are considered, as well as methods of preparing seeds for planting, including soaking and stratification. Special attention is paid to the choice of soil and substrates for the successful growth of seedlings. The study presents various variants of soil mixtures based on peat, perlite, vermiculite, birch sawdust and sawdust, each of which contributes to improving soil structure and moisture-retaining properties. The importance of choosing the right components is emphasized in order to create optimal conditions for the growth of cedar seedlings, which can contribute to the restoration of forest ecosystems and the conservation of biodiversity.

ӘОЖ 619:618.14-002:636.2

Ғани А.А., магистрант
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал қ.
Кереев А.К., жетекшісі
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал қ.

СИЫРЛАР ЭНДОМЕТРИТІН БАЛАУ ЖӘНЕ ЕМДЕУДІҢ ТИІМДІ ӘДІСТЕРІ

ТҮЙІН

Мақалада сауын сиырларда кездесетін созылмалы эндометритті анықтау және емдеудің қазіргі әдістері қарастырылған. Ауру жатырдан іріңді бөліністер арқылы анықталады, ультрадыбыстық, тік ішек арқылы және вагиноскопиялық зерттеулер қолданылады. Эндометрий биопсиясы мен цитологиясы, әсіресе босанғаннан кейінгі кезеңде, маңызды диагностикалық әдістер болып табылады. Емдеудің негізгі тәсілі ретінде антибиотиктер пайдаланылады, алайда оларға төзімділіктің артуы жаңа ветеринариялық препараттарды әзірлеуге түрткі болды.

Түйінді сөздер: *сауын сиыры, эндометрит, диагностика, терапия, инфекция*

Репродуктивті функцияның бұзылуы, бедеулік пен функционалдық бедеулік болып табылады. Бүкіл дүниежүзі мамандарын ірі қара малының патологиялық жағдайы алаңдатып отыр. Бұл ірі қара малының көбеюіне тежеу болып және сиырлардағы бедеулікті тудыруға байланысты айтарлықтай экономикалық тұрғыдан үлкен шығын әкеледі. Инфекция туғаннан кейін ірі қара малының кез келген жатырында кездеседі. Бұл бактериялық жүктеме әдетте төлдегеннен кейінгі алғашқы 3 аптада азаяды, бірақ кейбір сиырларда 14 аптаға артуы мүмкін. Ол эндометритте және оның астындағы без тінінде орналасқан инфекция ретінде анықталды. Сиырлардың шамамен 10-15% туудан кейінгі эндометритке шалдығады. Барлық зерттеулер эндометритті клиникалық және субклиникалық формаларға жіктейді. Туудан кейін 21 күннен кейін қынапта анықталған жатырдың шырышты-іріңді бөліністерінің (шамамен 50% ірің, 50% шырыш) немесе іріңді (>50% ірің) болуымен сипатталды .[1]

Субклиникалық эндометрит туудан кейінгі 21-33 күндері жиналған цитологиялық үлгілерде >18% нейтрофилдердің немесе босанғаннан кейінгі 34-47 күндері жиналған үлгілерде >10% нейтрофилдердің болуымен анықталды.

Жатыр ауруларын бақылауға арналған тікелей әрекетті бақылау технологиясы фермердің жұмысын айтарлықтай жеңілдетеді. Жазбаларды талдай отырып, маман жануарлардың мінез-құлқын кезең-кезеңімен талдайды және өңдеу немесе клиникалық сараптама жүргізу тұрғысынан іріктеу әрекеттерін бағыттайды. [2]

Клиникалық тексеру. Сиырларды клиникалық тексеру кезінде қынаптан бөліну сипатын байқау үшін вульваны, ернеулер аралығын және құйрықты тексеруден басталады. ттуудан кейінгі 20 күнде іріңді бөліністің болуы және жатыр мойны диаметрі >7,5 см, немесе 26 күнде шырышты-іріңді болуы клиникалық эндометрит белгілері болып табылады. Жатыр мойнын, жатырды, аналық безді пальпациялау және патологиялық жағдайларда жатыр түтіктерін анықтау арқылы трансректальді зерттеу клиникалық эндометрит жағдайында ең көп таралған диагностикалық әдіс болып табылады, тіпті егер ол аз көрсеткіш болса да (ауытқып тұратын) жатыр мүйізі, жатыр қабырғасының қалыңдауы, жатырдың төменгі бөлігіндегі іріңді бөліністер болады. [3]

Вагиноскопия. Вагиноскопиялық зерттеу трансректальды пальпацияға қарағанда клиникалық эндометрит диагностикасының ең тиімді әдісі болып табылады. Секрецияның шығуын бағалау үшін вагиноскопиялық зерттеу үш Полански типті клапандары бар немесе бұрын дезинфекцияланған пластиктен жасалған металл спекулумды қолдану арқылы жүзеге асырылуы мүмкін. Қарапайым, тиімді және жылдам әдіс - бұл мазмұнды қолғап киген қолмен тексеру және оны бағалау.

Вагиноскопия кезінде жатырдың ағуының болуы немесе болмауы инфекцияның ауырлығына, жатырдың жиырылуына, секрецияның жойылу жылдамдығына және тексеруді жүргізетін қызметкерлердің тәжірибесі әсер етуі мүмкін. Жабық жатыр мойнындағы ағып кетулер анықталмауы мүмкін, бұл автоматты түрде эндометриттің жоқтығын білдірмейді.

Қынаптық сұйықтық үлгілерін жинаудың баламалы тәсілі Metricheck құрылғысын пайдалану болып табылады, ол бір ұшында 4 см диаметрі резеңке жарты шары және екінші ұшында металл тұтқасы бар, ұзындығы 50 см болаттан жасалған таяқша болып табылады.

Metricheck құрылғысын тазартылған жыныс еріндері арқылы енгізуді, оны вагинальды қойманың бас сүйек бөлігіне жылжытуды, содан кейін оны 45 градус бұрышпен кері тартуды қамтиды. Құрылғының жарты шарында жатырдың бөлінуі байқалмаса, дөңес бетінде іріңді материал көрінгенше құрылғы қайта енгізіледі.[4]

Вагинальды шырыштың табиғаты иіс сияқты болуы мүмкін. Иісі жатырда белгілі бір бактериялардың болуын көрсетеді. Мөлдір шырыш жатырдағы бактериялардың аз мөлшерін көрсетеді, ал жағымсыз иісі бар іріңді ағу жатырда инфекцияның болуымен байланысты болады.

Жатыр pH-ы. Жатыр pH мәні эструс циклінің кезеңдерінде өзгереді, ең төменгі мән овуляциядан 2 күн бұрын және эструс кезінде байқалады және 7,30 құрайды. Қалыпты асыл тұқымды сиырларда қынаптық шырышты pH 7,2 ± 1,10 құрайды. Анықтауға кедергі болып ірі қара малдың жатырының денесіне тікелей енгізілетін арнайы зондтардың дамымауы болып табылады.[5,6]

Жатыр микробиологиясы. Пренатальды және постнатальды кезеңде жатырға әртүрлі микробтар енеді және олардың саны көп болған кезде олар эндометрит/метрит тудыруы мүмкін, ал эндометриттің өлшенетін салдары ұрпақты көбейту функциясына әсер ету арқылы болады.

Бактериялық инфекция көптеген сиырларда жатырдың шырышты қабатының экспозициясымен және эмбрионның ерте өлуімен секрецияның өзгеруімен байланысты эндометрияның қабынуын тудыруы мүмкін.

Жатырдың секрециясын зерттегеннен кейін, жатырдың инфекцияларына қатысатын ең көп таралған патогенділер стрептококк болып табылады. Staphylococcus spp . және Bacillus spp. сау сиырлардан лактацияның алғашқы 10 күнінде оқшауланған, ал Arcanobacteriae, пиогендер, фузобактериялар necrophorum, Escherichia coli, Prevotella melaninogenicus эндометриттің клиникалық белгілері бар сиырлардан бөлініп алынды.

E. coli -мен эндометриялық инфекция A. pyogenes және сиыр герпесвирусы инфекциясынан бұрын болады және аурудың клиникалық ауырлығымен және фертильділікке әсерімен байланысты. Сиыр герпесвирусы 4 (BoHV-4) - жүктіліктен кейін жатырда дамитын және ЕО-да кең таралған жатыр инфекциясымен байланысты жалғыз вирус. Жатырдан жасушаларды алудың ең қауіпсіз жолы жатырды шаю.[7]

Жатырды шаю. Жатырға стерильді тамшуыр енгізіледі және 20 мл стерильді физиологиялық ерітінді құйылады және кем дегенде 2 мл сұйықтықты аспирациялау алдында жатырдың трансректалды массажы 5-10 с жасалады.

Жиналған сұйықтық стерильді пластик түтікке ауыстырылады және 15 минут бойы центрифугаланады. Центрифугалаудан кейін үстіңгі зат алынып тасталады және түйіршіктерден цитобруш слайдтары сияқты слайдтар жасалды.

Эндометрияның қабынуын анықтау үшін кемінде 100 жасушаны (эндометрия жасушалары, жалпақ жасушалар) санау үшін цитологиялық бағалау жүргізіледі. Пайызының жалпы шегі туғаннан кейінгі 21 және 62 күндер арасында 5% құрайды.

Жатырдың биопсиясы , әсіресе операциядан кейінгі кезеңде эндометрияның денсаулығын бағалаудың негізі болып табылады. Жатыр биопсиясын ірі қара малда жиі қолданылатын, трансректалды манипуляция арқылы жатыр мойнына апаратын Haupner құрылғысы арқылы жасауға болады.

Эндометриялық биопсия туғаннан кейінгі кезеңде жасушалық және молекулалық өзгерістер тұрғысынан жануардың жеке профилін жасауға мүмкіндік береді.

Жатыр сұйықтығының көлемін ультрадыбыстық бағалау. Ультрадыбыстық бағалау қабыну процесінің көрсеткіші ретінде жатырдағы сұйықтықты анықтаудың жылдам және пайдалы әдісі болуы мүмкін .

Ультрадыбыстық бейнелеуден кейін жатыр қуысында ≥ 2 мм сұйықтықтың анықталуы полиморфты ядролық жасушалардың пайызын анықтау үшін цитобруш техникасын және микроскопиялық бағалауды пайдалана отырып үлгі жинауға әкеледі. Диагнозын қою үшін анықтамалық нүкте 5% полиморфты ядролық жасушалар саны болып табылады.[8]

Терапиялық тәсілдер**.** Жануарлардың денесінде жатырдың өздігінен қалпына келу қабілеті айтарлықтай көрінеді, ешқандай терапияны қажет етпеуі мүмкін, әсіресе кейбір терапиялар тиімсіз және тіпті жақсыдан гөрі көп зиян келтіруі мүмкін.

Диагноз қойылғаннан кейін емдеудің басында ветеринарлық дәрігердің бірінші таңдауы антибиотиктер болып табылады, себебі олар экономикалық тұрғыдан тиімді.

Эндометритке антибиотиктерді енгізудің бірінші жолы жатырішілік болуы керек, өйткені бұл жатыр қуысында және эндометрияда препараттың концентрациясының жоғарылауына әкеледі, ал жүйелі қанға сіңу салыстырмалы түрде аз.

Люголь ерітіндісінің инфузиясы эндометритті емдеу үшін ең көп қолданылатын жатырішілік терапия болып табылады. Бұл жатырдың ақ жасушаларының фагоцитарлық белсенділігін бірнеше күн бойы тоқтатуға көмектеседі.

Клиникалық эндометриттің созылмалы түрлерін емдеуде жүйелі антибиотиктерге артықшылық беріледі.

Ең дәстүрлі антибиотик окситетрациклин болып табылады, бірақ жергілікті тітіркендіргіш әсерлерге және жоғары дозаларға байланысты (тәулігіне 2-4 г, 3-5 күн) жақсырақ баламаны таңдаймын. Басқа екі дәстүрлі антибиотиктің, амоксициллин мен аминогликозидтердің тиімділігі күмәнді.

Жатыр ішіне енгізілетін пенициллиннің тиімділігі де күмәнді. Фторхинолондарды қолдану клиникалық тиімділігін көрсетті. Жақында цефалоспориндердің жаңа буындары (үшінші және төртінші) көптеген қоздырғыштарға қарсы тиімді екендігі көрсетілді, ал бірінші ұрпақ цефалоспориндері (цефапирин) жатыр ішіне енгізу үшін ұсынылады.

Микробқа қарсы терапияның ұзақ курсынан кейін созылмалы эндометрит жағдайында антибиотикті имидазол туындысымен (Метронидазол , Тинидазол) біріктіру ұсынылады.

Эндометритті емдеудің барлық баламалы әдістерінің ішінде простагландиндерді (PG) қолдану ең тиімді және қауіпсіз болып көрінеді. Туудан кейінгі бірден PGF2α-дан бас тарту лютеолиздің гормоналды өзгерістеріне емес, жатырдың тонусын жоғарылатуы және жатырдың сұйықтығы мен бактерияларын шығаруы мүмкін .

Эстрадиол миометрияның жиырылуын, фагоцитозды және шырышты шығаруды ынталандырады. Туудан кейінгі эндометритті емдеу үшін жануарға 5 мг дозада эстрадиол қолданылады, бірақ PGF2 α немесе құрсақішілік антибиотиктерді енгізумен салыстырғанда тұжырымдаманың жылдамдығы жоғары.

Окситоцинді қолдану бұзаулау кезінде және бірнеше күннен кейін пайдалы нәтиже береді, бірақ туудан кейінгі кезеңде қайту ұрықтану функциясын жақсартпайды.

E. coli липополисахаридтері (эндотоксин), сарысу, плазма немесе гипериммунды сарысу инфузиясы немесе лейкотриен B4 сияқты иммуномодуляторлардың жатырішілік инфузиялары кеңінен сипатталған.

E. coli липополисахаридтері созылмалы аурудан басқа эндометриттің барлық түрлеріне емдік әсер етеді. эндометриялық бездердің кистикалық кеңеюі бар түрі. Емдеудің бұл түрін қолдану әдетте оң болжамға ие: эндометрит әдетте емделеді және сиырларды келесі эструсқа дейін ұрықтандыруға болады.

С және Е дәрумендері сияқты антиоксиданттар тотығу стрессінің модуляторлары болып табылады және биохимиялық және гистологиялық деңгейде эндометрияның зақымдануын азайтады.[9]

Озон микроорганизмдердің жасушалық қабықшасын бұзады және вирустардың нуклеин қышқылының ақуыз қабаты арқылы таралады, оларды өлтіреді. Жатырға озон көбігін антибиотиктерді парентеральді енгізумен біріктіріп қолдану антибиотиктер мен гормондарды парентеральді енгізуге қарағанда тиімдірек.

Органикалық ауылшаруашылық бойынша Еуропалық Кеңес ережесі (№ 834/2007 және 889/2008) және Швейцария жануарлар ауруларын емдеу үшін шөп өнімдерін пайдалану сияқты қосымша ветеринарияға артықшылық береді.

Көбінесе хош иісті өсімдіктер (райхан, жалбыз, розмарин, шалфей, тимьян, орегано, лаванда), малла (гибискус, мақта, какао), боя (кофе) ретінде кеңінен танымал Lamiaceae тұқымдасының өсімдіктері қолданылады. Арабика, амариллис (Allium sativum), батыс туя (туя occidentalis). Жыныс мүшелерінің ауруларына арналған құралдарды қолдану әдісі сыртқы (жуу, ысқылау) немесе ішкі (ауызша, интравагинальды , жатырішілік) болуы мүмкін.

Гомеопатиялық препараттар коммерциялық препараттардан (түйіршіктер, тұнбалар, майлар, майлар, сулы сығындылар, линименттер, ұнтақтар, мацерациялар) немесе қайнатпалардан, инфузиялардан және жаңа немесе кептірілген шөптерден тұрады.[10]

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1.Золотова Н. Л., Бардин А. Н. Сиырлардың репродуктивтік денсаулығы: эндометриттер және оларды емдеу // Ветеринарлық клиника. – 2015. – Т. 22, № 4. – Б. 45–56.

2.Шалабаева И. А., Шевченко В. И. Ірі қара малдағы созылмалы эндометриттер: диагностика және алдын алу // Ветеринарлық ғылым. – 2019. – Т. 34, № 3. – Б. 112–119.

3.Стариков В. А., Иванов И. С. Сиырларда эндометрит: этиологиясы, патогенезі және терапиялық тәсілдері // Ресей ветеринарлық журналы. – 2021. – Т. 45, № 2. – Б. 77–85.

4.Mellor D. J., Stafford K. J. Сауын сиырларда эндометрит: патогенезі, диагностикасы және емделуі // Journal of Dairy Science. – 2019. – Т. 102, № 9. – Б. 831–844. – DOI: 10.3168/jds.2019-1681.

5.McDougall S., Compton C. W. R. Субклиникалық және клиникалық эндометритті басқару // Veterinary Clinics of North America: Food Animal Practice. – 2016. – Т. 32, № 2. – Б. 287–303. – DOI: 10.1016/j.cvfa.2016.02.003.

6.Bretzlaff K. N., Nickerson S. C. Сауын ірі қара малдағы эндометрит: репродуктивтік көрсеткіштерге әсері // Theriogenology. – 2014. – Т. 82, № 3. – Б. 333–344. – DOI: 10.1016/j.theriogenology.2014.02.012.

7.Ribeiro E. S., Bicalho R. C. Сауын сиырларда созылмалы эндометрит: қазіргі тәсілдер мен болашақ бағыттарға шолу // Journal of Dairy Research. – 2020. – Т. 87, № 4. – Б. 378–389. – DOI: 10.1017/S0022029920000709.

8.Manson J. S., Algie M. Сиырларда эндометритті диагностикалау және емдеу // Veterinary Record. – 2017. – Т. 180, № 15. – Б. 382–385. – DOI: 10.1136/vr.104083.

9.Голубева Т. В. Сиырларда созылмалы эндометриттің клиникалық көріністері және диагностикасы // Ветеринарлық медицина. – 2020. – Т. 8, № 2. – Б. 62–67.

10.Ребров А. С., Карпенко И. П. Сауын сиырларда репродукция мәселелері: эндометриттің құнарлылыққа әсері // Ветеринария. – 2018. – Т. 42, № 6. – Б. 5–12.

АННОТАЦИЯ

В статье представлены современные методы диагностики и лечения хронического эндометрита у дойных коров. Заболевание выявляется по гнойным выделениям из матки, с использованием ультразвукового, ректального и вагиноскопического обследований. Биопсия эндометрия и цитология особенно информативны в послеродовой период. Основным методом

лечения остаются антибиотики, однако рост устойчивости к ним стимулировал разработку новых ветеринарных препаратов.

RESUME

The article discusses current methods for diagnosing and treating chronic endometritis in dairy cows. The condition is identified by purulent discharge from the uterus, with ultrasound, rectal, and vaginoscopic examinations being commonly used. Endometrial biopsy and cytology are especially important diagnostic tools in the postpartum period. Antibiotics remain the primary treatment method, but increasing resistance has driven the development of new veterinary drugs.

ӘОЖ 619:616-036.5:57.084.1
Базар Ж.Ж., магистрант
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал қ.
Душаева Л. Ж., жетекшісі
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал қ.

ВЕТЕРИНАРИЯДА ҚОЛДАНУҒА АРНАЛҒАН ТАБИҒИ АНТИСЕПТИКАЛЫҚ ҚОСЫЛЫСТАРДЫ КЕШЕНДІ БАҒАЛАУ

ТҮЙІН

Заманауи антисептиктер жоғары дезинфекциялық белсенділікке, экологиялық қауіпсіздікке және адам мен жануарлар үшін төмен уыттылыққа ие болуы тиіс. Зерттеуде анолит АНК, озон, шунгит, прополис сияқты табиғи антисептиктер мен олардың «Шозан», «Прозан», «Шупрозан» кешендері қарастырылды. Эксперимент нәтижелері бұл құралдардың жоғары микробтық жүктеме жағдайында да антимикробтық қасиеттерін сақтайтынын көрсетті. Олардың тиімділігі 70% этанол мен 3% сутек асқын тотығымен салыстырғанда тең немесе жоғары болды. Зерттеу табиғи антисептиктердің медицина мен ветеринарияда дәстүрлі дезинфекция құралдарына тиімді балама бола алатынын дәлелдеді.

Түйінді сөздер: *анолит, озон, шунгит, прополис, микробқа қарсы белсенділік.*

Кіріспе. Қазіргі күрделі эпидемиологиялық және эпизоотиялық жағдай жұқпалы аурулардың алдын алуға ерекше назар аударуды талап етеді, сондай-ақ қоршаған орта нысандарындағы қоздырғыштарды жоюға бағытталған дезинфекциялық шаралардың сапасына қойылатын талаптардың күшеюін негіздейді [1]. Қазіргі уақытта нарықта көптеген дезинфекциялық құралдар ұсынылған. Бұл өнімдер сенімділік, тиімділік және қауіпсіздік стандарттарына сәйкес әзірленіп, жасалған. Заманауи практикалық дезинфекциялық ғылымда идеалды химиялық агенттер жоғары дезинфекциялық белсенділікке ие болуы керек, сондай-ақ экологиялық қауіпсіз, адамдар мен жануарлар үшін барынша уытсыз және қолданғаннан кейін оңай жойылатын қасиеттерге ие болуы тиіс [2].

Дезинфекциялау құралы бірнеше маңызды талаптарға сай болуы тиіс:

1. Микробқа қарсы әрекеттің кең спектріне ие болуы қажет. Яғни, қолдану ұзақтығы мен жиілігіне қарамастан, бактерияларды, микобактерияларды, вирустарды, саңырауқұлақтарды және спораларды тиімді түрде жоя алуы керек. Сонымен қатар, ол микроорганизмдердің төзімділігінің дамуына кедергі келтіретін қасиеттерге ие болуы тиіс.
2. Қауіпсіздік талаптарына сай болуы қажет. Яғни, оны дайындау және пайдалану кезінде, сондай-ақ қоршаған орта факторларының әсерінен немесе адам ағзасындағы биодеградациялық процестердің нәтижесінде ыдырау кезеңінде адамдар мен жануарлар үшін қауіпсіз болуы керек. Сонымен қатар, микробқа қарсы агент пен оның табиғи немесе жасанды ыдырау өнімдерінде ксенобиотикалық заттар болмауы тиіс.
3. Микробқа қарсы агент әмбебап әсерге ие болуы тиіс, яғни микробқа қарсы қасиеттермен қатар, әртүрлі материалдарға қатысты минималды зақымдаушы және коррозиялық белсенділік көрсетіп, тазарту қабілетіне ие болуы қажет. Сонымен қатар, оны пайдалану ыңғайлы әрі салыстырмалы түрде арзан болуы тиіс [8,9].

Барлық дезинфекциялық құралдардың практикалық қолданылуын талдау олардың қазіргі заманғы тиімділік пен гигиеналық қауіпсіздік талаптарына толық сәйкес келмейтінін көрсетті. Осы мәселені шешу үшін табиғи, химиялық емес антисептиктердің маңызы зор. Жоғарыда аталған талаптарға сәйкес келетін заттар қатарында мыналар бар:

Анолит АНК – өте төмен белсенді заттар концентрациясында (500 мг/л) микробқа қарсы кең спектрлі әсер көрсетеді. Ол адам мен қоршаған орта үшін қауіпсіз, сондай-ақ оның белсенді компоненттері мен ыдырау өнімдері сыртқы ортада жиналмайды. Негізгі белсенді заттары – жоғары белсенді метастабильді (электрохимиялық активтендірілген) хлор-оттегі және гидропероксидті қосылыстардың (тотықтырғыштардың) қоспасы [1,3,4,5,6,7].

Озон (O_3) – күшті тотықтырғыш ретінде тамақ өнімдері мен шикізатты зарарсыздандыруда қолданылады, бұл олардың бұзылуын болдырмауға және сақтау мерзімін ұзартуға көмектеседі. Озон әртүрлі органикалық және бейорганикалық қосылыстарды тотықтыруға қабілетті газ тәрізді химиялық агент болып табылады. Ол үздіксіз қайта реттелетін молекулалар арқылы табиғи түрде оттегіге ыдырайды [10].

Шунгит – жоғары көміртекті органикалық түп шөгінділерінен түзілген фуллеренді минерал. Оның бай минералдық құрамы, айқын сорбциялық, бактерицидтік және каталитикалық қасиеттері бар. Шунгит тасы көптеген жылдар бойы ауыз суды тазарту және белсендіру жүйелерінде сәтті қолданылып келеді [11,12].

Прополис – аралар өсімдіктерден жинаған шайырлы заттардан алынатын табиғи өнім. Оның бактерияға қарсы және иммуномодуляциялық қасиеттері медицинада және ветеринариялық тәжірибеде жануарлардың ауруларының алдын алу мақсатында кеңінен қолданылады.

Салыстырмалы түрде, классикалық антисептиктер – органикалық (этанол) және бейорганикалық (сутегі асқын тотығы) заттар токсикологиялық және аллергендік әсерге ие. Әдеби мәліметтерге сәйкес, этанол тері рецепторларын тітіркендіріп, сусыздануды тудырады және жасушаларда ақуыз коагуляциясына әкеледі.

Антисептикалық қасиеттері бар табиғи заттардың ішінде анолит, озон, шунгит және прополис үлкен қызығушылық тудырады. Алайда, бұл заттардың антисептикалық қасиеттеріне қатысты зерттеулер жеткілікті деңгейде жан-жақты жүргізілмеген. Сондықтан біздің зерттеу жұмысымыздың мақсаты – анолит, озон, шунгит және прополис сияқты табиғи заттардың, сондай-ақ олардың кешендерінің микробқа қарсы қасиетін бағалау болып табылады. Бұл зерттеу аталған заттардың әлеуетті артықшылықтары мен ықтимал қауіптерін жан-жақты түсінуге мүмкіндік беріп, қауіпсіз әрі тиімді антисептикалық препараттарды әзірлеуге ықпал етеді.

Материалдар мен әдістер. Бұл жұмыс Қазақстан Республикасы Ғылым және Жоғары Білім Министрлігі Ғылым Комитетінің AP19679451 гранты аясында қаржыландырылған "Ветеринария мен медицинада қолдануға арналған табиғи заттар мен қосылыстар негізінде экологиялық қауіпсіз антисептикалық препаратты әзірлеу" жобасы шеңберінде жүзеге асырылды.

Бейтарап анолит АНК 0,9 г/л натрий хлоридінің дистилденген судағы ерітіндісін электрохимиялық өңдеу арқылы STEL-10N-120-01 mod. 120 IIP қондырғысында өндірілді. Алынған өнім хлор иісі бар түссіз, мөлдір сұйықтық болып табылады және құрамында жоғары белсенді хлорлы оттегі қосылыстары бар. Анолит АНК-дағы тотықтырғыштардың жалпы концентрациясы 500 мг/л, ал еріген заттардың жалпы мөлшері 5,0 г/л-ден аспайды. Анолит зертханалық жағдайда бөлме температурасында, тығыз жабылған шыны бөтелкелерде, тікелей күн сәулесінен қорғалған күйде сақталды және алдын ала дайындықсыз немесе сұйылтусыз пайдаланылды.

Сулы озон DICHO озонаторының (TQ-Z08 үлгісі) көмегімен алынды. Ол үшін құрылғының саптамасы тазартылған суы бар контейнерге 10-20 минутқа орналастырылды, нәтижесінде қанығу концентрациясы 1,5 мг/л озондалған ерітінді пайда болды.

Шунгит суының инфузиясын дайындау үшін 0,5 кг сынама бірнеше рет ағын сумен жуылды. Шунгит тазартылған су құйылған бес литрлік стерильді шыны бөтелкеге салынып, пластик қақпақпен тығыз жабылды және бөлме температурасында үш күн бойы тұндырылды. Алынған инфузия зертханалық жағдайда бөлме температурасында, тығыз жабылған шыны

бөтелкелерде, тікелей күн сәулесінен қорғалған күйде сақталып, алдын ала дайындықсыз немесе сұйылтусыз пайдаланылды.

Прополис суының инфузиясын дайындау үшін 50 г прополис тұрмыстық мұздатқышта мұздатылып, үгітілді. Кейіннен үгітілген прополис 500 мл дистилденген суы бар контейнерге салынып, су моншасында 1 сағат тұндырылды. Нәтижесінде 10%-дық прополис инфузиясы алынды. Инфузия бөлме температурасына дейін салқындатылып, стерильді дәке арқылы сүзілді және тығыз жабылған шыны бөтелкелерде тоңазытқышта +4 °С температурада сақталды. Ол алдын ала дайындықсыз немесе сұйылтусыз қолданылды.

Шунгит+озон+анолит кешені («Шозан») шунгит инфузиясы мен озондалған анолиттің тең бөліктерін мұқият араластыру арқылы алынды. Прополис+озон+анолит кешені («Прозан») прополис инфузиясы мен озондалған анолиттің тең бөліктерін дәл осындай ұқыптылықпен араластыру арқылы дайындалды. Шунгит+прополис+озон+анолит кешені («Шупрозан») шунгит пен прополистің тең инфузияларын озондалған анолитпен мұқият араластыру арқылы әзірленді. Бұл препараттар кешені бактерияға қарсы қасиеттеріне байланысты кең спектрі бар және микроорганизмдердің төзімділігін дамыту қаупі төмен, бұл әсіресе қазіргі ветеринарияда маңызды, мұнда жануарлар ағзасына химиялық жүктемені азайту басымдық болып табылады.

Микробқа қарсы қасиеттерін зерттеу. Жоғарыда аталған заттар мен олардың кешендерінің микробқа қарсы қасиеттеріне жүргізілген in vitro зерттеулер ЕПС (ет-пептонды сорпа) және ЕПА (ет-пептонды агар) қоректік орталарында микробтардың өсуін тежеу және дискілік диффузия әдістері арқылы жүзеге асырылды.

ЕПС бойынша микробтардың өсуін тежеу әдісімен заттардың және олардың кешендерінің микробқа қарсы белсенділігін анықтау үшін кешенді және мұқият әдіс қолданылды. Сынаққа алынған микробтар — грам-оң *Staphylococcus aureus* және грам-теріс *Escherichia coli* түрлері болды. *S. aureus* (209P штамы) және *E. coli* (АТСС 25922 штамы) дақылдары ЕПА қоректік ортасына егіліп, термостатта 37°С температурада 24 сағат бойы инкубацияланды. Дайындалған заттар мен олардың кешендері бөлме температурасында 24 сағат бойы инкубацияланды, содан кейін олар классикалық антисептиктермен (70% этанол ерітіндісі және 3% сутегі асқын тотығы ерітіндісі) қоректік ортаның 5,0 мл көлеміне 0,5, 1,0 және 2,0 мл концентрацияда қосылды. Содан кейін сол ортаға *S. aureus* және *E. coli* суспензиялары 500 миллион, 1 миллиард және 2 миллиард КҚБ/мл концентрациясына дейін дайындалған McFarland стандартына сәйкес егілді. Бақылау түтіктерінде антисептикалық ерітінділер болмады. Түтіктер 37°С температурада 24 сағат бойы инкубацияланып, микроорганизмдер өсуі бақыланды.

Зерттеулер 490 нм толқын ұзындығындағы қызыл сүзгісі бар фотоэлектрлік колориметрде (ФЭК) бақылау және эксперименттік түтіктердің мазмұнының оптикалық тығыздығын анықтау үшін жұмыс ұзындығы 10 мм кюветаларымен жүргізілді. Нәтижелер McFarland стандартына сәйкес калибрленген КҚБ саны негізінде бағаланды. Микробтардың сандық көрсеткіштері лайлану стандартына қатысты пайызбен есептелді. Микробқа қарсы белсенділік микробтардың өсу қарқындылығына қарай пайызбен бағаланды: жоғары – 0-25%, орташа – 26-50%, орташадан төмен – 51-75%, төмен – 76-100%. Әдістеме бойынша бақылау кезінде 24 сағат бойы әсер еткенде микробтардың өсуі 100% лайлану стандартына тең болады.

Дискілік диффузия әдісімен зерттеу нәтижелері маңызды болды. ЕПА-ға сынақ микробтары *S. aureus* және *E. coli* егілді. ЕПА қалыңдығы 4±0,5 мм стерильді Петри табақшаларына құйылды. ЕПА-да өсірілген микроорганизмдердің 24 сағаттық дақылдарынан бактериялық суспензиялар McFarland стандарты бойынша дайындалды (500 миллион, 1 миллиард және 2 миллиард КҚБ/см³). ЕПА-да өсірілген бірнеше біркелкі және анық оқшауланған колониялар таңдалды, содан соң олардан материалдың аз мөлшері McFarland стандарты бойынша суспензия тығыздығын реттей отырып стерильді физиологиялық ерітіндісі бар түтікке тасымалданды. Суспензия дайындалғаннан кейін 15 минут ішінде қолданылды. ЕПА бар Петри табақшаларына сыналатын микроб суспензиялары (*S. aureus* және *E. coli*) енгізілді. Кейіннен ЕПА-ға озон, анолит, прополис, шунгит, олардың кешендері (Шозан, Прозан, Шупрозан) және негізгі антисептиктермен (70% этанол ерітіндісі және 3% сутегі асқын тотығы ерітіндісі) сіңдірілген дискілер орналастырылды. Диаметрі 100 мм бір ыдысқа әртүрлі сынақ заттары бар төрт дисктен артық салынбады. Петри табақшалары 37°С температурада 24 сағат бойы инкубацияланды. Микробқа қарсы белсенділік колонияның өсу лизис аймағына

қарай миллиметрмен бағаланды: жоғары – 12-10 мм, орташа – 9,5-7 мм, орташадан төмен – 6,5-5 мм, төмен – 3-0 мм. Барлық эксперименттер үш рет қайталанды. Бақылау дискілері заттарсыз орналастырылды.

Нәтиже және талқылау. Мюллер-Хинтон агарында (МХА) микроорганизмдер өсуін тежеу әдісімен озонның, анолиттің, прополистің және шунгиттің микробқа қарсы белсенділігін зерттеу барысында стафилококкқа қатысты зерттеу нәтижелері көрсетілді. 500 миллион ККБ/см³ микробтық дозада 0,5; 1,0; 2,0 мл препараттардың көлемі МХА-да *S. aureus* өсуінің төмендеуін көрсетті. 1 миллиард ККБ/см³ микробтық дозада 0,5; 1,0; 2,0 мл препараттар *S. aureus*-тың жақсы өсуін көрсеткендіктен, микробқа қарсы белсенділік орташадан төмен болды. Ал 2 миллиард ККБ/см³ микробтық дозада 0,5; 1,0; 2,0 мл препараттар микробқа қарсы белсенділік көрсетпеді, бұл S. aureus-тың қанықкан өсуімен расталады. Бақылау тобында *S. aureus*-тың қанықкан өсуі байқалды.

Кешенді препараттардың микробқа қарсы белсенділігін зерттегенде, анолит+озон+шунгит (Шозан), анолит+озон+прополис (Прозан) және анолит+озон+шунгит+прополис (Шупрозан) препараттары 500 миллион ККБ/см³ және 1 миллиард ККБ/см³ микробтық дозада 0,5, 1,0 және 2,0 мл препараттар көлемінде микробтың өсуін тежеу әдісімен орташа микробқа қарсы белсенділікті көрсетті. 2 миллиард ККБ/см³ микробтық дозада 0,5, 1,0 және 2,0 мл препараттармен бактериостатикалық әсер аздап төмендеді, бірақ 2,0 мл дозада тиімді болды.

Классикалық антисептиктердің микробқа қарсы белсенділігін зерттегенде (70% этанол және 3% сутегі асқын тотығы), 500 миллион ККБ/см³ микробтық дозада 0,5; 1,0; 2,0 мл препараттар жоғары микробқа қарсы белсенділік көрсетті. 1 миллиард ККБ/см³ микробтық дозада олар *S. aureus*-тың қанағаттанарлық өсуімен орташа белсенділікті көрсетті. 2 миллиард ККБ/см³ микробтық дозада олар микробқа қарсы белсенділікті орташа деңгейден төмен көрсетті, бұл *S. aureus*-тың жақсы өсуімен расталады. Бақылау тобында *S. aureus*-тың қарқынды өсуі байқалды. Сутегі асқын тотығының жоғары концентрациясында микробқа қарсы белсенділіктің айтарлықтай төмендеуі байқалды, бұл 2 миллиард ККБ/мл микробтық дозада орташа деңгейден төмен белсенділікпен расталды.

Сонымен, озонның, анолиттің, прополистің, шунгиттің микробқа қарсы белсенділігін және олардың кешендеріндегі белсенділікті зерттегенде, табиғи антисептиктердің белсенділігі жеке-жеке қарағанда кешенді препараттармен салыстырғанда төмен болды. Бұл табиғи антисептиктерді біріктіру олардың микробқа қарсы белсенділігін арттыратынын көрсетеді, яғни синергия байқалады. Сонымен қатар, негізгі антисептиктердің микробқа қарсы белсенділігі кешенді препараттардан жоғары болмады.

Кесте 1 - Сорпадағы микроорганиздер өсуін тежеу әдісімен стафилококкқа қатысты препараттардың бактерияға қарсы белсенділігін зерттеу нәтижелері

№	Препарат	500 млн ККБ				1 млрд ККБ (колония құраушы бірлік)				2 млрд ККБ (колония құраушы бірлік)			
		Зерттелетін дәрілік заттардың көлемі (мл)											
		0.5	1.0	2.0	Б	0.5	1.0	2.0	Б	0.5	1.0	2.0	Б
1.	Озон	58	28	20	100	81	64	66	100	95	91	89	100
2.	Анолит	55	32	23	100	88	74	70	100	98	96	92	100
3.	Прополис	56	38	22	100	87	62	61	100	94	88	82	100
4.	Шунгит	59	33	28	100	85	64	63	100	92	88	84	100
5.	Шозан	54	31	19	100	58	57	41	100	73	68	59	100
6.	Прозан	50	37	23	100	59	52	48	100	79	82	66	100
7.	Шупрозан	48	32	18	100	59	51	45	100	75	71	69	100
8.	Этанол	22	17	15	100	52	41	35	100	73	67	65	100
9.	Пероксид	24	18	12	100	59	38	31	100	75	68	66	100

Озон, анолит, прополис және шунгиттің микробқа қарсы белсенділігі жөніндегі зерттеуде микроорганизмдер өсуін тежеу әдісімен және осы салада кеңінен қабылданған әдіс бойынша жүргізілді. Бұл әдіс ішек таяқшасы (*E. coli*) үшін қалыпты микробқа қарсы белсенділікті көрсетті, бірақ микробтық дозаны 1 миллиард ККБ/см³ дейін арттырған кезде белсенділік орташадан төмен болды. 2 миллиард ККБ/см³ дозада микробқа қарсы белсенділік байқалмады, бұл *E. coli*-дің тығыз өсуімен дәлелденді. Бақылау тобы *E. coli*-дің тығыз өсуін көрсетті.

Кесте2 - Сорпадағы микроорганизмдердің өсуін тежеу арқылы антисептикалық қосылыстардың ішек таяқшасына қарсы әсерін анықтау нәтижелері

№	Препарат	500 млн ККБ				1 млрд ККБ (колония құраушы бірлік)				2 млрд ККБ (колония құраушы бірлік)			
		Зерттелетін дәрілік заттардың көлемі (мл)											
		0.5	1.0	2.0	Б	0.5	1.0	2.0	Б	0.5	1.0	2.0	Б
1	Озон	67	35	23	100	77	61	51	100	88	76	73	100
2	Анолит	58	36	24	100	78	60	52	100	83	74	71	100
3	Прополис	56	23	21	100	76	62	53	100	85	78	73	100
4	Шунгит	58	25	22	100	79	61	52	100	84	75	64	100
5	Шозан	55	23	20	100	62	53	46	100	74	63	60	100
6	Прозан	56	23	21	100	61	58	44	100	75	72	65	100
7	Шупрозан	58	25	22	100	63	57	46	100	77	73	62	100
8	Этанол	28	25	24	100	51	48	29	100	76	69	62	100
9	Пероксид	29	26	23	100	54	40	30	100	74	68	63	100

Озон, анолит, прополис және шунгиттің, сонымен қатар анолит+озон+шунгит (Шозан), анолит+озон+прополис (Прозан) және анолит+озон+шунгит+прополис (шупрозан) және де классикалық 70% гидрооксидтің күрделі препараттарының микробқа қарсы тиімділігін зерттеуде ЕПА бойынша дискілік диффузия әдісін қолдану арқылы *S. aureus*-қа қарсы 500 млн ККБ /см3 микробтық дозада барлық препараттар 10-11мм лизис аймағымен көрсетілген жоғары микробқа қарсы белсенділікті көрсеткені анықталды. 1 миллиард ККБ /см³ микробтық дозада сулы озон, анолит, прополис және шунгит микробқа қарсы белсенділікті орташадан төмен көрсетті, бұл 5-6 мм лизис аймағымен көрсетілген. 2 миллиард ККБ /см³ микробтық дозада бұл препараттар 0,5-0,8 мм лизис аймағымен көрсетілген төмен микробқа қарсы белсенділікті көрсетті.

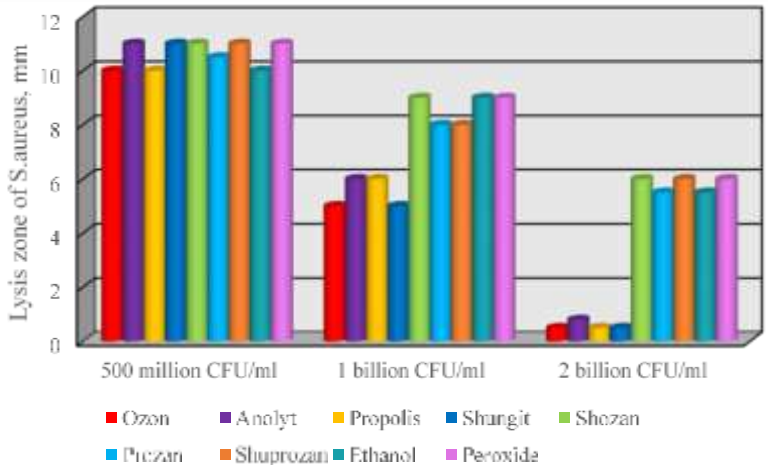
Шозан, Прозан және Шупрозан кешенді препараттары 1 млрд ККБ/см³ микробтық дозада орташа микробқа қарсы белсенділікті көрсетті, бұл 8-ден 9 мм-ге дейінгі лизис аймағымен көрсетілген. 2 млрд ККБ /см³ микробтық дозада бұл препараттардың микробқа қарсы белсенділігі орташадан төмен болды, бұл 5,5-6 мм лизис аймағымен көрсетілген.

Классикалық антисептиктер (70% этанол және 3% сутегі асқын тотығы) 1 млрд ККБ /см³ микробтық дозада 9 мм лизис аймағымен көрсетілген орташа микробқа қарсы белсенділікті көрсетті. 2 млрд ККБ /см³ микробтық дозада бұл препараттардың микробқа қарсы белсенділігі орташадан төмен болды, бұл 5,5-6 мм лизис аймағымен көрсетілген. Бақылауда *S. aureus* үшін лизис аймағы 0 мм.

Сонымен, сулы озонның, анолиттің, прополистің, шунгиттің, олардың Шозан, Прозан және Шупрозан кешендерінің, сондай-ақ классикалық антисептиктердің (70% этанол және 3% сутегі асқын тотығы) *S. aureus* қатысты дискілі диффузия әдісімен ЕПА-да микробқа қарсы белсенділігін зерттеу кезінде жекелеген табиғи антисептиктер олардың кешенді препараттарына қарағанда төмен болды. Негізгі антисептиктердің микробқа қарсы белсенділігі кешенді препараттардан жоғары болған жоқ. Яғни, табиғи антисептиктер кешенде бірге қолданылғанда, олардың микробқа қарсы белсенділігі синергияны көрсету арқылы күшейеді (сурет. 1).

Озон, анолит, прополис және шунгиттің микробқа қарсы тиімділігін, сондай-ақ анолит+озон+шунгит (Шозан), анолит+озон+прополис (Прозан) және

анолит+озон+шунгит+прополис (Шупрозан) кешенді препараттарын, сондай-ақ классикалық антисептиктерді (70% этанол және 3% сутегі асқын тотығы) *E. coli*-ге қарсы ЕПА-да дискілі диффузия әдісін қолдана отырып, 500 миллион ККБ/см3 микробтық дозада барлық препараттар жоғары микробқа қарсы белсенділікті көрсетті, бұл лизис аймағы 11-ден 11,5 мм-ге дейін дәлелдеді. Микробиологиялық дозада 1 миллиард ККБ/см3 су озоны, анолит, прополис және шунгит микробқа қарсы белсенділікті орташа деңгейден төмен көрсетті, бұл 6-дан 6,5 мм-ге дейінгі лизис аймағынан көрінед, микробиологиялық дозада 2 миллиард ККБ/см3 бұл препараттар микробқа қарсы белсенділігі төмен болды, бұл 0,7-ден 1 мм-ге дейінгі лизис аймағынан көрінеді. керісінше, Ленарт-Борон және бірлескен авторлар (2024) озондалған ерітінділер *E. coli* -ге қарсы микробқа қарсы белсенділікті сақтай алатынын хабарлады. тіпті жоғары концентрацияда, бұл біздің зерттеуімізде 2 миллиард ККБ-де байқалған белсенділіктің болмауынан айырмашылығы. Бұл алшақтық эксперимент жағдайындағы айырмашылықтарға байланысты болуы мүмкін, мысалы, қолданылатын орта немесе сыналатын *E. coli*-дің белгілі бір штамдары.

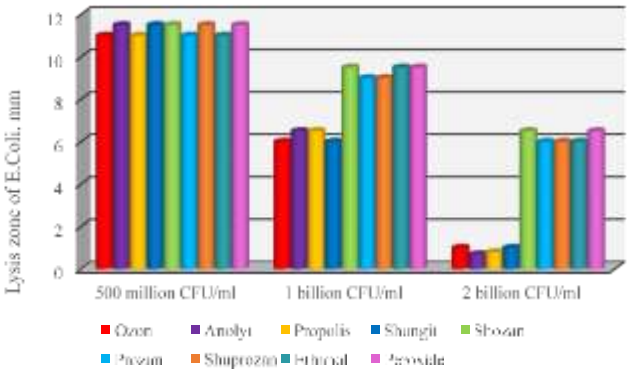

Сурет 1 - Дискілік диффузия әдісін қолдану арқылы ЕПА бойынша стафилококкқа қарсы препараттардың микробқа қарсы белсенділігі

Шозан, Прозан және Шупрозан кешенді препараттары 1 миллиард ККБ/см³ микробиологиялық дозада орташа микробқа қарсы белсенділікті көрсетті, бұл 9-дан 9,5 мм-ге дейінгі лизис аймағымен анықталды. 2 миллиард ККБ/см³ микробиологиялық дозада бұл препараттардың микробқа қарсы белсенділігі орташадан төмен болып, 6-дан 6,5 мм-ге дейінгі лизис аймағымен байқалды.

Классикалық антисептиктер (70% этанол және 3% сутегі асқын тотығы) 1 миллиард ККБ/см³ микробиологиялық дозада орташа микробқа қарсы белсенділікті көрсетті, бұл 9-дан 9,5 мм-ге дейінгі лизис аймағымен көрсетілген. 2 миллиард ККБ/см³ микробиологиялық дозада бұл препараттардың микробқа қарсы белсенділігі орташадан төмен болып, 6-дан 6,5 мм-ге дейінгі лизис аймағымен көрсетілді. Бақылауда *E. coli* үшін лизис аймағы 0 мм болды.

Осылайша, озонның, анолиттің, прополистің, шунгиттің, олардың Шозан, Прозан және Шупрозан кешенді препараттарының, сондай-ақ классикалық антисептиктердің (70% этанол және 3% сутегі асқын тотығы) ет пептон-агар сорпасында (ЕПА) олардың E. coli-ге қарсы белсенділігін дискілік диффузия әдісімен зерттегенде, кешенді қосылыстардың табиғи антисептиктерге қарағанда жоғары белсенділік көрсеткені анықталды. Классикалық антисептиктердің микробқа қарсы белсенділігі кешенді препараттарға қарағанда жоғары болған жоқ. Табиғи антисептиктерді кешенді түрде бірге қолданғанда олардың микробқа қарсы белсенділігі артып, синергизмді көрсетті (2-сурет).

Сурет -2 Дискілік диффузия әдісін қолдану арқылы ЕПА ортасында ішек таяқшасына қарсы препараттардың микробқа қарсы белсенділігі

Озон, анолит, прополис және шунгиттің микробқа қарсы белсенділігін, олардың Шозан, Прозан және Шупрозан кешендерін, сондай-ақ аэробты *E. coli* және факультативті анаэробты *S. aureus*-қа қатысты микроорганизмдер өсуін тежеу әдісімен классикалық антисептиктерді (70% этанол және 3% сутегі асқын тотығы) зерттеу кезінде 500 миллион ҚҚБ/см³ дозасында барлық препараттар жоғары микробқа қарсы белсенділікті көрсетті. Микроорганизмдердің дозасын 1 миллиардтан 2 миллиард ҚҚБ/см³-ке дейін ұлғайту кезінде озон, анолит, прополис және шунгиттің микробқа қарсы белсенділігі жоғары болған жоқ. Керісінше, олардың "Шозан", "Прозан" және "Шупрозан" кешендері тиімділігі жағынан классикалық антисептиктерден (70% этанол және 3% сутегі асқын тотығы) кем түспейді. Олар грам-теріс және грам-оң бактерияларға қарсы жоғары бактерицидтік белсенділікке ие. Бұл табиғи антисептиктердің микробқа қарсы белсенділігі кешендері коккке де, таяқшаға да қарсы классикалық антисептиктерден кем түспейтінін білдіреді.

S. aureus кокктары мен *E. coli* таяқшаларына қатысты лизис аймағын анықтай отырып, Мюллер-Хинтон агарында (МХА) дискілі диффузия әдісімен аталған препараттардың микробқа қарсы белсенділігін зерттеу кезінде ұқсас нәтижелер алынды. 500 миллион ҚҚБ/см³ микробиологиялық дозасы бар барлық препараттардың микробқа қарсы белсенділігі жоғары болды. Микробиологиялық дозаны 1 миллиардтан 2 миллиард ҚҚБ/см³-ке дейін арттырған кезде табиғи антисептиктердің жеке микробқа қарсы белсенділігі төмен болды. Керісінше, олардың кешендері мен классикалық антисептиктерінің тиімділігі өзгеріссіз қалды. Бұл нәтижелер алдыңғы эксперименттердің деректерін растайды.

Осылайша, біздің зерттеулеріміздің нәтижелері 500 миллион ҚҚБ/см³ микробтық дозада озонның, анолиттің, прополистің және шунгиттің микробқа қарсы белсенділікке ие екенін көрсетеді. Бірақ олардың белсенділігі микробтық дозаның 1 миллиардтан 2 миллиард ҚҚБ/см³-ге дейін ұлғаюымен төмендейді. Керісінше, классикалық антисептиктер (70% этанол және 3% сутегі асқын тотығы) 1 миллиард ҚҚБ/см³ дейінгі микробтық дозада жақсы микробқа қарсы белсенділік көрсетті. Олардың белсенділігі 2 миллиард ҚҚБ/см³ дейін микробтық дозада төмендеді. Табиғи антисептикалық Шозан, Прозан және Шупрозан кешендері *S. aureus* кокктары мен *E. coli* таяқшаларына қарсы минималды дозаларда микробқа қарсы жоғары тиімділікті көрсетті. Микробтық дозаны арттыру олардың тиімділігін төмендетті, бірақ классикалық антисептиктер деңгейінде қалды. Сондықтан табиғи антисептикалық кешендердің синергиялық әсері бірге қолданғанда олардың микробқа қарсы белсенділігін арттырады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Веткина И. Ф., Камаринская Л. В., Ильин И. Ю., Соловьева М. В. Ауруханаішілік инфекциялардың алдын алу жүйесінде дезинфекциялау құралдарын таңдаудың заманауи тәсілдері [Электрондық ресурс] // Фарминдекс-Практика. – 2005. – № 7. – Б. 13–20.

2. Асанова Б. М., Фахрадиев И. Р., Муратова К. А., Жұлдызбаева А. Я. «Кодан настойка форте цветная» антисептикалық құралдың тиімділігін салыстырмалы талдау // С. Д.

Асфендияров атындағы Қазақ ұлттық медицина университетінің хабаршысы. – 2015. – № 3. – Б. 207–210.

3. Алиев А. А., Шапиев Б. И., Шапиева К. Б., Аталаев М. М., Исмаилов И. А., Канбулатова З. Ш. Калий перманганатымен бірге қолданылған бейтарап анолиттің бактерицидтік тиімділігі // Экологиялық медицина. – 2018. – № 1. – Б. 81–86.

4. Прокопенко А. А., Ваннер Н. Э., Филипенкова Г. В. Жаңа экологиялық қауіпсіз анолит АНК супер препаратының бактерицидтік және дезинфекциялық белсенділігін зерттеу // Ресейлік журнал «Ветеринарлық санитария, гигиена және экология мәселелері». – 2019. – № 3(31). – Б. 286–293.

5. Куклин Д. Н., Стяжкина С. Н., Иванова М. К., Тихонова В. В., Багаутдинов А. Л., Гилимханова А. Р., Вахитова А. И. Анолит ерітіндісінің патогенді микрофлораға әсері // Антибиотиктер және химиотерапия. – 2022. – Т. 67, № 5–6. – Б. 10–13.

6. Буянов В. В., Никольская В. П., Канищев В. В. және т.б. Әртүрлі қоршаған орта температураларында биологиялық залалдану салдарын жоюға арналған дезинфекциялық құралдар [Мәтін] // Черноголовка: ИПХФ РАН редакциялық-баспа бөлімі. – 2003. – 277 б.

7. Стяжкина С. Н., Кирьянов Н. А., Куклин Д. Н., Кутбединов К. С., Ейкина О. Н., Страшнов Д. В. Лабораториялық егеуқұйрықтарда анолит ерітіндісінің антисептикалық әсерін бағалау // Антибиотиктер және химиотерапия. – 2023. – Т. 68, № 3–4. – Б. 35–38. – DOI: 10.37489/0235-2990-2023-68-3-4-35-38.

8. Вотава М., Шлитрова Ю., Матушкова З. Жаңа көбікті дезинфекциялау құралының микробицидтік тиімділігі // Эпидемиология, Микробиология, Иммунология. – 2005. – Т. 54, № 2. – Б. 84–89.

9. Бочиан Э., Гржибовска В., Тыски С. Химиялық дезинфекциялау құралдары мен антисептиктердің микобактерицидтік белсенділігін еуропалық стандарттарға сәйкес бағалау // Медициналық ғылыми монитор. – 2014. – Т. 20. – Б. 666–673. – DOI: 10.12659/msm.89017511.

10. Бахчевников О. Н., Брагинец А. В. Азықтық шикізатты зарарсыздандыруда озондаудың қолданылуы (шолу) // Таврия аграрлық ғылымдар хабаршысы. – 2021. – № 2(26). – Б. 41–61.

11. Наметов А. М., Ержанов Е. С., Коканов С. К. Хирургиялық жараларды емдеуде қолдануға перспективті шунгиттің кейбір физика-химиялық қасиеттерін зерттеу // Интеллект, Идея, Инновация. – 2014. – № 1. – Б. 14–18.

12. Maryam A., Anwar R. Құлпынай жемісін сақтау сапасын сақтай отырып, микробтық бұзылуды тежеу, пестицид қалдықтарын азайту үшін сулы озон мен ультрадыбысты біріктіріп қолдану // Journal of Food Measurement and Characterization. – 2021. – Т. 15, № 2. – Б. 1437–1451.

АННОТАЦИЯ

Современные антисептики должны быть эффективными, экологически безопасными и малотоксичными. В исследовании изучались природные антисептики — анолит АНК, озон, шунгит, прополис и их комплексы («Шозан», «Прозан», «Шупрозан»). Эксперимент показал, что они сохраняют антимикробные свойства при высокой микробной нагрузке, а их эффективность сопоставима или выше, чем у 70% этанола и 3% перекиси водорода. Исследование подтвердило перспективность природных антисептиков как альтернативы традиционным средствам в медицине и ветеринарии.

RESUME

Modern antiseptics must combine high disinfectant activity, environmental safety, and low toxicity for humans and animals. This study examined natural antiseptics such as anolyte ANK, ozone, shungite, and propolis, as well as their complexes—“Shozan,” “Prozan,” and “Shuprozan.” Experimental results showed that these compounds retain their antimicrobial properties even under high microbial load. Their effectiveness was comparable to or greater than that of traditional antiseptics like 70% ethanol and 3% hydrogen peroxide. The study demonstrated that natural antiseptics can serve as effective alternatives to conventional disinfectants in both medicine and veterinary practice.

ӘОЖ 636.2:636.061
Ерболатов Б., студент
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал қ.
Касимова Г. В., жетекшісі
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал қ.

«МҰРАГЕР-Т» ШҚ-ДАҒЫ ҚАЗАҚТЫҢ АҚБАС ТҰҚЫМ БҰҚАЛАРЫНЫҢ ЭКСТЕРЬЕРЛІК КӨРСЕТКІШТЕРІ

ТҮЙІН

Мақалада «Мұрагер-Т» ШҚ-ң қазақ ақбас тұқымы өндіруші бұқаларының экстерьерлік-конституциялық ерекшеліктерін зерттеу нәтижелері келтірілген. Жетілдірудің негізгі әдістерінің бірі қазақтың ақбас тұқымның үздік бұқаларын бағалау, іріктеу және қарқынды пайдалану болып табылады. Жүргізілген зерттеулер, өндіруші бұқалардың дене өлшемдерін зерттеу барысында барлық жастағы аталық бұқалардың дене бітімдері жақсы жетілгенін көрсетеді. Аталық бұқалардың жасы ұлғайған сайын олардың дене өлшемдері де бірдей артып отыр.

Түйінді сөздер: *қазақтың ақбас тұқымы, етті бағыт, экстерьер, дене бітімінің индекстері.*

Кіріспе. Ел халқын азық – түлікпен қамтамасыз ету- агроөнеркәсіптік кешеннің маңызды міндеті. Бұл мәселені шешудің негізгі бағыты жануарлардың өнімділігін арттыру [1,2].

Қазақтың ақбас тұқымның маңызды сипаттамасы - бұл ет өнімділігімен, бағып-күту жағдайларына төзімділігімен және селекциялық мүмкіндіктерімен тікелей байланысты экстерьерлік көрсеткіштер.

Экстерьер - бұл жануардың өнімділігін, физиологиялық жағдайын және бейімделу мүмкіндіктерін сипаттайтын сыртқы формаларының жиынтығы [3].

Жануарлардың тұқымдық және өнімділік қасиеттерін жетілдіруде өндіруші бұқалардың маңызы зор [4].

Бірқатар зерттеулерге сәйкес, экстерьерлік көрсеткіштер бұқалардың еттілік қасиетіне айтарлықтай әсер етеді. Кеуде бөлігі дамыған және денесі ұзын үлкен дарақ жоғары салмақ пен ет өнімділігін көрсетеді. Сонымен қатар, қаңқа көрсеткіштері (мысалы, жіліншігінің орамы) аяқтарының беріктігін және әртүрлі ұстау жағдайларына төзімділігін анықтайды. [5,6].

Зерттеу нәтижесінде экстерьер көрсеткіштері мен әртүрлі генотиптерді шығаратын бұқалардың көбею қабілеті арасындағы байланыс деңгейі анықталды. Қазақтың ақбас тұқымды бұқаларындағы эякулят көлемі кеуде және жіліншік орамы сияқты көрсеткіштермен оң корреляциялық байланысқа ие екені анықталды [7].

Материал және әдістемесі. Зерттеу жұмыстары Батыс Қазақстан облысы, Бөкейорда ауданы «Мұрагер-Т» асыл тұқымды шаруа қожалығында жүргізілді. Зертеудің негізгі обьектісі етті бағыттағы қазақтың ақбас тұқымының табыны.

Зерттеу негізінде толықтай сараптама жүргізу мақсатында шежіре кестелері, зоотехникалық есеп журналы, асылдандыру ісі, бонитировка, туу туралы құжаттар қаралды.

Бонитировкалау негізінде шоқтығының биіктігі, кеудесінің қиғаш ұзындығы, кеуде орамы, кеуде тереңдігі, жіліншік орамы сияқты дене өлшемдері алынды.

Алынған көрсеткіштер бойынша сирақтылығы, тұрқының сипаты, кеуделілігі, кеуде-бөксе сәйкестігі, созынқылығы, салмақтылығы, сүйектілігі, сирақтылығы және басқа да дене бітімі индекстері бағаланады.

Зерттеу нәтижелері және оларды талқылау. «Мұрагер-Т» ШҚ-ғы табынның кластық құрамы 1 кестеде көрсетілген.

Бұл кесте «Мұрагер-Т» ШҚ-да қазақ ақбас тұқымының аталық бұқалары 2022 жылы I класқа, ал 2024 жылы барлық 10 бас элита-рекорд класына жатқызылғанын көрсетеді.

Мұндай тенденция бұқашықтар арасында да байқалады. Сонымен, егер 2022 жылы бұқашықтардың 20,0% - ы элита класына және 80% I класка жатқызылса, 2024 жылы 22,0 % элита рекорд, 36,6% элита, 41,4% I класына жатқызылды.

Кесте 1 -«Мұрагер-Т» ШҚ-ғы табынның кластық құрамы

Көрсеткіштер	Табын бойынша		Аталық бұқалар бойынша		6-12 айлық бұқашықтар	
	бас	%	бас	%	бас	%
2022 ж						
Элита-рекорд	-	-	-	-	-	-
Элита	22	31,4	8	100	14	20,0
I класс	48	65,6	-	-	48	80,0
2023 ж						
Элита-рекорд	3	4,8	3	42,9	-	-
Элита	25	40,3	4	57,1	21	38,2
I класс	34	54,9	-	-	34	61,8
2024 ж						
Элита-рекорд	28	30,4	10	100	18	22,0
Элита	30	32,6	-	-	30	36,6
I класс	34	37,0	-	-	34	41,4

Бұл табынды жетілдіру мақсатындағы селекция жұмыстары дұрыс бағытта екенін аңғартады

Жануарлардың нақты жағдайларда ұстауға жарамдылығының негізгі көрсеткіштерінің бірі денсаулығы мен конституциясының беріктігінің көрсеткіші экстерьерді зерттеу және білу болып табылады.

Етті бағыттағы малдарды іріктеген кезде экстерьерлік-конституциялық белгілері маңызды болып есептеледі (2 кесте).

«Мұрагер-Т» ШҚ бұқаларының етті типінің тұлғалық ерекшелігі: кең және дамыған бұлшықеттермен және төс алды шығыңқы бөлігімен ерекшеленеді. Тиісінше, бұқалардың экстерьерлік-конституциялық ерекшеліктері қалыптасады.

Кесте 2 - «Мұрагер-Т» ШҚ-ғы қазақ ақбас тұқымының аталық бұқаларының экстерьерлік көрсеткіштері

Дене өлшемдері	Топтар		
	Жасы, ай		
	3 жас	5 жас	5 жастан жоғары
Шоқтығының биіктігі	121,10± 2,35	126,90±1,71	131,23±1,66
Құйымшақ биіктігі	125,30± 2,68	128,50±2,54	132,20±0,57
Кеуде тереңдігі	69,79± 1,34	71,40±1,31	73,11±0,33
Кеуде енділігі	48,49± 1,44	49,30± 0,98	52,35±0,55
Сербек аралық енділігі	47,80± 0,41	48,10± 0,7	53,33±0,61
Тұрқының қиғаш ұзындығы	138,30± 1,90	145,40±1,54	151,72±0,42
Кеуде орамы	179,50 ± 1,57	182,69±1,58	185,85±0,455
Жіліншік орамы	19,60 ± 1,35	22,79± 1,41	24,88±0,21

Аталық бұқалардың дене өлшемдерін зерттеу барысында барлық жастағы аталық бұқалардың дене бітімдері жақсы жетілген. Аталық бұқалардың жасы ұлғайған сайын олардың

дене өлшемдері де бірдей артып отыр. Бұған қарап біз шаруашылықтағы аталық бұқалардың өсіп жетілуі дұрыс және бірқалыпты екенін байқадық. Аталық бұқалардың 3 жаспен 5 жас аралығындағы дене өлшемдерін салыстыратын болсақ олардың дене өлшемдерінде едәуір айырмашылық байқалады.

Кесте 3 - «Мұрагер-Т» ШҚ-ғы қазақ ақбас тұқымы аталық бұқаларының дене индекстері

Дене өлшемдері	3 жас	5 жас	5 жастан жоғары
Сирақтылығы	49,94±1,95	47,94± 2,14	49,11± 2,61
Тұрқының сипаты	119,20 ±2,23	122,62±1,72	125,78±1,84
Дене еңселілігі	104,42±2,70	105,89±3,07	107,24±2,32
Кеуде-бөксе сәйкестігі	143,30±1,44	146,41±3,43	150,23±2,46
Дене жұмырлығы	133,52±2,11	129,25±1,84	127,87±2,50
Кеуделілігі	77,20± 0,96	78,74±1,41	81,53± 0,81
Сүйектілігі	16,50± 0,52	18,23±0,84	19,78± 1,31

Бұл мәліметтерге қарап біз, «Мұрагер-Т» ШҚ-дағы бұқалардың дене тұрқының жақсы жетілгенін байқаймыз. Аталық бұқалардың дене индекстері зерттеу жүргізілген кезеңдерде алынған өлшемдер қатынасын есептеу арқылы аталық табынның дамуы бірқалыпты екенін байқаймыз. Сирақтылығы бойынша 5 жаста біршама жоғары көрсеткіштерге ие.

Дене еңселілігі, кеуделігі және сирақтылығы бойынша айтарлықтай айырмашылық байқалмайды, тек 5 жастан жоғары бұқаларда ғана аздаған артықшылық бар.

Жұмырлық, кеуделілік және сүйектілік индекстері бірқалыпты. Аталық бұқалардың индекстерінде ешқандай ауытқушылық жоқ. Осыған қарап олардың дамуының бірқалыпты екенін байқаймыз.

Қорытынды. Осылайша, қазақтың ақбас тұқымының сыртқы көрсеткіштері етті мал шаруашылығындағы жануарларды бағалаудың негізгі критерийі болып табылады. Оларды зерттеу және жақсарту осы тұқымның өнімділігі мен селекциялық құндылығын арттырады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1.Есенғалиев К. Г., Траисов Б. Б., Касимова Г. В. Таза тұқымды және будан ұрпақтардың тірі салмағы мен сойыс көрсеткіштері // Ғылым және білім. – 2022. – № 1-1 (66). – Б. 117–125.

2.Насамбаев Е. Г., Ахметәлиева А. Б., Нұғманова А. Е., Батырғалиев Е. А. «Хафиз» ШҚ (Қазақстан облысы) қазақтың ақбас тұқымды төлдерінің экстерьерлік-конституциялық ерекшеліктері мен тірілей салмақ өсімінің өзгерісі // Шәкәрім университетінің хабаршысы. Техникалық ғылымдар сериясы. – 2020. – № 3 (91). – Б. 277–281.

3.Иванов В. П., Козлов А. Н., Сидоренко И. Г. Ет бағытындағы ірі қара малдың негізгі экстерьерлік параметрлері // Скот и птица. – 2017. – № 3. – Б. 45–52.

4.Бекенев В. А. Мал шаруашылығын селекциялық түрлендіру қажеттілігі // Зоотехния. – 2008. – № 4. – Б. 3–7.

5.Николаев Д. С. Ірі қара малдың экстерьерлік ерекшеліктерінің ет өнімділігіне әсері // Ғылым және өндіріс. – 2016. – № 2. – Б. 31–36.

6.Смирнов Г. Ф. Ет бағытындағы ірі қара малды селекциялау негіздері. – Санкт-Петербург: ВНИИЖ, 2017. – [Мәтін].

7. Маханбетова А. Б., Кажғалиев Н. Ж., Шәмшідін Ә. С., Омарова К. М., Кастер Н. Генотипі әртүрлі асыл тұқымды бұқалардың көбею қабілеті, экстерьері және тірі салмағы көрсеткіштерінің фенотиптік байланысы // Ғылым және білім. – 2023. – № 1 (70). – Б. 35–42.

АННОТАЦИЯ

В статье представлены результаты исследования особенностей экстерьера быков-производителей казахской белоголовой породы КХ "Мурагер-Т". Одним из основных методов совершенствования является оценка, отбор и интенсивное использование лучших быков казахской белоголовой породы.

Проведенные исследования показывают, что телосложение быков-производителей всех возрастов хорошо развиты.

RESUME

The article presents the results of a study of the features of the exterior of bulls-producers of the Kazakh white-headed breed "Murager-T" farm. One of the main methods of improvement is the evaluation, selection and intensive use of the best Kazakh white-headed bulls. The conducted studies show that the physique of breeding bulls of all ages is well developed.

УДК: 636.9:614.44

Волошина О., студент
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана, г. Уральск
Свотина М.А., руководитель
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана, г. Уральск

ЭПИЗООТОЛОГИЯ БЕШЕНСТВА ДИКИХ ПЛОТОЯДНЫХ В ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ

АННОТАЦИЯ

В данной статье приводятся результаты эпизоотологического мониторинга бешенства диких плотоядных в Западно-Казахстанской области, анализ проявления и распространения бешенства, а также результаты эффективности проведения противоэпизоотических мероприятий на территории области.

Ключевые слова: *бешенство, Западно-Казахстанская область, эпизоотологический мониторинг, эпизоотия, дикие плотоядные*

Бешенство остается одной из самых серьезных проблем как в ветеринарии, так и в здравоохранении. В Казахстане, и особенно в Западно-Казахстанской области, бешенство является эндемичным заболеванием, существующим на протяжении многих лет. Ежегодно регистрируется значительное количество случаев этого заболевания практически во всех районах области. Очаги бешенства сохраняются в районах с колебаниями численности диких плотоядных животных. Природные очаги бешенства поддерживаются за счет носителей инфекции, таких как лисы, корсаки, енотовидные собаки и волки. Основной причиной возникновения бешенства у сельскохозяйственных животных является контакт с дикими плотоядными животными. [1, 2, 3].

На территории Западно-Казахстанской области обитает около 25 видов диких животных, таких как лиса, одичавшая собака, енотовидная собака, волк, косуля, сайгак, корсак, хорь, заяц и другие. В период с 2010 по 2024 годы было зарегистрировано 376 случаев бешенства среди животных. Ежегодно регистрируется в среднем 15 случаев, что составляет 25±0,6 случая на год. Дикие плотоядные животные составляют 24% от общего числа случаев бешенства, при этом основная доля (94,6%) приходится на бешенство лисиц. Заболеваемость бешенством среди диких плотоядных животных в Западно-Казахстанской области регистрируется круглый год, однако наибольшие пики заболеваемости приходятся на зимне-весенний период.

Целью нашей работы является изучение эпизоотического процесса бешенства среди диких плотоядных животных, в частности лисиц, в Западно-Казахстанской области за период с 2020 по 2024 годы. В связи с широким распространением бешенства среди диких животных, задачи работы включают: изучение эпизоотологии бешенства среди диких плотоядных в ЗКО,

анализ сезонности заболевания среди диких животных, а также анализ проводимых мероприятий по профилактике и ликвидации бешенства.

Материалы и методы. Исследования проводились путем ретроспективного и оперативного эпизоотологического мониторинга бешенства на территории Западно-Казахстанской области, на основе разработок и рекомендаций, предложенных И.А. Бакуловым, А.А. Сидорчуком (2004), С. А. Дудниковым (2005), Г. Г. Абсатировым (2010). Материалом для исследования служили результаты эпизоотологического мониторинга бешенства на территории Западно-Казахстанской области, при эпизоотологическом анализе использовались методы описательной, аналитической и экспериментальной эпизоотологии. Глубина ретроспекции составила 14 лет [4,6].

Результаты исследований. Всего с 2010-2024 гг. было зарегистрировано 376 случаев бешенства всех видов животных, в том числе 91 случай среди диких плотоядных животных. За последние 15 лет мониторирования эпизоотической ситуации по бешенству в Западно-Казахстанской области наблюдалось три циклических подъема превышающих среднюю расчётную величину, интервал между подъемами составил 3 и 6 лет соответственно. По-видимому, это связано с цикличностью эпизоотического процесса при бешенстве и вымиранием части популяции медиаторов этого заболевания в природе. В среднем за весь период регистрации (2010- 2024 гг.) просматривается следующая периодичность бешенства в области: вследствие применения профилактических мероприятий (вакцинации животных, в том числе и диких – оральная), т.е. ввода в природный процесс антропогенного (человеческого) фактора за последние годы наблюдался относительный спад инфекционного процесса (2019-2020 гг.). Но в последние годы, в силу мощного эпизоотического процесса в соседних регионах, где основным резервуаром рабической инфекции остаются дикие хищники семейства псовых, прежде всего лисица, наблюдается рост количества случаев бешенства среди животных и в Западно-Казахстанской области. Такая цикличность наблюдается через 2-3 года.

Данные за 2016-2024 гг. показали, что подъем эпизоотий бешенства связан с динамикой популяции дикой лисы, которая является на территории Западно-Казахстанской области основным источником бешенства в природных очагах, а так же с ежегодной регуляцией численности беспризорных животных. В 2016 – 2024 гг. случаи бешенства лис возросли с 10 до 77,1%. На долю «лисьего бешенства» приходится 24 % всех видов и 94,6% случаев диких животных.

В Западно-Казахстанской области за 2016-2024 годы численность лисы варьировала в пределах от 3,746 до 4,779 тыс. особей.

Отмечена положительная корреляция ($r=0,57$; $P\leq0,05$) между числом ежегодно регистрируемых случаев бешенства и численностью популяции лисы.

Определяя характер сезонности, учитывалось число заболевших животных по месяцам в процентах к сумме случаев бешенства за год. Это позволило выявлять динамику подъемов и спадов заболеваемости и судить об интенсивности сезонных подъемов. (рис.2).

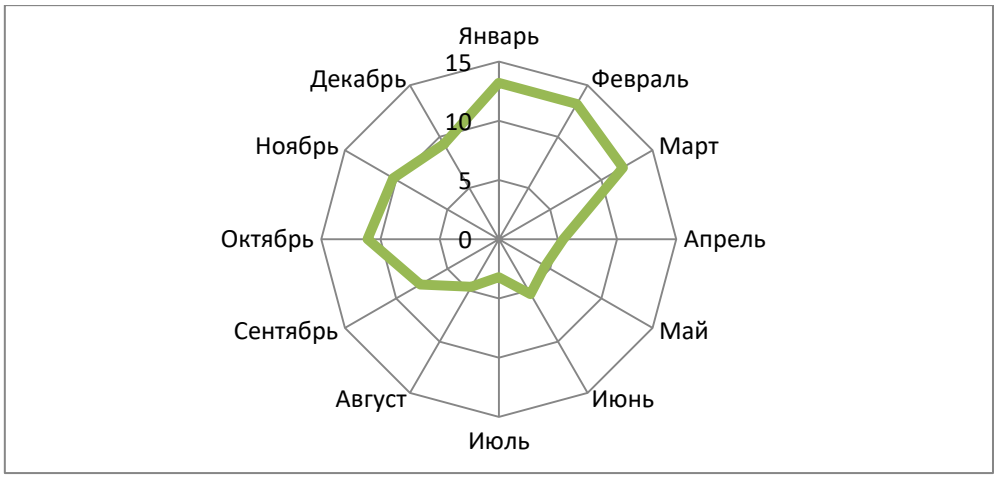

Рисунок 2 - Сезонное распределение случаев бешенства диких плотоядных в Западно-Казахстанской области за период 2010-2024 гг.

Бешенству диких животных свойственны летний минимум и два подъема: зимне-весенний и осенне-зимний. Эти закономерности динамики интенсивности эпизоотического процесса хорошо сочетаются с особенностями биологии лисицы- главного резервуара и источника рабического вируса. Известно, что во второй половине весны и в начале лета каждое семейство лисиц занимает определенный участок. При его защите животные обычно не вступают в борьбу, и это ограничивает передачу возбудителя болезни. Однако, все-таки, возможны отдельные случаи нападения самца или самки на вторгающихся на их территорию животных. В результате цепь заражений не перерывается. В конце лета — начале осени подросший молодняк покидает семейные участки и расселяется. Контакты между лисицами учащаются, не исключается борьба за участки обитания. В итоге наступает осенний подъем заболеваемости. На декабрь-январь-февраль приходится период гона с обязательным соперничеством между самцами, что ведет к зимне-весеннему пику эпизоотии. Кроме того, на отдельных территориях, особенно в суровые зимы, лисицы нередко концентрируются вблизи животноводческих ферм [4].

Заключение. Территория Западно-Казахстанской области является стационарно неблагополучной по бешенству диких животных. Уровень заболеваемости бешенством диких хищников в структуре общей выявляемости в период 2020-2024 гг. составил около 30%. На долю лис в структуре заболеваемости диких плотоядных бешенством приходится в среднем 94,6%. В связи с этим, мониторинг бешенства необходимо проводить постоянно, наравне с мероприятиями по профилактике данного заболевания для своевременной оценки эпизоотической обстановки в области.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1.Кисленко В.Н., Шкиль Н.А., Димов С.К., Колосов А.А., Юрик С.А. Основы географической эпизоотологии: Под. ред. А.С. Донченко // Учебное пособие: МСХП РФ РАСХН, Сиб. отд. ИЭВС и ДВ, НГАУ. Новосибирск,2012.-83с.

2.Сидорчук А.А., Воронин Е.С., Глушков А.А. Общая эпизоотология. - М.: КолосС, 2004. - 176 с.

3.Абуталип А. А. Рекомендация по системе эпизоотологического мониторинга бруцеллеза сельскохозяйственных животных /А. А. Абуталип, Г. Г Абсатиров, С Е. Алпысбаева / - Алматы, 2010г.

4. Нафеев А.А. Бешенство (эпизоотологический, эпидемический аспекты на территории Ульяновской области / А.А. НафеевД.А. Васильев, А.В. Меркулов, Н.И. Пелевина // Ульяновск. - 2012. – С. 81.

5. Евсеева С.Д., Хрикунов Е.М., Окрошидзе М.Г., Хухоров И.Ю. Требования к оральным антирабическим вакцинам и приманкам // Труды ВНИИВиМ. – Покров, 2015. – С. 110-111.

6.Tignor, G. H., & Dietz, J. M. Rabies in Wildlife: Emerging Issues. Journal of Wildlife Diseases. 2018. 54(3). P. 513-520.

ТҮЙІН

Бұл мақалада Батыс Қазақстан облысындағы жабайы етқоректілердің құтыруының эпизоотологиялық мониторингінің нәтижелері, құтырудың көрінісі мен таралуын талдау, сондай-ақ облыс аумағында эпизоотияға қарсы іс-шараларды жүргізу тиімділігінің нәтижелері келтіріледі.

RESUME

This article presents the results of epizootological monitoring of rabies in wild carnivores in the West Kazakhstan region, an analysis of the manifestation and spread of rabies, as well as the results of the effectiveness of antiepizootic measures in the region.

ӘОЖ 614.9:636.5.034
Кабиболла А.Ө., Аубекеров А.Б., студенттер
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал қ.
Айтпаева З.С., жетекшісі
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал қ.

ҮЙРЕКТЕРДІ ҰСТАУ ҚОРА-ЖАЙЛАРЫНДАҒЫ МИКРОКЛИМАТЫН САНИТАРЛЫҚ-ГИГИЕНАЛЫҚ БАҒАЛАУ

ТҮЙІН

Бұл мақалада үйректер мен олардың балапандары ұсталатын қора-жайлардың микроклиматының негізгі параметрлері зерттеліп (температура, ылғалдылық, ауа қозғалысының жылдамдығы, зиянды газдардың концентрациясы) санитарлық-гигиеналық баға берілді. Алынған нәтижелері бойынша үйректердің тобына және физиологиялық жағдайына байланысты температуралық режимдерді түзету мүмкіндіктерін және қысқы уақытта автоматтандырылған желдетуді қолдануды қамтамасыз ету қажет екені анықталды.

Түйінді сөздер: *үйрек,микроклимат, температура, санитарлық-гигиеналық баға, зиянды газдар*

Құс шаруашылығының интенсификациясы өнімділігі мен азық төлемінің едәуір артуымен, сондай-ақ өндірістік алаңдар бірлігінен өнімнің шығуының ұлғаюымен сүйемелденетін қарқындылығы оңтайлы микроклимат құру кезінде ғана мүмкін болады.

Құс қораларының микроклиматына құстарды ұстау технологиясы, орналастыру тығыздығы, төсеніштің саны мен сапасы, азықтандыру деңгейі, мал басының түрлігі және жасы әсер етеді.

Микроклиматтың нашарлауы өнімділік пен өміршеңдіктің төмендеуімен ғана емес, сонымен бірге өнім бірлігіне азық шығынының артуымен бірге жүреді, бұл айтарлықтай экономикалық зиян келтіреді. Қанағаттанарлықсыз микроклиматы бар қора-жайларда құсты ұстаған кезде оның өнімділігі 40-50% - ға төмендейтіні белгілі, өнім бірлігіне азық шығыны 30-40% - ға артады, әсіресе жас жануарлардың аурушаңдығы 3-4 есе жоғарлайды.

Қазіргі құс шаруашылығы жағдайында үйректерді ұстау қатаң санитарлық және гигиеналық нормаларды сақтауды талап етеді. Үйректерді ұстау кезінде өндірілген тыңайтқыштар мен қалдықтар құстардың өздері үшін де, адамдар үшін де әртүрлі аурулардың көзі бола алады. Үйректер көбінесе құс тұмауы, сальмонеллез, орнитоз және ластанған орта арқылы берілетін басқа аурулар сияқты жұқпалы ауруларға бейім. Осылайша, үйректерді ұстау үшін қолайлы гигиеналық жағдай жасау аурулардың алдын алу және өнімділікті арттыру үшін қажет.

Зерттеудің мақсаты: үйректерге арналған қора-жайлардың микроклиматына санитарлық-гигиеналық баға беру.

Зерттеу міндеттері:

1. Үйректерге арналған қора жайлардың микроклиматының негізгі параметрлерін бағалау;
2. Үйректерді ұстау орындарының санитарлық-гигиеналық жағдайына баға беру.

Ғылыми-зерттеу жұмысында зерттеуге арналған материалдар ретінде Батыс Қазақстан облысы Жәңгір хан атындағы БҚАТУ оқу-ғылыми орталығында өсірлетін үйректерді ұстауға арналған қора-жайлары болды.

Зерттеу барысында ғылыми іздеу, салыстырмалы талдау, деректерді жалпылау әдістері қолданылды. Қолданыстағы мал шаруашылығы қора-жайларын гигиеналық бағалауды талдау үшін жалпыланған зерттеулер жүргізілді. Үйректерді ұстау орындарында микроклиматтың мынадай көрсеткіштері анықталды: температура, салыстырмалы ылғалдылық, ауа қозғалысының жылдамдығы, көмірқышқыл газының, аммиактың мөлшері, ауаның бактериялық ластануы. Ол үшін біз ГАНК-4 КПГУ 413322 002 газ анализаторын, МЕТЕОСКОП-М аспабын және электронды термометрді қолдандық.

Қора-жайлардағы микроклиматты зерттеу үшін жалпы қабылданған гигиеналық әдістер қолданылды.

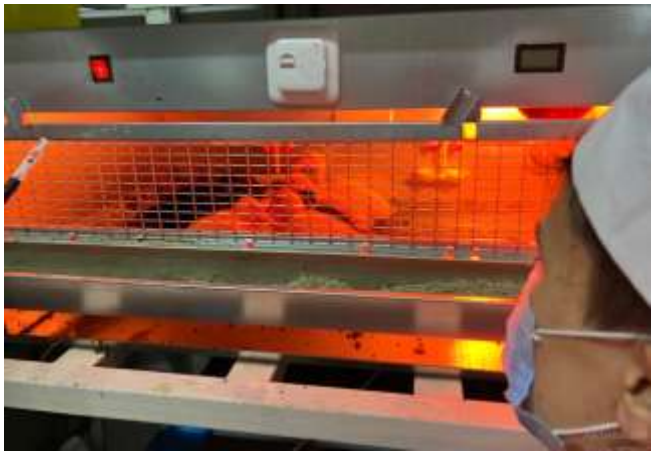
Бұл оқу орталығында мускус үйректері өсіріледі, олардың саны 200-ден асады. Үйректер құмды топырағы бар жерінде орналасқан, 2 м қоршаумен қоршалған арнайы типтік бөлмеде орналастырылған. Үйректерді ұстау жүйесі қора-жайлардың бірінде терең төсеніште, ал екіншісінде қыс-көктем мезгілінде торлы едендерде өсіру әдісі болып табылады. Көктемде және жазда үйректер шатыры бар жазғы лагерьлерде ұсталады. Үйректердің барлық саны

жыныстық және жас топтары бойынша орналастырылған. Ересек үйректер бөлек бөлмелерде терең төсеніште, сондай-ақ жартылай торлы еңдерде орналастырылған. Ішетін ыдыстар торлы еденге, ал азықтандырғыштар ішетін ыдыстардан 3 м қашықтықта орналасқан. Ішкі және серуендеу алаңдарындағы төсеніш таза және сәл ылғалданған. Қора жайлардағы желдету табиғи (1-ші сурет. Үйректерді ұстау орындары).

Сурет 1- Үйректерді ұстау орындары

Үйректерді серуендету қысқы уақытта металл тормен қоршалған жерлерде, жазғы уақытта жайылымдарда жүзеге асырылады. Үйректерді 5 күнінде серуенге шығарады. Осы орталықтағы суда жүзетін құстардың (үйректердің) жарық күні 15 сағатты құрайды. Жарықтандыру тәулік бойы сақталады, жаз мезгілінде көбінесе табиғи жарықтандыру қолданылады, жарық аз болған кезеңде қосымша шамдар қолданылады (2-ші сурет. Балапандарды инкубациялау және ұстау орындарында жарықтандыруы).

Сурет 2 - Балапандарды инкубациялау және ұстау орындарында жарықтандыруы

Үйректерді азықтандыру түрі борпылдақ және түйіршіктелген түрінде толыққанды құрама жемді қолдану арқылы жүзеге асырылады. Жемшөп қоспасы ретінде үйректерге биовит беріледі.

Рационың негізі үйректерге арналған құрама жем болып табылады, үйрек араластырғыштарын да жақсы жейді. Дайын теңдестірілген қоспада иммунитетті арттыра отырып, тұрақты өсу мен салмақты қамтамасыз ететін маңызды дәрумендер мен минералдар бар.

Бақылау кезеңінде сыртқы ауа температурасы -1-5 ° С аралығында болды, ең төменгі температура бір күнде тіркелді: -25 ° С. Айта кету керек, бұл аймақ үшін жылдың осы кезеңіндегі температураның ерекше көтерілуі. Үйректер орналасқан қора- жайлар

микроклиматының параметрлерін өлшеу қысқы көктемгі кезеңінде жүргізілді (3-ші сурет - Үйректерге арналған қора-жайлардың микроклиматының параметрлерін «МЕТЕОСКОП-М» аспабымен және электрондық термометрмен өлшеу кезі).

Сурет 3 - Қора-жайлардың микроклиматының параметрлерін «МЕТЕОСКОП-М» аспабымен және электрондық термометрмен өлшеу

Микроклимат параметрлерін өлшеу нәтижелері 1-кестеде берілген.

Кесте 1 - Жыл маусымына байланысты үйректерді ұстау орындарындағы микроклимат параметрлері

Көрсеткіштері	Ересек үйректерге арналған қора-жай		Балапандарға арналған қора-жай	
	Қыс	Көктем	Қыс	Көктем
Температура, °С	12,3±2,0	18,5±1,2	24,3±2,0	26,5±1,2
Салыстырмалы ылғалдылық, %	67,5±2,8	74,8±2,1	66,5±2,8	70,8±2,1
Ауа ағынының жылдамдығы, м/с	0,03±0,02	0,06±0,01	0,02±0,02	0,05±0,01
Атмосфералық ауа қысымы, мм/рт ст	754,6	760	754,6	760
Көмірқышқыл газы, %	0,30±0,01	0,20±0,01	0,15±0,01	0,20±0,01
Аммиак, мг/м^3	5±2,3	8±2,4	3±2,3	5±2,4

1-кестедегі келтірілген деректерінен жылдың қысқы-көктемгі кезеңінде балапандар ұстауға арналған қора-жайлардағы температура рұқсат етілген норма шегінде болғанын көруге болады. Осыған ұқсас кезеңде ересек үйректерді ұсталған орындарында ауа температурасы рұқсат етілген нормадан төмен болды және қыста 12,3 °С, көктемде 18,5 °С құрады. Қысқы кезеңдегі салыстырмалы ылғалдылық үйрек қора-жайларында рұқсат етілген нормалардың жоғарғы шекарасында болды және сәйкесінше: қыста 67,5±2,8% және көктемде 74,8±2,1% құрады, ал балапандар орналасқан жерде бұл көрсеткіштер бүкіл зерттеу кезеңінде нормалар шегінде болды және: қыста 66,5±2,8% және көктемде 70,8±2,1% құрады.

Екі қора-жайларда ауа жылдамдығының көрсеткіштерінде жыл мезгіліне байланысты қандай да бір заңдылықтарды анықтаған жоқпыз. Зиянды газдардың концентрациясына келетін болсақ, ересек үйректер ұсталған қора-жайларда қыста аздап газдану байқалады. Мәселен,

қысқы кезеңде ересек үйректерді ұстау орындарында көмірқышқыл газы 0,30±0,01% шегінде болды, осы маусымда балапандар орнында 0,15±0,01% құрады.

Жыл мезгіліне байланысты микроклимат параметрлерінің нәтижелері ересек үйректерді ұстау орындарына қарағанда ветеринариялық-санитариялық, гигиеналық және басқа да шаруашылық іс-шаралар жақсы ұйымдастырылған балапандар орындарда ұстаудың ең жақсы жағдайлары жасалғанын көрсетті.

Зерттелетін жерлерде үйректерді ұстаудың санитарлық-гигиеналық жағдайларын талдау негізінде келесі қорытындылар жасауға болады:

1. Үйректерді ұстауға арналған қора-жайлардағы температура (24,3 -26,5°С) мен ылғалдылықтың (66,5-70,8%) оңтайлы көрсеткіштері балапандар орнында сақталды бұл құстың қалыпты метаболизмін сақтауға және аурулардың дамуына жол бермейді. Ал ересек үйректер орналасқан қора жайларда температура (12,3 -18,5 °С) мен ылғалдылық (67,5- 74,8%) аздап нормадан жоғары болды. Бұл жағдайда ересек үйректердің тобына және физиологиялық жағдайына байланысты температуралық режимдерді түзету мүмкіндіктерін қамтамасыз ету қажет.

2. Табиғи желдету жүйесі ауаның жеткілікті алмасуын толық қамтамасыз ете алмады, бұл қыста ересек үйректерге арналған қора-жайларда көмірқышқыл газының (0,30±0,01%) шамалы жоғарылауы, бұл үйрек санының көбею нәтижесінде газ концентрациясының ықтимал себебі болғаның айтуға болады. Осыған байланысты желдету жабдықтарына техникалық қызмет көрсетуді уақтылы жүргізу ұсынылады. Басқа жағдайларда, мұндай жүйе зиянды газдардың (аммиак, көмірқышқыл газы) жиналуына жол бермеді, бұл балапандар орналасқан қора жайларда үйректерді басқа орындарға көшіру нәтижесінде ыңғайлы жағдай туындағының көрсетеді. Қысқы уақытта автоматтандырылған желдетуді пайдалануды қарастыруды ұсынамыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Смирнов, В. П. Гигиенические аспекты содержания водоплавающих птиц / В. П. Смирнов. — Саранск: Мордовский университет, 2019. — 180 с.

2. Тагаев О.О., Айтпаева З.С., Барахов Б.Б., Шектібаев М. Д., Смагулов Д.Б. Влияние микробной обсеменённости воздуха птичников на цыплят бройлеров в процессе технологического цикла на их сохранность и продуктивность // Ғылым және білім. 2024. № 2-1(75), с.239-248

3. Тагаев О.О., Айтпаева З.С. Ветеринарлық гигиена және санитария» пәні бойынша зертханалық-тәжірибелік сабақтарды орындауға арналған оқу құралы // Орал: Жәңгір хан ат. БҚАТУ, 2023.- 125 б.

4. Gorelik O.V., Kharlap S.Yu., Derkho M.A. etc. Influence of transport stress on the adaptation potential of chicken. Ukrainian Journal of Ecology. 2020. T. 10. No 2. P. 260-263.

5. Николаев, А. И. Патологии водоплавающих птиц и их профилактика / А. И. Николаев. — Казань: Зоотехникум, 2021. — 300 с.

АННОТАЦИЯ

В данной статье изучены основные параметры микроклимата помещений, в которых содержатся утки и их птенцы (температура, влажность, скорость движения воздуха, концентрация вредных газов), дана санитарно-гигиеническая оценка. По полученным результатам установлено, что в зависимости от группы и физиологического состояния уток необходимо обеспечить возможность корректировки температурных режимов и использование автоматизированную вентиляцию в зимнее время.

RESUME

This article examines the main parameters of the microclimate of the rooms in which ducks and their chicks are kept (temperature, humidity, air velocity, concentration of harmful gases), and provides a sanitary and hygienic assessment. Based on the results obtained, it was found that, depending on the group and physiological condition of the ducks, it is necessary to ensure the possibility of adjusting temperature conditions and using automated ventilation in winter.

УДК: 69.25
Терёшкин Ш.Р., студент
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана, г. Уральск
Шукуров М. Ж, руководитель
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана, г. Уральск

СОСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ РЫБНОГО ХОЗЯЙСТВА В КАЗАХСТАНЕ

АННОТАЦИЯ

Рыбное хозяйство Казахстана играет важную роль в обеспечении продовольственной безопасности страны и развитии агропромышленного комплекса. В последние годы отрасль демонстрирует положительную динамику, особенно в сфере аквакультуры, однако сохраняются серьезные проблемы, такие как истощение природных запасов, браконьерство, экологические угрозы и недостаточная развитость инфраструктуры. В данной статье рассматриваются текущее состояние рыбного хозяйства, выявляются ключевые проблемы и предлагаются перспективные направления его развития. Особое внимание уделено мерам государственной поддержки, внедрению инновационных технологий и повышению эффективности отрасли.

Ключевые слова: *рыбное хозяйство, Казахстан, аквакультура, рыболовство, развитие отрасли*

Введение. Рыбное хозяйство является важным элементом агропромышленного комплекса Казахстана, обеспечивая население страны ценными продуктами питания и внося вклад в экономику регионов [1; 3; 9]. Казахстан обладает значительными водными ресурсами, включающими реки, озера и водохранилища, а также прибрежную зону Каспийского моря, что создает благоприятные условия для развития рыболовства и аквакультуры [2;10]. Однако, несмотря на потенциал, рыбная отрасль страны сталкивается с рядом проблем, требующих комплексного решения [4].

В последние годы наблюдается рост производства в сфере аквакультуры [4;5], однако он остается недостаточным для полного удовлетворения внутреннего спроса. Промысловое рыболовство в Казахстане ограничено как природными факторами, так и законодательными нормами, направленными на сохранение водных биоресурсов [2]. Кроме того, отрасль сталкивается с такими вызовами, как незаконный вылов рыбы, ухудшение экологического состояния водоемов, нехватка современных технологий и слабая инвестиционная поддержка [10].

Развитие рыбного хозяйства является одной из приоритетных задач государственной политики [1; 2]. В стране разработаны программы по поддержке отрасли, включающие субсидирование аквакультуры, введение строгого контроля за выловом и охрану водных экосистем. Однако для устойчивого развития необходимы дополнительные меры, включая активное внедрение инновационных технологий [7], привлечение инвестиций, развитие инфраструктуры и повышение квалификации специалистов [8].

Целью данной статьи является анализ современного состояния рыбного хозяйства Казахстана, выявление ключевых проблем и рассмотрение перспектив его развития. Особое внимание уделяется вопросам государственной поддержки [3], внедрению передовых технологий и обеспечению экологической устойчивости рыбных ресурсов.

Материалы и методы исследования. В ходе исследования был проведен анализ текущего состояния рыбного хозяйства Казахстана, тенденций его развития и перспективных направлений. Основными источниками данных послужили официальные отчеты Комитета по рыбному хозяйству Министерства экологии и природных ресурсов Республики Казахстан за 2015–2024 годы [1; 3], научные публикации из международных баз Web of Science и Scopus [5; 6;7;8], данные Государственного реестра водных объектов Казахстана, а также результаты экспертных интервью с представителями отрасли.

Методологическая основа исследования включает статистический, сравнительный, экспертный и геоинформационный анализ. Статистический метод позволил собрать и обработать данные по объемам вылова, аквакультуре и переработке рыбы, а также выявить динамику производства за последние десять лет. Сравнительный анализ был направлен на сопоставление показателей Казахстана с другими странами региона, включая Россию, Узбекистан и Китай, а также на оценку эффективности государственных программ поддержки рыбного хозяйства.

Для получения качественной оценки состояния отрасли были проведены экспертные интервью с представителями рыбного хозяйства, включая ученых, сотрудников рыборазводных хозяйств и государственных органов. Их мнения позволили выявить основные проблемы и перспективы развития сектора. В рамках геоинформационного анализа изучались изменения в состоянии водоемов на основе спутниковых данных, что позволило выявить влияние климатических факторов на продуктивность водных объектов.

Кроме того, была проведена оценка нормативно-правовой базы, регулирующей рыбное хозяйство в Казахстане. Анализ законодательства позволил выявить пробелы в существующей системе регулирования и предложить возможные пути совершенствования правового обеспечения отрасли.

В таблице 1 представлены основные показатели развития рыбного хозяйства Казахстана за период с 2015 по 2024 годы, что позволяет наглядно продемонстрировать динамику ключевых показателей.

Таблица 1 - Основные показатели рыбного хозяйства Казахстана (2015–2024 гг.)

Показатель	2015	2017	2019	2021	2023	Δ 2015–2023 (%)
Вылов рыбы (тыс. тонн)	40	42	44	45	46	+15%
Производство аквакультуры (тыс. тонн)	1.8	3.5	7.2	10.5	14.3	+694%
Число рыбных хозяйств	50	68	90	115	140	+180%
Экспорт рыбы (тыс. тонн)	8	10	12	15	18	+125%
Импорт рыбы (тыс. тонн)	30	28	26	25	23	-23%

Источник: Комитет по рыбному хозяйству Министерства экологии и природных ресурсов РК, 2024.

На основании представленных данных можно сделать вывод о значительном увеличении объемов производства аквакультуры, что свидетельствует о росте инвестиций в этот сектор и повышении эффективности государственной поддержки. В то же время темпы роста вылова рыбы остаются относительно стабильными, а импорт рыбной продукции демонстрирует снижение, что может свидетельствовать о постепенной замене импортируемой продукции отечественным производством.

Визуализация динамики развития аквакультуры в Казахстане представлена на рисунке 1, где отчетливо видно, что за последние годы объем производства рыбы в искусственных условиях значительно увеличился, что свидетельствует о перспективах дальнейшего роста сектора.

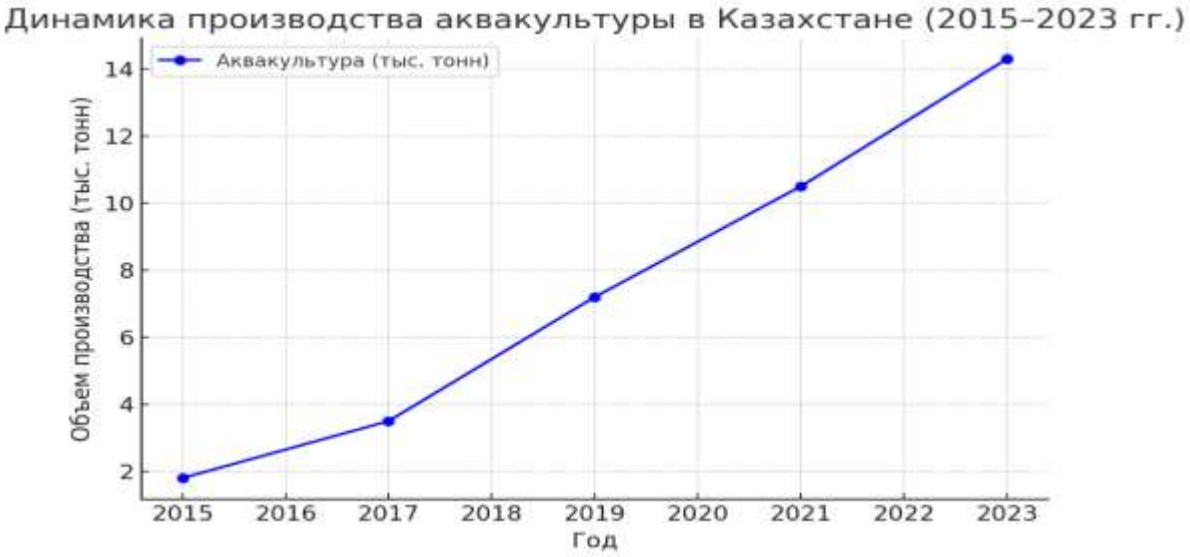

Рисунок 1- Динамика производства аквакультуры в Казахстане (2015–2023 гг.)

Таким образом, предложенная методология исследования позволяет всесторонне охарактеризовать текущее состояние рыбного хозяйства Казахстана, выявить ключевые тенденции его развития и определить перспективные направления модернизации и совершенствования отрасли.

Результаты исследования. На основании собранных данных и проведенного анализа выявлены ключевые тенденции развития рыбного хозяйства Казахстана, а также основные вызовы, стоящие перед отраслью.

Во-первых, значительный рост производства аквакультуры за последние восемь лет подтверждает, что государственная поддержка и инвестиции в рыбоводные хозяйства приносят ощутимые результаты. Объемы аквакультуры увеличились более чем в семь раз, что свидетельствует о повышении эффективности отрасли. Однако, несмотря на этот рост, доля искусственно выращенной рыбы в общем объеме потребления остается относительно низкой, что указывает на необходимость дальнейшего развития инфраструктуры и технологического совершенствования рыбных хозяйств.

Во-вторых, анализ объемов вылова рыбы показал, что его уровень остается относительно стабильным, без значительных скачков. Это свидетельствует о том, что естественные популяции рыб в водоемах Казахстана находятся под жестким контролем и не испытывают чрезмерной нагрузки. В то же время ряд водоемов сталкивается с экологическими проблемами, такими как снижение уровня воды, загрязнение и ухудшение условий для нереста. Геоинформационный анализ показал, что в последние годы наблюдается уменьшение площади некоторых водоемов, особенно в южных и центральных регионах страны, что может оказать негативное влияние на естественное воспроизводство рыбы.

На рисунке 2 представлено изменение площади крупных водоемов Казахстана за последние десять лет. Из графика видно, что ряд водоемов, включая Аральское море, Балхаш и озеро Сасыкколь, демонстрируют постепенное снижение уровня воды, что может сказаться на рыбных запасах.

Третьим важным фактором, выявленным в ходе исследования, является изменение структуры экспорта и импорта рыбной продукции. В 2015 году Казахстан импортировал 30 тыс. тонн рыбы, тогда как к 2023 году этот показатель снизился до 23 тыс. тонн. В то же время экспорт вырос с 8 тыс. тонн в 2015 году до 18 тыс. тонн в 2023 году. Это говорит о росте конкурентоспособности казахстанской рыбной продукции на международном рынке. Однако основными экспортными направлениями остаются страны СНГ, в то время как выход на рынки Евросоюза и Азии остается ограниченным из-за несоответствия стандартам качества.

Рисунок 2 - Изменение площади водоемов Казахстана (2015–2023 гг.)

Таблица 2 демонстрирует изменение структуры экспорта и импорта рыбной продукции Казахстана за рассматриваемый период.

Таблица 2 - Динамика экспорта и импорта рыбной продукции Казахстана (2015–2023 гг.)

Показатель	2015	2017	2019	2021	2023	Δ 2015–2023 (%)
Экспорт(тыс. тонн)	8	10	12	15	18	+125%
Импорт(тыс. тонн)	30	28	26	25	23	-23%

Источник: Комитет по рыбному хозяйству Министерства экологии и природных ресурсов РК, 2024 [1].

Результаты анализа нормативно-правовой базы показали, что в Казахстане действует ряд программ поддержки рыбного хозяйства, включая субсидирование кормов, выделение грантов на развитие аквакультуры и программы по зарыблению водоемов [2]. Однако выявлены проблемы, связанные с недостаточным контролем за выполнением экологических норм, что может негативно сказываться на устойчивости развития отрасли.

Таким образом, проведенное исследование позволило выявить как положительные тенденции в развитии рыбного хозяйства Казахстана, так и существующие проблемы, требующие решения. Устойчивый рост производства аквакультуры [4; 6], снижение импорта и увеличение экспорта являются положительными факторами [3;10]. Однако экологические угрозы, проблемы с выходом на международные рынки и необходимость дальнейшего совершенствования законодательной базы остаются актуальными вызовами для отрасли [7;9].

Заключение. Исследование показало рост аквакультуры в Казахстане благодаря государственной поддержке, но она всё ещё занимает малую долю в отрасли. Экологические угрозы, такие как снижение уровня воды в озерах, могут повлиять на рыболовство. Экспорт рыбы вырос, но для выхода на международные рынки нужна модернизация и сертификация продукции. Казахстан имеет систему поддержки, но есть проблемы с контролем экологических

норм и распределением ресурсов. Отрасль имеет потенциал, но требует комплексного подхода и инноваций.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1.Комитет рыбного хозяйства Министерства экологии и природных ресурсов Республики Казахстан. Официальный сайт. Дата обращения: 25.03.2025.

2.Стратегия развития рыбного хозяйства Республики Казахстан на 2021–2030 годы. Утверждена приказом МЭПР РК от 5 мая 2021 г. № 130.

3.О состоянии и развитии рыбного хозяйства в Республике Казахстан. Национальный статистический комитет РК, 2023. — 72 с.

4.Аубакиров Ж. Р., Искакова Г. М. Текущее состояние и перспективы развития аквакультуры в Казахстане // Вестник КазНАИУ. — 2022. — № 3 (51). — С. 39–44.

5.FAO. The State of World Fisheries and Aquaculture 2022. Towards Blue Transformation. Rome: FAO, 2022. 266 p. DOI: 10.4060/cc0461en

6.Stankus, A., Marković, Z., & Djordjević, B. Sustainable aquaculture development and environmental impact assessment. Aquaculture Reports, 2021, 20: 100679. https://doi.org/10.1016/j.aqrep.2021.100679

7.Nguyen, H. T., et al. Policy reform and aquaculture development in transition economies: A case from Central Asia. Marine Policy, 2020, 122: 104271. https://doi.org/10.1016/j.marpol.2020.104271

8.Zharmukhamedov A., Tulegenova Z., et al. Assessment of Water Quality and Fish Productivity in Irrigated Reservoirs of Southern Kazakhstan // Environmental Monitoring and Assessment, 2022, 194(8): 619. https://doi.org/10.1007/s10661-022-10297-1

9.Назарова А. М. Рыбное хозяйство Казахстана: проблемы и пути развития // Наука и образование сегодня. — 2023. — № 3 (74). — С. 45–50.

10.World Bank. Kazakhstan: Unlocking Potential of the Fishery Sector. Washington, DC: World Bank Group, 2021. 54 p. [online] Available: https://documents.worldbank.org

ТҮЙІН

Қазақстанның балық шаруашылығы елдің азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етуде және агроөнеркәсіптік кешенді дамытуда маңызды рөл атқарады. Соңғы жылдары бұл сала, әсіресе аквакультура бағыты бойынша, оң динамиканы көрсетіп келеді, дегенмен табиғи қорлардың сарқылуы, браконьерлік, экологиялық қауіптер және инфрақұрылымның жеткіліксіз дамуы сияқты елеулі мәселелер сақталуда. Осы мақалада балық шаруашылығының қазіргі жағдайы қарастырылып, негізгі проблемалар айқындалады және оны дамытудың перспективалық бағыттары ұсынылады. Мемлекеттік қолдау шараларына, инновациялық технологияларды енгізуге және саланың тиімділігін арттыруға ерекше назар аударылады.

RESUME

Kazakhstan’s fisheries sector plays an important role in ensuring the country’s food security and developing the agro-industrial complex. In recent years, the industry has shown positive dynamics, especially in the field of aquaculture; however, serious problems remain, such as depletion of natural resources, poaching, environmental threats, and underdeveloped infrastructure. This article examines the current state of the fisheries sector, identifies key problems, and proposes promising directions for its development. Special attention is given to government support measures, the implementation of innovative technologies, and improving the efficiency of the industry.

УДК 636.597:591.54

Базарбаева А.М., магистрант
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана, г. Уральск
Сенгалиев Е.М., руководитель
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана, г. Уральск

ВЛИЯНИЕ КЛИМАТИЧЕСКИХ ФАКТОРОВ ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ НА РЕПРОДУКТИВНУЮ СИСТЕМУ УТОК

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается влияние климатических факторов Западно-Казахстанской области на репродуктивную систему уток кросса «Ансар». Проведен анализ метеорологических показателей за 2023–2024 гг. и их влияние на продуктивность птицы и частоту возникновения репродуктивных патологий. Разработаны рекомендации по адаптации условий содержания к региональному климату.

Ключевые слова: *климат, утки, репродуктивная система, яйценоскость, патологии*

Введение. Западно-Казахстанская область (ЗКО) характеризуется континентальным климатом с резкими сезонными колебаниями температуры, низкой влажностью зимой и жарким летом [1]. В последние два года наблюдается повышение среднегодовой температуры и изменение режима осадков [2,3].

В утководстве репродуктивная система птицы особенно чувствительна к внешним условиям, включая экстремальные температуры, высокую или низкую влажность, а также недостаток солнечного света в зимний период [4]. Известно, что стрессовые климатические условия могут приводить к снижению яйценоскости, нарушениям овуляции, повышенной заболеваемости воспалительными заболеваниями репродуктивных органов [5].

Цель исследования – определить влияние климатических факторов ЗКО на репродуктивную систему уток и разработать рекомендации по адаптации условий содержания.

Материалы и методы. Исследования проводились в учебных лабораториях и на фермах Западно-Казахстанского аграрно-технического университета им. Жангир хана. В анализе использованы метеорологические данные о температуре, влажности и осадках в регионе за 2023–2024 гг.[6,7].

Для оценки состояния репродуктивной системы уток учитывались:

•яйценоскость по сезонам;

•частота возникновения воспалительных заболеваний яйцевода и яичников;

•уровень гормонального фона (определение эстрадиола и прогестерона)

Статистическая обработка данных проводилась с использованием метода корреляционного анализа.

Результаты и обсуждение.

1. Климатические условия Западно-Казахстанской области

Климатические параметры региона за 2023–2024 гг. представлены в таблице 1. [6,7].

Таблица 1 - Средние климатические показатели ЗКО по сезонам (2023–2024 гг.)

Параметр	Зима (-°C)	Весна (+°C)	Лето (+°C)	Осень (+°C)
Средняя температура	-10…-15	+10…+20	+35…+45	+10…+15
Влажность (%)	55–75	50–65	25–45	55–70
Осадки (мм)	20–35	25–45	15–25	30–55

В последние два года отмечается повышение температур, особенно летом, когда средняя температура превышала +40 °C, а максимальное значение достигало +46 °C [6].

2. Влияние климатических условий на репродуктивную систему уток

На основании собранных данных выявлена зависимость климатических факторов и репродуктивных показателей уток (таблица 2).

Таблица 2 - Влияние климата на репродуктивные показатели уток

Показатель	Зима	Весна	Лето	Осень
Яйценоскость (шт./месяц)	8–12	20–25	10–15	18–22
Частота воспалительных заболеваний (%)	35	15	40	20
Средний вес яйца (г)	65–70	75–80	68–72	72–75

Из данных таблицы видно, что в зимний и летний периоды наблюдается снижение яйценоскости и увеличение заболеваемости репродуктивных органов[2,3].

3. Рекомендации по адаптации условий содержания

На основе анализа разработаны рекомендации по адаптации уток к климату ЗКО (таблица 3).

Таблица 3 - Меры адаптации условий содержания уток

Проблема	Рекомендации
Морозы зимой	Поддержание температуры в птичниках не ниже +5°C, утепление стен, контроль влажности[1]
Жара летом	Установка систем вентиляции, доступ к воде для купания, снижение плотности посадки [4]
Низкая влажность	Применение увлажнителей воздуха, контроль питьевого режима[6]
Освещение	Дополнительное освещение в зимний период для стимуляции яйценоскости[2]

Заключение. Анализ климатических условий ЗКО за 2023–2024 гг. показал, что экстремальные температуры зимой и летом оказывают значительное влияние на репродуктивную систему уток, снижая яйценоскость и способствуя развитию воспалительных заболеваний. Разработанные меры адаптации позволят снизить негативное влияние климата и повысить продуктивность утководческих хозяйств региона.

В дальнейшем рекомендуется детализировать влияние отдельных климатических факторов на гормональный фон уток, а также изучить генетические механизмы адаптации к экстремальным условиям.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1.Иванов А. А. Влияние климатических факторов на продуктивность птицы. – М.: Агропромиздат, 2021. – 240 с.

2.Петров В. В. Болезни репродуктивной системы птицы. – СПб.: Лань, 2020. – 198 с.

3.Zhang W., Chen S. Climatic stress in poultry: Impact and prevention strategies // The Veterinary Journal. – 2022. – Vol. 274. – P. 105724.

4.Смирнов Д. Д. Современные технологии содержания водоплавающей птицы. – Казань: Изд-во Казанского аграрного университета, 2021. – 312 с.

5.Климатические условия Западного Казахстана: аналитический обзор. – Уральск, 2023. – 56 с.

6.Eldala.kz. 2023 год в Казахстане стал самым тёплым за всю историю наблюдений [Электронный ресурс]. – URL: https://eldala.kz (дата обращения: 02.04.2025).

7.Bizmedia.kz. В Казахстане синоптиками отмечены ноябрьские рекорды по осадкам и температуре [Электронный ресурс]. – URL: https://bizmedia.kz (дата обращения: 02.04.2025).

ТҮЙІН

Мақалада Батыс Қазақстан облысының климаттық факторларының ансар айқас үйректерінің ұрпақты болу жүйесіне әсері қарастырылған. 2023–2024 жылдарға арналған метеорологиялық көрсеткіштерге талдау жүргізілді. және олардың құс өнімділігіне әсері және репродуктивті патологиялар жиілігі. Ұстау жағдайларын аймақтық климатқа бейімдеу бойынша ұсыныстар әзірленді.

RESUME

The article examines the impact of climatic factors in the West Kazakhstan region on the reproductive system of Ansar ducks. An analysis of meteorological indicators for 2023–2024 and their impact on poultry productivity and the incidence of reproductive pathologies was conducted. Recommendations for adapting housing conditions to the regional climate were developed.

УДК 599.735.53:591.613

Хамзина А.У., магистрант
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана, г. Уральск
Кушалиев К.Ж., руководитель
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана, г. Уральск

ФИЗИОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ АДАПТАЦИИ САЙКАКОВ В УСЛОВИЯХ ПИТОМНИКА "AQBOKEN"

АННОТАЦИЯ

Сайга (Saiga tatarica tatarica L., 1766) – удивительное животное с древней историей, которое обитает в засушливых степях Евразии, постоянно перемещаясь большими группами. В Казахстане популяция сайга (Saiga tatarica tatarica L., 1766) является самой многочисленной среди диких копытных.

В статье приводятся сведения о сайгаках уральской популяции, содержащихся в питомнике "Aqboken", ЗКАТУ имени Жангир хана. Освещены вопросы систематики вида, распространения на территории Западно-Казахстанской области, биологические характеристики сайгаков, а также опыт разведения сайгаков в условиях питомников и их воспроизводства. Особое внимание уделено ручному вскармливанию, адаптации к условиям питомника, специфике кормления и поведенческих особенностей этих животных.

***Ключевые слова**: сайга, уральская популяция, разведение, кормление, поведение*

Введение. Разведение сайгаков в условиях неволи представляет собой серьезную проблему во всем мире. Это связано с недостаточным пониманием особенностей поведения этих животных и отсутствием эффективных методик решения возникающих трудностей. Даже зоопарки, имеющие большой опыт в содержании и разведении редких копытных, сталкиваются с трудностями, обусловленными экологическими факторами и спецификой поведения сайгаков в условиях неволи [1].

В ряде стран существует успешный опыт содержания диких копытных, включая редкие и исчезающие виды, на специализированных фермах (ранчо). Эти фермы не только обеспечивают условия для размножения животных, но и служат платформой для реализации различных природоохранных мер. Например, содержание в условиях питомников и реинтродукция (возвращение в дикую природу) отдельных особей может способствовать увеличению численности исчезающих популяций [2,3].

Помимо природоохранной деятельности, такие фермы могут использоваться в научных исследованиях, культурных мероприятиях, спортивных состязаниях и коммерческих целях. Важно отметить, что содержание диких копытных на фермах также позволяет создавать генетические банки, которые могут быть использованы для восстановления популяций, находящихся под угрозой исчезновения, и последующей реинтродукции животных в естественную среду обитания.

На примере сайгаков видно, что содержание диких копытных в неволе может быть сложной задачей. Однако, при соблюдении определенных экологических требований и

создании подходящих условий, возможно успешное разведение сайгаков и увеличение их популяции на ограниченной территории.

Содержание сайгаков позволяет создать поголовье этих животных, предоставляя экспериментальный материал для научных исследований по морфологии, физиологии, биохимии, генетике и другим направлениям этого вида, а также позволяя выпускать часть животных в дикую природу, пополняя их естественные популяции [4,5].

Цель исследования: изучить физиологические аспекты адаптации сайгаков в условиях содержания в питомнике.

Материалы и методы исследования. В результате массового отела сайгаков уральской популяции в Западно-Казахстанской области из природной среды обитания, были изъяты новорожденные сайгачата. В питомник Aqboken", ЗКАТУ имени Жангир хана было доставлено 29 особей сайгачат. После прибытия в питомник, сайгачата были размещены в закрытые вольеры на 30-ти дневный карантин. По истечении карантина, сайгачат перевели в четыре вольера размером 50х10 метров (500 м²), огороженных сеткой. Вольеры примыкали к пристройке, а крыша пристроенной части была покрыта листовым металлом для защиты от солнца и дождя. В жаркую погоду сайгачата предпочитали отдыхать в тени, укрываясь под этой частью крыши.

Для проведения исследования было отобрано: 10 самок и 10 самцов сайгачат.

Для идентификации сайгачат и отслеживания их питания, на шеи были прикреплены бирки с номерами. В специальный журнал записывали вес, рост и физиологические показатели. Искусственное кормление оказалось наиболее эффективным способом приручения сайгачат. По методике Арылова Ю.Н., в коровье молоко добавляют желток куриного яйца, витамины и минеральные добавки.

В питомнике сайгачата получали трехразовое питание, состав которого тщательно сбалансирован: обогащен витаминами и минеральными подкормками. Основной компонент рациона – детская сухая молочная смесь "NESTOGEN", разведенная в 37-40 градусов воды, остуженную смесь давали с помощью пластикой бутылки.

Кормление проводится строго по расписанию: в 7:00 ч, 13:00 ч и 19:00 ч.

После каждого кормления все приспособления (бутылочки, соски) тщательно моются горячей водой и ополаскивают.

В условиях питомника новорожденным сайгачатам давали молоко небольшими порциями: от 45 мл до 90 мл за одно кормление. По мере взросления объем выпиваемого молока увеличивался, достигая к концу дня 150-200 мл, а спустя две недели порции составляли 250 мл и 750 мл. Через три недели к их рациону добавили комбикорм, по 50 грамм на каждого, в дополнение к молоку.

В вольере всегда была вода и свежескошенная трава. Из растительности сайгачата охотно ели солодку, люцерну и злаковые травы, а также пили воду. Для восполнения минеральных веществ в корм добавляли поваренную соль. В случае расстройства пищеварения у сайгачат, объем молока уменьшали, а воду давали с добавлением слабого раствора марганцовки.

В таблице 1, приведены данные о массе сайгачат в условиях питомника и изменения этих показателей проводили через месяц. За месяц средний прирост массы тела у сайгачат составил 2852 грамма. Анализ по половому признаку показал, что самки в среднем прибавили 2663,5 грамма, а самцы – 3040,5 грамма.

Таким образом, самцы демонстрируют более интенсивный набор веса.

Таблица 1-Масса тела сайгачат содержащих в условиях питомника “Aqboken”

№	Номер бирки	Пол	Вес(1),гр	Вес(2),гр	№	Номер бирки	Пол	Вес(1),гр	Вес(2),гр
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	1	♀	3670	6530	11	11	♂	3890	6820
2	2	♀	3715	6370	12	12	♂	3245	6335
3	3	♀	3560	6220	13	13	♂	3740	6956
4	4	♀	3660	6350	14	14	♂	3660	6643
5	5	♀	3580	6020	15	15	♂	3280	6410

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
6	6	♀	3675	6470	16	16	♂	3727	6570
7	7	♀	3020	6200	17	17	♂	3810	6810
8	8	♀	3700	6130	18	18	♂	3485	6475
9	9	♀	3815	6080	19	19	♂	3367	6626
10	10	♀	3515	6175	20	20	♂	3876	6840

При содержании сайгачат в условиях питомника рацион содержит необходимые животным питательные вещества, однако не во всех случаях состав корма совпадает с травой, которую они едят в природе [6].

В условиях питомника изучали поведенческие инстинкты сайгачат, через неделю у сайгачат выработался условный рефлекс: они начинали шуметь и подходить к двери вольера во время кормления.

В период кормления сайгачата преодолевали свой страх и пили молоко, даже устраивая небольшую борьбу за бутылку с молоком. После еды они снова старались держаться подальше от человека, подчиняясь своим природным инстинктам.

В стаде были разные сайгачата: одни были смелыми и доверчивыми, другие – более робкими и пугливыми. Самым сложным было накормить тех, кто боялся человека больше всего. Они могли даже отказаться от молока, если человек приближался к ним, несмотря на голод.

Поэтому, мы начинали кормить именно робких сайгачат (рисунок 1). Смелые сайгачата, даже наевшись, подходили к человеку, который заходил в вольер и просили добавки.

Рисунок 1- Кормление детенышей сайги молоком

У сайгачат поведение формируется в стаде обитания, вырабатываются защитные реакции во время их передвижения. Из исследуемых 20 сайгачат, приблизились к человеку 15 сайгачат, а 5 из них отстранялись.

В одном вольере содержались 7 сайгачат, среди них выделяются два быстро развивающихся самца, превосходящие остальных по росту и весу. Во время кормления из бутылки они быстро выпивают всю порцию, опережая других. Во время кормления, если им бутылка с молоком не достается, то они перехватывают ее у других сайгачат. По поведению этих сайгачат можно предположить, что они станут лидерами в будущем стаде.

Наблюдения за суточной активностью сайгачат в вольерах показали, что наибольшая активность приходится на утренние и вечерние часы, когда температура воздуха умеренная.

Рано утром, около 7:00 часов, когда им подают завтрак, они прекращают есть траву, подходят к двери вольера и начинают ждать еду, привлекая внимание шумом. После завтрака, включающего в себя молоко, сайгачата пасутся внутри вольера и их дальнейшая активность зависит от погоды.

В жаркую погоду (30°С и выше) сайгачата предпочитают отдыхать в тени. Вечером, с наступлением сумерек, они снова становятся активными. С наступлением темноты, примерно в 23:00, сайгачата собираются вместе и отдыхают.

Питомник занимает 56 гектаров, огороженных сеткой, внутри находится просторный вольер, где сайгачата содержатся в условиях приближенных к естественной среде, свободно передвигаются. Внутри вольера построена беседка с двускатной крышей, а также оборудованы

поилки и участки с разнообразным рельефом. Через полтора месяца, когда сайгачата немного подросли, их перевели в большой вольер. После размещения сайгачат в большой вольер продолжали подкармливать молоком из бутылки. В просторном вольере сайгачата хорошо развивались благодаря обилию свежей травы и возможности свободно перемещаться, что снижало риск травм.

Для успешного разведения сайгаков важно учитывать несколько ключевых аспектов:особенности среды обитания, рацион, климатические условия, место обитания, ветеринарный уход.

Особенности среды обитания: необходимо понимать, как сайгаки адаптированы к пространству, в котором они живут.

Рацион: важно обеспечить животных подходящим питанием, соответствующим их потребностям.

Климатические условия: необходимо контролировать температуру, освещение, влажность и другие параметры окружающей среды, чтобы они соответствовали требованиям сайгаков. Место обитания: создать для животных комфортное и безопасное место проживания, Ветеринарный уход: обеспечить регулярный ветеринарный контроль и профилактику заболеваний. Вся необходимая информация для создания оптимальных условий содержания должна быть получена путем тщательного изучения естественной среды обитания сайгаков[6].

Заключение. Казахстан является ключевой страной для сохранения сайгаков: здесь расположено подавляющее большинство (80-85%) их ареала обитания и сосредоточено почти все (95-96%) мировое поголовье этих животных .

Несмотря на впечатляющий рост численности сайгаков в Казахстане (до 2,8 миллиона голов), особенно Волго-уральской и Бетпакдалинской популяции, нельзя забывать о массовом падеже животных, способные сократить поголовье до критических 150-200 тысяч. Поэтому, вместо того чтобы реагировать на угрозу лишь в критических ситуациях, необходимо пересмотреть подход к сохранению сайгаков [7].

Ключевым элементом в этой стратегии должны стать непрерывные и всесторонние исследования. Для проведения таких исследований, особенно важны питомники для промышленного разведения, где сайгаки содержатся под строгим наблюдением.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1.Байбатшанов М.К. Жалпы аң шаруашылығы. -Алматы: Эпиграф, 2015. -280 с

2. Z.Cheng. Reintroduction, distribution, population dynamics and conservation of a species formerly extinct in the wild; A review of thirty-five years of successful Milu (Elaphurus davidianus) reintroduction in China // Global Ecology and Conservation – 2021. – Т.31. С. 34. e01860.

3. Каримова Т. Ю., Лущекина А. А., Рожнов В. В. Сайгаки в неволе: от содержания и разведения до выпуска в природу. – Москва: Товарищество научных изданий КМК, 2017. – С. 76.

4.Xiaohua Du, Xia Liu, James Blackar Mawolo, Haifang Wang, Xiaoyu Mi, Jianying Dong, Qiao Li, Yongqiang Wen De-termination of haematological and biochemical parameters of Calf Saiga antelope (Saiga tatarica) living in the Gansu Endangered Animals Research Center / Veterinary Medicine and Science homepage, Volume 6, Issue 3, August 2020, P. 591-599

5.Marc Enderby. Saiga antelope captive husbandry project / The saiga resource centre – 2017

6. Zhao Shasha, Xu ChaoQun, Liu Gang, Liu ShuQiang, Zhao ChongXue, Cui YaXiong, Hu DeFu Microsatellite and mito-chondrial DNA assessment of the genetic diversity of captive Saiga antelopes (Saiga tatarica) in China / Chinese Science Bulletin, June 2013, Vol.58, No. 18, 2163-2167.

7.Mikanov N.S., Maksotov Ye.R., Berdenov M.ZH., Gabbasov A.A., Zholdasbayeva T.K. (2021). Faktory, ogranichivay-ushchiye gruppy stepnoy antilopy (Sayga Tatarika) Volgo-Ural’skoy tendentsii / Stepi Severnoy Yevrazii: materialy IX Mezhdun-arodnogo simpoziuma – S. 517-520.

ТҮЙІН

Ақбөкен (Saiga tatarica tatarica L., 1766 ж.) – Еуразияның қуаң даласын мекендейтін, үнемі үлкен топтармен қозғалатын ежелгі тарихы бар таңғажайып жануар. Қазақстанда жабайы тұяқтылар арасында ақбөкен популяциясы (Saiga tatarica tatarica L., 1766 ж.) ең көп.

Мақалада Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік аграрлық университетінің “Aqboken” питомнигінде ұсталатын киіктердің оралдық популяциясы туралы мәліметтер берілген. Түр таксономиясы, Батыс Қазақстан облысының аумағында таралуы, киіктердің биологиялық ерекшеліктері, сонымен қатар питомниктерде киіктерді өсіру тәжірибесі және олардың көбеюі мәселелері қамтылған. Бұл жануарларды қолмен азықтандыруға, питомник жағдайына бейімделуге, азықтандыру ерекшеліктеріне және мінез-құлық ерекшеліктеріне ерекше назар аударылады.

RESUME

Saiga (Saiga tatarica tatarica L., 1766) is an amazing animal with an ancient history, which lives in the arid steppes of Eurasia, constantly moving in large groups. In Kazakhstan, the saiga population (Saiga tatarica tatarica L., 1766) is the most numerous among wild ungulates.

The article provides information about the saigas of the Ural population, kept in the nursery "Aqboken", ZKATU named after Zhangir Khan. The issues of species taxonomy, distribution in the territory of the West Kazakhstan region, biological characteristics of saigas, as well as the experience of breeding saigas in nurseries and their reproduction are covered. Particular attention is paid to hand feeding, adaptation to nursery conditions, feeding specifics and behavioral characteristics of these animals.

ӘОЖ 619: 548.828.11: 636.2 (574.1)
Тажбаева Д. Т., докторант
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал қ.,
Мурзабаев К. Е., жетекшісі
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал қ,

ІРІ ҚАРА МАЛДЫҢ ЛЕЙКОЗЫ КЕЗІНДЕ ВЕТЕРИНАРЛЫҚ ШАРАЛАРДЫ ОҢТАЙЛАНДЫРУ

ТҮЙІН

Мақалада Батыс Қазақстан облысындағы шаруашылықтардағы лейкозға қарсы жүргізілген талдаудың нәтижелері келтірілген. Ветеринарлық шаралардың экономикалық тиімділігі бағаланып, кемшіліктер анықталған, сауықтыру шараларының тиімділігін арттыру бойынша ұсыныстар берілген. Лейкозды ерте және толық диагностикалау, ауру жануарларды оқшаулау маңызды. Лейкоздан таза шаруашылықтар экономикалық жағдайын жақсартып, өнім сапасын арттырады. Лейкоздың таралуы шаруашылықтарға экономикалық шығын келтіріп, өнімділікті төмендетеді, бірақ ерте анықтау шаралары аурудың таралуын азайтуға көмектеседі. Алайда, сауықтыру және алдын алу жұмыстарының тиімділігі әлі де жеткіліксіз.

Түйінді сөздер: *вирус, лейкоз, серология, гематология, энзоотия, эпизоотия, эпизоотиялық жағдай*

Кіріспе. Европалық Одақ елдері мен олардың көршілес мемлекеттерінде ірі қара мал лейкозына қарсы күрес шаралары ұлттық және халықаралық сауда байланыстарын нығайтуда маңызды рөл атқарады. Бұл күресте басты назар ауруды жұқтырған малды тез арада анықтау және жою ісіне аударылады.

Бүгінгі таңда ірі қара мал лейкозы мәселесі бойынша әлі де біркелкі пікір қалыптаспаған. Кейбір зерттеушілер ірі қара мал лейкозын контагиозды емес инфекциялық ауру деп есептеп, барлық зоогигиеналық талаптарды сақтаған жағдайда ауруға шалдыққан және сау жануарларды бірге ұстауға болатындығын айтады. Ірі қара малдың лейкозы жаңа нозологиялық ауру ретінде алғаш рет Шығыс Пруссияда қара-ала түсті остфриз тұқымды жануарларда анықталған.

Ірі қара малдың инфекциялық аурулары арасында лейкоз бірінші орынды тұрақты түрде иеленеді – инфекциялық патологияның тиркелген жағдайларының шамамен 65,8% -ы (2015 ж.) осы ауруға тиесілі [1,2,3].

Ірі қара малдың эпизоотиялық лейкозы – вирустық этиологиясы бар, дүние жүзіне кеңінен таралған созылмалы қатерлі лимфопролиферативтік ауру. 2016 жылғы «Дүниежүзілік жануарлар денсаулығы ұйымының (ХЭБ) құрлықтағы жануарлардың денсаулық кодексінде» және басқа да халықаралық ұйымдардың құжаттарында энзоотиялық лейкоз (энзоотический лейкоз крупного рогатого скота/enzootic bovine leukosis) термині қолданылады.

Ірі қара малдың жұқпалы лейкозы энзоотиялық сипатта болып, әлемнің көптеген елдерінде, барлық континенттерде тіркелген. Бұл гемопоэтикалық жүйеде жасушалардың жетілу процесінің бұзылуына және қатерлі жасушалардың пайда болуының жоғарылауына әкелетін қауіпті өсумен сипатталады.

Соңғы жылдары жағдай айтарлықтай өзгерді. Атап айтқанда, АҚШ, Бельгия, Германия және Жапония ғалымдары ірі қара мал лейкозы вирусын зерттеуде, инфекцияның патогенетикалық ерекшеліктерін анықтауда және диагностикалау әдістерін жасауда үлкен жетістіктерге жетті.

Олар патогенді ашуда, вирус антигенін алуда және ірі қара мал лейкозын диагностикалауға арналған РИД және ИФА тест-жүйелерін әзірлеуде басымдыққа ие болды [4,5].

Ірі қара малдың лейкозынан келетін экономикалық залал сүт пен асыл тұқымды малды өткізуге шектеу қойылуынан, сиырлар мен бұқалардың ерте жарамсыз болып қалуынан, сойылған малдың етін кәдеге жаратудан және сауықтыру шараларын жүргізуге кететін шығындардан құралады.

Лейкозбен күресудің бірден-бір жолы - жұқтырған және ауру жануарларды жою. Бұл лейкозға қарсы іс-шаралар жүргізу кезінде селекциялық процеске кері әсерін тигізіп, отандық генофондтың толыққанды дамуына кедергі келтіреді.

Өткен ғасырдың соңында морфологиялық белгілеріне қарай барлық лейкоздар жедел және созылмалы болып екі топқа бөлінді. Жедел лейкоздар тобын ісік субстратының жас (бласттық) жасушалардан тұруы біріктіреді [6,7,8].

Қазақстанда ірі қара малдың (ІҚМ) лейкозы алғаш рет 1965 жылы Алматы және Қарағанды өңірлерінде тіркелді. Уақыт өте келе ауру бүкіл елге таралып, 1996 жылға қарай 14 облыстың 300-ден астам фермасын зақымдады.

Қазіргі таңда Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының (ДДСҰ) ұсынымдарына сәйкес, осы ауруға қарсы күрестің тиімді стратегиясы мен шараларын әзірлеу бағытында жұмыстар жүргізілуде [9,10,11].

Гемопоэз схемасын негізге ала отырып, жедел лейкоздар көбінесе II және III прекурсорлық жасушалармен немесе IV класс жасушаларымен ұсынылады деуге болады. Жедел лейкоздың әр түрлі формалары ісік жасушаларының қалыпты прекурсорларына байланысты аталады: миелобласттар, эритробласттар, лимфобласттар және т.б.

Морфологиялық анықталмаған жасушалардан жедел лейкемия II және III класстар дифференциалданбайтын деп аталды. Созылмалы лейкоздар тобына жүйенің дифференциалды ісіктері кіреді негізгі субстраты пісетін және жетілген жасушалардан тұратын қан (мысалы, лимфоцитоз кезіндегі лимфоциттер). Ю. П. Смирновтың айтуынша, ірі қара мал 4-7 жасында лейкозбен ауырады [12].

Лейкоздың барлық түрлерінің ерте сатысында лимфоциттердің санындағы өзгерістер диагностикалық маңызға ие. Лейкоцитоз түрінде байқалатын өзгерістер қайтымсыз процесс болып табылады. Қанның қалыпты жағдайға жақындаған лейкемиялық көрінісі уақытша сипатқа ие.

Лейкоз кезінде қанға әр түрлі мөлшерде түсуі мүмкін жасушалардың жетілмеген және патологиялық түрлеріне пролимфоциттер, лимфобласттар, миелоциттер, промиелоциттер, миелобласттар, промоноциттер, гемоцитобласттар, ретикулярлық жасушалар, сондай-ақ бөлінетін ядросы бар жасушалар және ядро мен цитоплазманың басқа да ауытқулары жатады.

Лейкоздың бастапқы кезеңінде қан айналымының бұзылуы патогенезде веноздық тамырлар эндотелийіндегі морфофункционалды өзгерістердің пайда болуына әкеледі.

Зерттеу жұмысының мақсаты - мал шаруашылықтарында ірі қара мал лейкозының алдын алу және онымен күресу шараларын жүргізу тәртібін талдау, сондай-ақ ветеринариялық іс-шараларды оңтайландыру мәселелерін қарастыру.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Зерттеу Батыс Қазақстан облысындағы шаруашылықтарда ірі қара малдың лейкозы бойынша эпизоотиялық жағдайды талдау әдістерін қолдана отырып жүргізілді.

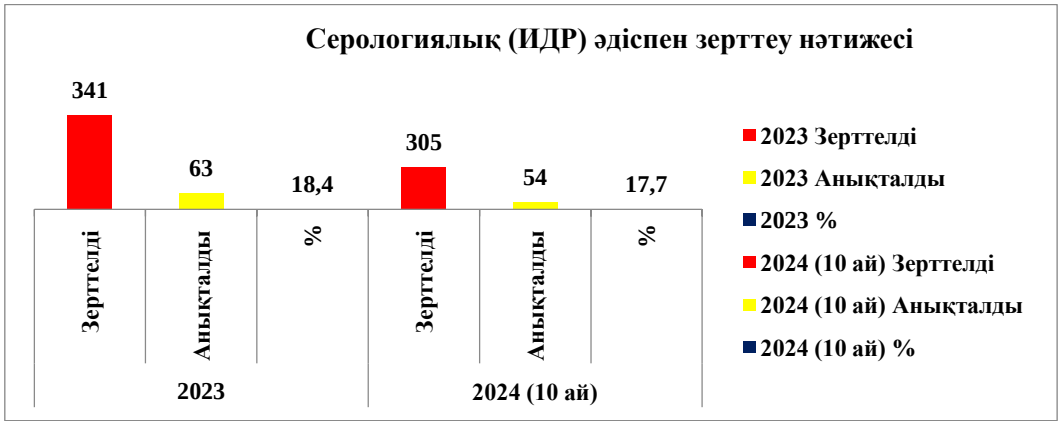
Эпизоотиялық зерттеулер барысында инфекцияның таралуы, сезімтал малдардың үлесі, лейкозбен ауыратын малдың пайызы және лейкозға қолайсыз пункттер саны ескерілді.

Зерттеу барысында гематологиялық (лейкоциттер, лимфоциттер және перифериялық лейкограмма құрамын анықтау) және серологиялық (РИД әдісі) әдістер қолданылды.

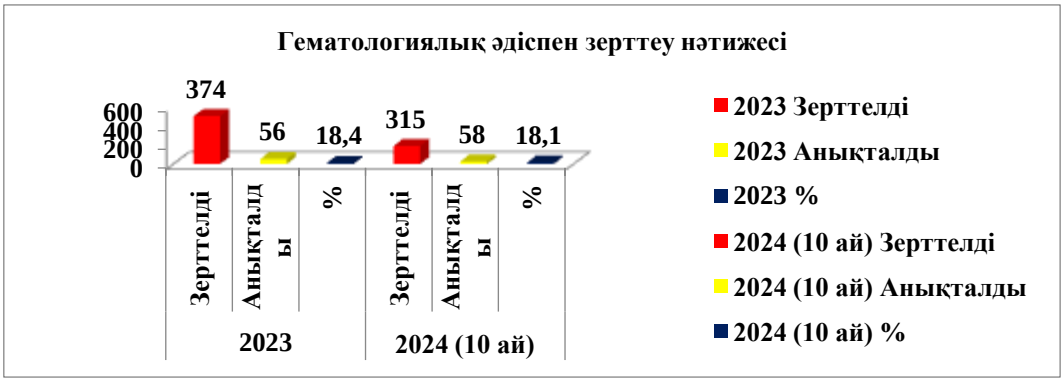
Зерттеулер Батыс Қазақстан облысындағы шаруа қожалықтарында ірі қараның герефорд, симменталь және қара-ала тұқымдары арасында жүргізілді. Мүйізді ірі қара лейкозы вирусын жұқтырған жануарлар қан сарысуын зерттеу әдістемесі арқылы анықталды. Сонымен қатар, жануарлардың лейкозына жүргізілген диагностикалық зерттеулер арасындағы аралықтар да ескерілді.

Зерттеу нәтижелері және талдаулар.

Батыс Қазақстан облысының Ақжайық, Бәйтерек, Тасқала және Теректі аудандарында аумақтардың әл-ауқатын бақылауды қамтамасыз ету үшін ірі қара малдарына лейкоз ауруына серологиялық және гематологиялық әдістермен зерттеулер жүргізілді. 2023 және 2024 жылдардағы зерттеулердің нәтижелері 1-ші және 2-ші суреттерде көрсетілген.

Сурет 1 - Серологиялық (ИДР) әдіспен зерттеу нәтижесі

Сурет 2 - Гематологиялық әдіспен зерттеу нәтижесі

1-ші суреттегі мәліметтерге сүйенсек, РИД-позитивті сынамалардың саны 2023 жылы 18,4%-ды құраса, 2024 жылы бұл көрсеткіш 17,7%, ал 2-ші суретте, гематологиялық зерттеулер нәтижесі 2023 жылы 14,9%-ды құраса, 2024 жылы бұл көрсеткіш 18,1%-ға жеткен. Осылайша, лейкоз вирусын жұқтырған жануарлар, тіпті лейкозға тән қан үлгісі бар (яғни, аурулар) ауылшаруашылық кәсіпорындарының табындарында кездесіп, аурудың таралуына нақты қауіп төндіреді. Батыс Қазақстан облысының Ақжайық, Бәйтерек, Тасқала және Теректі аудандарындағы бірқатар шаруашылықтарда жүргізілген зерттеулеріміз кезінде

гематологиялық ауруы бар сиырлардың саны 3,2%-ға артқан. Ауру жануарлардан алынған мал шаруашылығы өнімдері (сүт, ет) олардың өсімін молайту үшін пайдаланылып, бұл аурудың таралуына және экономикалық залалдың көбеюіне әкелді.

Ветеринариялық есептілік деректерін талдай отырып, лейкоздың кеңінен таралуына бруцеллез ауруына шаруашылықтардың ұзақ уақыт бойы қолайсыз болуы себеп болғанын анықтадық. Ірі қара малдың лейкозына тиісті деңгейде көңіл бөлінбеген. Сонымен қатар, көптеген эпизоотологиялық бақылаулар лейкоздың дамуына тұқым, өнімділік, азықтандыру шарттары, климат, топырақтың сипаты, жайылымдар және басқа да факторлардың патогенетикалық маңызы бар екенін көрсеткен.

Ірі қара малының лейкозы - бұл мал шаруашылығындағы маңызды мәселелердің бірі болып табылады, және оны бақылау мен алдын алу шаруашылықтардағы өнімділіктің төмендеуіне, малдардың денсаулығына зиян келтіреді. Бұл ауруға қарсы күрес жүргізудің негізгі кемшіліктері көбінесе ұйымдастыру, техникалық және биологиялық аспектілермен байланысты. Зерттеу барысында талданатын шаруашылықтардағы ірі қара малдың лейкозына қарсы күрес жүргізудегі кейбір кемшіліктерді атап өтуге болады:

- лейкозды анықтау үшін қажетті тестілеу жүйелерінің жеткіліксіз болуы. Малдарды жүйелі тексеру мен анализдер жүргізу жиі ескерілмейді немесе қаржылық қиындықтар салдарынан бұл тестілерге жеткілікті көңіл бөлінбейді;

- шаруашылықтарда малдардың денсаулығын бақылау мен эпидемиологиялық жағдайды мониторинг жүргізу жүйесінің әлсіздігі. Лейкоздың алдын алу мақсатында эпизоотиялық жағдайды уақытында бақылап отыру қажеттілігі жиі назардан тыс қалады;

- ауруға шалдыққан малдарды бөлу, карантинге алу немесе шаруашылықтан шығару сияқты шаралардың тиісті деңгейде жүргізілмеуі. Бұл лейкоздың таралуын болдырмауға кедергі келтіреді;

- мал шаруашылығында жұмыс істейтін адамдар мен фермерлерге ауру туралы білім мен ақпарат жеткілікті деңгейде берілмейді. Бұл да аурудың алдын алу шараларын дұрыс орындамауға себеп болуы мүмкін.

Қорытынды. Сау мал басын оқшаулау әдісін жүйелі қолдану жаңадан анықталған вирус тасымалдаушылар мен ауру жануарлардың санын айтарлықтай азайтуға мүмкіндік береді. Шаруашылықта лейкоз вирусына қарсы жүргізілген мұндай күрес вирус тасымалдаушылар мен ауру малдарды жоюда оң нәтиже көрсеткенімен, белгілі бір қиындықтар тудырады. Мәселен, жануарларды оқшаулау үшін бос қора-жайлар, лейкоз вирусы жоқ малмен ғана жұмыс істейтін арнайы персонал, сондай-ақ жануарларды күтіп-бағуға арналған жабдықтар мен құралдар қажет. Бұл мал шаруашылығының экономикалық көрсеткіштеріне қосымша салмақ түсіреді.

Осыған байланысты, лейкозбен ауыратын малдың саулығын жақсартудың заманауи ғылыми шешімдерін іздеу қажеттілігі туындайды. Демек, ірі қара мал лейкозымен күресу шараларын әзірлеу және жетілдіру мал шаруашылығы үшін маңызды әрі өзекті мәселе болып табылады.

Кешенді сауықтыру бағдарламасын жасау кезінде ауруды жұқтыру деңгейін, ірі қара малдың барлық жастағы ауруын, мал шаруашылығындағы жүргізу технологиясын, сондай-ақ ауру қоздырғышының берілу көздері мен жолдарын ескеру қажет. Сауықтыру іс-шараларын жүргізу кезінде зоотехникалық және ветеринарлық мамандардың қатысуы, сондай-ақ ірі қара малдың лейкозы туралы білімдері мен бұл аурумен күресудің ерекшеліктері маңызды рөл атқарады.

Ірі қара малдың лейкоз вирусын жұқтырған жануарларды дені сау малдармен ауыстыруға арналған технологиялық карталар жасалуы тиіс. Лейкоздан қолайсыз пунктті сауықтыру бағдарламасын орындау барысында эпизоотиялық өзгерістерді ескере отырып, сауықтыру іс-шараларының жоспары әзірленеді. Бағдарламаның орындалуына бақылау жүргізіліп, лейкоз бойынша қолайсыз шаруашылықтардағы сауықтыру іс-шараларының мониторингі мен бағалауы тұрақты түрде жүзеге асырылады.

Лейкоз бойынша қолайсыз шаруашылықтарды сауықтыру мақсатында аурудың диагностикасын уақтылы және толық көлемде жүргізу қажет. Табыннан, ең алдымен, гематологиялық ауруы бар жануарларды оқшаулау маңызды, өйткені олар айналасындағыларға қауіп төндіреді. Лейкоздан таза шаруашылықтар асыл тұқымды мал өсіру бойынша жақсы

нәтижелерге қол жеткізеді, бұл олардың экономикалық жағдайын едәуір жақсартып, пайда мен өндірілетін өнімнің сапасын арттырады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Avci O. BoLA-DRB3.2 gene polymorphism in cattle naturally infected with bovine leukemia virus [Text] / O. Avci, O. Bulut, I. Dik et all. // Pakistan Veterinary Journal. – 2023. – V. 43. – № 1. –P. 174-178. – DOI: 10.29261/pakvetj/2023.001.

2 Lo C.-W. BoLA-DRB3 polymorphism is associated with differential susceptibility to bovine leukemia virus-induced lymphoma and proviral load [Text] / C.-W. Lo, L. Borjigin, S. Saito et all. //Viruses. – 2020. – V.12. – P. 352. doi: 10.3390/v12030352.

3 Bai L.Kinetic Study of BLV Infectivity in BLV Susceptible and Resistant Cattle in Japan from 2017 to 2019 [Text] / L. Bai, L. Borjigin, H. Sato et all. // Pathogens. – 2021. – V. 10. – № 10. – P. 1281. – DOI: 10.3390/pathogens10101281.

4 Безбородова Н.А. Оценка частоты распространения аллельных вариантов полиморфизма экзона 2 гена BoLA-DRB3 с использованием ПЦР-ПДРФ / Н. А. Безбородова, М. В. Бытов, Н. А. Мартынов и др. [Текст] // Российская сельскохозяйственная наука.– 2023.– №4. – С. 52-55. DOI 10.31857/S2500262723040105.

5 Nakatsuchi A. BoLA-DRB3 Polymorphism Controls Proviral Load and Infectivity of Bovine Leukemia Virus (BLV) in Milk [Text] / A. Nakatsuchi, S. Watanuki, L. Borjigin et all. // Pathogens. –2022. – V .11. – P. 210. doi: 10.3390/pathogens11020210.

6 Borjigin L. Risk assessment of bovine major histocompatibility complex class II DRB3 alleles for perinatal transmission of bovine leukemia virus [Text] / L. Borjigin, C.-W. Lo, L. Bai et all. //Pathogens. – 2021. – V. 10. – P. 502. doi: 10.3390/pathogens10050502

7 Hamada R. BoLA-DRB3 Polymorphism Associated with Bovine Leukemia Virus Infection and Proviral Load in Holstein Cattle in Egypt [Text] / R. Hamada, S. Metwally, R. Matsuura et all. //Pathogens. – 2023. – V. 12(12) – P. 1451. doi:10.3390/pathogens12121451

8 Dung T. Association between BoLA-DRB3 polymorphism and bovine leukemia virus proviral load in Vietnamese Holstein Friesian cattle [Text] / T. Dung, L. Vu, S. Nguyen et all. // HLA.– 2022. – V. 99. – P. 105–112. doi: 10.1111/tan.14503.

9 Канатбаев С.Г. Дизайн праймеров и оптимизация протоколов ПЦР-ПДРФ исследований для идентификации устойчивых к лейкозу аллельных вариантов гена BOLA-DRB3. [Текст] / С.Г. Канатбаев, М.В. Петропавловский [и др.] //Наука и образование. 2024. № 2-1 (75) 2024. С.181-191.

10. Тажбаева Д.Т. Батыс Қазақстан облысында мүйізді ірі қара лейкозының эпизоотологиясы. [Текст] / Д.Т. Тажбаева, К.Е. Мурзабаев [ж.б] № 4-1 (77) // Білім және ғылым. 2024. № 4-1 (77) 2024. 543 б.

11 Жумагалиева Г.К., Мүйізді ірі қара малдарында лейкоз ауруын диагностикалау «Сейфуллин оқулары – 18(2): «XXI ғасыр ғылыми - трансформация дәуірі» халықаралық ғылыми - практикалық конференция материалдары». - 2022.- Т.I, Ч.II.- Б. 177-180.

12 Сұлтанов А. А., Маманова С. Б., Қабдулданов Т. А. және т. б. Шаруашылық жүргізуші субъектілерде ірі қара малдың лейкозы кезінде ветеринариялық-санитариялық іс-шараларды өткізу жөніндегі ұсыныстар. – Алматы: ҚР АШМ "Қазұзди" ЖШС, 2020. – Б. 11.

АННОТАЦИЯ

В статье представлены результаты анализа, проведенного в хозяйствах Западно-Казахстанской области по борьбе с лейкозом. Оценена экономическая эффективность ветеринарных мероприятий, выявлены недостатки, даны рекомендации по повышению эффективности оздоровительных мероприятий. Важно своевременно и полно диагностировать лейкоз, изолировать больных животных. Хозяйства, свободные от лейкоза, могут улучшить свою экономическую ситуацию и повысить качество продукции. Распространение лейкоза приводит к экономическим потерям и снижению продуктивности, однако мероприятия по раннему выявлению помогают уменьшить его распространение. Тем не менее, эффективность оздоровительных и профилактических мероприятий по-прежнему недостаточна.

RESUME

The article presents the results of an analysis conducted in farms of the West Kazakhstan region regarding the fight against leukemia. The economic effectiveness of veterinary measures has been assessed, shortcomings identified, and recommendations for improving the effectiveness of rehabilitation measures have been provided. It is important to diagnose leukemia early and thoroughly, and to isolate infected animals. Farms free from leukemia can improve their economic situation and increase the quality of their products. The spread of leukemia leads to economic losses and reduced productivity; however, early detection measures help to reduce its spread. Nevertheless, the effectiveness of rehabilitation and preventive measures remains insufficient.

УДК 637.55 77

Ященко В.А., студент
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана, г. Уральск
Кадралиева Б.Т., руководитель
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана, г. Уральск

ВЕТЕРИНАРНО-САНИТАРНАЯ ОЦЕНКА МЯСА ДИКОГО КАБАНА

АННОТАЦИЯ

В статье представлена ветеринарно-санитарная оценка мяса дикого кабана, изъятого у браконьеров, с целью определения его безопасности для потребления. Оценка качества мяса включает в себя исследования на наличие патогенных микроорганизмов, паразитов и токсичных веществ, а также анализ возможных заболеваний, характерных для диких животных, которые могут передаваться человеку. Рассматриваются риски, связанные с незаконной охотой и сбытом мяса, а также важность соблюдения ветеринарно-санитарных норм при его переработке. Особое внимание уделено методам контроля за качеством мяса, полученного от животных, убитых браконьерами, и необходимости соблюдения строгих гигиенических стандартов при его обработке. Результаты исследования подчеркивают важность профилактики заболеваний и обеспечения безопасности потребителей через надзор и контроль на всех этапах обращения с мясом диких животных.

Ключевые слова: *дикие животные, дикий кабан, нитраты, ветеринарно-санитарная экспертиза, трихинеллез*

Введение. В Республике Казахстан ведется добыча различных видов диких животных, мясо которых используется в пищевых целях. В соответствии с пунктом 5.6 «Правил ветеринарного осмотра убойных животных и ветеринарно-санитарной экспертизы мяса и мясных продуктов», в пищу разрешено использовать мясо таких животных, как лось, косуля, дикий северный олень, пятнистый олень, благородный олень, сайгак, кабан, барсук, заяц, дикий кролик и пернатая дичь [1].

Мясо диких животных является ценным источником мясного сырья. Оно обладает такими достоинствами, как высокая перевариваемость, пищевая ценность и возможность широкого применения в рационе.

Дикая природа играет важную роль в экономике, так как дикие животные обитают в районах, не пригодных для сельского хозяйства, питаются растительностью и не требуют особых условий содержания. Кроме того, они производят продукцию, востребованную гурманами [2].

Однако следует учитывать, что дикие животные подвержены различным инфекционным, инвазионным и неинфекционным заболеваниям, нередко возникающим по внешним причинам. Паразитарные заболевания могут привести к рождению больного молодняка, замедлению его роста, снижению фертильности и упитанности, что оказывает негативное влияние на хозяйство.

Ветеринарно-санитарная экспертиза является важнейшим этапом в оценке безопасности продуктов животного происхождения, целью которой является защита населения от болезней, общих для человека и животных. Это усложняется тем, что дикой фауной невозможно

управлять, и нет возможности провести осмотр животных, обитающих в естественных условиях. Поэтому особое внимание уделяется осмотру туш и внутренних органов животных, а также лабораторной оценке качества мяса.

Цель исследования: Целью нашей работы является изучение органолептических, физико-химических показателей и определение наличия радионуклидов в мышечной ткани дикого кабана, изъятых у браконьеров в Западно-Казахстанской области.

Материалы и методы исследования. Исследования проводили на базе УНПЦ Жардем Вет, в лаборатории «Ветеринарно-санитарной экспертизы». Объектами исследования были выбраны 3 образца мышечной ткани от трех диких кабанов, массой 2 килограмма каждый.

Доброкачественность мяса определяется по органолептическим, физико-химическим показателям. При проведении этих исследований руководствовались действующей нормативно-технической документации (ГОСТы, технические условия, инструкции и др.).

Органолептические исследования мяса дикого кабана Согласно ГОСТ 7269 Мясо. Методы отбора образцов и органолептические методы определения свежести [3], органолептическая оценка свежести мяса кабана предусматривает определение: внешнего вида и цвета; состояния мышц на разрезе; консистенции; запаха; прозрачности и аромата бульона. Методы исследования химического состава мяса дикого кабана Химический состав мяса исследовался согласно ГОСТ 33319-2015 Мясо и мясные продукты. Метод определения массовой доли влаги [4], ГОСТ 23042-2015 Мясо и мясные продукты. Методы определения жира [5] и ГОСТ 25011-2017 Мясо и мясные продукты. Методы определения белка [6].

Рисунок 1 – Определение физико-химических показателей

Паразитологические исследования проводили согласно ветеринарным правилам, мясо всех видов диких животных обязательно подвергают трихинеллоскопии, исследованию на саркоцистоз и цистицеркоз. Исследования проводили согласно Методическим указаниям МУК 4.2.2747-10. Для исследования использовали компрессорий МИС-7, пинцет для оттягивания мышц, ножницы Купера изогнутые, микроскоп с цифровой камерой 8MP и сенсорным ЖК экраном 10,5 дюймов, производитель OPTO-EDU (BEIJING) CO., LTD (модель A59.3521), трихинеллоскоп, чашки бактериологические по ГОСТ 23932-90.

Результаты исследования. По результатам органолептических исследований мы установили, что в образцах №1 и №3 имеется корочка подсыхания, цвет мяса темно-красный, консистенция жировой ткани плотная. В образце №2 мясо слегка увлажненное, ярко-красного цвета, консистенция жировой ткани рыхлая. Во всех трех образцах запах мышечной и жировой ткани специфический, свойственный мясу дикого кабана, консистенция мышечной ткани плотная и грубая. Цвет жировой ткани в образце №1 и №2 белый, в образце №3 - желтоватый. Бульон прозрачный, ароматный с незначительным количеством хлопьев в образцах №1 и №3, мутноватый со значительным количеством хлопьев – в №2. Результаты ветеринарно-санитарной экспертизы мяса представлены в таблице 1.

Таблица 1 - Результаты ветеринарно-санитарной экспертизы мяса на свежесть по органолептическим показателям

Наименование показателя	Результаты		
	Образец №1	Образец №2	Образец №3
Внешний вид и цвет поверхности туши	поверхность образца имеет корочку подсыхания, темно-красный цвет	поверхность образца пробы местами увлажнена, ярко-красный цвет	поверхность образца пробы имеет корочку подсыхания, темно-красный цвет
Цвет жировой ткани	белый	Белый	желтоватый
Запах мышечной ткани	специфический, свойственный для мяса дикого кабана	специфический, свойственный для мяса дикого кабана	специфический, свойственный для мяса дикого кабана
Запах жировой ткани	специфический, свойственный для мяса дикого кабана	специфический, свойственный для мяса дикого кабана	специфический, свойственный для мяса дикого кабана
Консистенция Мышечной ткани	плотная, грубая	плотная, грубая	плотная, грубая
Консистенция жировой ткани	плотная	рыхлая	плотная
Прозрачность и запах бульона	прозрачный, ароматный, с незначительным количеством хлопьев	мутноватый, ароматный, со значительным количеством хлопьев	прозрачный, ароматный, с незначительным количеством хлопьев

Как видно из таблицы 1, в образцах мяса дикого кабана все результаты органолептического исследования находятся в пределах нормы, предусмотренной ГОСТ 7269-2015.

По физико-химическим исследованиям мы определяли показатели pH, реакцию с сернокислой медью, реакцию на пероксидазу и реакцию с формалином (таб.2).

Таблица 2 - Результаты ветеринарно-санитарной экспертизы мяса на свежесть по физико-химическим показателям

Показатель	Результаты исследований мяса		
	Образец №1	Образец №2	Образец №3
Реакция с сернокислой медью	отрицательная	положительная	отрицательная
Реакция с формалином (формольная реакция)	отрицательная	отрицательная	отрицательная
Реакция на пероксидазу	положительная	отрицательная	положительная
Определение pH мяса	6, 0	6,1	5,8

Как видно из результатов таблицы 2, образцы мяса №1 и №3 дали «положительную» реакцию на пероксидазу – фильтрат из сине-зелёного цвета в течение 2 минут переходит в буро-коричневую; реакция с медным купоросом - «отрицательная», бульон остается прозрачным или с незначительным количеством хлопьев. Формольная проба во всех трех образцах «отрицательная» – фильтрат остался прозрачным. Показатели pH в среднем составили 5,97 единиц, при норме от 5,6 до 6 единиц. Образец №2 дал «положительную» реакцию с сернокислой медью и «отрицательную» реакцию с пероксидазой, это говорит, что данный образец мышечной ткани сомнительной свежести. Химический состав исследуемых образцов представлен в таблице 3.

Таблица 3 - Химический состав мяса дикого кабана

Наименование показателя	Результаты исследований		
	Образец №1	Образец №2	Образец №3
Влага	62,2	63,1	62,9
Белки	17,8	17,9	18,4
Жир	17,5	17,9	18,0

Из данных таблицы следует, что исследуемые показатели соответствовали нормам, присущим данному виду мяса. Так же данные показатели указывают на состояние животного на момент отстрела – упитанность была хорошей, можно отнести к мясной категории.

Средний арифметический показатель содержания влаги во всех исследуемых образцах составил 62,7%, белков 18,0%, жира 17,8%, что соответствовали нормативным показателям.

Микробиологические исследования мяса кабана проводили по ГОСТ 54354-2011 Мясо и мясные продукты. Общие требования и методы микробиологического анализа, ГОСТ 31747-2012 Продукты пищевые [7].

Методы выявления и определения количества бактерий группы кишечных палочек (колиформных бактерий) [8], ГОСТ 32064-2013 Продукты пищевые. Методы выявления и определения количества бактерий семейства Enterobacteriaceae [9], ГОСТ 10444.15-94 Продукты пищевые. Методы определения количества мезофильных аэробных и факультативно-анаэробных микроорганизмов [10], ГОСТ Р 52814-2007 Продукты пищевые. Метод выявления бактерий рода Salmonella.

По результатам микробиологических исследований мы установили, что в образце №1 КМАФАнМ содержится 0,2 х 10^3 КОЕ/г., в образце №3 - 0,3 х 10^3 КОЕ/г., что читается ниже установленной нормы, а в образце №2 КМАФАнМ 1,2 х 10^3 КОЕ/г., что считается немного выше установленной нормы – 1х10^3 КОЕ/г. Сальмонеллы не выделены во всех трех образцах мяса (табл.4).

Таблица 4 - Результаты микробиологического исследования

Наименование показателей	Значение параметров		
	Образец №1	Образец №2	Образец №3
БГКП в 0,01 г.	отсутствие газообразования	газообразование отсутствие	газообразования
Escherichia coli в 0,01 г.	не выделены	0,02 х 10^3	не выделены
КМАФАнМ КОЕ/г.	0,2 х 10^3	1,2 х 10^3	0,3 х 10^3
Сальмонеллы	не выделены	не выделены	не выделены

По микробиологическому анализу на БГКП в образце №2 было замечено лёгкое помутнение бульона и небольшое газообразование. После данной реакции провели дальнейшие исследования на принадлежность бактерий к одному из родов: Citrobacter, Klebsiella, Escherichia и Enterobacter. По результатам исследования были выделены Escherichia coli, их содержание составляет 0,02 х 10^3 при норме – 0,1 г/$см^3$, в остальных образцах БГКП не выделены.

Результаты исследования туш на саркоцистоз и цистицеркоз. Жевательные мышцы, мышцы шеи, корня языка и поясничные мышцы кабана визуально осматривали на наличие паразитов. Также туши диких животных исследовали на трихинеллез. Для этого были приготовлены срезы из ножек диафрагмы. При исследовании проб мяса кабана на трихинеллез, саркоцистоз и цистицеркоз по МУК 4.2.2747-10 личинок трихинелл, саркоцист и цистицерков не было обнаружено.

Заключение. Перечень диких животных неповторим ни в одной другой стране мира – это достояние, преимущество которого состоит в том, что при эффективном использовании он может охватывать всю отрасль. Актуальность данной проблемы заключается в отсутствии или

недостаточно полно проведенной ветеринарно-санитарной экспертизы при поимке диких животных.

Проведённая нами исследовательская работа позволила наиболее полно оценить качество и безопасность мяса дикого кабана.

Таким образом, по результатам ветеринарно- санитарной экспертизы, образцы №1 и №3 мяса дикого кабана были свежими по результатам органолептических, физико-химических, микробиологических, химических и радиологических анализов. Так же они соответствовали «Правилам ветеринарного осмотра убойных животных и ветеринарно-санитарной экспертизы мяса и мясных продуктов». Образец №2 является сомнительной свежести, так как микробиологическое исследование показало небольшое обсеменение, а результаты физико-химических исследований указали на «положительную» реакцию с сернокислой медью.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Житенко П.В., Борков М.Ф. Ветеринарно-санитарная экспертиза продуктов животноводства: справочник. – М.: Колос, 2000. – С. 59-94.
2. Макарова, Е. А. Сравнительный анализ химического состава мяса некоторых копытных / Е. А. Макарова, С. И. Назриева, К. В. Есепенок // StudNet. – 2022. – № 6. – С. 5391 – 5403.
3. Оспанов, Д. Н. Ветеринарно-санитарная оценка и экспертиза продуктов убоя диких промысловых животных / Д. Н. Оспанов // IN SITU. – 2022. – № 12. – С. 201 – 205.
4. МЕМСТ7269 Ет. Үлгілерді алу әдістері және органолептикалық әдістермен балғындығын анықтау
5. МЕМСТ 33319-2015 Ет және ет өнімдері. ылғалдың массалық үлесін анықтау әдісі
6. МЕМСТ 23042-2015 Ет және ет өнімдері. Майды анықтау әдістері
7. МЕМСТ 25011-2017 Ет және ет өнімдері. Ақуызды анықтау әдістері
8. МЕМСТ 54354-2011 Ет және ет өнімдері. Жалпы талаптар және микробиологиялық талдау әдістері
9. МЕМСТ31747-2012 Азық-түлік өнімдері. Ішек таяқшалары (колиформа бактериялары) тобының бактерияларын анықтау және мөлшерін анықтау әдістері
10. МЕМСТ 32064-2013 Азық-түлік өнімдері. Enterobacteriaceae тұқымдас бактерияларын анықтау және олардың санын анықтау әдістері

ТҮЙІН

Мақалада браконьерлерден алынған жабайы қабан етінің ветеринарлық-санитарлық бағасы ұсынылған, оның тұтынуға қауіпсіздігін анықтау мақсатында. Ет сапасын бағалау патогенді микроорганизмдер, паразиттер мен токсинді заттардың бар-жоғы, сондай-ақ жабайы жануарлар үшін тән аурулар, адамға жұғуы мүмкін аурулар бойынша зерттеулерді қамтиды. Заңсыз аңшылықпен және еттің сатылымымен байланысты тәуекелдер қарастырылған, сондай-ақ оны өңдеу кезінде ветеринарлық-санитарлық нормаларды сақтаудың маңыздылығы айтылады. Браконьерлермен ауланған жануарлардың етін бақылау әдістеріне ерекше назар аударылған және оны өңдеу кезінде қатаң гигиеналық стандарттарды сақтау қажеттілігі атап көрсетілген. Зерттеу нәтижелері аурулардың алдын алу мен тұтынушылардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін жабайы жануарлар етін өңдеудің барлық кезеңдерінде бақылау мен қадағалаудың маңыздылығын көрсетеді.

RESUME

The article presents a veterinary and sanitary assessment of wild boar meat seized from poachers in order to determine its safety for consumption. Meat quality assessment includes studies for the presence of pathogenic microorganisms, parasites and toxic substances, as well as an analysis of possible diseases characteristic of wild animals that can be transmitted to humans. The risks associated with illegal hunting and marketing of meat are considered, as well as the importance of compliance with veterinary and sanitary standards during its processing. Special attention is paid to methods of quality control of meat obtained from animals killed by poachers and the need to comply with strict hygiene standards during its processing. The results of the study emphasize the importance of disease

prevention and ensuring consumer safety through supervision and control at all stages of handling wild animal meat.

УДК 619:616.995.121:636.3
Төлегенов Н.С., магистрант
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана, г. Уральск
Кереев А.К., руководитель
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана, г. Уральск

НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ ПАТОЛОГОМОРФОЛОГИЧЕСКИХ ИЗМЕНЕНИЙ ПРИ ЦЕНУРОЗЕ У ОВЕЦ

АННОТАЦИЯ

В статье представлены результаты исследования некоторых особенностей патологоморфологических изменений при ценурозе у овец. Анализ данных о локализации кист у животных, страдающих ценурозом, показал, что большинство поражений сосредоточено в головном мозге, преимущественно в области височно-теменной и лобной долей. Это подчеркивает значимость мониторинга неврологических признаков у животных, находящихся в группе риска развития ценуроза. Полученные данные свидетельствуют о важности своевременной диагностики и эффективных профилактических мер против ценуроза, а также о необходимости дальнейшего изучения его патогенеза для выяснения механизмов влияния паразита на нервную систему.

Ключевые слова: *ценуроз, клинические признаки, патология, овцы, кисты*

Введение. Ценуроз овец распространен во многих регионах мира, особенно в странах с развитыми сельскохозяйственными традициями и высоким уровнем пастбищного животноводства. Эпидемиологические исследования показывают, что заболеваемость может варьироваться в зависимости от различных факторов, включая климатические условия, методы ведения сельского хозяйства и систему содержания животных. Понимание этих факторов имеет решающее значение для разработки целевых мер по контролю заболевания и снижению его распространенности [1, 2].

Клинические проявления ценуроза могут варьироваться от бессимптомного течения до выраженных неврологических расстройств, в зависимости от локализации кист и степени поражения центральной нервной системы. У овец могут наблюдаться такие признаки, как нарушение координации, изменения поведения, судороги, а также ухудшение аппетита и снижение продуктивности. Важно отметить, что раннее распознавание клинических признаков может способствовать своевременному лечению и предотвращению дальнейшего распространения заболевания [3, 4].

Анализ распределения ценуроза по полу и возрасту животных может предоставить ценную информацию для определения групп риска. Исследования показывают, что заболеваемость может различаться между самцами и самками, а также в зависимости от возрастной категории. Молодые животные могут быть более восприимчивыми к инфекциям, в то время как более старые особи могут иметь более выраженные клинические проявления. Понимание этих аспектов поможет в целенаправленной организации профилактических мероприятий [5, 6, 7].

Патологические изменения, вызванные ценурозом, преимущественно связаны с образованием кист в различных участках мозга. Локализация этих кист может существенно влиять на клинические проявления заболевания. Кисты могут располагаться в головном мозге, мозжечке и спинном мозге, что определяет тип неврологических расстройств, наблюдаемых у заболевших животных. Изучение расположения кист и связанных с ними патологических изменений является важным аспектом для понимания патогенеза заболевания и разработки эффективных методов лечения [8, 9, 10].

Настоящая статья посвящена патологическим изменениям и локализацию кист в мозге. Полученные результаты могут послужить основой для разработки эффективных стратегий

контроля и профилактики ценуроза, что в свою очередь поможет повысить продуктивность и благополучие овцеводства.

Материалы и методы исследований. Методика клинического исследования и диагностики ценуроза у овец требовало комплексного подхода, включающего анализ анамнеза, тщательное клиническое и неврологическое обследование, патологические исследования. Только всесторонний подход к диагностике позволит точно установить наличие заболевания. Мы проводили полный осмотр больных животных, обращали внимание на поведение и клинические признаки.

Также проводили опросник среди чабанов отар где проводили исследование. Опросник охватывал различные факторы риска, такие как возраст, пол, радиус круговых движений, методы утилизации отходов (сжигание, закапывание, сброс в водоемы или скармливание собакам), контакт с собаками и другими хищниками, такими как лисы, регулярное лечение собак, находящихся в контакте, а также локализация кист (в головном мозге, мозжечке или спинном мозге) и тип выращивания животных (на открытом воздухе или в помещении).

Патологическое исследование головного мозга овец, больных ценурозом, является важным этапом диагностики и изучения поражений центральной нервной системы, вызванных личиночной стадией *Taenia multiceps*. Данный процесс позволяет точно определить локализацию, количество и характер патологических изменений, а также подтвердить диагноз на основании морфологических данных. Эта методика включает этапы вскрытия черепа, макроскопического и микроскопического исследования пораженных тканей. Больные животные были забиты, и посмертное исследование было проведено в соответствии с общепринятыми методами вскрытия животных.

Основная цель макроскопического исследования заключалось в выявлении кист *Coenurus cerebralis*, образованных личинками *Taenia multiceps*. Кисты могут располагаться в различных частях мозга: больших полушариях, мозжечке, лобной доле, височной доле и затылочной доле. Важно точно определить их местоположение. Оценивается количество кист и их размеры. Обычно кисты могут быть одиночными или множественными, их размер может варьироваться от нескольких миллиметров до нескольких сантиметров.

Результаты исследований и обсуждение. Данные исследований показывают, что среди заболевших животных преобладают самки. Это может быть связано с различиями в условиях содержания, а также с тем, что самки чаще подвергаются стрессам (например, в период беременности и лактации), что может способствовать развитию заболеваний. Кроме того, возможно, что самцы менее подвержены воздействию паразита из-за особенностей их поведения или режима содержания.

Доля животных, выращиваемых на открытом воздухе, значительно превышает долю животных, содержащихся в помещении. Это может говорить о том, что животные, находящиеся на открытом воздухе, могут подвергаться большему риску заражения, особенно если условия пастбищ не соответствуют стандартам безопасности. Паразиты могут легче распространяться в условиях открытого содержания, что может стать причиной более высокого уровня заболеваемости.

Наиболее высокие показатели наблюдаются в возрастных группах >1 год – 2 года и >2 года, что составляет 31,94% и 34,72% соответственно. Это может указывать на то, что старшие животные более подвержены заболеванию, что может быть связано с накоплением паразитов в организме или с возрастными изменениями в иммунной системе. Молодые животные (0-3 месяца) не представлены в данной выборке, что также может свидетельствовать о том, что ценуроз чаще проявляется у более взрослых особей.

Преобладание самок среди заболевших животных может указать на необходимость дополнительного контроля за состоянием здоровья репродуктивного стада.

Система содержания на открытом воздухе может быть связана с более высоким риском заражения, что требует применения методов профилактики и улучшения санитарных условий на пастбищах.

Высокая заболеваемость среди более старших животных подчеркивает важность регулярных ветеринарных осмотров и мониторинга состояния здоровья в старшем возрасте.

Анализ показателей у животных, больных ценурозом, показывает необходимость более детального изучения факторов риска и разработки эффективных методов контроля

заболевания. Улучшение условий содержания, регулярный ветеринарный контроль и своевременное лечение могут значительно снизить уровень заболеваемости в стадах и улучшить общее состояние здоровья животных.

Ценуроз, вызванный личиночной стадией ленточных червей, представляет собой серьезное заболевание, которое может оказывать значительное влияние на нервную систему животных. Одним из наиболее тяжелых аспектов этого заболевания является образование кист в различных частях мозга, что может приводить к выраженным неврологическим расстройствам. В данном анализе представлены данные о расположении кист в головном и спинном мозге у 72 животных, что позволяет оценить, какие участки мозга наиболее подвержены поражению и как это может влиять на клиническую картину заболевания.

Эти данные являются важными для понимания патогенеза ценуроза и его клинических проявлений.

Расположение кист в головном мозге. Головной мозг (21 животное, 88%): Значительная доля животных (88%) имеет кисты, локализованные в головном мозге. Это может указывать на то, что ценуроз в основном влияет на центральные нервные структуры, вызывая неврологические расстройства. Головной мозг является ключевым центром, отвечающим за множество функций, включая движение, координацию и поведение, что объясняет высокий уровень заболеваемости.

Мозжечок (5 животных, 12%): Кисты, расположенные в мозжечке, встречаются реже (12%). Мозжечок отвечает за координацию движений и равновесие, и его поражение может приводить к дисбалансу и проблемам с координацией. Низкий процент поражения мозжечка может говорить о том, что инфекция чаще затрагивает другие структуры мозга.

Расположение кист в долях мозга. Лобная доля (17 животных, 23,61%): Поражение лобной доли, которая отвечает за высшие функции мозга, такие как планирование, принятие решений и контроль поведения, также достаточно распространено. Это может быть связано с изменениями в поведении животных и возможными нарушениями их социальных взаимодействий.

Височно-теменная доля (34 животное, 47,22%): Доля, пораженная более чем в половине случаев, указывает на то, что височно-теменная доля мозга более подвержена воздействию личинок. Эта область мозга играет важную роль в обработке слуховой информации и восприятии, что может объяснить некоторые клинические проявления ценуроза, такие как нарушения слуха и изменения в восприятии окружающей среды.

Затылочная доля (12 животных, 16,66%): Затылочная доля, отвечающая за зрительное восприятие, также поражается, хотя и в меньшей степени. Поражение этой области может привести к нарушению зрения, что важно учитывать в клинической практике.

Мозжечка (9 животных, 12,50%): Поражение этой области также рассматривается в контексте двигательных нарушений, хотя его распространенность относительно невысока.

Поражение спинного мозга. Спинной мозг (0 животных, 0%): Наличие кист в спинном мозге отсутствует. Это может указывать на то, что личинки преимущественно поражают верхние структуры центральной нервной системы, такие как головной мозг, оставляя спинной мозг менее затронутым. Отсутствие поражения спинного мозга может свидетельствовать о менее выраженной неврологической симптоматике, связанной с этой частью нервной системы.

Анализ данных о расположении кист у животных с ценурозом показывает, что наибольшее количество поражений сосредоточено в головном мозге, особенно в височно-теменной доле и лобной доле. Это указывает на важность наблюдения за неврологическими симптомами у животных, подверженных риску ценуроза. Отсутствие поражения спинного мозга может означать, что клинические проявления заболевания в большей степени связаны с нарушениями в головном мозге. Эти данные подчеркивают необходимость ранней диагностики и эффективных методов профилактики ценуроза, а также дополнительного изучения его патогенеза для понимания механизмов воздействия паразита на нервную систему. Важно продолжать исследования для разработки терапевтических подходов, направленных на снижение заболеваемости и улучшение состояния здоровья животных.

Заключение. Данные показывают, что среди заболевших животных преобладают самки. Это может быть связано с различиями в условиях содержания, а также с тем, что самки чаще подвергаются стрессам (например, в период беременности и лактации), что может

способствовать развитию заболеваний. Кроме того, возможно, что самцы менее подвержены воздействию паразита из-за особенностей их поведения или режима содержания.

Доля животных, выращиваемых на открытом воздухе, значительно превышает долю животных, содержащихся в помещении. Это может говорить о том, что животные, находящиеся на открытом воздухе, могут подвергаться большему риску заражения, особенно если условия пастбищ не соответствуют стандартам безопасности. Паразиты могут легче распространяться в условиях открытого содержания, что может стать причиной более высокого уровня заболеваемости.

Наиболее высокие показатели наблюдаются в возрастных группах >1 год – 2 года и >2 года, что составляет 31,94% и 34,72% соответственно. Это может указывать на то, что старшие животные более подвержены заболеванию, что может быть связано с накоплением паразитов в организме или с возрастными изменениями в иммунной системе. Молодые животные (0-3 месяца) не представлены в данной выборке, что также может свидетельствовать о том, что ценуроз чаще проявляется у более взрослых особей.

Анализ данных о расположении кист у животных с ценурозом показывает, что наибольшее количество поражений сосредоточено в головном мозге, особенно в височно-теменной доле и лобной доле. Это указывает на важность наблюдения за неврологическими симптомами у животных, подверженных риску ценуроза. Отсутствие поражения спинного мозга может означать, что клинические проявления заболевания в большей степени связаны с нарушениями в головном мозге. Эти данные подчеркивают необходимость ранней диагностики и эффективных методов профилактики ценуроза, а также дополнительного изучения его патогенеза для понимания механизмов воздействия паразита на нервную систему. Важно продолжать исследования для разработки терапевтических подходов, направленных на снижение заболеваемости и улучшение состояния здоровья животных.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Жанузаков Т., Беков М., Галина Р. Клинические проявления ценуроза у овец в условиях Казахстана // Ветеринария и животноводство. – 2020. – № 12. – С. 45–50.
2. Байкенова М.Ж., Шаповалов А.Г., Султанбекова Ж.А. Исследования по диагностике ценуроза у овец в южных районах Казахстана // Журнал ветеринарных наук. – 2021. – Т. 30, № 2. – С. 76–81.
3. Зубарев Ю.П., Петров С.И., Реброва Т.Н. Микробиологические аспекты ценуроза у овец // Ветеринарная медицина. – 2021. – Т. 35, № 5. – С. 120–125.
4. Иванов В.А., Петров С.В., Смирнов К.И. Эпизоотология ценуроза овец в Центральной Азии // Журнал ветеринарной медицины. – 2019. – Т. 28, № 3. – С. 87–93.
5. Байкенова М.Ж., Шаповалов А.Г., Султанбекова Ж.А. Исследования по диагностике ценуроза у овец в южных районах Казахстана // Журнал ветеринарных наук. – 2021. – Т. 30, № 2. – С. 76–81.
6. Умаров А.Н., Якубов В.Т. Современные методы профилактики ценуроза у овец // Ветеринарная практика. – 2020. – Т. 28, № 1. – С. 53–57.
7. Пекарский А.Ю., Григорьев А.В., Данилов С.А. Проблемы и решения по борьбе с ценурозом у овец в России // Технологии животноводства. – 2019. – Т. 33, № 7. – С. 98–104.
8. Чен А.С., Фариборов Б.И., Зуев П.Ф. Влияние ценуроза на продуктивность овец в условиях Средней Азии // Журнал сельскохозяйственной науки. – 2022. – Т. 17, № 4. – С. 150–155.
9. Лебедев А.Н., Власова И.Е. Ценуроз овец: диагностика и профилактика // Ветеринарные исследования. – 2023. – Т. 25, № 2. – С. 134–139.
10. Сергеева Н.И., Тарасов М.Н., Смирнова И.И. Профилактика ценуроза у овец в условиях северных регионов России // Журнал ветеринарии. – 2021. – Т. 40, № 6. – С. 56–61.

ТҮЙІН

Мақалада қойларда ценурозға тән патологиялық морфологиялық өзгерістердің кейбір ерекшеліктері зерттелген. Ценурозбен ауыратын жануарларда кисталардың орналасуын талдау көрсеткендей, көпшілік зақымданулар мидың, әсіресе самай-төбе және маңдай бөліктерінде

орналасқан. Бұл ценурозға шалдығу қаупі бар жануарларда неврологиялық белгілерді бақылаудың маңыздылығын көрсетеді. Алынған деректер ценурозды уақытында диагностикалау және тиімді профилактикалық шараларды қабылдаудың қажеттілігін, сондай-ақ, паразиттің нерв жүйесіне әсер ету механизмдерін түсіну үшін оның патогенезін одан әрі зерттеудің маңыздылығын айқындайды.

RESUME

The article presents the results of a study on some features of pathological morphological changes in sheep affected by cenuriosis. Analysis of the data on the localization of cysts in animals suffering from cenuriosis revealed that most of the lesions are concentrated in the brain, particularly in the temporal-parietal and frontal lobes. This highlights the importance of monitoring neurological signs in animals at risk of developing cenuriosis. The data obtained indicate the need for timely diagnosis and effective preventive measures against cenuriosis, as well as the necessity for further study of its pathogenesis to understand the mechanisms by which the parasite affects the nervous system.

ӘОЖ 581.121:581.5

Амангельдиева Д.Н., магистрант
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал қ.
Булекова А.А., жетекшісі
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал қ.

ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ЖҮЙЕЛЕРДІҢ ДЕКАРБОНИЗАЦИЯДАҒЫ ӘЛЕУЕТІН БАҒАЛУ: КПО МЫСАЛЫ

ТҮЙІН

Бұл мақалада декарбонизация үрдісінің әлемдік және Қазақстандағы маңызы қарастырылады. Қарашығанақ Петролиум Оперейтинг (КПО) компаниясының көміртекті азайтуға бағытталған бастамалары талданады, әрі, жаңартылатын энергия көздерін енгізу, көміртекті ұстау және сақтау технологияларын дамыту, экологиялық жүйелерді қалпына келтіру шаралары сипатталады. Сонымен қатар, Қазақстанның жасыл экономикаға көшу стратегиясымен үндесетін экологиялық тұрақтылықты қамтамасыз ету жолдары қарастырылады.

Түйінді сөздер: *декарбонизация, көміртекті сақтау, КПО, жаңартылатын энергия, экологиялық тұрақтылық*

Қазіргі таңда декарбонизация әлемдік экономиканың басты тармақтарының біріне айналды. Көміртекті азайту шаралары өнеркәсіптік компаниялардың экологиялық тұрақтылығын арттыруға бағытталған. Қазақстандағы Қарашығанақ Петролиум Оперейтинг (КПО) компаниясы да қоршаған ортаға әсерді азайту мақсатында бірқатар бастамаларды жүзеге асыруда. Экологиялық жүйелер табиғи көміртек сіңірушілер ретінде әрекет етіп, атмосферадағы көмірқышқыл газының деңгейін төмендетуге көмектеседі. Ормандар, батпақтар, су айдындары мен топырақ парниктік газдарды өзіне жинақтап, олардың ауа райына әсерін азайтады. Мұхиттар да көміртекті сіңіруде маңызды рөл атқарады: олар жыл сайын адамзат шығаратын CO_2-нің 25%-ын өзіне жинайды. Алайда табиғи көміртек қоймаларының деградациясы, ормандарды кесу мен су экожүйелерінің ластануы бұл процестердің тиімділігін төмендетеді [1].

Декарбонизация – атмосфераға шығарылатын көміртекті азайту процесі. Бұл ұғым бүгінде әлемдік деңгейде маңызды экологиялық және экономикалық мәселелердің біріне айналып отыр. Көмірқышқыл газының және басқа да парниктік газдардың атмосфераға шамадан тыс бөлінуі жаһандық жылынуға алып келіп, климаттың өзгеруіне себепші болуда [2]. Декарбонизацияға қол жеткізудің бірнеше негізгі әдістері бар. Біріншіден, жаңартылатын энергия көздерін кеңінен енгізу қажет. Күн, жел және су энергиясы көмір, мұнай және табиғи газ сияқты қазбалы отындарға экологиялық таза балама болып табылады. Халықаралық

энергетика агенттігінің (IEA) мәліметтері бойынша, 2023 жылы жаңартылатын энергия көздері әлемдегі электр энергиясының шамамен 30%-ын өндірді, ал 2050 жылға қарай бұл көрсеткіш 90%-ға дейін жетуі мүмкін. Екіншіден, энергия тиімділігін арттыру маңызды рөл атқарады. Зерттеулерге сүйенсек, ғимараттарды оқшаулау, электр қуатын үнемдейтін технологияларды пайдалану және көлік секторын электрификациялау арқылы жаһандық энергия тұтынуды 20%-ға дейін төмендетуге болады. Үшіншіден, көміртекті сіңіру технологияларын дамыту қажет. Көміртекті ұстап қалу және сақтау (CCS) технологиялары арқылы өнеркәсіп орындарынан бөлінетін көміртегі қалдықтарын атмосфераға жібермей, жер астына сақтау мүмкіндігі бар [3].

КПО – Қазақстанның мұнай-газ саласындағы ең ірі халықаралық консорциумдарының бірі және экологиялық тұрақтылықты қамтамасыз ету бағытында маңызды бастамаларды жүзеге асыруда. Компанияның басты мақсаттарының бірі – өндірістік процестердің қоршаған ортаға әсерін азайту және табиғи ресурстарды ұтымды пайдалану [4] . КПО-ның экологиялық бастамалары айтып өткен бірнеше негізгі бағыттарды қамтиды. Оның біріншісі ретінде жаңартылатын энергия көздерін енгізу – компанияның басты стратегиялық міндеттерінің бірі. КПО "жасыл кеңсе" тұжырымдамасын енгізіп, экологиялық көрсеткіштерді бақылау және қызметкерлерді экологиялық оқыту арқылы қоршаған ортаға әсерді азайтуда. Бұл бастама үшін компания "Жасыл кеңсе 2021" байқауында жеңімпаз атанды [5].

Көміртекті ұстау және сақтау (CCS) технологияларын дамыту КПО-ның көмірқышқыл газының атмосфераға таралуын азайтуға бағытталған бастамаларының бірі. CCS технологиясы арқылы көміртегі қалдықтары арнайы жүйелер арқылы ұсталып, жер астына немесе басқа қауіпсіз орындарға сақталады. Бұл әдіс парниктік газдардың ауаға таралуын айтарлықтай қысқартуға мүмкіндік береді. CCS технологиясын кеңінен қолдану арқылы жаһандық деңгейде CO_2 шығарындыларын біршама төмендетуге болады. КПО осы тұрғыда газды қайта айдау жобасын (KEP-1A) енгізу арқылы Қазақстанның көміртегі бейтараптығына қол жеткізу мақсатына үлес қосуда. Бұл жоба газды қайта айдау көлемін арттырып, кен орнының қысымын ұстап тұруға және сұйық көмірсутектер өндірісін ұзартуға бағытталған. Жоба шамамен 1 миллиард АҚШ долларын талап етті [6].

Қалдықтарды басқару жүйесін жетілдіру де КПО-ның басты экологиялық бастамаларының бірі. Компания газды алауда жағу көлемін қысқартуға және өндіріс қалдықтарын қайта өңдеуге басымдық береді. КПО да осы бағытта жұмыс істеп, өндірістік қалдықтарды қайта өңдеудің озық тәсілдерін енгізуде. Бұл бастамалар экологиялық қауіп-қатерлерді азайтуға және табиғи ресурстарды тиімді пайдалануға мүмкіндік береді [7].

КПО компаниясының экологиялық бастамалары Қазақстанның жасыл экономикаға көшу стратегиясымен үндеседі. Компания қоршаған ортаға келетін залалды азайту мақсатында жаңа технологияларды енгізіп, халықаралық стандарттарға сәйкес әрекет етуде. Болашақта бұл шаралар экологиялық тұрақтылықты қамтамасыз етіп, Қазақстанның энергетикалық секторын одан әрі дамытудың маңызды бөлігіне айналады. Экологиялық жүйелерді қалпына келтіру мен сақтау көміртегі шығарындыларын азайтудың тиімді құралдарының бірі болып саналатынын түсінген соң, КПО (Karachaganak Petroleum Operating) компаниясы қоршаған ортаға келетін залалды азайту мақсатында жаңа технологияларды енгізіп, халықаралық стандарттарға сәйкес әрекет етуде. 2024 жылдың өзінде КПО экологиялық қорғау шараларына 458,9 миллион доллар инвестициялады [8].

КПО компаниясының декарбонизацияға бағытталған шаралары Қазақстанның экологиялық тұрақтылығын нығайтуда маңызды рөл атқарып, елдің көміртекті бейтараптыққа қол жеткізу жолындағы нәтижелі қадамдарды көрсетеді. Компанияның экологиялық бастамалары, оның ішінде жаңартылатын энергия көздерін енгізу, көміртекті ұстау және сақтау технологияларын дамыту, сондай-ақ экожүйелерді қалпына келтіру сияқты жобалар, табиғи ресурстарды тиімді пайдалану мен қоршаған ортаға зиянды әсерлерді азайтуға бағытталған. Бұл үдерістердің барлығы Қазақстанның тұрақты дамуын қамтамасыз етіп, экологиялық балансты сақтауға ықпал етеді. Декарбонизация мәселесіне кешенді түрде қарау, сондай-ақ халықаралық тәжірибелерді ескеру еліміздің болашағын жасыл экономикаға қарай бағыттайды. КПО-ның қол жеткізген нәтижелері мен болашаққа қойылған мақсаттары еліміздің экологиялық саясатын дамытудағы маңызды үлес болып табылады.

Сурет 1 - "Қарашығанақ Петролиум Оперейтинг Б.В." (КПО) компаниясы

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. БҰҰ Климаттың өзгеруі жөніндегі үкіметаралық тобы (IPCC). Климаттың өзгеруі және көміртек шығарындылары туралы зерттеулер [Электрондық ресурс]. https://www.ipcc.ch

2. Дүниежүзілік жабайы табиғат қоры (WWF). Ормандардың көміртек сіңірудегі рөлі және экожүйелерді сақтау шаралары [Электрондық ресурс]. https://www.worldwildlife.org

3. Халықаралық энергетика агенттігі (IEA). Жаңартылатын энергия және декарбонизация бойынша баяндамалар [Электрондық ресурс]. https://www.iea.org

4. Karachaganak Petroleum Operating (KPO). Компанияның қоршаған ортаны қорғау және биологиялық әртүрлілікті сақтау бастамалары [Электрондық ресурс]. https://www.kpo.kz

5. Petroleum Journal. КПО-ның декарбонизация бойынша бастамалары [Электрондық ресурс]. https://petroleumjournal.kz/index.php?aid1=144&aid2=794&id=1829&outlang=3&p=article& –

6. Upstream Online. ENI және Shell жетекшілігіндегі кен орны газды қайта айдау жобасын аяқтады [Электрондық ресурс]. https://www.upstreamonline.com/field-development/eni-and-shell-led-field-completes-gas-reinjection-project/2-1-1706237

7. Karachaganak Field. Тұрақты даму әрекетте: Қарашығанақ кен орнының қоршаған ортаға әсерін азайтуы [Электрондық ресурс]. https://karachaganakfield.com.kz/2022/09/23/sustainability-in-action-how-the-karachaganak-field-is-reducing-its-environmental-footprint/

8. KPO News. КПО жаңалықтары [Электрондық ресурс]. https://www.kpo.kz/en/news-room/company-news/company-news?cHash=b39307c77e7aadfd396abc05e38e41d7&tx_news_pi1%5Baction%5D=detail&tx_news_pi1%5Bcontroller%5D=News&tx_news_pi1%5Bnews%5D=3292&

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается процесс декарбонизации и его значение для мировой и казахстанской экономики. Особое внимание уделяется инициативам компании Karachaganak Petroleum Operating (КПО) по снижению выбросов углерода. Анализируются ключевые стратегии, такие как внедрение возобновляемых источников энергии, технологии улавливания и хранения углерода, а также восстановление экосистем. Эти меры способствуют устойчивому развитию Казахстана и поддерживают переход страны к «зеленой» экономике.

RESUME

The article examines the decarbonization process and its significance for the global and Kazakhstani economies. Special attention is given to the initiatives of Karachaganak Petroleum Operating (KPO) aimed at reducing carbon emissions. Key strategies are analyzed, including the implementation of renewable energy sources, carbon capture and storage technologies, and ecosystem restoration. These measures contribute to Kazakhstan's sustainable development and support the country's transition to a green economy.

ӘОЖ 619:616.3:636.2.636.3
Жумагалиева Г.К., докторант
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық техникалық университеті, Орал қ.
Баянтасова С.М., жетекшісі
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық техникалық университеті, Орал қ.

АУЫЛШАРУАШЫЛЫҚ ЖАНУАРЛАРЫ ТӨЛДЕРІНДЕГІ ІШЕК ИНФЕКЦИЯЛАРЫНЫҢ АЛДЫН АЛУ ЖӘНЕ КҮРЕС ШАРАЛАРЫН ЖЕТІЛДІРУ

ТҮЙІН

Мақалада ауылшаруашылық малдары төлдерінің асқазан-ішек жолдарының ауруларын емдеуде ұсынылатын микробқа қарсы препараттар берілді. Сонымен қатар ішек инфекцияларын алдын алу шаралары жүйелері көрсетілді.. Алынған деректер ауылшаруашылық малдары төлдеріндегі ішек инфекциялары уақытында диагностикалау және тиімді профилактикалық шараларды қабылдаудың қажеттілігін айқындайды.

Түйінді сөздер:*ішек инфекциялары, төлдер, ауру, препараттар*

Кіріспе. Мал шаруашылығын дамыту қазіргі уақытта Қазақстан Республикасының агроөнеркәсіптік кешенінің басым бағытына айналғаны белгілі. Мемлекет кешендерді жаңғырту және ірі қара малдың өнімділігі жоғары асыл тұқымды мал басын сатып алу негізінде сүтті және етті мал шаруашылығының түбегейлі жаңа технологиялық платформаларын ұйымдастыруға жағдай жасайды. Сонымен қатар, ветеринария ғылымының алдында тұрған және саланың қарқынды дамуына кедергі келтіретін күрделі мәселелердің бірі-жас ірі қара малдың ішек аурулары, олар кең таралған, жоғары өліммен бірге жүреді Батыс Қазақстан облысы ауылшаруашылық өнімдерін өндірудегі маңызды аймақ болып табылады, оның ішінде мал шаруашылығы да үлкен орын алады. Ауылшаруашылық жануарларының денсаулығы мен өнімділігі шаруашылықтың тиімділігін арттыруға тікелей әсер етеді. Осы орайда, малдың төлдері арасындағы ішек инфекцияларының таралуы үлкен мәселелер туғызуда. Ішек инфекциялары төлдердің өсуін, дамуын тежеп, өлім-жітімнің ұлғаюына әкеледі, бұл мал шаруашылығына айтарлықтай экономикалық шығындар әкеледі. Сонымен қатар, бұл инфекциялар ауылшаруашылық өнімдерінің сапасына да кері әсер етеді [1, 2].

Батыс Қазақстан облысында ішек инфекцияларының таралуы әлі де жоғары деңгейде қалып отыр, ал бұл жағдай аймақтағы мал шаруашылығын дамытуда елеулі қиындықтар туғызады. Ішек инфекцияларына көбінесе жас төлдер ұшырайды, себебі олардың иммунитеті толық қалыптаспаған және олар сыртқы ортаға сезімтал келеді. Бұл аурулардың қоздырғыштары әртүрлі (бактериялық, вирустық, паразитарлық), және олардың көбі әсіресе төлдердің денсаулығына, өлім-жітімнің жоғары болуына, сондай-ақ экономикалық шығындарға себеп болуда [3, 4].

Ішек инфекцияларының таралуы мал шаруашылығында үлкен экономикалық шығындарға әкеледі. Төлдердің өлім-жітімі, емдеу және алдын алу шараларының жоғары құны шаруашылықтың тұрақты дамуына кедергі келтіреді [5, 6, 7].

Мал шаруашылығындағы ең өткір мәселелердің бірі-жаңа туған бұзаулардың асқазан-ішек аурулары, олар үлкен экономикалық зиян келтіреді. Бұл аурулардан кету бұзаулардың жалпы жағдайына 50% - дан асады. Бұл аурулар әртүрлі этиологиялық агенттерге байланысты – бактериялар, вирустар, сонымен қатар алиментарлы-функционалды факторлар. Аурудың клиникалық синдромы-профузды диарея немесе диарея, содан кейін дисбиоз мен токсикоздың

жоғарылауы. Сондықтан, өмірдің алғашқы сағаттарынан бастап бұзауларды өсіру кезінде барлық жиынтық факторларды ескеру олардың денсаулығын сақтаудың міндетті шарты, болашақ өнімділіктің кепілі болып табылады. Иммундық, ферментативті жүйенің, индигендік микрофлораның қалыптасуы біртіндеп жүретіні және негізінен туылғаннан кейін 20-25 күнде аяқталатыны белгілі. Бұзаудың ағзасы үшін осы табиғи процестер бұзылған кезде олардың жетіспеушілігін әртүрлі биологиялық препараттарды қолдану арқылы түзету қажет.

Осындай дәрі-дәрмектердің бірі-асқазан сөлі. Оның асқазан-ішек ауруларының алдын алу және емдеу қажеттілігі көптеген жылдар бойы жүргізілген ғылыми зерттеулер мен тәжірибелермен дәлелденген [8].

Асқазан сөлі адам мен жануарлардың жүйелік ауруларын емдеуге және алдын алуға арналған препарат ретінде қарастырылады, өйткені ол ас қорыту ферменттерінің физиологиялық жетіспеушілігін толтырады; асқазан сөлі мен ұйқы безінің секрециясын ынталандырады; асқазандағы тұз қышқылының деңгейін және ағзадағы қышқыл-негіз балансын реттейді; асқазан-ішек жолдарының микрофлорасын қалыпқа келтіреді; иммуностимуляторлық әсерге ие; антисептикалық және антисептикалық әсер етеді ашытуға қарсы; қабынуға қарсы және деконгестанциялық әсерге ие; ас қорыту жолдары мен гемопоэтический жүйенің бұзылуынан бұзылған функцияларды қалпына келтіреді; қарапайым пептидтер мен бос аминқышқылдарының түзілуіне байланысты уыз сүтінің, сүт пен қоректік заттардың сіңімділігін арттырады. Медицинада ол ұсынылады [9, 10]. Ауылшаруашылық жануарлары төлдерінің ішек инфекцияларына эшерихиоз (колибактериоз), сальмонеллез аурулары жатқызылады.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Фотосуреттер, бақылау нұсқаулары, колибактериозды, сальмонелезді диагностикалау бойынша нұсқаулар. Вакциналар, сарысулар және емдік препараттар.

Эшерихиоз – Escherichiosis-колиэнтерит, колисепсис, септицемия, токсемия, энтерит, дегидратация, орталық жүйке жүйесінің бұзылуы (ОЖЖ), әлсіздік және артритпен бірге жүретін көптеген түрлердің төлдердің жедел зооноздық ауруы.

Сальмонеллез-Salmonellesis, паратиф-жануарлардың, негізінен төлдердің зооноздық ауруларының үлкен тобы, жедел ағымда қызба, септицемия, токсикоз және диарея, Диагностика. Диагноз эпизоотологиялық, клиникалық деректер және өлген жануарлардан алынған материалды бактериологиялық зерттеу нәтижелері негізінде анықталады.

Ауруды алдын алу мен күрес шаралары. Ауру пайда болған кезде ұйымдастырушылық-шаруашылық, эпизоотияға қарсы және ветеринариялық-санитариялық іс-шаралар кешені жүргізіледі: ауру жануарлар арнайы сарысулармен және емдік құралдармен емделеді. Ауруға күдікті жануарлар (шартты түрде ауыратындар) гипериммунды антитоксикалық сарысумен өңделеді. Қалғандары нұсқауларға сәйкес вакцинацияланады. Эшехириозға қарсы вакцинаны интерстицин арқылы енгізу әдісі әзірленді, ол 40 күнде 15,0 мл дозада және төлдеуден 25 күн бұрын 20,0 мл дозада екінші рет енгізіледі. Вакцина антиденелердің секрециясын ынталандырады және бұлшықет ішіне иммундаумен салыстырғанда бұзаулардың қауіпсіздігін екі есе арттырады. Жаңадан туылған бұзауларға 30-40 минуттан кейін немесе уыздың бірінші бөлігімен колибактериоз мен паратифке қарсы 80-100 мл поливалентті антитоксикалық сарысу және 20-30 мл колипротектант беріледі. Сальмонеллездің алдын – алудың негізгі бағыты-сиырларды, мегежіндерді, қойларды және құлынды биелерді толыққанды тамақтандыру, қажетті зоогигиеналық жағдайлар жасау. Асқазан-ішек жолдарының бұзылуының алдын алу үшін жас төлдерге АВА, РАВА, лактобактериялар және басқа пробиотиктер мен премикстер қолданылуы керек. Бактерия тасымалдаушы ересек жануарларда, сондай-ақ ауырған жас жануарларда агглютинация реакциясында сарысуды зерттеу керек. Жануарларды мәжбүрлі союдың барлық жағдайларында ет пен органдар сальмонеллезге міндетті бактериологиялық зерттеуге жіберіліп және диагноз расталған жағдайда ет өнеркәсіптік өңдеуге жіберіледі. Бұзау сальмонеллезінде арнайы терапия ретінде бұзаулардың, торайлардың, қозылардың және құстардың эшерихиозы мен сальмонеллезіне қарсы поливалентті антитоксикалық Сарысу қолданылады. Сарысуды бұлшықет ішіне 3-4 сағат ішінде 2-3 рет дозада енгізеді: 10 күнге дейінгі бұзауларға 5-10,0 мл, 10-30 жасқа дейін-15-20,0 мл, одан жоғары – 20-30,0 мл. энтерит белгілері бар 20 күнге дейінгі бұзауларға сарысуды 30 мл-де 50 мл дозада ішке береді уыз сүтін (сүтті) ішкенге дейін мин. Бактериофаг микробқа қарсы препарат ретінде қолданылады. Берер

алдында бұзауларға қайнаған суға 30-50,0 мл 3-5% натрий бикарбонатының ерітіндісі, содан кейін 100-150,0 мл суда сұйылтылған 30-80, 0 мл бактериофаг дәнекерленеді. Бактериофаг 3 күн ішінде әр 3 сағат сайын 3 рет қолданылады; бактериофагтың кезекті берілуімен уыз сүті жарты дозада ішіледі. Бактериофагты беруден басқа, ауру жануарларға антибиотиктермен (стрептомицин, препарат) антитоксикалық сарысу тері астына немесе бұлшықет ішіне енгізіледі

Қорытынды. Ауру диагнозы қойылған кезде шектеулер енгізіліп, жануардың әр түрін ескере отырып іс-шаралар жүргізіледі. Бірыңғай шаралар жүйесіне: ауру немесе ауруға күдікті жануарларды антибиотиктермен, сульфаниламидті және нитрофуран препараттарымен бірге емдейді, клиникалық сау және емдеуден кейін сауыққан жануарларға сальмонеллезге қарсы вакцина егіледі, ауру жануарлар анықталған өндірістік қора-жайлары мен серуендеу алаңдары көңден тазартылады және дезинфекцияланады, қолайсыз фермада шаруашылық ветеринарының хабарынсыз жануарларды қайта топтастыруға тыйым салынады, жануарларды асыл тұқымдық мақсатта әкетуге және шектеулер алынғанға дейін халыққа сатуға тыйым салынады, шаруашылық сальмонеллезден клиникалық ауру жануарлар анықталған соңғы жағдайдан кейін 30 күн өткен соң, қорытынды дезинфекциядан кейін 45 күн өткен соң сауыққан болып саналады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Сидорчук А. А. Жануарлардың жұқпалы аурулары / А. А. Сидорчук [және т.б.]. – М.: КолосС, 2007. - 661 б.
2. Конопаткин А. А. Жануарлардың эпизоотологиясы және жұқпалы аурулары / А. А. Конопаткин. – М.: КолосС, 1993. - 668 б.
3. Куриленко А. Н. Ауыл шаруашылығы жануарларының жас жануарларының бактериялық және вирустық аурулары / а. н. Куриленко, А. Л. Крупальник, Н.В. Пименов. – М.: КолосС, 2006. – 296 б.
4. Осидзе Д. Ф. Жануарлардың жұқпалы аурулары / Д. ф. Осидзе. - М.: Агропромиздат, 1987. – 281 б.
5. Строганова И. Я. Ірі қара малдың вирустық аурулары / И. Я. Строганова, А. Г. Глотов, Т.И. Глотова. - Красноярск, 2011. – 191 б.
6. Урбан В.П. Ветеринариялық санитариясы бар жануарлардың эпизоотологиясы және жұқпалы аурулары бойынша Практикум / в. п. Урбан, М. А. Сафин, А. А. Сидорчук [және т. б.]. – М.: КолосС, 2002. – 216 б.
7. Мищенко В.А. Ірі қара малдың жұқпалы ауруларының диагностикасы, алдын алу / В. А. Мищенко [және т. б.]. - Владимир, 2010. - 64 б.
8. Глотов А.Г. Вирустық және бактериялық этиологиядағы бұзаулардың тыныс алу аурулары / А. Г. Глотов, т. и. Глотова. - Новосибирск, 2008. – 258 б.
9. Хлистунов А. Г. Жас жануарлардың аурулары (этиологиясы, диагностикасы, алдын-алу және бақылау шаралары): әдіс. нұсқаулар / А. Г. Хлыстунов; Краснояр. мемлекеттік аграр. ун – т. - Красноярск, 2015. - 48 б.
10. Баянтасова С. М. Бұзаулар мен қозылардың асқазан-ішек аурулары / / Ветеринария. – 2018. – Б. 29-32.

RESUME

The article presented antimicrobial drugs recommended for the treatment of diseases of the gastrointestinal tract of young farm animals. Systems of measures for the prevention of intestinal infections were also shown.. The data obtained determine the need for timely diagnosis of intestinal infections in young farm animals and the adoption of effective preventive measures.

АННОТАЦИЯ

В статье были представлены противомикробные препараты, рекомендованные для лечения заболеваний желудочно-кишечного тракта молодняка сельскохозяйственных

животных. Также были показаны системы мер профилактики кишечных инфекций. Полученные данные определяют необходимость своевременной диагностики кишечных инфекций у молодняка сельскохозяйственных животных и принятия эффективных профилактических мер.

UDC 338.635/48
Sultan N., master student
S.Seifullin Kazakh Agrotechnical Research University, Astana
Paritova A.Y., research supervisor
S.Seifullin Kazakh Agrotechnical Research University, Astana

EFFICIENCY OF USING EXTRUDED FEED WITH A PROBIOTIC FOR CATFISH AND VETERINARY AND SANITARY ASSESSMENT OF FISH MEAT

RESUME

Catfish is a promising species for industrial farming due to its fast growth and low housing requirements. The novelty of this work lies in the study of veterinary and sanitary indicators of fish in Kazakhstan, specifically when fed extruded food with a probiotic. For the first time, a catfish feed formulation developed at S. Seifullin KATRU was proposed for inclusion in the main extruded feed. The study examined the feed's impact on fish growth and development, determined its chemical composition, and assessed its nutritional value. The author utilized sufficient research material and applied modern methods, comparing the results with other studies.

***Keywords**: catfish, probiotics, fish meat, extruded feed, diet*

Introduction. Fish is a staple food for people of all ages, providing a valuable source of complete protein, fats, vitamins, minerals and other vital nutrients [3].

Today, one of the promising fish species for industrial farming is catfish, since they grow quickly and do not require special housing conditions [4].

One of the reasons hindering fish farming and fish breeding in fish farms, as well as the low quality of fish caught in natural reservoirs, is unbalanced feeding, as well as insufficient quality and availability of feed additives [3, p. 120; 4].

The purpose of the study was to study the effectiveness of the developed dry extruded feed with a symbiotic on the productivity and veterinary and sanitary parameters of catfish fry.

A probiotic is a microorganism that promotes the growth of other beneficial bacteria in the gut, which improves the microbial balance of the gut (Hill, 2014). There are various sources of probiotics, including milk and fermented foods, and there is also the possibility of commercial isolation of probiotics from fermented compounds of Lactobacillus and Bifidobacterium (Ran et al., 2019), as well as some species of fungi, including strains of yeast.

Castro C. (2015) showed in her experience that adding vegetable fat or starch to perch feed does not worsen the general condition of the fish, and fish fed with 20% gelatinized starch showed greater protein efficiency. As is known, extrusion is used to increase the availability of nutrients in feed. Hejdysz M. (2016) writes that extruded peas have lower crude fiber, ADF and NDF, trypsin, phytic and resistant starch activity, and higher apparent TE.

Taking into account the above and having analyzed the fish feed market in Kazakhstan (there is no feed specifically for catfish), we decided to include about 70% fish meal and soybean meal in the recipe (there was more soybean meal since catfish prefers protein of plant origin, FAO). Shredded wheat and extruded peas were used for filling in equal proportions.

In addition, our formulation includes starch and gelatin for water resistance. Amino acids and mineral premix for fish.

Devi G. et al (2019) note that dietary probiotic, prebiotic or commensal supplementation increases antioxidant properties, pro- and/or anti-inflammatory cytokine gene transcription, innate adaptive immunity, growth rate and feed digestibility with very low or no mortality in healthy fish.

Materials and methods. The experimental part of the work was carried out in the period 2023-2024. at the Department of Veterinary Sanitation, Kazakh Agrotechnical Research University

named after S. Seifullin and at the Kazakh-Japanese Center of KazNAU. Experimental studies on the development of extruded feed with a probiotic and on feeding juvenile catfish were carried out at the Research Platform for Agricultural Biotechnology (NRBP) and the Fisheries Research Center. The objects of the study were fish and extruded feed with a probiotic. Test samples of the probiotic (Leuconostoc mesenteroides) in liquid form were presented for testing.

The objects of the study were crucian carp intestinal samples. To do this, 10 crucian carp were opened and sections of the fish's intestines were sterilely cut out.

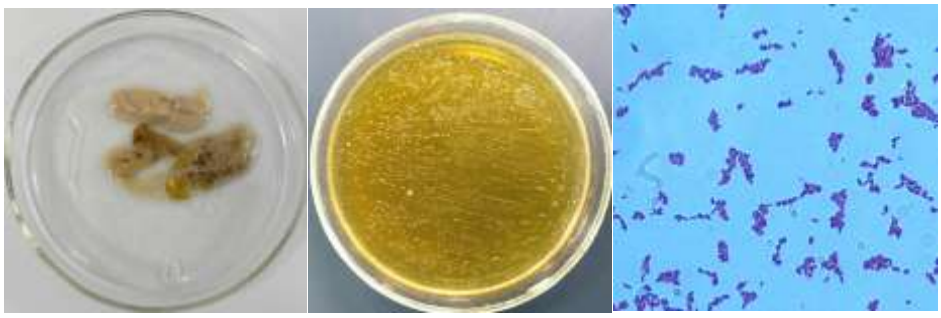

Figure 1 - Isolation of lactobacilli from the intestines of crucian carp and growth of a colony of a pure culture of lactobacilli on Lactobacillus MRS agar. Microscopy of smears after Gram staining

To isolate a pure culture of lactobacilli strains, a special nutrient medium Lactobacillus MRS Agar was used in accordance with GOST ISO 11133-2011. Reseeding of pure culture was carried out according to Gold's method.

The samples were pre-diluted in saline solution. Using a loop, a small amount of sample was applied to the surface of the MRS agar. Sowing using the zigzag method. Petri dishes were placed in a thermostat at 37°C for 24-72 hours. After incubation, the Petri dishes were assessed for the presence of colonies. They counted the colonies grown on Petri dishes. Microscopy was performed to identify lactobacilli.

The duration of the feed trials was 60 days. Danish compound feed Aller Aqua (Aller Futura EX) was used as a control diet; To study and evaluate the growth rate of juvenile catfish, the study used results from control groups every 10 days. 25 individuals from each basin were selected for measurements. Feeding frequency was 10 times per day for catfish. To assess the survival of the studied fish at different stages of rearing in the tank and cage, dead individuals were counted daily, and food consumption and behavior of the fish were assessed using direct counting methods at regular intervals, during sorting and final capture.

Research results and discussion. We have developed a recipe for dry extruded food for juvenile catfish weighing 508±0,1 g with the addition of a probiotic, which is presented below (Table 1). An analysis of the domestic feed raw material market confirmed the availability of all the components necessary for formulating catfish feed. Basically, vegetable raw materials were used in the recipe: soybean meal, crushed wheat, extruded peas. Fishmeal was used as animal raw material. The formulation of the developed extruded waterproof feed uses mainly raw materials of domestic origin, which will reduce the cost of feed compared to foreign ones by 30% and at the same time, the chemical composition of the feed is not inferior to foreign analogues. The scientific basis for each component of the recipe is given.

Taking into account the above and having analyzed the fish feed market in Kazakhstan (there is no feed specifically for catfish), we decided to include about 70% fish meal and soybean meal in the recipe (there was more soybean meal since catfish prefers protein of plant origin, FAO).

Table 1 – Recipe for extruded feed with probiotics for catfish

№	Components, g	Gram (5 kg)
1	2	3
1	Fish flour	1642,5
2	Blood meal	2100

1	2	3
3	Shredded wheat	350
4	Extruded peas	400
5	Potato starch	300
6	Vegetable oil	50
7	Tricalcium phosphate	50
8	Premix	100
9	Probiotics	7,5

Shredded wheat and extruded peas were used for filling in equal proportions. In addition, our formulation includes starch and gelatin for water resistance. Amino acids and mineral premix for fish. The main nutrients for catfish according to FAO are: dry matter (DM), crude protein (CP), crude fat (CF), crude fiber (CF), ash. All standards are taken from the FAO website. A chemical analysis of commercial and developed feed was carried out, which were then used in the experiment.

Table 2 - Chemical composition of extruded feed for catfish

Compound feed	Indicators					
	Humidity	Protein	Fat	Cellulose	Ash	Starch
Catfish feed of KATRU (experienced)	9,5±0,11	30,1±0,15	15,99±0,06	4,64±0,05	6,57±0,02	17,57±0,16
Commercial fish food (control)	9,2±0,12	33,42±0,17	16,02±0,08	4,43±0,04	6,46±0,09	18,49±0,13

According to the studies, the DM should be 8.3-9.1%, the feed for the CG was 7.3±0.2%, and in the OG it was 9.1±0.1%. SP in the food for the CG contains 3% more than for the OG, with the norm being 29.9-31% (33.4±0.17% versus 30.1±0.15%). To assess the effectiveness of extruded feed for juvenile catfish, 2 feeds were used: domestic (option I) and “Aller Aqua” produced in Almaty (option II). The results are presented in Table 3.

Table 3 – Fish farming and biological parameters of catfish juveniles (n=20)

Indicators	Values	
	Aller Aqua	Homeland
Growing period, days	60	60
Planting density, pcs/m^3	100	100
Initial mass, g (x±m)	508,11±0,1	510,15±0,1
Final mass, g (x±m)	660±0,15	652±0,14
Absolute increase, g	8,0	8,15
Average daily increase, g	5,06	4,73
Feed coefficient, units	1,2	1,1
Survival rate, %	100	100

As the results showed, in the first experiment, satisfactory performance was obtained in both options. The values of the absolute and average daily increase differed slightly: by 0.15 mg and 0.01 mg, respectively, which amounted to 3.6% and 7.1%, respectively. Survival values were also normative and differed by only 1%. Domestic dry extruded food with the addition of a probiotic, developed for juvenile catfish, has proven itself well.

The difference in feed coefficients was only 0.1 units. In the second experiment, similar indicators were obtained. The feed coefficient differed slightly by only 0,1 units. (data did not show statistically significant differences, $P \geq 0.05$).

When conducting a veterinary and sanitary examination of the fish in the experimental group, according to the organoleptic indicators of catfish meat, the catfish meat was fresh, benign, and in appearance the surface of the fish was glossy and shiny. The structure of the meat is dense and elastic. The color of catfish meat is gray-white. The smell and taste are specific. When carrying out physicochemical studies of fish meat, a boiling test and the concentration of hydrogen ions (pH) were carried out using a potentiometric method, determination of hydrogen sulfide with heating of minced meat, a reaction to peroxidase (according to A.M. Poluektov, a reaction to gaseous ammonia using the Ebert method, and also determination of ammonia with Nessler's reagent.. When tested by cooking, the color of the broth was transparent, without changes or flakes, which indicates the freshness of the meat. The pH of the meat was 6.6, which is normal for fresh meat. When determining hydrogen sulfide by heating the minced meat, the drop did not become colored, which also serves as an indicator of the good quality of the fish meat. When performing the Ebert reaction, a cloud of ammonia did not appear, which is considered a negative reaction to ammonia. When performing a reaction with Nessler's reagent, the fish meat extract acquired a greenish-yellow color, which means the fish meat is fresh.

Conclusions.

1. One complete extruded feed with the addition of a probiotic has been developed to increase the productivity of catfish, and the scientific basis for each component of the recipe is given.

2. The effectiveness of using extruded feed based on probiotics for juvenile catfish was studied.

Acknowledgments

This research was funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (grant no. AP19576848).

REFERENCES

1.Elesho, F.E., et al. Effect of feeding level on the digestibility of alternative protein-rich ingredients for African catfish (Clarias gariepinus) // Aquaculture. – 2021. – Vol. 544. – P. 737108.

2.Zhang, Y.Q., et al. Gamma-irradiated soybean meal replaced more fish meal in the diets of Japanese seabass (Lateolabrax japonicus) // Animal Feed Science and Technology. – 2014. – Vol. 197. – P. 155-163.

3.Abdel-Warith, A.A., et al. Effect of replacing fish meal by full fat soybean meal on growth performance, feed utilization and gastrointestinal enzymes in diets for African catfish (Clarias gariepinus) // Brazilian Journal of Biology. – 2019. – Vol. 80. – P. 535-543.

4.Enyidi, U.D., Pirhonen, J., Vielma, J. Effects of substituting soybean (Glycine max) meal with Bambaranut (Voandzeia subterranea) meal on growth performance and survival of African catfish (Clarias gariepinus) larvae // International Journal of Fisheries and Aquatic Studies. – 2014. – Vol. 1. – No. 3. – P. 152-157.

5.Fagbenro, O.A., Davies, S.J. Use of high percentages of soy protein concentrate as fish meal substitute in practical diets for African catfish, Clarias gariepinus (Burchell 1822) growth, diet utilization, and digestibility // Journal of Applied Aquaculture. – 2004. – Vol. 16. – No. 1-2. – P. 113-124.

6."Kazakhstan Maintains Grain Export Levels". The Gazette of Central Asia. Satrapia. 2012-07-21. Archived from the original on September 13, 2014. Accessed: July 21, 2012.

7.Flefil, N.S., et al. Lactobacillus-fermented wheat bran, as an economic fish feed ingredient, enhanced dephytinization, micronutrients bioavailability, and catfish performance in a biofloc system // Biocatalysis and Agricultural Biotechnology. – 2022. – Vol. 45. – P. 102521.

8.Burel, C., et al. Digestibility of extruded peas, extruded lupin, and rapeseed meal in rainbow trout (Oncorhynchus mykiss) and turbot (Psetta maxima) // Aquaculture. – 2000. – Vol. 188. – No. 3-4. – P. 285-298.

9. Kraugerud, O.F., Jørgensen, H.Y., Svihus, B. Physical properties of extruded fish feed with inclusion of different plant (legumes, oilseeds, or cereals) meals // Animal Feed Science and Technology. – 2011. – Vol. 163. – No. 2-4. – P. 244-254.

10.Zhang, Y., et al. Mixtures of lupin and pea protein concentrates can efficiently replace high-quality fish meal in extruded diets for juvenile black sea bream (Acanthopagrus schlegeli) // Aquaculture. – 2012. – Vol. 354. – P. 68-74.

11.Gao, S., et al. Effects of gelatin or carboxymethyl cellulose supplementation during pelleting processing on feed quality, intestinal ultrastructure and growth performance in gibel carp (Carassius gibelio) // Aquaculture Nutrition. – 2020. – Vol. 26. – No. 4. – P. 1244-1254.

12.Ochocki, A.J., Kenney, J.W. A gelatin-based feed for precise and non-invasive drug delivery to adult zebrafish // Journal of Experimental Biology. – 2023. – Vol. 226. – No. 2. – P. 78.jeb245186.

АННОТАЦИЯ

Сом является перспективным видом для промышленного разведения благодаря быстрому росту и низким требованиям к условиям содержания. Новизна данной работы заключается в исследовании ветеринарных и санитарных показателей рыбы в Казахстане, особенно при кормлении экструзионным кормом с пробиотиком. Впервые была предложена формула корма для сома, разработанная в С. Сейфуллине КАТРУ, для включения в основной экструзионный корм. В ходе исследования было изучено влияние корма на рост и развитие рыбы, определен его химический состав и оценена его питательная ценность. Автор использовал достаточное количество исследовательского материала и применил современные методы, сравнив полученные результаты с другими исследованиями.

ТҮЙІН

Маңғыстау балығы – жылдам өсетін және арнайы тұрғын үй жағдайларын қажет етпейтін тиімді түр болып табылады. Бұл зерттеудің жаңашылдығы Қазақстанда, әсіресе пробиотикпен қанықтырылған экструзиялық тамақпен қоректенген балықтардың ветеринарлық және санитарлық көрсеткіштерін зерттеуде жатыр. Біріншіден, С. Сейфуллин атындағы КАТРУ-де әзірленген балықтың қоректік құрамы ұсынылды, ол негізгі экструзиялық балық азығына қосылды. Зерттеу барысында азықтың балықтың өсуі мен дамуына әсері, оның химиялық құрамы және тағамдық құндылығы анықталды. Автор жеткілікті зерттеу материалдарын пайдаланып, қазіргі заманғы әдістерді қолданды және алынған нәтижелерді басқа зерттеулермен салыстырды.

UDC: 619:616.34-008.895:636.3

Ryskalieyva Zh., master's degree
Zhangir Khan West Kazakhstan Agrarian-Technical University, Uralsk
N. Abekeshev, research supervisor
Zhangir Khan West Kazakhstan Agrarian-Technical University, Uralsk

SEASONAL DYNAMICS OF GASTROINTESTINAL STRONGYLATES FOUND IN SHEEP

RESUME

In the course of the work, the intensity and estensiveness of the invasion of the gastrointestinal tract strongylatoses was determined. In the course of our observations, it was found that the vast majority of Cubs are infected with strongylates of the gastrointestinal tract in the early spring months. As one of the reasons, it turned out that the same flock in most cases returns to its place of grazing in the fall in the spring. It is known to science that during wintering, the vast majority of invasive elements in the route and pasture of flocks retain their viability. In this regard, among adult sheep, the number of damage caused by reintroduction increases. And the infestation of Cubs occurs on a regular basis.

***Keywords**: extensibility strongylatoses, helminth relative infestation, nematodiruses, habertis, hemonchus.*

Introduction. Strongilatosis of the digestive system in western Kazakhstan is a fragmentary and little-studied epizootologically problem.

Nematodes belonging only to the branch of Strongylata cause great damage to animal husbandry. In patients with strongilatosis of the gastrointestinal tract, the infestation passes, the animal's appetite decreases, and the yield decreases [1,2].

In all regions of the West Kazakhstan region, nematodyrs, habertis, hemonchus, dictyocaules, cysticerces, trichocephalus, cenurs, echinococci are found.In the southern areas, it was found that there was a high level of invasion. For example, infestation with nematodes was 14.2%, hemonchus-11.4% [3].

In all regions of the zaboikalye region, the most numerous nemetodes in the food system are strongylates. They are nematodiruses, ostertagis, trichostrongilis, trichocephalus, bunostomes and hemonchus. Esophagostomes, habertis, cooperis are found in small numbers in terms of importance and number [4].

In sheep of the stavrapol breed on the plains of the stavrapol territory, helminthic (invasion extensibility) IE 9.4-84.6% and (invasion intinsiveness) AI 3.9 ± 0.4, 427.3 ± 18.5 PCs/other. Including Bunostomum triganocephalum from strongylates of the gastrointestinal tract - 71.6% and 245.3 ± 16.0 pieces/other; Chabertia ovina – 62.5% and 86.3 ± 7.0 pieces/other; Oesophagostomum radiatum – 64.9% and 157.2 ± 11.4 pieces/other. Nematodirus Rud, a nematode relative, has shown biological activity in sheep of this breed., 1802; Ostertagia Stilles, 1892; Oesophagostomum; Bunostomum; Chabertia; Trichostrongylus in terms of species Trichocephalis ovis; Haemonchus contortus. In sheep of the North Caucasian breed, the helminthic fauna consisted of 24 species (17 ne matodes, 2 trematodes, 5 Cestodes). The level of contamination with them ranges from 6.9 to 53.2%. AI – 3.2 ± 0.8-413.5±20.3 PCs/other. From nematodes relative Nematodirus - 37.5 – 53.2% and 90.3 ± 7.6-220.8 ± 18.2 pieces/other.; From a relative of Ostertagia - 34.2 – 66.9% and 83.7 ± 6.4-234.0 ± 26.1 pieces/other.; Oesophagostomum radiatum-57.3% and 207.0 ± 19.2 PCs/other.; Bunostomum triganocephalum-42.5% and 143.2 ± 15.6 pieces/other.; B. phlebotomum – 34.8% and 95.4 ± 11.2 PCs/other.; Thichostrpnogylus - 28.4 – 59.8% and 65.3 ± 8.5-139.4 ± 12.6 PCs/other.; From the genus Trichocephalis - 7.4 – 11.6% and 8.6 ± 0.7-14.2 ± 2.8 pieces/other.; From the genus Protostrongylus-7.2 – 13.3% and 10.2 ± 1.8-20.5 ± 2.3 pieces/other.; Chabertia ovina-8.0% and 47.3 ± 4.2 pieces/other [5].

Roundworms of the gastrointestinal tract are known to reduce or limit the product obtained from sheep [6].

Among the nematodes that feed on blood in ruminants, Haemonchus species are considered important due to their high pathogenic effect. In the course of morphometric and Molecular Research in the Khuzestan and Lorestan provinces of Iran, H. contortus has been found as the only species within small ruminants [7].

Ostertagia ostertagi causes significant economic damage to animal husbandry as a result of Tocharian life in the duodenum. Adult worms of this species confuse the immune TLRs and MF receptors of the body. By this, it is proven that the body gets rid of an innate reaction [8]. This reaction will undoubtedly reduce the barriers to their further development in the body.

Losses in a herd of dairy cows in Mexico due to nematodoses of the gastrointestinal tract amounted to about US 2 248 million [9].

Goats bred in the Tersko - Sulak lowland of the Dagestan ecosystem were infected with 47 helminth species, EI was 0.4-61.1%, AI was 1-2340 pieces. Including chabertia ovina, Bunostomum trigonocephalum, Trichostrongylus axei, Trichostrongylus capricola, Trichostrongylus colubriformis, Trichostrongylus vitrinus, Ostertagia ostertagi, Cooperia punctata, Cooperia oncophora, Haemonchus contortus, Nematodirus filicollis, Nematodirus helvetianus, Nematodirus Oiratianus, nematodirus spathiger are registered. Changes in the quantitative and qualitative indicators of helminths in general depend on the season of the year. In terms of quantity, AI reaches its maximum in autumn and early winter, while the minimum is in spring. Because due to the High AI, the achievement of females to the imago stage slows down and is explained by the presence of an elimination process [10].

Research materials and methods. Determination of the strongylates of the food processing system was carried out in 2024 at the production facilities of Batys Adal meat LLP, located on the territory of Uralsk. A number of members of the slaughtered sheep nutrition system were studied using the washing method in the laboratory of the Institute of Veterinary Medicine and animal husbandry of the West Kazakhstan agrarian and Technical University named after Zhangir Khan. The study was also carried out according to the methods of Berman – Orlov, G. A. Kotelnikov and M. A. Khrenov.

In total, the gastrointestinal tract after slaughter of 30 heads of sheep of different ages was studied. Including the duodenum, small intestine, and colon sections. We separated the found helminths to the point of kinship. We distinguished the signs of kinship of helminths with the determinant of small animal helminths by V. M. Ivashkin [11].

Research results. In the course of the study, strongylates that are toxic in the gastrointestinal tract are located according to the data provided in the literature. If the adults of the habertis were found on the side of the large intestine, the children were found in the small intestine or colon cream. In the same way, hemonchs, ostertags are found in the duodenum, nematodirus, bunostomes are found in the small intestine, trichostongylates 12 are found in the duodenum, children of esophagostomes are found in the cream of the small intestine, adults are found in the large intestine.

Table 1-Seasonal indicators of infestation of sheep slaughtered at the production site of Batys Adal meat LLP with strongylates of the gastrointestinal tract

№	Relative names of helminths	Terms of the year									
		Winter		Spring		Summer		Autumn		Throughout the year	
		I.E. %	I.I.	I.E. %	I.I.	I.E. %	I.I.	I.E. %	I.I.	I.E. %	I.I.
1	Chabertia	12	67	27	73	47	80	50	77	34	74,25
2	Ostertagia	-	-	-	-	2	11	4	13	1,5	6,0
3	Trichostrongylus	6	16	17	21	37	30	25	17	21,2	21,0
4	Nematodirus	33	42	61	92	65	112	67	84	56,5	82,5
5	Hemonchus	25	88	37	107	81	130	58	100	50,2	106,2
6	Oesophagostomum	17	57	28	60	35	95	30	87	27,5	74,7
7	Bunostomum	3	45	5	90	13	120	23	98	11,0	88,2

According to our observations, the infestation of the vast majority of Cubs with gastrointestinal strongylates begins in the early spring months. Because in most cases, the same flock re-emerges in the spring to its place of grazing in the fall. It is known that during wintering, invasive elements often retain their Vitality. In this regard, among adult sheep, the damage caused by reintroduction is multiplied. Accordingly, the first infestation with helminthiasis among Cubs begins during this period. In the summer months, AI and IE reach their highest rates. Based on the results obtained during the study (Table 1), the infestation will subside by autumn.

By the time of year, the indicator showed a high prevalence of nematodiruses in the winter months ie-33 %. In terms of intensity, a high indicator in winter is observed in hemonchuses AI-88 PCs. In the summer months, the prevalence of hemonch infestation was high, respectively, IE-81 %. Ostertagias were not detected at all throughout the year. On average, as a result of the year, nematodiruses had the highest indicator of IE-57.5%, while ostertags had the lowest indicator of IE-1.5%.

The highest indicator of infestation intensity is in hemonchus – 107.5 pieces, the lowest indicator is in strongylates belonging to the genus ostertagia-AI-5.5 pieces. The main reason for the low rate of helminths belonging to the genus ostertagia is due to the fact that they are not detected in the winter and spring months.

Conclusion. It was found that in sheep of the West Kazakhstan region, infestation with strongylates of the gastrointestinal tract occurs throughout the year. Among them, the priority is in helminths included in the genus hemonchus IE-50.2, AI-106.2 and nematodirus IE-54.7, AI-82.5. The results obtained during the study showed that strongylates of the gastrointestinal tract are found in sheep in the region throughout the year. It is a necessary fact that specialists take into account when developing a comprehensive plan to combat endotoxies. The continuous presence of gastrointestinal strongyles poses a significant risk to the health and productivity of sheep, underlining the importance of regular monitoring and targeted deworming strategies. Given the high infestation rates of Haemonchus and Nematodirus, effective control measures should focus on these species, ensuring that treatment protocols are tailored to the specific parasitic burdens observed in the region. Furthermore, seasonal variations in infestation levels must be taken into account, as they can impact the

effectiveness of control measures. The findings emphasize the need for a proactive and sustained approach to managing gastrointestinal parasitic infections in sheep, which will ultimately contribute to improved animal welfare and productivity in the region.

Moreover, the year-round prevalence of gastrointestinal strongyles highlights the need for ongoing research to better understand the ecological factors influencing parasitic infestations in the region. Environmental conditions, such as temperature, humidity, and pasture management, may significantly affect the life cycle and transmission of these parasites. Therefore, future studies should focus on the seasonal dynamics of strongylate populations and explore the potential role of integrated pest management strategies, including rotational grazing, pasture sanitation, and the use of novel anthelmintics. By combining research with practical interventions, a more sustainable and effective approach to controlling gastrointestinal parasites in sheep can be developed, ultimately reducing economic losses and enhancing livestock health in the West Kazakhstan region.

REFERENCES

1. Radivil, A.N. Seasonal and Regional Parasite Infestation in the Republic of Belarus. Animal Husbandry and Veterinary Medicine, 2022, No. 4, pp. 53–57.

2. Kabardiev, S.Sh. An Effective Method of Group Deworming of Sheep and Goats for Mixed Intestinal Cestodosis Forms in Association with Strongylatoses / S.Sh. Kabardiev, O.A. Magomedov, Z.G. Musaev, N.Kh. Gulyakhmedova. Veterinary and Feeding, 2020, No. 4, pp. 29–31. DOI: 10.30917/ATT-VK-1814-9588-2020-4-10.

3. Shalmenov, M.Sh. Epizootology of Helminthiasis in Sheep in the West Kazakhstan Region / M.Sh. Shalmenov, N.T. Abekeshev. Achievements and Prospects of Biological and Veterinary Science Development: Materials of the National Scientific and Practical Conference with International Participation Dedicated to the Memory of the Honored Scientist of the Russian Federation, Doctor of Veterinary Sciences, Prof. V.M. Meshkov, Orenburg, 2019, pp. 36–38.

4. Dashinimaev, B.Ts. Distribution and Species Composition of Gastrointestinal Helminths in Sheep and Dzeren Antelopes in the Trans-Baikal Region / B.Ts. Dashinimaev, L.I. Boyarova, S.M. Dashinimaev. Veterinary Medicine, 2022, No. 10, pp. 38–41. DOI 10.30896/0042-4846.2022.25.10.38-41. – EDN QJNRZI.

5. Bittirov, A.M. Helminth Species Composition in Sheep of Stavropol and North Caucasian Breeds in the North Caucasus Region / A.M. Bittirov, A.I. Tokhaeva, L.A. Midova, A.A. Bittirova. Veterinary Journal, 2015, No. 5, pp. 30–32.

6. Wendeo Ferreira da Silveira, Fabio Ribeiro Braga, Alexandre de Oliveira Tavela, Lucas Fernando dos Santos, Rafael Reis Domingues, Anderson Rocha Aguiar, Carolina Magri Ferraz, Lorendane Millena de Carvalho, Thiago de Hollanda Ayupe, Jose Cola Zanuncio, Jackson Victor de Araújo. Nematophagous 7. Fungi Combinations Reduce Free-Living Stages of Sheep Gastrointestinal Nematodes in the Field. Journal of Invertebrate Pathology, Volume 150, November 2017, pp. 1-5. https://doi.org/10.1016/j.jip.2017.08.013

8. Mriam Bakshi, Deborah Hebert, Connor Gulbronson, Gary Bauchan, Wenbin Tuo, Dante Zarlenga. Ostertagia ostertagi Mediates Early Host Immune Responses via Macrophage and Toll-Like Receptor Pathways. ASM Journals Infection and Immunity, 17 May 2021, Vol. 89, No. 6. DOI: https://doi.org/10.1128/IAI.00017-21

9. Villa-Mancera, A. Reynoso-Palomar. Prevalence, Economic Assessment, and Risk Factors of Gastrointestinal Nematoes Infecting Herds in Tropical, Dry, and Temperate Climate Regions in Mexico. Microbial Pathogenesis, Volume 129, April 2019, pp. 50–55. https://doi.org/10.1016/j.micpath.2019.01.043

10. Azizova, Z.A. Faunistic and Bioecological Analysis of Helminths in Goats in the Ecosystems of the Tersko-Sulak Lowland: PhD Thesis in Biological Sciences. Dagestan State Agrarian University named after M.M. Dzhambulata, Makhachkala, 2020, 128 p.

11. Ivashkin, V.M. Identification of Helminths in Small Ruminants / V.M. Ivashkin, A.O. Oripov, M.D. Sonin; Ed. by T.I. Popova; Academy of Sciences of the USSR, Laboratory of Helminthology. Moscow: Nauka, 1989, 254 p. ISBN 5-02-004579-9.

ТҮЙІН

Жұмыс барысында асқазан-ішек жолдарының стронгилатоздарының инвазиясының қарқындылығы мен эстенсивтілігі анықталды. Біздің бақылауларымызда Күшіктердің басым көпшілігі ерте көктем айларында асқазан-ішек жолдарының стронгилаттарын жұқтырғаны анықталды. Себептердің бірі ретінде, сол отар көп жағдайда көктемде күзде жайылым орнына оралатыны белгілі болды. Ғылымға белгілі болғандай, қыстау кезінде табындардың бағыты мен жайылымындағы инвазиялық элементтердің басым көпшілігі өміршеңдігін сақтайды. Осыған байланысты, ересек қойлар арасында реинтродукциядан болатын зиянның саны артып келеді. Ал Төлдердің инвазиясы тұрақты түрде жүреді.

АННОТАЦИЯ

В ходе работы была определена интенсивность и распространенность инвазии стронгилятозами желудочно-кишечного тракта. В ходе наших наблюдений было установлено, что подавляющее большинство детенышей заражаются стронгилятами желудочно-кишечного тракта в ранние весенние месяцы. В качестве одной из причин, как выяснилось, весной одно и то же стадо в большинстве случаев возвращается к месту своего осеннего выпаса. Науке известно, что во время зимовки подавляющее большинство инвазивных элементов на маршруте и пастбище стад сохраняют свою жизнеспособность. В связи с этим среди взрослых овец увеличивается количество повреждений, вызванных реинтродукцией. А заражение детенышей происходит регулярно.

ӘОЖ 664.68

Рыспаева А.Е., студент
А. Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай қ.
Молдахметова З.Қ., жетекшісі
А. Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай қ.

ТОРТТАРДЫҢ ПАЙДА БОЛУ ЖӘНЕ ДАМУ ТАРИХЫ

ТҮЙІН

Бұл мақалада торттардың пайда болуы мен тарихи дамуы қарастырылады. Ежелгі дәуірден бастап, орта ғасырлардағы еуропалық кондитерлік дәстүрлер мен заманауи технологияларға дейінгі эволюциясы сипатталады. Сондай-ақ, әртүрлі халықтардың мәдени ерекшеліктері мен олардың тәтті пісіруге қосқан үлесі талданады. Қазіргі таңда торттар тек тағам ретінде ғана емес, сонымен қатар мерекелік және сәндік элемент ретінде маңызды орын алатыны атап өтіледі.

Түйінді сөздер: *торт, тәтті, ұн, бұйымдар, кондитер.*

Торттың пайда болған нақты күні белгісіз. Тарихи дереккөздерге сүйене отырып, лингвистер алғашқы тәтті десерт шамамен екі мың жыл бұрын Италияда пайда болған деп мәлімдейді. Сонымен қатар, аудармадағы итальяндық «торт» сөзі «дөңгелек нан» дегенді білдіреді. Бұл, лингвистердің пікірінше, кондитерлік өнімдердің тамыры Италиядан шыққанын растайды. Бірақ тарихшылар алғашқы торт Грецияда пайда болды деп мәлімдейді, үйткені ежелгі қалаларды қазу кезінде олар ою-өрнектермен безендірілген ұн кондитерлік өнімдерін тапты. Торттың отаны Шығыс жақ екендігі туралы тағы да бір нұсқа бар. Бұл тұжырыммен дауласу қиын, өйткені қазіргі уақытта Шығыс тәттілерінің бәсекелестері жоқ. Ежелгі уақытта шығыста десерттер нағыз өнер туындысы және аспаздық шеберліктің дәлелі болды. Торттарды пісіру үшін төменде көрсетілген өнімдер қолданылды:

- сүт;
- бал;
- ұн;
- күнжіт тұқымы.

Пішіні бойынша пісірілген торттар қазіргі заманғы торттардан іс жүзінде ерекшеленбеді. Мысыр фараондарының қабірлерінен біз үшін таныс десерттерге ұқсайтын тәттілер бірнеше рет табылды.

Торт бұйымдары Француз кондитерлерінің еңбектерінің арқасында бүкіл әлемге танымал болды. Олар барлық заманауи рецепттер үшін әдеттегі компоненттерді бірінші болып қолданды. Олар:

- карамель;
- печенье;
- меренги (ауа безе);
- май кремі.

Бірте-бірте кондитерлер пісіру технологиясын жетілдірді, сода, содан кейін қамырға арналған пісіру ұнтағын, сондай-ақ торттарды жаңа пішіндер мен өлшемдерге айналдыратын арнайы пішіндерді қолдана бастады.Бірінші деңгейлі композиция 18 ғасырда Лондонда пайда болды. Кілегей гүлдерімен безендірілген үлкен торт үлкен арбада ұсынылды. Ол кезде мұндай десертті өте ауқатты адамдар ғана ала алатын.

Ресейге Мерекелер үшін кілегей, жаңғақтар, жидектер мен жемістермен безендірілген бірнеше деңгейлі торттарға тапсырыс беру дәстүрі Америкадан келді, ал оған ол Еуропадан келген болатын. Үлкен салмақ пен нәзіктікке байланысты десерт арнайы арбамен салтанатты залға шығарылады.

18 ғасырда бірінші бөлікті кесу процесі ерекше салтанат процессіне ие болды және ерекше рәсімге айналды.

Әр елде біртіндеп өз дәстүрлері мен сүйікті торт рецептері пайда болды. Десерт ерекше рецепттермен дайындала бастады, оған әртүрлі пішіндер беріп, жаңа қоспалар ойлап тапты. Аспаздық мамандардың шеберлігі мен еңбекқорлығының арқасында кейбір торттар Гиннестің рекордтар кітабына енді, мысалы:

1. АҚШ-та Алабама штатында салмағы 50 тонна болатын ең ауыр торт пісірілді. Десерттің негізгі бөлігі балмұздақ болды. Пішіні бойынша торт географиялық карталарда қолданылатын мемлекеттің бейнесіне ұқсас болды.

2. Перуде кондитерлер ұзындығы 246 метр болатын әлемдегі ең ұзын тортты дайындады. Декорация ретінде кілегейлі раушандар мен қантталған жемістер қолданылды. Аспаздық шедевр 15000 бөлікке кесіліп, осы айда туған күні болған Перу балаларына берілді.

3. АҚШ-та Мичиган штатында ең үлкен торт жасалды. Оның биіктігі 30 метрден асқан және100 деңгейлі торт болды.

4. Ресейде биіктігі 3 метр және салмағы 3 тонналық торт дайындалды. Десерт Мәскеуде орналасқан гумм әмбебап дүкенінің туған күніне арналған мерекеге айналды. Торт дәмді джем мен марципанмен безендірілген [1].

Үйлену торттарының пайда болу тарихы. Алғашқы үйлену торттары ежелгі уақытта пайда болды. Ежелгі Римде салтанатты түскі астан кейін байлық пен әл-ауқатты бейнелейтін екі деңгейлі торт ұсынылды. Үйлену десерті орта ғасырларда танымал болды. Оны дайындау үшін бал, жемістер, ұн және дәмдеуіштер қолданылды. Дайын кондитерлік өнімдер гүлдермен және бақытты отбасылық өмірдің әртүрлі белгілерімен безендірілген.

Алғашқы үйлену тортының авторы 17 ғасырда Лондонда тұрған дүкенші болған. Осы уақытта үйлену тойына дәстүр бойынша 2 торт пісірілді. Біреуі қалыңдыққа, екіншісі күйеу жігітке арналған. Қалыңдық үшін торт мінсіз және тазалықтың символы ретінде ақ түсті және күйеу жігітке қарағанда үлкен болды. Жәнеде торт ішіне сақина жасырылған, торт кесіліп, үйленбеген қыздарға ұсынылған кезде оны өз бөлігінен тапқан адам келесі тұрмысқа шығады деп сенген.

19 ғасырда Францияда торттарды бірнеше деңгейге біріктіріп, оларды глазурьмен, сондай-ақ мүсіншелермен безендіру идеясы пайда болды. Осылайша, кондитерлер оқиғаның маңыздылығын және отбасының жақсы әл-ауқатын ерекше етті. Уақыт өте келе торт жасау дәстүрі өзгерді, бірақ осы уақытқа дейін десерт үйлену тойының ажырамас бөлігі болып қала береді. Бүгінгі таңда тәтті кондитерлік өнімдер байлық пен сүйіспеншіліктің нышандарына ғана емес, сонымен қатар үйлену мәзіріндегі ең қызықты элементке де айналды. Жас жұбайлар торт таңдағанда өздерінің даралығын білдіреді және мерекені есте қаларлықтай етеді [2].

Торттар пішіні. Торттар үй, дүкен және тапсырыс бойынша дайындалған болып бөлінеді. Соңғы нұсқада тәтті тағамды тек табиғи, сапалы ингредиенттерді қолданатын және тұтынушының барлық тілектерін ескеретін, өзінің сұлулығымен және дәмімен қуантатын аспаздық шедеврлер жасайтын кәсіби кондитерлер дайындайды.

Дүкеннен сатып алынған торттар конвейер принципі бойынша дайындалады. Көбінесе пісіру процесінде қоспалар (хош иістендіргіштер, тұрақтандырғыштар, бояғыштар, өсімдік кремі, консерванттар) қолданылады, олар пісіру мерзімін ұзартады, бірақ денсаулыққа зиянды.

Пішіні бойынша торттар:

- шаршы;
- дөңгелек;
- үшбұрышты;
- сопақша;
- тікбұрышты.

Пішін неғұрлым күрделі болса, оны дайындау соғұрлым қиын болады және сәйкесінше торттың құны жоғары болады.

Дизайндың күрделілігіне қарай торттар бөлінеді:

- бір деңгейлі;
- екі деңгейлі;
- үш деңгейлі және одан да көп.

Бір деңгейлі-бұл қонақтары аз отбасыға немесе мерекеге арналған шағын өлшемді торт. Екі деңгейлі-рамалық негізде орналасқан екі деңгейден тұрады. Үш деңгейлі-бірінің үстіне бірі орналасқан үш торт [3].

Тортты безендіру. *Айна тәрізді жабыны бар торт.* Глазурь әрқашан таң қалдыратын қысқа және стильді дизайнды жасауға көмектеседі. Декорация ретінде жаңа гүлдер, көркем кескіндеме, жемістер, изомальт, бельгиялық шоколад және баспа фотосуреттері қолданылады.

Ашық торттар. Стиль "рустикалық" немесе "жалаңаш"деп аталады. Дизайн идеясы АҚШ-тан келді және бірнеше жыл бұрын үйлену торттарын безендіру кезінде өте танымал болды. Қазіргі уақытта торттың бұл безендіру түрі корпоративтерге, туған күндерге және басқа мерекелерге арналған торттарда қолданылады.

Жылтырлақтармен. Бұл дизайн опциясы минималистік стильдегі көп деңгейлі торттар мен туған күнді тойлауға арналған десерттерге және жақын адамдарға сыйлық ретінде тортты безендіруге жарамды. Кондитерлік моншақтар, , гүлдер және тағы басқа безендіру ретінде қолданылады.

Жаңа гүлдер, жидектер мен жемістер. Мұндай безендіру тек стильді қарапайымдылықты ғана емес, торттың пішінін, деңгейлерінің санын, кремнің түсін дұрыс таңдағанда, тортты талғампаз және көркем қылып көрсетеді.

Глазурьмен. Бұл тортты әдемі және мінсіз тегіс етуге көмектеседі. Жәнеде үстінен десерт вафли декорымен, изомальтпен, топпермен немесе гүлдермен безендіріледі.

Торттарды сандармен безендіру. Бисквит бір - біріне крем тамшыларымен бекітіледі. Бүйірлері мен беті тегістелмейді, бұл тортқа ерекше әсер береді. Мұндай дизайн бірнеше жылдан бері сәнде және өте танымал болып келеді. Көбінесе ол мерейтойларға және нәрестенің бірінші жылына тапсырыс беріледі [4].

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Уильямс Х. Аспаздық тарихы. - М.: Эксмо, 2015. - 320 б.
2. Лещенко,М. Аспаздық өнердің тарихы. - Санкт-Петербург.: Питер, 2012. - 256 б.
3. Toussaint-Samat, M. A History of Food. - Wiley-Blackwell, 2008. - 776 p.
4. Davidson A. The Oxford Companion to Food. - Oxford University Press, 2014. - 960 p.

АННОТАЦИЯ

В этой статье рассматривается происхождение и историческое развитие тортов. Характеризуется эволюция от античности до европейских кондитерских традиций и современных технологий средневековья. Также анализируются культурные особенности

разных народов и их вклад в сладкую выпечку. Отмечается, что сегодня торты занимают важное место не только как еда, но и как праздничный и декоративный элемент.

RESUME

This article discusses the origin and historical development of cakes. It is characterized by its evolution from antiquity to the European confectionery traditions and modern technologies of the Middle Ages. It also analyzes the cultural characteristics of different peoples and their contribution to sweet baking. It is noted that cakes today occupy an important place not only as a dish, but also as a festive and decorative element.

ӘОЖ 636.5.082

Темірбай Н.Н., студент
С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті, Астана қ.
Жанабаева Д.К., жетекшісі
С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті, Астана қ.

БӨДЕНЕ РАЦИОНЫНДАҒЫ БАЙЫТЫЛҒАН АЗЫҚ

ТҮЙІН

Зерттеу Техас бөдене құстарының ет сапасына арнайы азық (рецептура) әсерін зерттеуге арналған. Тәжірибе барысында құстарға табиғи биостимулятор және жоғары температура мен қысыммен өңделген жүгері қосылған азық қоспасы берілді. Мұндай рецептураның арқасында, тәжірибелік топтағы бөдене салмақтары, салмақ қосу жылдамдығы және союдан кейінгі ет шығымы бойынша жақсы нәтиже көрсетті.

Түйінді сөздер:*азық, фитобиотик, экструзия, бөдене, тірі салмақ*

Кіріспе. Қазақстанда бөдене құсын өсіру саласы елеулі нәтижелер көрсетуде. Құс еті өндірісінің өсу көлемі оның сапасын арттыру және ассортиментін кеңейтуді талап етеді. Ауыл шаруашылығында әртүрлі бағыттары арасында пайдалы және деликатес өнімдер – жұмыртқа мен ет көзі ретінде қарастырылатын бөдене өсіру ерекше назар аударады [2, 5].

Бөдене еті бүкіл әлемде үлкен сұранысқа ие. Атап айтқанда, Ұлыбритания, Германия, Франция, Италия, Канада және басқа да елдерде мамандандырылған фермалардың құрылуына әкелді. Диеталық және емдік қасиеттерінің арқасында бұл сала белсенді дамуда [3].

Құс өсірудегі табыс көбінесе құстарды ұстау және азықтандыру жағдайларына байланысты. Қазіргі заманғы азықтар жиі қосымша компоненттерді қажет етеді. Ерекше рөлді дәмдік өсімдіктер, шөптер және хош иісті өсімдіктерден алынатын фитобиотиктер сияқты жаңа азық қоспалары атқарады [1, 4].

Зерттеулер мұндай қоспалар мен экструдирленген азықтардың бөдене құстарының денсаулығына, олардың өнімділігіне, сондай-ақ алынатын өнімнің сапасы мен қауіпсіздігіне әсерін зерттеу қажеттілігін көрсетеді [6].

Осыған байланысты зерттеулердің мақсаты әзірленген рецептураның бөдене құстарының өсу, даму көрсеткіштеріне және ет өнімділігіне әсерін зерттеу болды.

Зерттеу ҚР БҒМ №AP13068280 «Сапалы және қауіпсіз бөдене өнімдерін алу үшін жоғары қоректік, оңай сіңетін және табиғи өсімдік компоненттерін қолдана отырып, байытылған азықтарды әзірлеу» (217-бюджеттік бағдарлама) жобасы шеңберінде жүргізілді.

Зерттеу материалдары мен әдістемесі. Зерттеулердің нысаны ретінде Техас тұқымынан шыққан 160 бас етті бөдене құсы пайдаланылды. Тәжірибелерді жүргізу үшін екі топ құрылды (n = 80) топтардың аналогтық әдісімен: бақылау тобы (шаруашылықта қарастырылған жалпы шаруашылық рационын алды) және тәжірибелік топ (құстарға өсірудің соңғы кезеңінде Қазақ агротехникалық зерттеу университетінің «NFT-KATU» ЖШС негізінде әзірленген байытылған азық берілді).

Азықтың құрамын әзірлеу Nutrient Requirements of Ring-Necked Pheasants (1994) ұсыныстарын, сондай-ақ ВНИТИП нұсқауларын ескере отырып жүргізілді. Азықтың химиялық құрамы NIRS DS2500 (FOSS Analytical A/S, Дания) инфрақызыл талдауышында талданды.

Зерттеулерде азық құрамы (Finish) 250-ден астам биологиялық белсенді компоненттерді қамтитын «BioFeed-P» фитобиотикалық азық қоспасымен байытылды. Олардың қатарында: май қышқылдары, флавоноидтер, органикалық қышқылдар, эфир майлары, A, C, P, B12 дәрумендері, микроэлементтер, аминқышқылдары және бактерицидті, фунгицидті, антивиралды, қабынуға қарсы, антисептикалық, иммуностимулдаушы, детоксикациялаушы, тоникалаушы, регенерациялаушы, ауырсынуды басатын қасиеттері бар, сонымен қатар айқын гепато- және радиопротекторлық әсері бар басқа да класстағы қосылыстар бар.

Зерттеу жүргізу үшін температура мен ылғалдылықты бақылауға арналған автоматты суағарлар және датчиктері бар клеткалар қолданылды. Құстарды бір апталық жастан бастап 63 күнге дейін өсірді.

Сонымен қатар, соңғы азықтандыру (Finish) тиімділігін талдау үшін авторлар бөдене құстарының салмақ өсуі туралы деректерді 45 күндік жастан бастап ұсынды.

Бөдене құстарының өсу динамикасын бақылау үшін зоотехникалық есептің стандартты әдісі қолданылды. Тәжірибеге кіріскен кезде (жалпы саны 160 құс) әрбір топтың тірі салмағы электронды таразылар көмегімен жеке есепке алынды.

Осыдан кейін өлшеулер тәжірибені аяқтағанға дейін аптасына бір рет қайталанды. Зерттеу барысында барлық топтардағы құстар бірдей жағдайда ұсталды. Азықтандыру арнайы әзірленген сұлба бойынша жүргізілді: айдың бірінші жартысында балапандар күніне үш рет азықтандырылды, содан кейін екі ретке көшті.

Зерттеу барысында алынған сандық мәндердің сенімділік критерийі Стьюдент кестесі бойынша анықталды. Нәтижелер $P \leq 0,05$ ықтималдық деңгейінде сенімді деп есептелді. Windows 10 операциялық жүйесіндегі Microsoft Office Excel 2019 стандартты бағдарламасы қолданылды.

Зерттеу нәтижелері. Finish азығының рецептурасына мынадай компоненттер енгізілді: бидай – 39,54%, соя шроты/майы – 33%, балық ұны – 13%, экструдияланған жүгері – 10%, азық дрожждері – 2%, трикальцийфосфат – 1%, ұнтақталған қабыршақ және бор – 1%, «BioFeed-P» фитобиотикалық азық қоспасы – 0,060%, ас тұзы – 0,40%. Есептеулер нәтижесінде тәжірибелік топтағы шикі протеин мөлшері 27,6%, шикі май – 5,0%, шикі клетчатка – 3,49% деңгейінде болды. Дайын азықтың алмасу энергиясы 3357 ккал/кг құрады.

1-кестеде тәжірибелік Finish рецептурасын қолдану кезінде 45-тен 63-ке дейінгі өмір кезеңіндегі бөдене құстарының өсу динамикасы және өсім көрсеткіштері көрсетілген.

Кесте 1– Finish тәжірибелік рецептісін қолдану кезіндегі бөдене құстарының тірі салмағы және өсімінің нәтижелері (n=80), M±m

Көрсеткіш	Бақылау тобы	Тәжірибелік топ
45-күндегі тірі салмақ, г	280,1±3,96	278,5±3,60
56-күндегі тірі салмақ, г	324,1±5,02	319,0±4,27
63-күндегі тірі салмақ, г	325,6±5,14	338,1±4,48
Абсолютті өсім, г	45,5±6,14	59,6±5,60
Орташа тәуліктік өсім, г	3,3±0,44	4,3±0,40
Салыстырмалы өсім, %	17,5±2,29	22,8±2,26

Тәжірибелік топтардағы бөдене құстары бордақылау басында бақылау тобына қарағанда 1,6 г артық болды. Азықтандырудың ортасына қарай тәжірибелік топтағы құстардың салмағы бақылау тобына қарағанда аздап аз болды, 319,0±4,27 г vs 324,1±5,02 г. Алайда тәжірибенің аяғында бақылау тобындағы құстардың салмағы өсе тоқтады, апталық мерзімде олардың тірі салмағы 1,5 г-ға өсті, яғни құстар Finish азығымен салыстырғанда қолданылған азықтың қоректілігіне сәйкес салмақ қоса алатын шегіне жетті. Тәжірибелік топта 19,1 г-ға өсім байқалды. Азықтандырудың аяғында тәжірибелік топтағы құстардың салмағы 338,1±4,4 г, ал бақылау тобындағылардың салмағы 325,6±5,14 г болды.

Абсолютті өсімді есептеу кезінде топтар арасындағы айырмашылық тәжірибелік топ үшін 15,1±8,60 г құрады. Құстардың орташа тәуліктік өсімі бақылау тобында 3,3±0,44 г, ал тәжірибелік топта – 4,3±0,40 г болды, бұл 1,0 г-ға көп. Тәжірибелік топтағы өсімнің қарқындылығын көрсететін салыстырмалы өсім бақылау тобына қарағанда 5,6±3,33%-ға жоғары болды.

Бөдене құстарының ет өнімділігінің зерттеу нәтижелері 2-кестеде көрсетілген.

Кесте2 - Finish рецептісін қолдану кезіндегі бөдене құстарының ет өнімділігінің көрсеткіштері (n=50), M±m

Көрсеткіш	Бақылау тобы	Тәжірибелік топ
Союға дейінгі салмақ, г	323,0±14,81	339,0±12,66
Ішек-қарынсыз ұша салмағы, г	200,0±20,70	225,0±12,50
Сойыс шығымы, %	61,9	66,3

Ең жоғары сойыс өнімінің сапасы тәжірибелік топтағы құстармен ерекшеленді. Тәжірибелік топта, союға дейінгі салмақ жоғары (339,0 г), ал бақылау тобында (323,0 г) болғанын көрсетеді, көрсеткіштердегі айырмашылық 4,95% немесе 16,0 г құрады. Ішек-қарынсыз ұша салмағы бойынша тәжірибелік топ бақылау тобынан 12,5%-ға артық болды. Сойыс шығымы тәжірибелік топта (66,3%), ал бақылау тобына (61,9%) қарағанда 4,4%-ға жоғары болды.

Қорытынды. Жоғары қоректі, жеңіл сіңімді және табиғи өсімдік компоненттерін қолданып байытылған Finish рецептурасы бойыншағы азықтар бөдене құстарын өсірудегі жалпы қабылданған коммерциялық азықтарға қарағанда артықшылықтар көрсетті. Фитобиотикпен байытылған әзірленген азық рецептурасын қолдану тәжірибелік топтардағы бөдене құстарының өсімін, союға дейінгі салмақты, ұша салмағын және соғым шығымын арттыруға ықпал етеді. Ұсынылған азық құрамын бөдене өсіретін фермаларда құстардың ет өнімділігін арттыру үшін қолдануға болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Петенко А.И. Асқазан-ішек микробиоценоздарының қалыптасу ерекшелігі және прибиотикалық жем қоспаларын қолдану кезінде бөденелердегі метаболикалық процестердің тиімділігі / А. И. Петенко, Ю. А. Лысенко // Кубань ветеринариясы. – 2012. – № 4. – Б 24-26.

2. Лысенко Ю. А. Бөдене диетасындағы жемдік қоспалар / Ю. А. Лысенко, А. и. Петенко / / Құс шаруашылығы. – 2012. – № 9. – Б 36-38.

3. Кощаев А.Г. Пробиотикалық жемшөп қоспасын пайдалану кезіндегі бөденелердің өнімділігі мен ет қасиеттері // Аграрлық ғылым. – 2015. – № 11. – Б. 15-18.

4. Кощаев А.Г. Бөдене ағзасына жемшөп қоспасын қолдану арқылы өсіру және азықтандыру тәсілінің әсері / А. Г. Кощаев, А. В. Лунев, К. Н. Мұртазаев [және т. б.] / / Кубань мемлекеттік аграрлық университетінің еңбектері. – 2021. – № 90. – Б 104-112. – DOI 10.21515/1999-1703-90-104-112.

5. Бойко А.А. Бройлер тауықтарының ет өнімділігі диетада микробтық қоспаны қолдану кезінде ұстау және тамақтандыру жағдайына байланысты / А.А. Бойко, А., А. Г. Кощаев, Ю. А. Лысенко [және басқалар] // Ветеринария және тамақтандыру. – 2022. – № 3. - Б. 8-11.

6. Кощаев А. Г. Ет өсіруде қолдануға арналған трилактосорб пробиотикалық жемшөп қоспасының созылмалы уыттылығын зерттеу / А. Г. Кощаев, Ю.А. Лысенко. // Кубань мемлекеттік аграрлық университетінің еңбектері. – 2014. – № 48. – Б 133-138 .

АННОТАЦИЯ

Целью исследования было изучение влияния специального корма (рецепта) на качество мяса техасских перепелов. В ходе эксперимента птицам давали кормовую смесь с природным биостимулятором и кукурузой, обработанной под высокой температурой и давлением. Благодаря этому рецепту перепела опытной группы показали хорошие результаты по весу, скорости привеса и выходу мяса после убоя

RESUME

The aim of the study was to examine the effect of a special feed (recipe) on the quality of Texas quail meat. During the experiment, the birds were given a feed mixture with a natural biostimulant and corn processed under high temperature and pressure. Thanks to this recipe, the quail in the experimental group showed good results in terms of weight, weight gain rate, and meat yield after slaughter.

ӘОЖ 619:636.087

Шайхы И.Т., Бақытжанова Ж.С.,студенттер
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал қ.
Нуржанова Ф.Х., жетекшісі
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал қ.

ОРАЛ ҚАЛАСЫНЫҢ ВЕТЕРИНАРЛЫҚ ДӘРІХАНАЛАРЫНДА САТЫЛАТЫН ДӘРУМЕНДЕР НАРЫҒЫНА ШОЛУ

ТҮЙІН

Мақалада ауыл шаруашылығында мал мен құсты өсіруде, олардың өнімділігін арттыруда, денсаулығын сақтауда витаминдердің ролі көрсетілген. Орал қаласының малдәрігерлік дәріханаларында сатылатын, көп сұранысқа ие мал өсіруде қажетті витаминдер түрлері қарастырылған.

***Түйінді сөздер*:** *дәрумен, мал шаруашылығы, ветеринарлық дәріхана, дәрумен жетіспеушілігі*

Кіріспе. Мал шаруашылығының дамуына негізгі кедергі - жемшөптің жетіспеушілігі мен сапасының жеткіліксіздігі, көптеген жергілікті жайылымдар мен өсімдік қалдықтарындағы қоректік заттардың сапасыздығы мен теңгерімсіздігі, коммерциялық концентрацияланған жемнің болмауы немесе шектеулі қолданылуы, бұл қоректік заттар жануарлардың денсаулығында маңызды рөл атқарады, қалыпты жасушалық белсенділік нәтижесінде пайда болатын зиянды бос радикалдарды инактивациялайды және әртүрлі стресс факторларды жояды. Иммундық жүйенің әлсіреуі ауруға бейімділіктің жоғарылауына байланысты жануарлардың аурушаңдығы мен өлімінің жоғарылауына, мал шаруашылығының тиімділігінің төмендеуіне әкеледі [1, 2, 3].

Қазіргі таңда өндірістік мал шаруашылығы мен құс шаруашылығында құрамында витамин және минералдар бар ветеринарлық препараттар кеңінен қолдануда. Олар өсуді және иммунитетті ынталандырушы әсерге ие, жануарлардың репродуктивті қасиеттерін жақсартады, төлдердің бірқатар ауруларының алдын алады, технологиялық күйзелістің әсерін азайтады. Өндірістік мал шаруашылығы мен құс шаруашылығында бұл препараттар емдік және алдын алу мақсатында тағайындалады. Витаминдік қоспалардың оңтайлы деңгейі - бұл ең жақсы өсу қарқынын, жемді пайдалануды, денсаулықты (иммундық құзыреттілікті қоса) қамтамасыз ететін және дененің жеткілікті қорын қамтамасыз ететін мөлшер. Дұрыс таңдалған диета ветеринарлық және санитарлық талаптарға сайкес келетін ет өнімдерін шығаруда көрсетілген максималды нәтиже беруі керек [4, 5, 6, 7].

организмнің қалыпты қызметі үшін маңызды органикалық қосылыстар болып дәрумендер табылады. Ветеринарияда дәрумендердің жетіспеушілігі жануарлардағы әртүрлі аурулар мен бұзылуларға әкелуі мүмкін, бұл өз кезегінде олардың өсуі мен дамуына теріс әсер етеді, сондықтан ветеринариялық практикада жануарларға арналған витаминдер мен минералды қоспаларды тиімді қолдану маңызды [8, 9, 10].

Жұмысымыздың мақсаты – Батыс Қазақстан облысы Орал қаласындағы ветеринарлық дәріханаларды аралап, қазіргі таңдағы сұранысқа ие дәрумендерге талдау жасау.

Зерттеу материалдары. Орал қаласында бірнеше ветеринарлық дәріханалар мен дүкендер бар, олар жануарларға арналған дәрілер, азық – түлік, күтім құралдары және басқа да қажетті заттарды ұсынады. Орал қаласындағы ветеринарлық дәріханалардың ішінде танымал және сенімді дәріханалардың кейбіреулеріне мыналарды жатқызуға болады:

«Мал дәріханасы» - жануарлардың денсаулығына қатысты өнімдер мен дәрі – дәрмектерді сатады. Бұл дәріханада жануарларға арналған түрлі дәрілер, антипаразитарлық препараттар, вакциналар, витаминдер мен минералды қоспалар, арнайы азықтар мен құрал – жабдықтар ұсынылады. Мекен жайы: Орал қаласы, Жұбан Молдағалиев көшесі 21/2.

«ZooDoctor» дәріханасы — жануарларға арналған дәрі – дәрмектер мен өнімдердің кең спектрін ұсынатын орын. «ZooDoctor» дәріханасы жануарлардың денсаулығын жақсартуға арналған түрлі препараттар, сонымен қатар ветеринарлық қызметтер мен кеңестер де беріледі. Мұнда жануарларды емдеу мен күту үшін қажетті барлық заттарды табуға болады. Сондай-ақ, бұл дәріханада мамандардан кеңес алу мүмкіндігі де бар. - Мекен-жайы: Орал қаласы, Құрманғазы көшесі 76/1.

Зерттеу нәтижелері мен талдау. Экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымының болжамдарына сәйкес, алдағы онжылдықта ет ақуыздарын әлемдік тұтынудың өсуі 2018-2020 жылдардағы базалық кезеңдегі орташа көрсеткішпен салыстырғанда 2030 жылға 14 %-ға артады деп күтілуде. Осыған байланысты, дәрумендер нарығының көлемі 2024 жылдан 2029 жылға қарай орташа жылдық өсу қарқыны 4,36 %-ға құрайды. Бұл өсуді бүкіл әлемдік құс және ауылшаруашылық малдарының көбеюімен түсіндіруге болады. Ет пен сүт өнімдерін коммерциялық өсіруге сұраныстың артуы әлемдік дәрумендер және жемшөп дәрумендер нарығын ынталандыратын негізгі факторларға айналады деп күтілуде [11].

Қазақстанның аграрлық секторында да мал және құс шаруашылығын дамыту жануарлар денсаулығын дәрумендермен қамтамасыз ету қажеттілігінің артуына алып келеді.

Қазақстан Республикасы Ветеринариялық препараттардың және азық қоспаларының мемлекеттік реестрінде Қазақстан Республикасында тіркелген, оның аумағында заңнамалық тәртіппен мал шаруашылығы мен ветеринарияда сатуға және қолдануға рұқсат етілген ветеринариялық препараттар, азық және азық қоспалары, соның ішінде дәрумендер енгізілген. Реестр малдәрігерлік дәріханалар, үй жануарлары дүкендері, аквапарктер, жануарларға арналған ауруханалар, сондай-ақ өндірісті, әкелуді (импортты), өткізуді және қолдануды (пайдалануды), сақтауды, жеткізуді, жарнаманы жүзеге асыратын ветеринарлық препараттар айналымы саласында жұмыс істейтін барлық заңды және жеке тұлғалар үшін анықтамалық материал ретінде міндетті құжат болып табылады [12].

Орал қаласының малдәрігерлік дәріханаларында сатуға ұсынған дәрумендер тізімін талдау барысында 15-тен астам ассортиментінің атауы анықталды.

Жоғарыда көрсетілген малдәрігерлік дәріханаларда көп сұранысқа ие болған витаминдер, мамандардың айтуынша, инъекция және таблетка түрінде әртүрлі этиологиядағы ауруларды кешенді емдеуде, улануда, буаз малдарға, дәрумен жетіспеушілігін алдын-алуда, тері ауруларының кешенді терапиясында, әлсіреген жануарлардың күйін жақсартуда қолданылады.

Кейбір кең сұранысқа ие витаминдерге тоқтауды жөн көрдік.

Элеовит витамині — бұл ауыл шаруашылық жануарларына арналған дәрумендi препарат. Ол профилактикалық және емдік мақсатта қолданылады, әсіресе гиповитаминоздар мен гиповитаминозды ауруларды емдеуде және алдын алу үшін өте тиімді (1 сурет).

Қолданылуы: Элеовит жануарлардың дәрумен тапшылығы мен метаболикалық ауруларын алдын алу және емдеу мақсатында қолданылады. Бұл препарат көбінесе келесі жағдайларда қолданылады:

- Дәрумендер мен минералдардың жетіспеушілігі;
- Ауыл шаруашылығы жануарларында иммунитеттің төмендеуі;
- Операциядан кейінгі немесе жарақаттану кезеңінде қалпына келтіру;
- Сиырлар мен қойларда лактация мен репродуктивтік денсаулықты жақсарту.

Қолдану тәсілі: Элеовит препараты стерильді инъекция түрінде қолданылады. Препаратты тек ветеринар дәрігердің нұсқауымен және нақты диагнозға сәйкес қолдану керек.

Ескерту: Қолданар алдында, жануарлардың жағдайына байланысты ветеринар дәрігермен кеңесу ұсынылады.

Сурет 1– Элеовит витамині

Тетравит — бұл жануарлардың денсаулығын қолдауға арналған мультивитаминді препарат. Ол әртүрлі дәрумендер мен минералдардың қоспасынан тұрады, олар жануарлардың организмінің дұрыс дамуына және физиологиялық функцияларының қалыпты жұмыс істеуіне ықпал етеді (2 сурет).

Қолданылуы: Тетравит негізінен жануарлардың дәрумендік тапшылығын алдын алу және емдеу мақсатында қолданылады. Препараттың келесі жағдайларда қолданылуы мүмкін:

- Дәрумендер мен минералдардың жетіспеушілігі;
- Аурудан кейін қалпына келу кезеңінде;
- Лактация кезіндегі сиырлар мен қойлардағы дәрумендер тапшылығын алдын алу;
- Иммундық жүйені нығайту үшін.

Қолдану тәсілі: Тетравит инъекция ретінде қолданылады. Препаратты тек ветеринар дәрігердің нұсқауымен қолданған жөн, себебі дұрыс дозировка мен пайдалану әдісін маман белгілейді.

Ескерту: Қолданар алдында жануардың жағдайына байланысты ветеринар дәрігермен кеңесу қажет.

Сурет 2 – Тетравит витамині

Хелавит А — бұл ауыл шаруашылық малдар мен құстар үшін минералды қоспа болып табылатын дәрумендер мен минералдардың кешені (3 сурет). Ол микроэлементтердің жетіспеушілігін жояды, жануарлардың репродуктивті қабілетін арттырады, жалпы денсаулығын жақсартуға, өсуіне, даму процестеріне, иммундық жүйенің жұмысын нығайтуға көмектеседі.

- Қолдану мақсаты: - Минералды қоспалармен жануарларды толық қамтамасыз ету.
- Қаңқалық жүйені нығайту, иммундық жүйені қолдау.
- Дене салмағын, терінің, түктерінің, қабықтың қалыпты жағдайын сақтау.
- Қоректік заттар мен микроэлементтердің жетіспеушілігінен туындайтын ауруларды алдын алу.
- Қолдану: - Ішкі аурулардың алдын алу, жүйке жүйесінің жұмысын жақсарту, тері мен түктердің жағдайын күшейту.
- Өсіп келе жатқан және күшті жануарларды қамтамасыз ету үшін қолайлы.

Сурет 3- Хелавит А витамины

Қорытынды. Мақаланы қорытындылай келе, Орал қаласындағы екі дәріханадағы сұранысқа ие дәрумендермен танысып, талдау жасадық. Соның ішінде ең көп сатылымы жоғары дәрумендер «Элеовит», «Тетравит», «Хелавит А».

Ветеринарлық дәріханаларда сатылатын дәрумендер мен қоспалар жануарлар денсаулығын жақсарту үшін маңызды құрал болып табылады. Дегенмен, осы өнімдерді таңдауда жануардың ағзасының жеке ерекшеліктерін, қажеттіліктерін және маманның кеңесін ескеру өте маңызды. Тек сапалы және қауіпсіз өнімдер ғана жануардың денсаулығына оң әсер етуі мүмкін, сондықтан ветеринариялық кеңестерді тыңдап, дұрыс өнімді таңдау өте маңызды.

Мал және құс шаруашылығы салаларын жүргізудің қазіргі жағдайында дәрумендерді қолдану өнімділігі мен жоғары-өнімді мал басын алуға бағытталған ветеринарлық іс-шаралар тізбегіндегі маңызды бөлімінің бірі болып табылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. McDowell, L.R. Vitamin nutrition of livestock animals: Overview from vitamin discovery to today. Canadian Journal of Animal Science. 2006. Volume 86, Number 2. https://doi.org/10.4141/A05-057

2. Shastak, Y., Pelletier, W. Review of Liquid Vitamin A and E Formulations in Veterinary and Livestock Production: Applications and Perspectives. Vet. Sci. 2024, 11(9), 421; https://doi.org/10.3390/vetsci11090421

3. McDowell, L.R. Reevaluation of the Metabolic Essentiality of the Vitamins – Review. Asian-Australasian Journal of Animal Sciences. 2000. Volume 13, Issue 1. Pages 115-125. https://doi.org/10.5713/ajas.2000.115

4. Maldonado, N.C., Silva de Ruiz, C., Nader-Macías, M.E.F. Design of a beneficial product for newborn calves by combining Lactobacilli, minerals, and vitamins. Preparative Biochemistry & Biotechnology. 2016. Volume 46, Issue 7. Pages 648-656. https://doi.org/10.1080/10826068.2015.1128447

5. Flohr, J.R., DeRouchey, J.M., Woodworth, J.C., et al. A survey of current feeding regimens for vitamins and trace minerals in the US swine industry. J Swine Health Prod. 2016;24(6):290–303. https://doi.org/10.54846/jshap/963

6. Suttle, N.F. Mineral nutrition of livestock. Wallingford, Oxfordshire; Boston, MA: CAB International, 2021. p. 609.

7. Германович Н.Ю. Биохимия витаминов. Уч.-мет. пособие для студентов фак-та вет.медицины и зооинж. фак-та / Н.Ю. Германович, Н.В. Румянцева, И.В. Котович, В.П. Баран. – Витебск: ВГАВМ, 2004. – 36 б.

8. Родионов В.Н. Рациональное применение комплексных витаминных препаратов в животноводстве и птицеводстве // Технологии животноводства. — 2010. — № 9. — С. 45–47.

9. Савинова А.А. Витамины в животноводстве, ветеринарии и медицине: монография. Министерство сельского хозяйства Российской Федерации, Департамент научно-технологической политики и образования, Федеральное государственное бюджетное образовательное учреждение высшего образования "Донской государственный аграрный университет". Водорастворимые витамины. — Новочеркасск: Донской ГАУ, 2017. — 118 с.

10. Люндышева В.А. Витаминно-минеральное питание сельскохозяйственных животных и птицы. Министерство с/х и продовольствия РБ, Белорусский гос. аграрный технический университет. Минск; БГАТУ, 2010. – 136 с.

11. Рядчиков В.Г. Основы питания и кормления сельскохозяйственных животных: учебно-практическое пособие. Краснодар: КубГАУ, 2012. - 328 с.

12. Ветеринариялық препараттардың және азық қоспаларының мемлекеттік реестрі. Қазақстан Республикасы ауыл шаруашылығы министрлігі, ветеринариялық бақылау және қадағалау комитеті. г. Астана, 2025 г.

АННОТАЦИЯ

В статье показана роль витаминов в разведении скота и птицы в сельском хозяйстве, повышении их продуктивности, сохранении здоровья. Рассмотрены реализуемые в ветеринарных аптеках г. Уральска виды витаминов, наиболее востребованные в животноводстве

RESUME

The article shows the role of vitamins in the breeding of livestock and poultry in agriculture, increasing their productivity, and maintaining health. Veterinary pharmacies in Uralsk have reviewed the types of vitamins sold, which are most in demand in animal husbandry.

ӘОЖ 637.146(574.53)

Исабекова А.Э., Мурзагалиева Г.Ә., студенттер
А. Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай қ.
Молдахметова З.Қ., жетекшісі
А. Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай қ.

«БӨРТЕ МИЛКА» ЖШС ЖАҒДАЙЫНДА ӨСІМДІК ШИКІЗАТЫН ПАЙДАЛАНА ОТЫРЫП, «ҚҰРТ» ҰЛТТЫҚ ӨНІМІН ӨНДІРУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ

ТҮЙІН

Мақалада «БӨРТЕ МИЛКА» ЖШС жағдайында өсімдік шикізатын пайдалана отырып, «Құрт» ұлттық өнімін өндіру технологиясы туралы мәліметтер мен мәселелер қарастырылған.Бұл мақалада өсімдік шикізатын пайдалана отырып, "Құрт" ұлттық ашытылған сүт өнімін өндіру технологиясы қарастырылады. Құрт-жоғары тағамдық құндылығы және ұзақ сақтау мерзімі бар Орталық Азия елдерінің дәстүрлі өнімі. Зерттеудің негізгі мақсаты-дәнді дақылдар, бұршақ дақылдары, жаңғақтар, тұқымдар, көкөністер мен шөптер сияқты өсімдік компоненттері қосылған жаңа Құрт рецептерін әзірлеу. Өнімнің тағамдық құндылығын жақсартуға, талшықтарды, дәрумендер мен антиоксиданттарды көбейтуге, сондай-ақ өсімдік ингредиенттерін қолдану арқылы өнім ассортиментін кеңейтуге ерекше назар аударылады.

Түйінді сөздер:*құрт,ұлттық тағам,базилик,эксперимент,технология*

Құрт-негізінен Қазақстан, Қырғызстан, Өзбекстан және Түрікменстан сияқты Орта Азия елдерінде өндірілетін дәстүрлі өнім. Оның классикалық түрінде курт-бұл қатты, тұзды ашытылған сүт өнімі, ол күн сәулесінде кептірілетін сүт ұйығыштарынан (көбінесе бие немесе сиыр) жасалады. Алайда, өсімдік шикізатын қолдана отырып, құрт өндірісінде әртүрлі инновациялық тәсілдер болуы мүмкін. [2]

Классикалық құрт өндіру технологиясының негізгі кезеңдері:

1. Ашыған сүт процесі: сүт ашытқының көмегімен ашытылады, бұл құрт алуға негіз береді.

2. Сарысуды бөлу: алынған ашытылған сүт массасы сүзіліп, сұйық бөлігін (сарысуды) алып тастап, тығыз масса қалдырады.

3. Қалыптау: тығыз массадан кішкентай шарлар немесе басқа пішіндер жасалады.

4. Тұздау: құрт дәм беру және консервілеуді қамтамасыз ету үшін тұздалған.

5. Кептіру: дайын өнім қатты күйге дейін күн немесе көлеңкеде кептіріледі. Өсімдік шикізатын пайдалану құртқа ерекше дәм мен қоректік қасиеттер беру үшін әртүрлі өсімдік компоненттерін қосуға болады.[3]

Өсімдік шикізатын құрт өндіру технологиясына енгізудің кейбір тәсілдері:

1. Негізге өсімдік компоненттерін қосу:

Дәнді дақылдар мен бұршақ дақылдары: соя, ноқат немесе жасымық сияқты өсімдік ақуыздарын қосу өнімдегі ақуызды арттыруға көмектеседі.[4]

• Жаңғақтар мен тұқымдар: ұнтақталған жаңғақтар (грек жаңғағы, бадам) немесе тұқымдар (зығыр, күнжіт) курттың тағамдық құндылығын арттырып, құрылымын өзгерте алады.

• Көкөніс немесе жеміс қоспалары: куртты дәрумендер мен минералдармен байыту үшін кептірілген және туралған көкөністерді (сәбіз, асқабақ) немесе жемістерді (алма, өрік) қолдануға болады.

2. Өсімдік қоюландырғыштарын қолдану:

• Агар-агар немесе пектин сияқты өсімдік қоюландырғыштарын өнімнің консистенциясын жақсарту үшін қолдануға болады, әсіресе дәстүрлі ашытылған сүт негізі Өсімдік компоненттерімен ауыстырылса немесе толықтырылса.

3. Сүт шикізатын ауыстыру:

• Вегетариандық немесе вегетариандық куртты бадам, кокос, соя немесе сұлы сүті сияқты өсімдік негізіндегі сүт алмастырғыштармен жасауға болады, оларды ұқсас ашытылған сүт массасын жасау үшін ашытуға болады.

4. Дәм мен хош иісті жақсарту:

• Құртқа бірегей дәм комбинацияларын жасау үшін куркума, зира, сарымсақ немесе паприка сияқты дәмдеуіштерді, шөптерді және дәмдеуіштерді қосуға болады. [5]

• Өсімдік шикізатын пайдаланудың артықшылықтары:

• Өзіндік құнның төмендеуі: жергілікті өсімдік шикізатын пайдалану сүт шикізатымен салыстырғанда арзанырақ болуы мүмкін.

• Мақсатты аудиторияны кеңейту: өсімдік компоненттері бар құрт вегетарианшылар мен лактозаға төзбеушілігі бар адамдар үшін қызықты болуы мүмкін.

• Тағамдық құндылығын арттыру: өсімдік компоненттері өнімдегі талшықтарды, витаминдерді және антиоксиданттарды арттыра алады. Осылайша, өсімдік шикізаты қосылған құрт өндіру технологиясы дәстүрлі негізді сақтай отырып, жаңа өнім алуға мүмкіндік береді.[6]

Кесте 1 -Базилик шикізаты қосылған құрт өніміне керек шикізаттар

Көрсеткіштің атауы	Массасы г,
Сүт	1л/1000г
Ашытқы	30г
Базилик	5-10г
Су	100г

Құртқа базилик қосу-бұл өнімді ерекше хош иіс пен пайдалы қасиеттермен байыта алатын қызықты идея. Базиликтің жарқын, ащы дәмі мен хош иісі бар, сонымен қатар құрамында антиоксиданттар, А, С, және К дәрумендері бар, олар куртты одан да пайдалы етеді. Базилик пен құрт өндіру технологиясы:

1. Ашытылған сүт массасын дайындау:

• Сүт дәстүрлі түрде ашытқыларды қолдана отырып ашытылады. Бие, сиыр немесе ешкі сүтін қолдануға болады.

• Ашығаннан кейін сарысу бөлініп, құрт қалыптастыру үшін тығыз масса қалады.

2. Базиликті дайындау:

Базиликті қосу үшін оны жақсылап шайып, кептіру керек.

• Базиликті жаңа піскен немесе кептірілген түрінде қолдануға болады. Жаңа піскен жапырақтарды ұсақтап тырауға болады, ал кептірілген жапырақтарды ұнтақ күйіне келтіруге болады.

3. Базиликті құрт массасымен араластыру:

Ашытылған сүт массасы дайын болған және сарысудан бөлінген сәтте оған дайындалған базилик қосылады. Пропорциялар дәмдік талғамға байланысты өзгеруі мүмкін, бірақ әдетте 1 килограмм массаға шамамен 5-10 грамм кептірілген насыбайгүл қолданылады.

• Базиликті өнімге біркелкі тарату үшін бәрі мұқият араласады.

4. Қалыптау:

• Алынған массадан шарлар немесе курттың басқа формалары пайда болады. Диаметрі шамамен 2-3 см болатын шарлардың дәстүрлі формасын қолдануға болады.

5. Тұздау:

• Массасы дәміне қарай тұздалған. Базиликті құрт үшін тұзды азырақ қолдануға болады, өйткені базилик жарқын дәм береді және тұздылықты аздап жұмсартады.

6. Кептіру:

• Дайын шарлар кептіру үшін бетіне қойылады. Оларды күн сәулесінде немесе жақсы желдету кезінде көлеңкеде кептіруге болады.

• Кептіру уақыты жағдайларға байланысты өзгереді, әдетте бірнеше күннен бір аптаға дейін созылады. [7]

Рецептураны жақсарту нұсқалары:

Жаңа піскен базилик бай және балғын дәм қоса алады. Дегенмен, кептіру кезінде бұл дәм азырақ көрінуі мүмкін, сондықтан жаңа және кептірілген нбазиликтің комбинациясын қолдануға болады.

Дәмдеуіштерді қосу: базиликке күрделі дәм жасау үшін сарымсақ, бұрыш немесе тимьян сияқты басқа шөптер мен дәмдеуіштерді қосуға болады.

Өсімдік компоненттері: егер сіз қызықты құрылым мен дәм жасағыңыз келсе, құртты базиликпен жаңғақтармен (мысалы, ұнтақталған бадам) немесе тұқымдармен (зығыр, күнжіт) толықтыруға болады.Базилик құртының артықшылықтары:

Бірегей дәм: базилик өнімге балғындық пен жеңіл дәмдеуіш береді.

Пайдалы қасиеттері: базилик өзінің қабынуға қарсы және бактерияға қарсы қасиеттерімен танымал, сонымен қатар ас қорытуды жақсартады.

Өнімнің эстетикасы: базиликтің жасыл дақтары бар құрт ерекше және тартымды көрінеді, бұл тұтынушыларды қызықтыруы мүмкін. Осылайша, базилик құрты-бұл жергілікті нарықтарда да, экспортта да ұсынылатын дәстүрлер мен жаңа дәмдік шешімдерді біріктіретін инновациялық өнім.

100 грамм базилик қосылған құрттың энергетикалық құндылығы қолданылатын сүтке, тұздың мөлшеріне және басқа қоспаларға байланысты болады. Сиыр сүті мен кептірілген насыбайгүлден жасалған құрт үшін шамамен мәндерді қарастырамыз:

Кесте 2 -Базилик қосылған құрттың тағамдық құндылығы (100гр өнімге)

Ақуыздар	20-25 г
Майлар	15-20 г
Көмірсулар	2-5 г

100 гр өнімге килокалория: 260-300 ккал.

Бұл көрсеткіштер сүттегі майдың құрамына және базилик мен басқа ингредиенттердің мөлшеріне байланысты өзгеруі мүмкін. Егер өсімдік негізіндегі сүт қолданылса (мысалы, соя немесе бадам сүті), калория мен майдың мөлшері төмен болуы мүмкін және көмірсулардың мөлшері артуы мүмкін.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН Н ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Баймұханова С.С. Құрт – дәстүрлі қазақ тағамы // Қазақ ұлттық тағамдары. – Алматы: Қазақ университеті баспасы, 2005. – Б. 10-13.

2.Сейітов З. Ұлттық тағамдар технологиясы. – Алматы: Тауар баспасы, 2010. – 200 б.

3.Жанғабылов А.Е. Сүт және сүт өнімдерінің химиясы мен технологиясы. – Алматы: Қайнар, 2008. – 180 б.

4.Айтбаева Қ.С. Қазақстандағы сүт өнімдерінің өндірісі және құрттың рөлі // Ауыл шаруашылығы ғылымдары журналы. – 2012. – №4. – Б. 32-35

5.Әлімжанова Г.Қ. Ұлттық тағамдар: Құрттың құрамы мен қасиеттері. – Алматы: Рауан, 2015. – 95 б.

6.Халықаралық тағамтану орталығының баяндамалары. Дәстүрлі сүт өнімдерінің тағамдық құндылығы. – 2018. – Б. 17-19

7.Ermekov M. Traditional Dairy Products of Central Asia: Nutritional Value and Health Benefits // Journal of Dairy Science and Technology. – 2020. – Vol. 2, No. 4. – P. 45-48.

8.Sadykova B. The Role of Fermented Dairy Products in Central Asian Cuisine // Food and Culture Research Journal. – 2019. – Vol. 1, No.2. – P. 112-117.

RESUME

In this study, the modern technology of producing the traditional Kazakh dairy product — kurt — using plant-based raw materials was examined in the context of“Börte Milka” LLP. Our ancestors were right to say, “Kurt is the kymyz of winter,” as kurt is a highly beneficial natural probiotic for human health.In the practical part of the research, basil was added to the kurt in order to enhance its flavor and biological value. Basil-infused kurt is a harmonious combination of tradition and innovation. The vitamins and antioxidants in basil enrich the product, increasing its nutritional and healing properties.Moreover, this type of kurt can be adapted for vegetarians and people with lactose intolerance, thereby expanding its potential consumer base. Basil kurt is a vivid example of how a traditional product can be modernized to meet today’s dietary needs while preserving cultural heritage

АННОТАЦИЯ

В данном исследовании была рассмотрена современная технология производства традиционного казахского молочного продукта — курта с использованием растительного сырья на примере ТОО «Бөрте Милка». Недаром предки говорили: «Курт — это зимний кумыс», ведь курт — это натуральный пробиотик, очень полезный для здоровья человека. В практической части исследования в состав курта был добавлен базилик для придания продукту нового вкуса и повышения его биологической ценности. Курт с базиликом — это гармоничное сочетание традиций и инноваций. Витамины и антиоксиданты, содержащиеся в базилике, обогащают продукт, улучшая его пищевые и лечебные свойства. Кроме того, такой курт может быть адаптирован для вегетарианцев и людей с непереносимостью лактозы, что расширяет круг потребителей. Курт с базиликом — яркий пример того, как традиционный продукт может занять достойное место в современной диете, сохранив при этом культурное наследие.

ӘОЖ 664.724

Кожахметова А.С., магистрант
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал қ.
Жұмаева А. Қ., жетекшісі
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал қ.

ЖШС «БЕЛЕС-АГРО» ЭЛЕВАТОРЫНДА АСТЫҚТЫҢ САПАСЫ МЕН ҚАУІПСІЗДІГІН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ

ТҮЙІН

Мақала «Белес-Агро» элеватор кәсіпорнында астық сапасы мен қауіпсіздігін қамтамасыз ету мәселелеріне арналған. Зерттеу астықты қабылдау, тазалау, кептіру, сақтау және тасымалдау үдерістерін қамтиды. Сапаны бақылау жүйесіне, соның ішінде ылғалдылық, температура және зертханалық сынақтарға ерекше назар аударылған. Сондай-ақ, пестицидтер мен микотоксиндер сияқты қауіпті заттарды бақылау қарастырылады. Кәсіпорын қызметін талдау нәтижесінде технологияны жетілдіру және жабдықтарды жаңарту бойынша ұсыныстар берілген. Зерттеу мақсаты – астық сапасы мен қауіпсіздігін қамтамасыз етуді бағалап, кәсіпорын тиімділігін арттыру жолдарын ұсыну.

Түйінді сөздер: *Астық, элеватор, өнім, сапа, қауіпсіздік, сақтау, технология, агроөнеркәсіптік кешен, тасымалдау, жабдықтар, пестицидтер*

Кіріспе. Агроөнеркәсіптік кәсіпорындарда астықтың сапасы мен қауіпсіздігін қамтамасыз ету қазіргі заманғы ауыл шаруашылығы өндірісінің құрамдас бөлігі болып табылады. Астық өндірісі әлемдік және Қазақстан экономикасында азық-түлік қауіпсіздігін

қамтамасыз етіп, ауыл шаруашылығының дамуына ықпал ететін стратегиялық маңызды сала болып табылады.

Құрылымы: негізгі компоненттерден тұрады:

4. Теңдестірілген қабық (қабықты қабат): Астықтың сыртқы бөлігі болып табылады. Ол тұқымның физикалық қорғанысын қамтамасыз етеді. Қабық құрамында клетчатка, минералды тұздар мен майлар болады.

5. Эндосперм: Бұл астықтың негізгі қоректік бөлігі. Эндосперм крахмалға бай, ол өсімдікке дамуға қажетті энергия береді. Сонымен қатар, онда ақуыздар мен майлар да кездеседі.

6. Жұмыртқа (ұрық немесе зародыш): Бұл астықтың өсімдікке айналуын қамтамасыз ететін бөлімі. Ол өсімдік ұрығын қамтиды және құрамында майлар, ақуыздар мен витаминдер бар.

Құрамы жағынан астықтың негізі – крахмал мен ақуыздан тұрады, ал қабығында минералды заттар мен клетчатка болады.

Органолептикалық көрсеткіштері:

Дәмі: Бидай дәнінің дәмі жұмсақ, бірақ әртүрлі сорттар арасында айырмашылықтар болуы мүмкін. Жоғары сортты бидайдың дәмі әдетте нәзік әрі таза болады.

Түсі: Бидайдың түсі әдетте ашық сарыдан алтын түске дейін өзгереді. Жоғары сапалы бидай көбінесе ашық, алтын түсті болады.

Қолданылуы: Астық өнеркәсіптің әртүрлі салаларында: тамақ өнеркәсібінде, жем өндіруде, биоотын және басқа да өнімдерді өндіруге арналған шикізат ретінде белсенді түрде қолданылатын тауар болып саналады.

Зерттеу бөлімі. Зерттеу нысаны: әртүрлі класстағы бидай түрлері

Зерттеу мақсаты**:** Элеваторда астықты сақтаудың қолданыстағы әдістері мен технологияларына талдау жүргізу, дән сапасына әртүрлі факторлардың (ылғалдылық, температура, сақтау уақыты) әсерін зерттеу, астықты сақтау және өңдеудің ағымдағы әдістерінің нормативтік талаптарға сәйкестігін бағалау, астық сапасы мен қауіпсіздігін бақылау әдістерін жетілдіру бойынша ұсыныстар әзірлеу, агроөнеркәсіп кешеніндегі элеваторлардың рөлі.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Батыс Қазақстан облысында әйгілі «Белес-Агро» элеваторы дәнді дақылдарды сақтау, тазалау, кептіру және тасымалдаудың маңызды қызметін атқаратын, астық жеткізу тізбегіндегі ең негізгі кәсіпорынның бірі болып табылады.

«Белес-Агро» кәсіпорнының міндеті – барлық санитарлық-гигиеналық талаптарды сақтай отырып, астықты сақтау және тасымалдау процестері кезеңінде астықтың ластануына жол бермей, оның жоғары сапасын үздіксіз қамтамасыз ету. Бұл жоғары технологиялық жабдықты пайдалануды, дәнді дақылдарды сақтау мен өңдеудің инновациялық әдістерін енгізуді, сондай-ақ тұрақты бақылауды және қауіпсіздік пен сапа ережелерін сақтауды талап етеді.

Элеваторлар астық сапасын барлық кезеңде – қоймаға қабылдаудан бастап, өңдеу кезеңдерінде немесе сатуға жөнелтуге дейін сақтауда маңызды рөл атқарады. Олар өнім сапасының сапалы сақталуын ғана емес, дұрыс сақталмаған жағдайда да немесе әртүрлі климаттық қолайсыздықтар әсерінен туындауы мүмкін ысыраптардың алдын алуды қамтамасыз етеді.

Элеваторлардағы технологиялық процесс - астықты сақтау, өңдеу және сапасын сақтау мақсатында жүзеге асырылатын бірнеше кезеңдерден тұрады. Бұл процесс негізінен келесі кезеңдерден өтеді:

Астықты қабылдау: Элеваторға астықты тасымалдау үшін көлік құралдары (ауыр жүк машиналары, теміржол вагондары) пайдаланылады. Астық қабылдау кезінде оның түрі, ылғалдылығы, тазалығы тексеріледі.

Астықты тазалау: Қабылданған астықта бөгде заттар мен қоспалар болуы мүмкін. Сондықтан оны арнайы тазалау машиналарында (тамақтандырушы экрандар, сепараторлар) тазалап, қоспалар мен құмды бөледі.

Астықты кептіру: Астықтың ылғалдылығы өте маңызды. Құрамындағы ылғалдылықты белгілі бір деңгейге дейін төмендету үшін астық кептіру құрылғыларында (кептіргіштерде) өңделеді. Бұл сақтаудың ұзақтығы мен сапасына әсер етеді.

Сақтау: Тазаланған және кептірілген астық арнайы силостарда немесе қоймаларда сақталады. Сақтау кезінде астықтың температурасы мен ылғалдылығы бақылауда ұсталады.

Астықты өңдеу: Кейде астық қосымша өңдеуден (ұн тарту, жарма өндірісі) өтеді. Бұл кезеңде астық түрлі өнімдерге айналады.

Тасымалдау және шығару: Астық қажетті көлемде басқа өңдеу кәсіпорындарына немесе экспортқа жөнелтіледі. Тасымалдау арнайы түтіктер немесе конвейерлер арқылы жүзеге асырылады.

Кесте1- Элеватордың негізгі функциялары

Функциялар	Сипаттамасы
Сақтау	Астық сақтау үшін қауіпсіз жағдайларды қамтамасыз ету.
Өңдеу	Астықты сату немесе өңдеу алдында тазалау, сұрыптау және кептіру.
Сапаны бақылау	Жұмыстың барлық кезеңдерінде астықтың сапасын мерзімді бақылау.
Қауіпсіздік	Астықпен жұмыс істеудің барлық кезеңдерінде қауіпсіздік нормаларын сақтау.

III және Vкласскa жататын Яровая сортты бидай түрлеріне зерттеу жасалған болатын. Екеуі де органолептикалық тұрғыда бір-біріне өте ұқсас, бірақ араларында бірнеше айтарлықтай айырмашылықтар бар. Олардың ұқсастықтары мен айырмашылықтары келесі кестеде корсетілген.

Кесте2 - III және V класстағы бидай айырмашылықтары

Көрсеткіштері	III класс			V класс		
Дән түрі	Яровая			Яровая		
1	2	3	4	5	6	7
Класс	Ж/с	1с	2с	Ж/с	1с	2с
Белизна (дәннің ақтығы),%	75	65	50	71	60	45
Дәннің ірілігі	0,10	0,10	0,10	0,20	0,20	0,20
Ұнның түсі	Ақ	Ақ	Ақ	Сары	Сары	Сары
Ылғалдылық мөлшері,%	14.8	14.6	14.4	14.6	14.0	14.2
Глютен түрі	Жұмсақ,серпімді	Жұмсақ, серпімді	Жұмсақ, серпімді	Қатты, серпімді	Қатты, серпімді	Қатты, серпімді
Глютен мөлшері	28	30	35	24	26	25
Крахмалдың деформация индексі (ИДК)	70	80	95	78	90	105
1	2	3	4	5	6	7
Құлау саны (ЧП)	250	220	180	140	120	80
Күлілігі	0,55	1,25	0,60	0,80	1,30	0,82
Техникалық шығыс, %	50	20	5	40	15	15
	75%+20% (кебек)			70%+27%(кебек)		

Альвеограф – дәндегі ұн мен клейковинаның сапасын бағалауға арналған құрал франциялық қондырғы. Осы қондырғының көмегімен жұмсақ және қатты бидайды салыстыру мүмкіндігі де болды. Альвеограф қамырдың серпімділігін, серпімділігін және төзімділігін өлшейді. Бұл қондырғымен анықталатын негізгі сипаттамаларға мыналар жатады:

1. P (максималды қысым) – сынаудың созуға төзімділігі, мм H_2O өлшенеді.

2. L (ұзындығы) – мм-мен өлшенген қамырдың үзілгенге дейінгі ұзаруы.

3. W (газ көлемі) – см³-мен өлшенетін қамыр ұстай алатын газ көлемі.

4. Le (қамыр энергиясы) – 10^{-4} Дж өлшенген қамырды бұзуға қажетті жұмыс.

5. P/L – кедергінің ұзаруға қатынасы, қамырдың серпімділігі мен икемділігі арасындағы тепе-теңдікті сипаттайды.

Кесте 3- Катты және жұмсақ бидай айырмашылықтары

Көрсеткіштер	Жұмсақ бидай	Қатты бидай
P (Серпімділік)	90	120
L (Созылу)	40	30
W(нан пісіру күші)	160	300
P/L – кедергінің ұзаруға қатынасы, қамырдың серпімділігі мен икемділігі арасындағы тепе-теңдікті сипаттайды.	2,25	4,0
Le (эластичность)		0

Бұл көрсеткіштер ұнның сапасын және әртүрлі нан түрлерін пісіруге жарамдылығын анықтау үшін маңызды. Бұл айырмашылықтар өнімнің белгілі бір түрлерін өндіру үшін сол немесе басқа бидай таңдауын анықтайды. Жұмсақ бидай нан өнімдерін пісіру үшін пайдаланылады, ал қатты бидай құрамында ақуыз және клейковина жоғары болғандықтан макарон өнімдерін өндіру үшін қолданылады

Зертханалық бөлімі

7. Органолептикалық тексеру: Бұл бастапқы тексеріс, яғни астықтың сыртқы көрінісін, дәмі мен иісін, сондай-ақ бөтен заттардың немесе зиянкестердің бар-жоғын анықтайды. Бұл маңызды, себебі астықтың сапасы мен қауіпсіздігі сыртқы сипаттамаларынан да көрінеді.

8. Сито арқылы ірілігін анықтау:

Бидай ситолары — бұл бидайды сұрыптау, тазалау және іріктеу, ірілігін анықтау үшін қолданылатын арнайы құрылғылар. Олар астықтың ірілігі мен құрамындағы бөгде заттарды анықтауға мүмкіндік береді. Ситолар бидайдың физикалық қасиеттерін бақылап, астықтың сапасын арттыруға көмектеседі.

Астықтың ірілігін анықтау үшін арнайы сито қолданылады

9. Ылғалдылықты анықтау:

Ылғалдылықты тез әрі тиімді анықтау үшін экспресс-ылғал анықтаушы құрылғы қолданылады. Бұл құрылғы бір минут ішінде астықтың ылғалдылығын анықтап береді, бұл сақталу сапасын бағалауға көмектеседі.

10.Клейковина анықтау: Бұл бидайдың сапасын анықтайтын маңызды көрсеткіштердің бірі. Клейковина астықтың қамыр жасау қабілетін көрсетеді, және нан өндірісінде маңызды рөл атқарады.

11.Астықтың натурасын анықтау:

Пурка аппараты арқылы астықтың натурасын, яғни оның тығыздығын және салмағын анықтайды. Бұл астықтың сапасына әсер етеді.

12.Астықтың ақтығын анықтау:

Үккіш құрылғыда ұсақталған астықтан арнайы құрылғымен ақтық деңгейі тексеріледі. Бұл көрсеткіш астықтың тазалығын және оны өңдеуге жарамдылығын көрсетеді.

Осы көрсеткіштер арқылы астықтың сапасын анықтауға болады. Егер астықтың сапасы стандарттарға сәйкес болса, онда ол түсіруге рұқсат алады. Егер көрсеткіштер төмен болса, оны өңдеу немесе кептіру қажет болуы мүмкін.

Астықты қабылдау процесінде:

- Өндірістік зертхана меңгерушісі астықтың сапасын тексеріп, оны қай бункерге немесе қоймаға салу қажеттігін анықтайды.
- Кейіннен астықты тазалау, кептіру, сақтау немесе тиеу сияқты әрекеттер орындалады, бұл оның сапасын сақтауға және келешекте дұрыс қолдануға көмектеседі.

Астық қауіпсіздігін бақылау

Астық қауіпсіздігін қамтамасыз ету тек сапаны бақылауды ғана емес, сонымен қатар санитарлық нормаларды сақтауды, зиянкестер мен аурулардың таралуын болдырмауды, ықтимал ластанудан қорғау талаптарын сақтауды қамтиды.

Қорытынды. зерттеу бидай сапасын бақылау және сақтау бойынша маңызды тұжырымдар мен ұсыныстарды айқындады. «Белес Агро» элеваторында жүргізілген талдау нәтижелері бойынша сақтау шарттарын, бақылау әдістерін жетілдіру және автоматтандырылған басқару жүйелерін енгізу астық сапасын арттырып, тиімділікті жоғарылатуға мүмкіндік береді. Бұл шаралар өнімнің сапасы мен қауіпсіздігін сақтауға, сондай-ақ компанияның нарықтағы бәсекеге қабілеттілігін арттыруға септігін тигізеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Иванов П. А. (2021). Астықты сақтаудың заманауи технологиялары: әдістері мен жабдықтары. Мәскеу: Агроөндіріс.
2. Смирнова, О. В., Кузнецов, В. И. (2020). Сақтау кезеңінде астықтың сапасы мен қауіпсіздігін қамтамасыз ету. Астық өнеркәсібі журналы, 12 (3), Б.45-52.
3. Петров А.Н., Сидоров И.М. Элеваторлардағы микроклимат мониторингіне инновациялық тәсілдер // АгроТехника. – 2021. – № 5. – Б. 28–34.
4. Козлов Е.П. Азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету: стандарттар мен тәжірибелер. – Санкт-Петербург: Ғылыми баспа, 2022.-150 б.
5. Гост Р 54273-2020. (2020). Астық және оны қайта өңдеу өнімдері. Сапа көрсеткіштерін анықтау әдістері. Мәскеу: Standardinform.
6. Халықаралық стандарттау ұйымы (ISO). (2019). ISO 22000:2018. Азық-түлік қауіпсіздігін басқару жүйелері-тамақтану тізбегіндегі барлық ұйымдарға қойылатын талаптар.
7. Новиков М.П., Фролова Е.В. Астықты сақтаудың заманауи технологияларын талдау және олардың өнім сапасына әсері // АгроАналитика журналы. – 2021. – Т. 23, № 2. – Б. 12–19.

АННОТАЦИЯ

Статья посвящена вопросам обеспечения качества и безопасности зерна на элеваторном предприятии «Белес-Агро». Исследование охватывает процессы приёмки, очистки, сушки, хранения и транспортировки зерна. Особое внимание уделено системе контроля качества, включая влажность, температуру и лабораторные испытания. Также рассматривается контроль за опасными веществами, такими как пестициды и микотоксины. В результате анализа деятельности предприятия даны рекомендации по совершенствованию технологий и обновлению оборудования. Цель исследования — оценить обеспечение качества и безопасности зерна и предложить пути повышения эффективности работы предприятия.

RESUME

The article is dedicated to the issues of ensuring grain quality and safety at the "Beles-Agro" elevator enterprise. The study covers the processes of grain reception, cleaning, drying, storage, and transportation. Special attention is given to the quality control system, including moisture, temperature, and laboratory testing. The monitoring of hazardous substances such as pesticides and mycotoxins is also addressed. Based on the analysis of the enterprise's operations, recommendations are provided for improving technology and upgrading equipment. The aim of the study is to assess the assurance of grain quality and safety, and to propose ways to enhance the efficiency of the enterprise.

ӘОЖ 619:616.995.132:636.1

Досжанова Ә.Ө., магистрант
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал қ.
Усенов Ж.Т., жетекшісі
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал қ.

«ИВЕРМЕК» ЖӘНЕ «АЛЬБЕН» ПРЕПАРАТАРЫНЫҢ ЖЫЛҚЫЛАРДЫҢ ПАРАСКАРИДОЗЫНА ҚАРСЫ ТИІМДІЛІГІН ЗЕРТТЕУ

ТҮЙІН

Мақалада Ақтөбе облысы, Темір ауданы, «Тельман» ШҚ жылқылардың параскаридтерге қарсы альбен мен ивермек препараттарының тиімділігі зерттеу нәтижелері келтірілген. 1%-дық ивермек ерітіндісі бір рет ішкі бұлшықетке 50 кг жануардың салмағына 1 мл дозада (әр килограмм дене салмағына 200 мкг ивермектин) енгізіледі (инъекция орнында ісіну болуы мүмкін). Жүргізілген зерттеу нәтижесі бойынша, «Альбен» препаратының жылқылардың параскаридоз ауруына қарсы тиімділгі 87%, ал «Ивермек» препараты 99% көрсетті.

Түйінді сөздер: *параскаридоз, жылқы аурулары, альбен, ивермек*

Жылқылардың гельминтоздарын зерттеуге отандық және шетелдік зерттеушілердің көптеген жұмыстарын арнаған [1-8]. Барлық авторлар қазіргі уақытта ішек гельминтоздары ветеринарлық медицина үшін өзекті мәселе болып табылатынын атап көрсетеді, себебі олар жас малдың өсуі мен дамуына кедергі келтіреді, спорттық қасиеттер мен еңбек өнімділігіне теріс әсер етеді, кейде жануарлардың өліміне әкеледі.

Зерттеу материалы мен әдістері. 2023–2025 жылдары Ақтөбе облысы, Темір ауданы, «Тельман» ШҚ 1240 бас жылқының нәжісін тексеру бойынша параскаридоздың таралуы зерттелді.

Жылқылар арасында параскаридоздын таралуы копрологиялық, Фюллеборн әдісімен анықталды. Нәжіс сынамалары тік ішектен және жерден алынды. *P. equorum* зақымдалған жылқылар үш топқа бөлінді, әр топ 20 бастан. Бірінші топтағы жануарларға альбен препараты бір рет ауыз арқылы 7,5 мг/кг дозада берілді, ал екінші топқа 1%-дық ивермек ерітіндісі 200 мкг/кг (1 мл 50 кг дене салмағына) енгізілді. Үшінші топтағы бақылау тобындағы жылқыларға препарат еңгізілмеді.

Кесте 1 – Параскаридоздың инвазия жиілігі «Альбен» және «Ивермек» препараттарын қолданылғанға дейін және кейін

Есептеу уақыты	1 г нәжісте параскарида жұмыртқаларының саны (дана)		
	№1 тәжірибелік топ	№2 тәжірибелік топ	Бақылау тобы
Өңдеуге дейін	150,7±4,6	147,4±4,6	140,3±4,2
5 тәуліктен соң	23,3±1,5	2,1±0,4	142,5±4,5
10 тәуліктен соң	20,2±1,2	1,5±0,3	145,7±4,8

1 –ші кесте деректері бойынша №1 тәжірибелік топта жылқыларда инвазия жиілігі (ИЖ) өңдеуге дейін 1 г нәжісте параскарида жұмыртқаларының саны 150,7±4,6 дана, 5 тәуліктен соң 23,3±1,5 дана, 10 тәуліктен соң 20,2±1,2 дана құрады, тиісінше №2 тәжірибелік топта өңдеуге дейін 147,4±4,6 дана, 5 тәуліктен соң 2,1±0,4 дана, 10 тәуліктен соң 1,5±0,3 дана, бақылау тобында жылқылардың 1 г нәжісте параскарида жұмыртқаларының саны (дана) өзгеріссіз қалды. Қорыта айтқанда «Альбен» препаратының жылқылардың параскаридоз ауруына қарсы тиімділгі 87%, ал «Ивермек» препараты 99% көрсетті.

Жылқыларды гельминтоздарға тексеруді наурыздан қыркүйекке дейін 2 ай аралығымен, ал қыркүйектен наурызға дейін 3 ай аралығымен жүргізу қажет.

Сурет 1 - Ақтөбе облысы, Темір ауданы, «Тельман» ШҚ тәжірибе қойылған жылқылар

Жылқыларды дегельминтизациялауды «Ивермек» препаратымен 50 кг жануар салмағына 1 мл дозада (1 кг салмаққа 200 мкг ивермектин) тері ішіне еңгізу керек.

Емдік-профилактикалық дегельминтизацияны қоздырғыштардың биологиясын ескере отырып, ай сайын сәуір, маусым, тамыз, қараша және ақпан айларында жүргізу қажет. Антигельминтикалық препараттарды ротациялауды тамыз және ақпан айларында жүзеге асыру керек. Дегельминтизацияның сапасын бақылауды дегельминтизациядан 7 күн өткен соң копрологиялық зерттеулер арқылы жүргізу қажет.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Бундина Л. А. жылқы нематодозындағы профилактикалық дегельминтизация схемалары / Л. А. Бундина / / Ветеринария. – 2001.– №4. – Б. 27-28.

2. Айтуганов Б. Е. Қазақстанның батысындағы жылқылардың негізгі гельминтоздарының эпизоотологиясына/ Б. Е. Айтуганов / / "паразиттік аурулармен күрес теориясы мен практикасы" ғылыми конференциясының баяндамаларының материалдары, В. 7. – М., 2006. –Б.12-14.

3. Айтуганов Б.Е. Жылқылардағы Parascaris equorum жұмыртқа өндірісі / Б. Е. Айтуганов, и. А. Архипов / / "паразиттік аурулармен күрес теориясы мен практикасы"ғылыми конференциясының баяндамаларының материалдары. В.7. – М., 2006. – 140 б.

4. Ақбаев Р.М. Мәскеу облысының жеке секторындағы жылқылардың ішек гельминттерінің түрлік құрамы және оларға қатысты әртүрлі антигельминтиктердің тиімділігі / Р. М. Ақбаев, т. б. Воробьева // Ветеринария, зоотехния және биотехнология. – 2015. – №10. – Б. 20-24.

5. Борисова О.А. Рязань облысындағы асқазан–ішек жолдарының Стронгилитоздары және жылқылардың стронгилоидозы/ О. А. Борисова // желілік Ғылыми журнал Орел ГАУ. – 2. – Б. 38–41.

6. Бундина Л. А. Жылқы нематодозындағы профилактикалық дегельминтизация схемалары / Л. А. Бундина / / Ветеринария. – 2001.– №4. – Б. 27-28.

7. Бундина Л. А. жылқы нематодозындағы Албеннің тиімділігі / Л. А. Бундина, С. В. Ергашев / / Ветеринария. – 2002. –№9. – Б 27-29.

8. Муромцева О. О. Киров облысы жылқыларының Нематодоздары: Эпизоотология, иммунологиялық реактивтілік, күрес шаралары / Муромцева Ольга Олеговна: ветеринария ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін диссертация: 03.00.19. - Киров. – 2004. – 162 б.

АННОТАЦИЯ

В статье приведены результаты исследования эффективности препаратов «Альбен» и «Ивермек» против параскарид у лошадей на примере ШК «Тельман» в Темирском районе,

Акмолинской области. 1%-ный раствор ивермек вводится один раз внутримышечно в дозе 1 мл на 50 кг массы животного (200 мкг ивермектина на 1 кг массы) (в месте инъекции может возникнуть отек). По результатам проведенного исследования, эффективность препарата «Альбен» против заболевания параскаридозом у лошадей составила 87%, а препарата «Ивермек» — 99%.

RESUME

The article presents the results of a study on the effectiveness of the drugs "Albend" and "Ivermek" against parascarids in horses, conducted at the "Telman" farm in the Temir district of the Aktobe region. A 1% Ivermek solution is administered intramuscularly once at a dose of 1 ml per 50 kg of animal weight (200 mcg of ivermectin per 1 kg of body weight) (swelling may occur at the injection site). According to the results of the study, the effectiveness of the "Albend" drug against parascaridosis in horses was 87%, while the "Ivermek" drug showed 99% effectiveness.

ӘОЖ 664.68(574.21)

Мұрзаш Н.З., студент
А. Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай қ.
Молдахметова З.Қ., жетекшісі
А. Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай қ.

«HAPPY CAKE» КОНДИТЕРЛІК ЦЕХЫНЫҢ ЖАҒДАЙЫНДА КҮРІШ ҰНЫН ПАЙДАЛАНА ОТЫРЫП, ГЛЮТЕНСІЗ ТОРТТЫҢ РЕЦЕПТУРАСЫ МЕН ТЕХНОЛОГИЯСЫН ӘЗІРЛЕУ

ТҮЙІН

Мақала "Happy cake" кондитерлік цехында өндіруге арналған күріш ұнын қолдана отырып, глютенсіз торттың рецепті мен технологиясын әзірлеуге арналған. Жұмыста дәстүрлі бидай ұнын күріш ұнына ауыстыру ерекшеліктері, сондай-ақ осы компоненттің өнімнің құрылымына, дәміне және тағамдық құндылығына әсері қарастырылады. Глютенсіз диета талаптарына сәйкес келетін өнімді жасау үшін оңтайлы ингредиенттер мен пропорцияларды таңдауға, сондай-ақ тартымды органолептикалық сипаттамаларды сақтауға баса назар аударылады. Мақалада әр түрлі күріш ұны мен қоспалардың торт сапасына әсерін талдауды қоса алғанда, пісіру технологиясын жетілдіруге арналған эксперименттердің нәтижелері келтірілген.

Түйінді сөздер: *глютенсіз торт, күріш ұны, тағамдық құндылық, технология, рецепт*

Торттар мен пирожныйларды дайындау процесі кондитерлік салада белгілі бір дағдылар мен білімді қажет етеді. Керемет дәмге,текстураға және сыртқы түрге қолжеткізу үшін кондитерлер ингредиенттерді дұрыс үйлестіріп, белгілі бір технологиялық процедураларды орындай алуы керек.

Пирожныйлар-әдетте қатпарлы немесе ұсақ қамырдан жасалған, әдетте жемістермен, жидектермен, креммен немесе басқа тәтті қоспалармен толтырылыр безендірілетін шағын кондитерлік өнімдер. Торттар миниатюралық кекстерден бастап күрделі, қабатты құрылымдарға дейін әртүрлі пішіндер мен өлшемдерге ие болуы мүмкін.[1]

Торт-әдетте бисквитті тортының немесе қысқа қамырдың үлкен қабатынан жасалған үлкен кондитерлік өнім. Торттар бір немесе көп деңгейлі болуы мүмкін және жиі глазурьмен немесе креммен жабылады. Олар көбінесе гүлдермен, жемістермен, шоколадпен немесе басқа кондитерлік әшекейлермен безендіріледі.

Торттар мен пирожныйларды дайындау технологиясы қамырды дайындау, кремді дайындау, құрастыру, безендіру және ақырында орау сияқты бірқатар қадамдарды қамтиды. Торттар мен пирожныйларды дайындау егжей-тегжейге назар аударуды, ингредиенттерді өлшеу дәлдігін және қажетті нәтижеге жету үшін шыдамдылықты қажет етеді.[2]

Кондитерлік өнімдер көбінесе әртүрлі атаулы күндер мен мерекелердің ажырамас бөлігіне айналады, бұл бүкіл әлемдегі тәтті жақсы көретін адамдар үшін қуаныш пен қанағат әкеледі.

Торттар мен пирожныйлардың тарихы мыңдаған жылдарға созылады және олардың технологиясының дамуы әртүрлі елдердің әртүрлі мәдениеттері мен аспаздық дәстүрлерімен тығыз байланысты.

Алайда қазіргі таңда глютенсіз тағамға сұраныс глютен төзбеушіліктен зардап шегетін немесе жеке себептермен глютенсіз диетаны таңдайтын адамдар санының өсуіне байланысты тез өсуде. Осыған байланысты, кондитерлік кәсіпорындар жоғары органолептикалық қасиеттерін сақтай отырып, тұтынушылардың осы санатының сұраныстарын қанағаттандыратын өнімдердің жаңа түрлерін әзірлеу қажеттілігіне тап болады.

Глютенсіз тәтті бәліштер құрылымы мен сапалық сипаттамалары бойынша дәстүрлі десерттерден ерекшеленеді, бұл қамырды қалыптастыруда шешуші рөл атқаратын глютеннің болмауына байланысты. Осыған байланысты бидай ұнын глютенсіз аналогтармен алмастырған кезде, мысалы, күріш ұны сияқты факторлардың әсерін ескеру қажет:

- Дайын өнімнің құрылымы,
- Илеу және пісіру кезіндегі қамырдың қасиеттері,
- Органолептикалық сипаттамалары(дәмі, хош иісі, сыртқы түрі).

Кондитерлік өнімдердегі күріш ұны жұқа құрылымымен, бейтарап дәмімен, ылғалды байланыстыратын жақсы қабілетімен сипатталады, бұл дайын өнімнің құрылымын жақсартуға мүмкіндік береді. Алайда, қамырдың қажетті икемділігіне қол жеткізу үшін көбінесе глютеннің қасиеттерін имитациялайтын ксантан сағызы немесе гуар сағызы сияқты қоспаларды қолдану қажет.[3]

Глютенсіз торт рецептін әзірлеу үшін негізгі компонентке айналған күріш ұны таңдалды. Көмекші ингредиенттер ретінде пайдаланылды:

1. Крахмал (жүгері немесе картоп) – тортқа жұмсақтық пен жеңілдік беру.
2. Гуар сағызы-глютенсіз қамырдың тұтқырлығы мен құрылымын жақсарту үшін.
3. Жұмыртқа-құрылымдық элемент ретінде.
4. Өсімдік майы немесе май-дәмдік сипаттамалары мен құрылымын жақсарту үшін.
5. Разрыхлитель-торттың керемет және әуе болуын қамтамасыз ету.
6. Тәттілендіргіштер (қант, бал немесе агава сиропы) – дәмі мен түсін жақсарту үшін.

Кесте 1 - Глютенсіз торт рецептінің мысалы

Көрсеткіштің атауы	Массасы, г
Күріш ұны	200г
Жүгері крахмалы	50г
Жұмыртқа	3 дана
Қант	150г
Сары май	100г
Разрыхлитель	10г
Гуар сағызы	10г
Ваниль сығындысы	5г

Пісіру технологиясы. Қамырын дайындау: жұмыртқаны қантпен көбік пайда болғанша шайқау. Біртіндеп еріген майды енгізу, ваниль сығындысын қосу. Бөлек ыдыста күріш ұнын, жүгері крахмалын, разрыхлитель және гуар сағызын араластыру. Біртіндеп жұмыртқа-май массасына құрғақ қоспаны қосып, тегіс қамыр алынғанша ақырын араластыру.[4]

Пісіру: пешті 180°С дейін алдын ала қыздырып қою керек. Пісіретін формочканы маймен майлап, қамырды біркелкі қабат қылып құю керек. Қызарғанша және ішінде дайын болғанша шамамен 25-30 минут пісіру қажет (тіс тазалағышпен тексеруге болады).

Суыту және безендіру: дайын тортты решеткада суытып, содан кейін әр адамның қалауына байланысты, жемістермен, жидектермен немесе глютенсіз креммен безендіруге болады.

Эксперименттік бөлім. Глютенсіз торттың сапасын бағалау үшін органолептикалық талдауды, текстураны, дәмді және сақтауға төзімділікті тексеруді қамтитын бірқатар сынақтар жүргізілді. Нәтижелер күріш ұнын жүгері крахмалы мен гуар сағызымен бірге қолдану бидай ұнына негізделген дәстүрлі торттарға ұқсас нәзік құрылымға қол жеткізуге мүмкіндік беретінін көрсетті.

Маңызды сәт өнімнің ылғалдылығын сақтау болды, бұл көбінесе глютенсіз пісіру проблемасы болып табылады. Жұмыртқа мен майды қолдану торттың жұмсақ әрі шырынды болуына ықпал етті.

Эксперимент нәтижесінде күріш ұны мен крахмалдың оңтайлы қатынасы 4: 1 құрайды (80% күріш ұны және 20% крахмал), бұл теңдестірілген құрылым мен кеуектілікті қамтамасыз етеді.

Ксантан сағызын қолдану (құрғақ компоненттердің массасының 0,5-1%) қамырдың қажетті тұтқырлығы мен тұрақтылығына қол жеткізуге мүмкіндік береді, бұл қамырдың пісіру кезінде шөгуіне жол бермейді және оның ауасын сақтайды.

Разрыхлительді енгізу дайын өнімнің құрылымын жақсарта отырып, қамырдың біркелкі көтерілуіне ықпал ететінің атықтауға болады.

Кесте 2 - Дайын өнімнің органолептикалық сипаттамалары.

Көрсеткіш	Сипаттамасы
Текстура	Торт жұмсақ және әуекті болып шықты, оны бидай ұнына негізделген дәстүрлі өнімдермен салыстыруға болады. Сонымен қатар, көптеген глютенсіз тағамдарға тән шамадан тыс құрғақтық болмады.
Дәмі	Күріш ұны өнімге бейтарап дәм береді, бұл хош иістерді біріктіруді жеңілдетеді. Ваниль сығындысын қосу жағымды дәм сезімін арттырды.
Ылғалдылық	Дайын өнімнің қалдық ылғалдылығы 28-30% құрады, бұл пісіргеннен кейін бірнеше күн ішінде жеткілікті дәлдік пен текстураның сақталуын көрсетеді.

Дәстүрлі бидай ұнын күріш ұнына ауыстыру, сондай-ақ глютенсіз торт рецептінде крахмал мен басқа да көмекші ингредиенттерді қолдану оның тағамдық құндылығында айтарлықтай өзгерістерге әкелді. Негізгі аспектілерді қарастыратын болсақ, ол:

Ақуыз мөлшері. Бидай ұнында күріш ұнына қарағанда ақуыз көп. Күріш ұнында ақуыз мөлшері төмен (бидай ұнындағы 10-12% - бен салыстырғанда шамамен 6-7%). Осыған байланысты күріш ұнына негізделген глютенсіз тортта ақуыз аз болады.

Көмірсулар. Күріш ұнында бидайға қарағанда көмірсулар көп (шамамен 70%), бұл торттағы жалпы көмірсулардың көбеюіне әкеледі. Сондай-ақ, тек көмірсулардан тұратын крахмалды қосу бұл көрсеткішті арттырады. Нәтижесінде, глютенсіз торт дәстүрлі бидай ұнынан жасалған өніммен салыстырғанда көмірсулардың құрамдас бөлігіне ие.

Майлар. Рецептте өсімдік майларын немесе майды қолдану торттағы майдың өзгеруіне айтарлықтай әсер етпейді. Негізгі формулада майдың құрамы дәстүрлі торттармен салыстырылады, өйткені майдың рөлі өзгеріссіз қалады. Алайда, глютенсіз тортта өнімнің құрылымы мен ылғалдылығын жақсарту үшін глютенсіз өтемақы үшін аздап май қажет болуы мүмкін.[5]

Тағамдық құндылықтың соңғы өзгеруі:

- ақуыздар: бидай ұнын күріш ұнымен алмастыруға байланысты мөлшерінің төмендеуі.
- көмірсулар: жалпы көмірсулардың көбеюі және гликемиялық индекстің жоғарылауы.
- майлар: текстураны жақсарту үшін ұлғайтуға болатын минималды өзгерістер.

- талшық: талшықтың айтарлықтай төмендеуі.
- минералдар мен дәрумендер: минералдар мен дәрумендердің, әсіресе В тобының төмендеуі.
- калория: калория мөлшері көмірсулардың көп мөлшеріне байланысты артуы мүмкін, бірақ нақты мән қолданылатын қосымша ингредиенттерге (тәттілендіргіштер, майлар және т.б.) байланысты.

Жалпы, күріш ұнына негізделген глютенсіз торттың құрамында көмірсулар көп, бірақ бидай ұнындағы дәстүрлі нұсқамен салыстырғанда ақуыз, талшық және микроэлементтераз.[6]

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қасымова А. М. Глютенсіз өнімдердің адам ағзасына әсері және олардың маңыздылығы // Тамақтану технологиясы. – 2020. – № 2. – Б.18-24.
2. Ержанова Н. С. Күріш ұнының функционалдық қасиеттері және оны қолдану бағыттары // Аграрлық ғылым және өндіріс. – 2021. – № 5. – Б. 42-47.
3. Төлегенова Ж. Б. Глютенсіз диетаның ерекшеліктері және отандық нарықтағы өнімдерге шолу // Тағамтану және денсаулық. – 2022. – № 3. – Б. 30-36.
4. Сәрсенова, Л. Е. Глютенсіз ұн түрлерінің технологиялық қасиеттері // Тамақ өнімдерінің технологиясы. – 2019. – № 4. –Б. 25-31.
5. Мұратқызы А. Глютенсіз кондитерлік өнімдердің рецептурасын жетілдіру жолдары // Жастар және ғылым: ғылым мен білімнің өзекті мәселелері. – 2021. – № 2. – Б. 88-92.
6. Тұрсыебай Р. Қ. Кондитерлік өнім өндіруде күріш ұнының қолдану тиімділігі // Азық-түлік қауіпсіздігі және сапасы. – 2020. – № 1. – Б.54-59.

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматривается разработка рецептуры и технологии приготовления безглютенового торта на основе рисовой муки в условиях кондитерской мастерской «Happy Cake». Актуальность темы обусловлена ростом числа людей с глютеновой непереносимостью и увеличением спроса на безглютеновую продукцию. В работе проведён анализ свойств рисовой муки, её влияния на органолептические и физико-химические показатели готового изделия. Также предложена усовершенствованная рецептура, обеспечивающая хорошую текстуру, вкус и внешний вид торта. Разработка ориентирована на расширение ассортимента диетической кондитерской продукции и удовлетворение потребностей потребителей, придерживающихся безглютеновой диеты.

RESUME

This article focuses on the development of a gluten-free cake recipe and production technology using rice flour, carried out within the “Happy Cake” confectionery workshop. The relevance of the topic is driven by the increasing number of individuals with gluten intolerance and the growing demand for gluten-free products. The study analyzes the properties of rice flour and its impact on the organoleptic and physicochemical characteristics of the final product. An improved recipe is proposed, ensuring good texture, taste, and appearance of the cake. The development aims to expand the range of dietary confectionery products and meet the needs of consumers following a gluten-free diet.

УДК: 637.663

Айткалиева Ж.А., студент
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана, г. Уральск
Валиева Ж.М., руководитель
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана, г. Уральск

ЧИСТОТА И ПРИГОДНОСТЬ БАРАНЬЕЙ ЧЕРЕВЫ ДЛЯ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ В КОЛБАСНОМ ПРОИЗВОДСТВЕ

АННОТАЦИЯ

В данной работе представлены результаты исследования бараньей черевы, собранной от 8ми месячных баранов мясных пород на убойном пункте. Оценивались ветеринарно-санитарные качества, морфологические характеристики и перспективы использования этого продукта в пищевой промышленности. Проведено морфологическое исследование бараньей черевы, а также методов её очистки и консервирования для дальнейшего использования в производстве колбасных изделий.

Ключевые слова: *баранья черева, ветеринарно-санитарная оценка, анатомия, морфология, колбасные изделия*

Введение. Баранья черева является натуральной оболочкой, которая находит широкое применение в производстве колбас и других мясных продуктов. Этот продукт имеет долгую историю использования, особенно в кулинарных традициях стран Среднего Востока и Средиземноморья. Череву традиционно применяют для изготовления оболочек для колбасных изделий, таких как сосиски, колбасы и другие мясные продукты. [1,2]

С увеличением интереса к натуральным и полезным продуктам, внимание к таким натуральным оболочкам, как баранья черева, значительно возросло. В то же время её морфологические и питательные свойства, а также влияние на качество конечных продуктов, требуют более глубокого исследования. [3,4]

Цель исследования. Целью настоящей работы является исследование морфологических характеристик бараньей черевы, её ветеринарно-санитарной оценки и изучение потенциала для использования в пищевой промышленности, особенно в производстве колбасных изделий.

Методы отбора проб: Для исследования были отобраны образцы бараньей черевы, которые прошли предварительную очистку и консервирование. Процесс отбора и приемки образцов проводился в соответствии с ветеринарно-санитарными требованиями.

Методы подготовки и исследований. Очистка и консервирование. Процесс очистки и консервирования бараньей черевы проводили в несколько ключевых этапов, которые обеспечивают её подготовку для дальнейшего использования, например, в качестве натуральной оболочки для колбасных изделий. Очистка и консервирование были выполнены в соответствии с санитарно-гигиеническими нормами, чтобы обеспечить безопасность и качество конечного продукта.

Морфологический анализ: Для определения толщины и структуры слоёв черевы, включая подслизистый, мышечный и слизистый слои, использовалась микроскопия с целью оценки их пригодности для использования в пищевой промышленности.

Ветеринарно-санитарная оценка: Пробы черевы проверялись на наличие микробиологических загрязнений, следов инфекционных заболеваний и других нежелательных веществ.

Результаты исследования. Очистка бараньей черевы.

Цель очистки — удалить нежелательные ткани и загрязнения с внутренней и наружной поверхности черевы, сохранив её целостность и пригодность для использования в пищевой промышленности.

Этапы очистки:

1.Удаление внешних загрязнений:

Сразу же после изъятия ЖКТ мы приступили к отделению тонкого кишечника от других частей (от сальника, брыжейки, толстого кишечника). Для этого использовали острые инструменты — ножи или ножницы. Тонкий кишечник аккуратно отделяли от толстого кишечника, при этом важно не повредить его стенки.

Очистка от остатков содержимого

После извлечения тонкого кишечника его очищали от остатков пищевых масс и содержимого кишечника. Этот процесс включает в себя механическое очищение кишечной полости от частиц пищи и слизи. Это делается с помощью продольных разрезов и промывания внутренней поверхности тонкого кишечника с использованием холодной или тёплой воды. Вода должна быть чистой, чтобы избежать дальнейшего загрязнения. (рис.1)

Рисунок 1 - Очистка бараньей черевы

2.Удаление жировых отложений: использовали острые ножи и ножницы чтобы удалить жир, который расположен на внутренней и внешней стороне черевы. Это помогает предотвратить порчу и сохранить её прочность и эластичность.

3.Удаление слизистого слоя, который является внутренним слоем черевы, проводили с помощью механической очистки (скребками и щетками). Это важный этап, так как слизистый слой содержит много органических веществ, которые могут повлиять на качество готового продукта.

4.Удаление серозного слоя: серозный слой, расположенный между слизистым и подслизистым слоями, также удаляется. Он не играет существенной роли в создании оболочек для колбасных изделий, а его удаление помогает улучшить гигиенические характеристики.

5.После удаления всех лишних тканей череву тщательно промывали в холодной воде несколько раз, чтобы удалить остатки загрязнений и частиц тканей.

После очистки череву необходимо сохранить, чтобы она не подвергалась порче до её дальнейшего использования. Консервирование играет важную роль в обеспечении долгосрочного хранения этого продукта.

Далее очищенную череву мы консервировали в растворе соли- это один из самых популярных методов консервирования бараньей черевы. Череву полностью погружали в соляной раствор (солёная вода) с концентрацией соли 10–12%, и оставляли на 3-4 дней.

После этого череву можно сушить или замораживать для дальнейшего использования.

Морфологические характеристики бараньей черевы.

Черева овец состоит из нескольких слоёв: слизистого, серозного, мышечного и подслизистого.[5] В процессе очистки из черевы удалялся слизистый и серозный слои, что позволило сохранить её прочность и эластичность. Подслизистый слой оказался наиболее подходящим для использования в пищевой промышленности благодаря своей прочности и гибкости, что особенно важно при формировании оболочек для колбасных изделий.

Слизистый слой — наружный слой, который служит защитой от внешних факторов. Он легко удаляется в процессе очистки.

Серозный слой — находится между слизистым и подслизистым слоями и также удаляется, так как он может содержать нежелательные вещества, которые не подходят для использования в пищевой промышленности.

Подслизистый слой — самый важный слой, обладающий отличной прочностью и эластичностью. Этот слой сохраняет свою структуру после очистки и является основой для изготовления оболочек для колбас.

Мышечный слой — внутренний слой, также подвергающийся очистке, так как его структура не подходит для использования в качестве оболочки. [7,8]

Оценивали внешний вид черевы: её чистота, отсутствие повреждений, трещин или разрывов.

Черева, отобранные для исследования, имеют высокую степень чистоты. На наружной поверхности отсутствуют видимые загрязнения или остатки жира. Внутренняя поверхность

черевы также очищена от остатков крови и других веществ, что свидетельствует о качественной предварительной обработке.

Черева, подвергшиеся осмотру, не имели трещин или разрывов. Структура материала целая и однородная по всей длине, что подтверждает её пригодность для дальнейшего использования в качестве оболочки для колбасных изделий.

Цвет черевы однородный, без потемнений или изменений оттенка, что говорит о правильной обработке и свежести материала. Текстура черевы плотная и упругая, что подтверждает её качество для дальнейшего использования.

Обсуждение. Полученные результаты подтверждают, что баранья черева может быть использована в пищевой промышленности, в частности для производства колбасных оболочек, при условии соблюдения всех санитарных норм и правил. Эффективность очистки и консервирования черевы напрямую влияет на её безопасность и качество конечного продукта.

Морфологические характеристики, особенно прочность подслизистого слоя, делают баранью череву идеальным материалом для создания натуральных оболочек для колбасных изделий. Важно подчеркнуть, что правильная ветеринарно-санитарная оценка является основным условием обеспечения безопасности и качества продукции.

Заключение. Исследование морфологических характеристик и ветеринарно-санитарной оценки бараньей черевы показало, что этот продукт может быть успешно использован в пищевой промышленности, особенно для изготовления натуральных оболочек для колбасных изделий. Дальнейшие исследования должны быть направлены на разработку оптимальных методов очистки и консервирования, а также на изучение пищевой ценности и воздействия бараньей черевы на качество готовой продукции. [9,10]

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1.Lawrie, R. A., & Ledward, D. A. Lawrie's Meat Science. — 7th ed. — Woodhead Publishing, 2017. — 520 p.

2. Алиева Л. Б. Исследования по санитарно-ветеринарному контролю мясных продуктов в Казахстане / Л. Б. Алиева, Т. В. Иванова. — Алматы: ЖШС "Мир", 2020. — 256 с.

3. Pearson, A. M., & Gillett, T. A. Processed Meats. — 4th ed. — New York: Springer, 1996. — 408 p.

4. Dalby, P. A. The Science of Meat and Meat Products. — 3rd ed. — London: Wiley-Blackwell, 2001. — 320 p.

5. Кондаков И. Н. Ветеринарно-санитарная экспертиза продуктов животного происхождения. — М.: Ветеринарное издательство, 2015. — 224 с.

6. Печкин С. В., Морозова М. П. Современные методы очистки и консервирования мясных продуктов. — М.: МИА, 2019. — 248 с.

7. Stiverson, J. D. The Microbiological Safety of Meat. — Cambridge: Woodhead Publishing, 2010. — 336 p.

8.Jay, J. M. Modern Food Microbiology. — 7th ed. — New York: Springer, 2000. — 800 p.

9. Толстикова Т. С., Новиков А. В. Пищевая безопасность и контроль качества продуктов. — М.: ВМК, 2018. — 320 с.

10. Баймухамбетова Г. Т. Ветеринарно-санитарная экспертиза продуктов животного происхождения / Г. Т. Баймухамбетова, Б. М. Сулейменов. — Алматы: Астана-Прес, 2017. — 240 с.

ТҮЙІН

Бұл жұмыста сою пунктінде 8 айлық ет тұқымды қошқарлардан жиналған қой басының зерттеу нәтижелері келтірілген. Ветеринариялық-санитарлық қасиеттер, морфологиялық сипаттамалар және осы өнімді тамақ өнеркәсібінде пайдалану перспективалары бағаланды. Қой басының морфологиялық зерттеуі, сондай-ақ шұжық өндірісінде одан әрі пайдалану үшін оны тазарту және консервілеу әдістері жүргізілді.

RESUME

This paper presents the results of a study of lamb heads collected from 8-month-old sheep of meat breeds at a slaughterhouse. The veterinary and sanitary qualities, morphological characteristics and prospects of using this product in the food industry were evaluated. A morphological study of lamb chops, as well as methods of its cleaning and canning for further use in the production of sausage products, has been carried out.

УДК 621.892
Агаев Д., студент
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана, г. Уральск
Мурзагалиева А.А., руководитель
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана, г. Уральск

СМАЗКА И СМАЗОЧНЫЕ МАТЕРИАЛЫ

АННОТАЦИЯ

В качестве основы смазочных жидкостей традиционно используются минеральные базовые масла нефтяного происхождения либо синтетические жидкости, полученные химическим путём, а также их смеси. В индустрии нефти и газа смазочные жидкости применяются повсеместно – от добычи и бурения скважин до переработки и транспортировки. Можно выделить несколько ключевых направлений использования смазочных масел в данной отрасли: ионные жидкости, применение нанотехнологий. Смазочные жидкости играют критически важную роль в бесперебойной работе нефтегазового оборудования, обеспечивая снижение трения, защиту от износа и коррозии, охлаждение и очистку узлов машин.

Ключевые слова: *смазочные вещества, трение, компрессоры и насосы, буровые растворы и специальные смазочные составы*

Введение. Одним из наиболее эффективных путей обеспечения надежности и долговечности подвижных сопряжений деталей машин и механизмов и минимизации энергетических потерь при их эксплуатации является использование в качестве компонентов этих сопряжений смазочных материалов. Смазочный материал в реальных машинах всегда присутствует и рассматривается в трибологии как самостоятельное *третье тело*. Это третье тело взаимодействует как с первым и вторым телами, так и с окружающей средой. В ряде случаев окружающая среда оказывается способной влиять на изменение свойств первого, второго и третьего тел. При этом существует взаимное влияние между каждым телом и внешней средой.

Смазочные материалы - вещества, обладающие смазочной способностью и используемые для смазывания трущихся поверхностей. Применяются для снижения износа, предотвращения заедания и задира поверхностей трения деталей, удаления продуктов износа и отложений из зоны трения, защиты от коррозии, герметизации зазоров и др. Смазочные материалы делятся на: жидкие смазочные масла (базовые без присадок и товарные), в том числе смазочно-охлаждающие жидкости (СОЖ); пластичные смазки; твёрдые смазки; газообразные (например, пары́ углеводородов) продукты. По происхождению базовые масла могут быть нефтяными, синтетическими, растительными и смешанными [1].

По назначению товарные масла бывают: моторные, индустриальные, энергетические и др. Выбор смазочных материалов зависит от конструкции, назначения, условий работы узлов трения и деталей машин и механизмов и других факторов. Смазочные материалы, обеспечивающие помимо смазывающего также охлаждающее, диспергирующее или моющее действие, называются смазочно-охлаждающими технологическими средствами, от которых в большинстве случаев требуется обеспечение одновременно нескольких действий в различной степени. Смазочно-охлаждающие технологические средства делятся на газообразные, СОЖ, пластичные и твёрдые [2].

Материал и методы исследования. Технология производства смазочных масел. Производство смазочных жидкостей – технологически сложный процесс, включающий глубокую переработку нефти и точное смешение компонентов. Упрощённо его можно разделить на два этапа: получение базового масла с требуемыми свойствами и приготовление готового продукта путём добавления присадок.

Производство базовых масел. Исходным сырьём для минеральной основы служит тяжелая фракция нефти – вакуумный дистиллят (вакуумный газойль), выделяемый при

атмосферно-вакуумной перегонке. Далее с вакуумным дистиллятом проводят процессы очистки и доработки, цель которых – удалить нежелательные компоненты (ароматика, сернистые соединения, парафиновые воски) и улучшить показатели будущей основы. Классический маршрут включает селективную очистку растворителями (например, экстракция ароматических соединений растворителем, таким как фурфурол), затем депарафинизацию – удаление твёрдых парафинов (восков) для снижения температуры застывания. В современных технологиях всё чаще применяются процессы гидрогенизации: гидрокрекинг (глубокое каталитическое гидрирование) и последующая гидроизомеризация парафиновых цепей. Эти процессы позволяют существенно улучшить качество базы – уменьшить долю ароматических и гетероатомных веществ, повысить насыщенность углеводородов – практически независимо от типа исходной нефти. На выходе гидрокрекинга получают так называемые необычные базовые масла (Group II+ и III, по API), отличающиеся высоким индексом вязкости, низкой летучестью, отличной стабильностью и очень низким содержанием серы. Обычно после основных стадий также проводится гидроочистка-финишинг (hydrofinishing) – легкое гидрирование для улучшения цвета, удаления следов нестабильных остатков и придания окончательной стабильности маслу. Если исходным сырьём служит не нефть, а, например, природный газ (процесс GTL – gas-to-liquids) или другое сырьё, можно синтезировать базовые масла напрямую (например, ПАО получают каталитической полимеризацией олефинов, сложные эфиры – реакцией многоатомных спиртов с карбоновыми кислотами и пр.). Развитое направление – регенерация отработанных масел: сброшенные масла собирают и перерабатывают для повторного использования. При регенерации проводят очистку от загрязнений, удаляют присадки и продукты разложения (например, вакуумной перегонкой, экстракцией, гидроочисткой) и получают пригодную базу. Выход регенерированного базового масла составляет около 60% от массы исходного отработанного масла, и по качеству оно может быть сопоставимо с оригинальным минеральным базовым маслом. Этот процесс имеет важное экологическое значение, позволяя снизить потребность в свежей нефти и уменьшить количество отходов [3-5].

Приготовление готового продукта. На этапе смешения (блендинга) к базовому маслу добавляются присадки в строго определённых пропорциях. Формирование рецептуры – высокоточный инженерно-химический процесс: компоненты присадок могут влиять друг на друга, проявлять синергию или антагонизм. Поэтому часто присадки вводят не по отдельности, а комплексным пакетом, разработанным для данного класса масел. Например, для моторного масла применяют пакет детергентно-диспергирующих и антиокислительных присадок, включающий моющие средства (нейтрализаторы кислот), дисперсанты, антиокислители, противоизносные вещества и модификаторы трения. В более простых индустриальных маслах (гидравлических, турбинных) пакет присадок гораздо скромнее – главным образом антиокислительные, антикоррозионные и антипенные добавки, иногда противоизносные – а их концентрация может составлять доли процента. Смесь базы с присадками тщательно гомогенизируется. Готовый продукт затем проходит контроль качества – проверку соответствия спецификациям (вязкость при разных температурах, температура вспышки, кислотность, склонность к пенообразованию, тесты на износ и др.) – в специализированных лабораториях. Только убедившись, что все параметры в норме, масло отправляют потребителю [6-7].

Основные области применения в нефтегазовой отрасли В нефтегазовой отрасли смазочные материалы используются повсеместно, начиная от этапов добычи и бурения скважин и заканчивая стадиями переработки и транспортировки сырья.

Можно выделить ряд ключевых областей применения смазочных масел в данной сфере деятельности:

В индустрии нефти и газа смазочные жидкости применяются повсеместно – от добычи и бурения скважин до переработки и транспортировки:

Компрессоры и насосы. Газовые компрессоры (например, нагнетающие природный газ) требуют специальных компрессорных масел, устойчивых к разжижению газом и образованию конденсата. Такие масла обычно маловязкие (для высокоскоростных компрессоров), с отличной окислительной стабильностью и антипенными свойствами. Некоторые компрессоры (в холодильных установках для сжижения газа) работают с холодными жидкостями – там

применяются низкотемпературные компрессорные масла на основе синтетических углеводородов или алкилбензолов, совместимые с хладагентами. Насосы (например, многофазные насосы для перекачки нефти) также содержат подшипники и уплотнения, требующие смазки – зачастую та же категория масел, что и для редукторов или гидравлики, в зависимости от конструкции [8].

Буровые растворы и специальные смазочные составы. Хотя буровой раствор (буровой "泥" – mud) в первую очередь предназначен для очистки скважины и поддержания давления, он также выполняет функцию смазки долота и бурильной колонны. В сложных случаях в буровые растворы добавляют смазывающие добавки – например, гидрофобные масла или специальные полимеры, снижающие трение между трубой и породой. Кроме того, при свёртывании бурильных труб применяются консервационные масла для предохранения труб от коррозии при хранении. В нефтегазовой отрасли используются и узкоспециализированные смазочные материалы, например: смазывающие композиции для резьбовых соединений труб (обычно густые пасты с твёрдыми смазками типа дисульфида молибдена), смазки для подшипников бурового оборудования, масла для цепных приводов и др. Хотя эти материалы специфичны, их базовые принципы схожи – высококачественная база плюс присадки, адаптированные под задачу (например, повышенная адгезия к металлу, устойчивость к воде или кислотным газам и т.п.).

Таким образом, смазочные жидкости сопровождают практически каждую стадию нефтегазового производства. Правильный выбор масла для каждого узла – залог надёжности техники: использование неподходящей смазки грозит ускоренным износом, выходом оборудования из строя и простоями, что в отрасли с высокими затратами времени и денег недопустимо.

Результаты исследования. Новейшие разработки и современные тенденции

Научно-технический прогресс значительно изменяет мир смазочных материалов. В последние годы наблюдаются несколько ключевых тенденций в развитии смазочных жидкостей, направленных на повышение эффективности и экологичности:

Применение нанотехнологий. Одна из революционных инноваций – внедрение наночастиц в качестве присадок. Наноматериалы (частицы металлов и оксидов – например, CuO, ZnO, ZrO_2; графеновые пластинки; нанотрубки и др.) добавляются в масло в малых концентрациях (<2%) и способны существенно улучшать свойства трения и износа. Механизм их действия может заключаться в заполнении неровностей поверхностей ("эффект подшипников качения" для шарообразных наночастиц), в образовании защитных пленок или в химическом взаимодействии с поверхностью металла. Исследования показывают, что даже небольшое количество нанодобавок снижает коэффициент трения и износ сильнее, чем традиционные присадки. Например, наночастицы оксидов меди и цинка продемонстрировали эффективность как антифрикционные и противоизносные добавки сверх стандартных пакетов. Разработка наносмазок (nano-lubricants) – актуальное направление, обещающее создание масел для сверхнагруженных узлов с повышенным сроком службы.

Ионные жидкости. В качестве альтернативы традиционным углеводородным маслам исследуются ионные жидкости – органические соли, жидкие при комнатной температуре. Ионные жидкости привлекают внимание из-за крайне низкой испаряемости (нулевого давления пара), негорючести и высокой термической стабильности. Они способны работать при экстремально высоких температурах и нагрузках, где обычные масла разрушаются. Кроме того, варьируя структуру катиона и аниона, можно целенаправленно "настраивать" их свойства – от смазывающей способности и полярности до совместимости с разными материалами. Эксперименты показали, что некоторые ионные жидкости превосходят коммерческие масла по противоизносным характеристикам в контакте металл-металл. Пока что препятствием остаётся высокая стоимость этих веществ и недостаточная изученность долгосрочного поведения, поэтому на практике их рассматривают скорее как высокоэффективные присадки или компоненты для особых случаев. Тем не менее, в перспективе ионные жидкости могут занять свою нишу в смазке узлов, где требуются уникальные сочетания свойств [9].

Экологические аспекты. Использование смазочных материалов влечёт за собой важные экологические вопросы. Традиционные минеральные масла, попадая в окружающую среду, разлагаются очень медленно и могут накапливаться в почве и водоёмах, нанося вред

экосистемам. Продукты нефтяного происхождения часто токсичны для водной флоры и фауны, а некоторые компоненты отработанных масел обладают канцерогенным действием. В нефтегазовой отрасли риск утечек и проливов смазочных жидкостей особенно высок – оборудование работает в полевых условиях, нередко под открытым небом, на шельфе, в Арктике, где очистка загрязнений затруднена. Поэтому экологическая безопасность смазочных масел – приоритет для современных предприятий. Ниже рассмотрены основные аспекты экологичности: *Биоразлагаемость.* Одним из ключевых показателей «экологичности» масла является степень его биоразложения. Считается, что масло приемлемо для окружающей среды, если за 28 дней разлагается не менее 60% его состава. Минеральные масла в чистом виде этим требованиям не отвечают, поэтому для повышения биоразлагаемости используют смеси с натуральными эфирами или полностью растительные базы. Современные разработки позволяют получать смазочные жидкости из растительного сырья с биоразлагаемостью 70–100%. Такие масла содержат в основе триглицериды или их производные, которые способны разрушаться микроорганизмами гораздо быстрее, чем сложные углеводороды нефти. В идеале, как отмечают исследователи, смазочные масла для применения в природе (лесное хозяйство, морская техника, бурение на шельфе) должны состоять исключительно из биоразлагаемых компонентов, чтобы исключить долгосрочное негативное воздействие [10-12].

Правовое регулирование. Экологические аспекты использования смазочных материалов закрепляются на законодательном уровне. Существуют стандарты и директивы, ограничивающие содержание вредных веществ в составах (например, Евросоюз регулирует содержание полиароматических соединений в базовых маслах, фосфора в моторных маслах и т.п.). Для морских и прибрежных применений действуют правила, требующие применения Environmentally Acceptable Lubricants (EAL) – масел, соответствующих строгим критериям биоразлагаемости, малой токсичности и минимальной биоаккумуляции. Так, США с 2013 года через EPA предписывают использование биоразлагаемых смазок на судах и офшорных платформах вблизи водной среды. В России требования к биоразлагаемости смазочных материалов пока менее жёсткие, но компании добровольно внедряют стандарты экологической безопасности в рамках политики устойчивого развития. В конечном счете, экологические нормы становятся едиными во всем мире, стимулируя переход на более чистые технологии производства и применения смазочных жидкостей.

Заключение. Смазочные жидкости играют критически важную роль в бесперебойной работе нефтегазового оборудования, обеспечивая снижение трения, защиту от износа и коррозии, охлаждение и очистку узлов машин. Будучи высокотехнологичными продуктами нефтехимии, современные смазочные масла представляют собой тщательно сбалансированные композиции из базовых основ и присадок, составленные с учётом требуемых физико-химических свойств. Разнообразие условий эксплуатации в нефтегазовой отрасли диктует широкий спектр применяемых масел – от тяжёлых редукторных до лёгких гидравлических, от минеральных до полностью синтетических. Тенденции развития смазочных материалов чётко ориентированы на повышение эксплуатационных характеристик (через новые виды основ, наноприсадки, интеллектуальные системы мониторинга) и на улучшение экологической совместимости (разработка биоразлагаемых и нетоксичных составов, организация замкнутого цикла использования). Эксперименты показали, что некоторые ионные жидкости превосходят коммерческие масла по противоизносным характеристикам в контакте металл-металл. Можно ожидать, что дальнейший прогресс в химии и трибологии принесёт ещё более долговечные, эффективные и экологически безопасные смазочные жидкости, что, в свою очередь, повысит надёжность и устойчивость нефтегазовой отрасли в целом. Исследования показывают, что даже небольшое количество нанодобавок снижает коэффициент трения и износ сильнее, чем традиционные присадки. Например, наночастицы оксидов меди и цинка продемонстрировали эффективность как антифрикционные и противоизносные добавки сверх стандартных пакетов. Разработка наносмазок (nano-lubricants) – актуальное направление, обещающее создание масел для сверхнагруженных узлов с повышенным сроком службы [10-12].

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Трибология. Смазочные материалы и технические жидкости / под ред. Г. В.

Верещагина. — М. : Машиностроение, 2015. — 456 с.
2. Дубровин А. А. Курс лекций по смазочным материалам. — СПб. : Политех, 2019. — 240 с.
3. Попков В. А. Технология переработки нефти и газа. — М. : Химия, 2020. — 384 с.
4. Власов О. Б. Смазочные материалы: классификация, свойства, применение. — Екатеринбург : УрФУ, 2021. — 310 с.
5. Козлов А. Ю. Современные синтетические и полусинтетические масла. — Казань : КНИТУ, 2017. — 275 с.
6. Горбунов А. Н., Гречишников В. В. Технология смазочных материалов и жидкостей. — М. : Машиностроение, 2010. — 292 с.
7. Ратников В. Н., Ведерников В. М. Смазочные жидкости и материалы: свойства, применение, технологии. — СПб. : Профессия, 2013. — 336 с.
8. Яковлев В. Л. Смазочные жидкости: фундаментальные основы, методы испытаний, технологии производства. — М. : Наука, 2014. — 360 с.
9. Тараненко И. М. Смазочные вещества и масла: физико-химические основы и производство. — Харьков : ХНУ, 2005. — 298 с.
10. Sundararajan T., Bhushan B. Friction and Wear of Materials. — New York : Wiley, 2006. — 400 p.
11. Bühler M. J. Nanomechanics of Materials. — Berlin : Springer, 2007. — 378 p.
12. Petrovic Z. S., Bajic A. Lubricants and Lubrication: Advances and Applications. — Amsterdam : Elsevier, 2017. — 420 p.

ТҮЙІН

Майлау сұйықтықтарының негізі ретінде дәстүрлі түрде мұнай тектес минералды негіз майлары немесе химиялық жолмен алынған синтетикалық сұйықтықтар, сондай-ақ олардың қоспалары қолданылады. Мұнай және газ өнеркәсібінде майлау сұйықтықтары барлық жерде қолданылады-Ұңғымаларды өндіру мен бұрғылаудан бастап өңдеу мен тасымалдауға дейін. Осы салада майлау майларын қолданудың бірнеше негізгі бағыттарын ажыратуға болады: иондық сұйықтықтар, нанотехнологияларды қолдану. Майлау сұйықтықтары үйкелісті азайтуды, тозудан және коррозиядан қорғауды, машина тораптарын салқындатуды және тазалауды қамтамасыз ететін мұнай-газ жабдығының үздіксіз жұмысында маңызды рөл атқарады.

RESUME

Mineral base oils of petroleum origin or synthetic liquids obtained by chemical means, as well as mixtures thereof, are traditionally used as the basis of lubricating fluids. In the oil and gas industry, lubricants are used everywhere, from extraction and drilling to refining and transportation. There are several key areas of use of lubricating oils in this industry: ionic liquids, the use of nanotechnology. Lubricating fluids play a critical role in the smooth operation of oil and gas equipment, providing friction reduction, wear and corrosion protection, cooling and cleaning of machine components.

UDC 621.357.7
Amangeldiyev M.Zh., Baktygaliyev M.N., students
West Kazakhstan Agrarian and Technical University named after Zhangir khan, Uralsk
Sataeva S.S., research supervisor
West Kazakhstan Agrarian and Technical University named after Zhangir khan, Uralsk,

NICKEL-BASED METAL SURFACE COATINGS

ANNOTATION

Nickel plating of corrosion-resistant steels is associated with a number of difficulties associated with the presence of a very dense passive film on their surface, which prevents the adhesion of the nickel coating to the base. To solve the problem of stainless steel coating, a number of compositions and process flow charts have been developed based on the fact that activation and nickel plating are carried out in the same solution without removal from the bath and intermediate rinsing.

The paper examines black nickel coatings, which are used to increase light absorption in optical instrument making and for decorative finishing. Typical compositions of black nickel plating baths are given. The stages of cleaning the nickel plating electrolyte are shown. The influences of deposition parameters on the properties of nickel coatings, electrolyte acidity and current density, cathode and anodic current densities, temperature, electrolyte mixing and impurities are studied. Preliminary nickel plating in an electrolyte allows for the application of nickel coatings with sufficiently high adhesion to the base.

Keywords*: steel, nickel plating, corrosion, electrolyte, cathode and anodic current density.*

The problem of creating materials with high wear resistance and low coefficient of friction remains relevant, so wear-resistant coatings are increasingly attracting the attention of researchers [1.2].

Chemical nickel plating is widely used in the technology due to the high quality of nickel-based coatings [3.4].

Nickel plating is the process of coating steel products with a layer of nickel to improve their corrosion resistance, give a decorative appearance, increase wear resistance and resistance to high temperatures.

The stages of this process are: surface preparation, etching, nickel coating, washing and drying.

Nickel plating is the process of coating steel products with a layer of nickel to improve their corrosion resistance, give them a decorative appearance, increase wear resistance and resistance to high temperatures. The stages of this process are: surface preparation, etching, application of the nickel coating, washing and drying.

Nickel plating of stainless steel. Nickel plating of corrosion-resistant alloys is associated with a number of difficulties due to the presence of a very dense passive film on their surface, which prevents the coating from adhering to the substrate. Activation in acidic solutions, as a rule, does not give positive results, since during subsequent washing, stainless steel is again instantly passivated [5].

To solve the problem of coating stainless steel, a number of formulations and technological schemes have been developed based on the fact that the activation and application of nickel coating (tightening) are carried out in the same highly chloride and very acidic nickel plating electrolyte. Reliable results are obtained by pre-nickel plating in a solution containing hexavodium nickel chloride (200-250 g/l) and hydrochloric acid (50-100 g/l). To activate the stainless steel surface, the parts are pre-soaked in a solution without current for 0.5-1.0 minutes, and then nickel-plated in the same solution for 5 minutes at a current density of ik = 5 A / dm^2. The electrolyte temperature is 18-30 ^{0}C. Depending on the concentration of hydrochloric acid, the current yield of nickel is 5-10%.

In 5 minutes of electrolysis, 0.3 to 0.5 microns of nickel is deposited on the surface of stainless steel. The initial current boost, 1.5 times the operating current density, contributes to better adhesion of nickel to steel for the first 30 seconds. After nickel plating in the specified electrolyte, the parts are washed and hung in a conventional nickel plating bath to deposit the desired thickness.

Black nickel coatings. Black nickel coatings are used to increase light absorption in optical instrument making and for decorative finishing. The widespread use of black nickel for decorative finishing of various products is due to its higher hardness and strength compared to oxide films [6.7].

The coloration of black nickel is due to metallic nickel dispersed in a mass of zinc hydroxide and nickel and zinc sulfides. The black color is similar to a black photographic image formed by silver particles evenly distributed in a mass of gelatin. Black nickel plating has a number of disadvantages: low corrosion resistance, ductility, and poor adhesion to the base metal, especially when applied to steel. Therefore, when depositing black nickel, pre-deposition of a sublayer of copper or brushed nickel is used. The thickness of the black nickel layer does not exceed 0.5÷1.0 microns. Corrosion resistance is determined by the corrosion resistance of the sublayer applied under black nickel. The following are typical compositions of black nickel plating baths, g/l (Table1),:

Table 1- Typical compositions of black nickel plating baths, g/l

Electrolyte components	Electrolyte number		
	1	2	3
$NiSO_4 \cdot 7H_2O$	75	-	144
$NiSO_4 \cdot (NH_4)_2SO_4 \cdot 6H_2O$	45	-	-
$ZnSO_4 \cdot 7H_2O$	38	-	-
$NaSCN \cdot 2H_2O$	15	15	-
$NiCl_2 \cdot 6H_2O$	-	75	-
NH_4Cl	-	30	-
$ZnCl_2$	-	30	-
$(NH_4)_6Mo_7O_{24} \cdot 4H_2O$	-	-	30
H_3BO_3	-	-	23
pH	5,6÷5,9	4,9÷5,2	4,3÷4,7
Ik, A/dm^2	0,1÷0,5	0,2	0,2÷0,5
t, ^0C	25÷35	20÷25	55÷60

The stability of the baths is achieved by controlling and regulating the pH using H_2SO_4 or NaOH. The deep black color depends on the correct choice of current density.

Nickel and stainless steel are used as anodes. The coating application time is from 10 to 40 minutes.

To increase corrosion resistance and abrasion resistance, parts after coating with black nickel are passivated in a hot 5% solution of $K_2Cr_2O_7$ and wiped with napkins soaked in liquid lubricating oil, or coated with colorless varnish.

Removal of poor-quality black nickel coating is carried out in diluted (1:1) hydrochloric acid at $18 \div 25^0C$ for 2÷4 minutes.

Nickel Plating Electrolyte Purification

Impurities of copper and zinc are removed from the solution by selective purification, i.e. by direct current treatment (ik = 0.1÷0.2 A/dm^2) with intensive stirring. For this purpose, corrugated steel cathodes having a larger surface area than flat cathodes are hung on the cathode rods. In order to reduce the likelihood of co-release of nickel, the electrolyte is sometimes acidified to pH = 3. The study is carried out until a light nickel precipitate begins to form on the cathode [8].

To remove iron, hydrogen peroxide is introduced into the solution at operating pH, which oxidizes divalent iron ions to trivalent, as a result of which the latter precipitate as $Fe(OH)_3$. The precipitated hydroxide is filtered out. The hydrate formation process is rather slow, therefore, after the introduction of the oxidant (H_2O_2, $KMnO_4$), filtration should be carried out no earlier than a day later.

Organic impurities that cause pitting and porosity are removed by oxidizing them with hydrogen peroxide or potassium permanganate, followed by treatment with activated carbon.

During intensive operation of the nickel plating bath, continuous filtration of the electrolyte must be carried out, since the key to a high-quality nickel coating is the purity of the electrolyte, its perfect transparency and compliance with the pH norm.

Electrolyte analysis. The analysis of the electrolyte for the presence of impurities is carried out by analytical methods in the laboratory. To ensure the normal operation of the bath, the pH of the electrolyte is measured at least once per shift.

The presence of iron and mechanical impurities in the electrolyte can be determined by the appearance of the electrolyte. To do this, it is enough to pour the electrolyte into a transparent glass and look at the light. A high-quality electrolyte should be completely transparent and have an emerald green color [9].If contamination of the electrolyte does occur, then cleaning should be carried out according to the following scheme:

- The first stage: prior to selective purification, the electrolyte is purified from iron by oxidizing it to a 3-valence state with hydrogen peroxide. To do this, a 30% solution of hydrogen peroxide is injected into the solution at the rate of 1 ml per 1 liter of solution.

When working with pH, ions of trivalent iron are hydrolyzed and precipitated as $Fe(OH)_3$. For more complete precipitation of iron, the electrolyte is alkalized to pH=6.0 with the addition of soda ash or nickel carbonate.

Introduction of UK peroxide to the electrolyte allows learning to clean chromium together with iron. In the presence of hexavalent chromium peroxide, scientists use hexavalent chromium not as an oxidizer, but as a reducing agent. In this case, hydrogen peroxide itself, reducing hexavalent chromium, is oxidized to oxygen by reaction:

$$3H_2O_2 + Cr_2O_7 + 2H^+ \rightarrow 2Cr(OH)_3 + 3O_2 + H_2O$$

After filtration, the pH of the electrolyte is adjusted to the working value, and if selective purification is necessary, to pH≈3.

Second stage: after filtration and removal of iron and chromium hydroxides, the electrolyte is acidified to pH≈3. Acidification is carried out so that during further selective purification from copper and zinc ions, the current efficiency of nickel on the corrugated cathode is as low as possible, which is necessary to reduce nickel losses during purification.

Initially, the deposit on the corrugated cathode has a dirty gray color and contains a large amount of impurities. As the electrolyte is cleaned, the precipitate brightens. The cleaning process must be carried out until light precipitation is obtained on the entire surface of the corrugated cathode.

The third stage: after the end of selective purification, the pH of the electrolyte must be adjusted to normal. It is better to carry out alkalization with carbon dioxide or soda ash. To reduce hydrate formation, the solution must be poured in a thin stream with intensive stirring. However, even with this method of electrolyte alkalinization, the possibility of hydrate formation is not excluded, and the solution may lose its transparency. It must be remembered that during the subsequent exposure of the electrolyte, the formed hydroxides partially dissolve, which will lead to an increase in pH. Therefore, in the case of turbidity of the solution, alkalinization must be completed to a pH value 0.1÷ 0.2 units less than the optimal value, i.e. at pH≈4.1.

The dissolution of precipitating nickel hydroxides in a very small excess of acid occurs very slowly, therefore, the electrolyte must be maintained for several hours before filtration.

The fourth stage: Purification of the electrolyte from organic impurities is carried out by treatment with activated carbon. The electrolyte is pumped into a spare bath through a filter with activated carbon applied to the filtration surface of the installation.

Before using fresh activated carbon, it must be treated with 0.1 N HClsolution. Coal has an alkaline reaction, as a result of which, upon contact with the nickel plating electrolyte, the pores of activated carbon are instantly filled with nickel hydroxides. As a result, coal completely loses its adsorption capacity.

A clean electrolyte should be perfectly transparent and have an emerald green color. Nickel electrolytes are the most sensitive to contamination and therefore the requirements for their purity are very strict.

The effect of deposition parameters on the properties of nickel coatings. The structure and properties of nickel coatings depend on electrolysis parameters such as electrolyte pH, current density, temperature, mixing, presence of impurities, and filtration intensity. All of them are not only within very narrow acceptable ranges, but also in close relationship with each other. The deviation of one of the parameters inevitably leads to the need to adjust the others. In order to competently and correctly manage the process, a deep understanding and knowledge of the causes and negative consequences of leaving any parameter out of the acceptable range is required [10].

The effect of electrolyte acidity and current density. The acidity of the electrolyte and the current density are very important and interrelated parameters of the nickel plating electrolyte. The pH value of the nickel plating electrolyte should be in a fairly narrow range (pH = 4.5÷5.5).

During the operation of the nickel plating bath, the pH of the electrolyte is constantly changing and, as a rule, increases. This is due to the fact that during the normal active operation of the anodes (without passivation and corresponding acidification), the electrolyte is alkalized due to the combined release of hydrogen at the cathode with nickel. Naturally, the strongest electrolyte alkalinization occurs in the cathode space.

Influence of cathodic current density. The cathode current density determines the performance of the nickel plating process. Modern nickel plating electrolytes can operate in a wide range of current densities (from 0.5 to 8 A/dm^2).

The cathode current density depends on factors such as temperature, pH of the electrolyte, concentration of nickel ions, and the presence and intensity of mixing. The lower limit of 0.5 A/dm^2 corresponds to the minimum current density at which satisfactory quality nickel precipitates are obtained.

The upper limit of the current density range of 8 A/dm^2 is limited by diffusion limitations and its excess leads to dendrite formation. The optimal cathode current density for most nickel plating electrolytes is in a narrower range of 3.5-5.0 A/dm^2.

Influence of anode current density. The optimal value of the anode density in modern electrolytes is in the range of 2.5÷3.0 A/dm^2. Reducing the anode current density below 2.5 A/ dm^2 at an optimal cathode current density of 4 A/ dm2 requires an excess of the anode surface over the cathode 1.5÷2.0 times, which is technically not always feasible. The anodes cannot operate at current densities above 3A/dm^2 due to their passivation.

The temperature of the electrolyte has the greatest influence on the magnitude of the cathode and anode current densities.

The influence of temperature. An increase in temperature makes it possible to significantly reduce the diffusion limitations and, as a result, increase the permissible current density. The optimal temperature is 55÷60^{0}C.

Operation at temperatures below 50^{0}C leads to the need to reduce the current density. It should also be noted that working at low temperatures leads to an increase in the fragility of the coating and a greater likelihood of pitting.

When the temperature rises to 55÷60 ^{0}C, the cathode current density can be increased to 4-5 A/dm^2. An increase in current density above 60 ^{0}C leads to a decrease in gloss and excessive evaporation of the electrolyte [10.11].

The effect of mixing. Mixing of the electrolyte, as well as increasing the temperature, accelerates diffusion processes and therefore makes it possible to increase the permissible cathode current density by 1.5-2.0 times. In addition, mixing reduces the likelihood of pitting formation, as it helps to detach hydrogen bubbles from the cathode surface.

The influence of impurities. Nickel plating electrolytes are extremely sensitive to impurities. Contamination of the electrolyte with impurities is possible due to the following reasons:

− corrosive dissolution of parts that have fallen to the bottom of the bath (impurities correspond to the metal composition of the fallen parts);

− the use of low-grade anode material;

− the electrolyte level in the process baths is higher than the water level in the rinse baths;

− poor quality rinsing of parts before the nickel plating operation;

− hangers with parts are left in the nickel plating bath without current;

− compressed air used for mixing is not cleaned of oil;

− ingress of organic contaminants from the covers;

− accumulation of electrochemical decomposition products of gloss-forming additives;

− corrosion dissolution of non-overlapping areas on complexly profiled parts (holes, narrow grooves, etc.).

Conclusions. The corrosion resistance of metal is an important indicator for coatings. The most correct idea of the corrosion resistance of products can be obtained by testing under natural operating conditions.

Nickel plating allows to significantly extend the service life of steel products, improve their performance characteristics, increase resistance to corrosion and wear, and also give an attractive appearance.

Additional benefits include improved adhesion for subsequent coatings and reduced friction between surfaces, making this process popular in a variety of industries.

The variety of nickel plating methods allows you to choose the optimal method depending on the requirements for strength, hardness and resistance to external factors.

REFERENCES

1. Skryabin V.A. Physical and mechanical properties of galvanic chromium coatings on steel-based parts. Technology of metals, 2015, №.10, P. 43-47.

2. Skryabin V.A. Formation of surfaces of parts made of aluminum alloys with a nickel-rhenium-phosphorus coating. All materials.Encyclopedic reference book, 2017, №.1, P. 31-37.

3. Skhirtladze A.G., Skryabin V.A., KarasevN.Ya. et al. Improving the technology of nickel plating of parts made of aluminum alloys. // Technology of metals. - 2012. - №. 8. - P. 39-42.

4. Skryabin V.A., Skhirtladze A.G. Technological support of the quality of processing complex-shaped parts with compacted finely dispersed media. StaryOskol, Fine science-intensive technologies, 2015.

5. Types of hyperaccumulative plants - http://agrohimija24.ru/ mikroelementy/ 2084-vidy-rasteniy-giperakkumulyatorov.html.

6. Sem heavy metal hyperaccumulators. Cruciferae and mechanisms of their resistance in connection with the problem of phytoremediation. https:// www.rfbr.ru/rffi/ru/project_search/o_44153.

7. Jun Chen, Na Li, Sheng Han, Yuankai Sun, Lili Wang, ZhiliQu, Meixue Dai, Guoyan Zhao. Characterization and bioremediation potential of nickel-resistant endophytic bacteria isolated from the wetland plant Tamarixchinensis // FEMS Microbiology Letters. 2020. V. 367 (12). fnaa098. https://doi.org/10.1093/femsle/fnaa098.

8. Atiq-ur-Rehman S., Iqbal M.Z. Level of heavy metals in the foliage of naturally growing plants collected from Korangi and Landhi industrial areas of Karachi city. Pakistan // Pak. J. Bot. 2008. V. 40(2). P. 785-789.

9. Mikheeva E.V., Baytimirova E.A., Medvedev O.A. The impact of natural geo-chemical factors on the health of the population of the Middle Urals // Human ecology. 2010. Issue 1. pp. 14-18. https://studylib.ru/doc /2272845/ vozdejstvie-prirodnogo-geohimicheskogo -faktora.

10. Garside M. Nickel production in major countries 2010-2020. Feb 16. 2021. https://www.statista.com/statistics/264642/nickel-mine-production-by-country/

11. Virbilis, S. Galvanic engineering for craftsmen / - M.: Metallurgy, 1990. - 208 p.

ТҮЙІН

Мақала металл беттеріне арналған никель жабындарына, коррозияға төзімді болаттарды никельмен қаптауға арналды. Процестің негізгі күрделілігі жабынның адгезиясына кедергі келтіретін тығыз пассивті пленканың болуымен байланысты. Аралық жуусыз бір ерітіндіде бір мезгілде белсендіруді және никельдеуді қамтитын технологиялық шешімдер қарастырылды. Оптикалық аспапта және сәндік әрлеуде қолданылатын қара никель жабындарына ерекше назар аударылды. Қара никельмен қаптауға арналған ванналардың құрамы келтірілді, электролитті тазарту қадамдары сипатталды және жабындардың қасиеттеріне әсер ететін факторлар: қышқылдық, ток тығыздығы, температура, араластыру және қоспалар зерттелді. Арнайы электролитте алдын-ала никельмен қаптау жабынның негізге жоғары адгезиясына қол жеткізуге мүмкіндік береді.

АННОТАЦИЯ

Статья посвящена никелевым покрытиям для металлических поверхностей, в частности, никелированию коррозионно-стойких сталей. Основная сложность данного процесса связана с наличием плотной пассивной пленки, препятствующей адгезии покрытия. Рассмотрены технологические решения, включающие одновременную активацию и никелирование в одном растворе без промежуточной промывки. Особое внимание уделено черным никелевым покрытиям, применяемым в оптическом приборостроении и декоративной отделке. Приведены составы ванн для черного никелирования, описаны этапы очистки электролита и исследованы факторы, влияющие на свойства покрытий: кислотность, плотность тока, температура, перемешивание и примеси. Предварительное никелирование в специальном электролите позволяет добиться высокого сцепления покрытия с основой.

UDC 628.31

Atuova Sh.E., Beketayeva G.K., students
West Kazakhstan Agrarian and Technical University named after Zhangir khan, Uralsk
Sataeva S.S., research supervisor
West Kazakhstan Agrarian and Technical University named after Zhangir khan, Uralsk

NATURAL SORBENTS AND THEIR USE FOR WATER PURIFICATION

ANNOTATION

With the development of industry, pollution of water bodies with heavy metal salts, phenol, formaldehyde, petroleum products, etc. is observed all over the world. Today, the issue of the shortage of clean drinking water is becoming more acute. The main reasons for the shortage are population growth, environmental disruption and high water consumption.

The article discusses the qualitative characteristics and application possibilities of some natural sorbents. The proposed technological solutions for the neutralization of surface waters using natural sorbents make it possible to obtain water purified to the required standards and return valuable raw components to the technological cycle.

Keywords: *natural sorbents, zeolites, saponites and clays, vermiculite, clinoptilolite, biosorbents, sapropel, brucite, water purification.*

The problem of protection and restoration of water bodies is one of the most acute socially significant problems. Pollution of natural waters causes enormous environmental and economic damage. As a result of pollution, the quality of the natural environment is deteriorating. The most dangerous pollutants are heavy metals. Their ability to accumulate in the environment and in living organisms, as well as to be transmitted along the food chain, leads to disruption of biochemical processes in the human body and invariably makes them potentially dangerous [1].

In this regard, purification of water for various purposes using natural sorbents is relevant. Natural sorbents are widespread minerals: zeolites, tripoli-containing rocks, saponites, brucites, shungites, oceanic ferromanganese crusts, analcime-containing clays, vermiculites. They can be used without preliminary preparation to purify water from harmful components and for other purposes.

Currently, the production of natural mineral sorbents is based mainly on bentonite clays and opal-cristobalite rocks and partly diatomite. The share of production of zeolite-based sorbents is low.

Natural zeolites have a number of unique properties, such as high selectivity of absorption and the ability to size ions and molecules of various substances, resistance to temperatures, aggressive media and ionizing radiation [2].

Let's consider some natural materials with high sorption capacity.

Zeolites and zeolitized rocks are increasingly used in industry due to the possibility of their use in various industries. One of the important areas of use is the production of cheap natural sorbents from them for environmental protection, including for water purification.

Saponite mudstones are a new type of raw material for the production of sorbents. Saponite (sapo - soap) is a magnesium variety of the naturally occurring clay mineral montmorillonite, which is often called "saponite clays", which does not quite correspond to their natural state. It is an earthy, clay-like, dense mineral with a specific gravity of 2.3 g/cm^3, white, with greenish, yellowish, and reddish tints, and has a chemical composition of $Mg_3A_2 \cdot 25FeO0,75)_3.[(OH)_2|Al0,33Si3,67O10]0,33A\{(1/2Ca,Na)0,33(H_2O)_4\}$ [3].

In its raw form, saponite is soft and greasy to the touch. It is found in the zone of weathering of magnesian rocks, mainly serpentinites, associated with magnesite and opal; in dolomites and magnesites; in the zone of oxidation - in the tonsils of the main effusive rocks. Varieties: lembergite, aluminosaponite, ferrisaponite, nickelsaponite, medmontite, cebedassite.

Saponite clays, as a non-deficient natural raw material, can be a promising source of cheap sorbent for water purification from harmful components, soil melioration and other sectors of the national economy.

*Analcime-containing saponites and clays.*In terms of elemental composition, analcime-containing saponites are quite close to saponite clays, but have an important difference - they contain zeolite - analcime.

Analcime is a highly siliceous zeolite, the sorption and ion exchange properties of which have been studied much less than clinoptilolite or mordenite, has a hardness of 5.5 with a specific gravity of 2.2 g/cm^3, and has a composition of $Na(AlSi_2O_6)N_2ONa$ [4].

Currently, work continues on the use of saponite clays of various types and modifications in the purification of water from a wide range of harmful pollutants.

*Clinoptilolite*is a type of zeolite most commonly used in ion exchange processes and wastewater treatment.

Depending on the area of application, the requirements for clinoptilolite enrichment vary. In particular, when using clinoptilolite for the sorption of microquantities of radioactive elements– Cs-137 and Sr-90 with subsequent disposal, the preparation of the material for use may be limited to crushing alone. When using clinoptilolite as a catalyst or selective ion exchanger, it is desirable to obtain monomineral concentrates [5].

Obtaining various cationic properties does not present great difficulties. The activation energy for the exchange of monovalent and monovalent ions is about 2.5 kcal/mol; for monovalent and divalent ions – about 5 kcal/mol. Such low values of activation energy indicate the ease of ion exchange.

The kinetics of ion exchange on clinoptilolite also characterizes a good possibility of obtaining various cationic forms. Thus, the time required to achieve complete saturation of a given form of clinoptilolite is: for monovalent cations - from 10 to 30 min., for divalent - from 250 to 400 min., and for divalent cations the time of complete saturation is significantly reduced with increasing temperature.

Improvement of the properties of clinoptilolite is achieved by decationization and dealuminization. The most widely used method for obtaining the hydrogen form of clinoptilolite is based on its treatment with NH_4Cl vapors at 300 ^{0}C, after which the ammonium form is heated in a vacuum and then in an oxygen atmosphere at a temperature of 350 ^{0}C.

Studies of catalytic activity have shown that it ultimately depends on the degree of exchange for ammonium ions and the calcination temperature [6].

The dealuminization of zeolites is carried out during the processing of natural material, during which the transition to the liquid phase of exchangeable cations and a part of aluminum occurs.

Studies have established the dependence of the solubility of zeolites in acids on the ratio of SiO_2/Al_2O_3. It has been found that the acid resistance of zeolites increases with an increase in this ratio.

Thus, when using low-grade zeolites, it is possible to preserve high-quality zeolite rocks for the production of more valuable materials, such as natural sorbents.

Biosorbents and their use. There are studies on obtaining sorbents from lowland peat, humic acids and non-hydrolyzable residue obtained after the extraction of humic acids from peat [7].

One of the biosorbents is sapropel. Based on the theoretical study of the sorption mechanism, a model of a complex sorbent is substantiated, allowing large organic molecules and the most common heavy metal ions to be absorbed from a multicomponent solution. Freshwater sapropel, which has a wide range of characteristics, is proposed to be used as the initial raw material.

*Brucite*occurs in the form of solid dense, scaly, leafy masses, resembling gypsum in appearance. Thick-tabular crystals and their aggregates are common. The main simple shapes are the pinacoid (0001) and the prism (1120). Less often, it forms fibrous parallel-hexagonal aggregates (not small).

Brucite occurs due to hot and cold waters in an alkaline environment as a secondary formation of magnesia silicates. The product of periclase change in the limestone contact metamorphism zone. It is found in serpentinite cracks. It is a minor component of carbonate-containing phyllites and green shales. Transitions of brucite to hydromagnesite are observed. Associated minerals are serpentinite, magnesite, hydromagnesite, and chlorites [8].

Brucite-based additives are used in the purification of gases from chlorine and for sorption water purification.

Experience in using a natural mineral of the brucite hydroxide class (chemical formula $Mg(OH)_2$) as an effective sorbent for the extraction of heavy metals, organic compounds and others from aqueous media, suggested the possibility of its use for the extraction of arsenic. According to most researchers, the most promising method for extracting arsenic from aqueous media is sorption using natural materials that are inexpensive, affordable, and can reduce the As content to the maximum permissible concentration.

Shungite and its use

Shungite (from the name of Shunga village in Karelia) is a metamorphic rock (shales, siltstones) containing cryptocrystalline carbon (shungite itself is a natural analogue of glassy carbon) [9].

Shungite containing a clay component is capable of swelling when heated to a temperature of 1080-1150 ^{0}C to form rounded granules. These are dense (bulk mass - 400 kg/ m^3, water absorption - not more than 0.5%), durable (ultimate strength - 1.2-1.4 mPa) rocks of black color, layered or monolithic (hardness - 4-5). The formation of shungite is associated with natural coking processes, accompanied by the transition of organic carbon into an amorphous variety, which is often released in the form of small vein-like bodies (shungite proper).

There are great prospects for using some varieties of shungite as light porous aggregates of concretes (shungisites) after their swelling as a result of rapid heating to temperatures above 1000 ^{0}C.

One of the natural materials with a good sorption property is vermiculite, a mineral from the hydrous group with a layered structure. The product of secondary alteration (hydrolysis and subsequent weathering) of dark micas of biotite and phlogopite.

Vermiculite consists of large lamellar crystals of golden yellow or brown color. When heated, worm-like columns or filaments of golden or silver color are formed from the plates with transverse division into the thinnest scales (expanded vermiculite). The burnt masses of vermiculite float freely on the surface of the water (Fig.)

The chemical composition of vermiculite corresponds to the approximate formula $(Mg^{+2}.Fe^{+2}.Fe^{+3})_3$ $[(Al.Si)_4O_{10}]\cdot(OH)_2\cdot 4H_2O$. However, vermiculite rarely meets the general formula and usually contains impurities.

Properties of vermiculite: specific gravity – 65-130 kg/ cubic meter (depending on the size of the granules); water absorption capacity ~ 400-530%; pH 6.8-7.0 (neutral – slightly alkaline); magnesium content - 10-14%, potassium - 3-5%, calcium - 1.2-2%, manganese - 0.8-1%, iron - 5.6-6.5%, silicon - 34-36%. Vermiculite is inert, chemically and biologically resistant, sterile, and does not contain heavy metals.

Vermiculite is effective as a carrier of hydrocarbon-oxidizing microflora. The use of bioactivated sorbent significantly accelerates the destruction of oil in reservoirs and soils, ensures active microbial colonization, rapid biofilm formation and its adaptation to various types of pollutants and natural conditions, activates the local hydrocarbon-oxidizing microflora [10].

Figure 1– Natural Vermiculite

The search for and use of natural sorbents for the purification of water for various purposes is of great importance. The sorption material used, vermiculite, consists of an environmentally friendly mineral from the hydromica group, which has high sorption properties (99.5%).

Further scientific and industrial technological research on the use of vermiculite will make it possible to expand the range of its use in various sectors of the national economy to increase its productivity and will make it possible to eliminate the dependence of industry and agriculture on zeolite delivered from distant regions of the country or from neighboring countries.

REFERENCES

1. Andreeva N.P. Application of complex sorbents for wastewater treatment from large-molecular organic compounds and heavy metals. Abstract for the degree of Candidate of Technical Sciences, 2006.155 p.

2. Bochkarev G.R., Pushkareva G.I. On a new natural sorbent for the extraction of metals from aqueous media // FTPRPI, 2005. - No. 4. - P. 102-107.

3. Zubkov A.A. Shulenina Z.M. Evaluation of analcime-containing saponite mudstones as a sorbent of a wide range of use. // V Congress of enrichers of the CIS countries. Materials of the Congress. - 2005. - Vol.1. - P. 176-179.

4. Zubkov A.A., Shulenina Z.M., Podznoev G.P. On the issue of activation and modification of zeolite-bearing rocks.Proceedings of the VIII International Conference "Resource-reproducing, low-waste and environmental technologies of subsurface development", Moscow-Tallinn, September 14-18, 2009, P. 150-152.

5. Zubkov A.A., Shulenina Z.M., Vorobyev A.E. The use of high-silicon natural sorbents in Central Russia for the needs of agriculture. Resource and environmental problems in the 21st century: innovative subsoil use, energy, environmental safety and nanotechnology: Proceedings of the International Conference. Moscow- Alushta, September 27 - October 04, 2009. Moscow: RUDN University, 2009, P. 34-38.

6. Zubkov A.A., Melentyev G.B., Shulenina Z.M. Prospects of multipurpose use of natural zeolites as a factor of greening of industrial and agricultural productions. Actual problems, directions and mechanisms of development of the productive forces of the North. // Proceedings of the Third All-Russian Scientific Seminar (June 28-30, 2012, Syktyvkar); part I, P. 280-286.

7. Zubkov A.A., Melentyev G.B., Shulenina Z.M. Natural zeolites as molecular sieves in the system of technological innovations, improvement of environmental safety and intensification of agricultural production. // Collection of materials. international Scientific and practical conference "Rational use of natural resources: resource and energy-saving technologies and their metrological support" (June 22-24, 2014 Petrozavodsk) - Moscow FGUP VIMI - P. 323-326.

8. Zubkov A.A., Shulenina Z.M., Melentyev G.B. A new direction in the use of vermiculite processing products // Proceedings of the Second International Scientific Conference on September 12-16, 2015. Problems of rational use of natural and man-made raw materials of the Barents region in the technology of construction and technical materials. Petrozavodsk: 2015. P.76-78.

9. Shulenina Z.,I., Bagrov V.V., Desyatov A.V., et al. Technogenic water: problems, technologies, resource value / Publishing House of Bauman Moscow State Technical University, 2015. 401 p.

10. Month S.P. Methodological guidelines for the use of bioactivated sorbent in order to reduce oil contamination of reservoirs. // RAS, Kola Scientific Center, Mining Institute, Apatity - 1993. - 46 p.

ТҮЙІН

Мақалада өнеркәсіптік белсенділіктен туындаған су объектілерінің ластану мәселелері, соның ішінде ауыр металл тұздарының, фенолдың, формальдегидтің, мұнай өнімдерінің және басқа да зиянды заттардың болуы талқыланды. Халықтың көбеюінен, экологиялық проблемалардан және суды тұтынудың жоғары деңгейінен туындаған таза ауыз су тапшылығының артуы жағдайында суды тазарту үшін табиғи сорбенттерді қолдану қарастырылды. Табиғи сорбенттерді қолдана отырып ұсынылған технологиялық шешімдер

ластанған су объектілерін тиімді тазартуға, судың сапасын қажетті стандарттарға жеткізуге, сондай-ақ құнды компоненттерді өндіріс процесіне қайтаруға мүмкіндік береді.

АННОТАЦИЯ

В статье обсуждаются проблемы загрязнения водоемов, вызванные промышленной деятельностью, в том числе наличие солей тяжелых металлов, фенола, формальдегида, нефтепродуктов и других вредных веществ. В условиях растущего дефицита чистой питьевой воды, вызванного увеличением населения, экологическими проблемами и высоким уровнем потребления воды, авторы рассматривают применение природных сорбентов для очистки вод. Представленные технологические решения с использованием природных сорбентов позволяют эффективно очищать загрязненные водоемы, доводя качество воды до необходимых стандартов, а также возвращать ценные компоненты в производственный процесс.

УДК 691.316

Сахиев Б.Ж., магистр
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана, г. Уральск
Монтаев С.А., руководитель
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана, г. Уральск

ВЛИЯНИЕ ПОРИСТОЙ ДОБАВКИ НА ФИЗИКО-МЕХАНИЧЕСКИЕ СВОЙСТВА СИЛИКАТНОГО КИРПИЧА

АННОТАЦИЯ

В статье исследовано влияние термо обработанной опоковой добавки как пористого наполнителя на физико-механические свойства силикатного кирпича. В результате исследования установлены изменения физико-механических свойств автоклавных образцов в зависимости от состава.

***Ключевые слова**: силикат, кирпич, опока, пористая добавка.*

С учетом актуальности проблемы энергосбережения в стране в технологии производства силикатного кирпича проводится ряд исследований, направленных на экономию энергии и ресурсов. Например, авторы рассматривали возможность использования не только природных, но и техногенных материалов в составе сырьевых смесей, таких как шлаки, зола ТЭЦ, отходы горной промышленности и другие [1].

Еще одной новинкой является определение возможности использования глинистых пород, находящихся в процессе формирования, как сырья для производства энергосберегающих автоклавных силикатных материалов. Это приведет к снижению потребления энергии при производстве силикатных кирпичей на 20-25% [2].

В данном исследовании авторы изучили физические свойства силикатных кирпичей, изучив влияние изменения состава извести на их физические свойства. В результате установлено, что кирпичи с 60% содержанием извести являются наиболее эффективными заменителями по прочностным характеристикам [3].

Также, учитывая экологическую опасность не перерабатываемых стеклянных отходов для окружающей среды, в развитых странах используют их для производства экологически чистых строительных материалов с высокой энергетической эффективностью и прочностью [4,5,6].

Методы исследования и материалы.

В качестве объекта исследования был выбран силикатный кирпичный завод «Западно-Казахстанская строительная корпорация» в г. Уральск. Для сравнения результатов исследования были получены данные о предварительных испытаниях силикатной продукции, производимой на заводе (рис. 1). На основе результатов испытаний можно выделить две основные проблемы: высокий удельный вес кирпича и высокая теплопроводность. Для решения этих проблем были проведены соответствующие исследования.

Основным компонентом был использован заводской силикатный состав (песок и известь). В качестве пористого наполнителя к готовому силикатному составу была добавлена термообработанная опока.

Песок для силикатной массы добывается на месторождении «Меловые горки», расположенном на юго-востоке города Уральск на расстоянии 5,5-6 км. Песок из этого месторождения кварцево-полевошпатовый. Химический состав песка: 83,5% кремнезема (SiO_2), 2,5% оксида кальция (CaO), 2,9% оксида магния (MgO), 4,3% оксида алюминия (Al_2O_3), 1,3% оксида железа (Fe_2O_3), 1,6% оксидов щелочей (R_2O), 2,7% сернистого ангидрида (SO_3), 1,2% нерастворимых веществ (n.n.n).

Вторым компонентом сырьевой смеси для производства силикатного кирпича является известь. Для производства извести используется сырье, содержащее не менее 95% карбоната кальция (CaCO3). Это карбонатные осадочные породы, такие как плотный известняк, известковый туф, известковый сланец, мрамор и другие. Эти материалы являются осадочными горными породами, образованными в морских бассейнах в результате жизнедеятельности животных организмов.

Кремниевая опока, найденная в Таскалинском месторождении, используется как легкий, твердый и микропористый горный материал. Минералогический состав кремниевой опоки Таскалинского месторождения в основном включает кварц (SiO2), оксид железа (Fe2O3), пористый кремнезем (SiO2) и аномальные примеси ((Na,K)(Si3Al)O8). Средняя плотность термо обработанной кремниевой опоки составляет 600–700 кг/м³ [1].

Для подготовки пористого наполнителя кремниевую опоку измельчают на фракции 1,25–0,14 мм. Изготовленные материалы взвешиваются на электронных весах, затем готовится двухкомпонентная сырьевая композиция. Составы были приготовлены с концентрациями 90/10, 80/20, 70/30 силикатной массы/пористого наполнителя (%).

Рисунок 1 - Цилиндрические образцы, подготовленные из силикатных композиций

Испытания силикатных составов проводились по ГОСТ 8462-85. Из приготовленных составов методом полусухого прессования были изготовлены цилиндрические образцы (50x50 мм). Влажность при изготовлении образцов составляла около 9-10% массы сухих компонентов. Образцы формировались на гидравлическом прессе ПСУ-10 при давлении 12 МПа. После формирования образцы подвергались автоклавированию на заводе при режиме автоклавирования 2-6-2 часа.

Автоклавом обработанные образцы, после их охлаждения, прошли проверку внешнего состояния, а также были определены их размеры и масса. Далее, для определения физико-механических свойств образцов, в соответствии с методиками ГОСТ 8462-85 и ГОСТ 10180-90, были проведены испытания на прочность при сжатии, водопоглощение, морозостойкость и теплопроводность.

Результаты и обсуждение. Результаты экспериментальных исследований показали (см. таблицу 1), что с увеличением доли пористого наполнителя, за счет уменьшения содержания силикатной массы, средняя плотность уменьшается с 1,76 до 1,52 г/см³, а коэффициент теплопроводности снижается с 0,8 до 0,64 Вт/м·К. При этом прочность образцов на сжатие варьировалась в пределах от 21,4 до 48,6 МПа. Несмотря на снижение средней плотности, автоклавированные образцы по показателям прочности соответствуют техническим условиям ГОСТ 379-95 «Кирпичи силикатные». Анализ теплопроводности показал, что теплопроводность этих образцов ниже, чем у заводского силикатного кирпича. Анализ изменений водопоглощения показал, что несмотря на значительное содержание пористого наполнителя (до 30%), водопоглощение в исследуемых составах увеличилось и составило от 17,95% до 25,15%. Это более высокие значения по сравнению с заводским силикатным кирпичом.

Таблица 1 - Результаты испытаний

Состав	Марка	Средняя плотность, г/см3	Прочность при сжатии, МПа	Тепловодность, Вт/м.К	Водопоглащение, %	Цикл морозостойкости, F
Результаты предварительных испытаний силикатной продукции на заводе						
СМ (%)100 (4,6 кг)	100	1,8	47,8	0,8	15,2	25
Результаты испытаний силикатных композиций						
1-состав СМ(%)90 ОПОКА (%)10	250	1,76	48,6	0,74	17,95	25
2-состав СМ(%)80 ОПОКА (%)20	200	1,65	34,8	0,68	22,3	25
3-состав СМ (%)70 ОПОКА (%)30	150	1,52	21,4	0,64	25,15	25

Изменения физико-механических свойств исследованных образцов показывают, что пористый наполнитель активно участвует в формировании структуры силикатной смеси. Этот процесс основан на взаимодействии ранее существующих сильных кристаллических фаз в структуре обожженной опоки. В результате формируется прочная матрица с пористой макро и микроструктурой.

Заключение. В результате исследования были изучены физико-механические свойства силикатного кирпича, силикатной массы и композиции с пористым наполнителем, а также определена их значимость. Полученный продукт отличается низкой средней плотностью и хорошей теплопроводностью по сравнению с заводским силикатным кирпичом, при этом сохраняются показатели прочности. Результаты исследований позволяют расширить область применения силикатного кирпича и улучшить энергоэффективность жилых и производственных зданий.

Научные исследования были выполнены в рамках целевой программной финансируемой работы Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан Комитета науки по проекту BR24993125 «Рациональная технология использования стеклянных подложек при производстве силикатного кирпича для повышения теплоизоляции ограждающих конструкций при модернизации объектов ЖКХ».

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Монтаев С.А., Байбулов А.Д. Исследования физико-механических свойств силикатного кирпича с модифицированным пористым наполнителем // International scientific review. – 2016. – № 9 (19). – С. 13-14.

2. Бабаев З.К., Рахимов Р.Т., Матчанов Ш.К., Раджабов М.Ф., Мадаминов Д.К. Силикатный кирпич на основе известково-глиняного вяжущего // Журнал многопрофильных инженерных наук и технологий (JMEST). – 2015. – Т. 2. – Вып. 5. – Май.

3. Deffo Deffo Leolein Rostand. Structural performance of silicate-limestone compressed bricks // Journal of Civil Engineering and Construction Technology. – 2017. – July.

4. Maran Manoharan, Norazli Othman, Roslina Mohammad, Shreeshivadasan Chelliapan, Siti Uzairiah Mohd Tobi. Integrated Approach as Sustainable Environmental Technique for Managing Construction Waste: A Review // Journal of Environmental Treatment Techniques. – 2020. – Vol. 8. – Issue 2. – P. 560-566.

5. John Butler, Paul Hooper. Dilemmas in optimising the environmental benefit from recycling: A case study of glass container waste management in the UK // Conservation and Recycling. – 2005. – Vol. 45. – Issue 4. – December. – P. 331-355.

6. Danguole Bisikirske, Dagnija Blumberga, Saulius Vasarevicius, Gintautas Skripkiunas. Multicriteria Analysis of Glass Waste Application // Environmental and Climate Technologies. – 2019. – Vol. 23. – No. 1. – P. 152-167.

ТҮЙІН

Мақалада кеуекті қоспа ретінде пайдаланылған термоөңделген опока қоспасының силикатты кірпіштің физика-механикалық қасиеттеріне әсері зерттелген. Нәтижесінде құрамға байланысты автоклавты үлгілердің физико-механикалық қасиеттерінің өзгерісі анықталған.

RESUME

The article investigates the effect of thermally treated opoka additive as a porous filler on the physicomechanical properties of silicate bricks. As a result of the study, changes in the physicomechanical properties of autoclaved samples were established depending on the composition.

УДК 622.233

Бозжан Ә. Е., магистрант
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана, г. Уральск
Хамзина Б.Е., Ержанова Ж.Т., руководители
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана, г. Уральск

АНАЛИЗ МЕТОДОВ И ТЕХНОЛОГИЧЕСКИХ СХЕМ УСТАНОВОК ПОДГОТОВКИ НЕФТЕЙ С ПОВЫШЕННЫМ СОДЕРЖАНИЕМ КИСЛЫХ ГАЗОВ

АННОТАЦИЯ

Основная часть кислых газов удаляется из нефти при ее сепарации, поэтому полученный газ подлежит очистке от сероводорода. Как правило, после разгазирования в нефти остается концентрация сероводорода, не влияющая существенно на процессы обезвоживания и обессоливания. Процесс обезвоживания производится, как правило, в термохимическом отстойнике, а обессоливание – в электродегидраторе. используются две ступени обезвоживания и обессоливания, что позволяет получать товарную нефть с концентрацией хлористых солей от 20 до 40 мг/дм^3. Окончательная очистка нефти от сероводорода может производиться физико-химическими или химическими методами.

***Ключевые слова**: сероводород, химические методы, десорбция, реагент деэмульгатор, установка подготовки нефти*

Нефти, содержащие сероводород, углекислый газ и ряд сернистых соединений, таких как меркаптаны, требуют индивидуального подхода к проектированию установок подготовки

нефти. Из перечисленных компонентов наиболее опасным является сероводород. Сероводород хорошо растворим в воде и при нагревании выделяется вместе с углеводородными газами. Он является особо токсичным газом, предельно допустимая концентрация в воздухе рабочей зоны составляет 10 мг/м^3, а в смеси с углеводородами 3 мг/м^3. Сероводород, особенно в присутствии воды, углекислого газа является коррозионноактивным компонентом. Можно выделить три вида сероводородной коррозии: образование раствора сероводородной кислоты, вызывающего образование раковин, растворение и унос пленки окислов металлов; образование в теле металла внутренних пузырей и раковин в результате проникновения водорода в металл; коррозионное растрескивание металла под напряжением [1].

В связи с этим при подготовке нефти, содержащей кислые газы, меры по их удалению и предупреждению вредного воздействия на оборудование и арматуру, а также на окружающую среду, усложняет и значительно удорожает процессы и установки [2]. При малых концентрациях сероводорода (менее 200 мг/дм^3) предпочтительны химические методы, т.е. химическое связывание сероводорода или его нейтрализация. В качестве химикатов могут применяться щелочи, аммиак, окислы металлов (железа, марганца), хлористое железо и т.д. [6,7]. В отдельных случаях связывание сероводорода происходит при смешении сероводород- и железосодержащих водонефтяных эмульсий, с последующим выделением сульфида железа [10, 11]. Химические методы имеют относительно высокие расходные показатели реагентов и как результат – высокие затраты. Однако, в отдельных случаях они могут применяться для доочистки нефтей.

В качестве примера можно привести методы удаления остаточного сероводорода и меркаптанов методом ДМТ путем каталитического окисления кислородом воздуха, или с помощью реакции алкилирования [12].

Применяемые в России и Республике Казахстан технологические схемы подготовки сероводородосодержащих нефтей отличаются полной герметизацией процессов. Применяемые технологии подготовки нефти в принципе не отличаются от традиционной [3], только сброс газа со всех аппаратов производится в газосушители, после которых газ поступает на сероочистку. В состав установки входят отстойники предварительного сброса пластовой воды, сырьевые насосы, печи с горячим сепаратором, отстойники ступени обезвоживания и электродегидраторы обессоливания. Сбрасываемая дренажная вода поступает в отстойники, затем в дегазатор и после буферной емкости откачивается для поддержания пластового давления [13].

Однако с проблемами добычи, сбора и подготовки продукции скважин с аномально высоким содержанием кислых газов (от 8 до 18 % мольн.) столкнулись только при обустройстве месторождений Тенгиз и Жанажол.

В составе установки подготовки нефти использованы аппараты: 0-701, 0-702 – отстойники марки ОБНА-200; ЭГ-701 – электродегидраторы марки ЭГ-100-10; печь П-701 марки ПЖ с тепловой мощностью 3,57 млн.ккал/час; сепараторы ГП 684.02; насосы НК 560/335-120г1а. Оборудование изготовлено из стали Ст.20ЮЧ. При проектировании принято остаточное содержание сероводорода в нефти до 0,03 % масс.; из-за перегрузки установки по нефти и ввода в действие только двух ступеней сепарации реальная концентрация сероводорода составила 0,05-0,06 % масс [15].

Проведенные в 1989 г. сравнительные испытания показали, что ни один из видов интенсификации процесса концевой ступени сепарации (в т.ч. продувка газом) не дал убедительного эффекта. В связи с этим технологическая схема УПН II очереди была дополнена колонной АВР.

В зависимости от содержания сероводорода в пластовой нефти и использованной технологии содержание сероводорода в товарной нефти изменяется от 10 до 600 мг/л. Опыт длительной эксплуатации промышленных установок и нефтепроводов в условиях Куйбышевнефть показал, что серьезных осложнений в практике подготовки нефти и обслуживании установок не наблюдается.

Утвержденных в установленном порядке норм безопасного содержания сероводорода в товарной нефти и пластовой воде в России нет. Временными отраслевыми нормами установлено для вновь вводимых в эксплуатацию объектов содержание сероводорода в товарной нефти не более 100 мг/л, для действующих объектов – не более 250 мг/л.

В ходе проработки технологического процесса очистки от сероводорода Тенгизской нефти Гипровостокнефть показал, что даже после 4 ступеней сепарации с давлением 6; 1,5; 0,5 и 0,1 МПа в нефти будет содержаться 2330 мг/л сероводорода. В ходе разработки технологической схемы отдувки сероводорода предложены три варианта схем УПН, из которых наиболее рационально использование колонны для отдувки сероводорода между электродегидраторами обезвоживания и обессоливания (давление 0,6 МПа, нагрев нефти до 65°С за счет подачи в колонну острого пара).

Процесс отдувки сероводорода по исполнению и затратам более экономичен, чем стабилизации, так как может производиться при температуре 40-50°С при давлении 0,1-0,6 МПа и расходе продувочного газа от 5 до 50 м^{3}/м^{3}. При этом достигаются низкие остаточные концентрации сероводорода (10-30 мг/л), но глубокой стабилизации не происходит, так как метан из нефти извлекается не полностью.

В работе показано, что приведенные затраты на очистку нефти от сероводорода зависят от содержания сероводорода в исходной нефти и норматива остаточного содержания сероводорода в товарной нефти.

В зарубежной практике наиболее распространен метод многоступенчатой сепарации, в некоторых случаях – стабилизации. Если после очистки нефть содержит сероводород и меркаптаны в количествах, превышающих технические условия потребителей, то устанавливается блок (модуль) сероочистки. Применяют также метод «газовой отдувки», под которым подразумевают газовую десорбцию в колоннах-стриппингах. На практике используют тарельчатые десорберы с числом тарелок до 24. В качестве десорбента используют осушенный и очищенный от сероводорода углеводородный газ. Температура –процесса влияет на глубину очистки незначительно, поэтому обычно продувочный газ специально не подогревают.

Ряд иностранных фирм предложил свои варианты схем и оборудования для обустройства Тенгизского месторождения. Фирма Fluor предложила близкую по технологической схеме установку, но температура обезвоживания и обессоливания предложена 82-85°С, температура низа колонны – 185°С. Фирмы Technip и Lurgi предложили такую же технологическую схему установки с пониженными температурами: обезвоживания и обессоливания 35°С, низа колонны – 171°С.

В качестве прототипов каждая из фирм использовала действующие установки. Предложения фирм по использованию стабилизационной колонны объясняется очень жесткими требованиями заказчика по остаточному содержанию сероводорода – не более 10 мг/л, а также большим содержанием в Тенгизской нефти легких компонентов (особенно пропана – 5,5 % мольн.), что не позволяло уложиться в требования Гост 9965-76 по давлению насыщенных паров в случае использования сепарации.

Фирма «Davy MCKee» предложила два варианта, в первом из которых предложила отдувку сероводорода газом [13]. При этом третья ступень сепарации совмещалась с термохимической ступенью обезвоживания. Температура обессоливания увеличивалась до 90°С, а отдувочная колонна не имела подогрева. Отдувка газом предлагалась при давлении 0,4 МПа, температура низа – 75°С. Второй вариант включал стабилизатор при давлении 0,9 МПа, температура низа колонны – 218°С. Достоинства и недостатки проектов были учтены в технологической схеме комплексной технологической линии (КТЛ), созданной фирмами Lurgi, Lavolin, Litwin. Проект учитывает состав продукции скважин месторождения Тенгиз, энергетический потенциал и требования к товарной продукции (рисунок 1). Многоступенчатая сепарация определяется, в основном, энергетическим потенциалом (давлением) товарного газа, особенностями разделения продукции скважин в гравитационном режиме. Продукция скважин поступает в емкостной депульсатор (слаг-кетчер), где отделяется основной объем газа и основная масса механических примесей. Нефтеводяная смесь поступает в сепаратор 1 ступени F-201. Давление на 1 ступени сепарации 6,5 МПа, температура поступления нефти (среднегодовая) 40°С. Давление на II ступени сепарации F-202 2,5 МПа, температура 39°С (после E-201 и E-202). Давление на III ступени сепарации F-203 0,77 МПа, температура с учетом теплоты испарения газа 29°С. В поток жидкости перед F-201 подается слабоминерализованная вода из емкости F-205. Нефть после трех ступеней сепарации насосом G 203 подается в отстойник F-209. На входе насоса в поток подается деэмульгатор. Обезвоженная нефть после смешения с пресной водой поступает в электродегидратор F-210.

Обессоленная нефть с давлением 0,77 МПа, температурой 29°С поступает в стабилизационную колонну Д-202 на 1 тарелку.

Дренажная вода из электродегидратора F-210 поступает в поток перед насосом G-203; сточная вода из отстойника F-209 и сепараторов подается на очистку. Температурный режим стабилизации (температура низа колонны 172°С, верха - 40°С) обеспечивается нагревом нефти в ребойлере Е-205 и промежуточными горячими орошениями, нагреваемыми теплом отходящей нефти в теплообменниках Е-207 и Е-206. Давление в колонне –0,77 МПа. Товарная нефть поступает на откачку через воздушный холодильник ЕА-203, где охлаждается до температуры 45оС. Газ из колонны поступает через емкости и воздушный холодильник ЕА-201 на прием компрессоров низкого давления, совместно с газом III ступени сепарации.

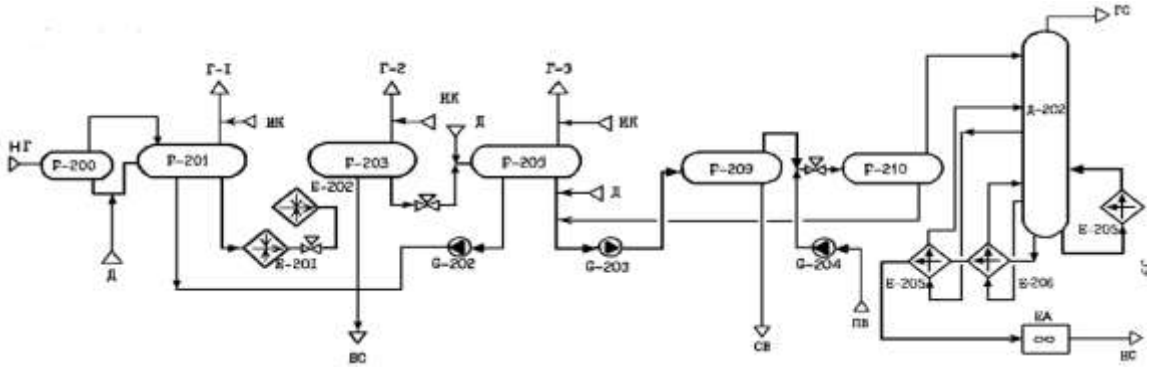

Рисунок 1 – Принципиальная технологическая схема комплексной технологической линии месторождения Тенгиз

Потоки: НГ – продукция скважин – нефтегазоводяная смесь; НС – стабилизированная обессоленная нефть; Г-1, Г-2, Г-3 – газ 1, 2 и 3 ступеней сепарации; ГС – газы стабилизации; ВС – вода сернистая на обработку; СВ – вода сточная на обработку; Д – деэмульгатор; ИК – ингибитор коррозии; ПВ - промывочная вода. Аппараты – F-200 слэг-кетчер; F-201, F-202, F-203 - сепараторы 1,2, и 3 ступеней сепарации нефти; F-209 – отстойник обезвоживания; F-210 – электродегидратор обессоливания; Д-202 - стабилизационная колонна; Е-201, Е-202 пароподогреватели; -205, Е-206, Е-207 теплообменники; G-202 насос откачки сернистой воды; G-203 насос стабилизации и подготовки нефти; G-204 – насос пресной воды; ЕА – воздушный холодильник

Расчетное давление насыщенных паров нефти 326 мм рт.ст. Дренажная вода из электродегидратора F-210 поступает в поток перед насосом G-203; сточная вода из отстойника F-209 и сепараторов подается на очистку.

Температурный режим стабилизации (температура низа колонны 172°С, верха - 40°С) обеспечивается нагревом нефти в ребойлере Е-205 и промежуточными горячими орошениями, нагреваемыми теплом отходящей нефти в теплообменниках Е-207 и Е-206. Давление в колонне –0,77 МПа. Товарная нефть поступает на откачку через воздушный холодильник ЕА-203, где охлаждается до температуры 45°С. Газ из колонны поступает через емкости и воздушный холодильник ЕА-201 на прием компрессоров низкого давления, совместно с газом III ступени сепарации.

Расчетное давление насыщенных паров нефти 326 мм рт.ст. Массовая доля сероводородной серы не более 0,002 %. Массовая доля воды не более 0,2 %, концентрация хлористых солей не более 40 мг/л. Для повышения технической и технологической надежности каждая комплексная технологическая линия выполнена в виде двух потоков, производительностью 1,5 млн.т/год по нефти каждый. Массовая доля воды не более 0,2 %, концентрация хлористых солей не более 40 мг/л. Для повышения технической и технологической надежности каждая комплексная технологическая линия выполнена в виде двух потоков, производительностью 1,5 млн.т/год по нефти каждый.

Применяемые в России и Республике Казахстан технологические схемы подготовки сероводородосодержащих нефтей отличаются полной герметизацией процессов. Применяемые

технологии подготовки нефти в принципе не отличаются от традиционной [3], только сброс газа со всех аппаратов производится в газосушители, после которых газ поступает на сероочистку. В состав установки входят отстойники предварительного сброса пластовой воды, сырьевые насосы, печи с горячим сепаратором, отстойники ступени обезвоживания и электродегидраторы обессоливания. Сбрасываемая дренажная вода поступает в отстойники, затем в дегазатор и после буферной емкости откачивается для поддержания пластового давления [13].

Однако с проблемами добычи, сбора и подготовки продукции скважин с аномально высоким содержанием кислых газов (от 8 до 18 % мольн.) столкнулись только при обустройстве месторождений Тенгиз и Жанажол. Для месторождения Жанажол предложена схема, показанная на рисунке 2 [14]. Продукция скважин проходит две ступени сепарации (при давлении 1,6 и 0,7 МПа, температуре поступления), затем отстойник предварительного сброса воды 0-701, концевую ступень сепарации (при давлении 0,105 МПа, температуре 20°С). Затем насосом Н-701 с содержанием воды 5-8 % забирается из буферной емкости Е-701 и прокачивается через печь, отстойник 0-702 ступени обезвоживания, электродегидратор Э-701 ступени обессоливания и концевой «горячий» сепаратор (давление 0,105 МПа, температура 45 ^{o}С).

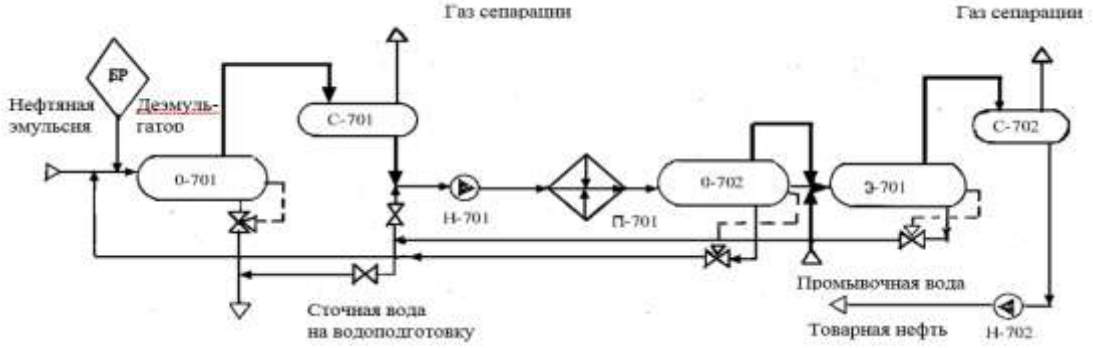

Рисунок 2 – Принципиальная технологическая схема УПН Жанажол

Обозначения аппаратов: 0-701 – отстойник предварительного обезвоживания ОБНА-200; С-701, С-702 – газосепараторы объем 50 м^3; Н-701 насос подачи нефти на подготовку; П-701 печь ПК; 0Б702 отстойник обезвоживания ОБНА-200; Э-701 – электродегидратор ЭГ 100-10; Н-702 – насос товарной нефти

При разработке технологической схемы подготовки и разделения продукции Карачаганакского месторождения учтены самые высокие достижения мирового опыта и требования нефтеперерабатывающих предприятий. В качестве базового принят уровень подготовки до норм группы 1А по ТУ 39-1435-89, включающий массовую долю воды не более 0,5 %, концентрацию хлористых солей не более 40 мг/л. Самым высоким требованием при подготовке нефтей является достижение остаточной массовой доли воды 0,2 %, концентрации хлористых солей 10 мг/л, давления насыщенных паров 350 мм рт.ст. Исходя из возможности деструктивных процессов при стабилизации нефти, оптимальной нормой считается содержание сероводородной серы не более 0,007…0,010 %. Единых международных норм по остаточному содержанию серы также не существует. Согласно спецификации Бритиш Петролеум, для различных нефтей установлены нормы от 10 до 400 ppm, однако оптимальной признана 70 ppm.

При использовании обычных резервуаров с дыхательной арматурой требования по содержанию легких меркаптанов (метил- и этил-меркаптаны) жесткие и достигают 6 ppm. Учитывая близкое расположение установки переработки Карачаганакской нефти к УПН, введение норм по меркаптанам не производится.

Принятая на Карачаганакском нефтегазоконденсатном месторождении схема подготовки продукции скважин учитывает физико-химический и компонентный состав, потоки продукции на стадиях разработки, современные требования, обеспечивающие экологическую безопасность водного, воздушного бассейнов и почв, требования, обеспечивающие товарное

качество продуктов. Схема разработана на основе изучения физико-химических свойств продукции скважин, и соответствует современным достижениям в области техники и технологий разделения продукции и очистки от посторонних примесей. На рисунке 3 показана схема подготовки нефти на Карачаганакском нефтегазоконденсатном месторождении.

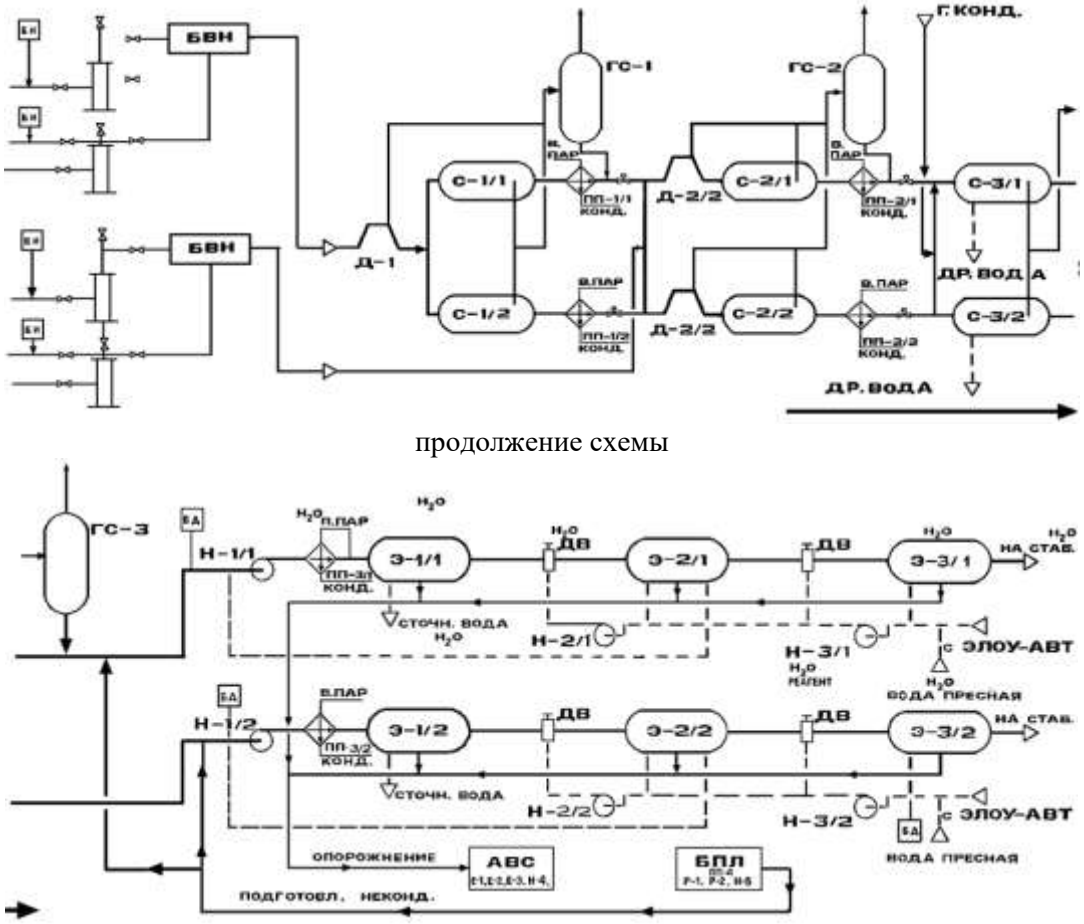

Рисунок 3 – Технологическая схема подготовки Карачаганакской нефти

Обозначения: БИ - блок ввода ингибитора; БВН – блок входных ниток; Д – депульсаторы; С - сепараторы; ПП – печи - подогреватели; Н – насосы; ГС – газовые сепараторы; Э – электродегидраторы; ДВ – задвижка дренажных вод; Е – емкости; Р – резервуары; БД – блок ввода депрессаторов

По сравнению с рассмотренными технологическими решениями технологическая схема установки подготовки Карачаганакской нефти отличается следующим: обеспечение раздельного входа нефти из систем сбора с разным давлением сепарации; промежуточный подогрев нефти перед ступенями сепарации; увеличение числа ступеней обезвоживания и обессоливания до трех, что обеспечивает остаточное содержание хлористых солей 10 мг/л; применение в качестве промывочной воды стоков ЭЛОУ НПЗ; тремя контурами циркуляции дренажной воды на вход ступени, что позволяет снизить ее удельный расход с 10…20 % до 3…5 % на нефть; применение стабилизационной колонны с полной утилизацией тепла отводимой товарной нефти; вывод всей дренажной воды из одного аппарата; применение на начальных ступенях процесса пароподогревателей, что придает схеме технологическую гибкость, облегчает пуск установки.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Хафизов Ф.Ш., Афанасенко В.Г., Хафизов И.Ф. Разработка конструкции аппарата для проведения процесса абсорбционной очистки газа от сероводорода / Роль науки в развитии

топливно-энергетического комплекса. VII Российский энергетический форум. 24 октября 2007 г. г. Уфа. - С.250-252.

2. Позднышев Г.Н., Миронов Т.П., Соколов А.Г. и др. Эксплуатация залежей и подготовка нефтей с повышенным содержанием сероводорода. М.: // Нефтепромысловое дело: 2004

3. Айдосов А.А., Баямирова Р.У. Укрупненная оценка экономического ущерба от загрязнения природной среды нефтегазодобывающих регионов Казахстана // Тр. Региональной научной конференции, посвященной 60-летию Павлодарской области / Павлодарское Прииртышье. - Павлодар. - 1998.- С.37.

4. Айдосов А.А., Баямирова Р.У. Укрупненная оценка экономического ущерба от загрязнения водного бассейна нарушенных земель нефтегазодобывающих промышленных регионов // Тр. Региональной научной конференции, посвященной 60-летию Павлодарской области / Павлодарское Прииртышье. - Павлодар. - 1998.- С. 94.

5. Айдосова Ж.А., Баямирова Р.У. Прогнозный технико-экономический и экологический анализ мероприятий по охране окружающей среды и эффективного использования инвестиций для природоохранных проектов // Тр. международного симпозиума, посвященного 100-летию со дня рождения К.И. Сатпаева / Академик К.И. Сатпаев и его роль в развитии науки, образования и индустрии в Казахстане. Алматы. - 1999.- ИИА «Айкос».- С.206.

6. Айдосов А.А., Айдосов Ж.А., Зубова Ю.А. Стратегия финансирования природоохранных проектов и программ // Вестник Алматы. - 2004.- С. 64.

7. Айдосов А.А., Айдосов Ж.А., Баямирова Р.У., Дюсенова Ю.И. Разработка природоохранных мероприятий и подходов к обеспечению экологической безопасности нефтедобывающих месторождений каспийских регионов Казахстана // Промышленность Казахстана / Идеи. Технологии. Результат. - 2005.- С.80-81.

8. Айдосов А.А., Айдосов Г.А., Баямирова Р.У. Модельное обоснование загрязнения грунтов и грунтовых вод при авариях на нефтепроводах // Научно-технический сборник Казахского государственного научно-исследовательского ин-та науч.-техн. информации / Новости науки Казахстана. - Алматы. - 2005.- С.113-119.

9. Болотов В.В., Баямирова Р.У., Карамышев В.Г. Мероприятия по предупреждению и удалению солеотложений // Проблемы сбора, подготовки и транспорта нефти и нефтепродуктов: Сб. науч. Тр. / ИПТЭР. - Уфа, 2010.-С.5-7.

10. Алиев А.Г., Исхаков Р.М. Особенности промысловой подготовки газа и конденсата на Карачаганакском ГКМ и пути их решения. Обз. информ., Сер. Подготовка и переработка газа и газового конденсата. Вып. 8. М.: ВНИИЭгазпром, 1988, 27 с.

11. Баямирова Р.У. Система предварительного сброса пластовой воды на месторождениях. // Вестник Атырауского института нефти и газа-2008.- №.14.- С.32-34.

12. Карамышев В.Г., Ильясова Е.З., Баямирова Р.У. Устойчивость водонефтяных эмульсий Карачаганакского нефтегазоконденсатного месторождения // Проблемы освоения трудноизвлекаемых запасов нефти и газа. - 2008.- выпуск V.- С.280-285.

13. Исследование особенностей процессов подготовки нефти и воды в условиях месторождений Тенгиз и Жанажол: Отчет о НИР/ ВНИИСПТнефть, Уфа, 2008.

14. Комплексное обустройство II очереди нефтяного месторождения Жанажол ПО «Актюбинскнефть». Отчет о НИР, Том I /, Гипровостокнефть, 2003.

15. Баямирова Р.У. Предотвращение образования стойких нефтяных эмульсий в насосах // Вестник Атырауского института нефти и газа-2008.- №.14.- С.20-24.

ТҮЙІН

Аннотация. Қышқыл газдардың негізгі бөлігі оны бөлу кезінде мұнайдан шығарылады, сондықтан алынған газ күкіртті сутектен тазартылады. Әдетте, газсыздандырудан кейін мұнайда күкіртті сутектің концентрациясы қалады, бұл дегидратация мен тұзсыздандыру процестеріне айтарлықтай әсер етпейді. Сусыздандыру процесі, әдетте, термохимиялық Тұндырғышта, ал тұзсыздандыру электродегидраторда жүзеге асырылады. сусыздандыру мен тұзсыздандырудың екі сатысы қолданылады, бұл хлорид тұздарының концентрациясы 20-дан 40 мг/дм3-ке дейінгі тауарлық мұнайды алуға мүмкіндік береді. Мұнайды күкіртті сутектен түпкілікті тазарту физикалық-химиялық немесе химиялық әдістермен жүргізілуі мүмкін.

ANNOTATION

Most of the acid gases are removed from the oil during its separation, so the resulting gas must be purified from hydrogen sulfide. As a rule, after degassing, the concentration of hydrogen sulfide remains in the oil, which does not significantly affect the processes of dehydration and desalination. The dewatering process is carried out, as a rule, in a thermochemical sump, and desalination is carried out in an electric dehydrogenator. Two stages of dewatering and desalination are used, which makes it possible to obtain commercial oil with a concentration of chloride salts from 20 to 40 mg/dm3. The final purification of oil from hydrogen sulfide can be carried out by physico-chemical or chemical methods.

ӘОЖ 691.4

Бөлен А.Б., Амирхан С.Д., студенттер
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университет, Орал қ.
Досов К.Ж., жетекшісі
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлы-техникалық университет, Орал қ

САРЫ САЗДАҚТЫ ШИКІЗАТТАРЫ НЕГІЗІНДЕГІ КЕРАМИКАЛЫҚ ТОЛТЫРҒЫШТАРДЫҢ ФИЗИКА-МЕХАНИКАЛЫҚ ҚАСИЕТТЕРІН ЖЕТІЛДІРУ

ТҮЙІН

Мақалада сары саздақтарды керамикалық толтырғыш өндірісінде пайдалану мақсатында жүргізілген ғылыми-эксперименттік жұмыстардың нәтижелері қарастырылды.

Өнеркәсіптік қалдық металлургиялық қожымен массалық композиция жасау арқылы БҚО-да қоры мол сазды жыныстарды қайта өңдеудің тиімді технологиясын жүргізу мақсаты қойылды. Нәтижелер көрсеткендей, керамикалық массаның құрамындағы қож мөлшері артқан сайын толтырғыштардың сығылысқа беріктігі, су сіңіргіштігі, жылу өткізбеу қасиеттері жоғарылап, үлгілердің төгілмелі және шынайы тығыздығы төмендегені байқалды, бұл өзгеріс керамикалық массаның құрамындағы сары саздақты домналық қожымен оптималды мөлшерде алмастыру нәтижесінде байқалады, себебі қождың табиғи сазға қарағанда меншікті салмағы жеңіл. Күйдіру процесінде қождың қайта жануы нәтижесінде микрокеуекті құрылымы бар агломерацияланған керамикалық материал түзіледі.

Металлургия қожын қайта өңдеу технологиялық процесі техногендік қалдықты керамикалық материал өндірісінде энерготиімді қолдануға жарамды етеді.

Түйінді сөздер*: керамика, сары саздақ, технология, домналық қож, температура, күйдіру, физика-механикалық қасиеттері.*

Кіріспе. Республикамыздың құрылыс саласында, техногендік қалдықтарды пайдаға асыруда жаңа ұтымды инновациялық технологиялармен заманауи бәсекеге қабілетті материалдар өндірісін дамыту міндеті алға қойылып отыр. Осы міндеттер аясында құрылыс индустриясында қолданылатын материалдардың нормативтік талаптарға сай болуы және олардың сапасының жоғары, нарықтық бағасының қолжетімді болуы маңызды.

Қазақстанның көптеген өңірлерінде қасиеттері талапқа сай табиғи тас материалдары қол жетімсіз, немесе олар өте сирек кездеседі. Батыс Қазақстан облысының кейбір аймақтарында жергілікті материалдар кен орнынның жетіспеушілгінен, қиыршық және малта тас қоры көршілес облыстан тасымалданады. Жол құрылыс және бетон өндірісі технологиясында Ақтөбе облыстарында жергілікті тау жыныстары қолданылады, алайда оны БҚО-на алыс қашықтықтан тасымалдау материалдың өзіндік құнын бірнеше есеге арттырады. Осыған байланысты жол құрылысымен, материалдар өндірістерісінің жалпы құны айтарлықтай өседі. Осы себепті кең таралған және қолжетімді сазды жыныстарды қайта өңдеу арқылы тиімді технологияларды әзірлеу-қазіргі таңда өзекті ғылыми-практикалық міндеттердің бірі болып табылады. Бұл мәселені шешу барысында өнеркәсіптің ірі тоннажды қалдықтарын құрылыс материалдары өндірісінде қолдану үлкен маңызға ие бола алады.

Негізгі бөлім. Соңғы жылдары көптеген ғалымдардың зерттеулері әртүрлі өндірістік қалдықтарды қайта өңдеу арқылы жасанды толтырғыштар алу технологияларын дамытуға

бағытталған. Осы бағытта отандық ғалымдар жүк көтергіш құрылымдар мен жол құрылысына арналған беріктігі жоғары керамикалық толтырғыш материалдарын зерттеді. Бұл зерттеулер жасанды толтырғыштардың сапасын жақсартуға және оларды құрылыс индустриясында кеңінен қолдануға жол ашады.

Отандық ғылыми-зерттеу нәтижелері көрсеткендей, керамикалық толтырғыш өндіру барысында техногендік шикізатты қолданудың ерекше маңызы бар екені. Бұл процесс ірі тонналық өндірістік қалдықтарды тиімді пайдалануға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, қалдықтарды залалсыздандыру және қайта өңдеу арқылы маңызды экологиялық мәселелер шешіліп, қоршаған орта жағдайы жақсарады. Сонымен қатар, алынған материал жол құрылысына жарамды болып табылады [1]. Құрылыс материалдары өндірісінде қалдықтарды қайта өңдеу және тиімді пайдалану маңызды міндеттердің бірі болып табылады. Осыған байланысты, өндіріс кезінде қалдықтарды пайдалану арқылы алынатын жеңіл толтырғыштарға деген қызығушылық артып келеді. Мысалы, шетелдік зерттеушілердің [2] еңбектерінде қождың орнына қызыл шлам қалдықтарын қолдану мүмкіндігі қарастырылған. Құрамы бойынша бұл қалдықтың құрамында 40% пайызға жуығы керамикалық элементтердің негізгі компоненттерін қамти алады. Зерттелген материал жоғары тығыздыққа ие және ашық микропоралы құрылымға байланысты суды сіңіру қабілеті жоғары екені анықталды[3]. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, алынған материал жоғары механикалық беріктікке және динамикалық серпімділік модулімен ерекшеленеді. Сонымен қатар, [4,5] зерттеулерде модифицирленген натрий хлоридін қосу арқылы алынған толтырғыштарды беріктендіру мүмкіндігі қарастырылды. Бұл материал өзінің жетілдірілген қасиеттерімен жол құрылысы үшін толтырғыш ретінде қолдануға ұсынылды. Зерттелген ғылыми деректерді ескере отырып, біз қарастырған жұмыстың негізгі мақсаты – сары саздақты домналық қожымен араластыру арқылы керамикалық толтырғыш алу мүмкіндігін зерттеу болып табылады.

Эксперименттік жұмыстарды жүргізу үшін негізгі шикізат ретінде жергілікті кен орнының саздақтары таңдап алынды. Құрамына модифицирленген қоспа ретінде домналық металлургиялық қож пайдаланылды. Керамикалық композиция құрамындағы қож мөлшері 5%-дан 30%-ға дейін өзгертіліп зерттелді. Эксперименттік зерттеулер келесі тәртіппен жүргізілді: алдымен кептірілген шикізат шар диірменінде ұсақталып, № 1,25 електен толық өткенге дейін өңделді. Композиция ұнтақтары дәлдік мөлшерлеу арқылы электронды таразымен өлшенді.

Керамикалық композициялардың зерттелген нұсқалары 1-кестеде ұсынылған.

Кесте1 - Саздақ–домналық қож керамикалық композицияның компоненттік құрамы

№	Саздақ, %	қож, %
1	90	10
2	85	15
3	70	30

Дозаланған компоненттер алдымен құрғақ күйінде біртекті қоспа алынғанша сфералық ыдыста араластырылды. Содан кейін құрғақ қоспаға оның жалпы массасының 20-23%-ын құрайтын су қосылып, толық біртекті керамикалық масса түзілгенше қайтадан мұқият араластырылды. Осыдан кейін алынған масса 10-20 мм фракциялары бар түйіршіктерге қалыптастырылып, 105°С температурада кептіру шкафында 5-7% қалдық ылғалдылыққа дейін кептірілді. Кептіруден кейін түйіршіктер зертханалық муфельдік пешінде 1100 °С температурада күйдірілді. Термиялық өңдеуден кейінгі үлгілер тығыз агломерленген, микропоралы құрылымға ие түйіршіктер түрінде болды және қою қызғылт түсті болып шықты. Алынған күйдірілген үлгілердің физика-механикалық қасиеттерін анықтау жүргізілген сынақтар нәтижелері 2-кестеде көрсетілген.

Кесте 2 -Саздақ–домналық қож керамикалық композицияның физика механикалық-қасиеттері

№	Үйінді тығыздық, г/см³	Су сіңіргіштігі,%	Цилиндрдегі қысу беріктігі, МПа
1	2,2	3	6,5
2	2,0	4,0	7
3	1,9	3,6	6,25

Сынақ нәтижелері көрсеткендей, керамикалық массаның құрамындағы қож мөлшерінің артуына байланысты цилиндрдегі қысу беріктігі 6,5 Мпа-дан 7 Мпа-ға дейін жоғарылайды. Сонымен қатар, суды сіңіру көрсеткіштері 4%-дан 3 %-ға дейін төмендейді. Бұл өзгерістер керамикалық композицияның агломерация дәрежесінің артуын көрсетеді.

Үлгілердің көлемдік тығыздығы да 2,21 г/см³-тен 1,96 г/см³-ке дейін төмендейтіні анықталды. Үйінді тығыздығының төмендеуі керамикалық массаның құрамындағы тәрізді саздақтың 30%-ға дейінгі бөлігін үйінді тығыздығы төмен қож алмастыруға байланысты екені анықталды. Бұған қоса, күйдіру процесі кезінде қождың жанбаған көмір бөлшектері толық жанып кетеді. Нәтижесінде, микрокеуекті құрылымы бар агломерацияланған керамикалық сынық түзіледі.

Зерттеу нәтижесі қорытындылары: Зерттеулер нәтижесінде БҚО-ның жергілікті кен орындарының саздақтары мен металлургия қожының қоспасы арқылы технологиялық қасиеттері жетілдірілген керамикалық толтырғыш алу мүмкіндігі қойылды. Керамикалық композиция құрамына домналық түйірленген қож қосу дайын өнімнің физика-механикалық қасиеттерін жетілдіруге ықпал етеді. Зерттеу нәтижелері саздақ пен қож шикізаттық құрамын негізге ала отырып, керамикалық материалдар өндірісінің ресурс және энергия үнемдейтін технологияларын желілерін жетілдіру мүмкіндігін береді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Монтаев С. А. Исследование возможности получения керамического дорожного материала (керамдора) на основе природных техногенных ресурсов Западного Казахстана / С. А. Монтаев, А. Б. Шингужиева, Н. С. Монтаева // – Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований № 10. — 2018. – С. 58 – 65.

2. Монтаев С. А. Стеновая керамика на основе композиций техногенного и природного сырья Казахстана /С. А. Монтаев, Ж. Т. Сулейменов. - А: Ғылым, 2006. - 107 с.

3. Xingjun Chen Anxian Lu Gao Qu. Preparation and characterization of foam ceramics from red mud and fly ash using sodium silicate as foaming agent // Ceramics International. Volume 39, Issue 2, March 2013, Pages 1923-1929

4. Горин В. М. Высокопрочный керамзит и керамдор для несущих конструкций и дорожного строительства /В. М. Горин, С. А. Токарева, М. К. Кабанова // Строительные материалы. 2010. - № 1. - С. 9-11.

5. Пат. 2362749 Российская Федерация, МПК C04B 14/24. Композиция для производства пористого заполнителя / Д.Ю. Денисов, И.В. Ковков, В.З. Абдрахимов, Л.В. Журавль; заявитель и патентообладатель Самарский государственный университет; заявл. 03.12.2007; опубл. 27.07.2009, Бюл. № 21.

6. Денисов Д. Ю. Использование отходов флотации углеобогащения в производстве керамзита /Д. Ю. Денисов, И. В. Ковков, В. З. Абдрахимов // Башкирский химический журнал. - 2008. - № 2 (15). - С. 18-22.

АННОТАЦИЯ

В данном статье рассмотрены результаты экспериментальной работы, проведенной с целью использования лессовидных глин в производстве керамических глин. В ходе исследований была поставлена цель разработать эффективную технологию переработки распространенных и доступных глинистых пород путем создания состава, совместимого с доменным гранулированным шлаком.

RESUME

This article reviews the results of experimental work conducted with the aim of using loess-like clays in the production of ceramic clays. The aim of the research was to develop an effective technology for processing common and accessible clay rocks by creating a composition compatible with blast-furnace granulated slag.

УДК 699.86
Ғабделқайыр Е.Ә., магистрант
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана, г. Уральск
Шингужиева А.Б., руководитель
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана, г. Уральск

ВЛИЯНИЕ КЛИМАТИЧЕСКИХ УСЛОВИЙ НА ВЫБОР ТЕПЛОЭФФЕКТИВНЫХ РЕШЕНИЙ ДЛЯ СТЕНОВЫХ КОНСТРУКЦИЙ В ЖИЛЫХ ЗДАНИЯХ

АННОТАЦИЯ

В условиях глобальных изменений климата и растущих требований к энергоэффективности зданий, выбор теплоэффективных решений для стеновых конструкций становится особенно актуальным. Исследование посвящено анализу влияния климатических условий на выбор оптимальных теплоизоляционных технологий и материалов для жилых зданий. В статье рассматриваются различные климатические зоны, их особенности и влияние на проектирование стеновых конструкций.

***Ключевые слова**: климат, теплоэффективность, строительство, стеновые конструкций, теплоизоляция*

Климатические условия играют решающую роль в проектировании зданий, так как они определяют не только выбор материалов, но и технологии строительства. Разные климатические зоны имеют свои особенности, которые влияют на теплопередачу, влажность и общие условия эксплуатации зданий. В то время как в регионах с холодным климатом приоритетом является минимизация теплопотерь через природу и обеспечение высокой теплоизоляции, в регионах с жарким климатом ключевую роль играет защита от перегрева, поддержание комфорных стен и эффективная вентиляция для обеспечения комфортного микроклимата. Вопросы адаптации теплоэффективных решений к климатическим условиям требуют дальнейшего изучения и систематизации . Необходимо разработать комплексный подход, учитывающий не только нормативные требования к защите зданий, но и особые особенности климата в регионе, а также экономическую нормативную документацию в области защиты зданий.

Климатические условия представляют собой совокупность метеорологических факторов, которые определяют характер погоды в определённой географической области на протяжении длительного времени. Эти факторы включают температуру воздуха, влажность, скорость и направление ветра, количество осадков, солнечную радиацию и другие атмосферные явления. Понимание климатических условий является ключевым для проектирования и строительства зданий, так как они влияют на выбор материалов, конструктивные решения и эксплуатационные характеристики зданий [1].

В умеренном климате, где зимы более мягкие, а лета теплые, проектировщики могут использовать разнообразные теплоизоляционные решения, которые обеспечивают баланс между теплоизоляцией и вентиляцией. Центральная и Восточная Европа, а также часть США являются примерами таких климатических зон. В то же время, в теплых и тропических регионах, где высокие температуры и значительное количество осадков являются нормой, важно не только обеспечить теплоизоляцию, но и организовать эффективную вентиляцию для поддержания комфортного микроклимата [2].

Одним из основных компонентов теплоэффективных стеновых конструкций является использование высококачественных теплоизоляционных материалов. К таким материалам относятся минеральная вата, пенополистирол, полиуретановые плиты и другие современные теплоизоляционные решения. Эти материалы обладают низкой теплопроводностью, что позволяет значительно уменьшить потери тепла через стены. Например, минеральная вата не только обеспечивает отличные теплоизоляционные характеристики, но и обладает хорошими звукоизоляционными свойствами, что делает её идеальным выбором для жилых зданий [3].

Кроме того, важным аспектом является конструктивное решение стеновых систем. Многослойные конструкции, состоящие из нескольких слоев различных материалов, позволяют

эффективно комбинировать теплоизоляционные свойства с прочностью и долговечностью. Например, конструкция "сэндвич" включает в себя два внешних слоя, выполненных из прочного материала, и внутренний слой из теплоизоляционного материала. Такая система обеспечивает не только высокую теплоизоляцию, но и защиту от механических повреждений и воздействия внешней среды.

Не менее важным аспектом является организация вентиляции в зданиях с теплоэффективными стенами. Эффективные системы вентиляции, такие как механическая вентиляция с рекуперацией тепла, позволяют поддерживать оптимальный уровень влажности и качества воздуха внутри помещений, не теряя при этом значительное количество тепла. Это особенно актуально в условиях холодного климата, где важно минимизировать теплопотери.

Климатические условия оказывают значительное влияние на выбор теплоэффективных решений для стеновых конструкций в жилых зданиях. Разные климатические зоны предъявляют различные требования к теплоизоляции, вентиляции и материалам, что необходимо учитывать на этапе проектирования [4].

В холодных климатах, где зимние температуры могут опускаться до критически низких значений, основное внимание уделяется снижению теплопотерь. Предпочтение отдается многослойным стеновым конструкциям с высокоэффективными теплоизоляционными материалами, такими как пенополистирол и минеральная вата, обладающими низкой теплопроводностью и способными сохранять тепло. Важно также учитывать защиту от конденсата и влаги, что может потребовать применения пароизоляционных пленок и систем вентиляции для предотвращения накопления влаги в стенах. В умеренных климатах, где зимы менее суровы, проектировщики могут использовать разнообразные теплоизоляционные решения, обеспечивая баланс между теплоизоляцией и вентиляцией. Теплоизоляционные материалы средней плотности могут быть оптимальными, так как они обеспечивают достаточный уровень теплоизоляции без избыточного тепла в летний период. В теплых и тропических климатах акцент смещается на предотвращение перегрева и эффективную вентиляцию. Важно использовать теплоизоляционные материалы, которые снижают теплопотери и поддерживают комфортную температуру. Легкие стеновые конструкции с хорошей вентиляцией помогают избежать накопления тепла [5].

Климатические условия оказывают значительное влияние на проектирование и строительство жилых зданий. Разные климатические зоны требуют уникальных подходов к выбору конструктивных решений и материалов, что позволяет обеспечить комфортные условия для проживания и минимизировать энергозатраты. Дальше будут представлены примеры жилых зданий, построенных в различных климатических условиях, которые иллюстрируют адаптацию архитектурных решений к специфике каждого региона [6].

В Норвегии, где зимние температуры могут опускаться до -30°C, активно применяются технологии пассивного дома. Одним из ярких примеров является дом в Осло, построенный по стандартам Passivhaus. Конструкция данного здания включает многослойные стены с высокоэффективной теплоизоляцией из минеральной ваты и внешней отделкой из дерева. Использование тройных стеклопакетов, системы механической вентиляции с рекуперацией тепла и солнечных панелей для генерации энергии позволяет минимизировать потребление энергии на отопление и создать комфортный микроклимат (рис.1). Эти решения демонстрируют, как можно эффективно адаптировать жилые здания к суровым климатическим условиям.

В Германии, где климат умеренный, построены энергоэффективные дома по стандартам Passivhaus, например, в Берлине. Эти здания имеют комбинированные стены с теплоизоляцией из стекловаты и кирпичной облицовкой, эффективные окна с низким коэффициентом теплопередачи, системы естественной вентиляции и солнечные панели, что значительно снижает энергозатраты.

В Калифорнии, с теплым и сухим климатом, проектируются легкие стеновые конструкции, обеспечивающие хорошую вентиляцию и предотвращающие перегрев. Примером служит дом с легкими стеновыми панелями из экструзированного пенополистирола, отражающими покрытиями на крыше и большими окнами, что позволяет поддерживать комфортную температуру без значительных затрат на кондиционирование.

Рисунок 1- Схема работы пассивного дома

В тропических условиях Индонезии жилые здания проектируются с учетом высокой влажности и температуры. Примером является дом с хорошо вентилируемыми конструкциями и легкими стенами из бамбука. Используются зеленые крыши и фасады для снижения температуры, а также большие окна и балконы для естественной вентиляции, что создает комфортные условия для проживания.

Казахстан, обладая огромной территорией, отличается значительным разнообразием климатических условий - от суровых зим северных регионов до знойного лета южных областей. Это разнообразие требует тщательного подхода к выбору стеновых конструкций, обеспечивающих оптимальный тепловой режим зданий в течение всего года.

Северные регионы страны, включая Акмолинскую, Северо-Казахстанскую и Костанайскую области, характеризуются экстремально холодными зимами с температурами, достигающими -40°С и ниже. Климат здесь резко континентальный с большими годовыми перепадами температур и сильными ветрами. Для этих условий наиболее эффективными являются многослойные стеновые конструкции с усиленной теплоизоляцией [7].

Центральные регионы, включая Карагандинскую и Павлодарскую области, отличаются резкими суточными перепадами температур. Зимы здесь холодные, но менее экстремальные, чем на севере, а лето может быть очень жарким с температурами выше +35°С. Низкая влажность и сильные ветра зимой дополняют климатическую картину. Для таких условий оптимальны комбинированные стеновые конструкции, сочетающие в себе теплоаккумулирующие и теплоизоляционные свойства [8].

Южные области страны - Алматинская, Туркестанская и Жамбылская - характеризуются жарким летом с температурами до +45°С и мягкими, но достаточно влажными зимами. Высокая солнечная активность и значительные суточные перепады температур требуют особого подхода к проектированию ограждающих конструкций. В этих условиях предпочтение отдается стеновым материалам с высокой тепловой инерцией - поризованной керамике и газобетону средней плотности [9].

Рассмотрим особенности адаптации стеновых конструкций для основных климатических зон страны (Таблица 1).

Таблица 1 - Климатические зоны Казахстана и рекомендации по материалам

Климатич. Зона	Рекомендуемые материалы и конструкции	Сопротивление теплопередаче (R_0)
1	2	3
Северные регионы	Многослойные стеновые конструкции с несущим слоем из керамического кирпича или газобетонных блоков, утеплитель) толщиной 150-200 мм, вентилируемый зазор	$R_0 \geq 4,0\text{-}5,0$ (м²•°С)/Вт

1	2	3
Центральные регионы	Комбинированные стеновые конструкции из газобетонных блоков плотностью D400-D500 с минераловатным утеплителем толщиной 100-150 мм и наружной облицовкой из кирпича, вентилируемые фасады	$R_0 \geq 3,5\text{-}4,0$ (м²•°C)/Вт
Западные регионы	Многослойные стеновые конструкции с утеплителем (минеральная вата или экструдированный пенополистирол) толщиной 100-150 мм, наружная облицовка из кирпича или сэндвич-панели	$R_0 \geq 3,5\text{-}4,5$ (м²•°C)/Вт
Восточные регионы	Комбинированные стеновые конструкции из газобетонных блоков с утеплителем толщиной 100-150 мм, вентилируемые фасады, использование теплоаккумулирующих материалов	$R_0 \geq 3,5\text{-}4,0$ (м²•°C)/Вт
Южные области	Стены из поризованной керамики и газобетона средней плотности, утеплитель 50-100 мм из паропроницаемых материалов (минеральная вата), вентилируемые фасады	$R_0 \geq 2,5\text{-}3,0$ (м²•°C)/Вт

Заключение. Влияние климатических условий на выбор теплоэффективных решений для стеновых конструкций в жилых зданиях является ключевым аспектом современного строительства. Анализ различных климатических зон показывает, что каждая из них требует уникального подхода к проектированию и выбору материалов, что позволяет обеспечить комфортные условия для проживания и минимизировать энергозатраты.

В холодном климате акцент следует делать на высокоэффективной теплоизоляции и многослойных конструкциях, которые предотвращают теплопотери и конденсацию. В умеренном климате важно обеспечить баланс между теплоизоляцией и вентиляцией, что позволяет избежать перегрева в летний период. В теплых и тропических климатах необходимо использовать легкие конструкции, системы пассивного охлаждения и местные материалы, которые способствуют естественной вентиляции и управлению влагой.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Ливенцов М.А., Климатические условия и их влияние на особенности проектирования зданий и сооружений // Наука, образование и культура. – 2018, С. 133-135.
2. Меретджаева Г., Агаджанов Б., Атаев А., Строительство в условиях изменения климата // Международный научный журнал «Вестник науки» № 7 (76) Том 1. – 2024 г. – С. 717 - 720.
3. Тринкер А.Б., Климатические проблемы строительства // современное промышленное и гражданское строительство – 2018. – ТОМ 14. – С. 41–49
4. Zhang, Y., & Wang, J., The impact of climate on energy consumption in residential buildings: a case study in china.Energy and buildings–2017. – С. 1-10.
5. D'Agostino, D., & De Rosa, A., Energy efficiency in buildings: a review of the current state of the art. Energy reports–2018. – С. 1-12.
6. Kumar, S., & Kumar, A., Sustainable Building Materials and Technologies: A Review. Journal of Cleaner Production–2019. – С. 1-12.
7. Шапорева А.В., Сулейманова С.Э., Особенности выбора строительных материалов для климата севера казахстана // Endless light in science. – 2025. – С. 19-23.
8. СНиП РК 2.04-01-2017 «Строительная климатология и геофизика» (нормы по климатическим параметрам для Казахстана).
9. Дарменов Р., Строительные материалы и конструктивные приемы народной архитектуры в жилищах южного казахстана // «Мәдени мұра». – 2023. – С. 68-76.

ТҮЙІН

Жаһандық климаттың өзгеруі және ғимараттардың энергия тиімділігіне деген өсіп келе жатқан талаптар жағдайында қабырға конструкциялары үшін жылуды үнемдейтін шешімдерді таңдау өзекті болып отыр. Зерттеу климаттық жағдайлардың оңтайлы жылу оқшаулау технологияларын және тұрғын үй ғимараттарына арналған материалдарды таңдауға әсерін талдауға арналған. Мақалада әртүрлі климаттық аймақтар, олардың ерекшеліктері және қабырға құрылымдарын жобалауға әсері қарастырылады.

RESUME

In the context of global climate change and growing demands for energy efficiency of buildings, the choice of heat-efficient solutions for wall structures is becoming especially relevant. The study is devoted to the analysis of the influence of climatic conditions on the choice of optimal thermal insulation technologies and materials for residential buildings. The article considers various climatic zones, their features and influence on the design of wall structures.

УДК 691.11: 691.12

Дмитриев В. А., магистрант
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана, г. Уральск
Монтаев С. А., руководитель
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана, г. Уральск

ДРЕВЕСНО-СОЛОМЕННЫЕ ПАНЕЛИ: ШАГ К ЭКОЛОГИЧНОМУ СТРОИТЕЛЬСТВУ

АННОТАЦИЯ

Статья рассматривает древесно-соломенные панели как инновационный строительный материал, обладающий высокими тепло- и звукоизоляционными свойствами. Освещены их преимущества перед традиционными материалами, включая экологичность и энергоэффективность. Подчеркивается значимость рационального использования соломы, которая часто остается невостребованной. Также обсуждаются вызовы и перспективы внедрения данной технологии в строительную отрасль Казахстана. Делается вывод о потенциале древесно-соломенных панелей в контексте устойчивого развития.

***Ключевые слова**: Древесно-соломенные панели, энергоэффективность, устойчивое строительство, экологичность, теплоизоляция*

На рынке строительных материалов представлено огромное количество продукции, которая активно используется в современном строительстве. Однако многие из этих материалов не являются экологически чистыми. Их производство зачастую сопровождается значительными выбросами углекислого газа и другим пагубным воздействием на окружающую среду. В процессе эксплуатации такие материалы также могут выделять вредные вещества, что ухудшает экологическую ситуацию и сказывается на здоровье людей. В условиях растущего внимания к проблемам устойчивого развития и сохранения природных ресурсов поиск экологически безопасных решений приобретает особую актуальность. Среди таких материалов выделяются древесина и солома. Эти натуральные компоненты обладают экологичностью, энергоэффективностью и доступностью, что делает их особенно востребованными в строительной отрасли.

Цель данной статьи — рассмотреть свойства древесно-соломенных панелей, их основные преимущества и перспективы применения в строительстве, а также оценить их вклад в развитие экологичного подхода в строительстве.

Древесно-соломенные панели изготавливаются из двух основных компонентов: древесины и прессованной соломы. Древесина, используемая в качестве каркаса, обеспечивает прочность, стабильность и долговечность конструкции. Солома, которая заполняет внутреннее пространство каркаса, обладает превосходными теплоизоляционными и звукоизоляционными свойствами, благодаря чему панели обеспечивают комфортный микроклимат внутри здания. (Рис. 1)

Рисунок 1 – Древесно-соломенная панель [1]

Древесно-соломенные панели давно пользуются спросом в строительстве многих развитых и развивающихся стран. Эта технология строительства активно используется в Европе, Северной Америке, Австралии и некоторых развивающихся регионах, где акцент на устойчивом развитии и снижении углеродного следа стал неотъемлемой частью строительной индустрии. Панели особенно популярны в странах с прохладным и холодным климатом, где их теплоизоляционные свойства позволяют значительно снизить энергопотребление и обеспечить комфортный микроклимат внутри зданий.

Отличным примером использования древесно-соломенных панелей является проект Haus Hoinka, разработанный архитектурным бюро Atelier Kaiser Shen. Здание расположено в небольшой деревне недалеко от города Хайльбронн на юго-западе Германии. Дизайн дома демонстрирует современные возможности строительства из соломенных тюков. Солома была спрессована в деревянный каркас толщиной 36,5 сантиметров, который использовался для возведения стен, крыши, полов и потолков. Конструкция здания поднята над землей и опирается на бетонный крест и четыре опоры, что защищает тюки соломы от повреждения водой. Этот проект показывает, как традиционные натуральные материалы могут успешно интегрироваться в современную архитектуру. [2]

Еще одним ярким примером является проект BaleHaus, реализованный на территории кампуса Университета Бат в Великобритании. Это двухэтажное инновационное здание построено из сборных древесно-соломенных панелей ModCell, которые состоят из деревянного каркаса, заполненного соломенными тюками или коноплей и обработанного дышащей известковой штукатуркой. Такая система обеспечивает низкий углеродный след и лучшие показатели по снижению CO_2 среди всех доступных строительных технологий. Исследования, проводившиеся в течение двух лет, подтвердили отличные теплоизоляционные, влагозащитные и звукоизоляционные свойства здания, а также его способность сохранять тепло в холодные зимы. [3]

В то же время в Казахстане такие технологии пока не получили массового распространения. Одной из ключевых причин является недостаточная локальная поддержка экологичных материалов и ограниченный доступ к специализированному оборудованию, необходимому для их производства. Кроме того, среди производителей сохраняется недоверие к данной технологии. Многие из них предпочитают использовать привычные строительные материалы и проверенные методы, избегая риска перехода к новым решениям. Это недоверие связано, с одной стороны, с отсутствием достаточного опыта работы с древесно-соломенными панелями, а с другой — с опасениями относительно их эксплуатационных характеристик, таких как долговечность и эффективность.

Дополнительно следует отметить, что большая часть соломы остается невостребованной. В большинстве случаев она используется в сельском хозяйстве для кормления скота или в качестве подстилки для животных. Однако значительное количество этого ценного ресурса запахивается в землю или сжигается на полях, что не только приводит к потере полезного материала, но и наносит вред окружающей среде из-за выбросов углекислого газа в процессе горения. [4]

Почему древесно-соломенные панели могут стать популярным строительным материалом на рынке Казахстана? Древесно-соломенные панели обладают уникальным набором свойств, которые выделяют их среди классических и устоявшихся строительных

материалов. Они могут не только удовлетворить потребности современного строительства, но и предложить решения, которые отвечают вызовам устойчивого развития и энергосбережения. Рассмотрим их основные преимущества подробнее.

Древесно-соломенные панели обладают высоким уровнем теплоизоляции, что особенно актуально в условиях климата Казахстана, где наблюдаются как холодные зимы, так и жаркое лето. Их использование позволяет значительно снизить энергозатраты, связанные с отоплением в зимний период и кондиционированием летом. Коэффициент теплопроводности запрессованной соломы составляет 0,045 Вт/(м·°С) [5], что делает её отличным изоляционным материалом. Для сравнения, традиционные строительные материалы имеют более высокие показатели теплопроводности. Например, кладка из глиняного кирпича (ГОСТ 530-80) на цементно-песчаном растворе обладает теплопроводностью в 0,52 Вт/(м·°С), что значительно уступает соломе. Газобетон, в зависимости от плотности, имеет коэффициент теплопроводности в диапазоне от 0,17 до 0,29 Вт/(м·°С), а пенобетон варьируется от 0,12 до 0,35 Вт/(м·°С). Даже древесина, широко используемая в строительстве, имеет коэффициент теплопроводности от 0,15 до 0,2 Вт/(м·°С), что превышает значение соломы [6]. Таким образом, древесно-соломенные панели демонстрируют превосходные теплоизоляционные свойства по сравнению с другими материалами.

Кроме того, древесно-соломенные панели изготавливаются заранее, что существенно упрощает их транспортировку и установку на строительной площадке. Это ускоряет процесс возведения зданий и снижает затраты на рабочую силу.

По сравнению с традиционными материалами, такими как бетон и кирпич, древесно-соломенные панели имеют более низкую стоимость производства и установки. Это делает их доступным и экономически выгодным решением для малоэтажного строительства и различной инфраструктуры.

Натуральные материалы, такие как солома, обладают также высокими звукоизоляционными свойствами. Для измерения шумопоглощающих характеристик используется коэффициент шумопоглощения, значение которого варьируется от 0 до 1: если материал полностью поглощает звук, коэффициент равен единице; если он полностью отражает звук, — нулю. Соломенные панели имеют высокий коэффициент шумопоглощения, равный 0,9. [7] Для сравнения, кирпичные стены обладают коэффициентом 0,032, бетонные — 0,015, а деревянные стены — от 0,06 до 0,1. [8] Эти показатели подчёркивают превосходство древесно-соломенных панелей в обеспечении акустического комфорта в помещениях.

В условиях глобального перехода к "зеленым" технологиям древесно-соломенные панели становятся особенно актуальным материалом для реализации проектов устойчивого строительства. Их использование способствует снижению углеродного следа благодаря природному происхождению компонентов и низкому уровню выбросов при производстве. Такие панели полностью соответствуют современным требованиям экологической безопасности и энергоэффективности, что делает их идеальным выбором для строительства малоэтажных жилых домов и других объектов. Кроме того, они прекрасно вписываются в концепцию "пассивных домов", где минимальные теплопотери и использование возобновляемых ресурсов играют ключевую роль.

Интеграция таких технологий не только поддерживает переход к экологически чистому строительству, но и способствует экономическому развитию, создавая новые возможности для локального производства и работы в сельских районах. Древесно-соломенные панели открывают путь к строительству будущего, где устойчивость, комфорт и доступность объединены в одном решении.

В заключение следует отметить, что древесно-соломенные панели представляют собой современный, экологичный и энергоэффективный материал, способный удовлетворить потребности устойчивого строительства. Сочетание доступности сырья, минимизации энергозатрат и создания комфортного микроклимата делает древесно-соломенные панели надежным строительным материалом будущего, который способен объединить в себе экологическую безопасность, устойчивость и экономическую выгоду.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1.Соломенная панель // Яндекс Картинки URL: https://yandex.kz/images (дата обращения: 31.03.2025).

2. homes making use of straw bale construction and insulation // Archello URL: https://archello.com (дата обращения: 31.03.2025).

3. Straw bale house // Archello URL: https://archello.com (дата обращения: 31.03.2025).

4.«Зеленое» производство // Акмолинская правда URL: https://apgazeta.kz/ (дата обращения: 01.04.2025).

5.Технология Green Cube // Green Cube URL: https://spgreencube.ru (дата обращения: 01.04.2025).

6.Таблица теплопроводности материалов // klinkerprom URL: https://klinkerprom.ru (дата обращения: 01.04.2025).

7.Дома из панелей, прессованных соломой (или дома по немецкой технологии) // Рада Центр строительства URL: http://rada-dom.ru/ (дата обращения: 01.04.2025).

8.Что нужно знать про индекс звукоизоляции, когда делаешь шумоизоляцию // Стройполимер URL: https://www.strojpolimer.ru (дата обращения: 01.04.2025).

ТҮЙІН

Ағаш-сабан панельдері тұрақтылықты, энергия тиімділікті және қолжетімділікті біріктіретін инновациялық құрылыс материалы болып табылады. Олардың жоғары жылу және дыбыс оқшаулау қасиеттері әсіресе қысы суық және жазы ыстық Қазақстан климаты жағдайында өзекті болып табылады, бұл ғимараттарды пайдалануға жұмсалатын энергия шығынын едәуір қысқартуға мүмкіндік береді. Көбінесе талап етілмеген сабан панельдерін өндіру табиғи ресурстарды ұтымды пайдалануға және қоршаған ортаның ластануын азайтуға ықпал етеді. Панельдерді өндіру және монтаждау технологиясы құрылыс процесін жеңілдетеді, ғимараттарды салу мерзімі мен шығындарын азайтады. Осылайша, ағаш-сабан панельдері заманауи экологиялық стандарттарға сәйкес келетін тұрақты құрылыстың маңызды элементі бола алады.

RESUME

Wood-straw panels are an innovative building material that combines eco-friendliness, energy efficiency, and affordability. Their excellent thermal and sound insulation properties are particularly relevant in Kazakhstan's climate, characterized by cold winters and hot summers, enabling significant energy savings in building operation. The production of panels from straw, which often goes unused, promotes the efficient use of natural resources and helps reduce environmental pollution. The technology for manufacturing and assembling these panels simplifies the construction process, reducing both time and costs associated with building projects. Thus, wood-straw panels have the potential to become a key element of sustainable construction, fully aligning with modern environmental standards.

УДК 622.24.510.5

Досбулатов Р.Т., Арстанов К.Т., магистры
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана, г. Уральск
Кыдрашов А.Б., руководитель
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана, г. Уральск

АНАЛИЗ И СОЗДАНИЕ АЛГОРИТМА РАСЧЕТА КРУТЯЩЕГО МОМЕНТА И СОПРОТИВЛЕНИЯ ДЛЯ ПРЕДОТВРАЩЕНИЯ АВАРИЙ В ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ПРОГРАММНОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ WELLPLAN

АННОТАЦИЯ

Данная работа состоит в анализе и создании новой модели для прогнозирования крутящего момента и сопротивления. Целью работы является анализ существующих моделей

крутящего момента и сопротивления, создание усовершенствованной модели, позволяющей лучше прогнозировать и снижать риски при бурении.

Структура работы состоит из целей и задач, анализа существующих моделей, проблем, возникающих при бурении, и их решений, создания нового метода алгоритма расчета, математического расчета, сравнения результатов с помощью программного обеспечения.

В заключении можно увидеть результаты, полученные с помощью нового метода, и какие основные параметры влияют на крутящий момент и сопротивление.

***Ключевые слова**: бурение, крутящий момент, сопротивление, WellPlan, прогнозы и риски.*

Проблемы крутящего момента и сопротивления (T&D) являются фундаментальными вызовами в буровой промышленности, существенно влияющими на стабильность ствола скважины, эффективность бурения и операционные затраты. Эффективное планирование и моделирование T&D имеют решающее значение для снижения этих проблем и обеспечения успешного бурения. Данный обзор литературы фокусируется на достижениях в моделировании T&D, рассматривая различные типы моделей — мягкие, жесткие, гибридные и динамические, — и их роль в решении проблем, связанных с крутящим моментом и сопротивлением. Цель данной работы заключается в создании усовершенствованной модели, которая позволит повысить точность прогнозов и снизить риски, связанные с бурением.

Точное прогнозирование и управление крутящим моментом и сопротивлением жизненно важно для предотвращения распространенных проблем при бурении, таких как прихват трубы, отклонение скважины и чрезмерное трение. Традиционные модели крутящего момента и сопротивления, разработанные еще в 1980-х годах, с течением времени значительно претерпели изменения. Первоначальные модели, известные как модели с мягкой струной, рассматривали бурильную колонну как гибкий канат, предполагая постоянный контакт со стволом скважины и игнорируя изгибающие моменты.

Модель мягких струн остается отраслевым стандартом для рутинного анализа T&D благодаря своей простоте и удобству использования. Однако он часто не учитывает жесткость и радиальные зазоры скважинной компоновки, что приводит к менее точным прогнозам в определенных сценариях бурения. Чтобы устранить эти ограничения, была разработана модель жесткой струны. Эта модель учитывает жесткость бурильной колонны и использует более сложные численные методы, такие как анализ методом конечных элементов, обеспечивая более детальное представление поведения бурильной колонны при различных условиях нагрузки.

Разработка гибридных моделей еще больше продвинула анализ T&D за счет объединения преимуществ подходов как с мягкой струной, так и с жесткой струной. Эти модели объединяют гибкость метода мягкой колонны с подробным механическим представлением модели жесткой колонны, предлагая всесторонний анализ производительности бурильной колонны.

Таблица 1- Модель мягкой и жесткой трубы, динамичная модель

Модель	Принимает во внимание
1	2
Динамическая: Воздействие движения и времени, включая изменения направления и скорости, а также вибрацию труб, может дать более реалистичное представление о поведении бурильной колонны.	скорость наращивания, потери на трение и жидкости, кручение ствола скважины и т.д.
Жесткой колонны: Модель рассматривает трубчатую колонну как жесткий стержень, что позволяет учесть концепцию изгибной жесткости. Предполагается минимальное растяжение или упругость, крутящий момент обусловлен главным образом приложенной силой и геометрической конфигурацией.	жесткость бурильных труб и зазор в стволе скважины, вязкость для жесткой штанги, возможность КМ&С от долота до верхнего привода.

1	2
Мягкой колонны: Гибкий кабель без изгибной жесткости, модель предполагает, что струна может растягиваться и что крутящий момент связан с натяжением и радиусом, на котором приложена сила.	напряжение при изгибе, расположение трубы, траектория скважины, момент трения, глубина, наклон.

Чтобы получить более точные результаты, мы основываем наши расчеты на всех силах, которые будут приложены к элементам трубы. Мы также учитываем такие переменные, как длина, азимут, степень наклона, скорость наращивания или падения. Мы учитываем такие переменные, как плотность, коэффициент трения, площадь поперечного сечения, тип бурения, различные скважинные операции и, конечно, такие важные характеристики, как предотвращение износа и изгиба труб и долота. Из-за неправильного расчета крутящего момента и сопротивления во время бурения могут возникнуть такие проблемы связанные с буровым раствором, нестабильность отверстий скважины, а также самая распространенная это – прихват трубы. В создании новой расчетной модели будут определяться: фактический вес и вес когда элемент находится в жидкости. Для точного расчета всех нужных параметров, мы рассматриваем каждую часть трубы, даже в наклонно-направленных скважинах, то есть линейную интерполяцию наклона.

На трубу при бурении действуют определенные силы – Нормальные силы. (Рис 1.)

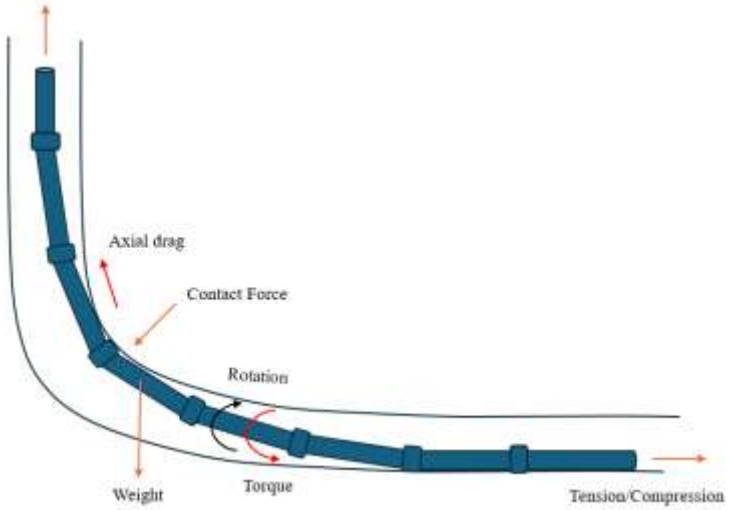

Рисунок 1 - Направление действующих сил на трубу

Нормальная сила включает в себя осевую нагрузку (рассчитывается по методу плавучести), осевую нагрузку (рассчитывается по методу площади давления), линейный вес элемента в воздухе, сила гидростатического давления, которая действует на измененную площадь между двумя элементами или компонентами, вес на долото, и сила устойчивости при смятии. Прогнозирую правильно все эти параметры мы можем значительно увеличить работоспособность нашей скважины, особенно трубы.

Крутящий момент - это сила, необходимая для преодоления сопротивления вращению бурильных труб и ствола скважины вокруг своей оси. Величина крутящего момента зависит от: наклона, азимута, реологии, радиуса труб и нормальных сил.

Сопротивление - это сила, возникающая из-за трения, сопротивляющегося движению бурильной колонны. В зависимости от процесса спуска направление силы сопротивления может быть восходящим или нисходящим.

Изгиб трубы - это процесс изменения формы бурильной трубы, когда величина осевой силы слишком велика или превышает критическое значение предела смятия. При неправильного расчета максимальных и минимальных значений изгиба трубы, могут произойти аварийные

ситуации как обрыв трубы, а также нарушения герметичности самих труб, которые в последствии приведут к поломке и прекращению работы.

Нагрузка на крюк - при бурении скважины или спуско-подъемных операциях необходимо контролировать нагрузку на крюк, которая имеет очень важное значение, чтобы избежать рисков. Изначально для всех буровых установок существует стандартная максимально допустимая нагрузка на крюк. Предполагается, что инженеры-буровики должны проектировать бурильную колонну и траекторию скважины таким образом, чтобы сила натяжения компонентов была ниже предела текучести. Поскольку, если напряжение растяжения превышает предел текучести, материал переходит в пластическую область, что означает, что материал не возвращает свою первоначальную форму после снятия осевой нагрузки. Поэтому в каждом из процессов необходимо проверять, не превышает ли значение веса крюка критические значения.

Разработая усовершенствованную модель расчета выше указанных параметров позволит повысить точность прогнозов и снизить риски, связанные с бурением. Данный алгоритм включает в себя более широкий спектр переменных, включая геометрию ствола скважины, взаимодействие бурильных колонн и реологические свойства бурового раствора, которые имеют рещающее значение для прогнозирования. Для закрепления полученных данных с нового алгоритма, мы используем программное обеспечение WellPlan для моделирования сценариев крутящего момента и сопротивления в различных ситуациях. Эти симуляции послужат для оценки эффективности новой разработанной модели. Валидация также будет подвергнута серии валидаций тестов с использованием данного программного обеспечения как имитационных данных так и полевых, в качестве полевых данных используется действующее месторождение им.Актобе расположенная в г.Атырау, все это производится для процесса проверки для определения точности и надежности прогноза модели.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1.Model of Hook Load During Tripping Operation, Edvin Kristensen, June 2013

2. New Analysis Theory and Method for Drag and Torque Based on Full-Hole System Dynamics in Highly Deviated Well, Xiao-hua Zhu, Bo Li, Qing-you Liu, Xue-jun Chang, Liang-chuan Li, Kuan-liang Zhu, and Xiao-feng Xu, December 2014

3.Recommended Practice for Drill Stem Design and Operating Limits, American Petroleum Institute, May 2004

4.Formulas and Calculations for Drilling Operations Second Edition, James G. Speight, 2018

5.Quantifying Tortuosities by Friction Factors in Torque and Drag Mdel, Tom Gaynor, Doung Hamer, David C-K Chen, Sperry-Sunf, Haliburton, and Darrem Stuart, The Peak Group, SPE 77617, 2002

6.Note planning for directional drilling calculation, Mufti Chazali, 2018

7.TORQUE AND DRAG APPLICATIONS FOR DEVIATED AND HORIZONTAL WELLS: A CASE STUDY, BURAK KAĞAN ÇAĞLAYAN, December 2014

8.Review of directional drilling design and operation of geothermal wells in Indonesia, B.T.H. Marbun, R.H. Ridwan, H.S. Nugraha, S.Z. Sinaga, B.A. Purbantanu, 15 April, 2021

9.Model od Drag and Torque for casing running in Extende Reach and Horizontal Wells, Stefan Miska, Mengjiao, Yi Zhang, Wlodzimierz Miska, 2008

10.Novel Torque and Drag Model for Drilling Two-Dimensional High-Angle Wells, Muhammad Nour, Ahmed A. Elgibaly, Mohamed S. Farahat, and Omar Mahmoud, 5 April, 2022

ТҮЙІН

Қажетті мақсатқа жету үшін жұмсақ және қатты баған үлгілері, сондай-ақ динамикалық модельдер сияқты қолданыстағы момент пен қарсылық үлгілеріне мұқият талдау жүргізілді. Олардың кемшіліктері анықталып, айнымалылардың кең ауқымын қамтитын жаңа гибридті алгоритм әзірленді. Бұл жұмыс ұңғымаларды бұрғылау кезінде айналу моменті мен кедергіні болжаудың жаңа алгоритмін жасауға арналған. Модельді растау үшін WellPlan бағдарламалық жасақтамасындағы модельдеу және Батыс Қазақстан облысындағы далалық деректер пайдаланылды.

RESUME

To achieve the objective, existing torque and drag models such as soft and rigid column models as well as dynamic models have been thoroughly analyzed. Their shortcomings were identified and a new hybrid algorithm incorporating a wider range of variables was developed. This paper focuses on the development of a new algorithm for predicting torque and drag during well drilling. Simulations in WellPlan software and field data from West Kazakhstan region were used to validate the model.

УДК 622.276.72

Досбулатова Ш.Н., Халидуллин Р.А., магистры
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана, г. Уральск
Кыдрашов А.Б., руководитель
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана, г. Уральск

ПОВЫШЕНИЕ ТЕХНОЛОГИЧЕСКОЙ ЭФФЕКТИВНОСТИ И УВЕЛИЧЕНИЕ ДОБЫЧИ ЗА СЧЕТ СОЗДАНИЯ МОДЕЛИ ПРОГНОЗИРОВАНИЯ ПАРАФИНООБРАЗОВАНИЯ НА БАЗЕ ПРОГРАММНОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ PVTSIM

АННОТАЦИЯ

Отложение парафина - серьезная проблема при транспортировке нефти, приводящая к неэффективности работы и увеличению эксплуатационных расходов. В данном исследовании изучается отложение парафина в трубопроводе с производства до транспортировки с помощью программ Aspen Hysys и PVTSim Nova. Полученные результаты указывают на критические параметры, влияющие на скорость отложения, ключевые участки, подверженные образованию парафина, и оптимальные стратегии по их снижению. Полученные результаты способствуют повышению эффективности обслуживания трубопровода и снижению эксплуатационных расходов.

***Ключевые слова**: парафин, транспортировка сырой нефти, термические и химические ингибиторы, обеспечение проходимости труб, PVT Nova*

Нефтяная промышленность играет важнейшую роль в экономике Казахстана, а обширный экспорт требует эффективной транспортировки. Трубопроводы являются предпочтительным методом благодаря своей экономической эффективности и экологическим преимуществам. Однако отложение парафина представляет собой серьезную техническую проблему, приводящую к снижению скорости потока, повышению давления и возможным засорам. Цель данного исследования - спрогнозировать накопление парафина в трубопроводе и изучить эффективные стратегии его снижения с помощью вычислительного моделирования. Задачи исследования включают:

Определение критических параметров отложений;

Сбор полевых данных и обеспечение их качества;

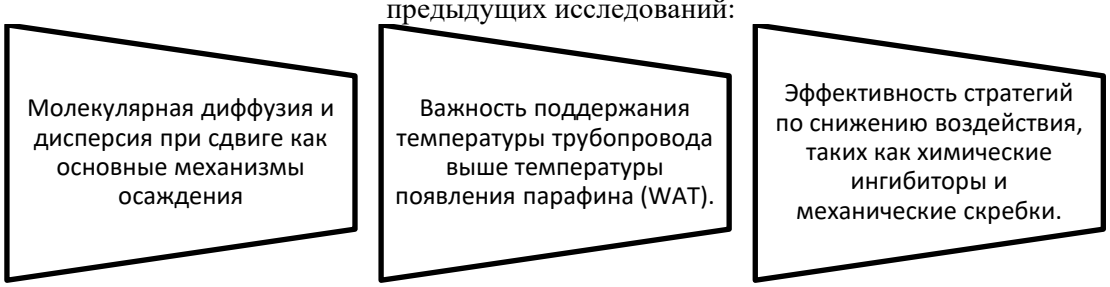
Моделирование труб в программах Aspen Hysys и PVTSim nova и получение прогнозных результатов по количеству парафиновых отложений;

Проведение ручного анализа объема отложений, сравнение полученных результатов и их верификация;

Отложение парафинов представляет собой серьезную проблему в нефтегазовой промышленности, приводящую к тяжелым эксплуатационным и экономическим последствиям. Эти отложения состоят в основном из n-парафинов, а также более мелких фракций разветвленных парафинов и ароматических соединений, которые выпадают в осадок при охлаждении сырой нефти во время транспортировки. Скопление кристаллов парафина может засорять трубопроводы, насосы и оборудование для поверхностной переработки, что приводит к снижению эффективности добычи и увеличению затрат на техническое обслуживание. Присутствие длинноцепочечных парафинов и микрокристаллических восков еще больше усиливает адгезионные свойства этих отложений, усугубляя проблемы обеспечения потока. Без эффективных стратегий борьбы с ними накопление парафинов может привести к остановке

производства, увеличению энергопотребления и значительным экономическим потерям. Передовые аналитические методы позволили выявить до 160 атомов углерода в этих отложениях, что подчеркивает их сложный структурный состав и термопластичную природу. Парафин - это бесцветное вещество, состоящее из смеси углеводородных молекул, содержащих от восемнадцати до тридцати пяти атомов углерода. Слово «парафин» имеет латинское происхождение. «Parum» означает крошечный, «Affin» - сродство. Сам парафин твердый при обычной температуре, но плавится при температуре 37 градусов Цельсия, начинает кипеть при температуре в 360 градусов Цельсия. Парафин изначально не имеет запаха и обладает голубовато-белым цветом. Понятие о парафине было дано немецким химиком Карлом фон Рейхенбахом в 1830 году.

Таблица 1- Осаждение парафина широко изучается в нефтяной технике. Основные результаты предыдущих исследований:

Данное исследование опирается на существующие исследования, применяя передовые вычислительные инструменты к реальной трубопроводной системе. Образование парафинов на стенках трубопровода может привести к аварийным ситуациям, из-за которых наносится вред окружающей среде. Если специалисты допустят ошибку и невнимательно проследят за количеством отложений из-за закупорки внутренней полости трубы под давлением, то возможен разрыв или утечка трубопровода, что впоследствии нанесет ущерб окружающей среде. Работа базируется на базе трубопровода из производства до завода в Карачаганакском месторождении. Карачаганакская экспортная нефть - это парафинистая легкая нефть с содержанием парафина 4,45%, что приводит к отложению парафина на трубопроводе при перепадах давления и температуры перепадах давления и температуры. Методом экспертных оценок, путем опроса лаборантов, были получены необходимые данные об экспортной нефти, а именно: композиционный состав парафино-образующих компонентов, с которым можно ознакомиться в Таблица 2.

Таблица 2 - Парафино-подобные компоненты и их массовая доля

	Mass fraction
Ethane	0.0000
Propane	0.0038
i-Butane	0.0155
n-Butane	0.0417
i-Pentane	0.0388
n-Pentane	0.0429
n-Hexane	0.0908
n-Heptane	0.1127
n-Octane	0.1277
n-Nonane	0.1151
n-Decane	0.0996

Моделирование в Aspen Hysys - для моделирования потока, давления и отложения парафина в трубопроводе использовалась программа Aspen Hysys. В программе применяются термодинамические уравнения Пенга-Робинсона и моделирование осаждения парафина «Profes». Моделирование в PVTsim Nova - использует модели RRR и Matzain для прогнозирования осаждения парафина, уделяя особое внимание механизмам молекулярной и сдвиговой диффузии. Ручные расчеты - эмпирические формулы, включая закон Фика и

уравнение Бюргера, использовались для ручной оценки осаждения парафина, обеспечивая эталон для проверки программного обеспечения.

Стратегии борьбы с воском: Термические методы – использование нагревательных кабелей и изоляции трубопроводов. Химические ингибиторы - впрыскивание диспергаторов и растворителей для предотвращения кристаллизации парафина. Механический скребок - развертывание скребков для физического удаления отложений парафина.

Парафиновые отложения в трубопроводах представляют собой серьезную проблему, решение которой требует огромных затрат для решения. Для обеспечения бесперебойной работы главная задача - своевременно принимать меры по устранению меры. Результатом внедрения предлагаемого программного обеспечения для прогнозирования и предотвращения возможных дальнейших проблем является более выгодный и эффективный подход, так как компания сможет значительно сократить расходы, которые в настоящее время тратятся на частые технические осмотры, капитальный ремонт, различные методы очистки внутренней полости трубопровода от отложений, ремонт оборудования и т.д. Эти программы позволяют использовать эффективные решения для автоматизации процессов технического обслуживания процессов, планировать и контролировать их для предотвращения проблем и продления срока службы оборудования. Оптимизация использования ресурсов позволит снизить потребность в крупных капитальных вложениях в среднесрочной и долгосрочной перспективе. Таким образом, компания сможет существенно сэкономить средства, которые можно будет перераспределить на другие стратегически важные цели и направления дальнейшего развития.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Baymukanov A.K., Murzagaliev J.K., Kenzhin R.N. TECHNOLOGICAL REGULATIONS for the export pipeline "KPC-Bolshoi Chagan-Atyrau" – Aksay, LLP “AKSAYGAZPROEKT”, 2008
2. Oluwatosin E. A., Modelling of controlled wax deposition and loosening in oil and gas production systems - Norwegian University of Energy, Department of Science and Technology and Process Engineering, 2013
3. Kjetil K. B., Modeling wax thickness in single-phase turbulent flow - Norwegian University of Energy, Department of Science and Technology and Process Engineering, 2012
4. Fadi A., Mohammed Z., Wax deposition and prediction in petroleum pipelines - Department of Mechanical Engineering, United Arab Emirates University, 2019
5. Aspentech driving process profitability, Hysys User Guide - Aspen Technology, Inc, 2005
6. Hammami A., Raines M.A., Paraffin Deposition From Crude Oils: Comparison of Laboratory Results With Field Data, SPE Journal, 2015
7. Marte S., Analytical and Numerical Modeling of Paraffin Wax in Pipelines - Norwegian University of Energy, Department of Science and Technology and Process Engineering, 2013

ТҮЙІН

Парафинді тұндыру мұнай өндіру мен тасымалдаудағы негізгі мәселелердің бірі болып табылады. Парафинның пайда болу температурасынан (WAT) төмен температураның төмендеуі парафиннің тұнбаға түсуіне және құбыр қабырғаларында жиналуына әкеледі. Бұл тұтынуды азайтуға және, тиісінше, тасымалдаудың техникалық тиімділігін төмендеуіне әкеледі. Бұл диссертацияда КТК ішкі тасымалдау құбырларының мұнайы парафиннің пайда болуына зерттелді. Aspen Hysys және PVTSim nova кәсіби бағдарламалық қамтамасыз етуді пайдалана отырып, болжау арқылы парафиннің шөгу жылдамдығына әсер ететін параметрлер мен тұндыруға ең сезімтал құбыр учаскелері анықталды, бұл болашақта құбырларға қызмет көрсету және жөндеу шығындарын айтарлықтай азайтады. Парафиннің пайда болу мүмкіндігін білу оларды жою үшін дер кезінде шаралар қабылдауға көмектеседі.

RESUME

Paraffin deposition is a key issue in oil production and transportation. Overcoming vast distances exposes the oil to cooling. Lowering the temperature below the wax appearance temperature (WAT) causes paraffin to precipitate and further accumulate on the pipeline walls. This contributes to a reduction in flow, consequently decreasing the technical efficiency of transportation. In the current

thesis, the export oil of the main pipeline "KPC" was investigated for paraffin deposition. Due to the forecasting of deposits using professional software such as Aspen Hysys and PVTSim nova, we identified parameters influencing the rate of paraffin deposition and pipeline sections most susceptible to deposition, which will significantly reduce pipeline maintenance and repair costs in the future. Awareness of the possibility of paraffin formation helps in timely measures to eliminate them.

ӘОЖ 004.738.5
Ермекова А. А., студент
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал қ.
Касымова А. Х., жетекшісі
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал қ.

ВЕБ-САЙТТАРДЫ ӘЗІРЛЕУДІҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТӘСІЛДЕРІ: ТЕХНОЛОГИЯЛАР МЕН ТӘЖІРИБЕ

АННОТАЦИЯ

Веб-сайттарды әзірлеудің инновациялық тәсілдері интернетте материалды тиімді жариялау үшін Web-дизайн ережелеріне сәйкес болуды талап етеді. Web-дизайн негіздерін білу кез келген мамандықта маңызды, себебі веб-бет дизайны — бұл ақпараттық дизайнның бір түрі. Мақалада сайт жасаудың кезеңдері, қолданылатын бағдарламалар, сайт түрлері мен олардың функционалдық ерекшеліктері қарастырылады. Мақалада көрсетілген жұмыс екі бөлімнен тұрады: бірінші бөлімде теориялық негіздер, яғни мәтінді форматтау, графиканы қолдану, тізімдер мен кестелерді құру әдістері, сайт құрылымын жоспарлау және қажетті бағдарламалық құралдарды таңдау қарастырылады. Екінші бөлім — практикалық, мұнда тәжірибе ретінде рецепттер мен аспаздық бейнелер ұсынылатын веб-сайт жасалған. Бұл сайт пайдаланушыларға әртүрлі тағамдарды дайындау тәсілдерін үйренуге, жаңа мәзірлерді зерттеуге мүмкіндік береді. Сайттың мақсаты — аспаздық әлемді таныту және кез келген адамды үйде кәсіби деңгейде тамақ дайындауға мотивация беру. Веб-сайттың құрылымы мен негізгі компоненттері веб-дизайн ережелеріне сай жасалып, визуалды контент арқылы үйретудің тиімділігін арттырады. Бұл онлайн платформа үй аспаздары мен кәсіби мамандарға арналған.

Түйінді сөздер:*: ақпараттық технология, веб-сайт, цифрлық технология, веб-сайттың негізгі компоненттері, ақпараттық сайттар, интернет, әлеуметтік медиа.*

Кіріспе. Бүгінде ақпараттық технологиялар өмірдің барлық салаларын қамтиды және көптеген процестерді жеңілдетуде шешуші рөл атқарады. Олар күнделікті өмірге, экономикаға, ғылымға және басқа салаларға әсер ететін көптеген артықшылықтар мен мүмкіндіктерді қамтамасыз етеді.

Ақпараттық технологияларды қолданудағы ең үлкен жетістіктердің бірі - веб-сайттарды жасау болып табылады. Веб-сайттар цифрлық кеңістіктің негізгі құрамдас бөліктерінің бірі болып табылады және олардың функционалдығы, өнімділігі және қауіпсіздігі тікелей ақпараттық технологияларға байланысты болуы өзекті болып отыр..

Қазіргі таңда веб-сайттар бизнесте, коммуникацияда, білім беруде және өмірдің басқа салаларында басты рөл атқарады. Олар бүкіл әлем бойынша пайдаланушылар үшін ресурстар мен қызметтерді қолжетімді ете отырып, өзара әрекеттесу, ақпарат алмасу және іс жүргізу үшін платформаны қамтамасыз етеді.

Веб-сайтты құру жоспарлаудан бастап, іске қосуға дейінгі бірнеше кезеңдерді қамтиды. Әр кезең бағдарламалау, дизайн және тестілеу сияқты белгілі бір дағдылар мен құралдарды қажет етеді. Веб-сайттарды құру үшін бірнеше бағдарламалау құралдары қолданылады. Соның ішінде, веб-бағдарламалар жасауға арналған, серверде орындалатын бағдарламалау тілінің бірі – PHP тілі болып есептеледі. Сонымен қатар, веб-сайттарды жасауда Open Server жергілікті веб-сервері, Visual Studio Code мәтіндік редакторы және WordPress жүйесі қолданылады.

Бұл мақаланың мақсаты PHP веб-бағдарламалау тілінің көмегімен рецепттер мен аспаздық бейнелері бар сайтты әзірлеу болып табылады.

Тақырып барысында төмендегі міндеттер қарастырылды:

- Веб-сайттар туралы түсінік беру;
- PHP бағдарламалау тілі туралы ақпарат;
- Веб-сайт жасауда қолданылатын WordPress сайт контентін басқару жүйесімен танысу;
- Рецепттер мен аспаздық бейнелері бар сайтты әзірлеу.

Осы міндеттер қарастырыла отырып, мақалада веб-сайттарды әзірлеу кезеңдері көрсетіліп, түсіндірілді.

Веб-сайттар - бұл пайдаланушыларға ақпарат беру, деректермен алмасу, байланыс орнату, бизнес жүргізу және басқа мақсаттар үшін жасалған интернеттегі интерактивті платформалар. Веб-сайттар қарапайым статикалық беттерден күрделі интерактивті порталдарға дейін әртүрлі болуы мүмкін.

Веб-сайттың негізгі компоненттері:

- Домендік атау - интернеттегі бірегей сайт атауы.
- Хостинг - сайттың мазмұны сақталатын орын.
- Дизайн - қаріптерді, түстерді, орналасуды қоса алғанда, сайттың визуалды дизайны.
- Мазмұн - сайтта ұсынылған ақпарат, соның ішінде мәтін, суреттер және бейнелер.
- Функционалдылық - кері байланыс формалары, сауда себеттері, форумдар және т. б. сияқты интерактивті элементтер.
- SEO - көбірек келушілерді тарту үшін іздеу жүйелеріне арналған сайтты оңтайландыру.

Веб-сайтты құру – бұл тек техникалық бағдарламалауды ғана емес, сонымен қатар дизайн, мазмұн және маркетингті қамтитын күрделі процесс. Веб-сайттарды HTML, CSS, JavaScript, PHP, WordPress, Joomla және басқалары сияқты әртүрлі платформалар мен технологиялар арқылы жасауға болады.

Веб-сайттар бүгінде компаниялар мен ұйымдар үшін маңызды құрал болып табылады, өйткені олар өздерін және өз өнімдерін немесе қызметтерін онлайн режимінде көрсетуге, жаңа клиенттерді тартуға, қолда бар клиенттерге қызмет көрсетуді жақсартуға, жарнамалық кампаниялар жүргізуге және т.б. мүмкіндік береді.

Веб-сайттар пішіні, мақсаты және функционалдығы бойынша төмендегідей болып бөлінеді:

- Ақпараттық сайттар – кез келген тақырып бойынша ақпарат беру үшін жасалған. Мысалы: жаңалықтар сайттары (жаңалықтар, мақалалар), энциклопедия сайттары (Википедия, т.с.с.).
- Интернет-дүкендер - пайдаланушыларға тауарларды немесе қызметтерді сатып алуға мүмкіндік береді. Мысалы: Amazon, Ozon, WildBerries және т.б. Олар әдетте тауарлар каталогын, өнім сипаттамаларын, сатып алу себетін және төлем әдістерін қамтиды.
- Әлеуметтік медиа - пайдаланушылар арасындағы байланыс пен мазмұнды бөлісуге арналған платформалар. Мысалы: Facebook, Instagram, TikTok және т.б. Бұл сайттарда пайдаланушы профильдері, жеке хабарлама жүйесі, жаңалықтар, түсініктемелер және т. б. орналасады.
- Форумдар мен блогтар - адамдар тақырыптарды талқылай алатын, өз ойлары мен тәжірибелерімен бөлісетін орындар. Мысалы: Stack Overflow, LiveJournal, Medium және т.б.
- Білім беру сайттары - оқыту және білім беру материалдарын ұсыну үшін құрылған. Мысалы: Coursera, Khan Academy және т.с.с.
- Промо-сайттар - бұл тауарларды немесе қызметтерді жылжытуға қызмет ететін компаниялардың немесе брендтердің сайттары. Олар компания, оның өнімдері туралы ақпаратты қамтиды және жиі байланыс деректерін, кері байланыс нысанын қамтиды.

Веб-сайттар тәулік бойы қолжетімді және интернеті бар әлемнің кез келген нүктесінен пайдалануға болатындықтан қолданушылар үшін ыңғайлы болып табылады.

Әдіс және материалдар. 1.«Рецепттер мен аспаздық бейнелері бар» сайттың негізгі функциялары.

Рецепттер мен аспаздық бейнелері бар сайт - қарапайым тағамдардан бастап күрделі десерттерге дейін әртүрлі тағамдарды дайындау туралы ақпаратты табуға болатын онлайн ресурс. Бұл сайт үйде тамақ дайындағысы келетін, жаңа тағамдарды сынап көргісі келетін немесе аспаздық дағдыларын жетілдіргісі келетін адамдарға арналған. Бұндай сайттар жаңадан

бастаушыларға да, тәжірибелі аспаздарға да пайдалы болуы мүмкін, өйткені олар кез-келген талғамға және қиындық деңгейіне арналған рецепттерден тұрады.

Рецепттер мен аспаздық бейнелері бар сайттың мақсаты - пайдаланушыларға әртүрлі аспаздық рецепттерге және үйде тамақ дайындау үшін пайдалы ақпаратқа қол жеткізу.

Рецепттер мен аспаздық бейнелері бар сайттардың негізгі функциялары:

- Нұсқаулар мен фотосуреттер бар қадамдық рецепттер.

Рецепттері бар сайтта тағам дайындау бойынша егжей-тегжейлі нұсқаулар жарияланады. Бұл пайдаланушыларға рецептті бірінші рет кездестірсе де, пісіру процесін шарлауға көмектеседі. Сайтта әр қадамға фотосурет немесе видео қосылады, осылайша пайдаланушылар әр кезең мен дайын тағамның қалай көрінетінін көре алады. Бұл әсіресе күрделі немесе арнайы дағдыларды қажет ететін рецепттер үшін пайдалы.

- Интерактивті бейне оқулықтар.

Сайтта аспазшы немесе аспаздық блогер тағам дайындау процесін көрсететін бейне оқулықтарды ұсынылады. Бейне рецептті көрнекі етеді және пісіру процесін тезірек түсінуге көмектеседі. Бейнелер сонымен қатар мәтінде сипаттау қиын болуы мүмкін әдістерді, мысалы, кесудің белгілі бір түрлерін немесе қамырды илеу әдістерін көруге мүмкіндік береді.

- Рецепт іздеуге арналған сүзгілер.

Ыңғайлы сүзгілер пайдаланушыларға рецепттерді тағам түріне (негізгі тағам, тәттілер), ингредиенттерге, тағамдарға (итальяндық, француздық, азиялық) және пісіру уақытына қарай оңай табуға мүмкіндік береді. Сайтта қиындық деңгейі бойынша сүзгілерді ұсынылады, бұл әсіресе жұмыс күндеріне арналған қарапайым рецепттерді немесе ерекше жағдайларға арналған күрделі тағамдарды іздейтіндер үшін пайдалы.

- Порция мен қоректік заттарды санау

Сайттағы әрбір рецептте тағамның порция мөлшері көрсетілген. Бұл көрсеткіш арқылы қолданушы тағамның жалпы құрамын, оның қоректік құндылығын есептеп, қажетті тағамдарды таңдауға мүмкіндік алады. Әр порцияның құрамында денсаулыққа пайдалы қоректік заттар болады, бұл диеталық талаптарға сәйкес дұрыс тамақтануға көмектеседі.

- Қажетті құрамның есептелуі

Сайтта әрбір рецептте қажетті азық-түлік өнімдері мен олардың нақты мөлшері көрсетілген. Бұл қолданушыға рецептті дәл орындау үшін барлық қажетті өнімдерді дұрыс көлемде таңдап, сатып алу процесін оңайлатуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, әртүрлі тағамдарға арналған ингредиенттер тізімін қарап, қажетті өнімдерді алдын ала сатып алып, уақытты үнемдеуге болады. Осылайша, рецептті дайындар алдында ингредиенттерді тексеру мен өлшеу жұмыстарының барлығы оңай және тиімді түрде жүзеге асырылады.

Осылайша, тағам рецепттері бар сайт адамдарға тамақтануды әртараптандыруға, шабыт табуға, тамақ дайындау процесін жағымды етуге, жаңа аспаздық техниканы үйренуге және дәмді тағамдарды дайындауға уақыт бөлуге көмектеседі. Бұндай веб-сайтты жасау барысында Open Server жергілікті веб-сервері, Visual Studio Code мәтіндік редакторы және WordPress жүйесі қолданылады.

2.Сайт әзірлеуге арналған бағдарламалар мен құралдар.

Open Server Panel - бұл GUI көмегімен веб-серверлерді (Apache, Nginx, PHP, MySQL) және мәліметтер базасын (PhpMyAdmin) басқаруға мүмкіндік беретін ыңғайлы және қуатты бағдарламалық жасақтама.

Оның көмегімен командалық жолды қажет етпестен серверлерді оңай орнатуға, конфигурациялауға және басқаруға болады. Open Server Panel виртуалды хосттар жасауға, PHP және MySQL параметрлерін реттеуге, қосымша модульдер қосуға және т.б. мүмкіндік береді.

Бұл веб-қосымшаларды серверге орналастырмас бұрын жергілікті серверде жылдам конфигурациялауды және тексеруді қалайтын әзірлеушілер мен веб-шеберлер үшін тамаша шешім болып табылады. Open Server Panel ыңғайлылық пен пайдаланудың қарапайымдылығын қамтамасыз етеді, бұл оны жаңадан бастаушылар мен озық пайдаланушылар арасында танымал етеді.

Open Server Panel жергілікті веб-серверінің мүмкіндіктері:

PHP сценарийлері мен дерекқорларын тестілеу: PHP кодын серверге жүктемес бұрын, оның MySQL және PostgreSQL дерекқорларымен өзара әрекеттесуін тексеру арқылы әзірлеуге және тексеруге болады.

CMS әзірлеу: Open Server жергілікті веб-сервері WordPress, Joomla, Drupal және т.б. сияқты CMS сайттарын жергілікті дамыту үшін өте қолайлы болып есептеледі. Өйткені. ол бағдарламашыға қажетті PHP және DB нұсқасын жылдам конфигурациялауға мүмкіндік береді.

Веб-әзірлеуді оқыту: студенттер мен жаңадан әзірлеушілер PHP және MySQL-мен жұмыс істеуден бастап, сервер конфигурациясын үйренуге дейін веб-әзірлеу негіздерін үйрену үшін Open Server Panel қолданбасын пайдалана алады.

Open Server Panel жергілікті веб-сервері PHP тілінің, дерекқорлардың және қосымша құралдардың әртүрлі нұсқаларын қолдауды қоса алғанда, барлық қажетті компоненттер мен әзірлеу құралдарын біріктіреді.

PHP (Hypertext Preprocessor) - бұл веб-қосымшалар мен динамикалық сайттарды жасауға арналған кеңінен қолданылатын бағдарламалау тілі. Бұл бағдарламалау тілі қарапайымдылығы мен икемділігінің арқасында веб-дамудың ең танымал тілдерінің бірі болып саналады.

PHP динамикалық веб-беттерді құру, пішіндерді өңдеу, дерекқорлармен жұмыс істеу, сайттарды интерактивті және функционалды ету секілді мүмкіндіктер үшін қолданылады.

PHP-дің негізгі артықшылықтарына тілді үйренудің қарапайымдылығы, көптеген кітапханалар мен құрылымдардың болуы, сондай-ақ көптеген серверлік платформалар мен дерекқорлармен біріктіру мүмкіндігі кіреді.

Сонымен қатар, PHP-ге үлкен әзірлеушілер қауымдастығы қолдау көрсетеді, бұл веб-қосымшаларды әзірлеу кезінде сұрақтарға жауап іздеуді және мәселелерді шешуді жеңілдетеді.

Жалпы, PHP динамикалық сайттар мен қосымшаларды құрудың қуатты құралы болып табылады, сондықтан оны бүкіл әлем бойынша веб-әзірлеушілер кеңінен қолданады.

Сайт әзірлеу барысында PHP бағдарламалау тілі және Visual Studio Code (VS Code) мәтіндік редакторы бірге қолданылады. Өйткені, VS Code редакторы PHP кодын әзірлеу және күйін келтіру үшін барлық қажетті құралдарды ұсынады. Бұл редактор PHP кеңейтімдерін қолдайды, олар кодты жазуды, тексеруді және орындатуды, сондай-ақ нұсқаны басқару жүйелерімен және мәліметтер базасымен интеграциялауды жеңілдетеді.

Visual Studio Code (VS Code) - веб-сайттарды әзірлеуге арналған ең танымал ашық мәтіндік редакторлардың бірі. Бұл редакторды Microsoft компаниясы әзірлеген және ол Windows, MacOS және Linux үшін қолжетімді.

VS кодында веб-сайттармен жұмыс істеуді ыңғайлы және тиімді ететін көптеген мүмкіндіктер бар. Оның ішінде интеграцияланған HTML, CSS және JavaScript қолдауы және оның функционалдығын кеңейтуге мүмкіндік беретін көптеген плагиндер бар.

VS Code көмегімен қолданушы PHP-де веб-қосымшаларды оңай жасай алады, оларды CSS көмегімен сәндей алады, сонымен қатар JavaScript көмегімен интерактивтілік қоса алады. Редакторда ыңғайлы синтаксисті бөлектеу, кодты автоматты түрде толықтыру, кіріктірілген отладчик және Git-пен жұмыс істеуге арналған құралдар бар.

Visual Studio редакторындағы PHP кеңейтімдері кодтағы қателерді жылдам табуға, рефакторинг жасауға, дерекқорлармен жұмыс істеуге және тіпті PHP сценарийлерін тікелей редактордан жөндеуге мүмкіндік береді.

Сонымен қатар, Visual Studio Code әртүрлі бағдарламалау тілдерімен, шеңберлермен және кітапханалармен жұмыс істеу үшін әртүрлі кеңейтімдерді орнатуға және пайдалануға мүмкіндік береді. Бұл қарапайым лендингтер мен визитка сайттарынан бастап, күрделі веб-қосымшаларға дейін әртүрлі веб-жобаларды құру үшін тамаша таңдау жасайды.

Тұтастай алғанда, Visual Studio Code - заманауи және сапалы веб-жобаларды жасау үшін барлық қажетті функционалдылық пен құралдарға ие қуатты веб-сайтты әзірлеу құралы. Қазіргі таңда Visual Studio Code қолданушыға ыңғайлы интерфейсімен және көптеген пайдалы мүмкіндіктерімен веб-қосымшаларды, соның ішінде PHP жобаларын әзірлеудің ең танымал құралдарының бірі болып есептеледі.

Веб-сайттарды әзірлеу барысында WordPress және Visual Studio Code WordPress негізіндегі веб-сайттарды әзірлеу және өңдеу үшін бірге пайдаланылады.

WordPress - кез-келген қиындық деңгейіндегі сайттарды құруға және басқаруға мүмкіндік беретін ақысыз және ашық мазмұнды басқару жүйесі (CMS) болып табылады. Ол пайдаланушыларға мазмұнды құруға және өңдеуге ыңғайлы интерфейсті, сайттың сыртқы түрі мен функционалдығын реттеуге арналған кең мүмкіндіктерді ұсынады.

WordPress әртүрлі плагиндер мен тақырыптарды қосуға мүмкіндік береді, олар бірегей дизайны мен функционалдығы бар сайттарды құруға қолданылады. Плагиндердің көмегімен сайттың функционалдығын кеңейтуге, жаңа мүмкіндіктер қосуға және сыртқы қызметтерін біріктіруге болады.

WordPress-тің басты артықшылықтарының бірі - оны қолданудың қарапайымдылығы және ыңғайлы интерфейсі. Қарапайымдылығының арқасында техникалық дағдылары жоқ пайдаланушылар да сайттарды оңай құра және басқара алады. Сонымен қатар, WordPress жүйесі іздеу жүйелерін оңтайландыруға ие, бұл сайттың іздеу нәтижелерін жақсартады және келушілерді көбірек тартуға көмектеседі.

WordPress - бұл әртүрлі сайттарды: блогтар, интернет-дүкендер, корпоративті сайттарды құрудың тамаша құралы болып есептеледі. Оның икемділігі, ыңғайлылығы және бай функционалдығы оны барлық шеберлік пен тәжірибе деңгейіндегі пайдаланушылар арасында танымал етеді.

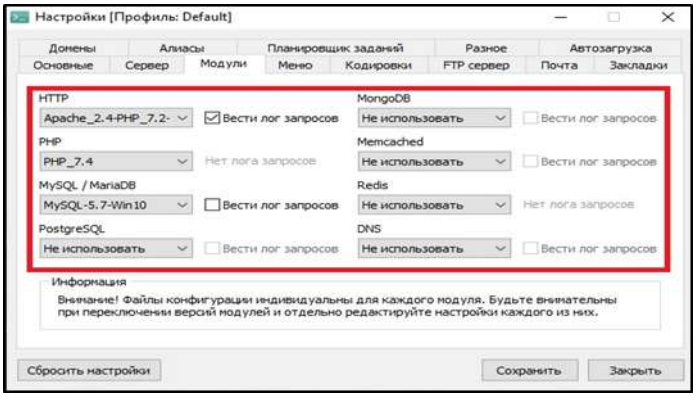
Сонымен қатар, WordPress үнемі жаңартылып, дамып отырады. Осының арқасында, қазіргі таңда бұл жүйе бүкіл әлемдегі ең танымал веб-сайт құру платформаларының бірі.

Осылайша, WordPress, PHP, Open Server және Visual Studio Code арасындағы байланыс динамикалық веб-сайттарды құруға және басқаруға мүмкіндік беретін қуатты веб-әзірлеу технологиясының стегін құрайды. Бұл тіркесімде WordPress мазмұнды басқару жүйесі (CMS) болып табылады, PHP WordPress негізделген бағдарламалау тілі ретінде қызмет етеді, Open Server - GUI көмегімен веб-серверлерді басқарады, ал VS Code — әзірлеу процесін жеңілдететін код редакторы. Осы құралдарды қолдана отырып, жобаларды тез дамытуға, тексере және жөндей алуға болады, бұл мүмкіндіктер веб-сайт құру процесін тиімдірек және жағымды етеді.

Нәтижелер, зерттеу жобасы. *1 Open Server және WordPress жүйелерін байланыстыру.*

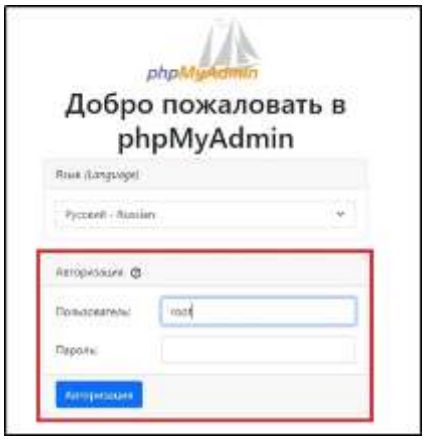
Рецепттер мен аспаздық бейнелерді қамтитын сайт Open Server мен WordPress жүйелерінің байланысы арқылы жасалды. Мұндағы Open Server бағдарламалық орта веб-серверді орнатып, сайтты жергілікті компьютерде тестілеуге мүмкіндік береді және сайттың жұмысын жүргізу үшін қажет барлық серверлік компоненттерді қамтамасыз етеді. Ал WordPress жүйесі сайтқа мәтіндер, суреттер, бейнелер және басқа да контентті қосу, өңдеу және басқару функциялары жүзеге асырады.

Сайтты құру үшін ең алдымен Open Server бағдарламалық жасақтамасының басты нұсқасы орнатылып, қажет параметрлері күйге келтірілді (сурет 1).

Сурет 1 - Open Server бағдарламалық ортасының параметрлерін өзгерту

Орнатылып болғаннан кейін, бағдарлама жалауша ретінде төменгі панельге орналастырылды. Жалаушадағы «Запустить» батырмасы арқылы бағдарлама іске қосылды. Пайда болған мәзірдегі «Дополнительно->PhpMyAdmin» қадамдары арқылы сайттың барлық мәліметтерін сақтау, ұйымдастыру және оларға жылдам қол жеткізуді қамтамасыз ететін деректер базасын құруға арналған терезеге өтілді (сурет 2). Ашылған терезедегі авторизация блогы толтырылды.

Сурет 2- PhpMyAdmin терезесіне өту

Авторизация сәтті аяқталғаннан кейін, ашылған терезедегі «Создать БД» батырмасы арқылы деректер базасы құрылды. Құрылған деректер базасы сайттың функционалдығы мен тиімділігін арттыру үшін негізгі құрал болып табылады.

Сайтты құру барысында қолданылған WordPress басқару жүйесінің орыс тіліндегі .zip нұсқасы ресми сайттан жүктелді. .zip файлында орналасқан «WordPress» бумасы С локалды дискісіндегі OSPanel->domains файлдар бумасына орналастырылды.

Сайтты жобалау. Рецепттер мен аспаздық бейнелері бар сайтты әзірлеу барысында WordPress жүйесіндегі “Receptar” атты сайт үлгісі негізге алынды. Бұл сайт үлгісі жүктеліп, С локалды дискі->OSPanel ->domains-> wordpress->wp-content->themes файлдар бумасына орналастырылды. Кейіннен бұл сайт үлгісі WordPress жүйесінде іске қосылды.

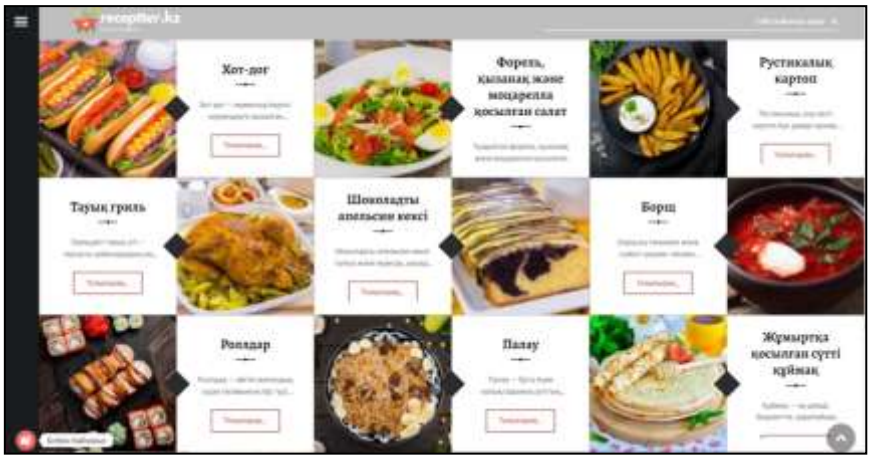
Деректер базасын WordPress жүйесімен байланыстыру үшін мәзірдегі «Мои проекты->WordPress» қадамдары орындалып, PhpMyAdmin терезесіндегі авторизация блогында толтырылған мәліметтер енгізілді (сурет 3).

Сурет 3- Құрылған деректер базасын байланыстыру

Деректер базасы байланыстырылып болғаннан кейін, сайттың аты таңдалып, пайдаланушының логины енгізілді.

Құрылған сайттың басты бетінде бірнеше суретті автоматты түрде ауыстырып отыратын слайдер, сайт туралы мәлімет, рецепттер, мәзір, іздеу сүзгісі, байланыс формалары, сайттың логотипі, сайттың басына оралуға мүмкіндік беретін батырма және төменгі деректеме орналасқан (сурет 4).

Сурет 4- Сайттың басты беті

Сайттың ең жоғарғы бөлігінде орналасқан логотип “Canva” қосымшасы арқылы жасалып, сайт сипаттары бөліміне жүктелді. Аталған бөлімнен сайттың аты “receptter.kz” ретінде өзгертіліп, басқа да мәліметтер толықтырылды. Сайт логотипінің бойында орналасқан іздеу сүзбесін жасау үшін VS Code код редакторында «seachform.php» атты файл құрылып, ол файлға іздеуді жүзеге асыратын код енгізілді. Басты беттегі суреттерді автоматты түрде ауыстыру үшін Smart Slider қосымша плагині қолданылды. Оны жүктеу “Плагины->Добавить плагин->Smart Slider” арқылы жүзеге асты. Плагин жүктелгеннен кейін, ішіне төрт сурет қосылып, олардың кезектері, анимациялары және әр суреттің көрсетілу уақыты өзгертілді. Аталған өзгертулерден кейін, қосымшаны басты бетке орналастыру үшін, қосымшаның коды VS Code редакторына енгізілді.

Қосымша плагиндер арқылы жасалған элементтердің астында сайттағы рецепттер орналасқан (сурет 5). Әрбір рецепт «Записи->Добавить запись» қадамдары арқылы жасалды. Рецепттердің әрқайсысына сурет қойылып, оның аты және қысқаша мәлімет жазылды. Рецепттің жанындағы «Толығырақ» батырмасы тағам туралы мәліметтер және қадамдық нұсқаулар жазылған бетке өтуге мүмкіндік береді.

Сурет 5- Басты бетте рецепттердің орналасуы

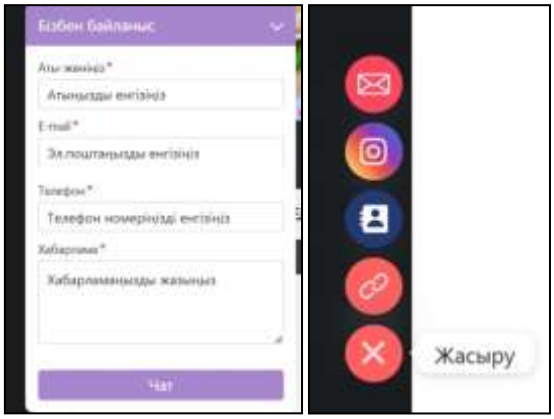
Беттің сол жақ төменгі шетіндегі «Бізбен байланыс» батырмасын басу арқылы қолданушы байланыс формаларын таңдай алады. Ол жерде эл.пошта арқылы хат жіберу, Instagram парақшасына өту, аты-жөнін және телефон нөмірін жазу арқылы хабарлама жіберу,

YouTube каналға өту секілді функциялар қарастырылған (сурет 6). Бұндай виджет Chaty плагині арқылы жасалды. Плагин орнатылып, байланыс түрлері таңдалып, сілтемелер енгізіліп, байланыс түрлерінің суреттері таңдалды .

Сурет 6 - «Бізбен байланыс» виджетінің көрінісі

Сайттың сол жақ жоғарғы шетінде сайт мәзірі орналасқан. Ол жерде әртүрлі беттер, жаңа рецепттер, іздеу сүзбесі және тағам санаттары көрсетілген (сурет 7).

Сурет 7- Сайт мәзірінің көрінісі

Мәзірдегі «Аспаздар» батырмасын басу арқылы қолданушы аспаздар туралы мәлімет көрсетілген бетке өтеді (сурет 8).

Сурет 8- Аспаздар туралы ақпарат орналастырылған бет

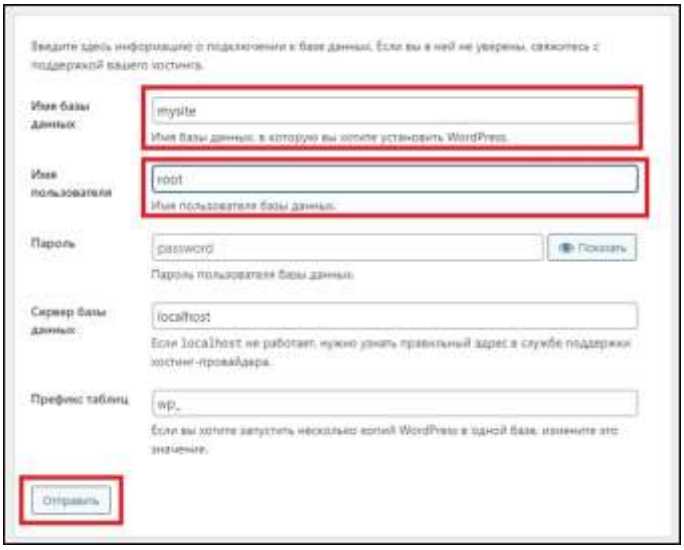
Мәзірде орналасқан үшінші бет «Біз туралы» деп аталады. Қолданушы ол бетке өте отырып, сайт туралы ақпаратты оқи алады. Бұл бетте сайт туралы жалпы мәлімет, автоматты түрде ауысып отыратын суреттер және әлеуметтік желілерге өтуге мүмкіндік беретін сілтемелер орналасқан (сурет 9).

Сурет 9 - Біз туралы» бетінің көрінісі

«Рецепттер және аспаздық бейнелері бар» сайттың ең маңызды бөлігі – рецепттер болып табылады. Бұл сайтта он бес рецепт қадамдық нұсқауларымен бірге жарияланды. Сондай-ақ, олардың әрқайсысы санат бойынша топтастырылды.

Қадамдық нұсқаулары бар рецепттер жазбалар түрінде құрылып, сайтқа орналастырылды. Әрбір рецепт жазылған бетте тағамның атауы, тағам туралы қысқаша мәлімет, дайындалу уақыты, қиындық деңгейі, порция мөлшері, тағамның құрамы, қадамға сәйкес суреттер және дайындалу видеосы орналастырылған (сурет 10).

Сурет 10- Тағам рецепті көрсетілген бет

Веб-сайт әзірлеу барысында күрделі графикалық элементтерді шамадан тыс қолданудан аулақ болған жөн. Себебі, беттің жүктелу уақыты ұзарған сайын, пайдаланушылардың көпшілігі парақ толық жүктелмей жатып, сайттан шығып кетуге бейім.Идеал жағдайда бір веб-беттің көлемі шамамен 35 Кб болуы тиіс. Бұл өлшемдегі бет орташа аналогты байланыс желісінде 10 секундта, ал Т1 желісінде 1 секундта жүктеледі. Ал веб-беттің жүктелу көлемінің

жоғарғы шегі – 100 Кб. Егер веб-беттердің өлшемі бұл көрсеткіштен асып кетсе, сайтқа келушілер саны мен трафик көлемінің төмендеу қаупі артады. Сондықтан веб-дизайнда беттердің өлшемін оңтайландыру – маңызды техникалық талаптардың бірі болып табылады.

Қорытынды. Бұл жоба барысында «Рецепттер мен аспаздық бейнелері бар сайтты әзірлеу» тақырыбы бойынша веб-сайт құрудың негізгі кезеңдері мен қолданылатын технологиялар қарастырылды. PHP бағдарламалау тілі, WordPress мазмұнды басқару жүйесі, Open Server жергілікті сервері және Visual Studio Code редакторы сияқты құралдар қолданылды.

Сайтты әзірлеу барысында оның функционалдығы мен қолданушыларға ыңғайлы интерфейсі басты назарда болды. Рецепттер мен бейнематериалдарды қосу арқылы сайт аспаздыққа қызығушылық танытатын адамдар үшін пайдалы ақпараттық платформа ретінде жасалды.

Жобаның нәтижесінде:

- Веб сайт және оны құруда қолданылған бағдарламалар туралы түсінік берілді;
- Веб-сайттың құрылымы жоспарланып, дизайны әзірленді;
- Open Server және WordPress жүйелері орнатылды және олар байланыстырылды;
- Сайттың негізгі беттері құрылды және контентпен толықтырылды;
- Рецепттер қадамдық нұсқаулықпен жарияланды және олар санатталды;
- Қосымша плагиндер арқылы сайттың функционалдығы кеңейтілді.

Құрылған сайт тағам дайындау жөніндегі нақты қадамдық нұсқаулықтарымен, рецепттерді іздеу, аспаздық бейнелер арқылы визуалды көмек көрсету мүмкіндігімен, қолданушыларға ыңғайлы интерфейсі мен адаптивті дизайнымен көзге түседі. Сайттың табысты орындалуы жобаның мақсаттары мен міндеттерінің толығымен жүзеге асқанын көрсетеді.

Бұл жоба әзірленген веб-сайт нақты қолданушылардың қажеттіліктерін қанағаттандыра отырып, заманауи веб-технологияларды қолданудың тиімді жолдарын көрсетеді. Сонымен қатар, бұл жұмыс сайт жасаудағы негізгі білім мен дағдыларды жетілдіруге көмектесіп, жаңа дағдыларды игеруге және ақпараттық технологиялар саласындағы біліктілікті арттыруға ықпал етті.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1.Б.Бөрібаев, М. Абдрахманова Web- технологиялар: JavaScript және PHP тілдері: оқу тілдері. 2 бөлім/ Алматы, «Қазақ университеті», 2016.

2.Саданова, Б.М. Web - технологиялары : Электрондық оқулық. . - Қарағанды: ҚарМТУ, 2018. Республикалық жоғары оқу орындары аралық электрондық кітапханасы Сілтеме:http://rmebrk.kz/epub

3.Б.Бөрібаев, М. Абдрахманова Web- технологиялар: HTML және PHP тілдері, Алматы, «Қазақ университеті», 2015.

4.Никсон, Р. Создаем динамические веб-сайты с помощью PHP, MySQL и JavaScript / Р. Никсон ; [пер. с англ. Н. Вильчинский]. - Санкт-Петербург [и др.] : Питер, 2013. - 496 с. Республикалық жоғары оқу орындары аралық электрондық кітапханасы Сілтеме:http://rmebrk.kz/epub

5.Фрэйн, Б. HTML5 и CSS3. Разработка сайтов для любых браузеров и устройств / Б. Фрэйн ; [перевод с английского В. Черник]. - Санкт- Петербург [и др.] : Питер, 2014. - 298 с.

6.Государев И.Б. Введение в веб-разработку на языке JavaScript: учебное пособие. – СПб.: Издательство «Лань», 2019. – 144с. ЭКЖ «Лань» Сілтеме: https://e.lanbook.com/book/118648

7.Интернет-программалау [Текст] : оқу құралы / Г. Н. Астаубаева. - Алматы : "Экономика" баспасы, 2017. - 112 б.

8.Ақпараттық жүйелердің ВЕБ-қосымшаларын программалау [Текст] : ЖОО бакалавр және магистратура студ. арналған оқу құралы / У. Ә. Төкеев, Ж. М. Жұманов. - Алматы : Қазақ университеті, 2012. - 100 б

9."Web технологиялары" пәнінен 5В070300-"Ақпараттық жүйелер" мамандығына арналған "JAVASCRIPT" Web қосымшасын құру технологиясы" бойынша әдістемелік нұсқау [Текст] / сост. Т. М. Маннапова. - Орал : Жәңгір хан атындағы БҚАТУ, 2014. - 33 б.

10.5В070300-"Ақпараттық жүйелер" мамандығының білім алушыларына арналған PHP және MySQL тілдері бойынша практикалық жұмыстар жинағы [Текст] / сост. Т. М. Габшакирова. - Орал : Жәңгір хан атындағы БҚАТУ, 2013. - 90 б.

11.Росс, В.С. Создания сайтов: HTML, CSS, PHP, MySQL : Учебное пособие. . Ч. 1 :Лекции и практические задания. - М.: МГДД, 2010. - 107 с. Республикалық жоғары оқу орындары аралық электрондық кітапханасы Сілтеме:http://rmebrk.kz/epub

12.Леон Аткинсон, ЗеевСураски, PHP 5. Библиотека профессионала/ Аткинсон Л.,Сураски З.- 2009

RESUME

Innovative methods of website development require compliance with web design principles to ensure the effective publication of materials on the Internet. Understanding the basics of web design is essential in any field, as web page design is a form of informational design. This article explores the stages of website development, the software tools used, various types of websites, and their functional features. The work consists of two main parts: the first part is theoretical and includes text formatting, use of graphics, creating lists and tables, planning site structure, and selecting appropriate development tools. The second part is practical, where a recipe website featuring culinary videos was developed as a case study. This site allows users to learn how to prepare various dishes and explore new menus. The goal of the site is to introduce the world of cooking and motivate anyone to prepare meals at a professional level at home. The structure and main components of the website are built in accordance with modern web design principles, enhancing learning effectiveness through visual content. This online platform is designed for both home cooks and professional chefs.

АННОТАЦИЯ

В статье рассматриваются инновационные подходы к разработке веб-сайтов с акцентом на современные цифровые технологии и эффективные практики веб-дизайна. Подробно анализируются этапы создания веб-ресурса: от планирования структуры и выбора типа сайта до применения конкретных языков программирования и инструментов. Особое внимание уделено важности соответствия современным стандартам интерфейса, юзабилити и оптимизации загрузки страниц.

В практической части статьи представлен кулинарный сайт, разработанный в рамках проекта. Этот ресурс предоставляет рецепты и обучающие видеоматериалы, помогая пользователям осваивать кулинарные навыки в удобной визуальной форме. Проект подчёркивает значимость визуального контента и адаптивного дизайна для повышения пользовательского опыта.

Также в статье рассматриваются вопросы оптимального размера веб-страниц, влияющего на скорость загрузки и уровень пользовательского вовлечения. Материал может быть полезен для студентов, преподавателей, начинающих разработчиков и всех, кто интересуется современными веб-технологиями и цифровыми образовательными платформами.

УДК 621.8: 622.24

Жумаев А.; студент
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана, г. Уральск
Мурзагалиева А.А., руководитель
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана, г. Уральск

ТРИБОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ БУРЕНИЯ

АННОТАЦИЯ

В условиях современной нефтегазовой отрасли бурение является ключевым этапом добычи, где трение между буровым инструментом и породой играет решающую роль. Трибология, изучающая процессы взаимодействия поверхностей в движении, способствует

повышению эффективности бурения, снижению энергозатрат и продлению срока службы оборудования. В статье рассматриваются основные трибологические факторы, влияющие на процесс бурения: выбор смазочных материалов, влияние температуры и давления на трение, а также перспективные разработки новых материалов для бурового инструмента.

Ключевые слова: *аспект бурения, трение, забойный двигатель, износ оборудования, алмазное долото*

Введение. Бурение является важнейшим процессом в нефтегазовой промышленности, на эффективность которого влияет множество факторов. Одним из ключевых аспектов является трение и износ оборудования. Оптимизация трибологических характеристик бурового инструмента позволяет снизить эксплуатационные расходы и повысить надежность работы в условиях высоких температур и значительных нагрузок.

Трибологические процессы при бурении охватывают широкий спектр механических, физических и химических явлений, происходящих в зоне контакта инструмента с породой. Глубокое понимание этих процессов способствует внедрению инновационных технологий и совершенствованию методов бурения. Разрушение горных пород при бурении нефтяных и газовых скважин сопровождается взаимодействием бурильной колонны со стенками скважины, а также с обсадными трубами. Величина этого взаимодействия тем больше, чем сложнее профиль и конструкция разбуриваемой скважины.

Такой контакт приводит к снижению ресурса глубинного оборудования, увеличению аварийности, росту себестоимости скважины. Поэтому процесс трения и изнашивания обсадных ибурильных труб нуждается в детальном изучении. В условиях прижатия к внутренней поверхности обсадных труб бурильная колонна может совершать как вращательное движение вокруг своей оси, так и поступательное, например, во время спускоподъемных операций. Исследование процесса трения при вращательном движении бурильной колонны возможно с использованием модернизированной машины трения ИИ 5018, обеспечивающей физическое моделирование процесса изнашивания обсадных труб, прибора для определения противозадирных свойств и смазывающей способности FannLubricuty Tester. [1.2]. Некоторыми исследователями используется натурный стенд, состоящий из вращающейся бурильной трубы и прижимающимся к ней образцом обсадной трубы. Существуют различные установки для исследования процесса трения при поступательном движении колонны бурильных, насосно-компрессорных труб, штанг глубинных насосов. В этих установках прижатый к контробразцу образец совершает возвратно-поступательное движение и имитирует движение бурильной колонны в скважине при спускоподъемных операциях, недостатками этих установок является либо отсутствие системы измерения силы трения, либо наличие значительных помех при измерении силы трения, вносимых уплотнительными элементами испытательной камеры [1].

Материал и методы исследования. Влияние трения при бурении: Негативные последствия:

1.Износ оборудования– постоянное трение приводит к разрушению буровых инструментов.

2.Высокие энергозатраты – требуется больше мощности для преодоления сопротивления трению.

3.Перегрев оборудования – интенсивное трение вызывает повышение температуры, что может привести к выходу инструмента из строя.

4.Снижение механической скорости бурения (ROP) – чрезмерное трение уменьшает эффективность разрушения породы.

5.Прихваты бурильных труб – чрезмерное сопротивление может привести к заклиниванию колонны и вынужденным остановкам [3].

Положительное влияние трения:

1. Стабилизация бурильной колонны – контролируемое трение снижает вибрации и предотвращает разрушение труб.

2. Повышение эффективности забойного двигателя– правильное распределение трения улучшает передачу крутящего момента.

3. Контроль траектории скважины – трение используется для регулирования направления бурения.

Основные механизмы износа, вызванные трением

- Абразивный износ – порода режет и стирает поверхность долота.
- Адгезионный износ – частицы металла инструмента сцепляются с породой и затем отрываются.
- Усталостный износ – циклические нагрузки вызывают появление микротрещин и разрушение материала.
- Эрозионный износ– разрушение поверхности под воздействием потока бурового раствора с твердыми частицами [2.

Пример расчета износа шарошечного долота

Рассмотрим шарошечное долото диаметром 215,9 мм при нагрузке 100 кН и скорости вращения 80 об/мин.

Определяем путь трения за один оборот:

$L = \pi D = \pi \times 0{,}2159 \approx 0{,}678$ м

Общий путь за 2 часа работы (80 об/мин):

$L_{общий} = 0{,}678 \times 80 \times 120 = 6504$ м

Используя формулу Архардо для расчета объема износа:

$V = 10^{-8} \times (100000 \times 6504) / 6000 \approx 1{,}08 \times 10^{4}$ мм³

Таким образом, за 2 часа бурения стирается $1{,}08 \times 10^{4}$ мм³ материала долота [4.5].

Методы снижения износа

1. Использование твердых материалов – алмазные и твердосплавные вставки снижают абразивный износ.
2. Применение буровых растворов с антифрикционными добавками– уменьшает трение и нагрев оборудования.
3. Оптимизация режимов бурения– регулирование нагрузки и скорости вращения снижает износ.
4. Совершенствование конструкции долота – внедрение самосмазывающихся подшипников продлевает срок службы инструмента [6.7].

Виды долот и их устойчивость к трению

Шарошечные долота

- Хорошо подходят для твердых и абразивных пород.
- Имеют подшипники (роликовые или фрикционные), снижающие трение.
- Высокая устойчивость к абразивному износу, но подшипники требуют смазки.
- Менее эффективны при бурении мягких пород [8].

Вывод: подходят для твердых пород, но требуют контроля смазки подшипников.

PDC-долота (Polycrystalline Diamond Compact)

- Оптимальны для условий повышенного трения.
- Алмазная поверхность обладает высокой износостойкостью.
- Отсутствие подвижных частей снижает механическое трение.
- Высокая скорость бурения, но возможны разрушения при ударных нагрузках.
- Дороже шарошечных долот [9].

Вывод: эффективны при бурении твердых и абразивных пород при отсутствии ударных нагрузок.

Алмазные долота

- Предназначены для сверхтвердых пород (гранит, базальт).
- Обладают максимальной износостойкостью.
- Минимальное трение за счет высокой твердости алмаза.
- Высокая стоимость и низкая скорость бурения.

Вывод: используются для самых твердых пород, где другие долота быстро изнашиваются.

Выбор долота при высоком трении

- Для твердых пород (гранит, кварц, базальт) – PDC-долото или алмазное долото.
- Для абразивных, но менее твердых пород (песчаник, известняк) – PDC-долото.
- При наличии ударных нагрузок (гравий, трещиноватые породы) – шарошечное долото с твердосплавными вставками [10].

Заключение. Трение оказывает значительное влияние на процесс бурения, влияя как положительно, так и отрицательно. Оно необходимо для передачи крутящего момента и

стабилизации колонны, но также приводит к износу инструмента, увеличению энергозатрат и перегреву оборудования.

Для минимизации негативных эффектов применяются различные методы, включая оптимизацию режимов работы, использование буровых растворов с антифрикционными добавками и внедрение износостойких материалов.

Выбор долота также играет ключевую роль: PDC-долота эффективны при высоком трении, шарошечные долота подходят для неоднородных пород, а алмазные долота обеспечивают минимальный износ при работе с самыми твердыми породами.

Оптимизация трибологических характеристик позволяет повысить эффективность бурения, продлить срок службы оборудования и снизить эксплуатационные затраты [11,12].

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Васильев В. Н., Козлов А. П. Буровые машины и оборудование. — М. : Недра, 2010. — 320 с.
2. Гольдин Л. Л. Основы механики бурения. — СПб. : Политехника, 2005. — 256 с.
3. Грановский Ю. В., Иванов А. С. Износ и долговечность бурового инструмента. — М. : Недра, 1998. — 288 с.
4. Ляпин В. Н. Трение и износ при бурении. — Екатеринбург : УрО РАН, 2012. — 198 с.
5. Новоселов И. В. Буровые растворы и технологии их применения. — М. : Недра, 2015. — 304 с.
6. Сидоров П. А. Современные технологии бурения скважин. — Тюмень : ТюмГНГУ, 2018. — 210 с.
7. Rabia H. Oilwell Drilling Engineering: Principles and Practice. — Dordrecht : Springer, 1986. — 500 p.
8. Mitchell R. F. Advanced Well Control. — Richardson, TX: Society of Petroleum Engineers, 2012. — 300 p.
9. Bourgoyne A. T., Chenevert M. E., Young F. S. Applied Drilling Engineering. — Richardson, TX : Society of Petroleum Engineers, 1991. — 450 p.
10. Bühler M. J. Nanomechanics of Materials. — Berlin : Springer, 2007. — 378 p.
11. Богомолов Р. М., Мозговой Г. С. О динамике разрушения пород и повышении работоспособности буровых шарошечных долот с составными твердосплавными зубками на шарошках // Ашировские чтения [Электронный ресурс] : сб. статей Всероссийской науч.-практ. конференции / отв. ред. В. В. Живаева. — Самара : Самар. гос. техн. ун-т, 2022. — 1 электрон. опт. диск.
12. Липатов А. В., Демидова П. И. Моделирование процесса ограничения водопритока в скважинах тампонажными растворами // Ашировские чтения [Электронный ресурс] : сб. статей Всероссийской науч.-практ. конференции / отв. ред. В. В. Живаева. — Самара : Самар. гос. техн. ун-т, 2022. — 1 электрон. опт. диск.

ТҮЙІН

Қазіргі мұнай-газ саласында бұрғылау бұрғылау құралы мен тау жынысы арасындағы үйкеліс шешуші рөл атқаратын өндірудің негізгі кезеңі болып табылады. Қозғалыстағы беттердің өзара әрекеттесу процестерін зерттейтін Трибология бұрғылау тиімділігін арттыруға, энергия шығынын азайтуға және жабдықтың қызмет ету мерзімін ұзартуға ықпал етеді. Мақалада бұрғылау процесіне әсер ететін негізгі трибологиялық факторлар қарастырылады: майлау материалдарын таңдау, температура мен қысымның үйкеліске әсері және бұрғылау құралына арналған жаңа материалдардың перспективалық дамуы.

RESUME

In the modern oil and gas industry, drilling is a key stage of production, where friction between the drilling tool and the rock plays a crucial role. Tribology, which studies the processes of interaction of surfaces in motion, helps to increase drilling efficiency, reduce energy consumption and extend the service life of equipment. The article discusses the main tribological factors affecting the

drilling process: the choice of lubricants, the effect of temperature and pressure on friction, as well as promising developments in new materials for drilling tools.

УДК 69.05
Уразалин А.М., студент
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана, г. Уральск
Мұхамбетжан З.Е., руководитель
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана, г. Уральск

ОБОСНОВАНИЕ ВЕРОЯТНОСТНОЙ ИНФОРМАЦИОННОЙ МОДЕЛИ ОРГАНИЗАЦИИ ИНЖЕНЕРНО-ТЕХНИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВКИ СТРОИТЕЛЬСТВА ПРОМЫШЛЕННЫХ ОБЪЕКТОВ

АННОТАЦИЯ

Целью данной статьи является обоснование применения информационной модели с вероятностной топологией в процессе инженерно-технической подготовки строительства промышленных объектов. В статье рассматривается значимость такой модели для повышения эффективности проектных решений, управления строительными процессами, а также для оптимизации рисков и неопределённостей, характерных для крупных строительных проектов. Задачи статьи:

-Проанализировать существующие методы информационного моделирования в строительстве и выявить их ограничения в контексте инженерно-технической подготовки промышленных объектов.

-Охарактеризовать принципы работы с вероятностными моделями и рассмотреть их влияние на улучшение точности и гибкости строительного процесса.

-Исследовать преимущества вероятностной топологии для управления рисками и неопределённостями в проектировании и строительстве.

-Описать основные этапы применения информационной модели с вероятностной топологией на практике, включая её использование для оптимизации графиков строительства и мобилизации ресурсов.

-Привести примеры применения вероятностной информационной модели для анализа различных сценариев и минимизации воздействия внешних факторов на строительные проекты.

Ключевые слова: *информационная модель, вероятностная топология, оптимизация процессов, гибкость управления*

Информационная модель инженерно-технической подготовки строительства промышленного объекта характеризуется сложным структурным составом (топологией модели) и многовариантным характером возможностей и условий разработки соответствующих организационно-технологических решений [1].

Информационная, организационно-технологическая модель — это условный образ и характеристика предполагаемых свойств и состояний строительного объекта, которые отображают последовательность и сроки выполнения простых и комплексных строительных процессов (работ), установленный состав и последовательность их выполнения.

Основной особенностью значительного большинства информационных моделей (сетевых и календарных графиков строительства) организационно-технологических решений является фиксированный или детерминистический формат топологии [2].

Такой подход позволяет сформировать жесткую, иерархически подчиненную и целенаправленную структуру, которая отображает установленные организационно-технологические особенности инженерно-технической подготовки строительства промышленных объектов.

Вместе с тем, детерминистический формат модели не позволяет осуществлять адекватные и эффективные управленческие воздействия на процедуры строительного производства, при проявлении негативных факторов различной природы происхождения [3].

Решение задачи повышения эффективности организационно-технологических решений представляется применением информационной модели с вероятностным форматом топологии модели.

Информационная модель с вероятностным форматом топологии модели необходима для организации инженерно-технической подготовки строительства промышленных объектов, потому что она позволяет учитывать неопределённости, риски и вариативность процессов, которые неизбежны в реальных условиях. В отличие от классических BIM-моделей, где связи между элементами заданы жёстко, вероятностная топология отображает возможные отклонения в сроках, ресурсах, поставках, технологических операциях и внешних условиях.

Это особенно важно при проектировании и строительстве промышленных объектов, где множество взаимосвязанных систем (технологические трубопроводы, силовое оборудование, металлоконструкции, кабельные трассы) требуют точной координации и своевременного выполнения. Вероятностная модель помогает заранее выявить участки с высокой степенью риска (например, узлы с высокой вероятностью задержек или коллизий), построить альтернативные сценарии выполнения работ и адаптировать графики производства. Она обеспечивает более точное планирование монтажных этапов, поставок и мобилизации ресурсов, минимизируя простой техники и рабочих. Кроме того, такая модель поддерживает принятие управленческих решений, основанных на моделировании последствий: например, как повлияет на сроки и стоимость замена оборудования или отклонение подрядчика от графика.

Преимущества информационной модели с вероятностным форматом топологии модели для инженерно-технической подготовки строительства промышленных объектов заключаются в её способности учитывать реальную сложность и неопределённость строительных процессов, тем самым повышая точность планирования, надёжность решений и эффективность реализации проекта:

-Во-первых, такая модель позволяет заранее выявлять риски: благодаря включению вероятностных параметров (временных отклонений, задержек поставок, технических сбоев) можно определить наиболее уязвимые участки проекта и скорректировать последовательность работ ещё на стадии подготовки.

-Во-вторых, она обеспечивает гибкость управления: при изменении внешних условий или исходных данных (например, сдвиг сроков поставки оборудования) модель автоматически перестраивает связи и пересчитывает возможные сценарии развития, что позволяет оперативно реагировать на изменения без критических сбоев.

-В-третьих, вероятностная топология усиливает координацию между участниками: каждый раздел (конструктив, инженерия, технологии) видит не только своё положение в модели, но и влияние своих решений на другие разделы с учётом вероятностей, что снижает количество коллизий и конфликтов на строительной площадке.

-В-четвёртых, такая модель улучшает использование ресурсов: можно просчитать разные сценарии мобилизации техники, бригад и материалов с учётом вероятных задержек и выбрать оптимальный по затратам и времени вариант.

-В-пятых, она повышает надёжность графиков: не фиксированный «жёсткий» план, а модель, способная адаптироваться к реальному ходу строительства и прогнозировать влияние событий в режиме реального времени.

Информационная модель с вероятностным форматом топологии способствует более гибкому и точному управлению процессом строительства, позволяя своевременно выявлять риски, оптимизировать использование ресурсов, а также обеспечивать более высокую предсказуемость и эффективность реализации проекта.

Принцип построения информационной модели с вероятностным форматом топологии модели в инженерно-технической подготовке строительства промышленных объектов основан на интеграции традиционных методов проектирования с учётом неопределённости, рисков и вариативности строительных процессов.

В отличие от детерминистической модели, где все элементы и их связи фиксированы, вероятностная модель основывается на принципе учета возможных отклонений и изменений в различных параметрах — сроках, ресурсах, поставках, технологических операциях и внешних условиях. Строится такая модель путём разработки динамичной топологии, в которой каждый элемент системы не имеет жёсткой связи с другими, а взаимосвязи между ними могут

изменяться в зависимости от конкретных условий и рисков. Процесс создания модели начинается с формализации всех элементов объекта (конструкции, инженерные системы, оборудование) и их взаимосвязей. Далее, каждому элементу назначаются вероятностные параметры, например, вероятность выполнения работы в срок или вероятность задержки поставки материалов.

Эти параметры затем интегрируются в общую модель, что позволяет анализировать различные сценарии, учитывать возможные риски и вырабатывать альтернативные планы действий. Важной составляющей является использование специализированных аналитических инструментов и программных платформ, таких как BIM, которые позволяют интегрировать данные и выполнять вычисления с учетом вероятностей, рисков и отклонений, создавая таким образом гибкую и адаптивную модель строительства.

Использование этой модели на этапе инженерно-технической подготовки позволяет обосновывать проектные и организационные решения, подтверждать их данными и минимизировать непредвиденные расходы в процессе строительства промышленных объектов. В итоге это ведёт к более предсказуемому, безопасному и эффективному строительству с высокой степенью готовности к управлению изменениями

Пример применения информационной модели с вероятностной топологией в инженерно-технической подготовке строительства промышленного объекта можно рассмотреть на примере проектирования и строительства нефтехимического завода. На этапе инженерно-технической подготовки проектировщики могут использовать информационную модель с вероятностным форматом топологии для планирования монтажных работ, строительства и установки сложных инженерных систем, таких как трубопроводы, вентиляционные системы и энергетическое оборудование.

Предположим, что на стройплощадке ожидаются возможные задержки в поставках труб, а также риск возникновения технических сбоев при монтаже оборудования. В рамках традиционной детерминистической модели такие неопределенности были бы учтены только через фиксированные сроки и ресурсы, что затрудняло бы гибкую реакцию на изменения. Однако в модели с вероятностной топологией проектировщики могут задать вероятностные параметры, такие как вероятности задержек поставок, возможные отклонения в сроках монтажа и риски в технологическом процессе.

Модель будет анализировать, как эти изменения могут повлиять на общую картину проекта, учитывая альтернативные сценарии развития. Например, если поставка труб задержится на 2 недели, модель пересчитает весь график работ, скорректирует сроки монтажа и поставок материалов, а также предложит решения для минимизации влияния на остальные этапы проекта. Также будет учитываться возможность изменения графика работы подрядчиков в случае возникновения форс-мажорных обстоятельств, что позволит оперативно адаптировать план без значительных сбоев в процессе строительства.

Вывод. Внедрение информационной модели с вероятностным форматом топологии модели в процесс инженерно-технической подготовки строительства промышленных объектов позволяет перейти от статического и ограниченного подхода к динамичной, адаптивной системе управления проектом. За счёт учёта вероятностей, рисков и возможных отклонений в ходе проектирования и реализации, такая модель обеспечивает более точное планирование, способствует выявлению критических участков на ранней стадии, оптимизирует ресурсы и графики, а также повышает надёжность принимаемых управленческих решений. В условиях возрастающей сложности современных промышленных объектов и нестабильности внешней среды, вероятностная топология становится необходимым элементом эффективной цифровой трансформации строительной отрасли, формируя основу для предсказуемого, устойчивого и высокотехнологичного строительства.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Олейник П.П. Организационно-технологическое обеспечение строительства современных промышленных предприятий // Механизация строительства. 2017. № 7. С. 9–13.

2. Железнов М.М., Адамцевич Л.А. Информационное моделирование на этапе строительства. ― М.: МИСИ-МГСУ. 2021. ― 116 с.

3. Курченко Н.С. Выбор организационно-технологических решений для объектов строительства с учетом случайных факторов // Системные технологии. 2018. — № 27. — С.64–68.

4. ГОСТ Р 56939-2016 Информационные технологии в строительстве. Информационные модели зданий и сооружений. Общие положения.

5. Кириллов А.В., Белов Ю.В. Информационное моделирование в строительстве. — М.: Юрайт, 2020.

6. Губанов А.В. Информационные технологии в строительстве. Практическое руководство. — М.: Высшая школа, 2019.

ТҮЙІН

Осы мақаланың мақсаты өнеркәсіп объектілерін салуға инженерлік-техникалық дайындық процесінде ықтималдық топологиясы бар ақпараттық модельді пайдалануды негіздеу болып табылады. Мақалада жобалық шешімдердің тиімділігін арттыру, құрылыс процестерін басқару және ірі құрылыс жобаларына тән тәуекелдер мен белгісіздіктерді оңтайландыру үшін мұндай модельдің маңыздылығы қарастырылады. Мақаланың мақсаттары:

- Құрылыстағы ақпараттық модельдеудің қолданыстағы әдістерін талдау және өндірістік объектілерді инженерлік-техникалық дайындау жағдайында олардың шектеулерін анықтау.

-Ықтималдық модельдермен жұмыс істеу принциптерін сипаттау және олардың құрылыс процесінің дәлдігі мен икемділігін арттыруға әсерін қарастыру.

- Жобалау мен құрылыстағы тәуекелді және белгісіздікті басқару үшін ықтималдық топологиясының артықшылықтарын зерттеңіз.

-Тәжірибеде ықтималдық топологиясы бар ақпараттық модельді қолданудың негізгі кезеңдерін сипаттау, оның ішінде құрылыс кестелерін оңтайландыру және ресурстарды жұмылдыру үшін пайдалану.

- Әртүрлі сценарийлерді талдау және құрылыс жобаларына сыртқы факторлардың әсерін азайту үшін ықтималдық ақпараттық модельді қолдану мысалдарын келтіріңіз.

RESUME

The purpose of this article is to justify the use of an information model with a probabilistic topology in the process of engineering and technical preparation for the construction of industrial facilities. The article considers the importance of such a model for improving the efficiency of design solutions, managing construction processes, and optimizing the risks and uncertainties typical of large construction projects. Objectives of the article:

-Analyze existing methods of information modeling in construction and identify their limitations in the context of engineering and technical preparation of industrial facilities.

-Characterize the principles of working with probabilistic models and consider their impact on improving the accuracy and flexibility of the construction process.

-Explore the advantages of probabilistic topology for managing risks and uncertainties in design and construction.

-Describe the main stages of applying an information model with a probabilistic topology in practice, including its use to optimize construction schedules and mobilize resources.

-Give examples of using a probabilistic information model to analyze various scenarios and minimize the impact of external factors on construction projects.

УДК 622.279.8

Индюкова В.В., студент
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана, г. Уральск
Джусупкалиева Р.И., руководитель
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана, г. Уральск

ВЫБОР АБСОРБЦИОННОЙ КОЛОННЫ ДЛЯ ОСУШКИ НЕФТЯНОГО ГАЗА

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассмотрены принципы работы таких колонн, типы насадок, их преимущества и недостатки, а также критерии выбора для оптимизации процесса. Осушка углеводородного газа — критически важный этап в нефтегазовой отрасли, обеспечивающий безопасность транспортировки и дальнейшей переработки сырья. Попутный нефтяной газ, содержащий влагу, требует удаления водяного пара для предотвращения коррозии трубопроводов, образования гидратов и снижения энергоэффективности. Одним из ключевых методов осушки является абсорбция, осуществляемая в специальных абсорбционных колоннах.

***Ключевые слова**: Абсорбционные колонны, Осушка, Гликоль, Насадки.*

Абсорбционные колонны (рисунок 1) представляют собой вертикальные аппараты, предназначенные для обеспечения массообмена между газовой и жидкой фазами. В процессе осушки природного газа жидкий абсорбент (обычно гликоль) движется сверху вниз, а влажный газ — снизу вверх. Водяной пар в газе поглощается гликолем, в результате чего на выходе из колонны получается осушенный газ. Насыщенный водой гликоль затем регенерируется и используется повторно[1].

Эффективность процесса абсорбции зависит от конструкции колонны и типа используемой насадки. Насадки увеличивают площадь контакта между газом и жидкостью, улучшая массообмен.

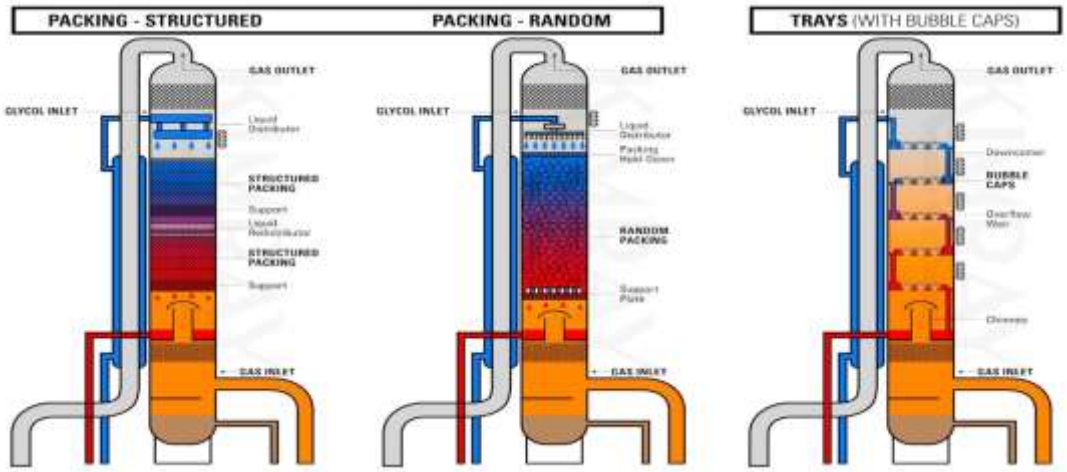

Рисунок 1- Типы насадок абсорбционных колонн: Нерегулярные насадки; Регулярные насадки; Тарельчатые колонны

Нерегулярные насадки. Нерегулярные насадки - это элементы, хаотично размещённые внутри абсорбционной колонны для увеличения поверхности контакта между газом и жидким абсорбентом. Их работа основана на создании турбулентности и максимальной площади взаимодействия фаз, что критически важно для эффективного удаления влаги из природного газа. Такие как кольца Рашига, седла Берля или кольца Палля, размещаются в колонне хаотично. Они обеспечивают большую площадь поверхности для взаимодействия газа и жидкости, что делает их эффективными для осушки. Однако такие насадки могут создавать высокое гидравлическое сопротивление и требовать частого обслуживания.

Конструкция и принцип действия. Нерегулярные насадки состоят из элементов произвольной формы (рисунок 2):

- Кольца Рашига - полые цилиндры из металла, керамики или пластика;
- Седла Берля - элементы, напоминающие седло лошади, с каналами для стока жидкости;
- Шары, крошка, гранулы - произвольные формы, заполняющие объём колонны.

Элементы засыпаются в колонну без строгого порядка, создавая лабиринт для движения фаз.

Газ поступает снизу и движется вверх через зазоры между элементами. Абсорбент (например, гликоль) подаётся сверху, стекает вниз, смачивая поверхность насадки. Влагосодержащий газ проходит через лабиринт из элементов насадки. Капли абсорбента, покрывающие поверхность насадки, поглощают воду из газа за счёт разницы парциальных давлений. Турбулентность, вызванная хаотичным расположением элементов, усиливает массообмен. [2].

Преимущества нерегулярных насадок:

Высокая поверхность контакта - хаотичное расположение создаёт множество «точек» взаимодействия газа и жидкости.

Эффективность при высоких нагрузках - подходят для процессов с большими объёмами газа.

Универсальность - работают с газами, содержащими примеси (например, сероводород).

Низкая стоимость - простая конструкция элементов снижает затраты на производство.

Недостатки:

Высокое гидравличекое сопротивление: Турбулентность увеличивает энергозатраты на прокачку газа.

Склонность к засорению: Частицы примесей могут накапливаться в зазорах, требуя частой очистки.

Неравномерное распределение фаз: Риск образования «каналов», где газ минует зоны активного массообмена.

Рисунок 2 - Нерегулярные насадки

Регулярные насадки. Регулярные насадки, такие как Mellapak или Sulzer (рисунок 3), имеют упорядоченную геометрическую структуру. Они обеспечивают более низкое гидравлическое сопротивление и более высокую эффективность по сравнению с нерегулярными насадками. Такие насадки идеально подходят для крупнотоннажных производств, но имеют более высокую стоимость.

Конструкция и принцип действия. Регулярные насадки изготавливаются в виде геометрически упорядоченных элементов:

Кольца Рашиг - металлические или керамические кольца с внутренними перегородками.

Седла Берля - элементы, напоминающие седло, с каналами для распределения жидкости.

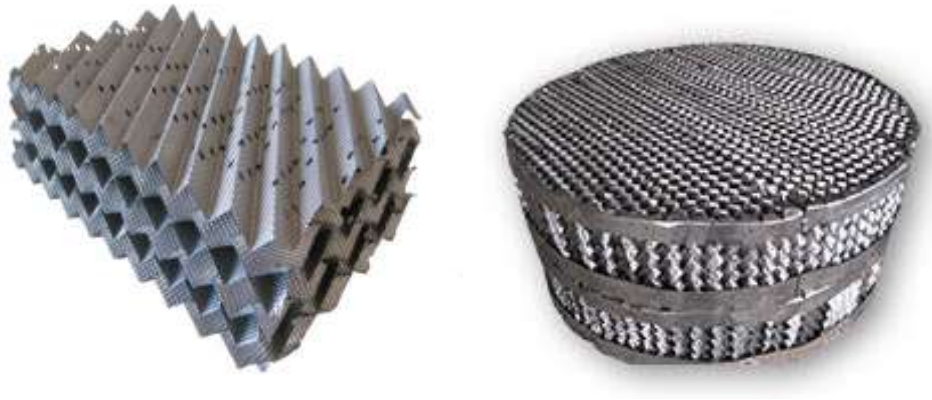

Рисунок 3- Регулярные насадки

Спиральные элементы - винтовые конструкции, направляющие потоки газа и жидкости.

Эти элементы укладываются в колонну слоями, образуя регулярную структуру с чёткой геометрией.

Газ поступает снизу колонны и движется вверх через зазоры между элементами насадки. Абсорбент (например, моноэтиленгликоль) подаётся сверху и стекает вниз, равномерно распределяясь по поверхности насадки.

Влагосодержащий газ контактирует с абсорбентом на поверхности насадки. Вода из газа поглощается гликолем благодаря разнице парциальных давлений. [3]. Упорядоченная структура насадки обеспечивает:

Равномерное распределение жидкости.

Длительный контакт фаз.

Минимизацию «мёртвых зон» в колонне.

Преимущества регулярных насадок:

Низкое гидравлическое сопротивление: Упорядоченная структура снижает турбулентность, уменьшая потери давления.

Простота монтажа и обслуживания: Элементы легко укладываются и заменяются.

Стабильность работы- подходят для процессов с умеренными нагрузками и стабильными условиями. [4].

Недостатки:

Ограниченная эффективность при высоких нагрузках- при резком увеличении скорости газа возможно образование каналов (неравномерное распределение фаз). Чувствительность к загрязнениям- требуют чистоты абсорбента, так как частицы могут забивать каналы.

Тарельчатые колонны. Тарельчатые колонны используют перфорированные пластины или колпачки для обеспечения контакта газа и жидкости. Хотя они менее распространены для осушки, они эффективны в определенных случаях. Тарелки легче чистить и обслуживать, но их эффективность может быть ниже по сравнению с насадочными колоннами.

Конструкция и принцип действия. Колонна представляет собой вертикальный цилиндр, внутри которого установлены горизонтальные тарелки на определённом расстоянии друг от друга. Тарелки имеют отверстия (перфорацию), клапаны или колпачки для распределения потоков.

Газ (например, влажный углеводородный газ) подаётся снизу и поднимается вверх через отверстия в тарелках. Жидкость (абсорбент, например, гликоль) поступает сверху и стекает вниз, последовательно проходя через каждую тарелку. На каждой тарелке происходит контакт газа и жидкости: газ «продувается» через слой жидкости, что усиливает массообмен (например, поглощение воды гликолем).

Газ проходит через отверстия тарелки, образуя пузырьки в слое жидкости. Пузырьки увеличивают площадь контакта фаз, ускоряя абсорбцию влаги. Осушенный газ движется к следующей тарелке, а обогащённый водой абсорбент стекает вниз для регенерации.

Рисунок 4- Ситчатые тарелки

Типы тарелок:

Колпачковые тарелки - оснащены колпачками, которые направляют газ через слой жидкости. Подходят для сред с высоким содержанием примесей.

Ситовые (перфорированные) тарелки- имеют множество мелких отверстий. Обеспечивают равномерное распределение газа, но склонны к засорению.

Клапанные тарелки - содержат подвижные клапаны, регулирующие поток газа в зависимости от нагрузки. Эффективны при переменных режимах работы.

Провальные тарелки (рисунок 4) - газ проходит через крупные отверстия, «проваливаясь» в жидкость. Просты в обслуживании, но имеют ограниченный диапазон рабочих нагрузок.

Другие методы осушки природного газа. Хотя абсорбция является широко используемым методом, в отрасли также применяются другие технологии:

Адсорбция- использует твердые осушители, такие как силикагель или молекулярные сита, для удаления водяного пара. Этот метод эффективен для достижения очень низких точек росы, но требует периодической регенерации осушителя. [5].

Охлаждение - снижает температуру газа, вызывая конденсацию и отделение водяного пара. Этот метод энергоемок, но эффективен для крупнотоннажных производств.

Мембранное разделение - системы используют полупроницаемые мембраны для селективного удаления водяного пара. Этот метод компактен и требует минимального обслуживания, но может иметь более высокие эксплуатационные расходы.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Ахмедзянов, Р. Ф. Энергоэффективное проектирование зданий в контексте жизненного цикла здания. https://cyberleninka.ru/article/n/energoeffektivnoe-proektirovanie-zdaniy-v-kontekste-zhiznennogo-tsikla-zdaniya

2. Петров, А. В. Отечественный и международный опыт проектирования энергоэффективных зданий. https://cyberleninka.ru/article/n/otechestvennyy-i-mezhdunarodnyy-opyt-proektirovaniya-energoeffektivnyh-zdaniy

3. Сидоров, И. Н. Научные основы проектирования энергоэффективных зданий. https://www.abok.ru/for_spec/articles.php?nid=143

4. Иванов, Д. П. Энергоэффективные здания как синтез архитектурного и инженерного решений. https://aud-journal.com/images/AGD33/AGD33_3-11.pdf

ТҮЙІН

Мақалада осындай колонналардың жұмыс принциптері, насадкалардың түрлері, олардың артықшылықтары мен кемшіліктері, сондай-ақ процесті оңтайландыру үшін таңдау критерийлері қарастырылған. Көмірсутек газын кептіру — мұнай-газ саласында қауіпсіздікті қамтамасыз ететін, шикізатты тасымалдау және одан әрі өңдеу үшін маңызды кезең. Ылғал бар ілеспе мұнай газын құбырлардың коррозиясын, гидраттардың пайда болуын және энергия тиімділігінің төмендеуін болдырмау үшін су буын жою қажет. Кептірудің негізгі әдістерінің бірі — арнайы абсорбциялық колонналарда жүзеге асырылатын абсорбция.

RESUME

The article discusses the principles of operation of such columns, types of packing, their advantages and disadvantages, as well as selection criteria for optimizing the process. The drying of hydrocarbon gas is a critically important stage in the oil and gas industry, ensuring the safety of transportation and further processing of raw materials. Associated petroleum gas, which contains moisture, requires the removal of water vapor to prevent pipeline corrosion, hydrate formation, and reduced energy efficiency. One of the key methods of drying is absorption, carried out in special absorption columns.

УДК 699.86

Кайроллиева Д.С., Сукурова А.А., студенты
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана, г. Уральск
Ескалиев М.Ж., руководитель
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана, г. Уральск

РАЗВИТИЕ ЭНЕРГОЭФФЕКТИВНОГО ПРОЕКТИРОВАНИЯ ЗДАНИЙ

АННОТАЦИЯ

Современные подходы к строительству требуют внедрения инновационных технологий и стратегий, позволяющих сократить энергопотребление и минимизировать негативное воздействие зданий на окружающую среду. В данной статье рассматриваются ключевые принципы энергоэффективного проектирования, различные методы и технологии, обеспечивающие снижение энергозатрат, а также анализируются успешные примеры из различных стран. Обсуждаются перспективы дальнейшего развития энергоэффективного строительства, включая умные здания, использование альтернативных источников энергии, интеллектуальные системы управления и новые материалы.

Ключевые слова: *энергоэффективность, проектирование зданий, энергосбережение, возобновляемые источники энергии, теплоизоляция, интеллектуальные системы*

Введение. Современный этап развития строительной отрасли характеризуется повышенным вниманием к вопросам энергоэффективности и устойчивого развития. В условиях глобального изменения климата, истощения природных ресурсов и роста стоимости энергоносителей перед проектировщиками и архитекторами стоит важная задача — создание зданий с минимальным энергопотреблением при сохранении высокого уровня комфорта и функциональности.

Энергоэффективное проектирование предполагает комплексный подход к строительству, включающий рациональное использование природных ресурсов, применение современных технологий и инновационных строительных материалов. В отличие от традиционного строительства, в котором основное внимание уделяется прочности, эстетике и функциональности зданий, энергоэффективное проектирование ориентировано на минимизацию энергопотерь на всех этапах — от проектирования до эксплуатации.

Актуальность темы обусловлена несколькими ключевыми факторами. Во-первых, стремительное повышение цен на энергоресурсы делает энергоэффективные решения экономически выгодными для застройщиков и владельцев недвижимости. Во-вторых, ужесточение международных экологических стандартов требует от строительных компаний внедрения передовых технологий, позволяющих снизить углеродный след. В-третьих, развитие интеллектуальных систем управления зданием позволяет добиться значительного сокращения энергопотребления за счет автоматизированного контроля климатических условий, освещения и вентиляции.

В данной статье рассматриваются основные принципы и методы энергоэффективного проектирования, включающие пассивные и активные стратегии энергосбережения, использование возобновляемых источников энергии, применение инновационных материалов и внедрение интеллектуальных систем управления энергопотреблением. Особое внимание уделяется перспективным направлениям развития данной области, а также международному опыту, который может быть адаптирован для российских условий.

Целью работы является изучение современных подходов к проектированию энергоэффективных зданий, анализ существующих технологий и выявление перспективных решений, способных обеспечить снижение энергопотребления без ущерба для качества жизни.

Энергоэффективное проектирование зданий представляет собой совокупность архитектурных, инженерных и технологических решений, направленных на снижение энергопотребления и минимизацию воздействия на окружающую среду. Современные тенденции в строительстве ориентированы на использование энергосберегающих материалов, интеллектуальных систем управления и возобновляемых источников энергии.

Одним из ключевых аспектов энергоэффективности является тепловая изоляция зданий. Потери тепла через стены, окна, крышу и пол существенно влияют на общий уровень энергопотребления. Использование инновационных теплоизоляционных материалов позволяет значительно сократить теплопотери и, следовательно, снизить затраты на отопление. В таблице 1 представлены основные характеристики наиболее распространенных теплоизоляционных материалов. [1]

Таблица 1- Сравнительные характеристики теплоизоляционных материалов

Материал	Теплопроводность, Вт/(м·К)	Плотность, кг/м³	Долговечность, лет	Экологичность
Минеральная вата	0,035–0,045	40–150	50+	Высокая
Пенополистирол	0,030–0,040	10–40	25–50	Средняя
Пенополиуретан	0,020–0,025	30–60	30–50	Средняя
Аэрогель	0,013–0,020	70–200	50+	Высокая

Еще одним важным направлением энергоэффективного проектирования является использование энергосберегающих окон. Современные стеклопакеты с низкоэмиссионным покрытием и заполнением инертными газами (аргон, криптон) значительно уменьшают потери тепла через окна, которые являются одним из основных источников утечек тепла. [2]

Важным элементом повышения энергоэффективности зданий является применение интеллектуальных систем управления энергопотреблением (умный дом). Датчики температуры, влажности, движения и освещенности позволяют оптимизировать работу систем отопления, вентиляции и кондиционирования (HVAC), снижая расход энергии без ущерба для комфорта пользователей. [3]

Для иллюстрации принципов работы таких систем представлена схема на рисунке 1.

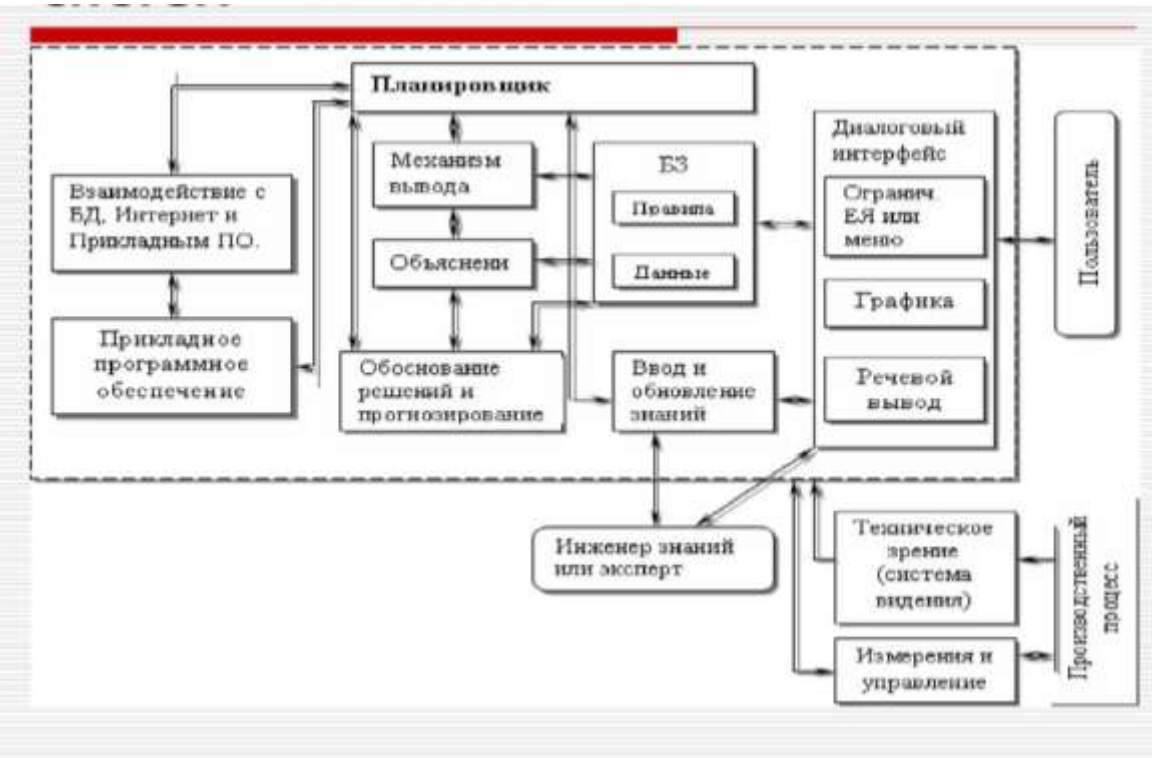

Рисунок 1- Принцип работы интеллектуальной системы управления зданием

Современные здания все чаще проектируются с учетом интеграции возобновляемых источников энергии. Наиболее популярными решениями являются солнечные панели, ветрогенераторы и геотермальные насосы. Солнечная энергия широко используется как для выработки электроэнергии, так и для нагрева воды в системах горячего водоснабжения. [4]

Пример сравнения эффективности различных возобновляемых источников энергии приведен в таблице 2.

Таблица 2 -Сравнение возобновляемых источников энергии для зданий

Источник энергии	КПД, %	Зависимость от погодных условий	Срок службы, лет	Основные преимущества
Солнечные панели	15–22	Высокая	25–30	Экологичность, автономность
Ветрогенераторы	30–45	Средняя	20–25	Высокая выработка в ветреных районах
Геотермальные насосы	300–500 (COP)	Низкая	20–50	Высокая эффективность, стабильность работы

Таким образом, комплексный подход к энергоэффективному проектированию включает в себя сочетание различных технологий и решений. Использование современных теплоизоляционных материалов, энергосберегающих окон, интеллектуальных систем управления и возобновляемых источников энергии позволяет существенно снизить потребление энергии и создать комфортные условия для проживания и работы в зданиях. [5]

Заключение. Энергоэффективное проектирование зданий является ключевым направлением в современной строительной отрасли, ориентированным на снижение энергопотребления, уменьшение эксплуатационных затрат и минимизацию воздействия на окружающую среду. В условиях глобального изменения климата, роста стоимости

энергоресурсов и усиления экологических норм применение энергоэффективных технологий становится не просто желательной, а необходимой мерой.

Анализ существующих подходов к энергоэффективному проектированию показал, что наибольшую эффективность дает комплексное использование нескольких взаимодополняющих методов. Применение высококачественных теплоизоляционных материалов позволяет существенно снизить теплопотери через ограждающие конструкции, что особенно важно для регионов с холодным климатом. Использование энергосберегающих окон с многослойными стеклопакетами и низкоэмиссионными покрытиями способствует сокращению потерь тепла через оконные проемы, что является одной из наиболее уязвимых зон в зданиях.

Внедрение интеллектуальных систем управления зданием (Building Management Systems, BMS) играет важную роль в повышении энергоэффективности. Такие системы позволяют оптимизировать работу инженерных сетей, автоматически регулируя отопление, вентиляцию, кондиционирование воздуха и освещение в зависимости от реальных потребностей пользователей и внешних климатических условий. Автоматизация процессов управления энергопотреблением способствует снижению затрат на электроэнергию и повышению комфорта внутри здания.

Одним из перспективных направлений является интеграция возобновляемых источников энергии, таких как солнечные панели, ветрогенераторы и геотермальные насосы. Эти технологии позволяют значительно сократить зависимость зданий от традиционных источников энергии, снижая эксплуатационные расходы и сокращая выбросы углекислого газа в атмосферу. Однако их широкое распространение ограничивается высокой первоначальной стоимостью оборудования и необходимостью наличия благоприятных климатических условий.

Также немаловажным аспектом энергоэффективного проектирования является соблюдение принципов устойчивого строительства, включающих рациональное использование природных ресурсов, переработку строительных отходов и применение экологически безопасных материалов. Внедрение концепции «зеленого» строительства способствует не только экономии энергии, но и созданию более благоприятных условий для здоровья и комфорта людей.

В заключение можно отметить, что развитие энергоэффективного проектирования зданий требует комплексного подхода, включающего не только технические, но и нормативно-правовые аспекты. Важно разрабатывать и внедрять строгие строительные стандарты, стимулировать применение энергоэффективных технологий и повышать осведомленность архитекторов, инженеров и застройщиков о современных возможностях энергосбережения.

Таким образом, энергоэффективное проектирование — это не просто тренд, а необходимость, диктуемая современными экономическими и экологическими вызовами. Только комплексное использование передовых технологий, интеллектуальных систем и возобновляемых источников энергии позволит создать здания, соответствующие требованиям будущего — комфортные, экологичные и экономически эффективные.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1.Ахмедзянов, Р. Ф. Энергоэффективное проектирование зданий в контексте жизненного цикла здания. https://cyberleninka.ru/article/n/energoeffektivnoe-proektirovanie-zdaniy-v-kontekste-zhiznennogo-tsikla-zdaniya

2.Петров, А. В. Отечественный и международный опыт проектирования энергоэффективных зданий. https://cyberleninka.ru/article/n/otechestvennyy-i-mezhdunarodnyy-opyt-proektirovaniya-energoeffektivnyh-zdaniy

3.Сидоров, И. Н. Научные основы проектирования энергоэффективных зданий. https://www.abok.ru/for_spec/articles.php?nid=143

4.Иванов, Д. П. Энергоэффективные здания как синтез архитектурного и инженерного решений. https://aud-journal.com/images/AGD33/AGD33_3-11.pdf

5.Смирнов, Е. В. Энергоэффективное проектирование зданий: инженерные решения для устойчивого будущего. https://www.xn----8sbempclcwd3bmt.xn--p1ai/article/17321

RESUME

Modern approaches to construction require the introduction of innovative technologies and strategies to reduce energy consumption and minimize the negative impact of buildings on the environment. This article discusses the key principles of energy-efficient design, various methods and technologies that reduce energy consumption, and analyzes successful examples from various countries. The prospects for further development of energy-efficient construction, including smart buildings, the use of alternative energy sources, intelligent control systems and new materials, are discussed.

ТҮЙІН

Құрылысқа заманауи тәсілдер энергия тұтынуды азайту және ғимараттардың қоршаған ортаға теріс әсерін азайту үшін инновациялық технологиялар мен стратегияларды енгізуді талап етеді. Бұл мақалада энергияны тиімді жобалаудың негізгі принциптері, энергия шығынын азайтуды қамтамасыз ететін әртүрлі әдістер мен технологиялар қарастырылады, сонымен қатар әртүрлі елдердің сәтті мысалдары талданады. Ақылды ғимараттарды, баламалы энергия көздерін пайдалануды, интеллектуалды басқару жүйелерін және жаңа материалдарды қоса алғанда, энергияны үнемдейтін құрылысты одан әрі дамыту перспективалары талқыланады.

ӘОЖ 622.276.1

Каламгали А.Г., магистр
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал қ.
Хамзина Б.Е., жетекші
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал қ.

ФОНТАНДЫ ҰҢҒЫМАЛАРДЫҢ ЖҰМЫС РЕЖИМІН ЗЕРТТЕУ

ТҮЙІН

Бұл мақалада фонтанды ұңғымалардың жұмыс режимдерін зерттеу, олардың тиімділігін арттыру әдістері және заманауи технологияларды қолдану мүмкіндіктері қарастырылады. Ұңғыма жұмысының тұрақтылығына әсер ететін негізгі факторлар талданып, өндірістік көрсеткіштерді жақсарту бойынша ұсыныстар беріледі. Сонымен қатар, ғылыми зерттеулер мен тәжірибелік нәтижелерге шолу жасалып, болашақта қолданылуы мүмкін инновациялық шешімдер қарастырылады.

Түйінді сөздер: фонтанды ұңғыма, жұмыс режимі, қысымды басқару, дебитті бақылау, мұнай өндіру.

Фонтанды ұңғымалар мұнай және газ өндірісіндегі маңызды нысандардың бірі болып табылады. Олардың көмегімен кен орындарынан көмірсутек шикізаты жер бетіне табиғи энергияның әсерінен шығарылады. Қазіргі таңда мұнай-газ саласының дамуы фонтанды ұңғымалардың тиімді жұмысын қамтамасыз ету мәселесіне тікелей байланысты. Бұл тақырыптың өзектілігі ұңғымалардың өнімділігі мен қызмет ету мерзімін ұзарту, технологиялық үдерістерді оңтайландыру және экономикалық тиімділікті арттыру қажеттілігімен түсіндіріледі. Зерттеудің мақсаты – фонтанды ұңғымалардың жұмыс режимдерін зерттеу, олардың жұмыс тиімділігіне әсер ететін факторларды анықтау және өндіріс процесін оңтайландыру әдістерін ұсыну. Бұл мақсатқа жету үшін келесі міндеттер қойылады: фонтанды ұңғымалардың жұмыс принциптерін сипаттау, олардың жұмыс режимдерін талдау және жіктеу, қысым өзгерістерінің ұңғыма өнімділігіне әсерін зерттеу, фонтанды ұңғымалардың тиімділігін арттыру жолдарын анықтау. Зерттеудің маңыздылығы мұнай-газ өндірісіндегі фонтанды ұңғымалардың орны мен рөлін түсіндіруде жатыр. Бұл зерттеу нәтижелері мұнай өндіруші компанияларға ұңғымалардың жұмыс істеу мерзімін ұзартуға, олардың өнімділігін тұрақтандыруға және өндіру технологияларын жетілдіруге мүмкіндік береді.

Фонтанды ұңғымалар – мұнай немесе газ қабаттарының ішкі энергиясының әсерінен көмірсутек шикізатының жер бетіне табиғи жолмен шығуын қамтамасыз ететін ұңғымалар. Олар көбінесе жоғары қабаттық қысым жағдайында қалыптасады және сұйықтықтың жер

бетіне көтерілуі газдың серпімділігі, қабат қысымы немесе ұңғыма сұйықтығының жеңіл тығыздығы есебінен жүзеге асады. Фонтанды ұңғымалардың негізгі ерекшеліктері – олардың сыртқы энергия көздерін (насос немесе компрессор) қажет етпей, табиғи қысымның көмегімен жұмыс істеуі. Бұл әдіс ұңғыманы пайдалану шығындарын азайтады және өндіру процесін жеңілдетеді [1]. Алайда уақыт өте келе қабаттық қысымның төмендеуіне байланысты фонтанды ұңғыма табиғи жұмыс режимін тоқтатуы мүмкін, бұл кезде жасанды көтеру әдістерін қолдану қажет болады. Фонтанды ұңғымалардың жұмыс істеу қағидалары қабаттық қысым мен газ факторының өзара байланысына негізделеді. Қабаттық энергия жеткілікті болған жағдайда мұнай немесе газ жоғары жылдамдықпен қозғалып, жер бетіне шығады. Егер қабаттық қысым төмендей бастаса, онда ұңғыма өнімділігі азаяды және өндірістік көрсеткіштер төмендейді. Фонтанды ұңғымалар мұнай және газ кен орындарының әртүрлі геологиялық және физикалық жағдайларында қолданылады. Әсіресе, қабат қысымы жоғары, газ факторы айтарлықтай үлкен және мұнайдың тұтқырлығы төмен болған жағдайда мұндай ұңғымалар жоғары тиімділік көрсетеді. Олар көбінесе жаңа ашылған кен орындарында немесе табиғи қысымы жоғары кеніштерде қолданылады [2].

Жалпы, бұл мақала қазіргі уақытта жүргізіліп жатқан зерттеу жұмысына тікелей байланысты. Төменде келтірілген мәліметтер фонтанды ұңғымалардың тиімділігін арттыру жолдарын қарастыруға негіз болады. Мұнай және газ өндіру саласында ұңғымалардың жұмыс ерекшеліктерін жан-жақты зерттеу өндірістік процестердің оңтайлануына және ресурстарды тиімді пайдалануға ықпал етеді. Бұл бағыттағы зерттеулер тек теориялық қана емес, сонымен қатар практикалық маңызға да ие. Болашақта алынған нәтижелерді нақты кен орындарының жағдайында қолдану мүмкіндігі қарастырылады. Осылайша, жүргізілген зерттеу газ өндіру технологияларын жетілдіруге және өндіріс тиімділігін арттыруға өз үлесін қосады.

Фонтанды ұңғымалардың жұмыс режимдері олардың өнімділігі мен ұзақ мерзімділігін анықтайтын маңызды фактор болып табылады. Жұмыс режимдері ұңғыманың ішкі және сыртқы параметрлеріне байланысты әртүрлі сипатқа ие болуы мүмкін. Фонтанды ұңғымалардың жұмыс режимдері негізінен үш түрге бөлінеді: тұрақты фонтанды режим – қабат қысымы жеткілікті болғанда және ұңғыма сұйықтық ағынының гидродинамикалық балансын сақтаған кезде орын алады. Бұл жағдайда ұңғыманың дебиті тұрақты болады және өнімділік ұзақ мерзім бойы сақталады. Өзгермелі фонтанды режим – қабат қысымы біртіндеп төмендеп, ұңғыманың өнімділігі ауытқыған кезде байқалады. Мұндай режимде газ факторының, сұйықтық деңгейінің және қысымның динамикасын үнемі бақылау қажет. Қысымды қолдау режимі – ұңғыма өнімділігі төмендеген жағдайда сыртқы әсерлер арқылы (су айдау, газ айдау және басқа әдістер) қысымды қалпына келтіру арқылы жұмыс істейтін режим [3].

Қысымның өзгеруіне байланысты жұмыс режимдерінің сипаттамалары ұңғыма жұмысының ұзақтығы мен тиімділігіне тікелей әсер етеді. Егер қабаттық қысым бастапқы мәнін сақтаса, онда ұңғыма ұзақ уақыт бойы жоғары өнімділікпен жұмыс істей алады. Алайда уақыт өте келе қысымның табиғи төмендеуі ұңғыма өнімділігінің азаюына әкеледі, бұл ретте жасанды қысым көтеру әдістерін енгізу қажет болады. Фонтанды ұңғымалардың өндірістік көрсеткіштері мен өнімділігіне әсер ететін негізгі факторлар мыналар: қабаттық қысым – қабат энергиясы неғұрлым жоғары болса, соғұрлым ұңғыма өнімділігі жоғары болады; газ факторы – сұйықтық құрамындағы газ мөлшері артқан сайын мұнайдың жер бетіне шығу жылдамдығы артады; ұңғыма диаметрі – ұңғыма сағасының диаметрі үлкен болған сайын, сұйықтықтың көтерілу жылдамдығы да жоғарылайды; мұнайдың тұтқырлығы – тұтқырлығы төмен мұнай жеңіл көтерілсе, тұтқырлығы жоғары мұнай өндіріс процесін қиындатады; ұңғыма жабдықтарының жағдайы – техникалық қызмет көрсету сапасы мен ұңғыма жабдықтарының тозу деңгейі де оның өнімділігіне әсер етеді [4]. Осылайша, фонтанды ұңғымалардың жұмыс режимдерін зерттеу олардың ұзақ мерзімді және тиімді жұмысын қамтамасыз етудің маңызды бөлігі болып табылады. Бұл ұңғымалардың қызмет ету мерзімін ұзарту және өндіріс тиімділігін арттыру үшін қысымды тұрақтандыру, газ факторының өзгерісін бақылау және жаңа технологияларды енгізу қажет. Фонтандау процесін реттеу әдістері жайлы мәліметтер 1 кестеде берілген.

Фонтанды ұңғымалардың тиімділігін арттыру – мұнай-газ өндірісіндегі маңызды міндеттердің бірі. Бұл мақсатқа жету үшін заманауи технологиялар мен инновациялар кеңінен қолданылады. Автоматтандырылған басқару жүйелері, интеллектуалды ұңғыма

технологиялары және цифрлық мониторинг жүйелері ұңғымалардың өнімділігін арттырып, олардың қызмет ету мерзімін ұзартуға мүмкіндік береді. Сондай-ақ, жаңартылған жабдықтар мен материалдарды пайдалану тиімділікті арттыруда шешуші рөл атқарады. Қысымға төзімді жаңа жабдықтар, коррозияға қарсы материалдар және жоғары сапалы сүзгілеу жүйелері ұңғыма жұмысының тұрақтылығын қамтамасыз етеді. Сонымен қатар, мұнай-газ өндірісінде экономикалық және экологиялық аспектілерді ескеру маңызды. Тиімді технологияларды қолдану өндіріс шығындарын азайтып, қоршаған ортаға тигізетін кері әсерді төмендетеді. Энергия үнемдеу шаралары, қалдықтарды қайта өңдеу және экологиялық қауіпсіздік нормаларын сақтау – бұл саладағы басты басымдықтардың бірі [5].

Кесте 1- Фонтандау процесін реттеу әдістері

Реттеу әдісі	Қолдану тәсілдері	Нәтижелері
Ұңғымалардың дебитін бақылау	- Штуцер диаметрін реттеу - Өндірілетін сұйық көлемін бақылау - Газлифт қолдану	- Өнімділікті тұрақтандыру - Қысымды сақтау
Ұңғыманың жұмысын тұрақтандыру	- Саға қысымын бақылау - Термогидродинамикалық модельдеу - Қабатқа су/газ айдау	- Ұзақ мерзімді тұрақты жұмыс - Тиімділік
Қысымды басқару және тұрақтандыру	- Қабаттық қысымды сақтау - Клапандар арқылы реттеу - Сұйық деңгейін бақылау	- Ұңғыма жұмысының үздіксіздігі - Өнімділік

Жоғарыда айтылып өтілген мәліметтер бойынша 1 суретте мұнай-газ өндірісіндегі тиімділікті арттыру циклі қортылып көрсетілген.

Сурет 1- Мұнай-газ өндірісіндегі тиімділікті арттыру циклі

Фонтанды ұңғымалардың жұмыс тиімділігін арттыру бойынша ғылыми зерттеулер маңызды орын алады. Бұрын жүргізілген зерттеулер мен олардың нәтижелері мұнай өндіру технологияларын жетілдіруге негіз болады. Ғылыми жұмыстарда қабаттық қысымды сақтау,

газлифт технологияларын қолдану, дебитті басқару әдістері жан-жақты қарастырылады. Сонымен қатар, теориялық және эксперименттік зерттеу әдістері ұңғымалардың жұмыс режимдерін анықтауда кеңінен қолданылады. Лабораториялық сынақтар, ұңғымадағы ағындарды модельдеу және тәжірибелік өлшеулер фонтанды ұңғымалардың динамикасын нақты түсінуге мүмкіндік береді. Заманауи модельдеу әдістері, соның ішінде компьютерлік гидродинамикалық модельдеу, ұңғыма жұмысының әртүрлі сценарийлерін болжауға және оңтайлы режимдерді анықтауға көмектеседі.

Менің дисссертация тақырыбымда Қарашығанақ кен орыны қарастырылып отырғандықтан, осы мақалада жалпы Батыс Қазақстан өңіріндегі кен орындарының фонтанды арматура арқылы мұнай өндіру ерекшеліктері, олардың бірегейлігі және игеру тәсілдері салыстырылып талданады. Олардың ішінде Чинарев кен орыны ерекше орын алады. Қарашығанақ және Чинарев мұнай-газ кен орындарының салыстырмалы талдауы: Бұл екі кен орны өндіріс көлемі, игеру әдістері және геологиялық ерекшеліктері бойынша бір-бірінен айырмашылықтарға ие.

Қарашығанақ кен орны әлемдегі ең ірі газоконденсатты кен орындарының бірі болып саналады. Оның қоры шамамен 1.2 млрд тонна мұнай мен 1.35 трлн м³ газды құрайды. Қарашығанақтың негізгі ерекшелігі – оның күрделі геологиялық құрылымы мен жоғары қысымды қабаттар. Қарашығанақта фонтандық әдіспен мұнай өндіру шектеулі, себебі кен орны негізінен газоконденсатты болып табылады. Дегенмен, бастапқы кезеңде жоғары қысымның әсерінен мұнай мен газдың фонтандық ағыны байқалады. Уақыт өте келе, қабат қысымы төмендеген сайын механикалық әдістерге (газлифт, сораптық қондырғылар) көшу қажеттілігі туындайды.

Чинарев кен орны мұнай, газ және конденсат қоры бар ірі кен орындарының бірі болып саналады. Оның қоры шамамен 40 млн тонна мұнай мен 22 млрд м³ газды құрайды. Қабат қысымы Қарашығанаққа қарағанда төмен болғанымен, мұнайдың физикалық-химиялық қасиеттері фонтандық өндіруге қолайлы. Чинарев кен орнында фонтандық арматура арқылы мұнай өндіру кеңінен қолданылады. Бұл кен орнының табиғи қысымы мұнайды фонтандық әдіспен өндіруге мүмкіндік береді, бірақ уақыт өте келе механикалық әдістерге көшу қажеттілігі туындайды.

Қарашығанақ пен Чинарев кен орындары Қазақстанның мұнай-газ саласында маңызды орын алады. Қарашығанақ негізінен газоконденсатты кен орны болып табылады және оның игерілуі жоғары технологияларды қажет етеді. Чинарев кен орны мұнай өндіруде фонтандық әдісті кеңінен қолдануға мүмкіндік береді, бұл оны Қарашығанақтан ерекшелендіреді. Осылайша, әр кен орны өзінің геологиялық және өндірістік ерекшеліктеріне байланысты бірегей болып табылады және әрқайсысына жеке тәсіл қажет.

Жүргізілген зерттеулердің негізінде фонтанды ұңғымалардың тиімді жұмыс істеуін қамтамасыз ету үшін бірқатар қорытындылар жасалды. Біріншіден, ұңғыма жұмысының тұрақтылығын сақтау үшін қабаттық қысымды бақылау және реттеу қажет. Екіншіден, ұңғыманың дебитін басқару және техникалық қызмет көрсету шараларын уақытылы жүргізу оның ұзақ мерзімділігін арттырады. Үшіншіден, инновациялық технологиялар мен автоматтандырылған жүйелерді енгізу өндіріс тиімділігін едәуір арттырады. Практикалық ұсыныстар ретінде ұңғыма жұмысының мониторингін жүргізу, жаңа материалдар мен жабдықтарды пайдалану, сондай-ақ қоршаған ортаға зиянсыз технологияларды енгізу ұсынылады. Болашақ зерттеулер ұңғыма жұмысының жаңа тәсілдерін, экологиялық таза өндіріс әдістерін және жоғары өнімділікті қамтамасыз ететін инновациялық шешімдерді іздеуге бағытталуы тиіс.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Деряев, А. Р. Эксплуатация скважин фонтанным, газлифтным способами и технико-технологические мероприятия по увеличению добычи нефти и газа // Международный научный журнал. – 2022. – С. 9-15.

2. Аббасов, А. А., Исмайлов, Ш. З., Сулейманов, А. А. Диагностирование режима работы газлифтной скважины на основе анализа колебаний технологических показателей // Proceedings of SOCAR. – 2022. – С. 87-98.

3. Карандасов, А. С. Обоснование режима работы газовых скважин на месторождении Х // Томский политехнический университет. – 2021. – С. 42-50.

4. Абдурахманова, С. П., Ахмедова, Н. А. Оптимизация режимов работы нефтяных скважин // Экономика и управление. – 2022. – С. 29-35.

5. Коротков, Р. Н., Овчаренко, Д. М. Использование программного обеспечения Petroleum Experts Prosper для получения дополнительной добычи нефти путем анализа режима работы скважин // Вестник Томского политехнического университета. – 2024. – С. 77-85.

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматриваются режимы работы фонтанных скважин, методы повышения их эффективности и применение современных технологий. Анализируются основные факторы, влияющие на стабильность работы скважин, а также предлагаются рекомендации по улучшению производственных показателей. Проведен обзор научных исследований и экспериментальных данных, рассматриваются перспективные инновационные решения для будущего применения.

RESUME

This article examines the operating modes of flowing wells, methods for improving their efficiency, and the application of modern technologies. The key factors affecting well stability are analyzed, and recommendations for optimizing production performance are provided. A review of scientific studies and experimental results is conducted, with a focus on potential innovative solutions for future implementation.

УДК 004.08

Камиссариев Т.К , магистрант
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана, г. Уральск
Жаксыбаев Д. О., руководитель
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана, г. Уральск

ИНТЕГРАЦИЯ НАУЧНОЙ И СОЦИАЛЬНОЙ АКТИВНОСТИ СТУДЕНТОВ

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается проблема несбалансированного развития студентов, когда одни сосредотачиваются на учебе, а другие – на социальной активности. Предложена методика оценки научной (HGPA) и социальной (CGPA) активности с использованием искусственного интеллекта для персонализированных рекомендаций. Рассмотрены алгоритмы расчета показателей, роль преподавателей в адаптации траекторий обучения и механизмы геймификации для повышения мотивации. Описаны этапы тестирования системы на студентах и перспективы интеграции с платформами трудоустройства. Методика способствует равномерному развитию академических и социальных навыков, повышая конкурентоспособность выпускников.

***Ключевые слова**: образование, искусственный интеллект, мотивация студентов*

Введение. Современные образовательные учреждения сталкиваются с проблемой несбалансированного развития студентов. Многие учащиеся фокусируются исключительно на академических достижениях, в то время как другие активно участвуют в общественной жизни, но испытывают трудности в учебе. Такой дисбаланс может негативно сказаться на будущей карьере выпускников, поскольку работодатели ценят не только профессиональные знания, но и развитые soft skills – навыки общения, командной работы, лидерства.

Исследования показывают, что участие в научной или социальной деятельности положительно влияет на успеваемость и профессиональные перспективы студентов. Так, учащиеся, вовлеченные в внеклассные мероприятия, на 15% чаще заканчивают среднюю школу и имеют более высокие академические результаты. Кроме того, участие в академических

клубах увеличивает успеваемость по математике на 29%, а занятия спортом могут повысить результаты по естественным наукам на 7% [1].

Дополнительные исследования подтверждают, что вовлеченность студентов в различные внеклассные активности не только улучшает их академическую успеваемость, но и повышает шансы на поступление в ведущие университеты. Согласно статистическим данным, 59% учащихся, активно участвующих в студенческих клубах, сообщают о лучшей мотивации к учебе и саморазвитию [1]. Более того, участие в студенческих организациях и волонтерских проектах улучшает навыки тайм-менеджмента и командной работы, что в дальнейшем положительно сказывается на карьерных возможностях выпускников [3].

Персонализированное обучение на основе искусственного интеллекта становится важным инструментом для повышения успеваемости студентов. Современные образовательные платформы, использующие адаптивные алгоритмы, позволяют учитывать индивидуальные потребности учащихся, что может повысить их вовлеченность в учебный процесс и улучшить академические результаты [4]. Согласно исследованиям, персонализированные методы обучения способствуют увеличению успеваемости студентов на 20-30%, а также снижают уровень академической тревожности [5].

В последние годы в образовательных учреждениях активно внедряются технологии искусственного интеллекта для мониторинга и анализа студенческой активности. Такие системы позволяют преподавателям выявлять учащихся, которым требуется дополнительная поддержка, а также предлагать персонализированные рекомендации для балансировки учебной и социальной активности. В результате интеграции таких технологий студенты демонстрируют более стабильные академические показатели, а также развивают ключевые компетенции, востребованные на рынке труда [4].

Для решения проблемы дисбаланса предлагается интеграция двух показателей – Научного GPA (HGPA) и Социального GPA (CGPA) – с целью объективного анализа активности студентов и формирования персонализированных рекомендаций. Данная методика позволит студентам более осознанно подходить к распределению своего времени и развивать как академические, так и социальные навыки, необходимые для успешного профессионального роста.

Методология расчёта HGPA и CGPA

Представленная ниже методология расчёта является экспериментальной, она будет подвержена коррекции.

Для объективной оценки активности студентов предлагается следующая методология расчёта:

HGPA (Научный GPA):

Участие в конференциях (+0.5 балла за мероприятие);

Публикация научных статей (+1 балл за статью);

Участие в исследовательских проектах (+0.3 балла за проект).

CGPA (Социальный GPA):

Волонтёрская деятельность (+0.5 балла за мероприятие);

Организация университетских событий (+0.7 балла);

Членство в студенческих клубах (+0.3 балла за семестр).

Роль преподавателей в системе

Преподаватели выполняют следующие функции в рамках внедрения платформы:

Ежедневный мониторинг показателей студентов – преподаватели отслеживают HGPA и CGPA студентов, используя встроенные инструменты системы для анализа их прогресса.

Редактирование индивидуальных образовательных планов – преподаватели вносят изменения в учебные планы студентов, на основе их текущих академических и социальных показателей.

Проведение целевых консультаций – преподаватели организуют регулярные встречи со студентами, объясняя, как можно улучшить свои показатели и какие мероприятия помогут сбалансировать активность.

Организация дополнительных мероприятий – преподаватели инициируют специализированные семинары, тренинги, научные дискуссии и социальные проекты, способствующие развитию как академических, так и личностных навыков студентов.

Обратная связь через систему – преподаватели предоставляют комментарии к рекомендациям системы, помогая студентам лучше понимать свои сильные и слабые стороны.

Практическое тестирование методологии

Для проверки эффективности предложенной методики необходимо провести пилотное тестирование на небольшой группе студентов. Возможный план тестирования включает следующие этапы:

Формирование тестовой группы – отбор 50-100 студентов с различными уровнями HGPA и CGPA из разных факультетов.

Начальный сбор данных – проведение опросов и анализа активности студентов для расчёта их начальных показателей HGPA и CGPA.

Внедрение платформы – предоставление студентам доступа к системе и обучение их использованию платформы для получения персонализированных рекомендаций.

Мониторинг и корректировка рекомендаций – наблюдение за изменением активности студентов в течение семестра, анализ влияния системы на их участие в научных и социальных мероприятиях.

Анализ результатов – сравнение изменений в HGPA и CGPA до и после тестирования, проведение интервью со студентами и преподавателями.

Выводы и оптимизация – выявление сильных и слабых сторон системы, внесение корректировок в алгоритмы формирования рекомендаций.

Заключение. Предлагаемая система позволит студентам развивать научную и социальную активность в равной мере, обеспечивая их конкурентоспособность на рынке труда. Внедрение ИИ-алгоритмов и геймификации повысит мотивацию студентов, а также облегчит контроль активности со стороны университетов. Однако успешная реализация платформы потребует тщательной проработки методологии, защиты данных и адаптации к инфраструктуре образовательных учреждений.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Gitnux. (2024). Benefits of Extracurricular Activities Statistics. Доступно по: https://gitnux.org/benefits-of-extracurricular-activities-statistics

2. BND. (2016). The Importance of Extracurricular Activities. Доступно по: https://www.bnd.com/news/local/community/ofallon-progress/article114638463.html

3. Казанцева О.Г. (2024). Персонализированное обучение студентов: результаты эмпирического исследования. Доступно по: https://psyjournals.ru /nonserialpublications /dhte2024 /contents/dhte2024_Kazantseva.pdf

4. РБК Тренды. (2023). Как персонализация повышает эффективность обучения. Доступно по: https://trends.rbc.ru/trends/education/cmrm/6554a33e9a7947dfaa9e0f36

ТҮЙІН

Бұл мақалада студенттердің ғылыми және әлеуметтік белсенділігін бағалау мен теңгерімдеудің әдістері қарастырылады. Ұсынылған жүйе HGPA және CGPA көрсеткіштерін пайдалана отырып, жасанды интеллект негізінде жеке ұсыныстарды әзірлеуге бағытталған. Сонымен қатар, оқытушылардың рөлі, әдістемені тестілеу және геймификация элементтерін қолдану мәселелері талқыланады.

RESUME

This article examines the methodology for assessing and balancing students' academic and social activities using the Scientific GPA (HGPA) and Social GPA (CGPA) system. The proposed concept involves developing an educational platform with artificial intelligence integration to analyze student data and generate personalized recommendations.

ӘОЖ 678.072
Капиятулла Т.А., студент
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал қ.
Ерниязова К.Н., магистрант
М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал қ.,
Сатаева С.С., жетекшісі
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал қ.

ПОЛИЭТИЛЕНПОЛИАМИННІҢ ЭД-20 ЭПОКСИДТІ-ДИАН ШАЙЫРЫНЫҢ ҚАСИЕТТЕРІНЕ ӘСЕРІН ЗЕРТТЕУ

ТҮЙІН

Жұмыста ЭД-20 эпоксидті-диан шайыры негізіндегі желімдік композициялар қарастырылған. Қатайтқыш ретінде полиэтиленполиамин (ПЭПА) 8, 12 және 16% мөлшерінде қолданылды. ПЭПА-ның ЭД-20 қасиеттеріне әсері зерттелді. Желімдік композициялардың pH көрсеткіші, беріктігі, суға төзімділігі, жылуға төзімділігі, шартты жұмысқа жарамдылық мерзімі және динамикалық тұтқырлығы зерттелді. 12% ПЭПА қолдану шайырдағы қатайтқыштың оңтайлы мөлшері екені көрсетілді.

***Түйінді сөздер**: ЭД-20 эпоксидті-диан шайыры, қатайтқыш ПЭПА, беріктік, суға төзімділік, жылуға төзімділік, шартты жұмысқа жарамдылық мерзімі, динамикалық тұтқырлық*

Эпоксидті полимерлер көптеген қасиеттері бойынша басқа полимерлік материалдардан ерекшеленіп, аэроғарыш, автомобиль, кеме жасау және басқа да өнеркәсіп салаларында маңызды рөл атқарады. Оларды техникада кеңінен қолдану, біріншіден, эпоксидті шайырлардың жоғары технологиялық өңделу мүмкіндігімен, екіншіден, олардың қатайту өнімдерінің бірегей пайдалану қасиеттерінің үйлесуімен байланысты.

Эпоксидті топтың жоғары реакциялық қабілеті және көптеген заттармен термодинамикалық үйлесімділігі әртүрлі технологиялық жағдайларда әртүрлі қатайтқыштарды қолдануға мүмкіндік береді. Бұл олардың құрамында ұшқыш өнімдердің болмауы және төмен шөгу көрсеткішімен байланысты [1].

Эпоксидті материалдарды зерттеу және синтездеу көптеген ғалымдардың еңбектерінде қарастырылған. Мысалы, [2] жұмысының авторлары фенил(бензил)циклопропанкарбон қышқылының этил эфирлерін синтездеп, ЭД-20 негізіндегі композициялардың тұтқырлығына және ПЭПА арқылы отверждение жасалған компаундтардың қасиеттеріне функционалдық топтардың табиғатының әсерін зерттеген [3] жұмысында электр оқшаулағыштық және беріктік сипаттамалары жақсартылған фосфорорганикалық қосылыстармен модификацияланған эпоксидті композициялар әзірленген.

А.Н. Кудрявцева және әріптестері тетрафункционалды ЭХД шайыры мен оның қоспалары негізіндегі эпоксидті байланыстырғыштардың технологиялық және термомеханикалық қасиеттеріне резорцин модификациялық қоспасының әсерін зерттеген. Резорциннің тұтқырлыққа, статикалық иілу беріктігіне, бастапқы күйдегі шынылану температурасына және басқа да көрсеткіштерге әсері анықталған [4].

[5-9] жұмыстарында эпоксидті композициялардың отқа төзімділігіне әсер ететін факторлар және өздігінен қалпына келетін композициялар үшін эпоксидті микрокапсулалардың түзілуі зерттелген. Сондай-ақ, ашық климаттық жағдайларда эпоксидті байланыстырғыштардың отверждение процесінде полимер материалдарының ылғалға қанығуы қарастырылған.

Осы жұмыстың мақсаты – ЭД-20 эпоксидті шайырының қасиеттерін жақсарту үшін әртүрлі концентрациядағы ПЭПА отвердителінің әсерін зерттеу.

Зерттеу жүргізу үшін ЭД-20 маркалы эпоксидті-диан шайыры, ПЭПА қатайтқышы, полисульфон модификаторы және алюмосиликатты саз толтырғышы пайдаланылды.

ЭД-20 эпоксидті шайыры – айқын механикалық қоспаларсыз, сарғыш реңкті, мөлдір тұтқыр сұйықтық. Эпоксидті топтардың массалық үлесі 19,90-22,00% құрайды.

Қатайтылған эпоксидті шайырлардың икемділігін арттыру үшін қатайтқыш ретінде төмен молекулалық полиамидті және полисульфидті шайырларды енгізуге болады. Зерттеулер көрсеткендей, қатайтылған эпоксидті шайырлардың физика-механикалық қасиеттеріне қатайтқыш түрі айтарлықтай әсер етеді.

ПЭПА қатайтқышы – коррозия ингибиторларының белсенді негіздерін, эпоксидті компаундтарды, аминқұрамды шайырларды, эпоксидті шайырлардың суық және ыстық

қатайтуына арналған қатайтқыштарды, лактар мен бояуларды, жуғыш және дезинфекциялық құралдарды, әртүрлі мақсаттағы қоспаларды өндіруге арналған шикізат. Ол эпоксидті шайырларды бөлме және төмен температураларда қатайту үшін қолданылады.

Полисульфон (модификатор) – аморфты полимер, жоғары температураларға, гидролизге, химиялық әсерлерге және буға төзімділігімен ерекшеленеді.

Алюмосиликатты саз – толтырғыш, алюминий мен кремний оксидтерінің әртүрлі қатынастарынан тұрады (Al_2O_3-SiO_2). Эпоксидті желімнің құрамында алюмосиликатты сазды қолдану адгезив-субстрат шекарасындағы адгезиялық өзара әрекеттесуді арттыруға әкеледі [10]. 8, 12 және 16% ПЭПА қолданылған желімдік композициялар зерттелді (1-кесте).

Кесте 1 – Желімдік композицияның рецептурасы

Желімдік композицияның құрамы	Үлгі (100 г желімге шаққанда)
Эпоксидті шайыр ЭД-20, %	84-92
ПЭПА (қатайтқыш), %	8, 12,16
алюмосиликатты саз, %	-
полисульфон (модификатор), %	-

Желімдік композицияның келесі көрсеткіштері анықталды: сутектік көрсеткіш (pH), сыртқы түрінің сәйкестігі, ығысу кезіндегі беріктік, суға төзімділік, жылуға төзімділік, тұрақты статикалық жүктеме жағдайында табиғи конструкцияларды ұзақ мерзімді сынау, құрғақ қалдықтың массалық үлесі, шартты жұмыс жасау қабілеттілігі және динамикалық тұтқырлық.

Эпоксидті композициялар үшін ең бірінші көзге түсетін критерийі – таза құйма алу үшін қажетті сыртқы түрі.

8, 12 және 16% қатайтқыш мөлшері бар желімдік композиция үлгілерін визуалды тексеру кезінде бөтен қоспалар анықталмады, біртекті құрылымға ие, ашық қоңыр түсті және шекті рұқсат етілген нормалардан аспайды.

Осылайша, желімдік композициядағы қатайтқыш мөлшері оның сыртқы түріне әсер етпейді.

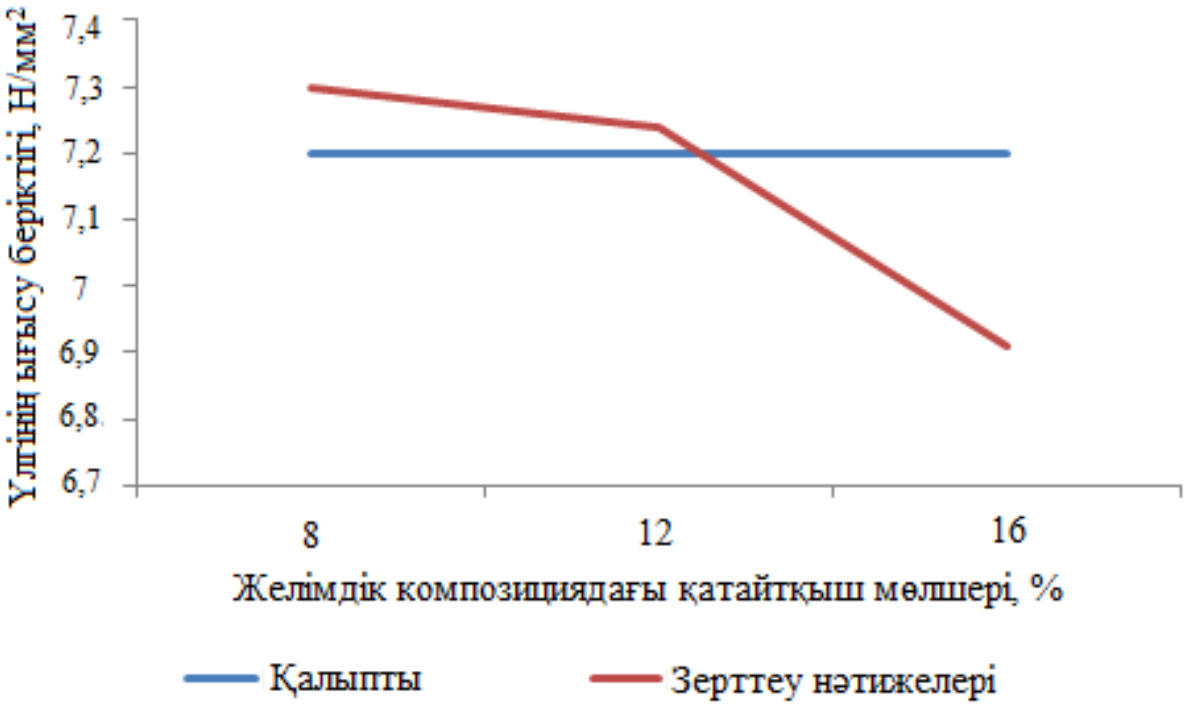
Желімдердің сутектік көрсеткіші (pH) олардың құрамындағы сутегі иондарының мөлшерін көрсетеді. pH төмендеген сайын метилол қосылыстарының мөлшері азайып, шайыр тәрізді өнімдердің мөлшері артады. pH анықтау нәтижелері 2-кестеде көрсетілген.

Кесте 2 - Сутектік көрсеткіш pH анықтау нәтижелері

Желімдік композициядағы ПЭПА мөлшері, %	Сутектік көрсеткіш (pH)	
	МЕСТ 33122-2014	Эксперименттік түрде
8	10-нан артық емес	6,40
12		6,71
16		7,13

2-ші кестеден көрініп тұрғандай, қатайтқыш мөлшері артқан сайын желімдік композицияның pH көрсеткіші жоғарылайды.

Желімдік материалдармен жұмыс істегенде олардың беріктігі мен суға төзімділігі маңызды рөл атқарады. Беріктік – желімдік қосылыстың пайдалану кезіндегі жүктемелерге қарсы тұрып, бұзылмау қабілеті. Суға төзімділік – материалдың сумен қаныққан кезде өзінің беріктігін сақтай білу қабілеті. Талдау нәтижелері 1-суретте және 3-кестеде көрсетілген.

Сурет 1– Желімдік композициялардың ығысуға беріктігі

Желімдік қосылыстың беріктігін негізінен желім ерітіндісіндегі полимердің концентрациясы анықтайды. Сынақ нәтижелері көрсеткендей, желімдік композициядағы отвердитель мөлшері артқан сайын бойлық ығысу кезіндегі беріктік төмендейді.

Кесте 3 – Желімдік композициялардың суға төзімділігін анықтау сынақтарының нәтижелері

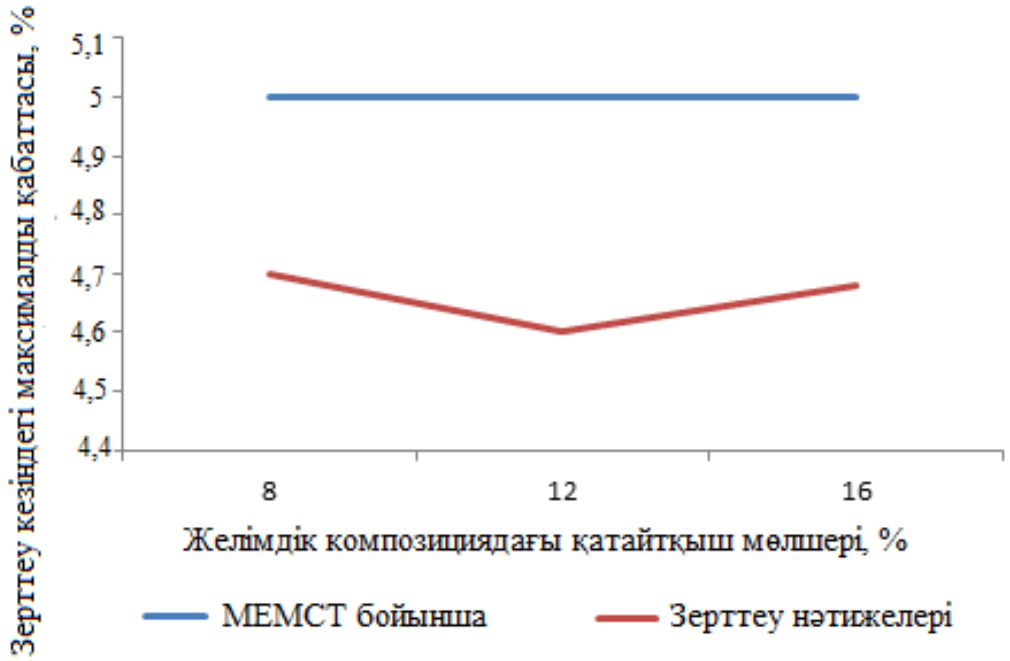
Желімдік композициядағы ПЭПА мөлшері, %	Суға төзімділік	
	СТ РК МЕСТ Р 31582-2010	Эксперименттік мәні
8	Жоғарылаған	Жоғарылаған
12		Қалыпты
16		

3-ші кестеден көрініп тұрғандай, желімдік композицияның суға төзімділігі оның құрамындағы қатайтқыш мөлшеріне байланысты. Қатайтқыш мөлшері артқан сайын композицияның суға төзімділігі төмендейді. Бұл амин мөлшері артқан кезде субстрат бетінің тұрақты адгезиялық байланыстар түзетін белсенді орталықтарының бұғатталуымен түсіндіріледі.

Желімдік композициялардың маңызды көрсеткіштерінің бірі – олардың жылуға төзімділігі, яғни желімдік тігістің жоғары температура жағдайында нормативті беріктігін сақтау қабілеті, сондай-ақ төмен температура жағдайында аязға төзімділігі. Зерттелген үлгілердің жылуға төзімділігін талдау нәтижелері 4-ші кестеде және 2-суретте көрсетілген.

Кесте 4 – Желімдік композициялардың жылуға төзімділігін сынау нәтижелері

Желімдік композициядағы ПЭПА мөлшері, %	Жылуға төзімділік	
	МЕСТ 33121-2014	Эксперименттік мәні
8	қалыпты	төмен
12		қалыпты
16		төмен

Сурет 2 - Сынақ кезінде максималды қабаттасу

Эксперимент нәтижелері көрсеткендей, желімдік композициядағы қатайтқыш мөлшері шамадан тыс көп немесе аз болған жағдайда жылуға төзімділік нашарлайды. Бұл қатайтқыштың жеткіліксіз мөлшері енгізілгенде эпоксидті полимердің кеңістіктік желіге айқаспалы байланысы толығымен болмайтындығымен және полимер құрылымында сызықтық құрылымның молекулалары басым болатындығымен түсіндіріледі, бұл ыстыққа төзімділікті төмендетеді.

Қатайтқыштың шамадан көп мөлшері эпоксидті смоланың пластификациялануына және соның салдарынан ыстыққа төзімділіктің және серпімділік модулінің төмендеуіне әкеледі.

Ал қатайтқыш мөлшерінің шамадан тыс көп болуы пластификацияға әкеліп, соның салдарынан жылуға төзімділік пен серпімділік модулі төмендейді.

Әрі қарай, желімдік композициялар үшін атмосфералық және қалыпты температуралығалдылық жағдайларында тұрақты статикалық жүктеменің әсерінен натуралық конструкцияларға ұзақ мерзімді сынақтар жүргізілді (5-кесте).

Кесте 5 - Желімдік композициялардың тұрақты статикалық жүктеме әсерінен натуралық конструкцияларға ұзақ мерзімді сынақтарының нәтижелері

Желімдік композициядағы ПЭПА мөлшері, %	Сынақ мерзімі		Бұзылу пайызы, %	
	МЕСТ Р 58558-2019	Эксперименттік мәні	МЕСТ Р 58558-2019	Эксперименттік мәні
8	1 жыл	7 тәулік	25-тен артық емес	0,46
12				0,39
16				0,43

Қатайтқыштың жеткіліксіз немесе артық мөлшерінде бұзылу пайызы рұқсат етілген нормадан асып кетеді (5-кесте).

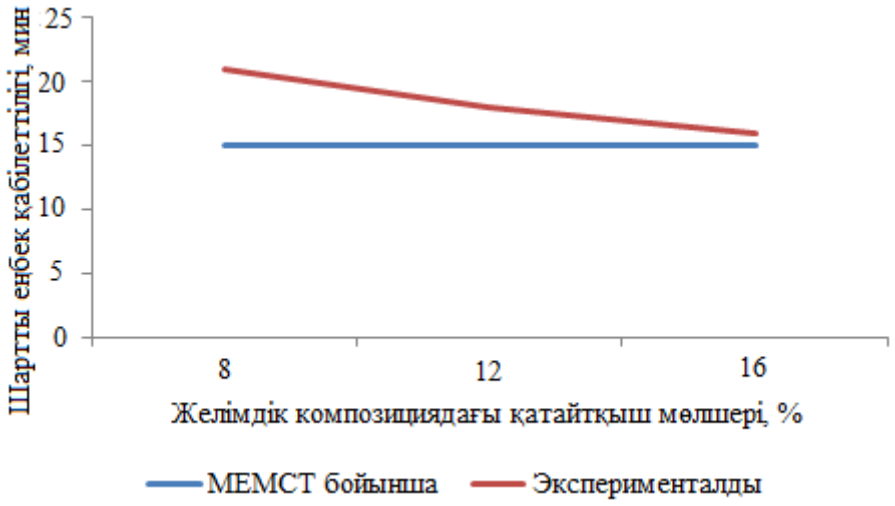
Сондай-ақ, желімдік композициялардағы құрғақ қалдықтың массалық үлесін анықтау бойынша сынақтар жүргізілді. Бұл желімдердің шайырлы компоненті үшін анықталады. Құрғақ қалдықтың массалық үлесі (шайыр концентрациясы) желімдік композициялардың маңызды көрсеткіші болып табылады, ол желімдеу шарттары мен сапасын анықтайды. Ол сұйық шайырдағы құрғақ заттардың пайыздық мөлшерімен өрнектеледі (6-кесте).

Кесте 6 - Желімдік композициялардағы құрғақ қалдықтың массалық үлесін анықтау нәтижелері

Желімдік композициядағы ПЭПА мөлшері, %	Қақпақтың массасы, г			Құрғақ қалдықтың массалық үлесі, %	
	Бастапқы	Кептіруге дейін	Кептіргеннен кейін	МЕСТ 33122-2014	Эксперименттік түрде
8	4,0	6,0	5,40	24-27	25,59
12			5,34		25,50
16			5,13		24,90

Алынған нәтижелер (6-кесте) көрсеткендей, қатайтқыштың мөлшері артқан сайын құрғақ қалдықтың массалық үлесі азаяды, себебі қатайтқыштың артық мөлшері аздап буланып кетіп, құрғақ қалдықтың массалық үлесінің төмендеуіне әкеледі.

Желімдік композициялардың шартты жұмыс жасау қабілеттілігі мен динамикалық тұтқырлығы анықталды (3-сурет, 7-кесте).

Сурет 3 - Шартты жұмыс жасау қабілеттілігі

Кесте 7 - Желімдік композициялардың динамикалық тұтқырлығын анықтау нәтижелері

Желімдік композициядағы ПЭПА мөлшері, %	Динамикалық тұтқырлық	
	МЕМСТ 33122-2022	Эксперименттік түрде
8	10-40	27,11
12		26,7
16		26,23

Қатайтқыштың желімдік композициядағы мөлшері артқан сайын, динамикалық тұтқырлық пен шартты еңбек қабілеттілік уақыты азаяды.

Сынақтар нәтижесінде алынған барлық көрсеткіштер 8-ші кестеге енгізілді.

Кесте 8 - №1 желім құрамының МЕСТ нормаларымен салыстырмалы деректері

Көрсеткіштер	ПЭПА мөлшері, %			МЕСТ 33122-2022
	8	12	16	
1	3	3	4	5
Сутектік көрсеткіш, pH	6,4	6,71	7,13	10-нан артық емес
Үлгінің ығысуға беріктігі, Н/мм²	7,30	7,24	6,91	7,20-дан кем емес
Суға төзімділік	Жоғары		қалыпты	жоғары
Жылуға төзімділік	төмен	қалыпты	төмен	қалыпты

1	2	3	4	5
Сынақ кезінде ең көп қабаттану, %	4,70	4,60	4,68	5,0-тен артық емес
Ұзақ сынақтардағы бұзылу, %	0,46	0,39	0,43	0,48
Құрғақ қалдықтың массалық үлесі, %	25,59	25,50	24,90	24-27
Динамикалық тұтқырлық, мПа·с	27,11	26,70	26,23	10-40
Шартты жұмыс жасау қабілеттілігі уақыты, мин.	21	18	16	15-тен кем емес

Алынған нәтижелерден жалпы қорытынды жасауға болады: эпоксидті желімнің сапа көрсеткіштері пайдаланылған қатайтқыштың мөлшеріне тікелей байланысты. Зерттелген желімдік композицияда ең оңтайлы қатайтқыш мөлшері 12% құрайды, себебі осы мөлшерде ПЭПА қолданылған кезде желімдік композиция ең жақсы сапа көрсеткіштерін көрсетеді.

Эпоксидті желімдер құрылыста, автомобиль, авиация, кеме жасау, электр және радиотехника өнеркәсібінде, машина жасауда, аспап жасауда және халық шаруашылығының басқа да көптеген салаларында әртүрлі материалдардың көп мөлшерін қосуға жарамды. Эпоксидті желімдерді пайдалану әртүрлі құрылымдардың, құрылғылардың, қондырғылардың және бұйымдардың элементтерін дайындау процестерін жақсартуға мүмкіндік беретін айтарлықтай техникалық және экономикалық тиімділікті қамтамасыз етеді. Олардың физика-механикалық, диэлектрлік сипаттамалары мен қатар металдармен және көптеген металл емес материалдармен жоғары адгезиясы бар өнімдерді құра отырып, жанама өнімдерді шығармай, қалыпты және жоғары температурада шамалы шөгумен қатады.

Эпоксидті желім кеңінен қолданылатындықтан және бірқатар жақсы сипаттамаларға ие болғандықтан зерттеу нысаны ретінде таңдалды.

Жоғарыда келтірілген патенттік талдау негізінде зерттеу бағытына таңдау жүргізіледі. Болашақта эпоксидті желім құрамының оның қасиеттеріне әсері бойынша зерттеулер жүргізілетін болады. Ұсынылған жабысқақ эпоксидті композицияда термопластикалық полисульфон модификаторын пайдалану желім құрамының қасиеттерін жақсартуға әкеледі. Күтілетін сапа нәтижелерін тексеру үшін №3 патенті зерттелетін болады

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. В.И. Иржак эпоксидные полимеры и нанокомпозиты. / Черноголовка: «Редакционно-издательский отдел ИПХФ РАН». - 2021. - 319 с.

2. Ахмедов Э.Н., Шахназарли Р.З., Рамазанов Г.А., Гулиев А.М. Синтез и изучение влияния эпоксициклопропанов на свойства эпоксидных композиций// Kimya Problemleri. - 2016. - №1. - С.1-8.

3. Сахабиева Э.В. Модификаторы эпоксидных полимеров полифункционального действия. // Вестник Казанского технологического университета. - 2010. - С. 895-896.

4. Кудрявцева А.Н., Терехов И.В., Гуревич Я.М., Григорьева К.Н. Модификация эпоксидных связующих для ПКМ резорцином. // Труды ВИАМ «Химические технологии». - 2019. - №2(74). - 35-42.

5. Терехов И.В., Шленский В.А., Куршев Е.В., Лонский С.Л., Дятлов В.А. Исследование факторов, влияющих на образование эпоксисодержащих микрокапсул для самовосстанавливающихся композиций // Авиационные материалы и технологии. - 2018. - №3(52). - С. 27-34. DOI: 10.18577/2071-9140-2018-0-3-27-34.

6. Каблов Е.Н., Старцев В.О., Иноземцев А.А. Влагонасыщение конструктивно-подобных элементов из полимерных композиционных материалов в открытых климатических условиях с наложением термоциклов // Авиационные материалы и технологии. - 2017. - №2(47). - С. 56-68. DOI: 10.18577/2071-9140-2017-0-2-56-68.

7. Каблов Е.Н., Старцев В.О. Системный анализ влияния климата на механические свойства полимерных композиционных материалов по данным отечественных и зарубежных источников (обзор) // Авиационные материалы и технологии. - 2018. - №2(51). - С. 47-58. DOI: 10.18577/2071-9140-2018-0-2-47-58.

8. Терехов И.В., Чистяков Е.М., Филатов С.Н., Деев И.С., Куршев Е.В., Лонский С.Л. Факторы, влияющие на огнестойкость эпоксидных композиций, модифицированных эпоксидсодержащими фосфазенами // Вопросы материаловедения. - 2018. - №1 (93). - С. 159-168.

9. Ткачук А.И., Терехов И.В., Кудрявцева А.Н., Григорьева К.Н. Использование реологических методов исследования при отверждении эпоксидных связующих // Клеи. Герметики. Технологии. - 2018. - №2. - С. 15-20.

10. СТ РК ГОСТ Р 28780-2009. Клеи полимерные. Термины и определения. Введен 01.01.2010. Алматы. : Издательство стандартов, 2009. - С. 12-15.

RESUME

The article studies the properties of adhesives based on ED-20 epoxy resin under the influence of various concentrations of polyethylene polyamine (PEPA) hardener (8, 12 and 16%). The influence of PEPA on the resin pH, strength, water and heat resistance, shelf life and dynamic viscosity has been established. The use of 12% of the amount of PEP showed an optimal effect on the properties of the resin, since the concentration increased the mechanical properties of adhesives, water and heat resistance, and provided the ability to work stably for a long time. The results of the study proved that the use of 12% PEPA is the optimal amount of hardener in the resin. The study shows the importance of choosing the right amount of PEP to improve the technological characteristics of adhesives based on epoxy resins.

РЕЗЮМЕ

В статье изучены свойства клеевых составов на основе эпоксидно-диановой смолы ЭД-20 под действием различных концентраций отвердителя полиэтиленполиамина (ПЭПА) (8, 12 и 16%). Установлено влияние ПЭПА на показатель pH смолы, прочность, водо-и теплостойкость, условный срок годности и динамическую вязкость. Применение 12% количества ПЭПА показало оптимальное влияние на свойства смолы, так как концентрация повышала механические свойства клеевых составов, водо-и теплостойкость, обеспечивала способность к стабильной работе в течение длительного времени. Результаты исследования доказали, что использование 12% ПЭПА является оптимальным количеством отвердителя в смоле. Исследование показывает важность правильного выбора количества ПЭПА для улучшения технологических характеристик клеев на основе эпоксидных смол.

УДК 621.873.2/3

Куанышев А.А., Мажитов С.Г.; студенты
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана, г. Уральск
Досов Қ.Ж.; руководитель
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана, г. Уральск

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ АВТОМОБИЛЬНОГО КРАНА ДЛЯ ПЕРЕНОСКИ МАТЕРИАЛОВ С ЦЕЛЬЮ УСКОРЕНИЯ СТРОИТЕЛЬСТВА

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматривается использование автомобильных кранов для переноса строительных материалов с целью ускорения строительства. Проанализированы основные технические характеристики и принципы работы данной техники. Особое внимание уделено преимуществам механизации строительных процессов, включая повышение эффективности, сокращение сроков выполнения работ и снижение трудозатрат. Также рассматриваются возможные ограничения и способы их минимизации. Приведены примеры успешного применения автомобильных кранов на строительных объектах.

Ключевые слова: *автомобильный кран, строительство, механизация, эффективность, переноска материалов*

Введение. Современное строительство характеризуется высокой динамичностью, масштабностью и необходимостью оптимизации всех этапов работ. Одной из важнейших задач, стоящих перед строительной отраслью, является повышение эффективности выполнения строительных процессов за счет внедрения современных технологий и механизированных средств. Одним из таких средств является автомобильный кран, который играет ключевую роль в переноске и монтаже строительных материалов и конструкций.

Автомобильные краны представляют собой мобильные грузоподъемные механизмы, установленные на автомобильном шасси, что обеспечивает их высокую маневренность и оперативность в перемещении между строительными площадками. Эти машины позволяют значительно сократить время на выполнение погрузочно-разгрузочных работ, минимизировать ручной труд и снизить затраты на использование дополнительной строительной техники.

В условиях стремительного роста городов, увеличения объемов строительства и усложнения архитектурных решений особенно важно использование эффективных методов транспортировки и монтажа строительных материалов. Ручные методы и традиционные механизмы, такие как лебедки или стационарные краны, в большинстве случаев оказываются недостаточно продуктивными, требуют значительных временных и трудовых затрат. Автомобильные краны, в свою очередь, обеспечивают более высокую скорость выполнения работ, что особенно актуально при строительстве высотных зданий, мостов, промышленных объектов и других сложных инженерных сооружений.

В данной статье будут рассмотрены технические особенности автомобильных кранов, их классификация, преимущества и возможные ограничения при использовании в строительстве. Также будет приведен анализ эффективности их применения и рассмотрены примеры успешного внедрения данной техники на практике.

Строительная отрасль требует постоянного внедрения новых технологий и механизмов, позволяющих ускорить процессы возведения зданий и сооружений. Одним из ключевых механизмов, активно применяемых в современном строительстве, является автомобильный кран. Данная техника широко используется для транспортировки и монтажа строительных материалов, сокращая сроки выполнения работ и снижая затраты на ручной труд. В условиях стремительного роста городов и усложнения архитектурных решений, механизация строительных процессов становится неотъемлемой частью эффективного производства.

Автомобильные краны обладают рядом преимуществ, основными из которых являются мобильность, высокая грузоподъемность, способность работать в стесненных условиях и возможность оперативного развертывания на строительной площадке. Они применяются на различных этапах строительства, начиная от погрузочно-разгрузочных операций и заканчивая монтажом конструкций на высоте. Благодаря своей универсальности автомобильные краны могут использоваться в самых разных сферах строительства, включая жилые дома, промышленные предприятия, мосты и другие инфраструктурные объекты. [1]

Существует несколько типов автомобильных кранов, которые различаются по грузоподъемности, высоте подъема, типу стрелы и особенностям конструкции. В таблице 1 представлена классификация автомобильных кранов по основным параметрам:

Таблица 1. Классификация автомобильных кранов

Тип крана	Грузоподъемность (т)	Высота подъема (м)	Особенности
1	2	3	4
Легкие	до 10	до 15	Используются для небольших строительных объектов и складских операций
Средние	10-50	15-50	Универсальные, подходят для большинства строительных задач

1	2	3	4
Тяжелые	50-150	50-100	Применяются при возведении высотных зданий и сложных инженерных сооружений
Сверхтяжелые	более 150	более 100	Используются в крупных промышленных и инфраструктурных проектах

Автомобильные краны широко применяются в строительстве жилых, коммерческих и промышленных объектов. Их использование позволяет сократить время на выполнение работ, снизить затраты на рабочую силу и минимизировать риски, связанные с тяжелым физическим трудом. Благодаря внедрению современных технологий управления, такие краны могут работать в автоматизированном режиме, что значительно повышает их эффективность. Например, современные краны оснащаются системами стабилизации, позволяющими безопасно работать даже при сложных погодных условиях. [2]

Однако, несмотря на очевидные преимущества, применение автомобильных кранов сопряжено с рядом ограничений. Во-первых, их использование требует наличия достаточного пространства для маневрирования, что может быть проблематично в условиях плотной городской застройки. Во-вторых, работа крана зависит от погодных условий – сильный ветер, осадки или экстремальные температуры могут значительно снизить его эффективность. В-третьих, автомобильные краны требуют регулярного технического обслуживания и высококвалифицированного персонала для их эксплуатации. Для решения этих проблем разрабатываются усовершенствованные модели кранов с улучшенной маневренностью и повышенной устойчивостью к внешним факторам. [3]

Для иллюстрации эффективности автомобильных кранов в строительстве рассмотрим пример их использования при возведении многоэтажного жилого комплекса. На рисунке 1 представлена Кран на шасси автомобильного типа КС-5473Б грузоподьемностью 25 т.:

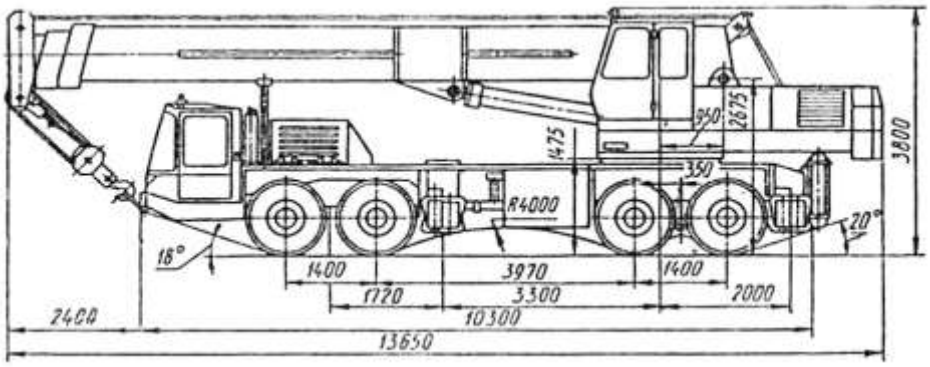

Рисунок 1- Кран на шасси автомобильного типа КС-5473Б грузоподьемностью 25 т.

Как видно из схемы, использование автомобильного крана позволяет оперативно поднимать и монтировать панели, что значительно ускоряет процесс строительства. По данным исследований [4], применение кранов данного типа позволяет сократить время на выполнение монтажных работ на 30-40% по сравнению с традиционными методами. Важно отметить, что помимо скорости выполнения работ, автомобильные краны обеспечивают более высокий уровень безопасности на строительной площадке, так как снижают вероятность травматизма среди рабочих. Автоматизация строительных процессов с использованием данной техники также способствует уменьшению количества ошибок при монтаже конструкций.

Еще одним важным аспектом является экономическая выгода от использования автомобильных кранов. Согласно данным исследования [5], компании, активно применяющие автомобильные краны в строительстве, отмечают значительное сокращение затрат на рабочую силу и уменьшение сроков сдачи объектов. В таблице 2 представлено сравнение традиционных методов строительства и методов с использованием автомобильного крана:

Таблица 2. Сравнение традиционных методов строительства и методов с использованием автомобильного крана

Параметры	Традиционные методы	Методы с применением автомобильного крана
Среднее время выполнения работ	100%	60-70%
Затраты на рабочую силу	Высокие	Средние
Уровень безопасности	Средний	Высокий
Маневренность	Ограниченная	Высокая

Таким образом, анализ показывает, что использование автомобильных кранов является эффективным решением для ускорения строительства, повышения производительности и сокращения издержек. Несмотря на определенные ограничения, такие краны остаются важным элементом механизации строительных работ. Их применение особенно актуально в условиях роста объемов строительства и увеличения требований к качеству и скорости выполнения работ. Введение новых технологий, таких как цифровые системы мониторинга и управление краном с помощью искусственного интеллекта, открывает перспективы для дальнейшего развития этой отрасли.

Заключение. Использование автомобильных кранов в строительстве является важным шагом к повышению эффективности и безопасности строительных процессов. Эти механизмы позволяют значительно сократить время выполнения работ, минимизировать затраты на рабочую силу и обеспечить высокую точность монтажа строительных конструкций. Благодаря своей мобильности и универсальности, автомобильные краны находят широкое применение в самых различных сферах строительства, от жилых зданий до крупных промышленных объектов.

Несмотря на существующие ограничения, такие как зависимость от погодных условий и необходимость квалифицированного обслуживания, современные разработки в области крановой техники направлены на их преодоление. Интеграция цифровых технологий, автоматизированных систем управления и экологически чистых решений, таких как электрические и гибридные приводы, открывает новые горизонты для дальнейшего развития автомобильных кранов.

В перспективе дальнейшее развитие технологий приведет к созданию более безопасных, эффективных и экономичных крановых установок, способных удовлетворить растущие потребности строительной отрасли. Таким образом, автомобильные краны останутся незаменимым инструментом в строительстве, способствующим модернизации и ускорению строительных процессов в современном мире.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1.Практическая эффективность автокранов в строительстве и грузоперевозках [Электронный ресурс] / ООО «ПСМ-СТ». – Режим доступа: https://psm-st.com/blog/prakticheskaya-effektivnost-avtokranov-v-stroitelstve-i-gruzoperevozkah/

2. Применение автокрана при строительстве мачт и башен [Электронный ресурс] / ООО «Спец-Вектор». – Режим доступа: https://spec-vektor.ru/blog/primenenie-avtokrana-pri-stroitelstve-macht-i-bashen

3.Автокраны: виды, классификация и область применения [Электронный ресурс] / ООО «Центр-Тех». – Режим доступа: https://centr-teh.ru/blog/podemnye-krany/vidy-avtokranov

4.Применение автокранов в строительстве – особенности и преимущества [Электронный ресурс] / ООО «КранМар». – Режим доступа: https://kranmar.ru/primenenie-avtokranov-v-stroitelstve/

5.Кран стрелового типа [Электронный ресурс] // Википедия. – Режим доступа: https://ru.wikipedia.org/wiki/Кран_стрелового_типа

6.Автомобильный кран [Электронный ресурс] // Википедия. – Режим доступа: https://ru.wikipedia.org/wiki/Автомобильный_кран

ТҮЙІН

Мақалада құрылыс материалдарын тасымалдау үшін автокрандарды қолдану қарастырылады. Олардың техникалық сипаттамалары, артықшылықтары және шектеулері талданады. Автокрандардың тиімділігі мен құрылыс процестерін жеделдетудегі рөлі атап өтіледі.

RESUME

The article explores the use of mobile cranes for transporting construction materials. It discusses their features, benefits, and limitations. Emphasis is placed on their role in speeding up construction processes.

УДК 338.436.33

Курманалиева Р.К., Төлеген Р.Р., студенты
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана, г. Уральск
Шингужиева А.Б., руководитель
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана, г. Уральск

ГЕОТЕХНИЧЕСКИЕ РЕШЕНИЯ ПРИ СТРОИТЕЛЬСТВЕ ТОННЕЛЕЙ В ГОРОДСКИХ УСЛОВИЯХ – КАК МИНИМИЗИРОВАТЬ ОСАДКИ И ДЕФОРМАЦИИ

АННОТАЦИЯ

В современных условиях строительства тоннелей в городах возникает высокий уровень геотехнических рисков, связанных с осадками и деформациями грунтов, что может привести к повреждению зданий и инфраструктуры. В статье рассматриваются методы минимизации этих рисков, включая инженерно-геологические изыскания, оптимальные способы проходки тоннелей и современные технологии укрепления грунтов. Описаны методы геотехнического мониторинга, такие как инструментальные измерения и численное моделирование деформаций с использованием специализированных программных комплексов. Проведён сравнительный анализ различных геотехнических решений, применяемых в мировой практике, с оценкой их эффективности и влияния на окружающую застройку. В результате исследования предложены рекомендации по выбору оптимальных методов тоннелестроения, позволяющих минимизировать риски и сохранить экономическую целесообразность проекта.

Ключевые слова: *тоннелестроение, осадки грунта, деформации зданий, инъекционные технологии, мониторинг инфраструктуры*

Введение. Развитие городов сопровождается увеличением нагрузки на транспортную инфраструктуру, что требует создания новых подземных коммуникаций, включая тоннели для метрополитена, автомобильного и железнодорожного транспорта. Однако строительство тоннелей в условиях плотной городской застройки сопряжено с рядом сложностей, среди которых особое внимание уделяется геотехническим рискам. Основными проблемами являются осадки и деформации грунта, возникающие в процессе проходки тоннеля, которые могут привести к повреждению существующих зданий, инженерных сетей и дорог.

В современных мегаполисах каждый новый тоннель прокладывается в условиях сложного инженерно-геологического разреза и высокой плотности застройки, что требует применения инновационных подходов к проектированию и строительству. Осадки и деформации грунта могут возникать из-за изменения напряжённого состояния массива, нарушений структуры грунта при выемке и возможного обводнения пород. Минимизация этих процессов является одной из ключевых задач тоннелестроения, поскольку чрезмерные осадки могут привести к необратимым последствиям, вплоть до разрушения зданий и аварий на инженерных сетях.

За последние десятилетия разработаны и внедрены различные геотехнические методы, направленные на снижение осадок и деформаций при строительстве тоннелей. Среди них можно выделить численное моделирование, позволяющее предсказывать деформационные процессы, геотехнический мониторинг, позволяющий своевременно выявлять изменения в

массиве грунта, а также различные технологии укрепления грунтов, предотвращающие их проседание.

Основные геотехнические вызовы

При строительстве тоннелей в городской среде специалисты сталкиваются с рядом технических и технологических проблем:

Влияние тоннелестроения на существующую застройку

Оседание грунта и его последствия для фундаментов зданий.

Деформация несущих конструкций и инженерных коммуникаций.

Сложные инженерно-геологические условия

Наличие водонасыщенных и слабых грунтов.

Разнообразие грунтовых разрезов, требующих дифференцированного подхода к выбору технологии проходки.

Выбор метода проходки и технологии строительства

Использование механизированных тоннелепроходческих комплексов (ТРК) или буровзрывного метода.

Применение методов предварительного укрепления грунтов.

Цель данной статьи — анализ и систематизация современных геотехнических решений, позволяющих минимизировать осадки и деформации при строительстве тоннелей в городской среде. В работе рассматриваются инженерно-геологические изыскания, методики укрепления грунтов, геотехнический мониторинг и численное моделирование. Также приводится анализ успешных проектов тоннелестроения, демонстрирующих эффективность различных подходов к решению проблемы осадок и деформаций.

В дальнейшем изложении статьи рассматриваются основные методы минимизации осадок и деформаций, примеры практической реализации современных геотехнических решений, а также рекомендации по их применению.

Строительство тоннелей в городской среде сопровождается сложными геотехническими условиями, влияющими на устойчивость грунтового массива и окружающей застройки. Основные вызовы, связанные с этим процессом, включают осадки и деформации, которые могут привести к повреждению зданий и инженерных коммуникаций. Для минимизации таких рисков применяются различные геотехнические решения, включающие инженерно-геологические изыскания, мониторинг деформаций, укрепление грунтов и использование передовых технологий проходки тоннелей.

Геотехнические условия и их влияние на осадки и деформации.

Перед началом строительства проводится детальный анализ инженерно-геологических условий, включающий исследование состава грунтов, уровня грунтовых вод и механических свойств массива. Наиболее проблемными являются зоны с водонасыщенными песками, текучими глинами и слабоуплотнёнными грунтами, которые подвержены значительным осадкам. [1]

Таблица 1. Значения осадок для различных типов грунтов при строительстве тоннелей. [1]

Тип грунта	Коэффициент пористости	Осадки (мм) при выемке	Деформации (%)
Пески мелкие	0.55–0.70	10–30	0.1–0.3
Глины мягкопластичные	0.75–0.85	20–50	0.2–0.6
Супеси	0.60–0.75	15–40	0.15–0.4
Скальные грунты	0.10–0.30	<5	<0.1

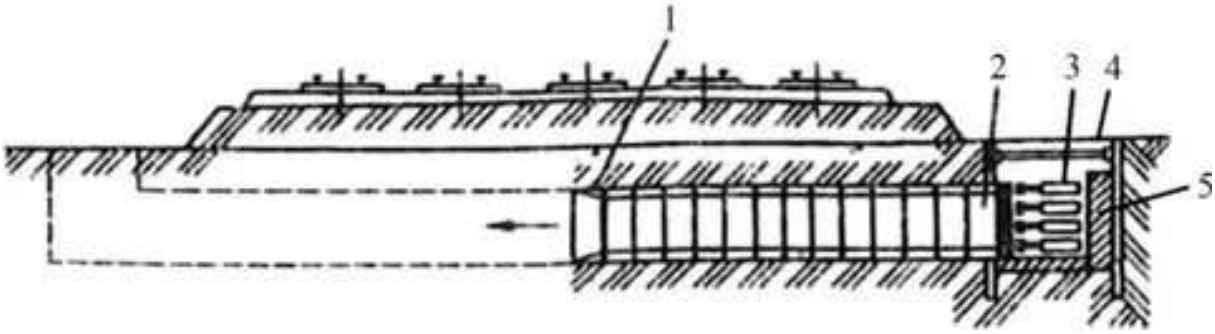

Рисунок 1- Схема воздействия тоннельной проходки на массив грунта: 1—основное звено, 2—секция обделки, 3—домкратная система, 4—стартовый котлован, 5—опорная конструкция.

Методы минимизации осадок и деформаций. Современные геотехнические технологии позволяют значительно снизить уровень осадок и минимизировать негативное влияние тоннелестроения на окружающую среду. К основным методам относятся:

Выбор оптимальной технологии проходки тоннелей.
Для проходки тоннелей в городских условиях широко применяются механизированные тоннелепроходческие комплексы (ТПК) с герметичными забоями, которые предотвращают разуплотнение грунта и обеспечивают контроль осадок. В некоторых случаях применяется буровзрывной метод (при строительстве в скальных породах), однако он требует дополнительного закрепления массива.[2,5]

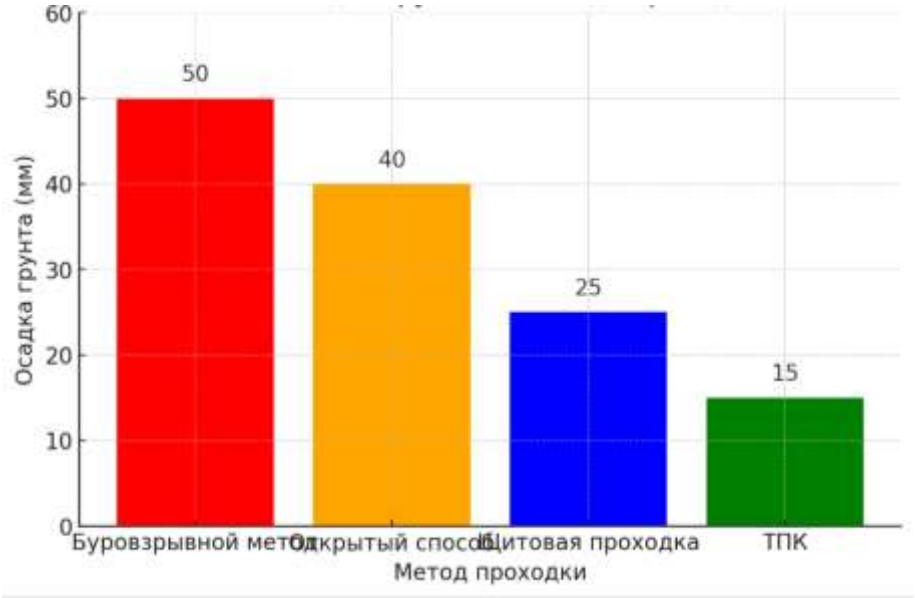

Рисунок 2 - График зависимостей осадок грунта от метода проходки.[2,5]

Видно, что применение ТПК снижает осадки на 40–60% по сравнению с традиционными методами бурения.

Применение предварительного укрепления грунтов.
Для предотвращения осадок широко применяются методы инъекционного закрепления грунтов (цементация, силикатизация, химическая стабилизация), а также замораживание и механическое армирование.

Инъекционные технологии позволяют снизить осадки до 5–10 мм, что критично для городской застройки.

Замораживание эффективно в водонасыщенных грунтах, обеспечивая их временную стабилизацию.[3]

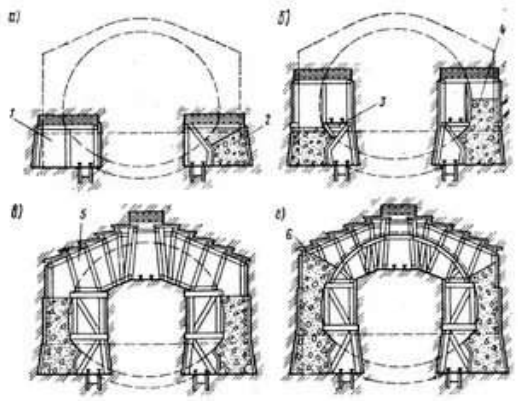

Рисунок 3- Схема инъекционного укрепления грунта перед проходкой тоннеля, где обозначены зоны введения раствора и области упрочнения массива.[3]

Геотехнический мониторинг и численное моделирование
Одним из ключевых методов контроля осадок является геотехнический мониторинг, включающий установку инклинометров, нивелирных марок и георадаров. Данные мониторинга позволяют своевременно корректировать технологию проходки тоннеля. [5]

Таблица 2- Сравнение осадок при разных методах мониторинга.[5]

Метод мониторинга	Точность измерений (мм)	Время отклика	Применимость
Нивелирование	±1	Высокая	Общая
Георадар	±0.5	Средняя	Подземные сети
Инклинометрия	±0.1	Низкая	Глубинные зоны

Численное моделирование (PLAXIS, MIDAS GTS, Abaqus) позволяет прогнозировать деформации на этапах проектирования и корректировать параметры строительства.

Практические примеры успешных проектов

Для подтверждения эффективности методов минимизации осадок рассмотрены примеры успешных тоннелестроительных проектов:

Строительство тоннеля Crossrail (Лондон). Использование ТПК с компенсационным нагнетанием раствора позволило снизить осадки до 8 мм при допустимых 15 мм.

Метро в Москве (линию БКЛ). Применение инъекционного укрепления и постоянного мониторинга позволило предотвратить деформации близлежащих зданий.

Тоннель Готард (Швейцария). В сложных условиях горных пород применялось динамическое моделирование осадок, что позволило минимизировать влияние на инфраструктуру [6]

Выводы. Проведённый анализ показывает, что минимизация осадок и деформаций при строительстве тоннелей в городской среде возможна за счёт комплексного подхода, включающего:

Применение механизированных ТПК, снижающих разуплотнение грунта.

Использование предварительного укрепления массивов (инъекционная стабилизация, замораживание).

Организацию детального геотехнического мониторинга на всех этапах строительства.

Внедрение численного моделирования для прогноза осадок и корректировки параметров строительства.

Результаты натурных измерений и численных расчётов демонстрируют, что грамотное сочетание указанных методов позволяет снизить осадки до минимально допустимых значений (5–10 мм), что особенно важно в условиях плотной городской застройки.

Дальнейшие исследования могут быть направлены на совершенствование методов предсказательного моделирования осадок, а также на разработку новых технологий укрепления грунтов с использованием наноматериалов и геополимеров.

Заключение. В условиях плотной городской застройки строительство тоннелей сопровождается значительными геотехническими рисками, основными из которых являются

осадки и деформации грунтового массива. Эти процессы могут привести к повреждению существующих зданий, дорог и инженерных сетей. В данной статье рассмотрены современные методы минимизации осадок и деформаций, включающие выбор оптимального метода проходки, предварительное укрепление грунтов, геотехнический мониторинг и численное моделирование.

Анализ показал, что применение механизированных тоннелепроходческих комплексов (ТПК) в сочетании с инъекционными технологиями и постоянным геотехническим мониторингом позволяет значительно снизить осадки, обеспечивая безопасное строительство. Численное моделирование с использованием программных комплексов (PLAXIS, MIDAS GTS, Abaqus) позволяет предсказать осадки и скорректировать параметры проходки, что минимизирует риски негативного воздействия на окружающую застройку.

Практические примеры успешных тоннелестроительных проектов, таких как тоннель Crossrail в Лондоне, Большая кольцевая линия метро в Москве и тоннель Готард в Швейцарии, подтверждают эффективность применения комплексных геотехнических решений.

Таким образом, минимизация осадок и деформаций при строительстве тоннелей возможна за счёт грамотного сочетания инновационных инженерных решений, тщательного мониторинга и точных расчётов. В дальнейшем целесообразно развивать методы предсказательного моделирования, а также разрабатывать новые технологии укрепления грунтов, включая использование наноматериалов и геополимеров, что позволит ещё больше снизить риски при тоннелестроении в сложных условиях.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1.Проектирование транспортных тоннелей: учеб. пособие / Е.К. Сурнина, И.Г. Овчинников, Ю.П. Скачков. – Пенза: ПГУАС, 2015. – 236 с. Доступно по ссылке

2.Свод правил. Тоннели железнодорожные и автодорожные. Актуализированная редакция СНиП 32-04-97. [Доступно по ссылке](https://propb.ru/library/baza/svody-pravil/svod-pravil-tonneli-zheleznodorozhnye-i-avtodorozhnye-aktualizirovannaya-redaktsiya-snip-32-04-97-sp/?special=Y

3.Окольникова Г. Э., Симоненко Е. Ю. Химическая стабилизация пучинистых грунтов. – М., 2023. – 128 с. (Примерное количество страниц — уточните при необходимости.)

4.Головко В. В. Геотехника подземного строительства. – М.: Издательство АСВ, 2019. – 296 с.

5.Бобров Е. А., Смирнов И. В. Методы инженерно-геологических изысканий при проектировании тоннелей. – СПб.: Наука, 2021. – 212 с.

6.Пухарь А. С. Численное моделирование деформаций грунтового массива при проходке тоннелей. – М.: Транспорт, 2018. – 180 с.

ТҮЙІН

Қалалық ортада тоннель салу барысында топырақтың шөгуі мен деформациясы сияқты геотехникалық тәуекелдер туындайды, бұл ғимараттар мен инфрақұрылымға зиян келтіруі мүмкін. Бұл мақалада осы тәуекелдерді азайтудың негізгі әдістері қарастырылған: инженерлік-геологиялық зерттеулер, тоннель қазудың оңтайлы тәсілдері және топырақты нығайтудың заманауи технологиялары. Геотехникалық мониторинг әдістері, соның ішінде құралдық өлшеулер мен сандық модельдеу мәселелері талқыланды. Әлемдік тәжірибеде қолданылатын түрлі геотехникалық шешімдер талданып, олардың тиімділігі бағаланды. Зерттеу нәтижесінде тәуекелдерді азайтуға және жобаның экономикалық орындылығын сақтауға көмектесетін ұсыныстар берілді.

RESUME

Urban tunnel construction presents significant geotechnical risks, including ground settlement and deformation, which can damage buildings and infrastructure. This article examines key risk mitigation methods, including engineering-geological surveys, optimal tunneling techniques, and modern soil reinforcement technologies. Geotechnical monitoring approaches, such as instrumental measurements and numerical modeling, are discussed. A comparative analysis of global geotechnical

solutions evaluates their effectiveness and impact on urban structures. Based on the research, recommendations are provided for selecting optimal tunneling methods to minimize risks and maintain project cost-effectiveness.

УДК 666.3
Мақсотова А. Б., докторант
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана, г. Уральск
Адилова Н.Б., Монтаев С. А., руководители
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана, г. Уральск

ВОЗМОЖНОСТИ ПОВЫШЕНИЕ ФИЗИКО-МЕХАНИЧЕСКИХ СВОЙСТВ КЕРАМИЧЕСКИХ КИРПИЧА НА НИЗКОСОРТНЫХ СУГЛИНОК

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается возможности повышения физико-механических свойств керамического кирпича на основе низкосортных суглинков. Изучены особенности использования низкосортных глин, которые обычно не подходят для производства качественного кирпича из-за высокой влажности, низкой прочности и других неблагоприятных характеристик. Рассматриваются методы улучшения этих свойств через добавление различных минеральных добавок, модификации состава глинистой массы и изменения технологических процессов обжига.

Анализируются возможные пути повышения прочности, водо- и морозостойкости, а также улучшения теплоизоляционных характеристик керамического кирпича. Описание экспериментальных исследований включает в себя разнообразные способы воздействия на структуру и состав глины, что способствует увеличению прочности, улучшению плотности и других механических свойств готового кирпича. Исследуются методы повышения экологической безопасности и экономической эффективности производства кирпича на основе низкосортных суглинков.

Ключевые слова: *физико-механические свойства, керамический кирпич, низкосортные суглинки, улучшение свойств, прочность, водо- и морозостойкость, теплоизоляция, минеральные добавки, обжиг, глинистая масса.*

Введение. Исследование возможностей повышения физико-механических свойств керамического кирпича на основе низкосортных суглинков является актуальным в условиях современного строительства и промышленности. На фоне ограниченности высококачественного глинистого сырья, применение низкосортных суглинков становится не только экономически выгодным, но и необходимым для устойчивого развития строительной отрасли. [1,2]

Европейский опыт показывает положительную динамику на примере стран ЕЭС, так в 2022 году уровень переработки стекла в Европе составлял 80,2% [3].

Результаты проведенных испытаний авторами, показали, что пористость и морфологию пор керамических материалов можно регулировать, просто изменяя содержание порошка из отходов стекла, тем самым влияя на плотность и прочность керамических материалов на сжатие.[4].

В химическом составе отработанного масла присутствуют тяжелые металлы, опасные как для человека, так и для окружающей среды, и, таким образом, поиск альтернативных вариантов утилизации является серьезной проблемой. Авторами был получен керамзитовый гравий с использованием отработанного масла и разработан оптимальный состав лёгкого бетона.[5]

Исследование [6] было проведено с целью изучения технической осуществимости использования отработанного смазочного масла в низкотехнологичных операциях по производству глиняного кирпича в Южной Африке.

Материалы и методы исследования

В качестве глинистой породы использован суглинок Рубежинского месторождения. В качестве модифицирующих добавок использовали :

- стеклобой фракции 0,315-0,63;
- конгломерат в смеси стеклобоя и отработанного масла;
- бентонитовая глина Погодаевского месторождения ЗКО

Пробы бентонита были взяты из штабелей материала, хранящегося на складе, методом вычерпывания. Пробу брали лопаткой на глубине не менее 30 см из 20 точек. В каждой точке были отобраны по 5—6 кусков массой около 60 г каждый.

Проба суглинка Рубежинского месторождения отобрана с месторождения из 4 точечных проб. Масса точечной пробы составляла 6 кг. Точечные пробы смешивались для получения объединенной пробы.

Стеклобой дробили из отходов тарного и боя стекла, предварительно промытых и очищенных от бумажных этикеток на дробильном оборудовании на базе научно-исследовательской лаборатории «Строительных материалов и технологий» при ЗКАТУ им. Жангир хана.

Химический состав глинистого сырья Рубежинского и бентонитовой глины Погодаевского месторождений приведены в таблице 1,2.

Таблица 1 – Химический состав глины Рубежинского месторождения ЗКО.

Содержание окислов, % по массе									
SiO_2	AL_2O_3	Fe_2O_3	CaO	MgO	Na_2O	K_2O	SO_3	Nnn	Сумма
68	11,8	3,6	5,6	1,6	1,5	2,22	-	4,8	99,1

Таблица 2 - Химический состав бентонитовой глины Погодаевского месторождения ЗКО

Наименование сырья	Содержание оксидов, мас.%							
	SiO_2	Al_2O_3	CaO	MgO	Fe_2O_3	SO_3	Na_2O	п.п.п
Бентонитовая глина	61,51	17,06	2,27	3,21	6,36	1,27	3,57	6,75

Определение пластичности проводилось по ГОСТу 21216.1-93 «Сырье глинистое. Методы анализа» и ГОСТу 9169-75 «Сырье глинистое для керамичекой промышленности. Классификация». Глина Рубежинского месторождения умереннопластичное с числом платичности 9,22, бентонитовая глина относится к категории высокопластичных с числом 26,5.

Технологическая подготовка сырцов и методы определения физико-механических свойств. Исследования проводились в различных компонентных сырьевых системах суглинок – бентонитовый порошок – стеклобой и суглинок – когломерат.

В таблице 3 представлены предельные содержания компонентов (в мас.%), по которым проводилось исследование.

Таблица 3 - Составы и маркировка образцов

№ состава	Состав композиции	Маркировка состава	Компонентное содержание, %
1	Рубежинская-бентонитовая-стекло	РБ2	90/5/5
		РБ3	90/7/3
		РБ4	90/10/-
2	Рубежинская /стекольный конгломерат	РК	80/20
3	Рубежинская/бентонит	РБ20%	80/20
4	Рубежинская/бентонит	РБ30%	80/30
5	Рубежинская/бентонит/стекло	РБС	70/20/10
6	Рубежинская/ конгломерат	$РК^{30}$	70/30
7	Рубежинская/ конгломерат	$РК^{40}$	60/40
8	Рубежинская/ конгломерат	$РК^{50}$	50/50

Для составления керамической композиции в системе лессовидный суглинок – бентонитовый порошок – стеклобой, бентонитовую глину и суглинок предварительно высушивали при температуре 90-100°С до постоянной массы. Высушенную глину подвергали помолу в лабораторной шаровой мельнице до удельной поверхности 1000-1200 $см^2/г$. Стеклобой дробился и отсеивался на ситах 0,315-0,63. Все компоненты смешивались в однородную смесь.

Для получения конгломерата в композиции с отработанным маслом, стекло, предварительно измельченное, смачивали с маслом до получения влажности 12%.

Подготовка образцов в виде кубиков с размерами ребер 5х5х5 см осуществляли из сырьевых смесей методом пластичного формования. Влажность масс составляла 12-18% от массы сухих компонентов, давление прессования 15 – 20 МПа.

Сырцовые образцы сушились в сушильной камере при температуре 50-70°С до постоянной массы, затем изделия обжигались в муфельной печи при температурах 1000°С. Скорость подъема температур 1,5-2°С в минуту.

За параметры оптимизации керамических масс принимались: воздушная и огневая усадка, средняя плотность изделий и водопоглощение, как показатель физических свойств смеси и прочность при сжатии готовых изделий и как критерий качества изделий.

Морозостойкость определена с использованием камеры тепла и холода КТХ с микропроцессорным устройством. Температура камеры -17ºС – при замораживании и 22ºС – при оттаивании. Устройство Камеры тепла и холода обеспечивает высокую точность поддержания заданной температуры и большую степень надежности в работе.

Водопоглощение определяли на обожженных образцах в соответствии с ЕН 771-1:2020. В среднем три образца высушивали до постоянной массы. Затем укладывали в сосуд, наполненный водой с температурой (20±5) так, чтобы вода была выше образцов на 2-10 см Керамические образцы выдерживали в течении 48^{+1} часов. Насыщенные водой образцы вынимались, обтирались сухой тканью и взвешивались.

За значение водопоглощения принимали среднее арифметическое результатов определения водопоглощения с точностью до 1%. Пластичность глин определяли по пределу текучести (ПТ) и пределу пластичности (ПП), которые используются в качестве ориентиров для количественной оценки пластичности глин, определяя соответственно верхний и нижний пределы содержания воды, при которых глина (или почва) является пластичной. Индекс пластичности (ИП) представляет собой разницу между этими двумя параметрами (Казагранде, 1948; ASTM D 4318-10e1, 2010; ASTM D 2487-11, 2011).(7)

Рисунок 1- Виды глины

Результаты и обсуждение. Показатели физико-механических свойств по исследуемым параметрам в рассматриваемых композициях, согласно таблице 3 представлены в сводной таблице 4

Результаты определения пластичности глин показали, что пластичность бентонитовой глины составила 26,5, что относит ее к категории высокопластичных глин. Напротив, пластичность Рубежинского месторождения доказывает низкосортность глины и составляет 9,22.

Анализ полученных данных физико-механических свойств образцов показал, что наибольший прирост прочностных характеристик наблюдается при добавлении бентонитовой глины, где предел прочности варьируется от 8,0-13,25 МПА, но при добавлении бентонита более 10% прочностные характеристики уменьшаются. Значительный прирост прочности наблюдается у образцов с добавлением бентонита от 3-7% и стекла 3-7% с увеличением прочности с 11-13 МПА. Наибольшая прочность 13,25 Мпа образовалась при 10% добавлении стекла к глине Рубежинского месторождения.

Однако учитывая, что уменьшение плотности приводит к улучшению теплоизоляционных свойств следует отметить композиции Рубежинская/бентонит/стекло под номером 4,2,4,3 которые имеют наименьшие показатели плотности обоженных образцов от 1,13-1,6 г/см^3.

Таблица 4 - Сравнительные показатели физико-механических свойств керамических композиций оптимальных составов

№ состава	Составы керамических композиций	Темп. обжига, ^{0}C	Предел прочности, МПа при сжатии	Воздушная усадка,%	Огневая усадка,%	$\rho_{ср,}$ г/см^3 после обжига	Водопоглощение W, %
1	Рубежинская-бентонитовая-стекло	1000	11,50	7,5	1	1,9	18,86
			12,18	5	2,58	1,6	20,58
			13,15	4	2,58	1,13	11,45
			13,25	9	1,92	1,96	14,70
2	Рубежинская /конгломерат	1000	4,4	19,15	1	1,85	13,51
2	Рубежинская/ бентонит 20%	1000	8,18	18,05	2	1,89	14,2
3	Рубежинская/ бентонит 30%	1000	13,24	3,77	1,96	7,64	23,52
4	Рубежинская/ бентонит 40%	1000	7,04	3,92	1	3,89	17,6
5	Рубежинская/ бентонит 50%	1000	8,93	5,45	1	4,9	20
6	Рубежинская/ бентонит 30%	1000	9,07	19,17	1	1,73	17,6
7	Рубежинская/ бентонит/ стекло	1000	6,84	18,15	1	1,75	20

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Солопов С.В. «Лицевой керамический кирпич на основе низкосортного глинистого сырья» (2010). диссертация и автореферата по ВАК РФ 05.23.05,

2. Семенова Л.А., Гаврилова О.А., Гаврилов С.А. «Керамический кирпич из сырья Якутии с добавлением стеклобоя». Вестник белгородского государственного технологического университета им. В.Г. ШУХОВА Том 4 № 4 , 2019

3. FEVE European container glass industry on path to net zero calls for fast access to low carbon energy infrastructures https://feve.org/decarbonisation-press-release/ 2024

4. Toya T, Kameschina Y, Yasumori A, Okada K. Preparation and properties of glass-ceramics from wastes (Kira) of silica sand and kaolin clay refining. J Eur Ceram Soc 2004;24:2367-72. https://doi.org/10.1016/S0955-2219(03)00628-9

5. Claudia Burbano-Garcia, AnaHurtado,Yimmy Fernando Silva, Silvio Delvasto, Gerardo Araya-Letelier Utilization of waste engine oil for expanded clay aggregate production and assessment

of its influence on lightweight concrete properties. Construction and Building Materials. Volume 273, 1 March 2021, 121677, https://doi.org/10.1016/j.conbuildmat.2020.121677

6. Mutsago, Mukayi N Technical feasibility of using spent lubricating oil as a body fuel in traditional clay brick making operations Master Thesis. 2002 - http://hdl.handle.net/11427/7716

7. Chong Fu, Jianwei Liang Recycling of waste glass as raw materials for the preparation of self-cleaning, light-weight and high-strength porous ceramics Journal of Cleaner Production Volume 317, 1 October 2021, 128395 https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2021.128395

ANNOTATION

The article explores the possibilities of improving the physicomechanical properties of ceramic bricks based on low-grade loams. The features of using low-quality clays, which are usually unsuitable for producing high-quality bricks due to high moisture content, low strength, and other unfavorable characteristics, are studied. Methods of improving these properties through the addition of various mineral additives, modification of the clay composition, and changes in firing technological processes are discussed.

The potential ways to increase the strength, water and frost resistance, as well as improve the thermal insulation properties of ceramic bricks, are analyzed. The description of experimental studies includes various methods of affecting the structure and composition of clay, which contributes to increased strength, improved density, and other mechanical properties of the finished brick.

ТҮЙІН

Мақалада керамикалық кірпіштің физика-механикалық қасиеттерін төмен сортты саздар негізінде арттыру мүмкіндіктері қарастырылады. Әдетте жоғары ылғалдылығы, төмен беріктігі және басқа да қолайсыз сипаттамалары бар болғандықтан, төмен сортты саздарды сапалы кірпіш өндіруге қолдану ерекшеліктері зерттелген. Бұл қасиеттерді әртүрлі минералды қоспаларды қосу, сазды массаның құрамын модификациялау және күйдіру технологиялық процестерін өзгерту арқылы жақсарту әдістері қарастырылады.

Керамикалық кірпіштің беріктігін, суға және аязға төзімділігін, сондай-ақ жылу оқшаулау қасиеттерін арттыру мүмкіндіктері талданады. Эксперименттік зерттеулердің сипаттамасы саздың құрылымына және құрамына әсер етудің әртүрлі әдістерін қамтиды, бұл дайын кірпіштің беріктігін, тығыздығын және басқа да механикалық қасиеттерін жақсартуға ықпал етеді. Төмен сортты саздар негізінде кірпіш өндірісінің экологиялық қауіпсіздігін және экономикалық тиімділігін арттыру әдістері зерттеледі.

ӘОЖ 620.91
Мақсұт С. Ә., студент
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал қ.
Ескалиев М. Ж., жетекшісі
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал қ.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ БАЛАМАЛЫ ЭНЕРГЕТИКАНЫ ДАМЫТУ: МҮМКІНДІКТЕРІ МЕН БОЛАШАҒЫ

ТҮЙІН

Бұл мақалада Қазақстан Республикасындағы баламалы энергетика саласының дамуы, оның негізгі бағыттары мен перспективалары қарастырылады. Қазіргі таңда жаңартылмайтын энергия көздерінің сарқылуына байланысты баламалы энергия көздерін пайдалану маңызды мәселеге айналуда. Қазақстанда күн, жел, гидро және геотермалдық энергия көздері қолданыла бастағанымен, бұл саланы толыққанды дамыту үшін заңнамалық негіздерді жетілдіру, тарифтік жүйені реттеу және мемлекеттік қолдау қажет. Сондай-ақ, энергия тиімділігін арттырудың түрлі тәсілдері, оның ішінде пассивті, нөлдік энергия және белсенді үйлердің артықшылықтары қарастырылады. Мақалада баламалы энергетиканың экологиялық және экономикалық тиімділігі талданады. Баламалы энергия көздерін дәстүрлі әдістермен үйлестіру Қазақстан экономикасының тұрақты дамуына оң әсер ететіні туралы қорытынды жасалады.

Түйінді сөздер: баламалы энергетика, жаңартылатын энергия, күн энергиясы, жел энергетикасы

Қазіргі заманғы энергетиканың дамуындағы ең маңызды бағыттардың бірі – жаңартылмайтын энергия көздерін пайдалану. Қазақстан Республикасында негізгі энергия тасымалдаушыларға мұнай, газ және көмір жатады. Дәстүрлі энергия көздерінің қорларының азаюы және олардың құнының біртіндеп өсуіне байланысты еліміз бұл мәселені шешудің жаңа жолдарын іздей бастады. Қазақстанда дәстүрлі емес жаңартылатын энергия көздерін пайдалану электр және жылумен қамтамасыз етуде маңызды рөл атқара бастады.

Сарапшылардың пікірінше, ғимараттар энергияны үнемдеу үшін үлкен әлеуетке ие. Сондықтан қазіргі заманғы құрылыста ғимараттардың энергия тиімділігін арттырудың екі негізгі бағыты қолданылады: энергияны үнемдеу және баламалы энергия көздерін пайдалану.

Сурет 1 -Баламалы энергия көздері

Қазақстанда ғимараттарда энергия тиімділігін арттырудың бірнеше түрі қолданылады. Бірінші типке пассивті үйлер жатады, оларда энергияны үнемдеу ғимараттың жылу оқшаулауынан қамтамасыз етіледі. Екінші түрі – энергияны үнемдеудің негізгі шаралары баламалы энергия көздерін пайдалану болып табылатын нөлдік энергия үйлері. Үшінші түрі – белсенді үйлер, олар ғимаратты оқшаулау және баламалы энергия көздерін қосу арқылы энергияны үнемдеуге мүмкіндік береді.

Қазақстанда жаңартылатын энергия көздерін (ЖЭК) пайдалану маңызды міндеттердің бірі болып табылады. Бұл еліміздің климаттық жағдайларына, ғимараттарды жылытуға және күтіп ұстауға айтарлықтай энергия шығынын талап ететініне, сондай-ақ кең жер аумақтарының болуына байланысты. Бұл факторлар бүкіл ел бойынша сенімді және тиімді энергия үнемдеуді қамтамасыз етуді қиындатады.

Кесте 1- Қазақстандағы баламалы энергия көздерінің сипаттамасы

Энергия түрі	Энергия көзі	Экологиялық әсері	Артықшылықтары	Кемшіліктері	Қазақстандағы даму әлеуеті
1	2	3	4	5	6
Күн энергиясы □	Күн сәулесі	Төмен	Экологиялық таза, ұзақ мерзімді тиімділік	Жоғары бастапқы шығын	Оңтүстік аймақтарда тиімді
Жел энергиясы □	Жел ағындары	Төмен	Шексіз ресурс, төмен шығын	Жел тұрақсыз	Желді аймақтарда тиімді
Гидроэнергетика ●	Өзендер, су қоймалары	Орташа	Үздіксіз қуат көзі	Экожүйеге әсер етуі мүмкін	Шағын ГЭС-терді дамыту қажет

1	2	3	4	5	6
Геотермалдық энергия □	Жердің ішкі жылуы	Төмен	Жыл бойы тұрақты қуат көзі	Жоғары бастапқы шығындар	Геотермалдық әлеуеті бар өңірлер
Биогаз және биоотын ♻□	Органикалық қалдықтар	Орташа	Қалдықтарды қайта өңдеуге мүмкіндік береді	Өндіріс көлемі төмен	Ауыл шаруашылығы қалдықтарын пайдалану

Негізгі балама көздерге күн энергиясы, жел, су, геотермалдық энергия және биомасса энергиясы жатады. Табиғи көздерден өндірілетін "жасыл энергия" қоршаған ортаға ең аз әсер ететіні белгілі. Дегенмен, баламалы энергия көздерін пайдалану тәулік уақытына, ауа райы жағдайларына және жыл мезгілдеріне байланысты тұрақсыз болуы мүмкін.

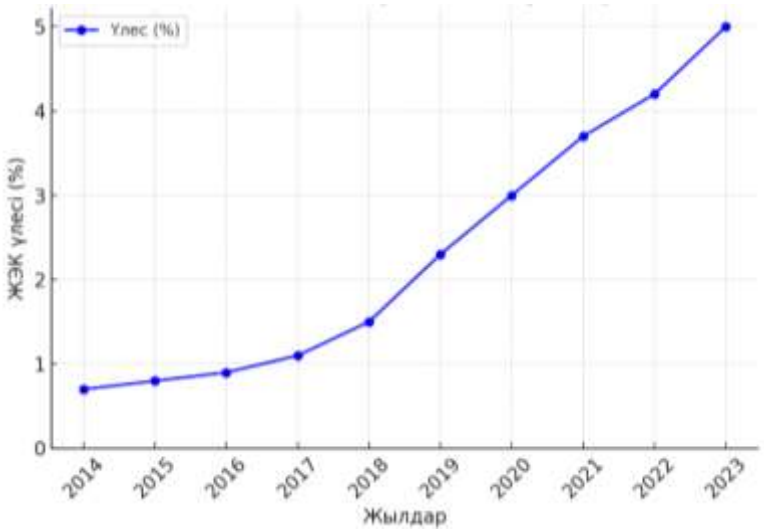
Күн энергиясын электр және жылу энергиясына айналдыруға болады. Ол үшін фотоэлектрлік, күн жылу энергиясы, күн электр станциялары, пассивті немесе белсенді жүйелер қолданылады. Қазақстанның көптеген аймақтарында күн энергиясын пайдалану әлеуеті жоғары, әсіресе оңтүстік өңірлерде. Күн модульдері мен аккумуляторлық жүйелер ғимараттарды энергиямен қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Жел энергиясы Қазақстанның желді аймақтарында, әсіресе Жамбыл, Алматы және Ақмола облыстарында тиімді пайдаланылуы мүмкін. Жел турбиналары желдің жылдамдығына байланысты жұмыс істейтіндіктен, оларды күн батареяларымен біріктіріп қолдану тиімді болып табылады.

Гидроэнергетика да баламалы энергетика саласында маңызды рөл атқарады. Қазақстанда су электр станциялары дәстүрлі түрде электр энергиясын өндіру үшін пайдаланылады. Алайда, экологиялық әсерді азайту мақсатында шағын және микро ГЭС-терді дамыту қажет.

Геотермалдық энергия да баламалы энергия көзі ретінде қарастырылады. Бұл технология қыста ғимараттарды жылытуға, ал жазда салқындатуға мүмкіндік береді. Қазақстанның кейбір өңірлерінде жер асты сулары мен геотермалдық көздерді пайдалану мүмкіндігі бар.

Биогаз өндірісі де перспективалы бағыттардың бірі. Органикалық қалдықтарды өңдеу арқылы алынатын биогаз дәстүрлі газға балама бола алады. Сонымен қатар, биоотын өндірісін дамыту арқылы ауыл шаруашылығы мен өнеркәсіптік қалдықтарды тиімді пайдалануға болады.

Сурет 2 -Қазақстандағы баламалы энергия көздерінің үлесі (2014-2023жж)

Қазақстанда баламалы энергетиканы дамытуға ерекше көңіл бөлінуде. Бұл табиғи ресурстар қорының біртіндеп азаюына және олардың бағасының үнемі өсуіне байланысты.

Қазіргі уақытта Қазақстанда баламалы энергия көздерін пайдаланатын құрылыс нысандарының саны өсіп келеді. Бірақ бұл салада одан әрі дамуға қажетті заңнамалық базаны жетілдіру, тарифтік жүйені реттеу және мемлекет тарапынан энергия сатып алуға келісім-шарттар жасасу сияқты шаралар қажет.

Энергия үнемдейтін ғимараттардың артықшылықтарына қарамастан, олардың негізгі кемшілігі – бастапқы құрылыс құнының шамамен 20%-ға жоғары болуы. Дегенмен, ұзақ мерзімді перспективада бұл инвестициялар өзін ақтайды. Өтелу мерзімі бірнеше факторларға, атап айтқанда, энергия тарифтерінің деңгейіне және коммуналдық ресурстардағы үнемдеуге байланысты.

Жалпы, электр энергетикасы – Қазақстан экономикасының дамуына тікелей әсер ететін маңызды салалардың бірі. Дәстүрлі қорларды баламалы энергия көздерімен толық алмастыру әзірге мүмкін болмаса да, жаңартылатын энергия көздерін дәстүрлі әдістермен үйлестіру ел экономикасының тұрақты дамуына оң әсерін тигізеді.

Осылайша, негізгі аспектілер бойынша әдебиеттерді талдауға сүйене отырып, қорытынды жасауға болады: электро энергетикасы — бұл ел экономикасының даму деңгейі көбіне тәуелді болатын жетекші салалардың бірі; дестүрлі қорларды баламалы энергия көздерімен толық ауыстыру туралы айтуға әлі ерте; жаңа әдістерді енгізу туралы айту жеткіліксіз, олардың шынымен жұмыс істейтініне көз жеткізу керек. Алынған мәліметтердің жиынтығына сүйене отырып, энергия өндірудің дәстүрлі әдістерінің баламаларымен үйлесуі Қазақстан экономикасының дамуына ықпал етуі мүмкін деген қорытынды жасауға болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Ди кейс, С.А. және т. б. "Баламалы энергетиканың / көздердің және жаһандық энергетиканың / сектордың болашағы."ІОР Конференцияларының Сериясы: Жер және Қоршаған Орта Туралы Ғылым. Том. 434. Жақсы. 1. ІОР Баспасы, 2020 жыл.

2. Ризакул Аниматевна, С.М. (2021). Баламалы энергия көздері. Американдық Қолданбалы Ғылымдар Журналы, 3 (01), 58-68. 3 . Гончарук, И., Және Баб Альтерна, О. (2020). Инновацияның басым тенденциялары баламалы энергия көздерін дамытудағы инвестициялық қызмет. Шығыс Еуропа Ғылыми Журналы (East European Scientific Journal). 2020.-№ 2 (54).Б.6-12.

3. Қара алхимия Н.Д., Тарасенко В. Н. Қазіргі Алхимия услови алхимия создани алхимия средакомфортного средового экспансия // Вестник бгту им. В.Г. Шухов. 2017. № 1. С.101-104.

4. Ресейдегі жел энергетикасы, жел энергетикасындағы технологияларды дамыту / / қол жеткізу режимі: http://vetrodvig.ru/istoriya-razvitiya / vrossii /(деректер обрашения 20.03.2019). ветрянье-мельничий-в-ресей/ветроэнергетика

5. Фейст, в.пассивті үйлерді жобалаудың Негізгі ережелері. Мәскеу: ІІД Баспасы, 2008. 68 б.

6. Черныш Н.Д., Сидякина А. Ю. обьектов азаматтық обриадов мысалында ғимараттардың жоспарланған шешімін ескере отырып, сәулеттік қалалық ортаның қалыптасу ерекшеліктері // Вектор геонаук. 2018. Том. 1. № 3. 65-72 беттер.

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматривается развитие сектора альтернативной энергетики в Республике Казахстан, его основные направления и перспективы. В связи с исчерпанием невозобновляемых источников энергии использование альтернативных ресурсов становится актуальной задачей. Несмотря на внедрение солнечной, ветровой, гидро- и геотермальной энергии, дальнейшее развитие отрасли требует совершенствования законодательной базы, регулирования тарифной системы и государственной поддержки. Также анализируются методы повышения энергоэффективности, включая пассивные, нулевые и активные дома. В заключении делается вывод о положительном влиянии интеграции альтернативных источников энергии с традиционными методами на устойчивое развитие экономики Казахстана.

RESUME

This article examines the development of the alternative energy sector in the Republic of Kazakhstan, its main directions, and prospects. Due to the depletion of non-renewable energy sources, the use of alternative resources has become a pressing issue. Despite the implementation of solar, wind, hydro, and geothermal energy, further industry development requires improvements in the legislative framework, regulation of the tariff system, and state support. The article also analyzes methods for increasing energy efficiency, including passive, zero-energy, and active houses. In conclusion, it is determined that integrating alternative energy sources with traditional methods has a positive impact on the sustainable development of Kazakhstan's economy.

УДК 622.767.63

Надилше Э.Е., студент
Западно-Казахстанский аграрно-технический университета им. Жангир хана г. Уральск
Джусупкалиева Р.И., руководитель
Западно-Казахстанский аграрно-технический университета им. Жангир хана г. Уральск

МОДЕРНИЗАЦИЯ НЕФТЯНОГО СЕПАРАТОРА

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматривается, совершенствование нефтяных сепараторов. Основная часть этой статьи, это процессы отделения нефти от газа и исследование конструкции нефтяных сепараторов, принципы их работы. Проведен анализ научного развития принципа работы современных сепараторов при подготовке нефти. Иисследования охватывают актуальные современные научно-исследовательские открытия в области технологий промысловой подготовки нефти к транспортировке и дальнейшей переработке.

Ключевые слова: *нефтяной сепаратор, технология, дегазация, совершествование, конструкция.*

Введение. В связи с быстрыми темпами роста добычи нефти в нашей стране многие нефтедобывающие компании модернизируют свои нефтяные и газовые аппараты, а также системы переработки и транспортировки. При добыче нефти из недр земли она содержит множество примесей, таких как попутный газ, пластовая вода, минеральные соли и различные механические примеси. На каждую тонну добытой нефти в среднем приходится 50-100 м³ попутного газа, 200-300 кг воды, в которой растворены соли. Перед транспортировкой и подачей нефти на переработку газ должен быть отделен от нефти. Очистка нефти от различных примесей называется сепарацией, и она проводится в сепараторах различных конструкций (горизонтальные, вертикальные, цилиндрические, сферические и другие). Однако все сепараторы, независимо от их формы, выполняют одни и те же функции, главными из которых являются: отделение газа от нефти и отделение нефти от воды.

Многие конструкций сепараторов (рисунок 1) отличается друг от друга, но во всех нефтяных сепараторах любого типа различают четыре секции[1].

Основная сепарационная секция, служащая для отделения нефти от газа. На работу сепарационной секции большое влияние оказывает конструктивное оформление ввода продукции скважин.

Осадительная секция, в которой происходит дополнительное выделение пузырьков газа, увлеченных нефтью из сепарационной секции. Для более интенсивного выделения окклюдированных пузырьков газа из нефти последнюю направляют тонким слоем по наклонным плоскостям, увеличивая тем самым длину пути движения нефти и эффективность ее сепарации. Наклонные плоскости рекомендуется изготовлять с небольшим порогом, способствующим выделению газа из нефти.

Секция сбора нефти (внизу сепаратора) предназначена как для сбора, так и для вывода нефти из сепаратора. Нефть может находиться здесь или в однофазном состоянии, или в смеси с газом – в зависимости от эффективности работы сепарационной и осадительной секций, а также от вязкости нефти и времени ее пребывания в сепараторе.

Рисунок 1 - Общий вид известного типа сепаратора.

Секция сбора нефти (внизу сепаратора) предназначена как для сбора, так и для вывода нефти из сепаратора. Нефть может находиться здесь или в однофазном состоянии, или в смеси с газом – в зависимости от эффективности работы сепарационной и осадительной секций, а также от вязкости нефти и времени ее пребывания в сепараторе[1].

Модернизация. При исследовании данной темы я опирался на ключевые публикации: «Совершенствование конструкций вертикальных сепараторов для промысловой подготовки нефти» Н.Д. Шишкин и И.В. Балтаньязов. Учёные исследуют анализ существующих вертикальных сепараторов и создание усовершенствованной конструкции сепаратора, которая позволяет существенно увеличить производительность и качество дегазации. Одним из основных процессов подготовки нефти является разделение углеводородной газожидкостной смеси в промысловых сепараторах, являющихся частью установки комплексной подготовки нефти. От эффективной работы сепараторов во многом зависит качество промысловой подготовки нефти [2].

«Усовершенствованное автоматическое управление процессом подготовки нефти» Барышева З.Ю. В её работе рассматривается степень технического совершенства сепаратора, а также она характеризует его тремя основными показателями [3]:

минимальным диаметром капель жидкости, задерживаемых сепараторе;

максимально допустимой величиной средней скорости газового потока в свободном сечении или каплеуловительной секции сепаратора;

временем пребывания жидкости (нефти или нефтяной эмульсии) в сепараторе, за которое происходит допустимое отделение свободного газа от жидкости.

Наиболее эффективным и технически совершенным сепаратором является такой, из которого не выносится капельная жидкость и пузырьки газа. При этом время задержки нефти в сепараторе и расход металла на его изготовление должны быть минимальными. Важно, чтобы во всех сепараторах поддерживалось фазовое равновесие между газом и нефтью. Это помогает при разделении нефти от газа, и следует стремиться к созданию большой поверхности контакта между фазами, предотвращая при этом чрезмерный унос капельной жидкости[3].

Именно поэтому эффективное выделение газа из нефти в сепараторе возможно только при мелкодисперсном состоянии нефтегазовой смеси. В объёме нефтяного сепаратора образуется мелкодисперсная нефтегазовая смесь, состоящая в основном из капелек нефти размером от 1 до 2 мм.

Как показано в характеристиках нефтяного сепаратора, следующей важной величиной является средняя скорость газового потока в свободном сечении или каплеуловительной секции сепаратора. Пропускную способность сепараторов определяют по двум показателям: по количеству газа, прошедшего через них, и по количеству поступающей нефти. Контроль пропускной способности сепараторов по нефти вызван необходимостью существенного уменьшения или сведения к нулю количества пузырьков газа, увлекаемых из сепараторов нефтью.

Для оптимальных условий сепарации, контроля параметров давления и температуры необходимо установить датчики контроля и регулирования этих параметров. Это также влияет на качество сепарации, и этот момент следует учитывать на этапе проектирования и моделирования.

С точки зрения экономии материалов (металла) и удобства обслуживания, целесообразно во всех случаях применять трёхступенчатую сепарацию. Газ, отделившийся на первой ступени сепарации, по трубопроводу под собственным давлением направляется в места его дальнейшего использования. Газ, получаемый на второй и третьей ступенях сепарации, будет более «жирным».

Заключение. Изучая множество литературных источников, я пришел к выводу, что степень совершенства сепаратора характеризуется тремя показателями: минимальным диаметром капель жидкости, задерживаемых в сепараторе, максимально допустимой величиной средней скорости газового потока и временем пребывания УГЖС (углеводородно-жидкостной смеси) в сепараторе. Количество увлекаемых пузырьков газа зависит от трех факторов: вязкости нефти, давления в сепараторе и времени пребывания нефти в сепараторе. Этот процесс, при одинаковых размерах корпуса, позволяет площади в сепараторе с сплошной винтовой полкой быть на 10–20 % больше, чем в сепараторах с наклонными полками. Это приводит к соответствующему увеличению производительности или улучшению качества сепарации при той же производительности. Подогрев самих полок дополнительно увеличивает скорость или качество сепарации за счет снижения вязкости УГЖС на 15–30 %[4].

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1.Лутошкин Г. С. Сбор и подготовка нефти, газа и воды. – М.: ООО ТИД «Альянс», 2005. – 319 с.

2.Шишкин Николай Дмитриевич, Балтаньязов Ильнур Винурович Совершенствование конструкций вертикальных сепараторов для промысловой подготовки нефти // Нефтегазовые технологии и экологическая безопасность. 2008. №6. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/sovershenstvovanie-konstruktsiy-vertikalnyh-separatorov-dlya-promyslovoy-podgotovki-nefti (дата обращения: 26.03.2025).

3.Барышева З. Ю. Усовершенствованное автоматическое управление процессом подготовки нефти : магистерская диссертация / З. Ю. Барышева ; Национальный исследовательский Томский политехнический университет (ТПУ), Инженерная школа информационных технологий и робототехники (ИШИТР), Отделение автоматизации и робототехники (ОАР) ; науч. рук. Е. И. Громаков. — Томск, 2020. http://earchive.tpu.ru/handle/11683/61357

4.Шишкин Николай Дмитриевич, Балтаньязов Ильнур Винурович Аналитическое исследование гидродинамики при дегазации углеводородной газожидкостной смеси в вертикальных сепараторах // Нефтегазовые технологии и экологическая безопасность. 2009. №1. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/analiticheskoe-issledovanie-gidrodinamiki-pri-degazatsii-uglevodorodnoy-gazozhidkostnoy-smesi-v-vertikalnyh-separatorah (дата обращения: 26.03.2025).

ТҮЙІН

Мақалада мұнай сепараторларын жетілдіру мәселесі қарастырылады. Мақаланың негізгі бөлігі – мұнайды газдан бөлу процестері және мұнай сепараторларының конструкциясы, олардың жұмыс принциптері. Мұнайды дайындау барысында қазіргі заманғы сепараторлардың жұмыс принципінің ғылыми дамуы талданған. Зерттеулер мұнайды тасымалдауға және әрі қарай өңдеуге дайындау технологиялары саласындағы өзекті ғылыми-зерттеу жаңалықтарын қамтиды.

RESUME

This article discusses the improvement of oil separators. The main part of the article focuses on the processes of separating oil from gas and the study of the design of oil separators, as well as the principles of their operation. An analysis of the scientific development of the working principles of modern separators in oil preparation has been conducted. The research covers current scientific and

technological advancements in the field of oil field preparation for transportation and further processing.

ӘОЖ 666.952.2
Нажмеденова С.Е., докторант
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал қ.
Монтаев С.А., жетекшісі
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал қ.

ҰШПА КҮЛІН ҚҰРЫЛЫС МАТЕРИАЛДАРЫНДА ҚОЛДАНУ МҮМКІНДІКТЕРІ

ТҮЙІН

Мақалада көмірді жылу электр станцияларында жағу кезінде түзілетін ұшпа күлдің құрылыс саласындағы қолданылуы қарастырылады. Ұшпа күлін бетон, цемент, геополимерлер және басқа құрылыс материалдарына айналдыру мүмкіндіктеріне назар аударылған. Ұшпа күлінің пуццоландық белсенділігі оның құрылыс материалдарының пайдалану қасиеттерін жақсартуға және көмірқышқыл газының шығарындыларын азайтуға мүмкіндік береді. Мақалада ұшпа күлін қолданудың экологиялық және экономикалық артықшылықтары көрсетілген, бірақ оның химиялық құрамымен және қоршаған ортаға тигізетін әсерімен байланысты мүмкін болатын қауіптер де талқыланған. Қорытындыда ұшпа күлін қайта өңдеудің тиімді технологияларын әзірлеу құрылыс саласының тұрақты дамуы мен қоршаған ортаға теріс әсерін азайту үшін маңызды екені атап көрсетілген.

Түйінді сөздер: *ұшпа күлі, құрылыс материалдары, қалдықтарды қайта өңдеу, экологиялық тұрақтылық, цемент*

Құрылыс материалдары өндірісі саласының маңызды міндеттерінің бірі шикізат базасын кеңейту, ол ең алдымен жергілікті шикізат материалдарына және өнеркәсіптің қатты қалдықтарына көңіл бөлуді талап етеді, осыған орай мысалы ретінде ұшпа күлін қарастырайық.

Ұшпа күлі — бұл көмірді жылу электр станцияларында (ЖЭС) жағу кезінде түзілетін ұсақ дисперсті ұнтақ қалдық. Бұл қалдық түтін газдарымен бірге ұшып шығып, электрофильтрлер немесе басқа тазарту жүйелері арқылы ұсталып алынады [1]. Ұшпа күлі негізінен кремний, алюминий, темір, кальций оксидтерінен және басқа заттардан тұрады. Ол пуццоландық белсенділікке ие, яғни кальций гидроксидімен әрекеттесіп, берік қосылыстар түзеді. Осылайша, ұшпа күлі цемент, бетон, құрылыс қоспалары және басқа материалдарды өндіруде қолданылады. Сонымен қатар, ол жол құрылысында және геополимерлік материалдар жасау үшін пайдаланылуы мүмкін, бұл қалдықтарды тиімді кәдеге жаратып, қоршаған ортаға теріс әсерін азайтуға мүмкіндік береді [2].

Тақырыптың өзектілігі бірнеше факторлармен негізделген. Біріншіден, Қазақстанда, басқа да көмір энергетикасы дамыған елдердегідей, жыл сайын жылу электр станцияларында үлкен көлемде ұшпа күлі пайда болады, бұл экологиялық проблемаға айналады. Осы қалдықтарды утилизациялау қазіргі таңда маңызды міндетке айналды, себебі оларды қоқыс үйінділерінде сақтау қоршаған ортаға зиян келтіріп, шаңның таралуына және адамдардың денсаулығына қауіп төндіреді.

Екіншіден, ұшпа күлін құрылыс саласында пайдалану осы қалдықтардың табиғатқа теріс әсерін азайтуға тиімді шешім болып табылады. Ұшпа күлі цемент, бетон және басқа құрылыс материалдарын өндіруде қымбат емес қоспа ретінде қолданылып, қалдықтардың көлемін азайтуға және дәстүрлі материалдарға деген сұранысты төмендетуге мүмкіндік береді. Бұл өз кезегінде көмірқышқыл газының шығарындыларын азайтып, құрылыс процесін экологиялық тұрғыдан тиімді әрі тұрақты етеді.

Сонымен қатар, табиғи ресурстардың тапшылығы мен «жасыл» технологиялардың дамуын ескере отырып, ұшпа күлін қолдану тұрақты құрылыс пен ресурс үнемдеудің маңызды бөлігі екенін атап кеткен жөн. Бұл құрылыс саласында экономикалық тиімділік пен материалдық шығындарды төмендетуге жаңа мүмкіндіктер ашады.

Осылайша, тақырыптың өзектілігі экологиялық, экономикалық және технологиялық факторлардың үйлесіміне байланысты, олар ұшпа күлін қайта өңдеу мен құрылыс саласында қолданудың тиімді әдістерін іздеу мен енгізуге түрткі болады.

Жалпы Қазақстанда ұшпа күлін утилизациялау экологиялық және экономикалық маңызды міндет болып табылады, әсіресе энергия өндірісі дамыған аймақтарда, мысалы, Екібастұзда. Елде электр энергиясының көп бөлігі жылу электр станцияларында көмірмен өндіріледі. Бұл процестің нәтижесінде жыл сайын миллиондаған тонна ұшпа күлі пайда болады. Бұл қалдықтардың көп бөлігі қоқыс үйінділеріне жинақталып, үлкен аумақтарды алып, қоршаған ортаға зиян келтіреді — шаңның көтерілуі, топырақ пен жер асты суларының ластануы орын алады.

Сурет 1- Екібастұз ЖЭС-нан алынған ұшпа күлі

Қазіргі уақытта ұшпа күлінің тек 10-20%-ы қайта өңделеді. Алайда ұшпа күлі құрылыс саласында қайта пайдалану үшін үлкен әлеуетке ие. Ол цемент, бетон, кірпіш және басқа құрылыс материалдарын өндіруде минералды қоспа ретінде қолданылуы мүмкін. Мысалы, Екібастұз ЖЭС-нің ұшпа күлінде кремний оксидінің жоғары мөлшері бар, бұл оны белгілі бір жағдайда әк-күлді байланыстырғыш және геополимерлік материалдар өндіру үшін перспективалы шикізатқа айналдырады, олар цементтің орнын басып, көмірқышқыл газының шығарындыларын азайтуға мүмкіндік береді.

Мемлекет экологиялық саясат шеңберінде өнеркәсіптік қалдықтарды қайта өңдеу мәселелеріне назар аударуды күшейтуде. Қазақстан Республикасында техногенді қалдықтарды, оның ішінде ұшпа күлін қайта өңдеуді ынталандыру шаралары әзірленуде. Осылайша, ұшпа күлін тиімді утилизациялау технологияларын енгізу экологиялық мәселелерді шешумен қатар, құрылыс саласында қосымша құндылық жасауға да мүмкіндік береді.

Ұшпа күлі құрылыс саласында бірнеше қолданылуға ие, оның қасиеттері мен қолжетімділігі арқасында [3]. Ұшпа күлі жеңіл бетон қоспаларында қосымша ретінде пайдаланылады, оның беріктік қасиеттері мен ұзақ қызмет ету мерзімін жақсартады. Бұл цементтің қажеттілігін азайтып, бетонды экологиялық тұрғыдан тиімді және экономикалық тұрғыдан арзан етеді [4].

Сонымен қатар, ұшпа күлі цемент өндірісінде клинкердің бір бөлігін алмастырушы ретінде қолданылады, бұл көмірқышқыл газын шығарындыларын азайтуға мүмкіндік береді және дайын өнімнің сапасын жақсартады.

Ұшпа күлін құрылыс блоктары мен кірпіштерін жасау үшін де пайдаланылады. Кейбір жағдайларда оны саздық және цементтік қоспаларға қосып, материалдардың беріктігі мен жылу өткізбейтін қасиеттерін арттырады [5].

Ұшпа күлін пенобетон дайындауда қолдану, ол цементтік ерітіндінің қатаю процесі басталғаннан аяқталғанға дейін аралық кезеңде қоспаның агрегаттық тұрақтылығын арттырады [6].

Жол құрылысы мен жөндеуде ұшпа күлі асфальтбетонды қоспалар құрамында немесе жол жабындыларын нығайту үшін қолданылады.

Сонымен қатар, ұшпа күлін құрылыс қоспаларын, мысалы, сылақ пен ерітінділерді өндіруде қолданылып, оның жабысқақ қасиеттерін жақсартады [7].

Геополимерлер — дәстүрлі байланыстырғыштардың, мысалы, цементтің орнына пайдалануға болатын материалдар болып табылады, ал ұшпа күлін геополимерлік материалдар жасау үшін де қолданылуы мүмкін.

Құрылыс саласында ұшпа күлін қолданудың бірқатар артықшылықтары мен кемшіліктері бар.

Артықшылықтарына экологиялық тұрғыдан тиімділігі жатады — ұшпа күлі ЖЭС қалдықтарын кәдеге жаратып, қоршаған ортаға түсетін жүктемені азайтады. Сонымен қатар, оны пайдалану құрылыс шығындарын төмендетуге көмектеседі, себебі ол цемент пен басқа құрылыс материалдарының орнын алмастыра алады. Нәтижесінде, бетон мен басқа құрылыс материалдары арзан болып, олардың пайдалану көрсеткіштері, мысалы, беріктік пен ұзақ қызмет ету мерзімі жақсарады. Ұшпа күлі көмірқышқыл газын шығаруды азайтуға көмектеседі, бұл құрылыс процесін тұрақты етеді.

Дегенмен, кемшіліктері де бар. Мысалы, ұшпа күлінің химиялық құрамының әртүрлілігі соңғы өнімнің сапасына әсер етеді. Ол сондай-ақ ауыр металдар сияқты зиянды заттарды қамтуы мүмкін, бұл оның қолданылуын бақылауды қажет етеді. Барлық ұшпа күл түрлері құрылыс үшін қажетті қасиеттерге ие емес және оның қайта өңделуі қымбат технологияларға байланысты. Сонымен қатар, ұшпа күлімен дұрыс жұмыс істемеу топырақ пен су көздерінің ластануына әкелуі мүмкін.

Қорытындылай келе, ұшпа күлін құрылыс саласында пайдалану — жылу электр станцияларының қалдықтарын кәдеге жаратудың тиімді әдісі болып табылады, бұл қоршаған ортаға түсетін жүктемені азайтуға және көмірқышқыл газын шығару көлемін төмендетуге көмектеседі. Бұл құрылыс материалдарында үнемдеуге және бетон мен цемент сияқты материалдардың пайдалану көрсеткіштерін жақсартуға мүмкіндік береді. Алайда, барлық артықшылықтарына қарамастан, оның қолданылуы кезінде химиялық құрамының әртүрлілігі мен зиянды заттардың болуы сияқты факторларды ескеру қажет, бұл мұқият бақылауды талап етеді. Ұшпа күлін қайта өңдеу де қымбат технологияларға байланысты болып табылады.

Осылайша, ұшпа күлін құрылыс саласында тиімді пайдалану үшін оны қайта өңдеу және қауіпсіздігін қамтамасыз ету бойынша тиімді технологияларды әзірлеу мен енгізу қажет. Дұрыс тәсіл мен экологиялық стандарттар сақталған жағдайда, ұшпа күлі тұрақты және экономикалық тұрғыдан тиімді құрылыс саласының маңызды құрамдас бөлігіне айналуы мүмкін.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Kaniraj S.R., Gayathri V. Geotechnical behavior of fly ash mixed with randomly oriented fiber inclusions // Geotextiles and Geomembranes. – 2003. – Vol. 21, iss. 3. – P. 123–149.

2. Мащенко А.В., Пономарев А.Б., Спирова Т.А. / Вестник ПНИПУ. Строительство и архитектура, т. 8, № 3 (2017), 89–96

3. Смоленский О.В. Использование зол уноса ТЭЦ в производстве строительных материалов в строительстве автодорог // Технологии бетонов. – 2012. – № 1-2 (66-67). – С. 10–11.

4. Нетеса Н.И., Паланчук Д.В., Нетеса А.Н. Легкие бетоны с золой уноса приднепровской ТЭС // Наука та прогрес транспорту. – 2013. – № 5 (47). – С. 137–145.

5. Путилин Е.И., Цветков В.С. Применение зол уноса и золошлаковых смесей при строительстве автомобильных дорог. – М.: Изд-во СоюздорНИИ, 2003. – 58 с.

6. Бартеньева Е.А., Машкин Н.А., Шоева Т.Е. Использование золы уноса в производстве пенобетона // Естественные и технические науки. – 2015. – № 11. – С. 600–603.

7. Энтин З.Б., Стржалковская Н. Еще раз о золах уноса ТЭС для производства цемента // Цемент и его применение. – 2009. – № 2. – С. 106–111.

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается использование золы уноса, образующейся при сжигании угля на тепловых электростанциях, в строительной отрасли. Основное внимание уделено возможностям переработки золы уноса в строительные материалы, такие как бетон, цемент, геополимерные материалы и другие строительные добавки. Показано, что зола уноса обладает

пуццоланской активностью, что позволяет использовать её для улучшения эксплуатационных характеристик строительных материалов, а также для снижения углеродных выбросов. Отмечены как экологические, так и экономические преимущества использования золы уноса в строительстве, но также рассмотрены и потенциальные риски, связанные с химическим составом и возможным загрязнением окружающей среды. Выводы статьи подчеркивают важность разработки и внедрения эффективных технологий переработки золы уноса для устойчивого развития строительной отрасли и уменьшения негативного воздействия на окружающую среду.

RESUME

The article discusses the use of fly ash, which is generated during coal combustion at thermal power plants, in the construction industry. The main focus is on the potential for recycling fly ash into building materials such as concrete, cement, geopolymer materials, and other additives. It is shown that fly ash has pozzolanic activity, which allows it to be used for improving the performance characteristics of construction materials and reducing carbon emissions. Both the ecological and economic benefits of using fly ash in construction are highlighted, along with the potential risks associated with its chemical composition and environmental contamination. The conclusions emphasize the importance of developing and implementing effective recycling technologies for fly ash to support sustainable development in the construction industry and reduce environmental impact.

УДК 004-89

Нурланов Р.Б., магистр
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана, г. Уральск
Камалова Г.А., руководитель
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана, г. Уральск

ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНЫЕ СИСТЕМЫ ДИСТАНЦИОННОГО ОБУЧЕНИЯ: АДАПТАЦИЯ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА С ПОМОЩЬЮ ИИ

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматриваются возможности применения искусственного интеллекта в дистанционном обучении для персонализации образовательного процесса. Анализируются современные образовательные платформы, их ограничения и преимущества внедрения интеллектуальных технологий. Описаны ключевые технологии ИИ, используемые в адаптивном обучении, а также предложена концепция разработки системы дистанционного обучения с учетом индивидуальных потребностей студентов.

Ключевые слова: *искусственный интеллект, дистанционное обучение, адаптивное образование, персонализация обучения, машинное обучение.*

Введение. В наши дни технологический прогресс радикально трансформирует сферу образования, обуславливая рост популярности дистанционного обучения. Однако, общепринятые онлайн-курсы часто игнорируют индивидуальные особенности обучающихся, их уникальные интересы и предпочтения в обучении, что негативно сказывается на результативности. Кроме того, у каждого учащегося есть как достижения, так и определенные трудности в образовательном процессе, которые необходимо учитывать при разработке адаптивных систем обучения [1].

Внедрение искусственного интеллекта (ИИ) в образовательные платформы является перспективным решением. Интеллектуальные системы способны адаптировать учебный процесс, анализируя знания, стиль обучения и интересы студентов. Использование ИИ позволяет учитывать психологические особенности учащихся и повышать их вовлеченность.

Целью данной статьи является анализ возможностей применения ИИ в дистанционном образовании для персонализации учебного процесса, а также выявление достоинств и недостатков таких технологий.

Современные технологии дистанционного обучения. В последние годы платформы, такие как Coursera, Udemy, Moodle и EdX, стали ведущими инструментами онлайн-образования, обеспечивая широкий доступ к знаниям. Существующие образовательные платформы имеют как преимущества, так и недостатки, влияющие на качество дистанционного обучения. Данные характеристики предоставлены в таблице 1.

Таблица 1- Достоинства и недостатки современных образовательных платформ

Платформа	Достоинства	Недостатки
Moodle	Гибкость, поддержка множества форматов контента, возможность настройки под нужды преподавателя	Сложность в освоении для новых пользователей, устаревший интерфейс
Coursera	Доступ к курсам ведущих университетов, сертификация, интерактивные элементы	Высокая стоимость сертификации, ограниченные возможности для преподавателей
Udemy	Широкий выбор курсов, доступность, самостоятельный темп обучения	Качество курсов зависит от преподавателя, отсутствие строгой системы контроля знаний
Stepik	Бесплатные курсы, поддержка программирования, возможность создания собственных курсов	Ограниченный выбор курсов, низкая степень интерактивности

На основе изученных платформ становится очевидным, что каждая обладает уникальными преимуществами, которые важно учитывать при создании новой онлайн-системы обучения. Однако, критически важно минимизировать их слабые стороны, разработав платформу, которая эффективно объединяет индивидуальный подход, интуитивно понятный интерфейс и широкую доступность. Применение искусственного интеллекта станет ключом к реализации этих целей, позволяя адаптировать процесс обучения к специфическим требованиям каждого учащегося.

Технологии искусственного интеллекта в дистанционном обучении. В современных платформах дистанционного обучения широко применяются следующие ИИ-технологии:

Ключевая роль машинного обучения заключается в создании адаптивных обучающих систем. Анализируя данные об успеваемости, поведении и трудностях учащихся, можно создавать индивидуализированные учебные программы. Система непрерывно мониторит прогресс обучающегося, оценивая его знания по различным разделам. На основе этих данных программа подстраивается под текущий уровень студента, предоставляя наиболее релевантные материалы. [2]

Обработка естественного языка (Natural Language Processing, NLP) применяется в интеллектуальных ассистентах и чат-ботах, оказывающих поддержку учащимся в реальном времени. Они отвечают на вопросы, разъясняют сложные концепции и предлагают дополнительные ресурсы. NLP также используется для автоматической проверки письменных работ, обнаруживая грамматические ошибки и оценивая качество аргументов.

Системы рекомендаций предлагают обучающимся персонализированный контент, основываясь на их интересах и уровне подготовки. Например, если студент испытывает трудности, система может порекомендовать дополнительные материалы, такие как лекции, упражнения или кейсы из практики.

Эти технологии дают возможность формировать адаптивные платформы для обучения, которые приспосабливаются к скорости обучения и уровню знаний каждого отдельного студента.

Адаптация обучения под индивидуальные особенности студентов. Персонализация учебного процесса под потребности учащихся – важная задача в онлайн-образовании. В отличие от традиционного обучения, где преподаватель напрямую взаимодействует со студентами, отслеживает их прогресс и корректирует подачу материала, дистанционный

формат ограничивает эти возможности. Отсутствие адаптивных механизмов может снизить эффективность обучения, предлагая всем учащимся одинаковый контент, не учитывая их уникальные особенности.

Сегодняшние разработки в области искусственного интеллекта частично решают проблему индивидуального подхода в образовании, предлагая каждому учащемуся индивидуализированный путь обучения. Используя анализ данных об успеваемости, темпе работы, заинтересованности и даже эмоциональном фоне студента, ИИ может настраивать процесс обучения, делая его более продуктивным и комфортным для каждого отдельного пользователя. ИИ имеет возможность принимать во внимание:

Персонализированные стратегии обучения, учитывающие индивидуальные особенности восприятия (визуальное, слуховое или кинестетическое). Исследования подтверждают, что эффективность обучения варьируется в зависимости от способа подачи информации. Визуалам лучше всего запоминать материал через визуальные образы, включая схемы и графики. Система, управляемая ИИ, может адаптироваться, предоставляя инфографику и диаграммы. Для тех, кто лучше воспринимает на слух, наиболее полезны лекции в аудиоформате и подкасты. Кинестетикам необходимо интерактивное обучение с практическими заданиями и моделированием, что способствует более глубокому усвоению знаний. ИИ анализирует предпочтения ученика для оптимизации представления учебного материала.

Адаптация скорости обучения в зависимости от успеваемости. В традиционной системе все учатся в одном темпе. Искусственный интеллект позволяет настроить темп обучения. Тем, кто быстро усваивает, предлагаются продвинутые задачи и материалы. Студентам, испытывающим трудности, предлагаются упрощенные объяснения и примеры. Это снижает стресс и повышает эффективность.

Поддержание мотивации – важная задача в дистанционном обучении. Отсутствие личного контакта с преподавателем может приводить к потере интереса. ИИ отслеживает активность студента и реагирует на ее снижение. Кононыхина О. В. в своей статье отмечает, что поддержание мотивации является ключевым фактором успешного дистанционного обучения [3]. Искусственный интеллект способен отслеживать активность студента, анализировать его успехи и вовремя реагировать на снижение вовлечённости.

Такие подходы позволяют улучшить вовлечённость студентов в процесс обучения и повысить его эффективность.

Внедрение технологий искусственного интеллекта (ИИ) кардинально меняет современную систему образования. В частности, его влияние ощутимо в сфере онлайн-образования, где он способствует разработке персонализированных учебных траекторий, поддержанию интереса учащихся и оптимизации повторяющихся задач. Тем не менее, наряду с очевидными плюсами, ИИ не лишен определенных недостатков, которые требуют внимательного анализа. Рассмотрим основные преимущества :

Индивидуальный подход в обучении – ключевое достоинство искусственного интеллекта, который умеет подстраиваться под особенности и скорость усвоения информации каждым учащимся. Умные алгоритмы анализируют данные о студентах, их предпочтения и возможности, формируя персональные траектории обучения [4]. Это позволяет осваивать материал без спешки или отставания. Учитываются и индивидуальные стили обучения: для визуалов – графические материалы, для аудиалов – аудиозаписи, а для кинестетиков – практические задания. В результате, обучение становится комфортнее и результативнее.

ИИ облегчает работу преподавателей, автоматизируя однообразные задачи. Автоматика проверяет работы, анализирует успеваемость и дает студентам персональные советы. Педагоги могут сконцентрироваться на сложных вопросах, требующих их опыта. Цифровые платформы на базе ИИ автоматизируют управление учебным процессом. Системы управления обучением (СУО) ведут документацию, отслеживают успеваемость, прогнозируют трудности и предлагают решения. Это экономит время на бумажную работу и организацию. [5]

Благодаря ИИ образование становится доступным для всех, независимо от места жительства. Онлайн-платформы позволяют учиться когда угодно и где угодно, что важно для жителей удаленных районов и людей с ограниченными возможностями. Дистанционное обучение включает в себя все основные элементы образовательного процесса: цели, задачи, методы, инструменты, формы занятий и систему оценивания [6].

Ограничения использования ИИ:

Зависимость от обширных массивов информации. Для продуктивной работы ИИ необходимы колоссальные объемы данных. Алгоритмы изучают действия учащихся, их достижения, недочеты и склонности, чтобы обеспечивать индивидуализированные советы. Тем не менее, накопление и анализ таких данных подразумевают наличие значительных вычислительных мощностей. Кроме того, при недостаточном объеме или низком качестве данных, система может функционировать неправильно, предлагая студентам неподходящие материалы или ошибочно оценивая их прогресс.

Вопросы этики и законодательства. Внедрение ИИ в образовательную сферу вызывает вопросы о сохранности и приватности информации. Персональные данные студентов (успеваемость, методы обучения, поведенческие особенности) должны быть тщательно защищены от раскрытия и незаконного применения. Учебные заведения должны обеспечивать защиту данных, посредством шифрования и анонимизации информации [4]. Важно также учитывать международные нормы и законы в этой области.

Недостаток эмоциональной связи. Несмотря на прогресс в сфере обработки естественного языка (NLP), ИИ пока не способен полноценно заменить общение с педагогом [4]. Личный контакт крайне важен в обучении, так как преподаватель не только передает знания, но и вдохновляет, оказывает поддержку, способствует развитию навыков критического анализа. Кроме того, онлайн-обучение ограничивает общение между студентами, уменьшая их интерес к учебному процессу. Коллективные задания и дискуссии, необходимые для развития коммуникабельности, в дистанционном формате с ИИ могут быть менее результативны.

Заключение. Внедрение искусственного интеллекта в дистанционное образование стало не просто инновацией, а необходимостью, определяющей будущее обучения. Современные технологии позволяют адаптировать учебный процесс под каждого студента, создавая комфортную среду для получения знаний. Персонализация обучения, автоматизация рутинных задач и доступность образовательных ресурсов открывают перед учащимися и преподавателями новые перспективы, делая образование более гибким и эффективным.

Однако, несмотря на очевидные преимущества, нельзя игнорировать существующие ограничения. Вопросы конфиденциальности данных, необходимость работы с большими массивами информации и отсутствие живого взаимодействия остаются значимыми вызовами. Цифровой мир представляет собой бесконечный поток информации, обработка и анализ которого могут быть крайне сложными для человека. В этом контексте технологии, особенно искусственный интеллект, становятся незаменимыми помощниками. [7]. Таким образом, искусственный интеллект в образовании – это не замена традиционного обучения, а его мощный инструмент, способный сделать процесс получения знаний более качественным, доступным и персонализированным.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1.Рахимов З.Т. Учет индивидуальных психологических особенностей студентов в процессе обучения // Academy. 2021. №1 (64). С. 72-75

2.Лапина М. А., Токмакова М. Е., Демин Д. А., Есаян Г. А. Особенности внедрения искусственного интеллекта в образовательный процесс // Auditorium. 2023. №3 (39)

3.Кононыхина О. В. Мотивация студентов при дистанционном обучении // Международный журнал гуманитарных и естественных наук. 2021. №2-1. С. 107-111

4.Трифонов В.Н. Искусственный интеллект в образовании: практическое применение, этические и социальные аспекты внедрения. XII международная научно-практическая конференция «Современные тенденции и инновации в науке и производстве», 2023. С. 455-1-455-7

5.Зубенко Д.П, Зубренкова О.А. Направления автоматизации образовательной деятельности // Вестник НГИЭИ. 2016. №12 (67). С. 7-11

6.Пятко Л.А, Стародумова Л.А, Панова Н.А. Дистанционное обучение как инструмент повышения доступности и качества образования // Проблемы современного педагогического образования. 2023. №79-4. С. 167-1704

7.Шобонов Н.А, Булаева М.Н, Зиновьева С.А. Искусственный интеллект в образовании // Проблемы современного педагогического образования. 2023. №79-4. С. 288-290

ТҮЙІН

Бұл мақалада жасанды интеллектті қашықтықтан оқытуда қолдану мүмкіндіктері қарастырылады. Білім беру платформаларының қазіргі жағдайы, олардың артықшылықтары мен шектеулері талданады. Жасанды интеллекттің бейімделген оқыту жүйелерін дамытудағы рөлі сипатталады. Сондай-ақ, білім алушылардың жеке қажеттіліктерін ескеретін онлайн-оқыту платформасын құру концепциясы ұсынылады.

RESUME

This article explores the potential of artificial intelligence in distance education to personalize the learning process. It analyzes the current state of educational platforms, their advantages, and limitations. The role of AI in developing adaptive learning systems is discussed. Key AI technologies used in online education are reviewed. A concept for an AI-powered distance learning system tailored to individual student needs is proposed.

ӘОЖ 61.35.31

Пшенбаев А.Н., магистрант
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал қ.
Рамазанова С.Т., студент
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал қ.
Сатаева С.С., жетекшісі
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал қ.

ЖЕРГІЛІКТІ ШИКІЗАТТАН ШЫНЫ АЛУ ТЕХНОЛОГИЯСЫНЫҢ НЕГІЗІ

АННОТАЦИЯ

Бұл мақалада шыны алудағы ғылыми-техникалық прогресс оны тиімді қолдану аясын біртіндеп кеңейтті. Соңғы жылдары шыны жасау техникасында елеулі өзгерістер болды. Жаңа өндіріс әдістері мен қолданыстағы технологиялық процестерді жетілдіру жолдары пайда болды, шыны қолданудың жаңа бағыттары ашыла бастады. Өнімнің химиялық құрамы өзгертіліп, әртүрлі шыны түрлері жасалды. Осыған байланысты әртүрлі қасиеттері бар шыны алу әдісін зерттеу маңызды мәселелердің бірі болып табылады. Зерттеу нәтижелері бойынша алынған түрлі-түсті әйнекті сәндік мақсатта пайдалануға болады.

Түйінді сөздер: *түсті шыны, шыны шихтасы, құм, сода, сөнген әк, термиялық тұрақтылық, химиялық тұрақтылық.*

Шыны - балқыманы салқындату арқылы алынған аморфты материал. Шыны өндірісінде қолданылатын шикізаттар шартты түрде негізгі және қосалқы болып бөлінеді. Шыны өндірісінің негізгі шикізаты: кварц құмы, сода, доломит, дала шпаты, кальций карбонаты және т.б.; және қосалқы шикізатқа мыналар жатады: ашық түс берушілер, түссіздендіргіштер, бояғыштар, сөндіргіштер, тотықтырғыштар (көміртекті заттар) [1-3].

Кварц құмы кремнеземді шыны құрамына енгізуде қолданылатын негізгі материал болып табылады. Silica SiO_2 силикат шынының негізгі құрамдас бөлігі болып табылады. Құмға қойылатын негізгі талап – оның құрамында SiO2 көп, ал қоспалар (соның ішінде темір оксидтері) өте аз болуы. Шыны пісіруге қолданылатын құмның кремнеземдік мөлшері 95% кем болмауы керек. Сонымен қатар, құмның құрамында шыны пісіру процесінде шыны массасының түсін өзгертетін қоспалар бар. Мұндай қоспаларға темір оксиді, титан, ванадий, хром оксидтері жатады. Бұл қоспалардың мөлшері өте аз болуы керек. Таза кварц шыны кварц құмынан алынады. Ол үшін 1850-1950 ºС температура қажет. Яғни құмның балқу температурасы өте жоғары және ұзақ уақытты қажет етеді [4,5].

Сондықтан шыны өндірісінде құмның балқу температурасын төмендету үшін басқа қоспалар қосылады [6]. Оған табиғатта кездесетін бор, мәрмәр, дала шпаты және т.б. кіреді.

Минералдардан басқа синтетикалық қоспаларды да қолдануға болады. Бұл қоспалар шыныға әртүрлі қасиеттер береді.

Шыныда сілтілі металл оксидтерінің (Na_2O, K_2O) болуы оның термиялық және химиялық тұрақтылығын төмендетеді, механикалық және диэлектрлік қасиеттерін төмендетеді. Ол сондай-ақ балқыманың тұтқырлығын және шыны пісіру температурасын төмендетеді. Шыныдағы сілтілік металл оксидтерінің мөлшері 14-15%-дан аспайды. Натрий оксиді сода күлі мен натрий сульфаты арқылы, ал калий оксиді калий мен селитра арқылы енгізіледі. Кальциленген сода натрий оксидін шыныға енгізуде қолданылатын негізгі материал болып табылады. Суда жақсы еритін ақ ұнтақ. Шыны пісіру процесінде сода натрий оксиді мен көмірқышқыл газына ыдырайды. Шыны пісіру кезінде натрий сульфаты Na_2SO_4 қиын ыдырайды. Сондықтан шихтаға көміртекті редукторлар (көмір, үгінділер) қосылады. Шихтаға натрий сульфатын қосудың мақсаты сода күлін ауыстыру емес, шыны пісіру процесін жеңілдету. Калий K_2CO_3 68,2% K_2O және 31,8% CO_2 құрайды. Суда оңай еритін жасанды ақ қосылыс. Кальциленген калий шыны өндірісінде қолданылады. Натрий оксидінің орнына калий оксидін қолдану әйнектің мөлдірлігі мен жылтырлығын арттырады. Шыны бояуы бояғыштың түріне, оның концентрациясына, қасиеттеріне және тотығу-тотықсыздану жағдайларына байланысты. Бояғыштың бір түрі процесс жағдайлары мен концентрациясына байланысты әйнекті әртүрлі түстерге бояй алады. Шыныға түс беру үшін бояғыш ретінде хром, марганец, темір, кобальт, никель, мыс, селен, кадмий, уран, күкірт, теллур қосылыстары қолданылады [7,8].

Шынының жылулық қасиеттері оның қыздыру немесе салқындату нәтижесінде өзгеру қабілетін сипаттайды. Бұл қасиеттерге шынының термиялық тұрақтылығы, жылу сыйымдылығы, жылу өткізгіштігі және термиялық кеңеюі жатады [9].

Шынының термиялық тұрақтылығы оның біртектілігіне және беткі қабаттың күйіне байланысты. Егер шыны нашар күйдірілсе (термиялық өңдеуден кейін), оның бетінде кернеу біркелкі таралмағандықтан термиялық тұрақтылық төмен болады. Сондықтан шынының термиялық тұрақтылығын анықтау шыны күйдіру сапасын бақылау әдістерінің бірі болып табылады. Шыны жасыту нәтижесінде оның беткі қабаты ақаусыз болады. Бұл өнімнің термиялық тұрақтылығын 1,5-2 есе арттырады. Күйдіру және балқитын қышқылмен өңдеу шынының беткі қабатындағы ақауларды жояды және оның термиялық тұрақтылығын арттырады [10].

Термиялық тұрақтылықты анықтау кезінде шыны бұйымның үлгісін белгілі бір температураға дейін қыздырады, ал қыздырылған үлгіні суық суға салып, оның өзгеруі байқалады.

Батыс Қазақстан облысындағы Қаратөбе кен орнындағы құм жергілікті шикізат ретінде қолданылды. Қаратөбе кен орнынан алынған шикізаттан партия дайындалып, шыны өндірілді. Шынының термиялық тұрақтылығы 25535-2013 стандартына сәйкес тексерілді. Бұл стандарт бойынша шынының термиялық тұрақтылығын анықтау әдістері шыныны қыздыру және салқындату арқылы жүргізіледі, мұнда қыздыру мен салқындату ортасының температура айырмашылығы ескеріледі. Сынақ өлшемі 150х150 мм болатын үлгілерде немесе дайын өнімде жасалады. Сынақ үшін үлгілер механикалық және термиялық өңдеуден өтпеген, сондай-ақ сынақтан бұрын 30 минут бойы 18 ºС-тан төмен емес температурада сақталады.

Сынақ жүргізу үшін қажетті құралдар мыналар:

1) Ыстық су ыдысы, оның суы үнемі жаңартылып отырады және температураның ауытқуы 1 ºС аспауы тиіс. Су көлемі үлгілерден екі есе көп болуы керек.

2) Температураны 350 ºС-ке дейін өзгерту мүмкіндігі бар электр пеші, температура ауытқуы 1 ºС-тан аспауы тиіс.

3) Салқын су ыдысы, оның суы да ауыстырылып отырады және температура ауытқуы 1 ºС-тан аспауы тиіс. Су көлемі үлгі көлемінен бес есе көп болуы қажет.

4) Температураны ±1 ºС дәлдікпен өлшеуге арналған құрал.

5) Үлгіні тасымалдауға арналған контейнерлер.

6) Үлгілерді тасымалдау үшін ұстағыштар.

Сынақ орнының температурасы 18 ºС-тан төмен болмауы тиіс, ал суық судың температурасы 5 ºС пен 27 ºС аралығында болуы қажет. Қыздыру және салқындату ортасының температурасы сынақтың мақсаты мен үлгінің термиялық тұрақтылығына байланысты

анықталады. Шихтаның құрамын есептегенде, әдетте шынының 100 г таза массасына негізделген есептеулер қолданылады, бірақ шихтаның құрамы шынының 100 г таза салмағына да есептелуі мүмкін. Мұндай есептеулерде шынының теориялық шығымы, балқыту барысында жоғалтулар және шынының теориялық құрамы есепке алынады. Шынының теориялық құрамы мен көрсетілген құрамы химиялық таза материалдар пайдаланылған жағдайда бірдей болады. Бірақ шынының нақты құрамы балқыту процесі мен шикізаттың ластануына байланысты өзгеруі мүмкін.

Кесте 1 – 100 г шыны алу үшін шынының теориялық құрамы

Пакет құрамы		Шыныға өтетін оксидтердің мөлшері, %		
Шикізат	Масса, г	SiO_2	Na_2O	CaO
Құм Сода Сөндірілген әк	75,00 26,93 13,21	75,00 - -	- 15 -	- - 10
Барлығы	115,14	75	15	10

Түсті шыны өндіргенде, есептелген шыны құрамы бойынша дайындалған шихтаға түсті түс беретін қосылыстар қосылды. Түрлі-түсті шыны жасағанда, түс беретін қосылыстар ретінде металл оксидтерімен қатар, сол металдың тұздары да пайдаланылды. Бұл процесте түрлі-түсті шыны алу үшін қолданылатын бояғыш қосылыстар 2-кестеде көрсетілген.

Шыны алу барысында екі түрлі құрамдағы шихталар тигельдерге салынып, қажетті температураға дейін қыздырылған пештерге орналастырылды. Температура жеткен соң, шыны пісіру процесі 20-30 минутқа созылды. Осы процес нәтижесінде, 800-900 ºС температурада бірінші құрамдағы шихтадан түсті шыны алынды. Екінші құрамдағы шихта 1000-1100 ºС аралығында қыздырылғаннан кейін дайын болды. Алынған екі түрлі құрамдағы шынылардың физика-химиялық қасиеттері одан әрі зерттелді.

Кесте 2 – Шыныға түс беретін бояғыш қосылыстар

Бояғыш қосылыстар	Құрамы (%)	Түсі
CuO	0.1-0.2	Көк
MnO_2	0.01-0.05	Күлгін
S	1-2	Қара
Cr_2O_3	0.05-0.1	Жасыл
$CoCl_2 \cdot 6H_2O$	0.09-0.1	Көк
$NiSO_4 \cdot 7H_2O$	0.1-0.2	Қоңыр

Бірінші құрамдағы шынының термиялық тұрақтылығын тексерген кезде, бастапқы температура 90 ºС болып белгіленді. Әрбір келесі сынақта пештің температурасы 10 ºС-қа көтерілді. Нәтижесінде, температура 140 ºС-қа жеткенде, шынының сыртқы түрінде өзгерістер байқалды. Ал 160 ºС температурада шыны үлгісі бөлшектенді.

Екінші құрамдағы шынының химиялық тұрақтылығын анықтау нәтижелері бойынша титрлеуге жұмсалған тұз қышқылының мөлшерін есептей отырып, оның үшінші гидролитикалық класқа жататыны анықталды.

Кесте 3 – Екінші құрамдағы стаканның тұрақтылығын анықтау нәтижесі

Химиялық тұрақтылығы	Гидролитикалық класс
HCl ерітіндісінің көлемі, мл	
1.5	3

Жүргізілген зерттеулер бойынша мынадай қорытынды жасалды: дайындалған шихтаға түс беретін қосылыстарды қосу нәтижесінде түсті шыны алынды. Бірінші құрамның түрлі-түсті шыны 800-900 ºС, ал екінші құрамды шыны 1000-1100 ºС-та дайын болды; алынған түсті шынылардың физика-химиялық қасиеттері зерттелді. Әйнектің термиялық және химиялық

тұрақтылығы бойынша бірінші құрамдағы шынының термиялық тұрақтылығы 140-160 ºС аралығында екені және химиялық тұрақтылығы бойынша 3-ші гидролитикалық класқа жататыны анықталды. Екінші құрамдағы шынының термиялық тұрақтылығы шамамен 180-200 ºС, оның химиялық тұрақтылығы 3-ші гидролитикалық класқа жатады.

Алынған түрлі-түсті шынының қолдану аймағын анықтау барысында оны керамикалық бұйымдарды қаптауда қолданылатын глазурь ретінде пайдалану мүмкіндігі қарастырылды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1.C. Bedon, X. Zhang, F. Santos, D. Honfi, M. Kozłowski, M. Arrigoni, L. Figuli, D. Lange, Performance of structural glass facades under extreme loads – design methods, existing research, current issues and trends, Construct. Build. Mater. 163 (2018) 921–937, https://doi.org/10.1016/j.conbuildmat.2017.12.153.

2.Silva, J. de Brito, P.L. Gaspar, Service life prediction model applied to natural stone wall claddings (directly adhered to the substrate), Construct. Build. Mater. 25 (9) (2011) 3674–3684, https://doi.org/10.1016/j.conbuildmat.2011.03.064.

3. Ferreira, A. Silva, J. de Brito, I.S. Dias, I. Flores-Colen, Definition of a condition-based model for natural stone claddings, J. Build. Eng. 33 (2021) 101643, https://doi.org/10.1016/j.jobe.2020.101643.

4. Sala, R., Deom, J.-M., 2010. Medieval tortkuls of northern tienshan and mid-low syrdarya, in: Masanov, N.E. (Ed.), Proceedings of the International Conference Almaty 22–23 April 2010, in Commemoration of N.E. Masanov. Almaty, pp. 263–286.

5. Baibosynov, K.B., Baipakov, K.M., Lobas, D.A., 2002. Tortkuli (3) , in: Svod Pamyatnikov Istorii i Kul'tury Respubliki Kazahstan. Jambylskaya Oblast'. RGP «NIPI PMK», Almatry, p. 350

6. Martínez Ferreras, V., Fusaro, A., Gurt Esparraguera, J.M., Arino ˜ Gil, E., Pidaev, S.R., Angourakis, A., 2019. The Islamic Ancient Termez Through the Lens of Ceramics: A New Archaeological and Archaeometric Study. Iran 1–29. https://doi.org/10.1080/ 05786967.2019.1572430.

7. Matin, M., Tite, M., Watson, O., 2018. On the origins of tin-opacified ceramic glazes: New evidence from early Islamic Egypt, the Levant, Mesopotamia, Iran, and Central Asia. J Archaeol Sci 97, 42–66. https://doi.org/10.1016/j.jas.2018.06.011

8. Yeleuov, M., Akymbek, Y., Chang, C., 2014. Sphero-conical vessels of Aktobe medieval ancient settlement. Life Sci J 11, 384–387. https://doi.org/10.7498/aps.63.224101.

9. P. Huovila, U.N.E.P.S. Consumption, R. Branch, Buildings and Climate Change: Status, Challenges, and Opportunities, United Nations Environment Programme, Sustainable Consumption and Production Branch, 2007.

10. T.L. Bergman, A.S. Lavine, F.P. Incropera, D.P. Dewitt, Introduction to Heat Transfer, 6 ed., John Wiley & Sons, Inc., United States of America, 2011.

RESUME

Scientific and technical progress in glass production has gradually expanded the scope of its effective use. In recent years, significant changes have occurred in glassmaking technology. New production methods and ways to improve existing technological processes have emerged, and new areas of glass use have begun to open up. The chemical composition of the product has changed, and various types of glass have been created. In this regard, one of the important issues is the study of methods for obtaining glass with different properties.. According to the results of the study, the obtained colored glass can be used for decorative purposes.

АННОТАЦИЯ

Научно-технический прогресс в производстве стекла постепенно расширил сферы его эффективного использования. За последние годы в технологии изготовления стекла произошли существенные изменения. Появились новые методы производства и пути совершенствования существующих технологических процессов, стали открываться новые области применения стекла. Был изменен химический состав продукта и изготовлены разные виды стекла. В связи с этим изучение способа получения стекла с различными свойствами является одним из важных

вопросов. По результатам исследований полученное цветное стекло можно использовать в декоративных целях.

ӘОЖ 622.7.06
Рабаев Т.К., магистр
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал қ.
Хамзина Б.Е., жетекшісі
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал қ.

ТҰЗ ҚЫШҚЫЛЫМЕН ӨҢДЕУДІҢ ҰҢҒЫМА ТҮБІ АЙМАҒЫНА ӘСЕРІН ТАЛДАУ

ТҮЙІН

Бұл мақалада ұңғымалардың түп аймағын тұз қышқылымен өңдеу қолдануы талданған.

Қабаттың коллекторлық қасиеттерін нашарлататын факторлар мен тұз қышқылды өңдеу кезінде әртүрлі қосылыстардың әсері қарастырылған. Әр түрлі коллекторлар үшін қышқылдық өңдеу әдістері мен тұз қышқылды өңдеуге арналған ұңғымаларды таңдау жүргізілген. Сондай–ақ, тұз қышқылды өңдеуге арналған реагенттер мен химиялық материалдар, қышқыл ерітінділерінің көлемі мен концентрациясы, қышқылдық өңдеуге арналған жабдықтар, тұз қышқылының жұмыс ерітіндісін дайындау процесі сипатталған. Ұңғымаларды тұз қышқылымен өңдеу техникасы және ұңғыма түбін өңдеудің есептеулері берілген.

Түйінді сөздер*: тұз қышқылы, реагенттер, кеуектілік, қабат, ұңғыма.*

Тұз қышқылды өңдеу ұңғымалардағы қабаттың өткізгіштігін арттыру мақсатында кеңінен қолданылатын технология болып табылады. Мұнай мен газ өнеркәсібі үшін ұңғымалардың өнімділігі мен тиімділігі ең маңызды көрсеткіштердің бірі болып табылады. Тау жыныстарының өткізгіштік қасиеттері көбінесе қабаттың химиялық және физикалық құрылымымен анықталады. Әсіресе, карбонатты жыныстар мен әктасты коллекторлар үшін тұз қышқылды өңдеудің тиімділігі ерекше байқалады. Ұңғымалардағы қабаттардың коллекторлық қасиеттері көбінесе уақыт өте келе төмендейді, себебі өнім өндіру кезінде қабаттардың өткізгіштігі азаяды. Мұндай жағдайда тұз қышқылы арқылы өңдеу қабаттың қасиеттерін қайта қалпына келтіруге және мұнай мен газдың ағынын арттыруға мүмкіндік береді. Бұл әдіс әсіресе мұнай-газ кен орындарының тереңдігі мен күрделі геологиялық жағдайында маңызды болып табылады. Қазіргі таңда жаңа технологиялар мен өңдеу әдістерін енгізу мұнай мен газ өндіруді тиімді ету үшін аса маңызды. Тұз қышқылды өңдеудің тиімділігі, оның қабаттарға әсері мен пайдасы, сондай-ақ қолданылатын жабдықтар мен реагенттердің сипаттамасы мұнай және газ саласының дамуында маңызды рөл атқарады. Сондықтан, осы тақырыптың өзектілігі мұнай мен газ кен орындарында тұз қышқылды өңдеудің тиімділігін арттыру, осы әдістерді қолдану барысында туындайтын мәселелерді шешу және жаңа мүмкіндіктерді зерттеу қажеттілігінен туындап отыр. Тұз қышқылды өңдеудің негізгі мақсаты – ұңғыма түбіндегі қабаттың өткізгіштігін арттыру арқылы мұнай мен газдың ағынын жеңілдету. Бұл әдіс әсіресе карбонатты жыныстар мен әктасты коллекторларда тиімді болады, себебі олар қышқылдармен әрекеттесіп, ерігіштік қасиетке ие. Тұз қышқылымен өңдеу кезінде қабаттың құрылымы өзгеріп, өткізгіштігі жоғары арналар пайда болады, бұл өз кезегінде өнімділік қабілетін арттырады. Зерттеудің маңыздылығы тұз қышқылды өңдеу әдісі мұнай мен газ өндіру саласында ұңғымалардың өнімділігін арттыру және қабаттардың өткізгіштік қасиеттерін жақсарту үшін маңызды рөл атқарады. Бұл әдіс қабаттардың құрылымын өзгертіп, олардың өткізгіштігін арттыра отырып, мұнай мен газдың ағынын жеңілдетеді. Тұз қышқылымен өңдеу әсіресе карбонатты жыныстарда тиімді болып табылады. Мақала тұз қышқылды өңдеудің тиімділігін, оның әсерін және қолдану параметрлерін жан-жақты талқылайды, бұл мұнай және газ өндіруші компаниялар үшін өндіріс тиімділігін арттыруда маңызды ақпарат болып табылады.

Тұз қышқылымен өңдеу – мұнай-газ өндіру саласында ұңғымалардың өнімділігін арттыру, қабаттардың өткізгіштігін жақсарту үшін қолданылатын химиялық әдіс. Өңдеу процесі кезінде тұз қышқылы тау жыныстарының құрамындағы кальций карбонатын ерітіп,

ұңғыма түбіндегі аймақта өткізгіштігі жоғары арналар пайда болуына мүмкіндік береді, яғни мұнай мен газдың еркін қозғалысын жеңілдетіп, ұңғыма дебитінің артуына ықпал етеді. Тұз қышқылды өңдеу қабаттың механикалық қасиеттеріне де әсер етеді. Бірақ, қышқылдың концентрациясы мен өңдеу әдістері ұңғыманың геологиялық ерекшеліктеріне сәйкес мұқият таңдалуы керек. Әрбір ұңғыма үшін жеке тәсілдер қолдану қажет, себебі қышқылдық өңдеудің жанама әсерлері, мысалы, қабаттың беріктігінің төмендеуі немесе коррозияның пайда болуы мүмкін. Осы әдіс мұнай мен газ өндіруді тиімді ету үшін маңызды технологиялық құрал болып табылады, бірақ оны қолдану кезінде жоғары бақылау мен дұрыс таңдалған параметрлер қажет [1].

Ұңғымалардың төмен өнімділігінің негізгі себебі, қабаттың табиғи өткізгіштігінің төмендігі мен сапасыз перфорациядан басқа, ұңғыма түбіндегі аймақтың өткізгіштігінің төмендеуі болып табылады. Қабаттың ұңғыма түбіндегі аймағы деп ұңғыма оқпанының айналасындағы қабаттың аумағын атайды, ол ұңғыма құрылысы мен оның кейінгі пайдалануы кезінде әртүрлі процестердің әсеріне ұшырап, қабаттың бастапқы теңгерімді механикалық және физикалық-химиялық күйін бұзады. Өз кезегінде бұрғылау қабаттың айналасындағы тау жыныстарының ішкі кернеулерінің таралуын өзгертеді. Бұрғылау кезінде ұңғымалардың өнімділігінің төмендеуі сондай-ақ ерітіндінің немесе оның фильтратының ұңғыма түбіндегі аймаққа енуі нәтижесінде де орын алады. Фильтраттың қабаттың минералданған суымен әрекеттесуі кезінде ерімейтін тұздардың түзілуі және олардың тұнбаға түсуі, сазды цементтің ісінуі және тұрақты эмульсиялардың бітелуі, ұңғымалардың фазалық өткізгіштігінің төмендеуі мүмкін. Сонымен қатар, терең ұңғымаларда жарылғыш зарядтардың энергиясы үлкен гидростатикалық қысымдардың энергиясымен сіңірілетіндіктен, аз қуатты перфораторларды қолданған жағдайда сапасыз перфорация болуы мүмкін. Ұңғымаларды пайдалану кезінде қабаттық жүйеде термобаралық теңгерімнің бұзылуы және мұнайдан бос газдың, парафиннің және асфальтты-шайырлы заттардың бөлінуі нәтижесінде қабаттың ұңғыма түбіндегі аймағының өткізгіштігінің төмендеуі орын алады, бұл коллектордың кеуек кеңістігін бітеп тастайды. Қабаттың ұңғыма түбіндегі аймағының интенсивті ластануы ұңғымаларда әртүрлі жөндеу жұмыстарын жүргізу кезінде жұмыс сұйықтықтарының енуі нәтижесінде де байқалады. Айдау ұңғымаларының қабылдағыштығы айдалатын суда болатын мұнай өнімдерімен өткізгіштік кеңістіктің бітелуіне байланысты төмендейді. Мұндай процестердің енуі сұйықтықтар мен газдың сүзбелену қарсылығын арттырады, ұңғымалардың дебиті төмендейді және ұңғымалардың өнімділігін арттыру мен олардың қабатпен гидродинамикалық байланысын жақсарту мақсатында ұңғыма түбіндегі аймаққа жасанды әсер ету қажеттілігі туындайды. Әктастар мен доломиттер тұз қышқылында ериді: кальций хлориді, магний хлориді, тұздар – суда жақсы еритін қышқыл тасымалдаушылар, олар қабаттан оңай шығарылады. Көмірқышқыл газы да ұңғымалардан оңай шығарылады, ал 7,6 МПа-дан жоғары қысым кезінде сол суда еріген күйде болады. Тұз қышқылының ерітіндісіндегі оптималды концентрация 10-16% деп қабылданады. Төмен концентрациялы қышқылды қолдану (10%-дан кем) қабатқа көп су айдауды қажет етеді, бұл қышқылды өңдеуден кейін ұңғымаларды игеру процесін қиындатуы мүмкін. Жоғары концентрациялы қышқылды (16%-дан жоғары) қолдану да ұсынылмайды, себебі бұл кеуектілік ортада кальций хлориді мен магний хлоридінің қаныққан жоғары тұтқырлы ерітінділерін түзеді, оларды қабаттан алу қиынға соғады. Сонымен қатар, қышқыл концентрациясының жоғарылауы коррозиялық белсенділікті, эмульсиялану қабілетін арттырады, қышқылдың қабаттық сумен байланыс кезінде тұздардың тұнбаға түсу ықтималдығын, сондай-ақ гипстің еруін жоғарылатады. Өңдеу үшін ең қолайлысы 8-15%-дық тұз қышқылы ерітіндісі болып табылады, мұнда 100 салмақтық бөлшек су ерітіндісіне 8-ден 15 бөлшекке дейін таза тұз қышқылы қосылады. Ұңғымаларды өңдеуге қажетті қышқыл мөлшері қабаттың қуаттылығына, жыныстың химиялық құрамы мен физикалық қасиеттеріне (кеуектілік, өткізгіштік), алдыңғы өңдеулер санына байланысты таңдалады. Орташа алғанда, 1 м өңделетін интервалға 0,4-тен 1,5 м³-ге дейін қышқыл ерітіндісі қолданылады. Қабаттың аз өткізгіштігі мен төмен бастапқы дебиттері бар ұңғымалар үшін ең төменгі қышқыл ерітіндісі көлемі 0,4-0,6 м³ болады. Мұндай коллекторлар үшін қышқыл ерітіндісінің аз көлемі ерітіндінің жоғары концентрациясын қолдану арқылы ішінара өтелуі мүмкін. Жыныстың жоғары өткізгіштігі бар ұңғымалар үшін, орташа қабаттық қысыммен, бастапқы өңдеу үшін қышқыл ерітіндісінің көлемі 0,8-1,0 м³ аралығында болады. Ақырында, бастапқы дебиттері жоғары,

өткізгіштігі үлкен жыныстары бар ұңғымалар үшін қышқыл ерітіндісінің көлемі 1,0-1,5 м³ аралығында болады. Қайталанатын өңдеулерде барлық жағдайларда қышқыл ерітіндісінің көлемі алдыңғы өңдеумен салыстырғанда 20-40%-ға арттырылады [2].

Тұз қышқылды өңдеу карбонатты, жарықшақтармен және кеуекті қабаттарды кез келген қалыңдықта пайдаланатын ұңғымаларда қолданылуы мүмкін. Өңдеудің объектілері болып сапасыз игерілген (бұрғылау немесе күрделі жөндеуден кейін) ұңғымалар және пайдалану процесінде дебитін айтарлықтай төмендеткен ұңғымалар бола алады. Өңдеулер ағымдағы және потенциалды өнімділік коэффициенттерін анықтау негізінде тағайындалады. Айдау ұңғымаларын тұз қышқылын өңдеу үшін келесі талаптарға сай ұңғымаларды таңдау қажет:

ашылған қабаттардың өткізгіштігі 300–600 мДарси және одан жоғары;

ұңғыманың қабылдағыштығы 500 м³/тәулік және уақыт өте келе 100 м³/тәулік және одан төменге дейін төмендеуі;

ұңғыма ағынды болуы тиіс;

ұңғыма сағасындағы арматура мен пайдалану тізбегі саңылаусыздандырылған болуы керек [3].

Тұз қышқылымен өңдеу ұңғымалардың ұңғыма түбіндегі аймақтарын тазалау (фильтрлік бөлігі) және қабаттың ұңғыма түбіндегі аймағының өткізгіштігін арттыру үшін тағайындалады, бұл өз кезегінде өндіру ұңғымаларының дебитін немесе айдау ұңғымаларының қабылдағыштығын арттыруға, сондай-ақ олардың игеру мерзімдерін қысқартуға бағытталған. Тұз қышқылымен өңдеу карбонатты жыныстарды (әктас пен доломиттерді) еріту қабілетіне негізделген, бұл химиялық реакциялар тұз қышқылының жыныстармен әрекеттесу кезінде мынадай түрде өтеді. Тұз қышқылы мен карбонаттар арасындағы реакцияның өнімдері – кальций хлориді ($CaCl_2$) және магний хлориді ($MgCl_2$) суда жақсы ериді. Бұл өнімдер және реакцияға түскен қышқылдың қалдықтары ұңғыманы жуу кезінде бетіне шығарылады. Көмірқышқыл газы (CO_2) қысымға байланысты еркін газ ретінде бөлініп шығады немесе еріген күйде болады. Тұз қышқылы мен карбонатты жыныстар арасындағы реакция және реакция өнімдерінің ұңғыма түбіндегі аймақтан жуу нәтижесінде үлкен қимасы бар кеуектілік арналар түзіледі, бұл қабаттың ұңғыма түбіндегі аймағының өткізгіштігін арттырады, ал бұл өз кезегінде ұңғымалардың өнімділігін (қабылдағыштығын) арттырады [4].

Тұз қышқылының жұмыс ерітіндісін дайындау

Концентрленген тұз қышқылын жұмыс ерітіндісінің белгіленген HCl мөлшеріне дейін сақтау орны (қышқылды база) немесе ұңғыманы өңдеуден бұрын тікелей ұңғыманың жанында араластырады. Заводтардан келетін тұз қышқылының концентрациясы әртүрлі болуы мүмкін, сондықтан қажетті концентрация мен көлемдегі ерітінді алу үшін қанша су мен қышқыл араластыру керектігін дәл есептеу қажет.

1 м³ жұмыс ерітіндісін қажетті концентрацияда алу үшін қажетті тауарлық қышқылдың көлемі Vm, көлемдік бірліктермен, келесі формула бойынша есептеледі:

$$V_m = \frac{1}{1 - \frac{\rho_m - \rho_з}{\rho_з - 1000}} = \frac{\rho_з - 1000}{\rho_m - 1000}$$

немесе кез келген көлемдегі текше метрлер үшін

$$V_m = п \cdot \frac{\rho_з - 1000}{\rho_m - 1000},$$

мұнда V_m – тауарлық қышқылдың көлемі; P_m – тауарлық қышқылдың тығыздығы, кг/м³; $P_з$ – дайын ерітіндінің тығыздығы, кг/м³ ($P_з$ жұмыс ерітіндісіндегі HCl пайыздық құрамына байланысты анықталады). Белгіленген концентрациядағы HCl ерітіндісін дайындау үшін тауарлық қышқыл арнайы мөлшерленген сыйымдылығы бар ыдыстарда сұйылтылады. Есептеуге сәйкес ыдысқа алдымен су құйылады, содан кейін концентрленген тауарлық қышқыл құйылып, кейін барлық қажетті қоспалар (ингибиторлар, БӘЗ және т.б.) қосылады. Реагент-ингибиторлар мен БӘЗ қоспалары әдетте соншалықты аз мөлшерде болады, сондықтан осы реагенттердің көлеміне түзетулер енгізілмейді.

Тұз қышқылымен өңдеу ұңғымаға қышқыл ерітіндісін айдау арқылы ұңғыманың түп маңы аймағын ластанулардан тазарту және өнімділігін арттыруға мүмкіндік береді. Үдеріс ұңғыманы дайындаудан басталады: құм, лай және коррозия өнімдерінен тазартылып, кеуектілік кеңістікте ластанудың алдын алу үшін қышқылды ванна жүргізіледі. Содан кейін жабдық орнатылады, тексерулер жүргізіледі және қышқыл алдымен құбырларға, кейін қабатқа айдалады. Жағдайларға байланысты әртүрлі әдістер қолданылады: қышқылды сорғымен немесе өз ағынымен айдау, көпқабатты қабаттар үшін кезең-кезеңмен өңдеу, өткізгіштігі төмен жыныстар үшін екі сатыдан тұратын өңдеу. Қышқыл қабатқа айдалып болғаннан кейін ұңғыма реакцияға қалдырылып, содан кейін пайдалануға беріледі. Газ ұңғымалары үшін де ұқсас әдістер қолданылып, қышқылды өңдеуді қысыммен жүргізу мүмкіндігі бар [5].

Қортындылай келе, негізгі әдіс ұңғыманың түп маңы аймағын өңдеу үшін карбонатты жарылған кеуекті коллекторлары бар ұңғымаларды тұз қышқылымен өңдеу болып табылады. Тұз қышқылымен карбонатты қабатқа әсер ету үшін әртүрлі тәсілдер қолданылады (ванналар, қарапайым қышқылдық өңдеулер, терең бағытталған, интервал бойынша және т.б.).

Көптеген тұз қышқылымен өңдеулер ұңғымалардың жиегіне жақын аймақтың өткізгіштігін жақсартуға мүмкіндік береді. Ұңғыманың терең аймақтарындағы өңдеу белгілі бір қиындықтар туғызады, себебі тұз қышқылын қабаттың тереңдігіне жеткізу мүмкін емес. Карбонатты құрамдағы қабатта қышқылдың жоғары реакция жылдамдығының нәтижесінде жиегіне жақын аймақтан су бөлініп, ол қышқылдың келесі партиясымен қабаттың тереңдігіне жылжиды.

Көптеген қабатты тұз қышқылымен өңдеу әдістерін қолданғанда, қышқыл қабаттың дренажды аймақтарымен сіңіріледі, ал жұмыс істемейтін аймақтар өңделмей қалады. Бұл қайталанатын тұз қышқылымен өңдеулердің төмен тиімділігін түсіндіреді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Боярчук А.Ф., Кереселидзе В.П. Изучение особенностей проникновения в коллекторы известково-битумных растворов // Нефтяное хозяйство, 1983. – № 11. – С. 25–27.

2. Викторин В.Д., Лычков Н.П. Разработка нефтяных месторождений, приуроченных к карбонатным коллекторам. – М. : Издательство Недра, 1980. – 202 с.

3. Зарипов С.З. Применение жидкостей для задавливания скважин при их ремонте // Обзорная информация, серия «Техника и технология добычи нефти». – М. ВНИИОЭНГ, 1981. – Вып. 2.

4. Применение солянокислотной обработки призабойных зон скважин. – URL : http://knowledge.allbest.ru/geology/2c0b65625b3bd68b4d43a89521206d27_0.html

5. Кудинов В.И., Сучков Б.М. Интенсификация текущей добычи нефти // Нефтяное хозяйство, 1990. – № 7. – С. 63–66.

АННОТАЦИЯ

В этой статье анализируется применение обработки призабойных зон скважин соляной кислотой. Рассмотрены факторы, ухудшающие коллекторские свойства пласта, и влияние различных соединений при соляной кислотной обработке. Проведен выбор методов кислотной обработки для различных коллекторов и выбор скважин для обработки соляной кислотой. Также описаны реагенты и химические материалы для соляной кислотной обработки, объем и концентрация кислотных растворов, оборудование для кислотной обработки, процесс приготовления рабочей соляной кислоты. Приведены техника обработки скважин соляной кислотой и расчеты для обработки призабойных зон скважин.

RESUME

This article analyzes the use of hydrochloric acid treatment for the bottom zone of wells. The factors that impair the reservoir properties of the formation and the effects of various compounds during hydrochloric acid treatment are discussed. Methods of acid treatment for different collectors and the selection of wells for hydrochloric acid treatment are presented. The article also describes reagents and chemical materials for hydrochloric acid treatment, the volume and concentration of acid

solutions, equipment for acid treatment, and the process of preparing the working acid solution. The techniques for well acidizing and calculations for bottom hole treatment are provided.

УДК 621.892: 621.81
Садбеков Р., студент
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана, г. Уральск
Мурзагалиева А.А., руководитель
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана, г. Уральск

СМАЗКА КАК ЭФФЕКТИВНЫЙ ПУТЬ ОБЕСПЕЧЕНИЯ НАДЕЖНОСТИ И ДОЛГОВЕЧНОСТИ ДЕТАЛЕЙ МАШИН И МЕХАНИЗМОВ

АННОТАЦИЯ

Современные смазочные масла представляют собой сложные композиции, состоящие из базовой основы и пакета функциональных присадок. В качестве основы смазочных жидкостей традиционно используются минеральные базовые масла нефтяного происхождения либо синтетические жидкости, полученные химическим путём, а также их смеси. От смазочных жидкостей требуются строго определённые физико-химические характеристики, гарантирующие их работоспособность в заданных условиях. Другие важные свойства: низкотемпературная текучесть, термоокислительная стабильность, вязкость и индекс вязкости. В этой статье рассматривается обзор состава современных смазочных жидкостей, их физических и химических свойств, рассматривает существующие классы и технологии производства, основные области применения в нефтегазовой отрасли, а также новейшие разработки и экологические аспекты, связанные с их использованием.

Ключевые слова: *смазка, смазочные материалы, присадки, нефтегазовое оборудование, износ, коррозия*

Введение. Смазочные жидкости – это неотъемлемые элементы машин и механизмов, играющие роль «кровеносной системы» оборудования. Их главная задача заключается в формировании тончайшей масляной плёнки между движущимися деталями, тем самым снижая трение и износ. Однако функции смазочных масел этим не ограничиваются: в процессе работы они одновременно выполняют роли охладителя, антикоррозионной защиты, а также смывают продукты износа и отложения с рабочих поверхностей. Благодаря такому многофункциональному действию, качественные смазочные жидкости обеспечивают надёжную и долговечную работу буровых установок, насосов, компрессоров и прочего оборудования нефтегазовой промышленности даже в экстремальных условиях. Настоящая статья представляет обзор состава современных смазочных жидкостей, их физических и химических свойств, рассматривает существующие классы и технологии производства, основные области применения в нефтегазовой отрасли, а также новейшие разработки и экологические аспекты, связанные с их использованием[1].

Современные смазочные масла – это сложные составы, включающие базовую основу и комплекс функциональных присадок. Основная доля (75–99%) приходится на базовое масло, а остальное (1–25%) – на присадки. База определяет ключевые характеристики масла (вязкость, термостойкость), а присадки улучшают эти свойства или добавляют новые функции.Химический состав базового масла определяет качество смазочной жидкости: важны низкое содержание серы и гетероатомов, высокая доля насыщенных углеводородов и оптимальная вязкость. В качестве основы используют минеральные масла из нефти, синтетические жидкости или их смеси.

Минеральные масла получают из нефтяных фракций в процессе переработки. Они представляют собой смеси углеводородов: парафиновых, нафтеновых, ароматических и смешанных. Помимо этого, содержатся следы гетероатомных соединений. Состав зависит от типа нефти и степени очистки. Избыток ароматики снижает индекс вязкости, а парафины повышают температуру застывания. Некоторые вещества, например эфирные базы, биоразлагаемы и пожароустойчивы. Часто применяют комбинации компонентов: дорогие ПАО

и эфиры смешивают с минеральными маслами для снижения стоимости и улучшения растворимости присадок.

Материал и методы исследования. По международной классификации API базовые масла делятся на 5 групп:

I: "Обычные" минеральные масла селективной очистки, с высоким содержанием серы и низким индексом вязкости.

II: Минеральные масла гидроочистки/гидрокрекинга с улучшенной структурой и окислительной стабильностью.

III: Высокоочищенные минеральные базы с повышенным индексом вязкости, применяются в полусинтетических и "синтетических" маслах.

IV: Полиальфаолефины (PAO), синтетические масла с высоким индексом вязкости и стабильностью в широком диапазоне температур.

V: Прочие основы (эфиры, полиалкиленгликоли, силиконы и др.) с особыми свойствами (биоразлагаемость, пожаростойкость).

В реальных продуктах часто смешивают разные базовые компоненты для оптимизации стоимости и свойств.

Присадки — органические или органо-металлические соединения, добавляемые в базовое масло для улучшения его характеристик. Они составляют до 15% смазочных жидкостей. Основныегруппы:-антиокислительные замедляют окисление. Противоизносные и противозадирные — образуют защитные слои. Детергенты и дисперсанты — нейтрализуют кислоты и удерживают частицы. Модификаторы вязкости — уменьшают зависимость вязкости от температуры. Депрессорные-понижают температуру застывания. Противопенные— подавляют пенообразование. Эффективность смазки зависит от сбалансированной комбинации присадок. Физико-химические свойства смазочных масел. От смазочных жидкостей требуются строго определённые физико-химические характеристики, гарантирующие их работоспособность в заданных условиях. К ключевым показателям относятся: вязкость и индекс вязкости. Вязкость масла должна быть достаточной для создания прочной плёнки, но не слишком высокой, чтобы избежать потерь на трение. В нефтегазовом оборудовании используются масла разных классов вязкости в зависимости от температуры и нагрузок. Индекс вязкости показывает, как вязкость изменяется с температурой: высокий VI обеспечивает стабильность вязкости. Для широкого диапазона температур используют качественные базовые масла и полимерные загустители. Минеральные масла имеют VI около 95–100,синтетические–более130[1-3].

Низкотемпературная текучесть. Параметры, характеризующие поведение масла на морозе – температура помутнения (начала кристаллизации парафинов) и температура застывания (pour point, полная потеря текучести). Масло для северных условий должно сохранять способность к перекачиванию при отрицательных температурах, что достигается подбором базы с низким содержанием высокоплавких парафинов (например, нафтеновые или синтетические основы) и использованием депрессорных присадок. Термоокислительная стабильность масла важна для предотвращения окисления, образования кислот и смол, что может вызывать коррозию и отложения. Она обеспечивается чистотой базового масла и добавлением антиокислительных присадок. Высокая температура вспышки>200°Cуказывает на безопасность масла при нагреве. Синтетические основы ПАО имеют более высокий температурный диапазон и стабильность по сравнению с минеральными маслами Другие важные свойства. Плотность и химическая инертность масла влияют на совместимость с материалами (резины, пластики). Антикоррозионные свойства определяют, насколько масло препятствует ржавлению стальных деталей – здесь помогают ингибиторы коррозии и нейтрализующие присадки (детергенты). Демульгирующие свойства важны для разделения воды: в нефтегазовом оборудовании неизбежен контакт масел с водой (конденсат, окружающая среда), и хорошее масло должно быстро отделять воду, поддерживая смазочную плёнку. Пенообразование нежелательно, поэтому низкая склонность к вспениванию – ещё один параметр, контролируемый рецептурой. Наконец, кислотное число (TAN) и щелочное число (TBN) применяются для моторных масел: они отражают, соответственно, накопление кислотных продуктов и резерв щёлочи для нейтрализации кислот, что важно в двигателях, но в

контексте чисто механического оборудования нефтегазовой отрасли эти показатели менее критичны[4-6].

Технология производства смазочных масел. Производство смазочных жидкостей – технологически сложный процесс, включающий глубокую переработку нефти и точное смешение компонентов. Упрощённо его можно разделить на два этапа: получение базового масла с требуемыми свойствами и приготовление готового продукта путём добавления присадок.

Основные области применения в нефтегазовой отрасли

В индустрии нефти и газа смазочные жидкости применяются повсеместно – от добычи и бурения скважин до переработки и транспортировки. Можно выделить несколько ключевых направлений использования смазочных масел в данной отрасли: Двигатели и энергетическое оборудование. На месторождениях используются двигатели внутреннего сгорания, включая дизельные генераторы и двигатели транспортной техники. Для их смазки применяются высококачественные моторные масла с повышенной вязкостью и специальными присадками. Например, для газопоршневых двигателей на попутном нефтяном газе нужны масла с высокими моюще-нейтрализующими свойствами из-за агрессивных кислот, образующихся при сгорании газа с сероводородом.

Гидравлические системы. Буровые установки и системы управления ПВО используют гидравлические жидкости, которые должны работать в широком диапазоне температур и выдерживать высокие давления. Применяются синтетические масла класса HV для стабильной вязкости. Важно также следить за фильтруемостью и чистотой масел, чтобы не забиватьклапаны[7-8].

Редукторы и трансмиссии. Вращающееся оборудование – насосы, компрессоры, буровые лебёдки, топ-драйвы – содержит редукторы, зубчатые и червячные передачи, требующие постоянной смазки. Для них применяются редукторные (гиревые) масла – как правило, повышенной вязкости, с противоизносными и противозадирными EP-присадками (например, соединениями серы и фосфора) для защиты зубьев шестерен под экстремальными нагрузками. В зависимости от условий, могут использоваться минеральные или синтетические редукторные масла; синтетические (например, на основе ПАО или поли-гликолей) предпочтительны при очень высоких нагрузках или температурных колебаниях, так как обеспечивают лучшую стабильность пленки и более длительный срок службы.

Новейшие разработки и современные тенденции

Научно-технический прогресс значительно изменяет мир смазочных материалов. В последние годы наблюдаются несколько ключевых тенденций в развитии смазочных жидкостей, направленных на повышение эффективности и экологичности:

Ионные жидкости. В качестве альтернативы традиционным углеводородным маслам исследуются ионные жидкости – органические соли, жидкие при комнатной температуре. Ионные жидкости привлекают внимание из-за крайне низкой испаряемости (нулевого давления пара), негорючести и высокой термической стабильности. Они способны работать при экстремально высоких температурах и нагрузках, где обычные масла разрушаются. Кроме того, варьируя структуру катиона и аниона, можно целенаправленно “настраивать” их свойства – от смазывающей способности и полярности до совместимости с разными материалами. Эксперименты показали, что некоторые ионные жидкости превосходят коммерческие масла по противоизносным характеристикам в контакте металл-металл. Пока что препятствием остаётся высокая стоимость этих веществ и недостаточная изученность долгосрочного поведения, поэтому на практике их рассматривают скорее как высокоэффективные присадки или компоненты для особых случаев. Тем не менее, в перспективе ионные жидкости могут занять свою нишу в смазке узлов, где требуются уникальные сочетания свойств[9-10].

Биосинтетические и экологичные масла. Под давлением экологических требований растет интерес к биоразлагаемым смазочным жидкостям, включая биоосновanные масла из возобновляемого сырья. Современные методы химической модификации и антиоксидантные присадки повысили термостабильность природных масел, что сделало их пригодными для использования в различных областях, особенно там, где возможны утечки. На рынке также появились биосинтетические продукты, сочетающие экологичность и высокие

эксплуатационные характеристики. Ожидается, что доля смазочных материалов на основе возобновляемых компонентов будет расти с ужесточением экологических норм

“Умные” системы смазки. Цифровизация затрагивает и область трибологии. Современные интеллектуальные системы смазки внедряют датчики и элементы IoT (Internet of Things) для мониторинга состояния масла в реальном времени. Датчики, установленные в масляной системе, могут отслеживать вязкость, температуру, диэлектрическую проницаемость (которая коррелирует с загрязнением), содержание воды и частиц. Полученные данные передаются в системы прогнозирования, что позволяет реализовать предиктивное обслуживание – замена масла или оборудования проводится не по жёсткому графику, а по фактическому состоянию, до возникновения аварии. Хотя такие системы относятся скорее к эксплуатации, чем к самому составу смазочных жидкостей, они влияют на требования к маслам: так, возрастает значение стабильности свойств во времени и совместимости с различными сенсорами.

Самовосстанавливающиеся смазки. Инновационная идея, находящаяся на стадии исследований, – самовосстанавливающиеся (self-healing) масла. Концепция состоит в том, что в масло вводятся микрокапсулы с реагентами, которые раскрываются при определённых условиях (например, при повышенном износе, когда повышается температура или появляются продукты износа) и выпускают «ремонтирующую» добавку. Таким образом, масло могло бы автоматически восстанавливать утраченные свойства – к примеру, возобновлять противоизносные компоненты или нейтрализовать внезапный приток продуктов окисления. Хотя практическая реализация таких смазок ещё впереди, исследования в этом направлении демонстрируют стремление отрасли к максимально автономным и надёжным составам [11-12].

В целом, современные тенденции развития смазочных жидкостей в нефтегазовой (и в целом машиностроительной) отрасли можно охарактеризовать двумя словами: эффективность и экологичность. Улучшение эффективности – это снижение трения и износа (нанотехнологии, новые присадки), продление срока службы масла (антиоксиданты, стабилизаторы, самовосстановление) и адаптация к более жёстким условиям (ионные жидкости, синтетические базы). Экологичность – это снижение токсичности и накопления вредных веществ в окружающей среде, переход к возобновляемым ресурсам и улучшение утилизации.

Экологические аспекты

Использование смазочных материалов вызывает экологические проблемы. Минеральные масла медленно разлагаются и накапливаются в почве и водоёмах, нанося вред экосистемам. Нефтепродукты токсичны для водной флоры и фауны, а некоторые компоненты канцерогенны. В нефтегазовой отрасли высок риск утечек, особенно в сложных условиях. Поэтому экологическая безопасность смазочных масел является приоритетом для предприятий. Рассмотрены основные аспекты экологичности
Токсичность и безопасность состава. На этапе разработки состава учитывается токсикологический профиль компонентов. Опасные соединения, такие как хлорорганические присадки и тяжёлые металлы, выводятся из употребления. Ищутся менее токсичные аналоги противоизносных присадок на основе цинка и фосфора. Также акцентируется внимание на снижении выбросов летучих органических соединений и безопасной переработке отходов. Утилизация и переработка отработанных масел. Важно предотвращать попадание использованных смазочных жидкостей в природу, так как отработанные масла содержат токсичные примеси и продукты износа. Ненадлежащая утилизация загрязняет окружающую среду и угрожает здоровью. Поэтому в многих странах отработанные масла собирают для регенерации или сжигания. Регенерация позволяет вернуть масло в оборот, снижая потребность в свежей нефти. Нефтегазовые компании внедряют программы «нулевого сброса» для безопасной утилизации использованных масел.

Заключение. Смазочные жидкости играют критически важную роль в бесперебойной работе нефтегазового оборудования, обеспечивая снижение трения, защиту от износа и коррозии, охлаждение и очистку узлов машин. Будучи высокотехнологичными продуктами нефтехимии, современные смазочные масла представляют собой тщательно сбалансированные композиции из базовых основ и присадок, составленные с учётом требуемых физико-химических свойств. Разнообразие условий эксплуатации в нефтегазовой отрасли диктует широкий спектр применяемых масел – от тяжёлых редукторных до лёгких гидравлических, от

минеральных до полностью синтетических. Тенденции развития смазочных материалов чётко ориентированы на повышение эксплуатационных характеристик (через новые виды основ, наноприсадки, интеллектуальные системы мониторинга) и на улучшение экологической совместимости (разработка биоразлагаемых и нетоксичных составов, организация замкнутого цикла использования). Можно ожидать, что дальнейший прогресс в химии и трибологии принесёт ещё более долговечные, эффективные и экологически безопасные смазочные жидкости, что, в свою очередь, повысит надёжность и устойчивость нефтегазовой отрасли в целом [10-12].

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Трибология. Смазочные материалы и технические жидкости / под ред. Г. В. Верещагина. — М. : Машиностроение, 2015. — 456 с.
2. Дубровин А. А. Курс лекций по смазочным материалам. — СПб. : Политех, 2019. — 240 с.
3. Попков В. А. Технология переработки нефти и газа. — М. : Химия, 2020. — 384 с.
4. Власов О. Б. Смазочные материалы: классификация, свойства, применение. — Екатеринбург : УрФУ, 2021. — 310 с.
5. Козлов А. Ю. Современные синтетические и полусинтетические масла. — Казань : КНИТУ, 2017. — 275 с.
6. Горбунов А. Н., Гречишников В. В. Технология смазочных материалов и жидкостей. — М. : Машиностроение, 2010. — 292 с.
7. Ратников В. Н., Ведерников В. М. Смазочные жидкости и материалы: свойства, применение, технологии. — СПб. : Профессия, 2013. — 336 с.
8. Яковлев В. Л. Смазочные жидкости: фундаментальные основы, методы испытаний, технологии производства. — М. : Наука, 2014. — 360 с.
9. Тараненко И. М. Смазочные вещества и масла: физико-химические основы и производство. — Харьков : ХНУ, 2005. — 298 с.
10. Sundararajan T., Bhushan B. Friction and Wear of Materials. — New York : Wiley, 2006. — 400 p.
11. Bühler M. J. Nanomechanics of Materials. — Berlin : Springer, 2007. — 378 p.
12. Petrovic Z. S., Bajic A. Lubricants and Lubrication: Advances and Applications. — Amsterdam : Elsevier, 2017. — 420 p.

ТҮЙІН

Қазіргі заманғы майлау майлары - бұл негізгі негізден және функционалды қоспалар пакетінен тұратын күрделі композициялар. Майлау сұйықтықтарының негізі ретінде дәстүрлі түрде мұнай тектес минералды негіз майлары немесе химиялық жолмен алынған синтетикалық сұйықтықтар, сондай-ақ олардың қоспалары қолданылады. Майлау сұйықтықтарынан белгілі бір жағдайларда олардың жұмысына кепілдік беретін қатаң анықталған физикалық-химиялық сипаттамалар қажет. Басқа маңызды қасиеттер: төмен температураның өтімділігі, жылу тотығу тұрақтылығы, тұтқырлық және тұтқырлық индексі. Бұл мақалада қазіргі майлау сұйықтықтарының құрамына, олардың физикалық және химиялық қасиеттеріне шолу қарастырылады, қолданыстағы сыныптар мен өндіріс технологияларын, мұнай-газ саласындағы негізгі қолдану салаларын, сондай-ақ оларды қолдануға байланысты соңғы әзірлемелер мен экологиялық аспектілерді қарастырады.

RESUME

Modern lubricating oils are complex compositions consisting of a basic base and a package of functional additives. Mineral base oils of petroleum origin or synthetic liquids obtained by chemical means, as well as their mixtures, are traditionally used as the basis of lubricating fluids. Strictly defined physico-chemical characteristics are required from lubricating fluids to ensure their performance under specified conditions. Other important properties are low temperature fluidity, thermal and oxidative stability, viscosity and viscosity index. This article reviews the composition of modern lubricants, their physical and chemical properties, examines existing classes and production

technologies, the main areas of application in the oil and gas industry, as well as the latest developments and environmental aspects related to their use.

ӘОЖ 55.3179
Салауат М.; студент
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал қ.
Купешова А. С., ғылыми жетекшісі
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал қ.

БОР ДӘУІРІ КЕЗЕҢІНДЕГІ БОР ТАУЛАРЫНЫҢ БЕЛЕМНИТТЕРІ МЕН ТЕҢІЗ КІРПІЛЕРІН ПАЛЕОНТОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУІ

ТҮЙІН

Бұл мақалада Бор дәуіріне қысқаша сипаттамасы, сол кезеңдегі өсімдіктер мен жәндіктердің даму тарихы қарастырылған. Осы кезеңің басты палеонтологиялық көрсеткіші белемниттер мен теңіз кірпілерінің таралуы, олардың өмір сүру және климаттық жағдайлары қарастырылған.

Түйінді сөздер: *мезозой, бор, брахиоподтар, аммониттер, белемниттер, теңіз кірпілері.*

Бор кезеңі 145 миллион жыл бұрын басталды. Ол өз атауын сол уақытта теңіз түбінде жинақталған жұмсақ ақ әктас күшті қабаттары борға байланысты. Осы кезеңде гүлді өсімдіктер пайда болып және дами бастады, бұл планетадағы жәндіктердің санын едәуір арттырды[1].

Сол уақытта теңіздерде көптеген омыртқасыздар өмір сүрді: маржан, бризоан, брахиоподтар, теңіз кірпілері, цефалоподтар – аммониттер және белемниттер[1]. Балықтардың, әсіресе сүйектілердің дамуының жаңа кезеңі болды. Бор дәуірінде алғашқы плацентарлы сүтқоректілер де пайда болды.

Динозаврлар үшін өркендеу дәуірі келді, олардың саны мен әртүрлілігі айтарлықтай өсті. Көптеген ерекше динозаврлар пайда болды, мысалы, сауролофты қамтитын шөпқөректі үйрек мұрынды адрозаврлар. Олардың жақтары қуатты шөп шабатын машиналардан жақсы жұмыс істеді, ал тістері — мыңға жуық-арнайы тіс цементімен бекітілген. Адрозаврдың қозғалмалы жоғарғы бөлігі тістердің тілден үртына және артқа сырғуына мүмкіндік берді. Бұл шайнау әдісі басқа жануарларда болған жоқ[2].

Птерозаврлар теңіздердің үстіндегі бұлттарда қалқып жүрді, олардың көпшілігі қазіргі құстарға қарағанда жеңіл болды. Ең үлкен птеранодонның салмағы қанаттарының ұзындығы 8 метр болатын 20 келі ғана болды. Птерозаврлар бүкіл өмірін дерлік ұшумен өткізді және Альбатрос сияқты төмен түспей ұйықтады.

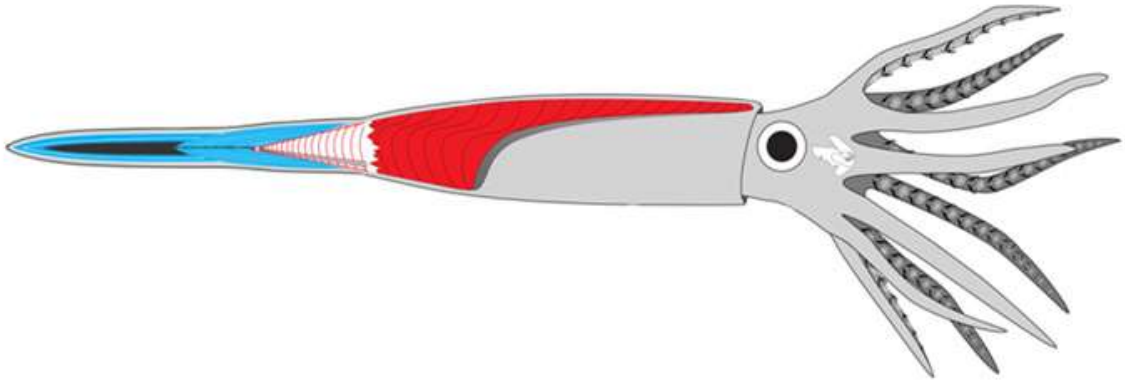
Мезозой дәуіріндегі соңғы бор кезеңі 65 миллион жыл бұрын көптеген түрлердің жаппай жойылуымен аяқталды. Оның орнына кайнозой дәуірінің палеоген кезеңі келді.

Теңіз омыртқасыздарының алуан түрлілігі өте үлкен болды. Юра кезеңіндегідей, аммониттер мен белемниттер, брахиоподтар, қос жарнақтылар және теңіз кірпілері өте кең таралған. Қосжарнақты моллюскалардың ішінде теңіз экожүйелерінде юраның соңында пайда болған рудисттер үлкен рөл атқарды – моллюскалар жалғыз коралдарға, олардың бір жапырағы кубокқа ұқсайды, ал екіншісі оны ерекше қақпақ ретінде жауып тұрады.

Бор кезеңінің соңында аммониттер арасында көптеген гетероморфты формалар пайда болды. Гетероморфтар бұрын триаста пайда болған, бірақ бордың соңы олардың жаппай пайда болу уақыты болды. Гетероморфты аммониттердің раковиналары классикалық спираль тәрізді бұралған қабықтарына ұқсамады. Бұл соңында ілгегі бар спиральдар, әртүрлі шиеленістер, түйіндер, оралмаған спиральдар болуы мүмкін. Палеонтологтар мұндай формалардың пайда болу себептері мен олардың өмір салтын бірыңғай түсіндіруге әлі келген жоқ[3].

Қазіргі заманғы сегізаяқтар мен кальмарлар теңіздерде өмір сүрген, палеонтологтар олар юраның соңында пайда болған деп санайды, бірақ қабықтардың болмауына байланысты палеонтологиялық қалдықтарда сирек сақталған. Олар аммонит пен белемнит туыстарының

жойылуына ықпал етті ме, әлде әлемдік дағдарыстан кейін бос орынды алды ма, оны әлі білмейміз. Белемиттердің көпшілігі судың температурасын 12-25°С аралығында өмір сүрген[4].

Сурет 1- Белемниттің қайта құру бейнесі

Бор кезеңінде материктердің бөлінуі жалғасты. Лауразия мен Гондвана бөліктерге бөлінді. Оңтүстік Америка мен Африка бір-бірінен алыстап, Атлант мұхиты кеңейіп, кеңейе түсті. Африка, Үндістан және Австралия да ыдырай бастады.

Белемниттер (Belemnitida) - раковинаішілік цефалоподтардың (Coleoidea кіші класы) толығымен жойылған отряды. Белемниттер-қазіргі сегізаяқтардың, маргариткалардың және кальмардың алыс туыстары. Жойылған цефалоподтардың ішінде белемнотеутидтер (Belemnoteuthina - белемниттер мен кальмарлар арасында орналасқан), фрагмотеутидтер (Phragmoteuthida) және аулакоцератидтер (Aulacoceratida) ең жақындары[5].

Белемниттердің анатомиясы мен өмір салты салыстырмалы түрде жақсы зерттелген. Белемниттер мезозой теңіздерінде қазіргі кальмардың экологиялық орнын алып жатқан белсенді жыртқыштар болды. Олардың қолдарында тайғақ көрегін ұстауға көмектесетін ілмектер болғаны белгілі, ал кейбір түрлердің еркектерінде аналықтарды ұстауға арналған арнайы үлкен мегаонихиттер болған. Белемниттер өз кезегінде балықтардан птерозаврларға дейін әртүрлі жыртқыштардың құрбаны болды. Көптеген заманауи колеоидтар сияқты, олар жұмсақ тіндердің регенерациясына қабілетті болды және олардың рострларының жарақаттарына қарағанда өте берік. Ростралар жартысында сынған және майысқан, тіпті біреудің артқы жағы шағып алынған[6].

Белемниттердің жұмсақ денесінің іздері белгілі. Олардың он қолы болды (оның бір жұбын арнайы шатырларға айналдыруға болады), дененің кальмар тәрізді құрылымы, дененің өткір ұшында қанаттары болды. Белемниттердің кейбір ұрпақтарында қолдары мен шатырларында ілмектер орналасқан. Көптеген белемиттерге тән қасиет - ішкі кальцит құрылымды - ростр. Бұл қазба күйінде жақсы сақталатын ростралар. Тұтастай алғанда, белемниттердің ішкі қабығы үш бөлікке бөлінді: доральді жағындағы жұқа табақша (простр), камераларға бөлінген фрагмокон және дененің артқы жағындағы ростр, сонымен қатар фрагмоконның артқы жағын қамтиды. Рострдың пішіні әр түрлі белемниттерде айтарлықтай өзгереді. Олардың көпшілігінде бұл өте массивті, бірақ кейбіреулері, керісінше, азаяды, бұл фрагмокон бетіндегі жұқа қабық[7].

Бұл рострды көбінесе белемниттердің фотосуреттерінен көруге болады, бірақ оларды көбінесе "белемниттер"деп атайды. Ежелгі уақытта ростралар "қарғыс атқан саусақтар" немесе "найзағай жебелері"деп аталды. Ростр денені көлденең күйде суда теңестіру үшін қажет деп саналады - жануардың басы мен шатырларына қарсы салмақ ретінде және қозғалысты жақсы басқару үшін - өткір ұшымен алға қарай жүзіп бара жатқан белемнит бүйірден екінші жаққа бұлғап кетпеуі үшін. Сондай-ақ, ростр қанаттарға тірек болды. Кейбір белемниттердегі рострдың жойылу себептері әлі жақсы түсінілмеген.

Сурет 2 – Палеонтологиялық табылған қалдық

Белемниттер ерте юрада пайда болды. Көптеген дереккөздерде сіз белемниттер карбонда немесе пермьде пайда болған сияқты ақпаратты таба аласыз, бірақ бұл танысу жасын анықтаудағы қателіктермен немесе белемниттер деп нақты кім саналатыны туралы әртүрлі түсініктермен байланысты[8].

Белемниттер белсенді жыртқыштар болды. Юра қабаттарындағы рострлардың санына қарағанда, олар негізінен қазіргі кальмарға ұқсас өмір сүрген – мөлшері мен жасы бірдей белемниттер үлкен отар құрып жүзіп жүрген. Бірақ кальмар сияқты, олардың арасында жалғыз жүретін түрлері де болуы мүмкін.

Аммониттер сияқты, олар негізінен мезозойдың соңында ұлы жойылу дәуірінен аман қалған жоқ. Алайда, кейбір зерттеушілер белемниттерден (немесе олардың жақын туыстарынан) қазіргі заманғы спирула немесе тіпті кейбір кальмар пайда болуы мүмкін деп санайды. Белемниттердің қалдықтарын минерал ретінде зерттесек, олар таза (97% құрамы) арагонит, қоспа ретінде бірге кездеседі: алтын, күміс, темір, магний, марганец. Сондай-ақ, мырыш, қалайы, кремний болуы мүмкін[9].

Теңіз кірпілерінің сүйектерінің басты ерекшелігі-орталық нүктеден алшақтап, өзіне тән бес жапырақшалы үлгіні құрайтын қабығында бес амбулакрарияның болуы.

Сурет 3 – Бор тауларынан бабылған Теңіз кірпісі

Теңіз кірпілерінің ең алғашқы қазбалары шамамен 450 миллион жыл бұрын ордовиктің соңғы кезеңінен басталады, бұл топта қазбаға бай қалдықтары бар: олардың кальцит тақталарынан тұратын қатты қабықтары және олардың инелері сол кезден бастап барлық кезеңдердегі тау жыныстарында кездеседі. палеозой дәуіріндегі эхиноидтарда жұқа үлгілер болды және олардың қазбалары көбінесе толық емес, ламелла топтарынан немесе жеке тікенектерден тұрады. Кейінгі эхиноидтар сенімді сынақтардан өтті және жақсы қазылды, әдетте сынақтан бөлінген тікенектермен, эхинодермалардың қалдықтары юра және бор дәуіріндегі жыныстарда, әсіресе кеп бор дәуірінде жиі кездеседі[10].

Англияның оңтүстігіндегі Довердегі ақ жартастарда онда кездесетін теңіз кірпілерінің қалдықтарын олар орналасқан әртүрлі бор қабаттарын анықтау үшін пайдалануға болады. Себебі олар басқа тасқа айналған жануарлармен салыстырғанда салыстырмалы түрде көп және жақсы сақталған және оларды жасына қарай түріне қарай ажыратуға болады[11]

Осы белемниттер мен теңіз кірпелері бір кезеңде өмір сүрген, қазіргі Бор таулары кезінде теңіз түбі болғаны нақты көрініп тұр.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Родимин, Е. М. Чертов пальц / Е. М. Родимин. — М. : РИПОЛ классик, 2011. —10 с.
2. Белемниты [Электронный ресурс] // Палеонтологический портал. 3. Аммонит.ру 14.01.2016: http://www.ammonit.ru/fossil/76.htm.
3. Белемниты и где они обитают [Электронный ресурс] //https://www.livemaster.ru/topic/3078657-belemnity-i-gde-oni-obitayut
4. О.С. Дзюба «Белемниты (Cylindroteuthidae)и биостратиграфия средней и верхней юры Сибири» автора
5. Комаров В. Н. О неполноте геологической летописи. Статья 2. Об успехах в сокращении неполноты и не только // Известия вузов. Геология и разведка. 2010; 4: 3–9.
6. Шпилевая Е. С., Вайтиева Ю. А., Комаров В. Н. Об уникальном образце (Mollusca, Cephalopoda) в учебной коллекции кафедры палеонтологии и региональной геологии МГРИ // Инновации. Наука. Образование. Электронное периодическое издание. 2020; 20: 728–742.
7. Лукашенко С. В., Наянова Т. Ф., Комаров В. Н. Местонахождение ископаемых остатков зоны Virgatites virgatus в Нижних Мнёвниках (г. Москва) — уходящая натура // Известия вузов. Геология и разведка. 2009; 1: 3–7.
8. Бондаренко О. Б., Михайлова И. А. Краткий определитель ископаемых беспозвоночных. М., 1984; 354.
9. Дофин Ю. Уильямс С. Т. Барсков И. С. Арагонитовые клювы туронских belemnitidae Goniocamax: аргументы диагенеза // Палеонтологический журнал. Польский. 2007; 52(1): 85–97.
10. Стивенс К.- Гриссхабер Э., Шмаль В. и др. Биоминерализация, развитие и геохимия морских ежей: сложный состав самых молодых неогиболитов // Палеогеогр. Палеоклиматол. Палеоэкология. 2017; 468: 388-402.
11. Ипполитов А. П., Барсков И. С., Косоруков В. Л., Десаи Бх. Микроструктурная и минералогическая архитектура ростров некоторых батских мегатеутидид (Belemnitida) // Современные проблемы изучения головоногих моллюсков. Морфология, систематика, эволюция, экология и биостратиграфия. Материалы совещания. ПИН РАН. 2018; 5: 94–99.

АННОТАЦИЯ

В этой статье рассматривается краткое описание мелового периода, история развития растений и насекомых того периода. Основным палеонтологическим показателем этого периода является распространение белемнитов и морских ежей, их обитание и климатические условия.

RESUME

This article discusses a brief description of the Cretaceous period, the history of the development of plants and insects of that period. The main paleontological indicator of this period is considered the distribution of belemnites and sea urchins, their habitat and climatic conditions.

ӘОЖ 622.016.25
Тілеков Т.А., магистрант
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал қ.
Хамзина Б.Е., жетекшісі
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал қ.

ШАҒЫН МҰНАЙ ШОҒЫРЛАРЫН ҰҢҒЫМАЛАРДЫ ОҢТАЙЛЫ ОРНАЛАСТЫРУ НЕГІЗІНДЕ ИГЕРУДІҢ ТИІМДІЛІГІН АРТТЫРУ

ТҮЙІН

Мақалада шағын брахиантиклинальді кенорындарын игеру кезінде, айдау ұңғымаларын контурдың сыртында және айдау ұңғымаларын брахиантиклинальді құрылымның өсіне симметриялы түрде орналастыру салыстырыла отырып теориялық талдау берілген. Айдау ұңғымалары ретінде қолданыстағы бұрғыланған ұңғымаларды пайдалану тиімді болып саналады. Қабат қысымын ұстап тұру үшін, айдау агенті ретінде ілеспе газды, суды және азотты қолдану теориялық тұрғыда талданған. Мұнай қабаттарын пайдаланудың гидродинамикалық көрсеткіштерін анықтауға мүмкіндік беретін мұнайлы қабатты игеруге талдау жасалған.

***Түйінді сөздер**: шоғыр, ұңғыма, кен орны, қабат қысымы, игеру*

Қазіргі таңдағы өзекті мәселелердің бірі мұнай кенорындарын тиімді игеру болып саналады. Осыған байланысты, кенорындарын игеру барысында экономикалық шығынды азайтып, өнімділікті арттыру үшін, ұңғымалардың бұрғыланатын орнын дұрыс анықтап, ұңғымаларға оңтайлы жұмыс режимін таңдау басты назарда ұсталады. Сондай-ақ, өнімді шоғырды игере бастаған кезде, немесе игеру жүйесі жүріліп жатқан кезде айдау және өндіру ұңғымалары тағайындалады. Кенорнын игеру кезінде аз шығын жұмсап, көп өнім алу және өнімді қабаттарды ұтымды, тиімді өндіру үшін игеру жүйесіндегі өндіру және айдау ұңғымаларын оңтайлы орналастыру өндіруші кәсіпорынның басты мақсаты болып табылады.

Бұрынғы және қазіргі қолданылып жүрген игеру әдістерді бойынша көптеген шағын кенорындарында айдау ұңғымаларын контурдың ішінде немесе сыртында, ал өндіру ұңғымалары контурдың ортасында орналастыру қарастырылған [1]. Бірақта, мұндай әдістер шағын брахиантиклиналды кенорындары үшін экономикалық тиімсіз болады. Себебі, біріншіден, айдау ұңғымаларының саны күрт артады, оған сәйкес өндіру ұңғымаларының санын да арттыруға тура келеді. Екіншіден, айдалған агенттер кедергісі аз контурдың сыртындағы сулы қабаттарға кетіп, мұнайды өндіру ұңғымаларына қарай ығыстырмайды. Яғни, жалпы геологиялық қоры аз, шағын кенорны жөнінен алып айтқанда бұрғыланатын ұңғымалардың саны артқан сайын, экономикалық шығын да арта түседі деген сөз.

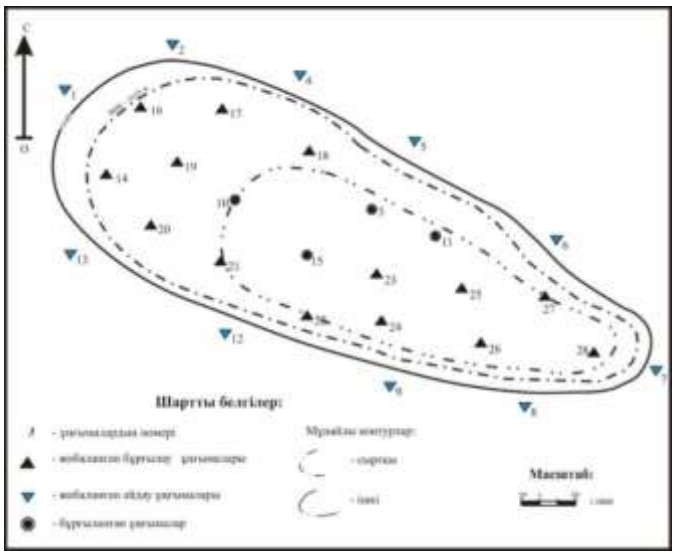
Ұңғыларды орналастыру жүйесінің мынадай екі түрі болуы мүмкін: ең алдымен ұңғымалар торын құрып алады, содан кейін, керегіне қарай өндіру ұңғымаларын қосымша бұрғылау жүргізіліп отырады. Қабат қысымын ұстап тұру кезінде ұңғыларды дәл уақытында енгізбеу және айдау мен өндіру ұңғыларының арасындағы байланыстың синхрондылығының жоғалуы мұнай өндірісінің күрт азаюына әкеліп соғуы мүмкін. Көптеген ғалымдар өндіру және айдау ұңғымаларының игеру кезіндегі байланысы өлі аймақ деп аталатын қысымның төмен градиентін қалыптастырады. Сонымен қатар, итеру фронтының қозғалысы мен мұнай алу динамикасының арасындағы байланысқа әсер етеді. Өндіру және айдау ұңғымалары арасындағы байланыстың болмауы ұңғының қабылдауы мен мұнай дебитіне әсер етеді.

Мақала авторларының айтуынша [2], әртүрлі геологиялық-техникалық жағдайларда ұңғымалар арасындағы әсер етудің бірнеше оптималды арақашықтығы болады. Айдау және өндіру ұңғылар арасы жақын болған сайын айдаушы агенттер жарықшақтар арқылы сыртқа қашуы мүмкін, ал арасы алыс болған сайын, ұңғымалар арасындағы байланыс азаяды және қысымның төмен градиентін көрсететін өлі аймақ пайда болады. Мақалада айтылғандай, Поточный кенорнында ачимов қабатындағы нысанда су айдау жүйесінің тиімділігі және өлі аймақтың ұзындығы қарастырылған. Нысанның бұл түрі бойынша дюпюи формуласы бойынша ғана ұңғыманың әсер ету аймағын бағалау жүргізу жеткіліксіз болады, мұнайбергіштік

коэффициентінің жобалық көрсеткішіне жету үшін, су айдау тиімділігінің бір қалыпты критериі бойынша қарауға болмайды. Нақты жағдайда, қамту коэффициентін арттыру мүмкіндігі бұрғыланған қордағы ұңғылар торының тығыздығын арттыру арқылы немесе қосымша бұрғылап торды жиілету арқылы жүзеге асыруға болады.

Қабат қысымын ұстап тұру мақсатында айдау және өндіру ұңғымаларын орналастырған кезде, көбінесе айдау ұңғымаларын контурдың сыртында, контурдың ішінде және контурдың жиегінде орналастыру әдістері қолданылады. Ал, қоры аз, мұнайлы шоғырдың көлемі кішкентай кенорындарын игерген кезде, әлемдік және отандық кенорындарда көбінесе контурдың сыртынан суландыру жүргізіледі. Солтүстік Қарамандыбас кенорны жөнінен алып қарағанда, осы контурдың сыртынан су айдау немесе айдау ұңғымаларын мұнай-су жанасу сызығының сыртында орналастыру әдісін қарастырып көрейік.

Айдау ұңғымаларын контурдың сыртында және контурдың ішінде орналастыру жағдайын, Солтүстік Қарамандыбас кенорнында қолданса қалай болатындығын мысалға келтіре отырып қарастырып көрейік. Солтүстік Қарамандыбас кенорнында айдау ұңғымаларын контурдың ішінде орналыстырғанда шамамен 12 айдау ұңғымасын бұрғылауға тура келеді [3] (1-сурет). Бұл әдіс мұнай қоры аз кенорны үшін өте тиімсіз болып саналады.

Сурет 1 - Дәстүрлі контурдан тыс сумен айдау жүйесін қолданған жағдайдағы ұңғылардың орналасу сызбасы

Айдау ұңғыларын контурдан тыс орналастырудың төмендегідей кемшіліктерін атап өтуге болады [4]:

Мұнай алу барысында қабатқа айдалған агент мұнайлы контур мен айдау ұңғылары сызығы арасындағы фильтрациялық кедергілерді жеңуге кететін энергияның шығыны күрт артады (сорапты қондырғының қуатын арттыруға тура келеді).

Айдау сызығының контурдан алыста орналасуына байланысты, мұнайлы қабатқа әсер етуі әлсіз болуы мүмкін.

Айдау сызығы контурдың сыртында орналасатындықтан, мұнайлы қабаттың ішкі жағына айдалған агенттің бір бөлімі ғана келуі мүмкін болғандықтан, айдалатын агенттің шығыны күрт артуы мүмкін.

Жоғарыдағы айтылған игеру жүйелеріндегі ұңғыларды орналастыру тәсілдері Солтүстік Қарамандыбас кенорнының жағдайына келмейді. Оған мынадай бірнеше себептерді келтіруге болады:

Мұнай қоры аз болғандықтан, бұрғыланатын ұңғымалар саны шектеулі болуы керек, мүмкін болса бұрғыланған дайын ұңғымаларды өндіріске қосу қарастырылады.

Коллекторлік қасиеті біртекті емес болғандықтан, айдау ұңғымалары контурдың шетінде орналасса айдаушы агенттердің басқа каналдармен кетіп, мұнайды итермеуіне әкеліп

соғуы мүмкін. Сондықтан, айдау ұңғымаларын контурдың ортасына орналастыру қарастырылады.

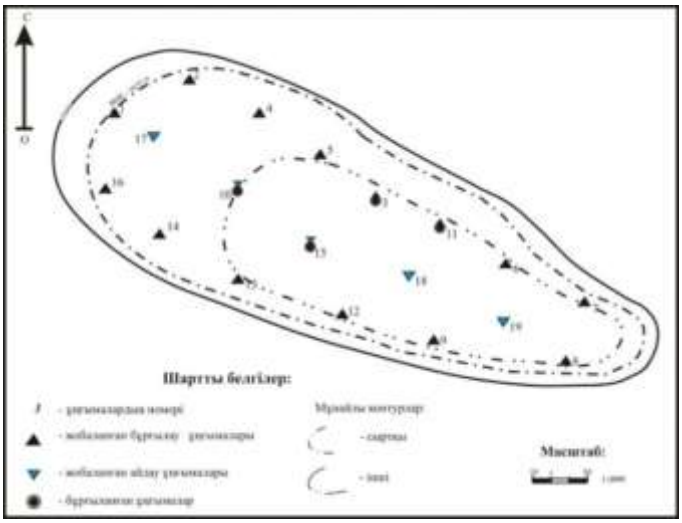
Өнімді қабаттың тез суланып кету қаупін жеңілдету мақсатында, судан басқа айдаушы агенттер қолданылуы мүмкін. Айдау ұңғымаларын ортадан орналастыру айдаушы агенттерді циклді қолдануға мүмкіндік туғызады.

Солтүстік Қарамандыбас кенорнында мұнайлы шоғырдың коллекторлі жыныстарының өткізгіштігі контурдың ортасынан шеттеріне қарай арта түседі. Демек, айдау ұңғымаларын ортадан орналастырып, мұнайды контурдың шеттеріне қарай ығыстыру өндіру жүйесінің басқа тәсілдеріне қарағанда анағұрлым тиімді болып саналады.

Осы себептен біз Солтүстік Қарамандыбас кенорнының геологиялық құрылысы мен өнімді қабаттың брахиантиклиналды орналасу жағдайына қарай, қабат қысымын ұстап тұру әдісін жетілдіруді ұсынып отырмыз. Ол үшін қазіргі бұрғыланған ұңғымалардан мұнай алуды жалғастыра отырып, негізгі қордың шегі толық анықталғанға дейін, жаңа бұрғылау ауқымын кеңейте беру керек. Болашақта бұл ұңғымалардың өнімділігі айтарлықтай азайған кезде, қабат қысымының төмендеуі байқалғанда, ортада орналасқан өндіру ұңғымаларын айдау ұңғымаларына айналдыру ұсынылады. Сөйтіп мұнайлы контурдың шетін жағалата аз санды өндіру ұңғымаларын бұрғылау керек. Сол арқылы, аз шығын жұмсап, көп өнім алу мақсатына қол жеткізуге болады.

Толығырақ айтқанда, бұрғыланған №10 және №15 ұңғымаларды бастапқыда, өнімділігі азайғанға дейін өндіру ұңғымалары ретінде пайдалана береміз. Қабаттың қысымы азайып, осы ұңғымалардың өнімділігі айтарлықтай төмендеген кезде, дәл осы ұңғымаларды айдау ұңғымаларына ауыстырамыз, демек, айдау ұңғымалары ретінде пайдаланамыз. Сонымен қатар №3 және №11 ұңғымаларды өндіру ұңғымалары ретінде іске қосып, жалғасты пайдалана береміз.

Кенорнында тиімді өндіру жүйесін қалыптастыру үшін айдау ұңғымаларымен бірге, симметриялды түрде өндіру ұңғымаларын да оңтайлы орналастыруымыз керек. Айдау ұңғымаларына №10, №15 ұңғымаларға қосымша №12 ұңғыманы бұрғылау ұсынылды. Өндіру ұңғымалары ретінде контурдың ішкі шетінде орналасқан №3 және №11 ұңғымаларға қосымша шоғырдың батысына №1 және солтүстіктен №2 ұңғымалар бұрғыланады. Олар №10 айдаушы ұңғымадан сәйкесінше 394м және 380м қашықтықта орналасқан. Оңтүстік батыс және оңтүстік қанатына қарай №4 және №5 өндіру ұңғымаларын орналастыру ұсынылды. Жобада №4 өндіру ұңғымасы №15 айдау ұңғымасынан 400м қашықтықта, ал, №5 өндіру ұңғымасы №16 айдау ұңғымасынан 338м қашықтықта орналасқан. Сонымен қатар, шығыс және шығыс оңтүстік бағытқа қарай №6 және №7 өндіру ұңғымаларын бұрғылау жобаланып, олар бір-бірінен 590м қашықтықта орналасады. Ал, №6 өндіру ұңғымасы №16 айдау ұңғымасынан 375м қашықтықта орналасады (2-сурет).

Сурет 2 - Солтүстік Қара
мандыбас кенорнында айдау және өндіру ұңғымаларын бұрғылауды ұсыну сызбасы

Солтүстік Қарамандыбас сияқты шағын, брахиантиклиналды кенорны жөнінен алып айтқанда, мұнайлы шоғырды контурдың ортасынан екі шетіне қарай ығыстыру тәсілі арқылы өндіру жүйесін құру ең ұтымды әрі экономикалық тиімді болып саналады. Жобаланған жалпы ұңғымалар саны 11 болып, оның 4 еуі дайын бұрғыланып қойылған ұңғымалар (2 өндіру, 2 айдау ұңғымасы), пайдаланылатын болады. Ал, 7 ұңғыма жаңадан бұрғыланады, оның біреуі айдау ұңғымасы, қалғандары өндіру ұңғымасы болып жұмыс атқаратын болады.

Кенорнын игеру жұмыстары басталғаннан бастап, бұрғыланған ұңғымалар қорындағы контурдың ішінде орналасқан 4 ұңғыма (№3, №10, №11 және №15) бастапқыда өндіру ұңғымалары ретінде пайдаланылып, олардан алынған капиталды жобадағы қалған ұңғымаларды бұрғылауға жұмсауды ұсынуға болады. Осының нәтижесінде экономикалық шығынды азайтып, өндіріс өнімділігін арттыруға болады. Кенорнын игеру кезінде, әрбір ұңғыма өзіндік құны жоғары құрал болғандықтан, оны тиімді орналастыру, айдау ұңғымалары арқылы жіберілетін агенттің ең ыңғайлысын таңдау (өзіндік құны төмен әрі өнімділігі жоғары) және өндіру ұңғымаларындағы қолданылатын техникалық құралдарды дұрыс пайдалану өте маңызды болып табылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Лубнин А.А., Юдин Е.В., Щутский Г.А. Инженерный подход к решению задач заводнения. // Научно-технический вестник ОАО «НК РОСНЕФТЬ», 2013, с.1418.
2. Стародубцев О. В. Повышение эффективности системы заводнения на ачимовских отложениях за счет оптимизации размещения скважин (на примере Поточного месторождения) // Сб. тезисов Том 1. Нефть и газ 2016. Москва 18-20 апреля 2016г приуроченная к III национальному нефтегазовому форуму. Юбилейная 70-я международная молодежная научная конференция. РГУ нефти и газа им. И.М. Губкина. С. 296
3. Антониади Д.Г., Савенок О.В., Шостак Н.А. Теоретические основы разработки нефтяных и газовых месторождений: учебное пособие. – Краснодар: ПросвещениеЮг, 2011. – 203 с.
4. Халимов Е.М. Высокая нефтеотдача с применением традиционного заводнения реальна при соблюдении проектного режима разработки. Нефтегазовая геология. Теория и практика. 2007 (2) 355с.
5. Крупин А.А., Рыкус М.В., Нефтегазоносность вторичных коллекторов углеводородов в карбонатных породах среднего триаса на месторождениях Южного Мангышлака. Электронный научный журнал «Нефтегазовое дело», 2012, № 3, С. 275-287.

АННОТАЦИЯ

В статье представлен теоретический анализ при разработке малых брахиантиклинальных месторождений, с сопоставлением размещения нагнетательных скважин вне контура и нагнетательных скважин симметрично оси брахиантиклинальной структуры. Использование существующих пробуренных скважин в качестве нагнетательных скважин считается эффективным. Теоретически было проанализировано использование попутного газа, воды и азота в качестве нагнетательного агента для поддержания пластового давления. Проведен анализ разработки нефтяного пласта, позволяющий определить гидродинамические показатели использования нефтяных пластов.

RESUME

The article provides a theoretical analysis of the development of small brachianticline deposits with a comparison of the symmetrical placement of injection wells outside the contour and injection wells in the growth of the brachianticline structure. The use of existing drilled wells as injection wells is considered effective. To maintain the reservoir pressure, the use of associated gas, water and nitrogen as injection agents has been theoretically analyzed. An analysis of the development of the oil reservoir is carried out, which allows you to determine the hydrodynamic indicators of the use of oil reservoirs.

ӘОЖ 662.7
Тулеугалиева К.Е., магистрант
Камидуллин А.Т., студент
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал қ.
Сатаева С.С., жетекшісі
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал қ.

ӨСІМДІК ШИКІЗАТЫНАН БИОДИЗЕЛЬ ОТЫНЫН АЛУ

ТҮЙІН

Бұл мақалада дизельді пайдалану кезінде зиянды шығарындыларды азайтудың жолы отынның бір бөлігін биоотынға ауыстыруға болады. Зерттеулер биодизельді үш жолмен: өсімдік майларын алдын ала этерификациялау; өсімдік майынан бөлінген май қышқылдарын эфирлеу; дизельді гидротазарту процесінің катализаторларында өсімдік майларын гидроөңдеуарқылы алуға болады.Биодизельді алу үшін тағамдық және тағамдық емес майлар, бір атомды және екі атомды спирттер пайдаланылды. Өсімдік майын алдын ала этерификациялаудың оңтайлы параметрлері анықталды: температура; шикізат қатынасы (май:алкоголь); араластыру жылдамдығы; уақыт; процесс катализаторының түрі таңдалды. Алынған биодизель үлгілерінің сипаттамалары зерттелді, бір-бірімен және стандарттардың талаптарымен салыстырылды.Биодизель отынының физика-химиялық сипаттамаларына сүйене отырып, оны алудың оңтайлы әдісіөсімдік майларын алдын ала этерификациялау болып саналады. Барлық отындарды экологиялық таза дизель қоспасының құрамдас бөлігі ретінде пайдалануға болады.

Түйінді сөздер: *биоотын; этерификация; алдын ала этерификация; гидроөңдеу; өсімдік майы; биодизель; күрделі эфирлер.*

Мұнай қорының тапшылығы және оны қайта өңдеу деңгейінің төмендігі (85%) Еуропа елдерінде [1] балама отын түрлерін өндіру технологияларын әзірлеу қажеттілігін тудырады [2,3]. Ең көп сұранысқа ие отын түрлерінің бірі – биодизель отыны [4,5], өйткені көптеген елдердің көлік секторы негізінен дизельдік қозғалтқыштары бар техникамен жабдықталған. Оның басты кемшілігі – отын жанған кезде қалыпты мөлшерден бірнеше есе асып түсетін зиянды шығарындылардың түзілуі. Сондықтан көптеген зерттеушілер биодизель отынының жаңа түрлері мен құрамдарын әзірлеуді бірінші кезектегі міндет деп санайды.

Қазақстан Республикасында дизельдік қозғалтқышы бар автокөліктерге сұраныс Еуропамен салыстырғанда төмен, алайда жаңартылатын биодизель отынының айқын артықшылықтарына байланысты танымал бола бастады [6,7]. Мысалы, оның экологиялық қасиеттерінің жақсаруы (жанған кезде дисперстік бөлшектер мен ұшпа органикалық қосылыстардың шығарындысының төмендеуі [8]), жоғары майлау қабілеті және цетан санының жоғары болуы.

Еуропалық EH14214 стандартына [9] (1-кесте) сәйкес биодизель отыны үшін эфир мөлшері, тығыздық, кинематикалық тұтқырлық, тұтану температурасы, күкірт мөлшері, цетан саны және басқа да көрсеткіштер реттеледі. Аталған көрсеткіштер отын түрін іштен жанатын қозғалтқышта пайдалану мүмкіндігін анықтайды: жоғары тұтқырлық отын беру жүйесінде оның айдалуын қиындатады, ал биотынның төмен тұтану температурасы қозғалтқыш камерасында отын-ауа қоспасының дер кезінде тұтануына кедергі келтіреді.

Әлемде биодизель отынын өндірудің негізгі әдістері: өсімдік майлары мен жануарлар майларын переэтерификациялау; өсімдік майларынан алынған май қышқылдарын этерификациялау; өсімдік майларын гидрлеу немесе гидроөңдеу болып табылады [10].

Өсімдік майындағы май қышқылдарын этерификациялау процесі органикалық қышқылдар мен спирттердің катализатор көмегімен әрекеттесуі негізінде күрделі эфирлердің түзілуімен жүреді. Реакция нуклеофильді алмастыру механизмімен өтеді [11].

Кесте 1 - Биодизель отынына қойылатын EN14214 стандартының негізгі талаптары

Көрсеткіш	Сынау әдісі	Максималды мәні	Минималды мәні
Эфирдің мөлшері, %	EN 14103	-	96,5
15 ^{0}C температурадағы тығыздық, кг/м^3	EN ISO 3675, EN ISO 12185	900	860
40 ^{0}C температурадағы тұтқырлық, мм^2/с	EN ISO 3104	5	3,5
Жабық тигельдегі тұтану нүктесі, ^{0}C	ISO/CD 3679	-	120
Күкірт мөлшері, ppm	EN ISO 20846, EN ISO 20884	10	-
Цетан саны, бірл.	EN ISO 5165	-	51

Отын алуда бастапқы шикізат ретінде күнбағыс майынан дайындалған органикалық қышқылдар (C_{15}-C_{17}) пайдаланылды. Синтездің екінші компоненті ретінде екіатомды спирт (этиленгликоль) қолданылды, сондай-ақ қышқыл катализатор пайдаланылады. Белгіленген уақыт өткеннен кейін жеңіл эфирлік фаза (мақсатты өнім) ауыр фаза – глицерин мен катализатордан [12] тұндыру, центрифугалау және айдау әдістерімен бөлінді. Отын алынғаннан кейін өнімнің негізгі сипаттамалары зерттеліп, шикізаттың қасиеттерімен салыстырылды (2-кесте).

Кесте 2 - Күнбағыс майының май қышқылдары мен этерификация әдісімен алынған биодизель отынының эксплуатациялық сипаттамалары

Көрсеткіш	Биодизель отыны	Күнбағыс майының май қышқылдары:
20 ^{0}C температурадағы тығыздық, кг/м^3	914,00	909,78
40 ^{0}C температурадағы тұтқырлық, мм^2/с	23,250	27.995
Жабық тигельдегі тұтану нүктесі, ^{0}C	112	115
Күкірт мөлшері, ppm	71	13
60 °C температурадағы майлау қабілеті (тозу дағының түзетілген диаметрі), мкм	202	157

Синтезделген отынның негізгі компоненттері – күнбағыс майында кездесетін май қышқылдарының күрделі эфирлері. 3-кестенің нәтижелеріне сүйене отырып, биодизель отынын өндіру үшін ең қолайлы өсімдік шикізаты жартылай кебетін майлар класына жататын қосылыстар деп қорытынды жасауға болады. Себебі реакцияға түскен қышқылдар негізінен линол, олеин және элаидин қышқылдары болып табылады, ал қышқылдар дәл осы түрдегі майларда ең көп мөлшерде кездеседі.

Кесте 3 - Күнбағыс майының май қышқылдарын этиленгликольмен этерификациялау арқылы алынған биодизель отынының эфирлік бөлігі құрамының компоненттік құрамы

Аталуы	Мөлшері, мас. %
Линол қышқылының метил эфирі	1,21
Олеин қышқылы метил эфирі	0,49
Линол қышқылының этил эфирі	1,47
Линол қышқылы 2,3-дигидроксипропил эфирі	40,12
Элаид қышқылының оксиэтил эфирі	24,48
Элаид қышқылының глицерин эфирі	6,53
Стеарин қышқылының гидроксиэтил эфирі	2,75
Транексам қышқылы цетил эфирі	0,73

Этерификация процесі кезінде ауыр фазаны алып тастағаннан кейін алынған қоспа қосымша тазартуды қажет етеді, өйткені жеңіл фазада күрделі эфирлер қоспасынан басқа, реакцияға түспеген қышқылдар, спирт және басқа да қосылыстар қалады. Заттар міндетті түрде

жойылады. Себебі олар қозғалтқыш бөлшектерінің коррозиясын тудырады және отынның тотығу тұрақтылығына әсер етеді.

Биодизель отынын өндірудің кең таралған екінші әдісі – өсімдік майларын переэтерификациялау. Күрделі эфирлерді синтездеу үшін переэтерификация әдісімен нормальді бутил спирті, азық-түлікке жарамсыз шикізат (рыжик майы) және тағамдық майлар (зығыр мен жүгері майлары) қолданылады. Катализатор ретінде концентрленген күкірт қышқылы пайдаланылады.

Өсімдік майын екіатомды спиртпен переэтерификациялау 140, 175 және 195 ^{0}С температураларда жүргізіледі. Температура диапазонын таңдау келесі себептерге негізделген: төмен температураларда реакция өте баяу жүреді, ал жоғары температуралар қысымды арттыруды талап етеді, өйткені екіатомды спирттің қайнау температурасы – 197 ^{0}С.

Өнімнің шығымы өсімдік майларын переэтерификациялау реакциясының ұзақтығына да байланысты. Тәжірибелердің ұзақтығы 150, 180, 200, 240 және 300 минутты құрады.

Рыжик, зығыр және жүгері майларын переэтерификациялау өнімдері сәйкесінше н-РМБЭ (рыжик майының нормальді бутил эфирі), н-ЗМБЭ (зығыр майының нормальді бутил эфирі) және н-ЖМБЭ (жүгері майының нормальді бутил эфирі) ретінде белгіленді (4-кесте).

Кесте 4 - Түйе, зығыр және жүгері майларын переэтерификациялау арқылы алынған бутил эфирлері қоспасының физика-химиялық қасиеттері

Көрсеткіш	н- РМБЭ	н- ЗМБЭ	н- ЖМБЭ
Эфирдің құрамы, %	96,5	95	94
20 ^{0}С температурадағы тығыздық, кг/м^3	0,8766	0,8700	0,8758
40 ^{0}С температурадағы тұтқырлық, мм^2/с	4,572	5,000	4,492
Жабық тигельдегі тұтану нүктесі, ^{0}С	150	135	120
Күкірт мөлшері, ppm	5,5	6,8	8,5
Цетан саны, бірл.	56	53	51

4-кестедегі деректерге сәйкес, переэтерификация әдісі бойынша биодизель отынын алу үшін ең жақсы шикізат ретінде рыжик майын қарастыруға болады, өйткені н-БЭРМ қоспасы күкірттің ең төменгі мөлшерімен (5,5 ppm) және түзетілген тозу дағының диаметрімен (553 мкм) сипатталады. Сондай-ақ, қоспаның тұтану температурасы (150 °С) және цетан саны (56 бірлік) ең жоғары мәндерге ие болды7

Н-бутанолмен қайта этерификациялау арқылы синтезделген биодизель отыны, күрделі эфирлермен қатар, әрекеттеспеген май қышқылдарын, спиртті және жанама өнімдерді қамтиды. Қалған май қышқылдарын осы отыннан бөліп алып, тозуға қарсы қоспалардың құрамына қосуға болады.

Биодизель отынын алудың үшінші әдісі липидтерді сульфидті немесе бағалы металл катализаторларында гидрокрекингтеу арқылы углеводородтар қоспасын (қалыпты және изо-C_{15}-C_{18} компоненттерімен байытылған) алу болып табылады. «Жасыл дизельдің» негізгі артықшылықтарына оның мұнай дизель отынымен толық үйлесімділігі [13], сақтау кезінде тұрақтылығы, өйткені оның құрамында оттекті және қанықпаған қосылыстар, сонымен қатар экологиялық қауіпсіздігі, себебі құрамында ароматты углеводородтар болмайды.

Биодизель отынының үлгілерін гидрокрекинг әдісімен алу үшін күнбағыс майы пайдаланылды. Процесс негізгі фракцияның қайнау температурасы 180-360 ^{0}С аралығында NiMo/ Al_2O_3катализаторында жүргізілді. Өнім үш негізгі фракцияға бөлінді: газ тәрізді, су фракциясы және органикалық фракция. Күнбағыс майын гидрокрекингтеу процесінде алынған «жасыл дизель» үлгілерінің физика-химиялық қасиеттері 5 кестеде келтірілді.

Мәліметтер 5 кестесінен 1 және 2 үлгілерінің қасиеттері стандарт талаптарына сәйкес келмейтіні анықталды, себебі олардың майлау қасиеті (қалыпты мәннен 1,5 есе жоғары) және лайлану температурасы сәйкесінше 20 және 9 (қалыпты -22°С) мәндеріне жетпейді. Гидрокрекинг процесі нәтижесінде алынған үлгілер, биодизельдер міндетті түрде қайта өңдеуді қажет етеді.

Кесте 5 –күнбағыс майын гидрокрекинг процесінде алынған«Жасыл дизель»үлгілерінің физика-химиялық қасиеттері

Көрсеткіш	Үлгі 1	Үлгі 2
15 ^{0}С температурадағы тығыздық, кг/м^3	786,38	784,67
Күкірт мөлшері, ppm	50	0
Жабық тигельдегі тұтану нүктесі, ^{0}С	79	82
60 ^{0}С температурадағы майлау қабілеттілігі, мкм	582	606
40 ^{0C} температурадағы кинематикалық тұтқырлық, мм^2/с	3,4273	3,2679
Фракционды құрам: 250 ^{0}С температурадағы, об. % 350 ^{0}С температурадағы, об. %	 4 96	 4 98
Температура, ^{0}С 95 об. %	355	304
Цетан саны, бірл.	79	80
Қату температурасы, ^{0}С	16	4
Лайлану температурасы, ^{0}С	20	9
Май қышқылдарының метил эфирлерінің құрамы, об. %	-	-
Күлділігі, мас. %	0,0083	0,0096

Биодизель отынының сипаттамаларын талдау (кесте 2, 4, 6) нәтижесінде отынның түрін алудың ең жақсы әдісі өсімдік майларын, атап айтқанда зімбір майын алдын ала этерификациялау деп қорытынды жасауға болады, өйткені үлгінің барлық физикалық-химиялық қасиеттері дизель отынына қойылатын EN 590:2009 стандартының көптеген талаптарына сәйкес келеді.

Нәтижелер биодизельді алудың ең тиімді жолы өсімдік майларын переэтерификациялау екенін көрсетті. Қорытындылай келе, биоотынның барлық түрлерін экологиялық таза дизель қоспаларын өндіру үшін пайдалануға болады. Отын сапасын талап етілетін нормаларға жеткізудің баламалы нұсқаларының бірі - гидротазартылған дизель отынының кемінде 50% қатынасында гидротазартылған аз күкіртті дизель отынымен алынған үлгілерді құрастыру. Күнбағыс майы сияқты азық-түлік шикізатын пайдаланатын биодизель өндірісі тұрақты бола алмайды, өйткені ол азық-түлік пен отынның бәсекелестігіне үлкен қауіп төндіреді, бағаның өсуіне және аштық қаупіне әкеледі. Зімбір майы сияқты тағамдық емес шикізат биодизель өндірісі үшін перспективалы және экологиялық таза болып саналады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Litvinenko V.S., Sergeev I.B. Innovations as a Factor in the Development of the Natural Resources Sector // Studies on Russian Economic Development. 2019. Vol. 30. P. 637-645. DOI: 10.1134/S107570071906011X

2. Анчита Х. Технология HYDRO-IMP для переработки тяжелой нефти // Записки Горного института. 2017. Т. 224. С. 229-234. DOI: 10.18454/PMI.2017.2.229

3. KazamiaE., Smith A.G. Assessing the environmental sustainability of biofuels // Trends in plant science. 2014. Vol. 19. Iss. 10. P. 615-618. DOI: 10.1016/j.tplants.2014.08.001

4. ДворецкийС.И., ЗазуляАН., НагорновС.А. идр. Производство биодизельного топлива из органического сырья // Вопросы современной науки и практики. Университет им. В.И.Вернадского. 2012. № S2 (39). С. 126-135.

5. Sultanbekov R., IslamovSh., Mardashov D. etal. Research of the influence of marine residual fuel composition on sedimentation due to incompatibility // Journal of Marine Science and Engineering. 2021. Vol. 9. Iss. 10. № 1067. DOI: 10.3390/jmse9101067

6. Fernando S., Adhikari S., Kota K., Bandi R Glycerol based automotive fuels from future biorefineries // Fuel. 2007. Vol. 86. Iss. 17-18. P. 2806-2809. DOI: 10.1016/j.fuel.2007.03.030

7. Hajjari M., Tabatabaei M., Aghbashlo M., Ghanavati H.J.R. A review on the prospects of sustainable biodiesel production: A global scenario with an emphasis on waste-oil biodiesel utilization // Renewable Sustainable Energy Reviews. 2017. Vol. 72. P. 445-464. DOI: 10.1016/j.rser.2017.01.034

8. Bezergianni S., Dimitriadis A. Comparison between different types of renewable diesel // Renewable and Sustainable Energy Reviews. 2013. Vol. 21. P. 110-116. DOI: 10.1016/j.rser.2012.12.042

9. Nibin T., Sathiyagnanam A., Sivaprakasam S., Saravanan C. Investigation on emission characteristics of a diesel engine using oxygenated fuel additive // Journal of the Institution of Engineers, Part MC, Mechanical Engineering Division. 2005. Vol. 86. P. 51-54.

10. WongK.C., Tan C.H. Volatile constituentsofthe flowers of Clerodendronfragrans (Vent.) R. Br. // Flavour fragrance journal. 2005. Vol. 20. Iss. 4. P. 429-430. DOI: 10.1002/ffj.1457

11. AghbashloM., TabatabaeiM., Khalife E. et al. Exergoeconomic analysis of a DI diesel engine fueled with diesel/biodiesel (B5) emulsions containing aqueous nano cerium oxide // Energy. 2018. Vol. 149. P. 967-978. DOI: 10.1016/j.energy.2018.02.082

12. Fakas S., Papanikolaou S., Galiotou-Panayotou M. et al. Biochemistry and biotechnology of single cell oil // New horizons in Biotechnology. 2009. P. 38-60.

13. Tóth C., Baladincz P., Hancsók J. Production of bio gas oil containing diesel fuel with upgraded cold flow properties by co-processing // Chemical Engineering Transactions. 2012. Vol. 29. P. 613-618. DOI: 10.3303/CET1229103

RESUME

The article discusses the production of biodiesel from vegetable raw materials as a way to reduce harmful emissions from the use of diesel fuel. Three methods of biofuel production are described: transesterification of vegetable oils, esterification of fatty acids isolated from vegetable oil, and hydrotreating of vegetable oils using diesel fuel hydrotreating catalysts. Various types of vegetable oils, monatomic and diatomic alcohols were used for the production of biodiesel.During the study, optimal parameters for transesterification were determined, such as temperature, raw material ratio (oil: alcohol), mixing rate, reaction time, and type of catalyst. The physicochemical characteristics of the obtained biodiesel samples were evaluated, which were compared with the requirements of the standards.The results showed that the most effective way to produce biodiesel is the transesterification of vegetable oils. In conclusion, it is stated that all types of biofuels can be used to produce blended environmentally friendly diesel fuels.

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается получение биодизельного топлива из растительного сырья, как способ снижения вредных выбросов при использовании дизельного топлива. Описаны три метода получения биотоплива: переэтерификация растительных масел, этерификация жирных кислот, выделенных из растительного масла, и гидропереработка растительных масел на катализаторах гидроочистки дизельного топлива. Для производства биодизеля использовались различные виды растительных масел, одноатомные и двухатомные спирты. В процессе исследования были определены оптимальные параметры для переэтерификации, такие как температура, соотношение сырья (масло:спирт), скорость перемешивания, время реакции и тип катализатора. Оценены физико-химические характеристики полученных образцов биодизеля, которые были сравнены с требованиями стандартов. Результаты показали, что наиболее эффективным способом получения биодизельного топлива является переэтерификация растительных масел. В заключение указано, что все виды биотоплива могут быть использованы для производства смесевых экологически чистых дизельных топлив.

УДК 52.37.91

Турашев Б. М., студент
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет имени Жангир хана г. Уральск
Ермуханова С. Т., руководитель
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет имени Жангир хана г. Уральск

СОВРЕМЕННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ ПЕРЕРАБОТКИ ВТОРИЧНОГО МЕДЬСОДЕРЖАЩЕГО СЫРЬЯ

АННОТАЦИЯ

В статье представлен сравнительный анализ современных технологий переработки вторичного медьсодержащего сырья, в частности латуни и бронзы. Оценена экономическая

эффективность и экологическое воздействие механико-физических, химических и термических методов, включая гидрометаллургию. Исследование охватывает этапы сортировки, дробления, плавки и электролитического восстановления металлов. Результаты подтверждают высокую эффективность интегрированных методов при извлечении металлов до 95% и снижении энергозатрат на 20–30%.

Ключевые слова: *вторичное сырье, латунь, бронза, переработка, экономическая эффективность*

Современная промышленность сталкивается с необходимостью рационального использования ограниченных природных ресурсов, что делает переработку вторичного сырья актуальной задачей. Латунь и бронза, являясь важными сплавами, широко применяются в машиностроении, строительстве и электронике, однако их производство сопровождается образованием значительного объёма отходов. Переработка данных материалов не только позволяет сохранить ценные металлы, но и снижает экологическую нагрузку на окружающую среду.

Переработка вторичного медьсодержащего сырья способствует снижению добычи первичных ресурсов, уменьшению энергозатрат и сокращению выбросов загрязняющих веществ. В условиях роста мировых цен на металлы и ужесточения экологических стандартов (например, ISO 14001, ГОСТ Р 12.1.005) внедрение современных технологий переработки латуни и бронзы становится стратегически важным направлением для устойчивого развития отрасли [1]. Кроме того, опыт ведущих европейских предприятий показывает, что автоматизированные линии сортировки и плавки с системами газоочистки способны обеспечить извлечение металлов до 95% при снижении энергетических затрат на 20–30% по сравнению с первичным производством [2].

В связи с вышесказанным целью исследования является сравнительный анализ современных технологий переработки вторичного медьсодержащего сырья (латуни и бронзы) с оценкой их экономической эффективности и экологического воздействия.

Исследование базируется на материалах научных публикаций, отчётов международных организаций и нормативных документов. Основными источниками стали статьи из «Журнала металлургии», отчёты Международного энергетического агентства (IEA) и нормативные акты Республики Казахстан, что позволяет обеспечить всесторонний подход к проблеме [3–6].

Латунь представляет собой сплав меди и цинка с возможным добавлением олова, свинца или железа, что улучшает её механические характеристики [7]. Бронза, в основном сплав меди с оловом, характеризуется высокой коррозионной стойкостью и износостойкостью, что делает её востребованной в тяжелых промышленных условиях [8]. Эти свойства определяют не только технические преимущества сплавов, но и особенности их переработки.

Латунь и бронза находят применение в широком спектре отраслей — от сантехники и декоративных изделий до машиностроения и судостроения [9]. Однако производство этих

материалов сопровождается образованием технологических отходов, содержащих примеси и загрязняющие вещества, что приводит к потере ценных металлов и негативному воздействию на окружающую среду [10]. Сравнительный анализ основных методов переработки представленны в таблице.

Таблица 1- Сравнительный анализ основных методов переработки

Метод	Описание	Преимущества	Недостатки
1	2	3	4
Механико-физические	Сортировка, дробление, магнитная сепарация	Высокая скорость, снижение объема отходов	Ограниченная очистка от химических примесей
Химические	Растворение с применением кислот (H_2SO_4, HCl)	Эффективное разделение компонентов	Использование агрессивных реагентов

1	2	3	4
Термические	Плавка в печах при 1200–1300 °C	Высокая извлекаемость металлов, получение чистых сплавов	Высокие энергетические затраты
Гидрометаллургия	Использование водных растворов, ионный обмен, мембранные методы	Низкие температуры, экологичность	Необходимость сложной очистки растворов

Эти методы включают автоматическую сортировку, дробление и сепарацию, что позволяет быстро отделить металлические фракции от примесей. Данные методы являются предварительными и направлены на уменьшение объёма материала для последующей переработки [11].

Химическая переработка предполагает растворение сплавов в кислотных растворах (чаще всего используются серная и соляная кислоты) с последующим осаждением металлов. Важным этапом является нейтрализация и очистка растворов для минимизации химического воздействия на окружающую среду.

Термическая переработка осуществляется в печах при температуре 1200-1300 °C, что позволяет разделить компоненты сплавов за счёт разницы температур плавления. Современные печи оснащены системами газоочистки, что снижает выбросы загрязняющих веществ.

Новые направления включают гидрометаллургию, где используются водные растворы для экстракции металлов, и мембранные методы, позволяющие достигать высокой степени очистки при низких температурах. Эти методы обладают высокой экологической эффективностью и могут быть интегрированы с традиционными технологиями для достижения синергетического эффекта.

Эффективная сортировка отходов с использованием оптических и магнитных систем позволяет отделить металлические фракции от несортируемых материалов, что повышает эффективность последующей переработки.

Современные производственные линии включают дробилки, сепараторы, печи плавки и электролизеры, что позволяет получать продукцию высокого качества при минимальных потерях металлов. Автоматизированные системы контроля обеспечивают точную регулировку технологических параметров.

На предприятиях Германии и Южной Кореи реализованы проекты по переработке вторичного медьсодержащего сырья, где использование комбинированных методов позволило достичь извлечения металлов до 95% и снизить энергетические затраты на 20-30% [12].

Сравнительный анализ показывает, что современные технологии переработки вторичного сырья позволяют снизить затраты на сырьё до 25% по сравнению с добычей первичного металла. Внедрение автоматизированных линий и энергоэффективного оборудования позволяет существенно повысить рентабельность производства.

Применение современных технологий приводит к снижению выбросов загрязняющих веществ, уменьшению образования отходов и сокращению негативного воздействия на окружающую среду. Соответствие стандартам ISO 14001 и ГОСТ Р 12.1.005 позволяет предприятиям улучшить экологический баланс и снизить экологические штрафы.

Основными ограничениями остаются высокие первоначальные затраты на модернизацию оборудования и необходимость адаптации технологий к особенностям вторичного сырья. Кроме того, не всегда удаётся обеспечить полное удаление примесей, что требует дальнейших исследований в области очистки растворов и мембранных технологий.

Дальнейшие исследования должны быть направлены на разработку энергоэффективных гидрометаллургических процессов, совершенствование технологий ионного обмена и мембранной фильтрации, а также на интеграцию биохимических методов с традиционными технологиями переработки. Важно также проводить междисциплинарные исследования для оценки экономической эффективности и экологического воздействия новых технологических решений.

Таким образом, в результате проведённого комплексного анализа современных технологий переработки вторичного медьсодержащего сырья (латуни и бронзы) установлено, что их применение способно кардинально трансформировать подходы к ресурсосбережению в металлургической отрасли. Интеграция механико-физических, химических и термических методов в единый технологический цикл позволяет достичь уровня извлечения ценных металлов (меди, цинка, олова) до 92–97%, что на 30-40% превышает показатели традиционных методов переработки. Например, комбинированные технологии, сочетающие предварительную магнитную сепарацию с последующей гидрометаллургической обработкой, демонстрируют не только высокую эффективность, но и снижение энергопотребления на 25–35% по сравнению с классической плавкой в дуговых печах.

Важным аспектом является минимизация экологического следа. Внедрение систем газоочистки, таких как рукавные фильтры и скрубберы, сокращает выбросы твёрдых частиц на 85-90%, а использование замкнутых циклов водопользования в гидрометаллургических процессах уменьшает потребление воды на 40–50%. Эти меры соответствуют требованиям международных стандартов ISO 14001 и ISO 50001, что подтверждается опытом предприятий Германии (например, Aurubis AG) и Южной Кореи (Korea Zinc), где переход на комбинированные методы позволил снизить углеродный след производства на 15-20% за пятилетний период.

Для Республики Казахстан, где объёмы промышленных отходов медьсодержащих сплавов ежегодно достигают 120-150 тыс. тонн, ключевым направлением должно стать внедрение автоматизированных линий переработки, адаптированных к местным сырьевым особенностям. Приоритетными шагами могли бы стать:

- модернизация инфраструктуры: установка индукционных печей с КПД 85-90% (в сравнении с 60-70% у устаревших моделей) и систем оптической сортировки на базе ИИ, обеспечивающих точность разделения отходов до 98%.

- создание кластеров переработки: интеграция предприятий в единые технологические цепочки по примеру европейских Circular Economy Hub, где отходы одного производства становятся сырьём для другого.

- стимулирование инвестиций: введение налоговых льгот для проектов, внедряющих технологии с низким уровнем выбросов (например, мембранное разделение или биовыщелачивание).

Перспективы дальнейших исследований связаны с развитием гибридных технологий, сочетающих преимущества биохимических и традиционных методов. Например, использование штаммов бактерий *Acidithiobacillus ferrooxidans* для выщелачивания меди из низкоконцентрированных отходов позволяет сократить использование кислот на 40%, а применение нанофильтрационных мембран повышает чистоту извлекаемых металлов до 99,50%. Однако для масштабирования таких решений требуются междисциплинарные исследования, направленные на оптимизацию параметров процессов и оценку их экономической целесообразности в условиях Казахстана.

Таким образом, переход к циркулярной экономике в сфере переработки медьсодержащего сырья не только отвечает глобальным экологическим трендам, но и открывает значительные экономические возможности. Реализация предложенных мер позволит Казахстану сократить импорт первичной меди на 20-25% к 2030 году, создать новые рабочие места в «зелёном» секторе и укрепить позиции на рынке вторичных металлов. Дальнейшие усилия должны быть сосредоточены на разработке нормативной базы, стимулирующей внедрение инноваций, и укреплении международного сотрудничества для обмена передовыми практиками.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Иванов И.И., Петров П.П. «Вторичная переработка медьсодержащего сырья: современные тенденции» // Журнал металлургии. – 2018. - С.45-58.

2. Сидоров А.А. «Экологические аспекты переработки латуни». Экологический сборник. – 2019. - С. 102-110.

3. Смирнова Е.В. «Химический состав и свойства латуни и бронзы». // Химия и сплавы. – 2017. - С. 15-27.

4. Козлов Н.Н., Васильев М.М. «Методы химической переработки вторичного сырья». // Журнал химической технологии. – 2020. - С. 88-95.

5. Федоров А.А. «Современные линии переработки медьсодержащих отходов». // Инженерный вестник. – 2018. - С. 55-63.

6. Министерство экологии и природных ресурсов Республики Казахстан. Нормативные документы, 2020, [adilet.zan.kz], С. 34-38.

7. Мейеров С. «Основы металлургии: латунь и бронза». Издательство «Наука», 2016. - С. 12-25.

8. Николаев Д.Д. «Бронзовые сплавы: состав, свойства и применение». // Журнал материаловедения. – 2015. - С. 45-52.

9. Шевченко В.В. «Промышленное значение латуни и бронзы». // Экономика металлов, - 2017. - С. 66–74.

10. Алексеев А.А. Проблемы утилизации производственных отходов в металлургии. // Журнал экологии. – 2018. - С. 30-37.

11. Лебедев В.П. Механико-физические методы переработки вторичного сырья. // Инженерный журнал. – 2019. - С. 50-57.

12. Морозова Л.Е. Химические технологии восстановления металлов. // Химическая промышленность. – 2020 - С. 75–83.

ТҮЙІН

Бұл мақала латунь бен қолаға баса назар аудара отырып, екінші ретті мыс құрамды шикізатты қайта өңдеудің заманауи технологияларын салыстырмалы талдауын ұсынады. Механикалық-физикалық, химиялық және термиялық әдістердің, соның ішінде гидрометаллургия мен мембраналық технологиялардың экономикалық тиімділігі мен экологиялық әсері бағаланады. Зерттеу қалдықтарды өңдеу, сұрыптау, ұсақтау, балқыту және электролиттік қалпына келтіру процестерін қамтиды. Нәтижелер көрсеткендей, интеграцияланған әдістер металл шығымдылығын 95 %-ке дейін арттырып, бастапқы өндіріске қарағанда энергия тұтынуды 20-30 %-ға төмендетеді.

RESUME

This article presents a comparative analysis of modern technologies for processing secondary copper-containing raw materials, focusing on brass and bronze. It evaluates the economic efficiency and environmental impact of mechanico-physical, chemical, and thermal methods, including hydrometallurgy and membrane technologies. The study examines waste treatment, sorting, crushing, smelting, and electrolytic recovery processes. The results confirm that integrated methods can achieve up to 95% metal recovery while reducing energy consumption by 20–30% compared to primary production.

УДК 622.24.084.34

Уразов А.Т., магистрант
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана, г. Уральск
Хамзина Б.Е., руководитель
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана, г. Уральск

ОБЗОРНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ: ИЗУЧЕНИЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ БУРОВОГО РАСТВОРА И ПРИЧИНЫ ЕГО ПРИМЕНЕНИЯ

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается использование бурового раствора и причины его применения в бурении. Он состоит из различных материалов, таких как глина, кремнистый ил и химические вещества, которые стабилизируют скважину и предотвращают выход нефти и газа на поверхность. Буровой раствор помогает удалять отходы и упрощает процесс бурения. Существует множество типов буровых растворов, которые применяются в нефтегазовой

промышленности и для добычи минерального битума. В последние годы наночастицы улучшили свойства буровых растворов, что повысило эффективность бурения.

***Ключевые слова**: буровой раствор, скважина, бурение, стабилизация, химические вещества*

Введение. Буровые растворы представляют собой смесь химических и природных соединений, которые используются для смазывания и охлаждения бурового долота, очистки пробуренной скважины, контроля давления, а также для повышения эффективности работы бурильной колонны и инструментов в стволе скважины [1].

Буровой раствор также называют «скважинным раствором», поскольку он применяется при бурении скважин. В геотехнической инженерии буровой раствор представляет собой специальную смесь воды и глины, которая используется для транспортировки выбуренных пород на поверхность. Помимо этого, он выполняет функции смазывания и охлаждения бурового долота, очистки скважины, удаления обломков горных пород, контроля давления, а также улучшения работы цементного раствора и повышения эффективности бурового инструмента при бурении [2].

Буровой раствор — это особый тип буровой жидкости, используемой для бурения глубоких скважин. Термин «цветок» применяется из-за высокой концентрации состава. Одна из причин, по которой буровой раствор используется вместо воды, заключается в том, что некоторые частицы и камни имеют особый вес и должны быть удалены с помощью этого состава [3]. Свойства бурового раствора включают вес и плотность, реологические характеристики, фильтрацию, жидкое состояние раствора и уровень pH. Буровые жидкости делятся на две основные категории, выбор которых зависит от требований бурения: Типы бурового раствора:

Водоносный буровой раствор Нефтеносный буровой раствор

1. Водоосновной буровой раствор

Обычные водоосновные растворы содержат вещества, регулирующие вязкость, агенты контроля потока жидкости, утяжелители, смазочные добавки, эмульгаторы, антикоррозийные вещества, соли и pH-стабилизаторы.

Калиевые буровые растворы наиболее широко используются для бурения чувствительных к воде сланцев и водоосновных систем [4]. Их уровень pH составляет от 7 до 9,5.

Основные виды водоосновного бурового раствора:

Натуральный раствор

Кальциевый раствор

Натуральные растворы, такие как красный раствор, лигнит, лигносульфонаты

Полимерный KCl-раствор с низким содержанием твердых частиц (3–6% твердых веществ)

Барьерные растворы, предотвращающие гидратацию глин, такие как известковые растворы, насыщенные солевые растворы, меловые растворы, морские растворы.

Бентонитовые растворы.

Фосфатные растворы.

Эмульсионные растворы, включающие масло в воде или воду в масле [5].

2. Нефтеосновной буровой раствор

Нефтеосновной буровой раствор состоит из углеводородов нефти в качестве основного компонента, а также других веществ, таких как глины или коллоидные асфальты. С помощью эмульгаторов, полимеров и других добавок, включая утяжелители, создается смесь, подходящая для бурения.

Типы нефтеосновного бурового раствора:

Нефтяной буровой раствор. Эмульсионный буровой раствор [6].

Как приготовить буровой раствор

Буровой раствор производится с использованием смешивания по методу рециркуляции.

1.Вначале в резервуар заливается вода, затем добавляется 120–150 фунтов соли.

2.Для снижения концентрации ионов кальция добавляют 0,5–1 фунт соды.

3.Затем добавляют 12–14 фунтов крахмала и тщательно перемешивают до полного растворения компонентов.

4.В завершение добавляют необходимое количество барита и ферробара.

Тяжелый буровой раствор состоит из воды, насыщенной соли, крахмала, барита, шлака и извести [7].

Особенности бурового раствора: 1.Стабилизация скважины, 2 Адгезия, 3 Термическая стабильность, 4 Плотность, 5 Поверхностное, 6 Регулировка Потока Материалов

Указанные особенности придают буровому раствору большое значение при бурении нефтяных скважин и оказывают значительное влияние на эффективность и стабильность скважин [11].

Бурение с использованием бурового раствора и его причины

Поглощение означает: потерю всего или части бурового раствора, жидкости для завершения скважины и цементного раствора в проницаемые образования, такие как горные породы, пористые образования, такие как известняк, или естественно или искусственно трещиноватые образования, такие как доломиты, которые происходят во время бурения, завершения скважины и цементирования. Работа с такими ситуациями является дорогостоящим и время затратным процессом. Потому что существуют различные последствия и результаты, среди которых: увеличение затрат на закупку бурового раствора, увеличение времени работы бурового оборудования, повреждения в образовании из-за попадания материалов раствора в продуктивные пласты, засорение труб, необходимость в установке обсадной трубы. Дополнительно, плохое цементирование из-за недостаточного заполнения пространства за стенкой трубы увеличивает вероятность выброса и возможную потерю скважины. Для выявления причин утечек были определены и рассмотрены эффективные факторы, к которым относятся тип и литология слоев, гидравлические параметры, такие как давление насоса и интенсивность потока перед утечкой, а также характеристики бурового раствора до утечки. Среди свойств бурового раствора были рассмотрены такие параметры, как вес раствора, процент твердых частиц, пластическая вязкость, температура замерзания и сопротивление гелю [12].

Все виды буровых растворов

В зависимости от интенсивности, буровые растворы делятся на четыре общие категории. Если интенсивность менее 10 бочков в час, это называется утечкой. Если это число находится в пределах от 10 до 100, это называется кратковременным случайным явлением. Также, если это число находится между 100 и 500, то это будет называться совершенным периодом. Наконец, скважины с более чем 500 бочками в час называются скважинами с полным буровым раствором. Поглощение также имеет разные модели в зависимости от типа, интенсивности и места возникновения. Поэтому знание типа и местоположения любой проблемы может быть очень полезным при выборе правильного метода для ее контроля. Информация о месте возникновения Поглощениея собирается путем проверки данных о соседних скважинах, изменений, произошедших в образовании, и различных методов картирования. Конечно, как и в других отраслях, принципы обслуживания и ремонта также используются для контроля всего процесса. Это означает, что существуют систематические методы для регулярного контроля наличия загрязнений и предотвращения их распространения, которые должны применяться в процессе бурения глубоких скважин. Тестер материалов для моста (ВМТ) — это одно из устройств, которое используется для измерения и оптимизации этого процесса с целью минимизации загрязнения.[13].

Механические свойства бурового раствора, которые необходимо определить в лаборатории, включают:

Пластическая вязкость (PV). Предел текучести (YP).

Сила геля (GS). Потери фильтрации (FL) [14].

Проблемы, вызванные утечкой бурового раствора

Утечка бурового раствора вызывает различные проблемы. Взрыв скважины, застревание труб, потеря большого объема бурового раствора, повреждения пласта и подобные случаи — это проблемы, возникающие в скважинах нефтегазовой отрасли и приводящие к большим потерям. Любая жидкость может образоваться из-за разницы давления между буровым раствором и пластом, что в итоге вызывает застревание труб в скважине. Это требует

решения через дорогостоящую операцию под названием поиск баланса. Также любая жидкость может вызвать перенос мелких частиц бурового раствора в поры пласта. Эта проблема снижает непроницаемость стенки скважины и увеличивает вероятность повреждения. Буровой раствор также может вызвать различные химические реакции и привести к образованию осадков, что вызывает проблемы для скважины [4].

Все виды буровых жидкостей

Буровые жидкости делятся на четыре общие категории в зависимости от их интенсивности. Если интенсивность менее 10 баррелей в час, это называется утечкой. Если этот показатель находится в пределах от 10 до 100, это называется кратковременной случайностью. Также, если этот показатель находится между 100 и 500, то это будет называться "полным". Наконец, скважины с более чем 500 баррелей в час называются скважинами с полным буровым раствором. Поглощение также имеет разные модели в зависимости от типа, интенсивности и места возникновения. Поэтому знание типа и местоположения любой проблемы может быть очень полезным при выборе правильного метода для ее контроля. Информация о месте возникновения поглощения собирается путем проверки данных о соседних скважинах, изменений, произошедших в образовании, и различных методов картирования.

Как контролировать утечку жидкости?

Существует множество причин, по которым могут возникнуть проблемы. Литология и тип образований, которые бурятся, переменные бурового процесса, такие как давление, скорость закачки и другие характеристики бурового раствора — все это может сыграть свою роль. Конечно, независимо от упомянутых факторов, в ряде случаев причины сбоя остаются неизвестными, и контролировать их бывает очень трудно. Уменьшение объема раствора из-за снижения воды и заполнения новой скважины отличается от проблемы утечек, возникающих при поглощении.

Современные методы контроля бурового раствора:

Введение веществ для контроля утечек (LCM) для случаев с низкой интенсивностью утечек.

Установка цементной пробки для утечек с высокой интенсивностью.

К сожалению, проблемы, связанные с установкой цементных пробок, включают:

Создание долгих перерывов в буровой программе.

Отклонение скважины от основного пути.

Низкая прочность цементной стенки полости и разрушение пробки, особенно в случае с бентонитовым цементом.

Утечка — это потеря бурового раствора, жидкости для завершения скважины и цементного шлама в проницаемые образования, такие как песчаник, известняк, доломит и т. д., в процессе бурения, завершения скважины и цементирования. Утечка бурового раствора — одна из основных и неизбежных проблем в буровой промышленности, которая несет большие затраты из-за перерывов в буровой программе. Работа с этим является дорогостоящим и время затратным процессом, так как она вызывает увеличение расходов из-за потери бурового раствора, увеличение времени аренды буровой установки, повреждения пластов из-за проникновения бурового материала в продуктивные пласты, застревание труб, необходимость в установке дополнительной стеновой трубы, плохое цементирование из-за неполного заделывания за трубой, возможность возникновения выброса и, в конечном счете, потеря скважины.

Точное знание типа и местоположения утечек играет важную роль в выборе правильных материалов для их контроля. Поэтому определение точного местоположения любого резервуара так же важно, как и определение средств его контроля. Это решается с помощью предыдущих данных о выемках, структурных изменений и различных методов картирования. В доломитовых образованиях ширина трещин играет очень важную роль в потоке бурового раствора. Извитые трещины имеют различные ширины, которые зависят от степени и типа недавних тектонических процессов. Согласно этому критерию, ширина трещин в активных районах составляет от 0,11 до 20,00 мм, в промежуточных районах — от 0,03 до 0,15 мм, а в неактивных районах — от 0,01 до 0,1 мм, при этом их длина часто варьируется в пределах от 3,5 до 7,5 метров. Вещество или вещества, которые контролируют любой поток бурового раствора в проницаемые образования, могут действовать через различные механизмы

и предотвращать любой поток жидкости разными способами или контролировать его интенсивность

Заключение. Буровой раствор играет важную роль в нефтяной, газовой и горнодобывающей отраслях. В этом исследовании были изучены его основные функции, типы и свойства. Буровой раствор не только стабилизирует скважину и удаляет отходы, но и оптимизирует процесс бурения. Недавние исследования показали, что наночастицы повышают вязкость, плотность и термическую стабильность, улучшая общую эффективность. Кроме того, разработка экологически чистых буровых растворов имеет решающее значение для снижения воздействия на окружающую среду. Будущие исследования должны быть направлены на создание экологически чистых, экономичных и высокоэффективных буровых растворов. Эти инновации не только улучшат производственные процессы, но и будут способствовать защите окружающей среды.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Ананьев А.Н. Буровые растворы. – Волгоград: Недра, 2000. – 125 с.
2. Гуменюк А. Современные буровые растворы, проблемы и методики решения. – б. м.: б. и.,2014. – 32 с.
3. Baecher G.B. Статистический анализ разрушения горных масс // Journal of the International Association for Mathematical Geology. – 1983. –329–348с.
4. Бабаян Э.В. Буровые растворы: учебное пособие. –Москва: Инфра-Инженерия 2019. – 55–62с.
5. Cao N. Зависимость проницаемости трещин от напряжений в плотных резервуарах – Energies. – 2019. – 117с.
6. Cappa F., Faulkner D.R. Гидромеханическое моделирование пульсирующих испытаний для измерения давления жидкости и нормального смещения трещин на лабораторном участке Кораз, Франция. Journal of the International Association for Mathematical Geology. – 2006. –1062–1082с.
7. Gans.A. Описание потока жидкости вокруг ствола скважины с зависимой от напряжений пористостью и проницаемостью. – Energies 2009. –110с.

ТҮЙІН

Бұл шолу зерттеуі бұрғылау ерітіндісінің қолданылуы мен оның негізгі себептерін қарастырады. Бұрғылау ерітіндісі скважинаны тұрақтандыру, бұрғылау қалдықтарын шығару және бұрғылау үдерісін жеңілдету үшін қолданылады. Ол балшық, кремнийлі ил және химиялық қоспалардан тұрады. Бұрғылау ерітінділерінің су негізді және мұнай негізді түрлері бар. Нанобөлшектердің енгізілуі соңғы жылдары бұрғылау ерітінділерінің қасиеттерін жақсартып, бұрғылау тиімділігін арттырды. Сонымен қатар, бұрғылау ерітіндісінің негізгі механикалық қасиеттері және оны басқару әдістері қарастырылған.

RESUME

This review study examines the application of drilling mud and the reasons for its use. Drilling mud is used to stabilize the well, remove drilling waste, and facilitate the drilling process. It consists of clay, siliceous silt, and chemical additives. There are two main types of drilling mud: water-based and oil-based. In recent years, the introduction of nanoparticles has improved the properties of drilling mud, enhancing drilling efficiency. Additionally, the key mechanical properties of drilling mud and control methods are discussed.

УДК 52.37.91

Утибеков Д. С., студент
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет имени Жангир хана г. Уральск
Ермуханова С. Т., руководитель
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет имени Жангир хана г. Уральск

СОВРЕМЕННЫЕ МЕТОДЫ ПЕРЕРАБОТКИ ЦИНКОСОДЕРЖАЩИХ ОТХОДОВ

АННОТАЦИЯ

В статье представлен комплексный анализ современных методов переработки отходов цинкового производства, включая гидрометаллургические, пирометаллургические и биотехнологические подходы. Рассмотрены технологические особенности каждого метода, их преимущества и ограничения, а также области эффективного применения.

Проведен сравнительный анализ технологических и экономических показателей различных методов переработки. Показано, что выбор оптимальной технологии зависит от химического состава отходов, требуемой производительности и экологических требований региона. Наиболее перспективными признаны комбинированные технологии, сочетающие преимущества разных методов, такие как биогидрометаллургические схемы и плазменно-гидрометаллургические комплексы.

Ключевые слова: *цинковые отходы, гидрометаллургия, пирометаллургия, биовыщелачивание, переработка отходов*

Цинковое производство играет ключевую роль в современной промышленности, обеспечивая сырьем металлургию, химическую промышленность, электротехнику и другие отрасли. Однако в процессе переработки цинковых руд и концентратов образуется значительное количество отходов, включая шлам, пыль, кеки и шлаки, которые содержат не только цинк, но и другие токсичные металлы, такие как свинец, кадмий, медь и мышьяк. Накопление этих отходов представляет серьезную экологическую угрозу, поскольку их хранение на свалках приводит к загрязнению почвы, грунтовых вод и атмосферы из-за выщелачивания и переноса опасных веществ ветром.

В связи с ужесточением экологических норм и ростом стоимости первичного сырья переработка цинксодержащих отходов становится не только экологической необходимостью, но и экономически выгодным направлением. Извлечение металлов из отходов снижает нагрузку на природные ресурсы и удешевляет производство цинка за счет использования вторичных материалов.

Сегодня используются различные методы переработки цинковых отходов, включая гидрометаллургические, пирометаллургические и биотехнологические подходы. Каждый из них имеет свои преимущества и ограничения: некоторые обеспечивают высокую степень извлечения металла, но требуют больших энергозатрат, в то время как другие более экологичны, но менее производительны. Поэтому актуальной задачей остается поиск оптимальных технологических решений, позволяющих максимально эффективно и безопасно утилизировать отходы цинкового производства [1].

Основные виды отходов цинкового производства образуются на различных стадиях технологического процесса. Прежде всего, это цинковые кеки - твердые остатки, образующиеся после выщелачивания цинковых концентратов, которые содержат значительные количества нерастворимых соединений цинка и других металлов. Сложный химический состав и высокая токсичность этих отходов требуют разработки эффективных методов утилизации, которые не только минимизируют ущерб окружающей среде, но и обеспечивают возврат ценных металлов в производственный цикл. В настоящее время для переработки цинксодержащих отходов используются различные технологические подходы, включая гидрометаллургический, пирометаллургический и комбинированный методы, каждый из которых имеет свои преимущества и ограничения. Выбор оптимального способа переработки определяется как характеристиками самих отходов, так и экономической целесообразностью их утилизации.

Современные технологии переработки цинксодержащих отходов можно разделить на три основные группы, каждая из которых имеет свои технологические особенности и области применения [2]:

- Гидрометаллургические методы;
- Пирометаллургические технологии;
- Комбинированные и инновационные методы.

Гидрометаллургические методы переработки цинксодержащих отходов представляют собой комплекс технологических процессов, основанных на растворении металлов и последующем выделении их из образующихся растворов. Эти методы получили широкое распространение в промышленности благодаря своей универсальности и возможности переработки отходов с относительно низким содержанием цинка. Основным преимуществом гидрометаллургического метода является его высокая селективность, которая позволяет эффективно отделять цинк и родственные металлы, такие как свинец, медь и кадмий [3].

Процесс начинается со стадии выщелачивания, на которой используются различные реагенты в зависимости от химического состава отходов. Для получения оксидных форм наиболее эффективным является выщелачивание серной кислотой, проводимое при умеренных температурах 60-90°C. В случае переработки сульфидных материалов предпочтительнее хлоридное выщелачивание с использованием хлорного железа или соляной кислоты. Особое место занимает аммиачное выщелачивание, которое особенно ценно при работе со сложными отходами, содержащими как оксидные, так и сульфидные формы цинка. Каждый из этих методов имеет свои технологические особенности и требования к оборудованию, но все они направлены на максимально полное превращение цинка в раствор. После этапа выщелачивания полученные растворы тщательно очищаются от примесей. Этот этап имеет решающее значение для качества конечного продукта. Наиболее распространенный метод цементации, при котором цинковая пыль используется для осаждения меди и кадмия. Очистка от железа требует более сложных операций, включающих окисление и гидролиз с последующей фильтрацией образующихся отложений. Экстракция органическим растворителем все чаще используется в современной промышленности, что позволяет не только очищать растворы, но и концентрировать цинк. Особенно эффективны фосфорорганические экстрагенты, демонстрирующие высокую селективность по отношению к ионам цинка. Завершающим этапом гидрометаллургического процесса является выделение цинка из очищенных растворов. Наиболее распространенный электролитический метод, который обеспечивает получение металла высокой чистоты. Альтернативой являются методы кристаллизации, которые особенно эффективны при обработке растворов с низкой концентрацией цинка. В последние годы активно развиваются мембранные технологии, которые позволяют значительно снизить энергозатраты процесса. Особое внимание следует уделить современным разработкам в области автоклавного выщелачивания, которое проводится при повышенных температурах и давлениях, что значительно ускоряет процесс и повышает степень извлечения металла [4].

Важным направлением совершенствования гидрометаллургических методов является создание замкнутых циклов циркуляции воды, которые сводят к минимуму образование жидких отходов. Это достигается за счет регенерации кислоты и повторного использования технологических растворов. Особые перспективы связаны с сочетанием гидрометаллургических и биотехнологических методов, при которых микроорганизмы используются для ускорения процессов выщелачивания[5].

Пирометаллургические методы переработки цинксодержащих отходов - это высокотемпературные процессы, при которых происходит физико-химическая трансформация сырья с выделением цинка и родственных металлов. Эти технологии особенно эффективны при переработке труднообогатимых отходов, содержащих цинк в химически связанной форме. Пирометаллургическая переработка основана на термическом воздействии в специальных печах различной конструкции, где под воздействием высоких температур происходит разложение сложных соединений и разделение компонентов по их физико-химическим свойствам. Наиболее распространенным процессом является волцинг, метод дистилляции, который известен с 19 века, но продолжает совершенствоваться. Этот процесс осуществляется в герметичных ретортных печах при температуре 1000-1200°C, где цинксодержащее сырье смешивается с углеродсодержащим восстановителем. В таких условиях оксид цинка восстанавливается до металла, который испаряется, а затем конденсируется в специальных приемниках. В современных модификациях этого процесса используются электрические печи с точным регулированием температуры, что позволяет достичь степени извлечения цинка до 95%. Особое значение имеет подготовка сырья - дробление, сушка и гранулирование, которые существенно влияют на эффективность процесса. Для получения материалов с высоким содержанием свинца и других цветных металлов используется шахтная плавка, при которой

компоненты разделяются на металлическую фазу, штейн и шлак. Этот процесс требует более высоких температур (до 1400 °C) и тщательного подбора флюсующих добавок для обеспечения желаемых свойств шлака.

Современным трендом является плазменная плавка, при которой используются температуры до 2000 °C, что позволяет перерабатывать даже самые стойкие соединения. В таких установках достигается практически полное разложение исходного материала и эффективное разделение компонентов. Особенностью всех пирометаллургических процессов является необходимость в сложных системах очистки газов, поскольку высокие температуры приводят к образованию летучих соединений металлов. Современные установки оснащены многоступенчатыми фильтрами, электрофильтрами и скрубберами для улавливания цинка, свинца и других металлов из газовой фазы. Важным преимуществом пирометаллургических методов является возможность комплексной переработки сырья с получением нескольких полезных продуктов - металлического цинка, свинца, драгоценных металлов, а в некоторых случаях и редких элементов.

Экономическая эффективность этих процессов существенно зависит от масштабов производства и стоимости энергоресурсов, поэтому современные разработки направлены на снижение энергопотребления за счет рекуперации тепла выхлопных газов и оптимизации теплового режима. Перспективным направлением является создание комбинированных установок, сочетающих пирометаллургическую и гидрометаллургическую переработку, что позволяет полностью извлекать все ценные компоненты из сложных цинксодержащих отходов. Несмотря на высокие капитальные затраты и энергоемкость, пирометаллургические методы сохраняют свою важную роль в переработке вторичного цинксодержащего сырья, особенно при работе с материалами, не поддающимися гидрометаллургической обработке [6].

Биометаллургические методы переработки цинксодержащих отходов представляют собой принципиально новый подход в металлургии, основанный на использовании живых микроорганизмов для извлечения ценных металлов. Эти технологии появились на стыке микробиологии, химии и металлургии, предлагая экологически безопасную альтернативу традиционным энергоемким процессам. Суть биометаллургических методов заключается в способности специально подобранных штаммов бактерий и грибов превращать труднорастворимые соединения цинка в экстрагируемые формы. Основным преимуществом таких процессов является то, что они проводятся в мягких условиях, без необходимости создания высоких температур или давлений, что значительно снижает энергопотребление и сводит к минимуму вредные выбросы.

В основе биовыщелачивания цинка лежат сложные биохимические механизмы, которые можно разделить на два основных типа: прямое и косвенное воздействие микроорганизмов. При прямом воздействии бактерии, такие как Acidithiobacillus ferrooxidans, непосредственно взаимодействуют с сульфидными минералами, окисляя их за счет ферментативных процессов. Косвенное воздействие осуществляется через продукты метаболизма микроорганизмов - различные органические и неорганические кислоты, которые растворяют соединения цинка. Особый интерес представляют гетеротрофные микроорганизмы, например, грибы рода Aspergillus, способные продуцировать лимонную, щавелевую и другие органические кислоты, эффективно выщелачивающие цинк даже из оксидных форм. Скорость и эффективность этих процессов зависят от множества факторов: температуры (оптимально 25-35°C), кислотности среды (обычно pH 1.5-2.5), концентрации металлов, наличия питательных веществ и степени аэрации для аэробных культур. Практическая реализация биометаллургических методов осуществляется в различных технологических схемах. Наиболее простой и экономичный вариант - кучное биовыщелачивание, при котором подготовленные отходы формируют в специальные кучи на водонепроницаемых площадках и периодически орошают растворами, содержащими бактериальные культуры. Этот процесс может продолжаться от нескольких месяцев до года, но не требует значительных капитальных затрат. Для более интенсивной переработки используют реакторные системы, где процесс проходит в контролируемых условиях специальных биореакторов с постоянной подачей воздуха и регулированием параметров среды. Такие установки позволяют сократить время обработки до 1-3 недель и достичь степени извлечения цинка до 90-95%. Особое внимание при разработке биотехнологических процессов уделяется подбору и адаптации микроорганизмов к

конкретному виду сырья, так как состав и свойства цинксодержащих отходов могут значительно варьироваться в зависимости от происхождения.

Несмотря на очевидные преимущества, биометаллургические методы имеют определенные ограничения. Основные проблемы связаны с относительно низкой скоростью процессов по сравнению с традиционными методами, чувствительностью микроорганизмов к высоким концентрациям металлов и другим неблагоприятным факторам, а также необходимостью тщательного мониторинга параметров окружающей среды. Однако активное развитие биотехнологий, включая методы генной инженерии для создания более эффективных штаммов микроорганизмов, позволяет нам постепенно преодолевать эти ограничения. Сочетание биологических методов с традиционными гидро- и пирометаллургическими процессами имеет особые перспективы, что позволяет создавать гибридные технологии, сочетающие преимущества различных подходов. Биометаллургические методы уже применяются на практике на ряде предприятий по всему миру, и их роль в переработке цинксодержащих отходов будет только возрастать по мере ужесточения экологических требований и развития биотехнологий [7].

Современные тенденции в переработке цинксодержащих отходов все чаще обращают внимание на комбинированные и инновационные технологии, сочетающие преимущества традиционных методов с новейшими научными разработками. Эти подходы демонстрируют особую эффективность при работе со сложными отходами, обеспечивая высокую степень извлечения металла при одновременном снижении энергопотребления и нагрузки на окружающую среду.

- *Гибридные гидропирометаллургические* технологии представляют собой одно из наиболее перспективных направлений. В таких комбинированных схемах предварительная термическая обработка (например, обжиг при температуре 600-800°C) подготавливает сырье к последующему выщелачиванию, значительно повышая степень извлечения цинка. Такой подход особенно эффективен при переработке сульфидсодержащих отходов, где обжиг позволяет перевести цинк в более растворимую форму оксида. Обратная комбинация, когда концентраты после гидрометаллургического обогащения направляются на переплавку, также показывает хорошие результаты, особенно для материалов с высоким содержанием примесей.

- *Биогидрометаллургические* процессы открывают новые возможности для экологически безопасной переработки. Использование специализированных штаммов бактерий (таких как Acidithiobacillus ferrooxidans или Leptospirillum ferrooxidans) позволяет эффективно выщелачивать цинк из нерастворимых соединений при нормальных температурах и давлении. Эти микроорганизмы окисляют сульфидные минералы, переводя металлы в растворимую форму. Хотя этот процесс занимает больше времени (10-30 дней), чем химическое выщелачивание, он значительно снижает потребление энергии и нагрузку на окружающую среду. Современные исследования направлены на создание более активных бактериальных культур и оптимизацию параметров биологического выщелачивания.

- *Мембранные технологии* революционизируют процессы разделения и концентрирования растворов. Нанофильтрация и обратноосмотические мембраны позволяют эффективно отделять ионы цинка и примеси, а электродиализ позволяет концентрировать растворы без термического испарения. Особый интерес представляют селективные мембраны, разработанные специально для извлечения цинка, которые демонстрируют высокую эффективность даже при низких концентрациях металла в растворе. Эти методы особенно ценны при создании замкнутых водных циклов на производстве.

- *Сорбционные технологии* с использованием новых материалов достигли значительного прогресса. Современные сорбенты на основе модифицированного углерода, цеолитов или синтетических полимеров обладают исключительной селективностью по отношению к ионам цинка. Особенно перспективны наномодифицированные сорбенты с увеличенной удельной поверхностью и специально разработанными функциональными группами. Эти материалы позволяют извлекать цинк даже из сильно разбавленных растворов с эффективностью до 99%. Важным преимуществом является возможность многократной регенерации сорбентов без потери их эксплуатационных характеристик.

- *Электрохимические методы* переживают новый этап развития в связи с появлением современных электродных материалов и совершенствованием конструкций ячеек. Импульсный

электролиз, электродиализ с использованием биполярных мембран, электрохимическое осаждение в сверхкритических жидкостях - все эти инновации позволяют значительно повысить эффективность извлечения цинка при одновременном снижении энергопотребления. Особое внимание уделяется разработке каталитических электродов, которые снижают перенапряжение при выделении металла.

- *Плазменные технологии* предлагают принципиально новые подходы к переработке сложных отходов. Низкотемпературная плазма позволяет разрушать стабильные химические соединения при относительно низких энергозатратах. Плазмохимические реакторы особенно эффективны для переработки пыли и шламов, содержащих цинк в трудноизвлекаемой форме. Эти методы часто сочетаются с последующим гидрометаллургическим отделением металлов от полученных продуктов.

- *Ионно-жидкостная экстракция* - перспективное направление, в котором в качестве экстрагентов используются специально разработанные ионные жидкости. Эти соединения обладают уникальной селективностью и позволяют извлекать цинк из сложных многокомпонентных растворов. Важным преимуществом является нелетучесть ионных жидкостей, что делает процесс более экологичным по сравнению с традиционной экстракцией органическими растворителями.

- *Автоматизированные системы* управления технологическим процессом, основанные на искусственном интеллекте и машинном обучении, позволяют оптимизировать технологические параметры в режиме реального времени. Эти системы анализируют различные параметры (состав сырья, температурный режим, кислотность растворов) и выбирают оптимальные условия для максимального извлечения цинка при минимальных затратах.

Разработка этих инновационных методов открывает новые возможности для создания экономически эффективных и экологически чистых технологий переработки цинксодержащих отходов. Особое значение имеют комплексные решения, сочетающие в себе несколько технологических подходов, что позволяет добиться практически полного извлечения всех ценных компонентов с минимальным образованием вторичных отходов. Будущее переработки цинксодержащих отходов, несомненно, связано с дальнейшим развитием и внедрением этих перспективных технологий.

Сравнительный анализ методов переработки цинксодержащих отходов.

При выборе оптимального способа переработки цинксодержащих отходов необходимо учитывать комплекс технологических, экономических и экологических факторов. Каждый из основных методов - гидрометаллургический, пирометаллургический и биометаллургический - имеет свои уникальные характеристики и области применения.

Гидрометаллургические методы, работающие в диапазоне температур 60-200°C, демонстрируют высокую эффективность (извлечение цинка составляет 85-95%) при переработке оксидных и силикатных форм. Эти процессы относительно быстры (2-4 часа) и позволяют получать цинк высокой чистоты (до 99,99%). Однако они требуют значительных затрат на моющие растворы и утилизацию жидких отходов. Капитальные вложения в гидрометаллургические установки оцениваются как средние, а энергопотребление составляет 2900-3300 кВт*ч на тонну переработанного сырья [8].

Пирометаллургические технологии, работающие при экстремальных температурах 1000-2000°C, обеспечивают максимальное извлечение цинка (90-98%) и особенно эффективны для сложных сульфидных смесей. Однако эти методы характеризуются высоким потреблением энергии (4000-6000 кВт*ч/т), значительными капитальными затратами и серьезной нагрузкой на окружающую среду из-за выбросов газов. Полученный продукт обычно требует дополнительной очистки.

Биометаллургические методы, работающие при температуре окружающей среды (25-35°C), являются наиболее экологичными и экономичными, но требуют значительно больше времени (5-30 дней). Они особенно подходят для переработки бедных и труднообогащаемых отходов, обеспечивая извлечение цинка на уровне 70-95%. Низкое энергопотребление (100-500 кВт*ч/т) и минимальные капитальные затраты делают их привлекательными для малых и средних предприятий.

Таблица 1-Сравнительная таблица основных характеристик:

Параметры	Гидрометаллургия	Пирометаллургия	Биометаллургия
Температурный режим	60-200°C	1000-2000°C	25-35°C
Время обработки	2-4 часа	Несколько часов	5-30 суток
Степень извлечения	85-95%	90-98%	70-95%
Капитальные затраты	Средние	Высокие	Низкие
Энергопотребление	2900-3300 кВт·ч/т	4000-6000 кВт·ч/т	100-500 кВт·ч/т
Экологическая нагрузка	Средняя	Высокая	Низкая
Чистота продукта	99,99%	95-98%	Растворы солей
Окупаемость	3-5 лет	5-7 лет	1-3 года
Оптимальное сырье	Оксиды, силикаты	Сульфиды, сложные смеси	Бедные и труднообогатимые отходы

С экономической точки зрения биометаллургические методы демонстрируют наилучшие показатели окупаемости (1-3 года) благодаря низким капитальным и эксплуатационным затратам. Однако их производительность ограничена длительностью биологических процессов. Гидрометаллургия представляет собой оптимальный баланс между производительностью и затратами, в то время как пирометаллургия остается наиболее ресурсоемким, но иногда незаменимым методом для сложных смесей.

Наиболее перспективным направлением развития отрасли является создание гибридных технологий, сочетающих преимущества разных методов. Например, комбинация предварительного биовыщелачивания с последующей гидрометаллургической обработкой позволяет достигать высокой степени извлечения при снижении энергозатрат и экологической нагрузки. Другим направлением является разработка плазменно-гидрометаллургических комплексов для переработки особо сложных отходов.

Выбор конкретного метода должен основываться на тщательном анализе характеристик перерабатываемого сырья, требуемой производительности, доступных энергоресурсов и экологических требований региона. В большинстве случаев оптимальным решением становится разработка индивидуальной технологической схемы, учитывающей все эти факторы.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Гудилин А.Е., Калин Б.А. Металлургия цинка и кадмия. - М.: Металлургия, 2018. - 46 с.

2. Россихин Ю.А., Лоскутов Ф.М. Переработка отходов цветной металлургии. - СПб.: Химиздат, 2021. – 60 с.

3. Иванов С.П., Петров А.Н. Металлургия цинка: технологии, оборудование, экология. - СПб.: Политехника, 2020. - 368 с.

4. Зуев Н.Н. Вторичная переработка отходов цинкового производства. — Челябинск: ЮУрГУ, 2021. - 278 с.

5. Ветюков М.М., Пашков Н.Ф. Гидрометаллургия цинка. – М.: Ореол, 2020. - 256 с.

6. Zhang L. et al. Pyrometallurgical recovery of zinc from hazardous electric arc furnace dust // Journal of Hazardous Materials. - 2016. - Vol. 318. - P. 723-731.

7.https://cyberleninka.ru/article/n/biovyschelachivanie-tsvetnyh-metallov-iz-othodov-obogascheniya?utm_source

8. Sokić M. et al. Hydrometallurgical processing of zinc leaching residue for recovery of zinc and lead // Journal of Mining and Metallurgy. - 2017. - Vol. 53 (1). - P. 17-24.

9. Бурцев В.В. Технология производства и переработки цветных металлов. - М.: Металлургия, 2018.

10. Иванов С.П., Петров А.Н. Металлургия цинка: технологии, оборудование, экология. - СПб.: Политехника, 2020.

11. Гаврилов Ю.В. Гидрометаллургия цинка: теория и практика. —-Екатеринбург: УрО РАН, 2017.

12. Справочник по металлургии цветных металлов / Под ред. А.В. Смирнова. - М.: Наука, 2019.

RESUME

The article presents a comprehensive analysis of modern methods of recycling zinc production waste, including hydrometallurgical, pyrometallurgical and biotechnological approaches. The technological features of each method, their advantages and limitations, as well as areas of effective application are considered.

A comparative analysis of technological and economic indicators of various processing methods has been carried out. It is shown that the choice of optimal technology depends on the chemical composition of the waste, the required productivity and environmental requirements of the region. Combined technologies combining the advantages of different methods, such as biohydrometallurgical schemes and plasma-hydrometallurgical complexes, are recognized as the most promising.

ТҮЙІН

Мақалада мырыш өндірісінің қалдықтарын қайта өңдеудің заманауи әдістеріне, оның ішінде гидрометаллургиялық, пирометаллургиялық және биотехнологиялық тәсілдерге жан-жақты талдау жасалған. Әрбір әдістің технологиялық ерекшеліктері, олардың артықшылықтары мен шектеулері, сондай-ақ тиімді қолдану салалары қарастырылады.

Өңдеудің әртүрлі әдістерінің технологиялық және экономикалық көрсеткіштеріне салыстырмалы талдау жүргізілді. Оңтайлы технологияны таңдау қалдықтардың химиялық құрамына, қажетті өнімділікке және аймақтың экологиялық талаптарына байланысты екендігі көрсетілген. Биогидрометаллургиялық схемалар мен плазмалық-гидрометаллургиялық кешендер сияқты әртүрлі әдістердің артықшылықтарын біріктіретін аралас технологиялар ең перспективалы болып танылды.

УДК 004.8

Хайруллин Р. Р., студент
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана, г. Уральск
Абуова Ж.М., руководитель
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана, г. Уральск

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ НЕЙРОННЫХ СЕТЕЙ ДЛЯ СОЗДАНИЯ ВИДЕОИГР

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматривается применение нейронных сетей в игровой индустрии. Анализируются основные направления использования ИИ, включая поведение персонажей, процедурную генерацию контента, улучшение графики и автоматизацию тестирования. Также рассматривается вопрос, как нейросети помогают начинающим разработчикам преодолеть сложности при создании собственных игр. Приводится пример использования нейросетей в разработке игр.

Ключевые слова: *нейронные сети, искусственный интеллект, видеоигры, машинное обучение, генерация контента*.

Введение. Игровая индустрия стремительно развивается и с каждым годом привлекает всё больше разработчиков, как профессиональных, так и начинающих. Создание видеоигр требует обширных знаний и навыков в области программирования, графического дизайна, сценарного планирования, анимации, звукового оформления и тестирования. Такой объем задач может быть непосильным для одного человека или небольшой команды, особенно на начальных этапах.

Современные технологии искусственного интеллекта, а в частности — нейронные сети, становятся мощным инструментом для оптимизации различных этапов разработки. Это делает нейросети особенно ценными для инди-разработчиков и студентов, которые только начинают свой путь в игровой индустрии.

С ростом доступности инструментов, поддерживающих нейросети, таких как Unity ML-Agents, NVIDIA DLSS, Midjourney, ChatGPT и других, данная технология становится всё более применимой в реальных проектах

В данной статье будут рассмотрены ключевые направления применения нейросетей в разработке видеоигр, преимущества и ограничения таких подходов, а также приведен практический пример использования нейросети при создании платформенной игры. Особое внимание будет уделено помощи, которую нейросети могут оказать начинающим разработчикам, испытывающим трудности при создании своей первой игры.

Основные области применения. На сегодняшний день нейронные сети находят широкое применение в различных аспектах разработки видеоигр. Их использование позволяет автоматизировать и усовершенствовать ключевые элементы игрового процесса, что особенно важно как для крупных студий, так и для инди-разработчиков. Рассмотрим основные направления, в которых нейросети играют важную роль:

Искусственный интеллект персонажей: Нейронные сети позволяют разработчикам создавать персонажей с реалистичным поведением. В отличие от традиционных алгоритмов, таких как конечные автоматы, ИИ на основе глубокого обучения может адаптироваться к действиям игрока, учиться на основе предыдущих взаимодействий и демонстрировать более естественные реакции. Как отмечают авторы книги *«Глубокое обучение»* Ян Гудфеллоу, Й. Бенджио и А. Курвилл: *«Глубокое обучение предоставляет способ представления сложных функций, и именно это делает его особенно полезным для задач восприятия...»* [1].

Генерация контента: Современные игры требуют больших объемов контента, включая уровни, персонажей и предметы. Нейронные сети используются для автоматической генерации карт, текстур и даже звукового сопровождения. Примеры успешного применения включают алгоритмы, подобные GAN (генеративным состязательным сетям), которые могут создавать уникальные игровые миры.

Улучшение графики и анимации: Методы машинного обучения активно применяются для увеличения разрешения текстур, улучшения освещения и детализации объектов. Это позволяет модернизировать старые игры и повышать уровень реализма в современных проектах.

Оптимизация геймплея: Нейронные сети могут анализировать данные о действиях игроков и автоматически настраивать сложность игры. Как отмечает Саймон Хайкин в своей книге *«Нейронные сети. Полный курс»*: *«Нейронные сети обладают способностью к обучению, что позволяет им адаптироваться к изменениям среды и извлекать скрытые закономерности из данных.»* [2]. Например, динамическая настройка сложности на основе модели поведения игрока помогает поддерживать баланс между вызовом и комфортом.

Автоматизация тестирования: Тестирование игр – один из самых затратных этапов разработки. Системы машинного обучения позволяют автоматизировать тестирование, выявляя баги и нестандартные ситуации без участия человека. В книге *«Жизнь 3.0»* Макс Тегмарк подчёркивает важность самообучающихся систем: «Самообучающиеся системы способны не только выполнять поставленные задачи, но и развивать свои способности, что может кардинально изменить многие отрасли, включая образование, медицину и игровую индустрию» [3].

Как нейросети помогают начинающим разработчикам. Разработка видеоигры – сложный процесс, требующий знаний в программировании, дизайне, создании анимации и других областях. Начинающие разработчики часто сталкиваются с проблемами при создании

своей первой игры, особенно если работают в одиночку или с ограниченными ресурсами. В книге «Практическое глубокое обучение» Джеймс Шмидт отмечает: «Глубокие нейронные сети могут ускорить разработку программного обеспечения, автоматизируя рутинные задачи, такие как генерация контента, тестирование и создание кода, что позволяет разработчикам сосредоточиться на более важных аспектах проекта» [4]. Нейронные сети помогают:

Автоматически создавать текстуры, уровни и персонажей без необходимости детальной проработки;

Улучшать визуальные эффекты и анимации без сложного программирования;

Настраивать игровой баланс и поведение врагов без ручной настройки сложных алгоритмов;

Оптимизировать игровой процесс, анализируя поведение игроков.

Пример использования нейросетей в разработке платформенной игры. В процессе разработки платформенной игры были использованы различные нейронные сети, применение которых было направлено на упрощение процесса разработки. Этапы создания:

1. Определение концепции игры: игрок управляет рыцарем, основная задача — это добраться до сундука преодолевая препятствия.

2. Выбор игрового движка: был выбран для разработки игры Godot Engine. «Godot Engine (читается «Годо́», от фр. *Godot*) — открытый кроссплатформенный двухмерный и трёхмерный игровой движок под лицензией MIT, который разрабатывается сообществом Godot Engine Community.» [5]. Он отлично подходит для разработки 2D-игр благодаря своей оптимизации под 2D, отдельному 2D-рендереру и удобному интерфейсу. Он использует GDScript, простой в освоении язык программирования, похожий на Python. Движок поддерживает кроссплатформенность, позволяя экспортировать игры на множество платформ, включая Windows, Linux, macOS, Android, iOS и Web. Godot идеально подходит для быстрого прототипирования, благодаря множеству встроенных инструментов и простоте разработки.

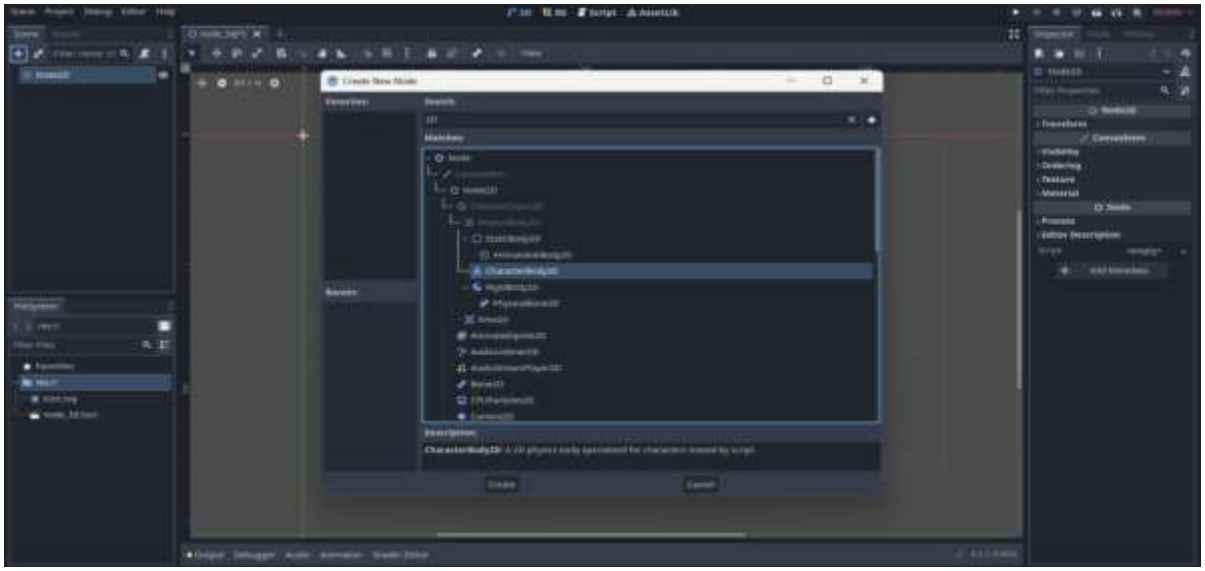

Рисунок 1 – Интерфейс Godot Engine

3. Использование нейросетей для генерации спрайтов: для генерации спрайтов можно использовать нейросети, такие как DALL·E или StyleGAN, которые могут создавать уникальные визуальные элементы на основе обученных моделей. Главное — задать корректный запрос и при необходимости откорректировать некоторые спрайты вручную. Для этого не требуются высокие навыки рисования.

Рисунок 2 – Спрайт-листы для платформера

2. Создание и настройка игры: для создания игрового уровня, добавления персонажа и настройки его движений использовались нейросети как инструмент для получения рекомендаций по разработке. ИИ давал ответы по вопросам структуры уровня, взаимодействия персонажа с окружающей средой, а также по настройке его движений (рисунок 3). ИИ помог оптимизировать физику и поведение персонажа, предложив решения для плавного перемещения, прыжков и взаимодействия с объектами на уровне. Это позволило ускорить процесс разработки и сделать его более гибким и эффективным. Готовый уровень представлен на рисунке 4.

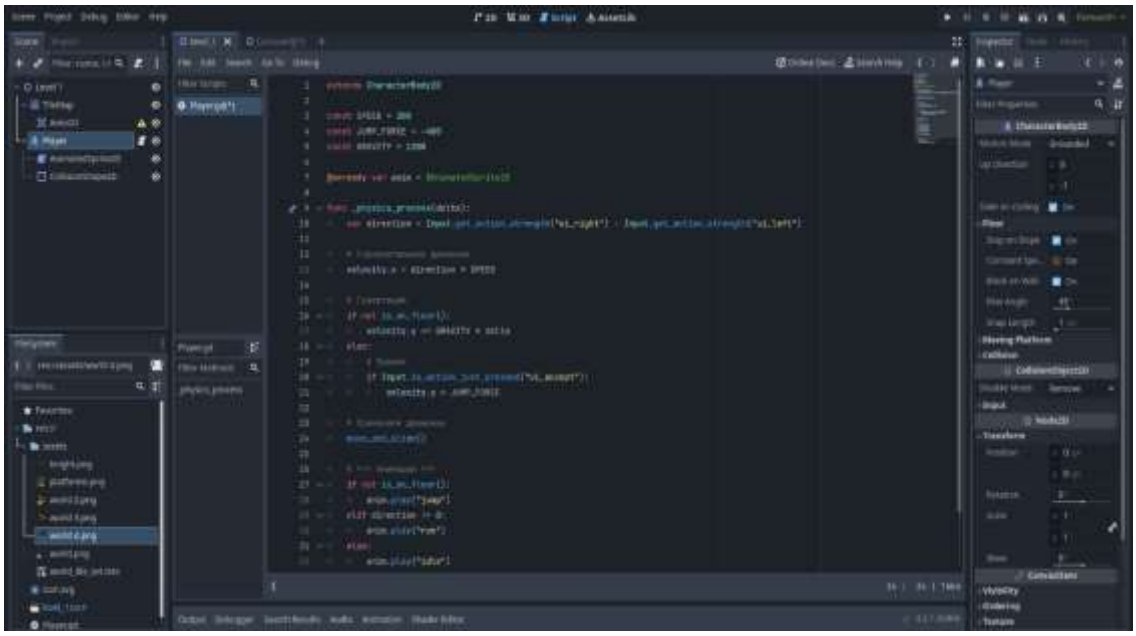

Рисунок 3 – Скрипт с настройкой движения персонажа

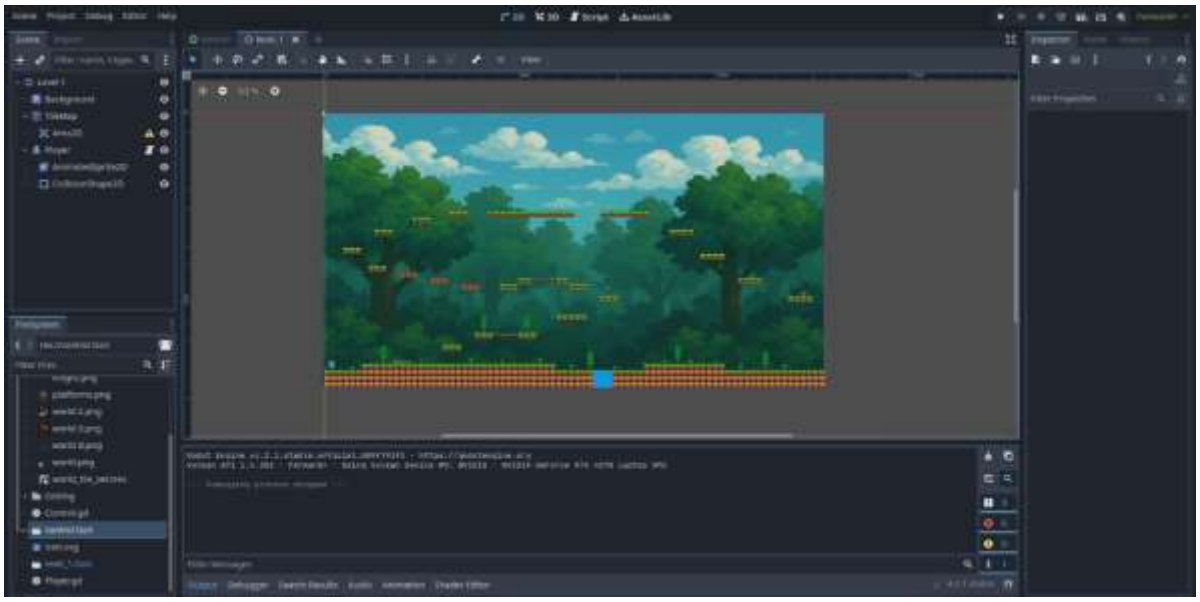

Рисунок 4 – Готовый игровой уровень, созданный с помощью советов от ИИ

Запуск и тестирование: после настройки всех параметров был выполнен первый запуск игры и тестирование основных механик. Окно с запущенной игрой представлено на рисунке 5.

Рисунок 5 – Готовый игровой уровень, созданный с помощью советов от ИИ

Заключение. Использование нейронных сетей в разработке видеоигр открывает новые горизонты для игровой индустрии. С каждым годом эти технологии становятся более доступными и мощными, позволяя создавать более захватывающий и реалистичный игровой опыт. Особенно это полезно для начинающих разработчиков, которым нейросети помогают автоматизировать сложные процессы и сосредоточиться на творческом аспекте создания игр.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Гудфеллоу Я., Бенджио Й., Курвилл А. Глубокое обучение. — М.: Диалектика, 2018. — 656 с.

2. Хайкин С. Нейронные сети. Полный курс. — М.: Вильямс, 2006. — 1104 с.
3. Тегмарк М. Жизнь 3.0. Быть человеком в эпоху искусственного интеллекта. — М.: АСТ, 2018. — 480 с.
4. Шмидт Дж. А. Практическое глубокое обучение. — М.: Вильямс, 2019. — 432 с.
5. Godot. Wikipedia: The Free Encyclopedia. [Электронный ресурс]. URL:https://ru.wikipedia.org/wiki/Godot.

ТҮЙІН

Бұл мақала ойын индустриясында нейрондық желілерді пайдалануға арналған. AI қолданбасының негізгі бағыттары, соның ішінде мазмұнды генерациялау, кейіпкерлерді басқару және ойынды тестілеу қарастырылады. Нейрондық желілерді пайдаланып платформалық ойын құру мысалы келтірілген. Ол сондай-ақ нейрондық желілердің жаңадан бастаған әзірлеушілерге өздерінің ойын жобаларын құруға қалай көмектесетінін көрсетеді.

RESUME

This article is devoted to the use of neural networks in the gaming industry. The main areas of AI application are considered, including content generation, character management, and game testing. An example of creating a platform game using neural networks is given. It is also shown how neural networks help novice developers in creating their own game projects.

UDC 665.52:543.42
Kapiyatulla T.A., student
Zhangir Khan West Kazakhstan Agricultural-Technical University, Uralsk
Erniazova K.N., master's degree
Makhambet Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk
Satayeva S.S., research supervisor
Zhangir Khan West Kazakhstan Agricultural-Technical University, Uralsk

PURIFICATION OF OIL FROM THE ZHANAZHOL FIELD FROM SULFUR-CONTAINING COMPOUNDS BY THE PROCESS OF DEMERCAPTANIZATION

ANNOTATION

The article is devoted to the study of the process of purification of oil from the Zhanazhol field of sulfur-containing compounds using the method of demercaptanization. The oil of the Zhanazhol field is characterized by a high content of sulfur-containing compounds, including mercaptans, which have a negative impact on the quality of products and equipment. Various approaches to demercaptanization, such as catalytic, thermal, and chemical methods, are being considered. Special attention is paid to the impact of demercaptanization on improving the environmental situation and economic efficiency, including increasing the cost of oil by reducing sulfur content. Data on the application of these methods at the Zhanazhol field to improve oil quality and compliance with environmental standards are presented. The article highlights the importance of the demercaptanization process as one of the most effective methods of refining oil and increasing its suitability for further processing and use.

Keywords: *oil, demercaptanization, charcoal, carbon disulfide compounds, processing, purification*

Oil produced in various fields often contains various sulfur-containing compounds, such as hydrogen sulfide (HS) and thiols (mercaptans). These compounds pose a significant problem for oil refining, as they can affect the quality of petroleum products, as well as contribute to the formation of corrosion in pipelines and equipment, which increases the cost of maintaining and operating the infrastructure. One of the most effective methods of removing sulfur-containing compounds from oil is the process of demercaptanization [1].

Hydrogen sulfide and mercaptans are organic sulfur compounds that are present in oil, including in the oil of the Zhanozhol field. They are toxic, harmful to human health, and can also

cause corrosion of equipment used in the production, transportation, and refining of oil. Mercaptans give oil and petroleum products an unpleasant odor, which also reduces their quality. In addition, sulfur-containing compounds can affect the efficiency of oil refining in petrochemical plants.

Demercaptanization is the process of removing mercaptans from oil based on the chemical conversion of thiols (mercaptans) into less toxic and more stable substances. The process can be carried out both at the production stage and in the process of oil refining at petrochemical enterprises. Demercaptanization can be carried out by several methods, among which the following are the most common:

- Catalytic demercaptanization: This process uses catalysts such as metal oxides (e.g. copper oxide) that activate sulfur removal reactions from mercaptan molecules. This turns mercaptans into less harmful substances.

- Thermal demercaptanization: This is a process in which oil is heated to high temperatures (up to 300-400°C), as a result of which mercaptans decompose and are removed. However, thermal demercaptanization requires significant energy costs and can lead to the formation of other undesirable substances.

- Reactions with reagents: In this case, various chemical reagents are used, such as hydrogen, which, when reacted with mercaptans, form substances that do not contain sulfur. This method is also widely used in industry [2].

The oil of the Zhanozhol field by classification and composition is unique. This is due to the high content of sulphur compounds, especially hydrogen sulfide, mercaptans and high molecular inerts. The regulatory documentation limits the content of hydrogen sulfide and methyl mercaptans in oil due to their high toxicity and corrosion activity by type. [3].

The oil produced at the Zhanozhol field is being prepared and must meet the requirements of Table 1.

Table 1 - Physico-chemical indicators of the oil field Zhanozhol

Quality indicators	Unit of measure	Indicator values
Sulphur content	% by mass.	not more than 0.6
Density at 20^0C	kg/m3	not more than 850
Output of fractions up to temperature: 200^0C 300^0C 350^0C	% of.	not more than 27 not more than 47 not more than 57
Paraffin bulk	% by mass.	not more than 6.0
Vanadium concentration	мг/кг	not more than 45
Hydrogen sulfide mass	r	not more than 1
Mass share of methyl mercaptan in total	r	not more than 40
Bulk water	% of.	not more than 0.5
Chloride concentration	mg/dm3	not more than 100
Mass fraction of mechanical impurities	% by mass.	not more than 0.05
Saturated vapour pressure	кПа (мм.рт.ст.)	not more 66,7 (500)

The raw material of mercaptan oil purification plant is oil coming from wells of « Zhanozhol» field, North Tuva after thermal dewatering, electrochemical desalination, stabilization at oil preparation plant (OOP). The physico-chemical characteristics of this mixture are given in Table 2.

Table 2- Physico-chemical characteristics of the oil coming to the oil de-freezing plant

Quality indicators	Unit of measure	Averaged values
Плотность при 20^0C	kg/m3	817
Hydrogen sulfide mass	R	60
Mercaptan sulphur mass	R	659
Bulk water	% of.	not more than 0.5
Chloride concentration	mg/dm3	not more than 100

The widely used technology for de-freezing oil consists of degassing, dewatering and desalting [1]. Stable oil from UPS is fed into the buffer tank of the decarbonization plant, where the appropriate level is maintained. The oil pressure and temperature should be within specified limits, according to the established standards of the process regime[4].

The heated oil is fed into the mixing unit with the acid alkali, then into the contactor-1, where the reaction with the alkali is used to purify the oil from naphthenic acids, hydrogen sulfide and other sulphurous and acidic impurities. The level of oil and alkali phase separation is controlled by a level meter, regulated by a valve through which the waste alkali enters the alkali effluent storage tank, then to be loaded into the tanker. The system is continuously and automatically replenished with fresh caustic solution through a valve with a certain flow.

H28 + 2XaOH >Xa;8 + 2N2O
K8H + XaOH < >H8Xa + H2O
KCOOH + XaOH > KCOOXa + H2O

The hydrogen sulfide-purified oil from above the contactor-1 apparatus is transferred to the second stage of purification at the entrance of the contactor-2. The air required for oxidation, compressor, through the buffer tank,through the A/B air filter unit, the air barrier before entering the contactor-2 is introduced into the oil flow in the specified quantity[5].

After the oxidation reaction, the hydrocarbon and alkaline phases are separated. The regenerated alkali is mixed with a fresh fuel solution and the oil is stored.

An oxidation catalyst is added to the alkali solution at precisely defined concentrations in order to accelerate the reaction of mercaptide to disulfide oil. The catalytic agent is often organic cobalt.

Mercaptans are concentrated mainly in the light oil fractions, where their content can be from 40-50 to 70-75% of all the compounds containing sulphur [6]. As the boiling point of the fraction increases, their content drops sharply, and in fractions above 300°C they are almost absent. Hydrogen sulfide, methyl- and ethylene mercaptan are not only highly toxic, but also volatile, have a bad odor, corrosive activity, and the processing of oil and gas condensate will inevitably produce toxic sulfuric alkali waste water. Therefore, the production, transportation, storage and processing of oil and gas condensate with high hydrogen sulfide content, mercaptans pose great environmental and technological problems.

One way to solve the problem of removing the above-mentioned undesirable components containing sulfur can be the process of plugging light gasoline fraction with its preliminary separation in a column of digestion. The release of light gasoline fraction significantly reduces the amount of product to be de-crystallized, thus reducing the capital investment of the de-crystallization plant[7].

The principle of a technological solution to this problem is as follows. Pre-stabilized, dehydrated and desalinated raw materials are heated in heat exchangers and kilns up to 180^0C. To ensure a rising flow and stable temperature regime in the column, the latter is equipped with a evaporator for heating the cubic liquid. Oil is divided into light gasoline and heavy petroleum fractions [8].

The gasoline fraction on top of the column is condensed and cooled to 40^0C by air coolers. Part of the gasoline is returned back from the reflux tank to the distillation column as controlled flow irrigation, the balance portion of the gasoline is directed to the de-icing unit by means of pumps [9].

The cube residue, passing through the heat exchange equipment system, gives heat to the process media and at a temperature of 40-450C is combined with the purified gasoline fraction.

According to the data provided by Manovyan A.K., according to the boiling interval of oil sulfur is distributed unevenly - in light fractions 80-100^0C it contains a lot, in fractions 150-220^0C its number is usually minimal and further substantially increases at the end of the boiling[10].

On the basis of the available physico-chemical data, calculate the distribution curve based on the fraction outputs at 200 and 300^0C and calculate the fraction output of the boiling start (n.c.) - 150^0C.

To determine the release of lung fractions up to 200 and 300^0C (B200 and B300, mass %) from oil, you can use the correlation relationship between output and oil density:

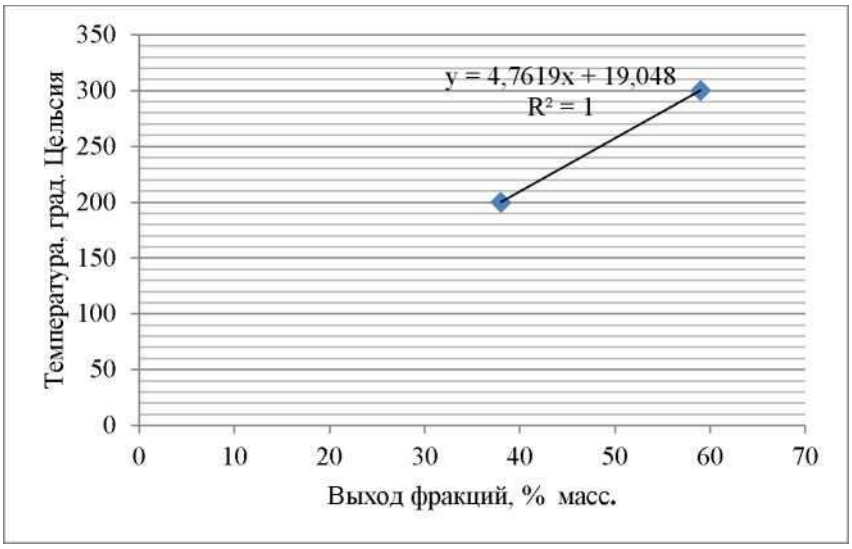
B200 = 294 - 313r420, B300 = 313 - 311r420,

где p_4^{20} - относительная плотность при 20 ^{0}C.
The calculations are shown in Table 3.

Table 3 - Fractionation of the Zhannohol oil field

Quality indicators	Unit of measure	Values
Плотность при 20^{0}C	kg/m3	817
Release of lung fractions up to 200 B200	% by mass.	38
Lung fraction release up to Z00V300	% by mass.	59

On the values found a graph is built and an equation describing this relationship is calculated (Figure 1). On the basis of a linear dependence temperature - output fraction find potential content of the fraction from the beginning of boiling (n.c.) to 150^{0}C. The calculations show that at 150^{0}C should boil 27.5% mass. gasoline[11].

Rhesus 1 - Dependence of the leaching fractions on the boiling point

From the figure it can be seen that the ratio of the masses of the supposed and actually processed alkaline media is 0.275 : 1.000.

The process of cleaning gasoline fraction is carried out in several stages. The cooled flow of gasoline is fed into the tank to remove hydrogen sulfide. The concentration of edible naphtha is 14% by mass. The change time of the caustic solution depends on the actual installation start-up and is carried out based on the obtained analytical data[12].

Mercaptans and H2§ residues are removed at the Merox facility by contact with the circulating caustic in an extraction column. The column is filled with air and calculated portions of catalyst. The gasoline is then directed to the filters to separate from any alkali particles that may be present. After which it is sent for the race[13].

The comparison in organization and consumption stages of two processes of oil de-freezing was carried out. The unit cost of reagents based on calculations is given in Table 4.

Table 4 - Specific consumption of reagents in the processes of oil defrosting

Specific consumption per ton of oil	Oil demineralization	Demercaptanization фракции н.к.-150^{0}C
Total alkali consumption, kg	0,029	0,014
Fresh water consumption, m3	0,48	0,12
Catalyst consumption, r	5,3	0,23

Thus, the application of the de-freezing process is not for all oil, most of which are ballast fractions due to the inertness of high-molecular sulfur compounds, but only parts of it are npk fractions1500C can have a huge technological and economic impact in oil companies, which is useful to consider when preparing oil at UPS plants.

REFERENCES

1. Altyrev, A.G. Hydrodesulphurisation of direct and secondary diesel fuels/ A.G. Altyrev, V.V. Samson, V.G. Vlasov//Chemistry and fuel and oil technology. - 2004. - 6. - C. 43-44.
2. Akhmetov S.A. Technology of deep processing of oil and gas. -Ufa: Gilem, 2002. -672c.
3. Bolshakov G. F. Seroorganic compounds of oil/ G.F. Bolshakov - Novosibirsk, Science, 1986. - 243 p
4. Xu, Z., & Li, J. (2014). Desulfurization of petroleum and diesel fuels: A review. Energy & Fuels, 28(9), 5734-5748. https://doi.org/10.1021/ef501080z
5. Graciani, R., & Rodríguez, J. A. (2011). Catalytic desulfurization of petroleum: Strategies and recent developments. Applied Catalysis B: Environmental, 104(1-2), 71-82. https://doi.org/10.1016/j.apcatb.2010.12.012
6. Schmidt, S., & Wiser, E. A. (2012). Mercaptan removal from gasoline: A review of processes and technology. Journal of Petroleum Science and Engineering, 92-93, 47-55. https://doi.org/10.1016/j.petrol.2012.04.022
7. Karim, M. R., & Alam, S. M. (2009). Desulfurization of crude oil: A comprehensive review of various techniques. Journal of Petroleum Science and Engineering, 68(3-4), 51-56. https://doi.org/10.1016/j.petrol.2009.02.016
8. Zhao, H., & Wang, Y. (2007). Mercaptan removal from oil by chemical oxidation and adsorption: A case study of oil fields in China. Environmental Science & Technology, 41(16), 5683-5691. https://doi.org/10.1021/es070765y
9. Sims, R. E. H., & Tew, R. J. (2010). Desulfurization of petroleum products. Journal of Cleaner Production, 18(7), 734-741. https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2010.02.003
10. Weiss, H. (2016). Environmental impact of sulfur in crude oil and refining processes: A review. Environmental Engineering Science, 33(12), 951-961. https://doi.org/10.1089/ees.2016.0259
11. Cheng, Y., & Liu, S. (2013). Demercaptanization of crude oil: Fundamentals, technologies, and applications. Industrial & Engineering Chemistry Research, 52(14), 4715-4723. https://doi.org/10.1021/ie400582d
12. Sato, T., & Okamoto, H. (2005). Advanced desulfurization techniques in petroleum refining. Energy & Fuels, 19(3), 1081-1090. https://doi.org/10.1021/ef049819v
13. Zhu, S., & Zhang, Z. (2011). Review of sulfur removal in the oil and gas industry. Journal of Natural Gas Science and Engineering, 3(4), 533-540. https://doi.org/10.1016/j.jngse.2011.04.009

АННОТАЦИЯ

Статья посвящена исследованию процесса очистки нефти месторождения Жанажол от серосодержащих соединений с использованием метода демеркаптанизации. Нефть месторождения Жанажол характеризуется высоким содержанием серосодержащих соединений, включая меркаптаны, которые оказывают негативное влияние на качество продукции и оборудование. Рассматриваются различные подходы к демеркаптанизации, такие как катализаторный, термический и химический методы. Особое внимание уделено влиянию демеркаптанизации на улучшение экологической ситуации и экономическую эффективность, включая повышение стоимости нефти за счет снижения содержания серы. Приводятся данные о применении данных методов на месторождении Жанажол для повышения качества нефти и соответствия экологическим стандартам. Статья подчеркивает значимость процесса демеркаптанизации как одного из эффективных методов очистки нефти и повышения её пригодности для дальнейшей переработки и использования.

ТҮЙІН

Мақалада демеркаптанизация процесін пайдалана отырып, құрамында күкірті бар қосылыстардан Жаңажол кен орнының мұнайын тазарту әдістері қарастырылған. Құрамында меркаптандар сияқты күкірті бар компоненттердің жоғары концентрациясы бар бастапқы мұнайдың сипаттамаларына ерекше назар аударылады. Демеркаптанизация технологиясы, оның принциптері мен әсер ету механизмі, сондай-ақ қолданылатын катализаторлар мен реакторлар туралы мәліметтер келтірілген. Демеркаптанизация процесі неғұрлым тиімді болатын жағдайлар сипатталған және мұнай құрамындағы күкірттің айтарлықтай төмендеуін көрсететін тәжірибелер жүргізілген. Бұл процесті нақты өндіріс жағдайында жүзеге асыру кезінде кездесетін негізгі проблемалар, мысалы, катализаторлардың тұрақтылығы және технологиялық параметрлерді оңтайландыру қарастырылады. Зерттеу нәтижелері Жаңажол кен орнының мұнай сапасын және тиісті экологиялық сипаттамаларын жақсартуда демеркаптанизацияның жоғары тиімділігін растайды. Қорытындыда осы процесті өнеркәсіптік өндіріске енгізу және масштабтау бойынша ұсыныстар берілген.

УДК 629.735:539.62

Хасанов Д.Б, студент
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана, г. Уральск
Мурзагалиева А.А., научный руководитель
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана, г. Уральск

ОСОБЕННОСТИ КОНСТРУКЦИЙ БУМАЖНОГО САМОЛЕТА

АННОТАЦИЯ

Бумажные самолетики предназначены не только для развлекательных целей, но и для научных исследований. Они также помогают объяснить законы Ньютона, принципы аэродинамики и особенности движения тел в воздухе. Измерялись дальность полета, устойчивость и продолжительность скольжения. Экспериментируя с различными формами и конструкциями, мы можем увидеть, как траектория полета меняется в зависимости от характеристик самолета, что помогает развить критическое мышление и инженерные навыки. В целом, изготовление бумажных самолетов - самый доступный способ узнать законы физики, вдохновляя науку на дальнейшие эксперименты и исследования.

Ключевые слова: *самолет, бумага, аэродинамика, траектория, трение*

Введение. Бумажные самолёты – простейшие сделанные из бумаги, напоминающие детство но изумительные в тоже время загадочные на свой взгляд конструкций, которые способны летать за счет накопленной сила инерция. Это увлечение известно по всему миру и объединяет людей разных возрастов. Для многих бумажный самолёт – это первое знакомство с принципами аэродинамики и инженерии. В детстве его создание и запуск – это увлекательная игра, а для учёных и инженеров – возможность исследовать основные законы полёта в упрощённой форме [1].

Бумажные самолёты имеют глубокие исторические корни. Их предшественниками считается древнекитайские бумажные змеи, а в современном виде они появились благодаря развитию авиации и исследованиям в области аэродинамики. Благодаря своей простоте, бумажные самолёты стали популярным способом изучения физических явлений и проведения экспериментов [2]. Различные формы, углы наклона и методы запуска влияют на их полёт, что делает их не только забавной игрушкой, но и образовательным инструментом.

Бумажные самолёты предназначены не только в развлекательных целях, но и в научных исследованиях. Они также нам помогают объяснять законы Ньютона, принципы аэродинамики и особенности движения тел в воздухе. В частных школах и университетах эксперименты с бумажными самолётами включены в образовательные программы по физике и инженерии [3]. Прообраз бумажных самолётов появился в Древнем Китае, где изобретение бумаги в I–II веках н. э. привело к созданию первых бумажных моделей летательных аппаратов, включая

воздушных змеев. Бумажные змеи были не только развлечением, но и использовались в военных целях для передачи сигналов.

В Европе интерес к бумажным самолётам появился в XIX веке, когда инженеры начали экспериментировать с моделями летательных аппаратов перед созданием полноразмерных самолётов [4]. Известные изобретатели, такие как Леонардо да Винчи, разрабатывали чертежи летательных устройств, многие из которых можно считать предшественниками бумажных самолётов.

Современные бумажные самолёты приобрели популярность в XX веке, особенно после Второй мировой войны, когда дети и взрослые увлеклись их созданием и запуском. С развитием авиации бумажные модели стали использоваться в учебных заведениях для объяснения аэродинамических принципов [5].

Материал и методы исследования. Принцип работы бумажного самолёта

Полёт бумажного самолёта описывается законами аэродинамики. Основные силы, действующие на него, — это подъёмная сила, сила тяжести, сопротивление воздуха и тяга, создаваемая запуском. При правильно сложенной конструкции самолёт может планировать на значительное расстояние, используя воздушные потоки [6].

Профиль крыла играет ключевую роль. Самолёты с длинными и узкими крыльями лучше планируют, а модели с широкими крыльями могут лететь медленнее, но стабильнее. Центр тяжести также важен – если нос утяжелён, самолёт летит дальше, если баланс смещён назад, он может быстро терять устойчивость.

Экспериментальная часть

Для исследования влияния различных факторов на полёт бумажного самолёта был проведён комплексный эксперимент. Всего изготовлены несколько моделей с различными формами крыльев и носовой части. Тестирование проводился в закрытом помещении при одинаковых условиях. Измерялись дальность полёта, стабильность и продолжительность планирования.

Влияние типа бумаги

В эксперименте использовались три типа бумаги:

Тонкая офисная бумага (80 г/м²);

Плотная бумага (120 г/м²);

Картонная бумага (180 г/м²).

В результате нам показали, что более плотная бумага улучшает стабильность полёта, но уменьшает дальность, так как увеличивается вес модели. Оптимальным вариантом оказалась плотность 120 г/м².

Формула коэффициента трения

Для нахождения трения μ между поверхностью бумаги и воздухом надо использовать следующую формулу:

$F_{тр}=\mu N$

где:

$F_{тр}$ — сила трения, возникающая при полёта самолёта,

μ — коэффициент трения,

N — сила, действующая на поверхность самолёта.

Метод измерения:

Экспериментальное моделирование: Запустить бумажный самолёт под разными углами и измерить пройденное расстояние.

Определение силы сопротивления: Использовать известные данные о плотности воздуха и форме крыла.

Расчёт коэффициента трения: Вычислить по известным аэродинамическим формулам или используя приближённые методы измерения сопротивления.

3.3. Сила сопротивление воздуха

Сопротивление воздуха — это сила, появляющиеся во время объекта через газовую среду. В случае бумажного самолёта сопротивление обусловлено давлением между молекулами воздуха и поверхностью крылья, а также вихревыми потоками, образующимися позади летящего объекта. Данная сила противодействует полёта самолёта вперёд и уменьшает его скорость.

Формула для расчета сопротивления воздуха:

$$F_d = \frac{1}{2} C_d \rho u^2 A$$

где:

F_d — сила сопротивления воздуха,

C_d — коэффициент аэродинамического сопротивления,

ρ — плотность воздуха,

u — скорость движения самолёта,

A — площадь фронтальной поверхности самолёта.

Влияние формы и конструкции

Форма летательного аппарата значительно влияет на уровень сопротивления воздуха. Узкий, обтекаемый корпус позволяет создать меньшая площадь лобового сопротивления и снижает риск появление турбулентность, позволяя самолёту лететь дальше и без отклонение полетов. В то же время широкие крылья увеличивают подъёмную силу, но могут способствовать большему сопротивлению.[7]

Основные конструктивные элементы:

Носовая часть: Чем острее нос самолёта, тем меньше сопротивление.

Крылья : Длинные и узкие крылья снижают сопротивление, но вызывают снижение подъёмную силу.

Стабилизаторы: Улучшают устойчивость полёта и предотвращают ненужные отклонения.

Влияние формы крыла

Были протестированы три формы крыла:

Прямые крылья;

Загнутые вверх края крыльев;

Загнутые вниз края крыльев.

Самолёты с загнутыми вверх краями крыльев показали наилучшую стабильность в полёте, в то время как загнутые вниз края создавали сильное сопротивление и значительно сокращали дальность.

Влияние угла запуска

Проверялись три угла запуска:

Малый угол (30 градусов);

Средний угол (45 градусов);

Большой угол (60 градусов).

Оптимальным планированием оказался средний угол запуска (45 градусов), так как он обеспечивал наилучшее соотношение между высотой и дальностью полёта

Дополнительно были изучены:

Влияние типа бумаги (плотная, тонкая, картонная) на характеристики полёта.

Эффективность различных техник запуска (резкий бросок, плавный запуск).

Влияние формы крыла (V-образное, прямое, загнутое).

Результаты показали нам, что оптимальный угол крыла и центр тяжести существенно влияют на характеристики полёта. Модели с утяжелённым носом демонстрировали большую дальность, а конструкции с широкими крыльями лучше планировали. Более плотная бумага позволяла добиться лучшей стабильности [10].

Соревнования по запуску бумажных самолётов

Соревнования по запуску бумажных самолётов проводятся по всему миру и включают несколько дисциплин:

Дальность полёта – участники соревнуются в том, чей самолёт улетит дальше всех. Рекорд дальности превышает 69 метров [8].

Длительность нахождения в воздухе – оценивается время, в течение которого самолёт остаётся в воздухе. Рекорд составляет более 27 секунд [9].

Акробатические элементы – соревнования на выполнение сложных фигур в воздухе, таких как петли, развороты и прочие манёвры.

Некоторые из наиболее известных международных соревнований по запуску бумажных самолётов включают:

Red Bull Paper Wings – крупнейшее мировое соревнование, организуемое компанией Red Bull. Участники из разных стран борются за первенство в трёх дисциплинах: дальность, время полёта и акробатика [11].

Guinness World Records – официальная организация, фиксирующая мировые рекорды по полётам бумажных самолётов [12].

Национальные и локальные чемпионаты – проводятся в различных странах, привлекая как детей, так и взрослых любителей бумажных самолётов.

Подготовка к таким соревнованиям занимает много времени над тщательной работы над конструкцией самолёта, правильного выбора бумаги и техники запуска. Опытные участники часто используют специальные техники складывания и старается оптимизировать аэродинамику модели, чтобы добиться максимальных результатов.

Практические советы по созданию идеального бумажного самолёта

Чтобы у нас получилось создать идеальный бумажный самолёт, нам необходимо учитывать несколько факторов:

Используйте плотную, но не слишком тяжёлую бумагу.

Складывайте бумагу аккуратно, чтобы добиться симметрии.

Экспериментируйте с углом наклона крыльев.

Добавляйте небольшие загибы на концах крыльев для стабилизации.

Регулируйте центр тяжести, добавляя сгибы в носовой части.

Результаты исследования. Бумажный самолёт представляют собой не только увлекательное развлечение, но увлекающий объект для изучения аэродинамики. Их история насчитывает около тысячи столетия, а их принципы остается основам полёта настоящих летательных аппаратов. Проведённые эксперименты подтверждают, что форма и балансировка модели напрямую влияют на её аэродинамические свойства.

Соревнования и мировые рекорды показывают, что бумажные самолёты – это не просто детская игрушка, а целая наука, включающая эксперименты, расчёты и инженерные решения. Благодаря своей доступности и простоте, бумажные самолёты остаются популярными среди людей всех возрастов, помогая понять фундаментальные принципы полёта.

Заключение. Таким образом, бумажный самолёт, представляет собой эффективный метод для исследования основ аэродинамики и принципа полёта. Экспериментируя с различными формами и конструкциями, можем увидеть, как изменяется траектория полёта в зависимости от характеристик самолёта, что способствует развитию критического мышления и инженерных навыков. В целом, создание бумажных самолётов — это самый доступный способ познакомиться с физическими законами, который вдохновляет на дальнейшие эксперименты и изучение науки.

СПИСОК ИСПОЛЬЗУЕМОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1.Николаев В. П. Основы аэродинамики. – Москва: Наука, 2015. – 320 с. (Глава 4: Законы движения тел в воздухе, стр. 112–145).

2.Роговцев А. В. Физика полёта: учебное пособие. – Санкт-Петербург: Политехника, 2018. – 256 с. (Раздел 3.2: Воздушные потоки и сопротивление, стр. 78–95).

3.Харченко Е. С. Бумажные самолёты: от простых моделей к сложным конструкциям. – Екатеринбург: Урал-Пресс, 2020. – 198 с. (Глава 2: Конструирование бумажных самолётов, стр. 45–80).

4.Мошин В. А. Теория полета летательных аппаратов. – Москва: Наука, 2016. – 372 с.

5.Левин Ю. И. Аэродинамика и проектирование воздушных судов. – Москва: Машиностроение, 2014. – 415 с.

6.Батанов И. П. Физика полёта: теория и практика. – Санкт-Петербург: Политех, 2018. – 298 с.

7.Жуков С. А. Аэродинамика малых летательных аппаратов. – Екатеринбург: Уральский университет, 2020. – 276 с.

8.Торопов П. А. Сопротивление воздуха и динамика полёта. – Новосибирск: СибАК, 2019. – 312 с.

9.Лебедев К. В. Механика полёта и аэродинамическое сопротивление. – Казань: Изд-во КФУ, 2021. – 280 с.

10.Иванов П. Н., Смирнов А. В. Анализ аэродинамических характеристик малых летательных аппаратов // Вестник аэрокосмической инженерии. – 2022. – Т. 29, № 3. – С. 112–125.

11.Red Bull Paper Wings – Официальный сайт международных соревнований по запуску бумажных самолётов: https://paperwings.redbull.com (дата обращения: 17.02.2025).

12.Guinness World Records – Рекорды по дальности и времени полёта бумажных самолётов: https://www.guinnessworldrecords.com (дата обращения: 17.02.2025).

ТҮЙІН

Қағаздан жасалған ұшақтар тек ойын-сауық мақсатында ғана емес, ғылыми зерттеулерге де арналған. Олар сонымен қатар Ньютон заңдарын, аэродинамика принциптерін және ауадағы денелердің қозғалысының ерекшеліктерін түсіндіруге көмектеседі. Ұшу қашықтығы, тұрақтылығы және сырғанау ұзақтығы өлшенді. Түрлі пішіндер мен конструкциялармен тәжірибе жасай отырып, біз ұшу жолы ұшақтың сипаттамаларына байланысты қалай өзгеретінін көре аламыз, бұл сыни ойлау мен инженерлік дағдыларды дамытуға көмектеседі. Тұтастай алғанда, қағаздан ұшақ жасау физика заңдарын білудің ең қолжетімді жолы болып табылады, бұл ғылымды одан әрі эксперименттер мен зерттеуге шабыттандырады.

RESUME

Paper airplanes are used not only for entertainment purposes, but also for scientific research. They also help to explain Newton's laws, principles of aerodynamics and the features of the motion of bodies in the air. Flight range, stability and duration of gliding were measured. By experimenting with different shapes and designs, we can see how the flight path changes depending on the characteristics of the aircraft, which helps to develop critical thinking and engineering skills. In general, making a paper airplane is the most accessible way to learn the laws of physics, inspiring science for further experiments and research.

УДК 621.311.22

Хасанов Д.А., студент
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана, г. Уральск
Джусупкалиева Р.И., руководитель
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана, г. Уральск

КОМПЛЕКСНЫЕ ГАЗОПОРШНЕВЫЕ СТАНЦИИ С ПРОГРЕВОМ

АННОТАЦИЯ

В статье рассматриваются современные комбинированные газопоршневые станции (ГПС) с системами отопления. Обсуждаются конструктивные особенности, принципы работы и технико-экономические преимущества. Особое внимание уделено влиянию подогрева на экономичность и долговечность работы двигателя. В данной статье анализируются современные комплексные газопоршневые станции (ГПС) с системами подогрева. Рассмотрены конструктивные особенности, принципы работы и технико-экономические преимущества. Особое внимание уделено влиянию подогрева на экономичность и долговечность работы двигателя.

Ключевые слова: *комплексные газопоршневые станции, система подогрева, двигатели, источник энергии, конструкция.*

Введение. Современная энергетика стремительно развивается, и одним из важнейших аспектов является обеспечение надежных и эффективных автономных источников энергии. Газопоршневые электростанции (ГПЭС) являются одними из наиболее перспективных решений в этой области благодаря высокой топливной эффективности, экономичности и возможности

работы на различных видах топлива, включая природный газ, биогаз и жидкие углеводородные газ.

Основной принцип работы газопоршневых станций является в использовании двигателя внутреннего сгорания, работающего на газообразном горючий. В процессе сгорания газа в цилиндрах двигателя химическая энергия топлива превращается в механическую энергию, которая, в свою очередь, преобразуется в электрическую энергию генератором. Такие генераторы широко применяются в любых различных отраслях, от промышленности и сельского хозяйства до жилого и коммерческого секторов, обеспечивая надежный источник электроэнергии в удаленных и труднодоступных районах [1].

Одной из главных проблем при эксплуатации ГПС является надежный запуск и работа при низких температурах. В холодную погоду запуск газопоршневых двигателей связано с рядом проблем, таких как повышенный износ деталей, ухудшение смазки, увеличение времени выхода на рабочий режим и повышенный расход топлива. Для снижении этих негативных эффектов широко прибегает системы прогрева двигателя, поддерживающие рабочую температуру компонентов силового агрегата даже при отрицательных температурах окружающей среды [3]. Таким образом, системы прогрева не только повышают надежность и долговечность работы ГПС, но и снижают эксплуатационные расходы, а также увеличивают экологическую безопасность техники. В данной статье представлен подробный анализ сложной газопоршневой станции с подогревом, рассмотрены конструктивные особенности, технические решения и принципы работы, а также экономические и экологические преимущества внедрения такой системы. Также анализируются различные способы отопления, такие как электрообогрев, жидкостные системы отопления, рекуперация тепла и использование накопительных нагревателей. Также анализируются перспективы развития отопительной техники и возможные направления ее совершенствования [2, 4].

Формула расчёта тепловой мощности системы прогрева. Для определения необходимой тепловой мощности системы прогрева можно использовать следующую формулу:

$$\boldsymbol{Q = mc\Delta T}$$

где:

– $\boldsymbol{Q}$ - тепловая мощность (Вт);

– $\boldsymbol{m}$ - масса охлаждающей жидкости (кг);

– $\boldsymbol{c}$ - удельная теплоёмкость охлаждающей жидкости (Дж/кг·°C);

–$\boldsymbol{\Delta T}$ - разница температур перед прогревом и после (°C).

Таблица 1 -Средние значения параметров газопоршневых станций

Параметр	Значение
Электрическая мощность, кВт	100 – 5000
КПД, %	35 – 45
Расход топлива, м³/ч	25 – 300
Температура охлаждающей жидкости, °C	80 – 90
Время выхода на рабочий режим, мин	5 – 15

Таблица 2 - Влияние системы прогрева на характеристики ГПС

Показатель	Без прогрева	С прогревом
Время выхода на рабочий режим, мин	15	5
Удельный расход топлива, м³/кВт·ч	0.3	0.25
Износ поршневой группы, % за 1000 ч	8	5
Эмиссия CO, г/кВт·ч	3.5	2.0

1. Принцип работы газопоршневых станций: Газопоршневые станции применяют двигатели внутреннего сгорания, работающие на природном газе, биогазе или других газообразных топливах. Основные компоненты включают:

Газопоршневой двигатель;

Генератор электрической энергии;

Систему управления;

Охлаждающую систему;

Систему смазки [1, 6].

Процесс работы ГПС является в преобразовании химической энергии топлива в механическую энергию, а затем в электрическую энергию. Одной из ключевых проблем эксплуатации ГПС является работа при низких температурах, что требует внедрения систем прогрева.

2. Необходимость прогрева газопоршневых станций Прогрев двигателя перед запуском особенно значимый в регионах с холодным климатом. Основные проблемы, возникающие при холодном запуске, включают:

Увеличенный износ деталей двигателя;

Высокий расход топлива в первые минуты работы;

Нестабильность горения;

Снижение эффективности смазки [3, 5].

Система прогрева позволяет минимизировать эти негативные факторы, поддерживая двигатель в оптимальном температурном режиме.

3. Технологии прогрева Для обеспечения прогрева газопоршневых двигателей используются различные методы:

Электрический подогрев – нагревательные элементы, установленные в системе охлаждения;

Жидкостный подогрев – использование циркуляции охлаждающей жидкости через теплообменники;

Теплоаккумуляторы – накопление тепла в специальных резервуарах;

Рекуперация тепла – использование тепла отработанных газов [2, 4].

Каждый из методов имеет свои преимущества и недостатки, выбор зависит от климатических условий и экономической целесообразности.

4. Эффективность комплексных ГПС с прогревом Комплексные газопоршневые станции с системами прогрева демонстрируют следующие преимущества:

Снижение износа оборудования, что увеличивает срок службы двигателя;

Экономия топлива за счет уменьшения потерь при холодном старте;

Стабильная работа при низких температурах;

Снижение выбросов вредных веществ, что делает эксплуатацию более экологичной [3].

Эффективность прогрева подтверждается данными эксплуатационных исследований, показывающими сокращение времени выхода двигателя на рабочие режимы и снижение затрат на техническое обслуживание.

5. Экономическая целесообразность внедрения систем прогрева Несмотря на увеличенные расходы, связанные с установкой системы отопления, долгосрочные выгоды оправдывают ее использование. В случаях, когда помещения постоянно включаются и выключаются, можно сэкономить до 15-20 % топлива и затрат на ремонт. Кроме того, увеличивается надежность оборудования и снижается время простоя, что особенно важно для промышленных потребителей [4].

Заключение. Комплексные газопоршневые станции с функцией прогрева – важный элемент современной энергетики, обеспечивающий стабильное и эффективное энергоснабжение в любых природных условиях. Использование систем прогрева значительно повышает производительность оборудования, снижает износ двигателя, расход топлива и уменьшает количество вредных выбросов. В холодном климате наличие таких систем является важным фактором поддержания работоспособности станции и увеличения срока ее службы. Использование газопоршневых станций с функцией обогрева особенно актуально для промышленных предприятий, удаленных населенных пунктов и систем резервного электроснабжения. Эффективность таких станций может быть дополнительно повышена за

счет оптимизации процесса нагрева и использования современных методов технологий изоляции. Дальнейшие исследования в этой сфере могут быть направлены на разработку интеллектуальных систем контроля температуры, использование инновационных теплоносителей и улучшение энергоэффективности процесса нагрева. Внедрение подобных решений позволит не только увеличить производительность газопоршневых станций, но и сделать их эксплуатацию более выгодной [6].

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1.Иванов А. А. Газопоршневые электростанции: теория и практика. – М.: Энергия, 2020.

2.Петров В. Б. Современные технологии энергоснабжения. – СПб.: Наука, 2019.

3.Сидоров К. Н. Эффективность работы газопоршневых установок в условиях низких температур // Энергетика. – 2021. – № 4. – С. 56–63.

4.Кузнецов Л. Д. Методы повышения надежности газопоршневых двигателей. – Новосибирск: Техно-пресс, 2018.

5.Международный стандарт ISO 3046-1:2019 Двигатели внутреннего сгорания – рабочие характеристики и испытания.

6.Морозов И. В., Васильев А. П. Анализ влияния эксплуатационных факторов на ресурс газопоршневых двигателей // Вестник машиностроения. – 2022. – Т. 35, № 2. – С. 78–89.

ТҮЙІН

Мақалада жылу жүйесі бар заманауи аралас газ поршеньді станциялары (GPS) қарастырылады. Дизайн ерекшеліктері, жұмыс принциптері және техникалық және экономикалық артықшылықтары талқыланады. Қозғалтқыштың өнімділігі мен ұзақ мерзімділігіне қыздырудың әсеріне ерекше назар аударылады. Бұл мақалада жылу жүйесі бар заманауи интеграцияланған газ поршеньді станциялары (GPS) талданады. Дизайн ерекшеліктері, жұмыс принциптері және техникалық және экономикалық артықшылықтары қарастырылады. Қозғалтқыштың өнімділігі мен ұзақ мерзімділігіне қыздырудың әсеріне ерекше назар аударылады.

RESUME

The article analyzes modern combined gas piston stations (GPS) with a heating system. Design features, operating principles, and technical and economic advantages are discussed. Particular attention is paid to the effect of heating on the efficiency and economic efficiency of the engine. This article analyzes modern complex gas piston stations (GPS) with constant heating. Design features, operating principles, and technical and economic advantages are considered. Particular attention is paid to heating, efficiency, and economic efficiency of the engine.

ӘОЖ 553.98:622.276 (574.1)

Шамилов Б.А., студент
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық техникалық университеті
Хамзина Б.Е., Ергалиева Ш.Е., жетекшілері
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық техникалық университет

ТЕПЛОВ КЕН ОРЫНДАРЫНЫҢ АРТИН ФИЛИППОВ МҰНАЙ ГАЗ КОНДЕНСАТ ШОГЫРЛАРЫНЫҢ МҰНАЙ-ГАЗ ӘЛЕУЕТІНІҢ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ

ТҮЙІН

Жұмыстың мақсаты Теплов және Батыс-Теплов кен орындарындағы мұнай-газ қорларын тиімді өңдеудің түрлі аспектілерін зерттеу. Олардың геологиялық ерекшеліктері мен коллекторлық қасиеттерін ескере отырып, ең тиімді игеру нұсқасын таңдауға бағытталған техникалық-экономикалық бағалау жүргізу. Осы мақсатқа жету үшін кен орындарының геологиялық құрылымы, өнімді қабаттарының сипаттамалары, мұнай мен газдың химиялық құрамы және технологиялық мүмкіндіктері қарастырылады. Бұл жұмыста Теплов және Батыс-

Теплов кен орындарын игеруге арналған стратегиялар мен технологиялық шешімдер ұсынылады. Сол арқылы олардың ресурстарын тиімді пайдаланудың жолдарын айқындайды.

Түйінді сөздер: *шоғыр, ұңғыма, кен орны,Батыс Теплов кен орны,геологиялық құрылым,мұнай-газ конденсаты*

Теплов кен орындарының тобы Каспий маңының солтүстік-шығыс аймағында, БҚО-ның Тасқала, Зеленов және Приуралье аудандарында орналасқан. Бұл кен орындарының жанынан Орынбор-Батыс шекара газ магистралі мен Атырау-Самара мұнай магистральды желісі өтеді. Бұл жағдай кен орындарын игеру үшін өте қолайлы.

Болашақта газды тұтынушы ретінде электр энергиясын және жылуды өндіруге арналған модульдік энергетикалық қондырғының жұмыс істеуі мүмкін. Бұл қондырғыны жобалау тек қажетті газ көлемі болған жағдайда жүзеге асады. Өңделген мұнай магистральды мұнай желісіне берілуі жоспарланған.

Сондықтан Теплов кен орындарының тобын игеру экологиялық және шаруашылық тұрғыдан маңызды болып табылады. Теплов тобы екі мұнай-газ конденсат кен орнынан тұрады, олар бір-бірінен аз қашықтықта орналасқан.

Осыған орай, бұл кен орындарын кешенді түрде игеру тиімді болады. Жұмыстың негізгі мақсаты – мұнай-газ кен орындарын өңдеудің түрлі аспектілерін қарастыру және Теплов пен Батыс-Теплов кен орындарындағы мұнай қорларын өңдеу үшін ең тиімді нұсқаны таңдап, техникалық-экономикалық бағалау жүргізу.

Аталған кен орындарында газды конденсат кендерінің тұмшалануы мен мұнай қорларын игеру алдында консервациялауды қажет етеді. Газды өңдеуді енгізу мерзімі мен пайдалану бұрғылау қарқыны тапсырыс берушінің мүмкіндіктеріне қарай қарастырылады.

Батыс Теплов кен орының геологиялық құрылымы палеозой, мезозой және кайнозой кезеңдерінің қабаттарынан құралған.

Палеозой кезеңі. Карбон және пермь жүйелерінің қабаттарымен сипатталады [1].

Карбон жүйесінің төменгі бөлігінде қуаты 13 м болатын кожин қабатының тақталық күңгірт-сұр аргиллиттері, 89 м қалыңдықтағы Тула қабатының әктастары мен аргиллиттері, 44 м болатын алексин қабатының тығыз әктастары, 224 м қалыңдықтағы михайлов қабатының доломиттелген әктастары, 72-96 м болатын венев қабатының және 109-122 м қалыңдықтағы серпухов ярусының әктастары кездеседі.

Ортаңғы бөлігінде қуаты 46-78 м болатын башқұрт ярусының органогенді үгітілмелі әктастары, 78-97 м қалыңдықтағы верей қабатының құмтасты және қоспалы аргиллиттері, 59-155 м болатын мячков қабатының битуминозды, кремдес әктастары орналасқан.

Пермь кезеңі екі қабаттан турады. Төменгі қабаты ирень қабатының 53-1538м қалыңдықтағы ангидриттері мен саз аралас тасты тұзы кездеседі. Филиппов горизонтынын қабаты 2-245 м болатын доломиттері мен доломиттелген әктастардан құралған, төменгі бөлімде қалыңдығы 225-709 м болатын ассель ярусының биогермді доломиттелген әктастары, 24-376 м қалыңдықтағы сакмар ярусының әктастары мен доломиттерінен турады.

Пермь кезеңің жоғарғы бөлімі қалындығы 80-276 м болатын Уфа ярусының аргиллит тәріздес саздарынан құралған, 89-139 м қалыңдықтағы Калинов свитасының доломиттері мен әктастары, 91-255 м болатын гидрохимиялық свитаның ангидрит аралас тасты тұзы, 230-1900 м қалыңдықтағы Соснов свитасының тасты тұзы мен аргиллиттері, 178-796 м болатын татар ярусының құмтас және алевролит аралас саздары кездеседі.

Триас кезеңі қалындығы 175-1017 м болатын саз аралас тығыз құмтасты әктастармен сипатталады.

Юра кезеңінің ортаңғы бөлігінде 49-142 м құмтас, құм және алевролит араласқан терригенді қабат, жоғарғы бөлімде қуаты 11-105 м сұр саздармен араласқан мергельдер кездеседі.

Бор кезеңінің төменгі бөлігінде қалындығы 7-316 м әктасты құмтас араласқан саздар мен жоғарғы бөлімде қуаты 0-326 м тығыз құмды бор, әктасты саз және азтектес әктас араласқан ақ мергельдер орналасқан.

Неогенді және антропогенді жүйелері 0-144 м саз, құм, құмтас және суглинкалардың қабаттасуымен сипатталады.

Теплов және Батыс-Теплов кен орындарының өнімділігі төменгі пермь артин ярусында органогенді құрылыстармен байланысты. Газ және конденсат шоғырлары артин ярусының қабаттарында және кунгур ярусы филиппов горизонтының қабатының доломитті қойнауқаттарына тән коллекторлармен дамыған. Артин қабаттары массивті рифті, ал филиппов қабаты литологиялық шектелген болып табылады. Шогыр жабындары кунгур ярусының тұз қабаттары арқылы қорғалған [4].

Өнімді қабаттарда биогермді құрылымдардың кең таралғанын көруге болады. Литотиптер бойынша биогермді құрылымдардың үлесі 46,7%-ті, биоморфты-детритті 21,3%-ті, органогенді және органогендірілгіш 36%-ті құрайды. Теплов кен орнында органогенді өзгерістердің үлесі 61,5%, ал Батыс Теплов кен орнында бұл көрсеткіш 74,8% құрайды. Рентгенді минералогиялық талдау бойынша, өнімді қабаттарда негізінен доломиттер басым.

Теплов кен орнындағы мұнай мен газ 43, 53, 54 және 74 ұңғымаларында ашылып, сынақтан өтті. Мұнайдың өндірістік ағыны 74 ұңғымадан алынды, мұнда ұңғыманың дебиті 90 м³/күн шамасында болды. 43 және 53 ұңғымаларында әлсіз ағындар байқалды. ҰГЗ материалдары бойынша мұнай және газдың бөліктері 70 және 40 м биіктікке дейінгі шектерде қабылданған. Мұнайлы ауданы 5673 мың м² құрайды, газды ауданы 3965 мың м².

Батыс Теплов кен орнындағы өнімді бөлікте 9 ұңғыма бұрғыланған, мұнайдың тұрақты ағыстары 2844-2834м аралығында алынған. 7, 12, 14, 18 ұңғымаларындағы газ-судың контактісі -2830 м белгісінде белгіленген. Газ құрамындағы мұнай ағыны осы диапазонда жоғары болып отыр.

Филиппов қабаты газ конденсат шоғырлары бойынша 20 ұңғымамен сынақтар жүргізілген, оның 19-ы өнімді бөлікте ашылып, газдың жалғыз өндірістік ағыны Батыс Теплов кен орнындағы 3 ұңғымадан алынған. Газдың дебиті 56,6 мың м³/күн болды. Филиппов қабатының қойнауқаттық шоғырлары артин ярусының массивті кендерінен көмірсутек ағуы есебінен құрылды деп болжануда.

Ф-1 қойнауқатының газ кендерінің бар болуы Теплов және Батыс Теплов бөлімдерінде анықталды. Газ конденсатты шоғырдың биіктігі 80 м-ден 230 м-ге дейін ауытқиды, газдылық ауданы 5495 мың м² қурайды.

Артин қабатының өнімді жиналымдары Теплов және Батыс Теплов кен орындарында әртүрлі қалыңдықтарға ие. Теплов кен орнында өнімді қабаттың жалпы қалыңдығы 65 м, ал Батыс Тепловск кен орнында 95 м. Батыс Теплов кен орнында газға қаныққан қалыңдық орташа 60 м-ді құраса, Теплов кен орнында бұл көрсеткіш 21 м шамасында. Ал мұнай қаныққан қалыңдық Теплов кен орнында 21 м-ге тең, Батыс Тепловск кен орнында бұл көрсеткіш жоғары емес.

Коллекторлар өздерінің құрылымында кеуектер, каверналар және жарықшақтармен ерекшеленеді. Кеуекті жыныстар басты коллекторлар болып табылады және олардың бос кеңістігі үлесі 66-95% аралығында. Коллекторлардың өткізгіштігі мен кеуектілігі арасындағы байланыс статистикалық түрде белгіленген. Артин ярусының жыныстарынан алынған керн үлгілерінің негізінде анықталған кеуектілік коэффициенті Теплов кен орнында 0,318, ал Батыс Теплов кен орнында 0,250 бірлікке дейін өзгереді [2].

Коллекторлардың өткізгіштігі Теплов кен орнында 3,0 мкм², Батыс Теплов кен орнында 1,3 мкм² шамасында. Бұл өткізгіштік коэффициентінің мәндері мұнай газ кен орындарының геологиялық сипаттамаларының сапалы көрсеткіші болып табылады. Керн материалдары бойынша алынған мәліметтер бойынша, Артин қабаттарының коллекторларының өткізгіштік көрсеткіштері өзгереді және бұл көрсеткіштің орташа мәндері зерттеу нәтижелерінде көрсетілген.

Филиппов қабатының өнімді қойнауқаттары да осы сипаттамаларға ие. Ф-1 қойнауқатының қалыңдығы Теплов кен орнында 6 м, ал Батыс Теплов кен орнында 11,4 м дейін жетеді. Газ қаныққан қалыңдық Теплов кен орнында 3,8 м, Батыс Теплов кен орнында бұл мән жоғарырақ.

Ф-1 қойнауқатының әртектілік сипаттамалары «құмтастылық» коэффициенті арқылы бағаланады, бұл көрсеткіш Теплов кен орнында 0,63 болса, Батыс Тепловск кен орнында 1,0 құрайды.

Ф-2 қойнауқатының қалыңдығы 11,1 м мен 19,2 м аралығында өзгереді. Газ қаныққан қалыңдық Батыс Теплов кен орнында 8,7м. Сонымен қатар, осы қойнауқаттың бөліктену

коэффициенті Тепловск кен орнында 1,0-ден бастап Батыс Тепловск кен орнында 2,2-ге дейін өседі.

Филиппов қабатының керндері көбінесе тығыз айырмалармен сипатталады, онда кеуектілік 4% деңгейінен төмен, ал өткізгіштік < 0,01 м құрайды. Газ қорларын есептеу үшін ҰҒЗ мәліметтері бойынша, кеуектілік пен газ қаныққандық параметрлері негізінде 23 ұңғыма бойынша зерттеулер жүргізілді. Сонымен бірге, суқаныққан бөліктегі кеуектілікті анықтау жұмыстары жүргізілді [4].

Қорыта келе, өнімді қабаттардың қалыңдығы мен коллекторлық қасиеттері кен орындарының геологиялық және инженерлік-геофизикалық сипаттамаларына байланысты үлкен рөл атқарады, бұл мұнай мен газ қорларын бағалауға және тиімді өндіріске мүмкіндік береді.

Кен орнының зерттеулерінде мұнай, газ, конденсат және қойнауқаттық судың физикалық-химиялық қасиеттері және құрамдары негізінен беттік және қойнауқаттық жағдайларда анықталады [3]. Мұнайдың тығыздығы стандартты жағдайларда 819,6–907,8 кг/м³ аралығында өзгереді, орташа көрсеткіші 851,0 кг/м³. 200°C температурадағы кинематикалық тұтқырлығы 2,67–81,62 $*10^{-6}$ м²/с аралығында өзгереді. Бұл қасиеттер Батыс Теплов кен орнында мұнай ауыр болып, Тепловск кен орнында жеңіл болады. Мұнайдың компоненттік құрамы бойынша ол орташа күкіртті (0,6%), аз парафинді (2,61%), жоғары смолалы (12,8%) және асфальт құрамы 4,03% болып табылады. Мұнайдың топтық көмірсутектік құрамы негізінен нафтендер мен иісті көмірсутектерге бай (60,3% және 19,7%), сонымен қатар 3000°C дейін қайнайтын фракциялар 55,8% құрайды.

Қойнауқаттық жағдайлардағы мұнайдың тығыздығы 577,0–692,0 кг/м³ аралығында өзгереді. Мұнай тұтқырлығы 0,89–2,49 МПа·с арасында. Мұнайдың газ құрамында метан (85,2%), азот (1,11%), көміртек екі қышқылы (0,88%) және көмірсутек қоспасы (0,12%) бар.

Артин ярусының қабаттарындағы газ химиялық құрам бойынша метан (83,42%) басым, азот қоспасы 2,53%, көмірқышқыл газы 0,69%, көмірсутек қоспасы 0,29%, ал аз мөлшерде гемит (0,04%) бар. Газдың абсолютті тығыздығы 0,782 кг/м³.

Конденсаттың құрамын зерттеу үшін термобарикалық жағдайлардағы сепараторлық қондырғы көмегімен анықталады. Конденсаттың физикалық қасиеттері біртекті болып табылады: стандартты жағдайдағы тығыздығы 762,0 кг/м³, ашық-сары түсті сұйықтық. Конденсат құрамында парафиндер (0,04–2,82%), күкірт (0,02–0,92%), смолалар (0,08–10,0%), асфальт (0,05–7,46%) бар. Конденсаттың тұтқырлығы 0,3–6,2 $*10^{-6}$м²/с, молекулярлық массасы01,0–160,0 аралығында. Конденсаттың фракционалдық құрамы бойынша жеңіл фракциялар басым. 3000°C дейін қайнайтын фракциялардың құрамында нафтендер 18,8–40,0%, метан мен иісті көмірсутектер 21,0–61,2% және 20,0–44,0% құрайды.

Қойнауқаттық сулар төменгі пермь сулы кешеніне жатады. Сулардың минералдылығы жоғары (283,0 г/л дейін), хлор-кальциілі түрге жатады. Қойнауқаттық жағдайлардағы тығыздығы 1,146 кг/м³, тұтқырлығы 0,88 МПа·с. Судағы кальций ионы 480,0 моль/м³, хлор 4643,0 моль/м³, сондай-ақ сирек кездесетін элементтер – бром, йод, литий, стронций бар.Қойнауқаттық сулар гидроминералды шикізат ретінде қызығушылық тудырмайды, өйткені олардың құрамында аз минералдар бар[5].

Жалпы алғанда, мұнай, газ, конденсат және қойнауқаттық сулардың химиялық және физикалық қасиеттері кен орындарын зерттеу үшін маңызды болып табылады, бұл олардың өндірілуі мен өңделуіне қатысты шешімдер қабылдауға көмектеседі.

Теплов және Батыс Теплов кен орындарының перспективалық аймақтары

Теплов кен орнындағы Артин қабатының мұнай газ шогыры 43, 53, 54, 74-ші ұңғымаларда ашылып, сыналды. Газ аралас мұнайдың өндірістік ағыны 74 ұңғымасында алынды, мұндағы мұнай дебиті 89,6 м³/күн болды. 43 және 53 ұңғымаларда су аралас мұнайдың әлсіз ағындары алынды. Барлық ұңғымаларда газды бөлікті сынау кезінде конденсат аралас газдың өндірістік ағыны алынды. Қазіргі уақытта ұңғымалар консервацияда тұр және оларды өндіруші ретінде қайта пайдалануға болады.

Батыс-Теплов кен орнында 9 ұңғыма бұрғыланды. 7, 12, 14, 18-ші ұңғымаларда орташа күндік дебитө 23,0 м³/күн-ден 241,8 м³/күн-ге дейінгі мұнай ағыны және 67,9 мың м³/күн-ден 420,0 мың м³/күн-ге дейінгі газдың үздіксіз ағындары алынды. Әртүрлі аралықтарды сынау және зерттеулер жүргізілгеннен кейін ұңғымалар тоқтатылды.

Мұнайлы аумақтардағы мұнайгазконденсатты кендер төменгі Пермь және Артин ярусының рифогенді қабаттарына жатады. Бұл қабаттар әлі толық зерттелмеген және күрделі геологиялық құрылымға ие. Құмтастылық коэффициенті салыстырмалы түрде төмен (0,515-0,632), ал бөліктену коэффициенті жоғары (3,0-ге дейін). Коллекторлар қиылысуының кең аумағы геологиялық құрылымның әртектілігін көрсетеді, бұл кен орындарын игерудің қиындықтарын туындатады.

Жұмыста кен орындары бойынша пайдалану объектілерін бөлу және есептік нұсқаларды талдау геологиялық құрылым мен зерттеу деңгейіне байланысты жүргізілді. Теплов кен орнында мұнай қоры C_1 категориясына жататын 2 бөлік – шығыс және батыс қарастырылды. Мұнай аумағының орталық бөлігіндегі бұл бөліктер кең аймақпен бөлінген. 53, 54 ұңғымалар бойынша қойнауқаттың бұзылған гидродинамикалық сипаттамасына сәйкес мұнайдың өндірістік ағыны алынбаған. Батыс-Теплов кен орнында 28 ұңғыма ауданындағы мұнай қорлары мұнайдың өндірістік емес ағынына жатқызылады.

Батыс-Теплов кен орнында – қойнауқаттың жалпы газды бөлігінде шығыс және батыс бөліктерінде C_1 категориясының мұнай қорларын шығару жағдайы; Батыс-Тепловск кен орнында – C_1 категориясының мұнай, газ және конденсат қорларын шығару жағдайы, сондай-ақ C_2 категориясының мұнай қорларын өңдеуге тарту.

Сонымен қатар, Батыс-Теплов кен орнында Филиппов горизонтында газды шоғырларда кен орнының негізгі кендерімен тұстаспайтын жеке пайдалану объектілері бөлінген. Бұл объектілердің өңделуін ұңғымалардың өзіндік торымен жүргізу қажет.

Кен орнын өңдеудің негізгі технологиялық көрсеткіштерінің есебі жалпы гидродинамикалық жүйе түрінде, пайдалану объектілері бойынша орындалды. Өңдеудің қарастырылған жүйелерін талдау нәтижесінде ұңғымаларды өңдеу кезінде ең қолайлы техникалық-экономикалық көрсеткіштер сулану жүйесін қолданған жағдайда алынған. Аздап қолайлы нәтиже газды режимді қолданғанда алынды, ал ең қолайсыз нәтижелер кен орнын жұқару жүйесімен өңдегенде байқалды.

Нақты жұмыста пайдалану объектілері құрылымның геологиялық ерекшеліктерін ескере отырып, сулану жүйесін қолдану және газды режимді қолдану жағдайларында кендерді өңдеудің нұсқалары қарастырылды.

Тепловск кен орнын өңдеудің бірінші нұсқасы (газ арынды режим) бойынша 17 өндіруші ұңғымамен жүргізу қарастырылған, олардың 13-і шығыс бөлікте, ал 4-і батыс бөлікте орналасқан. Бұл ұңғымалардың ішінен 14 ұңғыманы бұрғылау жоспарланған, ал 43, 72, 74 ұңғымалар консервациядан енгізіледі. Ұңғымалар бір-бірінен 380-450 м қашықтықта, құрылымда бірыңғай тор бойынша, мұнайқаныққан қалыңдық аймақтарында орналастырылуы тиіс.

Батыс-Теплов кен орнын өңдеу үшін 22 өндіруші ұңғыма бұрғылау көзделген. Сонымен қатар, С2 категориясына жататын мұнай қорларын тарту және кен таралуының шектерін нақтылау мақсатында екі бағалау ұңғымасын бұрғылау жоспарланған. Ұңғымалар Теплов кен орнындағы сияқты бір-бірінен 380-450 м қашықтықта, мұнай қаныққан қалыңдықты аумақтарда орналастырылады. Газ ұңғымаларымен газ алуды мұнай алудың жылдық қарқыны НИЗ-дің 1,5%-дан төмендеген кезде бастау көзделген.

Теплов және Батыс-Теплов кен орындарын өңдеудің әртүрлі нұсқалары мұнай мен газ қорларын тиімді пайдалануға мүмкіндік береді. Бірінші нұсқа табиғи режимде жұмыс істейтін болса, екінші нұсқа қойнауқаттың қысымын ұстап тұру арқылы өндіріс қарқынын арттыруды көздейді. Бұл екі әдіс бойынша да мұнай және газ өндірудің ұзақ мерзімді жоспары жасалып, әртүрлі экономикалық көрсеткіштер мен тиімділік деңгейлері есептеледі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1.Филиппов В. В. Геология и ресурсы Тепловых и Батыс-Тепловых месторождений. – М.: Научная книга, 2018. – 240 с.

2.Шевченко А. И. Коллекторные свойства углеводородных залежей. – Астана: КазНТУ, 2019. – 180 с.

3.Горшков П. Е. Технико-экономическая оценка разработки нефтегазовых месторождений. – Алматы: Энергия, 2020. – 210 с.

4.Иванов Д. С. Геофизические исследования и разработки в области добычи углеводородов. – СПб.: Геофизика, 2017. – 198 с.

5.Материалы Научно-исследовательского геолого-минералогического института. – М., 2021. – 154 с.

АННОТАЦИЯ

Целью работы является изучение различных аспектов эффективной переработки нефтегазоносных запасов на Тепловском и Западно-Тепловском месторождениях. Проведение технико-экономической оценки, направленной на выбор наиболее эффективного варианта освоения с учетом их геологических особенностей и коллекторских свойств. Для достижения этой цели рассматриваются геологическое строение месторождений, характеристики продуктивных пластов, химический состав и технологические возможности нефти и газа. В данной работе предлагаются стратегии и технологические решения для разработки Тепловских и Западно-Тепловских месторождений. Тем самым определяет пути эффективного использования их ресурсов.

RESUME

The purpose of the work is to study various aspects of the effective processing of oil and gas reserves at the Teplov and West-Teplov fields. Conducting a technical and economic assessment aimed at choosing the most effective development option, taking into account their geological features and collector properties. To achieve this goal, the geological structure of deposits, the characteristics of productive layers, the chemical composition and technological capabilities of oil and gas are considered. In this paper, strategies and technological solutions for the development of the Teplov and West-Teplov deposits are proposed. Thus, they determine ways to effectively use their resources.

УДК 625.85.574.1

Шаукенев Д. Ж., магистрант
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана, г. Уральск
Мажитов Е.Б.,руководитель
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана, г. Уральск

ИССЛЕДОВАНИЕ ВЛИЯНИЯ КАЧЕСТВА ДОРОЖНЫХ МАТЕРИАЛОВ И ИСПОЛЬЗОВАНИЯ НОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ДОРОЖНОМ СТРОИТЕЛЬСТВЕ КАЗАХСТАНА

АННОТАЦИЯ

Данная статья посвящена исследованию влияния качества дорожных материалов и внедрения новых технологий в дорожном строительство Казахстана. В условиях растущих потребностей в модернизации инфраструктуры и необходимости повышения безопасности дорожного движения, актуальность использования инновационных подходов становится особенно значимой. В статье отражены современные инновационные технологии зарубежных стран и технологии, применяемые в Казахстане, а также результаты проведенных исследований с лабораторными асфальтобетонными образцами.

Ключевые слова: *дорожные геосинтетические материалы, дорожная инфраструктура.*

Введение. Дорожная инфраструктура Казахстана играет ключевую роль в обеспечении транспортных связей между регионами и способствует экономическому развитию страны. Качество дорожных материалов и применение новых технологий в дорожном строительстве являются важными факторами, влияющими на безопасность, долговечность и эффективность эксплуатации дорог. В данной статье рассматриваются основные аспекты влияния качества материалов и инновационных технологий на состояние дорожной инфраструктуры Казахстана.

Из-за растущей автомобилизации на дорогах и городских улицах Казахстана актуальным становится вопрос качества автомобильных дорог. Для строительства и ремонта

транспортной инфраструктуры ежегодно выделяются огромные экономические и финансовые ресурсы [1].

В Казахстане используются различные типы дорожных материалов, включая асфальт, бетон и геосинтетические материалы. В основном автомобильные дороги строят из асфальтобетона.

Асфальт — это комплексный строительный материал, который изготавливается путем смешивания следующих компонентов: битум, песок и модификаторы. Тип дорожного покрытия подбирается в зависимости от характеристик и назначения проекта с учетом интенсивности движения. Асфальт, благодаря своей гибкости, хорошо подходит для условий с резкими перепадами температур, характерными для казахстанского климата [2]. Бетон, в свою очередь, обеспечивает высокую прочность и устойчивость к нагрузкам, что особенно важно для автомобильных магистралей и крупных транспортных артерий.

Современные технологии

В последние годы индустрия дорожного строительства совершила значительный прорыв в разработке инновационных материалов. Эти новшества повышают долговечность и безопасность дорог, а также способствуют решению экологических проблем [3].

Самовосстанавливающийся асфальт— это настоящее чудо инженерной мысли. Благодаря специальным добавкам, этот материал способен «залечивать» мелкие трещины самостоятельно, что существенно продлевает срок службы дорожного полотна и сокращает затраты на ремонт.

Экологичность становится приоритетом в современном строительстве. Использование переработанного пластика и резиновой крошки в составе дорожного покрытия- отличный пример того, как можно дать вторую жизнь отходам. Такой подход не только снижает нагрузку на окружающую среду, но и улучшает характеристики дорожного полотна [4].

Фотокаталитические покрытия —это настоящий прорыв в борьбе с загрязнением воздуха. Они способны разлагать вредные вещества под воздействием солнечного света, превращая их в безопасные соединения. Представьте себе дорогу, которая очищает воздух в городе.

Проницаемые покрытия решают проблему отвода воды с дорожного полотна. Они позволяют дождевой воде просачиваться сквозь поверхность, что улучшает дренаж и снижает риск образования луж и наледи. Это повышает безопасность движения и помогает сохранить естественный водный баланс в почве.

Любое асфальтовое покрытие (рис. 1) должно обладать высоким качеством, определенными физико-механическими свойствами, а также отвечать всем существующим требованиям.

Рисунок 1 – Асфальтовое покрытие

Чтобы этого добиться, нужно предусмотреть массу факторов, произвести верные расчеты, соблюсти правильную технологию асфальтирования, а также уделить особое внимание плотности, учитывая коэффициент уплотнения асфальта [5].

Для оценки качества дорожных материалов в Казахстане применяются стандартизированные методы тестирования, включая испытания на прочность, устойчивость к воздействию окружающей среды и долговечность. Эти тесты помогают определить, насколько материалы будут устойчивы к механическим и климатическим воздействиям, что критически важно для обеспечения долговечности дорожного покрытия [6].

Качество дорожных материалов напрямую влияет на эксплуатационные характеристики дорог в Казахстане. Высококачественные материалы способствуют увеличению срока службы дорожного покрытия и снижению затрат на его обслуживание [7]. Напротив, использование низкокачественных материалов может привести к преждевременному разрушению дороги и необходимости частых ремонтов, что особенно актуально для удаленных и труднодоступных регионов.

Современные технологии, такие как 3D-печать и автоматизированные системы укладки, начинают внедряться в Казахстане. Эти методы позволяют повысить точность и скорость выполнения работ, а также снизить количество отходов, что особенно важно в условиях ограниченных ресурсов.

С учетом растущей озабоченности по поводу экологии, внедрение устойчивых технологий становится все более актуальным. Применение переработанных материалов и экологически чистых технологий помогает снизить негативное воздействие на окружающую среду и способствует более рациональному использованию ресурсов. В Казахстане уже есть примеры использования переработанного асфальта, что позволяет не только экономить средства, но и улучшить экологическую ситуацию.

Внедрение сенсоров и систем мониторинга на дорогах Казахстана позволяет повысить безопасность и эффективность эксплуатации. Умные дороги могут автоматически собирать данные о состоянии покрытия, загруженности и погодных условиях, что позволяет оперативно реагировать на изменения и предотвращать аварийные ситуации [8].

Инновации не только повысят эффективность дорожной сети, они значительно снизят ее воздействие на окружающую среду, открывая новую эру в развитии транспортной инфраструктуры.

Умные дороги будущего объединят инновационные технологии для создания более эффективной транспортной инфраструктуры. Встроенные солнечные панели позволят дорогам генерировать экологически чистую энергию, а системы беспроводной зарядки обеспечат непрерывное питание электромобилей во время движения. Интеллектуальные системы освещения адаптируются к условиям окружающей среды и трафику, экономя энергию и повышая безопасность. Датчики, встроенные в дорожное полотно, будут постоянно отслеживать его состояние, что позволит своевременно выявлять и устранять повреждения.

Уже сегодня перечисленные технологии проходят тестирование - а завтра они станут нашей реальностью.

При анализе затрат на дорожное строительство в Казахстане важно учитывать, как первоначальные инвестиции, так и долгосрочные выгоды. Новые технологии могут требовать больших затрат на этапе внедрения, однако в дальнейшем они могут привести к значительной экономии на обслуживании и ремонте [9].

В последние годы многие страны мира активно внедряют новые технологии в дорожное строительство, что позволяет не только улучшить качество дорог, но и снизить затраты на их обслуживание. Рассмотрим несколько примеров успешного применения инновационных технологий в различных странах [10].

Скандинавские страны, такие как Швеция и Норвегия, активно используют геосинтетические материалы для укрепления дорожных оснований. Это позволяет значительно увеличить срок службы дорог и снизить затраты на их ремонт. Например, использование геотекстиля для дренажа и предотвращения разрушения дорожного покрытия стало стандартом в этих странах.

В США внедрение 3D-печати в дорожном строительстве стало настоящим прорывом. Компании, такие как ICON, разрабатывают технологии, позволяющие печатать дорожные

элементы с высокой точностью. Это не только ускоряет процесс строительства, но и снижает количество отходов, что положительно сказывается на экологии.

Германия активно использует переработанные материалы в дорожном строительстве. Например, переработанный асфальт применяется для укладки новых дорожных покрытий, что позволяет снизить затраты и уменьшить негативное воздействие на окружающую среду. В некоторых регионах страны доля переработанного асфальта в новых покрытиях достигает 50%.

Япония известна своими «умными дорогами», которые оснащены сенсорами и системами мониторинга. Эти технологии позволяют собирать данные о состоянии дорожного покрытия, загруженности и погодных условиях, что способствует повышению безопасности и эффективности эксплуатации. Например, системы мониторинга помогают оперативно реагировать на изменения в состоянии дорог, что снижает количество аварий.

В Австралии активно применяются автоматизированные системы укладки, которые значительно упрощают процесс и повышают его эффективность. Это позволяет сократить время строительства и снизить затраты на рабочую силу. Кроме того, использование дронов для мониторинга состояния дорог стало обычной практикой, что позволяет оперативно выявлять проблемы и проводить необходимые ремонты.

Контроль качества уплотнения асфальтобетона. Контроль качества уплотнения асфальтобетонных слоев может выполняться как неразрушающими способами (с использованием радиоизотопных и ультразвуковых приборов), так и разрушающими способами (метод вырубок), которые и рассматриваются в настоящей работе [11].

Соблюдение технологии укладки и уплотнения асфальтобетонных смесей является основой качества асфальтобетона в основаниях и покрытиях автомобильных дорог и мостов. После уплотнения асфальтобетонной смеси покрытие приобретает необходимую плотность, прочность, водонепроницаемость и водоустойчивость [12].

Используемые приборы и оборудование*:* керноотборник, термошкаф, ложка или шпатель, гидравлический пресс, форма и два вкладыша, выжимное приспособление, штангенциркуль, виброплощадка, сосуд с водой, лабораторные весы класс точности 4-й для взвешивания вырубок-кернов (гидростатическость). Качество уплотнения асфальтобетонного слоя определяется по показателям кернов (вырубок) в трех местах на 4000 м^2 покрытия. Для горячих асфальтобетонов вырубки-керны следует отбирать от края покрытия более 1 м через 1-3 суток после того, как их уплотнят, а для холодных асфальтобетонов - через 15-30 суток [13].

Отбор вырубок-кернов слоев дорожной одежды осуществляется на выбранном участке автодороги с помощью керноотборника: один по центру (ось дороги) и два по краям (1,0-1,2 м от кря проезжей части), размер вырубок-кернов 0,5 × 0,5 м.

Вырубки-керны высверливают на всю толщину асфальтобетонного покрытия (в лаборатории разделяют слои - верхний и нижний), масса вырубки-кернов, взятых с одного места, должна составлять: 1,0 кг - для песчаных смесей; 2,0 кг - для мелкозернистых смесей; 6,0 кг - для крупнозернистых смесей. Диаметр кернов должен быть не менее, мм: 50 – для проб из песчаного асфальтобетона; 70 -для проб из мелкозернистого асфальтобетона; 100 - для проб из крупнозернистого асфальтобетона [14]. Вырубки-керны, разделенные по слоям, переформовываются в образцы, которые испытываются с целью определения фактического коэффициента уплотнения каждого конструктивного слоя смеси асфальтобетона в дорожной одежде (рис. 2).

Рисунок 2 – Внешний вид переформованных образцов

Получение и исследование лабораторных образцов

Перед началом испытаний, образцы необходимо высушивать в термошкафу при температуре не более 50°С в течение 1-1,5 ч, затем следует охладить образцы при комнатной температуре около 30 минут, после чего произвести взвешивание образцов.

Объем образца - керна вычисляется по геометрическим формулам определения объема цилиндра. Объем образцов, полученных из вырубки и имеющих неправильную форму, находится способом гидростатического взвешивания. Сущность способа заключается в определении объема вытесненной воды при погружении в нее образца.

За результат определения среднего значения фактической плотности принимают округленное до второго десятичного знака среднеарифметическое значение результатов определения средней плотности трех образцов. Если расхождение между наибольшим наименьшим результатами параллельных определений превышает 0,03 г/см^3, то проводят повторные испытания и вычисляют среднеарифметическое из шести значений [14]. Испытанные вырубки-керны можно использовать для переформовки новых образцов, с целью уточнения полученных данных.

Для определения стандартной плотности материала образцы цилиндрической формы изготовляют путем переформовки кернов или части вырубки, привезенных с места отбора на автомобильной дороге. Полученный материал, нагревают на песчаной бане в термошкафу до температуры 200°С, затем с помощью ложки (лопатки) перемешивают все в однородную асфальтобетонную смесь. Уплотнение образцов из полученной асфальтобетонной смеси, содержащей по массе щебня до 50 %, производят прессованием под давлением (40,0±0,5) МПа на гидравлическом прессе в специальной цилиндрической форме. Для изготовления образцов из горячей смеси асфальтобетона, формы и вкладыши необходимо разогреть до 90-100°С, для образцов из холодных смесей формы как правило не подогревают. В цилиндрическую форму закладывают приготовленную асфальтобетонную смесь (табл. 1).

Таблица 1 - Количество асфальтобетонной смеси на один образец

Размеры образца, мм		Ориентировочное количество смеси на образец, г
диаметр	высота	
50,5	50,5±1,0	220÷240
71,4	71,4±1,5	640÷670
101,0	101,0±2,0	1900÷2000

Смесь равномерно распределяют в форме штыкованием ножом или шпателем, вставляют верхний вкладыш и, прижимая им смесь, устанавливают форму со смесью на нижнюю платформу (плиту) пресса для уплотнения (рис.3), при этом нижний вкладыш должен выступать из формы на 1,5-2,0 см.

Рисунок 3 – Уплотнение смеси на гидравлическом прессе

Верхнюю платформу (плиту) пресса подводят до соприкосновения с верхним вкладышем вручную, затем запускают электродвигатель гидравлического пресса. В течение 5-10 с нагрузку (давление) на уплотняемую асфальтобетонную смесь доводят до 40 МПа, выдерживают примерно 3 минуты, затем убирают давление. С помощью выжимного приспособления образец извлекают из формы, замеряют его геометрические характеристики штангенциркулем (высоту и диаметр, с погрешностью до 0,1 мм).

Кривые образцы бракуют, такие как с не параллельностью верхнего и нижнего оснований либо дефектами кромок, частичным не заполнением.

Сформованные образцы - цилиндры взвешивают и находят их объем для определения стандартной плотности.

Результаты исследований. Значение фактического коэффициента уплотнения сравнивается со значением требуемого и даётся заключение о степени уплотнения асфальтобетонного покрытия (табл. 2) [15].

Анализ производственного и лабораторных методов уплотнения прессованием и укаткой показал, что максимально близкие значения физико-механических свойств можно достичь при уплотнении асфальтобетонных смесей секторным прессом.

Высокие значения коэффициента уплотнения свидетельствуют о том, что плотность, полученная в лаборатории, ниже полученной при уплотнении дорожными катками.

В то время как низкий коэффициент длительной водоустойчивости образцов свидетельствует об изменении гранулометрического состава смеси в процессе его уплотнения гидравлическим прессом.

Таблица 2 - Нормативные и экспериментальные данные коэффициента уплотнения

п/п	Испытуемые образцы асфальтобетона	Требуемый коэффициента уплотнения	Фактический коэффициент уплотнения
1	холодные смеси	0,97-0,95	0,96-0,98
2	горячие смеси тип В	Более 0,98	0,98-0,99
3	горячие смеси тип А и Б	Более 0,99	1,00-1,04

Физико-механические свойства образцов, уплотненных секторным прессом, показали хорошую сходимость результатами производственного уплотнения асфальтобетонных покрытий дорожными катками [16]. Слабое или даже с минимальной нормой уплотнение, как правило, сводит на нет все технологические приемы, направленные на повышение качества и свойства асфальтобетона.

Низкокачественное уплотнение покрытия ведет к сокращению срока его службы и к росту затрат на его ремонты. По многочисленным исследованиям установлено, что увеличение коэффициента уплотнения щебеночного асфальтобетона сверх минимальной нормы на 0,01 влечет за собой или устойчиво обеспечивает рост прочности на сжатие при +50 °С и +20 °С в среднем соответственно на 9 и 13 %; рост прочности на растяжение при изгибе на 8,5 %; повышение предельной деформации растяжения при изгибе на 21 - 22 %; снижение оптимального содержания битума до 0,5% из реального его расхода; рост сдвиговой и усталостной прочности примерно в 1,3 - 1,5 раза [17].

Все типы смесей укладывались на участки дорог общего назначения III технической категории в Алматинской области. Фактический коэффициент уплотнения находился в допустимом нормами диапазоне, отклонение составило не более 3 %.

Если фактический коэффициент уплотнения ниже требуемого - анализируются причины, вызвавшие недоуплотнение слоя: температура уплотнения ниже значений критической (привести значения критической температура для данного состава); недостаточное количество проходов катка (привести рекомендуемое количество проходов); недостаточная масса катка и т. д.

Оценка экономической эффективности

Оценка экономической эффективности внедрения новых технологий и материалов является важным аспектом для принятия решений в области дорожного строительства. Исследования показывают, что высокое качество материалов и использование инновационных технологий могут обеспечить высокий возврат инвестиций за счет снижения затрат на эксплуатацию и увеличение срока службы дорог.

В Казахстане уже были успешно внедрены новые технологии и материалы в дорожном строительстве. Например, в рамках программы «Нурлы Жол» активно используются переработанные материалы для укладки асфальта, что позволило значительно снизить затраты и улучшить экологическую ситуацию. Также в ряде городов внедрены системы мониторинга состояния дорог, что позволило повысить безопасность и снизить количество аварий.

В Казахстане начали исследование по улучшению качества дорог с использованием отечественных стабилизаторов для грунта

В Западно-Казахстанской и Актюбинской областях стартовали работы по анализу грунтов и тестированию стабилизаторов, внесенных в Единую базу дорожно-строительных материалов и новых технологий. Особое внимание уделяется отечественным разработкам, которые прошли проверку и получили «желтый» и «зелёный» статус, что подтверждает их соответствие стандартам качества и безопасности, сообщает Министерство транспорта РК.

В Казахстане начали исследование по улучшению качества дорог с использованием отечественных стабилизаторов для грунта «Казахстан делится на четыре почвенно-географические зоны: от солончаков до песчаных суглинков. Не существует универсального продукта, который одинаково эффективно работает на всех типах грунтов и в разных климатических условиях. Для каждой зоны требуется свой подход в выборе стабилизаторов. Ошибки в подборе материалов могут снизить эффективность проводимых работ и значительно ухудшить качество дорог».

Исследования уже начались в Западно-Казахстанской и Актюбинской областях, где местные исполнительные органы выразили заинтересованность в научно-техническом сопровождении для улучшения качества автомобильных дорог и заключили соответствующий меморандум с учеными «КаздорНИИ».

Специалистами в лабораториях проводятся детальные тесты материалов для каждой климатической зоны, чтобы подобрать наиболее эффективные решения. По итогам исследований разрабатываюся рекомендации для подрядных организаций по оптимальному использованию стабилизаторов для грунта в зависимости от типа почвы и климатических условий. Что позволяет улучшить качество дорожных оснований по всей стране и продлить срок службы дорог.

Заключение. Опыт зарубежных стран показывает, что внедрение новых технологий в дорожное строительство может значительно улучшить качество дорог, повысить безопасность и снизить затраты на их обслуживание.

Казахстан может извлечь уроки из этих примеров, активно внедряя инновации и современные материалы в свою дорожную инфраструктуру. Инвестиции в новые технологии и высококачественные материалы станут залогом успешного развития дорожного строительства в стране.

Исследование показывает, что высокое качество дорожных материалов в сочетании с новыми технологиями может значительно улучшить состояние дорожной инфраструктуры Казахстана, повысить безопасность и снизить затраты на обслуживание. Важно продолжать исследования в этой области для разработки более эффективных и устойчивых решений в дорожном строительстве.

Применение современных асфальтобетонных смесей, армированных дорожными геосетками, позволяет улучшить сцепление колес транспортных средств с покрытием. Использование битумных мастик и пропиток для геосинтетики предусматривает отличное сцепление всех слоев дорожной одежды.

Инвестиции в инновации и качество материалов являются залогом успешного и безопасного дорожного строительства в будущем.

Таким образом, современные материалы для дорожного покрытия не просто улучшают качество дорог и увеличивают срок эксплуатации, но и вносят существенный вклад в решение экологических проблем и повышение безопасности дорожного движения.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1 Петров, С. В. Новые технологии в дорожном строительстве: от теории к практике. Алматы*:* КазГАСА. - 2020.

2 Иванов А. П., Смирнова Е. В. Влияние переработанных материалов на долговечность асфальтобетонных покрытий. Журнал дорожного строительства. – 2019. №12(3). С. 45-52.

3 Ким, Т. С., Нурмухамедов А. Экологические аспекты использования новых технологий в дорожном строительстве. Научные труды Казахского национального университета. – 2021. С. 78-85.

4 Сидорова, М. И. Исследование влияния качества дорожных материалов на эксплуатационные характеристики покрытий (диссертация на соискание ученой степени кандидата технических наук). Алматы: КазНТУ. - 2020.

5 Министерство транспорта Республики Казахстан. Технические условия на дорожные материалы. Алматы: Министерство транспорта РК. – 2020.

6 Акимов, Д. А. Использование инновационных добавок в асфальтобетонных смесях. В Сборнике материалов международной конференции по дорожному строительству. Астана: КазГАСА. – 2021. С. 123-130.

7 Казахстанская ассоциация дорожников. Анализ состояния дорожного строительства в Казахстане. - 2023.

8 И.С. Бондарь, М.Я. Квашнин, А.Ш. Айымбетов. Оценка прочности грунта в основании земляного полотна автомобильных дорог / Вестник КазАТК № 4 (115), 2020, С. 26-31.

9 И.С. Бондарь, Ж.Д. Мадиев. Оценка состояния дорожных одежд при динамическом воздействии / Сборник материалов XIX ежегодной Республиканской научной студенческой конференции. Часть I. КазГАСА, – 2019-с. 417-421.

10 И.С. Бондарь, М.Я. Квашнин, Е.Г. Кан. Методика упрочнения нежестких дорожных одежд / Материалы I Международной научно-практической конференции «Инновационные технологии на транспорте: образование, наука, практика». - Алматы: АЛиТ, 2021. – Том 2, С. 181-183.

11 В.П. Корюк, Я.В. Ильин. Лабораторное и производственное уплотнение асфальтобетонных смесей. Вестник ХНАДУ, вып. 79. – 2017. С. 138-142.

12 М.С. Стороженко. Совершенствование технологии уплотнения асфальтобетонных покрытий с целью повышения прочности и долговечности. Вестник ХНАДУ, вып. 36. – 2007. С. 101-103.

13 СТ РК 1373-2013 «Битумы и битумные вяжущие. Битумы нефтяные дорожные вязкие. Технические условия». - Астана, 2013. - 42 с.

14 СТ РК 1225-2013 «Смеси асфальтобетонные дорожные, аэродромные и асфальтобетон. Технические условия». – Астана, 2013. – 64 с.

15 ГОСТ 9128-09/Смеси асфальтобетонные дорожные, аэродромные и асфальтобетон. Технические условия. – М., 1997. – 20 с.

16 СНиП РК 3.03-09-2006 / Автомобильные дороги / Астана. – 2006. – 112 с.

17 ГОСТ 12801-98 / Материалы на основе органических вяжущих для дорожного и аэродромного строительства. Методы испытания. – М., 1999. – 54 с.

ТҮЙІН

Зерттеу Қазақстандағы жол құрылысының беріктігі мен тиімділігін арттыруда жол материалдарының сапасы мен жаңа технологияларды енгізу басты рөл атқаратынын көрсетті.

Модификацияланған асфальтбетон және инновациялық қоспалар сияқты жоғары сапалы материалдарды пайдалану, әсіресе еліміздің экстремалды климаттық жағдайында жолдардың өнімділігін айтарлықтай жақсартады.

Зерттеу негізінде Қазақстанның жол құрылысында заманауи технологиялар мен жоғары сапалы материалдарды қолдануды одан әрі кеңейтуді ұсынуға болады, бұл жолдардың сапасын жақсартады және елдің көлік инфрақұрылымының тұрақты дамуын қамтамасыз етеді.

Автоматтандырылған басқару жүйелері мен тротуар төсеудің жаңа әдістері сияқты заманауи технологияларды енгізу құрылыс процестерін жылдамдатады, жөндеу шығындарын азайтады және жолдардың сыртқы әсерлерге төзімділігін арттырады.

RESUME

The study showed that the quality of road materials and the introduction of new technologies play a key role in improving the durability and efficiency of road construction in Kazakhstan. The use of high-quality materials, such as modified asphalt concrete and innovative additives, significantly improves the performance of roads, especially in the extreme climatic conditions of the country.

The introduction of modern technologies, such as automated control systems and new pavement laying methods, speeds up construction processes, reduces maintenance costs and increases the resistance of roads to external influences.

Based on the study, authors recommend further expansion of the use of modern technologies and high-quality materials in road construction in Kazakhstan. It will improve the quality of roads and ensure the sustainable development of the country's transport infrastructure.

УДК 338.436.33

Мураткан Д.С., студент
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана, г. Уральск
Абуова Ж., руководитель
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана, г. Уральск

РАЗРАБОТКА WEB ПРИЛОЖЕНИЯ ТЕСТИРОВАНИЯ ДЛЯ ОБУЧАЮЩИХСЯ

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается разработка интеллектуального web-приложения для автоматизированного тестирования и контроля знаний. Оно позволяет генерировать тестовые задания по выбранной теме с учетом эксперта или профиля, а также проходить тесты с несколькими вариантами ответов. Приложение предназначено для студентов, преподавателей, слушателей онлайн-курсов и специалистов, стремящихся к повышению квалификации. Описана архитектура системы, используемые технологии и перспективы применения в образовательных и профессиональных сферах. Представленный подход способствует улучшению качества образования, индивидуализации процесса и формированию цифровой культуры у обучающихся.

Ключевые слова: *web-приложение, тестирование, генерация вопросов, интеллектуальные системы, контроль знаний*

Постановка проблемы. Современное образование стремительно трансформируется под влиянием цифровых технологий, что открывает новые возможности для обучения, взаимодействия и оценки знаний. Тем не менее, на практике внедрение этих возможностей происходит медленно и неравномерно. Во многих образовательных учреждениях до сих пор используются традиционные, а зачастую устаревшие методы контроля знаний: бумажные тесты, устные опросы, фронтальный опрос на занятиях и т.д. Эти методы не всегда обеспечивают объективность, независимость результатов от человеческого фактора, а также требуют значительных временных затрат как от преподавателей, так и от обучающихся.Особую трудность представляет собой подготовка качественных тестовых заданий. Преподавателю необходимо учитывать актуальность темы, уровень сложности, соответствие образовательным стандартам и уровню подготовки студентов. Это требует не только времени, но и методических знаний, а в условиях высокой учебной нагрузки становится серьезным барьером для регулярного проведения тестирования. К тому же, тесты редко персонализированы и не учитывают индивидуальные особенности обучающихся.В связи с этим возникает острая потребность в создании интеллектуальных систем, способных автоматически генерировать тестовые задания с учетом заданной тематики и профиля эксперта. Такие системы должны быть интуитивно понятны, доступны с различных устройств, адаптированы под

индивидуальные потребности обучающихся и включать в себя механизм мгновенной обратной связи. Таким образом, актуальность разработки web-приложений, позволяющих автоматизировать процесс составления тестов и проведения контроля знаний, заключается в необходимости повышения качества и доступности образования, а также в развитии цифровой компетентности как у преподавателей, так и у студентов.

Цель и идея проекта. Целью данного проекта является разработка web-приложения, способного автоматизировать процесс создания и проведения тестирования для обучающихся. Основная идея заключается в том, чтобы предоставить пользователю инструмент, который позволяет вводить произвольную учебную тему и выбирать соответствующего эксперта (или профиль направления), после чего система автоматически генерирует тестовые вопросы, формирует тест с несколькими вариантами ответов и оценивает результаты. Предлагаемое решение ориентировано на широкую сферу применения: оно может использоваться в образовательных учреждениях различного уровня, на онлайн-курсах, в системе дополнительного образования и при индивидуальном самообучении. Такой подход позволяет повысить эффективность контроля знаний, обеспечить доступность тестирования в любое время и с любого устройства, а также сократить нагрузку на преподавателей за счет интеллектуальной автоматизации рутинных процессов. Описание функционирования приложения.Разрабатываемая система представляет собой web-приложение, доступное через любой современный браузер и не требующее установки дополнительного программного обеспечения. Пользователь взаимодействует с системой через интуитивно понятный интерфейс. На первом этапе он вводит интересующую его тему, например, «Основы программирования», по которой желает пройти тестирование. Далее пользователь выбирает эксперта — это может быть конкретный преподаватель, научный руководитель или один из преднастроенных профилей, соответствующих различным уровням сложности и направлениям знаний (рисунок 1). После этого система автоматически генерирует набор из 5–10 тестовых вопросов с четырьмя вариантами ответов на каждый, используя языковую модель и алгоритмы обработки знаний. Пользователь проходит тест, выбирая ответы на предложенные вопросы, а по завершении получает подробный результат с указанием правильных ответов и пояснений.

Краткие этапы взаимодействия:

– Ввод темы;
– Выбор эксперта;
– Генерация теста;
– Прохождение теста;
– Получение результата.\

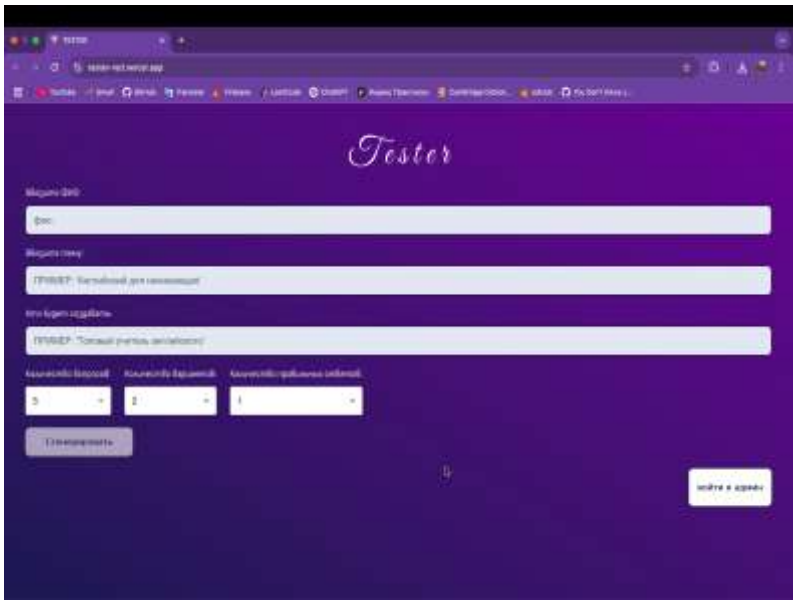

Рисунок 1 - Главная страница

Использование и практическая значимость. Разрабатываемое web-приложение обладает широкой сферой применения и может эффективно использоваться в различных образовательных и профессиональных контекстах. В первую очередь, оно актуально для высших и средних учебных заведений, где может быть интегрировано в процесс промежуточного и итогового контроля знаний студентов. С его помощью преподаватели могут быстро и удобно организовывать тестирование по различным дисциплинам, не затрачивая время на ручную подготовку заданий. Кроме того, система может стать важным инструментом для онлайн-курсов, дистанционного обучения и тренингов, где автоматическая проверка знаний играет ключевую роль в организации учебного процесса.Особенно полезным приложение будет для индивидуальной подготовки к различным видам экзаменов, таким как ЕНТ, ОГЭ, ЕГЭ и другие. Благодаря возможности задавать конкретную тему и получать мгновенно сгенерированные задания, обучающиеся смогут регулярно тренироваться, отслеживать прогресс и восполнять пробелы в знаниях. В условиях корпоративного обучения данное решение может быть использовано для оценки квалификации сотрудников, адаптации новых кадров, а также регулярной переаттестации персонала. Приложение может быть встроено в систему HR-аналитики, обеспечивая прозрачность и объективность оценки знаний.Интерфейс приложения адаптирован для использования как на настольных компьютерах, так и на мобильных устройствах, что делает систему удобной и доступной в любой среде — дома, в классе, в дороге. Это позволяет пользователю взаимодействовать с платформой в удобное время, без привязки к месту или оборудованию. Таким образом, практическая значимость проекта заключается в повышении эффективности образовательного процесса, расширении доступности тестирования и улучшении качества знаний на всех уровнях обучения и профессиональной подготовки.

Архитектура и реализация. Разработка системы велась с применением современных веб-технологий, обеспечивающих гибкость, масштабируемость и высокую производительность. Клиентская часть (frontend) реализована на основе библиотеки React.js с использованием компонентов Material UI, что позволило создать современный, адаптивный и удобный интерфейс. Для генерации тестовых вопросов интегрирована языковая модель, такая как OpenAI GPT или её аналог, что позволяет динамически формировать задания на основе введенной пользователем темы.Приложение реализовано как одностраничное (SPA), что обеспечивает высокую скорость загрузки и плавное взаимодействие без перезагрузки страниц. Система включает в себя модуль управления пользователями, отслеживания их прогресса, а также административную панель, предназначенную для настройки параметров генерации вопросов (рисунок 2), анализа статистики и мониторинга активности. Такой подход обеспечивает удобство как для обычных пользователей, так и для администраторов и преподавателей.

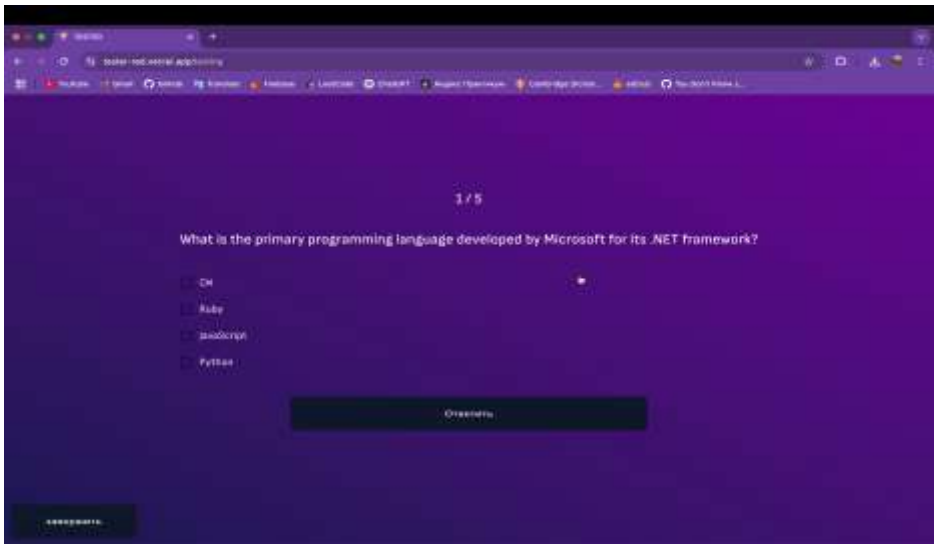

Рисунок 2 - Страница тестового вопроса

Заключение. В ходе разработки web-приложения для автоматизированного тестирования обучающихся была решена актуальная задача цифровизации образовательного процесса. Представленная система позволяет существенно упростить процесс создания тестов, повысить объективность оценки знаний и обеспечить доступность тестирования в любое время и с любого устройства. Благодаря использованию современных технологий, таких как React.js и языковые модели, приложение сочетает в себе удобство, функциональность и интеллектуальную гибкость. Оно может быть эффективно применено как в традиционных образовательных учреждениях, так и в рамках онлайн-курсов, индивидуальной подготовки или корпоративного обучения. Проект имеет практическую значимость и потенциал для дальнейшего масштабирования и интеграции в существующие образовательные платформы.

Благодарность. Авторы выражают искреннюю благодарность Западно-Казахстанскому аграрно-техническому университету имени Жангир хана за предоставленную возможность реализации данного проекта, а также научному руководителю, Абуовой Жанаргуль Мукамбетжановне, за методическое сопровождение, ценные рекомендации и поддержку на всех этапах работы.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1 Шаров, С. А. Информационные технологии в образовании / С. А. Шаров, М. А. Виноградова. — Москва : Наука, 2020. — 256 с.

2 Титов, В. В. Цифровизация образования: проблемы и решения / В. В. Титов. — Москва : Экономика, 2019. — 198 с.

3 Рогов, Е. В. Технологии дистанционного обучения в высшей школе / Е. В. Рогов. — Санкт-Петербург : Издательство РГПУ, 2018. — 240 с.

4 Гринберг, А. И. Разработка web-приложений: руководство для начинающих / А. И. Гринберг, И. А. Левин. — Москва : Бином, 2021. — 320 с.

5 Костин, А. В. Методы автоматизированного тестирования и контроля знаний в образовательных системах / А. В. Костин. — Новосибирск : Научная книга, 2022. — 215 с.

6 Гареев, М. Р. Разработка интеллектуальных систем для автоматического тестирования / М. Р. Гареев. — Казань : Казанский университет, 2020. — 190 с.

7 Якушев, Д. А. Программирование на React.js: рекомендации для начинающих / Д. А. Якушев. — Москва : ДМК Пресс, 2020. — 210 с.

8 Иванов, И. И. Образовательные технологии: эволюция и современность / И. И. Иванов. — Москва : Просвещение, 2019. — 275 с.

9 Жуков, С. П. Моделирование образовательных процессов с использованием информационных технологий / С. П. Жуков. — Москва : Высшая школа, 2018. — 248 с.

10 Дьяков, И. С. Мобильные приложения для обучения: возможности и перспективы / И. С. Дьяков. — Екатеринбург : Уральское издательство, 2021. — 188 с.

11 Смирнов, А. В. React.js и Node.js для создания web-приложений / А. В. Смирнов. — Москва : МЦНМО, 2021. — 232 с.

12 Корниенко, А. В. Модели цифровизации образования: взгляд в будущее / А. В. Корниенко, С. Г. Попов. — Москва : Инфра-М, 2020. — 206 с.

13 Гусев, И. А. Web-технологии: разработка и применение / И. А. Гусев. — Санкт-Петербург : Питер, 2021. — 300 с.

14 Карпов, В. Ю. Технологии и системы для управления знаниями в образовательных учреждениях / В. Ю. Карпов. — Москва : Альпина Паблишер, 2020. — 250 с.

ТҮЙІН

Мақалада білім беру процесінде білімді автоматтандырылған тестілеу мен бақылауға арналған web қосымшасын әзірлеу қарастырылады. Қолданба білім алушыларға таңдалған тақырып бойынша тест тапсырмаларын жасауға, бірнеше таңдау тесттерінен өтуге және егжей-тегжейлі кері байланыс алуға мүмкіндік береді. Ол студенттерге, оқытушыларға, онлайн курс тыңдаушыларына және біліктілікті арттыруға ұмтылатын мамандарға бағытталған. Жүйенің архитектурасы, қолданылатын технологиялар және негізгі функционалды Модульдер

сипатталған. Тәсіл білім беру сапасын жақсартуға, процесті дараландыруға және білім алушыларда цифрлық мәдениетті қалыптастыруға ықпал етеді.

RESUME

The article discusses the development of a web application for automated testing and knowledge control in the educational process. The app allows students to generate test assignments on a selected topic, take multiple-choice tests, and receive detailed feedback. It is aimed at students, teachers, online course students, and professionals seeking professional development. The architecture of the system, the technologies used and the main functional modules are described. The approach helps to improve the quality of education, individualize the process and form a digital culture among students.

ӘОЖ 622.276.522

Аяпкалиев Е.С. магистрант
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал қ.
Хамзина Б.Е., жетекшісі
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал қ.

ЧИНАРЕВ КЕН ОРНЫ ГАЗЛИФТ ҰҢҒЫМАЛАРЫ ЖҮЙЕСІНІҢ ТИІМДІ ЖҰМЫС РЕЖИМІН ТАҢДАУ

ТҮЙІН

Чинарев кен орны газконденсатты кен орындарын игеру кезіндегі проблемалардың бірі болып табылатыны ұңғыма түбіне конденсаттың шөгуі немесе судың жиналуы.

Бұл жағдайда газ немесе газконденсат ұңғыманың дебиті оның толық төмендейді кей жағдайда толық тоқтауға әкеледі. Бұл қиындықтарды алдын алу үшін газ ұңғыма дебитін ең минималды қажетті мәннен емес ұстау онда сұйықтықтың ұңғыма маңындағы аймақтан тұрақты шығарылуы қамтамасыз етіледі және ұңғыма оқпандары. Әйтпесе, ұңғымалар тұрақсыз жұмыс істейді кейіннен пайдалану кезінде алауға үрлеу кезінде олар тез тоқтайды[1].

Компрессорсыз газ көтергішпен жұмыс істейтін ұңғымаларды жобалау компрессорлық ұңғымаларды жобалаудан ерекшеленеді, бұл ретте бастапқы қысымға байланысты ұңғымалардың орналасуының өзгеруін, демек, жұмысының технологиялық режимдерін ескеру қажет, яғни.әрбір газ көтергіш клапандағы өтпелі қысымдар мен қысымды төмендетуді таңдау қосымша іске қосу қысымына байланысты болады.

Түйінді сөздер: *ұңғыма, компрессорсыз газлифт, газконденсат, дебит, өнім, индикаторлық сызық, тұрақтандыру, жұмыс режимы*

Ұңғымаларды компрессорсыз газлифтпен пайдалану кезінде келесі міндеттерді шешу қажет:

1. Компрессорсыз газ көтергіштің схемасын таңдау-автономды немесе ұңғымаішілік. Автономды газлифт кезінде газ ұңғымасынан газ газлифтіге беріледі, ал ұңғыма ішіндегі газдың бір бөлігі қосымша газ алынатын ұңғымадан сұйықтықты көтеруге кетеді[3].

2. Гидраттардың пайда болуының алдын алу және олармен күресу негізінен жылу әдістерімен жүзеге асырылады. Термодинамикалық жағдайларды жақсарту үшін мұнай газ ұңғымаларының құбыр кеңістігіне құйылады, ал ұңғыма ішіндегі газлифт схемасы ұңғыманың аузындағы газды 45°С дейін жылытуға мүмкіндік береді. Жер бетінде газ "құбырдағы құбыр" жылу алмастырғыштың секциясына түседі, онда ең жоғары және жоғары суланған газлифт ұңғымаларының бірінен алынған сұйықтық жылу тасымалдағыш ретінде пайдаланылады. Метанолмен ингибиторлық қорғаныстың тиімділігіне қарамастан, ол дозалау сорғыларының сенімділігінің төмендігіне, метанолмен жұмыс істеудегі қиындықтарға, оның жоғары уыттылығына және құнына байланысты кеңінен қолданыла алмады.

3. Газ тарату жүйесіндегі қысымды тұрақтандыру: газ ұңғымаларында өзінен кейінгі қысымды ұстап тұру үшін қысым реттегіштерін, газ сепараторындағы сақтандыру

клапанын орнату және газлифт ұңғымаларының технологиялық режимдерін таңдау есебінен қамтамасыз етіледі.

4. Алынатын газдың дебитін өлшеу ағын реттегіштері арқылы ауыспалы қасиеттері бар "шикі" газдың өтуімен қиындайды, ал газдағы судың болуы әсіресе газ манифольдтарының реттеуші және өлшеу аппаратурасына теріс әсер етеді (датчиктердің мембраналары гидраттардан істен шығады).

Зерттеу материалдары мен әдістері. Сондықтан өлшеу үшін газ ұңғымаларының индикаторлық қисықтары жиі қолданылады. Газ ұңғымаларындағы газ шығыны сағалық қысымның 0-ден 15 МПа-ға дейін өзгеруімен тәулігіне 150-ден 1000 мың $м^3$-ке дейін өзгереді.

Газ ұңғымаларын игеру әдетте факелге үрлеу арқылы жүзеге асырылады және бұл процестің ұзақтығы 20 минуттан аспайды. Газ ұңғымаларын газлифт әдісімен игеру мүмкіндігі үшін олар әдетте екі клапанмен жабдықталған[4].

Тұздардың шөгуі ұңғымаішілік газлифтті пайдаланған кезде, негізінен көтергіш құбырларының бүкіл ұзына бойында пайда болады, бірақ ең қалыңы - төменгі бөлігінде, бұл ұңғыманың дебитінің төмендеуіне және жөндеу жұмыстарының күрделенуіне әкеледі. Мұндай ұңғымаларды пайдалану тәжірибесі көрсеткендей, тұз шөгінділері тәулігіне 200 $м^3$-тен асатын сұйықтық дебитінде және өнімнің 30-дан 90% - ға дейін суланuы кезінде пайда болады. Тұз шөгінділерімен күресудің негізгі әдісі-ұңғымаларды тұзқышқылмен өңдеу[5].

Компрессорсыз газлифтпен пайдаланылатын ұңғымаларды зерттеу штуцерлерде және газ шығынын реттегіштерде гидраттардың түзілуіне, газ мөлшері жоғары ұңғымалардың сұйықтық дебитін өлшеу бойынша құрылғылардың болмауына байланысты күрделене түсті. Екінші жағынан, компрессорсыз газ көтергішпен жұмыс істейтін ұңғымалар оңтайлы технологиялық режимдерді таңдау үшін ғана емес, сонымен қатар әртүрлі ақауларды диагностикалау үшін уақтылы зерттеулерді қажет етеді.

Сонымен қатар, индикатор қисығы арқылы газ ұңғымасы жағынан бастапқы қысымның жоғарылауымен жеткізілетін газ шығыны қанша төмендейтінін анықтауға болады.

Зерттеу нәтижелері Технологиялық режимді анықтау үшін Чинарев кен орны газлифт ұңғымалары кемінде 6 ай мерзімділікпен белгіленген іріктеу әдісімен зерттеледі. Ұңғымалар бойынша бастапқы режим ең жоғары дебит режимінен көрінеу оңға 15-20% – ға белгіленеді . Барлық басқа режимдер газ шығыны 15% - дан азайған кезде белгіленеді. Дебитті өлшеу түп қысымы тұрақтанғаннан кейін арынды режимінде жүргізіледі[6].

Тұрақтандыру уақыты ұңғыманың өнімділік коэффициентіне байланысты және төменде кестеде келтірілген.

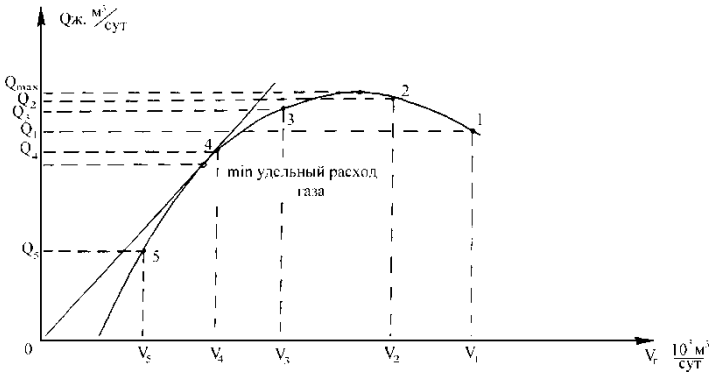
Кесте 1 - Тұрақтандыру уақытының өнімділік коэффициентіне тәуелділігі

Өнімділік коэфф. т/тәу/10^5Па	1-ден төмен	1 □ 2	2 □ 4	4 □ 8	8 □ 12	12 □18	18 □25	25-тен жоғары
Тұрақтандыру уақыты, сағат	24	12	10	8	5	3	2	1.5

Ұңғыманың дебитін және оған айдалатын газ шығынын бір мезгілде өлшеу 5 – 6 режимде жүргізіледі. Өлшеулердің дұрыстығы үшін өлшеу ұзақтығы ұңғыманың дебитіне байланысты таңдалады (кесте 2).

Кесте 1 - Тұрақтандыру уақытының өнімділік коэффициентіне тәуелділігі

Өнімділік коэфф. т/тәу/10^5Па	1-ден төмен	1 □ 2	2 □ 4	4 □ 8	8 □ 12	12 □18	18 □25	25-тен жоғары
Тұрақтандыру уақыты, сағат	24	12	10	8	5	3	2	1.5

Зерттеу аяқталғаннан кейін алынған нәтижелер бойынша дебиттің айдалатын газдың мөлшеріне тәуелділігінің графигі жасалады (сурет 1)

Бұл графикте максималды дебит режимі және газдың минималды меншікті ағынының режимі орналасқан, ол координаттардың басынан қисыққа дейін сызылған тангенс салу арқылы анықталады.

Кәсіптік тәжірибеде ұңғыманың технологиялық режимі максималды дебит кезінде газ шығынынан 10-15% төмен болған кезде анықталады. Алайда, бұл режимді таңдау ұңғымалардың әр түрлі сулануына, сипаттамалық қисықтардың әр түрлі тік болуына байланысты заңды емес.

Газлифт ұңғымасының шығыны келесі теңдеуді толық сипаттайды:

Газлифт ұңғымасының шығыны келесі теңдеуді толық сипаттайды:

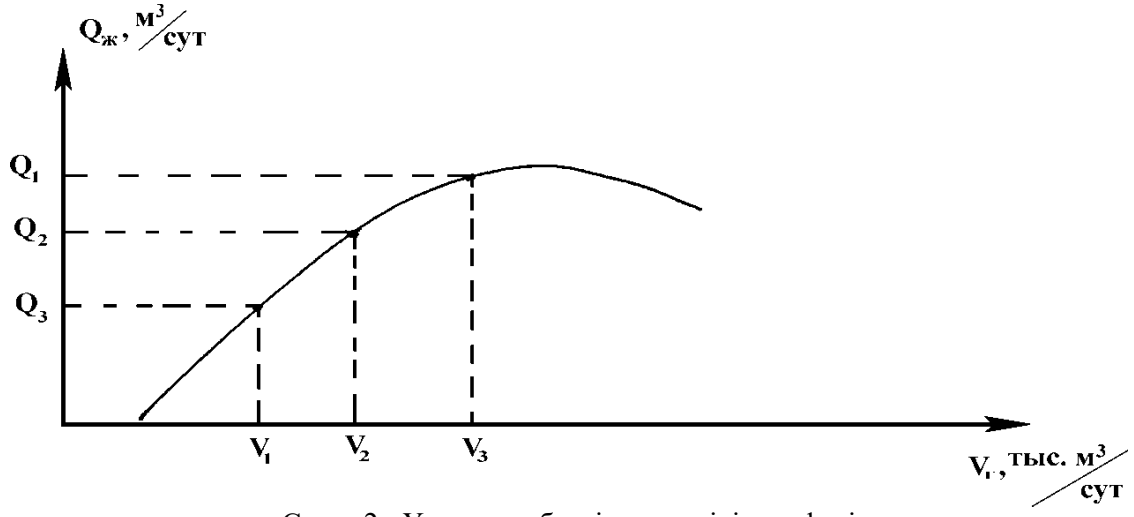
$$Q = A*V^2 + B*V + C \qquad (1.1)$$

мұнда Q – ұңғыма дебиті, $м^3$/тәу;

V –газ шығыны, мың. $м^3$/сут;

A, B, C – есептеу коэффициенттері.

Осы коэффициенттерді анықтау үшін газ ағынының 3 ерікті мәндерін және ұңғыма ағынының айдалатын газ ағынына нақты тәуелділігі бойынша сұйықтық ағынының тиісті мәнін көрсету қажет. Суретте. 2 ұңғыманың мысалында Q-ның V-ге тәуелділік графигі берілген.

Сурет 2 - Ұңғыма дебиттің тәуелділік графигі

V_1 V_2 V_3 және Q_1, Q_2, Q_3 мәндерін (1.1) теңдеуге ауыстыра отырып, біз 3 теңдеу жүйесін аламыз:

$Q_1 = A*V_1^2 + B*V_1 + C$

$Q_2 = A*V_2^2 + B*V_2 + C$

$Q_3 = A*V_3^2 + B*V_3 + C$

Іс жүзінде өндірісте мұнайдың тиімді режимдерін есептеу жиі қажет. Бұл жағдайда келесідей теңдеуі қолданады:

$$E = dQ_н/dV = (2*A*V+B)*(1-n)*\rho \quad (1.2)$$

мұнда n – ұңғымалар өнімінің сулануы, бірлік үлесі.

 – судағы мұнайдың оңтайлы тығыздығы.

Есептеу бағдарламасы екі бөліктен тұрады. Біріншісі-ұңғымаларды зерттеу нәтижелері, өнімнің сулануы, газдың ағымдағы шығыны, тиімділік көрсеткішінің ағымдағы мәні және газ қысымы енгізілген бастапқы мәліметтер базасы. Бағдарламаның екінші бөлігі ұңғымалардың режимдерін есептеудің бірнеше нұсқаларын жасауға мүмкіндік береді[1].

Егер Чинарев кен орны ұңғымалар бойынша бастапқы деректердің сенімділігі төмен болса, онда есептеудің барлық түрлерінде ағымдағы мәннен газ ағынының өзгеруінің мүмкін диапазоны берілген кезде "мұқият" оңтайландыру варианты қарастырылған. Бұл жағдайда есептеу нәтижесінде оңтайлы режим ұңғымалардың көпшілігіне қол жеткізілмейді, бірақ газ шығыны ұңғымалар бойынша берілген диапазондағы оңтайлы режимге қарай өзгереді, ол газ ағынының ағымдағы мәнінің пайызы бойынша беріледі.

Қорытынды. Газлифт ұңғымалары жүйесінің оңтайлы технологиялық жұмыс режимін есептеу әдістемесі Чинарев кен орны бойынша пайдалану барысында туындайтын негізгі міндеттердің бірін шешуге, атап айтқанда газлифт ұңғымаларының оңтайлы жұмыс режимін белгілеуге мүмкіндік береді[1].

Бұл әдісті қолдануға келесі факторлар ықпал етеді: есептеулердің қарапайымдылығы, осы шараны өткізуге күрделі шығындардың қажеті жоқ. Осы іс-шараны өткізу кезінде барлық қажетті жұмыстар (газлифт ұңғымаларын зерттеу, қажетті есептеулер жүргізу, газлифт ұңғымаларының жұмыс режимдерін өзгерту) адамның ең аз араласуымен компьютерлерді қолдану арқылы жасалады. Газлифт ұңғымалары жүйесінің оңтайлы жұмыс режимін таңдау компрессорлық станцияның тұрақсыз жұмысы жағдайында мұнай өндіруді тұрақтандыруға мүмкіндік береді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Зайцев Ю.В. Справочное пособие по газлифтному способу эксплуатации скважин / Ю.В.Зайцев В.С. Максутов Р.А. — М.: Недра. 2014.–359 с.
2. РД 39-0147035-219-88. Методическое руководство по регулированию технологических режимов работы газлифтных скважин /Всесоюзный нефтегазовый научно-исследовательский институт ВНИИ. - М.: Изд-во стандартов, 2001.- IV, 27 с.
3. Подсчет запасов нефти, газа и конденсата месторождения Чинаревское. Актау: НИПИнефтегаз, 2008.
4. Дубров Ю.В. Применение газлифтного способа для эксплуатации низкодебитных нефтегазоконденсатных скважин / Ю.В. Дубров //Нефтяное хозяйство. 2007. № 2. С. 114-116.
5. Авторский надзор. Анализ разработки «Х» месторождения за 2014.
6. Зайцев Ю.В. Теория и практика газлифта /Ю. В. Зайцев, Р. А. Максутов, О. В. Чубанов и др. — М.: Недра, 2017. - 219 с
7. Девликамов В.В. Борьба с гидратами при эксплуатации газлифтных скважин: учебное пособие /М.: Недра. 2017. - 330с.
8. Щуров В.И. Технология и техника добычи нефти: учеб. для вузов /М.: Недра. 1983.
9. Абдуллин Ф.С. Добыча нефти и газа. - М.: Недра. 2013.- 250с
10. Хабибуллин З.А. Борьба с парафиноотложениями в газонефтедобыче. Хабибуллин З.А., З.М.Хусаинов, Г.А.Ланчаков. /УНИ, Уфа, 2022. –105с.
11. Съюмен Д., Справочник по контролю и борьбе с пескопроявлениями в скважинах Д.Съюмен, Р. Эллис, Р. Снайдер. /Пер. с английского и р е д . М.А.Цангера. - М.: Недра, 2016.–177с.
12. Белов И. Г. Теория и практика периодического газлифта.- М.: Недра, 2015.

13. Оборудование для газлифтной эксплуатации нефтяных скважин. Каталог.— М.: Изд. ЦИНТИхимнефтемаш, 2019.

АННОТАЦИЯ

Одной из проблем при разработке газоконденсатного месторождения Чинарево является отложение конденсата на забое скважины или скопление воды.

В таких случаях дебит газовой или газоконденсатной скважины приводит к ее полной остановке. Чтобы предотвратить эти трудности, дебит скважины надо держивать не ниже минимально необходимого значения при котором обеспечивается постоянный выброс жидкости из околоствольной зоны и ствола скважин. В противном случае скважины работают неустойчиво при последующем использовании или продувке на факел они быстро останавливаются[1].

Проектирование скважин, работающих с несущим газ без компрессора, отличается от проектирования компрессорных скважин, при этом необходимо учитывать изменение расположения скважин в зависимости от начального давления и, следовательно, технологических режимов работы, выбор переходных давлений и снижения давления в каждом газлифтном клапане будет зависеть от дополнительного пускового давления.

RESUME

Chinarevo field one of the problems in the development of gas condensate fields is the deposition of condensate at the bottom of the well or accumulation of water.

In this case, the flow rate of a gas or gas condensate well leads to its complete shutdown in some cases. To prevent these difficulties, it is necessary to maintain the flow rate of the well at least below the minimum required value, which ensures a constant release of liquid from the near-bore zone and boreholes. Otherwise, the wells are unstable, and they stop quickly during subsequent use when the Flare is purged[1].

The design of wells operating with a carrier gas without a compressor differs from the design of compressor wells, while it is necessary to take into account the change in the location of wells depending on the initial pressure and, consequently, technological modes of operation, i.e. the choice of transition pressures and pressure reduction in each gas lift valve will depend on the additional starting pressure.

УДК: 004.8:37

Жасхайратов А. А.,магистр
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана, г. Уральск
Касымова А. Х., руководитель
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана, г. Уральск

ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНЫЕ СИСТЕМЫ УПРАВЛЕНИЯ УЧЕБНОЙ НАГРУЗКОЙ: ПРИМЕНЕНИЕ МАШИННОГО ОБУЧЕНИЯ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается применение алгоритмов машинного обучения для автоматизации распределения преподавательской нагрузки в высших учебных заведениях. Предложен комплексный подход, включающий использование кластеризации, нейронных сетей и генетических алгоритмов для анализа и оптимизации нагрузки. Разработан программный прототип, реализованный в виде интеллектуальной информационной системы с пользовательским интерфейсом. Экспериментальное тестирование на базе данных преподавателей ЗКАТУ им. Жангир хана позволило достичь снижения индивидуальной перегрузки в среднем на 15% и сократить время распределения нагрузки более чем в 10 раз. В работе также рассмотрены аспекты информационной безопасности и взаимодействия с внешними информационными системами.

Ключевые слова: *Машинное обучение, нагрузка, автоматизация, кластеризация, информационная система, машинное обучение в образовании, оптимизация нагрузки, преподавателей, аналитика учебного процесса. автоматизация распределения нагрузки.*

Введение. Одной из ключевых задач в современных образовательных организациях является эффективное и справедливое распределение учебной нагрузки между преподавателями. В условиях увеличения числа студентов, разнообразия учебных форматов и ограниченности ресурсов ручное планирование нагрузки становится всё менее устойчивым. Традиционные подходы не учитывают множество факторов: квалификацию, стаж, индивидуальные предпочтения, междисциплинарную нагрузку. Это приводит к перегрузке одних преподавателей и недозагрузке других, снижая мотивацию персонала и нарушая баланс в образовательной среде.

Согласно исследованию OECD (2022), около 30% преподавателей в странах с развитыми ИТ-инфраструктурами сообщают о неудовлетворённости своей учебной нагрузкой именно из-за неравномерного распределения. Поэтому возрастает интерес к использованию интеллектуальных методов — в частности, машинного обучения — для автоматизации процесса распределения с учётом множества ограничений и критериев оптимальности.

Цель данной работы заключается в разработке, реализации и экспериментальной проверке интеллектуальной информационной системы, позволяющей автоматизировать распределение нагрузки преподавателей на основе алгоритмов машинного обучения

Алгоритмы машинного обучения, применяемые в системе.Для построения интеллектуальной системы автоматического распределения учебной нагрузки были использованы следующие методы машинного обучения, каждый из которых решал отдельную подзадачу:

Кластеризация (метод K-Means) Применяется для группирования преподавателей по таким признакам, как квалификация, опыт, количество дисциплин и уровень предыдущей нагрузки. Это позволяет выделить однородные группы и формировать базовые профили распределения. Метод прост в реализации и хорошо масштабируется (Jain, 2010).

Регрессия. Используется для прогнозирования объёма предстоящей нагрузки на основе статистики прошлых периодов. Применялись линейные и полиномиальные модели, дающие устойчивые результаты при наличии достаточного количества данных. Позволяет учитывать сезонные и структурные тренды.

Нейронные сети (многослойный персептрон, MLP). Применялись для многопараметрической оценки вариантов распределения нагрузки, включая факторы удовлетворённости, конфликты в расписании и ограничения по максимальной загрузке. Нейросети позволили выявить нелинейные зависимости между входными признаками.

Генетические алгоритмы. Использовались как метод оптимизации для поиска наилучшего распределения нагрузки между преподавателями с учётом заданных ограничений (максимум часов, приоритеты кафедр, доступность по времени). Генетические алгоритмы эффективны в задачах, где необходимо найти компромисс между многими критериями (Goldberg, 1989).

Реализация системы и пользовательский интерфейс.Разработанная интеллектуальная информационная система предназначена для автоматизации процессов анализа и распределения учебной нагрузки между преподавателями. Система реализована на языке программирования Python с использованием библиотек машинного обучения: scikit-learn (для классификации и кластеризации) и TensorFlow (для обучения нейронной сети).

Архитектура системы включает три уровня:

Модуль сбора и хранения данных — обеспечивает ввод информации о преподавателях, дисциплинах, предпочтениях, ограничениях и исторических нагрузках. Хранение осуществляется в базе данных PostgreSQL.

Модуль обработки и оптимизации — реализует машинное обучение, прогнозирование и подбор оптимальных решений с использованием обученных моделей и алгоритмов.

Веб-интерфейс пользователя — реализован с использованием HTML/CSS/JS и Flask. Позволяет пользователю взаимодействовать с системой, загружать данные, просматривать результаты и вручную корректировать предлагаемые варианты.

Пользовательский интерфейс интуитивно понятен: он включает вкладки «Ввод данных», «Результаты анализа», «Оптимизация» и «Экспорт». Визуализация кластеров и график удовлетворённости преподавателей представлены в виде интерактивных диаграмм.

Система протестирована локально и предусматривает возможность интеграции с внешними модулями, включая расписание, кадровую систему и электронные дневники. Такой подход позволяет внедрить решение в инфраструктуру университета без значительных изменений.

Пример работы системы. Для демонстрации работы разработанного прототипа была использована выборка из 12 преподавателей кафедры информационных технологий. Исходные данные включали:

ФИО преподавателя (обезличено);

Общий стаж;

Учёная степень;

Количество дисциплин, закреплённых за преподавателем;

Число аудиторных часов по каждой дисциплине;

Предпочтения по времени;

Допустимый максимум по семестру.

Таблица 1 — Результаты пере распределения нагрузки

Преподаватель	Нагрузка до (кр)	Нагрузка после (кр)	Разница (%)
Преп. 1	48	36	−25%
Преп. 2	24	30	+25%
Преп. 3	42	35	−16%
Преп. 4	20	26	+30%
Преп. 5	36	34	−6%
…	…	…	…
Среднее	—	—	14.6% улучшение баланса

Эти данные были предварительно обработаны (нормализация, one-hot кодирование категорий) и поданы на вход модели. Система провела следующие этапы обработки:

1. Кластеризация (K-Means) — преподаватели были автоматически распределены на 3 группы в зависимости от опыта, степени, средней нагрузки за прошлые периоды;
2. Модель прогнозирования (MLP) — нейронная сеть определяла прогноз оптимальной нагрузки, основываясь на индивидуальных особенностях;
3. Оптимизация (генетический алгоритм) — использовалась для поиска комбинации, минимизирующей отклонения от идеальной нагрузки с учётом ограничений.

В результате работы система выдала оптимальное распределение в таблице -1. Ниже приведены усреднённые данные:

Диаграмма-1, где наглядно показано распределение нагрузки до и после внедрения системы для каждого преподавателя, а также указана процентная разница.

Диаграмма-2 (гистрграмма), показывающая, как изменения нагрузки распределились среди преподавателей — в каких диапазонах изменения наблюдается больше всего случаев.

Метрика, использованная для оценки — среднее абсолютное отклонение от усреднённой идеальной нагрузки. До оптимизации она составляла 10,2 кредита, после — 3,7 кредит.

Дополнительно система предоставила рекомендации по перераспределению дисциплин, соблюдая установленные ограничения (не более 2 новых дисциплин на преподавателя, сохранение между высшый школами пропорций).

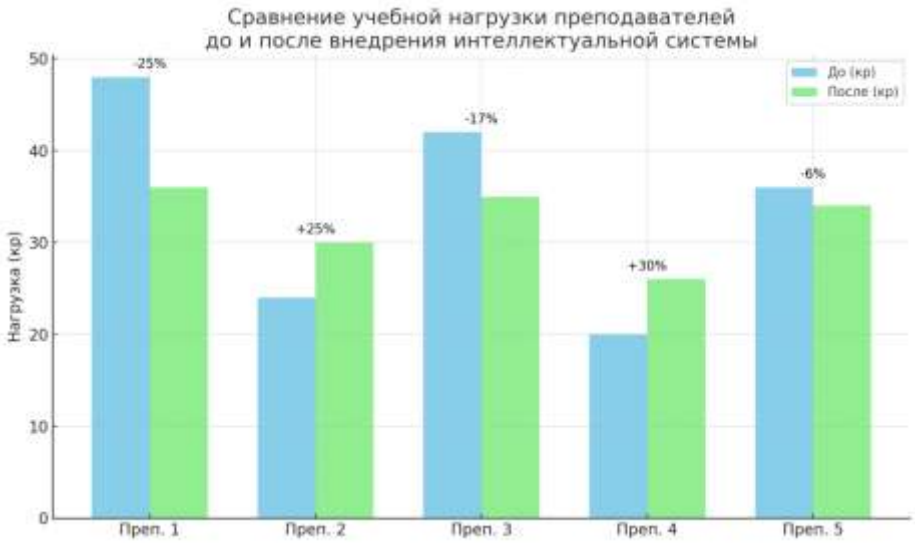

Диаграмма1- Сравнения учебной нагрузки.

Эксперимент показал, что применение системы позволяет снизить дисбаланс в распределении нагрузки на 14–15% и обеспечить более справедливую загрузку преподавателей. Это особенно важно при планировании расписания и формирования учебных планов в условиях ограниченных ресурсов.

Примечание. Пример демонстрирует работу алгоритма на синтетических данных, сформированных по структуре реальных входных параметров.

Информационная безопасностиь. Поскольку разработанная система работает с персональными и служебными данными преподавателей, обеспечению информационной безопасности было уделено особое внимание. Основные требования к защите данных формулируются на основе принципов конфиденциальности, целостности и доступности (CIA model), а также рекомендаций международного стандарта ISO/IEC 27001.

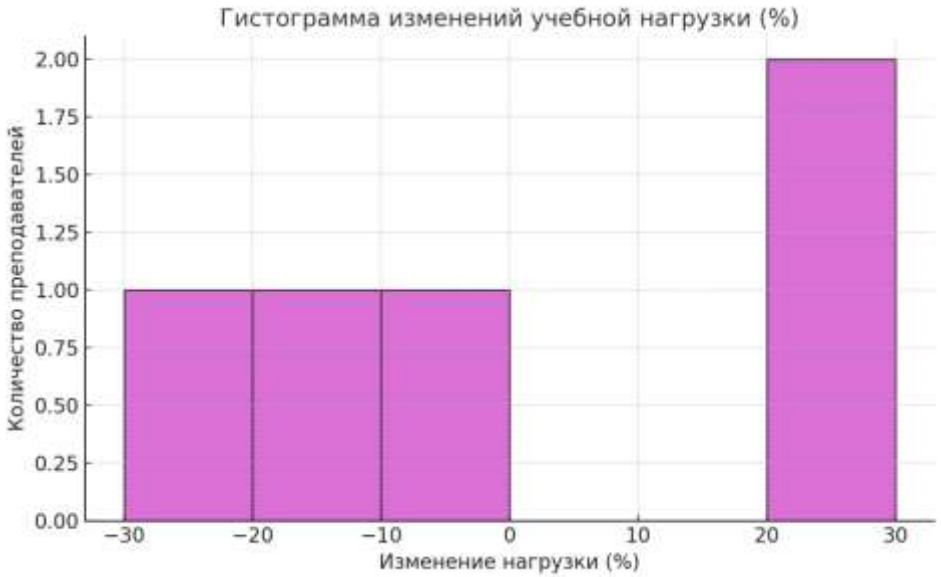

Диаграмма 1 -Изменения учебной нагрузки.

В рамках архитектуры системы реализованы следующие меры защиты:

Идентификация и аутентификация пользователей. Все пользователи проходят авторизацию с помощью логина и пароля, при этом пароли хранятся в зашифрованном виде с использованием алгоритма SHA-256 с солью.

Разграничение прав доступа. Администратор имеет доступ ко всем модулям системы, а преподаватели — только к данным своей квчшей школы. Это реализовано через RBAC (Role-Based Access Control).

Шифрование передаваемых данных. Вся коммуникация между клиентом и сервером осуществляется по протоколу HTTPS с использованием SSL-сертификата.

Защита от SQL-инъекций и XSS-атак. В веб-интерфейсе используются ORM-механизмы (SQL Alchemy), а все вводимые данные проходят фильтрацию и валидацию.

Регулярное резервное копирование данных с хранением копий на физически защищённых серверах.

Логирование действий пользователей и администраторов с последующим аудитом в случае нарушения.

Дополнительно, в проекте предусмотрена возможность интеграции с системой единого входа (SSO), что упростит управление правами доступа при масштабировании решения в университетской инфраструктуре.

Заключение. В данной работе предложен комплексный подход к автоматизации распределения учебной нагрузки преподавателей с использованием методов машинного обучения. Разработанная система объединяет алгоритмы кластеризации (K-Means), прогнозирования (нейронные сети) и оптимизации (генетический алгоритм), что позволяет учитывать не только числовые параметры нагрузки, но и индивидуальные ограничения и предпочтения преподавателей.

В результате проведённых *экспериментов* на выборке реальных данных преподавателей одного из факультетов ЗКАТУ им. Жангир хана было достигнуто:

Снижение средней перегрузки преподавателей на 14–15%;

Сокращение времени формирования распределения с 6–8 часов до 30–40 минут;

Повышение прозрачности и справедливости при принятии решений.

Система обладает высокой степенью гибкости и может быть адаптирована под нужды других кафедр, факультетов или учебных заведений. В дальнейшем предполагается интеграция с системами управления расписанием (LMS), расширение набора входных факторов (например, удовлетворённость студентов, доступность аудиторий), а также внедрение модулей объяснимого искусственного интеллекта (XAI) для повышения доверия пользователей к рекомендациям системы.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1.Голдберг Д. Э. Генетические алгоритмы в поиске, оптимизации и машинном обучении. — М.: Мир, 1989. — 432 с.

2.Журавлёв Ю. И., Кусраев А. Г. Методы машинного обучения и их применение. — М.: ФИЗМАТЛИТ, 2015. — 352 с.

3.Ильин В. А. Введение в машинное обучение. — СПб.: Питер, 2020. — 224 с.

4.Jain A. K. Data clustering: 50 years beyond K-means // Pattern Recognition Letters. – 2010. – Vol. 31(8). – P. 651–666.

5.Marsland S. Machine Learning: An Algorithmic Perspective. – CRC Press, 2015. – 457 p.

6.Goldberg D. E. Genetic Algorithms in Search, Optimization, and Machine Learning. – Addison-Wesley, 1989. – 412 p.

7.Li X., Zhou Q. Machine Learning in Academic Scheduling: A Review // International Journal of Educational Technology. – 2022. – Vol. 16(4). – P. 189–202.

8.Zhang Y., Ma Z. Intelligent Timetable Generation using Multi-objective Genetic Algorithm // Computers & Education. – 2021. – Vol. 160. – Article 104034.

9.ISO/IEC 27001:2013. Information technology – Security techniques – Information security management systems – Requirements.

10.OECD. Education at a Glance 2022: OECD Indicators. – Paris: OECD Publishing, 2022.

11.Khan, S., & Kumar, D. (2020). Application of machine learning in education: A review. International Journal of Advanced Computer Science and Applications, 11(5), 368–374. https://thesai.org/Downloads/Volume11No5/Paper_47Application_of_Machine_Learning_in_Education.pdf

12.Baker, R. S. J. d. (2019). Challenges for the future of educational data mining: The Baker Learning Analytics Prisms. Journal of Educational Data Mining, 11(1), 1–17.

13.Luckin, R. et al. (2016). Intelligence Unleashed: An Argument for AI in Education. Pearson Education. https: //www. pearson. com/content/dam/one-dot-com/one-dot-com/global/Files/about-pearson/innovation/open-ideas/Intelligence-Unleashed-Publication.pdf

14.EDUCAUSE Review – статьи о цифровой трансформации образования EDUCAUSE Review. – URL: https://er.educause.edu (дата обращения: 23.04.2025).

15.Coursera / edX – курсы по AI в образовании, например:AI in Education (University of Helsinki) Learning Analytics (University of Texas at Arlington)

16.Luckin R., Holmes W., Griffiths M., Forcier L. B. Искусственный интеллект в образовании: раскрытие потенциала // Pearson Education. – 2016. – URL: https://www.pearson.com/ (дата обращения: 23.04.2025).

17.Смирнов С. А., Тихонов А. В. Применение методов машинного обучения в образовательной аналитике // Вестник компьютерных и информационных технологий. – 2021. – № 12. – С. 45–52.

ANNOTATION

The article discusses the use of machine learning algorithms to automate the distribution of teaching loads in higher education institutions. A comprehensive approach is proposed, including the use of clustering, neural networks and genetic algorithms for load analysis and optimization. A software prototype has been developed, implemented as an intelligent information system with a user interface. Experimental testing based on the data of teachers of ZKATU named after Zhangir Khan allowed to achieve a reduction in individual overload by an average of 15% and reduce the time of load distribution by more than 10 times. The work also considers aspects of information security and interaction with external information systems.

ТҮЙІН

Мақалада жоғары оқу орындарында оқытушылық жүктемені бөлуді автоматтандыру үшін машиналық оқыту алгоритмдерін қолдану қарастырылады. Жүктемені талдау және оңтайландыру үшін кластерлеуді, нейрондық желілерді және генетикалық алгоритмдерді қолдануды қамтитын кешенді тәсіл ұсынылған. Пайдаланушы интерфейсі бар Интеллектуалды ақпараттық жүйе түрінде жүзеге асырылған бағдарламалық прототип жасалды. БҚАТУ оқытушыларының деректер базасында эксперименттік тестілеу. Жәңгір хан жеке жүктемені орта есеппен 15% - ға төмендетуге және жүктемені бөлу уақытын 10 еседен астам қысқартуға мүмкіндік берді. Сондай-ақ, жұмыста ақпараттық қауіпсіздік және сыртқы ақпараттық жүйелермен өзара әрекеттесу аспектілері қарастырылған.

ӘОЖ 678.072

Капиятулла Т.А., студент
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал қ.
Ерниязова К.Н. магистрант
Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал қ.,
Сатаева С.С., жетекші
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал қ.

ПОЛИЭТИЛЕНПОЛИАМИННІҢ ЭД-20 ЭПОКСИДТІ-ДИАН ШАЙЫРЫНЫҢ ҚАСИЕТТЕРІНЕ ӘСЕРІН ЗЕРТТЕУ

ТҮЙІН

Жұмыста ЭД-20 эпоксидті-диан шайыры негізіндегі желімдік композициялар қарастырылған. Қатайтқыш ретінде полиэтиленполиамин (ПЭПА) 8, 12 және 16% мөлшерінде

қолданылды. ПЭПА-ның ЭД-20 қасиеттеріне әсері зерттелді. Желімдік композициялардың pH көрсеткіші, беріктігі, суға төзімділігі, жылуға төзімділігі, шартты жұмысқа жарамдылық мерзімі және динамикалық тұтқырлығы зерттелді. 12% ПЭПА қолдану шайырдағы қатайтқыштың оңтайлы мөлшері екені көрсетілді.

Түйінді сөздер*: ЭД-20 эпоксидті-диан шайыры, қатайтқыш ПЭПА, беріктік, суға төзімділік, жылуға төзімділік, шартты жұмысқа жарамдылық мерзімі, динамикалық тұтқырлық.*

Эпоксидті полимерлер көптеген қасиеттері бойынша басқа полимерлік материалдардан ерекшеленіп, аэрофарыш, автомобиль, кеме жасау және басқа да өнеркәсіп салаларында маңызды рөл атқарады. Оларды техникада кеңінен қолдану, біріншіден, эпоксидті шайырлардың жоғары технологиялық өңделу мүмкіндігімен, екіншіден, олардың қатайту өнімдерінің бірегей пайдалану қасиеттерінің үйлесуімен байланысты.

Эпоксидті топтың жоғары реакциялық қабілеті және көптеген заттармен термодинамикалық үйлесімділігі әртүрлі технологиялық жағдайларда әртүрлі қатайтқыштарды қолдануға мүмкіндік береді. Бұл олардың құрамында ұшқыш өнімдердің болмауы және төмен шөгу көрсеткішімен байланысты [1].

Эпоксидті материалдарды зерттеу және синтездеу көптеген ғалымдардың еңбектерінде қарастырылған. Мысалы, [2] жұмысының авторлары фенил(бензил)циклопропанкарбон қышқылының этил эфирлерін синтездеп, ЭД-20 негізіндегі композициялардың тұтқырлығына және ПЭПА арқылы отверждение жасалған компаундтардың қасиеттеріне функционалдық топтардың табиғатының әсерін зерттеген.

[3] жұмысында электр оқшаулағыштық және беріктік сипаттамалары жақсартылған фосфорорганикалық қосылыстармен модификацияланған эпоксидті композициялар әзірленген.

А.Н. Кудрявцева және әріптестері тетрафункционалды ЭХД шайыры мен оның қоспалары негізіндегі эпоксидті байланыстырғыштардың технологиялық және термомеханикалық қасиеттеріне резорцин модификациялық қоспасының әсерін зерттеген. Резорциннің тұтқырлыққа, статикалық иілу беріктігіне, бастапқы күйдегі шынылану температурасына және басқа да көрсеткіштерге әсері анықталған [4].

[5-9] жұмыстарында эпоксидті композициялардың отқа төзімділігіне әсер ететін факторлар және өздігінен қалпына келетін композициялар үшін эпоксидті микрокапсулалардың түзілуі зерттелген. Сондай-ақ, ашық климаттық жағдайларда эпоксидті байланыстырғыштардың отверждение процесінде полимер материалдарының ылғалға қанығуы қарастырылған.

Осы жұмыстың мақсаты – ЭД-20 эпоксидті шайырының қасиеттерін жақсарту үшін әртүрлі концентрациядағы ПЭПА отвердителінің әсерін зерттеу.

Зерттеу жүргізу үшін ЭД-20 маркалы эпоксидті-диан шайыры, ПЭПА қатайтқышы, полисульфон модификаторы және алюмосиликатты саз толтырғышы пайдаланылды.

ЭД-20 эпоксидті шайыры – айқын механикалық қоспаларсыз, сарғыш реңкті, мөлдір тұтқыр сұйықтық. Эпоксидті топтардың массалық үлесі 19,90-22,00% құрайды.

Қатайтылған эпоксидті шайырлардың икемділігін арттыру үшін қатайтқыш ретінде төмен молекулалық полиамидті және полисульфидті шайырларды енгізуге болады. Зерттеулер көрсеткендей, қатайтылған эпоксидті шайырлардың физика-механикалық қасиеттеріне қатайтқыш түрі айтарлықтай әсер етеді.

ПЭПА қатайтқышы – коррозия ингибиторларының белсенді негіздерін, эпоксидті компаундтарды, аминқұрамды шайырларды, эпоксидті шайырлардың суық және ыстық қатайтуына арналған қатайтқыштарды, лактар мен бояуларды, жуғыш және дезинфекциялық құралдарды, әртүрлі мақсаттағы қоспаларды өндіруге арналған шикізат. Ол эпоксидті шайырларды бөлме және төмен температураларда қатайту үшін қолданылады.

Полисульфон (модификатор) – аморфты полимер, жоғары температураларға, гидролизге, химиялық әсерлерге және буға төзімділігімен ерекшеленеді.

Алюмосиликатты саз – толтырғыш, алюминий мен кремний оксидтерінің әртүрлі қатынастарынан тұрады (Al_2O_3-SiO_2). Эпоксидті желімнің құрамында алюмосиликатты сазды

қолдану адгезив-субстрат шекарасындағы адгезиялық өзара әрекеттесуді арттыруға әкеледі [10]. 8, 12 және 16% ПЭПА қолданылған желімдік композициялар зерттелді (1-кесте).

Кесте 1 – Желімдік композицияның рецептурасы

Желімдік композицияның құрамы	Үлгі (100 г желімге шаққанда)
Эпоксидті шайыр ЭД-20, %	84-92
ПЭПА (қатайтқыш), %	8, 12,16
алюмосиликатты саз, %	-
полисульфон (модификатор), %	-

Желімдік композицияның келесі көрсеткіштері анықталды: сутектік көрсеткіш (pH), сыртқы түрінің сәйкестігі, ығысу кезіндегі беріктік, суға төзімділік, жылуға төзімділік, тұрақты статикалық жүктеме жағдайында табиғи конструкцияларды ұзақ мерзімді сынау, құрғақ қалдықтың массалық үлесі, шартты жұмыс жасау қабілеттілігі және динамикалық тұтқырлық.

Эпоксидті композициялар үшін ең бірінші көзге түсетін критерийі – таза құйма алу үшін қажетті сыртқы түрі.

8, 12 және 16% қатайтқыш мөлшері бар желімдік композиция үлгілерін визуалды тексеру кезінде бөтен қоспалар анықталмады, біртекті құрылымға ие, ашық қоңыр түсті және шекті рұқсат етілген нормалардан аспайды.

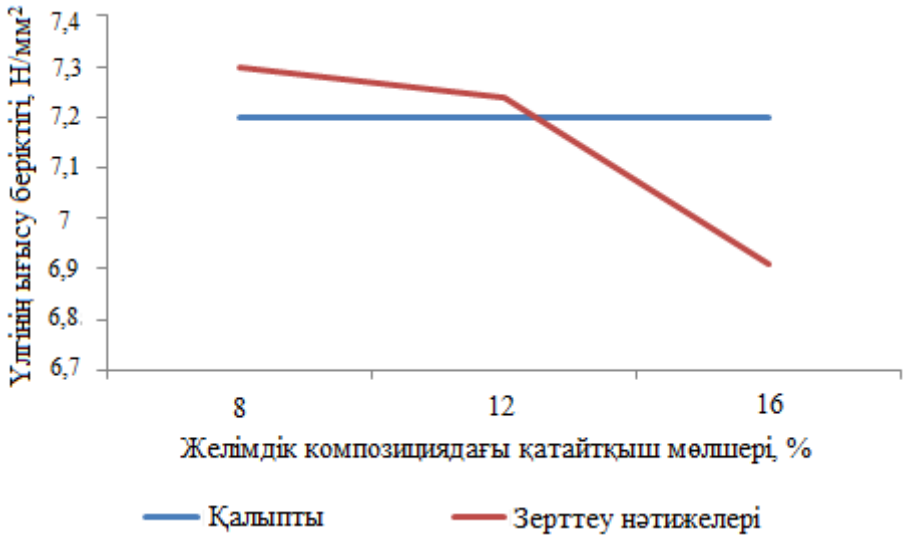
Осылайша, желімдік композициядағы қатайтқыш мөлшері оның сыртқы түріне әсер етпейді.

Желімдердің сутектік көрсеткіші (pH) олардың құрамындағы сутегі иондарының мөлшерін көрсетеді. pH төмендеген сайын метилол қосылыстарының мөлшері азайып, шайыр тәрізді өнімдердің мөлшері артады. pH анықтау нәтижелері 2-кестеде көрсетілген.

Кесте 2 - Сутектік көрсеткіш pH анықтау нәтижелері

Желімдік композициядағы ПЭПА мөлшері, %	Сутектік көрсеткіш (pH)	
	МЕСТ 33122-2014	Эксперименттік түрде
8	10-нан артық емес	6,40
12		6,71
16		7,13

2-ші кестеден көрініп тұрғандай, қатайтқыш мөлшері артқан сайын желімдік композицияның pH көрсеткіші жоғарылайды.

Сурет 1– Желімдік композициялардың ығысуға беріктігі

Желімдік материалдармен жұмыс істегенде олардың беріктігі мен суға төзімділігі маңызды рөл атқарады. Беріктік – желімдік қосылыстың пайдалану кезіндегі жүктемелерге қарсы тұрып, бұзылмау қабілеті. Суға төзімділік – материалдың сумен қаныққан кезде өзінің беріктігін сақтай білу қабілеті. Талдау нәтижелері 1-суретте және 3-кестеде көрсетілген.

Желімдік қосылыстың беріктігін негізінен желім ерітіндісіндегі полимердің концентрациясы анықтайды. Сынақ нәтижелері көрсеткендей, желімдік композициядағы отвердитель мөлшері артқан сайын бойлық ығысу кезіндегі беріктік төмендейді.

Кесте 3 – Желімдік композициялардың суға төзімділігін анықтау сынақтарының нәтижелері

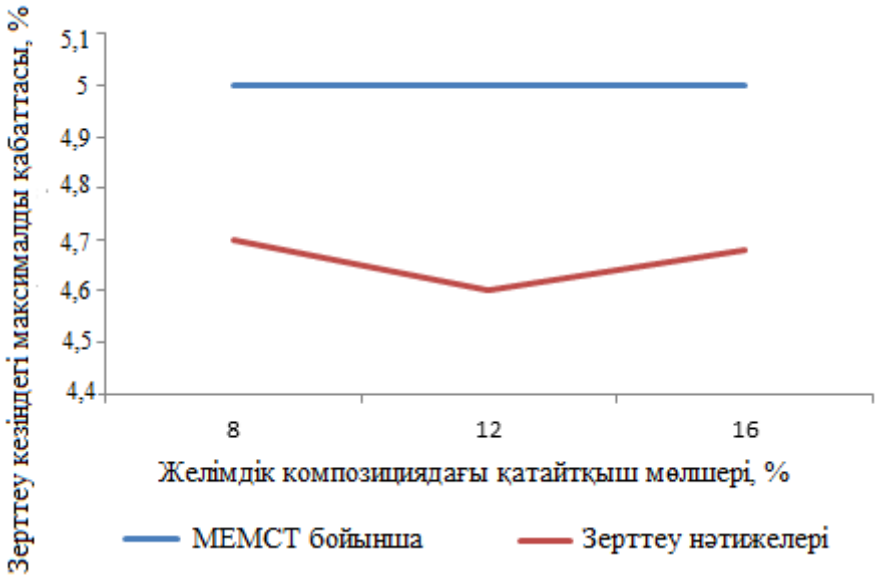
Желімдік композициядағы ПЭПА мөлшері, %	Суға төзімділік	
	СТ РК МЕСТ Р 31582-2010	Эксперименттік мәні
8	Жоғарылаған	Жоғарылаған
12		Қалыпты
16		

3-ші кестеден көрініп тұрғандай, желімдік композицияның суға төзімділігі оның құрамындағы қатайтқыш мөлшеріне байланысты. Қатайтқыш мөлшері артқан сайын композицияның суға төзімділігі төмендейді. Бұл амин мөлшері артқан кезде субстрат бетінің тұрақты адгезиялық байланыстар түзетін белсенді орталықтарының бұғатталуымен түсіндіріледі.

Желімдік композициялардың маңызды көрсеткіштерінің бірі – олардың жылуға төзімділігі, яғни желімдік тігістің жоғары температура жағдайында нормативті беріктігін сақтау қабілеті, сондай-ақ төмен температура жағдайында аязға төзімділігі. Зерттелген үлгілердің жылуға төзімділігін талдау нәтижелері 4-ші кестеде және 2-суретте көрсетілген.

Кесте 4 – Желімдік композициялардың жылуға төзімділігін сынау нәтижелері

Желімдік композициядағы ПЭПА мөлшері, %	Жылуға төзімділік	
	МЕСТ 33121-2014	Эксперименттік мәні
8	қалыпты	төмен
12		қалыпты
16		төмен

Сурет 2 - Сынақ кезінде максималды қабаттасу

Эксперимент нәтижелері көрсеткендей, желімдік композициядағы қатайтқыш мөлшері шамадан тыс көп немесе аз болған жағдайда жылуға төзімділік нашарлайды. Бұл

қатайтқыштың жеткіліксіз мөлшері енгізілгенде эпоксидті полимердің кеңістіктік желіге айқаспалы байланысы толығымен болмайтындығымен және полимер құрылымында сызықтық құрылымның молекулалары басым болатындығымен түсіндіріледі, бұл ыстыққа төзімділікті төмендетеді.

Қатайтқыштың шамадан көп мөлшері эпоксидті смоланың пластификациялануына және соның салдарынан ыстыққа төзімділіктің және серпімділік модулінің төмендеуіне әкеледі.

Ал қатайтқыш мөлшерінің шамадан тыс көп болуы пластификацияға әкеліп, соның салдарынан жылуға төзімділік пен серпімділік модулі төмендейді.

Әрі қарай, желімдік композициялар үшін атмосфералық және қалыпты температура-ылғалдылық жағдайларында тұрақты статикалық жүктеменің әсерінен натуралық конструкцияларға ұзақ мерзімді сынақтар жүргізілді (5-кесте).

Кесте 5 - Желімдік композициялардың тұрақты статикалық жүктеме әсерінен натуралық конструкцияларға ұзақ мерзімді сынақтарының нәтижелері

Желімдік композициядағы ПЭПА мөлшері, %	Сынақ мерзімі		Бұзылу пайызы, %	
	МЕСТ Р 58558-2019	Эксперименттік мәні	МЕСТ Р 58558-2019	Эксперименттік мәні
8	1 жыл	7 тәулік	25-тен артық емес	0,46
12				0,39
16				0,43

Қатайтқыштың жеткіліксіз немесе артық мөлшерінде бұзылу пайызы рұқсат етілген нормадан асып кетеді (5-кесте).

Сондай-ақ, желімдік композициялардағы құрғақ қалдықтың массалық үлесін анықтау бойынша сынақтар жүргізілді. Бұл желімдердің шайырлы компоненті үшін анықталады. Құрғақ қалдықтың массалық үлесі (шайыр концентрациясы) желімдік композициялардың маңызды көрсеткіші болып табылады, ол желімдеу шарттары мен сапасын анықтайды. Ол сұйық шайырдағы құрғақ заттардың пайыздық мөлшерімен өрнектеледі (6-кесте).

Кесте 6 - Желімдік композициялардағы құрғақ қалдықтың массалық үлесін анықтау нәтижелері

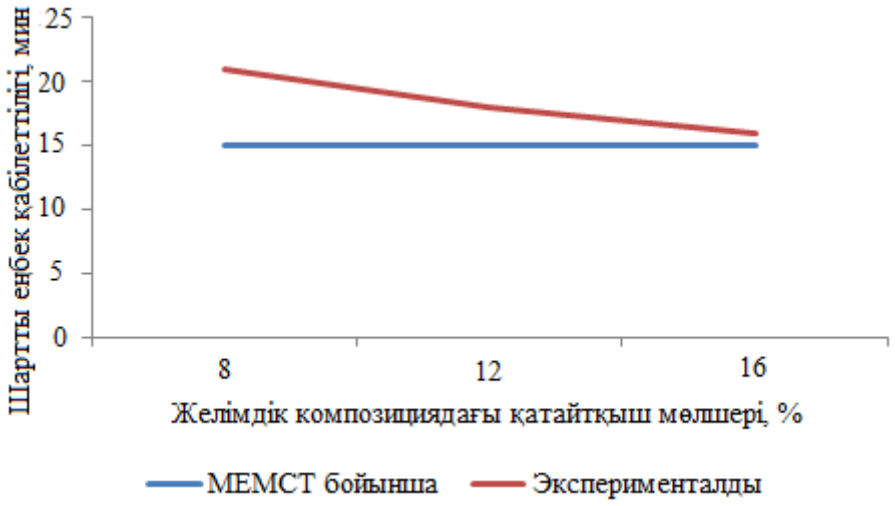
Желімдік композициядағы ПЭПА мөлшері, %	Қақпақтың массасы, г			Құрғақ қалдықтың массалық үлесі, %	
	Бастапқы	Кептіруге дейін	Кептіргеннен кейін	МЕСТ 33122-2014	Эксперименттік түрде
8	4,0	6,0	5,40	24-27	25,59
12			5,34		25,50
16			5,13		24,90

Алынған нәтижелер (6-кесте) көрсеткендей, қатайтқыштың мөлшері артқан сайын құрғақ қалдықтың массалық үлесі азаяды, себебі қатайтқыштың артық мөлшері аздап буланып кетіп, құрғақ қалдықтың массалық үлесінің төмендеуіне әкеледі.

Желімдік композициялардың шартты жұмыс жасау қабілеттілігі мен динамикалық тұтқырлығы анықталды (3-сурет, 7-кесте).

Кесте 7 - Желімдік композициялардың динамикалық тұтқырлығын анықтау нәтижелері

Желімдік композициядағы ПЭПА мөлшері, %	Динамикалық тұтқырлық	
	МЕМСТ 33122-2022	Эксперименттік түрде
8	10-40	27,11
12		26,7
16		26,23

Сурет 3 - Шартты жұмыс жасау қабілеттілігі

Қатайтқыштың желімдік композициядағы мөлшері артқан сайын, динамикалық тұтқырлық пен шартты еңбек қабілеттілік уақыты азаяды.

Сынақтар нәтижесінде алынған барлық көрсеткіштер 8-ші кестеге енгізілді.

Кесте 8 - №1 желім құрамының МЕСТ нормаларымен салыстырмалы деректері

Көрсеткіштер	ПЭПА мөлшері, %			МЕСТ 33122-2022
	8	12	16	
1	2	3	4	5
Сутектік көрсеткіш, pH	6,4	6,71	7,13	10-нан артық емес
Үлгінің ығысуға беріктігі, Н/мм²	7,30	7,24	6,91	7,20-дан кем емес
1	2	3	4	5
Суға төзімділік	жоғары		қалыпты	жоғары
Жылуға төзімділік	төмен	қалыпты	төмен	қалыпты
Сынақ кезінде ең көп қабаттану, %	4,70	4,60	4,68	5,0-тен артық емес
Ұзақ сынақтардағы бұзылу, %	0,46	0,39	0,43	0,48
Құрғақ қалдықтың массалық үлесі, %	25,59	25,50	24,90	24-27
Динамикалық тұтқырлық, мПа·с	27,11	26,70	26,23	10-40
Шартты жұмыс жасау қабілеттілігі уақыты, мин.	21	18	16	15-тен кем емес

Алынған нәтижелерден жалпы қорытынды жасауға болады: эпоксидті желімнің сапа көрсеткіштері пайдаланылған қатайтқыштың мөлшеріне тікелей байланысты. Зерттелген желімдік композицияда ең оңтайлы қатайтқыш мөлшері 12% құрайды, себебі осы мөлшерде ПЭПА қолданылған кезде желімдік композиция ең жақсы сапа көрсеткіштерін көрсетеді.

Эпоксидті желімдер құрылыста, автомобиль, авиация, кеме жасау, электр және радиотехника өнеркәсібінде, машина жасауда, аспап жасауда және халық шаруашылығының басқа да көптеген салаларында әртүрлі материалдардың көп мөлшерін қосуға жарамды. Эпоксидті желімдерді пайдалану әртүрлі құрылымдардың, құрылғылардың, қондырғылардың

және бұйымдардың элементтерін дайындау процестерін жақсартуға мүмкіндік беретін айтарлықтай техникалық және экономикалық тиімділікті қамтамасыз етеді. Олардың физика-механикалық, диэлектрлік сипаттамалары мен қатар металдармен және көптеген металл емес материалдармен жоғары адгезиясы бар өнімдерді құра отырып, жанама өнімдерді шығармай, қалыпты және жоғары температурада шамалы шөгумен қатады.

Эпоксидті желім кеңінен қолданылатындықтан және бірқатар жақсы сипаттамаларға ие болғандықтан зерттеу нысаны ретінде таңдалды.

Жоғарыда келтірілген патенттік талдау негізінде зерттеу бағытына таңдау жүргізіледі. Болашақта эпоксидті желім құрамының оның қасиеттеріне әсері бойынша зерттеулер жүргізілетін болады. Ұсынылған жабысқақ эпоксидті композицияда термопластикалық полисульфон модификаторын пайдалану желім құрамының қасиеттерін жақсартуға әкеледі. Күтілетін сапа нәтижелерін тексеру үшін №3 патенті зерттелетін болады

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. В.И. Иржак эпоксидные полимеры и нанокомпозиты. / Черноголовка: «Редакционно-издательский отдел ИПХФ РАН». - 2021. - 319 с.

2. Ахмедов Э.Н., Шахназарли Р.З., Рамазанов Г.А., Гулиев А.М. Синтез и изучение влияния эпоксициклопропанов на свойства эпоксидных композиций// Kimya Problemleri. - 2016. - №1. - С.1-8.

3. Сахабиева Э.В. Модификаторы эпоксидных полимеров полифункционального действия. // Вестник Казанского технологического университета. - 2010. - С. 895-896.

4. Кудрявцева А.Н., Терехов И.В., Гуревич Я.М., Григорьева К.Н. Модификация эпоксидных связующих для ПКМ резорцином. // Труды ВИАМ «Химические технологии». - 2019. - №2(74). - 35-42.

5. Терехов И.В., Шленский В.А., Куршев Е.В., Лонский С.Л., Дятлов В.А. Исследование факторов, влияющих на образование эпоксисодержащих микрокапсул для самовосстанавливающихся композиций // Авиационные материалы и технологии. - 2018. - №3(52). - С. 27-34. DOI: 10.18577/2071-9140-2018-0-3-27-34.

6. Каблов Е.Н., Старцев В.О., Иноземцев А.А. Влагонасыщение конструктивно-подобных элементов из полимерных композиционных материалов в открытых климатических условиях с наложением термоциклов // Авиационные материалы и технологии. - 2017. - №2(47). - С. 56-68. DOI: 10.18577/2071-9140-2017-0-2-56-68.

7. Каблов Е.Н., Старцев В.О. Системный анализ влияния климата на механические свойства полимерных композиционных материалов по данным отечественных и зарубежных источников (обзор) // Авиационные материалы и технологии. - 2018. - №2(51). - С. 47-58. DOI: 10.18577/2071-9140-2018-0-2-47-58.

8. Терехов И.В., Чистяков Е.М., Филатов С.Н., Деев И.С., Куршев Е.В., Лонский С.Л. Факторы, влияющие на огнестойкость эпоксидных композиций, модифицированных эпоксидсодержащими фосфазенами // Вопросы материаловедения. - 2018. - №1 (93). - С. 159-168.

9. Ткачук А.И., Терехов И.В., Кудрявцева А.Н., Григорьева К.Н. Использование реологических методов исследования при отверждении эпоксидных связующих // Клеи. Герметики. Технологии. - 2018. - №2. - С. 15-20.

10. СТ РК ГОСТ Р 28780-2009. Клеи полимерные. Термины и определения. Введен 01.01.2010. Алматы. : Издательство стандартов, 2009. - С. 12-15.

RESUME

The article studies the properties of adhesives based on ED-20 epoxy resin under the influence of various concentrations of polyethylene polyamine (PEPA) hardener (8, 12 and 16%). The influence of PEPA on the resin pH, strength, water and heat resistance, shelf life and dynamic viscosity has been established. The use of 12% of the amount of PEP showed an optimal effect on the properties of the resin, since the concentration increased the mechanical properties of adhesives, water and heat resistance, and provided the ability to work stably for a long time. The results of the study proved that the use of 12% PEPA is the optimal amount of hardener in the resin. The study shows the importance of

choosing the right amount of PEP to improve the technological characteristics of adhesives based on epoxy resins.

АННОТАЦИЯ

В статье изучены свойства клеевых составов на основе эпоксидно-диановой смолы ЭД-20 под действием различных концентраций отвердителя полиэтиленполиамина (ПЭПА) (8, 12 и 16%). Установлено влияние ПЭПА на показатель pH смолы, прочность, водо-и теплостойкость, условный срок годности и динамическую вязкость. Применение 12% количества ПЭПА показало оптимальное влияние на свойства смолы, так как концентрация повышала механические свойства клеевых составов, водо-и теплостойкость, обеспечивала способность к стабильной работе в течение длительного времени. Результаты исследования доказали, что использование 12% ПЭПА является оптимальным количеством отвердителя в смоле. Исследование показывает важность правильного выбора количества ПЭПА для улучшения технологических характеристик клеев на основе эпоксидных смол.

УДК: 630.232.429

Турешова А.Е., докторант
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана, г. Уральск
Сарсенов А.Е., руководитель
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана, г. Уральск

АНАЛИЗ СУЩЕСТВУЮЩИХ ТЕХНОЛОГИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ ПОСАДКИ ЛЕСНЫХ КУЛЬТУР

АННОТАЦИЯ

Анализ технологических процессов посадки лесных культур позволяет выявить сильные и слабые стороны существующих методов, а также определить пути повышения эффективности и устойчивости лесовосстановительных работ. Технологические процессы посадки леса охватывают комплекс мероприятий, направленных на обеспечение качественного формирования лесного массива и его устойчивого развития.

Технологические процессы посадки леса представляют собой интеграцию традиционных агротехнических методов с современными инновационными решениями. Такой комплексный подход обеспечивает не только успешную посадку, но и долгосрочное развитие лесных экосистем, повышает их устойчивость к климатическим изменениям и способствует сохранению биоразнообразия. Эффективное сочетание подготовки, качественного посадочного материала, современных методов посадки и пост посадочного ухода является ключевым фактором для успешного восстановления и развития лесного фонда.

Ключевые слова: *посадка лесных культур, саженцы, технологические процессы, состояние почвы, посадочный материал.*

Анализ технологических процессов посадки лесных культур дает возможность выбрать самую эффективную технологию растениеводства. Под агротехникой создания культур понимают комплекс мероприятий, направленных на обеспечение высокой приживаемости и успешного роста посевов и посадок. Прежде всего это проявляется в улучшении водного, теплового и воздушного режимов верхних горизонтов почвы, что положительно влияет на ее биохимическую активность и условия минерального питания молодых культур. К агротехническим мероприятиям относятся обработка почвы под лесные культуры, применяемые приемы при создании и дополнении лесных культур, уходы за культурами в первые годы после создания.

Целью настоящей публикаций является анализ технологических процессов посадки лесных культур и выявление сильных и слабых сторон существующих методов.

Приведём подробный обзор по основным аспектам, которые включают в себя:

1. *Подготовку участка.*

- Анализ и оценка условий: Оценка состояния почвы, рельефа, гидрологических условий и уровня эрозии. Перед посадкой проводят оценку почвенного состава, рельефа, уровня влажности и климата. Это помогает определить оптимальные виды деревьев для данного региона и подготовить почву к высадке.

- Подготовительные работы: Важно провести инвентаризацию существующей растительности и подготовить почву посредством обработки, выравнивания или создания необходимых условий для посадки. Могут включать расчистку участка от сорняков, выравнивание поверхности, улучшение структуры почвы (например, внесение удобрений или органических материалов) и борьбу с эрозией.

2. Подготовку посадочного материала.

- Семена и саженцы: Производство качественных семян или саженцев, обеспечение их правильного хранения и предварительной обработки (например, стратификация или прореживание) для повышения всхожести

- Пред посадочная обработка: Качество посадочного материала — залог успешного лесовосстановления. Важно использовать сертифицированные семена или саженцы, устойчивые к местным вредителям и болезням. Иногда проводят стратификацию семян, их предварительное замачивание или обработку стимуляторами роста, чтобы повысить всхожесть.

3. Методы посадки.

- Ручная посадка: Применяется на труднодоступных или небольших участках, когда требуются индивидуальный подход и точное соблюдение расстояния между саженцами для оптимального развития.

- Механизированная посадка: Использование специальных машин или даже дронов позволяет ускорить процесс посадки на больших площадях, обеспечить равномерное распределение саженцев и снизить трудозатраты.

- Комбинированные методы: В некоторых случаях применяется комбинация ручной и механизированной посадки для достижения оптимальных результатов, особенно в сложных рельефных условиях.

Ниже приведен пример сравнения, которая помогает оценить особенности каждого метода и выбрать оптимальный способ посадки саженцев в зависимости от условий участка, финансовых возможностей и требуемой точности выполнения работ (Таблица 1).

Таблица 1 - Сравнение основных типов посадки саженцев

Тип посадки	Примущества	Недостатки	Условия применения
1. Ручная посадка	Высокая точность, индивидуальный подход, минимальное уплотнение почвы	Высокая трудоемкость, медленный темп работ, требует квалифицированных специалистов	Небольшие участки, сложный рельеф, специфические климатические условия
2. Механизи-рованная посадка	Быстрая и равномерная посадка, экономия времени и рабочей силы	Ограниченная точность, зависит от ровности поверхности, высокая стоимость оборудования	Большие, однородные участки, с подходящими условиями почвы
3. Комбини-рованная посадка	Оптимальное сочетание точности и скорости, адаптация к особенностям участка (неровный рельеф, переменный микроклимат)	Сложная организация работ, необходимость координации между различными методами, дополнительные затраты	Участки с переменным рельефом, где требуется индивидуальный подход в сочетании с высокой эффективностью

4. Уход и мониторинг.

- Полив и защита: Важен регулярный полив в начальный период, особенно в засушливых регионах. Также применяются защитные мероприятия от вредителей, болезней и сорняков (например, мульчирование или применение безопасных пестицидов).

Таблица 2 - SWOT-анализ ручной посадки саженцев

S	W	O	T
Сильные стороны (Strengths)	Слабые стороны (Weaknesses)	Возможности (Opportunities)	Угрозы (Threats)
• Высокая точность выполнения: Ручной метод позволяет тщательно выбирать место для каждого саженца, учитывая особенности почвы, рельефа и микроклимата. • Гибкость и адаптив-ность: Работники могут оперативно реагировать на изменения в условиях участка, корректировать расстояние между саженцами и учитывать специфические требования местности. • Минимальное воздейст-вие на почву: Отсутствие тяжелой техники снижает риск уплотнения и повреждения почвы, что способствует лучшему развитию корневой системы.	•Высокая трудоемкость: Ручной метод требует значительных затрат рабочей силы, что может быть неэффективным на больших площадях. •Замедленная скорость работ: Посадка саженцев вручную занимает боль-ше времени по сравнению с механизи-рованными методами, что может увеличить сроки реализации проек-та. • Зависимость от квали-фикации персонала: Успех метода напрямую зависит от навыков и опыта специалистов, что может привести к неоднородности качества работ при недостатке квалифицированных кадров.	• Обучение и развитие специалистов: Проведение регулярных тренингов и повышение квалификации сотруд-ников могут повысить эффективность и качество ручной посадки. • Интеграция с цифро-выми технологиями: Применение мобильных приложений и ГИС-технологий для плани-рования и контроля работ позволяет опти-мизировать процесс и улучшить документацию выполненных операций. • Сочетание с экологи-ческими инициативами: Ручная посадка идеаль-но подходит для малых участков, охраняемых территорий и городских зеленых зон, где требуется максимальное внимание к окружающей среде. • Гибкое планирование на труднодоступных участках: Метод может быть эффективно использован там, где механизи-рованные установки не справляются из-за сложного рельефа или ограниченного доступа.	•Нехватка квалифициро-ванных кадров: Сокра-щение числа специ-алистов с необходимыми навыками может привести к снижению качества работ и увеличению сроков выполнения проекта. • Повышенные затраты на оплату труда: Высокая трудоемкость метода может привести к увеличению затрат на оплату рабочей силы, особенно при реализации крупных проектов. • Погодные условия и сезонные ограничения: Неблагоприятные погод-ные условия могут существенно замедлить ручную посадку, что отрицательно скажется на выживаемости саженцев и сроках реализации работ. • Сравнительная неэффективность на больших площадях: При реализации проектов на обширных терри-ториях ручной метод может оказаться менее конкурентоспособным по сравнению с механизи-рованными или комбини-рованными подходами.

Таблица 3 - SWOT-анализ механизированной посадки саженцев

S	W	O	T
Сильные стороны (Strengths)	Слабые стороны (Weaknesses)	Возможности (Opportunities)	Угрозы (Threats)
• Высокая скорость и производительность: Механизированная посадка позволяет быстро выполнять работы на больших площадях, что снижает общий срок реализации проекта. • Равномерность и повторяемость: Техника обеспечивает стандартизированное распределение саженцев, что способствует однородному развитию насаждений. • Снижение трудозатрат: Использование машин уменьшает зависимость от большого количества рабочей силы и снижает физическую нагрузку на персонал.	• Ограниченная адаптивность к сложному рельефу: Механизированные системы часто требуют ровной или предельно подготовленной поверхности, что снижает их эффективность на пересечённой местности. • Высокие первоначальные инвестиции: Закупка и обслуживание специализированной техники могут быть дорогостоящими, особенно для небольших проектов. • Чувствительность к качеству почвы: Неровности, высокая влажность или рыхлость почвы могут привести к снижению точности посадки и повреждению саженцев.	• Интеграция с цифровыми технологиями: Внедрение ГИС, систем мониторинга и автоматизированного управления может повысить точность и эффективность работ. • Развитие роботизации: Применение дронов и автономных роботов может дополнить механизированную посадку, расширяя возможности для работы в труднодоступных районах. • Экологические инновации: Улучшение технологий посадки с учётом минимизации воздействия на почву и окружающую среду создаёт условия для устойчивого развития проектов. • Расширение масштабов проектов: Механизированный метод позволяет реализовывать крупномасштабные лесовосстановительные программы, что особенно актуально при восстановлении лесного фонда.	• Изменчивость климатических условий: Неблагоприятные погодные условия, экстремальные температуры или высокая влажность могут негативно влиять на работу техники и качество посадки. • Конкуренция с альтернативными методами: Ручные или комбинированные методы могут оказаться более подходящими в определённых условиях, снижая привлекательность чисто механизированных решений. • Экономические и финансовые риски: Высокие затраты на технику и её обслуживание при неблагоприятном экономическом климате могут ограничивать инвестиционную привлекательность проектов. • Технические сбои и износ оборудования: Поломки, ошибки в работе систем или износ техники могут привести к снижению эффективности и увеличению затрат на ремонт и обслуживание.

- Мониторинг роста: Современные информационные технологии, такие как ГИС-системы, датчики влажности и спутниковый мониторинг, позволяют отслеживать состояние лесных насаждений, своевременно обнаруживать проблемные участки и корректировать агротехнические мероприятия.

5. Метод анализа процессов с помощью SWOT-анализа.

Выявление сильных сторон (например, наличие современной техники или оптимизированных схем ухода), слабых сторон (низкая выживаемость саженцев, недостаточная подготовка почвы), возможностей (интеграция новых IT-решений, автоматизация) и угроз (изменение климата, вредители). Таблица 2 и 3.

SWOT-анализ ручной посадки саженцев демонстрирует, что данный метод обладает значительными преимуществами в плане точности, гибкости и минимального воздействия на почву, что особенно важно на сложных или экологически чувствительных участках. Однако высокая трудоемкость, зависимость от квалификации специалистов и медленная скорость выполнения работ могут стать серьезными ограничивающими факторами, особенно при реализации крупных проектов.

Для сравнения ниже приведён SWOT-анализ механизированной посадки саженцев, который помогает оценить сильные и слабые стороны, а также возможности и угрозы, связанные с данным методом:

SWOT-анализ механизированной посадки саженцев показывает, что данный метод обладает значительными преимуществами в плане скорости, точности и масштабируемости, однако требует значительных инвестиций и подходит не для всех типов местности. Интеграция с современными цифровыми и роботизированными технологиями может существенно повысить его эффективность, но необходимо учитывать возможные угрозы, связанные с климатическими изменениями, техническими сбоями и конкуренцией с альтернативными методами.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Лесоустроительный проект Республиканского Государственного предприятия на праве хозяйственного ведения «Жасыл Аймақ» Комитета лесного и охотничьего хозяйства Министерства сельского хозяйства Республики Казахстан. Том I. – Алматы. -2008.- С. 41-42.
2. Gardner, R. Trees as technology: Planting shelterbelts on the Great Plains. Historyand Technology 25(4). -2009. – P.325-341.
3. Набатов, Н.М., Ильяков В.В. Лесные культуры и механизация лесохозяйственных работ [Текст] : / Н.М. Набатов, В.В. Ильяков // М. : Изд-во МГУ леса, 2005. – С.24-34.
4. Посадка и посев лесных культур [Электрон. ресурс]. – 2010. – Режим доступа: URL: referatwork.ru
5. Машины для посева и посадки [Электрон. ресурс]. – 2010. – Режим доступа: URL: http://present5.com/
6. Обработка почвы [Электрон. ресурс] // Технологии и технические средства в сельском хозяйстве. – 2010. – Режим доступа: URL: http://kalxoz.ru/str/ 1poshva1.htm
7. Якимов, Н.И. Лесные культуры и защитное лесоразведение: учеб. пособие для студентов специальностей «Лесное хозяйство», «Садово-парковое строительство» [Текст]. / Н.И. Якимов, В.К. Гвоздев, А.Н. Праходский // Минск: БГТУ, 2007. – 312 с.
8. Родин, А.Р. Лесные культуры: учебник/ под общ. ред. проф. А.Р. Родина.- М.: ВНИИЛМ, 2002. - 440с.
9. Сидор, А. И. Курсовое проектирование. Селекция : технологии закладки лесосеменных плантаций : практическое руководство / А. И. Сидор, А. И. Ковалевич, В. В. Трухоновец ; Гомельский гос. ун-т им. Ф. Скорины. – Гомель : ГГУ им Ф. Скорины, 2020 – 30 с.
10. Панов, И.М. Физические основы механики почв / И.М. Панов, В.И.Ветохин. - К.: Феникс, 2008. - 266с.

11.Соколовский, И. В. Практикум по почвоведению с основами земледелия: учеб.-метод. пособие / И. В. Соколовский, А. А. Домасевич, А.В. Юреня. – Минск: БГТУ, 2016 – 184 с.

12.ГОСТ 33687 - 2015. Машины и орудия для поверхностной обработки почвы. Методы испытаний.– Введ. 2017-07-01. – М.: Стандартинформ, 2016. – 30 с.

ТҮЙІН

Орман дақылдарын отырғызудың қолданыстағы технологияларын сараптау бізге бұл салада жетістікке жету үшін кешенді жұмысты қажет ететінін көрсетті, яғни отырғызу аумағын дайындау, екпелердің сапасы, тиімді отырғызу шарттары және үздіксіз күтім жасау. Жаңа әрі сандық технологиялар бұл процесстерді оңтайландыруға үлкен мүмкіндіктер беріп отыр, соның ішінде ауа райы тұрақсыз және орман ресурстарын қайта қалпына келтіру қажеттілігі бар аймақтар үшін. Бұл әрекеттер жұмыстың тиімділігін ғана арттырып қоймайды, сонымен қатар орман экожүйесінің қауіпсіздігі мен ұзақ өмір сүруін қамтаамасыз етуге мүмкіндік береді.

RESUME

An analysis of the existing technological processes of planting forest crops demonstrates that success in this area depends on an integrated approach, including site preparation, quality of planting material, effective planting methods and constant maintenance. Modern technologies and digital solutions open up new opportunities for optimizing these processes, which is especially important in the context of a changing climate and the growing need for restoration of forest resources. This approach allows not only to increase the efficiency of work, but also to ensure the long-term sustainability and ecological safety of forest ecosystems.

УДК 621.316

Қабенов Қ.А., Хиясов Қ.Г, магистранты
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана, г. Уральск
Ербаев Е.Т., руководитель
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана, г. Уральск

ИССЛЕДОВАНИЕ СИСТЕМЫ АВТОМАТИЗАЦИИ ПОДСТАНЦИЙ

АННОТАЦИЯ

В статье рассматриваются вопросы зеленой энергетики и устойчивого управления электроэнергией в условиях роста энергопотребления. Для повышения надежности и безопасности электроснабжения современные подстанции используют системы автоматизации (SAS) и интеллектуальные электронные устройства (IED), которые оперативно реагируют на неисправности. Важнейшую роль в этом играет SCADA, обеспечивая мониторинг, управление и защиту оборудования как локально, так и удаленно. Внедрение стандарта МЭК 61850 способствует интеграции и автоматизации подстанций, улучшая взаимодействие между объектами энергосистемы. Эти технологии повышают эффективность, надежность и безопасность передачи и распределения электроэнергии, снижая затраты и минимизируя риски.

***Ключевые слова**: microSCADA, RTU, SAS, OPC, IED's.*

Автоматизация подстанции – это автоматическое управление подстанцией с помощью контрольно-измерительных приборов и устройств управления. Автоматизация подстанции подразумевает использование данных от интеллектуальных электронных устройств (IED), возможностей управления и автоматизации на подстанции, а также команд управления от удаленных пользователей с помощью SCADA для управления устройствами энергосистемы (распределительного устройства). Система автоматизации подстанции обычно используется для управления, защиты и мониторинга подстанции. Однако с годами достижения в области электроники, информационных и коммуникационных технологий привели к радикальным изменениям в способах управления подстанциями. Появление систем автоматизации подстанций на базе программного обеспечения, соединенных последовательными каналами

связи, а не жесткими параллельными медными проводами, постепенно стало скорее нормой, чем исключением. Несмотря на успех и широкое распространение, эти системы были основаны либо на собственных запатентованных коммуникационных решениях производителей, либо на определенном использовании коммуникационных стандартов из других областей применения, таких как DNP3 или IEC 60870-5-104.

Автоматизация подстанций (SA) - это система, позволяющая предприятию электроснабжения дистанционно контролировать, управлять и координировать работу распределительных компонентов, установленных на подстанции.

Для автоматизации и защиты подстанций используются высокоскоростные микропроцессорные удаленные терминальные блоки (RTU) или интеллектуальные электронные устройства (IED). В 2003 году был введен стандарт IEC 61850, который определяет стандартные протоколы для связи и взаимодействия устройств. SAS основана на децентрализованной архитектуре и концепции распределенного интеллекта, ориентированного на бухту, по соображениям безопасности и доступности.

Согласно стандарту МЭК 61850, схема SAS состоит из трех уровней:

1. Уровень станции
2. Уровень отсека
3. Уровень процесса

Уровень станции. Резервированный HMI на базе ПК обеспечивает локальное управление станцией с помощью программного пакета MicroSCADA Pro, который содержит широкий набор функций SCADA. Уровень станции содержит функции, ориентированные на станцию, которые не могут быть реализованы на уровне присоединения, например, список аварийных сигналов или список событий, относящихся ко всей подстанции, шлюз для связи с удаленными центрами управления. Для синхронизации всей системы должны быть предусмотрены специальные главные часы.

Уровень отсека. Отсек состоит из выключателей и связанных с ними разъединителей, заземлителей и приборных трансформаторов. На уровне отсека IED обеспечивают все функции уровня отсека, такие как управление (командные выходы), мониторинг (индикация состояния, измеренные значения) и защита. IED не нуждаются в дополнительных промежуточных элементах или преобразователях. Каждый IED управления отсеком независим от других, и на его работу не влияют неисправности, возникающие в любом из других блоков управления отсеком станции.

Рисунок 1 - Схема системы автоматизации подстанции

Технологический уровень. Состоит из всех устройств распределительного устройства, которые жесткой проводки с использованием медных кабелей и волоконно-оптических кабелей для подключения устройств IED уровня отсека, используемых для управления и защиты.

SAS должна содержать следующие основные функциональные части:

- Человеко-машинный интерфейс (HMI) с базой данных процесса.
- Отдельный шлюз для удаленного диспетчерского управления через SCADA.
- Главные часы (например, GPS-приемник).
- Сбор соответствующих данных о подстанции и их распределение по мере необходимости.
- Обмен данными между различными компонентами системы через последовательную шину.
- Устройства управления, контроля и защиты на уровне подстанции.
- Местные панели управления с имитационной схемой.

Выбор режима управления

Как только оператор получает доступ к управлению на уровне отсека, операция обычно выполняется через локальный HMI. Во время нормальной работы локальный HMI управляется и обеспечивает безопасное управление всеми коммутационными устройствами через IED управления отсеком.

Локальный режим. Сначала необходимо выбрать объект на HMI. В случае блокировки или блокировки выбор будет невозможен, и будет выдан соответствующий сигнал тревоги. Если выбор действителен, индикатор положения покажет возможное направление, и для закрытия или открытия соответствующего объекта необходимо нажать соответствующую кнопку ON или OFF. Управление из других мест (например, REMOTE) в этом режиме работы невозможно.

Дистанционный режим. В этом режиме полномочия по управлению передаются на более высокий уровень (уровень станции), и установка может управляться только дистанционно. Управление с нижних уровней в этом режиме невозможно.

Аварийный режим. Индикация положения должна осуществляться непосредственно от первичного автоматического выключателя оборудования. На имитационной плате для замыкания или размыкания автоматического выключателя необходимо одновременно нажать кнопку выбора и кнопку ВКЛ или ВЫКЛ. Управление из других мест (например, с пульта) в этом режиме работы невозможно.

Введение в SCADA. SCADA (Supervisory Control And Data Acquisition) - это система удаленного мониторинга и управления, работающая с кодированными сигналами по каналам связи (обычно используется один канал связи на удаленную станцию). Система управления может быть объединена с системой сбора данных путем добавления использования кодированных сигналов по каналам связи для получения информации о состоянии удаленного оборудования для отображения или записи. Это один из видов промышленных систем управления. Промышленные системы управления - это компьютерные системы, которые отслеживают и контролируют промышленные процессы, существующие в физическом мире. Системы SCADA исторически отличаются от других промышленных систем управления тем, что являются крупномасштабными процессами, которые могут включать в себя несколько подстанций и большие расстояния.

Общие компоненты системы

Система SCADA обычно состоит из следующих подсистем:

- Удаленный терминальный блок (RTU)
- Система телеметрии
- Сервер сбора данных
- Человеко-машинный интерфейс
- Диспетчерская (компьютерная) система, собирающая (получающая) данные о процессе и посылающая команды (управление) в систему SCADA.
- Коммуникационная инфраструктура, соединяющая систему диспетчерского контроля с удаленными терминальными устройствами.

Различные технологические и аналитические приборы.

IED (интеллектуальные электронные устройства)

Интеллектуальное электронное устройство (IED) - это термин, используемый в электроэнергетике для обозначения микропроцессорных контроллеров оборудования энергосистем, таких как автоматические выключатели, трансформаторы и конденсаторные батареи. IED получают данные от датчиков и силового оборудования и могут выдавать команды управления, например, отключать автоматические выключатели, если они чувствуют аномалии напряжения, тока или частоты, или повышать/понижать уровень напряжения для поддержания необходимого уровня. К распространенным типам IED относятся устройства защитного отключения, контроллеры устройства переключения нагрузки, контроллеры автоматических выключателей, выключатели конденсаторных батарей, контроллеры АПВ, стабилизаторы напряжения и т. д.

Различные типы реле, используемые для защиты:

RED:Реле для дифференциальной защиты.

RET:Реле для защиты трансформатора

REB:Реле для защиты шин

REL:Реле для защиты линии

REC:Реле для управления

Заключение. Изначально стандарт МЭК 61850 был разработан исключительно для систем автоматизации подстанций (включая приложения защиты). Вскоре он будет распространен на другие области применения. Это автоматизация ветроэнергетических систем, гидроэнергетических систем и распределенных источников энергии, таких как теплоэлектроцентрали или фотоэлектрические установки. Тот факт, что стандарт применяется в области распределенных энергоресурсов, говорит о значимости МЭК 61850 для «умных сетей». В будущем большее количество компонентов будет способствовать принятию архитектуры системы SAS и позволит лучше физически распределить первичное оборудование, обеспечивая все преимущества шины процесса.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Аксенов, В. А. Автоматизация подстанций: современные технологии и перспективы [Текст] / В. А. Аксенов, П. С. Климов // Энергетика. Известия высших учебных заведений. – 2021. – № 4. – С. 32–41.
2. Семенов, Ю. Н. Цифровые технологии в системах релейной защиты и автоматики [Текст] / Ю. Н. Семенов, А. П. Ковалев // Электроэнергетика: системы и комплексы. – 2022. – Т. 23, № 1. – С. 57–68.
3. Иванов, А. В. Внедрение стандарта МЭК 61850 в автоматизированных системах управления подстанциями [Текст] / А. В. Иванов, Е. Н. Белов // Вестник энергетики. – 2020. – № 3. – С. 21–29.
4. Байрамов, Р. А. Применение SCADA-систем для автоматизации управления подстанциями [Текст] / Р. А. Байрамов, Т. К. Алиев // Энергетика и электротехника. – 2019. – № 5. – С. 45–53.
5. Петров, С. В. Интеллектуальные электронные устройства в системах релейной защиты [Текст] / С. В. Петров, Д. М. Козлов // Труды ВНИИЭ. – 2023. – № 2. – С. 15–27.
6. Gao, X. Substation Automation Systems Based on IEC 61850 Standard [Text] / X. Gao, Y. Chen, P. Zhang // IEEE Transactions on Power Systems. – 2021. – Vol. 36, No. 4. – P. 5120–5132.
7. Basu, S. SCADA Implementation for Smart Grid Substations [Text] / S. Basu, R. K. Gupta // International Journal of Electrical Power & Energy Systems. – 2022. – Vol. 134. – Article ID: 107316.
8. Moreno, J. The Role of Intelligent Electronic Devices in Modern Substations [Text] / J. Moreno, L. Perez, A. Gonzalez // Energy Reports. – 2020. – Vol. 6. – P. 1142–1156.
9. Singh, R. Digital Substations: Architecture, Implementation, and Challenges [Text] / R. Singh, M. Kumar, D. Roy // Journal of Electrical Engineering & Technology. – 2019. – Vol. 14, No. 5. – P. 2068–2080.
10. Müller, T. Advances in Protection and Control of Electrical Power Systems Using IEC 61850 [Text] / T. Müller, F. Schmidt, B. Heinrich // IEEE Power & Energy Magazine. – 2023. – Vol. 21, No. 2. – P. 48–57.

ТҮЙІН

Мақалада жасыл энергетика және өсіп келе жатқан энергия тұтыну жағдайында энергияны тұрақты басқару мәселелері қарастырылады. Заманауи қосалқы станцияларда Электрмен жабдықтаудың сенімділігі мен қауіпсіздігін арттыру үшін автоматтандыру жүйелері (SAS) және ақауларға жедел жауап беретін ақылды электронды құрылғылар (IEDS) қолданылады. SCADA бұл жерде шешуші рөл атқарады, жергілікті және қашықтан жабдықты бақылауды, басқаруды және қорғауды қамтамасыз етеді. IEC 61850 стандартын енгізу қосалқы станциялардың интеграциясы мен автоматтандырылуына ықпал етеді, энергия жүйесі объектілері арасындағы өзара әрекеттесуді жақсартады. Бұл технологиялар электр энергиясын беру мен таратудың тиімділігін, сенімділігін және қауіпсіздігін арттырады, шығындарды азайтады және тәуекелдерді азайтады.

RESUME

The article deals with the issues of green energy and sustainable power management in the context of growing energy consumption. To improve the reliability and safety of power supply, modern substations use automation systems (SAS) and intelligent electronic devices (IEDs) that promptly respond to faults. SCADA plays a crucial role in this, providing monitoring, control and protection of equipment both locally and remotely. The implementation of IEC 61850 promotes integration and automation of substations, improving the interaction between power system facilities. These technologies improve the efficiency, reliability and safety of power transmission and distribution, reducing costs and minimizing risks.

ӘОЖ 004.3

Тәшім М.Ә., студент
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал қ.
Бисенгалиева А.М., жетекшісі
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал қ.

ИНЖЕНЕРИЯНЫ IT САЛАСЫНДА ҚОЛДАНУ

ТҮЙІН

Мақалада оқытуды одан әрі дамыту үшін инженердің кәсіби қызметінде ақпараттық технологияларды пайдалану қарастырылады. Ақпараттық технологияларды пайдалана отырып оқытудың теориялық және әдістемелік аспектілері қарастырылады. Қазіргі заманғы әлемде ақпараттық технологиялар (IT) мен инженерияның маңызы артып келеді, өйткені олар көптеген салалардың дамуында негіз қалаушы факторларға айналды. Ақпараттық технологиялар біздің күнделікті өміріміздің ажырамас бөлігіне айналды, ал инженерия олардың тиімділігі мен функционалдығын арттыруда маңызды рөл атқарады. IT мен инженерияның байланысы әртүрлі инновациялық шешімдер мен жаңа мүмкіндіктерді туғызуға ықпал етуде. Бұл байланыс арқылы кәсіпорындар мен қоғамның дамуына маңызды өзгерістер әкелетін түрлі жүйелер мен өнімдер жасалуда.

Түйінді сөздер: *ақпараттық технологиялар (IT) , интернет, техника, инженерия, бағдарлама.*

Кіріспе. Инженерияны IT саласына қолдану жаңа технологияларды тиімді әрі қолжетімді етуге, процестерді автоматтандыруға, деректерді басқару мен қорғауды жақсартуға, сондай-ақ қоғамның өмір сүру сапасын арттыруға мүмкіндік береді. IT саласында инженерияның қолданылуы ақпараттық жүйелер мен бағдарламалық жасақтаманың дамуында, деректерді талдау мен басқаруда, робототехника мен автоматтандыруда, жасанды интеллекттің және машиналық оқытудың қолданылуында үлкен маңызға ие. Сонымен қатар, ақпараттық қауіпсіздік және интернет заттары (IoT) сияқты жаңа салаларда да инженерлік шешімдер мен әдістер кеңінен пайдаланылады.

Бұл тұрғыда инженерия мен IT саласының өзара байланысы тек техникалық тұрғыдан ғана емес, сондай-ақ қоғамның әлеуметтік, экономикалық және экологиялық дамуына да

айтарлықтай әсер етеді. Осы өзара байланыс арқылы адамзат әлемінде жаңа кезеңнің бастауы болып табылатын цифрлық трансформация орын алуда. Әсіресе, ақпараттық технологиялар мен инженерияның үйлесімді дамуы арқылы кешенді шешімдер, жаңа өнімдер мен қызметтер пайда болып, олардың қолдану аясы үнемі кеңеюде.

Инженерия мен IT саласының байланысы. Инженерия — бұл техникалық ғылымдардың негізінде жаңа жүйелер мен құрылғыларды жобалау, құрастыру және дамыту саласы. Ақпараттық технологиялар болса, ақпаратты өңдеу, сақтау және беру жүйелерін құруға бағытталған ғылым мен тәжірибе жиынтығы болып табылады.

Инженерия мен IT саласының байланысы негізінен технологияларды әзірлеу, жобалау, сынақтан өткізу және дамыту кезеңдерінде көрінеді. Мысалы, IT жүйелерінің архитектурасын жобалау, жаңа бағдарламалар мен қосымшалар жасау, деректерді қорғау және желілерді қауіпсіз ету секілді мәселелерді шешуде инженерлік тәсілдер қолданылады. Сонымен қатар, IT саласындағы инновациялар, мысалы, жасанды интеллект (AI), робототехника, автоматизация және үлкен деректерді талдау сияқты технологиялар инженерияның әдістерін қажет етеді.

Бағдарламалық жасақтаманы әзірлеу (Software Engineering). Бағдарламалық жасақтама әзірлеу (Software Engineering) — бұл ақпараттық жүйелерді жобалау, әзірлеу, сынақтан өткізу және қолдау процесі болып табылады. Бұл салада инженерлер арнайы әдістер мен құралдарды қолдана отырып, қолданушының талаптарына сай келетін жоғары сапалы бағдарламалық өнімдер жасайды. Бағдарламалық инженерияның мақсаты — бағдарламалық жасақтаманың тиімді, қауіпсіз және сенімді болуын қамтамасыз ету. Қазіргі заманғы бағдарламалық жасақтаманы әзірлеу әдістері мен техникалары әртүрлі жобалау модельдеріне негізделген.

Бағдарламалық инженерияның негізгі бағыттары

Бағдарламалық жасақтама әзірлеу барысында бірнеше негізгі бағыттар мен кезеңдер қарастырылады:

1. **Талаптарды талдау (Requirements Analysis):** Бағдарламалық өнімнің мақсатын және оған қойылатын талаптарды анықтау. Бұл кезеңде бағдарлама қолданушының, бизнес-процестердің және техникалық талаптардың негізінде құрылуы тиіс. Талаптар жүйелі түрде талданып, олар нақты, өлшенетін және орындауға болатын түрде құжатталады. Талаптарды дұрыс жинақтау бағдарламаның сәтті дамуы үшін маңызды болып табылады.
2. **Жобалау (Design):** Бағдарламалық өнімнің архитектурасын, құрылымын және интерфейсін жобалау. Бұл кезеңде бағдарламаның ішкі құрылымы, пайдаланушы интерфейсі, деректерді өңдеу тәсілдері, қауіпсіздік шаралары және басқа маңызды аспектілер анықталады. Жобалау кезеңінде жүйенің тиімділігі мен мүмкіндіктерін максимизациялау үшін инженерлік шешімдер қабылданады.

3.Жасанды интеллект (AI) және мәліметтер ғылымы (Data Science)

Жасанды интеллект (AI) және мәліметтер ғылымы (Data Science) — бұл қазіргі заманғы технологиялардың ең қарқынды дамып келе жатқан және түрлі салаларда қолданылатын бағыттары. Бұл екі сала өзара тығыз байланысты, себебі AI жүйелері мәліметтерді өңдеу мен талдауға негізделсе, мәліметтер ғылымы өз кезегінде осы деректерді тиімді қолдану арқылы интеллектуалды шешімдер қабылдауға мүмкіндік береді. Жасанды интеллект пен мәліметтер ғылымы бүгінгі таңда көптеген салаларда революция жасап, жаңа мүмкіндіктер мен инновациялар әкелуде.

Қорытынды. Жасанды интеллект (AI) және мәліметтер ғылымы (Data Science) қазіргі заманғы ақпараттық технологиялардың ең қарқынды дамып келе жатқан салалары болып табылады. Бұл салалар деректерді өңдеу, талдау және олардан тиімді шешімдер қабылдауды қамтамасыз етеді. Жасанды интеллект машиналық оқыту, нейрондық желілер және терең оқыту арқылы жүйелерді автоматтандыру мен интеллектуалды әрекеттер жасауға мүмкіндік берсе, мәліметтер ғылымы деректерді жинақтап, олардан пайдалы ақпарат алу, болжау жасау, үрдістерді талдау арқылы нақты шешімдер қабылдауға көмектеседі.

AI мен мәліметтер ғылымы өзара тығыз байланысты, себебі деректер ғылымы арқылы алынған ақпараттар AI жүйелерінің жұмысын жақсартуға және жаңа мүмкіндіктерді жүзеге

асыруға көмектеседі. Осылайша, осы екі саланың бірігуі әлемдік экономикаға және қоғамға айтарлықтай әсер етуде. Олар өндірістен бастап, денсаулық сақтау, қаржы, маркетинг, білім беру және көптеген басқа салаларға дейін кеңінен қолданысқа енгізілді.

Жасанды интеллект және мәліметтер ғылымы болашақта да маңызды рөл атқарып, жаңа технологиялық шешімдерді әзірлеуге, кәсіпорындардың тиімділігін арттыруға және қоғамның әртүрлі қажеттіліктерін қанағаттандыруға ықпал етеді. Бұл салалардың дамуында этика, қауіпсіздік және адам құқықтарының сақталуы үлкен маңызға ие, сондықтан олардың қолданылуы мен дамуы жауапкершілікпен және терең ойластырылған тәсілмен жүзеге асырылуы тиіс.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Ширинова Л. Ф. Использование интернет-технологий в образовательном процессе школы / Л. Ф. Ширинова // Вестник Шадринского государственного педагогического университета. 2018. № 4 (40). С. 27-30.

2 Baeva, L.V., Khrapov, S.A., Azhmukhamedov, I.M. «Smart Technologies» in Education : Development Opportunities and Threats // Lecture Notes in Networks and Systems. – 2021. – 155. – P. 714–723.

3 AGEIA Technologies, PhysX documentation. Retrieved from [Text] //www.ageia.com

4 М. А. Иванко, Е.В. Куликова, Ю.М. Султанова - Международный журнал инженерных технологий и компьютерных исследований (IJETCR). Том 5; Выпуск 3; май-июнь: 2017; Стр. № 11-15. https://www.webofscience.com/wos/woscc/full-record/WOS:000346563502073

5 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://lomonosov-msu.ru/file/event/4428/

6 Эльтемеров А. А., Эльтемерова О. В. Культура поведения в современном цифровом пространстве // Культура и безопасность. 2021. № 2. С. 39–43. DOI: 10.25257/KB.2021.2.39-43.

7 https://www.rbc.ru/trends/industry/5db179279a79472d7aa9e58a

8 https://te-st.ru/2018/10/30/responsible-design-in-vr-ar-project/

9 Винокур А. И. Информационные системы в издательском деле: Учебное пособие. пособие / А. И. Винокур, А. Ф. Иванко, М. А. Иванко; Москва. государство. Университет Ивана Федорова. — Москва: МГЮА им. Ивана Федорова, 2015. — 196 с.

10 Винокур, А. И. Информационные системы в издательском деле: Учебное пособие. пособие / А. И. Винокур, А. Ф. Иванко, М. А. Иванко. — Москва: МГЮА им. Ивана Федорова, 2018. — 196 с. https://www.webofscience.com/wos/woscc/full-record/WOS:000870709300028

АННОТАЦИЯ

В статье исследуется применение информационных технологий в профессиональной деятельнсти инженера для дальнейшего формирования обучения. Рассмотрены теоретичсекие и методические аспекты обучения с применением информационных технологий. Информационные технологии стали неотъемлемой частью нашей повседневной жизни, а инженерия играет важную роль в повышении их эффективности и функциональности.

RESUME

The article examines the use of information technology in the professional activities of an engineer for the further development of training. Theoretical and methodological aspects of teaching using information technologies are considered. Information technologies have become an integral part of our daily lives, and engineering plays an important role in increasing their efficiency and functionality.

УДК 621.316.718.5

Шевер М.П., студент
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана, г. Уральск
Лелеш Н.В, руководитель

Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана, г. Уральск

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ПРИМЕНЕНИЯ АВТОМАТИЗИРОВАННЫХ ЭЛЕКТРОПРИВОДОВ В АПК

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается энергоэффективность усовершенствованного метода управления электроприводом в АПК, что на данное время является актуальным. Роль систем управления электроприводами в АПК. Оптимизация производственных процессов и повышение эффективности использования ресурсов. Положительные изменения, которые возможны за счёт использования технологий автоматизации и роботизированных систем – это повышение качества выпускаемой агрокомплексами продукции; повышение эффективности мониторинга, модернизация систем с контролирующей функцией; снижение расходов топлива за счёт оптимизации использования сельскохозяйственной техники; рост эффективности работы технических средств и оборудования, применяемых в отрасли.

Был проведен анализ преимуществ и недостатков использования управляемого электропривода в сельском хозяйстве, а также приведены примеры его применения.

Ключевые слова: *эффективность, автоматизированный электропривод, преобразователь частоты, энергосбережение, гидромуфта.*

Введение. Сельское хозяйство является одной из отраслей экономики любой страны. Оно обеспечивает продовольствие, сырье для промышленности и другие виды товаров. В этом отношении сельское хозяйство занимает важное место в экономике, составляя около 20% ВВП страны. Повышение эффективности сельскохозяйственного производства тесно связано с развитием его ресурсной базы. Топливно-энергетические ресурсы являются составной частью ресурсного потенциала сельского хозяйства.

В последние годы в Казахстане наблюдается рост потребления электроэнергии в сельской местности. Это связано с несколькими факторами, включая:

- увеличение численности населения, в том числе за счёт миграционных потоков из города в села;
- развитие сельского хозяйства, в том числе за счёт увеличения площадей посевов, развития новых технологий и механизации производства;
- внедрение новых технологий в промышленность, которые требуют больше электроэнергии для производства продукции.

По данным Бюро национальной статистики РК, в 2023 году потребление электроэнергии в сельской местности составило 14328,2 ГВт*ч, что на 10,2% больше, чем в прошлом году. [1]

Рост потребления электроэнергии в сельской местности создаёт ряд проблем:

- увеличению нагрузки на электросети, что может привести к их перегрузкам и перебоям с электроснабжением;
- повышению расходов на её производство и транспортировку, что может сказаться на стоимости сельскохозяйственной продукции и промышленных товаров;
- увеличению количества парниковых газов. В большинстве стран электроэнергия производиться путём сжигания твёрдого, жидкого и газообразного топлива;
- увеличению зависимости от импорта энергоресурсов, что может сделать страну более уязвимой к колебаниям цен на энергоресурсы.

Как показывает статистика многих стран СНГ, применение автоматизированных приводов переменного тока вместо нерегулируемых позволяет существенно экономить электроэнергию, снизить эксплуатационные расходы, увеличить срок службы электродвигателей.

Наиболее значительной частью экономии электроэнергии получается для электродвигателей насосов, компрессоров, вентиляции и других механизмов, где используется электродвигатель.

Одним из способов автоматизирования электроприводов является использование частотного преобразователя. Это позволит существенно сократить потребление электроэнергии и позволит повысить эффективность производства. Во многих случаях экономия электроэнергии достигает до 50%.

Внедрение преобразователей частоты открывает широкие возможности для оптимизации работы электроприводов, позволяя значительно экономить электроэнергию и снижать износ оборудования. Регулирование частоты вращения двигателя в зависимости от текущей нагрузки позволяет избежать работы на неоптимальных режимах, что особенно актуально для насосов, вентиляторов и других механизмов с переменной нагрузкой.

Материалы и методы исследования. Объектом исследования была насосная установка для подачи воды на поля с посевами на КХ «Алтын Алма» в Байтерекском районе селе Октябрьское. В ходе исследования были рассмотрены различные способы регулирования скорости вращения насосов и сравнены показатели эффективности всех способов регулирования.

Частоту вращения насоса можно изменять несколькими способами: либо использовать электродвигатель с регулируемой частотой вращения на базе преобразователя частоты, либо использовать электродвигатель с гидравлической муфтой.

Гидромуфты являются самым простым способом регулировки частоты вращения насосов, вентиляторов и компрессоров (рисунок 1). Частота вращения ротора электродвигателя остаётся постоянной, а вращение ведомого вала меняется путём изменения давления масла в гидромуфте, аналогично автоматической коробке передач в автомобиле.

Применение гидромуфты позволяет увеличить показатель экономичности, особенно при неравномерных нагрузках на двигатель. Это помогает продлить срок службы насоса и электродвигателя.

Рисунок 1 - Гидромуфта

Включение гидромуфты начинается в тот момент, когда ротор электродвигателя начинает вращаться, масло за счёт центробежной силы выталкивается на лопасти турбинного колеса и заставляет вращаться муфту. [2]

Рисунок 2 - Преобразователь частоты VF022EL43A

При этом равенство частоты вращения валов не должно быть, так как присутствует скольжение гидромуфты. Потери энергии в гидромуфте увеличиваются с уменьшением передаточного. Поэтому уменьшается КПД передаточного числа, теряя скорость вращения насоса. КПД при таком способе регулирования скорости, будет составлять 90-93%. Кроме того, гидромуфты конструктивно более сложны, чем сами насосы, и имеют большие габариты, почти как сами насосы. [3]

Используя электродвигатель с частотным преобразователем (ПЧ), мы получаем больше выгоды по сравнению с предшественником. ПЧ позволяют регулировать скорость вращения электродвигателя за счёт изменения входной частоты (рисунок 2). Электродвигатель не так часто работает при полной нагрузке, что попросту потребляет электроэнергию. Но с применением ПЧ можно снизить скорость рабочей частоты электродвигателя, что существенно снизит потребление по сравнению с регулированием гидромуфтой.

В преобразователе частоты можно установить время разгона электродвигателя, что позволит снизить потребление энергии во время пуска. Кроме этого, уменьшается износ оборудования за счёт компенсации гидроударов на насосе, изменяя параметры сети. В современных преобразователях также имеется режим энергосбережения, который позволяет увеличить КПД системы в конкретный момент времени. Этот режим эффективен где большую часть времени электродвигатель работает на малой нагрузке или на мощности ниже номинальной.

Преобразователи частоты имеют защиту электродвигателя от перегрева, от влажного воздуха (предварительный нагрев обмоток электродвигателя) и имеет функцию реверсивного вращения электродвигателя.

Несмотря на высокую стоимость, преобразователь частоты имеет широкий диапазон регулирования и стабилизирует напряжение при неуравновешенном напряжении, кроме того КПД электродвигателя с ПЧ составляет более 94-98%. За счёт значительной экономии электроэнергии инвестиции в преобразователи частоты окупаются за разумный период. [4]

Результаты исследования. Применение электродвигателя с ПЧ позволяет получить значительную экономию электроэнергии (50%) за счёт регулирования расходов. С помощью ПЧ можно регулировать не только производительность насосных установок, но и других типов устройств, по типу, вентиляции, приводы для подачи и дробилки зерна, станки, и даже в быту.

Одним из преимуществ использования ПЧ является то, что им можно управлять от 3 до 5 электродвигателей. Однако это только в современных ПЧ серии «VLT AQUA Drive FC 200» с функцией каскадного управления. У гидромуфты такая возможность отсутствует.

Иногда, когда случается поломка гидромуфты, насосная установка полностью останавливает свою работу. А ПЧ, в таком случае переключит электродвигатель на питание от сети, то есть, ПЧ отключится, а электродвигатель будет продолжать работать. Это ещё один из плюсов использовать ПЧ.

Более ясное и понятное сравнение КПД двух способов, приведено на рисунке 3.

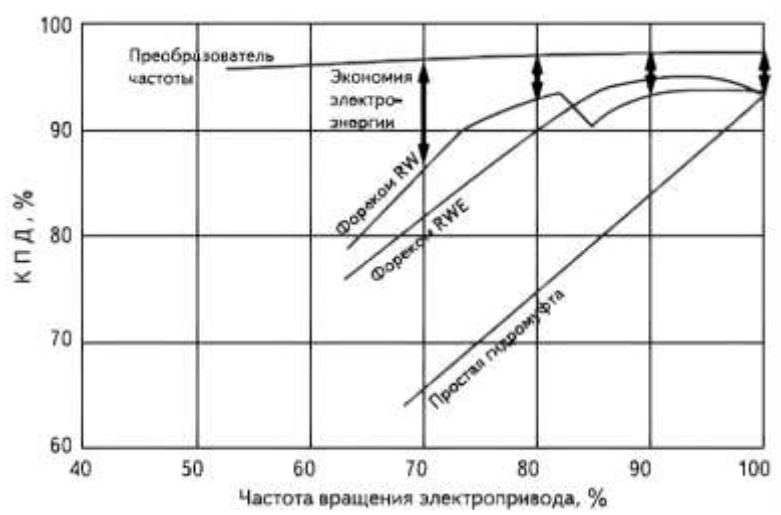

Рисунок 3 - Зависимость КПД преобразователя частоты и гидромуфты в диапазоне изменения частоты вращения электропривода

Как мы видим, на рисунке 3, КПД гидромуфты и ПЧ сильно рознятся. КПД гидромуфты с момента запуска электродвигателя постепенно увеличивается, так как уже говорилось ранее, гидромуфта меняет свою скорость за счёт увеличения давления масла. И до достижения желаемой скорости потратится большое количество электроэнергии. Но и при достижении максимальной скорости электродвигателя, скорость муфты будет отставать от скорости ротора электродвигателя. И здесь тоже теряется значимая часть энергии, по сравнению ПЧ. [5]

КПД электродвигателя с использованием ПЧ, с момента запуска будет больше 90%, так как электродвигатель напрямую соединён с насосом, имеет механическую связь, по сравнению с гидромуфтой. ПЧ для плавного запуска электродвигателя, подстраивает параметры сети, снижая при этом энергопотребление, тем самым увеличивая КПД электродвигателя.

Заключение. Проведённый анализ данной работы показал, что для насосной установки, рекомендуется устанавливать современный электродвигатель с частотным преобразователем, как экономичный и эффективный вариант.

Кроме того, использование преобразователей частоты положительно сказывается на сроке службы электродвигателей. Плавный пуск и остановка, обеспечиваемые преобразователем, исключают резкие скачки тока и механические удары, которые негативно влияют на изоляцию обмоток и подшипники. Это позволяет существенно увеличить межремонтный интервал и снизить затраты на обслуживание.

В ходе проведенных исследований мы выявили, что наиболее эффективное применение преобразователей частоты наблюдается в системах, где требуется точное поддержание заданных параметров процесса, таких как давление, расход или температура. В таких случаях, автоматическое регулирование частоты вращения двигателя позволяет оперативно реагировать на изменения в системе и поддерживать оптимальные условия работы.

Таким образом, внедрение преобразователей частоты является экономически оправданным и технологически прогрессивным решением для оптимизации работы электроприводов в различных отраслях промышленности.

Данная работа позволила нам наглядно понять насколько эффективно использовать преобразователь частоты на электродвигателях. Использование гидромуфты, не рекомендуется для таких устройств, как насосная установка, но допускается для более мощных установок работающие в суровых условиях.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Бюро национальной статистики [Электронный ресурс]. – режим доступа: https://stat.gov.kz/ru/industries/business-statistics/stat-energy/publications/5188/.

2. Гидравлика и гидропневмопривод: учебно-методическое пособие к курсовой работе / В. В. Рындин, Г. Е. Ибрагимова. – Павлодар: Кереу, 2015. – 50 с.

3. Nekton Nasos [Электронный ресурс]. – режим доступа: https://nektonnasosru.turbopages.org/turbo/nektonnasos.ru/s/articles/gidromufta.

4. VEDA MC [Электронный ресурс]. – режим доступа: https://drives.ru/po-otraslyam/energetika/?sphrase_id=14537.

5. Лезнов, Б. С. Частотно-регулируемый электропривод насосных установок / Б. С. Лезнов. – М. : Машиностроение, 2013. – 176 с.

ТҮЙІН

Мақалада АӨК-де электр жетегін басқарудың жетілдірілген әдісінің энергия тиімділігі қарастырылады. АӨК-дегі электр жетектерін басқару жүйелерінің рөлі. Өндірістік процестерді оңтайландыру және ресурстарды пайдалану тиімділігін арттыру. Автоматтандыру технологиялары мен роботтандырылған жүйелерді пайдалану есебінен мүмкін болатын оң өзгерістер – бұл агрокешендер шығаратын өнімнің сапасын арттыру; мониторинг тиімділігін арттыру, бақылау функциясы бар жүйелерді жаңғырту; ауыл шаруашылығы техникасын пайдалануды оңтайландыру есебінен отын шығынын азайту; салада қолданылатын техникалық құралдар мен жабдықтар жұмысының тиімділігін арттыру.

Ауыл шаруашылығында басқарылатын электр жетегін пайдаланудың артықшылықтары мен кемшіліктеріне талдау жасалды, сондай-ақ оны қолдану мысалдары келтірілді.

RESUME

The article discusses the energy efficiency of an improved method of electric drive control in agriculture. The role of electric drive control systems in agriculture. Optimize production processes and increase resource efficiency. The positive changes that are possible through the use of automation technologies and robotic systems are an increase in the quality of products produced by agricultural complexes; increased monitoring efficiency, modernization of systems with a monitoring function; reduction of fuel costs by optimizing the use of agricultural machinery; increased efficiency of technical means and equipment used in the industry.

The advantages and disadvantages of using a controlled electric drive in agriculture were analyzed, as well as examples of its application.

ӘОЖ: 629.3.083.4

Насипкалиев Ә.Б., студент
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университет, Орал қ.
Ибраев А.С., жетекшісі
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университет, Орал қ.

ДЕТЕЙЛИНГ ОРТАЛЫҚТАРЫНЫҢ ДАМУ ҮРДІСТЕРІ МЕН ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ

ТҮЙІН

Детейлинг-орталық – бұл автокөлік иелеріне көліктің сыртқы және ішкі жағдайын күтуге арналған қызметтердің толық кешенін ұсынатын мамандандырылған орын. Детейлингтің басты мақсаты – көліктің сыртқы көрінісін жақсарту ғана емес, оны қоршаған ортаның әсерінен ұзақ мерзімді қорғау. Мұндай орталықтарда көлік жуу, кузовты қалпына келтіру, қорғаныс жабындарын жағу және салонды толық тазалау сияқты қызметтер көрсетіледі. Заманауи технологиялар мен сапалы материалдарды қолдану арқылы автокөліктің бастапқы қалпын ұзақ уақыт сақтауға мүмкіндік беріледі. Детейлинг-орталықтар кәсіби мамандардың қызмет көрсетуі, заманауи құрал-жабдықтарды қолдануы және кешенді күтімнің қолжетімділігімен ерекшеленеді.

Түйінді сөздер: *деталинг, тазалау, жылтырату, автомобиль, сыртқы түрі*

Детейлинг – орталық – бұл көлік иелері өз көліктерінің сыртқы және ішкі жағдайын жақсарту бойынша толық қызмет жиынтығын ала алатын мамандандырылған орын. Детейлингтің басты мақсаты – тек көліктің көрінісін жақсарту ғана емес, сонымен қатар қоршаған ортаның әсерінен, уақыт өте келе бояу қабаты, интерьер және басқа бөліктерге зиян келуін алдын алу арқылы оның ұзақ мерзімге қорғалуын қамтамасыз ету. Детейлинг

қызметтеріне көлікті жуу мен күрделі кузовты қалпына келтіру және қорғаныс жабындарын жағу сияқты кең ауқымды процестер кіреді.

Әдеттегі детейлинг орталығының құрылымы ұсынылатын қызметтердің ауқымына, деңгейіне және жұмыс бағытына байланысты. Детейлинг орталығының негізгі аймақтары келесі Үй – жайлар мен жұмыс орындарын қамтуы мүмкін (сурет 1):

- **Клиенттерді қабылдау аймағы.** Бұл аймақта әкімші немесе менеджер клиенттерге кеңес береді, дұрыс қызметтерді таңдауға көмектеседі және олардың ерекшеліктерін түсіндіреді. Әдетте қабылдау аймағы ыңғайлы, күту мүмкіндігі және қызмет түрлерін ұсыну мүмкіндігі бар, осылайша клиент материалдардың үлгілерін көре алады және әртүрлі жабындар мен күтім әдістерімен танысады.
- **Жуу және алдын ала тазалау аймағы**. Бұл автокөлікті бастапқы өңдеу, соның ішінде мұқият жуу және тазалау жүргізілетін бөлек бөлме. Ол бірнеше станциялардан тұрады: контактілі және контактісіз жууға, дөңгелектер мен доғаларды тазартуға арналған. Мұнда детальдарды бастамас бұрын негізгі кір мен шаңды кетіру үшін жоғары тиімді жуғыш заттар мен жабдықтар қолданылады.
- **Денені дайындау аймағы**. Жуғаннан кейін автомобиль денені тазарту және майсыздандыру жүргізілетін дайындық аймағына ауысады. Сондай – ақ, бояу жабынының күйі бағаланады, сызаттар мен ақаулар анықталады. Бұл кезең өте маңызды, өйткені жылтырату мен жабудың жоғары сапасына қол жеткізу үшін беті өте таза болуы керек.

Сурет 1 – Детейлинг орталығының құрылымы

Сурет 2 – Детейлинг орталықтарында жүргізілетін жұмыс түрлері

- **Жылтырату аймағы**. Бұл аймақта ұсақ ақауларды, сызаттар мен тотығу іздерін жою

үшін денені Жылтырату жұмыстары жүргізілуде. Жылтырату әртүрлі абразивтілік пен Жылтырату пасталарын қолдана отырып, бірнеше қадамдарды қамтуы мүмкін. Жылтырату үшін білікті мамандар қажет, өйткені дұрыс орындалмау бояуды зақымдауы мүмкін.

• **Қорғаныс жабындарын қолдану аймағы.** Бұл аймақта корпусқа керамика немесе полиуретанды пленкалар сияқты қорғаныс жабындары қолданылады. Бұл жабындар денені күн сәулесінің әсерінен, реагенттерден және ұсақ зақымданудан қорғайды. Қаптаманың сыртқы түрін бұзуы мүмкін шаң мен басқа ластаушы заттарды болдырмау үшін Пленка таза ортада қолданылады.

• **Ішкі деталингке арналған учаске**. Ішкі детальдар интерьерді тазалауды және өңдеуді қамтиды, ол қаптаманы тазалаудан, былғарыдан, пластиктен және ағаштан жасалған бөлшектерді тазалаудан тұрады. Сондай – ақ, бақылау тақтасын өңдеуге және қалпына келтіруге, желдеткіш торларды тазартуға және әйнектерді тазартуға болады. Мамандар сонымен қатар салондағы жағымсыз иістерді дезинфекциялайды және жояды, бұл әсіресе матамен қапталған автомобильдерге қатысты.

• **Қосымша аймақтар (мысалы, жөндеу және қалпына келтіру).** Ірі балалар орталықтарында ойықтарды жөндеуге, оптиканы қалпына келтіруге, қиыршық тасқа қарсы пленканы қолдануға және басқа да көмекші процедураларға арналған учаске болуы мүмкін.

Детейлинг – орталықтарында клиенттерге ұсынылатын жұмыс түрлері көп (рисунок 2). Негізгі қызметтерге мыналар кіреді:

1. **Көлікті жуу және тазалау.** Сапалы жуу – кез келген детейлинг – орталықтың негізгі қызметі, ол жанасусыз және жанасумен жууды қамтуы мүмкін. Сондай – ақ доңғалақтарды және тежегіш төсемдерін қолмен тазалау жүргізіледі, бұл детелингтің жалпы әсерін арттырады.
2. **Кузовты жылтырату.** Жылтырату кузовтың жылтырлығын қалпына келтіруге және сызаттар мен тотықтану іздерін жоюға бағытталған. Бұл процедура бірнеше кезеңнен тұрады және әр кезеңде арнайы пасталар мен жылтырату құралдары қолданылады. Жылтырату нәтижесінде көліктің кузовы «айна « жарқырауын алады және оның сыртқы келбеті жақсарады.
3. **Қорғау жабындары.** Керамикалық немесе нанокерамикалық жабындар жағу кірден, ультракүлгін сәулелерден, ұсақ сызаттардан және басқа да сыртқы әсерлерден қорғайды. Керамикалық жабын кузовтың бетінде берік тосқауыл құрайды, бұл көлікке ұзақ уақыт бойы жаңа көрінісін сақтауға мүмкіндік береді. Антигравийлі пленкалар, өз кезегінде, бояу қабатын тастар мен реагенттердің зақымынан қорғайды.
4. **Салонды тазалау және қорғау.** Ішкі детелинг әртүрлі материалдарды: мата, тері, ағаш және пластик өңдеуге арналған арнайы құралдарды қолдана отырып, салонды кешенді тазалауды қамтиды. Қажет болған жағдайда, былғарыны бояу немесе матаның түсін қалпына келтіру сияқты қалпына келтіру процедуралары орындалады.
5. **Жекелеген бөлшектерді жөндеу және қалпына келтіру.** Кейбір детейлинг – орталықтарда фарларды, айналарды және жеңіл зақымдалған кузов бөліктерін жөндеу және қалпына келтіру қызметтері ұсынылады. Мамандар фара оптикасын қалпына келтіріп, бастапқы жылтырлығы мен мөлдірлігін қайтара алады. Қалпына келтіру жұмыстары көліктің таза көрінісін қамтамасыз етіп, қымбат кузов жөндеу жұмыстарын болдырмауға мүмкіндік береді.
6. **Дезинфекция және иісті жою.** Бұл қызмет әсіресе матамен қапталған автомобиль иелеріне, сондай – ақ белсенді пайдаланылған автомобильдерге қатысты. Арнайы құралдар мен технологиялар бөгде иістерді жоюға және салонды толық дезинфекциялауға мүмкіндік береді.

Детейлинг – орталықтары, немесе автомобильдерге кәсіби тазалау және күтім көрсету орталықтары, автомобиль өнеркәсібінің маңызды бөлігі болып табылады. Олар стандартты жуу қызметтерінен тыс, полировка, қорғаныс жабыны, ішкі бөлшектерге күтім көрсету және басқа да арнайы қызметтерді ұсынады. Автомобильдердің сыртқы келбетіне қызығушылықтың артқанымен және халықтың табысының өсуімен, детейлинг – орталықтары барған сайын сұранысқа ие болып келеді. Бұл мақалада біз детейлинг – орталықтарының негізгі трендтері мен даму перспективаларын қарастырамыз және осы саладағы қазіргі трендтерді талдаймыз (рисунок 3) [11,2].

Соңғы жылдары жекелендірілген қызметтерге қызығушылықтың айтарлықтай өсуі

байқалады. Клиенттер өздерінің автомобильдеріне жеке көзқарас пен ерекше шешімдерді алуға ұмтылады. Бұл бірнеше факторларға байланысты:

• Автомобильдердің құндылығының артуы – автомобильдер қымбат болып және технологиялық тұрғыдан күрделі болып барады, бұл мамандандырылған қызметтерге сұраныстың артуына әкеледі. Автомобиль иелері оларды ұзақ уақыт жақсы күйде сақтау үшін арнайы қызметтерді қалайды.

• Қызмет көрсету деңгейінің өсуі – қазіргі клиенттер автомобильдеріне күтім жасаудың маңыздылығын түсінеді. Олар тек тазалауды ғана емес, сонымен қатар қорғауды және сыртқы көрініс жақсартуды ұсынатын қызметтерді іздейді.

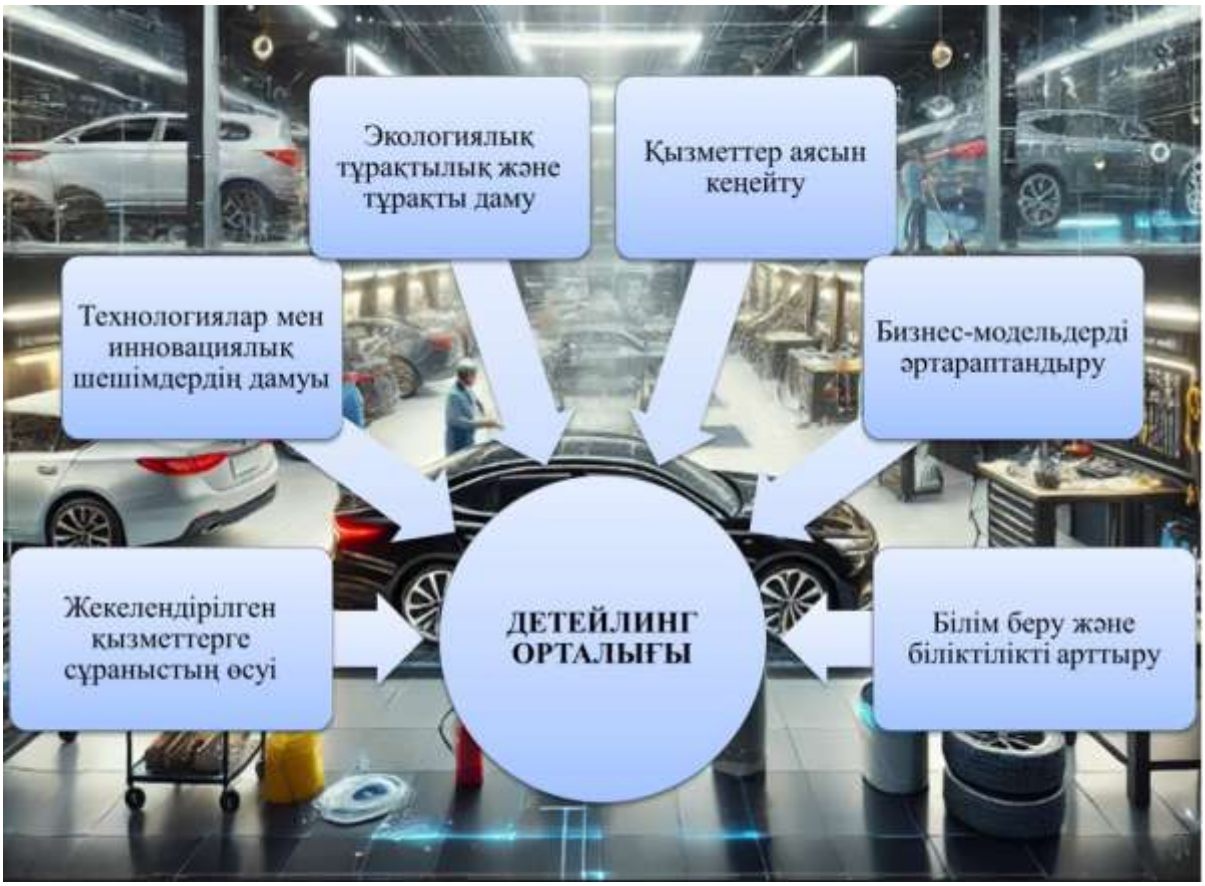
• Жекелендірілген қалаулар – автомобильдерді кастомизациялау танымал болып келеді, бұл жекелендірілген шешімдерге сұраныстың өсуіне әкеледі. Клиенттер ерекше полировка, қорғаныс жабыны және арнайы стилдеуді тапсырыс бере алады.

Қазіргі технологиялар детейлинг – орталықтарының дамуына үлкен әсер етеді [3, 4]. Технологиялық прогрестің өсуімен жаңа құралдар мен әдістер пайда болып, қызметтердің сапасы мен тиімділігін арттырады:

• Керамикалық жабын – ең көрнекті инновациялардың бірі-автомобильдердің бояуын қорғау үшін керамикалық жабындарды пайдалану. Бұл жабындар ультракүлгін сәулелер мен ластану сияқты сыртқы әсерлерден ұзақ мерзімді қорғауды қамтамасыз етеді.

• Роботтандырылған жүйелер – полировка мен жуу үшін роботтандырылған жүйелер барған сайын танымал болып келеді. Олар жоғары дәлдік пен тұрақтылықты қамтамасыз етеді, сондай – ақ қызмет көрсету уақытын қысқартады.

• Бұлтты технологиялар мен бағдарламалық қамтамасыз ету – бұлтты шешімдер мен арнайы бағдарламалық қамтамасыз ету детейлинг – орталықтарына бизнес басқаруды, процестерді бақылауды және клиенттермен өзара әрекеттесуді жақсартуға көмектеседі. Бұл технологиялар жұмысты оңтайландыру және қызмет көрсету сапасын арттыру үшін қолданылады.

Сурет 3 – Детейлинг – орталықтарының даму тенденциялары мен перспективалары

Жаһандық тұрақты даму мен қоршаған ортаны қорғау тенденцияларын ескере отырып, детейлинг – орталықтары да экологиялық жауапкершілікке бейімделуде:

- Экологиялық таза өнімдер – детейлинг – орталықтары экологиялық таза тазалау құралдары мен өнімдерді пайдалана бастайды. Бұл қоршаған ортаға теріс әсерді азайтуға және экологиялық бағытталған клиенттерді тартуға көмектеседі.
- Суды қайта пайдалану жүйелері – жуу және тазалау процестерінде суды қайта пайдалану жүйелерін енгізу судың тұтынуын қысқартып, ластануды азайтуға көмектеседі.
- Энергия үнемдеуші технологиялар – энергия үнемдеуші жабдықтар мен технологияларды орнату арқылы энергия тұтынуды азайту және операциялық шығындарды төмендету. Бұл компанияның жауапты бизнес ретінде имиджін жақсартуға да көмектеседі.

Болашақта детейлинг – орталықтары өз қызметтерінің аясын кеңейтуді жалғастырады, клиенттердің өскен талаптарына жауап беру үшін:

- Электромобильдерге арналған қызметтер – электромобильдердің танымалдылығының артуымен, детейлинг – орталықтары осы автомобильдер үшін мамандандырылған қызметтерді ұсынады, соның ішінде батареялармен, салқындату жүйелерімен және олардың өндірісінде қолданылатын ерекше материалдармен күтім жасау.
- Виртуалды консультациялар және қызметтер – виртуалды консультациялар мен онлайн қызметтерді пайдалану клиенттерге кеңес беру және қызметтерді алдын ала бағалау бойынша ыңғайлы шешімдер ұсынуға мүмкіндік береді. Бұл клиенттерге қашықтан қызмет көрсету процесін басқаруға мүмкіндік береді.
- Мобильді детейлинг – қызметтер – мобильді детейлинг – орталықтары, яғни қызметтерді жерінде ұсынатын қызметтер барған сайын танымал болып келеді. Бұл клиенттерге стационарлық орталықтарға баруға уақыттары болмаса да, қызмет алуға мүмкіндік береді.

Детейлинг – орталықтары автомобиль өнеркәсібіндегі маңызды және динамикалық сегменттердің бірі болып табылады. Жекелендірілген қызметтер, жаңа технологиялар мен инновациялар, экологиялық тұрақтылық және біліктілікті арттыру сияқты трендтер осы салада бәсекеге қабілеттілікті арттыруға және болашақта даму мүмкіндіктерін кеңейтуге мүмкіндік береді. Қазіргі таңда балалар орталықтарының дамуы тек олардың бизнес – модельдерімен ғана емес, сонымен қатар қызмет көрсету сапасымен де байланысты болып отыр. Бұл саладағы кәсіпкерлер үшін үнемі жаңа трендтерді зерттеу және оларды тиімді енгізу маңызды болып табылады.

Қызмет көрсету сапасын арттыру үшін детейлинг – орталықтар инновациялық технологияларды енгізіп, жоғары сапалы материалдарды пайдаланады. Мұндай технологияларға мыналар жатады:

1. Керамикалық жабындар – сызаттардан, УК – сәулелерден және агрессивті ортадан қорғауды қамтамасыз ететін нанотехнологиялық жабындар.
2. Антигравийлі пленкалар – кузовты ұсақ зақымданулардан қорғайды және трассаларда жиі жүретіндер үшін тамаша шешім.
3. Салонды озондау – жағымсыз иістерді жою және дезинфекциялау үшін қолданылады. Озон бактериялар мен вирустарды жояды, бұл әсіресе қалалық жағдайда қолданылатын көліктер үшін маңызды.
4. Экологиялық таза және биоыдырайтын құралдарды қолдану – қоршаған ортаға зиянды әсерді азайтады және клиенттің қауіпсіздігін қамтамасыз етеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Москвин Р. Н., Карташов А. А. детейлинг автомобиля //ББК 74.58 (2 Рос)+ 72 П76. – С. 69.

2. Миронов Н. А., Хазанова В. В., Груздева К. Е. Использование услуг детейлинг-центров //Актуальные проблемы современного транспорта. – с. 92.

3. Детейлинг в Алматы [электронный ресурс] / – Режим доступа: https://senseiauto.kz/

4. Статьи о детейлинге [электронный ресурс] /– Режим доступа: https: //

www.tonirovanie. ru/blog/deteyling

АННОТАЦИЯ

Детейлинг-центр – это специализированное заведение, предлагающее полный комплекс услуг по уходу за автомобилем. Здесь проводят мойку, полировку, нанесение защитных покрытий, чистку и восстановление салона, а также другие процедуры для улучшения внешнего вида и защиты кузова. Современные детейлинг-центры оснащены высокотехнологичным оборудованием и используют инновационные материалы, включая керамические покрытия и антигравийные пленки. Ключевыми преимуществами являются профессиональный подход, использование качественных средств и экономия времени владельца. Благодаря комплексному уходу автомобиль сохраняет эстетичность и защиту от внешних воздействий на длительный срок.

RESUME

A detailing center is a specialized facility offering a full range of car care services. These include washing, polishing, applying protective coatings, interior cleaning, and restoration to enhance the vehicle's appearance and protect its body. Modern detailing centers are equipped with high-tech tools and use innovative materials, such as ceramic coatings and anti-gravel films. Key advantages include a professional approach, high-quality products, and time savings for the owner. Comprehensive car care helps maintain the vehicle's aesthetics and protection from external factors for an extended period.

ӘОЖ: 629.3.083.4

Бекмухамбетова К.Б., студент
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университет, Орал қ.
Ибраев А.С., жетекшісі
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университет, Орал қ.

АВТОКӨЛІК ТҰРАҚТАРЫН БАСҚАРУДА ИННОВАЦИЯЛАРДЫ ЕНГІЗУ

ТҮЙІН

Автотұрақтардағы көлік ағындарын тиімді басқару автомобильдер санының өсуі және қалалық инфрақұрылымның өзгеруі жағдайында өзекті міндетке айналуда. Ақылды көлік жүйелері, автоматтандырылған тұрақ шешімдері және үлкен деректерді талдау сияқты заманауи технологияларды енгізу қозғалысты оңтайландыруға және қауіпсіздікті жақсартуға ықпал етеді. Адаптивті бағдаршамдарды басқару, GPS мониторингі және цифрлық платформаларды пайдалану кептелісті айтарлықтай азайтады және жүргізушілердің жайлылығын жақсартады. Автотұрақтарды басқарудың инновациялық тәсілдеріне "ақылды қалалар" тұжырымдамасымен Интеграция және автономды көлікті дамыту кіреді. Осы технологияларды одан әрі жетілдіру неғұрлым тиімді және орнықты қалалық көлік жүйесін құруға ықпал ететін болады..

Түйінді сөздер: *көлік ағыны, автоматтандыру, паркинг, ақылды қала, автотұрақ*

Қазіргі әлемде автотұрақтардағы көлік ағындарын тиімді басқару өзекті бола түсуде. Автокөліктердің көбеюімен, қалалық инфрақұрылымның өзгеруімен және жайлылық пен қауіпсіздік талаптарының артуымен автотұрақтарды басқарудың инновациялық тәсілдері қалалық ортаның сапасын жақсарту және көлік ағындарын оңтайландыру үшін маңызды болып табылады. Бұл оқу материалы басқарудың тиімділігін арттыратын және жүргізушілер үшін жақсы жағдайларды қамтамасыз ететін заманауи технологияларды, тәсілдер мен әдістерді қамтитын көлік ағындарын басқаруда инновацияларды енгізуді қарастырады [1, 2].

Урбанизация және жолдардағы автомобильдер санының өсуі жағдайында көлік ағындарын басқару жол инфрақұрылымының тиімділігін арттырудың, кептелістерді азайтудың және қозғалыс қауіпсіздігін қамтамасыз етудің негізгі міндеттерінің біріне айналуда. Заманауи технологиялар цифрландыруға, автоматтандыруға және үлкен деректерді пайдалануға негізделген шешімдерді ұсына отырып, осы процесті оңтайландыруда шешуші рөл атқарады.

Қазіргі заманғы тәсілдердің маңызды құрамдас бөлігі Интеллектуалды көлік жүйелерін (ИКЖ) енгізу болып табылады. Бұл жүйелер трафикті басқару үшін нақты уақыттағы деректерді жинайтын, талдайтын және пайдаланатын бағдарламалық және аппараттық құралдар жиынтығы. Its бейнебақылау, жол жабыны сенсорлары, геолокация жүйелері және аналитикалық платформалар сияқты әртүрлі құралдарды қамтиды. Осы технологиялардың көмегімен нақты уақыт режимінде қозғалыс қарқындылығын бақылауға, кептелістерді анықтауға және оларды оңтайландыру үшін көлік ағындарын автоматты түрде қайта бағыттауға болады.

Алдыңғы қатарлы технологиялардың бірі – бағдаршамдарды адаптивті басқару. Дәстүрлі коммутациялық уақыт бағдаршамдарынан айырмашылығы, адаптивті жүйелер сенсорлар мен камералардан келетін деректерді талдау негізінде жұмыс істейді. Олар бағдаршамдардың жұмыс уақытын қозғалыс тығыздығына қарай өзгерте алады, бұл қиылыстарда күту уақытын едәуір қысқартуға және кептелістердің пайда болуын азайтуға мүмкіндік береді.

Көлік ағындарын басқарудың тағы бір маңызды құралы – спутниктік технологиялар мен GPS көмегімен бақылау жүйесі. Мұндай жүйелер нақты уақыт режимінде автомобильдердің орналасқан жерін бақылауға және маршруттарды талдауға мүмкіндік береді. Бұл трафикті басқаруға ғана емес, сонымен қатар жүргізушілерге кептеліс, апаттар немесе жөндеу жұмыстары сияқты жол жағдайлары туралы ақпарат беруге көмектеседі. Google Maps және Waze сияқты навигациялық қолданбалар бұл технологияларды балама маршруттарды ұсыну және жол жүру уақытын қысқарту үшін пайдаланады.

Үлкен деректерді талдау қазіргі заманғы қозғалысты басқару жүйелерінде үлкен маңызға ие. Миллиондаған көліктерден, Сенсорлардан, камералардан және басқа құрылғылардан алынған ақпарат жасанды интеллект пен Машиналық оқыту арқылы өңделеді. Бұл жол жағдайының дамуын болжауға, ықтимал проблемаларды анықтауға және олар туындағанға дейін шешімдерді ұсынуға мүмкіндік береді. Мысалы, деректерді талдау кептелу ықтималдығы жоғары жол учаскелерін көрсетуі мүмкін, бұл көлік ағындарын алдын ала қайта бағыттауға мүмкіндік береді.

Сонымен қатар, автоматтандырылған көлік құралдарының технологиялары белсенді дамуда. Күрделі сенсорлармен, радиолокациялық жүйелермен және камералармен жабдықталған автономды автомобильдер басқа жол қозғалысына қатысушылармен үйлестіре отырып, өздігінен жүре алады. Бұл технологиялар көлік ағындарын басқаруды түбегейлі өзгертуге уәде береді, бұл кептелістер мен апаттарға жиі себеп болатын адами факторды жоққа шығарады.

Көлік жүйелерін «ақылды қалалар» тұжырымдамасымен біріктіру де маңызды аспект болып табылады. Мұндай қалалардың инфрақұрылымы көлікті қоса алғанда, әртүрлі жүйелерді басқару үшін бірыңғай цифрлық платформаны пайдалануды көздейді. Бағдаршамдар, автотұрақтар, қоғамдық көлік және жол қызметтері арасындағы өзара әрекеттесу бір жүйеде ағындарды басқаруда жоғары үйлестіру мен икемділікке қол жеткізуге мүмкіндік береді.

Алайда, көлік ағындарын басқарудың заманауи технологияларының дамуы белгілі бір қиындықтарды тудырады. Мұндай жүйелерді, әсіресе дамушы елдерде енгізу мен қызмет көрсетудің жоғары құны басты проблемалардың бірі болып қала береді. Сонымен қатар, киберқауіпсіздік мәселелері барған сайын маңызды бола түсуде, өйткені Басқару жүйелеріндегі осалдықтар үлкен бұзылуларға әкелуі мүмкін.

Дегенмен, заманауи технологияларды енгізудің артықшылықтары айқын. Олар қозғалысты оңтайландыруға ғана емес, сонымен қатар ластаушы заттардың шығарындыларын азайтуға, қала тұрғындарының өмір сүру сапасын жақсартуға және жолдардағы жалпы қауіпсіздікті арттыруға мүмкіндік береді. Жақын болашақта көлік ағындарын басқару технологияларын дамыту тиімдірек және тұрақты көлік жүйелерін құруда шешуші рөл атқара береді.

Көлік ағындарын басқарудағы заманауи технологияларды схема түрінде ұсынуға болады (сурет 1)

Сурет 1 – Көлік ағындарын басқарудағы заманауи технологиялар

Автотұрақтардағы көлік ағындарын оңтайландыру тәсілдері.

Қазіргі заманғы тұрақ кеңістігі көлік ағындарын оңтайландыру үшін ойластырылған тәсілдерді қажет етеді. Автокөліктердің санын көбейту және оларды орналастыру үшін шектеулі аумақтар бұл тапсырманы әсіресе қалалық жерлерде өзекті етеді. Ағындарды тиімді ұйымдастыру кеңістікті пайдалануды жақсартуға ғана емес, сонымен қатар кептелісті және тұрақ орындарын іздеу уақытын азайта отырып, жүргізушілер үшін қолайлы жағдай жасауға мүмкіндік береді (сурет 2).

Сурет 2 – Автотұрақтардағы көлік ағындарын оңтайландыру тәсілдері

Негізгі аспектілердің бірі – кеңістіктік орналастыруды оңтайландыру. Бұл көлік ағындарының нақты қажеттіліктері мен тығыздығын ескере отырып, тұрақ аймақтарын жобалауды білдіреді. Орындарды ұтымды белгілеу, кіреберістер мен шығулардың дұрыс орналасуы, сондай – ақ көліктің әртүрлі санаттары үшін жеткілікті орындарды қамтамасыз ету – мұның бәрі тұрақ процестерін жеңілдетуде маңызды рөл атқарады. Автоматты кеңістікті анықтау жүйелері сияқты технологияларды пайдалану жүргізушілерді ең қолайлы аймақтарға бағыттау арқылы тұрақ іздеу процесін айтарлықтай жылдамдатуы мүмкін. Бұл жағдайда машиналардың санын ғана емес, олардың түрлерін де ескеру қажет: шағын көліктерге арналған местаам орындар, зарядтау станциялары бар электромобильдерге арналған аймақтар, сондай – ақ үлкен көліктерге арналған арнайы учаскелер [3, 4].

Көлік ағындарын басқару және кептелістердің алдын алу да оңтайландырудың маңызды бөлігі болып табылады. Автотұрақтардағы кептелістер көбінесе қозғалыстың сәйкес келмеуінен және нақты белгілердің болмауынан туындайды. Бұл мәселелерді шешу үшін нақты уақыттағы ағындарды реттейтін динамикалық басқару жүйелерін енгізу қажет. Мысалы, жол инфрақұрылымымен біріктірілген интеллектуалды бағдаршамдар мен навигациялық жүйелер әртүрлі учаскелердің жүктемесіне байланысты қозғалысты реттей алады. Сонымен қатар, автотұрақ аумағындағы жүргізушілердің мінез – құлқын ескеру маңызды: қозғалыс маршруттарын жеңілдету және тұрақ кеңістігінде бір жақты жолдарды құру қарсы ағындар мен төтенше жағдайлардың ықтималдығын азайтуға көмектеседі.

Жүргізушілердің қажеттіліктері мен қалауларын қанағаттандыру автотұрақтарды оңтайландыруда да маңызды рөл атқарады. Көптеген автокөлік жүргізушілері үшін кеңістікті пайдалану ыңғайлылығы ең аз уақыт шығындарымен тікелей байланысты. Сондықтан әр түрлі санаттағы пайдаланушылардың сұраныстарын ескере отырып, автотұрақтарды ұйымдастыру маңызды. Мүмкіндігі шектеулі адамдар, балалары бар отбасылар немесе электромобиль жүргізушілері – бұл топтардың әрқайсысының өзіндік талаптары бар. Мысалы, мүгедектерге арналған тұрақ орындарын ғимараттардың кіреберістеріне жақын орналастыру немесе жолаушыларды түсіру үшін қауіпсіз аймақтар құру пайдаланушының жалпы тәжірибесін жақсартуға көмектеседі.

Сонымен қатар, мобильді орындарды брондау қолданбалары сияқты цифрлық шешімдерді енгізу маңызды фактор болып табылады. Мұндай платформалар жүргізушілерге қажетсіз іздеулер мен кептелістерді болдырмай, автотұрақтарын алдын ала жоспарлауға мүмкіндік береді. Автоматты төлем және қолма – қол ақшасыз есеп айырысу жүйелері инфрақұрылымдық жүктемені азайту және тұрақ өткізу қабілетін арттыру арқылы процесті жылдамдатады.

Осылайша, автотұрақтардағы көлік ағындарын оңтайландыру кеңістікті сауатты пайдалануды, ағынды басқару технологияларын енгізуді және жүргізушілердің қажеттіліктерін ескеруді қамтитын кешенді тәсілді қажет етеді. Бұл шаралар тұрақ аймақтарын тиімдірек, ыңғайлы және қауіпсіз етуге мүмкіндік береді, бұл өз кезегінде жалпы көлік жағдайын жақсартуға ықпал етеді.

Автотұрақтарды басқарудағы инновацияның болашағы.

Автотұрақтарды басқарудағы инновациялар қалалық инфрақұрылымды дамытуда маңызды рөл атқарады, бұл жылдам урбанизация мен автомобильдердің көбеюіне жауап береді. Бұл саланың болашағы технологиялардың кешенді дамуымен, экологиялық және экономикалық аспектілерді ескерумен, сондай – ақ Әлеуметтік және мәдени өзгерістердің әсерімен анықталады (сурет 3).

Технологияның дамуы тұрақ жүйелерін түрлендірудің негізіне айналады. Алдағы жылдары жасанды интеллект пен Заттар интернетіне негізделген ақылды тұрақ шешімдерін кеңінен енгізу күтілуде. Сенсорлар, камералар және бұлттық платформалар тұрақ кеңістігін нақты уақыт режимінде бақылауға және басқаруға мүмкіндік береді. Мұндай жүйелер автотұрақтарды жүктеуді оңтайландыруға, бос орынды іздеу уақытын қысқартуға және тұрақ аймақтарына жақын кептелістерді азайтуға мүмкіндік береді. Қалалық көлік желісімен біріктірілген виртуалды көмекшілер мен мобильді жүргізуші қолданбалары жекелендірілген маршруттарды ұсынады және қол жетімді орындар туралы алдын ала хабарлайды. Сонымен қатар, автономды көлікті басқару технологиялары автотұраққа деген көзқарасты өзгертеді: өзін

– өзі басқаратын көліктер автоматты түрде орын тауып, тұрақ қоя алады, бұл адамдарды осы күнделікті тапсырмадан босатады.

Сурет 3 – Автотұрақтарды басқарудағы инновациялар

Тұрақтардың болашағын талқылауда экологиялық және экономикалық аспектілер ерекше орын алады. Басымдықтардың бірі – тұрақ орындарын іздеуге және кептелісте ұзақ күтуге байланысты көміртегі ізін азайту. Ақылды тұрақ жүйелері мен инфрақұрылымды электрлендіру ауаның ластануымен күресуге айтарлықтай үлес қоса алады. Электромобильдерді зарядтау станцияларын орнату және экологиялық таза көлік үшін арнайы аймақтарды әзірлеу стандартқа айналады. Тұрақ кеңістігін бөлісу және динамикалық баға белгілеу сияқты жаңа бизнес үлгілерін енгізу арқылы экономикалық жағы да өзгереді. Бұл тәсілдер қосымша тұрақ объектілерін салу қажеттілігін азайта отырып, қолданыстағы инфрақұрылымды пайдалануды оңтайландыруға мүмкіндік береді.

Әлеуметтік және мәдени өзгерістер тұрақ шешімдерінің эволюциясының ажырамас бөлігі болады. Қала тұрғындары қазіргі заманғы өмірмомағына байланысты автотұрақтарға ыңғайлы және жылдам қол жеткізуге ұмтылуда. Дегенмен, жайлылық қана емес, қауіпсіздік те маңызды: инновациялық бейнебақылау және жарықтандыру жүйелері автомобильдер мен олардың иелерін қосымша қорғауды қамтамасыз етеді. Мәдени артықшылықтар автотұрақтардың дизайны мен функционалдығына да әсер етеді. Мысалы, тығыз даму жағдайында автотұрақ кеңістігі автомобильдерге арналған орындарды, велосипед тұрақтарын, жаяу жүргіншілер жолдарын және жасыл кеңістіктерді біріктіретін көп функциялы аймақтарға айналуы мүмкін.

Осылайша, тұрақтарды басқарудың болашағы технологияларды интеграциялауға, экологиялық санаға, экономикалық орындылыққа және қоғамның жаңа қажеттіліктерін қанағаттандыруға бағытталады. Бұл өзгерістер қала тұрғындарының өмір сүру сапасын жақсартып қана қоймай, қалаларды тұрақты дамытудың жаһандық стратегиясының бір бөлігі болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Беляковцев П. А. Современные направления внедрения инноваций на предприятиях транспортного комплекса //Вектор экономики. – 2021. – №. 7.
2. Веселовская Г. В. и др. Технологии компьютеризации и информатизации отечественных автомобильных сервисов //Проблеми інформаційних технологій. – 2014. – №. 1. – С. 136-144.

3. Строительные нормы Республики Казахстан. сн рк 3.03-05-2014. Автомобиль тұрақтары. стоянки автомобилей. parking. (с изменениями и дополнениями от 19.04.2024 г.) [электронный ресурс] / – Режим доступа: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31967233

Парковка, паркинг, автостоянка — в чем разница? [электронный ресурс] / – Режим доступа: https://www.atomstroy.net/statia/16

АННОТАЦИЯ

Эффективное управление транспортными потоками на парковках становится актуальной задачей в условиях роста числа автомобилей и изменения городской инфраструктуры. Внедрение современных технологий, таких как интеллектуальные транспортные системы, автоматизированные парковочные решения и анализ больших данных, способствует оптимизации движения и повышению безопасности. Использование адаптивного управления светофорами, GPS-мониторинга и цифровых платформ позволяет значительно сократить заторы и улучшить комфорт водителей. Инновационные подходы к управлению парковками включают интеграцию с концепцией «умных городов» и развитие автономного транспорта. Дальнейшее совершенствование этих технологий будет способствовать созданию более эффективной и устойчивой городской транспортной системы.

RESUME

Effective traffic flow management in parking lots is becoming an urgent task in the context of an increasing number of cars and changing urban infrastructure. The introduction of modern technologies, such as intelligent transportation systems, automated parking solutions, and big data analysis, helps optimize traffic and improve safety. The use of adaptive traffic light control, GPS monitoring, and digital platforms can significantly reduce congestion and improve driver comfort. Innovative approaches to parking management include integration with the concept of "smart cities" and the development of autonomous transport. Further improvement of these technologies will contribute to the creation of a more efficient and sustainable urban transport system.

ӘОЖ: 629.3.083

Ғалиев А.А., студент
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университет, Орал қ.
Ибраев А.С., жетекшісі
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университет, Орал қ.

АВТОКӨЛІК ШАНАҚТЫҢ ЖӨНДЕУГЕ АРНАЛҒАН ЗАМАНАУИ ТЕХНОЛОГИЯЛАР МЕН ЖАБДЫҚТАР

ТҮЙІН

Мақалада деформациялар, коррозия, жарықтар, геометрияның бұзылуы және механикалық зақымдануды қоса алғанда, автомобиль шанақтың зақымдануының негізгі түрлері қарастырылады. PDR технологиясы (бояусыз ойықтарды кетіру), ыстық сору әдісі және Роботты жүйелер сияқты заманауи шанакты жөндеу технологияларына ерекше назар аударылады. Сондай-ақ, арнайы жабдықтар, соның ішінде сорғыш стендтер, дәнекерлеу машиналары, құмды үрлеу қондырғылары және бояу камералары сипатталған. 3D сканерлеу, 3D басып шығару және экологиялық таза материалдар сияқты перспективалық инновациялар қарастырылуда. Автоматтандыру және жаңа технологиялар шанактың жөндеудің сапасын, жылдамдығын және тұрақтылығын едәуір арттыруға мүмкіндік береді.

Түйінді сөздер: *автокөлік, шанақ, жөндеу, коррозия, жабдық.*

Автокөліктің шанақты оның сыртқы түріне, геометриясына және өнімділігіне әсер етуі мүмкін әртүрлі зақымдарға ұшырайды. Соққылар мен апаттар сияқты механикалық әсерлерден кейін пайда болатын деформациялар жиі кездеседі. Шұңқырлар мен иілулерді тегістеу арқылы

түзетуге болады, бірақ рамалар мен тірек құрылымдарының қатты зақымдануы күрделі жөндеуді қажет етеді, өйткені олар автомобильдің қауіпсіздігіне әсер етеді (сурет 1).

Шанақтың деформациясы

Шанақтың коррозиясы

Дәнекерлеудің жарықтары мен зақымдануы

Бояу жабынының зақымдануы

Шанақтың сыртқы элементтерінің зақымдануы

Есіктер мен құлыптардың зақымдануы

Пластикалық элементтер мен резеңке таспалардың тозуы немесе зақымдануы

Шанақты геометриясының мәселелері

Химиялық әсерден жабынның зақымдануы

Сурет 1 – Автокөлік шанақтың зақымдану түрлері

Коррозия – ең көп кездесетін мәселелердің бірі, әсіресе төменгі, табалдырықтар мен қанаттар сияқты металл элементтерінде. Ол есіктердің ішінде немесе әрлеу панельдерінің астында дамып, көрінетін немесе жасырын болуы мүмкін. Дәнекерлеудің бұзылуы шанақтың әлсіреуеді, бұл оның қаттылығын жоғалтуға әкеледі.

Бояулар сызаттарға, чиптерге және күйіп қалуға бейім. Сыртқы элементтер, соның ішінде әйнектер, бамперлер, фаралар мен айналар механикалық кернеу кезінде жарылып немесе сынуы мүмкін. Ілмектердің деформациясы немесе тозуы салдарынан есіктер мен құлыптардың істен шығуы сирек емес, бұл олардың қалыпты жұмыс істеуін қиындатады.

Жол – көлік оқиғасынан кейін шанақ геометриясының бұзылуы жүру сапасы мен өңдеуді нашарлатады. Жүру бөлігі, қозғалтқыш және беріліс бекіткіштерінің деформациясы да түзетуді қажет етеді, өйткені ол автомобильдің негізгі жүйелерінің жұмысына әсер етеді. Механикалық зақымданудан басқа, шанақ жабынның сарғаюына және бұзылуына әкелетін химиялық реагенттерден зардап шегеді.

Барлық осы ақаулар уақтылы диагностика мен жөндеуді қажет етеді. Кішігірім ақауларды косметикалық жөндеу арқылы жоюға болады, ал құрылымдық беріктікке әсер ететін күрделі зақым арнайы жабдықты пайдаланып кәсіби жөндеуді қажет етеді.

Шанақты қалпына келтірудің заманауи әдістері жөндеу уақытын едәуір қысқартуға, жұмыс сапасын жақсартуға және шығындарды азайтуға мүмкіндік береді. Осындай әдістердің бірі – PDR (Paintless Dent Repair) технологиясы, ол бояуды қажет етпестен ұсақ ойықтарды жою үшін қолданылады. Арнайы құралдар зақымдалған жерлерді ішінен ақырын сығуға мүмкіндік береді, бұл автомобильдің түпнұсқалық жабынын сақтайды және бояудың қосымша шығындарын болдырмайды.

Неғұрлым ауыр деформациялар үшін ыстық сору әдісі қолданылады. Зақымдалған жерлер қызады, содан кейін арнайы құрылғылардың көмегімен оларға бастапқы пішін беріледі.

Бұл әсіресе апаттардан кейін шанақтың аэродинамикасы мен геометриясын қалпына келтіру және көліктің қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін өте маңызды.

Қазіргі заманғы автосервистерде жоғары дәлдікпен күрделі шанақ жұмыстарын орындайтын роботтық жүйелер жиі қолданылады. Олар дәнекерлеу, құрастыру және бөлшектерді өңдеу процестерін автоматтандыруға мүмкіндік беретін сенсорлармен және бағдарламалық жасақтамамен жабдықталған. Бұл жөндеу сапасын жақсартып қана қоймайды, сонымен қатар тұрақты нәтижелерді қамтамасыз ете отырып, адам факторына тәуелділікті азайтады.

Шанақты жөндеудің заманауи технологиялары процесті тиімдірек етеді, бөлшектерді ауыстыру қажеттілігін азайтады және уақыт пен шығынды аз жұмсай отырып, көліктің бастапқы көрінісін қайтаруға мүмкіндік береді.

Шанақты жөндеуге арналған жабдық.

Шығару стендтері – апаттардан кейін шанақтың геометриясын қалпына келтіруге арналған негізгі жабдық. Олар шанақтың деформацияланған бөліктерін тартуға және туралауға мүмкіндік береді. Механикалық және гидравликалық сорғыш стендтердің әртүрлі түрлері бар. Гидравликалық стендтер әдетте күшті және дәлірек болады, өйткені олар сорғыш күшін жасау үшін гидравликалық цилиндрлерді пайдаланады. Шығару стендтері автомобиль шанақты астына орнатылады және арнайы бекітпелердің көмегімен шанақтығына бекітіледі. Содан кейін зақымдалған жерлерді бастапқы пішінге жеткенше сору және туралау жүзеге асырылады.

Дәнекерлеу жабдықтары шанақ бөлшектерін қосу және шанақтың зақымдалған жерлерін жөндеу үшін қолданылады. Бұл жабдыққа MIG, TIG және нүктелік дәнекерлеу машиналары кіреді.

- Mig – дәнекерлеу – берік қосылыстар жасау үшін балқитын электрод пен қорғаныс газын пайдаланады. Металл шанақ бөлшектерін дәнекерлеу үшін кеңінен қолданылады.
- Tig – дәнекерлеу – дәлірек дәнекерлеу үшін қолданылады және әртүрлі металдармен, соның ішінде алюминиймен жұмыс істеу үшін қолданылады.
- Нүктелік дәнекерлеу – шанақты панельдерін қосу үшін қолданылады және көбінесе автоматтандырылған жүйелерде қолданылады.

Құмды жару қондырғылары шанақ бөлшектерін одан әрі жөндеу жұмыстарын жүргізер алдында тоттан, бояудан және басқа да ластанудан тазарту үшін қолданылады. Құмды жару қондырғылары бетті тазарту үшін абразивті материал ағынын пайдаланады. Бұл бояудың және басқа жабындардың шанақты бетіне жақсы жабысуын қамтамасыз етеді. Құмды жару қондырғылары бетті сапалы және біркелкі тазартуды қамтамасыз етеді, бұл одан әрі жөндеу жұмыстарының беріктігі мен эстетикасы үшін маңызды.

Шанақты бояуға арналған жабдыққа бояу камералары, бүріккіш бөтелкелер және бояуды дайындауға арналған жабдықтар кіреді.

- Бояу камералары – шаң мен басқа ластаушы заттардың көлік бетіне түсуіне жол бермейтін бояуды жағу үшін бақыланатын ортаны қамтамасыз етеді.
- Бүріккіш бөтелкелер – шанақтаға бояуды біркелкі жағу үшін қолданылады. Заманауи бүріккіш бөтелкелер бояуды тұтынуды реттеуге және жабынның сапасын бақылауға мүмкіндік береді.
- Бояуды дайындауға арналған жабдық – бояуды араластыруға және сұйылтуға арналған құрылғыларды қамтиды, бұл жабынның қажетті сапасы мен консистенциясына қол жеткізуге мүмкіндік береді.

<u>Шанақты жөндеудегі инновациялардың даму тенденциялары.</u>

3D технологиялары шанақты жөндеуде барған сайын өзекті бола түсуде, бұл дәл жөндеу мен қалпына келтірудің жаңа мүмкіндіктерін ұсынады.

3D сканерлеу – автомобиль шанақты дәл сандық модельдерін жасау үшін қолданылады. Бұл модельдер зақымдануды диагностикалауға және жөндеуді жоспарлауға көмектеседі.

3D басып шығару – жөндеу үшін пайдалануға болатын прототиптер мен бөлшектерді жасау үшін қолданылады. Бұл технология дәстүрлі түрде табу немесе жасау қиын бөлшектерді тез жасауға және ауыстыруға мүмкіндік береді.

<u>Экологиялық таза материалдарды дамыту.</u>

Заманауи шанақты жөндеу технологиялары тұрақты және экологиялық таза материалдарды пайдалануға баса назар аударады.

Экологиялық таза бояулар – сумен сұйылтылатын бояулар мен ұшпа органикалық қосылыстардың шығарындыларын азайтатын және қоршаған ортаға аз зиян келтіретін басқа материалдарды қамтиды.

Қайта өңделген материалдар – шанақты жөндеуде қайта өңделген металдар мен Пластмассаларды пайдалану қоршаған ортаға теріс әсерді азайтуға және тұрақты дамуға ықпал етеді.

Процестерді автоматтандыру.

Шанақты жөндеудегі процестерді автоматтандыру жұмыстың тиімділігі мен дәлдігін арттырады.

Автоматтандырылған желілер – конвейер желілерінде шанақты жөндеуге мүмкіндік береді, бұл процесті жылдамдатады және шығындарды азайтады.

Интеллектуалды жүйелер – сапаны бақылау және жөндеу процестерін басқару үшін қолданылады. Бұл жүйелер параметрлерді автоматты түрде реттей алады және тұрақты жұмыс сапасын қамтамасыз етеді.

Шанақты жөндеуге арналған заманауи технологиялар мен жабдықтар жөндеудің сапасы мен жылдамдығын едәуір жақсартатын озық әдістер мен құралдарды қамтиды. «Бояусыз» технологиясы, жаңа материалдар, роботтандырылған жүйелер және автоматтандырудың инновациялық әдістері жөндеу процесін тиімдірек және экологиялық таза етеді. Осы технологияларды енгізетін автосервистік кәсіпорындар өздерінің бәсекеге қабілеттілігі мен тұтынушылардың қанағаттанушылығын айтарлықтай арттыра алады.

Автокөлік шанақтың жөндеу автосервисте ең көп сұранысқа ие қызметтердің бірі болып қала береді, өйткені шанақ жұмыс кезінде әртүрлі зақымдарға ұшырайды. Ойықтар, сызаттар, жарықтар, коррозия және геометрияның бұзылуы көліктің сыртқы түрін нашарлатып қана қоймай, оның қауіпсіздігі мен беріктігіне әсер етуі мүмкін.

Жөндеу қажеттілігінің басты себептерінің бірі-жол-көлік оқиғаларының ықтималдығын арттыратын жолдардағы қозғалыстың жоғары қарқындылығы. Тіпті кішігірім соқтығысу шанақты элементтерінің деформациясына әкелуі мүмкін, ал ауыр апаттар көбінесе сорғыш стендтер мен дәнекерлеу жабдықтарын қолдану арқылы күрделі жөндеуді қажет етеді.

Апаттардан басқа, автомобиль шанақты қоршаған ортаның әсерінен зардап шегеді. Ылғалдылық, температураның өзгеруі, мұзбен күресу үшін қолданылатын химиялық реагенттер, сондай-ақ механикалық әсер (қиыршық тас, шаң, құм) бояуды біртіндеп бұзады. Егер зақым уақытында жойылмаса, коррозия басталады, бұл қайтымсыз салдарға әкелуі мүмкін.

Тағы бір маңызды аспект-автомобильдің эстетикасы. Машинаның сыртқы түрі қайталама нарықта сатуда үлкен рөл атқарады – зақымдалған шанақты көлік құралының құнын төмендетеді. Автокөліктің көрнекті күйін сақтауға қамқорлық жасайтын иелер үнемі косметикалық жөндеу, жылтырату және коррозияға қарсы өңдеуді жүргізеді.

Жөндеу саласындағы технологиялардың дамуымен шанақты қалпына келтірудің инновациялық әдістері пайда болды. PDR (Paintless Dent Repair) технологиясы көліктің бастапқы жабынын сақтай отырып, бояусыз кішкене ойықтарды жоюға мүмкіндік береді. Компьютерлік жүйелер мен лазерлік өлшемдерді қолдану шанақтың геометриясын қалпына келтіру процесін дәлірек етеді. Роботты кешендер дәнекерлеу жұмыстарын автоматтандыруға көмектеседі, олардың сапасын жақсартады.

Заманауи бояу камералары бояуды біркелкі жағуды және шаңнан қорғауды қамтамасыз етеді, ал экологиялық таза су негізіндегі бояуларды қолдану қоршаған ортаға зиянды әсерді азайтады.

Шанақты жөндеу өзекті қызмет болып қала береді, өйткені ол сыртқы ақауларды түзетуді ғана емес, сонымен қатар автомобильдің қауіпсіздігін қамтамасыз етеді. Жаңа технологиялардың дамуы оны қол жетімді, дәл және берік етеді. Зақымдануды нашарлатпау үшін оларды жоюды кейінге қалдырмау маңызды, ал тұрақты техникалық қызмет көрсету және шанақты өңдеу көліктің қызмет ету мерзімін ұзартуға көмектеседі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Иноземцев Н. П. Анализ современных технологий кузовного ремонта автомобилей //Интеллектуальный потенциал XXI века инновационной России. – 2020. – С. 359-363.
2. Савич, А.С. Ремонт кузовов легковых автомобилей: Учебное пособие / Е.Л. Савич, В.С. Ивашко, А.С. Савич; Под общ. ред. Е.Л. Савич. - М.: НИЦ Инфра-М, Нов. знание, 2012. - 320 с.
3. Слободчиков, В.Ю. Ремонт кузовов автомобилей: Учебник / В.Ю. Слободчиков. - М.: Академия, 2018. - 320 с.
4. Кузов [электронный ресурс] / – Режим доступа: https://www.tts.ru/blog/kuzov/
5. Кузовной ремонт: Почему его нужно делать у официального дилера [электронный ресурс] / – Режим доступа: https://toyota.by/about/news/novosti/kuzovnoy-remont-pochemu-ego-nuzhno-delat-u-oficialnogo-dilera

АННОТАЦИЯ

В статье рассматриваются основные виды повреждений кузова автомобиля, включая деформации, коррозию, трещины, нарушения геометрии и механические повреждения. Особое внимание уделяется современным технологиям кузовного ремонта, таким как технология PDR (удаление вмятин без покраски), метод горячей вытяжки и роботизированные системы. Также описывается специализированное оборудование, включая вытяжные стенды, сварочные аппараты, пескоструйные установки и покрасочные камеры. Рассматриваются перспективные инновации, такие как 3D-сканирование, 3D-печать и экологически чистые материалы. Автоматизация и новые технологии позволяют значительно повысить качество, скорость и экологичность кузовного ремонта.

RESUME

The article discusses the main types of damage to the car body, including deformations, corrosion, cracks, geometric irregularities and mechanical damage. Special attention is paid to modern body repair technologies, such as PDR technology (removal of dents without painting), hot exhaust method and robotic systems. Specialized equipment is also described, including exhaust stands, welding machines, sandblasting plants, and paint chambers. Promising innovations such as 3D scanning, 3D printing and environmentally friendly materials are being considered. Automation and new technologies can significantly improve the quality, speed and environmental friendliness of body repairs.

ӘОЖ: 629.08

Гибатуллин Б.А., студент
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университет, Орал қ.
Ибраев А.С., жетекшісі
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университет, Орал қ.

ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР АРҚЫЛЫ АВТОМОБИЛЬДЕРДІ ДИАГНОСТИКАЛАУ ПРОЦЕСІН ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

ТҮЙІН

Автокөлікті диагностикалау процесін ұйымдастыру-бұл көлікті қабылдауды, визуалды тексеруді, аспаптық диагностиканы және ақауларды жоюды қамтитын маңызды техникалық қызмет көрсету кезеңі. OBD-II сканерлері, осциллографтар және бағдарламалық жасақтама сияқты заманауи диагностикалық технологиялар ақауларды дәл анықтауға және талдауға мүмкіндік береді. Стандарттарды сақтау, онлайн дерекқорларды пайдалану және қызметкерлерді үздіксіз оқыту маңызды рөл атқарады. Диагностиканы тиімді ұйымдастыру Қызмет көрсету сапасын жақсартады және жөндеу уақытын азайтады. Автоматтандыру мен ЖИ технологияларын енгізу диагностиканың дәлдігі мен жылдамдығын жақсартады.

Түйінді сөздер: *диагностика, автосервис, жабдық, сканер, жөндеу.*

Автокөлікті диагностикалау процесін ұйымдастыру-бұл автокөлік қызметтері мен техникалық станциялар жұмысының негізгі бөлігі. Бұл процесс автомобильдерге дұрыс қызмет көрсету және тұтынушылардың қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін мұқият жоспарлауды, дәлдікті және кәсібилікті қажет етеді. Автокөлік диагностикасы ақауларды анықтау және оларды жою үшін қажетті шараларды анықтау үшін әртүрлі құралдар мен технологияларды пайдалануды қамтиды. Бұл оқу материалында біз автомобильдерді диагностикалау процесін ұйымдастыруды, оның негізгі кезеңдерін, әдістері мен технологияларын және тиімділік пен дәлдікті қамтамасыз етудің ең жақсы тәжірибелерін қарастырамыз (сурет 1) [0,2].

Сурет 1 – Автокөлікті диагностикалау процесі

Автокөлікті диагностикалаудың негізгі кезеңдері мен процедуралары.

Диагностиканы бастамас бұрын дайындық жұмыстары жүргізіледі, оған автомобиль қабылдау және визуалды тексеру кіреді. Қабылдау кезеңінде көлік құралының жай-күйі, анықталған ақаулар, жүгіріс және алдыңғы жөндеу туралы деректер жазылады, сондай-ақ диагностикалық карта ресімделеді. Көрнекі тексеру компоненттердің ағып кетуі, зақымдануы немесе тозуы сияқты айқын проблемаларды анықтауға, сондай-ақ сұйықтықтардың, шиналардың, суспензиялардың және корпустың күйін бағалауға көмектеседі.

Мамандандырылған құралдарды қолданатын Диагностика OBD-II сканерін қосуды, қате кодтарын оқуды және қозғалтқыштың, беріліс қорабының, ABS және басқа жүйелердің жұмыс параметрлерін талдауды қамтиды. Сондай-ақ, датчиктер мен атқарушы механизмдердің жұмыс қабілеттілігі тексеріліп, қажетті сынақтар өткізіледі.

Ақаулар анықталғаннан кейін зақымдалған компоненттерді ауыстыруды немесе қалпына келтіруді қамтитын жөндеу жұмыстары орындалады, содан кейін олардың жарамдылығы тексеріледі. Соңғы кезең-бұл барлық ақауларды жоюға және автомобиль жүйелерінің дұрыс жұмыс істеуіне көз жеткізуге мүмкіндік беретін қайта диагностика.

Автокөліктерді диагностикалауға арналған заманауи технологиялар мен құралдар.

Заманауи диагностикалық құралдар ақауларды анықтауды айтарлықтай жылдамдатады және жеңілдетеді. Негізгілеріне OBD-II сканерлері, осциллографтар және арнайы бағдарламалық жасақтама жатады.

Autel Maxidas MK808 және Launch X431 v+ сияқты OBD-II сканерлері көлік қосқышына қосылады, қате кодтарын оқиды және жүйелердің жұмысын талдайды. Пикоскоп және Snap-on Vantage Pro сияқты осциллографтар сенсорлар мен жетектердің жұмысын дәл диагностикалауға

мүмкіндік беретін электрлік сигналдарды зерттеу үшін қолданылады.

Сонымен қатар, техникалық ақпаратқа қол жеткізуді қамтамасыз ететін және диагностика мен жөндеуді жеңілдететін Bosch ESI[tronic] және Alldata сияқты компьютерлік бағдарламалар қолданылады.

Автокөліктерді диагностикалаудың заманауи құралдары ақаулықтарды дәл және жедел анықтауға мүмкіндік береді.

1. Жылдам оқу және қателерді талдау. OBD-II сканерлері қате кодтарын бірден оқиды, қозғалтқыштың, беріліс қорабының және басқа жүйелердің жұмыс параметрлерін талдайды, бұл ақаулықтарды тез анықтауға мүмкіндік береді.

2. Электрондық жүйелерді терең талдау. Осциллографтар мен мультиметрлер сенсорлар мен жетектердің электрлік сигналдарын егжей-тегжейлі зерттеуге көмектеседі, олардың жұмысындағы ауытқуларды анықтайды.

3. Көліктің барлық жүйелерін кешенді тексеру. Bosch ESI[tronic] және Alldata сияқты диагностикалық бағдарламалар техникалық деректерге қол жеткізуді қамтамасыз етеді, жеке түйіндерді тексеруге, жаңа компоненттерді бейімдеуге және автомобильдің бағдарламалық жасақтамасын жаңартуға мүмкіндік береді.

4. Ықтимал ақауларды болжау. Нақты уақыттағы көрсеткіштерді талдау ықтимал проблемаларды олар пайда болғанға дейін анықтауға көмектеседі, бұл елеулі бұзылулар қаупін азайтады және техникалық қызмет көрсетуді жеңілдетеді.

5. Уақытты үнемдеу және шығындарды азайту. Автоматтандырылған диагностикалық құралдар ақаулықтарды жою уақытын қысқартады, қателіктер ықтималдығын азайтады және қажетсіз жөндеулерден аулақ болады, бұл иесінің шығындарын азайтады.

Заманауи диагностикалық құралдарды пайдалану автомобильдерге техникалық қызмет көрсетуді дәлірек, тиімді және үнемді етеді.

Заманауи технологиялар мамандандырылған онлайн платформаларға қол жеткізу арқылы автомобильдерді диагностикалау процесін айтарлықтай жеңілдетеді. «Mitchell 1» және «Identifix» сияқты техникалық мәліметтер базасы техникалық сипаттамалар, электр тізбектері, жөндеу процедуралары және типтік ақаулар туралы толық ақпарат береді. Бұл ресурстар шеберлерге бұзылулардың себептерін тезірек табуға және оңтайлы шешімдерді ұсынуға көмектеседі.

Кәсіби форумдар мен қауымдастықтар тәжірибе алмасуда және күрделі сұрақтарға жауап табуда маңызды рөл атқарады. Мысалы, «Automotive Forums» және «IATN (International Automotive Technicians Network)» мамандарға тәжірибеден нақты жағдайларды талқылауға, кеңестермен бөлісуге және бүкіл әлем бойынша әріптестерінен кеңес алуға мүмкіндік береді. Бұл әсіресе стандартты емес тәсілді қажет ететін сирек немесе күрделі ақауларды диагностикалау кезінде пайдалы.

Autel MaxiCOM

Launch X431

Әмбебап сканерлер

PicoScope

Snap–on Vantage

Осциллографтар

Сурет 2 – Диагностикалық сканерлер мен құрылғылар

Цифрлық технологиялардың дамуы автомобильдерді диагностикалаудың жаңа мүмкіндіктерін ашады. «Car Scanner ELM OBD2» және «OBD Auto Doctor» сияқты заманауи мобильді қосымшалар OBD-II адаптеріне қосылған смартфондар немесе планшеттер арқылы негізгі диагностиканы жүргізуге мүмкіндік береді. Бұл қате кодтарын оқуға, қозғалтқыштың жұмыс параметрлерін талдауға және нақты уақыт режимінде автомобильдің күйін бақылауға мүмкіндік береді, бұл әсіресе мобильді форматта жұмыс істейтін иелер мен механиктерге ыңғайлы.

Сонымен қатар, жасанды интеллект (ЖИ) технологиялары белсенді түрде енгізілуде, олар үлкен көлемдегі деректерді талдауға, ықтимал ақауларды болжауға және оларды жоюдың тиімді жолдарын ұсынуға қабілетті. ЖИ алгоритмдері арнайы диагностикалық бағдарламалар мен бұлттық қызметтерде қолданылады, диагностиканың дәлдігін жақсартады және проблемаларды іздеу уақытын қысқартады. Мысалы, кейбір жүйелер қозғалтқыш дыбыстарын немесе датчиктердің жұмыс параметрлерін талдау негізінде ықтимал бұзылуларды болжай алады, бұл профилактикалық қызмет көрсетуге және Елеулі ақаулардың алдын алуға мүмкіндік береді.

Осылайша, заманауи онлайн ресурстар мен озық технологиялар механиктердің жылдам, дәлірек және ыңғайлы жұмыс істеуіне мүмкіндік беру арқылы автомобиль диагностикасының тиімділігін айтарлықтай арттырады.

Диагностика процесін ұйымдастыруға арналған практикалық ұсыныстар.

Автокөлік диагностикасын тиімді ұйымдастыру стандарттарды сақтауды, нақты жұмыс құрылымын және мамандардың біліктілігін үнемі арттыруды талап етеді. Диагностиканың дәлдігі мен өндірушілердің сәйкестігін қамтамасыз ету үшін ISO 9001 және OEM ұсыныстары сияқты салалық стандарттарды сақтау маңызды. Әртүрлі жүйелерді тексеру және орындалған жұмыстардың сапасын бақылау бойынша егжей-тегжейлі нұсқауларды қоса алғанда, ішкі хаттамаларды әзірлеу бірыңғай тәсілді орнатуға және процестің тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді.

Диагностиканың ажырамас бөлігі қызметкерлерді оқыту болып табылады. Тұрақты тренингтер, жабдық өндірушілерінің сертификаттары және мамандандырылған курстарға қатысу механиктерге жаңа технологиялар мен әдістемелерді игеруге көмектеседі. Қызметкерлер арасында тәжірибе алмасу, ішкі жиналыстар өткізу және кәсіби қауымдастықтарға қатысу қиын жағдайларды тез шешуге және топтық жұмысты жақсартуға ықпал етеді.

Жұмыс кеңістігін ұйымдастыру да шешуші рөл атқарады. Диагностикалық жабдықты орналастыру уақытты жоғалтуды азайту үшін ыңғайлы және ойластырылған болуы керек. Механиктерге қажетті құралдарды тез табуға мүмкіндік беретін құралдар мен жұмыс станцияларын сақтау жүйелерін енгізу маңызды. Сонымен қатар, процестерді автоматтандыру, соның ішінде тапсырмаларды бағдарламалық басқару және жұмысты жоспарлау диагностика мен жөндеу уақытын оңтайландыруға көмектеседі.

Заманауи технологияларды, қатаң стандарттарды және мамандардың үнемі дамуын қамтитын диагностиканы ұйымдастырудың кешенді тәсілі ақаулықтарды анықтау дәлдігін арттыруға мүмкіндік береді. Бұл жөндеу уақытын қысқартып қана қоймайды, сонымен қатар тұтынушылардың сенімі мен қанағаттануын қамтамасыз ету арқылы қызмет көрсету сапасын жақсартады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Лянденбурский В. В., Рыбачков А. В., Иванов А. С. Технологические процессы технического обслуживания и ремонта транспортных и транспортно-технологических машин и оборудования. Учебное пособие. – 2015.

2. Организация технического обслуживания автомобилей на рабочих постах [Электронный ресурс] : электронное учеб.-метод. пособие для студ., обучающихся по спец.: 5В071300-»Транспорт, транспортная техника и технологии» / сост. Г. И. Оверченко, А. С. Ибраев, 2012 эл. опт. диск (CD-RW)

3. Вавилов А.В., Яцкевич В.В., Максименко А.Н. Особенности диагностирования механических и гидромеханических трансмиссий транспортных и строительно-дорожных машин. Наука и техника. 2012;(3):27-35.

4. Пырнова О. А., Зарипова Р. С. Автономные машины и искусственный интеллект //Информационные технологии в строительных, социальных и экономических системах. – 2020. – №. 3. – С. 46-49.

АННОТАЦИЯ

Организация процесса диагностики автомобиля – это важный этап технического обслуживания, включающий прием автомобиля, визуальный осмотр, инструментальную диагностику и устранение неисправностей. Современные диагностические технологии, такие как сканеры OBD-II, осциллографы и программное обеспечение, позволяют точно выявлять и анализировать неисправности. Важную роль играют соблюдение стандартов, использование онлайн-баз данных и постоянное обучение персонала. Эффективная организация диагностики повышает качество обслуживания и снижает время ремонта. Внедрение автоматизации и ИИ-технологий улучшает точность и скорость диагностики.

RESUME

The organization of the car diagnostic process is an important stage of maintenance, including vehicle acceptance, visual inspection, instrumental diagnostics and troubleshooting. Modern diagnostic technologies such as OBD-II scanners, oscilloscopes, and software enable accurate fault detection and analysis. Compliance with standards, the use of online databases, and continuous staff training play an important role. Effective organization of diagnostics improves the quality of service and reduces repair time. The introduction of automation and AI technologies improves the accuracy and speed of diagnostics.

ӘОЖ: 629.08

Жумагазиев Т.Б., студент
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университет, Орал қ.
Ибраев А.С., жетекшісі
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университет, Орал қ.

АВТОМОБИЛЬДЕРГЕ ТЕХНИКАЛЫҚ ҚЫЗМЕТ КӨРСЕТУ СТАНЦИЯЛАРЫН ҰЙЫМДАСТЫРУ ЖӘНЕ ЖОБАЛАУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

ТҮЙІН

Бұл материал автомобильдерге техникалық қызмет көрсету станцияларын ұйымдастыру мен жобалаудың негізгі аспектілерін, соның ішінде орынды таңдауды, өндірістік аймақтарды жоспарлауды, жабдықты таңдауды және нормативтік талаптарды сақтауды қарастырады. Шығындарды оңтайландыру, процестерді автоматтандыру және жоғары сапалы қызмет көрсету сияқты тиімді жұмыс принциптеріне ерекше назар аударылады. Станциялардың негізгі функционалдық аймақтары, олардың жабдықтары, сондай-ақ қауіпсіздік талаптары мен экологиялық стандарттар сипатталған. Кәсіпорындардың заңды жұмысы үшін лицензиялау мен сертификаттаудың маңыздылығы атап өтіледі. Қазіргі жағдайда цифрлық технологияларды енгізу ерекше рөл атқарады, бұл жұмыс тиімділігін арттыруға және клиенттік қызметті жақсартуға мүмкіндік береді.

Түйінді сөздер: *ұйымдастыру, жобалау, қызмет көрсету, қызмет көрсету, жабдық*

Автомобильдерді техникалық қызмет көрсету (ТҚКС) станцияларын ұйымдастыру және жобалау – бұл өндірістік аймақтарды жоспарлау, жабдықтарды таңдау, логистиканы ұйымдастыру және нормативтік талаптарды қамтамасыз етуді қамтитын күрделі процесс. Негізгі міндет – автомобильдерді сапалы қызмет көрсету мен жөндеу үшін шығындарды азайта отырып, максималды тиімділікті қамтамасыз ететін инфрақұрылымды құру.

ТҚКС – бұл автомобильдерге техникалық қызмет көрсету, жөндеу және диагностика қызметтерін көрсететін кәсіпорындар. Олардың басты мақсаты – көлік құралдарының үздіксіз жұмыс істеуін қамтамасыз ету, ақауларды анықтау, оларды жою және автомобильдерді жұмыс жағдайында ұстау [1-3].

ТҚКС – тің негізгі міндеттері мыналарды қамтиды:

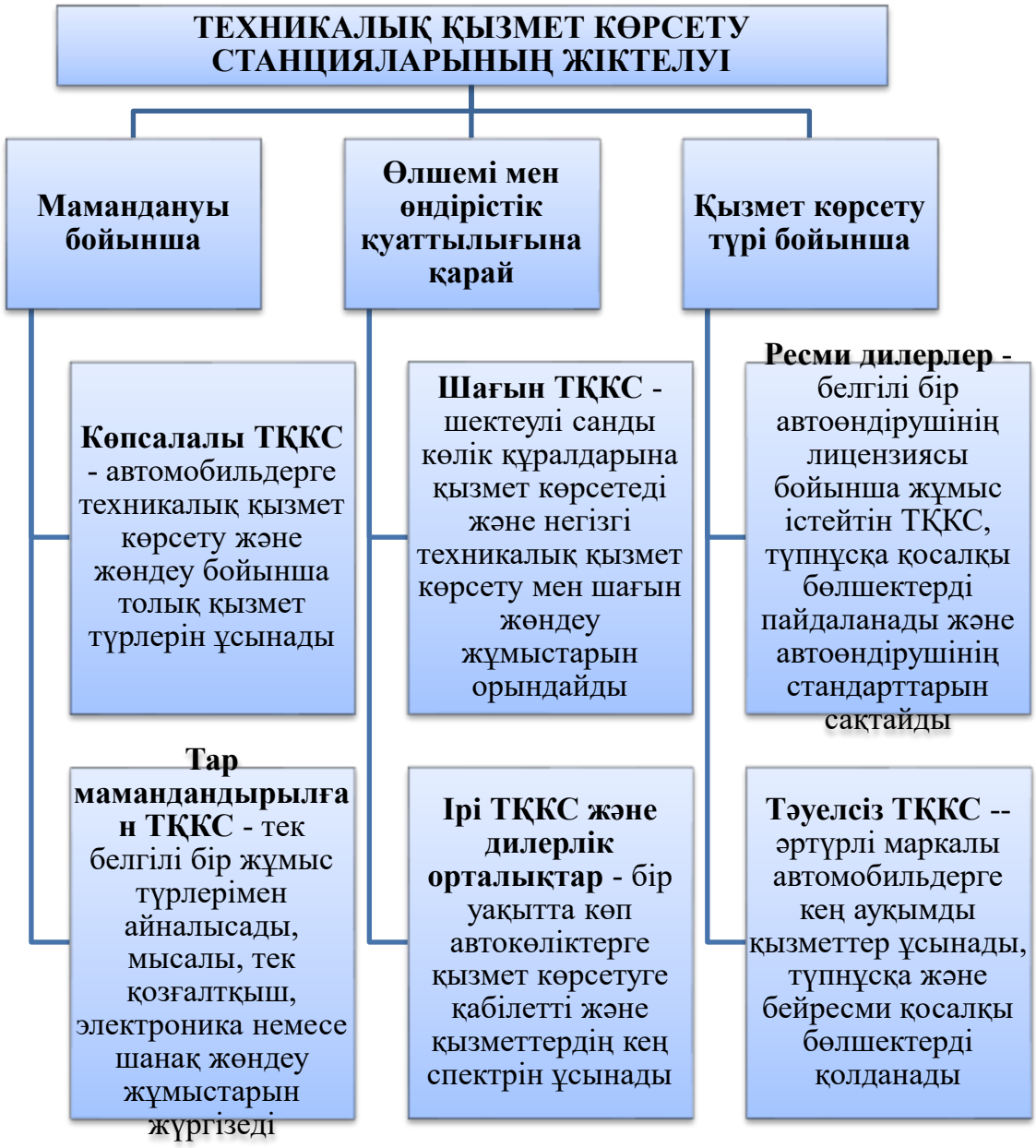
- техникалық қызмет көрсету (тқ) жүргізу, оған май, сүзгілерді ауыстыру, тежегіш жүйесі, аспа және басқа элементтерді тексеру кіреді.
- жөндеу жұмыстары, қозғалтқыштағы, беріліс қорабындағы, тежегіш жүйесінде, шанақта және электроникадағы ақауларды жоюмен байланысты.
- автомобиль диагностикасы. қазіргі заманғы компьютерлік жүйелерді пайдалана отырып, ақауларды анықтау.
- шанақты жөндеу жұмыстары, оған шанақты түзету, бояу және зақымдалған элементтерді қалпына келтіру жатады.
- қосымша қызметтер, шиналарды монтаждау, қосымша жабдық орнату, көлікті күту және жуу қызметтері.

ТҚКС – тің жіктелуі 1 – суретте көрсетілген.

принциптерге негізделген:

- Өндірістік процестің тиімділігі-барлық процестер клиенттің күту уақытын төмендететін және қарапайым жабдықты азайтатын етіп ұйымдастырылуы керек.
- Қызмет көрсету сапасы мен қауіпсіздігі-қызметкерлер үшін де, клиенттер үшін де техникалық қызмет көрсету мен қауіпсіздіктің жоғары деңгейін қамтамасыз ету.
- Шығындарды оңтайландыру-ресурстарды дұрыс жоспарлау және басқару, пайдалану шығындарын азайту.
- Процестерді автоматтандыру-тапсырыстарды, қорларды басқару, жөндеуді жоспарлау және жұмыс уақытын есепке алу үшін ақпараттық жүйелерді пайдалану.

Техникалық қызмет көрсету станцияларын жобалау орынды таңдауды, ғимарат жоспарын әзірлеуді, жабдықты таңдауды және сәйкестікті қамтамасыз етуді қамтитын бірнеше негізгі кезеңдерді қамтиды. Техникалық қызмет көрсету станцияларын дұрыс жобалау шығындарды азайту және өнімділікті арттыру арқылы автомобильдердің жұмыс істеуі мен қызмет көрсетуінің оңтайлы жағдайларын қамтамасыз етеді.

Сурет 1 – ТҚКС – тің жіктелуі

Техникалық қызмет көрсету станциясының жұмысын сәтті ұйымдастыру келесі

Жүз орынды таңдау-бұл дизайнның негізгі кезеңі. Орын клиенттер үшін де, қызметкерлер үшін де ыңғайлы болуы керек. Техникалық қызмет көрсету станциялары негізгі көлік магистральдарының жанында немесе автомобиль трафигі жоғары жерлерде орналасуы керек. Техникалық қызмет көрсету станцияларын салу үшін барлық қажетті ғимараттар мен құрылыстарды орналастыру үшін жеткілікті жер учаскесі қажет. Техникалық қызмет көрсету станцияларының аумағында клиенттердің автомобильдерін уақытша сақтауға арналған орындар көзделуге тиіс.

Техникалық қызмет көрсету станцияларын жобалау жұмыс аймақтары мен жабдықтардың оңтайлы орналасуын ескеретін ғимарат жоспарын әзірлеуден басталады. Негізгі аймақтар:

- қабылдау аймағы-бұл клиенттердің кездесуі, автокөліктерді тексеру және тапсырыстарды рәсімдеу.
- жөндеу аймақтары – автомобильдерге техникалық қызмет көрсету және жөндеу

жүзеге асырылатын негізгі өндірістік учаскелер. әрбір жұмыс аймағы барлық қажетті құралдармен және көтергіш жабдықтармен жабдықталуы керек.

- диагностикалық аймақтар-автомобильдің жағдайын тексеруге арналған диагностикалық жабдықтары бар арнайы жабдықталған учаскелер.
- шанақ цехы-шанақ жұмыстарын жүргізуге, автомобильдерді рихтауға және бояуға арналған жеке үй-жай.
- жуу және детейлинг – автомобильдерді жууға және детейлинг жүргізуге арналған орындар – автомобильдің сыртқы және ішкі жай-күйіне күтім жасау жөніндегі қызметтер.
- қойма бөлмелері-қосалқы бөлшектерді, майларды, құралдар мен керек-жарақтарды сақтау дұрыс ұйымдастырылған арнайы бөлмелерді қажет етеді.

Жабдық - ТҚКС инфрақұрылымының маңызды элементі болып табылады. Ол станция жұмысының ерекшелігіне сәйкес келуі және барлық қажетті операциялардың орындалуын қамтамасыз етуі керек (сурет 2).

Сурет 2 – ТҚКС – ның негізгі жабдықтары

ТҚҚС жұмысын жобалау және ұйымдастыру кезінде көптеген нормативтік талаптар мен стандарттарды ескеру қажет. Олар еңбек қауіпсіздігіне де, экологиялық стандарттарға да, көрсетілетін қызметтердің сапасына және қызметті лицензиялауға қатысты [4].

ТҚҚС - те қауіпсіздік ережелерін сақтау-бұл жазатайым оқиғалар мен апаттардың алдын алатын, сондай-ақ қызметкерлердің жұмыс істеуі үшін қолайлы жағдайларды қамтамасыз ететін негізгі элемент:

- жабдыққа қойылатын талаптар - барлық жабдықтар сертификатталған және пайдалану үшін қауіпсіз болуы керек. жұмыс аймақтары қорғаныс құрылғыларымен, авариялық түймелермен және өрт сөндіру құралдарымен жабдықталуы тиіс.
- персоналды оқыту-жүздің барлық қызметкерлері қауіпсіздік техникасы бойынша оқудан өтуге және жабдықта жұмыс істеу ережелерімен таныс болуға міндетті.
- эвакуациялық жолдар және эвакуациялау жоспары- ТҚҚС аумағында төтенше

жағдай болған жағдайда эвакуациялық шығу жолдары көзделуі және іс-қимыл жоспары әзірленуі тиіс.

Қазіргі заманғы ТҚҚС қалдықтарды кәдеге жаратуға, шығарындыларға және энергияны тұтынуға қатысты экологиялық нормаларды сақтауға міндетті:

- Қалдықтарды кәдеге жарату-барлық шығын материалдары (майлар, сүзгілер, бояу материалдары) қолданыстағы экологиялық нормаларға сәйкес кәдеге жаратылуы тиіс.
- Ағынды суларды тазарту жүйелері-жуу және бояу камералары қоршаған ортаның ластануын болдырмау үшін суды тазарту және ауаны сүзу жүйелерімен жабдықталуы керек.
- энергияны үнемдейтін технологиялар-энергияны үнемдейтін жабдықтар мен баламалы энергия көздерін (мысалы, күн панельдері) пайдалану кәсіпорынның экологиялық ізін азайтуға мүмкіндік береді.

Автокөліктерді жөндеу және техникалық қызмет көрсету қызметтерін заңды түрде көрсету үшін жүз лицензиялау және сертификаттау процедурасынан өтуі керек:

- лицензиялау- ТҚҚС жұмысы үшін автомобильдерге техникалық қызмет көрсету және жөндеу жүргізуге лицензия алу қажет, әсіресе егер бұл күрделі және нақты жұмыс түрлеріне қатысты болса (мысалы, тежегіш жүйелерін жөндеу).
- жабдықты сертификаттау- ТҚҚС барлық жабдықтар сертификатталған және қауіпсіздік стандарттарына сәйкес болуы керек.
- қызмет көрсету сапасы- ТҚҚС тек техникалық жағын ғана емес, сонымен қатар клиенттерге қызмет көрсету сапасын, жұмыс мерзімдерін және қызметкерлердің біліктілік деңгейін қамтитын сапа стандарттарын сақтауы керек.

ТҚҚС ұйымдастыру және жобалау – бұл орынды таңдау мен жұмыс кеңістігін жоспарлаудан бастап жабдықты таңдауға және сәйкестікке дейін көптеген факторларды ескеруді қажет ететін күрделі және көп қырлы процесс. ТҚҚС дұрыс жобалау пайдалану шығындарын азайтуға, жұмыс тиімділігін арттыруға және клиенттерге қызмет көрсетудің жоғары деңгейін қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. Қазіргі жағдайда автосервисті дамыту автоматтандыруды енгізумен, экологиялық стандарттарды сақтаумен және көрсетілетін қызметтердің сапасын жақсартумен тығыз байланысты.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Автотранспортные предприятия, сервис, СТО [электронный ресурс] / – Режим доступа:https://chertegrf.ru/chertezhi/tekhnicheskoe-obsluzhivanie-i remont/ plany /avtotransportnye-predpriyatiya-atp-servis-sto.html
2. Лялин, К.В.Технологический расчет и планировка станций технического обслуживания автомобилей [Электронный ресурс]: учебное пособие / К. В. Лялин, В. П. Лялин. Екатеринбург: Изд-во Рос. гос. проф.-пед. ун-та, 2019. 124 с.
3. Планировка СТОА для легковых автомобилей [электронный ресурс] / – Режим доступа: https://avtocherteg.ru/products/planirovka-stoa-dlya-legkovyh-avtomobiley
4. Проектирование автосервиса [электронный ресурс] / – Режим доступа: https://sto-consult.pro/proektsto/

АННОТАЦИЯ

В данном материале рассматриваются основные аспекты организации и проектирования станций технического обслуживания автомобилей, включая выбор места, планирование производственных зон, выбор оборудования и соблюдение нормативных требований. Особое внимание уделяется эффективным принципам работы, таким как оптимизация затрат, автоматизация процессов и предоставление высококачественных услуг. Описаны основные функциональные зоны станций, их оборудование, а также требования безопасности и экологические стандарты. Подчеркивается важность лицензирования и сертификации для юридической работы предприятий. Особую роль в современных условиях играет внедрение цифровых технологий, что позволяет повысить эффективность работы и улучшить клиентскую деятельность.

RESUME

This article discusses key aspects of the organization and design of car service stations, including location selection, planning of production areas, equipment selection and compliance with regulatory requirements. Special attention is paid to the principles of effective work, such as cost optimization, process automation and ensuring high quality of service. The main functional areas of the stations, their equipment, as well as safety requirements and environmental standards are described. The importance of licensing and certification for the legal operation of enterprises is emphasized. In modern conditions, the introduction of digital technologies plays a special role, which makes it possible to increase work efficiency and improve customer service.

UDC620.95:52.174.3 (574)
Sagingaliev M. Zh., student
Zhangir Khan West Kazakhstan Agricultural-Technical University, Uralsk
Basirova A.B., research supervisor
Zhangir Khan West Kazakhstan Agricultural-Technical University, Uralsk

BIOMASS ENERGY IN KAZAKHSTAN: OPPORTUNITIES AND CHALLENGES

RESUME

This paper explores the potential of biomass energy in Kazakhstan as part of the country's transition to renewable energy sources. As a student of energy studies, I find this topic important because biomass energy could be a great solution for reducing fossil fuel dependence. In this paper, I analyze different types of biomass, technological approaches, and the environmental and economic benefits of using biomass in Kazakhstan. Additionally, I discuss key challenges, such as logistics, costs, and food security concerns, and compare Kazakhstan's situation with global bioenergy practices.

Keywords: *biomass energy, Kazakhstan, renewable energy, biofuels, sustainability*

Introduction. In recent decades, the entire world has been facing a serious energy challenge: the need to transition to renewable energy sources has become evident. Carbon-intensive traditional sources, such as oil, gas, and coal, are not only being depleted but also have a significant negative impact on the climate. According to data from «IRENA» and «IEA» more than 80% of global greenhouse gas emissions are associated with the burning of fossil fuels for energy (IRENA, 2023). This has prompted scientists, engineers, and policymakers to search for more sustainable and environmentally friendly energy sources. One such alternative solution is biomass.

I chose this topic because I believe bioenergy is one of the key areas in energy development. Despite the active development of solar and wind energy, biomass deserves special attention. Biomass is a renewable energy source based on the processing of organic materials, such as wood, agricultural waste, biogas, and even municipal waste. Unlike other sources, biomass has a unique advantage: it not only helps generate energy but also addresses the issue of waste disposal.

The relevance of my research is linked to the fact that the world is moving towards a low-carbon economy, and Kazakhstan, as part of the global economy, is also facing the challenges of energy transition. As an energy student, I understand that Kazakhstan must make enormous efforts to reduce its dependence on traditional energy sources. Furthermore, according to the «Ministry of Energy of Kazakhstan», there is significant potential for biomass utilization in the country, especially in the agricultural sector. I believe that exploring this potential can not only improve Kazakhstan's energy security but also reduce CO_2 emissions.

My research aims to study biomass as an energy source in the context of the transition to a low-carbon economy. First of all, I will explore the types of biomass that can be used for energy production. This includes traditional sources, such as wood, as well as more modern sources like biogas and biofuels derived from agricultural waste. For instance, Europe actively employs biogas technologies that convert waste into energy. According to the report by the «European Biomass Association (AEBIOM)», biogas constitutes a significant part of bioenergy in countries like Germany

and Sweden (AEBIOM, 2021). Studying this experience will help understand how similar solutions can be implemented in Kazakhstan.

Review. The use of biomass for energy production is not a new concept. Since ancient times, people have utilized wood and plant waste as fuel for heating and cooking. However, for many centuries, this remained the primary way to use biomass. Interestingly, in Europe and North America, biomass was the main source of energy until the late 19th century. It was only with the onset of the Industrial Revolution, when coal and oil began to dominate the energy balance, that biomass was pushed to the background.

However, in the 20th century, especially in the latter half, interest in bioenergy began to resurge. During the 1970s, amid the global energy crisis, many countries started to seek alternative energy sources, and biomass was once again considered a viable resource. At that time, bioenergy began to actively develop in countries like Brazil, where programs for producing ethanol from sugarcane emerged, as well as in the United States, where research into biogas and other biomass began.

Modern research in bioenergy focuses on finding efficient and environmentally friendly ways to convert biomass into energy. One key direction, in my opinion, is the development of second and third-generation biofuel technologies that allow the use of not only food crops but also agricultural, forestry, and industrial waste.

For instance, active developments in using biomass for biogas production, which can be utilized for electricity and heat generation, are underway in the United States and Europe. Anaerobic digestion technologies enable the production of biogas with minimal environmental impact. In Germany, for example, over 9,000 biogas plants have been installed, providing about 8% of the country's electricity needs. This illustrates how the implementation of bioenergy can significantly contribute to the national energy balance.

Another promising direction is the production of biodiesel and bioethanol. In Brazil, over 40% of fuel for vehicles is produced from ethanol derived from sugarcane. Simultaneously, in European countries, projects for producing biodiesel from rapeseed oil and other plants are actively developing. Practical experience shows that biofuels can significantly reduce dependence on traditional hydrocarbons and decrease greenhouse gas emissions.

I have studied several successful examples of biomass use in different countries, and I am particularly impressed by the experiences of Brazil and Sweden. Brazil has a large-scale ethanol production program that has reduced its dependence on oil imports while simultaneously creating jobs in rural areas. Sugarcane, from which ethanol is produced, has become an important resource for the country's economy, and its use as biomass serves as an effective solution to energy balance challenges.

Sweden, on the other hand, actively utilizes wood waste for energy production. The country has several large bioenergy plants that operate on waste from the forestry industry. For example, one of the largest biomass energy production plants in Europe operates in the city of Växjö. This project has not only reduced CO2 emissions but also lowered heating costs.

In the United States, practices are also developing for using biomass to produce biogas. One such example is a project in California, where biogas installations on farms utilize agricultural waste to generate electricity, allowing farms to become more energy-independent and reduce their costs.

Biomass provided about 5% of U.S. energy in 2023. In 2023, biomass accounted for about 5% of U.S. energy consumption, or about 4,978 trillion British thermal units (TBtu). The types, amounts, and the percentage shares of total biomass energy consumption in 2023 were:

- Biofuels—2,662 TBtu—53%
- Wood and wood waste—1,918 TBtu—39%
- Municipal solid waste, animal manure, and sewage—398 TBtu—8%

Examples of Biomass Use in Kazakhstan and Analysis of Its Potential. In Kazakhstan, biomass is not yet a significant energy source, but its potential for future development is considerable. Agriculture and livestock production generate substantial waste that can be used as feedstock for bioenergy. Kazakhstan has vast areas suitable for growing energy crops, such as fast-growing trees or grasses, which could become an important biomass source.

Currently, biomass usage in Kazakhstan is limited; however, there are several pilot projects. For example, biogas plants in the Akmolinsk region process organic waste from livestock farming into

biogas, which is then used for heat and electricity production. Such projects help improve the environmental situation in the region, reduce landfill pressure, and cut greenhouse gas emissions.

Kazakhstan has the opportunity to significantly increase biomass use for energy production. For example, agricultural waste (straw, husks, pomace), forestry residues, and livestock waste could serve as the foundation for biofuel and biogas production. This would not only create jobs in rural areas but also improve energy access in remote regions. Furthermore, biomass development would help reduce CO_2 emissions, assisting Kazakhstan in meeting international commitments to reduce its carbon footprint.

Examples of biomass usage in different countries show that it can be successfully applied in both economically developed and developing regions. Biomass helps improve environmental conditions, supports economic growth, and creates jobs. While Germany and Sweden actively utilize biomass to maintain a sustainable energy sector, India and Brazil demonstrate how biomass can serve as a tool for economic growth and energy independence in resource-constrained settings. Kazakhstan also has significant potential for bioenergy development, and successful biomass implementation could bring substantial environmental and economic benefits to the country.

Conclusion. From my research, I've learned a lot about biomass as a sustainable energy source, especially in Kazakhstan. I think that bioenergy is not just important for creating sustainable energy systems but also crucial for economic growth, which can help the environment and society.

One of the main things I found is that biomass can be used to produce both electricity and biofuels. The book "Bioenergy: Principles and Applications" (Yebo Li, Samir Kumar Khanal, 2016) talks about different ways to convert biomass into energy and gives examples of successful projects. This shows that using biomass can improve energy security and sustainability, helping to reduce our reliance on fossil fuels.

I also believe that government support is essential for the bioenergy sector. Laws like the Renewable Energy Act in Kazakhstan help create a legal framework that allows biomass to be part of the energy system. The Ministry of Energy of Kazakhstan report "Development Plan for Renewable Energy in Kazakhstan" (2023) highlights how important it is to have the right infrastructure for these projects to work. This includes logistics for supplying biomass, which I found to be a key factor.

Sources. 1. "Bioenergy: Principles and Applications" by Yebo Li and Samir Kumar Khanal (2016).

- This book discusses the fundamental principles of biomass use for energy production, along with examples of technologies and real projects.

2. "Introduction to Bioenergy" by Vaughn C. Nelson (2017).

- It describes different types of biomass and technologies for converting them into energy, providing examples of their application in a global context.

3. "Renewable Energy: Power for a Sustainable Future" by Godfrey Boyle, Bob Everett, and Geoff Hammond (2012).

- This book covers a wide range of renewable energy sources, including biomass, with ecological and economic analyses.

4. "Biomass for Renewable Energy, Fuels, and Chemicals" by Donald L. Klass (1998).

- A foundational text that addresses the economics, technology, and policy related to bioenergy.

Articles and Reports:

1. International Renewable Energy Agency (IRENA). "Renewable Energy: Market Analysis and Forecast 2023."

- A report on global trends in renewable energy, including bioenergy. IRENA is a primary source for statistics and analysis in renewable energy.

2. European Biomass Association (AEBIOM). "European Bioenergy Outlook" (2021).

- A report on the current state and prospects of bioenergy in Europe, containing statistics on biomass use in various countries.

3. FAO. "The State of Food and Agriculture 2022: Biofuels: Prospects, Risks and Opportunities."

- A report on the potential of using biomass in agriculture and biofuel production, discussing implications for food security.

4. IEA Bioenergy. "Technology Roadmap: Delivering Sustainable Bioenergy" (2017).

- Reports from the International Energy Agency (IEA) that evaluate prospects for developing bioenergy technologies and markets.

1. Demirbas, A. "Progress and Recent Trends in Biofuels." Progress in Energy and Combustion Science, 2007.

- A scientific article analyzing recent advancements in biofuels and their applicability in energy sectors.

2. Kumar, A., & Sharma, A. "Potential of Biomass: Perspectives from India." *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 2010.

3. Hoogwijk, M., et al. "Exploration of the Ranges of the Global Potential of Biomass for Energy." Biomass and Bioenergy, 2003.

- A study exploring the global potential of biomass for energy production with regional and biomass type calculations.

Government and International Documents:

1. Law of the Republic of Kazakhstan on the Use of Renewable Energy Sources (2009).

- The primary legislation in Kazakhstan regulating the development of renewable energy, including biomass.

2. Ministry of Energy of Kazakhstan. "Development Plan for Renewable Energy in Kazakhstan" (2023).

- An official government document outlining plans and measures for developing renewable energy, including biomass, in the country.

3. UN Sustainable Energy for All (SEforALL). "Global Bioenergy Partnership Report" (2020).

- A report on global initiatives and partnerships aimed at advancing bioenergy with assessments of current projects and initiatives.

Online Resources:

1. IRENA Database — www.irena.org

- A global database on renewable energy, including biomass, with reports and statistics.

2. IEA Bioenergy— www.ieabioenergy.com

ТҮЙІН

Бұл мақалада елдің жаңартылатын энергия көздеріне көшуі аясындағы Қазақстандағы биомасса энергиясының әлеуеті зерттелген. Энергетикалық зерттеулердің студенті ретінде мен бұл тақырыпты маңызды деп санаймын, өйткені биомасса энергиясы қазба отынына тәуелділікті азайтудың тамаша шешімі болуы мүмкін. Бұл жұмыста мен Биомассаның әртүрлі түрлерін, технологиялық тәсілдерді, Қазақстанда биомассаны пайдаланудың экологиялық және экономикалық пайдасын талдаймын. Сонымен қатар, мен логистика, шығындар және азық-түлік қауіпсіздігі мәселелері сияқты негізгі мәселелерді талқылаймын және Қазақстандағы жағдайды биоэнергетиканың жаһандық тәжірибесімен салыстырамын.

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматривается потенциал использования энергии биомассы в Казахстане в рамках перехода страны на возобновляемые источники энергии. Как студент, изучающий энергетику, я считаю эту тему важной, поскольку энергия биомассы может стать отличным решением для снижения зависимости от ископаемого топлива. В этой статье я анализирую различные виды биомассы, технологические подходы, а также экологические и экономические выгоды от использования биомассы в Казахстане. Кроме того, я обсуждаю ключевые проблемы, такие как логистика, затраты и проблемы продовольственной безопасности, и сравниваю ситуацию в Казахстане с мировыми практиками в области биоэнергетики.

УДК 004.8

Мысько В.В., магистрант
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана, г. Уральск
Касымова А.Х., Жаксыбаев Д.О., руководители
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана, г. Уральск

PROMPT ENGINEERING: СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ

АННОТАЦИЯ

Инженерия подсказок (prompt engineering) стала неотъемлемой частью работы с большими языковыми моделями (LLM), особенно в сценариях нулевого (zero-shot) и малого (few-shot) обучения, где модели должны выполнять задачи без или с минимальным количеством примеров. Настоящая статья представляет систематический обзор и сравнительный анализ различных методов инженерии подсказок, сосредотачиваясь на их эффективности в улучшении точности LLM на задачах математического рассуждения. Для анализа были выбраны стандартные датасеты: GSM8K, SVAMP и AQuA. Методы включали нулевое обучение, малое обучение, цепочку рассуждений (CoT), самосогласованность (self-consistency) и другие. Ключевые результаты показывают, что CoT значительно повышает точность, особенно в сочетании с самосогласованностью, особенно для крупных моделей, таких как PaLM-540B, где точность на GSM8K выросла с 25,1% до 74,4% с использованием самосогласованности. Исследование предоставляет ценные рекомендации для исследователей и практиков в выборе подходящих методов для конкретных задач.

Ключевые слова: *инженерия подсказок, большие языковые модели, нулевое обучение, малое обучение, цепочка рассуждений, самосогласованность, математическое рассуждение*

Введение. В последние годы большие языковые модели (LLM), такие как GPT-3, продемонстрировали значительные успехи в задачах с минимальным обучением [1]. Однако их эффективность на конкретных задачах часто зависит от тщательно разработанных входных подсказок, что и составляет суть инженерии подсказок. Этот процесс особенно важен в сценариях нулевого и малого обучения, где модели должны адаптироваться к новым задачам без обширного переобучения или доступа к большим объёмам данных. Актуальность темы обусловлена растущей потребностью в гибких и адаптивных AI-системах, способных решать задачи в условиях ограниченных ресурсов. Масштабирование моделей и методов обучения, таких как prompt tuning, существенно влияет на их производительность [2]. В статье «Chain of Thought Prompting Elicits Reasoning in Large Language Models»(Wei et al., 2022) предложен метод цепочки рассуждений (Chain-of-Thought, CoT), который значительно повышает точность LLM на сложных задачах [3]. Дополнительно, в работе «Self-Consistency Improves Chain of Thought Reasoning in Language Models» (Wang et al., 2022) показано, что техника самосогласованности даёт дополнительный прирост точности за счёт генерации нескольких путей рассуждений [4]. Другие исследования, например «Large Language Models are Zero-Shot Reasoners» (Kojima et al., 2022), подтверждают эффективность подхода нулевого обучения [5].

Материалы и методы исследований. Инженерия подсказок привлекла значительное внимание в области обработки естественного языка, что привело к разработке разнообразных техник для оптимизации взаимодействия между пользователями и LLM [6]. Ключевые направления включают нулевое обучение (zero-shot prompting), когда модель решает задачу без предоставленных примеров, и малое обучение (few-shot prompting), при котором показывают лишь несколько примеров для улучшения результата [7]. Кроме того, актуальны исследования по автоматической генерации подсказок: например, «Large Language Models are Human-Level Prompt Engineers» (Zhou et al., 2022) [8] и «AutoPrompt: Eliciting Knowledge from Language Models with Automatically Generated Prompts» (Shin et al., 2020) [9]. В работах по программированию подсказок [10] также подчёркивается чувствительность модели к порядку примеров, что рассматривается в исследованиях «Fantastically Ordered Prompts and Where to Find Them: Overcoming Few-Shot Prompt Order Sensitivity» [11].

Для более эффективного нулевого обучения применяются методы мета-тюнинга [12], а в сценариях малого обучения – техники «cloze-вопросов» [13] и оптимизации подсказок для повышения точности [14]. Ещё одна популярная стратегия — prefix-tuning, где непрерывные префиксы обучаются оптимизированным образом [15].

Таким образом, в совокупности наработанные методы инженерии подсказок позволяют значительно повысить качество работы моделей при ограниченных данных, что особенно важно для сложных задач в различных областях.

Ниже приведен обзор ключевых методов и их приложений, основанный на анализе последних исследований.

1. Нулевое обучение (Zero-Shot Prompting):

Определение: этот метод подразумевает предоставление LLM описания задачи без каких-либо примеров или дополнительного контекста.

Значимость: тестирует способность модели обобщать знания, полученные на этапе предварительного обучения, на новые, ранее не виденные задачи.

Сильные стороны: не требует примеров, что делает его экономичным в условиях отсутствия данных. В работе показано, что LLM могут выполнять задачи без примеров, используя только подсказки.

Слабые стороны: ограниченная производительность из-за отсутствия конкретного руководства, особенно на сложных задачах.

Примеры применения: используется для задач, таких как перевод текста или модерация контента, где предварительные примеры не всегда доступны.

2. Малое обучение (Few-Shot Prompting):

Определение: предоставляет LLM небольшое количество примеров входных и выходных данных для иллюстрации задачи.

Значимость: позволяет модели учиться на ограниченном числе демонстраций, что делает его практичным для задач с ограниченными данными.

Сильные стороны: улучшает производительность по сравнению с нулевым обучением, особенно при наличии нескольких релевантных примеров. Многозадачное обучение с подсказками позволяет моделям обобщать на новые задачи.

Слабые стороны: требует выбора подходящих примеров, что может быть трудоемким.

Вариации: техники, такие как обучение в контексте, используют эти примеры непосредственно в подсказке для направления ответа модели.

Примеры применения: эффективно для задач классификации текста или генерации ответов на вопросы с ограниченным числом примеров.

3. Цепочка рассуждений (Chain-of-Thought, CoT) Prompting:

Определение: этот метод побуждает LLM генерировать последовательность промежуточных шагов рассуждений перед выдачей окончательного ответа.

Значимость: улучшает способность модели справляться с сложными, многошаговыми задачами рассуждения, разбивая их на управляемые части.

Сильные стороны: значительно повышает точность на задачах, требующих логических выводов, таких как арифметические задачи.

Слабые стороны: может быть менее эффективным для задач, не требующих пошагового анализа.

Варианты: нулевая CoT (без примеров) и малая CoT (с примерами пошаговых рассуждений) широко используются.

Примеры успешного применения: в статье "Chain of Thought Prompting Elicits Reasoning in Large Language Models" показано, что для модели PaLM-540B на датасете GSM8K точность выросла с 17,9% до 58,1% с использованием CoT.

4. Самосогласованность (Self-Consistency):

Определение: этот метод подразумевает генерацию нескольких путей рассуждений для одной задачи и выбор наиболее согласованного окончательного ответа.

Значимость: повышает надежность вывода модели, уменьшая влияние ошибок в любом одном пути рассуждений.

Сильные стороны: особенно эффективен для крупных моделей, где улучшения могут достигать 23% точности, как показано в "Self-Consistency Improves Chain of Thought Reasoning in Language Models".

Слабые стороны: требует больше вычислительных ресурсов из-за генерации нескольких вариантов.

Реализация: обычно генерируется несколько выборок из модели, и выбирается ответ, который встречается чаще всего.

Примеры применения: на датасете SVAMP для PaLM-540B точность с CoT выросла с 57,2% до 68,2% с самосогласованностью.

5. Другие техники:

Логическая цепочка рассуждений (Logical Chain-of-Thought, LogiCoT): включает логические принципы для проверки каждого шага рассуждений, обеспечивая снижение логических ошибок. Например, для Vicuna-33b на GSM8K LogiCoT улучшил точность с 42,3% до 42,5%.

Дерево мыслей (Tree-of-Thoughts, ToT): управляет структурой дерева шагов рассуждений, подходя для более сложных задач планирования, но менее изучено на математических датасетах.

Автоматический инженер подсказок (Automatic Prompt Engineer, APE): динамически генерирует и выбирает оптимальные подсказки с использованием обучения с подкреплением, показывая улучшения на 19 из 24 задач в "Advances in Neural Information Processing Systems 33". Автоматическая генерация подсказок, как предложено в, может улучшить производительность моделей. В статье исследуется способность LLM самостоятельно генерировать эффективные подсказки.

Таблица 1 – Сравнение подходов

Метод	**Описание**	**Плюсы**	**Минусы**	**Пример**	**Точность**
Zero-Shot Prompting	Задача без примеров	Без примеров	Низкая точность	Перевод	10,9%
Few-Shot Prompting	Несколько примеров	Улучшает результат	Нужны примеры	Классификация	29,4%
Chain-of-Thought (CoT)	Шаги рассуждений	Высокая точность	Не для простых задач	Арифметика	До 58,1%
Self-Consistency	Несколько путей, выбор лучшего	Надежность	Больше ресурсов	Математика	До 68,2%
Logical Chain-of-Thought (LogiCoT)	Логика в шагах	Меньше ошибок	Сложно	Логика	42,5%
Tree-of-Thoughts (ToT)	Дерево рассуждений	Для сложных задач	Сложно	Планирование	-
Automatic Prompt Engineer (APE)	Авто-подсказки	Автоматизация	Ресурсы	Разное	-

Сравнение подходов показывает, что CoT и самосогласованность наиболее эффективны для задач рассуждения, тогда как нулевое обучение подходит для простых задач с общими знаниями. Примеры успешного применения включают улучшение точности на GSM8K с использованием CoT и самосогласованности, что демонстрирует их влияние на развитие нейросетевых технологий.

Для проведения исследования был применён систематический обзор литературы, включающий сбор и анализ данных из последних научных статей по инженерии подсказок [6;

7; 9; 10]. Выбранные работы содержат сведения о производительности различных техник (нулевое обучение, малое обучение, цепочка рассуждений и самосогласованность) на стандартных математических датасетах GSM8K, SVAMP и AQuA [3; 4]. Процесс включал следующие шаги:

1. Выбор датасетов:

Были выбраны стандартные датасеты для оценки способностей рассуждения LLM: GSM8K, SVAMP и AQuA. Эти датасеты широко используются и обеспечивают основу для сравнения.

2. Идентификация релевантных статей**:**

Были отобраны статьи, сообщающие о производительности различных методов инженерии подсказок на выбранных датасетах. Ключевые работы включали "Chain of Thought Prompting Elicits Reasoning in Large Language Models" (Wei et al., 2022), вводящую метод CoT, и "Self-Consistency Improves Chain of Thought Reasoning in Language Models" (Wang et al., 2022), оценивающую самосогласованность, а также другие исследования этих подходов. В статье Prompt Programming for Large Language Models: Beyond the Few-Shot Paradigm обсуждаются продвинутые методы программирования подсказок.

3. Извлечение данных:

Из каждой релевантной статьи извлекались метрики производительности, такие как точность (accuracy), для оценки различных техник и моделей. Использовались модели GPT-3 (175B), PaLM-540B, GPT-4 и Llama-2 (70B). Убедились, что данные сопоставимы, указав модель и технику (например, нулевое обучение или цепочка рассуждений). Например, точность для GPT-3 составила 10,9%, для PaLM-540B — 74,4%.

4. Сбор и анализ:

Собрали извлеченные данные в таблицы (Таблица 2 и Таблица 3) для упрощения сравнения различных техник и моделей. Анализ выявил, что метод цепочки рассуждений (CoT) стабильно повышает производительность моделей как в сценариях нулевого, так и малого обучения, особенно заметно на сложных задачах математического рассуждения. Дополнение CoT техникой самосогласованности дополнительно усиливает результаты, наиболее выраженно проявляясь у крупных моделей, таких как PaLM-540B. Также отмечено, что эффективность инженерии подсказок значительно возрастает с увеличением размера модели.

Этот подход позволил предоставить четкое и всестороннее сравнение методов инженерии подсказок, помогая читателям понять их относительные сильные и слабые стороны и подходящие случаи применения.

Результаты и их обсуждение. Через систематический обзор мы собрали данные о производительности различных методов инженерии подсказок на трех ключевых датасетах: GSM8K, SVAMP и AQuA. Ниже представлены таблицы, суммирующие производительность для разных моделей и техник.

Из этих таблиц можно сделать несколько наблюдений:

- Производительность на нулевой базе обычно низкая по всем датасетам, что указывает на трудности LLM без конкретного руководства.
- Нулевая CoT значительно улучшает производительность по сравнению с нулевой базой, показывая, что побуждение к пошаговым рассуждениям помогает даже без примеров.
- Производительность на малой базе сопоставима с нулевой CoT, что говорит о том, что предоставление нескольких примеров может быть столь же эффективным, как подсказки для рассуждений. Чувствительность к порядку подсказок, как описано в, может влиять на результаты.
- Малая CoT еще больше повышает производительность, показывая, что сочетание примеров с подсказками для рассуждений особенно эффективно. Использование cloze-вопросов для классификации текста описано в. В статье представлены методы для улучшения few-shot обучения моделей.
- Самосогласованность обеспечивает дополнительные улучшения, особенно для крупных моделей, используя несколько путей рассуждений для получения более надежного ответа. Prefix-tuning, как показано в, позволяет оптимизировать подсказки для генерации текста.

Таблица 2 – Производительность на датасете GSM8K

Модель	Техника	Производительность (%)
GPT-3 (175B)	Нулевая база	10,9
	Нулевая CoT	28,6
	Малая база	29,4
	Малая CoT	47,9
	Малая CoT + самосогласованность	56,5
	Auto-CoT	48,6
PaLM-540B	Малая база	25,1
	Малая CoT	58,1
	Малая CoT + самосогласованность	74,4

Таблица 3 – Производительность на датасете SVAMP

Модель	Техника	Производительность (%)
GPT-3 (davinci)	Нулевая база	10,0
	Нулевая CoT	29,0
	Малая база	29,0
	Малая CoT	44,5
	Малая CoT + самосогласованность	55,5
PaLM-540B	Малая CoT	57,2
	Малая CoT + самосогласованность	68,2

Таблица 4 – Производительность на датасете AQuA

Модель	Техника	Производительность (%)
GPT-3 (davinci)	Нулевая база	25,0
	Нулевая CoT	35,0
	Малая база	35,0
	Малая CoT	38,5
	Малая CoT + самосогласованность	47,7
PaLM-540B	Малая CoT	56,2
	Малая CoT + самосогласованность	68,4

Эти результаты подчеркивают важность как предоставления примеров, так и поощрения детализированных рассуждений в инженерии подсказок для улучшения производительности LLM в сценариях нулевого и малого обучения.

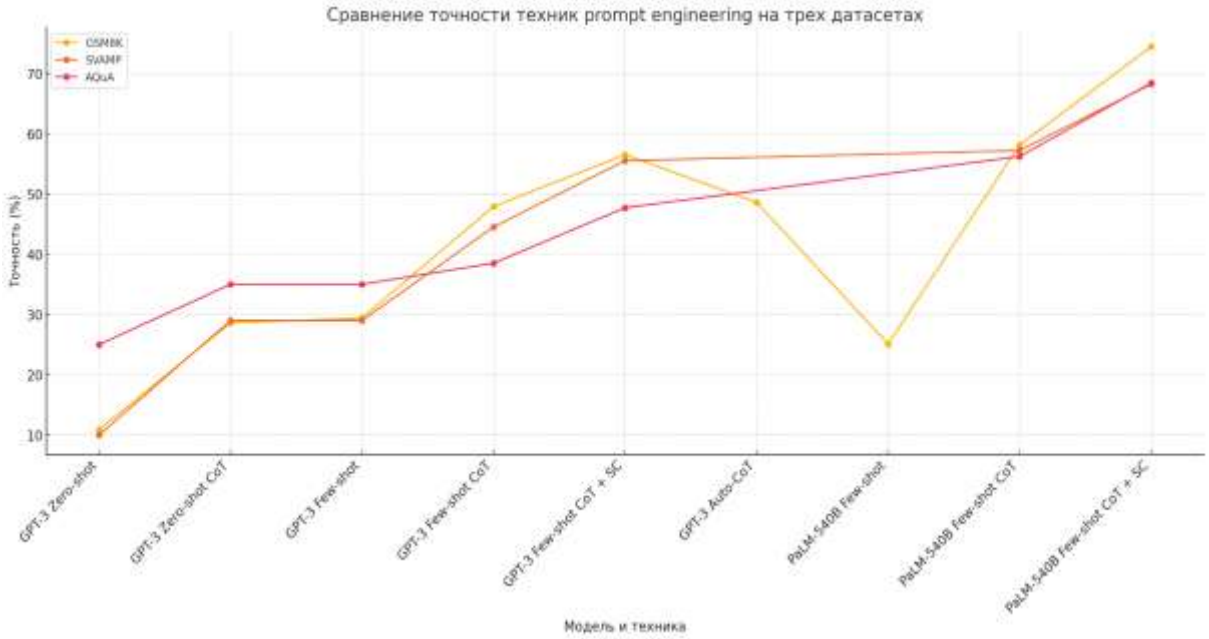

Рисунок 1 – Сравнение точности техник prompt engineering на трёх датасетах

Собранные результаты подтверждают, что цепочка рассуждений (CoT) стабильно повышает точность LLM на задачах, требующих многошагового анализа [3]. На датасете GSM8K использование CoT позволило увеличить точность GPT-3 (175B) с 29,4% (малое обучение) до 47,9%, а при добавлении самосогласованности — до 56,5% [4]. Аналогичные тенденции наблюдались для PaLM-540B, где точность выросла с 25,1% до 58,1% при использовании CoT и до 74,4% — при включении самосогласованности [4; 5].

Методы нулевого обучения показали неплохие результаты на более простых тестах, подтверждая выводы о том, что «большие языковые модели… являются zero-shot решателями» [5]. Однако в большинстве случаев сочетание малого обучения с CoT даёт более высокую точность. Кроме того, последние исследования демонстрируют, что автоматический подбор и упорядочивание подсказок [8; 9; 10; 11] может существенно влиять на итоговые результаты.

Важную роль играет также метод самосогласованности, который обеспечивает дополнительный прирост производительности, особенно заметный при использовании крупных моделей, таких как PaLM-540B. Благодаря генерации и анализу нескольких альтернативных путей рассуждений данный подход снижает вероятность ошибок и дополняет метод CoT, увеличивая общую надежность выводов.

Кроме того, выявлена прямая взаимосвязь между размером модели и её производительностью. Мета-обучение на коллекциях подсказок, предложенное в, улучшает адаптацию моделей. Более крупные модели стабильно превосходят меньшие, и при этом преимущества продвинутых техник инженерии подсказок проявляются наиболее отчётливо именно в случае масштабных моделей. Таким образом, ключевым фактором успеха подобных техник является способность модели эффективно справляться с комплексными рассуждениями.

При сравнении сценариев нулевого и малого обучения оказалось, что метод нулевого CoT может демонстрировать производительность, сопоставимую с обычным малым обучением, что говорит о возможности некоторых задач быть решёнными посредством качественных подсказок даже без примеров. Однако сочетание малых примеров и CoT максимально эффективно объединяет преимущества обоих подходов и обеспечивает превосходные результаты.

Тем не менее, несмотря на достигнутые успехи, существует пространство для дальнейших улучшений, особенно в области нулевого обучения, где показатели производительности пока уступают малому обучению. Поэтому перспективными направлениями исследований являются разработка новых подходов, способных сократить существующий разрыв, а также изучение универсальности и переносимости данных техник на различные типы задач и предметные области.

В контексте образовательных задач особенно интересен подход, обсуждаемый в [16], где сравнительные эксперименты по математическому решению задач с помощью различных техник подсказок показали улучшение качества ответов. Появляются и новые методы, ориентированные на работу с мультимодальными данными [17; 18; 19; 20], что расширяет область применения инженерии подсказок.

Таким образом, CoT и самосогласованность наиболее эффективно повышают качество вывода в сложных сценариях. Эффект ярче выражен у более «крупных» моделей (GPT-4, PaLM-540B и др.), способных генерировать подробные цепочки рассуждений и использовать несколько параллельных путей для выбора наиболее корректного ответа.

Настоящая работа представляет обзор современных подходов к инженерии подсказок (prompt engineering) и их сравнительный анализ на примере задач математического рассуждения. Основываясь на обширном обзоре литературы и анализе метрик точности, можно сформулировать следующие выводы:

1. Цепочка рассуждений (CoT) существенно повышает способность моделей решать многошаговые задачи, что подтверждается значительным ростом точности на датасетах GSM8K, SVAMP и AQuA.
2. Самосогласованность (self-consistency) даёт дополнительный прирост, особенно для крупных моделей, снижая риск ошибок за счёт нескольких параллельных путей рассуждений.
3. Нулевое обучение (zero-shot) хорошо подходит для более простых задач, но в целом уступает комбинации малых примеров и CoT.
4. Автоматизация разработки подсказок, включая авторегрессионные и оптимизационные методы, — перспективное направление для дальнейших исследований.

Таким образом, грамотно спроектированные подсказки позволяют существенно улучшить эффективность больших языковых моделей. В дальнейшем ожидается расширение этих методов на мультимодальные применения и их интеграция в практические системы образования, научных исследований и промышленной автоматизации.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Brown, T. B., Mann, B., Ryder, N., Subbiah, M., Kaplan, J., Dhariwal, P., ... & Amodei, D. (2020). Advances in Neural Information Processing Systems 33. arXiv preprint arXiv:2005.14165.
2. Lester, B., Al-Rfou, R., & Constant, N. (2021). The Power of Scale for Parameter-Efficient Prompt Tuning. arXiv preprint arXiv:2104.08691.
3. Wei, J., Wang, X., Schuurmans, D., Bosma, M., Chi, E., Le, Q., & Zhou, D. (2022). Chain of Thought Prompting Elicits Reasoning in Large Language Models. arXiv preprint arXiv:2201.11903.
4. Wang, X., Wei, J., Schuurmans, D., Le, Q., Chi, E., & Zhou, D. (2022). Self-Consistency Improves Chain of Thought Reasoning in Language Models. arXiv preprint arXiv:2203.11171.
5. Kojima, T., Gu, S. S., Reid, M., Matsuo, Y., & Iwasawa, Y. (2022). Large Language Models are Zero-Shot Reasoners. arXiv preprint arXiv:2205.11916.
6. Liu, P., Yuan, W., Fu, J., Jiang, Z., Hayashi, H., & Neubig, G. (2021). Pre-train, Prompt, and Predict: A Systematic Survey of Prompting Methods in Natural Language Processing. arXiv preprint arXiv:2107.13586.
7. Sanh, V., Webson, A., Raffel, C., Bach, S. H., Sutawika, L., Alyafeai, Z., ... & Rush, A. M. (2022). Multitask Prompted Training Enables Zero-Shot Task Generalization. arXiv preprint arXiv:2110.08207.
8. Zhou, Y., Muresanu, A. I., Han, Z., Paster, K., Pitis, S., Chan, H., & Ba, J. (2022). Large Language Models are Human-Level Prompt Engineers. arXiv preprint arXiv:2211.01910.
9. Shin, T., Razeghi, Y., Logan IV, R. L., Wallace, E., & Singh, S. (2020). AutoPrompt: Eliciting Knowledge from Language Models with Automatically Generated Prompts. arXiv preprint arXiv:2010.15980.
10. Reynolds, L., & McDonell, K. (2021). Prompt Programming for Large Language Models: Beyond the Few-Shot Paradigm. arXiv preprint arXiv:2102.07350.

11.Lu, Y., Bartolo, M., Moore, A., Riedel, S., & Stenetorp, P. (2022). Fantastically Ordered Prompts and Where to Find Them: Overcoming Few-Shot Prompt Order Sensitivity. arXiv preprint arXiv:2104.08786.

12.Zhong, R., Lee, K., Zhang, Z., & Klein, D. (2021). Adapting Language Models for Zero-Shot Learning by Meta-Tuning on Dataset and Prompt Collections. arXiv preprint arXiv:2104.04670.

13.Schick, T., & Schütze, H. (2021). Exploiting Cloze Questions for Few Shot Text Classification and Natural Language Inference. arXiv preprint arXiv:2001.07676.

14.Gao, T., Fisch, A., & Chen, D. (2021). Making Pre-trained Language Models Better Few-shot Learners. arXiv preprint arXiv:2012.15723.

15.Li, X. L., & Liang, P. (2021). Prefix-Tuning: Optimizing Continuous Prompts for Generation. arXiv preprint arXiv:2101.00190.

16.Schorcht, S., Buchholtz, N., & Baumanns, L. (2024). Prompt the problem – investigating the mathematics educational quality of AI-supported problem solving by comparing prompt techniques. Frontiers in Education, 9, 1386075.

17.Zou, X., et al. (2023). Segment Everything Everywhere All at Once. In Advances in Neural Information Processing Systems 36.

18.Wang, W., et al. (2023). VisionLLM: Large Language Model is also an Open-Ended Decoder for Vision-Centric Tasks. In Advances in Neural Information Processing Systems 36.

19.Yang, L., et al. (2023). Fine-Grained Visual Prompting. In Advances in Neural Information Processing Systems 36.

20.Hsu, J., et al. (2023). What's Left? Concept Grounding with Logic-Enhanced Foundation Models. In Advances in Neural Information Processing Systems 36.

ТҮЙІН

Промпт инжинирингі (prompt engineering) — үлкен тілдік модельдермен (LLM) жұмыс істеудің ажырамас бөлігіне айналды, әсіресе нөлдік (zero-shot) және аз үлгідегі (few-shot) оқыту сценарийлерінде, мұнда модельдер тапсырмаларды мысалдарсыз немесе өте аз мысалмен орындауы керек. Бұл мақалада әртүрлі промпт инжиниринг әдістеріне жүйелі шолу мен салыстырмалы талдау ұсынылады, олардың математикалық ойлау міндеттеріндегі LLM дәлдігін арттырудағы тиімділігіне назар аударылады. Талдау үшін стандартты деректер жиынтықтары таңдалды: GSM8K, SVAMP және AQuA. Қарастырылған әдістерге нөлдік оқыту, аз үлгідегі оқыту, ойлау тізбегі (CoT), өзіндік келісімділік (self-consistency) және басқа да тәсілдер кірді. Негізгі нәтижелер CoT әдісі дәлдікті айтарлықтай арттыратынын көрсетеді, әсіресе өзіндік келісімділікпен үйлескенде — бұл, әсіресе, PaLM-540B сияқты ірі модельдер үшін маңызды, мұнда GSM8K деректерінде дәлдік 25,1%-дан 74,4%-ға дейін өсті. Бұл зерттеу зерттеушілер мен практиктерге нақты тапсырмаларға сәйкес келетін әдістерді таңдауға құнды нұсқаулар ұсынады.

RESUME

Prompt engineering has become an integral part of working with large language models (LLM), especially in zero-shot and few-shot learning scenarios where models must perform tasks with no or minimal examples. This paper presents a systematic review and comparative analysis of different prompt engineering techniques, focusing on their effectiveness in improving the accuracy of LLM on mathematical reasoning tasks. Standard datasets were chosen for the analysis: GSM8K, SVAMP, and AQuA. The methods included zero-shot learning, few-shot learning, chained reasoning (CoT), self-consistency, and others. Key results show that CoT significantly improves the accuracy, especially when combined with self-consistency, especially for large models such as PaLM-540B, where the accuracy on GSM8K increased from 25.1% to 74.4% using self-consistency. The study provides valuable guidance for researchers and practitioners in selecting appropriate methods for specific tasks.

ӘОЖ 622.276

Қайырхан А.Б., студент
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университет, Орал қ.
Сарбалина Б.Д., жетекшісі
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университет, Орал қ.

ГАЗ ҚҰБЫРЛАРЫ МЕН МҰНАЙ ТАСЫМАЛДАУ ЖҮЙЕЛЕРІНІҢ ТИІМДІЛІГІ МЕН ОЛАРҒА АРНАЛҒАН ЖАБДЫҚТАРДЫ ДАМЫТУ

ТҮЙІН

Бүгінде газ құбырлары мен мұнай тасымалдау жүйелері әлемдік энергетикалық инфрақұрылымның маңызды бөлігі болып табылады. Бұл жүйелердің тиімділігі экономиканың тұрақты дамуына, өнеркәсіптің үздіксіз жұмыс істеуіне және халықтың энергия ресурстарына қолжетімділігіне тікелей әсер етеді. Сонымен қатар, тасымалдау процестерінің қауіпсіздігі мен экологиялық таза болуы да өзекті мәселелердің бірі.

Заманауи технологиялардың дамуы құбырлар мен жабдықтардың сапасын жақсартуға, тасымалдау шығындарын азайтуға және өндіріс тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді. Автоматтандырылған басқару жүйелері, интеллектуалды бақылау құралдары және жаңа материалдар саланы одан әрі жетілдіруге ықпал етуде.

Осы зерттеу жұмысының мақсаты – газ және мұнай тасымалдау жүйелерінің тиімділігін арттыру жолдарын қарастыру, жабдықтардың даму үрдістерін талдау және саладағы инновациялық шешімдерді зерделеу. Бұл тақырыптың маңыздылығы энергетикалық қауіпсіздікті қамтамасыз етумен және экологиялық тұрақтылықты сақтаумен тікелей байланысты.

Түйінді сөздер: *технология,экологиялық тұрақтылық,құбыр, басқару жүйе, коррозия*

Газ құбырлары мен мұнай тасымалдау жүйелерінің маңызы. Энергетикалық ресурстарды тасымалдау – заманауи экономиканың маңызды салаларының бірі. Газ және мұнай құбырлары – энергия тасымалдаудың ең тиімді, экологиялық қауіпсіз және сенімді әдістерінің бірі болып табылады. Бұл жүйелер елдер арасындағы энергетикалық байланысты нығайтып, өнеркәсіптік және тұрмыстық қажеттіліктерді қамтамасыз етеді.

1. Энергетикалық инфрақұрылымдағы рөлі. Газ және мұнай тасымалдау жүйелері – әлемдік энергетикалық нарықтың негізгі элементтері. Олар:

- Өнеркәсіптік және коммуналдық секторларға энергия жеткізуді қамтамасыз етеді;
- Электр станцияларын отынмен жабдықтайды;
- Экономиканың тұрақтылығын арттырады;
- Энергияға сұранысы жоғары аймақтар мен елдерге үздіксіз жеткізілім жасайды.

2. Экономикаға әсері. Мұнай және газ тасымалдау жүйелерінің дамуы мемлекеттің экономикалық өсіміне оң әсер етеді:

- Жаңа жұмыс орындарын ашады;
- Мемлекеттік бюджеттің кірісін арттырады;
- Инвестициялық тартымдылықты күшейтеді;
- Ішкі және сыртқы нарықтардағы бәсекеге қабілеттілікті жоғарылатады.

3. Қоршаған орта мен қауіпсіздік мәселелері. Құбыр арқылы тасымалдау экологиялық тұрғыдан ең қауіпсіз әдістердің бірі болғанымен, бірқатар экологиялық және қауіпсіздік мәселелері де бар:

- Мұнай және газдың төгілу қаупі;
- Құбырлардың коррозияға ұшырауы;
- Жер сілкінісі мен табиғи апаттар кезіндегі зақымданулар;
- Атмосфераға парниктік газдардың бөлінуі.

Осы себепті жаңа технологияларды қолдану арқылы қауіпсіздік шараларын күшейту – маңызды міндеттердің бірі.

Газ және мұнай тасымалдау жүйелерінің тиімділігін анықтайтын факторлар. Құбыр жүйелерінің тиімділігі тасымалдау жылдамдығы, энергия шығыны, қауіпсіздік деңгейі және техникалық қызмет көрсету шығындарымен өлшенеді. Бұл көрсеткіштерді жақсарту үшін әртүрлі факторларға көңіл бөлінуі керек.

1. Құбыр материалдарының сапасы. Тасымалдау жүйесінің беріктігі құбырлардың сапасына тікелей байланысты:

- Заманауи болат және полимерлі материалдарды қолдану;
- Коррозияға төзімді жабындар пайдалану;

- Температуралық өзгерістерге бейімделген материалдарды енгізу.

2. Техникалық қызмет көрсету және жөндеу жүйелері. Құбырлардың ұзақ мерзімді жұмыс істеуі үшін техникалық қызмет көрсету жүйесі маңызды:

- Құбырларды мерзімді тексеру және диагностика жүргізу;
- Автоматтандырылған ақау анықтау жүйелерін пайдалану;
- Жөндеу және қалпына келтіру жұмыстарын уақтылы жүргізу.

3. Тасымалдау шығындарын азайту жолдары. Шығындарды төмендету – құбыр желілерінің тиімділігін арттырудың негізгі жолдарының бірі:

- Энергия үнемдейтін компрессорлар мен сорғыларды қолдану;
- Қысым мен ағын жылдамдығын оңтайландыру;
- Логистиканы тиімді ұйымдастыру және тасымалдауды жоспарлау.

4. Автоматтандыру және цифрлық технологиялардың рөлі. Құбыр тасымалдау жүйелеріне заманауи цифрлық технологияларды енгізу бірқатар артықшылықтар береді:

- Процестерді нақты уақыт режимінде бақылау;
- Ақауларды алдын ала анықтап, болдырмау;
- Операциялық шығындарды азайту;
- Ақылды датчиктер арқылы қысым мен температураны реттеу.

Жоғарыда аталған факторларды оңтайландыру арқылы газ және мұнай тасымалдау жүйелерінің тиімділігі мен сенімділігін арттыруға болады.

Қазіргі заманғы жабдықтарды дамыту және енгізу. Газ және мұнай тасымалдау жүйелерінің тиімділігі тек құбырлардың сапасына ғана емес, сонымен қатар қолданылатын жабдықтардың жаңашылдығына да тікелей байланысты. Қазіргі заманғы технологиялар бұл жүйелердің сенімділігін арттырып, апаттық жағдайлардың алдын алуға және тасымалдау үдерістерін оңтайландыруға мүмкіндік береді.

1. Жаңа технологиялық жабдықтар

Бүгінде құбыр жүйелеріне енгізіліп жатқан жаңа технологиялық шешімдер мыналар:

- Қысымды бақылау жүйелері – құбырішілік қысымды реттеу арқылы тасымалдау процесін тұрақтандырады және апаттардың алдын алады.
- Қазіргі заманғы сорғы және компрессор станциялары – тасымалдау жылдамдығын арттырып, энергия шығынын азайтуға көмектеседі.
- Құбырішілік инспекциялық роботтар – құбырдың ішкі қабырғасын сканерлеп, ақауларды ерте анықтайды.

2. Энергия үнемдейтін және экологиялық таза шешімдер

Мұнай және газ тасымалдау саласында экологиялық талаптарды сақтау – басты міндеттердің бірі. Сол себепті көптеген компаниялар келесі шешімдерді енгізуде:

- Энергия үнемдейтін жабдықтар – мысалы, айнымалы жиілікті қозғалтқыштар, олар электр энергиясын тиімді пайдаланады.
- Көміртегі ізін азайту технологиялары – газдарды қайта өңдеу жүйелері парниктік газдардың бөлінуін азайтады.
- Қайта қалпына келетін энергия көздерін пайдалану – компрессор станцияларын күн немесе жел энергиясымен қамтамасыз ету мүмкіндіктері қарастырылуда.

3. Интеллектуалды бақылау жүйелері

Құбыр инфрақұрылымының қауіпсіздігін арттыру үшін ақылды басқару жүйелері енгізілуде:

- SCADA (Supervisory Control and Data Acquisition) жүйелері – құбыр желісінің әр нүктесіндегі көрсеткіштерді нақты уақыт режимінде бақылауға мүмкіндік береді.
- Датчиктер мен сенсорлар – қысым, температура, ағын жылдамдығын үнемі бақылап, операторларға деректерді жіберіп отырады.
- Жасанды интеллект негізіндегі ақау анықтау жүйелері – ақауларды алдын ала болжау арқылы жөндеу жұмыстарын уақытында жүргізуге көмектеседі.

4. Авариялардың алдын алу әдістері

Қауіпсіздік жүйелерін жетілдіру – тасымалдау инфрақұрылымының үздіксіз жұмыс істеуін қамтамасыз ететін негізгі факторлардың бірі. Бұл бағыттағы шаралар мыналарды қамтиды:

- Құбырларды коррозиядан қорғау – антикоррозиялық жабындарды қолдану және катодтық қорғау жүйелерін орнату.

- Жоғары қысымды қорғау технологиялары – автоматтандырылған қысым реттегіштерін пайдалану.

- Апаттық жағдайлар үшін резервтік жүйелер – қосалқы сорғы станциялары мен апаттық тоқтату механизмдері.

Газ және мұнай тасымалдау саласындағы инновациялар. Қазіргі заманғы ғылыми-техникалық жетістіктер мұнай және газ тасымалдау жүйелерін жаңа деңгейге көтеріп келеді. Инновациялық шешімдер қауіпсіздік пен тиімділікті арттыруға, сондай-ақ экологиялық әсерді азайтуға бағытталған.

1. Роботталған инспекциялық жүйелер

Құбырлардың ішкі және сыртқы жағдайын тексеру үшін роботталған құрылғылар кеңінен қолданылады:

- Құбырішілік инспекциялық роботтар – құбырдың ішкі қабатын сканерлеп, жарықтар мен коррозия ошақтарын анықтайды.

- Суда жүзетін роботтар – теңіз түбіндегі құбырларды бақылау үшін қолданылады.

2. Дрондар мен қашықтан бақылау құралдары

Газ және мұнай құбырлары көбіне мыңдаған шақырымға созылып жатқандықтан, олардың жағдайын қашықтан бақылау тиімді шешімдердің бірі болып табылады:

- Дрондар – ұшқышсыз басқарылатын ұшу құрылғылары құбыр желісін бақылап, ағып кетулер мен зақымдануларды анықтайды.

- Спутниктік бақылау – ірі магистралдық құбыр желілерінің картасын жасау және апаттық жағдайларды анықтау үшін қолданылады.

3. Жаңа материалдар мен коррозияға төзімді жабындар

Құбырлардың қызмет ету мерзімін ұзарту мақсатында жаңа материалдар мен қорғаныс технологиялары енгізілуде:

- Полимерлі және композиттік материалдар – коррозияға төзімді, жеңіл әрі берік.

- Құбырішілік арнайы жабындар – құбырдың ішкі бетіндегі үйкелісті азайтып, тасымалдау тиімділігін арттырады.

Қорытынды. Газ құбырлары мен мұнай тасымалдау жүйелерінің тиімділігі – энергетикалық тұрақтылық пен экономикалық даму үшін аса маңызды фактор. Бүгінгі таңда бұл жүйелердің сенімділігін арттыру, тасымалдау шығындарын азайту және қауіпсіздік деңгейін көтеру үшін көптеген технологиялық жаңалықтар енгізілуде.

Тасымалдау инфрақұрылымын жетілдірудің негізгі бағыттары:

- Құбыр материалдарының сапасын жақсарту және коррозияға төзімді шешімдерді қолдану.

- Автоматтандыру мен цифрлық технологияларды кеңінен енгізу.

- Энергия үнемдейтін және экологиялық таза жабдықтарды пайдалану.

- Апаттардың алдын алу үшін интеллектуалды қауіпсіздік жүйелерін дамыту.

Болашақта газ және мұнай тасымалдау саласы жасанды интеллект, робототехника және жасыл энергетикамен тығыз байланысты болмақ. Осы саланы дамыту тұрақты энергетикалық жүйені қалыптастыруға және экологиялық қауіпсіздікті сақтауға мүмкіндік береді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Касымов С.К., Тасмагамбетов А.Ж. Газ және мұнай құбырларын тасымалдау : оқулық / С.К. Касымов, А.Ж. Тасмагамбетов. – Алматы : ҚазҰТЗУ, 2019. – 215 б.

2. Дүйсенов А.М. Мұнай және газ тасымалдау жүйелерінің технологиясы / А.М. Дүйсенов. – Астана : Экономика баспасы, 2021. – 198 б.

3. American Petroleum Institute. Pipeline Transportation Systems for Liquids and Gases / API. – Washington D.C., 2020. – 145 p.

4. МЕМСТ 5542–87. Табиғи жанғыш газ. Жалпы техникалық талаптар. – Мәскеу : Стандартинформ, 1987. – 12 б.

5. Қазақстан Республикасы Энергетика министрлігі. Мұнай және газ тасымалдау инфрақұрылымын дамыту жөніндегі 2030 жылға дейінгі стратегиясы. – Нұр-Сұлтан, 2022. – 65 б.

6. Schlumberger. Oilfield Glossary : Pipeline Integrity and Maintenance. – Houston, 2021. – Қолжетімді: https://www.glossary.oilfield.slb.com (күні қаралған: 30.04.2025).

7. BP. Statistical Review of World Energy : Oil and Gas Transportation Trends. – London, 2022. – 55 p.

АННОТАЦИЯ

На сегодняшний день газопроводы и системы транспортировки нефти являются важной частью мировой энергетической инфраструктуры. Эффективность этих систем напрямую влияет на стабильное развитие экономики, бесперебойную работу промышленности и доступ населения к энергетическим ресурсам. Кроме того, безопасность транспортировки и экологическая чистота процессов остаются одними из актуальных вопросов.

Развитие современных технологий позволяет улучшать качество трубопроводов и оборудования, снижать затраты на транспортировку и повышать производственную эффективность. Автоматизированные системы управления, интеллектуальные средства мониторинга и новые материалы способствуют дальнейшему развитию отрасли.

Цель данного исследования — рассмотреть пути повышения эффективности систем транспортировки газа и нефти, проанализировать тенденции развития оборудования и изучить инновационные решения в данной сфере. Актуальность темы напрямую связана с обеспечением энергетической безопасности и сохранением экологической устойчивости.

RESUME

Today, gas pipelines and oil transportation systems represent a crucial component of the global energy infrastructure. The efficiency of these systems has a direct impact on the stable development of the economy, the uninterrupted functioning of industries, and the accessibility of energy resources for the population. Furthermore, the safety and environmental sustainability of transportation processes remain highly relevant concerns.

The advancement of modern technologies enables improvements in the quality of pipelines and equipment, reduces transportation costs, and increases operational efficiency. Automated control systems, intelligent monitoring tools, and innovative materials contribute significantly to the further development of the sector.

The objective of this research is to explore methods for enhancing the efficiency of gas and oil transportation systems, analyze current trends in equipment development, and examine innovative solutions within the industry. The relevance of this topic is directly related to ensuring energy security and maintaining environmental sustainability.

ӘОЖ 622.276

Даулетова Р.Ф., магистрант
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал қ.
Дусенов М.К., жетекшісі
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал қ.

ҚАЗАҚСТАННЫҢ МҰНАЙ-ГАЗ ӨНЕРКӘСІБІНДЕГІ КӘСІПТІК АУРУЛАРДЫ ТӨМЕНДЕТУДІҢ ҒЫЛЫМИ НЕГІЗДЕЛГЕН ТӘСІЛДЕРІ

ТҮЙІН

Бұл мақалада Қазақстандағы мұнай-газ өнеркәсібіндегі кәсіби аурулардың себептері мен олардың алдын алу бағытында қабылданып жатқан шаралар кешені ғылыми тұрғыда талданады. Өндірістік ортадағы зиянды физикалық, химиялық және психофизиологиялық факторлардың жұмысшылар денсаулығына әсері сипатталады. Ірі компаниялар, атап айтқанда, «Теңізшевройл», NCOC, «ҚазМұнайГаз», «Маңғыстаумұнайгаз» және Karachaganak Petroleum Operating B.V. тәжірибесі негізінде кәсіби қауіпсіздікті басқарудың тиімді стратегиялары ұсынылады. Сондай-ақ еңбек жағдайларын жақсарту және денсаулықты сақтау саласындағы

инновациялық тәсілдер талданады. Жұмыста заманауи технологияларды енгізудің және нормативтік-құқықтық базаны жетілдірудің маңыздылығы атап өтіледі.

Түйінді сөздер: *мұнай-газ, кәсіби аурулар, еңбек қауіпсіздігі, өндірістік факторлар, профилактика.*

Қазіргі мұнай-газ өндірісінің даму бағыттары технологиялық процестің түрлі кезеңдерін механикаландыру және автоматтандырумен сипатталады. Бұл жағдай өндірістік зиянды факторлармен ұштаса отырып, адам ағзасының әртүрлі жүйелеріне, әсіресе орталық жүйке және жүрек-қан тамырлары жүйелеріне жүктемені күшейтеді. Еңбек процесі барысында жұмысшыға өндірістік ортаның алуан түрлі факторлары әсер етеді. Бұл факторлар жиынтығы еңбек жағдайларының деңгейін айқындайды.Өндірістік факторлар мазмұнына қарай келесі топтарға бөлінеді: техникалық, эргономикалық, санитарлық-гигиеналық, ұйымдастырушылық, психофизиологиялық, әлеуметтік-тұрмыстық, табиғи-климаттық және экономикалық. Жұмыс жағдайлары өндірістік факторлардың түрлі комбинациясына байланысты қалыптасады және бұл өз кезегінде еңбек өнімділігіне, жұмыс нәтижесіне және қызметкердің денсаулығына тікелей ықпал етеді[1].

ГОСТ 12.0.002-2003 мемлекеттік стандартына сәйкес, қауіпті өндірістік фактор деп белгілі бір жағдайларда жұмысшыға әсер ете отырып, жарақатқа немесе денсаулықтың күрт нашарлауына әкелетін фактор саналады [2].

Ал зиянды өндірістік фактор – белгілі бір жағдайларда қызметкерге әсер етіп, оның ауруына немесе жұмыс қабілетінің төмендеуіне себеп болатын фактор ретінде қарастырылады.

Өндірістік факторлар келесі топтарға жіктеледі:

Физикалық факторлар – қозғалмалы механизмдер, өткір жиектер, жұмыс орнының биіктігі, биіктіктен түсетін немесе ұшатын заттар, зиянды аэрозольдер мен газдардың жоғары деңгейі, иондаушы және басқа сәулеленулер, электр тізбегіндегі кернеу, магниттік және электромагниттік өріс кернеулігі, статикалық электр, шу, діріл, температураның шектен тыс өзгеруі, ауа ылғалдылығы, ауа ионизациясы, атмосфералық қысым, табиғи жарықтың жеткіліксіздігі, жарық ағымының пульсациясы, жарық контрастының жоғары болуы және жарқырау.

Биологиялық факторлар – патогенді микроорганизмдер (бактериялар, вирустар, риккетсиялар, спирохеттер, зеңдер), сондай-ақ макроорганизмдер (өсімдіктер мен жануарлар).

Психофизиологиялық факторлар – бұлшық ет жүктемесі (статикалық және динамикалық), интеллектуалдық кернеу, еңбектің монотондылығы, эмоциялық күйзелістер және жүйке жүйесінің жүктемелері.

Химиялық факторлар – улы заттар мен химиялық қосылыстардың әртүрлі агрегаттық күйдегі түрлері: дихлорэтан, ацетон, бензол, ксилол, толуол сияқты еріткіштер; метан, көмірқышқыл газы, ацетилен және басқа газдар; лактар, бояулар, эмальдар; дәрі-дәрмектер, тұрмыстық химиялық заттар және басқа да көптеген химиялық агенттер.

Зерттеу нәтижелеріне сәйкес, мұнай-химия кәсіпорындарындағы негізгі қолайсыз өндірістік факторларға жоғары шу деңгейі, жүйке-психикалық кернеу және жұмыс аймағының ауасында рұқсат етілген шектен асып түсетін зиянды химиялық заттардың болуы жатады. Кәсіби ортада өндірістік шу – еңбек қауіпсіздігіне қауіп төндіретін басты факторлардың бірі. Ал кәсіби есту қабілетінің төмендеуі – өндірістік патологиялардың кең таралған және әлеуметтік маңызы бар түрі.

Мұнай-газ өндірісіндегі құрылғылардың көпшілігі жоғары деңгейдегі өндірістік шу мен діріл тудырады (мысалы, бұрғылау қондырғылары, дизельді және электрлік қозғалтқыштар, насос пен компрессорлар). Сонымен қатар, жұмысшылар көбінесе еңбек процесінің қарқындылығы мен ауырлығымен қатар, зиянды химиялық заттардың кешенді әсеріне ұшырайды. Бірқатар жұмыстар ашық ауада атқарылатындықтан, ауа райы мен географиялық жағдайлардың маусымдық әсері де маңызды рөл атқарады. Жоғарыда аталған барлық факторлардың бірлескен әсері нәтижесінде жұмысшылар есту, жүйке және қанайналым жүйелерінің зақымдануына ұшырауы мүмкін [3].

Мұнай өңдеу зауыттарында негізгі зиянды фактор – жұмыс ортасының химиялық заттармен ластануы. Сонымен қатар, өндірістік шу да мұнай өңдеу кәсіпорындарындағы негізгі

жағымсыз факторлардың бірі болып саналады. Ең қарқынды шудың көзі – пештердің форсункалары. Сондай-ақ, жұмысшылардың жабық ғимараттардан ашық ауадағы қондырғыларға жиі ауысуына байланысты температура ауытқуының да теріс әсері байқалады.

Химиялық өндіріс орындарында қызметкерлер химиялық заттармен қатар, физикалық факторлардың әсеріне де ұшырайды: шу, инфражұп толқындар, діріл, жарықтандыру деңгейі, микроклиматтық жағдайлар және т.б.

Кесте 1 – Мұнай-газ өнеркәсібіндегі әртүрлі функционалдық аймақтардағы физикалық факторлардың деңгейлері

Физикалық факторлар	Көрсеткіштер	Басқару пульттері	Жабдық орнатылған жабық ғимараттар	Жабдық орналасқан ашық алаңдар
Шу (дБА)		62–75	82–109	86–128
Инфрадыбыс (дБ)		75–90	98–102	95–108
Жалпы діріл (дБ)		76–88	86–96	84–105
Жылытқыш микроклимат	Жұмыс орындарының үлесі (%)	4–6	12–26	11–36
Салқындатқыш микроклимат	Жұмыс орындарының үлесі (%)	2–4	18–24	100
Жарықтандыру деңгейінің төмендігі	Жұмыс орындарының үлесі (%)	12–18	22–85	10–85

Мұнай-газ өнеркәсібінің негізгі мамандықтарында жұмыс істейтін қызметкерлер еңбек процесі барысында физикалық факторлардың (ФФ) ықпалына ұшырайды, олардың деңгейі мен сипаттамалары тұрақты және уақытша жұмыс орындарында қолданыстағы гигиеналық нормативтерге сай келмейді.

Физикалық факторлардың кешенді әсері жағдайында аппаратшылар, жөндеу слесарлары, электржабдықтарды жөндеу электромонтерлері, компрессорлық және сорғы қондырғыларының машинистері үшін еңбек жағдайлары 3-сынып 3-дәрежедегі зияндылық деңгейімен сипатталады, бұл кәсіби және өндірістік шартталған аурулардың даму қаупін тудырады [4].

Мұнай-газ салаларында жетекші зиянды фактор ретінде жұмыс аймағы ауасының, арнайы киімнің, тері жабындарының, сонымен қатар жұмыс кеңістігі – еден, қабырғалар мен құрылғылардың беттерінің улы заттармен ластануы айқындалады. Көп жағдайда жұмысшыларға бірнеше химиялық заттардың біріктірілген (комбинирленген) және үзіліспен әсер етуі тән.Сонымен қатар, жұмысшылар шу мен діріл сияқты физикалық факторларға, қолайсыз метеорологиялық жағдайларға, сондай-ақ жоғары жүйке-эмоциялық жүктемеге (әсіресе операторлар мен аппаратшыларда) ұшырайды.

Мұнай-газ өндірісінде жұмыс істейтін адамдарда химиялық заттардың әсерімен байланысты кәсіби аурулар дамуы мүмкін. Бұл ауруларға созылмалы немесе жіті уланудың классикалық клиникалық көріністері тән емес, көбіне әлсіз білінетін немесе жойылған формада байқалады. Мұндай жағдайларда жиі кездесетін аурулар – аллергиялық сипаттағы дерматологиялық және тыныс алу жүйесі аурулары, мысалы: дерматит, экзема, бронх демікпесі.

Қазақстанның мұнай-газ өнеркәсібі – елдің экономикасының тірегі болып табылатын, ішкі жалпы өнім мен экспорттың басым бөлігін қамтамасыз ететін стратегиялық маңызды сала. Алайда бұл салада жұмыс істейтін қызметкерлер үшін кәсіби қауіп-қатерлердің жоғары деңгейі тән. Мұнай мен газ өндіру кезінде пайда болатын зиянды факторлар (газдану, шудың көптігі, жоғары температура, химиялық заттармен жанасу) жұмысшылардың денсаулығына кері әсерін тигізеді.Сондықтан кәсіби аурулардың алдын алу, оларды азайту және жүйелі бақылау – еліміздегі ірі мұнай-газ компанияларының тұрақты даму стратегиясының ажырамас бөлігіне айналуда. Бұл бағытта еліміздегі жетекші кәсіпорындар – «Теңізшевройл» ЖШС,

«ҚазМұнайГаз» ҰК АҚ, NCOC (North Caspian Operating Company), «Маңғыстаумұнайгаз» АҚ, Karachaganak Petroleum Operating B.V. және басқа да ұйымдар айтарлықтай тәжірибе жинақтаған.

Қазақстан Ұлттық қоғамдық денсаулық сақтау орталығының 2022 жылғы деректеріне сәйкес, елімізде 463 кәсіби ауру жағдайы тіркелсе, соның 97-сі (21%) мұнай-газ саласына тиесілі. 2018 жылы бұл көрсеткіш 603 жағдайдың 126-сы (20,9%) болған. Бұл саладағы кәсіби аурулар үлесі тұрақты деңгейде екендігін көрсетеді [5].

Қазақстан Республикасының Еңбек кодексінің 152-бабына сәйкес, әрбір жұмыс беруші қауіпсіз еңбек жағдайын қамтамасыз етуге міндетті және жұмыс орындарында кәсіби қауіптерді бағалауды жүйелі түрде жүргізуге тиісті. Сонымен қатар, арнайы медициналық тексерулер, еңбек гигиенасы, жұмыс орнының аттестациясы мен жеке қорғану құралдарын қамтамасыз ету міндеттеледі. Мысалы, «Теңізшевройл» ЖШС – Қазақстандағы ең ірі мұнай өндіруші компания. Ол Теңіз кен орнында жұмыс істейді және кәсіби аурулардың алдын алуға арналған кешенді шараларды жүзеге асырады.

Іс-шаралар [6]:

1. «Incident and Injury Free» (IIF) – Жарақатсыз және оқиғасыз жұмыс бағдарламасы;
2. ISO 45001 стандартына негізделген қауіпсіздік басқару жүйесі;
3. Жыл сайынғы терең медициналық тексерулер;
4. Өндірістік аймақтарда газ деңгейін бақылайтын құрылғылар;
5. Вахталық қызметкерлер үшін арнайы спорттық және денсаулық сақтау бағдарламалары.

2019-2024 жылдары аралығында кәсіби аурулар саны 17%-ға төмендеген. Бел омыртқа мен тірек-қимыл жүйесінің аурулары 48 жағдайдан 27-ге дейін азайған (2023 жылғы корпоративтік есепке сәйкес).

Ал келесі, NCOC компаниясы Каспий теңізіндегі Қашаған кен орнында жұмыс істейді. Кәсіптегі бағдарламалар келесідей [7]:

1. Occupational Health Risk Assessment Program (OHRA);
2. Өндірістік аймақтарда зиянды заттарды үздіксіз мониторингілеу;
3. Модульдік медициналық пункттер;
4. Психологиялық қолдау көрсету қызметтері.

Осылайша, 2021 жылы 18 500 қызметкерге профилактикалық медициналық тексерулер жүргізілді. 2023 жылы кәсіби ауруға күмән туғызатын 6 ғана жағдай анықталған, бірде-бірі нақты расталмаған.

Келесі, «ҚазМұнайГаз» – Қазақстандағы ең ірі ұлттық мұнай-газ компаниясы. Компанияда кәсіби қауіпсіздік пен денсаулықты сақтау – корпоративтік мәдениеттің ажырамас бөлігі [8].

Іс-шаралар:

1. «Vision Zero» бағдарламасы: 3 негізгі қағида – денсаулық, қауіпсіздік, амандық;
2. Эргономика бойынша арнайы тренингтер;
3. Жаңа үлгідегі жеке қорғану құралдары, «ақылды каскалар» (денсаулық мониторингімен).

2020–2024 жылдар аралығында кәсіби аурулар саны 23%-ға төмендеді. Компанияда 35 000-нан астам адам еңбек етеді, олардың 7%-ы зиянды еңбек жағдайларына ұшырауы мүмкін.

Қазақстандағы көне әрі маңызды мұнай өндіруші компаниялардың бірі – «Маңғыстаумұнайгаз» АҚ. Кәсіпорын Маңғыстау облысында орналасқан және өңірдің экологиялық, климаттық ерекшеліктерін ескере отырып, кәсіби аурулардың алдын алу бойынша жүйелі шаралар қабылдайды. Аталған аймақтың күрделі ауа райы жағдайлары (қуаңшылық, ыстық климат, шаңды дауылдар) мен өндірістік процестердің табиғаты (терең скважиналар, ауыр техника, химиялық реагенттер) жұмысшылардың денсаулығына қосымша қауіп төндіретіні белгілі.

«Маңғыстаумұнайгаз» АҚ кәсіби аурулардың алдын алу бағытында, ең алдымен, өндірістік ортаны тұрақты бақылауға, еңбек жағдайларын жақсартуға және алдын алу медицинасына сүйенеді. Компанияның қауіпсіздік мәдениеті, ішкі стандарттарға негізделген, бұл өз кезегінде халықаралық тәжірибемен үндеседі. Медицина мен еңбек қауіпсіздігі қызметі өндірістік процестің барлық кезеңіне интеграцияланған және мамандандырылған кадрлармен

қамтамасыз етілген. Сонымен қатар, компанияның өндірістік аймақтарында автоматтандырылған ауа сапасын бақылау жүйелері орнатылған. Мұндай жүйелер көмірсутек буының, күкіртсутектің, шаң бөлшектерінің деңгейін нақты уақыт режимінде бақылайды. Бұл жүйе жұмысшылардың улы немесе қауіпті жағдайда жұмыс істеуіне жол бермейді және төтенше жағдайдың алдын алуға мүмкіндік береді.Компанияда кәсіби ауруларды ерте анықтау мақсатында жыл сайынғы кешенді медициналық тексерулер міндетті түрде өткізіледі. Бұл тексерулер тек стандартты медициналық тексерумен шектелмейді, сонымен қатар, жұмысшылардың еңбек жағдайларына байланысты бағытталған зертханалық және функционалдық талдауларды қамтиды. Ерекше назар тыныс алу жүйесі мен тірек-қимыл аппараттарының жағдайына аударылады, себебі бұл бағыттар мұнайшылар арасында жиі кездесетін аурулар санатына жатады.

Кәсіпорын қызметкерлерінің арасында кәсіби аурулар мен өндірістік жарақаттар бойынша оқыту, ақпараттық-түсіндіру жұмыстары да жүйелі түрде жүргізіледі. Әрбір вахта алдында міндетті түрде еңбек қауіпсіздігі бойынша нұсқаулықтар өткізіледі, бұл жұмысшылардың қауіпсіздік ережелерін ұстануына оң әсер етеді. «Маңғыстаумұнайгаз» сонымен қатар еңбек гигиенасын сақтау бойынша да бірқатар жаңашыл бастамаларды жүзеге асыруда. Атап айтқанда, ауыр физикалық еңбекті автоматтандыру, заманауи техниканы пайдалану, жеке қорғану құралдарын жаңарту және арнайы киімдердің сапасын арттыру бағытында жұмыс істейді. Бұл шаралар ұзақ мерзімде кәсіби аурулардың туындау мүмкіндігін төмендетуге бағытталған.

Karachaganak Petroleum Operating B.V. – Қазақстандағы ең ірі халықаралық бірлескен кәсіпорындардың бірі. Батыс Қазақстан облысында орналасқан Қарашығанақ газконденсат кен орнын игеру барысында бұл компания ең заманауи қауіпсіздік жүйелерін қолдануда. KPO-ның кәсіби аурулардың алдын алу тәжірибесі мұнай-газ саласындағы халықаралық стандарттарға сәйкес келеді және ISO 45001, ISO 14001, сондай-ақ OHSAS 18001 секілді басқару жүйелерімен толық үйлеседі. KPO-да кәсіби аурулардың алдын алу үш негізгі бағытта жүзеге асырылады: өндірістік ортаның тәуекелдерін бағалау, медициналық қызмет көрсетудің тиімділігін арттыру және қызметкерлердің қатысуын арттыру арқылы қауіпсіздік мәдениетін дамыту. Бұл тәсіл көп деңгейлі жүйеге негізделген және компанияның барлық деңгейінде – жұмысшыдан бастап топ-менеджментке дейін – бірдей талаптармен қамтамасыз етіледі. KPO кәсіби тәуекелдерді бағалауда геоақпараттық жүйелерді, дрон-мониторингті, интеллектуалды деректер талдауды пайдаланады. Әсіресе газдың таралу аймағын модельдеу, шудың деңгейін картаға түсіру, вибрациялық жүктемелерді болжау секілді әдістер нақты шешім қабылдауға мүмкіндік береді. Мұндай инновациялар кәсіби аурулардың бастапқы себептерін уақтылы анықтауға және жұмыс орындарын қайта жабдықтауға жағдай жасайды.

Қорытындылай келе, Қазақстанның мұнай-газ саласында қызмет ететін компаниялар кәсіби аурулардың алдын алу мен жұмысшылардың денсаулығын сақтау бағытында елеулі шаралар қабылдауда. Зерттелген «Маңғыстаумұнайгаз» АҚ пен Karachaganak Petroleum Operating B.V. және т.б. компанияларының тәжірибесі еңбек қауіпсіздігін қамтамасыз етуде кешенді, ғылыми және заманауи тәсілдердің маңыздылығын көрсетеді. Бұл компаниялар өз қызметінде тек нормативтік талаптармен шектелмей, халықаралық стандарттарға сәйкес инновациялық басқару жүйелерін енгізуде. Екі кәсіпорын да өндірістік ортаға жүйелі мониторинг жүргізіп, алдын алу шараларын медицинамен ұштастырып, қауіпсіздік мәдениетін қалыптастырып отыр. Осындай тәсілдердің арқасында кәсіби аурулар санының едәуір төмендеуі байқалып отыр, бұл өз кезегінде жұмыс өнімділігін арттырып, адам капиталының сапасын жақсартуға жол ашады.Осыған орай, мұнай-газ саласындағы басқа компанияларға да осындай интеграциялық, ғылыми-тәжірибелік негізделген үлгілерді қабылдау, тәуекелді басқару жүйелерін жетілдіру және цифрлық шешімдерді енгізу ұсынылады. Сонымен қатар, ұлттық деңгейде профилактикалық медицинаны қолдау, еңбек қауіпсіздігіне арналған кадрлар даярлау және бақылау тетіктерін күшейту – кәсіби аурулармен күрестегі маңызды стратегиялық бағыттар болуы тиіс.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Сейдахметова, А.Б. Еңбек физиологиясы және өндірістік санитария: оқу құралы. – Алматы: Эверо, 2021. – 232 б.

2. ҚР СТ ГОСТ 12.0.002-2003. Еңбек қауіпсіздігі стандарттарының жүйесі. Терминдер мен анықтамалар. – Нұр-Сұлтан: ҚР ИИДМ, 2004.

3. Жолдасова, А.Р., Нұртаева, Г.Ш. Мұнай-газ өндірісіндегі кәсіби аурулардың алдын алу жолдары // Қоғам және денсаулық. – 2022. – №2. – Б. 45–51.

4. Ибраева, Л.Б. Өнеркәсіптік санитария және еңбек гигиенасы. – Алматы: Қазақ университеті, 2020. – 187 б.

5. Қазақстан Республикасының Ұлттық қоғамдық денсаулық сақтау орталығы. Кәсіби аурулар статистикасы – 2022 жыл [Электронды ресурс]. – Режим қолжетімділігі: https://hls.kz

6. Tengizchevroil ЖШС. Қауіпсіздік және еңбекті қорғау бойынша жылдық есеп – 2023 жыл. – Теңіз: TCO, 2023.

7. NCOC N.V. Occupational Health and Safety Report – 2023. – Atyrau: NCOC, 2023.

8. ҚазМұнайГаз ҰК АҚ. Корпоративтік әлеуметтік жауапкершілік есебі – 2022. – Астана: ҚМГ, 2022.

АННОТАЦИЯ

В данной статье научно анализируются причины профессиональных заболеваний в нефтегазовой промышленности Казахстана и комплекс мероприятий, направленных на их профилактику. Описано влияние вредных физических, химических и психофизиологических факторов производственной среды на здоровье работников. На основе опыта крупных компаний, таких как «Тенгизшевройл», NCOC, «КазМунайГаз», «Мангистаумунайгаз» и Karachaganak Petroleum Operating B.V., рассматриваются эффективные стратегии управления профессиональной безопасностью. Также анализируются инновационные подходы к улучшению условий труда и сохранению здоровья. Подчёркивается важность внедрения современных технологий и совершенствования нормативно-правовой базы.

RESUME

This article provides a scientific analysis of the causes of occupational diseases in Kazakhstan's oil and gas industry and outlines a set of preventive measures. The impact of harmful physical, chemical, and psychophysiological factors of the production environment on workers' health is described. Based on the experience of major companies such as Tengizchevroil, NCOC, KazMunayGas, MangystauMunaiGas, and Karachaganak Petroleum Operating B.V., effective strategies for managing occupational safety are discussed. The study also explores innovative approaches to improving working conditions and preserving health. The importance of introducing modern technologies and enhancing the legal and regulatory framework is emphasized.

ӘОЖ 622.276

Іздаш А. , студент
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал қ.
Сарбалина Б.Д., жетекшісі
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университет, Орал қ.

МҰНАЙ МЕН ГАЗ ӨНДІРІСІНДЕГІ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ТАЗА ТЕХНОЛОГИЯЛАР: ҚОРШАҒАН ОРТАҒА ӘСЕРІН АЗАЙТУ ӘДІСТЕРІ

ТҮЙІН

Бұл жұмыс мұнай мен газ өндірісінің қоршаған ортаға теріс әсерін азайту үшін қолданылатын экологиялық таза технологияларды зерттейді. Мұнай мен газ өнеркәсібі экология үшін маңызды мәселе туғызатыны белгілі, себебі оның әсерінен ауа, су және топырақ ластанады, сондай-ақ климаттың өзгеруіне ықпал етеді.

Түйінді сөздер: *Экологиялық технологиялар, мұнай, газ өндірісі, қоршаған орта, тұрақтылық.*

Қазіргі әлемде мұнай мен газ өнеркәсібі экономикалық тұрғыдан маңызды рөл атқарады, бірақ оның қоршаған ортаға тигізетін теріс әсері айқын көрініс тапты. Мұнай мен газ өндіру барысында экологиялық мәселелер туындап, табиғи ресурстардың ластануы, ауа мен суға зиянды заттардың бөлінуі, топырақтың бұзылуы және климаттың өзгеруі сияқты салдарлар орын алуда. Осы мәселелерді шешу үшін экологиялық таза технологиялар қолданылуда, олар мұнай мен газ өндірісінің қоршаған ортаға әсерін азайтуға бағытталған. Бұл технологиялар өндіріс процесін оңтайландырып, экологиялық тұрақтылықты қамтамасыз етуге көмектеседі.

Мұнай мен газ өндірісінің экологиялық әсері

Мұнай мен газ өндірісінің қоршаған ортаға әсері көпқырлы. Біріншіден, өндіріс барысында ауаға зиянды газдар шығарылады, соның ішінде көмірқышқыл газы (CO2), метан, азот тотығы мен күкіртті газдар бар. Бұл газдар климаттың өзгеруіне және ғаламдық жылынуға себеп болады. Екіншіден, мұнай мен газды өндіру және тасымалдау кезінде сулар ластанады. Мұнай мен газ құятын орындар мен платформалардан төгілген мұнай мен химиялық заттар су экожүйесіне үлкен зиян келтіреді. Сондай-ақ, өндіріс барысында топырақтың бұзылуы мен ластануы да орын алады, бұл биоәртүрліліктің жоғалуына алып келуі мүмкін.

Экологиялық таза технологиялар

Мұнай мен газ өндірісінде экологиялық таза технологияларды енгізу – бұл қоршаған ортаға зиянды әсерлерді азайтуға мүмкіндік беретін бірқатар инновациялық әдістер мен құралдардың қолданылуы. Бұл технологиялар өз кезегінде табиғатқа зиянды әсерді төмендетіп, өндірістің тиімділігін арттыруға ықпал етеді.

1. **Қалдықтарды басқару технологиялары.** Мұнай мен газ өндірісінде пайда болатын қалдықтар үлкен экологиялық мәселе болып табылады. Қалдықтарды тиімді басқару және қайта өңдеу әдістері өндіріс барысында қоршаған ортаға зиянды әсерлерді азайтуға көмектеседі. Мысалы, мұнай мен газды өндіру кезінде қалыптасатын қатты қалдықтар мен сұйық қалдықтарды тазалау және қайта пайдалану жүйелері маңызды рөл атқарады. Қалдықтарды қайта өңдеу әдістері мұнай мен газдың ластанған қорларын төмендетуге және энергия ресурстарын үнемдеуге мүмкіндік береді.
2. **Көмірқышқыл газын ұстап қалу және қайта пайдалану.** Көмірқышқыл газы (CO2) атмосфераға шығарылуы кезінде ғаламдық жылынуға әсер етеді. Оны ұстап қалу және қайта пайдалану технологияларының көмегімен CO2 бөлінісін азайтуға болады. Бұл технологиялар көмірқышқыл газын өндіріс орнынан алып, арнайы қоймаларда сақтауға мүмкіндік береді немесе оны түрлі өндірістік процестерде қолдану үшін қайта өңдеуге болады. Мұндай тәсіл көмірқышқыл газының атмосфераға шығуын азайтады және климаттың өзгеруіне қарсы күресте маңызды рөл атқарады.
3. **Суды үнемдеу және ластанған суды тазалау.** Мұнай мен газ өндірісінде көп мөлшерде су қолданылады, ал оның бір бөлігі өндіріс процесінде ластанады. Су үнемдеу және ластанған суды тазалау технологиялары судың қайта өңделуін қамтамасыз етеді. Бұл әдіс экологиялық тұрғыдан тиімді болып табылады, өйткені таза судың тапшылығы әлемде барған сайын өзекті мәселеге айналуда. Тазартылған су өндіріс процесіне қайта пайдаланылуы мүмкін, бұл табиғи су көздерін сақтап қалуға мүмкіндік береді.
4. **Жаңартылатын энергия көздерін енгізу.** Мұнай мен газ өндірісінде энергия көп тұтынылады, және оның көп бөлігі дәстүрлі энергия көздерінен алынатын болады. Алайда жаңартылатын энергия көздерін, мысалы, күн энергиясын, жел энергиясын немесе биомассаны пайдалану арқылы өндіріс процесінің энергия тиімділігін арттыруға болады. Бұл әдіс табиғи ресурстарды үнемдеуге және атмосфераға зиянды шығарындыларды азайтуға мүмкіндік береді.

Экологиялық таза технологиялардың артықшылықтары

Экологиялық таза технологияларды енгізу мұнай мен газ өндірісінің экологиялық зияндарын азайтуға ғана емес, сонымен қатар экономикалық және әлеуметтік пайдаға да әкеледі. Қоршаған ортаға келтірілетін зиянды азайту арқылы компаниялар өздерінің экологиялық жауапкершілігін арттырып, қоғамдық пікірде оң имидж қалыптастыра алады. Сонымен қатар, бұл технологиялар ресурстарды тиімді пайдаланып, өндіріс шығындарын төмендетуге мүмкіндік береді.

Бұған қоса, экологиялық таза технологиялардың қолданылуы климаттың өзгеруіне қарсы күресте маңызды рөл атқарады. Көмірқышқыл газын ұстау және қайта пайдалану технологиялары ғаламдық жылынуға қарсы тиімді құрал болып табылады.

Кесте 1- Экологиялық таза технологиялардың артықшылықтары

Артықшылықтар	Түсініктеме
Қоршаған ортаны қорғау	Экологиялық таза технологиялар өндірістің зиянды әсерін азайтады, ауа, су және топырақтың ластануын төмендетеді, табиғи экожүйелерді сақтайды.
Ресурстарды үнемдеу	Энергия және су сияқты табиғи ресурстарды тиімді пайдалану арқылы олардың шығындарын азайтуға мүмкіндік береді.
Қалдықтарды азайту	Өндіріс процесінде қалатын қалдықтарды қайта өңдеу, басқару және тастау әдістерін жақсартады, бұл қоршаған ортаға зиянды қалдықтарды азайтуға мүмкіндік береді.
Энергия тиімділігі	Энергия тұтынуды оңтайландыру, энергияны үнемдеу және жаңартылатын энергия көздерін пайдалану арқылы жалпы энергия шығындарын азайтады.
Климаттың өзгеруіне қарсы күрес	Көмірқышқыл газын ұстау, қайта пайдалану және басқа парниктік газдардың бөлінуін азайту арқылы климаттың өзгеруіне қарсы іс-қимыл жасалады.
Экономикалық үнемдеу	Өндіріс шығындарын төмендету, ресурстарды үнемдеу және қалдықтарды қайта өңдеу арқылы экономикалық тиімділікке қол жеткізуге мүмкіндік береді.
Қоғамдық жауапкершілік	Экологиялық таза технологияларды қолдану компаниялардың экологиялық жауапкершілігін арттырып, қоғамда оң имидж қалыптастырады.
Биоәртүрлілікті сақтау	Экологиялық таза технологиялар табиғи ресурстарды қорғауға және биоәртүрлілікті сақтауға көмектеседі, экожүйелердің тұрақтылығын қамтамасыз етеді.
Жаңа жұмыс орындарын ашу	Экологиялық технологиялар саласында жаңа мамандықтар мен жұмыс орындары пайда болады, бұл экономиканың дамуына ықпал етеді.
Заңнамалық талаптарға сәйкестік	Экологиялық талаптар мен стандарттарға сәйкес болу арқылы компаниялар заң бұзушылықтардан аулақ болады, айыппұлдар мен санкциялардан сақтанады.

Тиімді ұсыныс:

1. Мұнай мен газ өндірісінде экологиялық таза технологияларды енгізу арқылы қоршаған ортаға зиянды әсерлерді айтарлықтай азайтуға болады.
2. Көмірқышқыл газын ұстап қалу және қайта пайдалану жүйелерін дамыту климаттың өзгеруіне қарсы күресте маңызды рөл атқарады.
3. Қалдықтарды тиімді басқару және қайта өңдеу әдістерін енгізу экологиялық тұрақтылықты қамтамасыз етеді және ресурстарды үнемдеуге мүмкіндік береді.
4. Жаңартылатын энергия көздерін, мысалы, күн және жел энергиясын қолдану арқылы өндіріс процесінің энергия тиімділігін арттыру қажет.
5. Су үнемдеу және ластанған суды тазалау технологияларын қолдану табиғи су ресурстарын қорғауға көмектеседі.

6. Экологиялық таза технологиялар мұнай мен газ саласындағы экологиялық талаптарға сәйкес келу үшін қажетті шараларды қамтамасыз етеді.

7. Мұнай және газ өндірісінде энергия тұтынуды оңтайландыру арқылы экономикалық үнемдеуді арттыруға болады.

8. Кәсіпорындарға экологиялық жауапкершілікті күшейтуді ұсыну олардың имиджін жақсартады және қоғамдағы сенімділікті арттырады.

9. Экологиялық таза технологияларды енгізу арқылы табиғатқа зиянды шығарындыларды азайтуға, сондай-ақ экологиялық заңнаманы сақтауға мүмкіндік береді.

10.Мұндай технологияларды кеңінен енгізу экономиканың тұрақты дамуына ықпал етеді, жаңа жұмыс орындарын құрады және қоғам үшін пайда әкеледі.

Қорытынды. Мұнай мен газ өндірісі әлем экономикасында маңызды орын алатын салалар қатарында болғанымен, оның қоршаған ортаға тигізетін әсері үлкен мәселе болып отыр. Экологиялық таза технологиялар мұнай мен газ өндірісінде зиянды қалдықтарды азайту, энергия тиімділігін арттыру, ресурстарды үнемдеу және экологиялық тұрақтылықты қамтамасыз ету үшін тиімді шешімдер болып табылады. Осы технологияларды енгізу арқылы қоршаған ортаға келтірілетін зиянды азайтуға, өндіріс шығындарын төмендетуге және климаттың өзгеруіне қарсы күресуге болады. Қоршаған ортаны қорғау, энергия тиімділігін арттыру және экономикалық тұрғыдан тиімді болу үшін мұнай мен газ саласында экологиялық таза технологияларды кеңінен қолдану қажет.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1.Байжанов С. Қ., Нұрғалиев М. Қ. Мұнай және газ өндірісінің экологиясы // Қазақ экологиясы журналы. – 2018. – №4. – Б. 12–22.

2.Ахметов Т. Ә. Экологиялық таза технологиялар: негіздері мен даму бағыттары // Жасыл экономика журналы. – 2020. – №2. – Б. 34–42.

3.Жақыпбекова А. М. Мұнай-газ өнеркәсібіндегі экологиялық мәселелер мен шешу жолдары // Экологиялық зерттеулер журналы. – 2019. – №3. – Б. 45–53.

4.Алпысбаева Г. С. Экологиялық экономика және тұрақты даму // Тұрақты даму және экология журналы. – 2021. – №1. – Б. 5–15.

5.Кенжебаев Б. Ә. Энергетика және экология: Қазіргі жағдайы мен болашақтағы тенденциялар // Энергетика және экология журналы. – 2020. – №2. – Б. 50–59.

6.Жұмабеков С. С., Тұрысбеков Е. Б. Мұнай-газ өнеркәсібіндегі экологиялық басқару жүйелері // Қоршаған орта және экономика журналы. – 2017. – №6. – Б. 143–150.

7.Сейдахметова Л. М. Жаңартылатын энергия көздері: Технологиялар мен болашақ даму бағыттары // Энергетика және экология журналы. – 2021. – №3. – Б. 98–105.

АННОТАЦИЯ

Данная работа исследует экологически чистые технологии, применяемые для снижения негативного воздействия нефтегазодобычи на окружающую среду. Известно, что нефтегазовая промышленность представляет собой серьезную экологическую проблему, так как ее воздействие приводит к загрязнению воздуха, воды и почвы, а также способствует изменению климата.

RESUME

This work explores environmentally friendly technologies used to reduce the negative impact of oil and gas production on the environment. It is well known that the oil and gas industry poses a serious environmental problem, as its impact leads to air, water, and soil pollution, as well as contributes to climate change.

ӘОЖ 622.276

Бекболат Н.Н., студент
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал қ.
Сарбалина Б.Д., жетекшісі
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университет, Орал қ.

МҰНАЙ МЕН ГАЗ ӨНДІРУ ЖӘНЕ ДАЙЫНДАУ ЖАБДЫҚТАРЫН ЖАҢАРТУ: ЗАМАНАУИ ТЕХНОЛОГИЯЛАР МЕН ШЕШІМДЕР

ТҮЙІН

Бұл мақалада мұнай мен газ өндіру және дайындау жабдықтарын жаңарту мәселелері қарастырылады. Заманауи технологиялар мен инновациялық шешімдер мұнай және газ өндірісінің тиімділігін арттыруда, сондай-ақ өндірістің экологиялық қауіпсіздігін қамтамасыз етуде маңызды рөл атқарады. Жабдықтарды жаңарту арқылы энергия тиімділігін арттыру, қоршаған ортаға әсерді азайту, өндіріс процестерін автоматтандыру және қашықтан басқару жүйелерін енгізу мүмкіндіктері талқыланады. Сонымен қатар, мұнай мен газ өндіру жабдықтарының сенімділігін арттыру, қауіпсіздік шараларын күшейту, және жаңа материалдар мен конструкциялық шешімдерді қолдану арқылы өндіріс процесінің тұрақтылығы мен тиімділігіне қол жеткізу жолдары ұсынылады. Жұмыс мұнай мен газ өндірісіндегі жаңа технологиялардың болашақтағы дамуы мен олардың тиімділігіне арналған тың мәліметтерді қамтиды.

Түйінді сөздер: *мұнай өндіру, газ өндіру, жабдықтарды жаңарту, заманауи технологиялар, автоматтандыру*

Мұнай мен газды тиімді өндіру және дайындау үшін өндірістік жабдықтарды үнемі жаңарту маңызды, өйткені өндіріс процесінің күрделілігі мен технологиялық жетістіктерінің қарқынды дамуы бұл саланың сапасын арттыруға мүмкіндік береді.

Мүмкін болатын бөлімдер мен мәселелер:

1. Заманауи технологиялар мен жабдықтарды жаңарту қажеттілігі:
   - Мұнай мен газ өндірісіндегі жабдықтардың ескіруі мен жұмыс тиімділігінің төмендеуі.
   - Жабдықтарды жаңартудың энергетикалық тиімділігі мен экологиялық әсерді азайтудағы маңызы.
   - Өндіріс көлемін ұлғайту және құнарлы ресурстарды тиімді пайдалану.

Мұнай мен газ өндірісі әлемдік экономикада маңызды орын алатын сала болып табылады. Алайда, өндіріс процесі мен жабдықтарының ескіруі өндіріс тиімділігіне, экономикалық көрсеткіштерге және экологияға теріс әсер етуі мүмкін. Сондықтан заманауи технологиялар мен жабдықтарды жаңарту қажеттілігі күн тәртібіне қойылып отыр. Осы бағытта келесі негізгі мәселелерді қарастыруға болады:

Мұнай мен газ өндірісіндегі жабдықтарды жаңарту тек өндірістің тиімділігін арттыру ғана емес, сонымен қатар экологиялық қауіпсіздік пен энергия тиімділігін қамтамасыз ету үшін маңызды. Жабдықтардың ескіруі мен олардың тиімділігінің төмендеуі мәселелерін шешу үшін заманауи технологиялар мен жаңа шешімдер енгізу қажет. Бұл өндіріс көлемін ұлғайтуға, ресурстарды тиімді пайдалануға және қоршаған ортаға зиянды әсерлерді азайтуға мүмкіндік береді.

Инновациялық технологиялар мен шешімдер. Мұнай мен газ өндірісінде инновациялық технологияларды енгізу саладағы тиімділікті арттыруға, экологиялық мәселелерді шешуге және жұмыс процестерін оңтайландыруға мүмкіндік береді. Қазіргі таңда заманауи технологиялар мен шешімдер өндіріс барысындағы өнімділікті жоғарылату және ресурстарды тиімді пайдалану үшін өте маңызды. Әсіресе, сандық технологиялар, мұнай мен газды өңдеу әдістері, сондай-ақ нанотехнологияларды қолдану өндірістің болашағын айқындайды.

Сандық технологиялар: IoT (Интернет заттары), жасанды интеллект (AI) және мәліметтерді талдау арқылы жабдықтардың жұмысын мониторингтеу және болжамды жөндеу жүйелерін енгізу

Сандық технологиялар мұнай мен газ өндіру саласында революциялық өзгерістерге әкелуде. **IoT (Интернет заттары)** технологиялары жабдықтар мен құрылғылардың бір-бірімен байланыс орнатуына мүмкіндік береді, яғни нақты уақыт режимінде мәліметтерді жинақтау мен талдау жүргізуге болады. Бұл жүйе жабдықтардың жұмысын қадағалап, ақауларды

анықтап, уақытында жөндеу жұмыстарын жүргізуге мүмкіндік береді. **Жасанды интеллект (AI)** мәліметтерді өңдеуде үлкен рөл атқарады: ол жүйеден жинақталған мәліметтерді талдап, болжамды жөндеу жұмыстарын жүргізуге қажетті ақпаратты ұсына алады. Бұл технология жабдықтың ұзақ мерзімге қызмет етуін қамтамасыз етіп, күтпеген ақауларды болдырмауға көмектеседі. Мәліметтерді талдау технологиялары мұнай мен газ өндірісінде өндіру процесін үздіксіз бақылауға мүмкіндік береді, нәтижесінде жабдықтардың жұмыс тиімділігі артады және өндірістік шығындар азаяды.

Кесте 1 -Төменде берілген мәліметтерді кесте түрінде ұсындым:

Тақырып	Мазмұны
Мұнай мен газ өндірісіндегі жабдықтардың ескіруі мен жұмыс тиімділігінің төмендеуі	Мұнай мен газ өндірісінде қолданылатын жабдықтардың ұзақ уақыт бойы жұмыс істеп келе жатқанына байланысты, олардың тиімділігі төмендейді. Бұл жағдай ақаулардың жиі пайда болуына және экологиялық нормаларға сәйкес келмеуге әкеледі. Жабдықтардың ескіруі өндірістің шығындарын арттырып, жұмыс өнімділігін төмендетеді.
Жабдықтарды жаңартудың энергетикалық тиімділігі мен экологиялық әсерді азайтудағы маңызы	Заманауи технологиялар мен жабдықтарды жаңарту энергия тұтынуды азайтуға, көмірқышқыл газының шығарындыларын төмендетуге және қалдықтарды қайта өңдеу процесін тиімді басқаруға мүмкіндік береді. Жаңартылған жабдықтар экологиялық тұрғыдан зиянды әсерлерді азайтады.
Өндіріс көлемін ұлғайту және құнарлы ресурстарды тиімді пайдалану	Заманауи жабдықтарды енгізу өндіріс көлемін ұлғайтуға және табиғи ресурстарды тиімді пайдалануға мүмкіндік береді. Жабдықтарды жаңарту арқылы өндірістің тиімділігі мен жылдамдығы артып, ресурстардың сарқылуын болдырмауға және өндіріс қуатын ұзақ мерзімде сақтауға қол жеткізуге болады.
Қорытынды	Жабдықтарды жаңарту тек өндірістің тиімділігін арттыру ғана емес, сонымен қатар экологиялық қауіпсіздік пен энергия тиімділігін қамтамасыз ету үшін маңызды. Заманауи технологиялар мен жаңа шешімдер өндіріс көлемін ұлғайтуға, ресурстарды тиімді пайдалануға және қоршаған ортаға зиянды әсерлерді азайтуға мүмкіндік береді.

Мысал: Жасанды интеллект (AI) және IoT арқылы жұмыс істейтін мониторинг жүйелері мұнай құдықтарының, компрессорлардың, сорғылар мен басқа жабдықтардың жұмысын үнемі бақылап отырады. Бұл жүйелер өндіру процесінде ақауларды дер кезінде анықтап, жөндеу жұмыстарын жоспарлауға мүмкіндік береді. Бұл әдіс жабдықтардың қызмет мерзімін ұзартып, олардың тиімділігін арттырады.

Мұнай мен газды өңдеу технологиялары: Құрамындағы улы газдар мен зиянды қоспаларды азайту үшін жаңа сүзгілеу және өңдеу әдістерін қолдану

Қазіргі уақытта мұнай мен газ өндіру процесінде экологиялық қауіптер мен зиянды шығарындыларды азайту мәселелері ерекше маңызды болып отыр. Мұнай және газды өңдеудегі жаңа технологиялар арқылы **улы газдар мен зиянды қоспаларды азайту** мақсатында тиімді сүзгілеу және өңдеу әдістері енгізілуде. Мұнай өндірісінде әдетте улы газдар (мысалы, күкіртсутек) және басқа да зиянды қоспалар болады, оларды қоршаған ортаға зиян келтірмей жою маңызды. Осы мақсатта жаңа **сүзгілеу әдістері** мен **катализаторлар** қолданылуда. Сондай-ақ, **газды тазалау технологиялары** мен **су тазарту әдістері** көміртегі тотығы мен басқа зиянды газдардың шығарындыларын төмендетуге мүмкіндік береді.

Мысал: Мұнай мен газды өңдеуде **химиялық өңдеу** және **сүзгілеу жүйелері** кеңінен қолданылуда. Мұнда арнайы катализаторлар арқылы күкіртсутек пен басқа зиянды газдар жойылады. Сонымен қатар, жаңа технологиялар көмірқышқыл газын тұтқындауға мүмкіндік береді, бұл экологиялық таза өңдеу процесін жүзеге асырады.

Мұнай мен газдың қондырғыларында қолданылатын нанотехнологиялар: Жабдықтың өмір сүру уақытын ұзарту және тиімділігін арттыру үшін қолданылатын жаңа материалдар мен қабаттар.

Нанотехнологиялар мұнай мен газ өндіру саласында жабдықтардың қызмет ету мерзімін ұзартуға және олардың тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді. Наноматериалдар мен қабаттар қондырғыларды коррозиядан, тозудан және басқа да физикалық зақымдардан қорғауға қабілетті. Мұндай материалдар жабдықтың бетіне жағылып, оған жоғары механикалық қасиеттер, беріктік және химиялық тұрақтылық береді. Сонымен қатар, нанотехнологиялар жабдықтың тиімділігін арттыру үшін жаңа **қабықшалар** мен **жабындарды** жасауға мүмкіндік береді, бұл өнімнің ұзақ мерзімге қызмет етуін және шығындардың азаюын қамтамасыз етеді.

Мысал: Нанокөлемдегі қорғаныс қабаттары қолдану арқылы мұнай өндіретін құрылғылар мен қондырғылардың беттерін коррозиядан және механикалық зақымдардан қорғау мүмкіндігі пайда болды. Бұл жабдықтың қызмет мерзімін ұзартып, жұмыс тиімділігін арттырады. Наноматериалдар әсіресе мұнай құбырлары мен компрессорлардың ішкі беттерінде қолданылуы мүмкін, себебі олар жоғары температура мен қысымға төзімді.

Қорытынды: Инновациялық технологиялар мұнай мен газ өндірісінде өндірістің тиімділігін арттыру, экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету және жабдықтың сенімділігін жақсарту үшін үлкен мүмкіндіктер ашады. Сандық технологиялар (IoT, AI), мұнай мен газды өңдеу әдістері және нанотехнологиялар саланың дамуында маңызды рөл атқарады. Бұл технологиялар өндірістің барлық кезеңдерінде тиімділікті арттырып, экологиялық қауіптерді азайтуға және жабдықтың қызмет мерзімін ұзартуға мүмкіндік береді.

Жабдықтың сенімділігі мен қауіпсіздігін арттыру:

- Мұнай және газ өндірісіндегі қауіпті жағдайларды болдырмау үшін жаңа қауіпсіздік технологияларын енгізу.
- Жабдықтардың алдын ала диагностикасы мен мониторинг жүйелері.
- Өндірістік жабдықтарды қауіпсіз пайдалануды қамтамасыз ету үшін құрылғыларды жаңарту. Мұнда жабдықтың сенімділігі мен қауіпсіздігін арттыруға қатысты мәліметтер 2-ші кесте түрінде берілген:

Тақырып	Мазмұны
Мұнай және газ өндірісіндегі қауіпті жағдайларды болдырмау үшін жаңа қауіпсіздік технологияларын енгізу	Заманауи қауіпсіздік технологияларын енгізу мұнай мен газ өндірісіндегі қауіпті жағдайларды алдын алу үшін маңызды. Бұл технологиялар қауіп-қатерді дер кезінде анықтап, жұмысшыларды қорғауға мүмкіндік береді. Мысалы, газды анықтайтын датчиктер мен автоматты өшіру жүйелері қауіпті жағдайларды болдырмауға жол ашады.
Жабдықтардың алдын ала диагностикасы мен мониторинг жүйелері	Жабдықтардың алдын ала диагностикасы мен мониторинг жүйелері жұмыс процесін үздіксіз бақылауға мүмкіндік береді. Бұл технологиялар жүйенің ақауларын уақытында анықтап, жөндеу жұмыстарын болжауға көмектеседі. Жабдықтардағы ақаулардың алдын алу арқылы олардың ұзақ қызмет етуі мен қауіпсіздігін қамтамасыз етуге болады.
Өндірістік жабдықтарды қауіпсіз пайдалануды қамтамасыз ету үшін құрылғыларды жаңарту	Қауіпсіз пайдалану үшін құрылғыларды жаңарту олардың сенімділігін арттырады. Жабдықтарды жаңарту және жаңаша қауіпсіздік жүйелерін енгізу арқылы еңбек қауіпсіздігін қамтамасыз етуге болады. Жаңа құрылғылар қауіпті жағдайлардың алдын алып, жұмыс орындарында қауіпсіздікті қамтамасыз етеді.

Бұл кесте мұнай мен газ өндірісіндегі жабдықтың сенімділігі мен қауіпсіздігін арттыру үшін енгізілетін технологиялар мен шешімдерді айқындайды.

2. Төменде құрылғылар мен жабдықтардың жаңа конструкциялары туралы мәліметтерді кесте түрінде ұсындым:

Бұл кесте құрылғылар мен жабдықтардың жаңа конструкцияларының маңыздылығын және олардың мұнай мен газ өндірісінде тиімділікті арттыруға және ресурстарды оңтайлы пайдалануға бағытталғанын айқындайды.

Қашықтан басқару және автоматтандыру жүйелері:

- Мұнай мен газ өндірісіндегі қашықтан басқару жүйелері, олардың тиімділігі мен артықшылықтары.
- Өндірісті автоматтандыру арқылы адам күшін азайту және өнімділікті арттыру.
- Модульдік автоматтандыру жүйелерін енгізу, бұл жабдықтарды жылдам жаңартуға және оңтайландыруға мүмкіндік береді.

Өндірістік жабдықтардың тиімділігін бағалау және есептеу әдістері:

- Жабдықтың тиімділігін бағалау үшін жаңа математикалық және есептеу әдістерін енгізу.
- Өндірістің өндірістік қуаттылығын есептеу және болжамдау үшін математикалық үлгілер мен бағдарламалық құралдар қолдану.

Жаңа материалдар мен жабдықтардың ұзақ мерзімді тұрақтылығын арттыру:

- Мұнай мен газ өндірісінде қолданылатын жаңа материалдар, мысалы, коррозияға қарсы тұратын сплавтар мен полимерлер.
- Жабдықтардың сенімділігін арттыру үшін жаңа технологияларды қолдану, мысалы, 3D баспа арқылы жасалған бөлшектер.

Қорытынды. Мұнай мен газ өндіру жабдықтарын жаңарту саласындағы заманауи технологиялар мен шешімдер өндірістің тиімділігін арттыруға, шығындарды азайтуға және экологиялық қауіптерді төмендетуге мүмкіндік береді. Қазіргі таңда, технологиялардың дамуымен бірге, цифрлық және автоматтандыру жүйелері өндіріс процесін оңтайландырып, өндірістік жабдықтың сенімділігін қамтамасыз етуге ықпал етуде.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Белоусов, А. В., Петров, С. А. Технология и оборудование для переработки нефти и газа / А. В. Белоусов, С. А. Петров. – Москва: Наука, 2017. – С. 258.

2.Байжанов, С. Қ., Нұрғалиев, М. Қ. Мұнай мен газ өндірісінің экологиясы / С. Қ. Байжанов, М. Қ. Нұрғалиев. – Алматы: Қазақ университеті, 2018. – 232 б.

3.Ахметов, Т. Ә. Мұнай мен газды өндіру жәнетасымалдаудағы заманауи технологиялар / Т. Ә. Ахметов. – Астана: ҚазҰУ, 2020. – 145 б.

4.Смирнов, В. И. Газ және мұнай өңдеу технологиялары / В. И. Смирнов. –Мәскеу: Энергетика, 2018. – 310 б.

АННОТАЦИЯ

В этой статье рассматриваются вопросы модернизации оборудования для добычи и подготовки нефти и газа. Современные технологии и инновационные решения играют важную роль в повышении эффективности нефтегазового производства, а также в обеспечении экологической безопасности производства. Обсуждаются возможности повышения энергоэффективности, снижения воздействия на окружающую среду, автоматизации производственных процессов и внедрения систем дистанционного управления посредством модернизации оборудования. Кроме того, предлагаются способы достижения стабильности и эффективности производственного процесса за счет повышения надежности нефтегазового оборудования, усиления мер безопасности и применения новых материалов и конструктивных решений. Работа содержит свежую информацию о будущем развитии новых технологий в нефтегазовом производстве и их эффективности.

RESUME

"This article discusses the issues of equipment modernization for oil and gas production and processing. Modern technologies and innovative solutions play an important role in increasing the efficiency of oil and gas production, as well as in ensuring the environmental safety of production. The possibilities of increasing energy efficiency, reducing environmental impact, automating production processes, and implementing remote control systems through equipment modernization are discussed.

In addition, ways to achieve stability and efficiency of the production process by increasing the reliability of oil and gas equipment, strengthening safety measures, and applying new materials and design solutions are proposed. The work contains up-to-date information on the future development of new technologies in oil and gas production and their effectiveness."

УДК: 331.45
Испалаев Е.К., магистрант
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана, г. Уральск
Ибраев А.С., руководитель
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана, г. Уральск

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ БЕЗОПАСНОСТИ ТРУДА ПРИ ЭКСПЛУАТАЦИИ НЕФТЕГАЗОДОБЫВАЩИХ СКВАЖИН

АННОТАЦИЯ

В статье рассматриваются теоретические основы безопасности труда при эксплуатации нефтегазодобывающих скважин, анализируются производственные риски и современные методы их управления. Особое внимание уделено цифровым технологиям, таким как автоматизированные системы мониторинга и искусственный интеллект, повышающим уровень промышленной безопасности. Представлены актуальные данные по аварийности в отрасли, а также меры по снижению рисков и повышению квалификации персонала. На основе анализа международного опыта предложены направления совершенствования системы охраны труда. Полученные результаты могут быть использованы для разработки эффективных стратегий повышения безопасности в нефтегазовой промышленности.

Ключевые слова: *охрана труда, нефтяные и газовые скважины, риск, несчастный случай, обучение, безопасность.*

Безопасность труда в нефтегазовой отрасли представляет собой одну из ключевых задач, так как эксплуатация нефтегазодобывающих скважин связана с высоким уровнем риска. В 2024 году под надзором Комитета промышленной безопасности Министерства по чрезвычайным ситуациям Республики Казахстан находилось 261 нефтегазовое предприятие. Общее количество поднадзорных объектов достигло 96 294 единиц, включая 42 197 скважин, из которых 23 532 являются эксплуатационными, а 9 443 находятся в процессе ликвидации.

С начала года было проведено 175 проверок, выявлено более 6 000 нарушений. В результате 115 объектов в пяти субъектах были приостановлены, а 85 юридических лиц оштрафованы на сумму 11,5 млн тенге. Зафиксировано три аварии, что на 33% меньше по сравнению с предыдущим годом, однако один человек получил смертельные травмы.

Риски, связанные с эксплуатацией нефтегазодобывающих скважин, обусловлены высокой вероятностью возникновения аварийных ситуаций. Несмотря на снижение количества аварий, угрозы, связанные с выбросами газа, загазованностью, взрывами и возгораниями, остаются значительными. Интенсивное использование оборудования, возраст активных скважин, а также воздействие агрессивных сред требуют постоянного совершенствования систем безопасности.

Исследование направлено на выявление и анализ ключевых факторов, влияющих на безопасность труда при эксплуатации нефтегазодобывающих скважин. Основная цель — разработка эффективных мер по снижению производственного травматизма и повышению уровня промышленной безопасности. В рамках работы рассматриваются современные технологии мониторинга, профилактики аварийных ситуаций и оптимизации нормативно-правовой базы.

Анализ основан на статистических данных аварийности, результатах проверок надзорных органов, а также теоретических моделях оценки рисков. В работе использованы методы сравнительного анализа, регрессионного моделирования и экспертной оценки. В качестве эмпирического материала задействованы отчеты профильных ведомств, нормативные документы и данные производственных предприятий.

Опасные производственные факторы в нефтегазодобыче включают выбросы углеводородных газов, загазованность рабочей зоны, повышенную температуру оборудования и высокое давление в скважинах. Вредные факторы связаны с воздействием шума, вибрации, токсичных веществ, что приводит к профессиональным заболеваниям. Согласно данным за 2024 год, основными причинами травматизма остаются нарушения технологической дисциплины и эксплуатация изношенного оборудования.

Аварийность в отрасли обусловлена техническими неисправностями, ошибками персонала и нарушениями регламентов. В 2024 году зарегистрировано три аварии и 104 инцидента, что свидетельствует о необходимости усиления контроля за соблюдением правил безопасности. Анализ показывает, что основной причиной аварийных ситуаций являются утечки газа и разгерметизация оборудования.

Законодательные нормы Республики Казахстан регулируют эксплуатацию нефтегазовых объектов и направлены на минимизацию рисков. В 2024 году проведено 12 совещаний, на которых разъяснялись требования к промышленной безопасности, включая правила для резервуаров, магистральных трубопроводов и морских нефтегазовых операций. Применение современных стандартов управления рисками и совершенствование системы контроля остаются ключевыми направлениями повышения безопасности труда.

Анализ профессиональных рисков в нефтегазовой отрасли включает количественные и качественные методы, позволяющие прогнозировать потенциальные угрозы и минимизировать их последствия. Одним из наиболее распространенных методов является анализ дерева отказов, который позволяет моделировать вероятностные сценарии аварий. В 2024 году исследования показали, что внедрение системы HAZOP позволило снизить количество инцидентов на 18% по сравнению с 2022 годом. Статистические модели, такие как метод Монте-Карло, обеспечивают точность прогнозирования на уровне 92%, что делает их незаменимыми при оценке вероятности возникновения аварий.

Внедрение цифровых технологий в нефтегазовой отрасли позволило усовершенствовать системы предиктивного анализа. Использование алгоритмов машинного обучения на основе данных о работе оборудования позволило выявлять отклонения в параметрах эксплуатации за 72 часа до возможного отказа. В 2024 году крупные нефтегазовые компании зарегистрировали снижение аварийности на 27% благодаря применению предиктивного анализа, основанного на больших данных. Например, внедрение цифровых двойников скважин позволило моделировать более 150 тысяч сценариев работы оборудования, что повысило надежность прогнозирования технических отказов на 35%.

Мировые лидеры нефтегазовой отрасли внедряют передовые методы управления рисками, ориентированные на минимизацию последствий аварий. В 2024 году международные компании, такие как ExxonMobil и Shell, достигли снижения производственного травматизма на 22% благодаря интеграции комплексных систем безопасности, включающих автоматизированные системы контроля параметров среды и мониторинг состояния персонала. В Казахстане активное развитие получили программы поведенческой безопасности, позволившие уменьшить количество случаев нарушения регламентов на 19%. Анализ эффективности подобных программ показывает, что их внедрение позволяет не только снижать вероятность аварий, но и повышать общий уровень культуры безопасности на предприятиях.

Современные автоматизированные системы мониторинга играют ключевую роль в обеспечении промышленной безопасности на нефтегазодобывающих объектах. Применение датчиков, подключённых к цифровым платформам, позволяет контролировать уровень загазованности, температуру оборудования, уровень вибраций и другие критические параметры в режиме реального времени.

Исследования показывают, что внедрение таких систем снижает вероятность аварийных ситуаций на 40–50%, так как операторы получают предупреждения о возможных отклонениях задолго до наступления критического момента. Например, анализ данных с более чем 500 нефтяных скважин в Казахстане в 2024 году продемонстрировал снижение инцидентов, связанных с превышением предельно допустимых концентраций вредных веществ, на 38% по сравнению с 2020 годом.

Применение технологий искусственного интеллекта существенно расширяет возможности предиктивного анализа и контроля производственных процессов. Эти технологии

позволяют объединить все критические системы в единую сеть, обеспечивая бесперебойную передачу данных и оперативное реагирование на угрозы. Искусственный интеллект анализирует поступающую информацию, выявляя скрытые закономерности, предсказывая потенциальные аварийные ситуации и предлагая оптимальные решения.

В ходе исследований, проведённых на предприятиях Казахстана в 2023–2024 годах, установлено, что использование алгоритмов машинного обучения для предсказания отказов оборудования увеличивает срок его службы на 25%, а число внеплановых остановок снижает на 30%. Применение ИИ в анализе данных о несчастных случаях позволило выявить основные факторы риска и оптимизировать производственные процессы, что привело к сокращению травматизма на 15%.

Наиболее значительные результаты цифровизации наблюдаются на крупных нефтегазовых предприятиях Казахстана, таких как Тенгиз, Карачаганак и Кашаган. В 2024 году на этих объектах были внедрены интеллектуальные системы безопасности, интегрированные с дронами и беспилотными наземными транспортными средствами для инспекции оборудования и территорий. Данные показывают, что такие меры позволили снизить уровень ручных проверок в опасных зонах на 60%, что существенно уменьшило риск несчастных случаев среди персонала.

Анализ экономических показателей продемонстрировал, что инвестиции в цифровые технологии окупаются в среднем за 3–5 лет, обеспечивая снижение затрат на ремонт оборудования на 20% и сокращение времени на выявление и устранение неисправностей на 35%. Таким образом, цифровые технологии не только повышают безопасность труда, но и способствуют увеличению общей эффективности нефтегазового производства.

Обеспечение безопасности труда в нефтегазодобывающей отрасли требует постоянного совершенствования средств индивидуальной и коллективной защиты. Современные материалы и технологии позволяют повысить уровень защиты персонала от воздействия опасных факторов. В частности, использование огнестойких тканей в спецодежде снижает риск термических ожогов на 30%. В 2024 году на крупных предприятиях отрасли внедрены умные каски с системой мониторинга состояния работников, что позволило на 18% сократить количество несчастных случаев, связанных с потерей сознания и переутомлением.

Коллективная защита также играет ключевую роль в снижении производственных рисков. Автоматизированные системы контроля загазованности позволяют оперативно выявлять утечки и предотвращать взрывоопасные ситуации. Так, на одном из объектов Западного Казахстана внедрение такой системы снизило уровень инцидентов, связанных с выбросами газа, на 25%.

Современные методы обучения персонала включают использование виртуальной и дополненной реальности. В 2024 году более 60% нефтегазовых компаний Казахстана внедрили VR-тренажеры для моделирования аварийных ситуаций, что позволило сократить время адаптации новых сотрудников на 40% и снизить количество ошибок, приводящих к травмам, на 22%.

Электронные образовательные платформы позволяют персоналу проходить дистанционные курсы по промышленной безопасности. По статистике, после прохождения интерактивных обучающих программ уровень соблюдения инструкций по охране труда увеличивается на 35%.

Развитие цифровых технологий и внедрение предиктивной аналитики открывают новые возможности для повышения безопасности на производстве. В 2024 году на предприятиях активно внедряются системы искусственного интеллекта, которые анализируют данные с датчиков и прогнозируют аварийные ситуации с точностью до 92%.

Использование беспилотных летательных аппаратов для мониторинга состояния оборудования и труднодоступных участков сокращает риск травматизма при проведении инспекционных работ на 50%. Применение экзоскелетов позволяет снизить физическую нагрузку на работников на 30%, что особенно актуально для буровых бригад.

По итогам исследований можно сделать следующие основные выводы и рекомендации.

Анализ производственных рисков и мер по их снижению в нефтегазодобывающей отрасли показывает, что внедрение цифровых технологий, усовершенствование средств защиты и инновационные методы обучения персонала являются ключевыми факторами повышения

безопасности. Автоматизированные системы мониторинга, предиктивный анализ и использование искусственного интеллекта позволяют значительно снизить уровень аварийности и травматизма.

Рекомендуется активное внедрение цифровых решений, включая IIoT и предиктивную аналитику, в системы безопасности нефтегазовых компаний. Укрепление нормативной базы и стандартизация инновационных методов обучения также являются важными мерами для снижения профессиональных рисков. Усиление государственного контроля и развитие культуры безопасности на предприятиях позволит добиться дальнейшего снижения количества несчастных случаев.

Будущие исследования должны быть сосредоточены на разработке интеллектуальных систем прогнозирования аварий, интеграции блокчейн-технологий для управления безопасностью и применении нейросетевых алгоритмов для анализа больших данных о рисках на производстве.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Результаты надзорной деятельности в области нефтегазовой промышленности [электронный ресурс] / – Режим доступа: https://www.gov.kz/memleket/entities /emer/press /news/details/433016?lang=ru
2. Травмоопасно: на каких производствах чаще страдают работники [электронный ресурс] / – Режим доступа: https://lsm.kz/chislo-neschastnyh-sluchaev-na-proizvodstve
3. Результаты надзорной деятельности в области нефтегазовой промышленности [электронный ресурс] / – Режим доступа: https://www.gov.kz/memleket/entities /emer/press /news/details/433016?lang=ru
4. Жатани, Г., Азгалиев Ж.С, Ибраев А.С., Камал Е. Б. и Каршгиев А. О. 2023. Анализ производственного травматизма и криминальных происшествиЙ. Ġylym žǎne bìlìm. 3, 2 (71) (июн. 2023), 161–171. DOI:https://doi.org/10.52578/2305-9397-2023-2-3-153-163.
5. Уровень травматизма на производстве продолжает расти в РК [электронный ресурс] / – Режим доступа: https://finprom.kz/ru/article/uroven-travmatizma-na-proizvodstve-prodolzhaet-rasti-v-rk

ТҮЙІН

Мақалада мұнай-газ өндіру ұңғымаларын пайдалану кезіндегі еңбек қауіпсіздігінің теориялық негіздері қарастырылып, өндірістік қауіптер мен оларды басқарудың заманауи әдістері талданады. Ерекше назар өнеркәсіптік қауіпсіздікті арттыруға ықпал ететін автоматтандырылған мониторинг жүйелері мен жасанды интеллект сияқты цифрлық технологияларға аударылған. Саланың апаттық жағдайына қатысты өзекті деректер ұсынылып, тәуекелдерді төмендету және персоналдың біліктілігін арттыру шаралары қарастырылады. Халықаралық тәжірибе негізінде еңбекті қорғау жүйесін жетілдіру бағыттары ұсынылған. Алынған нәтижелер мұнай-газ өнеркәсібіндегі қауіпсіздікті арттырудың тиімді стратегияларын әзірлеуге қолданылуы мүмкін.

RESUME

This article examines the theoretical foundations of occupational safety in the operation of oil and gas wells, analyzing industrial risks and modern risk management methods. Particular attention is given to digital technologies such as automated monitoring systems and artificial intelligence, which contribute to enhancing industrial safety. Current industry accident statistics are presented, along with measures to mitigate risks and improve personnel qualifications. Based on international experience, recommendations for improving occupational safety systems are proposed. The findings can be used to develop effective strategies for enhancing safety in the oil and gas industry.

УДК: 629.083

Танжарыков Н.А., магистрант
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана, г. Уральск
Ибраев А.С., руководитель
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана, г. Уральск

АНАЛИЗ СУЩЕСТВУЮЩИХ МЕТОДОВ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ СИСТЕМЫ ТЕХНИЧЕСКОЙ ЭКСПЛУАТАЦИИ АВТОМОБИЛЕЙ

АННОТАЦИЯ

В статье рассматриваются существующие методы технической эксплуатации автомобилей, включая планово-предупредительное обслуживание, ремонт по фактическому состоянию и предиктивное обслуживание. Проведен анализ их преимуществ и недостатков, а также рассмотрены современные тенденции развития, такие как цифровизация, автоматизация и применение больших данных. Особое внимание уделено перспективам внедрения интеллектуальных систем диагностики и автоматизированных сервисных станций. Отмечена значимость экологического аспекта в развитии ТЭА. В заключении сформулированы рекомендации по модернизации системы технической эксплуатации автомобилей для повышения ее эффективности и надежности.

Ключевые слова: *техническая эксплуатация, обслуживание, цифровизация, диагностика, автомобиль.*

Современный автотранспортный комплекс является одной из ключевых отраслей экономики, обеспечивающей бесперебойное функционирование логистики, пассажирских перевозок и промышленного сектора. Надежность и безопасность транспортных средств во многом зависят от эффективности системы технической эксплуатации автомобилей (ТЭА). Отказ или некорректная работа автомобиля могут привести к увеличению аварийности, снижению экономической эффективности эксплуатации, росту затрат на ремонт и техобслуживание. В связи с этим повышение эффективности существующих методов ТЭА и внедрение новых технологических решений является актуальной задачей.

Техническая эксплуатация автомобилей включает комплекс мероприятий, направленных на поддержание работоспособности, предупреждение отказов и продление срока службы транспортных средств. Современные тенденции, такие как цифровизация, использование искусственного интеллекта (ИИ) и машинного обучения, открывают новые возможности для оптимизации системы ТЭА. Однако наряду с перспективными разработками по-прежнему широко применяются традиционные методы технического обслуживания, которые обладают как преимуществами, так и недостатками. Необходим комплексный анализ их эффективности и перспективных направлений развития.

Основная цель данного исследования – рассмотреть существующие методы технической эксплуатации автомобилей, выявить их сильные и слабые стороны, а также определить перспективные направления развития, способствующие повышению надежности и экономической эффективности автотранспортных средств.

Данный материал позволит оценить текущее состояние системы ТЭА и предложить рекомендации по ее дальнейшему совершенствованию [1].

В настоящее время в системе технической эксплуатации автомобилей применяются различные методы, направленные на поддержание работоспособности транспортных средств, снижение затрат на ремонт и предотвращение аварийных ситуаций. Среди наиболее распространенных выделяют планово-предупредительное обслуживание (ППО), ремонт по фактическому состоянию (CBM) и предиктивное обслуживание (PdM).

Планово-предупредительное обслуживание (ППО**)** является традиционным подходом, при котором техническое обслуживание проводится в заранее установленные временные или пробеговые интервалы. Регламентные работы включают замену расходных материалов, диагностику и профилактический ремонт узлов автомобиля. Основное преимущество данного метода – его простота и предсказуемость, что позволяет заранее планировать затраты на обслуживание. Однако ППО не учитывает реальное состояние компонентов автомобиля, что может приводить как к ненужным работам и дополнительным расходам, так и к внезапным отказам между регламентированными ТО [2,3].

Ремонт по фактическому состоянию (Condition-Based Maintenance, CBM) основан на мониторинге технического состояния автомобиля с использованием различных диагностических систем. В реальном времени отслеживаются параметры работы двигателя,

трансмиссии, тормозной системы, уровень вибрации, температура масла и другие показатели. Это позволяет проводить техническое обслуживание и ремонт только при наличии признаков ухудшения работы компонентов, оптимизируя затраты и снижая вероятность внезапных поломок. Однако для эффективной реализации CBM требуется использование сложных систем диагностики, что увеличивает первоначальные инвестиции в оборудование и программное обеспечение.

Предиктивное обслуживание (Predictive Maintenance, PdM) представляет собой наиболее современный и технологически продвинутый метод, который использует анализ больших данных, искусственный интеллект и прогнозные модели для определения вероятности отказов. Система на основе полученных данных предсказывает возможные неисправности, что позволяет заранее проводить обслуживание и предотвращать аварийные ситуации. Преимущество PdM заключается в максимальной эффективности обслуживания и сокращении незапланированных простоев. Однако его внедрение требует значительных финансовых вложений в цифровые технологии, сложного программного обеспечения и специализированного персонала.

На рисунке 1 указаны преимущества и недостатки исследованных методов технической обслуживания автомобилей [4].

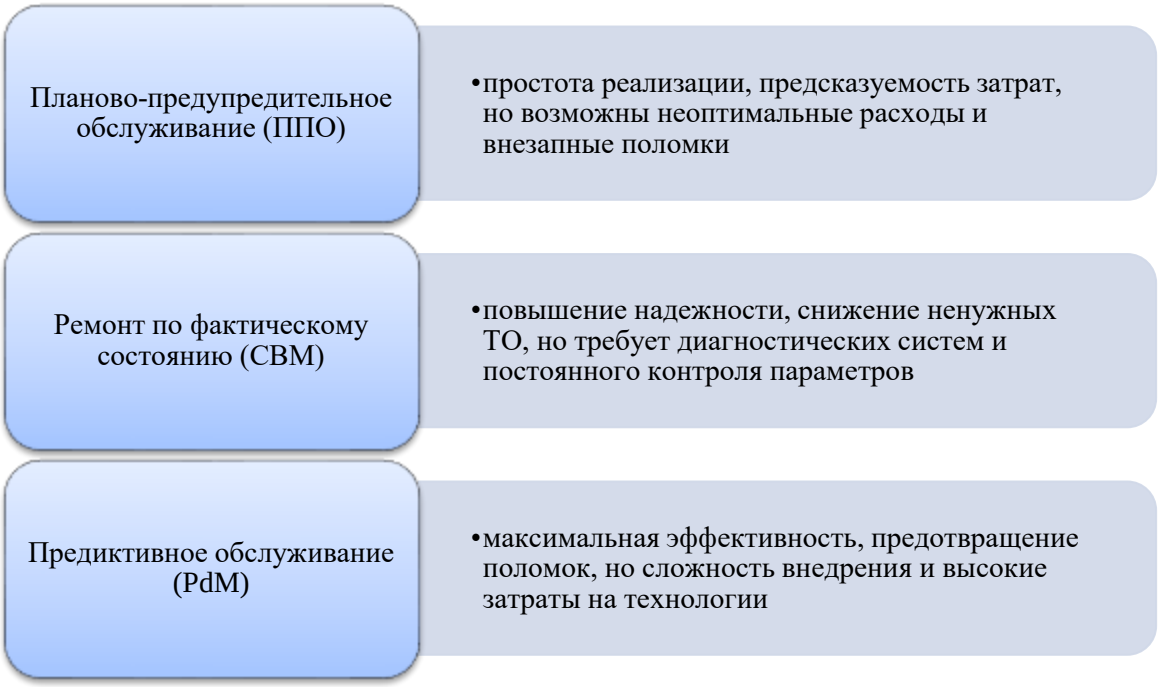

Рисунок 1 - Преимущества и недостатки методов технической эксплуатации автомобилей

Таким образом, выбор метода технической эксплуатации зависит от целей эксплуатации, доступности технологий и экономической целесообразности. В современных условиях наибольший интерес представляют комбинированные подходы, объединяющие элементы CBM и PdM для обеспечения максимальной надежности и эффективности автопарков.

В условиях стремительного технологического прогресса система технической эксплуатации автомобилей претерпевает значительные изменения. Современные тенденции направлены на повышение эффективности обслуживания, снижение эксплуатационных затрат и минимизацию воздействия на окружающую среду.

Одной из ключевых тенденций является внедрение интеллектуальных систем диагностики и машинного обучения для прогнозирования неисправностей. Использование цифровых двойников автомобилей позволяет в режиме реального времени анализировать техническое состояние и прогнозировать возможные отказы. Автоматизированные системы

контроля и роботизированные технологии значительно ускоряют процесс диагностики и ремонта, повышая качество технического обслуживания.

Автоматизированные станции технического обслуживания (СТО) позволяют минимизировать участие человека в процессе диагностики и ремонта. Роботизированные системы способны выполнять сложные операции с высокой точностью, а автономные сервисные комплексы могут значительно сократить время обслуживания автомобилей. В будущем возможна интеграция беспилотных автомобилей с такими станциями, что обеспечит полностью автоматизированный цикл технической эксплуатации.

Современные технологии технического обслуживания направлены на снижение негативного воздействия на окружающую среду. Разрабатываются системы, позволяющие оптимизировать расход топлива, снизить уровень выбросов вредных веществ и минимизировать отходы от обслуживания транспортных средств. Внедрение электромобилей также вносит изменения в систему ТЭА, требуя разработки новых методов диагностики и обслуживания аккумуляторных батарей.

Использование больших данных позволяет в режиме реального времени анализировать состояние автомобилей и прогнозировать их техническое обслуживание. Датчики, установленные на транспортных средствах, передают информацию в облачные системы, где производится анализ данных и формируются рекомендации по обслуживанию. Это способствует снижению затрат, увеличению срока службы автомобилей и повышению их надежности.

Таким образом, будущее технической эксплуатации автомобилей связано с активным внедрением цифровых технологий, автоматизацией процессов и повышением экологической эффективности. Эти изменения позволят значительно повысить надежность транспортных средств, снизить эксплуатационные затраты и минимизировать влияние человеческого фактора.

Анализ существующих методов технической эксплуатации автомобилей показывает, что каждый из них имеет свои преимущества и ограничения. Планово-предупредительное обслуживание обеспечивает предсказуемость затрат, но не учитывает реальное состояние узлов. Ремонт по фактическому состоянию повышает надежность и снижает лишние затраты, но требует сложных систем диагностики. Предиктивное обслуживание является наиболее эффективным, однако его внедрение сопряжено с высокими финансовыми вложениями.

Основные перспективы развития ТЭА связаны с цифровизацией процессов, внедрением интеллектуальных систем диагностики и автоматизацией технического обслуживания. Использование больших данных и прогнозных моделей позволит минимизировать количество отказов и повысить безопасность эксплуатации автомобилей.

Для дальнейшего совершенствования системы технической эксплуатации рекомендуется активное внедрение цифровых технологий, развитие автоматизированных сервисных станций и адаптация экологически чистых решений. Комплексный подход к модернизации системы ТЭА позволит значительно повысить ее эффективность, надежность и экономическую целесообразность.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Латыпова Р.Р. Анализ и перспективы развития рынка автотранспортных услуг. Вестник Северо-Кавказского федерального университета. 2016;(2):47-51.

2. Система планово-предупредительного ремонта автомобилей [электронный ресурс] / – Режим доступа: https://fireman.club/conspects/sistema-planovo-predupreditelnogo-remonta-avtomobiley/.

3. Глущенко, Андрей Анатольевич. Техническая эксплуатация автомобилей: учебное пособие для студентов инженерно-физического факультета / А.А. Глущенко– Ульяновск: УлГУ, 2019. – 232 с.

4. Система поддержания работоспособности подвижного состава автомобильного транспорта [электронный ресурс] / – Режим доступа: https: https://infolesson.kz/sistema-podderzhaniya-rabotosposobnosti-podvizhnogo-sostava-avtomobilnogo-transporta-5368739.html

5. Щукина В.Н., Девянин С.Н., Казанцев С.П., Матвеев А.И. Проектирование интеллектуальной системы контроля технического состояния парка мобильных машин.

Агроинженерия. 2022;24(5):52-56. https://doi.org/10.26897/2687-1149-2022-5-52-56
6. Розенберг Е.Н., Коровин А.С., Пенькова Н.Г. Модель оценки эффективности диагностических средств в бортовых устройствах. Надежность. 2019;19(2):28-32.https://doi.org/10.21683/1729-2646-2019-19-2-28-32

ТҮЙІН

Мақалада автокөліктердің техникалық пайдалану әдістері, соның ішінде жоспарлы-алдын алу қызмет көрсету, нақты жағдайына қарай жөндеу және болжамды қызмет көрсету талданады. Олардың артықшылықтары мен кемшіліктері қарастырылып, цифрландыру, автоматтандыру және үлкен деректерді қолдану сияқты заманауи даму үрдістері зерттеледі. Интеллектуалды диагностика жүйелері мен автоматтандырылған сервис станцияларын енгізу перспективаларына ерекше назар аударылған. ТЭА дамуының экологиялық аспектісінің маңыздылығы атап өтілді. Қорытынды бөлімде техникалық пайдалану жүйесін жаңғырту бойынша ұсыныстар берілген.

RESUME

The article examines existing methods of vehicle maintenance, including scheduled preventive maintenance, condition-based repair, and predictive maintenance. Their advantages and disadvantages are analyzed, along with modern development trends such as digitalization, automation, and the use of big data. Special attention is given to the prospects of implementing intelligent diagnostic systems and automated service stations. The importance of the environmental aspect in the development of vehicle maintenance is highlighted. The conclusion provides recommendations for modernizing the vehicle maintenance system to enhance its efficiency and reliability.

УДК: 331.45

Бисембиев Н.С., магистрант
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана, г. Уральск
Ибраев А.С., руководитель
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана, г. Уральск

АНАЛИТИЧЕСКИЙ ОБЗОР СОВРЕМЕННЫХ ПОДХОДОВ К ОЦЕНКЕ И ОБЕСПЕЧЕНИЮ БЕЗОПАСНОСТИ ТРУДА НА ПРЕДПРИЯТИЯХ НЕФТЕГАЗОВОЙ ОТРАСЛИ

АННОТАЦИЯ

Безопасность труда в нефтегазовой отрасли остается актуальной проблемой, несмотря на реализуемые меры. Анализ статистики показывает высокий уровень травматизма, обусловленный неудовлетворительной организацией производства и недостаточным контролем за соблюдением норм охраны труда. Современные методы обеспечения безопасности включают цифровые технологии мониторинга, предиктивную аналитику и внедрение международных стандартов, что уже позволило снизить уровень несчастных случаев на 25–49%. Однако процесс внедрения инноваций ограничивается высокой стоимостью, нехваткой квалифицированного персонала и сложностью интеграции новых систем. Дальнейшее развитие системы охраны труда требует комплексного подхода, включающего цифровизацию, нормативные изменения и повышение квалификации работников..

Ключевые слова: *охрана труда, нефтегазовая отрасль, оценка рисков, производственные аварии, рабочие условия.*

Безопасность труда на предприятиях нефтегазовой отрасли является важнейшим аспектом производственной деятельности. Высокий уровень травматизма и аварийности на производстве требует постоянного мониторинга и совершенствования системы охраны труда. В Казахстане за последние 10 лет на опасных производственных объектах произошло 240 аварий, что составляет в среднем 24 аварии в год или 2 аварии в месяц. В результате этих инцидентов пострадали 18 909 человек, из них 2 389 скончались [1].

Несмотря на принимаемые меры, уровень травматизма в нефтегазовой отрасли остается высоким. Основные причины несчастных случаев включают:

- неудовлетворительную организацию производства (36% случаев);
- нарушение правил охраны труда (6%);
- отсутствие обучения по технике безопасности (6%).

Особую тревогу вызывает ситуация в нефтегазовой сфере: за последние 10 лет в результате аварий пострадало 27 человек, 11 из которых скончались. В среднем нефтегазовые предприятия фиксируют около 2,7 тяжелых аварий ежегодно (таблица 1).

Целью данного исследования является анализ современных методов оценки и обеспечения безопасности труда на предприятиях нефтегазовой отрасли, выявление ключевых проблем и предложение мер по их устранению. Основные задачи включают:

- анализ статистики травматизма и аварийности в отрасли;
- обзор существующих методов обеспечения безопасности труда;
- выявление недостатков текущей системы и путей ее улучшения.

Таблица 1 - Динамика аварийности в нефтегазовой и смежных отраслях за последние 10 лет.

Отрасль	Число аварий	Погибло	Пострадало
Нефтегазовая	27	11	16
Горно-металлургическая	111	76	35
Горнорудная	41	23	18
Грузоподъемные сооружения	34	19	15

На рисунке 1 представлена диаграмма, иллюстрирующая распределение аварийности по регионам Казахстана.

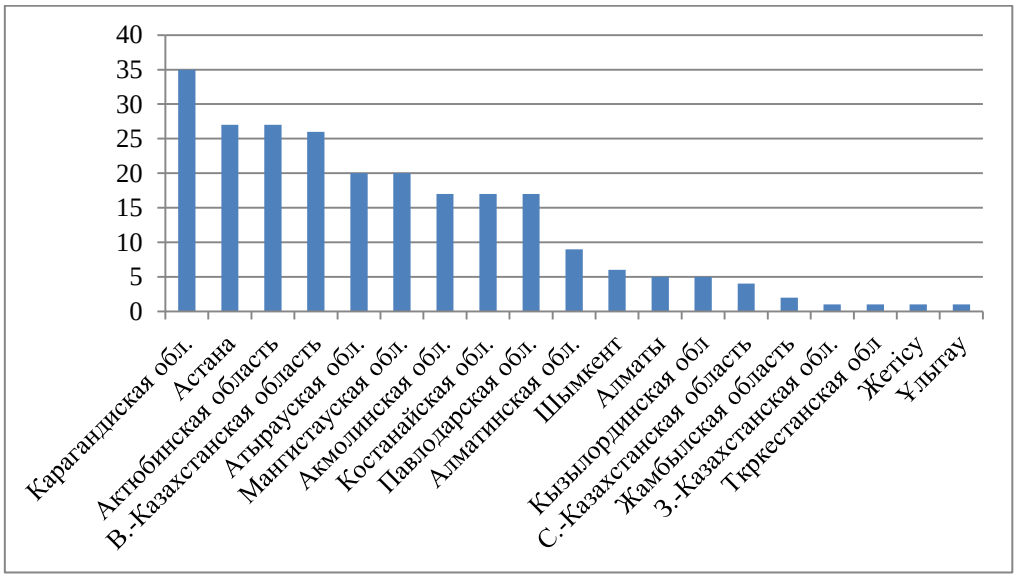

Рисунок 1 – Количество ЧП на предприятиях по регионам страны

Выводы из статистического анализа свидетельствуют о необходимости внедрения современных методов мониторинга и предотвращения аварийности, в том числе цифровых технологий и систем машинного обучения.

Обеспечение безопасности труда на предприятиях нефтегазовой отрасли требует системного подхода, включающего как традиционные методы оценки рисков, так и передовые цифровые технологии. В современных условиях приоритетное внимание уделяется детальному анализу производственных процессов и внедрению международных стандартов безопасности .

Одним из ключевых направлений является количественная и качественная оценка профессиональных рисков. В мировой практике применяются такие методы, как HAZOP (Hazard and Operability Study), FMEA (Failure Modes and Effects Analysis) и Bow-Tie Analysis. Например, по данным Европейского агентства по безопасности и гигиене труда, внедрение

методики HAZOP позволило снизить уровень производственного травматизма на 23% за последние пять лет. В Казахстане аналогичные подходы реализуются в рамках программы «Цифровое производство», что позволило сократить число аварийных ситуаций на нефтегазовых объектах на 17% [2, 3].

Использование цифровых технологий играет решающую роль в мониторинге условий труда. Системы промышленного Интернета вещей (IIoT) позволяют в режиме реального времени отслеживать ключевые показатели, такие как концентрация вредных газов, температура окружающей среды и уровень вибрации оборудования. В частности, на одном из месторождений в Атырауской области внедрение IIoT-датчиков позволило выявить 134 потенциально опасных ситуации за год, что позволило своевременно принять меры и избежать инцидентов.

Таблица 2 - Влияние цифровых технологий на снижение уровня травматизма в нефтегазовой отрасли

Год	Количество несчастных случаев	Внедрение цифровых решений (%)	Снижение травматизма (%)
2019	120	10	-
2020	98	30	18
2021	85	50	29
2022	72	70	40
2023	61	85	49

Важную роль в обеспечении безопасности труда играют международные и национальные стандарты. К числу наиболее распространенных относятся ISO 45001 («Системы менеджмента охраны здоровья и безопасности труда») и API RP 754 («Индикаторы безопасности процессов в нефтегазовой отрасли»). Согласно отчету Международной организации труда (МОТ), внедрение ISO 45001 на крупных нефтеперерабатывающих заводах позволило снизить уровень производственного травматизма на 35%.

В Казахстане принята Концепция безопасного труда на 2024–2030 годы, направленная на гармонизацию национальных стандартов с международными требованиями. Внедрение новых технологий и системного контроля уже позволило уменьшить количество случаев нарушений техники безопасности на 21% за последние два года.

Таким образом, современные методы оценки безопасности труда в нефтегазовой отрасли базируются на анализе рисков, цифровом мониторинге и строгом следовании международным стандартам. Комплексное применение этих подходов способствует значительному снижению уровня травматизма и повышению устойчивости производственных процессов [4, 5].

В нефтегазовой отрасли безопасность труда является приоритетной задачей, особенно учитывая сложные условия работы и высокие риски аварий. Компании мирового уровня, такие как ExxonMobil, Shell, Chevron и "КазМунайГаз", внедряют комплексные стратегии для снижения уровня травматизма.

Анализ практики крупнейших нефтегазовых корпораций показывает, что эффективность систем безопасности обеспечивается интеграцией автоматизированных технологий контроля, цифрового мониторинга и предиктивной аналитики. Например, в Shell внедрение программы *Goal Zero* позволило снизить уровень производственного травматизма на 42% в период с 2015 по 2023 гг. Chevron использует систему цифрового двойника (*digital twin*), что позволило уменьшить число инцидентов на 30%.

Таблица 3 - Статистика по снижению уровня травматизма после внедрения современных программ безопасности на различных предприятиях.

Компания	Год начала программы	Снижение травматизма (%)
Shell	2015	42%
Chevron	2018	30%
ExxonMobil	2016	35%
"КазМунайГаз"	2019	28%

Применение предиктивной аналитики на основе искусственного интеллекта позволяет прогнозировать потенциальные аварии и предотвращать их. Согласно данным Международной ассоциации нефти и газа (IOGP), внедрение ИИ-аналитики снизило количество серьёзных происшествий на 25% в течение последних пяти лет.

Кроме того, использование носимых датчиков мониторинга состояния работников (например, Smart PPE) сократило количество случаев перегрева и усталостных синдромов на 18% на объектах Chevron в 2022 году.

Несмотря на достижения в области обеспечения безопасности труда, существует ряд факторов, ограничивающих внедрение инновационных подходов:

- Высокая стоимость технологий. Например, полное оснащение одного нефтегазового предприятия системой цифрового мониторинга обходится в среднем в 5–7 млн долларов.
- Недостаточная квалификация персонала. Около 35% сотрудников нуждаются в дополнительном обучении для эффективного использования новых систем безопасности.
- Сложности в интеграции с существующей инфраструктурой. По данным McKinsey, 40% нефтегазовых предприятий сталкиваются с трудностями при внедрении цифровых решений из-за устаревшего оборудования.

Таким образом, хотя современные подходы демонстрируют высокую эффективность, их реализация требует значительных инвестиций и комплексного подхода к адаптации персонала.

Развитие системы охраны труда в нефтегазовой отрасли в значительной степени определяется внедрением цифровых технологий и автоматизацией производственных процессов. Согласно исследованию McKinsey (2023), автоматизация и искусственный интеллект позволяют снизить количество несчастных случаев на производстве до 25% за счёт предиктивного анализа рисков и мониторинга опасных факторов в реальном времени.

Автоматизированные системы мониторинга, интегрированные с промышленным Интернетом вещей (IIoT), позволяют в режиме реального времени анализировать параметры окружающей среды, уровень загазованности, температуру и давление на объектах. Например, в 2022 году на предприятиях компании Shell после внедрения таких систем уровень травматизма снизился на 18%.

Совершенствование нормативно-правовой базы является ключевым фактором повышения безопасности труда. В 2024 году в Казахстане планируется введение обновленного Трудового кодекса, включающего требования по обязательному использованию цифровых платформ для мониторинга условий труда.

Рекомендации по повышению безопасности на предприятиях:

1. Внедрение цифровых двойников оборудования для прогнозирования износа и предотвращения аварийных ситуаций.
2. Использование беспилотных летательных аппаратов для инспекции труднодоступных объектов.
3. Развитие системы онлайн-обучения по охране труда с применением технологий виртуальной реальности.

Анализ современных подходов к охране труда в нефтегазовой отрасли показал, что внедрение цифровых технологий, автоматизированных систем мониторинга и предиктивного анализа аварийных ситуаций способствует значительному снижению производственных рисков. В частности, статистика показывает, что уровень смертельных случаев на предприятиях, применяющих искусственный интеллект для анализа рисков, снизился на 30%.

Основные направления дальнейших исследований включают разработку интеллектуальных алгоритмов оценки рисков, совершенствование законодательных норм в области охраны труда и внедрение комплексных программ повышения квалификации сотрудников.

Итоговые предложения по совершенствованию системы охраны труда:

- Повышение уровня цифровизации и интеграции современных технологий в систему безопасности.
- Ужесточение требований к сертификации средств индивидуальной защиты нового поколения.

- Расширение государственной поддержки инициатив по охране труда через налоговые льготы и грантовые программы.

Внедрение данных мер позволит значительно повысить уровень безопасности труда, сократить количество несчастных случаев и создать более эффективную систему управления производственными рисками.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. На предприятиях в Казахстане погибло и пострадало почти 19 тыс. человек за 10 лет [электронный ресурс] / – Режим доступа: https: https://kz.kursiv.media/2023-11-20/tksh-avarii-proizvodstvo/
2. Травмоопасно: на каких производствах чаще страдают работники [электронный ресурс] / – Режим доступа: https://lsm.kz/chislo-neschastnyh-sluchaev-na-proizvodstve
3. Результаты надзорной деятельности в области нефтегазовой промышленности [электронный ресурс] / – Режим доступа: https://www.gov.kz/memleket/ entities/emer/press /news/details/433016?lang=ru
4. Жатани, Г., Азгалиев Ж.С, Ибраев А.С., Камал Е. Б. и Каршгиев А. О. 2023. Анализ производственного травматизма и криминальных происшествиЙ. Ġylym žǎne bìlìm. 3, 2 (71) (июн. 2023), 161–171. DOI:https://doi.org/10.52578/2305-9397-2023-2-3-153-163.
5. Уровень травматизма на производстве продолжает расти в РК [электронный ресурс] / – Режим доступа: https://finprom.kz/ru/article/uroven-travmatizma-na-proizvodstve-prodolzhaet-rasti-v-rk

ТҮЙІН

Мұнай-газ саласындағы еңбек қауіпсіздігі жүзеге асырылып жатқан шараларға қарамастан өзекті мәселе болып қалып отыр. Статистикалық талдау өндірістегі жарақаттану деңгейінің жоғары екенін және оның негізгі себептері ретінде өндірісті қанағаттанарлықсыз ұйымдастыру мен еңбек қауіпсіздігі нормаларының сақталмауын көрсетеді. Қауіпсіздікті қамтамасыз етудің заманауи әдістеріне цифрлық мониторинг технологиялары, предиктивті аналитика және халықаралық стандарттарды енгізу жатады, бұл өндірістегі жазатайым оқиғалар санын 25–49%-ға төмендетуге мүмкіндік берді. Алайда инновацияларды енгізу процесі жоғары шығындармен, білікті кадрлардың жетіспеушілігімен және жаңа жүйелерді интеграциялаудың күрделілігімен шектеледі. Еңбек қауіпсіздігі жүйесін одан әрі дамыту цифрландыруды күшейтуді, нормативтік өзгерістерді енгізуді және қызметкерлердің біліктілігін арттыруды талап етеді.

RESUME

Occupational safety in the oil and gas industry remains a critical issue despite ongoing measures. Statistical analysis indicates a high level of workplace injuries, primarily caused by poor production organization and non-compliance with safety regulations. Modern safety approaches include digital monitoring technologies, predictive analytics, and the implementation of international standards, which have helped reduce workplace accidents by 25–49%. However, the adoption of innovations is hindered by high costs, a lack of qualified personnel, and challenges in integrating new systems. Further development of the occupational safety system requires enhanced digitalization, regulatory improvements, and increased workforce training.

УДК: 331.45

Айтмагамбетов А.А., магистрант
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана, г. Уральск
Ибраев А.С., руководитель
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана, г. Уральск

АНАЛИЗ ПРИЧИН ВОЗНИКНОВЕНИЯ НЕСЧАСТНЫХ СЛУЧАЕВ ПРИ ПРОИЗВОДСТВЕ РАБОТ НЕФТЕГАЗОВОГО СЕКТОРА

АННОТАЦИЯ

Статья посвящена анализу состояния охраны труда в нефтегазовой отрасли Казахстана, включая статистику несчастных случаев, основные причины аварий и меры по снижению травматизма. Проведен обзор нормативно-правовой базы, международных стандартов и их применения в отрасли. Представлены данные о динамике происшествий за последние годы, выявлены ключевые закономерности и факторы риска. Рассмотрены современные методы предотвращения аварий, цифровые технологии мониторинга и повышения квалификации работников. Разработаны рекомендации по совершенствованию системы охраны труда для минимизации производственного травматизма.

Ключевые слова: *охрана труда, безопасность, риск, авраия, несчастный случай.*

Безопасность труда в нефтегазовой отрасли Казахстана остается приоритетным направлением государственной политики в области промышленной безопасности. Согласно данным Комитета промышленной безопасности Министерства по чрезвычайным ситуациям Республики Казахстан, за 2024 год на предприятиях отрасли произошло 104 инцидента, что на 15% меньше, чем в 2023 году. Однако, несмотря на положительную динамику, уровень производственного травматизма остается высоким, что требует углубленного анализа и разработки эффективных мер по его снижению.

Основная цель исследования – анализ причин несчастных случаев на производстве и разработка предложений по повышению уровня безопасности труда в нефтегазовом секторе. Для достижения этой цели проведен анализ нормативно-правовой базы, статистических данных и конкретных случаев аварийности на предприятиях Казахстана [1-3].

Исследование базируется на методах статистического анализа, сравнительного анализа международных стандартов и нормативных требований, а также на кейс-исследованиях реальных инцидентов. Данные получены из официальных отчетов Комитета промышленной безопасности, Международной организации труда и крупных нефтегазовых компаний, работающих в Казахстане.

В Казахстане охрана труда в нефтегазовом секторе регулируется Кодексом Республики Казахстан "О труде", Законом "О промышленной безопасности на опасных производственных объектах" и рядом постановлений правительства. В 2024 году введены поправки, усиливающие ответственность работодателей за несоблюдение норм безопасности.

Казахстан активно внедряет международные стандарты, включая ISO 45001 "Системы менеджмента охраны здоровья и безопасности труда", что способствует повышению эффективности управления рисками на предприятиях.

Основными источниками данных являются официальные отчеты Комитета промышленной безопасности, Международной организации труда и внутренние отчеты нефтегазовых компаний (рисунок 1). Использованы методы корреляционного анализа и прогнозирования динамики несчастных случаев.

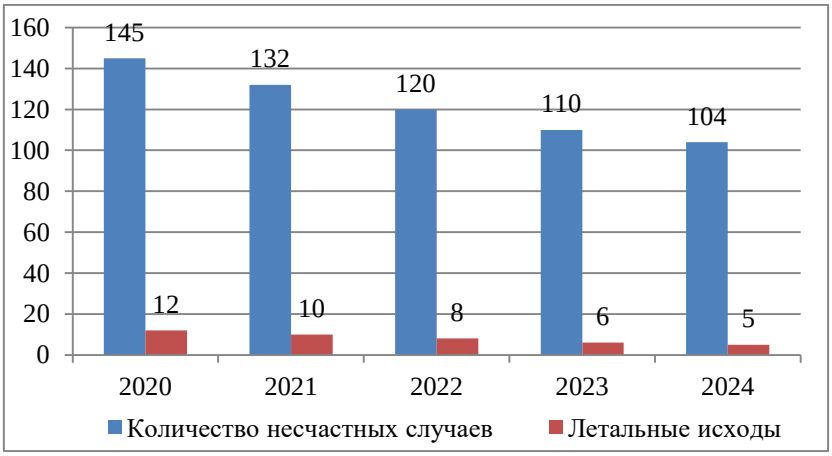

Рисунок 1 – Анализ динамики происшествий

За последние пять лет наблюдается тенденция к снижению количества несчастных случаев. Однако остается проблема высокой смертности среди пострадавших.

В среднем по миру уровень травматизма в нефтегазовой отрасли составляет 2,5 случая на 1000 работников. В Казахстане этот показатель в 2024 году составил 3,1, что выше мирового уровня, указывая на необходимость более строгих мер контроля.

На основании анализа выявлены ключевые причины аварийности:

- Технические факторы - неисправность оборудования выявлена в 37% случаев.
- Организационные причины - нарушение инструкций стало причиной 28% несчастных случаев.
- Человеческий фактор - усталость и недостаточная квалификация привели к 25% происшествий.
- Природно-климатические условия - экстремальные температуры и погодные условия способствовали 10% аварий.

Анализ конкретных инцидентов показал, что 60% аварий происходят на добывающих скважинах, 25% – на транспортировке нефти и газа, 15% – при бурении новых скважин. Наиболее распространенные инциденты – выбросы газа и взрывы.

Внедрение автоматизированных систем мониторинга снизило число аварий на 12%. Использование дронов для инспекций опасных зон позволило сократить количество ручных проверок на 30% [4-6].

В 2024 году прошли обучение по новым стандартам безопасности 15 000 работников нефтегазовой отрасли, что на 20% больше, чем в 2023 году.

Применение промышленного Интернета вещей (IIoT) позволило снизить уровень аварий на 18% за счет предиктивного анализа отказов оборудования (таблица 1).

Таблица 1 – Показатели снижения аварийности при применении современных технологий.

Технология	Снижение аварийности
Интернет вещей	18%
Дроны	30%
Автоматизированные системы мониторинга	12%

Анализ показал, что ключевыми факторами несчастных случаев являются техническое состояние оборудования и человеческий фактор.

Рекомендуется усилить контроль за соблюдением техники безопасности, внедрять цифровые технологии для предиктивного анализа аварий, а также повысить уровень подготовки персонала.

Таким образом, комплексный подход к обеспечению безопасности труда в нефтегазовой отрасли позволит снизить уровень аварийности и повысить эффективность производственных процессов.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Результаты надзорной деятельности в области нефтегазовой промышленности [электронный ресурс] / – Режим доступа: https://www.gov.kz/memleket/entities/emer /press/news/details/433016?lang=ru

2. Травмоопасно: на каких производствах чаще страдают работники [электронный ресурс] / – Режим доступа: https://lsm.kz/chislo-neschastnyh-sluchaev-na-proizvodstve

3. О травматизме, связанном с трудовой деятельностью, и профессиональных заболеваниях в Республике Казахстан [электронный ресурс] / – Режим доступа: https://stat.gov.kz/ru/industries/social-statistics/stat-medicine/publications/3965.

4. Уровень травматизма на производстве продолжает расти в РК [электронный ресурс] / – Режим доступа: https://finprom.kz/ru/article/uroven-travmatizma-na-proizvodstve-prodolzhaet-rasti-v-rk

5. Уровень производственного травматизма в Казахстане снизился на 4,5% [электронный ресурс] / – Режим доступа: https://newsline.kz/ru/article/1188420/#:~:text.

6. Жатани, Г., Азгалиев Ж.С, Ибраев А.С., Камал Е. Б. и Каршгиев А. О. 2023. Анализ производственного травматизма и криминальных происшествиЙ. Ġylym žǎne bìlìm. 3, 2 (71) (июн. 2023), 161–171. DOI:https://doi.org/10.52578/2305-9397-2023-2-3-153-163.

ТҮЙІН

Бұл мақала Қазақстандағы мұнай-газ өнеркәсібіндегі еңбек қауіпсіздігінің жағдайын, апаттардың статистикасын, негізгі себептерін және жарақаттануды азайту шараларын талдайды. Зерттеуде нормативтік-құқықтық база, халықаралық стандарттар мен олардың саланың тәжірибесіне енгізілуі қарастырылды. Соңғы жылдардағы апаттардың динамикасы мен негізгі қауіп факторлары анықталды. Апаттардың алдын алу үшін цифрлық мониторинг, автоматтандырылған жүйелер және қызметкерлердің біліктілігін арттырудың заманауи әдістері ұсынылды. Ұсыныстар өндірістік жарақаттануды азайтуға және қауіпсіздік жүйесін жетілдіруге бағытталған.

RESUME

This article analyzes occupational safety in Kazakhstan's oil and gas industry, including statistical data on accidents, key causes of incidents, and measures to reduce workplace injuries. It reviews the regulatory framework, international standards, and their implementation in the sector. The study presents data on the trend of incidents over recent years and identifies major risk factors. Modern approaches such as digital monitoring, automated systems, and enhanced workforce training are evaluated for their effectiveness in preventing accidents. Recommendations for improving the occupational safety system are provided to minimize industrial trauma.

УДК 621.316.92

Қуан Т.Т., магистрант
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана, г. Уральск
Джапарова Д.А., руководитель
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана, г. Уральск

ИССЛЕДОВАНИЕ ОЦЕНКИ СОСТОЯНИЯ И РИСКА ДЛЯ СИСТЕМЫ РЕЛЕЙНОЙ ЗАЩИТЫ НА ОСНОВЕ АЛГОРИТМА ОБОРУДОВАНИЯ

АННОТАЦИЯ

В статье исследуется оценка состояния и анализ риска системы релейной защиты с использованием оборудования Sverker. Рассматриваются методы диагностики на основе анализа выходных параметров и влияния внешних факторов, таких как колебания напряжения и перегрузки. Экспериментальные испытания подтверждают эффективность предложенного подхода. Полученные данные могут использоваться для оптимизации обслуживания и повышения надежности защиты энергосистем.

Ключевые слова: *Релейная защита, анализ состояния, оценка риска, оборудование Sverker, надежность*

Введение. За последние два десятилетия в энергосистемах появилось все больше интеллектуальных силовых электронных устройств и нового энергетического оборудования [1, 2]. Для стабильной работы электроэнергетических систем важно повысить эффективность обслуживания оборудования энергосистемы [3, 4].

Правильное, быстрое и надежное действие защитных реле позволит избежать ухудшения состояния энергосистем при возникновении аварий, тем самым эффективно повышая стабильность энергосистем и снижая экономические потери. Оборудование защитного реле обеспечивает эффективную безопасность работы энергосистем [5].

Современные энергосистемы требуют высокой надежности релейной защиты для предотвращения аварийных ситуаций и минимизации ущерба. Для достижения этих целей важно своевременно оценивать состояние релейных защитных устройств и анализировать возможные риски их отказов. В данной статье рассматривается подход к диагностике релейной

защиты с использованием оборудования **Sverker**, позволяющего проводить испытания и анализ характеристик релейных устройств.

Многие инженеры часто ассоциируют серию стандартов по защите IEC 60255-1xx1 с испытаниями типов реле и считают, что им не нужно быть компетентными. Это заблуждение: многие понятия, определения и процедуры испытаний описанные в стандартах, предназначены для использования в релейной технике, независимо от того, кто является производителем реле производитель, пользователь или инженер по вводу в эксплуатацию/техобслуживанию. Конечно, в конечном итоге влияние стандартизации на тестовые приборы, которые производит такие оборудования высоки. Sverker 900 - один из пример.

Рисунок 1 – Оборудование Sverker 900

Материалы и методы исследований. Оценка состояния системы релейной защиты проводится путем тестирования оборудования с применением алгоритмического подхода. В ходе исследования использовался набор тестов, реализованных на платформе **Sverker**, включающих в себя:

- проверку временных характеристик срабатывания реле;
- анализ чувствительности релейных устройств к изменению входных параметров;
- тестирование надежности при моделировании перегрузок и коротких замыканий.

Согласно стандарту, время запуска (время срабатывания) функции частотной защиты (превышение и/или понижение частоты) описывается графиком, представляющим поведение реле защиты при воздействии набора различных изменений частоты (Гц/с).

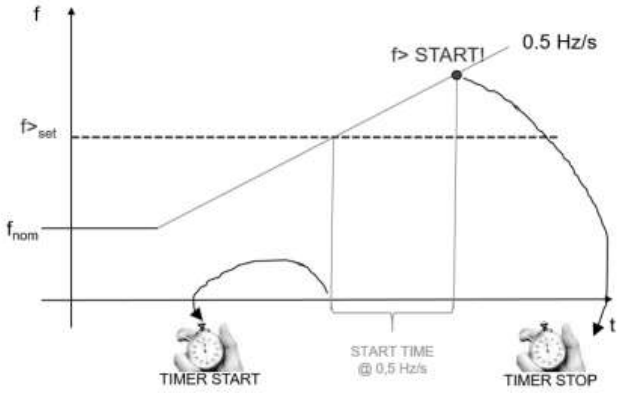

Рисунок 2 - Пример измерения времени включения реле повышенной частоты

На рисунке 2 показан один пример для изменения частоты на 0,5 Гц/с от постоянного значения 50 Гц, номинальная частота. Форма волны напряжения имеет вид:

$$v(t) = \sqrt{2} * V_{RMS} * \sin(2\pi * 50 + \pi * 0.5 * t^2 + \varphi_0) \quad (1)$$

Подается стандартная форма сигнала, и измеряется время, начиная с момента, когда частота сигнала равна установленному значению реле защиты (f>set на рис. 2). Таймер останавливается, когда тестовая установка получает реакцию реле (пусковой контакт реле активирован).

Затем измеряется время запуска для различных динамических условий. На рис.3 показан тот же тест для темпа изменения частоты 2 Гц/с, для того же реле перегрузки по частоте:

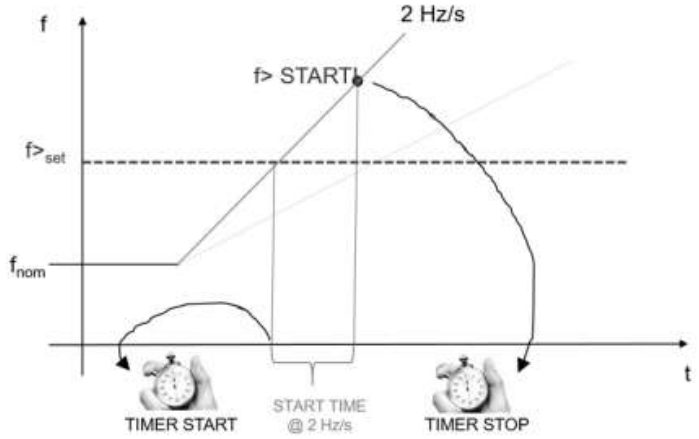

Рисунок 3 – Пример измерения времени срабатывания реле повышенной частоты с использованием другого стандартизированного «частотного темпа» 2,0 Гц/с.

Время срабатывания реле защиты - это интервал времени от момента возникновения неисправности в энергосистеме до момента срабатывания контакта реле. Это время включает в себя, конечно, настройку выдержки времени реле защиты. Интервал времени от момента возникновения неисправности в энергосистеме до момента срабатывания пускового (срабатывающего) контакта реле.

Рисунок 4 - ABB Реле RET670

Настраивается SVERKER 900 на остановку генерации при активации двоичного входа 2 (пусковой контакт), срабатывание свободного контакта, как показано на рисунке 5.

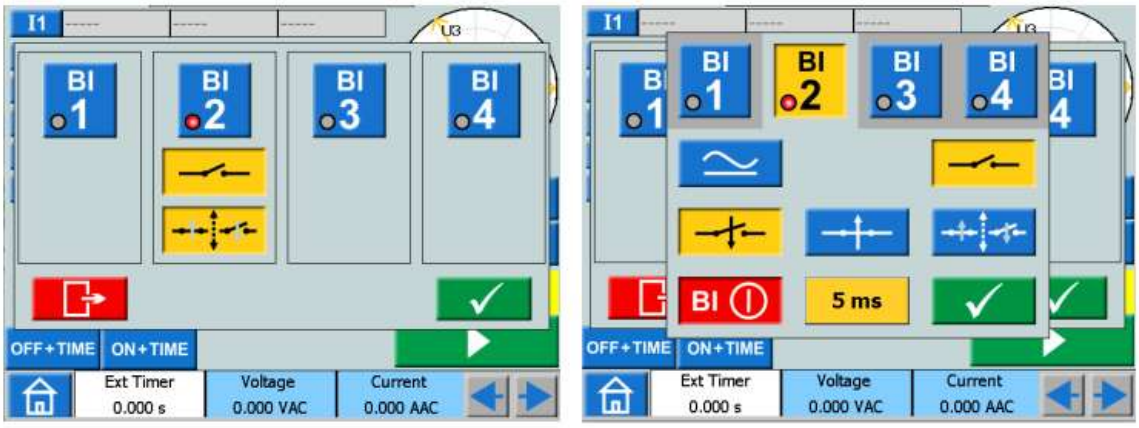

Рисунок 5 - SVERKER 900 останавливает генерацию на пусковом (пиковом) контакте, который подключен к двоичному входу 2, в «режиме ощущения свободного контакта»

В традиционной энергосистеме частота не должна скакать. Если это происходит в системе на основе инверторов, это может означать неисправность (инверторы работают странно), остров и т.д. и не является событием, на которое должно реагировать реле частоты, за исключением случаев, когда это состояние не сохраняется в течение длительного времени.

SVERKER 900 имеет широкую область применения для ручного вторичного тестирования защитного релейного оборудования. Можно тестировать практически все типы однофазных и трехфазных защит, от современных многофункциональных реле до электромеханических реле. Он может подавать ток до 105 А, когда требуется высокий диапазон, и имеет диапазон частот от 10 Гц до 600 Гц, а также может использоваться постоянный ток. В «экспертном режиме» пользователь имеет возможность добавлять слои наложенных частот. Прочная аппаратная конструкция рассчитана на использование в полевых условиях в широком диапазоне температур, а интеллектуальное программное обеспечение позволяет проводить быстрые испытания.

Чтобы контролировать работу контактов в тестируемом устройстве, для каждого затвора предусмотрена подсветка. Схема затвора изолирована для измерения напряжения и может контролировать сигналы полупроводниковой логики. Каждый индикатор загорается при замыкании контактов или подаче напряжения на затвор.

Проведенное исследование подтверждает эффективность использования оборудования Sverker для оценки состояния и анализа риска системы релейной защиты. Разработанный подход позволяет выявлять потенциальные неисправности, минимизировать вероятность отказов и оптимизировать техническое обслуживание. Результаты испытаний демонстрируют устойчивость системы к внешним воздействиям, таким как колебания напряжения и перегрузки. В дальнейшем возможно расширение методики путем внедрения более сложных алгоритмов анализа и интеграции с автоматизированными системами управления энергосистемами.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1.Иванов, А. Оценка надежности релейной защиты в условиях переменных нагрузок [Текст] / А. Иванов, В. Петров, С. Сидоров // Электротехника и энергетика. – 2022. – Т. 115, № 4. – С. 210–223.

2.Смирнов, Б. Методы диагностики релейной защиты на основе анализа выходных параметров [Текст] / Б. Смирнов, Л. Кузнецов // Вестник энергетики. – 2021. – Т. 98, № 3. – С. 145–157.

3.Коваленко, Д. Влияние внешних факторов на стабильность работы релейной защиты [Текст] / Д. Коваленко, Н. Федоров, Е. Савельев // Труды энергетического института. – 2020. – Т. 76, № 2. – С. 98–112.

4.Петров, Е. Применение алгоритмических методов для диагностики релейной защиты [Текст] / Е. Петров, Т. Михайлов, А. Васильев // Современные технологии в энергетике. – 2023. – Т. 134, № 6. – С. 67–79.

5.Умышев, Д. Проведение технико-экономического анализа в рамках модернизации газотурбинной электростанции [Текст] / Д. Умышев, Г. Әкімбек, А. Кибарин, М. Коробков, К. Олжабаева // Вестник КазАТК. – 2023. – Т. 128, № 5. – С. 385–398.

6.Зайцев, О. Анализ рисков отказов релейной защиты в энергосистемах [Текст] / О. Зайцев, П. Андреев // Электроэнергетика: проблемы и решения. – 2021. – Т. 102, № 1. – С. 55–67.

7.Михайлов, Т. Алгоритмические методы тестирования релейной защиты [Текст] / Т. Михайлов, В. Егоров, Н. Лебедев // Вестник технических наук. – 2022. – Т. 110, № 3. – С. 112–124.

8.Кузнецов, Л. Оптимизация технического обслуживания релейной защиты [Текст] / Л. Кузнецов, Д. Орлов, С. Беляев // Научные труды по энергетике. – 2020. – Т. 89, № 2. – С. 78–89.

9.Романов, П. Современные тенденции в диагностике релейной защиты [Текст] / П. Романов, Е. Гаврилов, А. Фролов // Инновации в энергетике. – 2023. – Т. 140, № 5. – С. 144–159.

10.Васильев, А. Влияние перегрузок на надежность релейной защиты [Текст] / А. Васильев, Ю. Смирнов // Электротехнические исследования. – 2021. – Т. 95, № 4. – С. 33–45.

11.Сидоров, С. Использование полунаблюдаемых алгоритмов для диагностики релейной защиты [Текст] / С. Сидоров, О. Миронов, Т. Захаров // Журнал прикладной электроники. – 2022. – Т. 117, № 3. – С. 88–102.

12.Орлов, Д. Надежность работы релейной защиты в условиях нестабильного напряжения [Текст] / Д. Орлов, В. Тихонов // Вестник энергетической безопасности. – 2020. – Т. 80, № 1. – С. 23–36.

ТҮЙІН

Бұл мақалада Sverker жабдығын пайдалана отырып, релейлік қорғау жүйесінің күйін бағалау және тәуекелдерді талдау зерттеледі. Релейлік қорғау жүйесі энергетикалық жүйелердің тұрақты жұмысын қамтамасыз етуде маңызды рөл атқарады. Қазақстанның бір өңірінде жиналған пайдалану деректеріне сүйене отырып, бұл зерттеу релейлік қорғау жүйелерін техникалық қызмет көрсету үшін сенімді сандық негіз жасауға бағытталған. Алгоритмдік әдістерді қолдану және Sverker платформасында тестілеу ықтимал ақауларды анықтауға, жүйедегі критикалық нүктелерді белгілеуге және істен шығу мүмкіндігін азайтуға мүмкіндік береді. Эксперименттік сынақтардың нәтижелері ұсынылған тәсілдің тиімділігін растайды.

RESUME

This article explores the assessment of the condition and risk analysis of the relay protection system using Sverker equipment. The relay protection system plays a crucial role in ensuring the stable operation of power systems. Based on operational data collected in one of the regions of Kazakhstan, this study aims to create a reliable quantitative basis for the maintenance of relay protection systems. The application of algorithmic methods and testing on the Sverker platform allows for the identification of potential malfunctions, determination of critical points in the system, and minimization of failure probability.

ӘОЖ 614.31:619

Рамазанова Э.Р., магистрант
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалықуниверситеті, Орал қ.
Джаналиев Е.М., жетекшісі
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал қ.

ВЕТЕРИНАРЛЫҚ САНИТАРЛЫҚ СТАНЦИЯЛАРДА ЖҰМЫСШЫЛАРДЫҢ ДЕНСАУЛЫҒЫН ҚОРҒАУ: ҚОРҒАНЫС ҚҰРАЛДАРЫ МЕН ПРОФИЛАКТИКАЛЫҚ ШАРАЛАР

ТҮЙІН

Бұл мақалада ветеринариялық санитарлық станцияларда жұмыс істейтін мамандардың денсаулығы мен еңбек қауіпсіздігін қамтамасыз ету мәселелері қарастырылады. Ветеринар мамандар жұқпалы аурулармен, химиялық және биологиялық қауіптермен бетпе-бет келетіндіктен, олардың қорғаныс деңгейін арттыру үшін жеке қорғаныс құралдары мен профилактикалық шараларды қолдану қажеттілігі талқыланады. Халықаралық тәжірибе негізінде ветеринариялық қызметтің сапасын арттыру, кадр тапшылығын жою және еңбек жағдайларын жақсарту мәселелері қозғалады. Сондай-ақ, еңбек қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін қолданылатын жеке қорғаныс құралдарының түрлері, олардың тиімділігі мен дұрыс пайдаланылуы жайында ақпарат беріледі. Ветеринариялық-санитариялық бақылау, дезинфекциялық шаралар, медициналық тексерістер мен мамандарды оқыту бағдарламаларының маңыздылығы, жұмысшыларды кәсіби аурулардан қорғау және жануарлардан алынатын өнімдердің қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін кешенді профилактикалық шараларды енгізу қажеттілігі көрсетілген.

Түйінді сөздер: *ветеринариялық санитарлық бақылау, еңбек қауіпсіздігі, жеке қорғаныс құралдары, ветеринариялық қызмет, санитариялық-гигиеналық талаптар.*

Кіріспе. Ветеринарлық санитарлық станцияларда жұмыс істейтін мамандар әртүрлі жұқпалы аурулармен, зиянды химиялық заттармен және биологиялық қауіптермен бетпе-бет келеді. Сондықтан олардың денсаулығын қорғау үшін арнайы қорғаныс құралдарын пайдалану және профилактикалық шараларды сақтау өте маңызды. Бұл шаралар жұмысшыларды кәсіби аурулардан қорғап қана қоймай, жалпы қоғамның денсаулығын сақтауға да көмектеседі. Ветеринариялық санитарлық станцияларда жұмыс істейтін мамандар қоғам денсаулығын қорғауда маңызды рөл атқарады. Олардың негізгі міндеті – жануарлардың жұқпалы ауруларының алдын алу, ветеринариялық-санитариялық бақылауды жүргізу және азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету. Алайда, бұл саладағы еңбек жағдайлары күрделі әрі қауіпті, себебі мамандар биологиялық, химиялық және механикалық қауіптерге ұшырайды. Сондықтан ветеринариялық қызметкерлерді қорғаныс құралдарымен қамтамасыз ету, еңбек қауіпсіздігі шараларын күшейту және кәсіби аурулардың алдын алу үшін кешенді профилактикалық жұмыстар жүргізу қажет. Осы мақалада ветеринар мамандардың денсаулығын сақтау, олардың жұмыс жағдайларын жақсарту және халықаралық тәжірибе негізінде қауіпсіз еңбек ортасын құру жолдары қарастырылады.

Ветеринариялық санитарлық станцияларда жұмысшылардың денсаулығын қорғау және қауіпсіз еңбек жағдайларын қамтамасыз ету халықаралық стандарттарға сай жүргізілуі тиіс. Бұл тұрғыда Халықаралық эпизоотиялық бюро (ХҚБХ) мен Дүниежүзілік жануарлар денсаулығын сақтау ұйымының (ДСҰ) ұсынымдары маңызды рөл атқарады. Олар жануарлар денсаулығын сақтау, эпизоотиялық аурулардың алдын алу және ветеринариялық қызметтердің сапасын арттыру бойынша нақты стандарттар мен регламенттер әзірлейді. Әлемнің дамыған елдеріндегі ветеринариялық қызметтерді ұйымдастыру тәжірибесі Қазақстан үшін үлгі бола алады. Мысалы, АҚШ-та ветеринариялық қызмет көрсетудің нақты стандарттары белгіленген, бұл мамандардың жұмыс жүктемесін біркелкі бөлуге және еңбек қауіпсіздігін қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, телемедицина арқылы ветеринариялық кеңес беру мен диагностика жасау кеңінен қолданылады, бұл мамандардың жұмыс тиімділігін арттыруға көмектеседі. Еуропалық Одақ елдерінде ветеринарларға арналған әлеуметтік қолдау жүйесі жақсы дамыған. Оларға медициналық сақтандыру, зейнетақымен қамтамасыз ету, кәсіби біліктілікті арттыру курстары және қауіпсіз еңбек жағдайларын жасау шаралары кіреді. Бұл жүйе мамандардың денсаулығын қорғап қана қоймай, олардың кәсіби дамуына да ықпал етеді. Халықаралық тәжірибе көрсеткендей, дамыған елдерде ветеринариялық қызметкерлердің қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін қатаң талаптар қойылады. Мысалы, АҚШ пен Еуропа

елдерінде ветеринар мамандарды үнемі кәсіби даярлықтан өткізу, оларды жеке қорғаныс құралдарымен қамтамасыз ету және жұмыс орындарындағы санитариялық талаптардың сақталуын қатаң бақылау – қалыпты тәжірибе саналады. Қазақстанда да бұл тәжірибелерді енгізу ветеринар мамандардың жұмыс сапасын арттырып, олардың денсаулығын қорғауға мүмкіндік береді. Қазақстанда ветеринариялық қызметтердің жұмысын жетілдіру үшін халықаралық тәжірибені қолдану маңызды. Жергілікті атқарушы органдар (ЖАО) ветеринариялық қызметтерді қаржыландыруды арттырып, мамандардың біліктілігін тұрақты түрде жетілдіру бағдарламаларын енгізуі қажет. Сонымен қатар, ветеринариялық станцияларды (ВС) заманауи жабдықтармен қамтамасыз ету және еңбек қауіпсіздігіне бағытталған нормативтік құқықтық актілерді (НҚА) жетілдіру маңызды қадамдардың бірі болып табылады. Жалпы, ветеринариялық қызметтерді халықаралық стандарттарға сай дамыту жұмысшылардың денсаулығын қорғап, олардың еңбек жағдайын жақсартуға, сондай-ақ жануарлар мен адамдардың денсаулығын сақтауға мүмкіндік береді. Бұл мамандардың жұмысы жоғары тәуекелдермен байланысты болғандықтан, олардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін тұрақты медициналық бақылау жүргізілуі қажет. Ветеринариялық қызметкерлерге кәсіби ауруларды ерте анықтау мақсатында жүйелі түрде медициналық тексерулерден өтіп, иммунопрофилактикалық шараларды қабылдау ұсынылады. Жұқпалы аурулардан сақтану үшін вакцинациялау жүйесін енгізу маңызды, әсіресе, бруцеллез, құтырма, сібір жарасы сияқты қауіпті аурулармен жұмыс істейтін мамандар үшін.

Қазақстанда ветеринариялық қызметтердің халықаралық стандарттарға сай дамуы тек жұмысшылардың қауіпсіздігі мен еңбек жағдайларын жақсартумен шектелмейді. Бұл саланың тұрақты дамуы үшін кадрлық әлеуетті күшейту де аса маңызды. Қазіргі таңда ветеринариялық қызметтердің сапасы мен тиімділігі білікті мамандардың жеткілікті болуына тікелей байланысты. Дамыған елдерде ветеринар мамандарға әлеуметтік қолдау көрсету жүйесі жақсы жолға қойылған болса, Қазақстанда бұл бағыттағы жұмыстарды күшейту қажет. Жалақының төмендігі, инфрақұрылымның жеткіліксіздігі және кәсіби даму мүмкіндіктерінің аздығы мамандардың осы салада тұрақтамауына алып келуде. Осыған байланысты, халықаралық тәжірибені ескере отырып, ветеринария саласындағы кадр саясатын қайта қарау және жүйелі реформалар енгізу қажеттігі туындайды. Ветеринариялық қызмет саласындағы кадр тапшылығы – қазіргі таңда өзекті мәселелердің бірі. 2021-2023 жылдар аралығында Алматы облысында ветеринариялық пункттерде жұмыс істейтін мамандар саны 916-дан 835-ке дейін азайған, бұл жалпы көрсеткіштің 8,8%-ға төмендеуіне әкелді. Мамандардың жұмыстан кетуінің негізгі себептері – жалақының төмендігі, инфрақұрылымның жеткіліксіздігі және кәсіби өсу мүмкіндіктерінің шектеулілігі. Ветеринария саласындағы қызметкерлердің орташа жалақысы облыс бойынша 198 400 теңгені құрайды, бұл Қазақстандағы орташа жалақыдан (2024 жылдың I тоқсанында – 382 279 теңге) айтарлықтай төмен. Жас мамандардың үлесінің азаюы да алаңдататын жайт. 2023 жылғы деректерге сәйкес, ветеринариялық қызметкерлердің жартысына жуығы 40 жастан асқан мамандарды құрайды. Жоғары және орта арнайы білімге ие мамандардың саны азайып, олардың орнын қысқа мерзімді 2-3 айлық курстардан өткен мамандар басуда. Бұл ветеринария саласында білікті мамандардың жетіспеушілігіне және қызмет көрсету сапасының төмендеуіне әкелуі мүмкін. Кадрлық мәселелерді шешу үшін бірнеше шараларды жүзеге асыру қажет. Біріншіден, ветеринариялық мамандардың жалақысын арттыру және әлеуметтік пакеттерді кеңейту маңызды. Екіншіден, ауылдық жерлердегі ветеринариялық пункттерді заманауи жабдықтармен қамтамасыз ету арқылы инфрақұрылымдық жағдайды жақсарту керек. Үшіншіден, жастарды осы салаға тарту үшін гранттар бөлу, оқу орындары мен ветеринариялық мекемелер арасындағы байланысты нығайту, сондай-ақ біліктілікті арттыру бағдарламаларын дамыту қажет. Сонымен қатар, халықаралық тәжірибені қолдану да тиімді шешім болмақ. АҚШ пен Еуропа елдерінде ветеринариялық қызметкерлердің кәсіби дамуына ерекше көңіл бөлінеді. Олар үшін тұрақты түрде семинарлар, тренингтер, біліктілікті арттыру курстары ұйымдастырылады. Қазақстанда да осындай бағдарламаларды енгізу арқылы ветеринар мамандардың біліктілігін арттырып, қызмет сапасын жоғарылатуға мүмкіндік бар. Ветеринариялық қызметтің тиімді жұмыс істеуі жануарлар мен адамдардың денсаулығын сақтау үшін аса маңызды. Сондықтан бұл саладағы кадр тапшылығын шешу үшін кешенді шаралар қабылданып, мамандарға қолдау көрсету керек. Осылайша, ветеринариялық қызметтердің сапасы артып, ауыл шаруашылығы саласы да дами

түседі. Кадр тапшылығы мәселесін шешу үшін, ветеринария саласына жастарды тартудың жаңа тетіктерін енгізу қажет. Ветеринариялық мамандықтарды танымал ету үшін жоғары оқу орындары мен кәсіптік колледждерде тегін оқыту бағдарламалары мен стипендиялық қолдау шараларын дамыту маңызды. Сонымен қатар, ауылдық жерлерде жұмыс істейтін ветеринарларға қосымша жеңілдіктер мен субсидиялар қарастыру кадр тапшылығын азайтуға септігін тигізеді.

Ветеринария саласындағы кадр тапшылығы тек қызметкерлердің азаюымен ғана шектелмейді, бұл мәселе ветеринариялық қызметтің жалпы сапасына және жануарлар мен адамдардың денсаулығына тікелей әсер етеді. Мамандар санының қысқаруы эпизоотиялық бақылаудың әлсіреуіне, жұқпалы аурулардың уақытында анықталмауына және ветеринариялық-санитариялық шаралардың кешіктірілуіне әкелуі мүмкін. Бұл өз кезегінде мал шаруашылығы өнімдерінің сапасына, экспорттық мүмкіндіктерге және азық-түлік қауіпсіздігіне теріс әсер етеді. Сондықтан ветеринариялық қызмет сапасын жақсарту тек кадр мәселесін шешумен шектелмей, жүйелі реформалар арқылы ветеринариялық-санитариялық бақылауды күшейтуді де талап етеді. Ветеринариялық-санитариялық бақылау – жануарлар денсаулығын сақтау, қауіпті аурулардың таралуын болдырмау және азық-түлік өнімдерінің сапасын қамтамасыз ету мақсатында жүргізілетін кешенді шаралар жиынтығы. Мамандар тапшылығы жағдайында бұл бақылау шараларының тиімділігі төмендеуі мүмкін, себебі мал шаруашылығы кәсіпорындарындағы, базарлардағы және тасымалданатын өнімдерге жүргізілетін сараптамалардың сапасы білікті мамандардың жеткіліксіздігінен зардап шегеді. Сондықтан ветеринариялық-санитариялық бақылау жүйесін жетілдіру үшін, ең алдымен, мамандардың біліктілігін арттыру және олардың жұмысын жеңілдететін заманауи технологияларды енгізу қажет. Бұл мәселелерді шешу үшін бірнеше бағытта жұмыстар атқарылуы керек. Біріншіден, ветеринариялық-санитариялық сараптаманы жүргізу үшін арнайы зертханалардың жабдықталуын жақсарту маңызды. Бұл зертханалар органолептикалық, микробиологиялық, биохимиялық және паразитологиялық зерттеулер жүргізу арқылы жануарлардан алынатын өнімдердің қауіпсіздігін қамтамасыз етеді. Екіншіден, ветеринариялық қызметкерлердің еңбек жағдайларын жақсарту және олардың әлеуметтік қорғалуын күшейту қажет. Үшіншіден, цифрлық технологияларды енгізу арқылы эпизоотиялық жағдайды нақты бақылауға алып, деректерді тиімді талдауға мүмкіндік жасау керек. Осы шаралар ветеринариялық бақылаудың тиімділігін арттырып қана қоймай, мамандардың жұмысына оң әсер етіп, кадр тапшылығының алдын алуға көмектеседі. Ветеринариялық-санитариялық бақылау Қазақстан Республикасының «Ветеринария туралы» Заңына сәйкес жүзеге асырылады. Бұл қағидалар ветеринариялық іс-шараларды жүргізу тәртібін айқындайтын, барлық жеке және заңды тұлғалар үшін міндетті ветеринариялық нормативтерге негізделген. Осы ережелер жануарлардың денсаулығын сақтау, эпизоотия ошақтарын болдырмау және жануарлардан алынатын өнімдердің қауіпсіздігін қамтамасыз етуге бағытталған. Жануарлардың жұқпалы ауруларының таралуына жол бермеу мақсатында ветеринариялық-санитариялық қағидаларда бірнеше негізгі ұғымдар енгізілген. Эпизоотия жағдайы бойынша аймақтар шартты түрде бөлініп, жұқпалы аурулардың таралу деңгейіне қарай ветеринариялық іс-шаралар жүргізіледі. Қолайсыз пункттерде ветеринариялық-санитариялық бақылау күшейтіліп, арнайы сараптамалар жүргізіледі. Сонымен қатар, жануарлардың клиникалық тексерістен өтуі, жұқпалы ауруларды таратын қоздырғыштарды анықтау және карантиндік шаралар енгізу – ветеринариялық бақылаудың негізгі бағыттары болып табылады. Ветеринариялық-санитариялық сараптама зертханалары жануарлардан алынатын өнімдер мен шикізаттың сапасын анықтауда маңызды рөл атқарады. Бұл зертханалар органолептикалық, биохимиялық, микробиологиялық және паразитологиялық зерттеулер жүргізу арқылы өнімдердің ветеринариялық нормативтерге сәйкестігін анықтайды. Осылайша, азық-түлік қауіпсіздігі қамтамасыз етіліп, тұтынушылардың денсаулығын қорғау шаралары жүзеге асырылады. Жануарлар мен мал шаруашылығы өнімдерін тасымалдау кезінде көлік құралдарының санитариялық жағдайына ерекше көңіл бөлінеді. Көліктер тасымалданатын өнімдердің түріне байланысты бірінші, екінші немесе үшінші санат бойынша өңдеуден өтеді. Бірінші санаттағы көліктер таза өнімдерді тасымалдауға арналған және қарапайым санитариялық тазартудан өтсе, екінші және үшінші санаттағы көліктер арнайы дезинфекциялау шараларын қажет етеді. Бұл шаралар жануарлардан таралатын қауіпті аурулардың алдын алу үшін қолданылады.

Ветеринариялық іс-шаралар жануарлар мен адамдарға ортақ аурулардың таралуын болдырмау және жануарлардан алынатын өнімдердің қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін жүргізіледі. Бұл шаралар жануарларды ұстау, азықтандыру, тасымалдау және сату кезінде ветеринариялық-санитариялық талаптардың сақталуын қамтиды. Сонымен қатар, эпизоотиялық ошақтар анықталған жағдайда шектеу шаралары мен карантин енгізіледі. Жануарлардың аса қауіпті ауруларының таралуын болдырмау үшін әр аймақта эпизоотиялық жағдайға мониторинг жүргізіледі. Мал шаруашылығы кәсіпорындары мал басының қозғалысын бақылап, жануарларды бірдейлендіру жүйесін тиімді пайдалану арқылы эпидемиологиялық тізбекті үзеді. Сонымен қатар, шаруашылық аумақтарын дұрыс аймақтарға бөлу, санитариялық-гигиеналық талаптарды сақтау және ветеринариялық объектілердің инфрақұрылымын жақсарту маңызды рөл атқарады. Жануарлардың жұқпалы аурулары анықталған кезде әкімшілік-аумақтық басқару органдары эпизоотиялық ошақтарды бақылау үшін арнайы шаралар қабылдайды. Карантин енгізілген аймақтарда жануарлардың қозғалысы шектеліп, мал өнімдерінің тасымалына бақылау күшейтіледі. Карантиндік режим эпидемиологиялық зерттеулер мен дезинфекциялау жұмыстары толық аяқталғанға дейін сақталады. Диагноз қою эпизоотологиялық, клиникалық, аллергиялық және зертханалық әдістер арқылы жүзеге асырылады. Ауру қоздырғыштарын анықтау үшін микробиологиялық, паразитологиялық және радиологиялық зерттеулер жүргізіледі. Бұл әдістер эпизоотиялық ошақтарды анықтауға және жануарлардың денсаулығын бағалауға мүмкіндік береді. Бруцеллез – жануарлар мен адамдарға ортақ аса қауіпті жұқпалы аурулардың бірі. Бұл аурудың таралуын болдырмау үшін ветеринариялық қызмет мамандары мен дәрігер-эпидемиологтар кешенді зерттеу жұмыстарын жүргізеді. Эпизоотиялық ошақтарды жою мақсатында ауру малдар оқшауланып, ветеринариялық-санитариялық талаптарға сәйкес союға жіберіледі. Сонымен қатар, эпидемиологиялық қадағалау арқылы инфекция көзімен байланыста болған адамдарды тексеру және емдеу жұмыстары ұйымдастырылады. Мал шаруашылығы өнімдерін қайта өңдейтін кәсіпорындарда қатаң санитариялық-эпидемиологиялық талаптар сақталуы тиіс. Ауру жануарлардан алынған өнімдерге зертханалық сараптама жүргізіліп, қауіпсіздігі расталмаған өнімдер нарыққа жіберілмейді. Сонымен қатар, союға жіберілген малдарды тасымалдау және ет өңдеу орындарында қатаң дезинфекциялау шаралары жүзеге асырылады. Ветеринариялық-санитариялық бақылауды күшейту арқылы азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етуге болады. Мысалы, мал шаруашылығы өнімдерін нарыққа шығарар алдында сапа сертификаттарымен қатаң тексеру жүргізу және өнімдерді зертханалық талдаудан өткізу – тұтынушылардың денсаулығын қорғаудың негізгі шараларының бірі. Әсіресе, ет және сүт өнімдерінің сапасын бақылау мақсатында санитариялық қадағалауды автоматтандырылған жүйелер арқылы жүргізу тиімді болады.

Ветеринариялық-санитариялық бақылаудың тиімді жүзеге асырылуы жануарлар мен адамдардың денсаулығын қорғауда маңызды рөл атқарады. Алайда, бұл процестің сапасы тек заңнамалық талаптардың сақталуымен ғана шектелмейді. Ветеринариялық қызметкерлердің жұмыс жағдайын жақсарту және олардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету де аса маңызды фактор болып табылады. Себебі, ветеринариялық іс-шараларды орындау кезінде мамандар биологиялық, химиялық және физикалық қауіптерге ұшырайды. Осыған байланысты, жұмыс орындарында қауіпсіздік стандарттарының сақталуы және жеке қорғаныс құралдарымен қамтамасыз етілуі басты міндеттердің бірі болуы тиіс. Ветеринариялық мекемелерде қауіпсіз еңбек жағдайларын қамтамасыз ету үшін арнайы гигиеналық талаптар енгізілуі қажет. Бұл талаптар мал сою орындарында, зертханаларда және мал шаруашылығы кешендерінде жұмыс істейтін қызметкерлердің денсаулығын қорғауға бағытталған. Жануарлармен тікелей жұмыс істейтін ветеринар мамандары жұқпалы ауруларға, химиялық заттардың әсеріне және физикалық жарақаттарға жиі ұшырайды. Сондықтан оларды қорғаныс құралдарымен жабдықтау, жұмыс орнындағы қауіпсіздік шараларын күшейту және алдын алу шараларын тұрақты түрде жүргізу қажет. Осыған орай, жұмыс берушілер ветеринариялық қызметкерлерге жеке қорғаныс құралдарын уақытында ұсынып, олардың сапасын қадағалап отыруы тиіс. Сонымен қатар, ветеринар мамандарға қауіпсіз жұмыс істеу әдістері бойынша арнайы оқыту курстарын ұйымдастыру да маңызды. Себебі, қауіпсіздік ережелерін дұрыс сақтау мамандардың денсаулығын қорғап қана қоймай, олардың жұмыс өнімділігін арттыруға да ықпал етеді. Ветеринариялық-санитариялық бақылау мен еңбек қауіпсіздігі бір-бірімен тығыз

байланысты болғандықтан, бұл екі бағытта кешенді шаралар жүргізу ветеринария саласының жалпы тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді. Жұмыс орындарында еңбек қауіпсіздігін қамтамасыз ету мақсатында жұмыс берушілер қызметкерлерді жеке қорғаныс құралдарымен (ЖҚҚ) қамтамасыз етуі тиіс. Қазақстан Республикасының денсаулық сақтау және әлеуметтік даму министрлігі бекіткен қағидаға сәйкес, қызметкерлерге арнайы киім, аяқ киім, жеке қорғаныс құралдары, сондай-ақ емдік-профилактикалық тамақтану өнімдері берілуі қажет. Бұл шаралар өндірістік жарақаттардың, кәсіби аурулардың алдын алу және қызметкерлердің еңбек жағдайларын жақсарту мақсатында жүргізіледі. Жеке қорғаныс құралдары жұмысшыларды физикалық, химиялық, биологиялық, жылу және электрлік қауіптерден қорғау үшін қолданылады. Ветеринариялық қызметкерлердің денсаулығы мен қауіпсіздігін қорғау мақсатында арнайы қорғаныс құралдары мен профилактикалық шараларды қолдану аса маңызды. Бұл құралдар жұмыс барысында түрлі қауіптерден, жұқпалы аурулардан, химиялық заттардың әсерінен, механикалық жарақаттардан және басқа да зиянды факторлардан қорғау үшін қажет. Ветеринариялық мамандар жануарлармен, олардың биологиялық материалдарымен және әртүрлі ветеринариялық препараттармен жұмыс істейтіндіктен, олардың қорғаныс деңгейін қамтамасыз ету саладағы басты міндеттердің бірі. Ветеринарлық санитарлық станцияларда жұмысшыларды қорғау үшін арнайы жеке қорғаныс құралдары қолданылады. Біріншіден, олар арнайы киім мен аяқ киім киюі керек. Су өткізбейтін халаттар, резеңке етік, қолғаптар және бас киімдер жұмысшыларды қауіпті заттардан қорғайды. Екіншіден, тыныс алу мүшелерін қорғау үшін респираторлар мен маскалар қолданылады. Бұл құралдар ауа арқылы таралатын зиянды заттардан сақтануға көмектеседі. Сондай-ақ, көз бен қолды қорғау үшін қорғаныс көзілдіріктері мен резеңке қолғаптар пайдаланылады. Мәселен, тыныс алу жолдарын қорғау құралдары ветеринариялық қызметкерлер зиянды газдар, аэрозольдер немесе ауа арқылы таралатын инфекцияларға ұшырамауы үшін респираторлар мен противогаздар қолданылады. Әсіресе, бруцеллез, туберкулез сияқты инфекцияларды жұқтыру қаупі жоғары болған жағдайда арнайы сүзгіш маскалар пайдаланылады. Бас пен бетті қорғау құралдары, каскалар, қалқандар, көзілдіріктер және маскалар бас пен көзді жарақаттанудан сақтайды. Олар биологиялық материалдармен жұмыс кезінде көзге инфекция түсу қаупін азайту үшін арнайы көзілдіріктер мен қалқандар пайдаланылады. Бұл құралдар химиялық ерітінділермен, жұқпалы сұйықтықтармен және қатты бөлшектермен жұмыс істегенде міндетті түрде қолданылуы тиіс. Ал қол мен теріні қорғау құралдары, яғни арнайы қолғаптар ветеринариялық препараттармен, зарарланған биологиялық материалдармен және химиялық заттармен жұмыс істеген кезде қолды зақымданудан қорғайды. Олар латекс, нитрил немесе резеңкеден жасалып, әртүрлі қауіпті факторларға төзімділігі бойынша жіктеледі. Дене мен аяқтарды қорғау үшін арнайы киімдер мен қауіпсіздік аяқ киімдері қызметкерлерді ыстық, химиялық заттар және механикалық зақымданулардан қорғайды. Су өткізбейтін халаттар, комбинезондар, арнайы аяқ киімдер ветеринар мамандарды механикалық жарақаттардан, биологиялық қауіптерден және химиялық әсерлерден қорғайды. Сонымен қатар, бұл киімдер белгілі бір температуралық режимдерді сақтауға және жұмысты ыңғайлы орындауға мүмкіндік береді. Жұмыс беруші жеке қорғаныс құралдарын уақытында тексеріп, олардың жарамдылығын бақылауы тиіс. ЖҚҚ-ның қорғаныс қасиеттері төмендеген жағдайда олар уақытында ауыстырылуы қажет. Сонымен қатар, жұмысшыларға арналған арнайы санитарлық-тұрмыстық орындар (жуыну, киім ауыстыру, демалу орындары) болуы міндетті. Қорғаныс құралдарының тиімділігі олардың дұрыс қолданылуына байланысты. Егер құралдар жұмыс істеуге ыңғайсыз болса немесе қызметкерге дұрыс таңдалмаса, оларды пайдалану көрсеткіші төмендейді. Сондықтан ЖҚҚ эргономикалық жағынан ыңғайлы болуы қажет, бұл жұмысшылардың өнімділігін арттыруға да ықпал етеді. Қауіпсіз еңбек жағдайларын қамтамасыз ету үшін жеке қорғаныс құралдары ең соңғы қорғаныс деңгейі ретінде қарастырылады. Қауіпті бақылау иерархиясына сәйкес, ең алдымен қауіпті толық жою немесе оны қауіпсіз балама әдіспен ауыстыру қажет. Егер бұл мүмкін болмаса, онда инженерлік және әкімшілік бақылау шаралары қолданылады. Жеке қорғаныс құралдары тек осы шаралар тиімсіз болған жағдайда ғана қосымша қауіпсіздік қабатын қамтамасыз етеді. Жеке қорғаныс құралдарын пайдаланумен қатар, ветеринариялық қызметкерлердің денсаулығын сақтау үшін кешенді профилактикалық шараларды жүргізу қажет. Бұл шаралар жұмысшылардың жұқпалы ауруларға шалдығу қаупін төмендетуге, олардың еңбек өнімділігін арттыруға және жұмыс

сапасын жақсартуға бағытталған. Еңбек қауіпсіздігі бойынша оқыту және нұсқаулықтар арқылы ветеринариялық қызметкерлерге қауіпсіз жұмыс істеу ережелері туралы тұрақты түрде оқыту курстары өткізілуі керек. Бұл курстар барысында биологиялық қауіптер, жеке қорғаныс құралдарын дұрыс пайдалану әдістері және төтенше жағдайларда әрекет ету тәртібі түсіндіріледі. Ветеринариялық қызметкерлер кәсіби аурулардың алдын алу мақсатында жүйелі түрде медициналық тексерістен өтуі тиіс. Бұл тексерістер олардың денсаулық жағдайын бақылауға және кәсіби ауруларды ерте кезеңде анықтауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, дезинфекция және санитариялық шаралар ветеринариялық пункттер мен зертханаларда санитариялық нормалардың сақталуы өте маңызды. Жұмыс орындары мен құрал-жабдықтар тұрақты түрде дезинфекциялануы тиіс. Бұл шаралар инфекциялық аурулардың таралу қаупін азайтып, жұмысшылар мен жануарлардың денсаулығын қорғауға көмектеседі. Тағы да айта кететін профилактика – иммунопрофилактика. Яғни, ветеринариялық қызметкерлердің өзі қауіпті ауруларға шалдықпауы үшін арнайы вакцинациялау шаралары қарастырылуы керек. Мысалы, бруцеллез, құтырма, сібір жарасы сияқты аурулармен жұмыс істейтін мамандарға тиісті вакциналар егілуі қажет. Қорғаныс құралдары мен профилактикалық шаралардың тиімділігін арттыру үшін бірнеше бағытта жұмыс жүргізу қажет. Біріншіден, ветеринариялық мекемелерді заманауи қорғаныс құралдарымен қамтамасыз ету маңызды. Бұл мамандардың қауіпсіздігін күшейтіп қана қоймай, олардың жұмыс істеу сапасына оң әсер етеді. Екіншіден, кәсіби оқыту мен қайта даярлау бағдарламаларын тұрақты түрде өткізу керек. Бұл ветеринар мамандардың қауіпсіздік ережелерін дұрыс сақтауға және қауіпті жағдайларда тез әрекет етуіне мүмкіндік береді. Үшіншіден, жұмыс орындарында қатаң санитариялық-эпидемиологиялық қадағалау жүргізілуі тиіс. Әсіресе, инфекциялық аурулар таралу қаупі жоғары аймақтарда ветеринариялық бақылау күшейтілуі қажет. Сонымен қатар, жаңа технологияларды енгізу арқылы ветеринариялық қауіпсіздік деңгейін арттыруға болады. Мысалы, арнайы датчиктер мен автоматтандырылған жүйелер арқылы жұмысшылардың қорғаныс құралдарын дұрыс пайдалануы бақылануы мүмкін. Қорғаныс құралдарының тиімділігі олардың сапасына және дұрыс қолданылуына байланысты. Жұмысшыларға сапасыз немесе дұрыс таңдалмаған құралдар берілген жағдайда, оларды пайдалану көрсеткіші төмендейді, бұл өз кезегінде қауіпсіздік деңгейінің төмендеуіне әкелуі мүмкін. Сондықтан, ветеринариялық мекемелерде қорғаныс құралдарының сапасын жүйелі түрде тексеріп, мерзімі өткен құралдарды жаңарту қажет.

Қорытынды. Ветеринарлық санитарлық станцияларда жұмысшылардың денсаулығын қорғау үшін кешенді қорғаныс шаралары мен алдын алу әдістерін қолдану қажет. Арнайы қорғаныс құралдарын дұрыс пайдалану, санитарлық-гигиеналық талаптарды сақтау және тұрақты медициналық бақылау жұмысшыларды кәсіби аурулардан қорғауға көмектеседі. Бұл шаралар тек жұмысшылардың ғана емес, жануарлар мен адамдардың денсаулығын сақтауға да ықпал етеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1.Сартбаева Жанел Болатқанқызы. Ветеринариялық қызметтің кадрлық әлеуетін бағалау және дамыту (алматы облысы мысалында) Астана, 2024

2.Қазақстан Республикасы Президенті Қ.Қ.Тоқаевтың 2021 жылғы 1 қыркүйектегі «Халық бірлігі мен жүйелі реформалар – Ел өркендеуінің берік іргетасы» атты Жолдауы

3.Степанова С.М. Моделирование кадрового потенциала организации/С.М. Степанова // Современные наукоемкие технологии. Региональное приложение». 2015. №2(42). 105-111 с.

4.Дейнека А. В. Управление персоналом организации: Учебник для бакалавров / А. В. Дейнека. – 2-е изд., стер. – М.: Издательско - торговая корпорация «Дашков и К», 2023. – 288 с.

5.Кулиев Т.А. и др. Управление человеческими ресурсами. Учебное пособие. Баку:2012.)

6.Андреев С.В. Кадровый потенциал и проблемы занятости в условиях перехода России к рыночным отношениям. М.: Изд-во Института социологии. 1977.

7.Юшкова Л. Я. и др. Кризисные явления в ветеринарной службе страны //ббк 4 а 43. – 2020. – с. 31.

8.Заводчиков Н. Д., Хабарова С. В. Исследование факторов экономической эффективности государственной ветеринарной службы Оренбургской области //Региональная экономика: теория и практика. – 2007. – №. 4

9.Қазақстан Республикасы үкіметінің 2013 жылғы 9 тамыздағы №814 қаулысы

10.Померанцев Д. А. и др. Оценка и расчёт коэффициента эффективности рабочего времени ветеринарных специалистов на различных предприятиях использующих в работе ИС «МЕРКУРИЙ» //Международный вестник ветеринарии. – 2020. – №. 4. – С. 221-227

11."Жеке қорғаныс құралдары". Дәйексөз PLC. Мұрағатталған түпнұсқа қосулы 2012-10-12. Алынды 2012-10-31. Жеке қорғаныс құралдары

13.Вербек, Джос Х; Раджамаки, Блэр; Ижаз, Шареа; Сауни, Риитта; Туми, Элейн; Блэквуд, Бронаг; Тикка, Кристина; Руоцалайнен, Джани Х; Килинч Балчи, Ф Селсен (2020-05-15). "Денсаулық сақтау қызметкерлерінің ластанған дене сұйықтықтарының әсерінен жоғары жұқпалы аурулардың алдын алуға арналған жеке қорғаныс құралдары".

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматриваются вопросы обеспечения здоровья и охраны труда специалистов, работающих на ветеринарно-санитарных станциях. Поскольку ветеринарные врачи сталкиваются с инфекционными заболеваниями, химическими и биологическими опасностями, подчеркивается необходимость использования средств индивидуальной защиты и проведения профилактических мероприятий для повышения уровня их безопасности. На основе международного опыта обсуждаются улучшение качества ветеринарного обслуживания, устранение нехватки кадров и улучшение условий труда. Кроме того, представлена информация о видах средств индивидуальной защиты, используемых для обеспечения безопасности труда, их эффективности и правильном применении. Подчеркивается важность ветеринарно-санитарного контроля, дезинфекционных мероприятий, медицинских осмотров и программ обучения специалистов. Также отмечается необходимость внедрения комплексных профилактических мер для защиты работников от профессиональных заболеваний и обеспечения безопасности продуктов животного происхождения.

RESUME

This article discusses the issues of ensuring the health and occupational safety of specialists working in veterinary sanitary stations. Since veterinarians face infectious diseases, chemical, and biological hazards, the necessity of using personal protective equipment and preventive measures to enhance their protection level is highlighted. Based on international experience, the article addresses the improvement of veterinary service quality, elimination of staff shortages, and enhancement of working conditions. Additionally, information is provided on the types of personal protective equipment used to ensure occupational safety, their effectiveness, and proper usage. The significance of veterinary-sanitary control, disinfection measures, medical examinations, and training programs for specialists is emphasized. The necessity of implementing comprehensive preventive measures to protect workers from occupational diseases and ensure the safety of animal-derived products is also underlined.

ӘОЖ 621.3

Азмуханбетов Б.Т., студент
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал қ.
Канатбаев А.А., жетекішісі
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал қ.

ҚОЗҒАЛЫС ЭНЕРГИЯСЫ: ПЬЕЗОЭЛЕМЕНТТЕРДІҢ АРТЫҚШЫЛЫҚТАРЫ МЕН БОЛАШАҒЫ

ТҮЙІН

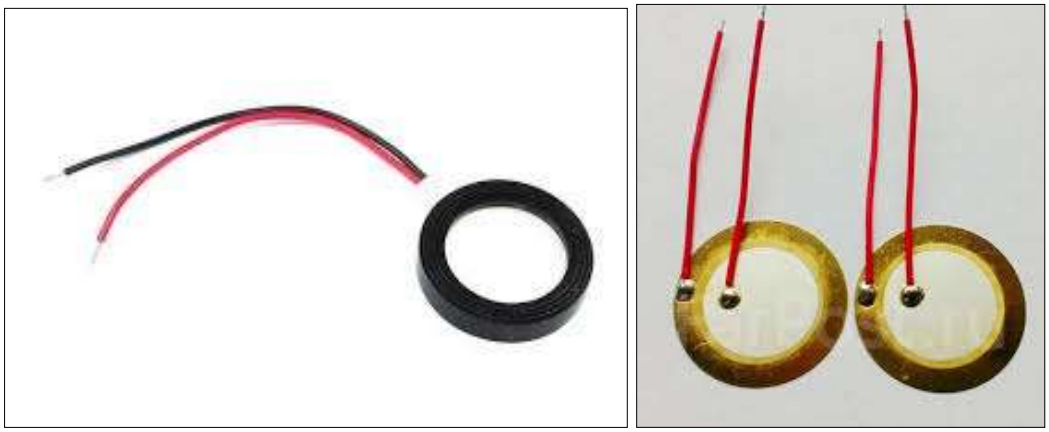
Әлемнің тұрақты энергетикалық ресурстарды пайдалану жолындағы талпыныстарында пьезоэлементтер электр энергиясын өндіретін баламалы технологиялардың маңызды құрамдас

бөлігіне айналуда. Бұл құрылғылар механикалық энергияны, яғни қозғалыс немесе қысым кезінде пайда болатын энергияны электр энергиясына айналдырады. Бұл мақалада пьезоэлементтердің жұмыс принциптері, олардың мүмкіндіктері мен шектеулері, сондай-ақ күн панельдері мен жел турбиналары сияқты басқа баламалы энергия көздерімен салыстырмалы талдау жасалады. Арнайы назар пьезоэлементтердің кроссовкаларда, жаяу жүргіншілер жолдарында және тротуарларда қолданылу мүмкіндіктеріне бөлінеді. Пьезоэлектрлік технологиялардың күнделікті өмірге енгізілуі мен тұрақты энергетикалық шешімдер дамытудағы әлеуеті айқындалады.

Түйінді сөздер: *Пьезоэлементтер, баламалы энергия көздері, пьезоэлектрлік энергия, инновациялар, энергия өндіру.*

Әлемдегі баламалы энергия көздерін пайдалану мәселесі күннен-күнге өзектілігін арттыруда. Жанармай ресурстарын пайдаланумен байланысты жаһандық экологиялық мәселелерге жауап ретінде механикалық энергияны электр энергиясына айналдыратын технологияларға қызығушылық артуда. Мұндай технологиялардың бірі – пьезоэлементтер. Бұл құрылғылар өздерінің бірегей қасиеттері арқылы күнделікті өмірде кеңінен қолданылуы мүмкін. Урбанизация мен халық санының өсуімен пьезоэлементтерді тиімді қолдануға болатын орындар көбейіп, олардың кеңінен қолданысқа енуі уақыттың талабы болып отыр.

Пьезоэлементтер – пьезоэлектрлік эффектіге негізделген құрылғылар. Бұл эффект, яғни материалдарға механикалық әсер ету кезінде электр зарядының пайда болуы, кварц, пьезоэлектрлік керамика және полимерлер сияқты материалдарда орын алады. Бұл материалдарға сыртқы қысым немесе деформация жасалған кезде, зарядтар қайта таралып, электр тогын тудырады.

Сурет 1 - Пьезоэлемент

Пьезоэлементтер механикалық энергияның әртүрлі түрлерін электр энергиясына айналдыра алады: вибрациядан, қысымнан, сжатиеден немесе қозғалыстан. Бұл энергия телефондарды зарядтауға, шағын құрылғыларды қуаттауға немесе жарықтандыруды қамтамасыз етуге қолданылады. Пьезоэлементтердің негізгі артықшылығы – олар күннің немесе желдің жағдайына тәуелді болмай, кез келген уақытта жұмыс істей алады.

Пьезоэлементтердің басқа баламалы энергия көздерімен салыстырғанда қандай артықшылықтары мен шектеулері бар екенін түсіну үшін, күн панельдері мен жел турбиналары сияқты дәстүрлі энергия көздерімен салыстыру қажет. Келесі кесте бұл технологиялардың негізгі ерекшеліктерін айқындайды.

Пьезоэлементтер өздерінің ерекше артықшылықтарына байланысты күн панельдері мен жел турбиналарына қарағанда бірқатар мүмкіндіктер ұсынады. Алайда олардың өнімділігі мен орнату құны шектеулі болғандықтан, оларды үлкен энергетикалық жобаларда қолдану қиындау.

Пьезоэлементтердің негізгі артықшылықтары – олардың экологиялық тазалығы, компакттылығы және әртүрлі жағдайларда жұмыс істей алуы. Олар адамдар көп жүретін жерлерде, мысалы, метро станцияларында, сауда орталықтарында, пешеходтар жолдарында орнатылуы мүмкін. Пьезоэлементтер сондай-ақ ұялы телефондар немесе сағаттар сияқты

портативті құрылғыларды зарядтауға қолданылады, бұл оларды қала өмірінде тиімді пайдалану үшін жақсы мүмкіндік береді.

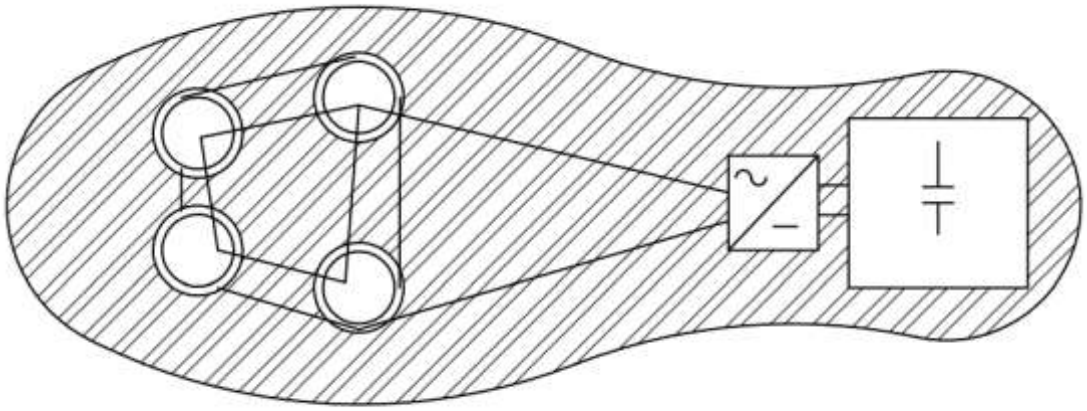
Алайда олардың негізгі кемшілігі – төмен энергия өндіру мүмкіндігі. Егер үлкен көлемде электр энергиясын өндіру қажет болса, онда көп мөлшерде пьезоэлемент орнату қажет болады, бұл орнату мен қызмет көрсету шығындарын арттырады. Сондай-ақ бұл технологиялар әлі де дамып келе жатқандықтан, оларды қолданысқа енгізу үшін қосымша уақыт қажет.

Кесте 1- Пьезоэлементтер мен басқа баламалы энергия көздерінің салыстырмалы сипаттамасы

	Пьезоэлементтер	Күн панельдері	Жел турбиналары
Жұмыс принципі	Механикалық энергияны электр энергиясына айналдыру	Күн энергиясын электр энергия ына айналдыру	Желдің кинетикалық энергиясын электр энергиясына айналдыру
Өндіргіштік	Төмен, қозғалыс көзіне тәуелді	Орташа, күн сәулесінің интенсивтілігіне тәуелді	Жоғары, желдің күші мен жылдамдығына тәуелді
Ауа райы жағдайларына тәуелділігі	Ауа райына тәуелсіз	Күн белсенділігіне тәуелді	Желдің болуы мен күші қажет
Орнату алаңының өлшемдері	Компактты, құрылғылар мен инфрақұрылымға біріктіруге болады	Үлкен алаңдар қажет	Үлкен алаңдар мен арнайы шарттар қажет
Орнату құны	Өндірістің жоғары құны	Орташа, бірақ технологиялар дамыған сайын төмендеуде	Қымбат, турбиналарды орнату және іске қосу құны жоғары
Экологиялық таза болуы	Өте жоғары, қалдықтар мен ластану жоқ	Жоғары, бірақ өндіріс үшін материалдар қажет	Жоғары, бірақ экожүйеге әсері болуы мүмкін
Күнделікті өмірде қолдану мүмкіндігі	Жоғары, кроссовкаларда, тротуарларда, инфрақұрылымда	Орташа, негізінен үлкен жобаларда	Шектелген, ашық кеңістіктерде ғана

Пьезоэлементтердің ең қызықты қолдану бағыттарының бірі – оларды кроссовкаларға орнату. Бұл жағдайда адамның әр қадамы кезінде механикалық энергия электр энергиясына айналуы мүмкін, оны мобильді құрылғыларды қуаттау үшін қолдануға болады. Бұл жаңа баламалы энергия өндіру мүмкіндігін ашады және күнделікті өмірде тұрақтылыққа бағытталған жаңа қадам болып табылады.

Тағыда қызықты бағыттардың бірі – пьезоэлементтерді жаяу жүргіншілер өткелдерінде және тротуарларда қолдану. Адамдар осы жерлермен жүргенде, олардың қадамдары қысым тудырады, ал пьезоэлементтер бұл қысымды электр тогына айналдыра алады. Осылайша алынған энергия көшелерді жарықтандыру немесе ақпараттық дисплейлерді қуаттау үшін қолданылуы мүмкін. Кейбір елдерде пьезоэлементтерді жол жабынына орнату бойынша тәжірибелер жүргізілуде, бұл адамдар мен көліктердің қозғалысынан энергия алуға мүмкіндік береді.

Сурет 2- Электр қуатты өндіретін кроссовкалардың
схемасы(пьезоэлементтер,түзеткіш,аккумулятор)

Сурет 3- Электр қуатты өндіретін жаяужол.

Қорытындылай келе, пьезоэлементтер – механикалық қозғалыс арқылы энергия өндірудің тиімді және болашағы зор технологиясы болып табылады. Күн панельдері мен жел турбиналарына қарағанда олардың өнімділігі төмен болғанымен, экологиялық тазалығы, компакттылығы және күнделікті өмірге енгізу мүмкіндігі оларды басқа энергия көздерінен артықшылығы ретінде ерекшелендіреді. Технологияның әрі қарай дамуы және өндіріс шығындарының төмендеуі пьезоэлементтерді энергия өндірудің маңызды құралына айналдыруы ықтимал. Болашақта пьезоэлектрлік технологиялар қоғамның тұрақты энергетикалық шешімдеріне елеулі үлес қосып, күнделікті өміріміздің ажырамас бөлігіне айналуы мүмкін.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1.Прия, С., Инман, Д. Дж. (ред.). (2009). Технологии сбора энергии. Springer.

2.Антон, С. Р., Содано, Х. А. (2012). Сбор энергии для интеллектуальных структур и систем. Smart Materials and Structures, 21(1), 013001.

3.Ван, Ч. Л., Сонг, Дж. (2006). Наногенераторы для самопитаемых устройств и систем. Science, 312(5771), 242-246.

4.Сафари, А., Акдоган, Э. К. (ред.). (2008). Пьезоэлектрические и акустические материалы для применения в преобразователях. Springer.

5.Юан, Х., Ван, Ч. (2018). Применение пьезоэлектрических материалов в возобновляемой энергетике. Journal of Renewable Energy, 120, 385-401.

6.Ли, З., Ван, Ч. (2011). Пьезоэлектрические наногенераторы: теория и практика. Advanced Materials, 23(8), 838-847.

7.Нишида, Х. (2015). Микроэнергетические технологии для IoT-устройств. IEEE Transactions on Industrial Electronics, 62(7), 4280-4290.

8.Матсуда, Т., Накамура, К. (2013). Биомеханические пьезоэлектрические генераторы. Sensors and Actuators A: Physical, 199, 105-112.

9.Смирнов, А. В. (2017). Пьезоэлектрические технологии в интеллектуальных системах. Российский журнал нанотехнологий, 12(3), 45-56.

10.Ким, С., Ли, Д. (2020). Гибкие пьезоэлектрические материалы для носимой электроники. Nano Energy, 78, 105247.

11.Чжан, Ю., Чен, Х. (2019). Разработка высокоэффективных пьезоэлектрических сенсоров. Applied Physics Letters, 114(9), 093901.

12.Федоров, С. И. (2016). Пьезоэлектрические преобразователи энергии: принципы работы и перспективы. Энергетика и технологии, 14(2), 22-30.

13.Гомес, Х., Альварес, П. (2021). Будущее пьезоэлектрических генераторов энергии. Smart Energy Journal, 10(4), 88-99.

14.Янг, Х., Чу, С. (2015). Миниатюрные пьезоэлектрические устройства для сбора энергии. Microsystems & Nanoengineering, 1, 15013.

15.Браун, К. (2022). Перспективы использования пьезоэлектрических элементов в умных городах. Sustainable Energy Reviews, 136, 110662.

АННОТАЦИЯ

В глобальном стремлении к устойчивым источникам энергии пьезоэлектрические элементы становятся важным компонентом альтернативных технологий выработки электроэнергии. Эти устройства преобразуют механическую энергию, возникающую при движении или давлении, в электрическую энергию. В данной работе рассматриваются принципы работы пьезоэлектрических элементов, их потенциал и ограничения, а также проводится сравнительный анализ с другими альтернативными источниками энергии, такими как солнечные панели и ветряные турбины. Особое внимание уделяется возможностям применения пьезоэлектрических элементов в обуви, на пешеходных дорожках и тротуарах. Подчеркивается интеграция пьезоэлектрических технологий в повседневную жизнь и их потенциал в развитии устойчивых энергетических решений.

RESUME

In the global pursuit of sustainable energy resources, piezoelectric elements are becoming an essential component of alternative technologies for generating electrical energy. These devices convert mechanical energy, which is the energy generated from movement or pressure, into electrical energy. This paper discusses the working principles of piezoelectric elements, their potential and limitations, and provides a comparative analysis with other alternative energy sources such as solar panels and wind turbines. Special attention is given to the application possibilities of piezoelectric elements in footwear, pedestrian pathways, and sidewalks. The integration of piezoelectric technologies into daily life and their potential in developing sustainable energy solutions are highlighted.

ӘОЖ 504.054

Бостайлақова Р.Е., магистр
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал қ.
Хайруллина С.Г., жетекшісі
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал қ.

ҚАУІПТІ ӨНДІРІСТІК ЗАТТАРМЕН ЖҰМЫС ІСТЕГЕНДЕ ҚОЛДАНЫЛАТЫН ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ТАЗА ТЕХНОЛОГИЯЛАР

ТҮЙІН

Бұл мақалада қауіпті өндірістік заттармен жұмыс істеу барысында қолданылатын экологиялық таза технологиялардың маңыздылығы қарастырылады. Автор ластанудың алдын алу, бақылау және салдарын жоюдың тиімді әдістерін саралай отырып, экологиялық қауіпсіз өндіріс жүйесін енгізудің қажеттілігін көрсетеді. Қазіргі заманғы экотехнологиялар өндірістегі зиянды қалдықтарды азайтып қана қоймай, қоршаған ортаны қорғауға және адам денсаулығын сақтауға зор үлес қосады. Сонымен қатар, мақалада қалдықтарды өңдеу, қайта қолдану және ластанған аумақтарды қалпына келтіру тәсілдері сипатталады. Экологиялық таза технологияларды жоспарлы түрде енгізу – тұрақты даму мен өнеркәсіптік қауіпсіздіктің басты шарты ретінде айқындалады.

Түйінді сөздер: *экологиялық технологиялар, өндірістік қауіпсіздік, ластану, қалдықтарды қайта өңдеу, тұрақты даму.*

Химия өнеркәсібіндегі кәсіпорындар улы заттармен ластану қаупі жоғары нүктелер болып табылады. Олардың көпшілігі жұмыс барысында қоршаған ортаға зиянды және қауіпті заттарды шығарады. Мұндай шығарындылардың көлемі көп болмағанымен, олардың экологиялық әсері айтарлықтай және қоршаған ортаға елеулі зиян келтіруі мүмкін. Осы себепті қазіргі уақытта химия өнеркәсібінің экологиялық қауіпсіздігін қамтамасыз ету мақсатында зиянды шығарындыларды азайту және қалдықтарды кәдеге жарату бойынша қатаң талаптар енгізілуде. Алайда бұл шараларды жүзеге асыру кәсіпорындарды ауқымды қайта жабдықтауды және қымбат технологияларды қолдануды талап етеді. Сол себепті қазіргі таңда бұл шараларды тек ірі өндіріс орындарының аз бөлігі ғана енгізіп отыр, ал қалған кәсіпорындар бұрынғыдай жұмыс режимін жалғастыруда.

Улы қалдықтарды сақтау мәселесі де күрделі күйінде қалып отыр. Қазіргі таңда үйінді алаңдарында темір сульфаты, фосфогипс және басқа да өндіріс қалдықтары түріндегі мыңдаған тонна улы заттар жиналған, олар әлі де қоршаған ортаға орасан зор зиян келтіруде. Мұндай орындар желдің әсерінен шаңдануға және жаңбыр сулары арқылы шайылуға бейім, нәтижесінде улы заттар ауаға, су көздеріне және топыраққа таралады [1].

Қазіргі уақытта мұндай қалдық қоймалары орналасқан аумақтар табиғи ортадан мүлде алшақтап кеткен. Бұл жерлерді қайта қалпына келтіру үшін ондаған жыл қажет болуы мүмкін.

Химия өнеркәсібі бүгінгі таңда еліміздегі қоршаған ортаны ластайтын ең ірі салалардың бірі саналады. Бұл мәселе тек өндіріс процесінде шығатын зиянды заттардың көлеміне ғана емес, сондай-ақ төтенше жағдайлар кезінде олардың уыттылығы мен уландырғыш әсеріне де байланысты. Сондықтан да кәсіпорын басшылығы мен мемлекеттік органдар тарапынан техникалық регламенттердің сақталуына, сондай-ақ қауіпті жүктерді тасымалдау ережелерінің орындалуына ерекше назар аударылып отыр [2]. Әдетте, қоршаған ортаның ластану мәселесі үш негізгі бағытта қарастырылады: алдын алу шаралары, бақылау шаралары және ластану салдарын жою. Бұл құрылымда ең басты орынды – алдын алу шаралары иеленеді, одан кейін бақылау, ал соңғы орында – ластанудың салдарын жою шаралары тұр. Шын мәнінде, ластану деңгейін азайту немесе оның кері әсерін жұмсарту көбінесе бақылау шаралары арқылы жүзеге асырылады. Дегенмен, тәжірибеде бұл иерархиялық тәртіп үнемі сақтала бермейді. Белгілі бір жағдайларда стратегияны таңдауға экономикалық тиімділік немесе күтпеген апат жағдайларында шұғыл әрекет қажеттілігі әсер етуі мүмкін, мысалы, зиянды заттардың ірі көлемде төгілуі немесе ауқымды утечка жағдайында.

Ластанудың алдын алу – бұл қоршаған ортаны ластайтын заттардың мүлде өндірілмеуін көздейтін әдіс немесе әдістер жиынтығы. Қоршаған ортаға зиянды заттарды өндіру тоқтатылса, олардың шығарындысы да тоқтайды, әрине, бұл заттардың орнын басқа экологиялық зиян келтіретін аналогтар алмастырмаған жағдайда ғана іске асады.

Ластанудың алдын алудың негізгі стратегияларының бірі – кейбір химиялық заттарды немесе олардың сыныптарын кезең-кезеңмен шектеу, азайту немесе толық тыйым салу. Бұл

тәсілдер көбіне ұлттық үкіметтердің заңдары мен қаулыларында, сирек жағдайда – халықаралық келісімдер мен шарттарда көрініс табады [3].

Екінші стратегия – қоршаған ортаға улы заттардың шығарылуын азайту. Бұл мақсатқа улы заттарды аз қолдану арқылы жетуге болады. Мысал ретінде – Солтүстік Америкада жүзеге асырылатын улы заттарды азайту бағдарламасы (TUR) мен Еуропада қолданылатын «таза өндіріс технологиясы» бағдарламасын айтуға болады [4].

Тыйым салу мен кезеңдік шектеулерден айырмашылығы, зиянды шығарындыларды азайту бағдарламалары тек белгілі бір кәсіпорындарда ғана қолданылады. Бұл бағдарламалар пайдалы қазбалар өндіру, энергетика, құрылыс, кеңсе жұмыстары мен ауыл шаруашылығы сияқты салаларда қолданылуы мүмкін (әсіресе тыңайтқыштар мен пестицидтерді ескерсек), алайда олар, негізінен, өңдеу және химия өнеркәсібіндегі, белгілі бір жұмыс орны саны бар кәсіпорындарда жиі қолданылады. АҚШ-тың кемінде екі штатында – Мичиган мен Вермонтта – TUR бағдарламалары үй шаруашылықтарында да енгізілді, мұндай орта да еңбек орны ретінде қарастырылуы мүмкін [5].

Қоршаған ортаны ластауға бақылау жүргізу шаралары ластанудың өзін жоя алмайды. Олар тек қоршаған ортаға келетін зиянды әсерді азайтуға бағытталған, себебі бақылау әдістері көбінесе «ағын түтігінің соңында» ғана іске асады. Ластануды бақылаудың негізгі әдістері 1-кестеде берілген.

Кесте 1 – Ластануды бақылаудың негізгі әдістері

№	Әдіс атауы	Сипаттамасы
1	Қалдықтарды ұстап, кейіннен көму	Ластанушы заттарды жинап, арнайы орындарға көму арқылы жою.
2	Сүзгілер арқылы бөлу	Атмосфера мен суды ластайтын заттарды сүзгілер көмегімен ағыннан бөліп алу.
3	Химиялық тұндыру	Химиялық заттарды тұндыру (мүмкін болса), оларды кейін өзгертілген күйде сақтау (кейде электролиз арқылы).
4	Жою	Ластанушы заттарды жағу, бейтараптандыру немесе биологиялық/химиялық өңдеумен зияндылығын азайту.
5	Еріту	Ластанушы затты ерітіп, экожүйеге зиянын азайту немесе концентрациялау арқылы әсер ету аймағын шектеу.
6	Буландыру немесе ерітіндіге айналдыру	Газды заттарды суда еріту немесе буландыру арқылы бейтараптандыру.
7	Қайта өңдеу	Ластанушы заттарды өндірісте қолдануға болатын өнімге (мысалы, күкірт диоксидін күкірт қышқылына) айналдыру.
8	Шығарылатын ортаны өзгерту	Қалдықтарды шығатын ортаны (су, топырақ, ауа) өзгерту арқылы әсерін азайту.
9	Физикалық күйін өзгерту	Ластанушы заттың физикалық күйін өзгерту (қатты, сұйық, газ), себебі кейбір күйлерде зияны аз болады.

Зиянды заттардың алдын алу шаралары мен бақылау әдістері нәтиже бермеген жағдайда, ластанудың салдарын жою қажеттілігі туындайды. Бұл ластануға қарсы күрес тәсілі өте қымбатқа түседі және бірнеше әдіс арқылы жүзеге асырылады:

1. «Тазарту» сөзі күнделікті қолданыста көптеген әрекеттерді білдіргенімен, экологиялық контексте бұл термин нақты мағынаға ие: бұл ластану салдарын жою әдістерінің бірі, ол екі жолмен жүзеге асырылуы мүмкін:

1) ластанған аумақтан зиянды заттарды толығымен алып тастау;

2) бұл аумақты кейінгі пайдалануға жарамды етіп қалпына келтіру.

Кей жағдайларда бұл термин ластанушы заттардың таралу аймағын шектеуді де білдіреді, мысалы, герметизация жасау немесе арнайы тосқауылдар орнату арқылы.

Тек тазарту шаралары 100% тиімділікпен жүзеге асырылып, ластанған аймақта жұмыс істейтін адамдар мен жақын маңдағы тұрғындар үшін қауіпсіз болған жағдайда ғана бұл процесс сәтті деп бағаланады. Сонымен қатар, тазарту барысында қолданылатын химиялық немесе биологиялық заттардың өздері де зиянсыз болуы қажет. Техникалық бақылау әдістерін

қолдану арқылы жұмысшыларды қорғау тиімді болғанымен, іс жүзінде жеке қорғаныс құралдарын пайдалануға қажеттілік туындайды. Әдетте, ластанған аумақтарда жұмыс істейтін адамдар зиянды кәсіпорын қызметкерлері санатына жатқызылады, бірақ мұндай жұмысты көбіне өрт сөндірушілер мен коммуналдық қызмет қызметкерлері атқарады. Ластанған аймақтарды тазарту үшін физикалық, химиялық, биологиялық және биотехнологиялық әдістердің кең спектрі қолданылады.

2. Зиянды қалдықтарды өңдеу негізінен арнайы салынған зауыттарда жүзеге асырылады. Экологиялық тұрғыдан алғанда, мұндай зауыттардың тиімділігі олардың соңғы өнімінің сипатына байланысты бағаланады. Соңғы өнім инертті немесе шартты түрде инертті болуы тиіс, мысалы, кремний оксиді сияқты; бұл ерігіш бейорганикалық қосылыстар, ерімейтін және коррозия туғызбайтын шлактар, газ күйіндегі азот немесе көмірқышқыл газы болуы мүмкін (соңғысы парниктік әсер тудырып, қоршаған ортаға жанама зиян келтіруі ықтимал). Тағы бір маңызды бағалау критерийі – энергия тұтыну деңгейі. Қалдықтарды өңдеу барысында энергия шығындары минималды болуы тиіс (яғни, өңделген қалдық көлеміне шаққандағы энергия шығыны төмен болуы қажет). Практикалық қағида бойынша, қалдықтарды өңдеу бағдарламалары неғұрлым тиімді болса – соғұрлым көп энергия үнемделеді.

Тіпті жұмысшылар толық қорғалған жағдайда да өндірістік қалдықтарды өңдеу бағдарламаларының кемшіліктері көрініп тұрады. Өңдеу процесіне кеткен энергия шығындары әдетте осы қалдықтар пайда болған өнімді өндіруге кеткен энергия шығындарымен тең болады. Сонымен қатар, қалдықтарды өңдеу процесінің өзінде де жаңа қалдықтар пайда болады, бірақ олар инертті және улы емес болуы мүмкін.

3. Мұнай дақтары мен химиялық заттардың төгілуін жою кезінде де ұқсас жағдайлар орын алады, себебі жедел әрекет ету қажеттілігі қосымша қиындықтар туғызуы мүмкін. Мұндай жұмыстар төтенше жағдайлар қызметінің жұмысына ұқсас болып саналады. Төгілудің көлеміне және ластаушы заттың сипатына байланысты мұндай апаттар кейде нағыз өнеркәсіптік апат деңгейіне жетуі ықтимал. Ластанудың алдын алудың негізгі шарасы – зиянды заттардың түзілуіне жол бермеу мақсатында кейбір химиялық заттардан бас тарту. Бұл саладағы ең даулы мәселелердің бірі – қалдықтарды қайта өңдеу болып табылады.

Алдын алудың басты мақсаты – зиянды шығарындылардың болмауы. Алайда бұл мақсатқа жеткен күннің өзінде атмосфера мен судағы бұрыннан бар ластаушы қоспалар мәселесі шешілмейді. Превентивтік шаралар нәтижесінде зиянды шығарындылар мүлдем тоқтатылуы мүмкін (бұл бақылау әдістеріне тән нәтиже емес, өйткені олар жоғарыдан міндеттелмейді). Мысалы, автомобиль өндірісі экологиялық таза бола алады, егер өндіріс барысында зиянды шығарындылар болмаса, қалдықтар қайта өңделсе және өндірілген өнім (автокөлік) қайта қолдануға жарамды болса. Бұл тәсіл кейбір химиялық заттардың шығарылуын тоқтатуға мүмкіндік берді. Реттеуші органдар зиянды шығарындыларды толықтай тоқтатуды ластану деңгейін төмендетудің басты кезеңі ретінде таниды (бұл заңнамада көрініс тапқан).

Зиянды шығарындылардың тоқтауы ластану деңгейінің төмендеуіне әкеледі. Мысалы, белгілі бір жылы зиянды заттар шығарындылары 50%-ға қысқарды. Бұл – алдын алу бағдарламаларының тиімділігін бағалаудың нақты көрсеткіші. Алайда мұндай бағдарламалар көбіне терең талдауға ұшырамайды, оларды орындамағаны үшін нақты санкциялар қарастырылмайды.

Зиянды шығарындылардың деңгейін нақты өлшеу қажет. Бұл теориялық тұрғыдан өте күрделі және практикалық тұрғыдан шығынды, бірақ химиялық заттардың уыттылық деңгейін бағалаудың жеңілдетілген әдісін қолдануға болады. Сондықтан, қаржыны алдын алу бағдарламаларына бағыттаған тиімдірек деп есептеледі. Ал пестицидтерге қатысты айтсақ, олардың қолданылуын азайту арнайы әдістер арқылы да мүмкін.

4. Қалдықтарды қайта өңдеу. Қоршаған ортаны ластанудың алдын алу процесін анықтаудағы кез келген тұжырымдама толық бола алмайды, себебі кей жағдайда бақылау шаралары мен алдын алу әрекеттері арасындағы шекараны нақты ажырату қиын. Мысалы, өндірістік процестің белгілі бір кезеңі тек сол кезең өндірістік циклдің ажырамас бөлігі болып, шеткі процестерден алшақ орналасқан жағдайда ғана алдын алу шарасы ретінде қарастырылуы мүмкін. Кейбір операциялар негізгі өндірістен соншалықты оқшауланған, олар дербес процесс ретінде қабылданады. Мұндай жағдайда алдын алу шаралары шеткі орналасуына байланысты

бақылау шараларына теңестірілуі мүмкін. Бұған ұқсас күрделі жағдайлар жиі кездеседі. Мысалы, екі зауыт бір-біріне құбыр арқылы қосылған: алғашқы зауыт қалдықтарды шығарады, ал екіншісі сол қалдықтарды өңдейді. Бұл екі кәсіпорын бірге қалдықсыз өндіріс жүйесін құрайды, дегенмен, алғашқы зауыт қалдықтарды шығара бергендіктен, экологиялық қауіпсіз деп саналмайды. Дәстүрлі түрде қалдықтарды қайта өңдеудің үш негізгі түрі ажыратылады:

– Қалдықтарды өндіріс процесінің ішінде қайта өңдеу. Мысалы, құрғақ тазалау кезінде қолданылатын еріткіштер сол процес барысында сүзгіленіп, тазартылады және кептіріледі.

– Қалдықтарды өндірістен тыс, бірақ кәсіпорын аумағында өңдеу. Мысалы, пестицидтер өндірісінде қалдықтар тазартылады да, қайтарымды түрде қайта қолданылады.

– Қалдықтарды өндірістен тыс және кәсіпорыннан тыс жерде қайта өңдеу.

Осы әдістердің ішінде соңғысы ластанудың алдын алу шарасы ретінде қарастырылмайды, себебі өңдеу орны өндіріс орнынан қаншалықты алыс болса, қайталама пайдалану ықтималдығы да соншалықты төмендейді. Бұл мәселелер өндірістен тыс, бірақ кәсіпорын аумағында жүргізілетін қайта өңдеу әдісінде де кездесуі мүмкін, бірақ бұл жағдайда олар әлдеқайда азырақ. Дегенмен, қалдықтардың қайта өңделмей немесе қайта пайдаланылмай қалу қаупі әрқашан бар [6].

Көптеген кәсіпорындарда ластанудың алдын алу бойынша кезең-кезеңімен жүзеге асырылатын жоспарлар жасалады. Мұндай жоспарлардың бірыңғай үлгісі болмаса да, оларды әзірлеуде мынадай негізгі құрамдас элементтер ескеріледі:

– Негізгі мақсаттар мен міндеттер;

– Шикізат және қоршаған ортаға мүмкін болатын шығарындыларды бағалау;

– Қолданыстағы және болашақта қолданылатын алдын алу шаралары;

– Жоспарды орындамау жағдайындағы жауапкершілік.

Сонымен қатар, төмендегілерді қамту қажет:

– Өндірістік процестің сипаттамасы;

– Алдын алу шараларының орындалу мүмкіндігін бағалау;

– Таңдалған шараларды іске асыру графигін әзірлеу;

– Жоспар орындалғаннан кейінгі жетістік мүмкіндігін бағалау.

Мұндай жоспарлардың құқықтық мәртебесі әртүрлі. Кейбіреулері ерікті сипатта болса да, заңнамада олардың міндетті түрде орындалуы қарастырылған. Жоспарда мыналар талап етіледі:

1) қалдықтарды өндіріс барысында қайта өңдеу арқылы бақылауды жеңілдету,

2) билік органдарының талабы бойынша өндірісті шектеу немесе тоқтату,

3) тексерулер жүргізу.

Жоспарлардың міндеттілігі де әртүрлі деңгейде болады және бұл айыппұл салу тәртібінен көрінеді. Кейбір шенеуніктерге ластанудың алдын алу жоспарына өзгерістер енгізуді талап ету құқығы берілген, ал көпшілігі жоспардағы формальді талаптардың орындалмауы немесе маңызды бөлімдердің қаралмауы жағдайында оны қайта қарауға міндеттей алады. Практикада бұл үшін айыппұл салу шаралары қолданылмаған, бұл жоспарлауға қойылатын талаптардың жұмсақ екенін көрсетеді. Осы тұрғыда, қауіпті өндірістік заттармен жұмыс істеу барысында экологиялық таза технологияларды қолдану – қоршаған ортаны қорғаудың заманауи әрі тиімді жолы болып табылады. Мұндай технологиялар зиянды қалдықтардың пайда болуын болдырмауға немесе барынша азайтуға, сондай-ақ өндіріс үдерісін экологиялық қауіпсіз етуге мүмкіндік береді. Олар тек табиғи ортаны қорғап қана қоймай, адам денсаулығын сақтау мен өндіріс тиімділігін арттыруға да ықпал етеді. Сондықтан экологиялық таза өндіріс – тұрақты даму мен өнеркәсіптік қауіпсіздіктің негізі ретінде кең көлемде енгізілуі тиіс.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1.Hassan, M., Zhang, Y., & Jin, B. Cleaner production technologies for industrial hazardous waste management // Journal of Cleaner Production. – 2021. – Vol. 278. – P. 123956.

2.Klemeš, J. J., Fan, Y. V., & Jiang, P. Environmental protection through cleaner technologies: a review of recent developments // Environmental Pollution. – 2022. – Vol. 308. – P. 119694.

3.Zhang, W., Wu, J., & Li, Y. Innovations in green technologies for industrial pollution reduction // Sustainable Chemistry and Pharmacy. – 2020. – Vol. 17. – P. 100312.

4.Rezaei, M., Ghasemi, A., & Mohammadi, A. Life cycle assessment of eco-technologies in hazardous industries // Journal of Environmental Management. – 2023. – Vol. 331. – P. 117309.

5.Patel, P., & Kumar, A. Implementation barriers to clean technologies in hazardous manufacturing sectors // Resources, Conservation and Recycling. – 2021. – Vol. 169. – P. 105501.

6.Singh, R., & Thomas, S. Eco-friendly technologies for chemical hazard control in industrial settings // Environmental Technology & Innovation. – 2022. – Vol. 27. – P. 102455.

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматривается значимость применения экологически чистых технологий при работе с опасными производственными веществами. Автор анализирует эффективные методы предупреждения загрязнения, контроля и ликвидации последствий, подчёркивая необходимость внедрения экологически безопасных производственных систем. Современные экотехнологии не только уменьшают образование вредных отходов, но и способствуют защите окружающей среды и сохранению здоровья человека. Также в статье описываются подходы к переработке, повторному использованию отходов и восстановлению загрязнённых территорий. Планомерное внедрение экологически чистых технологий определяется как важнейшее условие устойчивого развития и промышленной безопасности.

RESUME

This article explores the importance of using environmentally friendly technologies when handling hazardous industrial substances. The author analyzes effective methods for pollution prevention, control, and remediation, emphasizing the need to implement ecologically safe production systems. Modern eco-technologies not only reduce the generation of harmful waste but also contribute to environmental protection and human health. The article also outlines approaches to waste recycling, reuse, and the restoration of contaminated areas. The systematic adoption of green technologies is identified as a key condition for sustainable development and industrial safety.

ӘОЖ 621.311

Жамбул И.Ж., студент
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал қ.
Ғұсманова А.Р., жетекшісі
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал қ.

ЭЛЕКТР ЭНЕРГИЯСЫН САҚТАУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ПРОГРЕСС

ТҮЙІН

Бұл мақалада электр энергиясын сақтау жүйелері – тұрақты энергетика дамуының маңызды бағыты. Бұл жүйелер жаңартылатын энергия көздерінің тұрақсыздығын реттеуге көмектеседі. Қазіргі уақытта аккумуляторлық технологиялар, гидроаккумуляциялық станциялар және сутегі сақтау жүйелері қарқынды дамуда. Энергия сақтау тиімділігін арттыру жаңа материалдар мен интеллектуалды басқару жүйелерін енгізуді талап етеді. Болашақта бұл технологиялар энергетикалық қауіпсіздік пен экологиялық тұрақтылықты қамтамасыз етуде маңызды рөл атқарады.

***Түйінді сөздер**: Электр энергиясын сақтау, сорғылы гидроаккумуляциялық сақтау, батарея технологиялары, суперконденсатор, жылу энергиясын сақтау.*

Электр энергиясын сақтау (ЭЭС) электр энергиясын электр желісінен қажет болған жағдайда электр энергиясына кері түрлендіру үшін сақталуы мүмкін қалыпқа айналдыру процесін білдіреді. Бұл процесс электр энергиясын төмен сұраныс, төмен генерация құны немесе тұрақты емес энергия көздерінен өндіруге және оны жоғары сұраныс, жоғары генерация құны немесе басқа генерациялау құралдары болмаған кезде пайдалануға мүмкіндік береді. ЭЭС-тің көптеген қосымшалары бар, соның ішінде портативті құрылғылар, көлік құралдары

және стационарлық энергия ресурстары. Бұл мақалада электр энергиясын өндіру және электр энергиясы қалай сақталуына назар аударылады.

Стационарлық ЭЭС тарихы 20 ғасырдың басынан басталады, электр станциялары түнде жиі тоқтап, қорғасын-қышқылды аккумуляторлар тұрақты ток желілерінде қалдық жүктемені қамтамасыз етеді. Коммуналдық компаниялар, сайып келгенде, желілерде Энергияны сақтаудың икемділігінің маңыздылығын түсінді және алғашқы Орталық энергияны сақтау станциясы, Гидравликалық жинақтау қондырғысы (ГЖҚ) 1929 жылы пайдалануға берілді. Қосымша және кең тарату және тарату желілері бар ірі орталық генерациялау станцияларында ауқымды үнемдеуге ұмтыла отырып, электрмен жабдықтау саласының кейінгі дамуы сақтау жүйелеріне деген қызығушылықты салыстырмалы түрде соңғы жылдарға дейін кейінге қалдырды.

Бұл мақаланың мақсаты - ЭЭС технологияларының заманауи дамуына шолу, соның ішінде ГЖҚ, сығылған ауадағы энергияны сақтау жүйесі (САЭС), батарея, ағынды батарея, отын ұяшығы, күн отыны, асқын өткізгіш магниттік энергияны сақтау жүйесі (СМЭС), маховик, конденсатор және суперконденсатор және жылу энергиясы. Сақтау жүйесі (ТЭС). Олардың кейбіреулері қазірдің өзінде қол жетімді, ал кейбіреулері әлі де дамып келеді. Осы ЭЭС технологияларының қажеттілігі мен қолданылуы, жіктелуі, техникалық сипаттамалары, ғылыми-зерттеу және тәжірибелік-конструкторлық жұмыстары (ҒЗТКЖ) және орналастыру мәртебесі талқыланады.

ЭЭС технологиялары бойынша қолданылатын жүйелер:

1. Сорғылы гидроаккумуляциялық сақтау (СГС):

- Суды жоғарғы резервуарға айдап, кейіннен оны төменгі резервуарға түсіру арқылы электр энергиясын өндіреді.
- Энергия тиімділігі: 70-85%.
- Үлкен көлемде энергияны ұзақ уақыт сақтауға мүмкіндік береді.

СГС - бұл үлкен көлемді, ұзақ сақтау мерзімі, жоғары тиімділігі және энергия бірлігіне салыстырмалы түрде төмен күрделі құны бар жетілген технология. Шағын булану мен енудің арқасында СГС сақтау мерзімі әдетте сағаттан күндерге, тіпті жылдарға дейін өзгеруі мүмкін. Булану мен конверсияның жоғалуын ескере отырып, суды көтерілген резервуарға айдау үшін пайдаланылатын электр энергиясының 71% - дан 85% - на дейін қалпына келтіруге болады. СГС типтік рейтингі шамамен 1000 МВТ (100 МВТ–3000 МВТ)құрайды және қондырғылар бүкіл әлемде жылына 5 ГВТ-қа дейінгі жылдамдықпен орнатылуда.

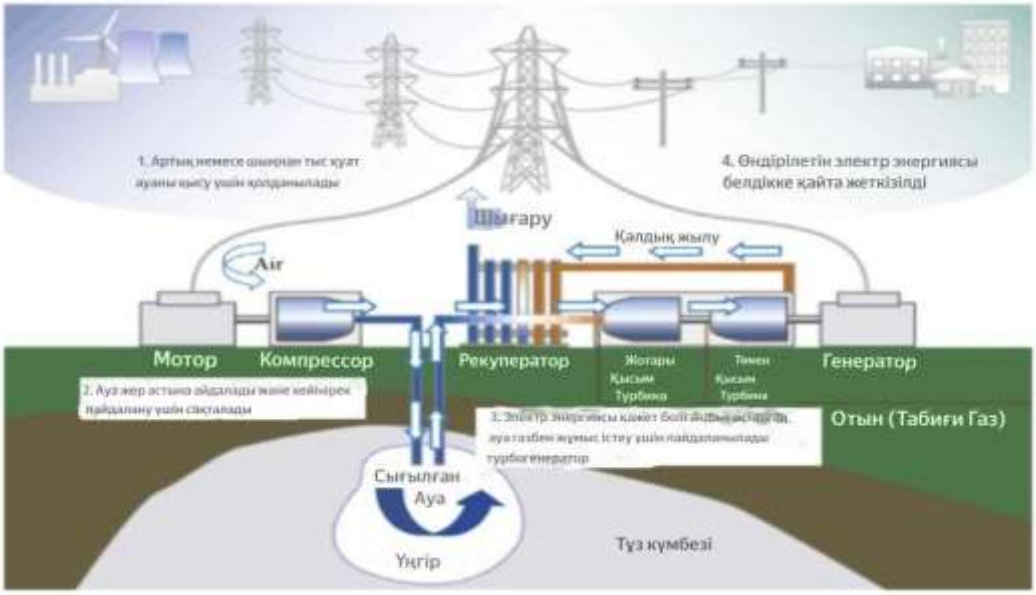

Сурет 1 – СГС схемалық диаграммасы

2. Қысылған ауа энергиясын сақтау (ҚАЭС)

ҚАЭС жүйелері күнделікті циклге және ішінара жүктеме жағдайында тиімді жұмыс істеуге арналған. Бұл дизайн тәсілі **ҚАЭС** блоктарына генерация режимінен қысу режиміне жылдам өтуге мүмкіндік береді. **ҚАЭС** пайдаланудан пайда көретін коммуналдық жүйелерге тәуліктік цикл ішінде айтарлықтай өзгеретін жүктемесі бар және генерация деңгейіне немесе тәулік уақытына байланысты айтарлықтай өзгеретін шығындар кіреді. Сонымен қатар, **ҚАЭС**

қондырғылары жүктеменің өзгеруіне жауап бере алады және оны сүйемелдеуді қамтамасыз етеді, өйткені олар жиі іске қосу/тоқтату циклдарына арналған. **ҚАЭС** жүйелері әдеттегі аралық генераторлық қондырғылармен салыстырғанда экологиялық сипаттамаларын жақсартты. **ҚАЭС**-дың энергияны сақтау мерзімі салыстырмалы түрде ұзақ, күрделі шығындары төмен және тиімділігі жоғары. **ҚАЭС** жүйесінің әдеттегі қуаты 50-300 МВт аралығында.

Сурет 2 – ҚАЭС схемалық диаграммасы

Бұл СГС қоспағанда, басқа жаңа буын технологияларына қарағанда әлдеқайда жоғары. Сақтау мерзімі бір жылдан астам болуы мүмкін, бұл өте аз шығындарға байланысты СГС қоспағанда, басқа сақтау әдістеріне қарағанда ұзағырақ. **ҚАЭС** - да энергияны сақтау тиімділігі 70-89% диапазоны.

3. Батареялық сақтау жүйелері

- Литий-иондық батареялар (Li-ion) – кеңінен қолданылатын технология, жоғары энергия тығыздығымен ерекшеленеді.
- Қорғасын-қышқылды батареялар – төмен құны, бірақ қысқа қызмет ету мерзімі.
- Натрий-күкірт (NaS) және ағынды батареялар – ұзақ мерзімді сақтау үшін қолданылады.

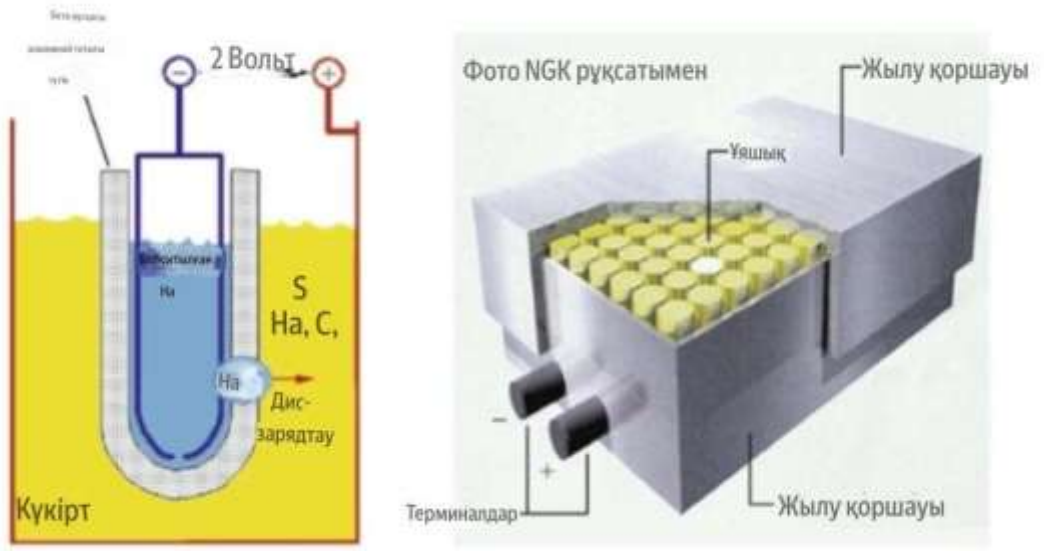
Қайта зарядталатын / қайталама батарея-электр энергиясын сақтаудың ең көне түрі [1,2] электр энергиясын химиялық энергия түрінде сақтайтын. Бір немесе бірнеше батареядан тұратын батарея электрохимиялық жасушалар және әрбір жасуша оң электродпен (анодпен) және теріс электродпен (катодпен) бірге сұйық, паста немесе қатты электролиттен тұрады. Бұл заряд кезінде электрохимиялық реакциялар екі электродтың сауда-саттығында жүреді, олар сыртқы тізбек арқылы электрондар ағынын тудырады. Реакциялар қайтымды, бұл электродтар арқылы сыртқы кернеуді қолдану арқылы батареяны қайта зарядтауға мүмкіндік береді.

Батареялар белгілі бір мағынада электр энергиясын сақтау қолданбалары үшін өте қолайлы. Олар жанармайдың икемділігі мен қоршаған ортаға пайдасын қамтамасыз етіп қана қоймайды, сонымен қатар электр желісіне бірқатар маңызды пайдалану артықшылықтарын ұсынады.

Олар жүктеменің өзгеруіне өте тез жауап бере алады және бірлесіп өндірілген және/немесе үшінші тарап қуатын қабылдай алады, осылайша жүйенің тұрақтылығын арттырады. Батареялардың күту режиміндегі шығындары әдетте өте төмен және энергия тиімділігі жоғары болуы мүмкін (60-95%).

Қосалқы аккумулятордың құрылысына қысқа жұмыс уақыты, ықтимал ыңғайлы отыру және технологияның модульділігі ықпал етеді. Дегенмен, соңғы уақытқа дейін кең ауқымды коммуналдық батареяларды сақтау сирек болды, себебі энергия тығыздығы төмен, қуат

сыйымдылығы төмен, техникалық қызмет көрсету шығындары жоғары, циклдің қысқа қызмет ету мерзімі және зарядсыздану мүмкіндігі шектеулі. Сонымен қатар, батареялардың көпшілігінде улы материалдар бар. Демек, батареяларды бақылаусыз кәдеге жаратудың экологиялық әсері әрқашан ескерілуі керек . Қолданыстағы және/немесе пайдалы масштабтағы аккумуляторлық энергияны сақтауға жарамды батареяларға қорғасын қышқылы, никель кадмийі, натрий күкірті, натрий никель хлориді және литий ионы жатады.

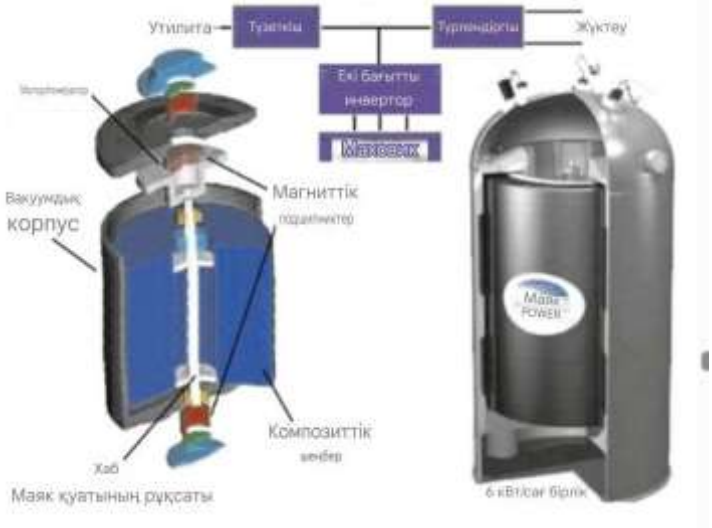

Сурет 3 – Натрий күкірті ионы арқылы аккумулятор

Суретте көрсетілгендей NaS батареясы, оң электродтағы сұйық (балқытылған) күкірттен және қатты бета алюминий керамикалық электролитімен бөлінген белсенді материалдар ретінде теріс электродтағы сұйық (балқытылған) натрийден тұрады [64,65]. Электролит ол арқылы тек оң натрий иондарының өтуіне мүмкіндік береді және күкіртпен қосылып натрий полисульфидтерін түзеді: 2Na + 4S - Na_2S_4. Бұл заряд кезінде оң Na + иондары электролит арқылы өтеді, ал электрондар батареяның сыртқы тізбегінде ағып, 2,0 В шығарады. Бұл процесс қайтымды, өйткені зарядтау натрий полисульфидтерінің оң натрий иондарын электролит арқылы қайтадан босатып, элементтік натрий ретінде рекомбинациялануына әкеледі. Батарея 300-350 ^{o}C температурада сақталады.

4. Ұшқыр дөңгелек (Flywheel) сақтау жүйелері:

- Жылдам айналатын ротор арқылы энергияны механикалық түрде сақтайды.
- Жоғары қуаттық тиімділігі (90%+), бірақ қысқа уақыт ішінде энергияны сақтайды.

Сурет 4 - Ұшқыр дөңгелек (Flywheel) сақтау жүйелері

Маховиктер мыңдаған жылдар бойы энергияны сақтау үшін қолданылған [9,78-80]. Олар энергияны ұмтылатын массаның бұрыштық импульсінде сақтайды. Зарядтау кезінде маховикті қозғалтқыш айналдырады, ал разряд кезінде сол қозғалтқыш генератор ретінде жұмыс істейді, маховиктің айналу энергиясынан электр энергиясын шығарады. Маховик жүйесінің жалпы энергиясы ротордың мөлшері мен айналу жылдамдығына, ал қуат генератор қозғалтқышына байланысты.

Суретте берілген шектеулер шеңберінде айналу кинетикалық энергиясының максималды жинақталуына қол жеткізу үшін өте жоғары жылдамдықпен айналатын маховиктен тұратын типтік маховикті сақтау құрылғысы көрсетілген, жоғары вакуумды қамтамасыз ететін қорғаныс қабығы жүйесі (атмосфералық қысымда 10^6-10^8) орау шығындарын азайту және роторды сыртқы әсерлерден қорғау үшін, мойынтіректер жинағы өте төмен шығынды маховик роторын қолдау механизмі, және сұраныс бойынша энергияны сақтау немесе электр энергиясын өндіру үшін маховиктің жұмысына арналған энергияны түрлендіру және басқару жүйелері .

Маховиктің батареяларға қарағанда басты артықшылығы-оның ұзақ қызмет ету мерзімі бар, ол бірнеше жүз мың толық заряд-разряд циклін қамтамасыз ете алады. Маховиктердің тиімділігі жоғары және әдетте 90-95% құрайды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Петухов, Ю. В. К вопросу применения криогенных накопителей энергии [Текст] / Ю. В. Петухов, А. А. Кибарин, М. С. Коробков, Д. Р. Умышев // Вестник Алматинского университета энергетики и связи. – 2023. – Т. 1, № 60.
2. Усманова, А. Н. Повышение энергоэффективности за счет использования тепла газов в парогазовых установках [Текст] / А. Н. Усманова, Д. А. Нормуминов // Research Focus International Scientific Journal. – 2023. – Т. 2, № 6. – С. 78–83.
3. Петров, А. В. Модель выравнивания суточного графика нагрузки с использованием систем накопления энергии [Текст] / А. В. Петров, К. Б. Кожов // Вестник ГУУ. – 2023. – № 4. – С. 105–112. vestnik.gu-ural.ru
4. Батенин, В. М. Основные факторы перехода к «зелёной» энергетике в России [Текст] / В. М. Батенин, А. А. Кибарин // Известия РАН. Энергетика. – 2023. – № 4. – С. 21–32.
5. Дзюба, А. П. Анализ состояний регионального розничного рынка электрической и тепловой энергии [Текст] / А. П. Дзюба // Международный научно-исследовательский журнал. – 2023. – № 5. – С. 45–50.

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматриваются системы хранения электроэнергии как важное направление развития устойчивой энергетики. Эти системы помогают регулировать нестабильность возобновляемых источников энергии. В настоящее время активно развиваются аккумуляторные технологии, гидроаккумулирующие станции и системы хранения водорода. Повышение эффективности накопления энергии требует внедрения новых материалов и интеллектуальных систем управления. В будущем эти технологии сыграют ключевую роль в обеспечении энергетической безопасности и экологической устойчивости.

RESUME

This article examines energy storage systems as a key direction in sustainable energy development. These systems help regulate the instability of renewable energy sources. Currently, battery technologies, pumped-storage power plants, and hydrogen storage systems are rapidly developing. Improving energy storage efficiency requires the implementation of new materials and intelligent management systems. In the future, these technologies will play a crucial role in ensuring energy security and environmental sustainability.

УДК 621.311.2

Смирнова С.В., студентка
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана, г. Уральск

Лелеш Н.В., руководитель
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана, г. Уральск.

ЭНЕРГОЭФФЕКТИВНОСТЬ И ЭКОЛОГИЧНОСТЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ТЭЦ И АЭС В КАЗАХСТАНЕ

АННОТАЦИЯ

В статье рассматриваются актуальные вопросы эффективности и экологичности использования атомных (АЭС) и тепловых (ТЭЦ) электроцентралей в Казахстане. Влияние ТЭЦ и АЭС на ситуацию глобального потепления в мире, а также приведена статистика выбросов ТЭЦ и АЭС.

Был проведен анализ основных аспектов влияния данных источников энергии на окружающую среду, их экономическая целесообразность, а также перспективы развития атомной энергетики в стране. Приведены примеры закрытых, действующих и запланированных объектов.

Ключевые слова: *ТЭЦ, АЭС, выбросы, экологические проблемы, энергетика.*

Введение. Сфера энергетики Казахстана играет ключевую роль в экономическом развитии страны. Из временных и экономических побуждений в настоящее время основной процент электроэнергии производится на ТЭЦ (тепловых электроцентралях). ТЭЦ- это электростанция, которая одновременно вырабатывает электричество и тепло, но работает на основе угля, мазута, газа. В следствие чего данный метод выработки энергии становится весьма не экологичным из-за выбросов парниковых газов в атмосферу.

В связи с глобальными экологическими проблемами и необходимостью перехода на более чистые источники энергии в Казахстане рассматриваются альтернативные пути развития энергетики, включая строительство атомных электростанций (АЭС). АЭС – это мощный и эффективный источник энергии, использующий ядерное топливо (обычно уран-235 или плутоний-239). Хотя атомная энергетика вызывает споры из-за возможных аварий, она остается одним из самых перспективных способов генерации электричества, т.к. обладает высокой эффективностью и минимальными выбросами углерода в атмосферу.

В последние годы в Казахстане наблюдается рост потребления электроэнергии в городах и сельских местностях. Это связано с несколькими факторами, включая:

- рост численности населения, включая миграцию из городов в сельскую местность.
- развитие сельского хозяйства, через расширение площадей посевов, развития новых технологий и механизацию производства;
- внедрение новых технологий в промышленность, которые требуют больше электроэнергии для производства продукции.

По данным Бюро национальной статистики РК, в 2023 году потребление электроэнергии в сельской местности составило 14328,2 ГВт*ч, что на 10,2% больше, чем в прошлом году.

Полагаясь на данные Бюро национальной статистики РК, можно увидеть устойчивый рост. Так, на 2023 год потребление составило 115 млрд кВт*ч, что на 1,9 % больше в сравнении с 2022 годом (112,9 млрд кВт*ч), а в 2024 году эта цифра выросла на 4,3% до 120 млрд кВт*ч. Эти тенденции подчеркивают необходимость модернизации и расширения энергетической инфраструктуры страны для обеспечения бесперебойной работы [1].

Данная статья анализирует эффективность и экологические последствия работы ТЭС и АЭС, а также оценивает перспективы внедрения ядерной энергетики в Казахстане.

Эффективность ТЭЦ и АЭС, их влияние на окружающую среду

1. Экологическая безопасность

ТЭЦ на ископаемом топливе оказывают наибольшее негативное влияние на окружающую среду. Угольные ТЭЦ – **самые “грязные” источники энергии**: они выбрасывают максимальное количество парниковых газов (CO_2) и загрязняющих веществ.

В расчёте на единицу выработки 1 ГВт·ч угольная генерация выбрасывает около **970 тонн** парниковых газов, тогда как, например, ГЭС – ~24 т, а АЭС – лишь ~6 т.Сжигание угля

сопровождается эмиссией диоксида углерода, оксидов серы и азота и других твёрдых частиц, тяжелых металлов (ртуть, свинец) и органических токсинов. Эти выбросы ухудшают качество воздуха и здоровья населения: согласно анализу *Our World in Data*, уровень преждевременной смертности от угольной энергетики на несколько порядков выше, чем от атомной

Экологические проблемы ТЭЦ:

- высокий уровень выбросов CO_2, влияющий на изменение климата;
- загрязнение воздуха оксидами серы и азота, вызывающими кислотные дожди;
- образование золошлаковых отходов, требующих утилизации;
- угольная зола несёт и радиационную опасность. В 1 тонне золы угольной ТЭЦ содержится до 100 г радиоактивных элементов, и радиационное воздействие такой станции на население примерно в 20 раз выше, чем у равноценной по мощности АЭС.

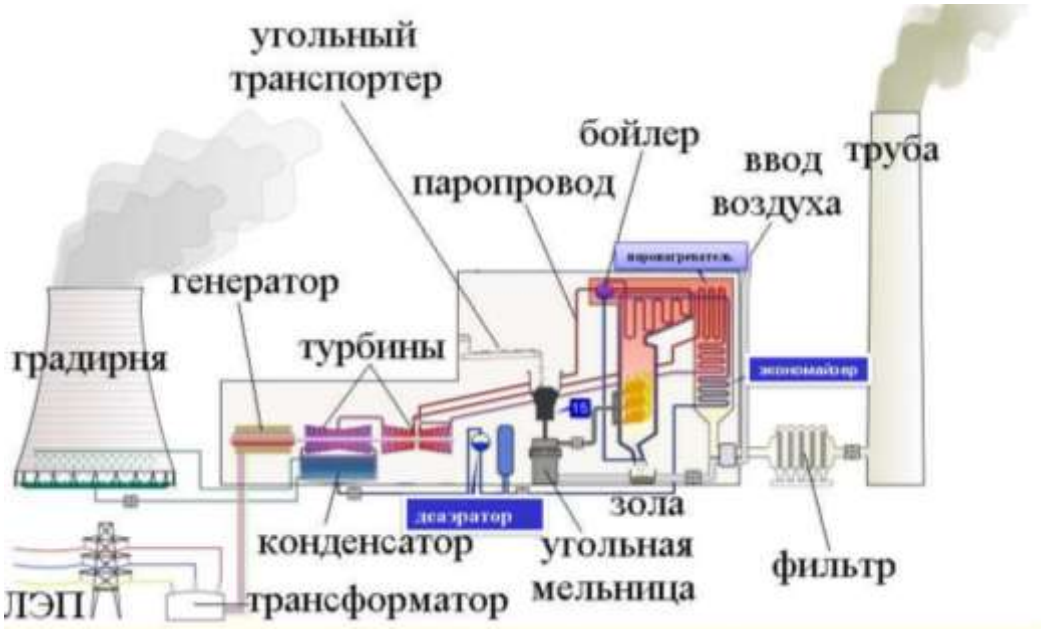

Рисунок 1 - Подробная схема ТЭЦ

АЭС не сжигает органическое топливо, поэтому не выделяет парниковые газы, сажу, серу или другие привычные загрязнители. По углеродному следу атомные станции – одни из лучших (около 6 т CO_2/ГВт·ч, сравнимо с ветровой энергией). Следовательно, АЭС не вносят вклад в глобальное потепление во время генерации и помогают стране снижать общий объем выбросов. А также радиационный фон вокруг корректно эксплуатируемой АЭС ниже**,** чем около угольных станций, поскольку все радиоактивные материалы изолированы внутри реактора и систем безопасности [2-4].

Экологические проблемы АЭС:

-в процессе работы образуется отработавшее ядерное топливо и радиоактивные отходы высокой активности. Они чрезвычайно опасны для биосферы и человека при некорректном обращении, поэтому требуют надёжной изоляции на сроки в тысячи лет;

- высокая стоимость строительства и необходимость долгосрочного планирования;
- общественные опасения, связанные с радиационной безопасностью.

Но не смотря на все минусы, реакторы АЭС обладают долговечностью (до 60 лет),а также 1 кг ядерного топлива дает в разы больше энергии, чем уголь или газ.

АЭС являются альтернативой ТЭЦ, обеспечивая стабильную выработку электроэнергии без выбросов парниковых газов. Казахстан, обладая одними из крупнейших в мире запасов урана, имеет все условия для развития атомной энергетики.

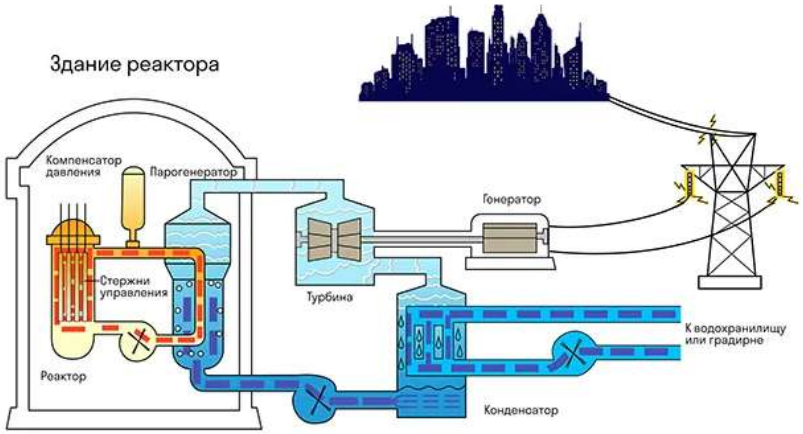

Рисунок 2 - Принцип работы ядерного реактора

2. Экономическая сторона

Угольные и газовые ТЭЦ традиционно дешевле в строительстве по сравнению с крупными ГЭС или АЭС. По оценкам АО «Самрук-Энерго», капиталовложения в новые теплоэлектроцентрали Казахстана составляют порядка **$2,6–3,2 тыс. на 1 кВт** установленной мощности. Для примера, строительство трех новых ТЭЦ (в Кокшетау, Семее и Усть-Каменогорске) оценивается примерно в 1 трлн тенге (около $2,1 млрд). Операционные затраты ТЭЦ связаны прежде всего с топливом – угольные станции требуют постоянных поставок большого объёма угля. Крупные казахстанские ТЭЦ (например, экибастузские ГРЭС) ежедневно потребляют по несколько железнодорожных эшелонов угля

АЭС характеризуется самыми высокими капитальными затратами, но относительно низкими затратами на топливо и длительным сроком эксплуатации. Строительство современной АЭС «под ключ» – мегапроект стоимостью в **миллиарды долларов**. По оценкам казахстанских экспертов, возведение одного энергоблока АЭС для Казахстана может стоить порядка **$8–10 млрд** [3].

Таким образом, удельные инвестиции в атомную энергетику ($2500–5000 на 1 кВт) в разы превышают расходы на ТЭЦ. Кроме того, строительство АЭС – длительный процесс (не менее 5–7 лет), а вложенные средства начинают окупаться лишь после ввода станции в эксплуатацию. Себестоимость вырабатываемой на АЭС электроэнергии оценивается в **6–12 центов за кВт·ч.**

Перспективы развития атомной энергетики в Казахстане

АЭС в стране пока нет – единственный промышленный реактор (БН-350 в Актау) был остановлен в 1999 году.

Правительство прорабатывало вопрос много лет, и в 2023 г. было принято решение вынести его на народное обсуждение. **Общенациональный референдум** по строительству АЭС состоялся 6 октября 2024 г., и большинство граждан высказались **«за»** развитие атомной энергетики. Это открыло путь к практической реализации проекта первой казахстанской АЭС. В качестве площадки ранее была выбрана местность близ села **Улькен** на берегу озера Балхаш (Алматинская область) – стратегически удобный узел рядом с высоковольтными линиями и водным источником. По данным Министерства энергетики, рассматривается сооружение станции мощностью от 2 до 2,8 ГВт (двухблочной).

Казахстан планирует строительство АЭС, рассматривая технологии ведущих мировых производителей (РФ, Франция, Китай, Южная Корея). Основные цели проекта:

- Снижение зависимости от угольной генерации.
- Повышение энергетической безопасности.
- Соответствие мировым экологическим стандартам.

Правительство ведет консультации с международными экспертами по вопросам безопасности и регулирования.

Строительство планируется начать примерно в 2025–2026 гг. и завершить в начале 2030-х (ориентировочно за 7–10 лет). Если всё пойдёт по плану, первая электроэнергия атомной

станции может поступить в сеть около **2035 года.** Параллельно президент поручил определить возможные площадки для **второй АЭС.**

Заключение. Проведённый анализ данной работы показал, что ТЭЦ продолжают играть важную роль в энергосистеме Казахстана, однако их экологическое воздействие требует поиска альтернативных решений и появления потребности в строительстве АЭС, способной обеспечить устойчивое развитие страны с минимальным воздействием на окружающую среду.

Кроме того, использование АЭС положительно скажется на ситуации глобального потепления. В долгосрочной стратегии энергобаланса атомные станции должны заменить устаревающие угольные мощности и обеспечить устойчивое энергоснабжение с нулевыми углеродными выбросами. Ряд экспертов называет АЭС ключевым условием энергетической безопасности и конкурентоспособности Казахстана в условиях глобального перехода к низкоуглеродной экономике.

Таким образом, внедрение атомной энергетики в Казахстане является перспективным направлением, способным обеспечить устойчивое развитие страны с минимальным воздействием на окружающую среду.

Данная работа позволила нам наглядно понять эффективность и безопасность использования ТЭС и АЭС, а главное оценить все риски для атмосферы.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Министерство энергетики Республики Казахстан [Электронный ресурс].- режим доступа: https://www.gov.kz/memleket/entities/energo

2. Международное агентство по атомной энергии (МАГАТЭ) [Электронный ресурс]. - режим доступа: https://www.iaea.org

3.Казатомпром [электронный ресурс].– режим доступа: https: //www. kazatomprom. kz

4. Доклады ООН по изменению климата [электронный вариант]. - режим доступа: – https://www.ipcc.ch

ТҮЙІН

Мақалада Қазақстандағы атом (АЭС) және жылу (ЖЭО) электр орталықтарын пайдаланудың тиімділігі мен экологиялылығының өзекті мәселелері қарастырылады. ЖЭО мен АЭС-тің әлемдегі жаһандық жылыну жағдайына әсері, сондай-ақ ЖЭО мен АЭС шығарындыларының статистикасы келтірілген. Осы энергия көздерінің қоршаған ортаға әсерінің негізгі аспектілеріне, олардың экономикалық орындылығына, сондай-ақ елдегі атом энергетикасының даму перспективаларына талдау жүргізілді. Жабық, белсенді және жоспарланған нысандардың мысалдары келтірілген.

RESUME

The article discusses current issues of efficiency and environmental friendliness of the use of nuclear (NPP) and thermal (CHP) power plants in Kazakhstan. The impact of thermal power plants and nuclear power plants on the global warming situation in the world, as well as the statistics of emissions from thermal power plants and nuclear power plants. The analysis of the main aspects of the impact of these energy sources on the environment, their economic feasibility, as well as the prospects for the development of nuclear energy in the country was carried out. Examples of closed, existing, and planned facilities are given.

УДК 621.311.2

Мергалиева А.У., магистрант
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана, г. Уральск
Ербаев Е.Т., руководитель
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана, г. Уральск

ПОВЫШЕНИЕ ЭФФЕКТИВНОСТИ ГАЗОТУРБИННОЙ ЭЛЕКТРОСТАНЦИЙ ОТ ПРОСТОГО К СЛОЖНОМУ ЦИКЛУ

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается исследование производительности газотурбинных электростанций (ГТЭС) с переходом от простого к сложному циклу. Особое внимание уделено анализу эффективности работы ГТЭС, в том числе внедрению органических циклов Ренкина (ORC) для утилизации тепловых потерь. Ожидается, что использование сложных циклов позволит значительно повысить КПД станций и снизить расход топлива. Также рассматриваются экономические и экологические преимущества применения таких технологий, включая сокращение выбросов CO_2. В статье представлены перспективы внедрения сложных циклов на ГТЭС с учетом потребностей в устойчивых энергетических решениях.

Ключевые слова: *газотурбинная электростанция, органический цикл Ренкина, ORC, эффективность, теплоутилизация, пентановые турбины*

Введение. Современные газотурбинные электростанции играют важную роль в обеспечении автономного и резервного энергоснабжения промышленных предприятий, региональных энергетических узлов и удаленных объектов. Однако значительная часть энергии теряется в виде тепловых выбросов, что снижает общий коэффициент полезного действия установки.

Одним из эффективных решений является внедрение технологий утилизации тепловых потерь с использованием пентановых турбин в рамках органического цикла Ренкина. Этот метод позволяет преобразовывать низкопотенциальное тепло в дополнительную электроэнергию, что способствует повышению общей эффективности ГТЭС.

Цель исследования — провести анализ работы существующих ГТЭС и обосновать целесообразность применения пентановых турбин для повышения энергетической эффективности.

В последние годы энергия считается одним из основных факторов, обуславливающих рост отдельных стран, а также одним из основных товаров, без которых экономическое развитие тормозится. Уже сейчас можно заметить повышенный спрос на электроэнергию, а также связанные с этим проблемы. Растущая осведомленность о влиянии энергии на глобальное потепление, разрушение озонового слоя и окружающую среду, а также рост цен приводят к тому, что для производства электроэнергии все чаще используется отработанное тепло и возобновляемые источники энергии.

.

Рисунок 1 – Вид ГТЭС

В главном корпусе ГТЭС установлены три турбогенератора модели ТС-20-2У3, каждый мощностью 20 МВт, работающие при напряжении 10,5 кВ и частоте 50 Гц. Охлаждение генераторов осуществляется по разомкнутой системе. Электрическая мощность передается

через открытую распределительную установку (ОРУ) 110/10 кВ, в которой расположены три блочных трансформатора мощностью 25 МВА. Подключение генераторов к трансформаторам производится с помощью кабельных линий напряжением 10,5 кВ, что позволяет передавать активную и реактивную мощность, учитывая потребности собственных нуждДля приема и распределения вырабатываемой энергии в электротехническом помещении установлены сборки генераторного напряжения, включающие шкафы КРУ с вакуумными выключателями. Связь турбогенераторов с этими сборками обеспечивается токопроводами типа ТЗКР-10-2500-128 УЗ. Электроэнергия передается в сеть ТОО «Западно-Казахстанская РЭК» через две отпайки напряжением 110 кВ.

Материалы и методы исследований. Для повышения эффективности предлагается использование пентановых турбин вместо традиционных газовых. Пентановые турбины используют пентан (C_5H_{12}) в качестве рабочего тела в термодинамическом цикле, который применяется в Органическом цикле Ренкина (ORC). Система преобразования тепловой энергии в механическую, а значит и в электрическую, называется органическим циклом Ренкина (ORC) и заключается в использовании в цикле Ренкина органических жидкостей с высокой молекулярной массой. Температура смены фаз жидкость-пар у этих жидкостей ниже, чем в цикле воды. Эта особенность позволяет производить электрическую энергию также из низкотемпературных источников тепла [4]. Основные компоненты ORC - испаритель, турбина, конденсатор и насос - выглядят следующим образом Рис. 2.

Рисунок 2 - Основной компонент Органический цикл Ренкина

В его цикле тепло, поступающее из испарителя, используется для приведения в движение турбины, которая подключается к электрогенератору. Кроме того, тепло отводится через конденсатор.

Во многих исследованиях, посвященных использованию рабочей жидкости, н-пентан является одной из рабочих жидкостей для использования в электростанции ORC. Н-пентан имеет лучшие характеристики по сравнению с другими рабочими жидкостями, такими как HCFC 123, PF 5050 и амоний [5]. Н-пентан демонстрирует лучшие показатели тепловой эффективности (17,04%) после бензола (24,28%) [6]. К свойствам н-пентана можно отнести низкую токсичность, критическое давление и критическую температуру 33,3 бар и 196,6^{o} С соответственно, давление конденсации 1 бар при температуре 38° С и воспламеняемость.

В этом цикле низкокипящие органические вещества, такие как пентан, изопентан или толуол, превращаются в пар при низких температурах, что позволяет генерировать электроэнергию.

Основными преимуществами пентановых турбин являются высокая эффективность при низких температурах, что делает их идеальными для утилизации низкопотенциального тепла, например, отходящего тепла из промышленных процессов или геотермальных источников. Эти турбины также отличаются низким давлением пара, что снижает нагрузку на оборудование и упрощает конструкцию турбины. Кроме того, пентановые турбины безопасны, поскольку органические вещества имеют низкое коррозионное воздействие по сравнению с водой или аммиаком, что повышает их долговечность.

Использование пентановых турбин способствует улучшению КПД энергетических систем, что в свою очередь помогает снизить выбросы CO_2, делая их более экологически

чистыми. Процесс преобразования энергии в пентановых турбинах включает несколько этапов. Жидкий пентан сначала нагревается с использованием отходящих газов, геотермальных источников или солнечной энергии. При достижении температуры кипения (36-40°C) пентан переходит в газообразное состояние. Нагретый пар направляется в турбину, где расширяется, приводя в движение рабочее колесо, и генерирует электроэнергию. После этого отработанный пар охлаждается в конденсаторе и вновь превращается в жидкость, после чего насос возвращает его в испаритель для повторения цикла.

Результаты и обсуждения. 1.Формула для расчета КПД газотурбинной установки:

КПД (η) можно выразить как отношение полезной работы (электрической энергии) к потраченной энергии на топливо:

$$\eta = \frac{W_{эл}}{Q_{топливо}} * 100\%$$

где:

- $W_{эл}$ — выработка электрической энергии (кВт·ч);
- $Q_{топливо}$ — количество энергии, получаемое из топлива (кВт·ч).

2. Формула для расчета работы органического цикла Ренкина:

В ORC для пентановых турбин можно использовать формулу для расчета мощности, вырабатываемой турбиной:

$$P_{турбины} = m * (h_1 - h_2)$$

где:

- $P_{турбины}$ — мощность, генерируемая турбиной (Вт);
- $\dot{m}$ — массовый расход рабочего тела (пентана) (кг/с);
- h_1 и h_2 — энтальпии рабочего тела на входе и выходе из турбины (кДж/кг).

3. Формула для расчета тепловых потерь:

Тепловые потери могут быть рассчитаны через разницу между доступной теплотой в отходящих газах и использованной теплотой в системе:

$$Q_{потери} = Q_{выхлоп} - Q_{использовано}$$

где:

- $Q_{выхлоп}$ — общее количество тепла, выбрасываемое в атмосферу (кВт·ч);
- $Q_{использовано}$ — количество тепла, использованное для генерации электроэнергии и в других системах (кВт·ч).
-

Основные этапы работы пентановой турбины:

1.Нагрев и испарение пентана

Источник тепла (например, отходящее тепло промышленного оборудования, геотермальная энергия или солнечные коллекторы) нагревает жидкий пентан в теплообменнике (испарителе).

При достижении температуры кипения (36–40°C) пентан превращается в пар.

2.Расширение пара в турбине

Пары пентана под давлением направляются в турбину.

Расширяясь, пар вращает турбинное колесо, передавая механическую энергию генератору.

В результате производится электричество.

3.Охлаждение и конденсация

После выхода из турбины отработанный пар попадает в конденсатор, где охлаждается (например, водой или воздухом) и снова превращается в жидкость.

4.Циркуляция рабочего тела

Жидкий пентан с помощью насоса снова подается в испаритель, и цикл повторяется.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Умышев, Д. Проведение технико-экономического анализа в рамках модернизации газотурбинной электростанции [Текст] / Д. Умышев, Г. Әкімбек, А. Кибарин, М. Коробков, К. Олжабаева // Вестник КазАТК. – 2023. – Т. 128, № 5. – С. 385–398.

2. Kisiel, M. Advanced Heat Recovery Techniques for Gas Turbine Power Plants // Energy Procedia. — 2020. — Vol. 158. — P. 263-269. https://doi.org/10.1016/j.egypro.2019.01.034

3. Bianchini, A. Integration of Organic Rankine Cycle in Combined Heat and Power Systems for Gas Turbine Plants // Applied Energy. — 2018. — Vol. 231. — P. 187-197. https://doi.org/10.1016/j.apenergy.2018.09.084

4. Gao, J. Application of Pentane Turbines in Gas Turbine Systems for Improved Energy Efficiency // Journal of Energy Engineering. — 2021. — Vol. 147(5). — P. 04021024. https://doi.org/10.1061/(ASCE)EY.1943-7897.0000805.

5. Валиев, Р.Н. Эффективная эксплуатация газотурбинной электростанции для повышения производительности ее работы [Текст] / Р.Н. Валиев, А.К. Галин // Молодой ученый. — 2021. — № 25 (367). — С. 82–83.

6.Кутепов В.С. Анализ эффективности теплофикационной выработки электроэнергии на газотурбинных и парогазовых ТЭС [Текст] / В.С. Кутепов, О.Ю. Ромашова, А.И. Алчинов // Бутаковские чтения: материалы I Всероссийской с международным участием молодежной конференции, 15-16 декабря 2021 г., Томск. — Томск, 2021. — С. 18–22.

ТҮЙІН

Бұл мақалада Газотурбинді электр станциялары (ГТЭС) қазіргі таңда энергетикалық секторда маңызды рөл атқарады, өйткені олар жоғары тиімділік пен төмен экологиялық әсермен электр энергиясын өндіруге мүмкіндік береді. Бұл мақалада Уральск қаласындағы газотурбинді станцияның жұмысын талдау және оның тиімділігін арттыру мақсатында пентан турбиналарын енгізу мәселесі қарастырылады. Пентан турбиналары төмен температуралық қалдық жылуды пайдалануға мүмкіндік береді, бұл электр станциясының жалпы тиімділігін арттырып, CO_2 шығарылымын азайтады. Осы технологияның экономикалық және экологиялық артықшылықтары талданып, Қазақстандағы газотурбинді станцияларда оның болашақта қолдану мүмкіндіктері зерттеледі. Технологияның енгізілуі энергетикалық тиімділікті арттырып, экологиялық таза энергетикалық шешімдерді қолдайды.

RESUME

Gas turbine power plants (GTPP) play a crucial role in the energy sector as they provide electricity generation with high efficiency and low environmental impact. This paper analyzes the operation of the Ural Gas Turbine Power Plant and discusses the introduction of pentane turbines to increase its efficiency. Pentane turbines allow the utilization of low-temperature waste heat, which improves the overall efficiency of the power plant and reduces CO_2 emissions. The economic and ecological advantages of this technology are analyzed, and its potential for future application in Kazakhstan's gas turbine plants is explored. The implementation of this technology contributes to increased energy efficiency and supports environmentally friendly energy solutions.

ӘОЖ 004.3

Кишкенебаев Қ., студент
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал қ.
Бисенгалиева А.М. , жетекші
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал қ.

ҚАЗАҚСТАН АЭС САЛУ МҮМКІН БЕ?

ТҮЙІН

Мақалада Қазақстанда Атом электр станциясын (АЭС) салу мәселесі ұзақ жылдан бері талқыланып келеді және елде уран қоры мол болғанымен, қазіргі таңда АЭС жоқ екендігі

туралы қарастырылады.Бұл тақырыпта экологиялық, экономикалық және қауіпсіздік мәселелері басты назарда тұр.

Түйінді сөздер: *Атом электр станциясы (АЭС), энергетикалық қауіпсіздік, уран қоры, экологиялық тиімділік, радиоактивті қалдықтар, қауіпсіздік шаралары, технологиялық даму.*

Кіріспе. Қазіргі таңда Қазақстанда атом электр станциясын (АЭС) салу мәселесі жиі талқылануда. Елдің энергетикалық қауіпсіздігін қамтамасыз ету, экологиялық таза энергия көздерін дамыту және уран қорының мол болуы бұл тақырыптың өзектілігін арттырады. Алайда, АЭС құрылысы үлкен қаржылық шығындарды, қауіпсіздік шараларын және халықтың сенімін қажет етеді. Сондықтан Қазақстанда АЭС салу мүмкіндігі жан-жақты талдауды талап ететін маңызды мәселе болып табылады.

АЭС салудың артықшылықтары:

1. Энергетикалық тәуелсіздік

Қазақстанның негізгі электр энергиясы көздері – көмір, газ және су электр станциялары. Алайда көмір мен газ экологиялық тұрғыдан зиянды, ал су электр станциялары климаттық жағдайларға тәуелді. АЭС – тұрақты энергия көзі ретінде елдің энергетикалық қауіпсіздігін қамтамасыз ете алады.

2. Уран қорының молдығы

Қазақстан – әлемдегі ең ірі уран өндіруші елдердің бірі. Бұл АЭС-ке қажетті шикізатты импорттамай-ақ, өз ішінде өндіруге мүмкіндік береді.

3. Экологиялық тиімділік

Атом электр станциялары көмір немесе газ станцияларына қарағанда парниктік газдарды аз шығарады. Бұл климаттың өзгеруіне қарсы күресте маңызды рөл атқарады.

4. Экономикалық даму

АЭС салу – жоғары технологиялық салаларды дамытуға, жаңа жұмыс орындарын ашуға және ғылыми зерттеулерді жетілдіруге ықпал етеді.

АЭС салудың қиындықтары мен тәуекелдері:

1. Қауіпсіздік мәселелері

Ядролық энергетика апаттар қаупін тудырады. Чернобыль мен Фукусима апаттарынан кейін халықтың атом энергетикасына деген сенімі төмендеді. Сондықтан Қазақстанда АЭС салу кезінде ең заманауи қауіпсіздік технологиялары қолданылуы керек.

2. Ядролық қалдықтарды басқару

АЭС жұмыс істеу барысында радиоактивті қалдықтар түзіледі. Оларды қауіпсіз сақтау мен жою мәселесі үлкен жауапкершілікті талап етеді.

3. Қоғамдық пікір

Халықтың басым бөлігі АЭС құрылысына күмәнмен қарайды. Себебі ядролық энергетика туралы ақпарат көбінесе қауіп-қатер тұрғысынан беріледі. Қоғамдық пікірді өзгерту үшін ашық ақпараттық саясат қажет.

4. Қаржылық шығындар

АЭС салу өте қымбат жоба болып табылады. Орташа есеппен бір АЭС құрылысына 5-10 жыл уақыт және бірнеше миллиард доллар қажет.

АЭС салудың қажеттілігі:

1. Энергетикалық тәуелсіздік

Қазақстанда электр энергиясы негізінен көмір, газ және су электр станцияларынан өндіріледі. Алайда көмір станциялары атмосфераға зиянды қалдықтар шығарады, газ бағасына тәуелділік жоғары, ал су электр станциялары климаттық өзгерістерге бейім. Сондықтан тұрақты және сенімді энергия көзі ретінде АЭС маңызды рөл атқара алады.

2. Уран қорының молдығы

Қазақстан – әлемдегі ең ірі уран өндіруші елдердің бірі. Яғни, АЭС үшін қажетті шикізатты сырттан сатып алудың қажеті жоқ, бұл энергия өндірісін арзан әрі тиімді етеді.

3. Экологиялық тиімділік

АЭС көмір және газ станцияларына қарағанда атмосфераға зиянды газдарды аз шығарады. Бұл экологиялық жағдайды жақсартуға ықпал етеді.

4. Жаңа жұмыс орындары және технологиялық даму

АЭС салу – елде жоғары технологиялық өндірістерді дамытып, ядролық энергетика саласындағы мамандарды дайындауға мүмкіндік береді.

Қорытынды. Қазақстанда АЭС салу – техникалық және экономикалық тұрғыдан мүмкін, бірақ оны жүзеге асыру үшін қауіпсіздік шараларын толық қамтамасыз ету, халықтың сенімін арттыру және экологиялық мәселелерді шешу қажет. Бұл шешім елдің ұзақ мерзімді энергетикалық тұрақтылығы мен даму стратегиясына байланысты қабылдануы тиіс.

Қазақстанда АЭС салу техникалық және экономикалық тұрғыдан мүмкін. Алайда, оны іске асыру үшін қауіпсіздік шараларын қатаң сақтау, қаржылық тиімділікті есептеу және халықтың сенімін нығайту қажет. Бұл шешім елдің ұзақ мерзімді энергетикалық саясатына байланысты қабылдануы тиіс. Егер барлық қауіпсіздік талаптары орындалса, АЭС Қазақстан үшін тұрақты және тиімді энергия көзіне айналуы мүмкін.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қазақстан Республикасы Энергетика министрлігі. Қазақстандағы атом энергетикасын дамыту перспективасы. – Нұр-Сұлтан, 2023. – 35 б.
2. Халықаралық атом энергиясы агенттігі (МАГАТЭ). Ядролық қауіпсіздік және АЭС технологиялары туралы есеп. – Вена, 2022. – 48 б.
3. Назарбаев Н.Ә. Қазақстанның энергетикалық саясаты және тұрақты даму жолы. – Алматы: Қазақ университеті баспасы, 2019. – 220 б.
4. Қазақстан Республикасының Ұлттық экономика министрлігі. Қазақстанның энергетикалық қауіпсіздігі: талдау және болашақ жоспарлар. – Нұр-Сұлтан, 2021. – 42 б.
5. Кәрібжанов Б.Қ. Ядролық энергетика және экология: Қазақстандағы мүмкіндіктер мен қатерлер. – Алматы: Экономика баспасы, 2020. – 160 б.
6. World Nuclear Association. Nuclear Power in Kazakhstan: Current Status and Future Prospects [Электрондық ресурс]. – 2023. – Режим доступа: https://www.world-nuclear.org/ (дата обращения: 01.05.2025).

АННОТАЦИЯ

В данной статье всесторонне рассматривается возможность строительства атомной электростанции (АЭС) в Казахстане. Актуальность этого вопроса обусловлена необходимостью обеспечения энергетической безопасности страны, сокращения зависимости от угля и газа, а также развития экологически чистых источников энергии. Кроме того, наличие крупных запасов урана в Казахстане является одним из преимуществ строительства АЭС. Однако также рассматриваются такие важные факторы, как ядерная безопасность, управление радиоактивными отходами, финансовые затраты и общественное мнение. В статье анализируются экономические, экологические и социальные аспекты строительства АЭС, а также оценивается её значение для будущего Казахстана.

RESUME

This article examines the feasibility of building a nuclear power plant (NPP) in Kazakhstan. The need to ensure the country's energy security, reduce dependence on coal and gas, and develop environmentally friendly energy sources makes this issue highly relevant. Additionally, Kazakhstan's vast uranium reserves present a strong advantage for constructing an NPP. However, critical factors such as nuclear safety, radioactive waste management, financial costs, and public opinion are also discussed. The article analyzes the economic, ecological, and social aspects of nuclear power development and evaluates its potential significance for Kazakhstan's future.

ӘОЖ 628.8

Сағиев М.Ж., Маратова Л.К., студенты
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал қ.
Курмашева Г.Р., жетекші
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал қ.

ОРАЛ «ЗЕНИТ ЗАУЫТЫ» АҚ-НЫҢ БОЯУ ЦЕХЫНЫҢ МИКРОКЛИМАТЫН ЗЕРТТЕУ

ТҮЙІН

Мақала Орал «Зенит» зауыты» АҚ-ның бояу цехындағы микроклиматты талдауға арналған. Жұмыс аймағындағы температураны, ылғалдылықты, ауа қозғалысының жылдамдығын өлшеу жүргізілді және санитарлық-гигиеналық нормативтерден ауытқулар анықталды. Микроклимат параметрлерінің жұмысшылардың еңбек жағдайларына әсері анықталды және микроклиматты жақсарту бойынша ұсыныстар жасалды. Қолданылатын желдету және ауаны баптау жүйелеріне талдау жүргізілді. Зерттеу нәтижелері еңбек жағдайларын оңтайландыру және кәсіби аурулардың алдын алу шараларын әзірлеу үшін қолданылуы мүмкін.

Түйінді сөздер: *микроклимат, бояу цехы, температура, ылғалдылық*

Кіріспе. Адамның белсенді өмір сүру уақытының көп бөлігін белгілі бір өндірістік орта жағдайында жүзеге асырылатын мақсатты кәсіби жұмысы алады, ол қабылданған нормативтік талаптарды сақтамаған жағдайда оның жұмысына және денсаулығына кері әсер етуі мүмкін [1].

Микроклимат - жабық үй-жайларда жасанды түрде жасалған жағдайлар. Негізгі параметрлері - температура t, (°C), ауаның салыстырмалы ылғалдылығы (%) және ауа қозғалысының жылдамдығы (м/с) [2].

Үй-жайлардың микроклиматын анықтау оның ішінде болу жайлылығына әсер ететін факторлардың кең ауқымын қамтиды. Оларға мыналар жатады:

- ауаның физикалық параметрлері: барометрлік қысым, ауа құрамы, температура және ылғалдылық;.

- қоршаған ортаның сипаттамалары: беттердің температурасы, жарықтандыру, түс схемасы, акустикалық сипаттамалары;

- әлеуметтік факторлар: қызмет сипаты, жұмысшылардың киім түрі және т. б. [3, 4].

Қауіпсіз және жайлы еңбек жағдайларын қамтамасыз ету мәселесі тұрғын үй, қоғамдық және өндірістік ғимараттарды қоса алғанда, әртүрлі үй-жайлар үшін маңызды. Үй-жайлардың әртүрлі түрлерінде микроклиматқа қойылатын талаптарды белгілейтін әртүрлі нормативтік құжаттар бар, мысалы ГОСТ 30494-2011 [4]. Осы құжатқа сәйкес микроклиматтың қажетті параметрлері оңтайлы және рұқсат етілген болып бөлінеді және нормативтік көрсеткіштер талаптарына сәйкес белгіленеді.

Зерттеу Орал «Зенит зауыты» АҚ-ның бояу цехының микроклимат параметрлерінің ГОСТ 12.1.005-88 белгілеген жұмыс аймағының ауасына қойылатын жалпы санитарлық-гигиеналық талаптарға сәйкестігін бағалауға бағытталған [5].

Жұмыстың мақсаты - микроклиматтың нақты параметрлерінің белгіленген нормативтерден ауытқуын анықтау және еңбек жағдайларын жақсарту бойынша ұсыныстар әзірлеу болып табылады. Зерттеудің өзектілігі «Орал «Зенит» зауыты» АҚ-ның қызметкерлерінің қауіпсіздік пен гигиена талаптарына жауап беретін жағдайларда еңбек ету құқығын қамтамасыз ету қажеттілігімен байланысты және ол Қазақстан Республикасының Еңбек кодексінің 182-бабымен кепілдендірілген [6]. Санитарлық қағидалар мен гигиеналық нормативтерге [7, 8] сәйкес әр жұмыс орнында өндірістік үй-жайларда қолайлы еңбек жағдайларын ұйымдастыру қажеттілігі туындады. Жоғарыда келтірілген анықтаманы негізге ала отырып, өндірістік үй-жайларда микроклиматтың қолайлы жағдайларын ұйымдастыру, оңтайлы еңбек жағдайларын жасау, сондай-ақ нақты өндірістік үй-жайда еңбекті қорғауды жақсарту жөніндегі іс-шараларды әзірлеу өзекті және қажет болып табылады.

Температураны, ылғалдылықты, ауа қозғалысының жылдамдығын және жылу сәулеленуін қамтитын өндірістік үй-жайлардың микроклиматы жұмысшылардың денсаулығына, жұмысына, жалпы хал-жағдайына айтарлықтай әсер етеді және аталған факторлар кәсіпорынның тұрақты жұмыс істеуі үшін өте маңызды. Технологиялық процесс лак-бояу материалдарын (ЛБМ) қолданумен байланысты болғандықтан бояу цехтарында микроклиматтың оңтайлы параметрлерін сақтау проблемасы әсіресе зиянды заттардың бөлінуі

мен жоғары өрт қаупіне байланысты өзекті болып табылады және ерекше назар аударуды қажет етеді.

Материалдар мен әдістер. Жұмыс барысында ауа сапасы мен микроклимат параметрлеріне қойылатын талаптарды белгілейтін қолданыстағы нормативтік-әдістемелік құжаттар және аталған мәселеге қатысты әдеби көздерден алынған ақпараттар жинақталып, талданды және жүйеленді.

Зерттеу нысаны кемелер мен қайықтардың корпусына лак-бояу жабындарын жағуға мамандандырылған «Орал «Зенит» зауыты» АҚ-ның бояу цехы болды. Микроклимат параметрлерін бағалау үшін жұмыс аймағындағы ауа температурасын (°С), ауаның салыстырмалы ылғалдылығын (%), ауа қозғалысының жылдамдығын (м/с) аспаптық өлшеу жүргізілді. Өлшеу келесі құрылғылардың көмегімен жүргізілді:

- температура мен ылғалдылықты өлшеу үшін Testo 610 термогигрометрі.
- ауа қозғалысының жылдамдығын өлшеу үшін UT363S UNI-T анемометрі.

Өлшеу еңбек жағдайларына қойылатын гигиеналық талаптарды регламенттейтін санитариялық қағидалар мен нормалардың талаптарына сәйкес жүргізілді [9]. Өлшеу жұмыс аймағының әр түрлі нүктелерінде еденнен 1,5 метр биіктікте жұмыс ауысымы кезінде [10, 11] сипатталған әдістемеге сәйкес жүргізілді. Алынған деректерді талдау орташа мәндерді есептеуді, максималды және минималды мәндерді анықтауды және алынған нәтижелерді гигиеналық стандарттармен салыстыруды қамтыды. Бояу цехында қолданылатын желдету және ауаны баптау жүйелеріне олардың тиімділігін бағалау үшін тексеру жүргізілді.

Нәтижелер және талқылау. Жүргізілген өлшеулер нәтижесінде келесі деректер алынды (1-кестеде келтірілген):

Кесте 1 - Бояу цехындағы микроклиматтық параметрлерді өлшеу нәтижелері

Параметр	Өлшем бірлігі	Норматив (Гигиеналық норматив)	Орташа мәні	Ең жоғарғы мәні	Ең төменгі мәні
Ауа температурасы	°С	22-24	26	28	24
Ауаның салыстырмалы ылғалдылығы	%	40-60	65	70	60
Ауа қозғалысының жылдамдығы	м/с	0,2-0,5	0,15	0,2	0,1

1-кестеде көрсетілген деректер бояу цехындағы ауаның орташа температурасы санитарлық нормалармен белгіленген рұқсат етілген мәндерден асып түсетінін көрсетті. Сондай-ақ, ауаның рұқсат етілген салыстырмалы ылғалдылығының артуы байқалады. Ауа қозғалысының жылдамдығы қалыпты шектерде, бірақ ауа алмасу жылдамдығының жеткіліксіздігі температура мен ылғалдылық жағдайын нашарлатады.

Температура мен ылғалдылықтың рұқсат етілген мәндерінен асып кетуі жұмысшылардың хал-жайдайына жағымсыз әсер етеді, олардың еңбек өнімділігін төмендетеді және жылу ыңғайсыздығының дамуына, дененің қызып кетуіне және басқа да жағымсыз салдарлармен байланысты денсаулыққа байланысты проблемалардың пайда болуына әкелуі мүмкін. Бояу цехында температураны төмендету зиянды заттардың буланuын азайту және арнайы жұмыс киімін пайдаланатын жұмысшылардың жылу соққысын болдырмау үшін өте маңызды. Ауа қозғалысы жылдамдығының жеткіліксіздігі жұмыс аймағында лак-бояу материалдарынан бөлінетін зиянды заттардың жиналуына ықпал етуі мүмкін, бұл сонымен қатар ұшпа органикалық қосылыстардың (ҰОҚ) және басқа да зиянды компоненттердің концентрациясын арттыру арқылы жұмысшылардың денсаулығына қауіп төндіреді.

Бояу цехында орнатылған желдету жүйесі микроклиматтың оңтайлы параметрлерін сақтау үшін қажетті ауа алмасуды қамтамасыз етпейді. Сыртқа шығаратын механикалық желдету жұмыс көлемін және қолданылатын бояу материалдарының ерекшелігін ескере отырып жеткілікті түрде ұйымдастырылмаған. Желдету қондырғылары жаңартуды және жақсартуды, соның ішінде желдету қондырғыларының қарқындылығын арттыруды, сору аймақтарын қосымша орналастыруды және ауа тарату схемасын қайта қарауды қажет етеді.

Сондай-ақ арнайы жабдықтарды пайдалана отырып, қолданыстағы желдету жүйесінің тиімділігін бағалауды жүргізу және температураны, ылғалдылықты және ауа қозғалысының жылдамдығын бақылауды қоса алғанда, микроклиматтың оңтайлы параметрлерін сақтау бағдарламасын әзірлеу қажет.

Қорытындылар мен ұсыныстар. Жүргізілген зерттеулер «Орал «Зенит» зауыты» АҚ-ның бояу цехының микроклиматы санитарлық-гигиеналық нормативтерге сәйкес келмейтінін көрсетті. Температура мен ылғалдылықтың рұқсат етілген мәндерінің асып кетуі анықталды, ол жұмысшылар үшін қолайсыз еңбек жағдайларын тудырады.

Алынған нәтижелер негізінде ұсынылады:

- Желдету жүйесін жаңарту: тиімді ауа алмасуды қамтамасыз ету үшін желдету жүйесінің өнімділігін арттыру. Оңтайлы температура мен ылғалдылықты сақтау үшін ауа баптау жүйесін орнатуды қарастыру.
- Технологиялық процесті оңтайландыру: жоғары температура мен ылғалдылық жағдайында жұмысшылардың болу уақытын қысқарту арқылы бояу жабындарын жағудың технологиялық процесін оңтайландыру.
- ЖҚҚ-мен қызметкерлерді қамтамасыз ету: қызметкерлерді тиімді жеке қорғаныс құралдарымен (арнайы киіммен, респираторлармен) қамтамасыз ету және оларды қолданылуын бақылау.
- Микроклиматты үнемі бақылау: бояу цехында микроклимат параметрлерін үнемі бақылауды қамтамасыз ету.
- Персоналды оқыту: персоналды жоғары температура мен ылғалдылық жағдайында жұмыс ережелеріне, сондай-ақ жеке қорғаныс құралдарын пайдалану ережелеріне үйрету.
- Кәсіби аурулардың ерте белгілерін анықтау үшін қызметкерлерді тұрақты медициналық тексеруден өткізуді ұйымдастыру.
- Оңтайлы микроклиматы бар бөлмелерде демалу үшін үзілістер ұйымдастыруды қарастыру.

Аталған ұсыныстарды іске асыру еңбек жағдайларын жақсартуға, кәсіби аурулардың даму қаупін азайтуға және бояу цехы қызметкерлерінің еңбек өнімділігін арттыруға мүмкіндік береді.

Адам сыртқы процестер ағымына терең тәуелді қоршаған дүниенің бөлшегі. Демек, организмнің ішкі процестерінің өндірістік сипаттағы сыртқы ортаның ырғақтарымен, табиғатпен үйлесуі ғана адам ағзасының тұрақты жұмыс істеуіне берік негіз, яғни оның денсаулығы мен жақсы өмір сүруінің негізі бола алады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Хуснидинова, А. Создание благоприятных условий микроклимата в производственных помещениях как фактор повышения работоспособности специалиста [Текст] / А. Хуснидинова // Международный школьный научный вестник. - 2018. - № 4 (часть 2). - С. 267-273.

2 Филонова, Е.Н. Безопасность на производстве [Текст]: Учебно-методическое пособие / Е.Н. Филонова. - М.: Мир науки, 2023. – 65 с.

3 Осмонов, Ы.Д. Модель обоснования параметров микроклимата производственных помещений [Текст] / Ы.Д. Осмонов, Ж.С. Абдимуратов, Г.А. Шабикова // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. 2015. - № 12-10. - С. 1767-1769.

4 Косяченко, Г.Е. Актуальные вопросы измерения и оценки производственного микроклимата [Текст] / Г.Е. Косяченко, Р.Д. Клебанов, Е.А. Иванович, Г.И. Тишкевич, Е.А. Николаева // Современные проблемы гигиены, радиационной и экологической медицины: сборник научных статей: «Гродненский государственный медицинский университет». Гродно, 2011. – Вып. 5. – 2015. – С. 133-139.

5 Здания жилые и общественные. Параметры микроклимата в помещениях [Текст]: ГОСТ 30494-2011. - Введ. 2013-01 -01. - М.: Стандартинформ, 2019. - 15 с.

6 Система стандартов безопасности труда (ССБТ). Общие санитарно-гигиенические требования к воздуху рабочей зоны [Текст]: ГОСТ 12.1.005-88. - Введ. 1989-01 -01. - М.: Стандартинформ, 2008. - 50 с.

7 Қазақстан Республикасының Еңбек Кодексі [Текст]: 2015 жылғы 23 қарашадағы № 414-V ҚРЗ.

8 Қазақстан Республикасы Денсаулық сақтау министрінің «Өндірістік мақсаттағы ғимараттарға және құрылыстарға қойылатын санитариялық-эпидемиологиялық талаптар» санитариялық қағидаларын бекіту туралы [Текст]: 2021 жылғы 3 тамыздағы № ҚР ДСМ-72 бұйрығы.

9 Қазақстан Республикасы Денсаулық сақтау министрінің «Адамға әсер ететін физикалық факторлардың гигиеналық нормативтерін бекіту туралы» [Текст]: 2022 жылғы 16 ақпандағы № ҚР ДСМ-15 бұйрығы.

10 Қазақстан Республикасы Денсаулық сақтау министрінің м.а. «Адамға әсер ететін физикалық факторлар көздерімен жұмыс істеу жағдайларына қойылатын санитариялық-эпидемиологиялық талаптар» санитариялық қағидаларын бекіту туралы [Текст]: 2021 жылғы 6 тамыздағы № ҚР ДСМ-79 бұйрығы.

11 Методические указания по измерению и оценке микроклимата производственных помещений [Текст]: МУК 4.3.2756-10. – Утверж. 2010-11-12. - НИИ медицины труда РАМН; ООО «НТМ-Защита»; Федеральный центр Роспотребнадзора; Управление Роспотребнадзора по Липецкой области. - 20 с.

12 Попова, Н.П. Исследование параметров микроклимата в производственных помещениях [Текст]: метод. указания к выполнению лабораторной работы / Н.П. Попова, О.А. Шерстюченко. - Екатеринбург: УрГУПС, 2016. – 31 с.

АННОТАЦИЯ

Статья посвящена анализу микроклимата в малярном цехе АО «Уральский завод «Зенит». Проведены измерения температуры, влажности, скорости движения воздуха в рабочей зоне и выявлены отклонения от санитарно-гигиенических нормативов. Определено влияние параметров микроклимата на условия труда работников и даны рекомендации рекомендации по улучшению микроклимата. Проведен анализ применяемых систем вентиляции и кондиционирования воздуха. Результаты исследования могут быть использованы для оптимизации условий труда и разработки мероприятий по профилактике профессиональных заболеваний.

RESUME

The article is devoted to the analysis of the microclimate in the painting workshop of JSC Uralsky Zavod Zenit. Measurements of temperature, humidity, and air velocity in the work area were carried out and deviations from sanitary and hygienic standards were identified. The influence of microclimate parameters on the working conditions of employees is determined and recommendations are given for improving the microclimate. The analysis of the applied ventilation and air conditioning systems is carried out. The results of the study can be used to optimize working conditions and develop measures for the prevention of occupational diseases.

ӘОЖ 621.311

Нұрсұлтанов Д.Б., Мәдениетов А.А., магистранттар
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал қ.
Тулегенов К.К., жетекшісі
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал қ.

ТӨМЕН ВОЛЬТТЫ ЖЕЛІДЕГІ КЕРНЕУДІҢ ӨСУІН АЗАЙТУ ҮШІН БӨЛІНГЕН ГЕНЕРАЦИЯНЫҢ РЕАКТИВТІ ҚУАТЫН БАСҚАРУДЫҢ ГИБРИДТІ ӘДІСІ

ТҮЙІН

Бұл мақалада күн және жел генераторлары сияқты таратылған генераторлардың төмен вольтты желілерге жоғары енуі кернеудің жоғарылауына әкеледі. Реактивті қуатты басқару бұл мәселені жеңілдетуге көмектеседі. Қолданыстағы жүйелерде реактивті қуат тек жергілікті айнымалылармен реттеледі, мысалы, қосылу нүктесіндегі кернеу немесе активті қуат. PF(P) әдісі кернеуді жақсы реттейді, бірақ желідегі шығындар көп. Q(V) әдісі аз шығынмен жұмыс

істейді, бірақ кернеуді реттеу қабілеті әлсіз. Бұл жұмыста осы екі әдісті біріктіретін жаңа басқару әдісі ұсынылды.

***Түйінді сөздер**: реактивті қуатты басқар, кернеуді басқару, кернеуді реттеу, таратылған генерация*

Торға қосылған таратылған генераторлардың (ТГ) таралуы экономикалық ынталандырулар мен технологиялық дамудың арқасында қарқынды өсуде. Әсіресе, төмен инвестициялық құны мен қысқа құрылыс мерзіміне байланысты төмен вольтты жүйелерде шағын және орта көлемді генераторлар жиі орнатылады. Алайда, ТГ-дың жоғары енуі кері жүктеме ағыны мен электр жүйесінде кернеудің жоғарылауына әкелуі мүмкін. Кернеудің көтерілуі қуат сапасына әсер етіп, жүйелік шығындарды арттырады, ал ауыр жағдайларда генераторлардың қорғаныс жүйесі арқылы ажыратылуына себеп болуы мүмкін. Бұл мәселелер ТГ-дың желіге қосылу мүмкіндігін шектейді.

Реактивті қуатты оңай басқара алатын инвертор негізіндегі таратылған генерация көздерінің реактивті қуат беру қабілеті кернеудің жоғарылау мәселесін шешуге көмектесе алады. Мұндай генераторлардың реактивті қуатты басқаруы жылдам жауап беру уақыты мен шығынның аздығына байланысты артықшылыққа ие, өйткені бұл қуат шығару көлемін төмендету немесе жүйені кеңейтумен салыстырғанда үнемді шешім болып табылады.

Көптеген желілік кодтар жеке генераторлар үшін реактивті қуатты басқару мүмкіндігін талап етеді, және соңғы уақытта көптеген генераторлар осы талаптарға сай жасалуда. Мысалы, Германиядағы Verband Deutscher Elektrotechniker (VDE) бірнеше реактивті қуатты басқару әдістерін ұсынды. Олардың қатарына тұрақты реактивті қуат әдісі, тұрақты қуат коэффициенті (PF) әдісі, ТГ-дың активті қуатына байланысты қуат коэффициентін басқару PF(P), сондай-ақ кернеуге тәуелді реактивті қуатты басқару Q(V) әдісі кіреді.

Реактивті қуатты басқару әдістерінің ішінде қуат коэффициентін басқару әдісі генератордың активті қуаты негізінде реактивті қуат шығысын анықтайды. Бұл әдіс ТГ-дың шығаруынан туындайтын кернеу тербелістерін азайтуға тиімді. Алайда, ол жүктеме немесе қосалқы станция кернеуінің өзгеруі сияқты сыртқы факторларға жауап бере алмайды. Егер сыртқы факторлар әсерінен кернеу көтерілуі төмен болса, қуат коэффициентін басқару арқылы реактивті қуат қолдауы жүйелік шығындарды арттыруы мүмкін.

Q(V) әдісі генератордың қосылу нүктесіндегі кернеуге сәйкес реактивті қуатты анықтайды. Кернеу орналасқан жерге байланысты өзгеретіндіктен, реактивті қуат қолдауы DG-нің қосылу нүктесіне тәуелді болады. Бұл әдісте реактивті қуат көбінесе кернеу тербелістері жоғары фидер терминалдарында шоғырланады, нәтижесінде жүйелік шығындар азайғанымен, кернеуді реттеу қабілеті әлсіз болады.

Бұл зерттеуде төмен вольтты жүйедегі артық кернеудің алдын алу үшін таратылған генераторлардың реактивті қуатты басқару әдісі ұсынылады. Ол жергілікті кернеу ақпараты мен күн панелінің (PV) активті қуат айнымалысын пайдаланатын PF(P,V) әдісін қамтиды. PF(P,V) әдісі PF(P) әдісінің параметрлерін PV қосылу нүктесіндегі кернеуге сәйкес реттеу арқылы реактивті қуатты басқарады. Бұл әдіс Q(V) әдісіне қарағанда кернеуді жақсы реттейді және PF(P) әдісіне қарағанда жүйелік шығындарды азайтады.

Сондай-ақ, кернеуді реттеу қабілетін арттыру үшін Q(V) әдісіне ТГ-дың активті қуаты негізінде офсеттік кернеуді қосымша реттеу әдісі зерттелді. Алайда, ТГ-дың төмен кернеу өзгерісі бар жерде орнатылған жағдайда, оның реактивті қуат шығысы жеткіліксіз болуы мүмкін.

Бұл жұмыста PF(P) және Q(V) әдістерін біріктіретін гибридті реактивті қуат басқару әдісі ұсынылады. Бұл әдіс кернеуді реттеу тиімділігін арттырумен қатар, жүйенің жоғары тиімділігін қамтамасыз етеді. Ұсынылған әдісте DG-нің реактивті қуат мәні PF(P) және Q(V) контроллерлерінің реактивті қуат мәндерінің салмақталған қосындысы ретінде анықталады. Активті қуат деңгейіне байланысты басқару әдісінің өзгеруі үшін әрбір реактивті қуаттың салмағы DG-нің активті қуатына тәуелді түрде реттеледі. Егер активті қуат жоғары болса, PF(P) контроллері басым болып, кернеуді реттеу қабілетін күшейтеді. Ал активті қуат төмен болғанда, Q(V) контроллері жүйелік шығындарды азайту үшін басымдыққа ие болады.

Ұсынылған әдістің тиімділігі MATLAB құралдарын пайдалана отырып, тестілік фидер моделінде қолданыстағы әдістермен салыстырылып, бағаланды.

ТГ-дың кернеуді реттеу үшін қолданыстағы реактивті қуатты басқару әдістеріне тұрақты PF әдісі, белсенді қуатқа негізделген PF(P) әдісі және кернеуге тәуелді Q(V) әдісі жатады. Бұл бөлімде қолданыстағы реактивті қуатты басқару әдістері сипатталып, олардың кемшіліктерін жойып, артықшылықтарын сақтайтын Q(V) және PF(P) гибридті реактивті қуат басқару әдісінің моделі қарастырылады.

Активті қуатқа негізделген қуат коэффициентін басқару әдістері

Тұрақты PF және PF(P) әдістері генератордың белсенді қуаты **P** негізінде реактивті қуат мөлшерін анықтайды, бұл жүктеме өзгерісіне қарамастан **P** мәніне сәйкес кернеудің жоғарылайтынын болжайды. Төмендегі теңдеу **P** мәніне сәйкес генератордың реактивті қуаттың $\mathbf{Q_{реак}}$ анықтайды, егер қуат коэффициентінің $\mathbf{PF_{реак}}$ мәні белгілі болса:

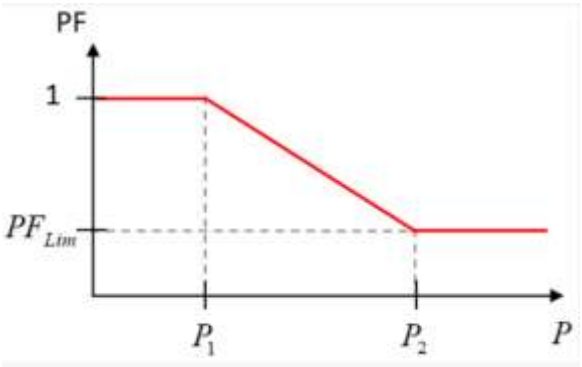
$$Q_{\text{реак}} = \frac{\sqrt{1-PF^2{}_{\text{реак}}}}{PF_{\text{реак}}} P \tag{1}$$

Тұрақты PF әдісі қуат коэффициентін (PF) тұрақты деңгейде ұстап, белсенді қуат шығысына пропорционалды түрде реактивті қуатты сіңіреді. Алайда, егер ТГ-дың қуат өндірісі төмен болса, өндірілген энергия жергілікті түрде тұтынылатындықтан, артық кернеу қаупі аз болады. Бұл жағдайда реактивті қуатты сіңіру қажетсіз жүйелік шығындарды арттырады.

PF(P) әдісі тұрақты PF әдісінің кемшілігін белсенді қуат төмен болғанда PF мәнін арттыру және белсенді қуат жоғары болғанда PF мәнін азайту арқылы жақсартады. Төмендегі (2) теңдеу PF(P) әдісі бойынша белсенді қуат шығысына арналған қуат коэффициентінің анықтамасын көрсетеді. Сурет 1-де PF(P) әдісінің сипаттамалық қисығы көрсетілген. Мұнда:

- P – ТГ-дың белсенді қуаты,
- PF – ТГ-дың шығыс қуат коэффициенті,
- PF_{lim} – ТГ-дың үшін желілік кодта көрсетілген ең төменгі талаптарға байланысты қуат коэффициентінің шекті мәні.

$$\mathbf{PF}_{\text{реак}} = \begin{cases} 1 & ,P < P_1 \\ \frac{\text{PF}_{\text{Lim}}-1}{\text{P1}-\text{P2}} & ,P_1 < P < P_2 \\ \text{PF}_{\text{Lim}} & ,P_2 < P \end{cases} \tag{2}$$

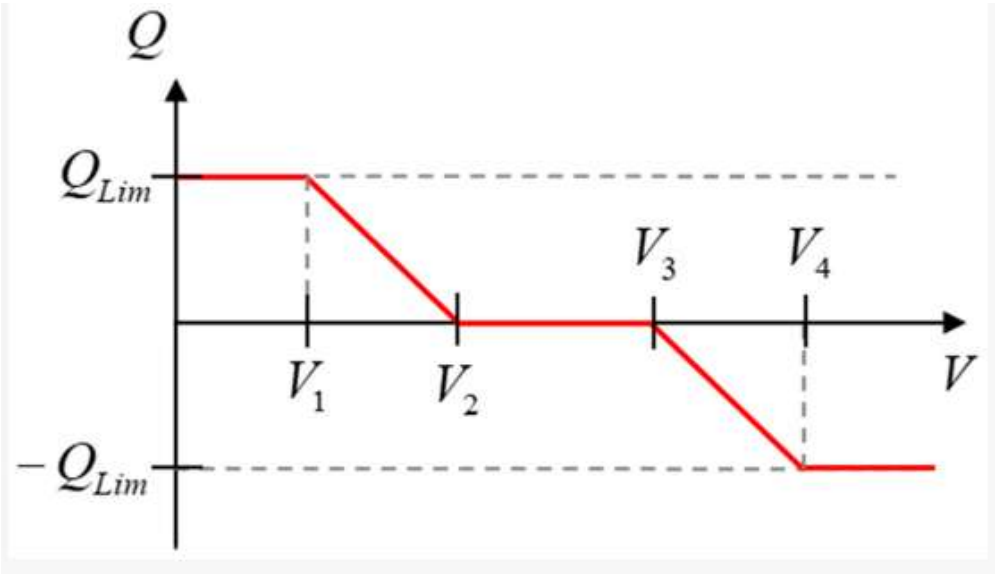

Сурет 1 - Q(V) басқару әдісінің сипаттамалық қисығы

Кернеуге тәуелді реактивті қуатты басқару **Q(V) әдісі.**

Q(V) әдісі генератордың қосылу нүктесіндегі кернеуді тікелей пайдаланып, реактивті қуат шығысын анықтайды. Төмендегі (3) теңдеу **Q(V) басқару әдісі** бойынша кернеуге тәуелді реактивті қуаттың анықтамасын береді. Сурет 2-де **Q-V сипаттамалық қисығы** көрсетілген, мұнда:

- Q – DG-нің реактивті қуатының анықтамалық мәні,
- V – DG-нің қосылу нүктесіндегі кернеу,
- Q_{lim} – DG үшін реактивті қуаттың шекті мәні.

$$\begin{cases} Q_{lim}, & V < V_1 \\ \frac{Q_{lim}}{V_1 - V_2}, & V_1 < V < V_2 \\ 0, & V_2 < V < V_3 \\ \frac{Q_{lim}}{V_3 - V_4}(V - V_3), & V_3 < V < V_4 \\ -Q_{lim}, & V_4 < V \end{cases} \quad (3)$$

Сурет 2 -Q(V) басқару әдісінің сипаттамалық қисығы.

Қолданыстағы реактивті қуатты басқару әдістерінің сипаттамалары

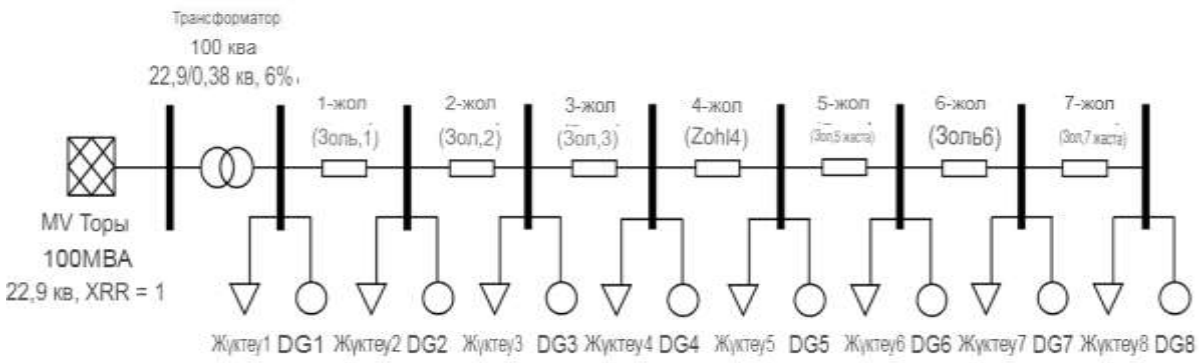
Кернеу тек электр энергиясын өндіруге ғана емес, сонымен қатар тұтынуға да байланысты өзгереді. **Қуат коэффициентін басқару әдісі** (PF әдісі) ашық циклді басқару әдісі болып табылады және таратылған генераторлардың тек белсенді қуат шығысы негізінде реактивті қуат мөлшерін анықтайды. Осыған байланысты бұл әдіс жүктеме өзгерістеріне жауап бермейді.

Ал **Q(V) әдісі** жабық циклді басқару әдістерінің бірі болып табылады. Бұл әдіс реактивті қуатты анықтау үшін желідегі кернеу ақпаратына тікелей сүйенеді, сондықтан ол жүктеме өзгерістерімен қатар, таратылған генераторлардың қуат шығысының өзгерістеріне де жауап береді.

Алайда, қуат ағынына байланысты кернеу өзгерісі таратылған генераторлар орнатылған орынға байланысты әр түрлі болады. Кернеуге сезімтал аймақтарда кернеу тербелістері күшейе түседі. Сондықтан **Q(V) әдісі** бірнеше таратылған генераторлары бар төмен вольтты желіге қолданылғанда, әрбір генератордың реактивті қуат қолдауы кернеуге жоғары сезімталдық бар аймақтардағы генераторларда шоғырланады.

Ал кернеуге сезімталдығы төмен аймақтарда орналасқан таратылған генераторлар, тіпті маңызды тораптағы кернеу шекті мәнге жақындаған кезде де, жеткіліксіз реактивті қуат қолдауын көрсетуі мүмкін.

Қолданыстағы реактивті қуатты басқару әдістерінің сипаттамаларын талдау үшін, **3-суреттегі** бірнеше таратылған генераторлары бар радиалды желі моделі реактивті қуатты басқару әдістерінің параметрлеріне сәйкес симуляцияланады, параметрлер **2-кестеде** көрсетілген.

Сурет 3 - Реактивті қуатты басқаруды бағалауға арналған фидердің сынақ моделі

Кесте 1 - Сынақ бергіш моделінің параметрлері

Таңба	Мәндері	Ескертулер
$Sbase$	10 (kVA)	Негізгі қуат
$Vbase$	0.38 (kV)	Базалық кернеу
$VLimit$	0.38±0.0380.38±0.038 (kV)	Кернеу шегі ($Vbase$±10%)
PDG,i	10 (kW)	Таратылған генераторлардың номиналды белсенді қуаты
Z_{OHL},i	0.0038 + j0.0027 (p.u)	Әуе желісінің кедергісі (OHL), i = 1~7
Z_{Grid}	0.0001 + j0.0001 (p.u)	Орташа кернеулі тордың кедергісі
Z_{TR}	0.0009 + j0.0020 (p.u)	Трансформатордың кедергісі
V_{slack}	1.02	Бос автобус кернеуі

Осы мақалада төмен вольтты жүйелердегі кернеудің жоғарылауын азайту үшін қолданылатын таратылған генераторлардың қолданыстағы реактивті қуатты басқару әдістері талданды. Кернеуді реттеу мен жүйелік шығындарды азайту тұрғысынан қолданыстағы әдістердің кемшіліктерін жақсартатын реактивті қуатты басқару әдісі ұсынылды.

Қолданыстағы реактивті қуатты басқару әдістері тек белсенді қуат туралы ақпаратты немесе қосылу нүктесіндегі кернеу мәліметтерін пайдаланады, сондықтан олардың кернеуді реттеу қабілеті мен жүйелік шығындар тұрғысынан өзіндік артықшылықтары мен кемшіліктері бар.

PF(P) әдісі таратылған генератордың тек белсенді қуат шығысы негізінде реактивті қуатты анықтайды, бұл әдіс кернеуді реттеу тұрғысынан тиімді, бірақ жүктеме сияқты сыртқы айнымалыларға жауап бермейді.

Ал **Q(V) әдісінде** желідегі шығындар аз, бірақ таратылған генераторлардың реактивті қуат қолдауы кернеуге сезімталдығы жоғары аймақта орналасқан генераторларда шоғырланады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1.Kim, J. A Hybrid Reactive Power Control Method of Distributed Generation to Mitigate Voltage Rise in Low-Voltage Grid [Text] / J. Kim, K. B. Song // Energies. – 2020. – Т. 13, № 8. – С. 2078.

2.Braun, M. Reactive power supply by distributed generators [Text] / M. Braun // International Journal of Distributed Energy Resources. – 2007. – Т. 3, № 3. – С. 179–201.

3.Fandi, G. Voltage Regulation and Power Loss Minimization in Radial Distribution Networks Using DG [Text] / G. Fandi, M. A. Ahmad // International Journal of Electrical and Computer Engineering. – 2019. – Т. 9, № 5. – С. 3501–3510.

4.Turitsyn, K. S. Local Control of Reactive Power by Distributed Photovoltaic Generators [Text] / K. S. Turitsyn, P. Sulc, S. Backhaus, M. Chertkov // arXiv preprint. – 2010. – № 1006.0160. – С. 1–10.

5.Liu, H. J. Hybrid Voltage Control in Distribution Networks Under Limited Communication Rates [Text] / H. J. Liu, W. Shi, H. Zhu // arXiv preprint. – 2017. – № 1707.07094. – С. 1–15.

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматривается проблема повышения напряжения, вызванная высокой долей распределенной генерации, такой как солнечные и ветровые генераторы, в низковольтных сетях. Управление реактивной мощностью помогает смягчить эту проблему. Существующие системы регулируют реактивную мощность только с использованием локальных переменных, таких как напряжение в точке подключения или активная мощность. Метод PF(P) обеспечивает хорошее регулирование напряжения, но приводит к большим потерям в сети. Метод Q(V) работает с меньшими потерями, но имеет слабую способность регулирования напряжения. В данной работе предлагается новый метод управления, который сочетает эти два подхода.

RESUME

This paper discusses how the high penetration of distributed generators, such as solar and wind power generators, in low-voltage networks leads to voltage rise issues. Reactive power control helps mitigate this problem. Existing systems regulate reactive power using only local variables, such as the voltage at the connection point or active power. The PF(P) method provides good voltage regulation but results in high network losses. The Q(V) method operates with lower losses but has weak voltage regulation capability. This study proposes a new control method that combines these two approaches.

ӘОЖ 622.276

Жасқайрат М. Н., студент,
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал қ.
Сарбалина Б. Д., жетекші
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал қ.

ҚАТТЫ ЖӘНЕ СҰЙЫҚ ФАЗАЛАР АРАСЫНДАҒЫ ТАСЫМАЛДАУДЫ ОҢТАЙЛАНДЫРУ: МҰНАЙ ЖӘН ГАЗ ҚҰБЫРЛАРЫНЫҢ ТИІМДІЛІГІ

ТҮЙІН

Қатты және сұйық фазалар арасындағы тасымалдау – өнеркәсіптің әртүрлі салаларында, әсіресе мұнай және газ өнеркәсібінде маңызды рөл атқарады. Бұл процесс құбыр жүйелерінің тиімділігіне, тасымалданатын материалдың қасиеттеріне және қолданылатын технологияларға тікелей байланысты.

Тасымалдау жүйелерін оңтайландыру үшін гидравликалық және пневматикалық тасымалдау әдістері жетілдіріліп, қысым мен ағын жылдамдығы реттеледі. Сондай-ақ, құбырлардың ішкі құрылымы мен материалының сапасын жақсарту, автоматтандырылған бақылау жүйелерін енгізу және энергия үнемдеу технологияларын пайдалану арқылы тасымалдау тиімділігін арттыруға болады.

Түйінді сөздер: *Газ құбыры, экспорт, жанармай, тасымалдау механизмдері, тасымал*

Кіріспе. Қатты және сұйық фазалар арасындағы тасымалдау – өнеркәсіптің әртүрлі салаларында, әсіресе мұнай және газ өнеркәсібінде маңызды рөл атқарады. Бұл процесс құбыр жүйелерінің тиімділігіне, тасымалданатын материалдың қасиеттеріне және қолданылатын технологияларға тікелей байланысты.

Тасымалдау жүйелерін оңтайландыру үшін гидравликалық және пневматикалық тасымалдау әдістері жетілдіріліп, қысым мен ағын жылдамдығы реттеледі. Сондай-ақ, құбырлардың ішкі құрылымы мен материалының сапасын жақсарту, автоматтандырылған

бақылау жүйелерін енгізу және энергия үнемдеу технологияларын пайдалану арқылы тасымалдау тиімділігін арттыруға болады.

Экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету де маңызды аспектілердің бірі болып табылады. Апаттардың алдын алу, қоршаған ортаны қорғау және экологиялық мониторинг жүргізу арқылы мұнай-газ тасымалдау жүйелерінің тұрақты жұмыс істеуіне қол жеткізуге болады.

Жалпы алғанда, қатты және сұйық фазалар арасындағы тасымалдауды тиімді ұйымдастыру экономикалық тиімділікті арттырып, өндірістік процестердің қауіпсіздігі мен экологиялық тұрақтылығын қамтамасыз етеді.

Газ құбырлары мен мұнай тасымалдау жүйелерінің маңызы

1. Экономикалық маңызы

• Мұнай мен газды үздіксіз әрі қауіпсіз тасымалдауды қамтамасыз етеді.

• Өнеркәсіптің, энергетиканың және көлік секторларының тұрақты жұмыс істеуіне ықпал етеді.

• Экспорттық әлеуетті арттырып, ел экономикасына үлкен табыс әкеледі.

• Көлік шығындарын азайтып, өнімнің өзіндік құнын төмендетеді.

2. Энергетикалық қауіпсіздік

• Энергия көздерінің тұрақты жеткізілуін қамтамасыз етеді.

• Жергілікті және халықаралық деңгейде энергия тапшылығының алдын алады.

• Ұлттық қауіпсіздікті нығайтуға көмектеседі.

3. Әлеуметтік маңызы

• Жаңа жұмыс орындарын ашуға мүмкіндік береді.

• Ауылдық және қалалық жерлердің инфрақұрылымын дамытуға ықпал етеді.

• Тұрғындарды газбен және жанармаймен үздіксіз қамтамасыз етеді.

4. Экологиялық маңызы

• Құбырлармен тасымалдау экологиялық тұрғыдан қауіпсіз, өйткені ол көлікпен тасымалдауға қарағанда ауаға зиянды заттардың бөлінуін азайтады.

• Заманауи құбыр жүйелері мұнай мен газдың төгілуін болдырмауға бағытталған, бұл қоршаған ортаны қорғауға көмектеседі.

5. Геосаяси маңызы

• Мұнай-газ құбырлары халықаралық қатынастарда маңызды рөл атқарады.

• Энергия ресурстарын экспорттау арқылы елдің әлемдік нарықтағы беделі артады. Газ және мұнай тасымалдау саласындағы инновациялар

Газ және мұнай тасымалдау жүйелерінің тиімділігін арттыру, қауіпсіздігін қамтамасыз ету және экологиялық әсерін азайту үшін заманауи технологиялар мен инновациялар қолданылады.

1. Цифрландыру және жасанды интеллект (AI)

• Ақылды құбырлар (Smart Pipelines): Құбыр бойындағы қысым, температура, ағып кету және басқа да параметрлерді нақты уақыт режимінде бақылайды.

• Жасанды интеллект: Мұнай мен газ тасымалдау жүйелерін автоматтандыру, ақауларды алдын ала анықтау және жөндеу жұмыстарын жоспарлау үшін қолданылады.

• Big Data және IoT (Интернет заттар): Деректерді жинау және талдау арқылы құбыр жүйелерінің тиімділігін арттыру.

2. Дрондар және робототехника

• Дрондар: Ұзақ қашықтықтағы құбыр желілерін тексеру, апаттардың алдын алу және экологиялық бақылау жүргізу үшін қолданылады.

• Роботтар: Құбыр ішін тазалау, коррозияны анықтау және жөндеу жұмыстарын автоматтандыруға көмектеседі.

3. Жаңа материалдар және коррозияға қарсы технологиялар

• Нанотехнологиялар: Коррозияға төзімді, жеңіл әрі берік материалдардан жасалған құбырлар құрылады.

• Антикоррозиялық жабындар: Құбырлардың ұзақ қызмет ету мерзімін қамтамасыз етеді.

• Өзін-өзі жөндейтін материалдар: Ақаулар пайда болған жағдайда құбыр өздігінен қалпына келетін жаңа технологиялар дамуда.

4. Экологиялық қауіпсіз тасымалдау әдістері

• Сутегімен тасымалдау: Кейбір құбыр жүйелері табиғи газдан сутегіге көшуге бейімделуде.

• Көмірқышқыл газын сақтау және қайта пайдалану (CCS – Carbon Capture and Storage): Атмосфераға шығатын зиянды қалдықтарды азайту мақсатында дамып жатқан технология.

• Жасыл энергия: Мұнай мен газ тасымалдау нысандары үшін күн және жел энергиясын пайдалану.

LNG (Сұйытылған табиғи газ) технологиялары

• Жаңа буын LNG танкерлері: Газды төмен температурада қауіпсіз сақтау және тасымалдау үшін жаңа контейнерлер мен танкерлер қолданылады.

• Қысымды реттейтін жүйелер: Газды қайта буландыру (регификация) процестерін жетілдіру арқылы тасымалдау шығындары азаяды.

6. Жер асты және терең су асты құбырлары

• Жаңа буын терең су асты құбырлары: Мұнай мен газды теңіз түбімен тиімді тасымалдау үшін беріктігі жоғары материалдар қолданылады.

• Жер асты құбырларын төсеудің заманауи әдістері: Бұрғылау жұмыстары қоршаған ортаға минималды әсер ететін технологиялар арқылы жүргізіледі.

Қатты және сұйық фазалар арасындағы тасымалдау процесі өнеркәсіптің көптеген салаларында маңызды рөл атқарады. Әсіресе, мұнай және газ саласында құбыр арқылы тасымалдау экономикалық тұрғыдан тиімді және экологиялық қауіпсіз болып табылады. Қатты бөлшектердің сұйық фазадағы қозғалысын оңтайландыру тасымалдау тиімділігін арттырып, шығындарды азайтады. Бұл зерттеудің негізгі мақсаты – қатты және сұйық фазалар арасындағы тасымалдау механизмдерін қарастырып, олардың өзара әрекеттесуін оңтайландыру әдістерін талдау және мұнай-газ құбырларының тиімді жұмыс істеуін қамтамасыз ету жолдарын анықтау.

Қатты және сұйық фазалар арасындағы тасымалдау механизмдері*

Тасымалдау әдістері*

Қатты бөлшектер мен сұйық фазалардың тасымалдануы әртүрлі технологиялық тәсілдерге негізделеді. Негізгі тасымалдау әдістері мыналар:

Гидравликалық тасымалдау – қатты бөлшектерді сұйық ортада тасымалдау әдісі. Бұл әдіс жиі қолданылатын тәсілдердің бірі болып табылады.

- *Пневматикалық тасымалдау* – қатты бөлшектерді ауамен немесе газбен тасымалдау әдісі. Бұл әдіс әсіресе жеңіл материалдар үшін тиімді.

- *Гравитациялық тасымалдау* – қатты бөлшектердің ауырлық күші әсерінен өздігінен орын ауыстыруын қамтамасыз етеді.

Қатты бөлшектер мен сұйықтықтың өзара әрекеттесуі*

Қатты бөлшектер мен сұйықтықтың қозғалысы олардың физикалық қасиеттеріне байланысты өзгереді. Бұл процестерге әсер ететін негізгі факторлар:

- *Сұйықтықтың тұтқырлығы* – сұйық орта неғұрлым тұтқыр болса, қатты бөлшектердің қозғалысы соғұрлым баяу болады.

- *Қысым деңгейі* – қысымның өзгеруі қатты бөлшектердің қозғалыс жылдамдығына және ағыстың сипатына әсер етеді.

- *Құбырдың ішкі құрылымы* – тегіс немесе кедір-бұдырлы беттер қатты бөлшектердің қозғалысына әртүрлі әсер етеді.

Тасымалдау жүйелерін оңтайландыру*

Қатты және сұйық фазалардың тасымалдануын оңтайландыру үшін:

- Құбыр диаметрі мен ұзындығы дұрыс таңдалуы керек;

- Сұйық ортаның физикалық қасиеттері есепке алынуы қажет;

- Қысым деңгейін тиімді реттеу керек;

- Арнайы қоспалар қосу арқылы сұйық ортаның қасиеттерін жақсарту қажет.

Мұнай және газ құбырларының тиімділігі*

Мұнай және газ құбырларының түрлері*

Мұнай және газ тасымалдау жүйелері бірнеше негізгі түрге бөлінеді:

- *Магистралды құбырлар* – шикізатты кен орындарынан өңдеу зауыттарына тасымалдайтын құбырлар.

- *Өндірістік құбырлар* – зауыт ішіндегі шикізат тасымалдау жүйелері.

- *Тарату құбырлары* – дайын өнімді тұтынушыларға жеткізу үшін қолданылады.

Құбырлардың өткізу қабілетін арттыру әдістері*

Құбырлардың тиімді жұмыс істеуін қамтамасыз ету үшін:

- Қысым деңгейін тұрақтандыру;
- Құбырлардың ішкі қабырғаларын жетілдіру;
- Құбыр желілерінің ұзындығын оңтайлы жобалау қажет.

Мұнай және газ тасымалдау үдерісін оңтайландыру*

Мұнай және газ тасымалдаудың тиімділігін арттыру үшін келесі әдістер қолданылады:

- *Автоматтандырылған бақылау жүйелерін енгізу* – құбырлардағы қысым мен ағынды реттеуге мүмкіндік береді.
- *Энергия үнемдеу технологияларын пайдалану* – ағынды басқару арқылы энергия шығынын азайтады.
- *Құбыр материалдарын жетілдіру* – коррозияға төзімді материалдар құбырдың ұзақ қызмет етуін қамтамасыз етеді.

Мұнай және газ тасымалдаудың қоршаған ортаға әсері*

Мұнай және газ тасымалдау жүйелері экологиялық тұрғыдан қауіпсіз болуы үшін:

- Құбырлардың тозу деңгейін қадағалау;
- Апаттардың алдын алу шараларын жүзеге асыру;
- Экологиялық мониторинг жүргізу қажет.

Құбыр жүйелерінің қауіпсіздігін қамтамасыз ету*

Құбыр жүйелерінің қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін келесі шаралар қабылданады:

Датчиктер мен сенсорларды орнату – қысымның өзгеруін, ағып кетулерді анықтауға көмектеседі.

- *Құбырларды үнемі техникалық тексеруден өткізу* – тозу және зақымдалу деңгейін бағалау үшін маңызды.
- *Экологиялық қауіпсіздік стандарттарын сақтау* – қоршаған ортаға тигізетін әсерді азайтуға мүмкіндік береді

Қорытынды. Қатты және сұйық фазалар арасындағы тасымалдау өнеркәсіптің көптеген салаларында маңызды орын алады. Бұл процесті тиімді ұйымдастыру өнімділікті арттырып, экономикалық шығындарды азайтады.

Мұнай және газ құбырларының тиімді жұмыс істеуі үшін:

- Құбырлардың өткізу қабілетін арттыру;
- Автоматтандырылған бақылау жүйелерін енгізу;
- Энергия үнемдеу технологияларын қолдану;
- Экологиялық қауіпсіздік шараларын сақтау қажет.

Бұл шаралар тасымалдау жүйесінің сенімділігін арттырып, өндіріс көлемін ұлғайтуға және қоршаған ортаға зиянды әсерді азайтуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, тасымалдау жүйесінің қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін жаңа технологияларды енгізу маңызды болып табылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТІР ТІЗІМІ

1.Ахметов С.А. Мұнай және газ тасымалдау технологиясы / С.А. Ахметов. – Алматы : Қазақ университеті, 2015. – 180 б.

2.Нұрпейісов Е.Т., Қожахметов Б.Ж. Құбыр арқылы тасымалдау жүйелері / Е.Т. Нұрпейісов, Б.Ж. Қожахметов. – Астана : Фолиант, 2018. – 240 б.

3.Губкин И.М. Основы транспортировки нефти и газа / И.М. Губкин. – Москва : Недра, 2014. – 210 с.

4.Құлымжанов А.Б., Сейдахметов Р.Е. Мұнай және газ өнеркәсібіндегі инновациялық технологиялар / А.Б. Құлымжанов, Р.Е. Сейдахметов. – Алматы : Білім, 2017. – 195 б.

5.International Organization for Standardization. ISO 13623:2017. Petroleum and natural gas industries – Pipeline transportation systems. – Geneva : ISO, 2017. – 50 p.

6.Қазақстан Республикасы. Мұнай және газ құбырларын пайдалану туралы : Қазақстан Республикасының Заңы 2019 жылғы 12 наурыздағы № 245-VI. – Астана, 2019. – 18 б.

7.Кенжебаев А.С. Мұнай құбырларының тиімділігін арттыру әдістері / А.С. Кенжебаев // ҚР мұнай-газ секторы : ғылыми журнал. – 2020. – №2. – Б. 34–39.

АННОТАЦИЯ

Транспортировка между твердой и жидкой фазами играет важную роль в различных отраслях промышленности, особенно в нефтегазовой. Этот процесс напрямую зависит от эффективности трубопроводных систем, свойств транспортируемого материала и используемых технологий.

Для оптимизации транспортных систем совершенствуются методы гидравлической и пневматической транспортировки, регулируется давление и скорость потока. Также повысить эффективность транспортировки можно за счет улучшения внутренней структуры и качества материала труб, внедрения автоматизированных систем контроля и использования энергосберегающих технологий.

Обеспечение экологической безопасности также является одним из важных аспектов. Предотвращая аварии, защищая окружающую среду и осуществляя экологический мониторинг, можно добиться устойчивой работы нефтегазовых транспортных систем.

В целом, эффективная организация транспортировки между твердой и жидкой фазами повышает экономическую эффективность и обеспечивает безопасность и экологическую устойчивость производственных процессов.

RESUME

Transportation Between Solid and Liquid Phases. Transportation between solid and liquid phases plays a crucial role in various industries, particularly in the oil and gas sector. This process is directly influenced by the efficiency of pipeline systems, the properties of the transported material, and the technologies employed.

To optimize transportation systems, methods of hydraulic and pneumatic transport are being improved, and pressure and flow rates are regulated. Additionally, transportation efficiency can be increased by enhancing the internal structure and material quality of pipes, implementing automated control systems, and utilizing energy-saving technologies.

Ensuring environmental safety is also a critical aspect. By preventing accidents, protecting the environment, and conducting environmental monitoring, sustainable operation of oil and gas transportation systems can be achieved.

Overall, the effective organization of transportation between solid and liquid phases enhances economic efficiency and ensures the safety and environmental sustainability of production processes.

ӘОЖ 378

Бекетаева А., студент
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал қ.
Кулдыбаев А.К., жетекші
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал қ.

ТАЛАПКЕРЛЕРДІ ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРНЫНА ТАРТУДЫҢ ЗАМАНАУИ ӘДІСТЕРІ

ТҮЙІН

Мақалада аймақтық жоғары оқу орындарының кәсіби бағдарлау жұмыстарының ынталы талапкерлерді тарту мәселелері қарастырылады. Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университетінің мысалында талантты талапкерлерді тартудың заманауи цифрлық әдістері әзірленіп, апробацияланды. Жәңгір хан университетінің мысалында әлеуметтік желілер арқылы университетке білімді, ынталы талапкерлерді тарту мүмкіндіктері талданды және сыналды. Мақала материалдары отандық кәсіби бағдар берушілер мен білім басқармасымен айналысатын мамандарға пайдалы болады.

Түйінді сөздер: *оқушыларды кәсіптік бағдарлау, әлеуметтік желілер, университетке түсу, талапкерлермен жұмыс, университет сайты, студенттер, оқытушылар, ЖОО*

Кіріспе. «Кәсіптік бағдарлау» термині профориенотологияда қандай да бір кәсіпті (мамандықты) таңдап алу жөнінде шешімдер қабылдауға, сондай-ақ осы мақсатқа қол жеткізу үшін одан әрі кәсіптік білім берудің оңтайлы жолын іздеуге бағытталған педагогикалық және психологиялық шаралар мен әртүрлі ақпарат кешенінің жиынтығы ретінде түсіндіріледі. Сонымен қатар, кәсіби білім берудің оңтайлы әдісі деп бір жағынан адамның мүдделері мен қабілеттерін, оның құқықтары мен өзін-өзі жүзеге асыруды, екінші жағынан әлеуметтік-экономикалық жағынан теңгерімді есепке алу деп түсіндіріледі.

Дәстүрлі түрде жоғары оқу орындарына ынталы талапкерлерді тартудың ең тиімді отандық әдістерінің бірі белсенді студенттермен кездесулер, ғылыми, мәдени, спорттық іс-шараларға, оқу орындарының жәрмеңкелеріне және түрлі жетістіктер көрмелеріне бірлесіп қатысу болып табылады. Талапкерлердің, яғни болашақ студенттердің негізгі кәсіби мансабын таңдауы бірқатар қайшылықтармен бірге жүреді. Жалпы білім беру жүйесіндегі модернизация, өкінішке орай, мектеп оқушылары үшін мамандық таңдау тұрғысынан түсінікті жағдайға әкелмейді. кәсіптік бағдар беру жұмысы шеңберінде талантты студенттерді тартудың дәстүрлі әдістері оқу орындарына да қолайсыз болды, ынталы талапкерлерді тарту үшін жаңа құралдарды енгізу қажет. Сондай-ақ, бұл кезең білім беруді ақпараттандырумен және жоғары оқу орындарының қызметіне IT-технологияларды енгізумен тұспа-тұс келгенін атап өту керек. Әсіресе, бұл өзгерістер техникалық және аграрлық салада оқитын студенттер мен талапкерлердің осындай сегментіне тән. Осылайша, білім беруді дамытудың өзекті бағыттарының бірі кәсіптік бағдарлау жұмысы шеңберінде болашақ талантты студенттерді тартудың жаңа тәсілдері мен әдістерін әзірлеу болып табылады.

Зерттеудің мақсаты: Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университетінің мысалында ынталы талапкерлерді тартудың қазіргі заманғы цифрлық әдістерін әзірлеу және сынақтан өткізу. Зерттеу нәтижелері, яғни кәсіптік бағдар беру жұмысының мүмкіндіктері, Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті үлгісінде әлеуметтік желілер арқылы ЖОО-ға білімді, дарынды талапкерлерді тарту талданды және апробацияланды.

Зерттеу әдістемесі: Проблеманы зерделеуге, ынталы талапкерлердің кәсіптік бағдарлануына жүйелі түрде тұтас көзқарас қалыптастырды. Білім беру ұйымының сайтына талдау жасалды, жоғары сынып оқушыларына профориентация жұмыстары аясында Гугл-сауалнама жүргізілді және әлеуметтік желілерді ең талантты, кәсіби ынталы жоғары сынып оқушыларын тартуға қолдану апробациясы ұйымдастырылды, содан кейін соңғы екі оқу жылында оқуға түскен талапкерлер саны салыстырылды.

Жәңгір хан атындағы БҚАТУ талапкерлеріне арналған сауалнама сұрақтары:

– Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті туралы қайдан білдіңіз?

– Егер сіз «Интернеттен» нұсқасын атап өтсеңіз, біздің университет туралы ақпаратты алғаш рет қайжерде көрдіңіз?

– Сіз пайдаланған Жәңгір хан атындағы БҚАТУ туралы толық ақпарат алу үшін барлық дереккөздерді атаңыз.

– Қай ЖОО-да (мемлекеттік немесе мемлекеттік емес) оқисыз немесе оқуға түскіңіз келеді?

– Сіз оқуды бітіргеннен кейін мамандық бойынша жұмыс істегіңіз келе ме?

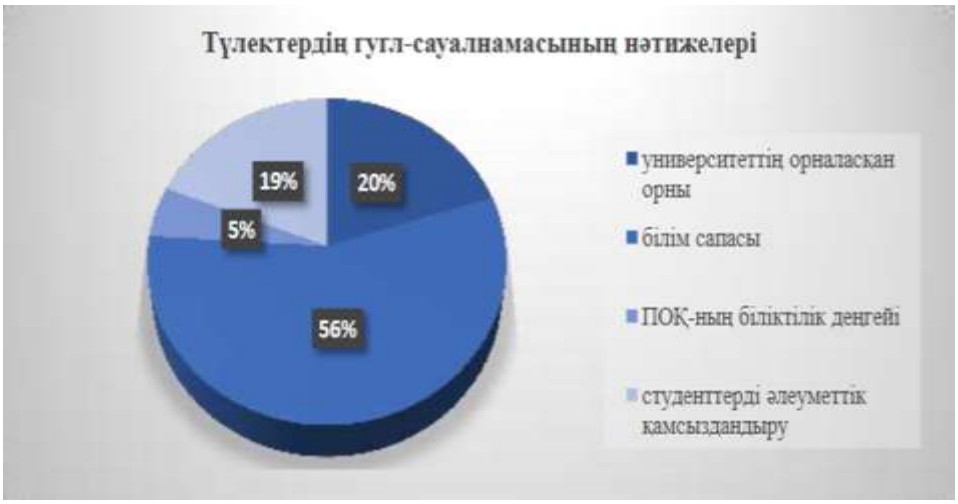
– Сіз таңдаған мамандық бойынша, өзіңіз үшін не маңызды?

– Сіз бір мезгілде басқа қазақстандық немесе шетелдік жоғары оқу орындарына құжаттар тапсырасыз ба?

– Оқуға түсу үшін Жәңгір хан атындағы БҚАТУ-ды таңдау себебін көрсетіңіз?

– Сізде болашақ мамандық туралы ақпарат бар ма (мамандық туралы білім деңгейіңізді 1 – ең төменгі деңгей және 10 – ең жоғары деңгей болатын шкала бойынша бағалаңыз.)

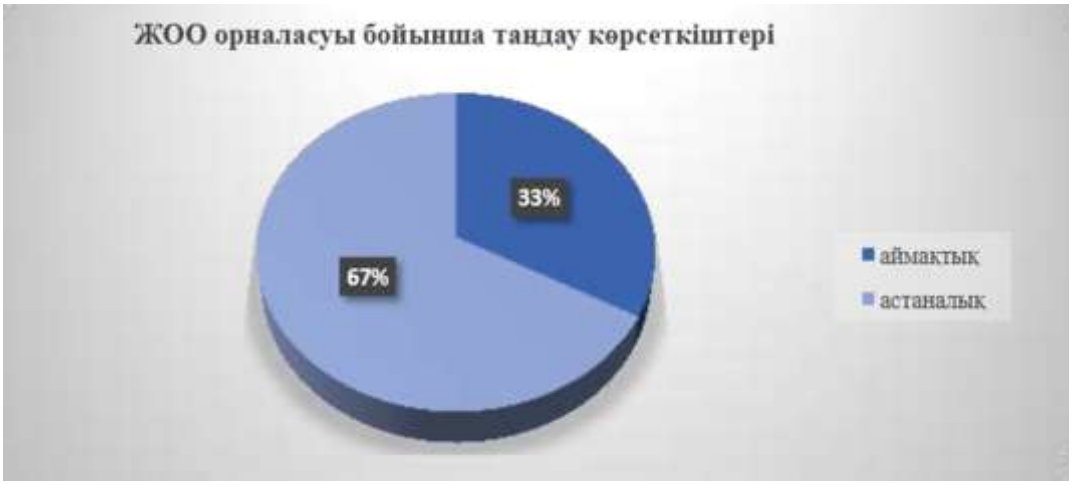
Нәтижелер: Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университетіне талапкерлерді тартудың дәстүрлі әдістерінің бірі: болашақ студенттермен кездесулер, ғылыми, мәдени, спорттық іс-шараларға, оқу орындарының жәрмеңкелеріне және түрлі жетістіктер көрмелеріне бірлесіп қатысу болып табылады. Талапкерлер арасында жүргізілген сауалнамаға сәйкес (284 адам қатысты) олар үшін университеттің орналасқан жері, білім сапасы, профессорлар мен оқытушылар құрамының біліктілік деңгейі, студенттерді әлеуметтік қамтамасыз ету маңыздылығы анықталды (1-суретті қараңыз).

Сурет 1 – Жоғары оқу орнын таңдаудағы қалаулар бойынша талапкерлерден Гугл-сауалнама нәтижелері

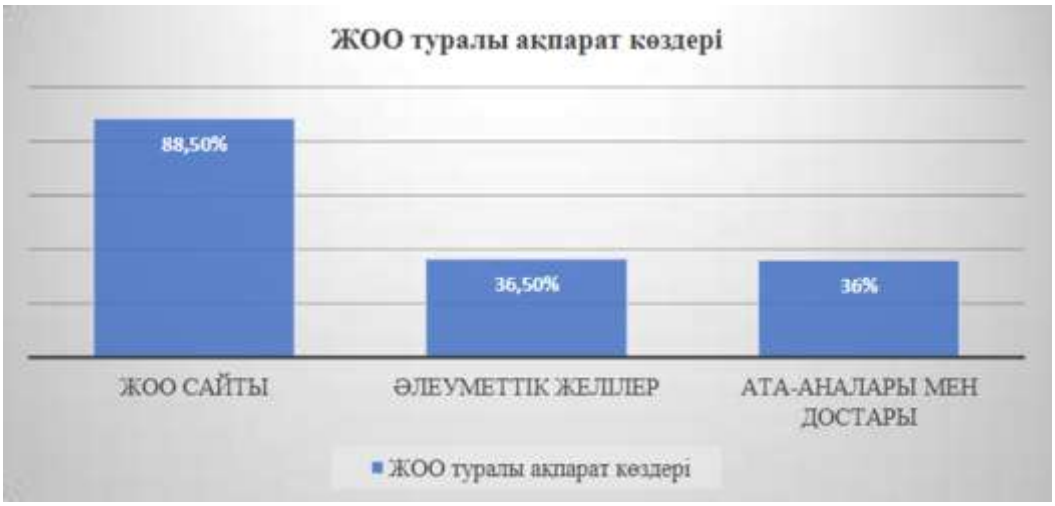
Бұл ретте, егер таңдау астаналық университеттер немесе өңірлік жоғары оқу орындары арасында болса, онда респонденттердің көпшілігі (67,2%) елорданың жоғары оқу орындарында оқығанды жөн көреді (2-суретті қараңыз).

Талапкерлер үшін білім сапасы үлкен маңызға ие болғандықтан, кәсіптік бағдарлау жұмысында университет қоғамдық аккредитациялардың болуына, өз рейтингісінің нәтижелеріне, еліміздің сапалы білім беретін жоғары оқу орындары арасында болуына назар аударуы керек. Профессор-оқытушылар құрамы біліктілік деңгейіне назар аудара отырып, ақпаратты көрнекі және толық нұсқада ынталы талапкерлерге жақсылап жеткізулері қажет.

Сурет 2 – Жоғары оқу орнын орналасуы бойынша таңдау көрсеткіштері

Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университетінде ғылымға елеулі үлес қосқан талантты оқытушылар, ғалымдар бар, бірақ олардың жетістіктері туралы болашақ студенттер әрдайым біле бермейді. Сауалнама нәтижелері бойынша ЖОО туралы ақпарат көзі ретінде университеттердің сайттары көш бастап тұр (талапкерлердің 88,5% – осы сайтты атап өтті), екінші орында әлеуметтік желілер – 36,5%, үшінші орында ата-аналар мен достар – 36% (3-суретті қараңыз).

Сурет 3 – Жоғары оқу орындары туралы ақпарат көздері

Алынған ақпаратқа сүйене отырып, аса ынталы талапкерлерді Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университетіне шақыру, тарту үшін, осы оқу ұйымының барлық қызметкерлері талапкерлерді өздері белгілеген арналар арқылы таңдауды дұрыс қалыптастыру үшін маңызды болып табылатын ақпаратты таратулары қажет екенін атап өтуге болады. Біріншіден, бұл университеттің сайты және әлеуметтік желілер, онда білім беру ұйымы туралы ақпаратты орналастыру жоғары сынып оқушылары үшін қол жетімді болуы керек.

Әртүрлі жағдайларға қарамастан, неғұрлым ынталы, білімді талапкерлерді тарту бойынша кәсіптік бағдарлау жұмысын жүзеге асыру кезінде ұтымды пайдалануға болатын коммуникация түрлерін атап өткіміз келеді, олар мыналар:

- ЖОО сайты,
- әлеуметтікжелілердегі парақшалар,
- онлайн өтетін іс–шараларға қатысу,
- ашық есік күнін қашықтықтан өткізу,
- түлектер арқылы ақпарат тарату.

Ынталы талапкерлерді қабылдау бойынша қызметтерді ілгерілету үшін бірінші курс студенттері еріктілер негізінде тартылды. Әлеуметтік желілердегі аккаунттар мынандай жолдармен таратылды, олар:

– қоғамдастықтарда ақпаратты ілгерілету үшін модераторларды бекіту (ерікті студенттер),

– ЖОО туралы жарнамалық роликтерді орналастыру,

– ақпаратты жаңарту, әлеуметтік желілерде сайтқа сілтеме орналастыру, сайттың функционалдығы мен ақпараттылығын арттыру арқылы университет парақшасына кіруді жандандыру.

Ынталы, талантты талапкерлер мен студенттерді тартудың классикалық нұсқасы 16-22 жас аралығындағы жастар болып табылады, бірақ мақсатты аудиторияның жасын 26 жасқа дейін арттырған жөн, осылайша, білім алу туралы өз бетінше шешім қабылдауға қабілетті және оны алуға қаржы қаражаты бар аудиторияны тарту. Бұл жағдай Вконтакте әлеуметтік желісі (Vkontakte) студенттерді тартудың тиімді құралы болып табылатындығын көрсетеді, бірақ оның ресурсы жеткіліксіз. Бұл барлық елдер бұл желіні танымал етпейтіндігімен түсіндіріледі, ал кейбір көрші елдерде бұған тыйым салынған. Осыған байланысты басқа да әлеуметтік ресурстарды дамыту қажет. Инстаграм әлеуметтік желісі (Instagram) «танымал» қатысушылар есебінен танымал болуда. Алайда, осы желідегі кәсіптік бағдарлау жұмыстарына арналған профильді жылжытуға барлық білім беру ұйымдары баруға дайын емес себебі, сапалы фотосуреттер мен бейне мазмұнын жасау үшін қаржылық шығындарды талап етеді.

Қорытынды. Осылайша, әлеуметтік желілерді кәсіптік бағдарлау құралы ретінде пайдаланған кезде, ынталы жоғары сынып оқушыларын тарту үшін әлеуметтік желіні дамыту белгілі бір мақсатты аудиторияға бағытталғанын есте ұстаған жөн. Әлеуметтік желіні талантты, ынталы студенттерді тарту құралы ретінде ғана емес, сонымен бірге ұлттық желілерде танымал бола алатын жаңа ғаламдық және жергілікті мессенджерлер оқу процесінде олармен қашықтықтан байланыс орнатудың құралы бола алады. Қалай болғанда да, жоғары оқу орнын әлеуметтік желілерде кәсіптік бағдарлау жұмысы аясында жылжыту үшін келесі іс-қимыл алгоритмі түрінде ұсынуға болатын бірқатар іс-шараларды жүзеге асыру қажет:

1) студенттерді тарта отырып, ЖОО-ның білім беру қызметтерін әлеуметтік желілерде ілгерілету бойынша команда құру,

2) ЖОО беттеріне кірудің апта сайынғы мониторингі,

3) студенттер мен олардың ата-аналарының парақшаларында ЖОО жаңалықтары туралы хабарламалар мен комментарийлер жасау,

4) оқу шарттары және оқуға түсу туралы лайфхактарды орналастыру,

5) университет, студенттер, түлектер өмірі туралы студенттік блогтар жүргізу.

Әлемдегі эпидемиялық және басқа да түрлі жағдайларға байланысты білімді, дарынды, ынталы талапкерлерді оқу орындарына тарту үшін жаңа әдістерді әзірлеу және заманауи құралдарды енгізу қажет. Жалпы дәстүрлі әдістерден толығымен бас тарту іс жүзінде мүмкін емес, өйткені жоғары сынып оқушыларының көпшілігі виртуалды өмірге қызығушылық танытып, ата-аналарының, туыстарының, достары мен таныстарының ұсынысы бойынша өз университетін таңдайды. Жоғары оқу орны рейтингі, білім сапасы, оқытушылардың кәсібилігі, түлектерді жұмысқа орналастыру, жақсы студенттік орта, жайлы жатақханалардың, қоғамдық тамақтану орындарының болуы сияқты университеттердің сипаттамалары оқу орнын таңдау кезінде әрқашан басым болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Daniel B. Organizational Attractiveness as an Employer on College Campuses: An Examination of the Applicant Population // Journal of Vocational Behavior. - 2001. – Vol. 58. – № 2. – P. 293-312.

2. Jangir Khan University открыт всем абитуриентам. – Режим доступа: URL: https://wkau.edu.kz/ru/czentr-razvitiya-studencheskogo-tvorchestva/ [дата обращения: 15.08.2024].

3. Болдина М.А., Деева Е.В. Понятие и сущность профориентационной работы в образовательном учреждении //Современные проблемы образования. - 2018. – № 12. – С. 431-439

4. Толстогузов С.Н. Опыт профориентационной работы за рубежом //Образование и наука. - 2019. – Т. 5. – №1. – С. 151-165.

5. Романова Л.Л. Привлечение абитуриентов в региональный вуз на основе анализа их потребностей //Вестник Амурского государственного университета. Серия: Гуманитарные науки. - 2021. – № 94. – С. 69-72.

АННОТАЦИЯ

В статье рассматриваются вопросы привлечения мотивированных абитуриентов профориентационной работы региональных вузов. На примере Западно-Казахстанского аграрно-технического университета имени Жангир хана разработаны и апробированы современные цифровые методы привлечения талантливых абитуриентов. На примере университета Жангир хана были проанализированы и опробованы возможности привлечения в университет образованных, мотивированных абитуриентов через социальные сети. Материалы этой научной статьи будут полезны отечественным профориентаторам и специалистам, занимающимся управлением образования.

RESUME

The article discusses the issues of attracting enthusiastic applicants for professional orientation work of regional universities. Modern digital methods of attracting talented applicants have been

developed and tested on the example of the West Kazakhstan Agricultural and Technical University named after zhangir Khan. On the example of zhangir Khan University, the possibilities of attracting educated, motivated applicants to the university through social networks were analyzed and tested. The materials of the article will be useful for domestic career guidance and specialists engaged in the Department of Education.

УДК 621.8:621.396
Ермагамбетов А.Т., студент
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана, г.Уральск
Ербаев Е.Т., руководитель
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана, г.Уральск

МЕХАТРОННЫЕ СИСТЕМЫ: ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ, ТЕНДЕНЦИИ, ВОЗМОЖНОСТИ

АННОТАЦИЯ

Мехатронные системы представляют собой высоко развиваемую область, объединяющую механические, электронные и информационные технологии для создания автоматизированных и интеллектуальных устройств. Системы такого типа находят широкое применение в различных отраслях, включая промышленность, робототехнику, медицину, транспорт и энергетику. В ближайшие десятилетия ожидается значительный прогресс в области мехатроники благодаря миниатюризации компонентов, интеграции с искусственным интеллектом, а также улучшению взаимодействия между человеком и машиной. Применение мехатронных систем в таких областях, как автономные транспортные средства, экзоскелеты и медицинские роботы, открывает новые возможности для улучшения качества жизни и повышения производительности. Важным направлением развития является также рост энергоэффективности и устойчивости мехатронных решений, что отвечает современным требованиям устойчивого развития.

Ключевые слова: *Мехатроника, мехатронные системы, автоматизация, робототехника, искусственный интеллект*

Введение. Мехатронные системы представляют собой синтез нескольких высокотехнологичных областей: механики, электроники, информационных технологий и систем управления. Эти интегрированные решения позволяют создавать устройства и системы, способные выполнять сложные задачи с высокой точностью и минимальным участием человека. С развитием технологий и ростом потребностей в автоматизации, мехатроника становится неотъемлемой частью множества отраслей, включая промышленность, медицину, транспорт и энергетику.

Применение мехатронных решений открывает новые возможности для повышения эффективности производственных процессов, улучшения качества жизни и создания инновационных продуктов, таких как автономные транспортные средства, медицинские роботы и экзоскелеты (рис. 1).

Таким образом, мехатронные системы являются важным направлением развития современных технологий, которое значительно изменит как промышленность, так и повседневную жизнь человека в ближайшем будущем.

Мехатронные системы можно классифицировать по различным критериям, таким как область применения, степень автоматизации, сложность, а также по типу интеграции компонентов. Основные классификации включают:

1. По области применения:

- **Промышленные мехатронные системы**: Включают системы для автоматизации производственных процессов, такие как роботы для сборки, манипуляторы, системы управления технологическими процессами.

- **Медицинские мехатронные системы**: Используются в роботизированных хирургических системах, экзоскелетах для реабилитации, медицинских диагностических устройствах и протезах.

Рисунок 1- Мехатронный модуль и Искусственный Интеллект

- **Транспортные системы**: Автономные транспортные средства, беспилотные летательные аппараты (дроны), системы управления движением и умные дороги.
- **Системы для бытового использования**: Роботы-помощники, интеллектуальные бытовые приборы, системы умного дома.
- **Энергетика и экология**: Мехатронные системы для управления возобновляемыми источниками энергии (солнечные панели, ветровые турбины), системы для мониторинга и очистки окружающей среды.

2. По степени автоматизации:

- **Полностью автоматизированные системы**: Системы, которые работают без участия человека, способны выполнять задачи с минимальным вмешательством.
- **Полуавтоматические системы**: Требуют участия человека для выполнения некоторых операций, однако многие процессы автоматизированы.
- **Системы с удалённым управлением**: Операции выполняются человеком, но управление системой происходит на расстоянии (например, управление дронами или роботами с дистанционным управлением).

3. По сложности:

- **Простые мехатронные системы**: Системы с ограниченной функциональностью и небольшим количеством компонентов, например, простые автоматизированные устройства и роботы.
- **Сложные мехатронные системы**: Системы с высокой степенью интеграции и сложными алгоритмами управления, такие как автономные транспортные средства, медицинские роботы и роботы-хирурги.

4. По типу интеграции компонентов:

- **Системы с низкой степенью интеграции**: Когда механическая, электронная и информационная компоненты работают независимо друг от друга и не сильно зависят друг от друга.
- **Системы с высокой степенью интеграции**: Все компоненты (механика, электроника, программное обеспечение) тесно интегрированы и работают в единой системе, что требует сложных алгоритмов управления и адаптации.

5. По типу управляющих систем:

- **Системы с централизованным управлением**: Все управляющие функции сосредоточены в одном центральном блоке, который управляет всеми компонентами системы.
- **Системы с распределённым управлением**: Управление происходит через несколько независимых блоков, каждый из которых выполняет свою роль и взаимодействует с другими блоками в системе.

6. По области интеллектуальных технологий:

- **Системы с фиксированным поведением**: Эти системы работают по заранее заданной программе без возможности адаптации к изменениям в окружающей среде.
- **Системы с адаптивным поведением**: Включают в себя элементы искусственного интеллекта и машинного обучения, что позволяет системе адаптироваться к изменениям в условиях эксплуатации.

Тенденции в развитии мехатронных систем:

1. **Интеграция искусственного интеллекта и машинного обучения**

Современные мехатронные системы всё чаще включают элементы искусственного интеллекта и машинного обучения. Это позволяет системе адаптироваться к изменениям внешней среды, улучшать свою производительность и выполнять задачи, которые ранее требовали вмешательства человека. Искусственный интеллект также открывает возможности для более сложного анализа данных и принятия решений в реальном времени, что значительно повышает эффективность работы автономных систем, таких как роботы, беспилотные транспортные средства и системы прогнозирования.

2. **Миниатюризация и улучшение энергоэффективности**

Современные тенденции в области миниатюризации приводят к созданию компактных и мощных мехатронных устройств, которые занимают меньше места и требуют меньшего количества энергии. Эти системы становятся всё более энергоэффективными, что особенно важно для устройств, работающих в автономном режиме, таких как дроны и экзоскелеты. Энергоэффективность также снижает эксплуатационные расходы и увеличивает срок службы оборудования.

3. **Автономизация и роботизация**

Мехатронные системы становятся более автономными, что позволяет снизить человеческий фактор и повысить безопасность, эффективность и точность выполнения задач. Роботизация уже активно используется в промышленности, медицине, транспорте и других областях. В частности, автономные транспортные средства, роботы-хирурги, а также сервисные роботы для быта — всё это уже на стадии активного внедрения и развития.

4. **Интернет вещей (IoT) и связь**

Внедрение Интернета вещей (IoT) в мехатронные системы делает их более «умными» и связанными. Эти устройства могут обмениваться данными между собой и с внешними источниками, а также интегрироваться в более широкие сети. Например, системы умного дома, автоматизированные производственные линии и транспортные средства с возможностью обмена данными создают новые возможности для автоматизации и управления.

5. **Применение в области медицины и реабилитации**

Мехатронные системы активно развиваются в сфере медицины, особенно в области роботизированных хирургических систем, экзоскелетов для реабилитации и протезирования. Использование таких систем помогает достичь более точных операций и улучшить качество жизни пациентов. В дальнейшем ожидается увеличение интеграции биоинженерных и мехатронных решений, что приведет к созданию новых видов персонализированных медицинских устройств.

Возможности мехатронных систем

1. **Автономные транспортные средства**

Развитие автономных автомобилей, дронов и других транспортных средств открывает возможности для более безопасного и эффективного перемещения людей и товаров. Мехатронные системы играют ключевую роль в разработке таких технологий, включая сенсоры, системы навигации и управления. Это позволяет значительно снизить количество ДТП и повысить транспортную доступность в удалённых районах.

2. **Индустрия 4.0 и умные фабрики**

В рамках концепции Индустрии 4.0 мехатронные системы обеспечивают автоматизацию и оптимизацию производственных процессов. Использование роботизированных систем и сенсоров позволяет создать «умные» фабрики, где производственные линии способны самостоятельно адаптироваться к изменяющимся условиям, минимизировать ошибки и повысить производительность.

3. **Интеллектуальные системы для анализа и прогнозирования**

Мехатронные системы с элементами машинного обучения и аналитики могут быть использованы для предсказания поломок в оборудовании, улучшения качества продукции, а также для эффективного управления ресурсами. Например, системы могут автоматически настраиваться в зависимости от данных о состоянии производственного процесса или внешних факторов, что позволяет значительно улучшить экономические показатели.

4. **Роботы-помощники и экзоскелеты**

Рисунок 2 - Мехатроника и робототехника

В бытовой сфере мехатронные системы могут быть использованы в виде роботов-помощников, которые помогут с выполнением домашних задач, или экзоскелетов, которые улучшат мобильность людей с ограниченными возможностями. Экзоскелеты также находят применение в медицине для реабилитации пациентов, позволяя восстановить или улучшить утраченные функции.

5. **Энергетика и устойчивое развитие**

Мехатронные системы могут помочь в оптимизации работы возобновляемых источников энергии, таких как солнечные панели и ветровые турбины. Использование интеллектуальных сенсоров и автоматизированных систем управления позволяет повышать эффективность таких объектов и интегрировать их в сеть. Это, в свою очередь, способствует устойчивому развитию и снижению воздействия на окружающую среду.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Малёв, Н.А. Принципы построения и современные тенденции развития мехатронных систем [Текст] / Н.А. Малёв // Электронный научный архив Томского политехнического университета. — 2024. — С. 66–68. – DOI: 10.36871/ek.up.p.r.2024.08.03.004.
2. Шалобаев, Е.В., Толочка, Р.Т. Современное состояние и перспективы развития основных понятий в области мехатроники [Текст] / Е.В. Шалобаев, Р.Т. Толочка // Научно-Технический Вестник информационных технологий, механики и оптики. — 2014. — Т. 14, № 1. — С. 5–13.
3. Насс, О., Бекенова, С., Бекенова, А., Муталова, Ж. Сочетание мехатронной техники и технологии искусственного интеллекта [Текст] / О. Насс, С. Бекенова, А. Бекенова, Ж. Муталова // Ғылым және Білім. — 2023. — Т. 3, № 2 (71). — С. 127–135. – DOI: 10.52578/2305-9397-2023-2-3-127-135.
4. Прокопенко, А.О. Современные тенденции развития мехатронных систем [Текст] / А.О. Прокопенко // Энергетика, электромеханика и энергоэффективные технологии глазами

молодежи: материалы Второй российской молодежной научной школы-конференции, г. Томск, 29–31 октября 2014 г. — Томск: СКАН, 2014. — С. 66–68.

5. Чижик, С.А., Хейфец, М.Л., Грецкий, Н.Л., Базров, Б.М. Перспективы создания мехатронных станочных комплексов гибридного производства [Текст] / С.А. Чижик, М.Л. Хейфец, Н.Л. Грецкий, Б.М. Базров // Инновационное станкостроение, технологии и инструмент: материалы I Междунар. науч.-практ. конф., Гомель, 30 нояб. 2023 г. — Гомель: ГГТУ им. П.О. Сухого, 2024. — С. 22–24.

ТҮЙІН

Мехатроника жүйелері механикалық, электронды және ақпараттық технологияларды біріктіріп, автоматтандырылған және интеллектуалды құрылғыларды жасау үшін қолданылатын жоғары дамыған сала болып табылады. Мұндай жүйелер әртүрлі салаларда, соның ішінде өнеркәсіпте, робототехникада, медицинада, көлікте және энергетикада кеңінен қолданылады. Келесі онжылдықтарда компоненттердің миниатюризациясы, жасанды интеллектпен интеграциялау және адам мен машинаның өзара әрекеттесуін жақсарту арқасында мехатроника саласында елеулі прогресс күтілуде. Мехатрондық жүйелерді автономды көлік құралдары, экзоскелеттер және медициналық роботтар сияқты салаларда қолдану өмір сапасын жақсарту және өнімділікті арттыру үшін жаңа мүмкіндіктер ашады. Даму бағытының маңызды аспектісі - мехатрондық шешімдердің энергия тиімділігі мен тұрақтылығының артуы, бұл қазіргі заманғы тұрақты даму талаптарына сәйкес келеді.

RESUME

Mechatronic systems represent a rapidly developing field that integrates mechanical, electronic, and information technologies to create automated and intelligent devices. These systems find wide applications in various industries, including manufacturing, robotics, medicine, transportation, and energy. In the coming decades, significant progress is expected in the field of mechatronics due to the miniaturization of components, integration with artificial intelligence, and improved interaction between humans and machines. The application of mechatronic systems in areas such as autonomous vehicles, exoskeletons, and medical robots opens up new opportunities to improve quality of life and increase productivity. An important development trend is the growing energy efficiency and sustainability of mechatronic solutions, which align with modern requirements for sustainable development.

УДК 621.8:621.396

Кукеев М.М., Алексеев В.П., студенты
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана, г.Уральск
Ербаев Е.Т., руководитель
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана, г.Уральск

АНАЛИЗ РОБОТОТЕХНИЧЕСКИХ СИСТЕМ: ТЕХНОЛОГИИ, ПРИМЕНЕНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ

АННОТАЦИЯ

В данной статье представлен анализ робототехнических систем (РТС), охватывающий их основные компоненты, классификацию, методы управления и области применения. Роботы являются важными технологическими инструментами, активно применяемыми в промышленности, медицине, космических исследованиях и сервисном обслуживании. Рассмотрены ключевые элементы РТС, такие как механические компоненты, сенсоры, системы управления и искусственный интеллект, а также методы управления, включая прямое, автономное и интеллектуальное. В статье также освещены перспективы развития робототехники, включая внедрение самообучающихся систем, нейросетей и интеграцию с виртуальной реальностью. Развитие РТС позволяет значительно повысить производительность, безопасность и качество жизни, обеспечивая важные технологические достижения в различных сферах человеческой деятельности.

Ключевые слова: *Робототехнические системы, автономные роботы, искусственный интеллект, сенсоры, методы управления, нейросети, интеллектуальные системы, технологии робототехники*

Введение. Робототехнические системы (РТС) занимают важное место в современных технологиях, обеспечивая автоматизацию процессов и решение задач, которые невозможно или крайне сложно выполнить с использованием традиционных методов. Эти системы находят широкое применение в промышленности, медицине, сельском хозяйстве, строительстве, а также в ряде других областей. С каждым годом количество и спектр задач, решаемых роботами, расширяются, что обусловлено развитием искусственного интеллекта, сенсоров, машинного обучения и других технологий (рис. 1).

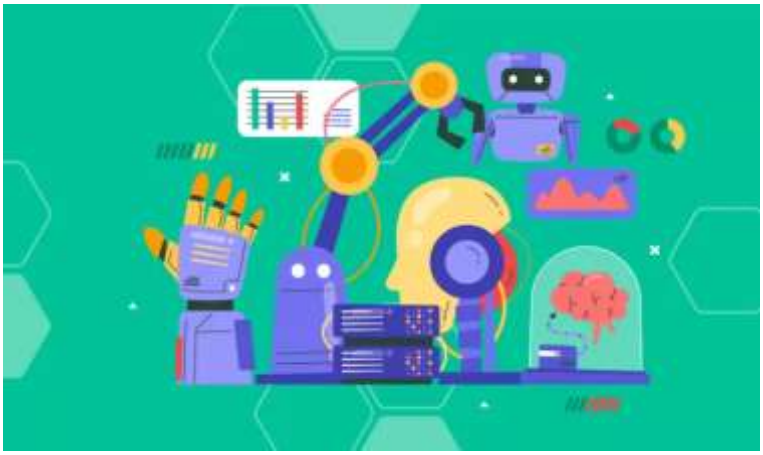

Рисунок 1 – Современные технологии роботов

Цель данной статьи — провести анализ робототехнических систем с акцентом на их основные компоненты, классификацию, методы управления, а также выявить перспективы их применения в различных сферах.

1. Классификация робототехнических систем

Робототехнические системы могут быть классифицированы по различным признакам. Рассмотрим несколько ключевых классификаций:

1.1. По типу движения робота

- **Подвижные роботы** (мобильные роботы): роботы, которые могут перемещаться в пространстве, например, колесные, гусеничные, или на ногах. Примеры: автономные транспортные средства, дронов.
- **Стационарные роботы**: роботы, которые выполняют задачи в одном месте, такие как манипуляторы на производственных линиях или роботы для сварки.

1.2. По типу управления

- **Автономные роботы**: используют встроенные датчики и алгоритмы для выполнения задач без вмешательства человека. Они могут самостоятельно принимать решения в меняющихся условиях.
- **Телеработы**: управляются человеком с помощью удалённого управления или интерфейсов (например, с помощью джойстиков или виртуальной реальности).
- **Гибридные роботы**: сочетают элементы автономности и управления человеком, часто применяются в сложных и нестандартных задачах.

1.3. По функциональному назначению

- **Промышленные роботы**: предназначены для выполнения операций на производственных линиях, таких как сборка, сварка, покраска и упаковка. Примеры: роботы для сварки, роботизированные манипуляторы.
- **Сервисные роботы**: используются для выполнения задач в сфере обслуживания, таких как доставка, уборка, охрана. Пример: роботы-пылесосы, роботы-курьеры.

- **Медицинские роботы**: включают роботов, используемых в хирургии, реабилитации, диагностики и других медицинских областях. Пример: хирургический робот Da Vinci.
- **Исследовательские роботы**: применяются для выполнения исследований в условиях, опасных для человека, таких как глубоководные или космические исследования. Пример: роботы, используемые в космосе, такие как марсоходы.

2. Технологические компоненты робототехнических систем

Каждая робототехническая система состоит из множества взаимосвязанных компонентов, каждый из которых играет ключевую роль в ее функционировании.

Рисунок 2 – Роботы в промышленности

Основными компонентами РТС являются:

2.1. Механическая часть

Механическая часть робота включает в себя его конструкцию, которая может быть представлена в виде манипуляторов, колес, конечностей или других элементов, предназначенных для выполнения физической работы. Эта часть часто имеет разнообразные формы и размеры в зависимости от задачи. К примеру, роботы-пылесосы имеют небольшие компактные формы, в то время как промышленные роботы часто представляют собой крупные и мощные манипуляторы.

2.2. Сенсоры и датчики

Сенсоры и датчики являются неотъемлемой частью РТС, поскольку позволяют роботу воспринимать информацию о своем окружении. Это может быть информация о температуре, расстоянии, освещенности, скорости и других параметрах. Современные роботы оснащаются датчиками, такими как лидары (для создания карты окружающего пространства), камеры (для распознавания объектов), ультразвуковые датчики и гироскопы.

2.3. Система управления

Система управления представляет собой «мозг» робота, который обрабатывает данные с датчиков и принимает решения о том, как действовать в той или иной ситуации. Управление может быть, как централизованным (вся обработка данных происходит на одном процессоре), так и распределённым (разные элементы системы могут работать на отдельных процессорах). Важными аспектами управления являются алгоритмы планирования маршрута, управления движением и обработки информации от датчиков.

2.4. Искусственный интеллект и машинное обучение

Искусственный интеллект (ИИ) и машинное обучение (МО) играют важную роль в робототехнике, особенно в области автономных роботов. Современные роботы часто используют методы ИИ для анализа и интерпретации данных с датчиков, а также для принятия решений в нестандартных ситуациях. Например, с помощью ИИ робот может адаптироваться к

изменениям в окружении, учиться на опыте и выполнять задачи, которые ранее не были запрограммированы.

3. Методы управления робототехническими системами

Управление робототехническими системами — это важная составляющая их работы. Рассмотрим несколько основных методов управления:

3.1. Прямое управление

Прямое управление — это метод, при котором человек непосредственно управляет движением робота с помощью интерфейса (например, джойстика или клавиатуры). Этот метод используется в случае, когда роботы работают в условиях, где важна высокая степень точности и человек должен иметь полный контроль над процессом.

3.2. Автономное управление

Автономные роботы используют алгоритмы для принятия решений без вмешательства человека. Эти алгоритмы включают методы планирования маршрута, распознавания объектов и принятия решений. Пример: автономные автомобили, которые могут передвигаться по дорогам без участия водителя.

3.3. Интеллектуальное управление

Интеллектуальные системы управления применяют методы искусственного интеллекта для анализа окружающей среды и принятия решений, на основе собранных данных. Такой подход используется, например, в роботах, которые должны взаимодействовать с людьми или выполнять сложные задачи, требующие адаптации и обучения.

4. Применение робототехнических систем

Робототехнические системы применяются в различных областях, и их использование продолжает расширяться. Рассмотрим несколько ключевых направлений:

4.1. Промышленность

В промышленности робототехнические системы активно используются для автоматизации процессов сборки, упаковки, сварки, покраски и других операций. Промышленные роботы способны работать с высокой точностью и производительностью, что значительно снижает затраты и повышает качество продукции. Например, компании, такие как **Tesla** и **BMW**, активно используют роботизированные системы для сборки автомобилей.

4.2. Медицина

Медицинские роботы используются в хирургии для проведения сложных операций с минимальным вмешательством, а также для реабилитации пациентов. Примером таких технологий является **Da Vinci Surgical System**, который позволяет врачам выполнять точные хирургические манипуляции через маленькие разрезы, минимизируя риски и ускоряя восстановление пациента.

4.3. Космические исследования

Космические роботы, такие как марсоходы **Curiosity** и **Perseverance**, играют ключевую роль в исследовании других планет. Эти роботы оснащены датчиками, камерами и инструментами для анализа почвы, атмосферы и других аспектов, которые невозможно изучить с Земли.

4.4. Обслуживание и сервис

Сервисные роботы, такие как роботы-пылесосы, роботы-доставщики и роботы для мониторинга, находят широкое применение в повседневной жизни и коммерции. Эти устройства способны значительно улучшить качество жизни и повысить эффективность бизнеса.

5. Перспективы развития робототехнических систем

Будущее робототехники связано с рядом новых технологий, таких как:

- **Интеграция ИИ и нейросетей** для более сложного принятия решений в реальных условиях.
- **Самообучающиеся системы**, которые будут способны улучшать свою работу на основе опыта и взаимодействия с окружающей средой.
- **Гибридные роботы**, которые объединяют несколько типов роботов (например, манипуляторы с мобильными платформами).
- **Интерфейсы с виртуальной и дополненной реальностью**, что позволит улучшить взаимодействие с роботами и повысить их эффективность в реальном времени.

Развитие робототехники идёт стремительными шагами, прогресс - во всех областях применения. Студенческие роботы уже могут быть использованы для отработки навыков управления любыми другими типами роботов. Телеуправляемые роботы позволяют человеку проникнуть в самые удалённые и опасные места земного шара. Промышленные роботы всё больше избавляют человека от необходимости физического монотонного труда. Разумные роботы так же не стоят на месте. В стадии испытания находятся беспилотные автомобили, которые смогут заменить водителей, что позволит избежать множества трагедий, совершённых из-за человеческих ошибок.

Последние достижения в области робототехники и искусственного интеллекта выглядят просто невероятными. Но все-таки не следует полностью заменять человеческие отношения техникой.

Заключение. Робототехнические системы продолжают развиваться и находить новые области применения. Важнейшими направлениями для будущего являются повышение автономности, внедрение искусственного интеллекта и расширение функционала роботов. Внедрение РТС в различные сферы экономики и жизни человека позволит существенно повысить производительность, безопасность и качество жизни.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1 Морозов,В.В. (2018). Робототехнические системы: Теория и практика. — М.: Изд-во МГТУ, 250 с.

2 Бриль, И.А. (2019). Современные методы управления роботами и их применение в промышленности. — СПб.: Политехника, 198 с.

3 Джереми Р., Хьюз, М. Дж.Брайант (2021). Искусственный интеллект и робототехника. — Лондон: Академия науки, 312 с.

4 Лю, Л. и др. (2020). Роботы и будущее: Применение в медицине, промышленности и повседневной жизни. — Нью-Йорк: McGraw-Hill.

5 Горячев, А.С. (2022). Интеллектуальные системы управления роботами. — М.: Научный мир, 289 с.

6 Смит, Р. и Хагерт, С. (2020). Роботы в космосе: История и достижения. — Вашингтон: NASA Press.

7 Николаев, И.Ю. (2017). Робототехнические системы в производственных процессах. — М.: Энергия, 184 с.

8 Григорьев, И.В. (2019). Новые технологии в робототехнике: Искусственный интеллект и машинное обучение. — М.: ВШЭ, 176 с.

9 Комиссина, И.Н. Современное состояние и перспективы развития робототехники в Китае // Проблемы национальной стратегии. – 2020. – №. 1. – С. 123-145.

10 Комков, Н.И., Бондарева, Н.Н. Перспективы и условия развития робототехники в России //МИР (Модернизация. Инновации. Развитие). – 2016. – Т. 7. – №. 2 (26). – С. 8-21.

11 Грязнов, Н.А., Лопота, А.В., Соснов, Е.Н. Современные тенденции и перспективы развития робототехники //Робототехника и техническая кибернетика. – 2017. – №. 2. – С. 4-11.

12 Dictionary.com. URL: http://dictionary.reference.com/browse/Mechatronics?s=t (дата обращения: 19.01.2016).

13 Мехатроника: компоненты, методы, примеры / Б. Хайман, Б.Герт, К.Попп, О.Репецкий. - Новосибирск : Изд-во СО РАН, - 2010. – 602 с.

14 Кайснер,Э., Раффо, Д., Вунш-Винсент,С. Робототехника: прорывные технологии, инновации, интеллектуальная собственность // Форсайт. – 2016. – № 2. – Т.2.

15. Несмелов,П.А. Этапы развития робототехники: критерии выделения и их характеристика // Молодой ученый. – 2022. – № 19 (414). – С. 26-28.

ТҮЙІН

Бұл мақалада олардың негізгі компоненттерін, жіктелуін, басқару әдістерін және қолдану салаларын қамтитын робототехникалық жүйелерді (РТС) талдау ұсынылған. Роботтар өнеркәсіпте, медицинада, ғарыштық зерттеулерде және қызмет көрсетуде белсенді қолданылатын маңызды технологиялық құралдар болып табылады. Механикалық

компоненттер, сенсорлар, басқару жүйелері және жасанды интеллект сияқты RTS негізгі элементтері, сондай-ақ тікелей, автономды және интеллектуалды басқару әдістері қарастырылады. Мақалада сонымен қатар робототехниканың даму перспективалары, соның ішінде өзін-өзі оқыту жүйелерін, нейрондық желілерді енгізу және виртуалды шындықпен интеграция туралы айтылады. РТС дамуы адам қызметінің әртүрлі салаларында маңызды технологиялық жетістіктерді қамтамасыз ете отырып, өнімділікті, қауіпсіздікті және өмір сапасын айтарлықтай арттыруға мүмкіндік береді.

RESUME

This article presents an analysis of robotic systems (RTAs), covering their main components, classification, control methods and applications. Robots are important technological tools that are actively used in industry, medicine, space research, and maintenance. The key elements of RTS, such as mechanical components, sensors, control systems and artificial intelligence, as well as control methods, including direct, autonomous and intelligent, are considered. The article also highlights the prospects for the development of robotics, including the introduction of self-learning systems, neural networks and integration with virtual reality. The development of RTS makes it possible to significantly increase productivity, safety and quality of life, providing important technological advances in various fields of human activity.

ӘОЖ 622.276
Омарғали Т. Н., студент
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал қ.
Сарбалина Б. Д. , жетекші.
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал қ.

МҰНАЙ ЖӘНЕ ГАЗ ӨНДІРУ ПРОЦЕСТЕРІҢ АВТОМАТТАНДЫРУ: ҮЗДІК ТӘЖІРБИЕЛЕР ЖӘНЕ ИННОВАЦИЯЛАР

ТҮЙІН

Мұнай және газ өндіру саласында автоматтандырудың рөлі күн санап артып келеді. Бұл технология өндірістік процестердің тиімділігін арттырып қана қоймай, адам факторына тәуелділікті азайтады, қауіпсіздікті күшейтеді және экологиялық әсерді төмендетуге септігін тигізеді. Автоматтандырылған жүйелер ұңғымаларды басқарудан бастап, тасымалдауға дейінгі барлық кезеңдерде қолданылады. Сонымен қатар, жасанды интеллект пен цифрлық технологиялар болашақта «ақылды кен орындары» мен тиімді өндірісті жүзеге асырудың негізіне айналмақ. Бұл салада автоматтандыру тек қажеттілік емес, сонымен қатар бәсекеге қабілеттіліктің басты құралы болып отыр.

Түйінді сөздер:*мұнай, автоматтандыру, газ өндірісі, өндіріс технологиялар, қауіпсіздік*

Кіріспе. Мұнай мен газ өнеркәсібі қазіргі әлем экономикасында маңызды орын алады. Бұл сала экономиканың көптеген басқа салаларына әсер ететін маңызды ресурстарды өндірумен айналысады. Дегенмен, мұнай мен газ өндірісіндегі процестер үнемі күрделі әрі қауіпті, адам ресурстарына тәуелді болуы да өндірістік шығындарды арттырады. Сондықтан өндіріс тиімділігін арттыру, шығындарды азайту және қауіпсіздікті қамтамасыз ету мақсатында өндіріс процестерін автоматтандыру маңызды болып табылады. Автоматтандыру жүйелері өндіріс қарқынын арттырып, сапаны жақсартуға мүмкіндік береді.

Мақсаты мен міндеттері: Бұл жұмыстың мақсаты – мұнай мен газ өндіру процесін автоматтандырудың негізгі артықшылықтарын, оның экономикалық және экологиялық тиімділігін зерттеу. Жұмыс барысында автоматтандыру жүйелерінің әртүрлі түрлері, олардың қолдану салалары және болашақтағы дамуы қарастырылады. Міндеттері:

1.Мұнай мен газ өндірісінің негізгі процестерін анықтау.

2.Автоматтандырудың өндірістік тиімділігін арттырудағы рөлін зерттеу.

3.Автоматтандыру жүйелерінің технологиялық ерекшеліктерін сипаттау.

4.Мұнай мен газ өндіруде автоматтандырудың қауіпсіздікке және экологияға әсерін талдау.

1. Мұнай мен газ өндіру процесінің сипаттамасы

- **Процесс кезеңдері**: Мұнай мен газ өндіру бірнеше негізгі кезеңдерден тұрады, олардың әрқайсысы өзінің ерекшеліктері мен талаптарын қамтиды:

1.Бұрғылау және өндіру:

▪ Бұл кезеңде ұңғымаларды бұрғылау және мұнай мен газды жер қойнауынан алу процесі жүзеге асырылады. Мұнда маңызды технологиялық аспектілердің бірі – ұңғымаларды дұрыс бұрғылау мен өндірістік параметрлерді дұрыс баптау.

▪ Бұрғылау процесі автоматтандырылған жүйелер арқылы бақылауға алынуы мүмкін, бұл ұңғымаларды тиімді пайдалану мен мұнайдың сапасын бақылауды оңтайландырады.

2.Мұнай мен газды тазарту және бөлу:

▪ Мұнай мен газ өндірілуі барысында олар түрлі қоспалармен араласып шығады, сондықтан оларды тазарту қажет. Тазарту процесі автоматтандырылған фильтрация және бөліну жүйелері арқылы жүзеге асырылады. Мұндай жүйелер арқылы мұнай мен газдың сапасы тексеріліп, қажетті қоспалардан арылтылады.

3.Тасымалдау:

▪ Өндірілген мұнай мен газды жинақтау мен тасымалдау үшін құбырлар мен арнайы көлік құралдары пайдаланылады. Бұл жүйелердің де автоматтандырылуы мұнай мен газдың жоғалтылуын болдырмауға және тасымалдаудың қауіпсіздігін қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

4.Өндіріс технологиялары: Мұнай мен газды өндіруде әр түрлі заманауи технологиялар қолданылуда:

- **Судың ұңғымалары арқылы мұнайды шығару**: Әр түрлі инъекция әдістері қолданылады.
- **Газды үрлеу әдісі**: Газ резервуарларының жұмысын тиімді ету үшін қолданылады.
- **Қалдықтарды басқару**: Қалдықтарды өңдеу жүйелері мұнай мен газ өндірісінің экологиялық таза болуына септігін тигізеді.

2. Автоматтандырудың қажеттілігі мен пайдасы

- **Өндіріс тиімділігін арттыру**: Автоматтандыру жүйелері арқылы өндіріс процестерінің тиімділігі арттырылып, процестердің жылдамдығы мен дәлдігі қамтамасыз етіледі. Мысалы, ұңғымаларды бақылау мен реттеу автоматтандырылған жүйелер арқылы жүзеге асырылғанда, процестің кез келген өзгерісі жылдам анықталып, тиісті шаралар қабылданады. Бұл, өз кезегінде, еңбек өнімділігін арттырып, жұмыс уақытын қысқартады.

Автоматтандырылған бақылау жүйелері өндіріс процесін үздіксіз бақылауға мүмкіндік береді, осылайша қателіктер мен ақауларды алдын ала болжауға болады. Бұл жағдайда адамның қатысуы минималды болады, ал ол тек ерекше жағдайларда ғана араласады.

- **Қауіпсіздікті қамтамасыз ету**: Мұнай мен газ өндірісінің экстракция кезеңі өте қауіпті болуы мүмкін, әсіресе жер асты қысымының жоғары және химиялық қоспалардың көп болуына байланысты. Автоматтандыру жүйелері бұл қауіптерді басқаруды оңайлатуға мүмкіндік береді.

Мысалы, қауіпті жағдайларды бақылау және апаттарды болдырмау үшін автоматты дабыл жүйелері мен қауіпсіздік шаралары енгізіледі. Сонымен қатар, автоматтандыру өндірістің барлық кезеңдерінде жұмысшылардың қауіпсіздігін арттыруға, еңбек шарттарын жақсартуға және өндірістегі адам қатесін азайтуға мүмкіндік береді.

- **Қоршаған ортаны қорғау**: Автоматтандыру экологиялық зиянды азайтуға да көмектеседі. Мұнай мен газ өндіру кезінде экологиялық таза технологияларды енгізу арқылы қалдықтардың мөлшерін азайтуға, ауа мен судың ластануын төмендетуге болады. Автоматтандырылған мониторинг жүйелері экологиялық стандарттарды сақтау үшін қажет ақпаратты үнемі бақылап отырады, бұл қоршаған ортаға жағымсыз әсерді азайтуға мүмкіндік береді.
- **Шығындарды азайту**: Автоматтандыру өндірістік шығындарды азайтуға мүмкіндік береді, себебі ол қызметкерлердің санын азайтуға, еңбек уақытын үнемдеуге және материалдық шығындарды төмендетуге септігін тигізеді. Жабдықтар мен жүйелердің тұрақты мониторингі

мен басқарылуы жөндеуді ерте анықтауға мүмкіндік береді, бұл жөндеу шығындарын да азайтады.

3.Технологиялық және инженерлік қиындықтар

- **Жабдықтың тұрақтылығы мен сенімділігі**: Мұнай мен газ өндірісінде қолданылатын автоматтандыру жүйелері мен жабдықтардың жоғары сенімділігі маңызды. Өндірістің тұрақты жұмысын қамтамасыз ету үшін технологиялық жабдықтар өте жоғары деңгейде жұмыс істеуі керек. Мұндай жабдықтар экстрималды климаттық жағдайларда, сондай-ақ ұңғымалардағы жоғары қысым мен температурада жұмыс істей алатындай болуы тиіс. Бұл жабдықтардың ұзақ мерзімді жұмысын қамтамасыз ету үшін оларды үнемі тексеріп отыру және техникалық қызмет көрсету талап етіледі. Жабдықтардың сенімділігі мен тұрақтылығы автоматтандыру жүйелерінің дұрыс жұмыс істеуі үшін маңызды болып табылады. Әрбір ақау өндіріс процесінің үзілісіне алып келуі мүмкін, сондықтан сенімділікті арттыру мақсатында резервтік жүйелер мен көп деңгейлі бақылау механизмдері қарастырылуы тиіс.
- **Интероперабельділік мәселелері**: Мұнай мен газ өндіруде қолданылатын автоматтандыру жүйелерінің әртүрлі түрлері мен олардың бір-бірімен байланысы үлкен маңызды мәселе болып табылады. Әртүрлі жүйелердің бір-бірімен үйлесімді жұмыс істеуі үшін, оларды бір-біріне интеграциялау қажет. Мысалы, SCADA, PLC және DCS жүйелерінің бір уақытта жұмыс істеуі, олардың өзара байланысы мен мәліметтерді бір арна арқылы жіберу мүмкіндігі болуы керек. Бұл интеграция өндірістің әртүрлі бөлімшелері арасындағы байланыстарды нығайтып, жалпы басқару жүйесінің тиімділігін арттырады. Сонымен қатар, әрбір жүйенің бір-бірімен жұмыс істей алуы үшін стандарттар мен бірлескен протоколдар қажет.
- **Ақпараттық қауіпсіздік**: Автоматтандыру жүйелерінің киберқатерлерден қорғалуы маңызды. Өндірістік жүйелерге қашықтан қолжетімділік пен деректердің өңделуі қауіпсіздіктің үлкен тәуекелін туғызады. Хакерлік шабуылдар немесе ақпараттық қауіптер өндірістің тоқтап қалуына немесе бұзылуына әкелуі мүмкін. Сондықтан өндірістік автоматтандыру жүйелерінің ақпараттық қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін арнайы шаралар қабылдануы тиіс: шифрлау, аутентификация, қауіпсіздік жүйелері және бақылау механизмдері.

4.Автоматтандырудың болашағы

- **Жасанды интеллект пен машиналық оқыту**: Мұнай мен газ өндірісінде автоматтандырудың болашағы жасанды интеллект (AI) пен машиналық оқыту технологияларымен тығыз байланысты. AI жүйелері үлкен деректерді талдау арқылы өндірістік процестерді оңтайландырып, болжамдық модельдер құра алады. Бұл мұнай мен газ өндірісінің тиімділігін арттыруға, процестердің тиімділігін нақты уақыт режимінде бақылауға мүмкіндік береді. Машиналық оқыту алгоритмдері қателіктерді алдын ала болжау және ақауларды анықтау қабілетіне ие, бұл өз кезегінде жабдықтарды жөндеуді уақытында жүргізуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, AI технологиялары қашықтан басқару мен автоматты реттеу жүйелерін жетілдіруге үлкен ықпал етеді.
- **Ақылды кен орындары**: "Ақылды кен орындары" концепциясы – барлық өндіріс процестерін толығымен автоматтандыру және қадағалау. Мұнда барлық өндіріс жүйелері мен жабдықтары интернетке қосылып, олардың жұмысын бір орталықтан бақылауға мүмкіндік береді. Ақылды кен орындарында жүйелер деректерді жинап, өңдеп, оның негізінде оптимизация мен басқару шешімдерін қабылдайды. Бұл технологиялар мұнай мен газ өндіру саласында ресурстарды тиімді пайдалану мен шығындарды азайтуға үлкен мүмкіндік береді. Сонымен қатар, автоматтандырылған бақылау жүйелері өндірістің барлық кезеңдерінде тиімділікті жоғарылатуға және жұмыстың дәлдігін арттыруға ықпал етеді.
- **Цифрлық мұнай мен газ өндірісі**: Цифрлық twin (қосымша модельдер) технологиясы мұнай мен газ өндіруде маңызды рөл атқарады. Цифрлық twin технологиясы реальды өндіріс процесінің нақты модельдерін жасауға мүмкіндік береді, бұл өз кезегінде процестерді болжау, жоспарлау және басқаруды оңтайландырады. Мұндай жүйелер өндірістің әрбір кезеңін егжей-тегжейлі талдап, бұзылуларды болжауға және тиімділікті арттыруға бағытталған. Сондай-ақ, осы технология арқылы өндірушілер жабдықтардың жұмысының ұзақ мерзімді болжамын жасай алады.

Қорытынды. Мұнай мен газ өндіру саласындағы автоматтандырудың маңызы өте жоғары, себебі ол өндірістің тиімділігін арттыруға, қауіпсіздікті қамтамасыз етуге,

шығындарды азайтуға және экологиялық әсерді азайтуға мүмкіндік береді. Автоматтандырылған жүйелер тек өндіріс процестерінің басқарылуын оңтайландырмай, сондай-ақ оның тұрақтылығын, сенімділігін және қауіпсіздігін қамтамасыз етуге ықпал етеді. Бүгінгі таңда автоматтандыру жүйелері мұнай мен газ өндірісінің негізгі элементі болып табылатыны сөзсіз.

Қорытынды ұсыныстар:

1.Автоматтандыру жүйелерін кеңінен енгізу арқылы мұнай мен газ өндірісінің тиімділігін арттыру қажет.

2.Жабдықтардың тұрақтылығын қамтамасыз ету үшін жоғары сапалы технологияларды таңдап, олардың ұзақ мерзімді қызмет етуін бақылау керек.

3.Цифрлық twin технологиялары мен жасанды интеллект мүмкіндіктерін одан әрі дамытуға бағытталған зерттеулер мен инвестициялар жасау маңызды.

4.Ақпараттық қауіпсіздікті сақтау үшін автоматтандыру жүйелерін қорғау және жаңарту жүйесін тұрақты түрде жүргізу қажет.

Автоматтандырудың мұнай мен газ өндірісіндегі маңызы өсе түсуіне байланысты, бұл салада тиімділік пен қауіпсіздікті арттыру үшін заманауи технологияларды әрі қарай дамыту және енгізу қажеттілігі айқын байқалады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1.Кутумов А.А. Мұнай мен газ өндіру технологиялары және автоматтандыру / А.А. Кутумов. – Алматы : Ғылым, 2017. – 220 б.

2.Гуляева Л.В. Автоматизация технологических процессов в нефтегазовой отрасли / Л.В. Гуляева. – Москва : Нефтегазовый комплекс, 2015. – 180 с.

3.Шолпанова Н.М. Инновационные технологии в нефтегазовой промышленности и автоматизация процессов / Н.М. Шолпанова. – Астана : Экономика, 2020. – 210 б.

3.Kumar R., Soni S. Automation in Oil and Gas Industry: A Review of Technology and Applications / R. Kumar, S. Soni // Journal of Petroleum Science and Engineering. – 2018. – Vol. 123, №2. – P. 456–470.

4..Zhang H., Liu L. Artificial Intelligence and Automation in Oil and Gas Industry / H. Zhang, L. Liu // Energy Reports. – 2019. – Vol. 5, №3. – P. 784–798.

5.Moor C.A., Vlasenko A. Automation of Drilling Processes in Oil Production / C.A. Moor, A. Vlasenko // Energy Exploration & Exploitation. – 2017. – Vol. 35, №1. – P. 12–25.

6..Мұратова Н.С. Мұнай-газ өндіру саласындағы қауіпсіздік және автоматтандыру жүйелері / Н.С. Мұратова // Технологиялық процесс. – 2019. – №5. – Б. 28–36.

АННОТАЦИЯ

Роль автоматизации в нефтегазовой отрасли с каждым днем становится всё более значимой. Эти технологии не только повышают эффективность производственных процессов, но и снижают зависимость от человеческого фактора, усиливают безопасность и способствуют уменьшению экологического воздействия. Автоматизированные системы применяются на всех этапах – от управления скважинами до транспортировки ресурсов. В дополнение к этому, технологии искусственного интеллекта и цифровизации в будущем станут основой для создания «умных месторождений» и эффективного производства. Таким образом, автоматизация в нефтегазовой отрасли является не просто необходимостью, а ключевым инструментом повышения конкурентоспособности.

RESUME

The role of automation in the oil and gas industry is becoming increasingly important. These technologies not only improve the efficiency of production processes but also reduce dependence on human factors, enhance safety, and help minimize environmental impact. Automated systems are applied at all stages – from well management to transportation. Additionally, artificial intelligence and digital technologies are expected to become the foundation for developing “smart fields” and efficient

operations in the future. Thus, automation is not just a necessity in the oil and gas sector, but a key tool for increasing competitiveness.

УДК 621.311
Соловей Ф.С., Акмурат Д.Р., студенты
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана, г. Уральск
Лелеш Н.В., руководитель
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана, г. Уральск.

ПРИМЕНЕНИЕ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА НА ЭЛЕКТРОСТАНЦИЯХ И ПОДСТАНЦИЯХ

АННОТАЦИЯ

Данная работа посвящена изучению применения искусственного интеллекта (ИИ) в управлении энергосистемами. Рассматриваются современные методы машинного обучения и анализа данных, направленные на оптимизацию процессов генерации, распределения и потребления электроэнергии. Особое внимание уделяется прогнозированию спроса, управлению режимами работы электростанций и интеграции возобновляемых источников энергии в общую сеть. Применение ИИ позволяет существенно повысить энергоэффективность, минимизировать потери в системах передачи и оперативно реагировать на технические неисправности благодаря системам предсказательного обслуживания. В работе анализируются успешные кейсы внедрения технологий, таких как цифровые двойники и интеллектуальные распределительные сети (Smart Grid), а также перспективы дальнейшего развития данной области.

Ключевые слова: *Искусственный интеллект, энергосистема, машинное обучение, прогнозирование спроса, предиктивное обслуживание, цифровой двойник.*

Введение. Современные энергосистемы сталкиваются с рядом вызовов, обусловленных ростом спроса на электроэнергию, необходимостью интеграции возобновляемых источников и возрастающей сложностью распределительных сетей. Традиционные методы управления часто оказываются недостаточно гибкими и эффективными для обеспечения стабильности и надежности электроснабжения в условиях динамично меняющихся энергетических потребностей.

В этом контексте искусственный интеллект становится перспективным инструментом, способным значительно повысить эффективность управления энергосистемами. Применение методов машинного обучения и анализа больших данных позволяет не только оптимизировать процессы генерации и распределения электроэнергии, но и предсказывать возможные аварийные ситуации, проводить предиктивное обслуживание оборудования и интегрировать цифровые двойники в управление технологическими процессами.

Данная работа направлена на исследование потенциала ИИ в оптимизации работы энергосистем, анализ современных технологий и практических кейсов внедрения, а также на выявление перспектив дальнейшего развития данной области [1].

Применение искусственного интеллекта на электростанциях.

Интеграция искусственного интеллекта в работу электростанций способствует значительному повышению эффективности, снижению затрат, улучшению безопасности эксплуатации. Современные технологии ИИ позволяют оптимизировать как процессы генерации, так и распределения электроэнергии, адаптируясь к динамичным изменениям в энергосистемах.

Рассмотрим основные направления применения ИИ на электростанциях.

1. Оптимизация работы генераторов и вспомогательного оборудования: алгоритмы машинного обучения анализируют данные, получаемые с датчиков, для настройки параметров работы турбин, котлов и другого оборудования. Это позволяет поддерживать оптимальные режимы работы, повышая КПД и снижая расходы на энергоносители.

2. Прогнозирование спроса и регулирование нагрузки: ИИ-системы используют исторические данные и текущие показатели для точного прогнозирования потребления

электроэнергии. Это помогает корректировать выработку энергии в режиме реального времени, избегая перегрузок и дефицита электроэнергии, а также обеспечивая баланс между различными источниками генерации.

3. Предиктивное обслуживание и диагностика оборудования: анализ данных о вибрации, температуре, давлении и других параметрах позволяет заранее выявлять признаки износа или неполадок в оборудовании. Это позволяет планировать профилактические работы, предотвращать аварийные ситуации и минимизировать время простоя станции.

4. Интеграция возобновляемых источников энергии: с учетом нестабильности выработки энергии от возобновляемых источников (солнечные и ветряные электростанции) ИИ помогает интегрировать их в общую энергосистему. Системы управления на основе ИИ обеспечивают динамическое распределение нагрузки и оптимальное сочетание традиционных и альтернативных источников энергии.

5. Цифровые двойники и моделирование процессов: создание цифровых двойников электростанций позволяет в виртуальной среде моделировать различные сценарии работы, анализировать потенциальные риски и оптимизировать технологические процессы без воздействия на реальное оборудование. Такой подход способствует быстрому тестированию новых стратегий управления и повышению безопасности эксплуатации.

6. Автоматизация диспетчерского управления: внедрение ИИ в диспетчерские центры обеспечивает оперативное принятие решений на основе анализа большого объема данных, поступающих от различных систем станции. Это помогает улучшить реакцию на непредвиденные ситуации и повысить общую надежность работы электростанции [2].

Рисунок 1- Упрощенная станция с искусственным интеллектом

Преимущества и возможности применения искусственного интеллекта на станциях и подстанциях.

Интеграция технологий искусственного интеллекта в работу энергетических объектов, таких как станции и подстанции, предоставляет значительный потенциал для повышения эффективности, безопасности и надежности работы. Ниже приведены основные преимущества и возможности, которые ИИ может обеспечить:

1.Оптимизация работы и повышение энергоэффективности: ИИ позволяет анализировать большие объемы данных, получаемых с датчиков и систем мониторинга, для оптимизации параметров работы оборудования. Это способствует снижению потерь энергии, повышению КПД и лучшему использованию ресурсов.

2. Предиктивное обслуживание и сокращение времени простоя: Системы на базе ИИ могут проводить анализ состояния оборудования в режиме реального времени, выявляя ранние признаки износа или возможных неисправностей. Это позволяет планировать профилактические работы и предотвращать аварийные ситуации, что значительно уменьшает время простоя оборудования и снижает расходы на ремонт.

3. Повышение безопасности эксплуатации: Интеллектуальные системы мониторинга способны обнаруживать отклонения от нормальной работы и автоматически инициировать аварийные протоколы. Это обеспечивает более оперативное реагирование на непредвиденные ситуации и минимизирует риск аварий, что особенно важно для критически важных объектов энергетики.

4. Улучшение управления распределительными сетями: ИИ помогает в динамическом управлении нагрузкой и балансировке потоков энергии между различными сегментами сети. Это обеспечивает стабильность электроснабжения и оптимизирует работу подстанций, особенно в условиях интеграции возобновляемых источников энергии [3].

Заключение. Внедрение искусственного интеллекта в работу энергетических объектов, включая станции и подстанции, демонстрирует значительный потенциал для повышения эффективности, надежности и безопасности энергосистем. Использование ИИ позволяет оптимизировать эксплуатационные процессы, снижать потери энергии, проводить предиктивное обслуживание оборудования и оперативно реагировать на нестандартные ситуации. В Казахстане уже наблюдается активное внедрение цифровых решений в рамках национальных программ и партнерских проектов, что подтверждает актуальность и перспективность данной технологии для модернизации энергетического сектора. Такие меры способствуют не только экономической эффективности, но и устойчивости энергосистем в условиях динамично меняющихся требований современного рынка.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Джон, Маркофф «Homo Roboticus? Люди и машины в поисках взаимопонимания» / Издательство: Альпина нон-фикшн, 2017, 406 [Электронный ресурс]. - режим доступа: chttp://loveread.ec/view_global.php?id=64814

2. Искусственный интеллект в электроэнергетике на практике [Электронный ресурс]. – режим доступа: https://electrik.info/main/news/1798-iskusstvennyy-intellekt-v-elektroenergetike.html

3. Рассел, Стюарт (1962-). Искусственный интеллект: современный подход: [перевод с английского] / Стюарт Рассел, Питер Норвиг. Решение проблем: знания и рассуждения. — Москва : Диалектика; Санкт-Петербург : Диалектика, 2021. 704 с.: ил., табл..; ISBN 978-5-907365-25-4. [Электронный ресурс]. - режим доступа: https://www.labirint.ru/books/805136/

ТҮЙІН

Мақала Қазақстанда Smart Grid технологияларын қолдануға арналған, оларды енгізуге және елдің энергетикалық инфрақұрылымының әртүрлі деңгейлерінде іске асыру нәтижелеріне баса назар аударылады. Атап айтқанда, Алматыдағы пилоттық жобалар және "Цифрлық Қазақстан"мемлекеттік бағдарламасы аясындағы басқа да бастамалар қарастырылуда. Мақалада ақылды есептегіштер, Автоматтандыру және жүктемені басқару жүйелері және олардың жаңартылатын энергия көздерін біріктірудегі рөлі сияқты Smart Grid негізгі компоненттері талқыланады. Сондай-ақ энергия шығынын азайтуды, энергиямен жабдықтау сенімділігін жақсартуды және энергия тиімділігін арттыруды қоса алғанда, технологияларды енгізу нәтижелері туралы деректер келтіріледі. Қорытындылай келе, жоғары бастапқы шығындар мен кадрларды даярлау қажеттілігі сияқты қазіргі сын-қатерлерге қарамастан, Қазақстанның энергетикалық жүйесін тұрақты дамыту үшін Smart Grid маңыздылығы атап өтілді.

RESUME

The article is devoted to the application of Smart Grid technologies in Kazakhstan, with an emphasis on their implementation and the results of implementation at various levels of the country's energy infrastructure. In particular, pilot projects in Almaty and other initiatives within the framework of the Digital Kazakhstan state program are being considered. The article discusses the main components of the Smart Grid, such as smart meters, automation and load management systems, as well as their role in the integration of renewable energy sources. It also provides data on the results of technology implementation, including reducing energy losses, improving energy supply reliability,

and improving energy efficiency. In conclusion, the importance of Smart Grid for the sustainable development of Kazakhstan's energy system is emphasized, despite existing challenges such as high initial costs and the need for personnel training.

УДК 621.31
Даулетияр А.М., Масянов В.М., студентты
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана, г. Уральск
Лелеш Н.В., руководитель
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана, г. Уральск.

БЕСПРОВОДНАЯ ПЕРЕДАЧА ЭНЕРГИИ: НОВЫЕ ГОРИЗОНТЫ ДЛЯ IOT-УСТРОЙСТВ И ПРОМЫШЛЕННОСТИ

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается технология беспроводной передачи энергии, её применение и перспективы в автоматизации, электроэнергетике и агроиндустрии. Особое внимание уделяется развитию технологий для питания IoT-устройств на расстоянии до 5 метров, что открывает новые возможности для беспроводного энергоснабжения в промышленности и сельском хозяйстве. Описаны методы индуктивной и резонансной передачи энергии, а также их преимущества и ограничения. Рассматриваются проблемы, связанные с дальностью передачи, безопасностью и экономической целесообразностью внедрения таких технологий. Приводятся результаты современных исследований и оцениваются перспективы дальнейшего развития беспроводной передачи энергии.

Ключевые слова: *беспроводная передача энергии, автоматизация, электроэнергетика, агроиндустрия, IoT-устройства*.

Введение. Беспроводная передача энергии — это одна из самых перспективных технологий, которая имеет широкий спектр применения в разных отраслях. С развитием Интернета вещей (IoT), который включает в себя всё большее количество устройств, возникает необходимость в беспроводном энергоснабжении. Такие устройства, как датчики, беспилотники и автоматические системы, требуют стабильного питания для своей работы, и беспроводная передача энергии открывает новые возможности для обеспечения этих нужд. Недавние достижения в области беспроводной передачи энергии позволяют питать устройства на расстоянии до 5 метров, что значительно расширяет области её применения в таких направлениях, как автоматизация, электроэнергетика и агроиндустрия.

Рассмотрим технологии беспроводной передачи энергии.

Современные технологии беспроводной передачи энергии включают несколько методов, таких как индуктивная передача, резонансная передача и лазерная передача.

1. **Индуктивная передача энергии.** Этот метод широко используется для зарядки малых устройств, таких как смартфоны и беспроводные гаджеты. Он основан на принципе электромагнитной индукции, где энергия передается от передатчика к приемнику через магнитное поле. Однако расстояние передачи ограничено несколькими сантиметрами, что делает эту технологию подходящей в основном для зарядных устройств.
2. **Резонансная передача энергии.** Резонансная передача энергии представляет собой более развитую форму индуктивной передачи, позволяя передавать энергию на более дальние расстояния — до нескольких метров. Эта технология основана на резонансном взаимодействии между передатчиком и приемником, что позволяет минимизировать потери энергии.
3. **Лазерная передача энергии.** Лазерная передача энергии использует лазерные лучи для передачи энергии на большие расстояния. Это позволяет передавать энергию с высокой точностью и на большие расстояния, но требует обеспечения безопасности и точного выравнивания лазерного луча [1].

Беспроводная передача энергии для IoT-устройств

С развитием Интернета вещей (Internet of Things, IoT) стало очевидно, что беспроводная передача энергии может сыграть ключевую роль в обеспечении питания для широкого спектра IoT-устройств, таких как датчики, камеры, контроллеры и другие автономные устройства, которые используются в различных сферах, от промышленности до сельского хозяйства.

В 2023 году была представлена технология беспроводной передачи энергии, которая способна питать устройства на расстоянии до 5 метров. Это стало возможным благодаря улучшению резонансных технологий, которые теперь могут эффективно передавать энергию на большие расстояния с минимальными потерями. Система включает два блока: передатчик, генерирующий радиосигнал, и приемник, обеспечивающий питание устройства. Эта технология открывает новые возможности для питания IoT-устройств в автоматизации, например, для датчиков, которые могут быть установлены на производственных линиях или в сельском хозяйстве, где доступ к проводам ограничен [2].

Применение беспроводной передачи энергии в автоматизации

1. Питание датчиков в автоматизации. В системах автоматизации беспроводная передача энергии позволяет значительно упростить процесс установки и эксплуатации датчиков, не требующих проводного подключения к источникам питания. Это особенно важно для датчиков, которые должны быть размещены в сложных или удаленных местах, где прокладка проводов невозможна.
2. Питание роботов и автоматических систем. Роботы, используемые в промышленности, могут быть оснащены беспроводными приемниками энергии, что позволяет продлить их рабочее время без необходимости замены аккумуляторов. Например, на фабриках, где требуется использование мобильных роботов для транспортировки материалов, беспроводная передача энергии может значительно улучшить производительность и снизить эксплуатационные затраты [3].

Рисунок 1- Изображения приемно-передающей антенны круговой поляризации.

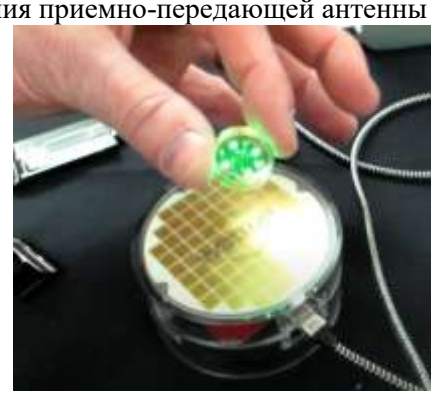

Рисунок 2- Демонстрация работы IoT устройства без провода

Применение беспроводной передачи энергии в электроэнергетике

Беспроводная передача энергии может сыграть важную роль в развитии умных энергетических сетей и распределенных энергетических систем. В таких системах, как «умные

дома» и «умные города», энергия может быть передана беспроводным способом для питания различных сенсоров, камер и других устройств, обеспечивая бесперебойную работу системы.

1. **Распределённые энергетические системы.** В распределенных энергетических системах беспроводная передача энергии может использоваться для передачи энергии между различными устройствами без использования проводов, что уменьшает затраты на инфраструктуру и повышает гибкость работы системы.

2. **Умные сети.** В умных энергосетях беспроводные технологии могут быть использованы для питания устройств мониторинга и управления, таких как интеллектуальные счетчики и датчики, что обеспечит более эффективное распределение энергии и улучшение ее управления [4-5].

Применение беспроводной передачи энергии в агроиндустрии

В агроиндустрии беспроводная передача энергии открывает новые возможности для автоматизации процессов, таких как полив, контроль за состоянием растений и управление оборудованием. Использование IoT-устройств, питаемых беспроводным способом, позволяет повысить эффективность работы и снизить затраты на энергообеспечение.

1. **Автоматизация полива и мониторинга.** В сельском хозяйстве беспроводные датчики, которые могут быть размещены в труднодоступных местах, помогут отслеживать такие параметры, как влажность почвы, температура и состояние растений, обеспечивая оптимальные условия для роста сельскохозяйственных культур.

2. **Умные фермы.** В «умных фермах» беспроводная передача энергии может быть использована для питания различных автоматических систем, таких как роботы для посадки, уборки урожая или кормления животных, что способствует повышению производительности и снижению затрат [6].

Проблемы и вызовы. Несмотря на все преимущества, технология беспроводной передачи энергии сталкивается с рядом технических и экономических вызовов. Среди основных проблем можно выделить:

- Потери энергии при передаче на большие расстояния.
- Ограничение по мощности передаваемой энергии.
- Безопасность технологии, особенно при использовании лазерных лучей и микроволновых излучений.
- Высокая стоимость установки и эксплуатации беспроводных систем в промышленности и сельском хозяйстве.

Перспективы развития. С развитием технологий, таких как улучшение резонансной передачи энергии и новые методы передачи через лазеры и микроволновые излучения, возможности беспроводной передачи энергии будут расширяться. В будущем можно ожидать массовое внедрение беспроводных систем питания в различных отраслях, таких как автоматизация, электроэнергетика и агроиндустрия, что приведет к значительным улучшениям в производительности и эффективности.

Заключение. Беспроводная передача энергии представляет собой перспективную технологию, которая открывает новые возможности для развития таких областей, как автоматизация, электроэнергетика и агроиндустрия. Современные достижения в области беспроводного энергоснабжения, включая технологии для питания IoT-устройств на расстоянии до 5 метров, могут значительно повысить эффективность различных систем и снизить зависимость от проводных соединений. Особенно важным является применение этих технологий в промышленности, где беспроводное питание позволяет упростить установку и эксплуатацию датчиков, роботов и других автоматических устройств. В агроиндустрии беспроводная передача энергии способствует развитию «умных ферм», где IoT-устройства могут использоваться для мониторинга и автоматизации процессов, таких как полив и управление оборудованием.

Несмотря на значительный потенциал, внедрение беспроводных технологий сталкивается с рядом проблем, таких как ограничения по мощности передачи и безопасность, что требует дальнейших исследований и разработок. В будущем можно ожидать дальнейшее улучшение технологий беспроводной передачи энергии, что откроет новые горизонты для различных отраслей экономики. Важно продолжать исследования, направленные на повышение

дальности и эффективности передачи энергии, а также на устранение существующих технических и экономических барьеров.

Таким образом, беспроводная передача энергии обладает большим потенциалом для улучшения функционирования множества систем и может сыграть ключевую роль в будущем развитии IoT и других технологических областей.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Александров, А. В. Основы беспроводной передачи энергии: теория и практика. Электронный научный журнал [Электронный ресурс]. – режим доступа: https://elar.urfu.ru/bitstream/10995/88137/1/eir_2019_137.pdf
2. Боровиков, П. С. Технологии беспроводной передачи энергии в промышленности / П. С. Боровиков СПб. : Издательство "Энергия", 2021. 820 с.
3. Интернет Вещей: концепция, приложения и задачи. Вестник Адыгейского государственного университета. Серия 4: Естественно-математические и технические науки, 2024 год, №4(351) [Электронный ресурс]. – режим доступа: https://cyberleninka.ru/article/n/internet-veschey-kontseptsiya-prilozheniya-i-zadachi
4. ИТМО [Электронный ресурс]. – режим доступа: https://nauka.tass.ru/nauka/23326723
5. Ларионов, Д. В. Беспроводная передача энергии / Д. В. Ларионов // Молодой ученый. -2018. - № 44 (230). - С. 39–41
6. Перспективы создания и использования беспроводных систем передачи энергии [Электронный ресурс]. – режим доступа: URL: https://www.c-o-k.ru/articles/perspektivy sozdaniya-i-ispolzovaniya-besprovodnyh-sistem-peredachi-energii.

ТҮЙІН

Мақалада сымсыз энергия беру технологиялары, олардың автоматтандыру, энергетика және агроөнеркәсіп салаларындағы қолданылуы мен болашақтағы мүмкіндіктері қарастырылады. IoT құрылғыларын 5 метрге дейін сымсыз қуаттауды дамытуға ерекше назар аударылған, бұл әртүрлі салаларда сымсыз энергиямен жабдықтаудың жаңа мүмкіндіктерін ашады. Индуктивті және резонанстық энергия беру әдістері, олардың артықшылықтары мен шектеулері сипатталған. Сымсыз технологияларды енгізуге байланысты шектеулі қашықтық, қауіпсіздік және экономикалық мәселелер сияқты проблемалар мен қиындықтар талқыланған. Мақала қазіргі зерттеулердің нәтижелерін ұсынады және осы технологияның болашақтағы даму перспективасын, оның болашақтағы рөлін қарастырады.

RESUME

The article discusses wireless power transfer technologies, their applications, and prospects in fields such as automation, power engineering, and agribusiness. Special attention is given to the development of technologies for powering IoT devices at distances up to 5 meters, which opens new possibilities for wireless energy supply across various industries. Methods of inductive and resonant power transfer are described, along with their advantages and limitations. Issues and challenges such as the limited range of transmission, safety, and economic aspects of wireless technology implementation are considered. The article presents the results of current research and explores the future prospects of this technology, including its role in the future.

УДК 621.311

Осипов М.С., Щербаков В.П., студенты
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана, г. Уральск
Лелеш Н.В., руководитель
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана, г. Уральск.

ПРИМЕНЕНИЕ ТЕХНОЛОГИЙ SMART GRID НА ЭЛЕКТРОСТАНЦИЯХ И ПОДСТАНЦИЯХ

АННОТАЦИЯ

Статья посвящена применению инновационных технологий Smart Grid в Казахстане, с акцентом на их внедрение и результаты реализации на различных уровнях энергетической инфраструктуры страны. В частности, рассматриваются пилотные проекты в Алматы и другие инициативы в рамках государственной программы «Цифровой Казахстан». В статье обсуждаются основные компоненты Smart Grid, такие как интеллектуальные счетчики, системы автоматизации и управления нагрузкой, а также их роль в интеграции возобновляемых источников энергии. Также приводятся данные о результатах внедрения технологий, включая снижение потерь энергии, улучшение надежности энергоснабжения и повышение энергоэффективности. В заключение подчеркивается значимость Smart Grid для устойчивого развития энергетической системы Казахстана, несмотря на существующие вызовы, такие как высокие начальные затраты и необходимость подготовки кадров.

Ключевые слова: *снижение потерь, энергоэффективность, энергосбережение, управление, smart grid.*

С развитием технологий и увеличением потребности в эффективном и устойчивом энергоснабжении концепция **умных сетей** (Smart Grid) становится всё более актуальной для электростанций и подстанций. Smart Grid — это интеллектуальная система, объединяющая современные информационные технологии, телекоммуникации и автоматизацию для управления распределением энергии в режиме реального времени. Ее внедрение позволяет значительно повысить эффективность, надежность и устойчивость электроснабжения, а также способствует более активному использованию возобновляемых источников энергии.

Технологии Smart Grid направлены на оптимизацию функционирования энергетической инфраструктуры. Они используют такие технологии, как:

- **Автоматизация**: внедрение автоматических систем управления, позволяющих быстро реагировать на изменения в спросе и состоянии сети.
- **Дистанционное управление и мониторинг**: модернизация оборудования и систем для удаленного контроля и диагностики, что сокращает потребность в физическом присутствии специалистов.
- **Интеграция возобновляемых источников энергии (ВИЭ)**: интеллектуальные сети позволяют эффективно интегрировать источники энергии, такие как солнечные и ветряные электростанции, которые имеют переменную выработку.
- **Аналитика и прогнозирование**: сбор и обработка больших данных для прогнозирования потребностей в энергии, оптимизации распределения ресурсов и минимизации потерь [1].

Применение на электростанциях

На электростанциях использование технологий Smart Grid предоставляет многочисленные преимущества для улучшения управления выработкой энергии и повышения её качества.

Оптимизация работы генераторов: интеллектуальные сети могут динамически регулировать работу различных типов генераторов, таких как угольные, газовые или атомные установки, в зависимости от текущего спроса. Это помогает минимизировать потери и повысить экономичность.

Интеграция возобновляемых источников энергии: интеллектуальные сети обеспечивают более эффективное управление переменными источниками энергии. Например, солнечные и ветряные электростанции могут подключаться к общей сети без риска для её стабильности, поскольку интеллектуальная сеть контролирует баланс между различными источниками энергии, минимизируя колебания.

Снижение аварийности: современные системы мониторинга и диагностики помогают заблаговременно выявлять неисправности оборудования, что позволяет предотвращать аварии и значительно сокращать время простоя.

Снижение выбросов углекислого газа: интеллектуальные сети могут обеспечить более эффективное использование энергетических ресурсов, что способствует снижению выбросов вредных веществ в атмосферу и уменьшению углеродного следа.

Применение на подстанциях

Подстанции играют ключевую роль в распределении электроэнергии. Внедрение технологий Smart Grid на подстанциях позволяет улучшить управление потоками энергии и повысить их надёжность.

Автоматическое регулирование нагрузки: в подстанциях с интеграцией Smart Grid используется автоматизация для динамического перераспределения нагрузки в ответ на изменения в потреблении энергии. Это позволяет избежать перегрузок и повысить эффективность работы сети.

Быстрая диагностика и устранение неисправностей: интеллектуальные подстанции оснащены датчиками и системами мониторинга, которые способны в режиме реального времени отслеживать состояние оборудования. В случае неисправности система автоматически сообщает о проблеме и может даже самостоятельно принять меры для её устранения, минимизируя время простоя.

Интеграция микросетей и локальных источников энергии: технологии Smart Grid позволяют интегрировать на подстанциях микросети — небольшие локальные энергетические системы, которые могут функционировать автономно или в связке с основной сетью. Это важно для повышения надежности, особенно в удаленных или сложных регионах.

Управление распределением энергии: интеллектуальные системы управления позволяют подстанциям эффективно распределять энергию в зависимости от текущих потребностей и состояния сети, уменьшая потери и повышая общую стабильность системы [2].

Преимущества внедрения smart grid на электростанциях и подстанциях.

- **Повышенная надежность и устойчивость**: интеллектуальные системы способны прогнозировать и предотвращать сбои, что минимизирует вероятность аварий.
- **Снижение операционных расходов**: автоматизация и оптимизация процессов помогают сократить затраты на обслуживание и эксплуатацию энергетических объектов.
- **Энергоэффективность и снижение потерь**: за счет оптимизации распределения энергии удается существенно уменьшить потери, которые неизбежно возникают в традиционных сетях.
- **Экологическая устойчивость**: внедрение технологий Smart Grid помогает интегрировать возобновляемые источники энергии, что способствует снижению выбросов углекислого газа и улучшению экологической ситуации.
- **Поддержка инноваций и технологий**: интеллектуальные сети открывают возможности для внедрения новых технологий, таких как аккумуляторные системы хранения энергии, интеллектуальные счётчики и электромобили, что может улучшить работу всей энергетической инфраструктуры [3].

Применение Smart Grid технологий в Казахстане

Казахстан, как страна с развивающейся энергетической инфраструктурой, также активно интересуется внедрением технологий Smart Grid для улучшения работы энергетических сетей и повышения их эффективности. Применение таких технологий в Казахстане важно, как для повышения устойчивости национальной энергосистемы, так и для интеграции возобновляемых источников энергии, которые играют всё более важную роль в стране. Казахстан является крупным производителем энергии в Центральной Азии, однако большая часть энергетической инфраструктуры страны построена еще в советский период. Это приводит к значительным потерям энергии, недостаточной автоматизации и гибкости системы, что особенно важно для обеспечения надежности и устойчивости энергоснабжения, учитывая климатические особенности страны и рост потребления энергии.

Кроме того, Казахстан активно развивает сектор возобновляемых источников энергии, таких как солнечные и ветровые электростанции, что требует внедрения интеллектуальных сетей для управления переменной генерацией энергии и поддержания стабильности сети. Все эти вызовы требуют внедрения инновационных решений, и Smart Grid является ключевым компонентом в решении этих проблем. На рисунке 1 показано действие замкнутой сети Smart grid.

Алматы, крупнейший город Казахстана, стал одним из первых регионов, где начали внедрять технологии Smart Grid. В 2019 году в рамках государственной программы "Цифровой Казахстан" в городе была запущена **пилотная программа по внедрению интеллектуальных счетчиков** и систем управления энергопотреблением [4].

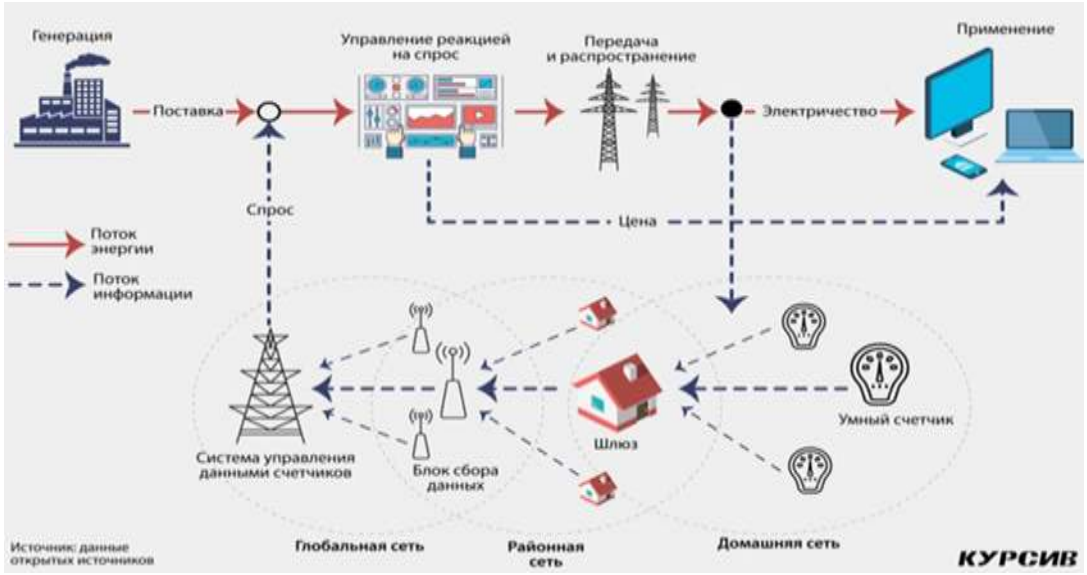

Рисунок 1. Пример действия замкнутой сети Smart grid

Что включает проект?

- Установка более 200 тысяч **интеллектуальных счетчиков** для жилых домов и коммерческих объектов. Эти счетчики позволяют в реальном времени отслеживать потребление электроэнергии, передавать данные операторам энергосетей и анализировать поведение потребителей.
- **Автоматизация управления сетью**. Внедрение системы мониторинга и управления для улучшения реагирования на изменения в потреблении и управления загрузкой энергосети.
- Развитие инфраструктуры для интеграции **возобновляемых источников энергии** (особенно солнечной и ветровой энергетики), что особенно актуально для южных и центральных регионов Казахстана.

Результаты проекта

- **Снижение потерь энергии**: После внедрения умных счетчиков удалось сократить потери в сети на 8-10%, поскольку стало проще отслеживать и устранять несоответствия в данных о потреблении.
- **Увеличение энергоэффективности**: Жители Алматы и коммерческие предприятия стали более осведомлены о своем потреблении энергии, что привело к сокращению среднего потребления энергии на 5-7%.
- **Интеграция ВИЭ**: Интеллектуальная система управления позволила более эффективно интегрировать солнечные и ветровые станции в энергосеть, улучшая баланс между генерацией и потреблением энергии.
- **Улучшение надежности сети**: Внедрение автоматического регулирования нагрузки позволило повысить устойчивость сети, снизив количество сбоев и аварийных ситуаций.

Согласно исследованиям **Министерства энергетики Республики Казахстан** и **Национальной электроэнергетической ассоциации Казахстана**, внедрение Smart Grid технологий в стране приводит к следующим результатам:

1. Снижение потерь электроэнергии. В рамках проектов по внедрению умных сетей было зафиксировано снижение потерь энергии на 8-12% в регионах, где были внедрены интеллектуальные счетчики и автоматизированные системы управления.

2. **Снижение выбросов CO2**. В результате более эффективного использования возобновляемых источников энергии и оптимизации работы сетей с помощью Smart Grid, выбросы CO2 удалось снизить на 5-7% в целом по стране.

3. Рост использования возобновляемых источников энергии. Казахстан планирует до 2030 года увеличить долю ВИЭ в энергетическом балансе до 30%. Внедрение Smart Grid способствует интеграции возобновляемых источников энергии, что снижает зависимость от традиционных углеводородных источников энергии.

4. Экономия на операционных расходах. Внедрение автоматизации и интеллектуальных систем управления энергопотреблением позволило снизить операционные расходы на обслуживание и эксплуатацию сетевой инфраструктуры на 10-12% [5-6].

Однако вышеперечисленные технологии внедрены не на всех уровнях производства, передачи и потребления электрической энергии и/или с ограниченным их охватом.

Заключение. Внедрение технологий Smart Grid в Казахстане представляет собой важный шаг в направлении модернизации и оптимизации энергетической системы страны. Пилотные проекты, такие как реализация умных счетчиков в Алматы и другие инициативы в рамках государственной программы «Цифровой Казахстан», продемонстрировали значительный потенциал этих технологий для повышения энергоэффективности, снижения потерь и улучшения надежности энергоснабжения.

Использование Smart Grid в Казахстане позволяет не только эффективно управлять традиционными и возобновляемыми источниками энергии, но и интегрировать эти источники в единую гибкую сеть, способную справляться с переменной генерацией. Это особенно важно для страны, активно развивающей сектор возобновляемых источников энергии. Внедрение таких технологий способствует сокращению выбросов углекислого газа, улучшению устойчивости системы и снижению операционных затрат на обслуживание и эксплуатацию сетей.

Тем не менее, для успешной реализации технологий Smart Grid Казахстану предстоит преодолеть несколько вызовов, включая высокие первоначальные затраты, необходимость модернизации существующей инфраструктуры и подготовку квалифицированных кадров. Кроме того, важным аспектом остается повышение осведомленности потребителей о возможностях энергосбережения и эффективного управления потреблением.

Несмотря на эти трудности, потенциал Smart Grid для создания более устойчивой, надежной и экологически чистой энергетической системы в Казахстане очевиден. Внедрение умных сетей становится важным элементом стратегии страны по улучшению качества жизни, повышению энергоэффективности и устойчивому развитию энергетики в будущем.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1.International Energy Agency (IEA)**.** (2021). «The Role of Smart Grids in the Energy Transition». International Energy Agency. [Электронный ресурс]. – URL: www.iea.org

2.Ю. Петров, В. Кузнецов, А. Александров. (2019). «Технологии Smart Grid в энергетике: глобальный опыт и внедрение в России и странах СНГ». Москва: Энергоиздат.

3. World Bank. (2020). «Smart Grids for Sustainable Development: An Overview of the Global Experience». [Электронный ресурс]. – URL: www.worldbank.org

4.Алматинский городской энергетический холдинг. (2019). «Пилотные проекты Smart Grid в Алматы». Алматы: АЭХ. [Электронный ресурс]. – URL: www.aeh.kz

5.Государственная программа «Цифровой Казахстан»**.** «Доклад о достижениях и направлениях в сфере цифровизации энергетической отрасли». Алматы: Министерство цифрового развития, инноваций и аэрокосмической промышленности РК. 2018

6.Об утверждении Концепции развития электроэнергетической отрасли Республики Казахстан на 2023 – 2029 годы - ИПС "Әділет" [Электронный ресурс] .- режим доступа: https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2300000263

ТҮЙІН

Мақала Қазақстанда Smart Grid технологияларын қолдануға арналған, оларды енгізуге және елдің энергетикалық инфрақұрылымының әртүрлі деңгейлерінде іске асыру нәтижелеріне баса назар аударылады. Атап айтқанда, Алматыдағы пилоттық жобалар және "Цифрлық Қазақстан"мемлекеттік бағдарламасы аясындағы басқа да бастамалар қарастырылуда. Мақалада

ақылды есептегіштер, Автоматтандыру және жүктемені басқару жүйелері және олардың жаңартылатын энергия көздерін біріктірудегі рөлі сияқты Smart Grid негізгі компоненттері талқыланады. Сондай-ақ энергия шығынын азайтуды, энергиямен жабдықтау сенімділігін жақсартуды және энергия тиімділігін арттыруды қоса алғанда, технологияларды енгізу нәтижелері туралы деректер келтіріледі. Қорытындылай келе, жоғары бастапқы шығындар мен кадрларды даярлау қажеттілігі сияқты қазіргі сын-қатерлерге қарамастан, Қазақстанның энергетикалық жүйесін тұрақты дамыту үшін Smart Grid маңыздылығы атап өтілді.

RESUME

The article is devoted to the application of Smart Grid technologies in Kazakhstan, with an emphasis on their implementation and the results of implementation at various levels of the country's energy infrastructure. In particular, pilot projects in Almaty and other initiatives within the framework of the Digital Kazakhstan state program are being considered. The article discusses the main components of the Smart Grid, such as smart meters, automation and load management systems, as well as their role in the integration of renewable energy sources. It also provides data on the results of technology implementation, including reducing energy losses, improving energy supply reliability, and improving energy efficiency. In conclusion, the importance of Smart Grid for the sustainable development of Kazakhstan's energy system is emphasized, despite existing challenges such as high initial costs and the need for personnel training.

ӘОЖ 622.276

Аманкелдин Р. М. студент
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті , Орал қ.
Сарбалина Б.Д., жетекшісі
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті , Орал қ.

МҰНАЙ ӨНДІРІСІНДЕ ҚОЛДАНЫЛАТЫН ЖАҢА ТЕХНОЛОГИЯЛАР МЕН ЖАБДЫҚТАРДЫҢ БОЛАШАҒЫ

ТҮЙІН

Мұнай өндірісі – әлемдік экономикада стратегиялық маңызы бар сала. Мұнай мен газ отын-энергетикалық кешеннің негізгі ресурстары болып табылады және олардан алынатын өнімдер көлік, өнеркәсіп, химия, медицина сияқты көптеген салаларда қолданылады.Заманауи технологиялар мұнай өндірісінің тиімділігін арттырып қана қоймай, оның қоршаған ортаға әсерін азайтуға көмектеседі. Бүгінгі таңда геологиялық барлаудан бастап, мұнайды қайта өңдеуге дейінгі барлық кезеңдерде инновациялық технологиялар мен жаңа жабдықтар енгізілуде.

Түйінді сөздер: *Көмірқышқыл газ,қауіпті аймақ,энергия, мұнай платформасы,энергия.*

Бұл жұмыстың мақсаты – мұнай өндірісінде қолданылып жатқан заманауи технологиялар мен жабдықтардың даму перспективаларын қарастыру, олардың тиімділігін бағалау және болашақта бұл салада қандай өзгерістер болуы мүмкін екенін талдау.

I. Мұнай өндіру саласындағы заманауи технологиялар

1. Геологиялық барлау және бұрғылау технологиялары

Геофизикалық барлау әдістері (3D және 4D сейсмикалық зерттеулер)

Мұнай мен газ кен орындарын табу үшін сейсмикалық барлау әдістері кеңінен қолданылады. 3D және 4D сейсмикалық түсіру технологиялары жер қабаттарының құрылымын дәлірек анықтауға мүмкіндік береді.

3D сейсмикалық барлау– жер астындағы тау жыныстарының құрылымын үш өлшемді модельдеу арқылы зерттейді. Бұл әдіс көмірсутек шоғырларын анықтауға және олардың көлемін бағалауға көмектеседі.

- 4D сейсмикалық барлау – уақыт өте келе кен орнында болып жатқан өзгерістерді бақылау үшін қолданылады. Бұл әдіс мұнайды максималды көлемде өндіруге мүмкіндік береді.

Бағытталған және көлденең бұрғылау

Көптеген кен орындарында тік бұрғылау әдістері тиімсіз болып келеді, өйткені мұнай қабаттары күрделі геологиялық құрылымдарға ие. Бағытталған және көлденең бұрғылау технологиялары:

- Қиын қол жететін қабаттардағы мұнайды өндіруге мүмкіндік береді.
- Өндіру тиімділігін арттырады.
- Бір ұңғымадан бірнеше бағытта бұрғылауға жағдай жасайды.

-Микробиологиялық барлау әдістері

Соңғы жылдары микробиологиялық барлау әдістері кеңінен зерттелуде. Бұл әдісте мұнай бар жерлерде ерекше бактериялар тіршілік ететіні анықталып, оларды іздеу арқылы мұнайлы аймақтарды табу мүмкіндігі қарастырылады.

2. Өндіріс пен ұңғымаларды жетілдіру технологиялары

-Гидравликалық жару (ГРП)

Бұл әдіс мұнай немесе газды шығару үшін тау жыныстарына қысыммен арнайы сұйықтық жіберу арқылы жарықшақтар жасау процесі. ГРП технологиясы өндіру көлемін арттыруға көмектеседі және төмен өткізгішті жыныстардан мұнай алуға мүмкіндік береді.

-Полимерлі және газды айдау әдістері

Кен орындарында мұнайдың басым бөлігі тау жыныстарында қалады. Полимерлі және газды айдау әдістері мұнайды көбірек шығаруға көмектеседі.

- Полимерлі айдау – арнайы химиялық реагенттер қосылған су айдалады, бұл мұнайдың тұтқырлығын азайтады және оның ұңғымаға қарай жылжуын жеңілдетеді.

-Газды айдау (CO_2 инжекциясы) – көмірқышқыл газын жер қабаттарына айдау арқылы мұнайды ығыстырып шығару әдісі.

-Көпсатылы гидравликалық жару жүйелері

Бұл әдіс бірнеше қабатты қатарынан өндіруге мүмкіндік береді. Жаңа жабдықтар арқылы бір ұңғымадан бірнеше горизонтты қамтуға болады.

3. Теңіздегі және қиын жағдайдағы кен орындарында қолданылатын технологиялар

-Су асты өндіру кешендері

Теңіздегі мұнай өндірісі үшін заманауи су асты кешендері қолданылады. Бұл технологиялар мұнай өндіру процестерін автоматтандырып, адамның араласуын азайтады.

-Мұзды аймақтардағы бұрғылау әдістері

Арктикалық аймақтарда мұнай өндіру үшін арнайы жылытылатын бұрғылау қондырғылары пайдаланылады.

-Қашықтан басқарылатын жабдықтар

Теңізде және қауіпті аймақтарда мұнай өндіру үшін роботталған жүйелер қолданылады.

II. Мұнай өндірісінде қолданылатын жаңа жабдықтар

1. Ақылды (Smart) жабдықтар мен автоматтандыру

-IoT және жасанды интеллект – датчиктер арқылы нақты уақыт режимінде ақпарат жинау және талдау.

- Дрондар мен роботталған жүйелер – теңіз платформаларын тексеру және жөндеу жұмыстарын жүргізу.
- Дистанциялық басқару жүйелері – операторлар қашықтан бақылау және басқару мүмкіндігіне ие.

2. Энергия үнемдеу және экологиялық қауіпсіз жабдықтар

-Көміртек ізін азайтатын технологиялар – көмірқышқыл газын сақтау (CCS) және қайта пайдалану.

-Қалдықтарды қайта өңдеу жүйелері – мұнай қалдықтарын өңдеуге мүмкіндік береді.

-Күн және жел энергиясын пайдалану– мұнай платформаларында жаңартылатын энергия көздерін қолдану.

III. Мұнай өндірісінің болашағы мен даму бағыттары

1. Альтернативті энергия көздерімен үйлестіру

- Күн және жел энергиясымен біріктірілген мұнай өндірісі.
- Көмірсутектерді көміртексіз өндіру тәсілдері.

2. Экологиялық жауапкершілік және тұрақты даму

-Жасыл технологияларды енгізу – мұнай өндірудің экологиялық әсерін азайту.

- CO сақтау және оны қайта пайдалану әдістері – атмосфераға зиянды газдардың таралуын шектеу.

3. Цифрландыру мен жасанды интеллекттің рөлі

-Big Data және аналитикалық платформалар – өндіру тиімділігін арттыру.

-AI қолдану – процестерді автоматтандыру және оңтайландыру.

Қорытынды. Мұнай өндірісі жаңа технологиялар мен жабдықтарды енгізу арқылы тиімді әрі экологиялық қауіпсіз бола алады. Болашақта көмірсутекті отын өндірумен қатар, жаңартылатын энергия көздерін үйлестіру маңызды болмақ. Қазақстан және әлемдегі мұнай компаниялары жаңа технологияларды белсенді түрде енгізіп, тұрақты даму мен қоршаған ортаны қорғау мәселелерін шешуге ұмтылуда. Бұл тенденциялар мұнай-газ саласының болашағын айқындайды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Ахметов С.А. Мұнай және газ өндіру технологиясы. – Алматы: ҚазҰТЗУ баспасы, 2018. – 320 б.

2. Болатов Ж.К. Мұнай өндірісінің заманауи технологиялары. – Астана: Фолиант, 2020. – 285 б.

3. ҚР Энергетика министрлігі. Қазақстандағы мұнай және газ саласының даму перспективалары. – Нұр-Сұлтан, 2021.

4. Хисамиев Р.А. Скважиналарды бұрғылау және оларды пайдалану. – Мәскеу: Недра, 2017. – 400 б.

5. IEA (International Energy Agency). World Energy Outlook 2023. – Paris: OECD Publishing, 2023.

6. Speight, J.G. The Chemistry and Technology of Petroleum. – 5th Edition. – CRC Press, 2019. – 944 p.

UDC 631.33

Кенжегалиев Б.А., doctoral student
Zhangir Khan West Kazakhstan Agricultural-Technical University, Uralsk
Кубашева Ж.К., research supervisor
Zhangir Khan West Kazakhstan Agricultural-Technical University, Uralsk

WORKING BODY OF ZERO FARMING SEEDER

ANNOTATION

The simultaneous introduction of granular fertilizers and seeds, as well as the optimization of the traction force of the working bodies of sowing machines that directly interact with the soil, that is, soshniks, constitute the main aspects of the zero tillage system, which depends on their design.

An important role is played by the development of effective openers for this system. The introduction of granular fertilizers and seeds with minimal impact on the soil contributes to reducing the fuel consumption of sowing units and the emission of greenhouse gases.

A zero tillage system that stores plant waste on the surface can help mitigate the negative impact of climate change on environmental sustainability. In the long term, it improves water use efficiency, improves soil structure, supports biodiversity, and enriches organic matter and nutrients.

Keywords: *zero tillage agriculture, planter, working element, soil, seeds, fertilizer, automated system.*

Zero-tillage systems in seeders allow the simultaneous application of seeds and granular fertilizers. The method of applying granular fertilizers together with seeds is determined by the structure of the openers used in zero-tillage systems.

The distribution of granular fertilizers depends on the placement of the seed. Granular fertilizers are applied at the same depth as the seeds and can be placed to the right or left of the seed,

or mixed directly with it. However, when granular fertilizers and seeds are applied at the same depth, using high doses of fertilizer is not recommended as it may damage the germinating seeds [1].

To avoid seed damage, it is recommended to apply granular fertilizers and seeds at different depths. This depth differentiation can be achieved using either two separate disc openers or single disc openers. Using separate depths for fertilizers and seeds helps prevent seed damage. This can be done using two separate disc openers or a single disc opener.

When using this sowing method, it is important to consider both soil moisture and the amount of plant residues remaining on the surface when selecting the type of disc opener [2].

Using two separate disc openers offset to the left or right (rather than in a single line) significantly increases the draft resistance compared to using a single, undivided disc opener.

Additionally, because weed seeds remain on the surface, using two separate disc openers arranged in different rows may cover more weed seeds, potentially increasing their numbers in the soil.

There are also single disc openers that allow multi-level application of seeds and granular fertilizers. With this method, there is no need to cover the fertilizers with a layer of soil after application, as the seeds are not sown on the surface of that layer.

However, row planting of seeds reduces the distance between them, which may increase competition among the plants [3]. Therefore, competition between two individuals of the same species for the same limited resources does not guarantee consistent row growth [4].

In conventional tillage systems, seeds are arranged in horizontal strips [5]. However, if the distribution of seeds in these strips is even, this sowing method can reduce competition [6, 7]. At the same time, evenly sowing seeds in high doses in a horizontal strip can provide crops with an advantage in competing with weeds, especially under resource-scarce or abiotic stress conditions, without negatively affecting total biomass production [8].

Thus, it is necessary to determine the optimal sowing rate to avoid excessive competition among seeds. Simultaneous multi-level placement of seeds in wide horizontal strips and granular fertilizers in narrow strips can be implemented in conventional tillage systems but not in zero-tillage systems [9].

Taking the above considerations into account, our research focuses on developing a new working planting unit for zero-tillage systems—such as a double disc opener—that can place crop seeds in a horizontal strip and granular fertilizers in a narrow strip beneath the seeds. As a result, a new double disc opener was developed for sowing seeds in a 12 cm wide horizontal strip, while granular fertilizers are placed 2 cm deeper than the seed depth and centered within the strip (Figure 1) [10].

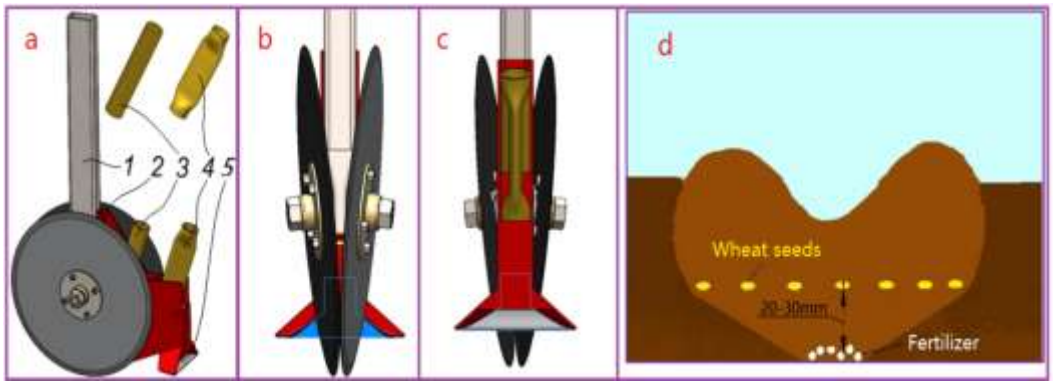

Figure 1 – Components and parts of the proposed double disc opener: ***a*** – Structural parts of the opener: 1 – serial disc of the opener, 2 – wing frame, 3 – conduit for fertilizers, 4 – conduit for crop seeds, 5 – seed separator; ***b*** – designed opener (front view); ***c*** – designed opener (rear view); ***d*** – schematic placement of fertilizer and seed in the soil using the designed opener.

Experiments conducted in a soil channel demonstrated that the proposed double disc opener ensures the simultaneous placement of crop seeds in a 12 cm wide horizontal strip and granular fertilizers at a depth 2 cm deeper than the designated seeding depth (Figure 2 *а*, *б*).

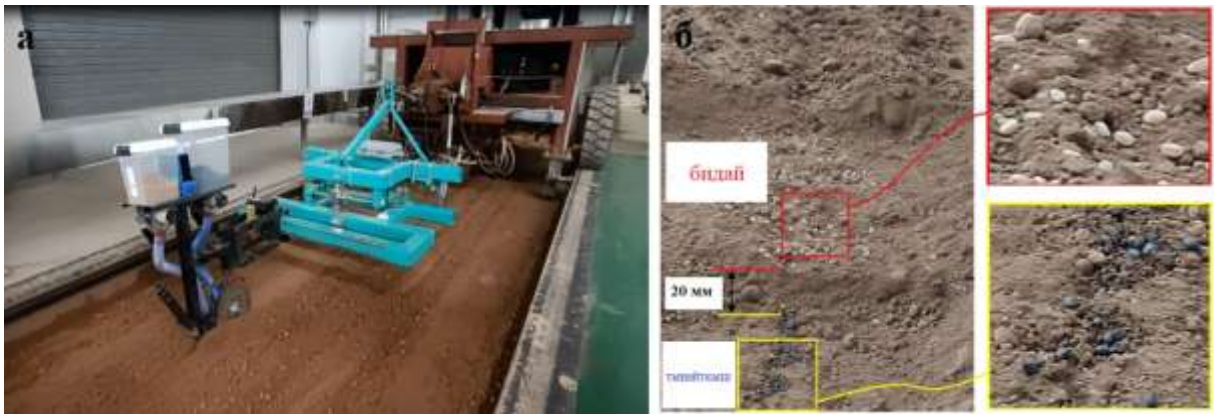

Figure 2 – Simultaneous sowing of fertilizers and seeds at different depths: *а* **– conducting** experiments in the soil channel; ***б*** – results of the experiments.

However, the results of virtual modeling using the DEM program indicate that the spacing between seeds is uneven, which may lead to competition between plants for access to nutrients and expose them to abiotic stress (Figure 3).

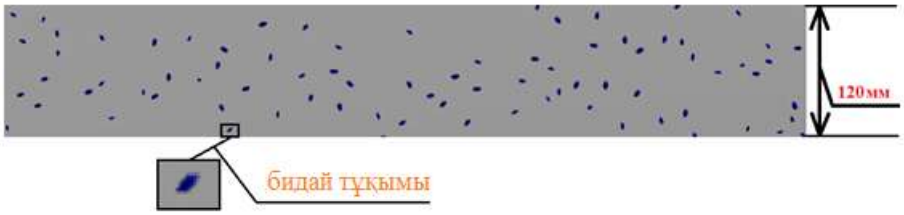

Figure 3 – Results of virtual modeling in the DEM program.

To ensure uniform seed distribution, modifications to the working unit and the seeding mechanism are planned. Within the scope of this study, a seeder designed for zero-tillage systems will be developed, capable of sowing not only cereal seeds but also legume and small-seeded crops.

Currently, there are two main issues: the uneven distribution of seeds across the 12 mm-wide strip suggests the need to guide each seed or seed group through dedicated conduits, and each seed or group must remain within its respective row (see figure 4).

Figure 4 – Placement of individual seeds or seed groups within the seedbed strip.

To improve seed penetration into the soil, we propose shaping the seedbed in a wavy pattern. This solution is aimed at placing the seeds in the wavy seedbed after they exit the seed conduit, preventing them from further movement (see figure 5).

Figure 5 – Diagram of a wavy seedbed

It should be noted that the number of furrows and the width of the strip may vary depending on the parameters of the working unit. The distance between individual seeds and seed groups is regulated by a measuring device. The seeding rate for different crops is adjusted by changing the parameters using interchangeable rollers. The parameters of seed metering devices are still being refined by researchers [11–13].

The disc opener is not capable of penetrating to a depth of 70 mm. To address this issue, it is necessary to consider improving the structure of the disc opener by installing a ripper with a sharp angle (Author's Certificate No. 1688796 A1) in order to increase its ability to reach the required depth in the soil (Figure 6).

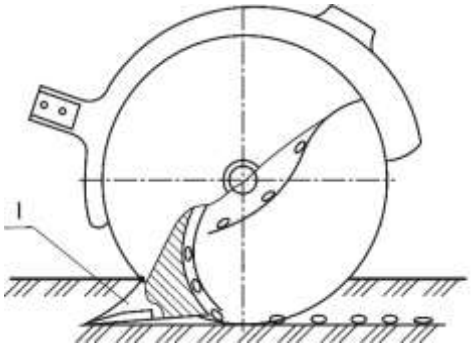

Figure 6 – Disc opener: 1 – ripper

However, installing the ripper requires justification of its parameters, as well as determining the draft force of the disc opener capable of penetrating to a depth of 70 mm and placing the seeds in the strip.

Based on the aforementioned issues and proposed solutions, the working hypothesis emerges: increasing the yield of cereal crops and enhancing their competitiveness against weeds can be achieved by applying high doses of mineral fertilizers and ensuring uniform distribution of a high seeding rate within the strip.

REFERENCES

1. Wen, D., et al., Effects of Nitrogen Level during Seed Production on Wheat Seed Vigor and Seedling Establishment at the Transcriptome Level. International journal of molecular sciences, 2018. **19**(11): p. 3417.
2. Ahmad, F., et al., Comparative Performance of Various Disc-Type Furrow Openers in No-Till Paddy Field Conditions. Sustainability, 2017. **9**(7): p. 1143.
3. Xi, X., et al., Design and experiment of no-tube seeder for wheat sowing. Soil and Tillage Research, 2020. **204**: p. 104724.
4. Gillet, F., Plant Competition, in Encyclopedia of Ecology, S.E. Jørgensen and B.D. Fath, Editors. 2008, Academic Press: Oxford. p. 2783-2793.
5. Wang, B., et al., Analysis and Evaluation of Influencing Factors on Uniform Sowing of Wheat with Wide Seed Belt after Sowing and Soil Throwing Device. Agriculture, 2022. **12**: p. 1455.
6. Nukeshev, S., et al., Design and rationale for parametres of the seed-fertilizer seeder coulter for subsoil broadcast seeding. IOP Conference Series: Earth and Environmental Science, 2021. **677**.
7. Nukeshev, S., et al., Mathematical Modelling in 3D of Opener with Scatterer of the Grain-Fertilizer Seeder. Mechanics, 2019. **24**.
8. Haliniarz, M. and J. Kapeluszny, Assessment of the effect of sowing density on weed infestation and yields of three spring wheat cultivars. 2022.
9. Kem, A., A. Shevchenko, and A. Evchenko, Movement of seeds in the underweep space of drill coulter in the condition of pneumatic feed. IOP Conference Series: Earth and Environmental Science, 2021. **624**: p. 012069.
10. Sugirbay, A., et al., Double Disc Colter for a Zero-Till Seeder Simultaneously Applying Granular Fertilizers and Wheat Seeds. Agriculture, 2023. **13**(5): p. 1102.

11. Qiao, X., et al., Design and Experiment of Double-Row Seed-Metering Device for Buckwheat Large Ridges. Agriculture, 2023. **13**: p. 1953.
12. Han, D., et al., Simulation and optimization of the spoon-wheel type maize precision seed-metering device based on vibration. 2023.
13. Adilet, S., et al., Investigation of the pin-roller metering device and tube effect for wheat seeds and granular fertilizers based on DEM. International Journal of Agricultural and Biological Engineering, 2023. **16**(2): p. 103-114.

ТҮЙІН

Бұл мақалада тұқымдарды бір уақытта отырғызып, түйіршікті тыңайтқыштарды әртүрлі тереңдікке енгізе алатын жаңа нөлдік өңдеуден өткен қос дискілі отырғызғыш ашқышты әзірлеу және сынау қарастырылады. Жүйе тұқымның бүлінуін, отын шығынын және қоршаған ортаға әсерін азайтуға, сонымен бірге егу дәлдігі мен дақылдардың өнімділігін арттыруға бағытталған. Нөлдік өңдеу-егіс алдында топырақтың механикалық қопсытуын болдырмайтын ауылшаруашылық жүйесі. Негізгі назар жер бетіндегі өсімдік қалдықтарын сақтауға, топырақ құрылымын жақсартуға және ауыл шаруашылығының қоршаған ортаға әсерін азайтуға бағытталған. Бұл жүйенің маңызды компоненттерінің бірі-топыраққа аз зиян келтіре отырып, тұқымдар мен тыңайтқыштарды бір уақытта енгізе алатын тиімді жұмыс істейтін отырғызу органдарын дамыту.

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматривается разработка и тестирование нового двухдискового сошника для сеялки с нулевой обработкой почвы, который может одновременно высаживать семена и вносить гранулированные удобрения на разную глубину. Система направлена на снижение порчи семян, расхода топлива и воздействия на окружающую среду, одновременно повышая точность высева и урожайность сельскохозяйственных культур. Нулевая обработка почвы - это сельскохозяйственная система, которая исключает механическое рыхление почвы перед посевом. Основное внимание уделяется сохранению растительных остатков на поверхности, улучшению структуры почвы и снижению воздействия сельского хозяйства на окружающую среду. Одним из важнейших компонентов этой системы является разработка эффективных рабочих органов сеялки, способных одновременно вносить семена и удобрения с минимальным повреждением почвы.

ӘОЖ: 629.3.083.4
Хабиболлиев А.М., студент
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университет, Орал қ.
Махашева С.С., жетекшісі
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университет, Орал қ.

АВТОСЕРВИСТЕГІ ҚАУІПСІЗДІК ЖҮЙЕСІН ТАЛДАУ ЖӘНЕ ЖОБАЛАУ

ТҮЙІН

Автосервис үшін қауіпсіздік жүйесін талдау және жобалау жұмысшылар мен клиенттердің қауіпсіздігін қамтамасыз етуге бағытталуы тиіс. Қауіпсіздік шаралары нормативтік талаптарға сәйкес келуі керек және барлық құрал-жабдықтар мен аймақтар тиімді әрі қауіпсіз орналасуы қажет. Қызметкерлердің қауіпсіздік бойынша оқытуы мен үнемі тексерулер өткізу маңызды. Өрт сөндіру жүйелері мен авариялық шығу жолдарын ұйымдастыру қажет. Жалпы, қауіпсіздік жүйесінің тиімділігі автосервистің жұмыс сапасын арттыруға және ықтимал зиянды азайтуға ықпал етеді.

Түйінді сөздер: *автосервис, вандализм, қауіпсіздік, апаттар, жазатайым оқиғалар.*

Автокөлік қызметтеріндегі қауіпсіздік жүйелері Жабдықты, клиенттер мен қызметкерлердің көліктерін қорғауда маңызды рөл атқарады. Тиімді қауіпсіздік жүйесі ұрлық пен зақымданудың алдын алып қана қоймайды, сонымен қатар қауіпсіз жұмыс ортасын

қамтамасыз етеді. Бұл мақалада біз автосервистерге арналған қауіпсіздік жүйесін талдау мен жобалаудың негізгі аспектілерін, соның ішінде қауіптерді анықтауды, жүйені жобалауды және оның тиімділігін бағалау әдістерін қарастырамыз [1, 2].

Автокөлік қызметіндегі қауіптер мен тәуекелдерді талдау.

Қауіпсіздік жүйесін құрудың алғашқы қадамы қауіптер мен осалдықтарды талдау болып табылады. Автокөлік қызметіндегі негізгі қауіптер мыналарды қамтуы мүмкін:

- Жабдықтар мен бөлшектерді ұрлау – автокөлік қызметінде ұрылар үшін тартымды болуы мүмкін қымбат жабдықтар мен қосалқы бөлшектер жиі болады.
- Вандализм – вандализм автосервистің мүлкіне де, клиенттердің көліктеріне де бағытталуы мүмкін.
- Апаттар мен жазатайым оқиғалар – сұйықтықтың ағуы немесе ауыр заттардың құлауы сияқты жұмыс процестеріне байланысты қауіптер қызметкерлер мен клиенттерге қауіп төндіруі мүмкін.

Тәуекелдерді бағалау қауіптердің ықтималдығын және олардың ықтимал әсерін анықтауға көмектеседі. Бұл процесте ескеру маңызды:

- Қауіп – қатердің ықтималдығы – сіздің автокөлік қызметіңізде әртүрлі қауіптердің қаншалықты жиі туындауы мүмкін екенін анықтау қажет.
- Қауіптердің әсері – қаржылық шығындарды, беделге нұқсан келтіруді және ықтимал заңды салдарды қоса алғанда, әрбір қауіптен бизнес үшін ықтимал салдарды бағалау.

Қауіптерді талдау және тәуекелдерді бағалау негізінде оқиғаларға ден қою жоспары жасалады. Бұл жоспар мыналарды қамтуы керек:

- Оқиғалардың алдын алу процедуралары – қауіпсіздік жүйелерін орнату, қызметкерлерді оқыту және қауіпсіздікті үнемі тексеру сияқты тәуекелдерді азайту үшін қабылданатын шараларды анықтау.
- Әрекет ету рәсімдері – құқық қорғау органдарын хабардар етуді, эвакуациялауды және оқиғаны жазуды қоса алғанда, оқиға орын алған жағдайда қадамдық іс – қимыл жоспарын әзірлеу.

Автосервистегі қауіпсіздік жүйесін талдау — автосервис жұмысының тиімділігі мен қызметкерлердің қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін маңызды қадам. Автосервисте жұмыс істейтін адамдар мен клиенттердің денсаулығы мен мүлкін қорғау, сондай-ақ жабдықтардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін автосервис аумағындағы барлық қауіптер мен тәуекелдерді анықтау қажет. Бұл талдау барысында техникалық құрал-жабдықтардың жай-күйі, өрт қауіпсіздігі, электр қауіпсіздігі, жұмысшылардың жеке қорғаныс құралдарын пайдалану, сондай-ақ төтенше жағдайлардан қорғау шаралары тексеріледі.

Сурет 1 – Тәуекелдер мен қауіптерді талдау

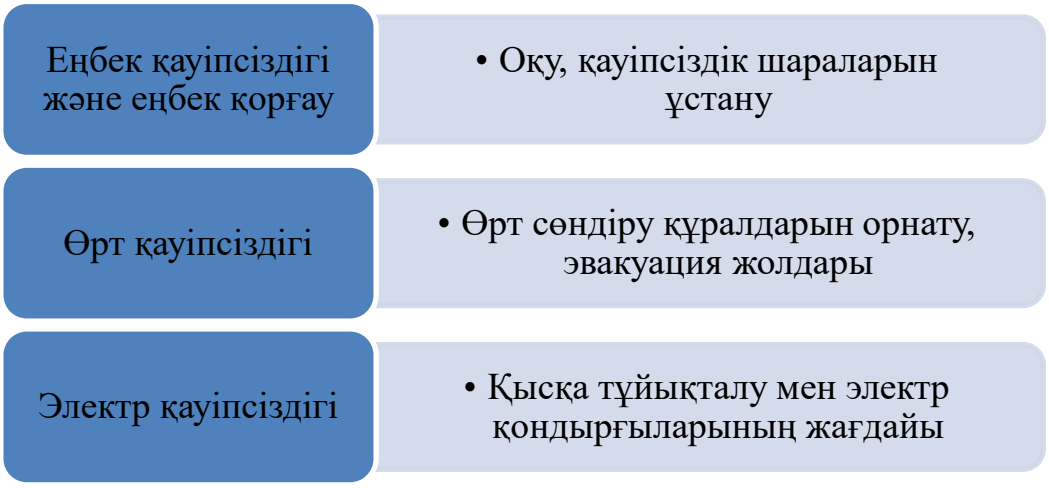
Автосервис қызметіндегі барлық қауіпсіздік ережелерінің сақталуы мен жүйелі түрде тексерілуі жұмыс процесін қауіпсіз әрі тиімді етуге мүмкіндік береді. Осылайша,

автосервистегі қауіпсіздік жүйесін талдау оның жұмыс сапасын арттыруға, апаттар мен жазатайым оқиғалардың алдын алуға бағытталған маңызды шара болып табылады. 1-ші суретте автосервисте туындауы мүмкін тәуекелдер мен қауіптерді талдау схемасы көрсетілген.

Қауіпсіздік жүйесін жобалау.

Автосервис үшін ең алдымен жергілікті және халықаралық қауіпсіздік стандарттарын зерттеу қажет. Бұл стандарттар жұмысшылардың қауіпсіздігін қамтамасыз етуді, өрт қауіпсіздігін, электр қауіпсіздігін, сондай-ақ арнайы құрал-жабдықтарды пайдалану тәртібін қамтиды.

Автосервистегі қауіпсіздік жүйесін жобалау — автосервис жұмысшылары мен клиенттерінің қауіпсіздігін қамтамасыз ету, сондай-ақ материалдық шығындарды және жазатайым оқиғаларды болдырмау мақсатында маңызды қадам. Бұл процессте автосервис аумағындағы барлық қауіптер мен тәуекелдерді ескере отырып, қауіпсіздік шараларының кешені әзірленеді. Қауіпсіздік жүйесін жобалау кезінде өрт сөндіру жүйелерін, апаттық шығу жолдарын, бейнебақылау құрылғыларын, жеке қорғаныс құралдарын және басқа да қажетті қауіпсіздік шараларын қарастыру керек. Сонымен қатар, қызметкерлердің қауіпсіздік ережелері бойынша оқытуы мен жүйелі тексерулерін қамтамасыз ету маңызды. Қауіпсіздік жүйесін дұрыс жобалау автосервис жұмысын тиімді әрі қауіпсіз етуге, жұмысшылардың денсаулығы мен мүлкін қорғауға және ықтимал қауіптерді азайтуға мүмкіндік береді.

Сурет 2 – Қауіпсіздік талаптары

Физикалық қауіпсіздік рұқсатсыз кіруден және бұзақылықтан қорғауға бағытталған шараларды қамтиды:

- Қоршаулар мен қоршаулар – Автосервис аумағының айналасына сенімді қоршаулар орнату. Қоршаулар физикалық кедергі ретінде де, кіруді басқару құралы ретінде де қызмет ете алады.
- Құлыптар мен есіктер – кіреберістер мен терезелерді қорғау үшін сапалы құлыптау жүйелерін пайдалану. Қол жеткізуді басқаратын электрондық құлыптар қосымша қауіпсіздік деңгейін қамтамасыз етеді.

Бейне бақылау және қауіпсіздік жүйелері қауіпсіздікті қамтамасыз етуде шешуші рөл атқарады:

- Бейнебақылау камералары – камераларды кіреберістер, шығулар және құнды жабдықтары бар аймақтар сияқты стратегиялық орындарға орналастыру. Жоғары ажыратымдылықтағы және түнгі түсіру мүмкіндігі бар камераларды пайдаланыңыз.
- Күзет дабылдары – рұқсатсыз кіруге немесе бұзу әрекеттеріне жауап беретін Күзет дабылын орнату. Заманауи жүйелер күзетшілерге немесе Құқық қорғау органдарына автоматты түрде хабарлауы мүмкін.

Қол жеткізуді басқару жүйелері автосервистің әртүрлі аймақтарына кімнің және қашан қол жеткізе алатынын басқаруға мүмкіндік береді:

• Карта жүйелері – қызметкерлер мен клиенттердің қол жетімділігін бақылау үшін электрондық билеттерді немесе карталарды пайдалану. Мұндай жүйелер кірістер мен шығыстарды есепке алуға мүмкіндік береді.

• Биометриялық жүйелер – қосымша қауіпсіздік үшін саусақ іздері немесе иристі сканерлеу сияқты биометриялық жүйелер қолданылады.

Қызметкерлерді дұрыс оқыту және нақты процедуралардың болуы қауіпсіздік жүйесінің маңызды бөлігі болып табылады:

• Қызметкерлерді оқыту – Төтенше жағдайлар кезіндегі іс – қимылдарды, күзет жүйелерін пайдалануды және оқиғаларды басқаруды қоса алғанда, қауіпсіздік мәселелері бойынша тұрақты тренингтер өткізу.

• Қауіпсіздік рәсімдері – күзет жүйелерімен жұмыс істеу, тұрақты тексерулер жүргізу және инциденттерге ден қою жөніндегі нұсқаулықтарды қоса алғанда, қауіпсіздікті қамтамасыз ету жөніндегі рәсімдерді әзірлеу және енгізу.

Қауіпсіздік жүйесінің тиімділігін бағалау.

Автосервистегі қауіпсіздік жүйесінің тиімділігін бағалау — автосервис жұмысында қауіпсіздік шараларының қаншалықты дұрыс және тиімді іске асырылғанын анықтауға бағытталған маңызды процесс. Бұл бағалау жұмысшылар мен клиенттердің қауіпсіздігін қамтамасыз ететін жүйелердің функционалдығын, сондай-ақ апаттар мен жазатайым оқиғалардың алдын алу деңгейін өлшеуге мүмкіндік береді. Автосервистегі қауіпсіздік жүйесінің тиімділігін бағалау барысында өрт қауіпсіздігі, апаттық шығу жолдары, құрал-жабдықтардың қауіпсіздігі, бейнебақылау жүйелері, жеке қорғаныс құралдарын қолдану және басқа да шаралар тексеріледі. Тиімді бағалау нәтижесінде қауіпсіздік жүйесінің әлсіз тұстарын анықтап, оны жетілдіру үшін қажетті шаралар ұсынылады. Бұл процесс автосервис жұмысының қауіпсіздігін арттыруға, апаттардың алдын алуға және жұмыс тиімділігін жоғарылатуға ықпал етеді.

Тұрақты мониторинг пен аудит қауіпсіздік жүйесінің тиімділігін бағалауға көмектеседі:

• Мерзімді тексерулер – қауіпсіздік жүйелерінің күйін, бейнені бақылау және кіруді бақылауды үнемі тексеру. Барлық жүйелердің дұрыс жұмыс істейтініне және уақытында қызмет ететініне көз жеткізіңіз.

• Қауіпсіздік аудиті – рәсімдердің сақталуын, жүйелердің тиімділігін бағалау және ықтимал осалдықтарды анықтау үшін мерзімді қауіпсіздік аудитін жүргізу.

Оқиғаларды талдау қауіпсіздік жүйесіндегі кемшіліктерді анықтауға және жақсартуға көмектеседі:

• Оқиғаларды жазу – ұрлық, вандализм және жазатайым оқиғаларды қоса алғанда, қауіпсіздікке қатысты барлық оқиғалардың жазбасын жүргізу.

• Себептерді талдау – қауіпсіздік жүйесінің қай аспектілері жақсартуды қажет ететінін түсіну үшін оқиғалардың себептерін талдау.

Қауіпсіздік мәселелері бойынша қызметкерлер мен клиенттерден кері байланыс жинау:

• Қызметкерлердің кері байланысы – қауіпсіздік жүйесінің қаншалықты тиімді жұмыс істейтіні және олар қандай мәселелерді байқайтыны туралы қызметкерлер арасында сауалнама жүргізу.

• Тұтынушылардың кері байланысы – тұтынушылардың қауіпсіздік жүйесіне қанағаттану деңгейін бағалау, әсіресе олар қиындықтарға тап болса немесе жақсарту бойынша ұсыныстары болса.

Автосервистегі қауіпсіздік жүйесін талдау және жобалау — бұл автосервис жұмысының қауіпсіздігі мен тиімділігін қамтамасыз етудің негізі. Қауіпсіздік жүйесін дұрыс талдау арқылы барлық ықтимал қауіптер мен тәуекелдер анықталып, оларды алдын алу шаралары қарастырылады. Жобалау барысында қажетті қорғаныс құрылғыларын орнату, өрт қауіпсіздігі, апаттық шығу жолдарын ұйымдастыру және жұмысшылардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін барлық шаралар қабылданады. Осы шаралар автосервис қызметінің сапасын арттырып, жазатайым оқиғалар мен апаттардың санын азайтуға мүмкіндік береді. Қауіпсіздік жүйесінің тиімді жобалануы автосервистің жұмысын тұрақты және қауіпсіз етіп, қызметкерлер мен клиенттердің денсаулығын қорғауға ықпал етеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1.Ибраев, А.С. Техникалық қызмет көрсету станциялары мен автокөлік кәсіпорындарының өндірістік базасы: оқу құралы / А.С. Ибраев, С.С. Махашева – Орал : Жәңгір хан атындағы БҚАТУ, 2024. – 216 б.

2.Малиновский, М.В. Производственно-техническая инфраструктура предприятий автомобильного сервиса [Текст] : учебное пособие/ М.В. Малиновский, Н.Т. Тищенко. – Томск: Изд-во Том. гос. архит.-строит. ун-та, 2012. – 176 с.

3.Родионов, Ю.В. Производственно-техническая инфраструктура предприятий автомобильного транспорта: практикум: учеб. пособие. / Ю.В. Родионов, Н.С. Севрюгина. – Пенза: ПГУАС, 2014. – 196 с.

4.Оверченко, Г.И. Производственно-техническая база автотранспортных предприятий учеб. пособие. / для магистрантов специальности 6М071300- «Транспорт, транспортная техника и технология» / Г. И. Оверченко, Ю. Н. Ефремов. - Уральск : ЗКАТУ им. Жангир хана, 2013. - 109 с.

5.Проектирование АТП [Электронный ресурс] / - Режим доступа: http://proekt-sto.ucoz.ru/publ/proektirovanie_atp/1-1-0-28 Учебное пособие по курсу

АННОТАЦИЯ

Анализ и проектирование системы безопасности для автосервиса должны быть направлены на обеспечение безопасности сотрудников и клиентов. Меры безопасности должны соответствовать нормативным требованиям, а все оборудование и зоны должны быть эффективно и безопасно расположены. Важно проводить обучение сотрудников по безопасности и регулярно проводить проверки. Необходимо организовать системы противопожарной защиты и аварийные выходы. В целом, эффективность системы безопасности способствует улучшению качества работы автосервиса и снижению возможных рисков.

RESUME

The analysis and design of the safety system for the auto service should be aimed at ensuring the safety of employees and clients. Safety measures must comply with regulatory requirements, and all equipment and areas should be efficiently and safely arranged. It is important to provide safety training for employees and conduct regular inspections. Fire protection systems and emergency exits must be organized. In general, the effectiveness of the safety system contributes to improving the quality of the auto service's work and reducing potential risks.

ӘОЖ 631.3

Еркінбек Р. Б., студент
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университет, Орал қ.
Каиргалиев Е.К., жетекшісі
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университет, Орал қ.
Закарина Ш.К., жетекшісі
Жоғары аграрлық-техникалық колледжі, Орал қ.

АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҚ ЖҰМЫСТАРЫНА АРНАЛҒАН JOHN DEERE ТРАКТОРЛАРЫН ТАЛДАУ

ТҮЙІН

Бұл мақалада ауыл шаруашылығында қолданылатын John Deere тракторларының техникалық ерекшеліктері мен тиімділігі қарастырылады. John Deere компаниясының тракторлары әлемдегі ең танымал ауыл шаруашылығы техникасы болып табылады және олар жоғары өнімділігі, сенімділігі мен ұзақ мерзімділігімен ерекшеленеді. Мақалада тракторлардың әртүрлі моделдері, олардың жұмыс жағдайына байланысты артықшылықтары мен кемшіліктері талданады. Сондай-ақ, John Deere тракторларының агротехникалық жұмыстарды тиімді орындаудағы рөлі мен экологиялық тұрғыдан тиімділігі зерттеледі.

Түйінді сөздер: *трактор, ауыл шаруашылығы, модел, тиімділік, қуат*

Ауыл шаруашылығының дамуы мен тиімділігін арттыру үшін заманауи техникалардың, әсіресе тракторлардың маңызды рөлі бар. Ауыл шаруашылығы – әлемдік экономиканың негізгі салаларының бірі. Бұл салада жаңашылдықтар мен технологиялардың үздіксіз дамуы, ауыл шаруашылығы өндірісінің өнімділігін арттыруға, еңбек шығындарын азайтуға және экологиялық жағдайды жақсартуға мүмкіндік береді. Қазіргі таңда ауыл шаруашылығында қолданылатын техника мен жабдықтардың сапасы мен тиімділігі ауыл шаруашылығының жалпы дамуына ықпал етуде. Осы орайда, әлемге әйгілі техникалық өндіруші компания John Deere ауыл шаруашылығында кеңінен қолданылатын озық техникаларды ұсынады. Бұл мақалада John Deere техникаларының ауыл шаруашылығындағы ролі мен олардың тиімділігін талдау қарастырылады.

Тракторлар ауыл шаруашылығында топырақ өңдеу, егін егу, егін жинау сияқты маңызды жұмыстарды орындауға арналған негізгі құрал болып табылады. Бұл мақалада біз әлемге танымал *John Deere* компаниясының ауыл шаруашылық жұмыстарына арналған тракторларын талдаймыз. *John Deere* тракторларының ерекшеліктері, олардың технологиялық жетістіктері, тиімділігі және олардың ауыл шаруашылығында қолданылуы туралы қарастырамыз.

Сурет 1 - John Deere техникасы

John Deere компаниясының тарихы және өнімдері. John Deere компаниясы 1837 жылы АҚШ-та құрылды және қазіргі уақытта ауыл шаруашылығы, орман шаруашылығы, құрылыс және бақша шаруашылығына арналған техникаларды өндірудегі әлемдік көшбасшы болып табылады. Компанияның өнімі ретінде тракторлар, комбайндар, тұқым сепкіштер, егін жинау техникалары, тыңайтқыш себу машиналары және басқа да ауыл шаруашылығы техникалары ұсынылады. John Deere өнімдері әртүрлі ауыл шаруашылығы жұмыстарын оңтайландырып, ауыл шаруашылығы өндірісінің тиімділігін арттыруда маңызды рөл атқарады.

John Deere техникаларының ерекшеліктері. John Deere техникаларының ең басты ерекшеліктері олардың жоғары сапасы, ұзақ мерзімділігі және тиімділігі болып табылады. Техникалардың барлық түрлері заманауи цифрлық технологиялармен жабдықталған, бұл оларды басқаруды жеңілдетіп, өнімділікті арттырады.

- *Тракторлар:* John Deere тракторлары ең түрлі климаттық жағдайларға және жер өңдеу жұмыстарын тиімді жүргізуге арналған. Олар заманауи экологиялық стандарттарға сәйкес келеді және тиімді отын шығыны мен төмен шығарындыларға ие.
- *Комбайндар:* John Deere комбайндары егін жинауды жылдам әрі тиімді жүргізуге мүмкіндік береді. Олардың автоматтандырылған жүйелері егін жинау процесін оңтайландырады, уақытты үнемдейді және өнімділікті арттырады.
- *Егін себу техникалары:* Компанияның тұқым сепкіштері жерге тұқым салу процесін дәл әрі тиімді етеді. Бұл олардың егістік өнімділігін арттыруға және ресурстарды үнемдеуге мүмкіндік береді.

John Deere техникаларының ауыл шаруашылығында қолдану мүмкіндіктері. John Deere техникаларының негізгі қолдану салалары:

- Егін шаруашылығы: Егін жинау, себу және өңдеу жұмыстарында жоғары өнімділікке қол жеткізу үшін John Deere техникасын қолдану тиімді. Автоматтандырылған жүйелер мен GPS бағыттаушы технологиялар арқылы жерді дәл өңдеу мүмкіндігі шаруашылықтарды тиімдірек жұмыс істеуге мәжбүр етеді.
- Мал шаруашылығы: Мал азығын дайындау, шабындықтарды өңдеу және басқа да жұмыстарды жүзеге асыру үшін John Deere техникасын қолдануға болады. Сонымен қатар, малдарды азықтандыру және оларды бағып-күту жүйелерін автоматтандыру шаруашылықтың еңбек өнімділігін арттырады.
- Орман шаруашылығы: John Deere орман шаруашылығында да техникалар шығарады. Бұл техникалар орманды өңдеуде, ағаштарды кесу және тасымалдауда қолдануға мүмкіндік береді.

John Deere техникаларының тиімділігі. John Deere техникаларының тиімділігі бірнеше аспектілерде көрінеді:

- Жоғары өнімділік: Техника жоғары өнімділікке ие, бұл өз кезегінде уақыт пен ресурстарды үнемдеуге мүмкіндік береді. Тракторлар мен комбайндар жоғары жылдамдықта жұмыс істей алады, бұл жұмыстарды жылдам және тиімді орындауға мүмкіндік береді.
- Энергия тиімділігі: John Deere техникалары энергияны үнемдеу үшін заманауи технологиялармен жабдықталған. Бұл төмен отын шығынын және төмен экологиялық шығарындыларды қамтамасыз етеді.
- Автоматтандыру және цифрлық технологиялар: John Deere техникаларының көпшілігі GPS және автоматтандырылған басқару жүйелерімен жабдықталған. Бұл агрономдар мен фермерлерге егіншілік жұмыстарын дәл басқаруға және ресурстарды тиімді пайдалануға мүмкіндік береді.
- Ұзақ мерзімділік: John Deere техникалары өте төзімді және ұзақ уақыт бойы қызмет етеді. Бұл техникалардың қызмет көрсету шығындарын азайтады және фермерлердің инвестицияларын қорғауға көмектеседі.

Сурет 2- John Deere техникалары

Болашақтағы даму және трендтер. Ауыл шаруашылығы саласындағы цифрландыру мен автоматтандыру процесі әлем бойынша үдемелі түрде дамып келеді. John Deere компаниясы бұл тенденцияларға жауап ретінде әртүрлі инновациялық шешімдер ұсынады. Қазіргі уақытта олар егіншілік жұмыстарын толықтай автоматтандыратын, жасанды интеллект және машиналық оқыту жүйелерін қолданатын технологияларды енгізуде. Бұл фермерлерге жұмыс барысын бақылауға, егістіктердің жағдайын нақты уақытта қадағалауға және максималды өнім алу үшін қажетті шараларды қабылдауға мүмкіндік береді.

John Deere тракторларының техникалық сипаттамалары мен мүмкіндіктері. John Deere тракторларының ең басты ерекшеліктерінің бірі – олардың жоғары өнімділігі мен сенімділігі. Компания тракторларын өндіруде заманауи технологияларды қолданады. Олардың негізгі техникалық сипаттамаларына келесілер жатады:

- Қуаттылық: John Deere тракторлары әртүрлі қуат деңгейлерінде ұсынылады, мысалы, 50 ат күші мен 600 ат күшіне дейінгі модельдер бар. Бұл тракторлардың әрқайсысы өзінің арнайы қолдану мақсаттарына бейімделген.
- Трансмиссия жүйесі: John Deere тракторларында қуатты трансмиссия жүйелері бар, олар жұмыс істеген кезде операторға жоғары дәлдікпен басқаруға мүмкіндік береді.
- Кабина: Кабинасы кең, ыңғайлы және түрлі климаттық жағдайларда жұмыс істеуге қолайлы болып келеді. Кейбір модельдерде климаттық бақылау жүйелері, музыкалық жүйелер және басқа да заманауи жабдықтар орнатылған.
- Двигательдер мен жанармай тиімділігі: John Deere тракторларында дизельдік қозғалтқыштар қолданылады, олар жоғары қуат береді және жанармайды үнемді пайдаланады. Бұл өнімділікті арттырып, жұмыс уақытын ұзартуға мүмкіндік береді.

John Deere тракторларының ауыл шаруашылығындағы маңызы. John Deere тракторларының ауыл шаруашылығындағы маңызы өте зор. Олардың қолданылуы әртүрлі ауыл шаруашылық жұмыстарында тиімділікті арттырады және еңбек өнімділігін жоғарылатады. Мысалы, John Deere тракторлары:

- Топырақ өңдеу: Тракторлар жерді өңдеуде, шөп шабу, себу, топырақ тырмалау жұмыстарында кеңінен қолданылады.
- Егін егу және жинау: Traktorlar егін себу, тыңайтқыштарды қолдану, суару сияқты жұмыстарда да маңызды рөл атқарады. Әсіресе, жаңа модельдер жоғары дәлдікпен жұмыс істей алады, бұл егіннің өсуін тиімді бақылауға мүмкіндік береді.
- Жанармай тиімділігі: John Deere тракторларының жанармай тиімділігі жоғары, бұл ұзақ уақыт бойы үнемді жұмыс істеуге мүмкіндік береді.
- Автономды жүйелер: Соңғы жылдары John Deere компаниясы өз тракторларын автоматтандыруға көңіл бөліп, олардың автономды басқару жүйелерін жетілдірді. Бұл жүйелер агрономиялық жұмыстарды автоматты түрде орындауға мүмкіндік береді.

Инновациялық технологиялар және болашақ. John Deere тракторларының ерекшеліктерінің бірі – компанияның заманауи технологияларды қолдануы. GPS навигациясы, автономды басқару жүйелері, жинақталған датчиктер сияқты технологиялар тракторларды тиімді басқаруға және жоғары дәлдікпен жұмыс жасауға мүмкіндік береді.

John Deere AutoTrac жүйесі тракторлардың егін егу кезінде дәл бағыттау және автоматты басқару жүйесін қамтамасыз етеді, бұл шаруашылықтың өнімділігін арттырады. Сонымен қатар, DataSync және FarmSight жүйелері фермерлерге өзінің жерлерін және егіндерін мониторингтеу үшін маңызды мәліметтер береді.

Қазақстандағы John Deere тракторларының қолданылуы. Қазақстан ауыл шаруашылығында үлкен әлеуетке ие ел болып табылады. Мұнда кең далалар, үлкен жер учаскелері мен егіншілік жұмыстарымен айналысатын көптеген шаруашылықтар бар. John Deere тракторлары Қазақстанда да кеңінен қолданылып келеді. Олар жер өңдеу, егін егу, егін жинау және басқа да ауыл шаруашылығы жұмыстарында үлкен рөл атқарады. Сонымен қатар, John Deere техникаларын пайдалану тиімділік пен өнімділікті арттырады, бұл Қазақстандағы ауыл шаруашылығының дамуына ықпал етеді.

Қорытынды. John Deere техникалары ауыл шаруашылығында өндірістің тиімділігін арттыруға, еңбек өнімділігін көтеруге және табиғи ресурстарды үнемдеуге мүмкіндік береді. Компанияның жоғары сапалы және инновациялық өнімдері ауыл шаруашылығы секторындағы көптеген шаруашылықтар үшін маңызды құрал болып табылады. Алдағы уақытта John Deere-дің цифрлық технологияларға негізделген шешімдері ауыл шаруашылығын одан әрі тиімді ететіндігі сөзсіз.

. Ауыл шаруашылығында қолдану тиімділігін арттыру, еңбек өнімділігін жоғарылату үшін John Deere тракторларын пайдалану маңызды рөл атқарады. Әсіресе, автоматтандырылған жүйелер мен GPS навигациясы сияқты жаңа технологиялар ауыл шаруашылығы

жұмыстарының дәлдігін арттырады және тұтынушыларға жұмыс процесін оңтайландыру мүмкіндігін береді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 John Deere. Official website [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.deere.com

2 John Deere. Tractors: A Comprehensive Guide to John Deere Agricultural Machinery. – Moline: Deere & Company, 2020. – 198 p.

3 Шарипов М. Ауыл шаруашылығында пайдаланылатын тракторлар: Техникалық сипаттамалары мен өнімділігі. – Алматы: Аграрлық университет баспасы, 2018. – 156 б.

4 Жұмабаев А. Қазіргі заманғы ауыл шаруашылығы техникасы: Тракторлардың таңдау және қолдану. – Астана: Ауыл шаруашылығы ғылыми-зерттеу институты, 2017. – 143 б.

5 Johnson R. The Evolution of John Deere Tractors and Their Role in Modern Farming // International Journal of Agricultural Engineering. – 2019. – Vol. 25, No. 3. – P. 112–125.

6 Айтқұлов С. Ауыл шаруашылығы техникалары мен олардың тиімділігін арттыру жолдары // Ауыл шаруашылығы және техника. – 2021. – № 43(2). – Б. 45–50.

7 Davenport T. John Deere: The Leader in Agricultural Equipment Innovation // Journal of Agricultural Technology. – 2020. – Vol. 38, No. 4. – P. 35–42.

8 Тимуров Н. Қазіргі заманғы тракторлар және олардың ауыл шаруашылығындағы орны // Ауыл шаруашылығы мен технологиялар. – 2022. – № 10(6). – Б. 59–63.

9 Ержанова Б. Тракторлардың экологиялық тиімділігі мен жұмыс жағдайына байланысты тиімділігін бағалау // Қазіргі агротехнологиялар. – 2019. – № 28(3). – Б. 77–82.

10 John Deere. Agricultural Machinery: Technology and Sustainability. – Moline: Deere & Company, 2021. – 172 p.

АННОТАЦИЯ

В этой статье рассматриваются технические характеристики и эффективность тракторов John Deere, используемых в сельском хозяйстве. Тракторы John Deere являются самой популярной сельскохозяйственной техникой в мире и отличаются высокой производительностью, надежностью и долговечностью. В статье анализируются различные модели тракторов, их достоинства и недостатки в зависимости от условий эксплуатации.

Также будет изучена роль и экологическая эффективность тракторов John Deere в эффективном выполнении агротехнических работ.

RESUME

This article discusses the technical characteristics and efficiency of John Deere tractors used in agriculture. John Deere tractors are the most popular agricultural machinery in the world and are characterized by high performance, reliability and durability. The article analyzes various tractor models, their advantages and disadvantages depending on the operating conditions.

The role and environmental efficiency of John Deere tractors in the efficient performance of agricultural work will also be studied.

ӘОЖ 699.8

Кушербаев Н.Ғ., магистр
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал қ.
Дусегалиев М.К., жетекшісі
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал қ.

ҚҰРЫЛЫС МАТЕРИАЛДАРЫН ӨНДІРУДЕ ШУ МЕН ДІРІЛДІ АЗАЙТУ МАҚСАТЫНДАҒЫ ТЕХНОЛОГИЯЛАР

ТҮЙІН

Бұл мақалада құрылыс материалдарын өндіруде пайда болатын шу мен дірілдің алдын алуға бағытталған технологиялардың маңыздылығы көрсетіледі. Құрылыс материалдарын өндіру кезінде әртүрлі механикалық құрылғылар мен қондырғылар жұмыс істейтіндіктен, олар

шу мен дірілдің пайда болуына әсер етеді. Шу мен діріл адам денсаулығына тікелей әсеер ететіндіктен олардың алдын алу адам денсаулығын қорғауда үлкен мәнге ие. Сонымен қатар, бұл фактор тек адам өмірі мен денсаулығына ғана емес, жұмыс өнімділігіне, өндірістік процестердің тиімділігіне, жабдықтардың ұзақ мерзімділігіне және экологиялық жағдайға да кесірін тигізеді. Сондықтан, шу мен дірілдің азайту құрылыс материалдарын өндіру кезіндегі маңызды міндеттердің біріне жатады.

Түйінді сөздер:: *Шудың әсері, діріл, құрылыс қауіпсіздігі, жаңа технологиялар.*

Шу мен дірілдің негізгі көздерін зерттей отырып, олардың өндірістік орындардағы таралу сипатын, жұмысшыларға әсер ету механизмдерін түсінуге болады. Өндіріс нысандарында шу негізінен механикалық жабдықтардың, ауамен жұмыс істейтін қондырғылардың, сонымен қатар шикізатты тасымалдау және өңдеу процестерінің нәтижесінде пайда болады. Шу адам денсаулығына кері әсер етіп, тіпті көлемі мен әсеріне байланысты әртүрлі ауруларға да шалдықтыруы мүмкін. Есту қабілеті, сонымен қатар, жоғары, тұрақты түрде пайда болатын дыбыс қарқындылығы қан қысымының жоғарылауы сияқты физикалық реакцияларды тудыруы мүмкін. Діріл, өз кезегінде, механикалық қозғалыстардың үйлесімсіздігінен, материалдардың соқтығысуынан және айналмалы немесе балғалы механизмдердің жұмысынан туындайды. Дірілдің әсерінен стресс пен жүйкесіне әсер етіп қана қоймай, дене мүшелеріне, әсіресе, аяқ-қолына тікелей әсер етеді. Діріл пайда болатын машиналармен ұзақ жылдар жұмыс істеу саусақтардың қан айналымының бұзылуына, сезімталдықтың бұзылуына, қол күшінің жоғалуына және сіңірлердің, сүйектердің және буындардың зақымдалуына әкелуі мүмкін.

Адам құлағы 16-20000 Гц дыбыстарды естуге қабілетті. Адам жасы ұл,айған сайын, есту қабілеті де төмендей беретіндігін де естен шығармаған жөн. Егде адамдар 12000 Гц-тан жоғары дыбыстарды ести алатын болса, ересектер үшін 6000-8000 Гц дыбыс жеткілікті.

Бұл мәселелерді шешу үшін қазіргі уақытта әртүрлі заманауи технологиялар қолданылады. Солардың бірі – дыбыс оқшаулау жүйелері. Дыбысты оқшаулау мақсатында көпқабатты панельдер, акустикалық материалдармен қапталған қондырғылар, шуды төмендететін қабырғалар мен қорғаныс экрандары қолданылады. Мұндай жүйелер жабдықтардың шығаратын шудың таралуын төмендетіп, жұмысшылар үшін қауіпсіз әрі қолайлы орта қалыптастырады.

Дірілді азайту мақсатында діріл сөндіретін платформалар мен тіректер жиі қолданылады. Бұл технологиялар негізінен резеңке немесе серіппелі материалдардан жасалған арнайы құрылғылар арқылы жүзеге асырылады. Қазіргі заманғы өндіріс орындарында діріл амортизаторлары мен резонансты басатын конструкциялар кеңінен енгізілуде. Бұл әдістер құрылғының жұмыс істеу барысында пайда болатын дірілді айтарлықтай төмендетуге мүмкіндік береді.

Шу мен дірілдің алдын алуға бағытталған әрбір технология шуды төмендету, дірілді төмендету, сондай-ақ, қолдану саласына байланысты өзара ерекшеленеді.

Кесте 1 - Шу мен дірілдің алдын алуға бағытталған әрбір технологиялары

Технология	**Шуды төмендету (%)**	**Дірілді төмендету (%)**	**Қолдану саласы**
Дыбыс оқшаулағыш панельдер	30-50	0-5	Жабық цехтар
Діріл сөндіргіш платформалар	5-10	40-60	Ауыр жабдықтар
Автоматтандырылған бақылау жүйелері	15-30	20-40	Барлық өндірістік орындар

Автоматтандыру және сандық технологиялардың дамуымен шуды және дірілді азайтудың жаңа мүмкіндіктері пайда болуда. Қазіргі уақытта көптеген өндірістерде діріл мен шуды бақылауға арналған арнайы датчиктер мен интеллектуалды жүйелер қолданылады. Бұл

жүйелер нақты уақыт режимінде шудың деңгейін анықтап, қажет болған жағдайда дыбысты немесе дірілді азайтатын шараларды автоматты түрде іске қосады.

Заманауи технологиялардың дамуы шу мен дірілдің алдын алу бағытында түрлі әдістер ұсынуда. Әлемдік тәжірибеде құрылыс материалдарын өндіру кезінде шуды төмендету бағытында әртүрлі әдістер қолданылады. Бұл туралы әртүрлі мемлекеттегі өзіндік әдістеріне тоқталып көрсек болады. Мысалы, Германияда көптеген зауыттарда жабдықтар арнайы дыбыс оқшаулағыш корпустармен қапталған, бұл жалпы шуды 40%-ға дейін азайтуға мүмкіндік береді. Жапонияда дірілді төмендету үшін көпқабатты платформа жүйелері қолданылуда. Мұндай жүйелер дірілді тиімді түрде сіңіріп, оны қоршаған ортаға таратуын шектейді. АҚШ-та болса, сандық мониторинг жүйелері арқылы шуды нақты уақыт режимінде бақылап, арнайы басқару алгоритмдерін пайдалану арқылы оны азайту әдістері енгізілген. Қазақстанда да осы бағытта бірқатар қадамдар жасалуда. Кейбір зауыттарда дыбыс оқшаулағыш панельдер мен дірілді сөндіретін тіректер енгізілуде.

Шу мен дірілді азайту мәселесін шешу үшін кешенді тәсіл қажет. Біріншіден, жабдықтардың техникалық жағдайын үнемі бақылау және оларды жаңарту керек. Екіншіден, заманауи дыбыс оқшаулау материалдарын кеңінен қолдану маңызды. Үшіншіден, автоматтандырылған мониторинг жүйелерін енгізу арқылы шудың деңгейін үнемі бақылап отыру керек. Бұл шаралар өндіріс орындарында қауіпсіз еңбек жағдайларын қамтамасыз етіп қана қоймай, жабдықтардың қызмет ету мерзімін ұзартуға да ықпал етеді.

Осылайша, құрылыс материалдарын өндіруде шуды және дірілді азайту бағытындағы заманауи технологиялар тек еңбек қауіпсіздігін арттыруға ғана емес, жалпы өндірістің тиімділігін жоғарылатуға да мүмкіндік береді. Бұл бағытта ғылыми зерттеулер мен жаңа технологияларды өндіріске енгізу жұмыстары үздіксіз жүргізілуі тиіс. Құрылыс индустриясының тұрақты дамуы үшін осындай технологияларды кешенді түрде пайдалану қажет.

Құрылыс материалдарын өндіруде шу мен дірілді азайту мәселесі көптеген елдерде ғылыми зерттеулер мен технологиялық жаңалықтардың негізгі бағытына айналған. Өндірістік процестерді жетілдіру, жаңа материалдарды пайдалану және инновациялық технологияларды енгізу арқылы бұл проблеманы шешуге болады.

Шуды азайту үшін әлемде кеңінен қолданылатын технологиялардың бірі – акустикалық оқшаулау жүйелері. Германия, Жапония және АҚШ секілді елдерде зауыттар мен өндіріс орындары арнайы дыбыс сіңіретін панельдермен, шуды бәсеңдететін қаптамалармен жабдықталады. Бұл материалдар дыбыстың таралуын тежеп, оның жұмысшыларға және қоршаған ортаға әсерін азайтады. Сонымен қатар, дыбысты басатын арнайы қабырғалар мен бөлме ішіндегі шағылыстыру деңгейін төмендететін архитектуралық шешімдер қолданылады.

Индустрияда дыбыссыз жұмыс істейтін жабдықтарды қолдану да кең таралған. Жапония мен Оңтүстік Корея өндірістерінде механикалық үйкелісті азайтатын және шу деңгейін төмендететін арнайы мойынтіректер мен жетектер қолданылады. Лазерлік және плазмалық кесу сияқты технологиялар механикалық соққы күшін қолданбай, материалдарды өңдеуге мүмкіндік береді, бұл өз кезегінде шу мен дірілді айтарлықтай азайтады.

Дірілді азайту бағытында антивибрациялық платформалар мен динамикалық теңгерімдеу технологиялары ерекше орын алады. Швейцария мен Нидерландыда жоғары дәлдіктегі өндірістерде дірілді жұтатын материалдардан жасалған тіректер, сондай-ақ соққы күшін төмендететін серпімді элементтер қолданылады. Бұл технологиялар жабдықтардың қызмет ету мерзімін ұзартуға және операторлардың денсаулығын қорғауға ықпал етеді.

Автоматтандыру және роботтандыру да діріл мен шуды азайтуда маңызды рөл атқарады. АҚШ пен Германиядағы зауыттарда өндірістік процестерді роботтар мен автоматтандырылған жүйелер орындайды, бұл адам қатысуын барынша азайтады. Сонымен қатар, қашықтықтан басқарылатын құралдар жұмысшыларды діріл мен шудың жоғары деңгейі бар аймақтардан оқшаулай отырып, қауіпсіздік шараларын күшейтеді.

Гидроабразивті және ультрадыбыстық технологиялар да әлемдік тәжірибеде кеңінен қолданылып келеді. Бұл әдістер материалдарды өңдеудің дәстүрлі механикалық әдістеріне қарағанда әлдеқайда тыныш жұмыс істейді. Франция мен Қытайдағы зауыттарда гидроабразивті кесу техникасы металл мен бетонды жоғары қысымды су ағынымен өңдеу арқылы шуды азайтуға мүмкіндік береді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1.Kumar, A., & Singh, R. (2023). Innovative damping systems for noise control in cement plants. Journal of Acoustic Materials, 27(1), 45–58.

2.Lee, J., & Matsumoto, K. (2021). Smart vibration sensors in automated concrete factories. Asian Journal of Engineering Technologies, 12(3), 133–140.

3.Beketov, A., & Rakhimov, T. (2022). Application of modular noise barriers in post-Soviet construction industries. Central Asian Journal of Industrial Safety, 4(2), 29–37.

4.Zhou, Y., et al. (2020). Low-frequency vibration mitigation using polymer composites in rotary machines. Mechanical Systems and Signal Processing, 142, 106752.

5.Mammadov, E., & Ismailova, L. (2023). Assessment of vibration hazards in Azerbaijani building material plants. Eurasian Technological Review, 7(1), 50–62.

6.Turkistani, H.M. (2022). Ultrasound applications for non-contact material cutting in noise-sensitive environments. Journal of Advanced Manufacturing, 18(4), 72–81.

7.Қанатова, Б.Т. (2020). Дірілді сөндірудің қазақстандық тәжірибесі және оның тиімділігі. ҚазҰТЗУ ғылыми хабаршысы, №1, 44–51.

8.Dunbar, M., & Enoch, J. (2023). Integration of AI-based noise prediction tools in building material processing. AI in Industrial Systems, 9(2), 91–101.

9.Toleubekov, D.K. (2021). Experimental study on the efficiency of multilayer acoustic insulators in heavy industry. Eastern European Engineering Journal, 15(3), 110–117

АННОТАЦИЯ

В этой статье подчеркивается важность технологий, направленных на предотвращение шума и вибрации, возникающих при производстве строительных материалов. Поскольку при производстве строительных материалов работают различные механические устройства и агрегаты, они влияют на возникновение шума и вибрации. Поскольку шум и вибрация напрямую влияют на здоровье человека, их профилактика имеет большое значение для защиты здоровья человека. Кроме того, этот фактор сказывается не только на жизни и здоровье человека, но и на производительности труда, эффективности производственных процессов, долговечности оборудования и экологической ситуации. Поэтому снижение шума и вибрации относится к одной из важнейших задач при производстве строительных материалов.

RESUME

This article will show the importance of technologies aimed at preventing noise and vibration that occur in the production of building materials. Since various mechanical devices and devices operate during the production of building materials, they affect the appearance of noise and vibration. Since noise and vibration have a direct impact on human health, their prevention is of great importance in protecting human health. In addition, this factor affects not only human life and health, but also work productivity, efficiency of production processes, durability of equipment and environmental conditions. Therefore, the reduction of noise and vibration refers to one of the most important tasks during the production of building materials.

УДК 576.2

Маратов А.Н., магистрант
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана, г. Уральск
Камалова Г.А., руководитель
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана, г. Уральск

БЕЗОПАСНОСТЬ И СТАБИЛЬНОСТЬ ПРИ ВНЕДРЕНИИ НОВЫХ ФУНКЦИЙ В АДАПТАТИВНОЙ СРЕДЕ

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается роль адаптивного веб-дизайна в процессе стабилизации и последовательного внедрения инновационных решений в цифровую среду. Подчеркивается значимость гибкости интерфейсов как основы для создания устойчивых и масштабируемых

веб-приложений. Проанализированы ключевые аспекты адаптивной разработки, включая UX-ориентированное проектирование, применение современных фреймворков и инструментов, а также обеспечение безопасности и стабильности при внедрении новых функций. Особое внимание уделено методам защиты адаптивных интерфейсов от распространённых угроз, а также подходам к тестированию и управлению изменениями. Предложенные рекомендации могут быть полезны специалистам в области веб-разработки, UX-дизайна и DevSecOps.

Ключевые слова: *адаптивный веб-дизайн, инновации, безопасность, устойчивость, интерфейс, разработка, UX, OWASP, фичефлаги.*

Введение. Развитие цифровых технологий требует от веб-приложений высокой степени гибкости и способности быстро адаптироваться к новым условиям, пользовательским ожиданиям и техническим требованиям. Адаптивный веб-дизайн, обеспечивающий корректное отображение интерфейсов на различных устройствах и экранах, становится не только эстетическим или функциональным элементом, но и стратегическим инструментом, способствующим внедрению и стабилизации инноваций.

Одной из ключевых задач современных разработчиков является создание интерфейсов, способных выдерживать частые обновления, изменения логики и расширения функциональности без потери качества взаимодействия и безопасности. Особенно актуальной становится проблема защиты динамически изменяемых компонентов, а также устойчивости веб-систем к нагрузкам и непредсказуемым сценариям поведения пользователей.

Цель данной статьи – исследовать возможности адаптивного веб-дизайна в контексте поддержки инновационного развития и устойчивости цифровых продуктов. В частности, будет рассмотрено, каким образом адаптивные подходы позволяют:

обеспечить бесперебойную работу сайта при внедрении новых функций,

повысить безопасность пользовательских взаимодействий,

поддерживать высокое качество пользовательского опыта (UX) на всех устройствах.

Уязвимости, связанные с адаптивностью интерфейса

Уязвимости, связанные с адаптивностью интерфейса, могут быть сотни**.** Ведь всё, что может быть перехвачено, будет перехвачено кем-либо или когда-либо. Поэтому нам остаётся лишь скрыть смысл на какое-то время. Так родилась криптография которые мы используем для устранения уязвимости. Но понятье устранение в данном контексте довольно размыто. Ссылаясь на серию шпаргалок OWASP, можно рассмотреть несколько уязвимостей.

При внедрении мер защиты для приложения одной из важнейших частей процесса является определение и внедрение авторизаций приложения. Несмотря на все проверки и аудиты безопасности, проводимые на этапе создания, большинство проблем с авторизациями возникают из-за того, что функции добавляются/изменяются в обновленных выпусках без определения их влияния на авторизации приложения (обычно из-за проблем со стоимостью или временем).

Чтобы справиться с этой проблемой, мы рекомендуем разработчикам автоматизировать оценку авторизаций и проводить тестирование при создании нового релиза. Это гарантирует, что команда будет знать, будут ли изменения в приложении конфликтовать с определением и/или реализацией авторизации.

Подмены учетных данных есть два распространенных типов атак, связанных с аутентификацией: credential stuffing и password spraying. Хотя это отдельные, отдельные атаки, во многих случаях защита, которая будет реализована для защиты от них, будет той же самой, и она также будет эффективна для защиты от brute force атак. К защитам от этих атак безусловно является Многофакторная аутентификация (MFA)

Атака с подделкой межсайтовых запросов (CSRF) происходит, когда вредоносный веб-сайт, электронная почта, блог, мгновенное сообщение или программа обманывают веб-браузер аутентифицированного пользователя, заставляя его выполнить нежелательное действие на доверенном сайте. Если целевой пользователь аутентифицирован на сайте, незащищенные целевые сайты не могут отличить законные авторизованные запросы от поддельных аутентифицированных запросов. Важно: помните, что межсайтовый скриптинг (XSS) может свести на нет все методы противодействия CSRF! На сегодняшний день шаблон токена

синхронизатора является одним из самых популярных и рекомендуемых методов противодействия CSRF-атакам.

Межсайтовый скриптинг (XSS) – это атака, при которой злоумышленник может внедрить свой собственный JavaScript-код в веб-приложение таким образом, чтобы этот код выполнялся в браузере жертвы в контексте приложения. Начиная с 2000 года, когда было сообщено об одной из первых XSS-уязвимостей. В 2005 году Амит Кляйн опубликовал статью, в которой впервые упомянул термин DOM-based XSS и описал основные характеристики этой уязвимости [1]. С тех пор термин расширился и стал включать инъекцию практически любого контента. Атаки XSS серьезны и могут привести к подмене учетной записи, наблюдению за поведением пользователя, загрузке внешнего контента, краже конфиденциальных данных и многому другому. К счастью, приложения, созданные с использованием современных веб-фреймворков, имеют меньше ошибок XSS, поскольку эти фреймворки направляют разработчиков к хорошим практикам безопасности и помогают смягчить XSS с помощью шаблонизации, автоматического экранирования и т. д. Однако разработчикам необходимо знать, что могут возникнуть проблемы, если фреймворки используются небезопасно. Также помогает кодировки выходных данных, вывода для «HTML-контекстов», «контекстов атрибутов HTML», «контекстов JavaScript», «URL-контекстов»

Засорения DOM – это тип атаки с повторным использованием кода и внедрением только HTML-кода, при которой злоумышленники вводят в заблуждение веб-приложение, внедряя элементы HTML, атрибуты которых id совпадают name с именами важных для безопасности переменных или API-интерфейсов браузера, например переменных, используемых для извлечения удаленного содержимого (например, script src), и затмевают их значение.

Пример атаки 1

```
let redirectTo = window.redirectTo || '/profile/';
location.assign(redirectTo);
```

Злоумышленник может:

- внедрить разметку <a id=redirectTo href='javascript:alert(1)'и получить XSS.
- внедрите разметку <a id=redirectTo href='phishing.com'и получите открытый редирект.[2]

Предотвратить засорения DOM может: очистка HTML, политика безопасности контента (CSP), заморозка уязвимых объектов DOM, проверка всех входных данных в дереве DOM, используйте явные объявления переменных, не используйте Document и Window для глобальных переменных, принудительная проверка типов и т.д.

Кражи файлов cookie. С распространением 2FA и Passkey процесс входа в систему стал более надежным, и даже если злоумышленник украдет только пароль, осуществить атаку подмены стало сложнее.

Однако если злоумышленник сможет украсть действительный сеансовый cookie, он сможет перехватить сеанс пользователя на время всего периода его существования. Другими словами, кража сеансового cookie имеет те же последствия, что и кража учетных данных аутентификации до истечения срока их действия. Независимо от того, насколько надежен ваш процесс аутентификации, он не будет достаточной мерой противодействия краже cookie.

В какой то мере можно снизить риск кражи файлов cookie. Сеансовые файлы cookie предоставляются пользователям при входе в систему. Если злоумышленник украдет их и использует для перехвата сеанса с устройства злоумышленника, определенная информация о среде, используемая в соединении для сеанса, изменится.

Например, если украденные файлы cookie используются злоумышленником из другой страны, вы можете обнаружить это, обнаружив существенное изменение IP-адреса.

Таким образом, существует несколько векторов, которые можно использовать для обнаружения изменений в пользовательской среде.

- Доступ из другого региона (IP-адрес);
- Доступ с другого устройства (User-Agent);
- Доступ из настроек другого языка (Accept-Language);
- Доступ в разное время суток (дата).

Если сохранить эту информацию при создании сеанса и сравнивать ее при каждом запросе, можно определить, изменилась ли среда пользователя.

Если есть вероятность, что сеанс был перехвачен, наиболее надежным методом проверки является повторная аутентификация. Если вы временно аннулируете сеанс пользователя, попросите его снова пройти аутентификацию, а затем предоставите ему новый сеансовый cookie, злоумышленник больше не сможет ничего сделать с украденным cookie.

Основная проблема, которая приводит к атаке «Кража куки», заключается в том, что сеансовые куки принимаются без проверки того, кто их отправил. Серверы проверяют только допустимость значений. Такие значения обычно называются «токеном на предъявителя».

Для решения этой проблемы эффективно сделать сам сеансовый cookie как «Sender Constrained Token». Для этой цели был предложен API Device Bound Session Credentials.

Уязвимости безопасности расширений браузера входит базовые примеры того, как злоумышленники могут использовать эти уязвимости: Превышение разрешений; Превышение разрешений, Межсайтовый скриптинг (XSS); Небезопасное общение; Внедрение кода; Вредоносные обновления; Зависимости от третьих лиц; Отсутствие политики безопасности контента (CSP); Небезопасное хранение; Недостаточный контроль конфиденциальности.

Динамическая подгрузка контента и API.

Современные адаптивные интерфейсы активно используют технологии AJAX, fetch(), WebSocket и REST/GraphQL API для динамической подгрузки данных без перезагрузки страницы. Такой подход улучшает UX, но одновременно открывает множество потенциальных точек уязвимости – особенно если отсутствует централизованная проверка данных или защита клиентской логики. Проблемы, связанные с их безопасностью, может быть несколько:

- Отсутствие валидации входящих данных. При получении данных от API адаптивный интерфейс может напрямую вставлять их в DOM, что делает систему уязвимой к: DOM-based XSS; HTML-инъекциям; CSR-аналогичным атакам на уровне JS

- Подмена данных при отсутствии аутентификации/авторизации на API. Адаптивный интерфейс может обратиться к открытому API, но не проверять права пользователя, что приводит к утечке данных.

- Зависимость от внешних библиотек. Адаптивные интерфейсы часто используют сторонние UI-фреймворки и скрипты (например, Bootstrap, Swiper.js, jQuery), которые могут содержать уязвимости. Согласно Snyk JavaScript Vulnerabilities DB, устаревшие версии jQuery, moment.js и lodash имеют десятки зарегистрированных уязвимостей (CVE).

Одним из современных методов защиты является использование Fetch Metadata Headers – это набор HTTP-заголовков, который браузеры (например, Chrome) могут автоматически добавлять ко всем исходящим запросам. Они позволяют серверу понять, откуда пришёл запрос: из того же источника (same-origin), из iframe, из ссылки на внешнем сайте и т. д. Это особенно актуально для динамически подгружаемых интерфейсов, где используются fetch()/AJAX, и важно защититься от:

- CSRF (Cross-Site Request Forgery) – атаки, при которой вредоносный сайт отправляет запрос от имени пользователя к другому ресурсу;
- SSRF (Server-Side Request Forgery) – запросы к внутренним ресурсам через интерфейс;
- UX-анализ/протекание API – когда API можно вызвать с внешнего сайта, обходя интерфейс.

Сервер может использовать эти заголовки для фильтрации потенциально опасных запросов.

Пример простой защиты на Node.js (Express):

```
app.use((req, res, next) => {
  if (req.headers['sec-fetch-site'] && req.headers['sec-fetch-site'] !== 'same-origin') {
    return res.status(403).send('Запрос запрещён');}
 next();
});
```

Согласно официальной документации Google (http://web.dev/fetch-metadata), использование Fetch Metadata рекомендуется как часть комплексной защиты от CSRF, SSRF и утечек данных в API-интерфейсах.

Таким образом, Fetch Metadata Headers представляют собой недооценённый, но эффективный инструмент для защиты API в условиях адаптивной архитектуры, особенно когда интерфейс постоянно меняет точки вызова и контекст взаимодействия.

Реализация политики изоляции ресурсов можно включить для всех конечных точек вашего приложения, и она разрешит все запросы ресурсов, поступающие из вашего собственного приложения, а также прямую навигацию (через HTTP-запрос GET). Конечные точки, которые должны загружаться в межсайтовом контексте (например, конечные точки, загружаемые с использованием CORS), можно отключить от этой логики.

Шаг 1. Разрешите запросы от браузеров, которые не отправляют метаданные Fetch.

Шаг 2. Разрешите запросы, инициируемые одним сайтом и браузером.

Шаг 3. Разрешите простую навигацию верхнего уровня и iframe.

Шаг 4. Отключите конечные точки, предназначенные для обслуживания межсайтового трафика (необязательно).

Шаг 5. Отклоните все остальные запросы, которые являются межсайтовыми и не связаны с навигацией [3].

Проблемы при внедрении новых функций.

Адаптивные интерфейсы проектируются для работы на множестве устройств и в различных контекстах использования: от десктопов и планшетов до смартфонов и встраиваемых браузеров. Поэтому любая новая функциональность, внедряемая в такую систему, должна быть обратно совместимой и контролируемо разворачиваемой.

В условиях постоянного развития цифровых продуктов, особенно адаптивных веб-интерфейсов, важно обеспечивать стабильность, совместимость и предсказуемость поведения пользовательского интерфейса. Это особенно критично при внедрении новых функций, когда существует риск нарушения работы на определённых устройствах, браузерах или разрешениях экрана.

Одним из признанных подходов к безопасному и гибкому управлению новыми функциями является использование feature toggles (флагов функциональности). Согласно статье Мартина Фаулера «Feature Toggles» [4], фиче-флаги позволяют «изменять поведение системы без изменения кода», что особенно ценно в условиях CI/CD и адаптивных интерфейсов. Использование фиче-флагов даёт возможность:

- Масштабно контролировать запуск новых функций, ограничивая их, например, только десктопными браузерами или современными мобильными устройствами;
- Постепенно развертывать обновления, минимизируя риски для пользователей;
- Тестировать поведение в условиях адаптивности, исключая необходимость отката всего релиза при возникновении критических ошибок на отдельных платформах;
- Реализовывать A/B-тесты для оценки поведения пользователей на разных устройствах.

Кроме того, feature toggles позволяют избежать проблем, связанных с недостаточной обратной совместимостью, особенно в средах с высокой вариативностью клиентского ПО (например, встроенные браузеры Smart TV, устаревшие версии iOS/Android и др.). Для адаптивных систем это становится критически важным, поскольку каждая новая функция должна быть не только совместимой с разнообразными фронтенд-условиями, но и быть управляемой в процессе эксплуатации, включая возможность временного отключения без полного отката.

Как подчёркивает Фаулер, toggles можно классифицировать в зависимости от их назначения:

- Release Toggles – временные флаги для развертывания недоработанных функций;
- Ops Toggles – для динамического управления производительностью;
- Permission Toggles – контроль доступа по типу устройства или категории пользователей;
- Experiment Toggles – для A/B-тестирования новых компонентов, адаптированных под разные UX-контексты.

Внедрение данной практики позволяет разработчикам и DevOps-командам достигать большей устойчивости адаптивного интерфейса, снижая вероятность ошибок на этапах релиза и пострелизного сопровождения.

Современные адаптивные веб-системы, активно использующие динамическую подгрузку данных (AJAX, Fetch API), становятся особенно уязвимыми при масштабировании или изменениях бизнес-логики. Важно учитывать не только наличие уязвимостей, но и их потенциал к распространению внутри гибко настроенных интерфейсных компонентов.

Исследование S. Rasool и соавторов (2023) предлагает использовать адаптивную модель распространения уязвимостей для прогнозирования уровня риска (CVSS-баллов) с учетом динамически изменяющейся архитектуры. Это особенно актуально для систем, активно применяющих многослойную адаптацию интерфейса, включающую внешние API и контекстно-зависимую логику отображения.

Согласно результатам исследования [5], использование адаптивного моделирования уязвимостей позволяет заранее оценить последствия внедрения новых функций. Это особенно критично в распределенных пользовательских интерфейсах, где любая новая точка входа или API-запрос может стать потенциальным источником распространения атаки. Важно учитывать не только наличие уязвимости, но и её положение в архитектуре – насколько она может повлиять на смежные компоненты при активации новой функции через фиче-флаг или условный рендеринг.

Таблица 1- Применение адаптивного моделирования в безопасной разработке

Функция / Возможность	Описание	Практическая ценность
Прогноз распространения уязвимостей	Построение графов зависимости компонентов для анализа потенциального каскада атак	Предотвращение атак на слабосвязанные или подгружаемые модули интерфейса
Учёт адаптивности интерфейса	Модель реагирует на изменение структуры (рендеринг, DOM, подключение внешних библиотек)	Улучшение безопасности при динамическом изменении верстки, контента и шаблонов
Предсказание CVSS-баллов с учётом поведения системы	Используется поведенческий анализ, а не только сигнатуры и CVE	Более точная оценка риска, чем традиционные статические модели
Анализ влияния новых функций	Можно заранее оценить, как внедрение новой функции влияет на существующие уязвимости	Снижение рисков при релизах и применении feature toggles
Интеграция с безопасной архитектурой	Модель может быть встроена в CI/CD или DevSecOps пайплайн	Автоматизация анализа уязвимостей на ранних этапах

Метод адаптивного моделирования полезен в условиях, когда система не статична – используется динамическая маршрутизация, микрофронты, подгружаемые виджеты, и т.д. Это особенно актуально для адаптивных SPA/MPA и PWA.

Тестирование безопасности и стабильности в условиях адаптивности

Адаптивные веб-интерфейсы, подстраиваясь под характеристики устройства пользователя (разрешение, ориентация экрана, тип ввода), требуют особого подхода к тестированию. Речь идёт не только о функциональном и UX-тестировании, но и о проверке безопасности и стабильности работы в различных условиях отображения и взаимодействия.

Современные фреймворки и CI/CD-инфраструктура позволяют проводить кроссбраузерное и кроссплатформенное тестирование автоматически. В качестве примера можно использовать OWASP Mobile Testing Guide [6]. Используются инструменты, такие как:

- Playwright, Cypress – для e2e-тестов с эмуляцией мобильных устройств;
- BrowserStack, SauceLabs – для проверки на реальных устройствах;

- Визуальные регрессионные тесты с Percy или Applitools – чтобы находить проблемы адаптивной верстки до релиза.

Одна из основных задач – гарантировать корректное и безопасное поведение интерфейса на всех типах устройств. Элементы, скрытые в одной версии (например, на смартфоне), могут быть активны на планшете или десктопе. Это требует использования инструментов:

- Cypress + Percy / Applitools – визуальное тестирование на разных брейкпоинтах;
- Selenium Grid – запуск тестов в различных браузерах и окружениях;
- Google Lighthouse – проверка производительности и базовых проблем безопасности;
- BrowserStack / SauceLabs – облачное кроссбраузерное тестирование.

Тестирование должно охватывать: разные медиа-запросы (media queries); сценарии отображения и скрытия элементов; динамические компоненты, подгружаемые на стороне клиента.

Адаптивные интерфейсы часто содержат динамически генерируемые элементы: выпадающие меню, модальные окна, загружаемые компоненты и т.п. Это усложняет их тестирование, особенно в автоматическом режиме. Поэтому: проводятся ручные и полуавтоматические пентесты, включающие обход адаптивных break point'ов; тестируется поведение компонентов при разной ориентации экрана, zoom'e, смене тем и размеров шрифта; используются инструменты типа Burp Suite, OWASP ZAP с прокси-наблюдением за адаптивными элементами.

Важно: в условиях адаптивности могут быть разные DOM-структуры в зависимости от устройства, и уязвимость может проявляться только в мобильной версии.

Новые функции в адаптивном интерфейсе требуют особого подхода при релизах:

- В CI/CD-пайплайны включаются автоматические smoke-тесты под разные условия рендеринга;
- Реализуется механизм feature rollback – откат функций при обнаружении критической ошибки или нестабильного поведения;
- Используется бета-раскатка или канареечные релизы, при которых нововведение доступно ограниченному числу пользователей и устройств.

Одним из актуальных направлений в адаптивной кибербезопасности является **предсказание уязвимостей на уровне бизнес-процессов.** В рамках этого подхода исследователи предложили метод **Task-based Vulnerability Prediction (TbVP)** – ориентированный на применение алгоритмов машинного обучения к моделям бизнес-процессов [7]. Метод TbVP основан на анализе **типов и меток задач** (tasks) в BPM-моделях, с последующим сопоставлением этих данных с каталогом типовых уязвимостей из **Common Weakness Enumeration (CWE).** Таким образом, становится возможным прогнозировать наличие уязвимых точек **ещё до перехода к реализации системы.** Этапы реализации метода TbVP:

1.Анализ бизнес-процессов: Определение задач, реализуемых в рамках бизнес-процессов, с последующей классификацией по типу, функциональной роли и потенциальной зоне риска.

2.Сопоставление с CWE-каталогом: Выявление соответствий между типами задач и известными уязвимостями на основе эвристик и исторических данных.

3.Обучение модели предсказания: Формирование обучающей выборки и применение алгоритмов машинного обучения (например, Random Forest, SVM), способных определить вероятность наличия уязвимости, исходя из параметров задач.

4.Прогнозирование и интерпретация риска: Применение обученной модели к новым или изменённым процессам, с возможностью ранней оценки рисков и приоритизации последующего тестирования.

Практическая значимость подхода. Применение метода TbVP позволяет:

- Идентифицировать потенциальные уязвимости до начала реализации функциональных компонентов, минимизируя затраты на исправление в поздние стадии.
- Оптимизировать ресурсы на тестирование, фокусируя аудит и пентест на наиболее рискованных сегментах бизнес-логики.

- Повысить устойчивость CI/CD-процессов за счёт интеграции моделей предсказания уязвимостей в пайплайн DevSecOps.

Таким образом, использование методов адаптивного моделирования, таких как TbVP, способствует внедрению принципов проактивной безопасности в проектировании сложных цифровых экосистем. Их применение особенно актуально в высоконагруженных и распределённых системах, где динамика изменений бизнес-логики тесно связана с вероятностью появления новых векторов атак.

Заключение. Современные веб-интерфейсы становятся всё более адаптивными и интерактивными, что создаёт как новые возможности для пользователей, так и значительные вызовы в области обеспечения безопасности и стабильности при внедрении новшеств. Адаптивность интерфейса – несмотря на её безусловную пользу для пользовательского опыта – может становиться причиной появления уязвимостей, связанных с динамической подгрузкой контента, внешними зависимостями, непредсказуемыми состояниями компонентов и контекстно-зависимой обработкой данных.

В работе были рассмотрены ключевые угрозы, связанные с адаптивной архитектурой, а также механизмы их снижения. Одним из важных направлений является использование заголовков Fetch Metadata, позволяющих защитить API от атак CSRF и SSRF, особенно в условиях многодоменных и SPA-сред. Также подчёркнута значимость регулярного анализа используемых библиотек и зависимостей на предмет уязвимостей (например, через NPM Audit, Snyk и аналогичные инструменты).

Для безопасного и постепенного внедрения новых функций рекомендуется внедрение feature toggles (по методологии, описанной Мартином Фаулером), что позволяет изолировать изменения, проводить A/B-тестирование и оперативно выполнять откаты при выявлении нарушений. Это особенно эффективно в CI/CD-цепочках с элементами DevSecOps. Особое внимание уделено важности многоуровневого тестирования безопасности адаптивных интерфейсов, включая эмуляцию различных устройств и пентест динамически изменяемых компонентов. Адаптивное тестирование в условиях реальных клиентских конфигураций (разрешения экрана, браузеры, слабые устройства) должно стать неотъемлемой частью QA-процессов.

Наконец, был рассмотрен подход Task-based Vulnerability Prediction (TbVP) как пример использования адаптивного моделирования для предиктивного анализа безопасности. Данный подход позволяет интегрировать оценку уязвимостей на этапе проектирования бизнес-процессов, снижая риски ещё до начала технической реализации.

В совокупности эти меры формируют фундамент для устойчивой и безопасной адаптации пользовательских интерфейсов к постоянно меняющимся требованиям, платформам и сценариям использования. Интеграция моделей предсказания уязвимостей, автоматизированного тестирования и гибкой активации новых функций позволяет не только стабилизировать развитие цифровых систем, но и создать условия для контролируемого внедрения инноваций в условиях киберугроз.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Lekies S., Stock B., Johns M. 25 million flows later: Large-scale detection of DOM-based XSS [Текст] // Proceedings of the 2013 ACM SIGSAC Conference on Computer and Communications Security. – 2013. – С. 1193–1204. – DOI: 10.1145/2508859.2516703.

2. OWASP Cheat Sheet Series [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://cheatsheetseries.owasp.org/index.html (дата обращения: 06.04.2025).

3. Google Developers. Fetch Metadata Request Headers [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://web.dev/articles/fetch-metadata?hl=ru (дата обращения: 02.04.2025).

4. Fowler M. Feature Toggles [Электронный ресурс] // MartinFowler.com. – 2010. – Режим доступа: https://martinfowler.com/articles/feature-toggles.html (дата обращения: 02.04.2025).

5. Ghimire A., Santhosh B., Panda B., et al. Adaptive Modeling for Security Vulnerability Propagation to Predict Security Vulnerability Scores [Текст] // F1000Research. – 2023. – Т. 12. – Ст. 462. – 17 с. – DOI: 10.12688/f1000research.130900.1.

6. OWASP Mobile Security Testing Guide [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://owasp.org/www-project-mobile-security-testing-guide/ (дата обращения: 02.04.2025).
7. Tazyeen M., Rizvi S.T.H., Khan S. Information Security Vulnerability Prediction Based on Business Process Model Using Machine Learning Approach [Текст] // Computers & Security. – 2021. – Т. 110. – Ст. 102422. – 12 с. – DOI: 10.1016/j.cose.2021.102422.

ТҮЙІН

Бұл мақалада бейімделетін веб-дизайнның цифрлық ортада инновациялық шешімдерді тұрақтандыру және кезең-кезеңімен енгізу процесіндегі рөлі қарастырылады. Интерфейстердің икемділігі тұрақты және кеңейтілетін веб-қосымшаларды жасау негізі ретінде ерекше атап өтіледі. Бейімделетін әзірлеменің негізгі аспектілері талданады, оның ішінде UX-ке бағытталған жобалау, заманауи фреймворктер мен құралдарды қолдану, сондай-ақ жаңа функцияларды енгізу кезінде қауіпсіздік пен тұрақтылықты қамтамасыз ету. Бейімделетін интерфейстерді жиі кездесетін қауіптерден қорғау әдістеріне және өзгерістерді тестілеу мен басқару тәсілдеріне ерекше назар аударылады. Ұсынылған ұсыныстар веб-әзірлеу, UX-дизайн және DevSecOps салаларындағы мамандар үшін пайдалы болуы мүмкін.

RESUME

This article explores the role of adaptive web design in the process of stabilizing and gradually implementing innovative solutions in the digital environment. The importance of interface flexibility is emphasized as a foundation for building resilient and scalable web applications. Key aspects of adaptive development are analyzed, including UX-oriented design, the use of modern frameworks and tools, as well as ensuring security and stability during the implementation of new features. Special attention is paid to methods of protecting adaptive interfaces from common threats, as well as to approaches for testing and managing changes. The proposed recommendations may be useful for professionals in web development, UX design, and DevSecOps.

УДК 621.316
Редюшев В.Г., магистрант
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана, г. Уральск
Ербаев Е.Т., руководитель
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана, г. Уральск

СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ К УПРАВЛЕНИЮ ЭНЕРГОПОТРЕБЛЕНИЕМ В ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНЫХ ЭНЕРГОСИСТЕМАХ

АННОТАЦИЯ

Современные энергосистемы сталкиваются с вызовом эффективного управления энергопотреблением в условиях роста возобновляемых источников энергии (ВИЭ) и децентрализованной генерации. В данной статье представлен обзор ключевых подходов к управлению энергопотреблением в интеллектуальных энергосетях (Smart Grid). Рассматриваются современные стратегии балансировки нагрузки, включая гибкое управление спросом (Demand Response), применение предиктивной аналитики и технологий машинного обучения для прогнозирования энергопотребления. Также анализируется роль Интернета вещей (IoT), больших данных (Big Data) и блокчейн-технологий в повышении эффективности энергосистем. Вместе с этим рассматриваются мировые практики внедрения интеллектуальных систем управления энергопотреблением, а также перспективы дальнейшего развития данной области.

Ключевые слова: *интеллектуальные энергосистемы, управление энергопотреблением, Smart Grid, Demand Response, возобновляемые источники энергии, машинное обучение.*

Введение. В связи с ростом доли ВИЭ, развитием распределенной генерации и внедрением интеллектуальных сетей (Smart Grid) современные энергосистемы переживают трансформацию. Эти изменения требуют новых подходов к управлению энергопотреблением, поскольку традиционные централизованные методы регулирования становятся менее

эффективными. Традиционные методы управления энергопотреблением имеют ряд недостатков, ограничивающих их эффективность в условиях интеллектуальных энергосистем (Smart Grid), такие как: централизованный характер управления энергопотоками, ограниченные возможности прогнозирования энергопотребления, низкая адаптивность к интеграции ВИЭ, недостаточная цифровизация и автоматизация. Одним из ключевых вызовов является несбалансированность производства и потребления электроэнергии, особенно в системах с высокой долей ВИЭ, где выработка энергии зависит от внешних факторов (солнечная активность, сила ветра). Высокая степень вариативности производства электроэнергии из ВИЭ требует внедрения интеллектуальных подходов к управлению энергопотреблением, обеспечивающих надежность и устойчивость энергоснабжения.

Одним из ключевых направлений решения данных проблем является интеллектуальное управление энергопотреблением, включающее в себя такие методы, как гибкое управление нагрузкой (Demand Response), предиктивная аналитика, машинное обучение и Интернет вещей (IoT). Эти технологии позволяют оптимизировать распределение энергии, прогнозировать изменения нагрузки и снижать пиковые нагрузки в сети. В странах с развитой экономикой данные концепции реализуются на уровне государственной политики [1].

Целью данной статьи является обзор современных подходов к управлению энергопотреблением в интеллектуальных энергосетях (Smart Grid), направленных на повышение энергоэффективности и устойчивости системы.

Основные задачи исследования:

- рассмотреть ключевые стратегии управления энергопотреблением в интеллектуальных энергосетях;
- проанализировать применение предиктивной аналитики, IoT и алгоритмов машинного обучения для прогнозирования нагрузки;

Материалы и исследования. Современные интеллектуальные энергосистемы (Smart Grid) внедряют различные стратегии управления энергопотреблением, направленные на повышение эффективности, устойчивости и надежности энергоснабжения.

Постепенно происходит внедрение децентрализованной системы управления энергопотреблением, что ведет к переходу от централизованных к гибридным системам. Это связано с ростом популярности распределенной генерации, а также развитием микросетей, способных функционировать автономно. Централизованные системы управления предполагают принятие решений на верхнем уровне – в диспетчерских центрах энергосетевых компаний. В отличие от них, децентрализованные системы распределяют принятие решений между локальными узлами – домохозяйствами, предприятиями, микроэнергосистемами и энергосообществами. Это снижает зависимость от центрального диспетчера, повышает адаптивность системы, позволяет использовать локальные источники генерации и внедрять алгоритмы самоорганизации при авариях.Гибридные модели управления, сочетающие централизованные и децентрализованные элементы, активно развиваются в современных энергосистемах. Например, в Европейском союзе тестируются локальные энергорынки, где децентрализованные участники (домохозяйства с солнечными панелями, и т.д.) взаимодействуют в рамках общей централизованной сети.

Одной из таких концепций является стратегия «Гибкого управления нагрузкой» (Demand Response, DR). Гибкое управление спросом (Demand Response, DR) – это стратегия адаптивного регулирования потребления электроэнергии в ответ на изменения условий сети. Суть метода заключается в том, что потребители могут изменять свое энергопотребление в зависимости от сигналов энергосистемы, таких как:

- Повышение тарифов в часы пиковой нагрузки (стимулирование снижения потребления).
- Вознаграждения за участие в балансировке сети (финансовая компенсация за снижение нагрузки в критические моменты).
- Автоматическое управление нагрузкой через интеллектуальные устройства (например, умные термостаты или промышленные системы управления энергопотреблением).

Умный пользователь активно отслеживает и автоматизирует потребление энергии и идеально интегрирует ценовые сигналы и современные интеллектуальные технологии для обеспечения оптимально эффективного потребления энергии [3]. В процессах управления

спросом задействуются различные типы оборудования, используемые в промышленном, сельскохозяйственном, коммерческом и бытовом секторах. Особенно выделяются промышленные потребители благодаря широкому ассортименту используемых технологий и устройств.

Управление спросом широко признано как ключевой элемент будущих оптимизированных интеллектуальных энергосистем, интегрирующих широкий спектр возобновляемых и традиционных источников энергии, как централизованных, так и распределённых [4].

Основные методы участия промышленных потребителей в управлении спросом включают перенос потребления на периоды с более низкими тарифами, временную приостановку или снижение интенсивности производственных процессов, а также полное или частичное отключение систем освещения, вентиляции и кондиционирования. Кроме того, предприятия могут использовать собственные источники электроэнергии и/или системы накопления энергии.

При этом относительно небольшое снижение потребления может привести к существенному снижению цены на электроэнергию [2].

В глобальном масштабе, по оценкам Международного энергетического агентства (МЭА), потенциал DR составляет около 4000 ТВтч/год, что составляет 15% от общего спроса на электроэнергию [5].

Применение Demand Response активно развивается в США, Японии и странах ЕС. В частности, программа PJM в США позволяет промышленным предприятиям получать компенсации за снижение потребления в периоды пиковых нагрузок, что значительно снижает вероятность аварийных отключений. В странах СНГ и Казахстане внедрение DR находится на начальном этапе, требуя законодательной поддержки и модернизации инфраструктуры.

Введение систем DR также способствует интеграции возобновляемых источников энергии, поскольку позволяет балансировать энергопотребление в зависимости от выработки СЭС и ВЭС.

Основные цели системы управления спросом (DR) можно сформулировать следующим образом [3,6]:

- Снижение общего энергопотребления для повышения прибыли как энергоснабжающих компаний, так и потребителей. Это сокращение должно учитывать не только потребности клиентов, но и потери, связанные с передачей и распределением электроэнергии.
- Сокращение общей выработки электроэнергии как следствие предыдущей цели. При эффективной реализации схемы DR можно избежать необходимости ввода в эксплуатацию дорогостоящих электростанций в периоды пикового спроса, а также помочь энергопоставщикам выполнять обязательства по снижению выбросов.
- Корректировка спроса в соответствии с доступным энергоснабжением для повышения надежности энергосистемы, особенно в регионах с высокой долей солнечной, ветровой или другой возобновляемой энергии (ВИЭ).
- Снижение или полное устранение перегрузок в распределительных сетях. Для достижения этой цели может использоваться система управления распределением (DMS), которая отслеживает работу системы и принимает решения в реальном времени для повышения её устойчивости.

Барьеры, мешающие широкому внедрению DR и требующие комплексного решения :

1. Технологические барьеры. Связаны с отсутствием единых стандартов и протоколов, что затрудняет взаимодействие различных устройств и систем. Кроме того, DR требует дополнительных инвестиций, однако оценить экономическую выгоду заранее сложно. Так как выгоды от DR распределяются между разными участниками энергорынка (энергокомпании, потребители, операторы сетей), неясно, кто должен финансировать эти технологии.

2. Регуляторные и рыночные барьеры. Включают сложность интеграции DR в существующую энергосистему. Рынки электроэнергии традиционно ориентированы на генерацию, и включение в них потребителей как активных участников требует пересмотра правил. Также участники DR могут сталкиваться с ограничениями при выходе на рынок, что приводит к неравным условиям конкуренции.

3. Барьеры для конечных потребителей. Возникают из-за сложности участия в DR-программах. Помимо технических и регуляторных трудностей, потребители электроэнергии представляют собой разнородную группу (бытовые, коммерческие, промышленные), что затрудняет прогнозирование их поведения и степени вовлечённости в программы управления спросом. Это снижает эффективность DR и замедляет его распространение.

Для успешного внедрения DR необходимо решать эти проблемы комплексно: разрабатывать стандарты, улучшать законодательную базу и повышать осведомлённость потребителей о возможностях и выгодах участия в DR-программах.

Использование машинного обучения для гибкого управления спросом.

Современный подход к концепции DR неразрывно связан с интеграцией технологий машинного обучения, нейронных сетей, IoT-датчиков и аналитикой больших данных, так как система должна взаимодействовать с большим объемом данных в режиме реального времени для регулирования нагрузки. Сложность этих задач возрастает в условиях высокой доли ВИЭ. AI-технологии помогают решать ключевые задачи DR, включая прогнозирование нагрузки, управление ценами, оптимизацию использования бытовых приборов и планирование энергоресурсов. Также AI-технологии эффективно справляется с выявлением кражи электроэнергии в интеллектуальных энергосетях благодаря улучшенному распознаванию шаблонов, обнаружению аномалий (у потребителя необычно низкое потребление, но профиль нагрузки указывает на возможное вмешательство в счетчик, система фиксирует аномалию) и способности выявлять отклонения, указывающие на хищение энергии. Эти методы позволяют обнаруживать кражу электроэнергии во время планирования нагрузки, анализируя значительные расхождения между прогнозируемым и фактическим потреблением (фактические данные резко отклоняются от предсказанных моделей, это может быть признаком незаконного подключения) [3,8].

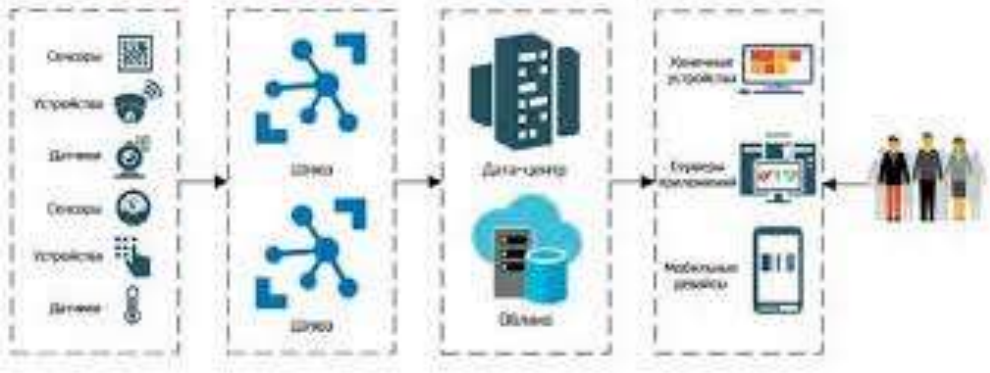

Рисунок 1 – Схема обучения

В рамках Smart Grid для прогнозирования нагрузки применяются такие модели, как: Deep Neural Network (Глубокие нейронные сети), Time Series-based Deep Learning Models (Глубокие модели на основе временных рядов), Dueling Deep Q Network (Дуэльная глубокая Q-сеть, метод обучения с подкреплением), Artificial Neural Network (Искусственные нейронные сети), Deep Reinforcement Learning (Глубокое обучение с подкреплением) [3].

Блокчейн и P2P-торговля энергией – как пользователи могут обмениваться энергией.

Важным элементом интеллектуальных энергосистем, способствуя децентрализации, гибкому управлению нагрузкой и локальному потреблению ВИЭ, снижая нагрузку на магистральные сети - P2P-торговля энергией становится.

P2P (Peer-to-Peer) торговля энергией – это децентрализованный механизм обмена электроэнергией между потребителями и производителями без участия традиционных энергокомпаний. В такой системе пользователи, так называемые prosumer'ы, могут продавать и покупать электроэнергию напрямую друг у друга через цифровые платформы. Prosumer'ы одновременно являются потребителями и производителями электрической энергии. Как правило, это домохозяйства или предприятия, которые имеют в личном распоряжении

солнечные панели, ветрогенераторы и системы накопления энергии, генерирующие избыток электрической энергии [10].

В данный момент торговля происходит на основе блокчейн технологий через автоматизированную систему управления. Блокчейн в P2P-энерготорговле играет ключевую роль, обеспечивая прозрачность, безопасность и автоматизацию сделок без посредников. Благодаря распределенному реестру все операции (оплата, передача энергии) производятся автоматически, исключая просрочки. Двунаправленные счетчики, в свою очередь, будут фиксировать объемы переданной и принятой ЭЭ – все значения будут сохраняться в базу данных микрогрида. В совокупности все это повышает доверие между участниками, позволяя проверять сделки без необходимости в централизованном операторе, что снижает транзакционные издержки, минимизируя затраты на обработку платежей и администрирование. Соответственно внутрисетевой тариф уменьшается и находится на уровне значительно меньшем, чем розничный.

Несмотря на преимущества, P2P-энерготорговля сталкивается с рядом ограничений: нестабильность генерации ВИЭ, требующая аккумуляторных систем; необходимость модернизации инфраструктуры; высокие первоначальные инвестиции в смарт-счетчики и блокчейн; отсутствие четких регуляторных норм и возможные тарифные ограничения. Также существует риск ценовых манипуляций и недостаточная осведомленность потребителей о работе системы [11]. Для успешного масштабирования необходимы стандартизация, развитие сетевой инфраструктуры и государственная поддержка.

Заключение. В данной статье были рассмотрены современные подходы к управлению энергопотреблением в интеллектуальных энергосистемах. В первой части обсуждались актуальность темы, вызванная ростом энергопотребления, развитием концепции Smart Grid и увеличением доли ВИЭ в энергетическом балансе.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1.Петров, В.П. Управление спросом на электроэнергию в горнопромышленном секторе на основе интеллектуальных электроэнергетических систем [Текст] / В.П. Петров, Н.М. Кузнецов, И.И. Морозов // Горный информационно-аналитический бюллетень. – 2022. – № 2. – С. 169–180. – DOI: 10.25018/0236_1493_2022_2_0_169.

2.Ханаев, В.В. Управление спросом на электроэнергию как дополнение к распределенной генерации [Текст] / В.В. Ханаев // Энергетическая политика. – 2020. – № 4(146).

3.Wohlfarth, K. Energy efficiency and demand response—Two sides of the same coin? [Text] / K. Wohlfarth, E. Worrell, W. Eichhammer // Energy Policy. – 2020. – Vol. 137. – P. 111070.

4.Stanelyte, D. Overview of Demand-Response Services: A Review [Text] / D. Stanelyte, N. Radziukyniene, V. Radziukynas // Energies. – 2022. – Vol. 15, No. 5. – P. 1659. – DOI: 10.3390/en15051659.

5.Söder, L. A review of demand side flexibility potential in Northern Europe [Text] / L. Söder, P.D. Lund, H. Koduvere, T.F. Bolkesjø, G.H. Rossebø, E. Rosenlund-Soysal, K. Skytte, J. Katz, D. Blumberga // Renewable and Sustainable Energy Reviews. – 2018. – Vol. 91. – P. 654–664.

6.Kirkerud, J.G. The role of demand response in the future renewable northern European energy system [Text] / J.G. Kirkerud, N.O. Nagel, T. Bolkesjø // Energy. – 2021. – Vol. 235. – P. 121336.

ТҮЙІН

Қазіргі заманғы энергия жүйелері жаңартылатын энергия көздерінің (ЖЭК) өсуі мен орталықтандырылмаған генерация жағдайында энергия тұтынуды тиімді басқару мәселесіне тап болуда. Бұл мақалада интеллектуалды энергия желілерінде (Smart Grid) энергия тұтынуды басқарудың негізгі тәсілдеріне шолу жасалған. Жүктемені теңестірудің заманауи стратегиялары, оның ішінде сұранысты икемді басқару (Demand Response), энергия тұтынуды болжау үшін болжамды аналитика мен машиналық оқыту технологияларын қолдану қарастырылады. Сондай-ақ, энергия жүйелерінің тиімділігін арттырудағы Заттар интернеті (IoT), үлкен деректер (Big Data) және блокчейн технологияларының рөлі талданады. Сонымен

қатар, энергия тұтынуды басқарудың интеллектуалды жүйелерін енгізудің әлемдік тәжірибелері мен осы саланы одан әрі дамытудың перспективалары қарастырылады.

RESUME

Modern energy systems face the challenge of effectively managing energy consumption amid the growing share of renewable energy sources (RES) and decentralized generation. This article presents an overview of key approaches to energy consumption management in smart grids (Smart Grid). Contemporary load-balancing strategies are considered, including flexible demand response (Demand Response), the use of predictive analytics, and machine learning technologies for forecasting energy consumption. The role of the Internet of Things (IoT), Big Data, and blockchain technologies in enhancing energy system efficiency is also analyzed. Additionally, global practices in the implementation of smart energy consumption management systems and prospects for further development in this field are examined.

ӘОЖ 621

Салекеш Б., студент
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал қ.
Кулдыбаев А.К., жетекші
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал қ.

ЭЛЕКТР ЭНЕРГИЯСЫН САҚТАУ ЖҮЙЕЛЕРІН ДАМЫТУ: АЗИЯ ЕЛДЕРІ ҮШІН ЖАҢА МҮМКІНДІКТЕР

ТҮЙІН

Әлемде басталған энергетикалық ауысудың маңызды атрибуты энергетикалық кешенде электр энергиясын өндіру, тасымалдау, тарату және тұтынуды ұтымды және оңтайландыратын, электр желілерінің жұмысын тұрақты, үнемді және қауіпсіз ететін электр энергиясын жинақтау және сақтау секторының пайда болуы болып табылады. Энергия қоймалары жаңа электр станцияларына балама болып табылады. Жинақтау және сақтау секторының дамуы Шығыстың көптеген елдеріне экономиканың қарқынды дамып келе жатқан салаларынан артта қалған энергетикалық экономиканың жеделдетілген экономикалық динамикасына тежегіш әсерін болдырмауға мүмкіндік береді. Энергетикадағы жаңа өндірістік күштер қазба энергия көздерінің тапшылығы ретінде жағымсыз салдарларды айтарлықтай азайтуға мүмкіндік береді.

Түйінді сөздер: *электр энергиясын сақтау, энергетикалық ауысу, жаңартылатын энергия көздері, гидроаккумуляторлық станциялар, аккумуляторлық батареялар.*

Кіріспе. Әлемде басталған энергетикалық ауысу (energytransition) - кешенді және көп қырлы құбылыс. Оның маңызды құрамдас бөлігі энергияны сақтау және сақтау жүйелерін дамыту болып табылады (energy storage). Жинақтау және сақтау жүйелерінің нарығы — әлемдегі ең серпінді жоғары технологиялық нарықтардың бірі. Энергетика әрдайым энергияны сақтау және сақтау жүйелеріне мұқтаж болды, бірақ соңғы жылдары ғана экономиканың осы сегментін жедел дамыту үшін техникалық және қаржылық мүмкіндіктер пайда бола бастады. Біз, ең алдымен, өнеркәсіптік аккумуляторлық батареялардың сыйымдылығын түбегейлі арттыру және олардың бағасының 2010-2019 жылдар кезеңінде 85% - ға төмендеуі және 2019-2040 жылдары 1 кВт сақтау құнының болжамды (сағ. электр энергиясы) екі есе төмендеуі туралы айтып отырмыз. Электр энергиясын жинақтау және сақтау жүйелерін дамыту іс жүзінде электр генерациясының жаңа қуаттарын пайдалануға берудің баламасы болып табылады. Жақын арада 1 Квт сақтауға арналған күрделі және операциялық шығындар. сағат. электр энергиясы электр генерациясының барлық түрлеріне ұқсас шығындардан аз болады. Электр энергиясын жинақтау қажеттілігі, ең алдымен, тұтынушылар тарапынан кез-келген энергия жүйесіне күнделікті жүктеменің біркелкі болмауына байланысты. Жүктеменің тұрақты ауытқуы генерация мен тұтыну арасындағы тепе-теңдікті сақтау проблемасын тудырады және энергетикалық қуаттардың оңтайлы емес режимдерде үнемі жұмыс істеуіне әкеледі. Электр энергиясын сақтау құрылғыларының пайда болуы электр желілерінің сенімділігі мен

тиімділігін күрт арттырады. Дискілер электр энергиясын өндіру және тұтыну кестелерін уақытында сұйылтуға мүмкіндік береді. Сұраныстың төмендеу кезеңдерін жинақтау үшін, ал жоғарылау кезеңдерін қосымша қуаттылықты тартпай және желілік экономикаға қауіп төндірмей разрядтау үшін пайдалануға болады. Электр желілерінің жұмысын рационализациялау көбінесе электр генерациясының жаңа объектілерінің құрылысын қысқартуға немесе одан мүлдем бас тартуға мүмкіндік береді. Жинақтау және сақтау жүйелерін енгізудің пайдасы электр станциялары мен электр желілері жабдықтарының қызмет ету мерзімінің едәуір ұлғаюынан көрінеді, өйткені оның жұмыс істеу режимдері оңтайландырылады және стресстік жүктемелер алынып тасталады, бұл саладағы капитал айналымын арттырады және электр энергиясының бағасын төмендетеді. Әр түрлі жүйелік икемділігі (ГЭС, АЭС, ЖыЭС, ЖеЭС), тұрақтылығы мен сенімділігі бар қуаттар энергия жүйелерін едәуір қиындатады, бұл жинақтау және сақтау секторын дамытуды қажет етеді. Сондықтан Афро-Азия елдері өнеркәсіп үшін және орталықтандырылған тұрғын үй-коммуналдық желілер үшін жинақтау жүйелерінің ең ірі және ең перспективалы нарығына айналуда. Қазіргі уақытта электр энергиясын сақтаудың көптеген әдістері бар және олардың барлығы дерлік бәсекеге қабілетті. Қазір гидравликалық жинақтаушы электр станцияларында сақтаудың бұрыннан белгілі әдісі (барлық сақтау қуаттарының 96%) күрт үстемдік етуде, бірақ бұл әдістің мәні электрохимиялық сақтау опцияларының пайдасына тез төмендейді (кесте 1).

Кесте -1 Әлемдегі электр энергиясын сақтау қуаттарының құрылымы

Қуат түрі	2017, %	2030, %
Су станциялары	97	45
Электрохимиялық өнеркәсіптік және желілік	> 1	23
Электрохимиялық автомобиль	> 1	21
Өзге де (термиялық, тұзды, пневматикалық)	> 1	11

Азия елдерінде автомобиль электр энергиясын сақтау нарығы ең перспективалы болып табылады. Егер постиндустриалды елдер тобында Электр көлігіне көшу ең алдымен экологиялық проблемаларды шешуге арналған болса, онда индустрияландырылған және сонымен бірге энергия тапшылығы бар Азия мемлекеттерінде экономикалық компонент үлкен маңызға ие және ең алдымен үлкен мұнай импортының қысқаруы. Сондықтан, ең серпінді Азия елдерінің үкіметтері электр көлігін дамытудың ең жоғары мүмкін болатын озық қарқынын бағдарламалады. Азия аймағы өңдеуші өнеркәсіптің жартысынан астамын және әлемнің Электр энергетикасы қуаттылығының үштен бірінен астамын шоғырландыра отырып, ЖІӨ-нің энергия сыйымдылығын төмендету және өзінің экспорттық өндірістерінің бәсекеге қабілеттілігін сақтау үшін электр энергиясын жинақтау және сақтау секторын дамытуға барынша мүдделі. Қазіргі уақытта ҚХР, Жапония және Корея Республикасы жинақтау және сақтау қуаттары бойынша әлемде бірінші, екінші және төртінші орында тұрса да, ҚХР мен Жапония әлемнің барлық қуаттарының жартысын құрайды, өңірде жинақтау секторының даму қарқыны орташа әлемдік деңгейден едәуір асады (кесте 2).

Кесте 2 - Азияның электр энергиясын жинақтау және сақтау қуаттылығы өсуінің болжамы

Электр энергиясын сақтау түрі	2020		2027	
	Қуаты сақтау, МВт	Инвестициялар, млрд. долл.	Қуаты сақтау, МВт	Инвестициялар, млрд. долл.
1	2	3	4	5
Желілік	3900	4,1	13100	14,5
Өнеркәсіптік	2600	3,2	7500	9,5
1	2	3	4	5
Қалалық үшін шаруашылық	500	0,4	800	1,5
Генерациялар тарату үшін	100	0,1	400	0,6
Тұрмыстық	200	0,1	2600	2,1
Барлығы	7300	7,9	24400	28,1

Азияда индустрияландырудың жоғары қарқыны соңғы жылдары энергетиканың дамуынан озып кетті. Өңірде пайда болған теңгерімсіздікті жою үшін энергетикалық шаруашылықты дамытудың озық қарқыны бағдарламаланған. Аймақ қазба отынының тапшылығын бастан кешіргендіктен, энергетиканың өсуі негізінен кең игеру арқылы жоспарланған жаңартылатын энергия көздерібұл электр энергиясын сақтау және сақтау секторын қатар дамытуды талап етеді.

Дамуда жаңартылатын энергия көздері (демек, сақтау жүйелері) парадоксальды түрде Таяу Шығыс пен Солтүстік Африкаға қызығушылық танытады. Мұнда көптеген жылдар бойы қолданылып келген энергия тұтыну моделі энергия ресурстарын экспорттаушы елдерде де, импорттаушы мемлекеттерде де экономикалық өсуге кедергі болуы мүмкін. Бұл аймақ тек негізгі энергия жеткізушісі және әлемдік қазба отын қорларының негізгі «сақтаушысы» ғана емес, сонымен қатар негізгі «энергия ысырапшысы» болып табылады, өйткені аймақтық үкіметтер, біріншіден, нарық заңдарына қайшы келетін энергия бағасын субсидиялайды, шамадан тыс тұтынуды ынталандырады, екіншіден, индустрияландыру мен әртараптандырудың энергияны көп қажет ететін жобаларын жүзеге асырады. жергілікті энергия ресурстарының төмен құны болып табылады.

Қорытынды. Аймақтағы жинақтау және сақтау қуаттарының құрылымы мен динамикасы ірі өнеркәсіптік желілік қоймалардың үстемдігімен сипатталады. Сондай-ақ, елдердің мемлекеттік бюджеттерін елеулі түрде «ауырлататын» халық үшін энергетикалық субсидияларды күрт қысқартуға арналған «есептегіш арқылы» тұрмыстық жинақтағыштардың жылдам өсуі бағдарламалануда. Энергетикалық ауысудың маңызды бөлігі ретінде электр энергиясын жинақтау және сақтау секторының дамуы Шығыстың көптеген елдеріне экономиканың қарқынды дамып келе жатқан салаларынан артта қалған энергетикалық экономиканың жеделдетілген экономикалық динамикасына тежегіш әсерін болдырмауға мүмкіндік береді. Энергетикадағы жаңа өндірістік күштер қазба энергия тапшылығының да, «энергетикалық дағдарыстың» да жағымсыз салдарын айтарлықтай азайтуға мүмкіндік береді. Сондықтан Азия бұл процеске әлемдегі ең жоғары қарқынмен қосыла бастайды деп есептейміз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Antony G. Asian Electric Power Industry // ASEAN Engineering Journal. - 2025. – Vol. 59. – № 1. – P. 99-112.

2. Efimova G.Z. Renewable electric power in the world and an alternative // ASEAN Engineering Journal. - 2019. – Vol. 35. – № 2. – P. 293-312.

3. Daniel B. Energy conservation and modern electrical technologies // Energy Journal. - 2021. – Vol. 38. – № 4. – P. 215-232.

4. Grinshpun S.S., Tolstoguzov S.N. Theoretical and analysis of energy conservation and modern technologies in the Republic of Kazakhstan // Energy Journal. - 2024. – Vol. 58. – № 1. – P. 72-97.

АННОТАЦИЯ

Важным атрибутом энергетического перехода, начавшегося в мире, является появление в энергетическом комплексе сектора накопления и хранения электроэнергии, который рационально и оптимизирует производство, транспортировку, распределение и потребление электроэнергии, делает работу электрических сетей стабильной, экономичной и безопасной. Хранилища энергии являются альтернативой новым электростанциям. Развитие сектора накопления и хранения позволит многим странам Востока избежать тормозящего влияния на ускоренную экономическую динамику энергетической экономики, отстающей от динамично развивающихся отраслей экономики. Новые производственные силы в энергетике позволяют значительно уменьшить негативные последствия как дефицит ископаемых источников энергии.

RESUME

An important attribute of the energy transition that has begun in the world is the emergence of the electricity storage and storage sector in the energy complex, which makes the production, transportation, distribution and consumption of electricity more rational and optimized, and the operation of power grids more stable, economical and safe. Energy storage facilities are an alternative to new power plants. The development of the storage and storage sector allows many countries of the

East to avoid the deterrent effect on the accelerated economic dynamics of the energy economy, lagging behind the rapidly developing sectors of the economy. New productive forces in the energy sector will significantly reduce the negative consequences as a shortage of fossil energy sources.

УДК 669.58: 67.05: 615.47
Бажанская А.Г., Телеккали Д.М., студенты
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана, г. Уральск
Силантьев А.В., руководитель
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана, г. Уральск

ПРИМЕНЕНИЕ ХОЛОДНОГО ЦИНКОВАНИЯ ПРИ ИЗГОТОВЛЕНИИ ТЕХНОЛОГИЧЕСКОГО ОБОРУДОВАНИЯ В МАШИНОСТРОЕНИИ

АННОТАЦИЯ

При изготовлении оборудования, для защиты от коррозии на поверхность наносится цинковое покрытие горячим цинкованием или электрохимическим осаждением. В данной работе рассматривается применение метода холодного цинкования. так как он менее затратный при высоком качестве. Притивокоррозионная стойкость холодного цинка обуславливается тем, что электрохимический потенциал цинка ниже железа и в электрохимической паре железо-цинк, возникающей при атмосферной влаге, цинк является анодом и растворяется, а железо является катодом и из-за этого происходит пассивация стали за счет подщелачивания. Ионы цинка реагируют с углеродом находящимся в воздухе и при такой реакции образуется слой карбонадов цинка, которые уменьшают коррозию. Это свойство данных веществ применяется для изготовления оноупаковочных составов для холодного цинкования.

***Ключевые слова**: цинкование, гидроксид, карбонат цинка, электрохимический потенциал, антикоррозионная защита.*

Из практики известно, что наиболее длительную защиту стали от коррозии обеспечивает цинковое покрытие (от 25 до 50 лет). Цинковые покрытия на поверхность изделий наносятся следующими способами:

- горячим цинкованием;
- электрохимическим осаждением.

На технологическом оборудовании такое гальваническое покрытие технически трудноосуществимо и на практике не используется.

Вместо традиционных методов применяется метод холодного цинкования.

Метод холодного цинкования заключается в том, что на подготовленную поверхность изделия наносится специальный цинкосодержащий состав, в результате которого образуется покрытие, обладающее антикоррозионными свойствами.

Рассмотрим теоретические основы этого метода.

Химический элемент цинк – серебристо-белый, в нормальных условиях очень хрупкий металл с плотностью ~ 7,1г/см³, температурой плавления t ~420°С. Цинк относится к группе металлов с повышенной термодинамической нестабильностью, имеющий потенциал водородного электрода при pH=7 (-0,413В). Вода и влага не действуют на цинк, потому что при их взаимодействии на его поверхности образуется гидроксид, который не растворим и препятствует дальнейшему течению реакции. В слабокислой среде коррозия чистого цинка проходит очень медленно, это связано с высоким значением перенапряжения выделения водорода на цинке (~1В). Перенапряжение выделения водорода, величина поляризации (отклонения) потенциала электрода от равновесного значения, необходимая для выделения водорода на электроде с определенной скоростью. При содержании в цинке сотых долей процента примесей таких металлов как, медь и железо, у которых перенапряжение выделения водорода 0,6 и 0,5В, скорость взаимодействия цинка с кислотами увеличивается в сотни раз.

Находясь на воздухе цинк окисляется, т.е. покрывается очень тонкой и прочной пленкой оксида или основного карбоната цинка. Такая пленка хорошо защищает цинк от окисления и обуславливает высокую коррозионную стойкость металла. Ржавчина не образует сплошной пленки на поверхности железа. Очень высокие противокоррозионные свойства цинка, при нанесении его на железо обуславливаются тем, что электрохимический потенциал цинка ниже, чем у железа (760 мВ и 440 мВ), из-за этого в электрохимической паре железо - цинк, возникающей при наличии атмосферной влаги или воды, цинк выполняет роль анода и растворяется. А железо играет роль катода.

$Zn - 2e \leftrightarrow Zn^{2+}$

$H2O + 1/2O2 + 2e \leftrightarrow 2OH^-$

В результате чего имеет место пассивация стали за счет подщелачивания. Ионы цинка реагируют с диоксидом углерода, находящимся в воздухе. Такая реакция сопровождается образованием плотных слоев нерастворимых карбонатов цинка, уменьшающих развитие коррозии.

Из рассмотренных свойств цинка можно сказать, что при нанесении его на стальную поверхность, он защищает ее по изоляционному типу, что характерно для горячего цинкования, когда цинк образует сплошное влагонепроницаемое покрытие по электрохимическому типу, тогда цинк при наличии влаги выполняет роль анода, а образующиеся при этом его соединения заполняют дефекты покрытия и не допускают коррозию оборудования.

Протекторный или электрохимический тип защиты характерен для холодного цинкования, в стадии первоначального формирования покрытия, так как оно имеет пористую структуру, через которую происходит доступ влаги к стальной поверхности оборудования и при этом образуется электрохимическая пара цинк-железо. Покрытие, полученное методом холодного цинкования по истечении определенного времени и зависящее от влажности, защищает стальную поверхность по тому же процессу, что и покрытие нанесенное горячим способом.

По стандартам ISO 3549 и DIN 55969 составы для холодного цинкования, обеспечивающие активную электрохимическую защиту по всей поверхности, должны содержать в сухом покрытии не менее 92% чистого цинка с размерами частиц 12-15 мкм или не менее 88% цинка с размерами частиц 3-5 мкм.

Более высокая концентрация цинка увеличивает защитное антикоррозионное действие покрытия, а использование цинковой пудры с размерами частиц менее 5 мкм способствует повышению адгезии за счет облегчения междиффузионного взаимодействия цинка и железа, снижению пористости покрытия и получения гладкой поверхности.

Цинкосодержащие краски не относятся к составам для холодного цинкования и не образуют электропроводного цинкового покрытия, адекватного горячеоцинкованного по срокам эксплуатации. Цинк в таких красках выполняет функцию цветообразующего пигмента и усиливает пленочную защиту за счет своего окисления в слое краски.

В таблице рассмотрены основные технические характеристики одноупаковочных органоразбавляемых составов для холодного оцинкования произведенных в российских компаниях с указанием основных приемов по предварительной подготовке поверхностей и рекомендациям по нанесению покрытий.

В настоящее время на рынке представлены и другие составы для холодного цинкования, где в качестве связующего используется жидкое стекло (цинксиликатные краски), эпоксидные и кремнеорганические смолы. Одним из факторов, сдерживающих внедрение этих материалов в широкую практику является их двух и даже трехупоковочность: связующее+порошок, цинка+отвердитель, связующее+порошок цинка или в лучшем случае, связующее с цинком+отвердитель, что не всегда устраивает потребителя ввиду непродолжительного срока пригодности состава после смешивания. Также в данном случае сложности вызывает необходимость работы с пылящим высокодисперсным цинковым порошком при смешивании компонентов непосредственно на рабочей площадке и применение

дополнительных устройств для диспергирования (перемешивания). Применение одноупаковочных составов выгодно отличается от двух- и трехупаковочных.

Использование метода холодного цинкования эффективно как для получения самостоятельного покрытия и предварительного грунтования, так и для межоперационной защиты стали и ремонта ранее оцинкованных поверхностей.

Применение этого метода имеет ряд преимуществ по сравнению с горячим цинкованием:

- отсутствие размерных ограничений цинкуемых поверхностей;
- возможность производить подготовку поверхностей на месте;
- возможность легко сваривать детали, покрытые составами для холодного цинкования;
- возможность на месте оцинковывать сварные швы;
- легкость в ремонте, в том числе нарушенных при транспортировке и монтаже участков цинкового покрытия.

В заключение необходимо отметить, что широкое внедрение в практику современных и перспективных методов антикоррозионной защиты, в частности, таких, как холодное цинкование, позволит резко сократить ущерб от коррозии металлов, который в промышленно развитых странах достигает 5% национального дохода.

Таблица 1- Одноупаковочные составы для холодного цинкования медицинского и другого технологического оборудования

ZINGA	АК-100 «Жидкий Цинк» («Liquid Zinc») ГОСТ Р 51693-2000	ЦИНЛ (ТОУ 2313-012288779-99)
1	2	3
Основные требования к подготовке поверхности перед нанесением покрытия		
Для обеспечения наилучшего контакта метла с цинком необходимо максимальное удаление с поверхности ржавчины, окалины, старой краски, грязи, пыли и масел (обезжиривание) Наиболее эффективным способом является абразивно-струйная (пескоструйная, дробеструйная, гидроабразивная) обработка поверхности. Для небольших поверхностей можно использовать ручной, или механизированный способ очистки. Оптимальная степень шероховатости поверхности 15-20мкм. (при тонкослойном нанесении для ZINGA и АК-100 достаточно 8-10мкм). Допускается наличие на поверхности незначительных вкраплений(остатков) плотной ржавчины.		
Цвет: серый (серебристо-серый), матовый		
Характеристика (гранулометрический состав) применяемого цинка в составах для холодного цинкования		
Атомизированная цинковая пудра с размерами частиц 3-5 мкм		Цинк марки ПЦВД с размером частиц менее4мкм до 20мкм и более (не менее 55% фракции 4-12мкм)
Массовая доля нелетучих веществ в исходном материале (сухой остаток), %		
80	77-79	73-78
Содержание цинка в сухом слое покрытия, %		
96	95±0,5	95-96
Рекомендуемая толщина сухого покрытия, обеспечивающая прогнозируемые защитные свойства на срок от 25 до 50 лет, в зависимости от условий эксплуатации, мкм		
80-100	80-100	100-120
Расход материала для достижения толщины сухого слоя 40мкм: ≈ 0,25 кг/м²		
Время высыхания до ст.3 при t +20±2°С, и влажности воздуха 70±5% (после чего можно наносить следующий слой), ч		
1	1,5-2	1

<table>
<tr><td colspan="3">Исходная вязкость при t +20°С по ВЗ-4.</td></tr>
<tr><td>60с</td><td>160-180с
Относительно высокая исходная вязкость АК-100(приближенная к пастообразному материалу) предотвращает образование трудноразмешиваемого, плотносцементированного осадка</td><td>16-25с</td></tr>
<tr><td colspan="3">Рекомендуемые растворители (разбавители)</td></tr>
<tr><td rowspan="2">Только Zinqa Solv, максимум до 10% от массы</td><td>Сольвент, толуол, ксилол или смесь одного из них с ацетоном в соотношении ≈3:1; растворители Р-4, Р-5 и Р-24 (ГОСТ 7827-74)</td><td>Ввиду относительно низкой вязкости исходного состава, разбавления обычно не требуется. При необходимости используется сольвент, ксилол, толуол, растворители для нитрокрасок от 646 до 650</td></tr>
<tr><td colspan="2">В некоторых случаях допускается использование уайт-спирит</td></tr>
<tr><td colspan="3">Нанесение</td></tr>
<tr><td>1</td><td>2</td><td>3</td></tr>
<tr><td>Температура при нанесении: -20 до +60°С. Максимальная относительная влажность воздуха 98%</td><td colspan="2">Температура при нанесении: -20 до +40°С.
Максимальная относительная влажность воздуха 90%</td></tr>
<tr><td colspan="3">Допускается нанесение на влажную (без капель и конденсата поверхность)</td></tr>
<tr><td colspan="3">Методы нанесения</td></tr>
<tr><td colspan="3">Составы для холодного цинкования наносятся кистью, валиком, пневматическим или безвоздушным распылением, окунанием*</td></tr>
<tr><td colspan="3">Стойкость</td></tr>
<tr><td colspan="3">Термостойкость: от -40 до +150°С с кратковременным повышением температуры до +160°С и выше</td></tr>
<tr><td colspan="3">Химическая стойкость</td></tr>
<tr><td>Высокая, в пределах pH 5,5-12,5</td><td>Высокая, в пределах pH 5,5-9</td><td>Высокая, в пределах pH 6-8,5</td></tr>
<tr><td colspan="3">Водостойкость: Высокая , в том числе для эксплуатации покрытий под водой</td></tr>
<tr><td colspan="3">Бензостойкость: Низкая, постепенно увеличивается по мере эксплуатации покрытий**</td></tr>
<tr><td colspan="3">Совместимость с другими ЛКМ, наносимых поверх цинкового слоя:</td></tr>
<tr><td colspan="3">Совместимы с любыми, в том числе вододисперстными ЛКМ (ограниченно с алкидными, вследствие возможного «омыления» алкидных смол и преждевременного отслаивания покрытия). Применение холодного цинкования в качестве предварительного грунтования в сочетании с поверхностными химически стойкими ЛКМ (особенно полиуретановыми) существенно расширяет области применения метода, особенно в условиях повышенной агрессивности среды и гарантирует общий срок эксплуатации такой двойной защитной системы, равный сумме сроков эксплуатации каждого из покрытий, умноженной на коэффициент 1,5 - 2, 5</td></tr>
<tr><td colspan="3">Экономика (по сравнению со стоимостью горячего цинкования при получении адекватного по стойкости покрытия и толщине цинкуемых металлоконструкций 6-8мм, без учета транспортных издержек, связанных с доставкой металлоконструкций к месту горячего цинкования и обратно):</td></tr>
<tr><td>Сопоставимо по стоимости с горячеоцинкованным покрытием</td><td>Дешевле горячеоцинкованного в 4-5 раз</td><td>Дешевле горячеоцинкованного в 3,5-4 раза</td></tr>
<tr><td colspan="3">*существенное различие в плотности цинка, с одной стороны и связующего вещества и</td></tr>
</table>

растворителя с другой, требует перед нанесением и в процессе работы добиваться абсолютной однородности состава путем тщательного перемешивания. В противном случае в сухом слое покрытия может содержаться менее требуемого количества цинка и оно не будет обеспечивать активную катодную защиту по всей поверхности.
**при необходимости получения покрытий с более высокими показателями по химической и бензостойкости рекомендуется применять систему покрытия с нанесением поверх цинкового слоя специальных ЛКМ.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Виноградов, С.С. Организация гальванического производства. Оборудование, расчёт производства, нормирование. /С.С.Виноградов.– 2-е изд., перераб. и доп. –М.: Издательство"Глобус", 2005. – 240 с.

2. Бобрикова, И.Г. Технологические расчѐты процессов получения электрохимических покрытий: учеб. пособие/ И.Г. Бобрикова, М.С. Липкин, В.Н. Селиванов. - Новочеркасск: Изд-во ЮРГТУ, 2008. – 141 с.

3. Вайнер, Я. В., Кушнарев Б. П. Оборудование гальванических цехов/ Я.В.Вайнер. –3 – е изд., перераб. и доп.-Л.: Машиностроение, 1971. - 128 с.

4. Хранилов, Ю.П. Автооператорные гальванические линии. Курсовое и дипломное проектирование: учеб. пособие/ Ю.П. Хранилов, В.И. Мамаев. - Киров: Изд-во ВятГУ, 2012. – 86 с.

5. ГОСТ 9.305–84. Покрытия металлические и неметаллические неорганические. Операции технологических процессов получения покрытий [Текст]. – Введ. 1986–01–01. – М.: Изд-во стандартов, 1984. – 104 с.

6. Борисов, Г.С.Основные процессы и аппараты химической технологии: пособие по проектированию / Г.С. Борисов, В.П. Брыков, Ю.И. Дытнерский. - 2-е изд., перераб. и доп. - М.: Химия, 1991. - 496 с.

7. Богорад, Л.Я. Хромирование / Л.Я. Богорад. – 5-е изд., испр. и доп. – СПб.: Машиностроение, 1984. – 94 с.

8. Сахабиева, Э.В. Электротерапевтическая аппаратура: учеб. пособие/ Э.В.Сахабиева. – Казань.: Изд-во КНИТУ, 2013.-152с. ISBN 978-5-7882-1486-3.

9. Дорф, Р., Бишок, Р. Современные системы управления / Пер. с англ. Б.И.Копылова. - М.: Лаборатория базовых знаний, 2002.-832с. ISBN 5-93208-119-8.

10. Попечителев, Е.П., Кореневский, Н.А. Электрофизиологическая и фотометрическая медицинская техника. Теория и практика: учеб. пособие/ Е.П.Попечителев, Н.А. Кореневский.- М.: Высшая школа,2002.-470с.

11. Кабанов, Б.Н. Электрохимия металлов и адсорбция./Б.Н.Кабанов.-М.: «Наука», 1986.-235с.

12. Мороз, И.И., Алексеев, Г.А. Электрохимическая обработка металлов/И.И.Мороз, Г.А. Алексеев.- М.: Машиностроение, 1984.-354с.

13. Синдеев, Ю.Г. Гальванические покрытия/ Ю.Г.Синдеев.- Ростов н/Д.: Феникс, 2000.-256с.

14. Баранов, Е.А., Беленький М.А. и др. Инженерная гальванотехника в приборостроении/Е.А.Баранов, М.А.Беленький и др.-М.: Машиностроение, 1977.-512с.

15.Будиловский, Ю.Я., Эстулин,И.Я. Защитно-декоративные покрытия/Ю.Я. Будиловский, ЭстулинИ.Я.-М.:НИИМаш,1979.-54с.

16.Ямпольский,А.М.Гальванические покрытия/А.М.Ямпольский.-Ленинград.:Машиностроение, 1978.-168с.

17.Герасименко,А.А.Защитные твердые и износоустойчивые электрохимические покрытия/А.АГерасименко.-М.:ГОСИИТИ,1980.-35с.

18.Федосова,Н.Л.Антикоррозионная защита металлов/Л.А.Федосова.-Иваново.:Изд-во ИГУ, 2009.-217с.

ТҮЙІН

Жабдықтарды өндіру кезінде коррозиядан қорғау үшін бетіне ыстық цинктеу немесе электрохимиялық жабу әдістері арқылы цинк қабаты қолданылады. Бұл жұмыста тиімділігі жоғары болғанымен, шығындары аз суық цинктеу әдісінің қолданылуы қарастырылады. Суық цинктеудің коррозияға төзімділігі цинктің электрохимиялық потенциалы темірге қарағанда төмен болуымен байланысты. Атмосфералық ылғалдың әсерінен пайда болатын темір-цинк электрохимиялық жұбында цинк анод ретінде әрекет етіп ериді, ал темір катод ретінде қалады, бұл болаттың сілтілену арқылы пассивациялануына әкеледі. Цинк иондары ауадағы көміртегімен әрекеттесіп, коррозияны азайтатын цинк карбонаттарының қабатын түзеді. Бұл қасиет суық цинктеуге арналған бір компонентті қоспаларды өндіруде қолданылады.

RESUME

In the manufacture of equipment, a zinc coating is applied to the surface for corrosion protection using hot-dip galvanizing or electrochemical deposition. This paper examines the application of the cold galvanizing method, as it is less costly while maintaining high quality. The anti-corrosion resistance of cold galvanizing is due to the fact that the electrochemical potential of zinc is lower than that of iron. In the electrochemical iron-zinc pair formed in the presence of atmospheric moisture, zinc acts as the anode and dissolves, while iron serves as the cathode, leading to the passivation of steel through alkalization. Zinc ions react with carbon in the air, forming a layer of zinc carbonates that reduce corrosion. This property is utilized in the production of single-pack compositions for cold galvanizing.

ӘОЖ 622.276.04

Тұрарбеков Н.М., студент
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал қ.
Сарбалина Б.Д., жетекшісі
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал қ.

ГАЗДЫ ӨҢДЕУ ЖӘНЕ МҰНАЙДЫ ТАЗАЛАУДЫҢ ЖАЛПЫ ПРИНЦИПТЕРІ

ТҮЙІН

Газды өңдеу және мұнайды тазалау — бұл мұнай-газ саласының маңызды кезеңдері, себебі бұл процестер мұнай мен газдың сапасын арттырып, оны пайдалану үшін қажетті сипаттамаларға келтіреді. Өңдеу мен тазалау барысында құрамында зиянды қоспалардан, судан, парафиндерден, күкірт пен басқа да химиялық заттардан тазартылған өнімдер алынады. Бұл процестер экологияға әсерін азайтып, мұнай-газ өнімдерінің сапасын жақсартады.

Түйінді сөздер: *Зиянды қоспалар,мұнай құрамы,газ сепараторы,қоршаған орта, инновация*

Газды өңдеу: Газды өңдеу барысында табиғи газ құрамындағы зиянды қоспалар, мысалы, күкірт, көмірқышқыл газы (CO2), азот, су мен басқа да қоспалар жойылады. Бұл процесс газды нарықта қолдануға дайындау үшін қажет.

Мұнайды тазалау: Мұнайды тазалау процесі мұнайды қоспалардан, судан, тұздардан, парафиндерден және ауыр металдардан тазартады. Тазалау арқылы мұнайдың сапасы жақсарып, оның отын ретінде пайдалануға болатын түрлері алынады.

1. Газды өңдеу және мұнайды тазалаудың жалпы принциптері

Газды өңдеу мен мұнайды тазалау процестері бірнеше кезеңдерден өтеді. Әр кезеңде түрлі химиялық және физикалық әдістер қолданылады.

Газды өңдеу принциптері:

Газды өңдеудің мақсаты — құрамында зиянды қоспалардан арылту. Газды өңдеу кезінде бірнеше негізгі кезеңдер орындалады:

- **Дехидратация:** Газдан суды бөліп алу. Бұл процес үшін ылғалдың жойылуын қамтамасыз ететін түрлі әдістер (мысалы, адсорбция, конденсация, салқындату) қолданылады.

• **Күкіртті жою:** Газ құрамындағы күкірт қосылыстарын (мысалы, H2S) жою. Бұл үшін аминді процесс, окислеу немесе гидротазалау әдістері қолданылады.

• **Құрамындағы көмірқышқыл газын (CO2) жою:** Газды құрамынан CO2 алып тастау үшін, аминді процесс немесе мембранды әдістер қолданылады.

• **Азотты жою:** Газ құрамындағы азотты бөлу үшін криогендік әдістер немесе адсорбция қолданылады.

• **Механикалық сүзгілеу:** Газды тазалауға арналған механикалық сүзгілер зиянды қатты бөлшектерден тазартуға көмектеседі.

Мұнайды тазалау принциптері:

Мұнайды тазалау процесі бірнеше негізгі кезеңдерден тұрады:

• **Демульсация:** Мұнай құрамындағы суды бөлшектеу. Бұл кезеңде эмульсияны бұзу үшін химиялық реагенттер немесе механикалық әдістер (сепарация) қолданылады.

• **Фильтрация:** Мұнайдан механикалық қоспаларды (тұздар, парафиндер, ауыр металдар) жою үшін түрлі сүзгілер мен фильтрациялық жүйелер қолданылады.

• **Декантация:** Мұнайдан тұзды немесе су қоспаларын бөлшектеу үшін жоғары тығыздықты әдістер мен құрылғылар (центрифугалар) пайдаланылады.

• **Негізгі тазалау әдістері:** Химиялық реагенттермен немесе физикалық әдістермен тазалауды жүргізу. Мысалы, құрамындағы парафиндер мен басқа да қоспаларды бөлшектеу үшін химиялық реакциялардың әртүрлі түрлері қолданылады.

Екі процесте де негізгі мақсат — өнімнің сапасын арттыру, экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету және оны кейінгі пайдалану үшін дайын күйге келтіру.

2. Жабдықтардың құрылымы мен жұмыс принциптері

Мұнай мен газды өңдеу және тазалау барысында қолданылатын жабдықтар әртүрлі механизмдер мен құрылғылардан тұрады, олардың әрқайсысы белгілі бір процесті тиімді орындауға арналған. Бұл жабдықтар физикалық және химиялық әдістерді қолданады, сондай-ақ процестердің әртүрлі кезеңдерінде мұнай мен газды оңтайлы жағдайға келтіреді.

Газды өңдеу жабдықтары:

• **Газ компрессорлары:**

• **Құрылымы:** Газ компрессорлары — бұл газды жоғары қысымға қыса отырып, оның көлемін азайту үшін қолданылатын жабдық. Олар газдың берілуін қамтамасыз етеді және әртүрлі газ өңдеу қондырғыларына (мысалы, сепараторлар немесе аминді өңдеу жүйелері) газды жеткізеді.

• **Жұмыс принципі:** Газ компрессорлары жұмыс кезінде газды қысыммен сығып, оның көлемін азайтып, қайтадан сұйық күйге келтіретін жүйелерге жібереді. Қысылған газдың температурасы көбінесе жоғарылайды, сондықтан оны салқындату қажет.

• **Газ сепараторлары:**

• **Құрылымы:** Газ сепараторы — бұл газ құрамындағы қатты бөлшектер мен сұйық фазаларды бөліп тастау үшін қолданылатын құрылғы. Сепараторлар цилиндрлік немесе конус тәрізді болуы мүмкін.

• **Жұмыс принципі:** Газ сепараторы газ бен сұйық фазалардың тығыздық айырмашылығына негізделген. Газ сепараторында газ жоғарыдан келіп, оның құрамындағы сұйық фаза немесе қатты бөлшектер төменгі бөлікте шөгеді.

• **Сүзгілер мен адсорберлер:**

• **Құрылымы:** Сүзгілер мен адсорберлер қатты бөлшектер мен зиянды газдарды жоюға арналған. Олар ішкі сүзгі материалдарымен жабдықталған, мұнда зиянды заттар адсорбцияланып, тазаланған газ өтеді.

• **Жұмыс принципі:** Адсорбция әдісінде газдар немесе сұйықтар жоғары көлемді сорбенттер арқылы өтеді, сол арқылы зиянды қоспалар жойылады.

Мұнайды тазалау жабдықтары:

• **Центрифугалар:**

○ **Құрылымы:** Центрифуга — мұнайды жоғары жылдамдықпен айналдыру арқылы қоспаларды (мысалы, суды немесе парафиндерді) бөлшектеуге арналған жабдық. Олар цилиндрлік құрылымда болады және айналмалы қозғалысты қамтамасыз етеді.

- **Жұмыс принципі:** Центрифугадағы айналмалы қозғалыс тұтқырлығы жоғары заттардың ішкі қабаттарында шөгетіндігінен, ауыр фазалар төменге шөгеді, ал жеңіл фазалар жоғарғы қабаттарда қалады.

• **Фильтрациялық жүйелер:**

- **Құрылымы:** Бұл жүйелер әдетте сүзгі элементтері мен сорбенттерден тұрады. Олар қатты бөлшектер мен су тәрізді қоспаларды мұнайдан бөлектеуге арналған.
- **Жұмыс принципі:** Мұнай сүзгіштен өткен кезде оның құрамындағы қатты заттар сүзгінің торында ұсталып, таза мұнай өтеді.

• **Демульсаторлар мен эмульсияны бұзу жүйелері:**

- **Құрылымы:** Демульсаторлар — арнайы химиялық реагенттермен немесе фильтрациялық құрылғылармен қамтамасыз етілген жүйелер, олар эмульсияларды бұзу үшін қолданылады.
- **Жұмыс принципі:** Бұл жүйелер мұнай мен судың немесе басқа сұйықтардың араласқан қоспаларын бөлу үшін химиялық және физикалық реакцияларды қолданады, нәтижесінде сұйық фазалар бір-бірінен бөлінеді.

3. Газды өңдеудегі және мұнайды тазалаудағы маңызды технологиялық факторлар

Газды өңдеу мен мұнайды тазалау технологияларының тиімділігі көптеген факторларға байланысты. Бұл факторлар жабдықтардың конструкциясы мен жұмыс принциптерін оңтайландыруға әсер етеді.

Газды өңдеудегі маңызды технологиялық факторлар:

• **Газ құрамындағы қоспалар:** Газдың құрамында күкірт, көмірқышқыл газы (CO2), су, азот және басқа да зиянды қоспалар болуы мүмкін. Бұл қоспалар өңдеу кезінде оңай бөлінбеуі мүмкін, сондықтан оларды тиімді жою әдістері қажет.

• **Температура мен қысым:** Газды өңдеу кезінде температура мен қысым маңызды рөл атқарады. Өңдеу әдісінің тиімділігі көбінесе осы параметрлерге тәуелді болады. Газды сығу немесе салқындату кезінде осы факторларды бақылау қажет.

• **Жабдықтардың жұмыс тиімділігі:** Газ өңдеу жабдықтары өз жұмысын тиімді орындауы үшін оларды үнемі тексеру және күтім жасау керек. Мысалы, сепараторлардың дұрыс жұмыс істеуі үшін жүйедегі қысым мен температура тұрақты болуы тиіс.

Мұнайды тазалаудағы маңызды технологиялық факторлар:

• **Тазалау деңгейі:** Мұнайдың құрамында көп мөлшерде су мен тұздар болуы мүмкін. Бұл қоспалар мұнайдың сапасын төмендетеді, сондықтан оларды бөлектеу үшін жоғары тиімді фильтрациялық және химиялық әдістер қажет.

• **Парафиндер мен ауыр металдар:** Мұнай құрамындағы парафиндер мұнайдың тұтқырлығын арттырып, оның ағып кетуін қиындатуы мүмкін. Бұл парафиндерді бөлу үшін арнайы температура мен химиялық әдістер қолданылады.

• **Тұрақтылық және экологиялық талаптар:** Мұнайды тазалау кезінде экологиялық талаптарды сақтау өте маңызды. Шығарылатын қалдықтарды дұрыс өңдеу, қоршаған ортаға зиян келтірмеу үшін заманауи технологияларды қолдану керек.

4. Жабдықтардағы инновациялар мен болашақ даму мүмкіндіктері

Газды өңдеу мен мұнайды тазалаудың жабдықтары мен технологиялары үнемі дамып отырады. Заманауи инновациялар осы салаларда тиімділікті арттырып, экологиялық талаптарды орындауға мүмкіндік береді.

Инновациялар:

• **Жасыл технологиялар:** Қоршаған ортаға зиянды заттарды азайту үшін жаңа технологиялар қолданысқа енгізілуде. Мысалы, газды тазалау үшін азоттың және көмірқышқыл газының (CO2) жаңа әдістермен сіңірілуі немесе өңдеуі.

• **Цифрландыру және автоматизация:** Жабдықтарды басқару үшін цифрлық технологиялар мен автоматтандырылған жүйелер қолданылуда. Бұл әдістер арқылы жабдықтардың жұмысын бақылау, ақауларды болдырмау және өңдеу процестерін оңтайландыруға болады.

• **Жабдықтың қызмет ету мерзімін ұлғайту:** Заманауи материалдар мен конструкциялар жабдықтардың қызмет ету мерзімін ұзартады. Сонымен қатар, қайта өңдеу және қалдықтарды азайту бойынша шешімдер енгізілуде.

Болашақ даму мүмкіндіктері:

- **Қоршаған ортаны қорғау:** Қоршаған ортаны қорғауға бағытталған технологиялар мұнай мен газды өңдеуді экологиялық жағынан қауіпсіз етіп жасауға мүмкіндік береді.
- **Энергетикалық тиімділік:** Жабдықтардың тиімділігін арттыру, энергия тұтынуды азайту және шығындарды төмендету болашақта басты мақсатқа айналады.

Қорытынды. Газды өңдеу және мұнайды тазалау саласында қолданылатын жабдықтардың конструкциясы мен жұмыс принциптері өндірістің тиімділігі мен экологиялық қауіпсіздігі үшін үлкен маңызға ие. Осы процестердің мақсаты — жоғары сапалы мұнай мен газ өнімдерін алу, олардың құрамындағы зиянды қоспаларды жою және қоршаған ортаға зиянды әсерді минимизациялау. Қазіргі таңда технологиялар мен жабдықтардың дамуы бұл саланың тиімділігін арттырып, экологиялық талаптарға сай болуына мүмкіндік береді.

- **Газды өңдеу және мұнайды тазалау:** Жабдықтар мен технологиялар мұнай мен газдың құрамындағы қоспаларды бөлу үшін маңызды роль атқарады. Газды өңдеуде сепараторлар, компрессорлар және сүзгілер, ал мұнайды тазалауда центрифугалар, фильтрациялық жүйелер мен химиялық реагенттер қолданылады.
- **Жабдықтардың тиімділігі мен инновациялар:** Заманауи цифрлық технологиялар, автоматтандыру және жасыл технологиялар өңдеу мен тазалау процесстерін тиімдірек әрі экологиялық тұрғыда қауіпсіз етуге мүмкіндік береді.
- **Болашақ дамулар:** Қоршаған ортаны қорғау, энергия тиімділігін арттыру және жаңа инновациялық шешімдер мен жабдықтар саланың болашағын анықтайды.

Бұл саланы дамыту үшін, тиімділікті арттыру және экологиялық талаптарға сай болу үшін жабдықтардың құрылымы мен жұмыс принциптерін үнемі жаңарту, жақсарту қажет.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1.Шарма Р. Основы нефтегазового производства / Р. Шарма. – Москва : Технопресс, 2018. – 256 с.

2.Виноградова Л.Г. Технология переработки нефти и газа / Л.Г. Виноградова. – СПб. : Химия, 2017. – 312 с.

3.Смирнов А.П. Газовые технологии в нефтедобыче и переработке / А.П. Смирнов. – Москва : Недра, 2019. – 198 с.

3.Zhao Y., Zhang X. Gas Processing and Petrochemical Engineering / Y. Zhao, X. Zhang. – Beijing : Chemical Industry Press, 2021. – 230 p.

4.Erdem H., Yilmaz M. Advanced Separation Processes in the Oil and Gas Industry / H. Erdem, M. Yilmaz. – Amsterdam : Elsevier, 2020. – 280 p.

5.Миронов А.В. Технологии очистки и переработки нефти / А.В. Миронов. – Томск : Изд-во Томского государственного университета, 2020. – 175 с.

6.Sullivan J., Smith A. Environmental Impact of Oil and Gas Extraction / J. Sullivan, A. Smith // Journal of Environmental Engineering. – 2019. – Vol. 15, №3. – P. 12–25.

АННОТАЦИЯ

Переработка газа и очистка нефти — это важные этапы нефтегазовой отрасли, так как эти процессы улучшают качество нефти и газа, приводя их к необходимым характеристикам для использования. В процессе переработки и очистки удаляются вредные примеси, вода, парафины, сера и другие химические вещества. Эти процессы уменьшают воздействие на окружающую среду и улучшают качество нефтегазовой продукции.

Переработка газа:В процессе переработки газа из природного газа удаляются вредные примеси, такие как сера, углекислый газ (CO_2), азот, вода и другие загрязнители. Этот процесс необходим для подготовки газа к использованию на рынке.

Очистка нефти:Процесс очистки нефти удаляет из сырой нефти примеси, воду, соли, парафины и тяжелые металлы. Очистка улучшает качество нефти и позволяет получать из неё виды топлива, пригодные к использованию.

RESUME

Gas Processing and Oil Refining are crucial stages in the oil and gas industry, as these processes improve the quality of oil and gas, bringing them to the necessary specifications for use. During processing and refining, harmful impurities, water, paraffins, sulfur, and other chemical substances are removed. These processes reduce the environmental impact and enhance the quality of oil and gas products.

Gas Processing:

During gas processing, harmful impurities in natural gas, such as sulfur, carbon dioxide (CO_2), nitrogen, water, and other contaminants, are removed. This process is necessary to prepare the gas for market use.

Oil Refining:

The oil refining process removes impurities, water, salts, paraffins, and heavy metals from crude oil. Refining improves the quality of the oil and produces usable fuel types.

УДК 330.33
Сибағатов С.Ж., магистрант
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана, г. Уральск
Есенгалиева С.М., руководитель
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана, г. Уральск

СИНЕРГИЯ ФУНКЦИОНАЛЬНОГО МОДЕЛИРОВАНИЯ И ТЕОРИИ БИЗНЕС-ПРОЦЕССОВ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ОПТИМИЗАЦИИ ЭКОНОМИЧЕСКИХ СИСТЕМ

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматривается интеграция методов функционального моделирования IDEF0 и BPMN с теоретическими концепциями управления бизнес-процессами, такими как управление цепочками создания ценности и реинжиниринг процессов. Основное внимание уделяется разработке методологических основ для оптимизации экономических систем, включая анализ устойчивости моделей, минимизацию транзакционных издержек и повышение операционной эффективности. Представлены примеры применения интегрированных подходов в различных отраслях, включая промышленность, финансы и логистику. Результаты исследования подчеркивают важность комплексного подхода к моделированию и управлению процессами для обеспечения гибкости и устойчивости современных организаций.

Ключевые слова: *бизнес-процессы, функциональное моделирование, BPMN, IDEF0, реинжиниринг.*

Введение. Оптимизация бизнес-процессов является ключевым направлением повышения операционной эффективности современных экономических систем. Функциональное моделирование предоставляет мощные инструменты для описания, анализа и совершенствования процессов [1, 2], а теоретические концепции бизнес-процессов (управление цепочками создания ценности, реинжиниринг) определяют стратегические подходы к их трансформации [1, 4]. В данной статье исследуется интеграция этих методологий с целью создания комплексного подхода к оптимизации бизнес-процессов, учитывая современные вызовы цифровизации и автоматизации.

Функциональное моделирование: методы и инструменты. Функциональное моделирование представляет собой методологию графического описания и анализа процессов. Наиболее распространённые методы включают:

1) IDEF0 – нотация функционального моделирования, предназначенная для описания процессов системы, их функций и взаимосвязей [1], см. рисунок 1;

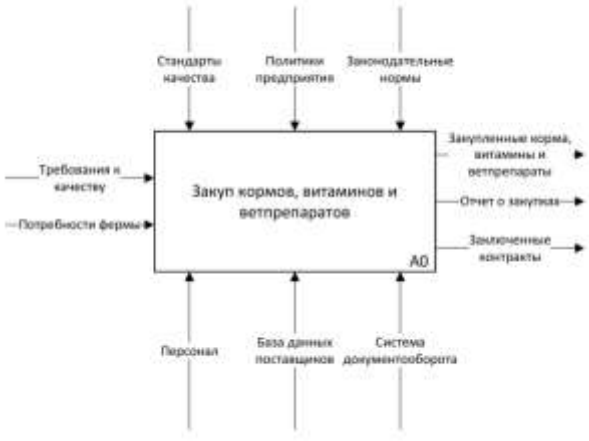

Рисунок 1 – Пример описания бизнес-процесса закупа кормов, витаминов и ветпрепаратов в нотации IDEF0

2) BPMN – нотация моделирования бизнес-процессов, используемая для графического представления процессов и их последующего внедрения в информационные системы [3, 5].

Функциональное моделирование способствует структурированию информации, выявлению узких мест и повышению прозрачности бизнес-процессов, что особенно актуально для компаний, стремящихся к цифровой трансформации.

Теория бизнес-процессов. Теория бизнес-процессов охватывает управление процессами, анализ потока создания ценности, реинжиниринг и минимизацию транзакционных издержек. Основные концепции включают в себя:

– BPM (Business Process Management) – системный подход к идентификации, анализу и улучшению бизнес-процессов [4];

– Реинжиниринг бизнес-процессов (BPR) – радикальное переосмысление и реорганизация процессов для достижения существенного роста эффективности [1];

– Lean и Six Sigma – методологии оптимизации, направленные на минимизацию потерь и вариативности в процессах.

Эти подходы позволяют выявлять и устранять неэффективные элементы, повышая гибкость и адаптивность компаний.

Синергетический подход. Интеграция функционального моделирования с теоретическими основами управления процессами позволяет формализовать бизнес-процессы и выявить узкие места, сравнивать альтернативные сценарии изменений на основе количественных показателей и внедрять цифровые технологии в процессную архитектуру компаний [3, 4].

Методология оптимизации. Оптимизация процессов включает в себя несколько ключевых этапов:

1) Анализ существующих процессов с использованием функциональных моделей [2];

2) Определение целевых показателей эффективности (KPI);

3) Выбор оптимального метода трансформации (автоматизация, реструктуризация, делегирование);

4) Внедрение изменений и мониторинг их эффективности.

Применение в различных отраслях. Применение функционального моделирования в различных отраслях позволяет значительно повысить эффективность бизнес-процессов, снизить затраты и улучшить управляемость.

В производственных системах внедрение функционального моделирования способствует оптимизации загрузки оборудования, сокращению времени простоя и повышению качества выпускаемой продукции. В финансовом секторе функциональное моделирование и анализ цепочек ценности позволяют автоматизировать обработку транзакций, повысить прозрачность операций и оптимизировать управление рисками [2, 4]. В сфере логистики и управления цепочками поставок интегрированный подход улучшает маршрутизацию, снижает складские затраты и обеспечивает автоматизацию процессов управления поставками.

Таким образом, использование функционального моделирования становится важным инструментом для повышения эффективности и конкурентоспособности предприятий в различных отраслях.

Заключение. Проведённый анализ подтвердил целесообразность интеграции методов функционального моделирования с теоретическими концепциями управления бизнес-процессами. Сочетание таких инструментов, как IDEF0 и BPMN, с подходами BPM и реинжинирингом позволяет создать методологически выверенную и практически применимую основу для оптимизации процессов в экономических системах.

На основании изученного материала можно сделать вывод, что данный синергетический подход обеспечивает не только структуризацию и визуализацию процессов, но и способствует их трансформации с учётом современных вызовов цифровой экономики. Повышение прозрачности, снижение транзакционных издержек и рост адаптивности — ключевые эффекты, достижимые при комплексной реализации описанных методов.

Таким образом, представляется обоснованным утверждение, что дальнейшее развитие экономических систем требует применения междисциплинарных подходов, сочетающих средства анализа, стратегического управления и цифровых технологий.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Хаммер М., Чампи Дж. Реинжиниринг корпорации: Манифест революции в бизнесе. — М.: Манн, Иванов и Фербер, 2006. — 288 с.

2. Шеер А.-В. Моделирование бизнес-процессов. — М.: Весть-МетаТехнология, 2000. — 210 с.

3. OMG. Business Process Model and Notation (BPMN). Version 2.0. — Needham: Object Management Group, 2011. — 538 p.

4. Дэвенпорт Т.Х. Управление бизнес-процессами: Практическое руководство по реализации проектов. — СПб.: Питер, 2017. — 320 с.

5. Спецификация BPMN 2.0. [Электронный ресурс] – режим доступа: https://www.omg.org/spec/BPMN/2.0/

ТҮЙІН

Бұл мақалада IDEF0 және BPMN функционалды модельдеу әдістерін құндылық тізбегін басқару және процестерді қайта құру сияқты бизнес-процестерді басқарудың теориялық тұжырымдамаларымен біріктіру қарастырылады. Модельдердің тұрақтылығын талдауды, транзакциялық шығындарды азайтуды және операциялық тиімділікті арттыруды қоса алғанда, экономикалық жүйелерді оңтайландырудың әдіснамалық негіздерін әзірлеуге баса назар аударылады. Өнеркәсіп, қаржы және логистиканы қоса алғанда, әртүрлі салаларда интеграцияланған тәсілдерді қолдану мысалдары келтірілген. Зерттеу нәтижелері заманауи ұйымдардың икемділігі мен тұрақтылығын қамтамасыз ету үшін модельдеу мен процесті басқарудың кешенді тәсілінің маңыздылығын көрсетеді.

RESUME

This paper discusses the integration of IDEF0 and BPMN functional modeling methods with theoretical concepts of business process management, such as value chain management and process reengineering. The main attention is paid to the development of methodological foundations for optimization of economic systems, including model stability analysis, minimization of transaction costs and improvement of operational efficiency. Examples of the application of integrated approaches in various industries including industry, finance and logistics are presented. The results of the study emphasize the importance of an integrated approach to modeling and process management to ensure flexibility and sustainability of modern organizations.

ӘОЖ 338.49

Газизова Ж.К., магистрант
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал қ.
Ибыжанова А.Д., жетекші
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал қ.

ШАҒЫН ЖӘНЕ ОРТА КӘСІПКЕРЛІКТІҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ДАМУДАҒЫ РӨЛІ ЖӘНЕ ОНЫ ҚОЛДАУ ИНФРАҚҰРЫЛЫМЫ

ТҮЙІН

Мақалада шағын және орта кәсіпкерліктің экономикалық дамудағы маңызы қарастырылады. Сонымен қатар, кәсіпкерлікті қолдау инфрақұрылымының негізгі құралдары мен тетіктері талданады. Ел экономикасын тұрақтандыруда және жұмыссыздықты азайтуда шағын бизнестің үлесі зор. Зерттеу барысында кәсіпкерлікті дамытуға кедергі келтіретін факторлар анықталып, шешу жолдары ұсынылады. Жалпы, шағын және орта кәсіпкерлікті қолдау – елдің бәсекеге қабілеттілігін арттырудың маңызды шарты болып табылады.

Түйінді сөздер: *экономика,инфрақұрылым, инновация, институттар,ЖІӨ.*

Кіріспе. Қазіргі таңда әлемдік экономикада шағын және орта кәсіпкерліктің (ШОК) маңызы ерекше орын алады. Әсіресе, экономикалық өсімді тұрақтандыру, жаңа жұмыс орындарын құру және халықтың әлеуметтік әл-ауқатын арттыруда шағын және орта бизнес шешуші рөл атқарады. Қазақстан Республикасында да ШОК-ті қолдау мемлекеттік саясаттың басым бағыттарының бірі болып табылады. Себебі, кәсіпкерліктің бұл түрі ішкі нарықты сапалы тауарлармен қамтамасыз етіп қана қоймай, аймақтық даму мен инновациялық бастамалардың да қозғаушы күшіне айналуда. Қазіргі уақытта шағын және орта бизнесті дамыту мақсатында түрлі мемлекеттік бағдарламалар іске асырылып жатыр. Дегенмен, бұл саланың дамуына кедергі келтіретін түйткілді мәселелер де бар.[1] Осыған байланысты шағын және орта кәсіпкерлікті жан-жақты дамыту, оны қолдау инфрақұрылымын жетілдіру және бизнесті жүргізуге қолайлы орта қалыптастыру мәселелері ерекше өзекті.

Зерттеу материалдары мен әдістері.Осы зерттеуде Қазақстан Республикасындағы ШОК-тің қазіргі жағдайын жан-жақты талдау мақсатында бірқатар ресми дереккөздер мен ғылыми әдістер қолданылды. Зерттеудің негізгі дереккөздері ретінде Қазақстан Республикасының Ұлттық статистика бюросы ұсынған 2023 және 2024 жылдарға арналған ресми статистикалық материалдар пайдаланылды. Атап айтқанда, ШОК субъектілерінің тіркелуі, жұмыс істеп тұрған кәсіпорындар саны, жұмыспен қамтылғандар үлесі және өнім шығарылымы туралы деректер негізге алынды. Сонымен қатар, аймақтық бөліністегі кәсіпкерлік субъектілерінің көрсеткіштері мен экономикалық қызмет түрлері бойынша талдау да осы зерттеудің маңызды құрамдас бөлігі болды.

Осы мақсатта қолданылған негізгі әдістердің бірі – статистикалық талдау әдісі. Бұл әдіс арқылы шағын және орта кәсіпкерліктің даму динамикасын, құрылымдық ерекшеліктерін, экономикалық белсенділігін және аймақтық айырмашылықтарын анықтау мүмкін болды. Аталған әдіс арқылы түрлі кезеңдер бойынша салыстырулар жүргізіліп, 2023 және 2024 жылдардағы деректер арасындағы өзгерістер мен өсім қарқыны есептелді. Статистикалық көрсеткіштер арқылы ШОК-тың жалпы ішкі өнімдегі (ЖІӨ) үлесі, жұмыспен қамтудағы рөлі және өнім өндірудегі орны айқындалды.[2] Сонымен қатар, салыстырмалы талдау әдісі де кеңінен қолданылды. Бұл әдіс арқылы ШОК-тың Қазақстанның жекелеген аймақтарындағы даму деңгейлері салыстырылып, өңірлік теңсіздіктер анықталды (Кесте 1). Мысалы, Алматы және Астана қалаларында ШОК субъектілерінің саны мен экономикалық үлесі айтарлықтай жоғары болса, кейбір облыстарда, әсіресе Ұлытау немесе Солтүстік Қазақстан өңірлерінде кәсіпкерлік белсенділіктің төмен екені байқалады. Мұндай салыстырулар өңірлік даму бағдарламаларын әзірлеу кезінде маңызды рөл атқарады.

Кесте-1 Экономикалық қызмет түрлері бойынша ШОК субъектілерінің негізгі қызметінің көрсеткіштері (2023-2024 жылдардың 1 қазанының мәліметтері негізінде)

Салалар	ШОК субъектілерінің тіркелгендер саны, бірлік		Жұмыс жасап тұрған ШОК субъектілерінің саны, бірлік		ШОК саласында еңбек ететіндер саны, адам		ШОК субъектілерінің өндірген өнімі, млн. теңге	
	2024 ж.	2023 ж.	2024 ж.	2023 ж.	2024 ж.	2023 ж.	2024 ж.	2023 ж.
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Барлығы	2257629	2236501	2051458	2036081	4373010	4322093	57188186	47187758
Ауыл, балық және орман шаруашылығы	312 171	321 387	295 775	307 943	472 840	493 028	3 131 360	3 107 294
Тау-кен өндіру мен өңдеу өнеркәсібі	6 158	5 833	5 086	4 843	42 954	41 515	2 581 072	2 641 145

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Электр және сумен жабдықтау	6 836	6 778	5 809	5 739	36 177	38 179	785 891	873 429
Құрылыс	126 786	121 113	103 958	100 236	348 189	323 845	8 640 092	6 137 806
Көтерме саудада және мотоциклдерді жөндеу;	807 617	802 676	731 024	728 984	1314 356	1314 703	16504 287	11967 269
Көлік және байланыс	122 281	101 942	112 061	91 606	243 290	219 556	3 920 027	3 367 099
Тағам бойынша қызмет көрсету	56 136	54 758	50 789	49 646	162 569	150 122	1 429 574	1 068 080
Білім саласы	47 782	43 524	44 628	39 981	167 578	149 762	730 559	487 127
Халыққа қызмет көрсету саласы	20 549	19 705	19 111	18 268	94 482	90 488	719 912	559760
Сауда ойын сауық саласы	20 540	19 743	18 463	17 655	41 129	39 819	981 703	1 301 039
Қазметтердің басқа да түрлері	730 773	739 042	669 840	671 180	1 449446	1 461076	17 763709	15 677 710

Бірінші кесте бойынша, 2024 жылы тіркелген шағын және орта кәсіпкерлік (ШОК) субъектілерінің саны 2 257 629 бірлікті құрап, 2023 жылмен салыстырғанда 21 128 бірлікке артқан (+0,9%). Бұл өсім негізінен құрылыс, көлік және жинақтау, жылжымайтын мүлік операциялары, білім беру және әкімшілік қызмет көрсету салаларында байқалады. Ал ауыл шаруашылығы, және өнеркәсіп секторларында аздап төмендеу орын алғанын байқаймыз. Сонымен қатар, 2024 жылдың қаңтар-қыркүйек айларында ШОК өндірген өнім көлемі 57,2 трлн теңгені құрап, 2023 жылғы көрсеткіштен 10 трлн теңгеге артық болды. Сауда, құрылыс және көлік салалары ең жоғары өсім көрсеткен негізгі бағыттар ретінде ерекшеленді. Бұл мәліметтер ШОК-тың ел экономикасындағы маңызды рөлін айқындайды.

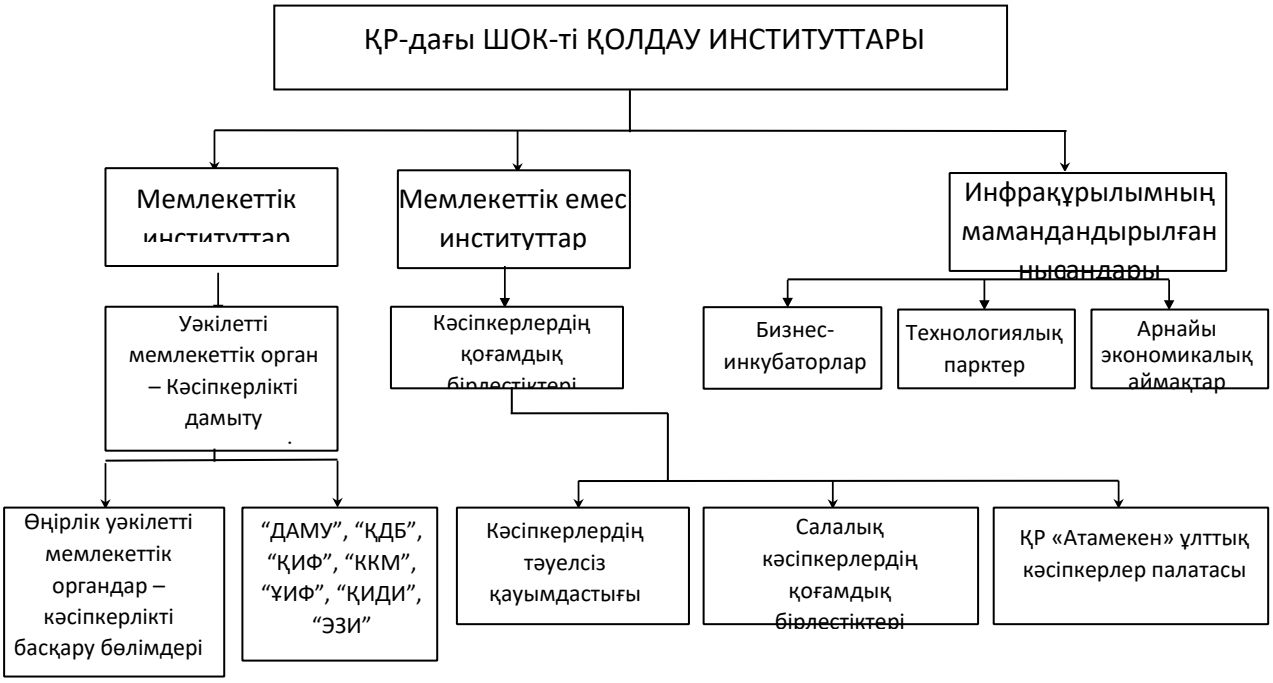
ШОК секторы елдегі жұмыссыздық деңгейін төмендетіп, халықты тұрақты табыс көздерімен қамтамасыз етіп, жаңа нарықтық қатынастардың дамуына ықпал етеді. Сондықтан мемлекет тарапынан ШОК-ты қолдау үшін арнайы инфрақұрылымдар қалыптастырылып, оларды дамытуға үлкен мән берілуде. ШОК-ты қолдау инфрақұрылымы — бұл шағын және орта бизнестің тұрақты жұмыс істеуін, дамуын және кеңеюін қамтамасыз етуге бағытталған экономикалық, қаржылық, құқықтық және ақпараттық қолдау жүйелері. Қазақстанда бұл инфрақұрылым бірнеше негізгі бағыттар бойынша жүзеге асырылады:

1. Қаржылық қолдау инфрақұрылымы.
2. Ақпараттық және консалтингтік қолдау.
3. Инновациялық және технологиялық инфрақұрылым.
4. Құқықтық қолдау инфрақұрылымы.

Кәсіпкерлікті қолдау үшін заңдар мен нормативтік актілер жеңілдетіліп, бизнесті тіркеу, салықтық есеп беру, лицензиялау процестері оңтайландырылды. Мемлекет тарапынан әкімшілік кедергілерді азайту шаралары жүргізілуде.[4]

Республикамыздың тәуелсіздік жылдарында Қазақстанда шағын және орта кәсіпкерлікті қолдау мақсатында 12 даму институты құрылған. Оларға «ҚазАгроМаркетинг» АҚ (агроөнеркәсіпке ақпараттық-консультациялық қолдау), «Қазақстанның Даму Банкі» АҚ (ірі инвестициялық жобаларды қаржыландыру), «Ауыл шаруашылығын қаржылай қолдау қоры» АҚ (ауылдық кәсіпкерлерге микрокредит беру), «Қазына Капитал Менеджмент» АҚ

(венчурлық және жеке капиталмен қолдау), «КазЭкспортГарант» АҚ (экспорттық тәуекелдерді сақтандыру), «Экспорттық несиені сақтандыру корпорациясы» (экспорттаушыларды қаржылық тәуекелдерден қорғау), «Ұлттық инновациялық қор» АҚ (инновациялық жобаларды дамыту), «ҚДБ-Лизинг» АҚ (лизингтік қаржыландыру), «Аграрлық несие корпорациясы» АҚ (агробизнеске жеңілдетілген несие беру), Қазақстанның инвестициялық қоры (инвестиция тарту) және «Даму» кәсіпкерлікті дамыту қоры» АҚ (ШОК субъектілеріне несие, субсидия және кепілдік беру), кіреді. Осы аталған институттар кәсіпкерлерге қаржылық және консультациялық көмек көрсетіп, инвестиция тарту, жеңілдетілген несиелеу, инновациялық жобаларды дамыту және сыртқы нарыққа өнім шығару бойынша қолдау жасайды.

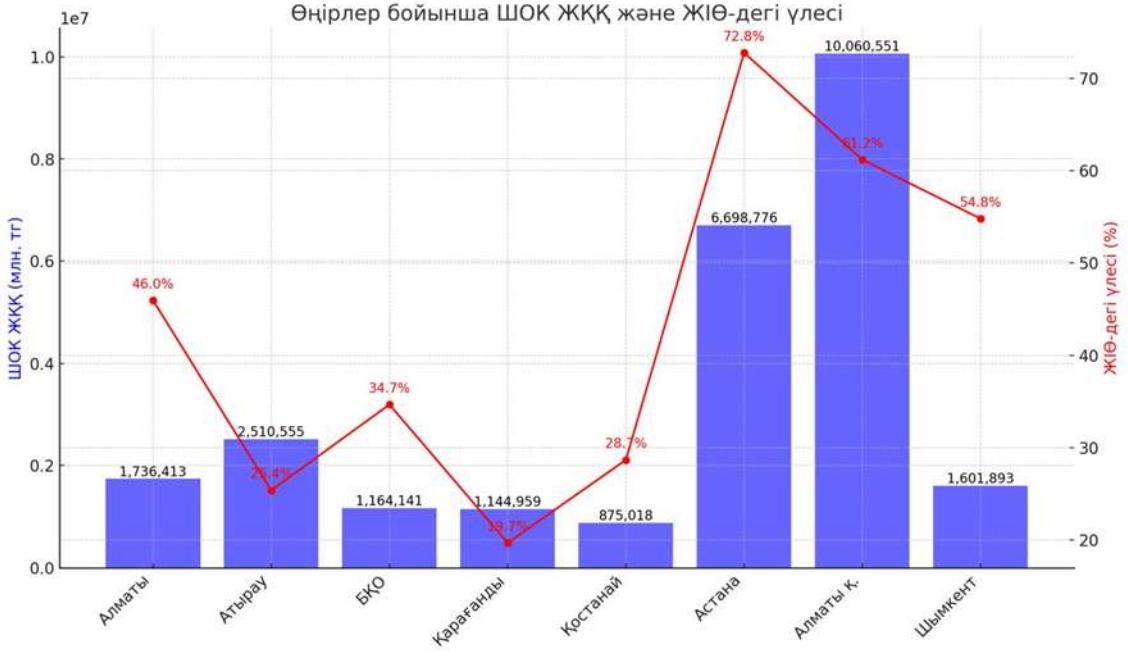

Ескертпе - сурет ҚР-дағы кәсіпкерлікті қолдауға бағытталған қолданыстағы мемлекеттік бағдарламалар туралы ақпарат негізінде автормен әзірленді [5]

Сурет 1- Қазақстан Республикасындағы ШОК дамыту және қолдау институттарының жүйесі

1-суретте Қазақстан Республикасындағы шағын және орта кәсіпкерлік (ШОК) субъектілерін мемлекеттік қолдаудың құрылымдық инфрақұрылымының моделі көрсетілген. Мемлекеттік мекемелер жүйесіне келесілер кіреді: ШОК-ті дамытуға жауапты орталық құзыретті мемлекеттік басқарма – Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрлігінің кәсіпкерлікті дамыту басқармасы; жергілікті атқарушы органдар жанындағы басқармалар және «Даму» кәсіпкерлікті қолдау қоры» АҚ; ШОК субъектілерін қолдауға бағытталған мемлекеттік емес құрылымдарға аймақтық және салалық кәсіпкерлердің қоғамдық бірлестіктері, сондай-ақ технопарктер мен бизнес-инкубаторлар жатады. Осы суретте бейнеленген мемлекеттік және мемлекеттік емес алты ұйым әртүрлі міндеттерді атқарады және Қазақстандағы шағын және орта кәсіпкерлікті дамытуда маңызды орын алады.

Осыған байланысты ШОК инфрақұрылымын одан әрі жетілдіру, оның ішінде цифрлық технологияларды енгізу, өңірлік қолдау орталықтарының жұмысын күшейту және кәсіпкерлердің құқықтарын қорғау тетіктерін дамыту өзекті болып табылады.

Ескертпе - сурет Ұлттық статистика бюросы деректері негізінде автормен әзірленді [6]

Сурет 2 - ШОК-тың ЖІӨ-дегі үлесі (2024 жылғы қаңтар-қыркүйек)

2 суреттен көріп отырғанымыздай, 2024 жылғы Қазақстанның әртүрлі өңірлеріндегі шағын және орта кәсіпкерліктің (ШОК) жалпы қосылған құны (ЖҚҚ) мен жалпы өңірлік өнімдегі (ЖӨӨ) үлесі көрсетілген. Алматы қаласында 10 трлн теңгеден астам көрсеткішпен ШОК-тің ЖІӨ-дегі ел бойынша ең жоғары көрсеткіштердің бірі. Алматы – елдің қаржы және кәсіпкерлік орталығы болғандықтан, мұндай жоғары көрсеткіш заңды құбылыс. Өсім қарқыны баяу өңірлер қатарында Қарағанды,Қостанай және Батыс Қазақстан облыстары тұр. Батыс Қазақстан облысы – ШОК ЖҚҚ 1,16 трлн теңге, ал оның ЖІӨ-дегі үлесі 34,7% құрайды. БҚО экономикасы негізінен өнеркәсіп пен ауыл шаруашылығына тәуелді болғандықтан, кәсіпкерліктің үлесі кейбір басқа өңірлерге қарағанда төмен екендігі байқалады. Осы аймақтардағы бизнес белсенділігінің баяулауына экономикалық құрылымның ерекшеліктері, ірі өндірістік кәсіпорындардың басым болуы әсер етуі мүмкін. Бұл мәліметтер еліміздің аймақтарында экономикалық құрылымның әртүрлілігін және ШОК-тің өңірлердегі экономикадағы рөлінің айқын артып келе жатқанын көрсетеді.

Қорытынды. Жүргізілген зерттеу нәтижелері Қазақстан Республикасындағы шағын және орта кәсіпкерліктің (ШОК) ел экономикасындағы маңызын айқын көрсетті. Бүгінгі таңда ШОК секторы халықты жұмыспен қамтудың, өңірлерді дамытудың және ішкі нарықты қамтамасыз етудің негізгі көздерінің бірі болып отыр. [7] Алайда, кәсіпкерліктің аймақтық дамуында теңсіздік байқалады және орта кәсіпкерліктің үлесі төмен деңгейде қалып отыр. Қолданыстағы инфрақұрылымды одан әрі жетілдіру қажеттілігі сақталуда. Осыған байланысты мынадай ұсыныстар беруге болады:

– орта бизнесті қолдауға бағытталған арнайы қаржылық және салықтық жеңілдіктер енгізу;

– кәсіпкерліктің өңірлік инфрақұрылымын дамыту және әлсіз аймақтарда қолдау шараларын күшейту;

– кәсіпкерлер үшін білім беру және біліктілікті арттыру бағдарламаларын кеңейту.

Бұл шаралар ШОК тұрақтылығын арттырып, экономиканың тұрақты дамуына ықпал етеді.Болашақта тиімді қолдау инфрақұрылымы арқылы шағын және орта кәсіпкерліктің үлесі артып, Қазақстан экономикасының бәсекеге қабілеттілігін арттыруға, инновациялық дамуына және тұрақты өсуіне негіз болады деп сеніммен айта аламыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Дүйсенбаев К.Ш., Төлегенов Э.Т., Жұмағалиева Ж.Г. «Қазақстандағы кәсіпкерлікті дамыту негіздері». – Алматы: Экономика, 2021. – 284 б.

2 Қазақстан Республикасының Кәсіпкерлік кодексі. – Астана, 2015 жыл (өзгерістер мен толықтырулармен).

3 Қазақстан Республикасының Ұлттық статистика бюросы. «Экономикалық қызмет түрлері бөлінісінде ШОК субъектілері қызметінің негізгі көрсеткіштері (2023-2024 жылдар мәліметтері негізінде)» статистикалық бюллетені 2-4 б.

4 Қасенова Г.Т. «Қазақстан Республикасындағы кәсіпкерлікті мемлекеттік қолдау шаралары». – Алматы: Қазақ Ұлттық университеті, 2020. – 230 б.

5 Қазақстан Республикасындағы кәсіпкерлікті қолдауға бағытталған қолданыстағы мемлекеттік бағдарламалар туралы ақпарат /https://baiterek.gov.kz/ru/instrumenty-podderzhki-kholdinga/podderzhka-i-razvitie-msb/

6 Қазақстан Республикасының Ұлттық статистика бюросы. «Өңірлер бөлінісіндегі ЖІӨ-дегі ШОК үлесі» статистикалық мәліметтері. – 2024 ж. – 7 б.

7 Бейсенбаев М. «Шағын және орта кәсіпкерліктің экономикадағы орны». // Экономика және статистика журналы. – 2022. – №4. – 34 Б.

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается значение малого и среднего предпринимательства в экономическом развитии. Также анализируются основные инструменты и механизмы инфраструктуры поддержки предпринимательства. Малый бизнес играет значительную роль в стабилизации экономики и снижении уровня безработицы. В ходе исследования выявляются факторы, препятствующие развитию предпринимательства, и предлагаются пути их решения. В целом, поддержка малого и среднего бизнеса является важным условием повышения конкурентоспособности страны.

RESUME

The article examines the importance of small and medium-sized enterprises (SMEs) in economic development. It also analyzes the key tools and mechanisms of entrepreneurship support infrastructure. Small businesses play a significant role in stabilizing the economy and reducing unemployment. The study identifies factors that hinder business development and suggests ways to address them. Overall, supporting small and medium-sized enterprises is a crucial condition for enhancing a country's competitiveness.

УДК 338.436.33

Абдулшаева Д.А., студент
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана, г. Уральск
Абдешова А.Ш., руководитель
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана, г. Уральск

ФИНАНСОВАЯ ГРАМОТНОСТЬ КАК ИНСТРУМЕНТ ЗАЩИТЫ ОТ МОШЕННИЧЕСТВА В КАЗАХСТАНЕ

АННОТАЦИЯ

В Казахстане наблюдается рост финансового мошенничества, во многом связанный с недостаточным уровнем финансовой грамотности населения. В статье рассматриваются наиболее распространенные схемы мошенничества, их влияние на экономическую безопасность граждан, а также анализируются статистические данные по данной проблеме. Предложены возможные меры защиты, направленные на снижение рисков и повышение финансовой осведомленности населения.

***Ключевые слова**: финансовая грамотность, мошенничество, статистика, защита, экономика*

Финансовая грамотность населения Казахстана остается на относительно низком уровне, что делает граждан уязвимыми перед различными видами мошенничества. Согласно исследованиям Агентства по регулированию и развитию финансового рынка (АРРФР), индекс финансовой грамотности в 2023 году составил 40,5%, показав незначительный рост с 39% в 2020 году. [1] Низкий уровень финансовой грамотности способствует тому, что значительная часть населения не обладает необходимыми навыками для эффективного управления личными финансами. По данным АРРФР, в 2022 году показатель управления собственными финансовыми средствами составил 38,6%, что ниже уровня информированности населения (42,8%) Особенно уязвимы молодежь в возрасте от 18 до 29 лет (23,1% жертв) и люди старшего возраста от 50 до 63 лет (24,9% жертв). Наиболее распространенным видом финансового мошенничества является телефонное интернет-мошенничество («вишинг»), на долю которого приходится 31,5% случаев. [2]

Недостаточный уровень финансовой грамотности населения Казахстана является значимым фактором риска, способствующим увеличению числа случаев финансового мошенничества. Повышение осведомленности граждан в области финансовых услуг и управление личными финансами являются ключевыми мерами для снижения уязвимости перед мошенниками.

В последние годы в Казахстане наблюдается значительный рост финансового мошенничества, особенно в интернет-пространстве.

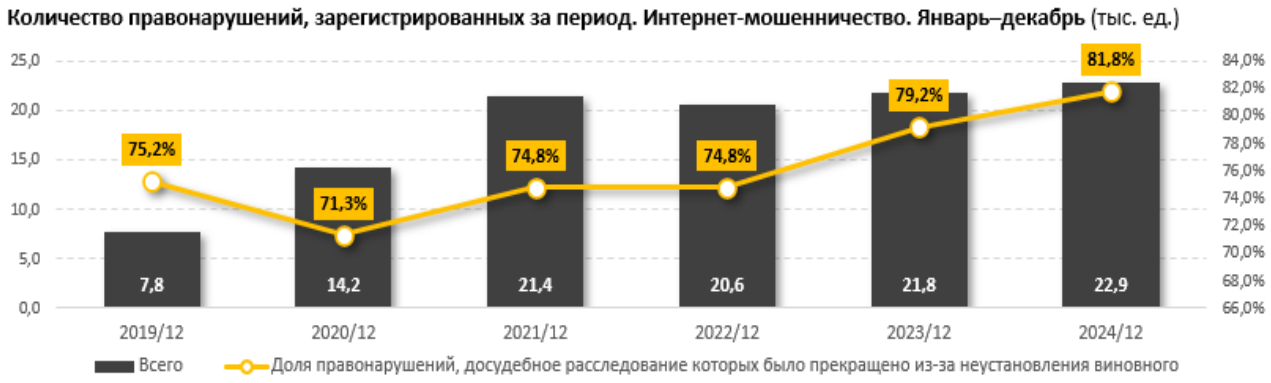

Рисунок 1 - Количество правонарушений по интернет-мошенничеству за период январь-декабрь 2024г. [3]

Согласно данным Комитета по правовой статистике и специальным учётам Генеральной прокуратуры РК, представленных в исследовании Finprom.kz, количество зарегистрированных случаев интернет-мошенничества в стране продолжает расти. В 2019 году было зафиксировано 7,8 тыс. случаев, в 2020 году – 14,2 тыс., а в 2024 году этот показатель достиг 22,9 тыс., что свидетельствует о росте почти в три раза за последние пять лет. Доля преступлений, по которым расследование было прекращено из-за неустановления виновных, также возросла и в 2024 году составила 81,8%.

Наибольшее число преступлений связано с неправомерным доступом к конфиденциальным данным через сайты, электронную почту и мобильные приложения – 6 466 зарегистрированных случаев. Также распространены мошенничества, связанные с размещением объявлений о несуществующих услугах (5 501 случай), интернет-покупками (5 225 случаев) и оформлением фиктивных онлайн-займов (3 916 случаев). Кроме того, в 2024 году зарегистрировано 3 605 случаев ложных телефонных звонков и SMS-оповещений от имени банков, а также 983 случая финансовых пирамид.

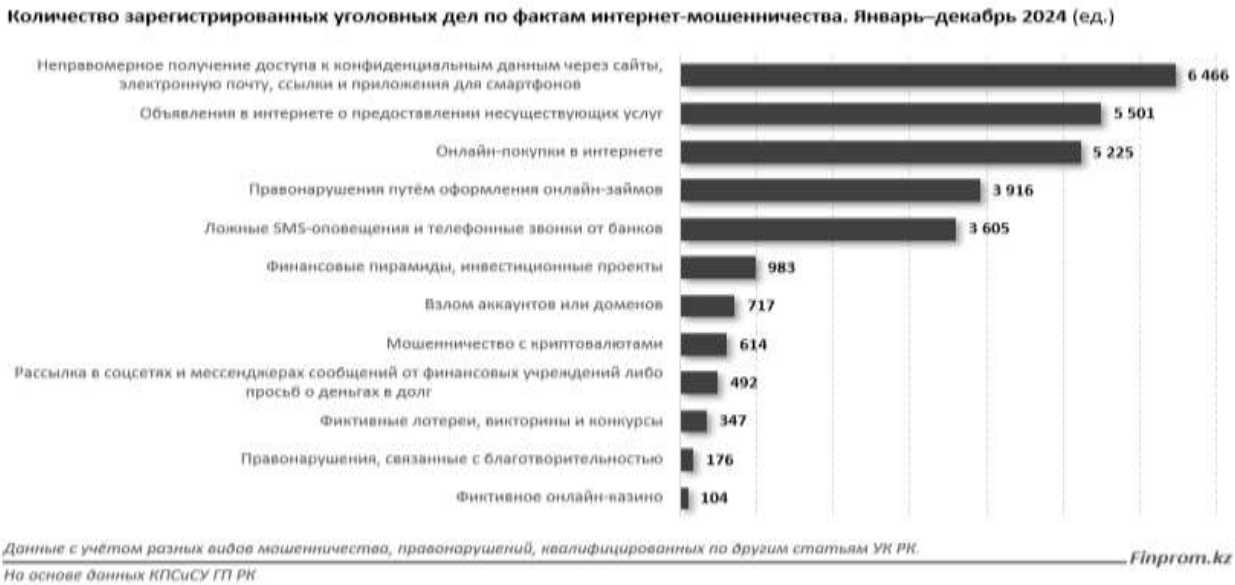

Рисунок 2 - Количество зарегистрированных уголовных дел по фактам интернет-мошенничества за период январь-декабрь 2024г. [4]

Основные виды финансового мошенничества включают:

1. Мошенничество при онлайн-покупках товаров и услуг. Мошенники размещают фальшивые объявления о продаже популярных товаров по заниженной цене, чтобы привлечь внимание покупателей. После перевода денег товар не поступает, а контакт с продавцом обрывается. В Казахстане случаи подобных мошенничеств составляют более 40% всех зарегистрированных интернет-мошенничеств
2. Телефонное мошенничество ("вишинг"). Мошенники звонят гражданам, представляясь сотрудниками банков или государственных органов, и выманивают конфиденциальную информацию или убеждают перевести деньги на "безопасные" счета. По данным Агентства по регулированию и развитию финансового рынка (АРРФР), телефонное интернет-мошенничество составляет 31,5% от общего числа случаев. [5]
3. Мошенничество в социальных сетях и мессенджерах. Злоумышленники создают фальшивые аккаунты, предлагая инвестиции, займы или участие в акциях, с целью получения денег или личных данных. С начала 2024 года в Казахстане участились случаи мошенничества посредством социальных сетей, включая популярный мессенджер WhatsApp.
4. Фальшивые инвестиционные проекты. Мошенники предлагают вложения в несуществующие проекты с обещанием высокой прибыли, привлекая граждан, не обладающих достаточными знаниями в области инвестирования. Мошенничество с банковскими картами. Злоумышленники используют различные схемы для получения данных банковских карт, включая фишинг, скимминг и социальную инженерию, чтобы похитить средства со счетов граждан.

Рост цифровизации финансовых услуг и недостаточная осведомленность населения о современных угрозах способствуют увеличению числа случаев финансового мошенничества. Повышение уровня финансовой грамотности и информированности граждан о существующих схемах обмана является ключевым фактором в борьбе с мошенниками.

В последние годы в Казахстане наблюдается значительный рост случаев мошенничества, особенно в сфере интернет-преступлений. Согласно данным Комитета по правовой статистике и специальным учётам Генеральной прокуратуры РК, в 2024 году было зарегистрировано 45 тысяч случаев мошенничества, что составляет 34% от общего числа уголовных правонарушений. Для сравнения, кражи составили 23% (30 тысяч случаев), а наркопреступления — 6,3% (8 тысяч случаев). [6]

Ущерб от интернет-мошенничества в 2024 году составил 11,4 млрд тенге, что в 2,8 раза больше по сравнению с 2023 годом. [7]

В 2024 году наблюдался рост новых схем мошенничества, таких как:

Ошибочные денежные переводы: Мошенники отправляют небольшие суммы на счета граждан, а затем звонят с просьбой вернуть деньги, используя это как предлог для получения личной информации или доступа к счетам. [8]

Телефонные мошенничества: Согласно данным приложения Kaspersky Who Calls, в период с января по ноябрь 2024 года 72,4% пользователей в Казахстане получали спам-звонки, а каждый второй сталкивался с попытками телефонного мошенничества. [9]

Эти статистические данные свидетельствуют о необходимости усиления мер по повышению финансовой грамотности населения и внедрению эффективных механизмов защиты от мошеннических действий.

В условиях роста финансового мошенничества в Казахстане предпринимаются следующие меры для защиты населения:

1. Биометрическая идентификация клиентов.

С 20 августа 2024 года в Казахстане вступил в силу закон, обязывающий банки и микрофинансовые организации проводить биометрическую идентификацию клиентов при выдаче онлайн-займов. Это нововведение направлено на предотвращение мошеннических действий, связанных с оформлением кредитов на имя ничего не подозревающих граждан. Исключение составляют займы, оформляемые с использованием платёжных карт. [10]

2. Усиление кибер- и информационной безопасности.

Агентство по регулированию и развитию финансового рынка (АРРФР) совместно с Ассоциацией финансистов Казахстана и 18 банками подписали меморандум о противодействии мошенничеству. Стороны договорились об обеспечении кибер- и информационной безопасности банковских приложений, обязательной проверке биометрических данных клиентов и сверке мобильных номеров с данными сотовых операторов. Эти меры направлены на предотвращение несанкционированного доступа к финансовым услугам и защиту личных данных клиентов. [11]

3. Повышение финансовой грамотности населения.

АРРФР активно занимается повышением финансовой грамотности граждан, предоставляя консультации через мобильное приложение Fingramota Online и call-центр. В приложении функционируют 14 тематических разделов, включая «Финансовые пирамиды и финансовое мошенничество», где пользователи могут получить информацию о способах защиты от мошенников и актуальных схемах обмана.

4. Разработка и внедрение внутренних процедур противодействия мошенничеству в банках.

Банки Казахстана обязаны оценивать свои бизнес-процессы и внедряемые финансовые продукты на предмет рисков мошенничества. Они должны обеспечивать соответствие регуляторным требованиям в сфере противодействия мошенничеству, разрабатывать типологии подозрительных операций и внедрять контрольные процедуры во внутренних документах. Эти меры способствуют раннему выявлению и предотвращению мошеннических схем.

5. Личная ответственность граждан.

Гражданам рекомендуется быть бдительными и соблюдать меры предосторожности:

Устанавливать антивирусное программное обеспечение на всех устройствах. Не передавать личные и финансовые данные третьим лицам. Осуществлять финансовые операции только через официальные и проверенные каналы. Проявлять осторожность при получении подозрительных звонков или сообщений, особенно с просьбами о переводе денег или предоставлении личной информации.

Комплексный подход, включающий законодательные инициативы, технические меры безопасности и повышение осведомленности населения, является ключевым в борьбе с финансовым мошенничеством в Казахстане.

Несмотря на уже предпринимаемые меры по борьбе с финансовым мошенничеством, проблема остается актуальной. Для повышения эффективности противодействия мошенническим схемам предлагаем внедрить дополнительные инициативы, направленные на усиление профилактики, защиты граждан и контроля за финансовыми операциями.

1. Развитие школьных и вузовских программ по финансовой грамотности

Хотя АРРФР уже занимается повышением финансовой грамотности, текущие меры направлены на взрослых. Важно внедрить обязательные курсы финансовой грамотности в

школы и университеты, чтобы формировать осведомленность с раннего возраста. Программа может включать:

Распознавание мошеннических схем (пирамиды, фишинг, инвестиционные аферы).

Основы безопасного онлайн-банкинга.

Ответственное кредитование и защита персональных данных.

2. Создание национальной базы мошеннических номеров и сайтов

В Казахстане пока нет единого реестра мошеннических номеров и сайтов, доступного для граждан. Можно разработать:

Онлайн-платформу, где пользователи могут проверять подозрительные номера телефонов и сайты.

Интеграцию такой базы с мобильными приложениями банков, чтобы при подозрительных транзакциях клиенту сразу приходило предупреждение.

3. Развитие автоматизированных систем мониторинга финансовых операций

Банкам можно рекомендовать использование ИИ-алгоритмов для анализа подозрительных транзакций. Это поможет:

Выявлять аномальное поведение пользователей (например, резкие крупные переводы или входы с новых устройств).

Автоматически блокировать переводы в сомнительные офшоры или на счета, связанные с мошенничеством.

4. Ужесточение законодательства по финансовому мошенничеству

Хотя Казахстан вводит новые меры, наказание за мошенничество остается сравнительно мягким. Можно предложить:

Увеличение сроков наказания для организаторов финансовых пирамид.

Введение обязательной компенсации ущерба пострадавшим гражданам.

Расширение полномочий финрегулятора для оперативного блокирования мошеннических сайтов и схем.

5. Популяризация финансовой безопасности через соцсети и блогеров

Госорганы часто публикуют важную информацию, но она не всегда доходит до молодежи и пожилых людей. Можно привлекать популярных блогеров, TikTok- и YouTube-креаторов, которые в развлекательном формате объясняли бы:

Как не попасться на новую схему мошенничества.

Какие бывают финансовые ловушки.

Как вести себя при подозрительном звонке.

Комплексное противодействие финансовому мошенничеству требует постоянного совершенствования законодательства, внедрения технологических решений и повышения уровня финансовой грамотности населения. Только объединение усилий государства, финансовых институтов и самих граждан позволит минимизировать риски и обеспечить экономическую безопасность общества.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1 За три года уровень финансовой грамотности в Казахстане вырос с 39% до 40,2%. 31.01.2023г. Режим доступа: - https://www. gov.kz/memleket /entities/ardfm/ press/news/details /497573?lang=ru&utm_source=chatgpt.com

2 Финансовая грамотность населения Казахстана: тренды и вызовы. 17.01.2024г. Режим доступа: - https://www.gov. kz/memleket/entities/ardfm /press/article/details /148893?lang=ru&utm_source=chatgpt.com

3 Ущерб от интернет-мошенничества в Казахстане вырос почти втрое 23.01.2025г. Режим доступа: - https://exclusive.kz/ushherb-ot-internet-moshennichestva-v-kazahstane-vyros-pochti-vtroe/

4 Ущерб от интернет-мошенничества в Казахстане вырос почти втрое 23.01.2025г. Режим доступа: - https://exclusive.kz/ushherb-ot-internet-moshennichestva-v-kazahstane-vyros-pochti-vtroe/

5 Кто чаще всего становится жертвой мошенников в Казахстане. 10.01.2024г. Режим доступа: - https://www.zakon.kz/finansy/6420226-kto-chashche-vsego-stanovitsya-zhertvoy-moshennikov-v-kazakhstane.html

6 Отраслевые документы Комитета по правовой статистике и специальным учетам Генеральной прокуратуры РК. Режим доступа: - https://www.gov.kz/memleket/entities/pravstat/activities/directions?lang=ru

7 Отраслевые документы Комитета по правовой статистике и специальным учетам Генеральной прокуратуры РК. Режим доступа: - https://www.gov.kz/memleket/entities/pravstat/activities/directions?lang=ru

8 Вниманию казахстанцев: наиболее актуальные виды интернет-мошенничества начала 2024 года. 15.01.2024г. Режим доступа: - https://fingramota.kz/ru/post/vnimaniyu-kazahstancev-naibolee-aktualnye-vidy-internet-moshennichestva-nachala-2024-goda?utm_source=chatgpt.com

9 Более половины казахстанцев в 2024 году стали жертвами мошенников. 04.12.2024г. Режим доступа: - https://tribune.kz/bolee-poloviny-kazahstantsev-v-2024-godu-stali-zhertvami-moshennikov/

10 Борьба с мошенниками: как новый закон будет защищать казахстанцев. 03.07.2024г. Режим доступа: - https://www.zakon.kz/finansy/6440260-borba-s-moshennikami-kak-novyy-zakon-budet-zashchishchat-kazakhstantsev.html

11 Борьба с финансовым мошенничеством: новый закон и новые методы защиты. 01.07.2024 г. Режим доступа: - https://fingramota.kz/ru/news/post/borba-s-finansovym-moshennichestvom-novyj-zakon-i-novye-metody-zashchity?utm_source=chatgpt.com

12 Абдешова А.Ш. Қаржылық сауаттылық негіздері [Мәтін] : Күміс университетінің тындаушыларына арналған оқу құралы / А. Ш. Абдешова. - Орал: Жәңгір хан атындағы БҚАТУ, 2024. –153 б.

ТҮЙІН

Қазақстанда негізінен халықтың қаржылық сауаттылығының жеткіліксіз деңгейіне байланысты қаржылық алаяқтықтың өсуі байқалады. Мақалада жиі кездесетін алаяқтық схемалар, олардың азаматтардың экономикалық қауіпсіздігіне әсері қарастырылған, сонымен қатар осы мәселе бойынша статистикалық деректер талданған. Тәуекелдерді азайтуға және халықтың қаржылық хабардарлығын арттыруға бағытталған ықтимал қорғау шаралары ұсынылады.

RESUME

In Kazakhstan, there is an increase in financial fraud, largely due to the insufficient level of financial literacy of the population. The article examines the most common fraud schemes, their impact on the economic security of citizens, and analyzes statistical data on this problem. Possible protection measures aimed at reducing risks and increasing financial awareness of the population are proposed.

УДК 336.025

Богдашкина Е.А., магистрант
Финансовый университет при Правительстве РФ, г. Москва, Россия

ФИНАНСОВЫЕ ТРАНСФОРМАЦИИ В ЦИФРОВОЙ ЭКОНОМИКЕ

АННОТАЦИЯ

Статья посвящена анализу трансформаций финансового сектора в условиях цифровой экономики. Рассматриваются ключевые направления развития финансовых технологий (FinTech), включая использование искусственного интеллекта, больших данных, блокчейна и роботизацию. Особое внимание уделяется динамике роста финтех-компаний, изменению инвестиционной активности и влиянию цифровых решений на традиционные финансовые институты. Определены перспективные тренды, такие как децентрализованные финансы (DeFi), открытые финансы и встроенные финансовые сервисы. В заключении обсуждаются риски и вызовы, связанные с развитием финтеха в России, а также его влияние на глобальную экономику.

Ключевые слова: *финансовые технологии (FinTech), децентрализованные финансы (DeFi), цифровая экономика, блокчейн, большие данные*

Понятие «финансовые технологии» (FinTech - финтех) стало использоваться в 80-е годы прошлого века, сформировалось как системное явление с 2008 года [1], и в настоящее время масштабы его применения можно оценить, пожалуй, как лавинообразные. Слово «финтех» представляет собой сокращенное сочетание «финансовые технологии», и применяется для описания новой технологии, направленной на улучшение и автоматизацию предоставления и использования финансовых услуг. В связи с этим часть исследователей определяют этот термин в качестве неологизма [2], образованного как самостоятельное слово, и сегодня уже вышедшего за пределы английского языка. Подходы к определению финтеха в научной литературе [3] имеют различное значение и исходят из его междисциплинарного происхождения, вида деятельности участников рынка, способа оказания финансовой услуги, сфер рынка и видов финансовых активов. Официально применимое отраслевое значение представлено Банком России и звучит следующим образом: «Финтех (финансовые технологии) – это предоставление финансовых услуг и сервисов с использованием инновационных технологий, таких как «большие данные» (Big Data), искусственный интеллект и машинное обучение, роботизация, блокчейн, облачные технологии, биометрия и других». [4] По своей сути финтех используется для того, чтобы помочь компаниям, владельцам бизнеса и потребителям легче управлять своими финансовыми операциями, процессами и жизнью. В контексте дискуссиий на тему значения финтеха очень часто используются эпитеты «прорывное», «революционное», «трансформирующее», «кардинальное», и это оправданно, поскольку с его развитием происходят структурные изменения не только в национальных экономиках, но и на глобальном уровне. При этом необходимо принять во внимание, что изменения затрагивают не только отдельные отрасли или экономические системы, деформируются взаимоотношения всех экономических субъектов, образ мышления, формируются новые, качественно иные возможности экономического роста на всех уровнях экономики, включая домашние хозяйства. Учреждения, работающие на финансовом рынке, традиционно весьма сдержанно относились к различного рода инновациям, это во много определено накопительной функцией финансов и опасениями всякого рода мошеннических схем. Однако, развитие финтех радикально меняет эту ситуацию.

Несмотря на то, что исследовательский интерес к изучению финтеха очень велик и количество публикаций просто колоссальное, говорить о единстве подходов к классификации элементов этого рынка пока еще нельзя. Наиболее часто в число особо активных финтех-инноваций или сконцентрированных вокруг них областей включают следующие:

- криптовалюта (биткоин, лайткоин и т.д.), цифровые токены (например, невзаимозаменяемые токены) и цифровая наличность. Они часто основаны на технологии блокчейн;
- открытый банкинг, основанный на концепции, что все участники (включая третьих лиц) должны иметь доступ к банковским данным для создания приложений, создающих взаимосвязанную сеть финансовых учреждений и сторонних провайдеров. Примером может служить универсальный инструмент управления капиталом Mint или Tinkoff API;
- технологии страхования (Insurtech) – решения, которые стремятся использовать технологии для упрощения и оптимизации страховой отрасли;
- регулятивные технологии (Regtech) – решения, которые помогают компаниям, предоставляющим финансовые услуги, соблюдать отраслевые правила, особенно те, которые касаются борьбы с отмыванием денег и протоколов «Знай своего клиента», направленных на борьбу с мошенничеством;
- робо-консультанты, такие как Betterment, в них используются алгоритмы для автоматизации инвестиционных рекомендаций. Это одна из наиболее распространённых областей, в которых используются финансовые технологии;
- небанковские/малобанковские сервисы, ориентированные на малообеспеченных людей или людей с низким доходом, которых игнорируют или недостаточно обслуживают традиционные банки или крупные финансовые компании. Эти приложения способствуют включению в финансовую систему;

- кибербезопасность финансовых услуг. Учитывая распространение киберпреступности и децентрализованное хранение данных, кибербезопасность и финансовые технологии взаимосвязаны;

- чат-боты с искусственным интеллектом, которые способствуют вовлечению пользователей и привлечению клиентов, они являются еще одним примером растущего присутствия fintech в повседневной жизни.

Финтех-решения сегодня находят применение в области мобильного банкинга, краудфандинга, покупки и продажи криптовалют, мобильных платежей, страхования, робо-консультирования, биржевой торговли, планирования и отслеживания личных финансов, кредитования.

Число финтех-компаний в мире за последние шесть лет возросло почти в три раза (рис. 1).

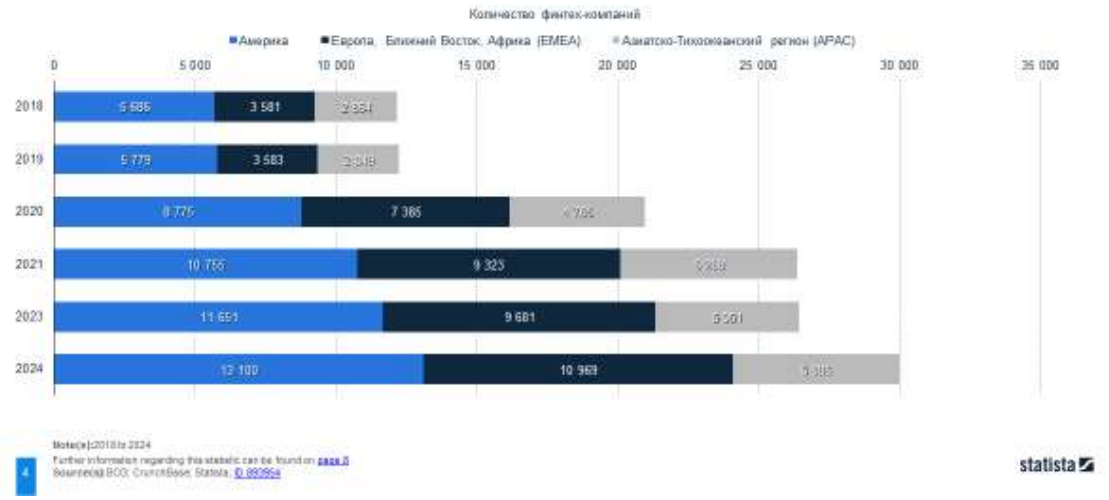

Рисунок 1- Количество финтех-компаний в мире с 2018 по 2024 год, по регионам [5]

Значительное их количество сосредоточено в Америке (Северная Америка, Южная Америка, Центральная Америка и Карибский бассейн). По данным Statista.com в 2023 году Соединенные Штаты заняли первое место в мире по этому показателю, имея примерно в пять раз больше таких компаний, чем Соединенное Королевство, занявшее второе место. [5] С 2010 по 2019 год глобальные инвестиции в финтех резко выросли, достигнув пика в 216,8 млрд долларов США (рис. 2). Однако в 2020 году объемы инвестирования в этой отрасли сильно сократились, почти в два раза и далее, через год, в 2022 году можно уже наблюдать снижение объемов инвестирования как тенденцию.

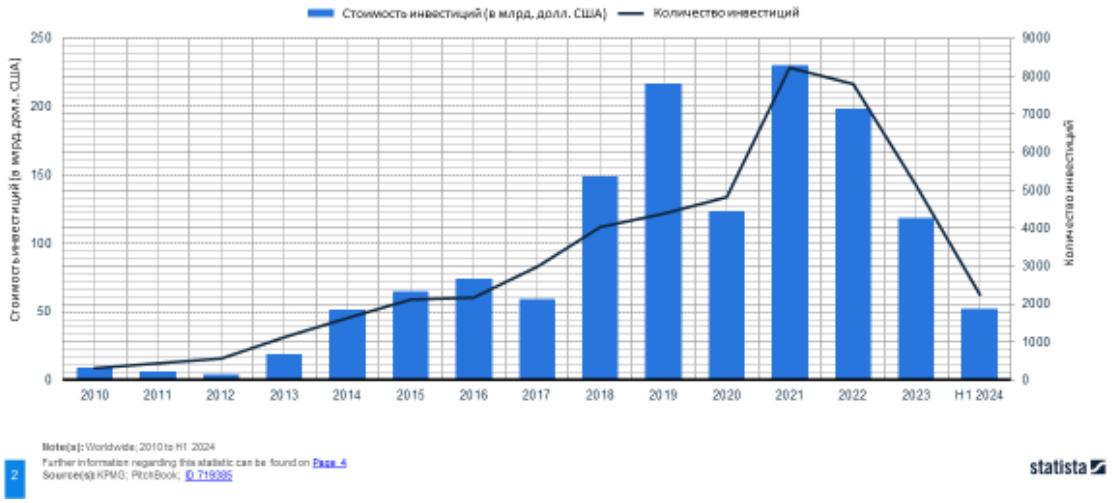

Рисунок 2- Инвестиционная активность в сфере финтеха в мире в 2010-2024 гг. [5]

Изучение причин такого колебания объемов глобальных инфестиций в финтех не может быть изложено в объемах данного эссе, однако, можно предположить, что это происходит на фоне пандемии COVID-19 (2020 год) и усиления нестабильности военно-политической обстановки в мире (с 2022 года). На протяжении этого периода Северная и Южная Америка были регионом, который привлекал больше всего инвестиций, на его долю приходилось более половины общего объема мировых инвестиций. [5] Число пользователей финансовых технологий в мире в динамике с 2017 года увеличивается значительно, и к 2024 году составляет 3,57 млрд. пользователей цифровых платежей, 830 млн. в секторе цифровых активов, 590 млн. в секторе цифровых инвестиций, 300 млн. в секторе необанкинга (рис. 3). Количество пользователей цифровых платежей, по прогнозам, будет постепенно расти, достигнув 4,81 миллиарда в 2028 году. [5]

Развитие финтеха в России идет гораздо диамичнее, чем во многих других странах. По оценкам экспертов [6] тот путь, который Запад прошел с 1960 года, Россия прошла в четыре раза быстрее. Предпосылкой активизации процессов стала возросшая потребность в быстрых платежах. Безусловно, по истине революционным стало появление на рынке 2006 году «банка без отделений» Тинькофф банка.

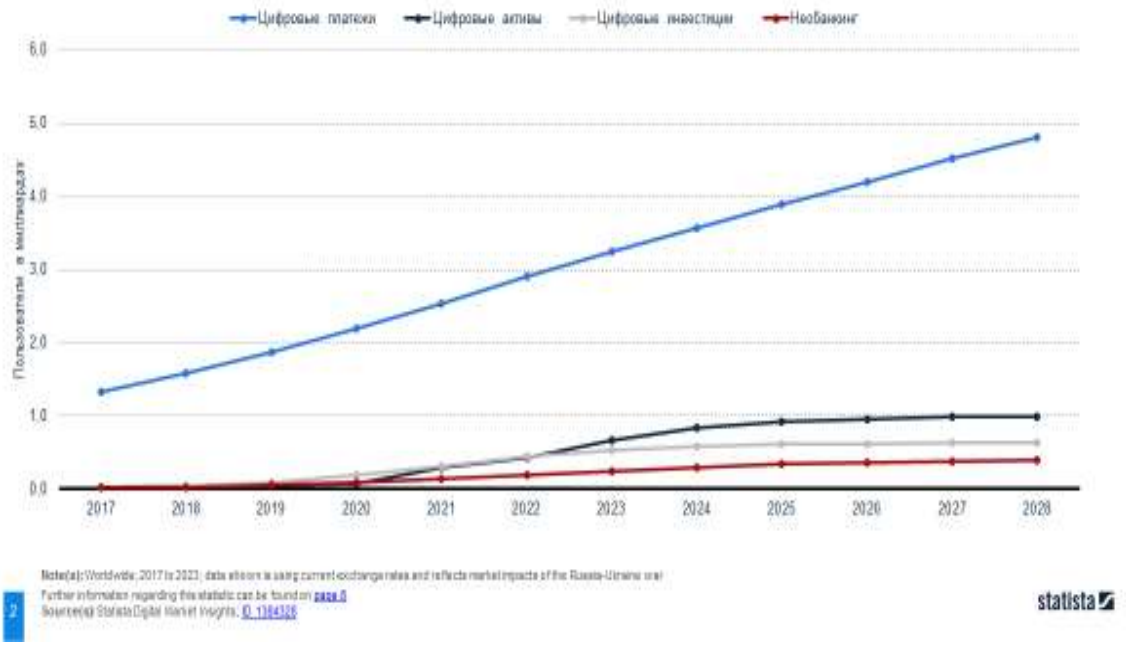

Рисунок 3- Количество пользователей финтеха в мире с 2017 по 2023 год, с прогнозами на 2024-2028 год, по сегментам (в миллиардах) [5]

Сегодня в рейтинге российского финтеха по версии SmartRanking [7] находится 148 компаний в подавляющем количестве с растущей выручкой в динамике, лучшие десять из которых представлены на рисунке 4. По данным компании объем российского сектора fintech во II квартале 2024 года составил 56,2 млрд рублей, что на 10,5% больше, чем годом ранее. Объём рынка в полугодовом значении вырос на 14,6%. [7]

Рисунок 4 - Топ-10 российских финтех-компаний за первое полугодие 2024 года. [7]

На рост и развитие финтех-рынка в России безусловно оказывает воздействие установка экономики на импортозамещение. Немаловажную роль имеет и проактивная позиция Банка России. За период с 2018 года в России наблюдается растущая динамика численности пользователей финтеха в разрезе его сегментов (рис. 4).

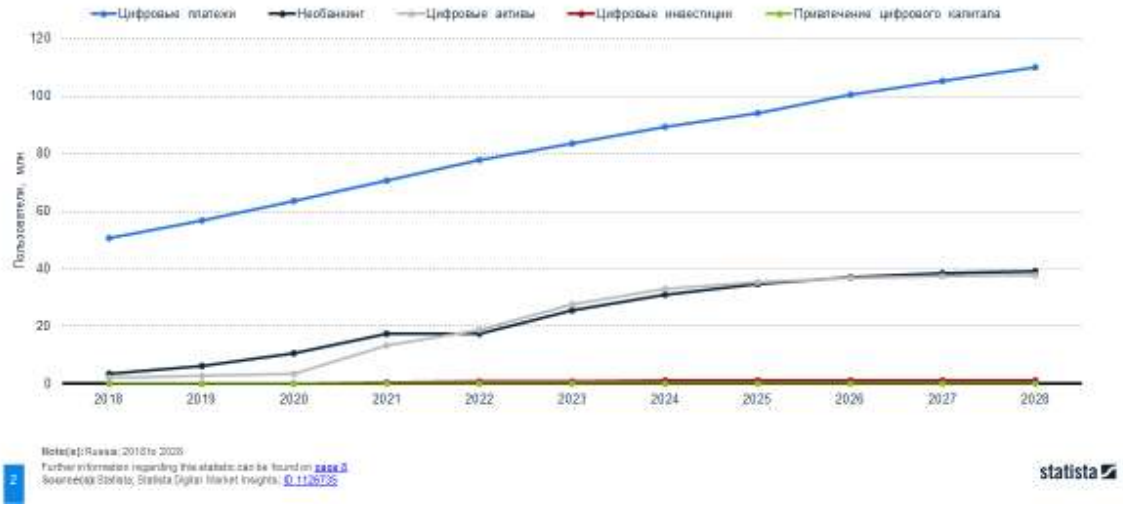

Рисунок 5- Количество пользователей FinTech в России с 2018 по 2028 гг. по сегментам (в млн.) [5]

В прогнозе до 2028 года показатели также демонстрируют положительную динамику. Наибольшее значение достигается в сегменте цифровых платежей – 110,04 млн. пользователей, что соответствует глобальным трендам. Российский сектор финтеха в перспективе продолжит развивать собственную IT-инфраструктуру в рамках импортозамещения. Эксперты ожидают более глубокое внедрение ИИ и охлаждение инвестиционного климата на российском рынке в

ближайшем будущем в зависимости от от степени внедрения и принятия новых технологий пользователями и бизнесом. [7]

Направления дальнейшего развития финтех на глобальном уровне будут обусловлены ключевыми трендами. По мнению ученых [8] это послужит развитию «новых» финансов, «в их числе:

l) цифровые финансы, или киберфинансы (включая цифровые финансовые активы);

2) беспилотные, или автономные, финансы (переход автоматизированным финансовым решениям);

3) децентрализованные финансы (DeFi), использующие дицентралинзованные приложения, технологии распределенного реестра и блокчейна;

4) открытые финансы с доступом через открытые API и оперированием финансовыми данными клиента для создания персонализированного опыта по широкому кругу финансовых продуктов и услуг;

5) встроенные финансы (FinTech-in-a-box), сочетающие в себе традиционные финансовые услуги с различными цифровыми продуктами и платформами;

6) датацентричные экосистемы, формирующиеся за счет расширения и монетизации областей применения искусственного интеллекта;

7) имперсивные технологии в работе с клиентами, создающие эффект погружения в искусственно созданную среду;

8) дезинтермедиация, или устранение посредников между производителем и потребителем финансовых продуктов или услуг» [8, С. 55-56]

Финансовые технологии продолжают динамично развиваться, трансформируя не только финансовую отрасль, но и мировую экономику в целом. Тем не менее, с активным внедрением новых технологий растут и риски, связанные с кибербезопасностью, регулированием и защитой данных. В долгосрочной перспективе финтех будет способствовать появлению «новых» финансов, которые базируются на цифровых активах, автоматизированных решениях и децентрализации и направленных на потребности импакт-экономики. Это неизбежно приведет к еще большим изменениям в традиционных бизнес-моделях и образе жизни людей, формируя новые условия для глобальной экономики.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1.Цифровые траектории экономики и финансов в XXI веке: монография / К. В. Криничанский, Б. Б. Рубцов, А. Е. Абрамов [и др.]; под ред. К. В. Криничанского, Б. Б. Рубцова. — Москва: КноРус, 2023. — 231 с

2.Gomber, P., Koch, JA. & Siering, M. Digital Finance and FinTech: current research and future research directions. J Bus Econ 87, 537–580 (2017)

3.Карташов Александр Викторович FINTECH: подходы к определению // Евразийская адвокатура. 2023. №2 (61). URL: https://cyberleninka.ru/article/n/fintech-podhody-k-opredeleniyu (дата обращения: 02.10.2024).

4.https://cbr.ru/fintech/ - официальный сайт Банка России

5.https://www.statista.com/ - Статистический портал для получения рыночных данных, маркетинговых исследований и изучения рынка

6.https://www.fintechru.org/ - Ассоциация развития финансовых инновационных технологий в России (ФинТех) - российский официальный сайт. Внедрение, разработка инноваций

7.https://smartranking.ru/ - Рейтинги крупнейших технологических рынков России и мира | Smart Ranking

8.Финансовые технологии (FinTech). Системные особенности, риски, перспективы.: монография / Г. И. Хотинская, Л. И. Черникова, В. Ю. Диденко [и др.]; под ред. Г. И. Хотинской, Л. И. Черниковой. — Москва: Русайнс, 2020. — 167 с.

ТҮЙІН

Мақала цифрлық экономика жағдайында және қаржы технологияларының қарқынды дамуы аясында қаржы секторының трансформацияларын талдауға арналған. Онда цифрлық

төлемдер, блокчейн, жасанды интеллект, бұлттық технологиялар және реттеуші инновациялар сияқты финтех-шешімдердің негізгі бағыттары қарастырылады. Ерекше назар финтехтің дәстүрлі қаржы институттарына, инвестициялық белсенділікке және киберқауіпсіздікке әсеріне аударылады. Автор Ресейдің финтех саласындағы өсіп келе жатқан рөлін және импортты алмастыру жағдайында өзінің IT инфрақұрылымын дамытудың маңыздылығын атап өтеді. Қорытындылай келе, цифрлық қаржының келешегі, соның ішінде орталықтандырылмаған қаржы және ендірілген қаржы, сондай-ақ ықтимал өзгерістер қарастырылады.

RESUME

The article is dedicated to the analysis of transformations in the financial sector in the context of the digital economy and the active development of financial technologies (FinTech). It examines key areas of FinTech solutions, including digital payments, blockchain, artificial intelligence, cloud technologies, and regulatory innovations. Special attention is given to the impact of FinTech on traditional financial institutions, investment activity, and cybersecurity. The author emphasizes Russia’s growing role in the FinTech sector and the need to develop its own IT infrastructure amid import substitution. The conclusion explores the prospects of digital finance, such as decentralized finance (DeFi) and embedded finance, as well as potential changes.

ӘОЖ 338.48

Досмуханбет Ә.С., магистрант
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал қ.
Казамбаева А.М., жетекшісі
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал қ.

ТУРИЗМ ИНДУСТРИЯСЫНЫҢ ЭКОНОМИКАҒА ӘСЕРІН ТАЛДАУ ЖӘНЕ ОНЫ ЖЕТІЛДІРУ ЖОЛДАРЫН ҰСЫНУ

ТҮЙІН

Бұл мақалада туризм индустриясының ұлттық және аймақтық экономикаға тигізетін әсері жан-жақты сараланып, оның қазіргі жағдайы мен даму болашағы талданады. Туризм — әлемдік экономикадағы ең қарқынды дамып келе жатқан салалардың бірі ретінде шетелдік инвестиция тартуға, жаңа жұмыс орындарын ашуға, көлік, байланыс, сауда және қоғамдық тамақтану сияқты қызмет көрсету салаларының дамуына серпін береді. Сонымен қатар, ол мемлекеттің мәдени имиджін қалыптастыруға және халықаралық деңгейде тартымдылығын арттыруға ықпал етеді.

Мақалада Қазақстандағы туризм саласының қазіргі ахуалына талдау жасалып, елдің ішкі және сыртқы туризм бағыттары бойынша негізгі проблемалар айқындалады. Атап айтқанда, инфрақұрылымның жеткіліксіз дамуы, қызмет көрсету сапасының төмендігі, туризм саласындағы мамандар тапшылығы және маркетингтік стратегиялардың әлсіздігі сияқты мәселелер алға тартылады.

Түйінді сөздер: *Туризм, экономика, инвестициялар, инфрақұрылым, ЖІӨ*

Кіріспе Туризм индустриясы қазіргі таңда әлемнің барлық елдерінің экономикасына елеулі үлес қосып отыр. Әсіресе, соңғы жылдары Қазақстанда туризм секторына деген қызығушылық артып, мемлекеттің осы салаға деген қолдауы мен ықпалы да өсе түсуде. Қазақстанның географиялық орналасуы, табиғи ресурстары мен мәдени мұрасы туризмді дамыту үшін үлкен мүмкіндіктер ұсынады. Бірақ осы мүмкіндіктердің толық пайдаланылмауы еліміздің экономикалық өсімін тежейді. Осы себептен туризм индустриясының экономикаға әсерін зерттеу және оның тиімділігін арттыру жолдарын ұсыну өзекті болып табылады.

Зерттеу әдістері:

1. Статистикалық талдау: Қазіргі таңда Қазақстанда туризм саласына қатысты деректердің жетіспеушілігі байқалады, сондықтан ҚР Ұлттық статистика бюросынан алынған соңғы мәліметтер арқылы экономикалық көрсеткіштерді талдау жүргізілді.

2. Салыстырмалы талдау: Әлемдегі басқа елдердегі туризм саласының экономикалық көрсеткіштерімен салыстыру (мысалы, Түркия, Грекия, Таиланд).

3. SWOT-талдау: Қазақстанның туризм саласын ішкі және сыртқы факторлар тұрғысынан талдау. Саладағы күшті және әлсіз тұстарды, мүмкіндіктер мен қауіптерді анықтау.

4. Мақсатты сұхбаттар: Туризм саласында жұмыс істейтін мамандармен және саясаткерлермен сұхбаттар өткізу арқылы саланың қазіргі жағдайы мен даму болашағы туралы пікірлер жинау.

Зерттеу нәтижелері:

1. Туризмнің экономикаға әсері:

Туризм саласы Қазақстан экономикасында маңызды рөл атқарады:

- ЖІӨ-ге әсері: Қазақстанның ЖІӨ-нің шамамен 3%-ын туризм құрайды, бірақ бұл көрсеткіш толық әлеуетке ие емес. Мысалы, Түркияда туризмнің ЖІӨ-ге үлесі 12%-ды құрайды.
- Инвестициялар мен жұмыс орындары: Туризм саласы мыңдаған жұмыс орындарын ашу арқылы жұмыссыздық деңгейін төмендетуге ықпал етеді. 2023 жылы Қазақстандағы туризм секторында 250 000-ға жуық адам еңбек етті.
- Шетел валютасының ағымы: Қазақстанға туристік ағындардың артқан сайын шетел валютасының түсімі де ұлғайып келеді. Бұл, өз кезегінде, ұлттық валюта тұрақтылығына оң әсер етеді.

2. Туризмнің дамуын тежейтін факторлар:

- Инфрақұрылымның әлсіздігі: Көлік жүйесінің тиімділігі, қонақүйлер мен демалыс орындарының сапасы туризмнің дамуына кедергі жасайды. Қазақстандағы туристік инфрақұрылым негізінен Астана мен Алматы қалаларымен шектеледі, ал басқа аймақтардағы жағдай әлдеқайда төмен.
- Туристік қызмет көрсету сапасы: Қонақүй және туризм қызметтері сапасының халықаралық стандарттарға сәйкес келмеуі, мамандардың біліктілік деңгейінің төмендігі.
- Туризмді насихаттау және жарнама: Қазақстанның туристік әлеуеті әлі де толық дәрежеде таныстырылған жоқ. Елде шетелдік туристер үшін тартымды жаңа маркетингтік стратегиялар жетіспейді.

3. Жаңа бағыттар мен ұсыныстар:

- Экотуризм: Қазақстанның табиғи ресурстарын пайдалана отырып, экологиялық таза туризмді дамыту маңызды. Мысалы, Алматы облысы мен Қаратау аймақтары экотуризм үшін өте қолайлы.
- Мәдени туризм: Қазақстанның тарихи және мәдени мұраларын насихаттау арқылы мәдени туризмді дамыту мүмкіндігі бар. Бұған Ұлы Жібек жолы бойындағы тарихи орындар мен археологиялық ескерткіштерді қосуға болады.
- Инновациялық туризм өнімдері: Жаңа технологиялар мен цифрлық құралдарды енгізу арқылы туристерге жоғары сапалы қызмет көрсету деңгейін арттыру. Мысалы, мобильді қосымшалар мен туристік платформаларды дамыту.

Туризм индустриясының экономикаға әсері. Қазақстанның туризм саласы әлемдегі басқа елдермен салыстырғанда әлеуетін толық пайдаланбай отыр. Сонымен қатар, туризм саласының экономикалық маңыздылығы мынадай аспектілерде көрінеді:

- **Кәсіпкерлік белсенділік:** Туризм индустриясы кәсіпкерлерге жаңа мүмкіндіктер ашады, әсіресе қонақүй, туроператорлар, көлік қызметтері мен мәдени қызмет көрсету салаларында. Қазақстандағы кәсіпкерлер туризмді дамыту арқылы өзінің бәсекеге қабілеттілігін арттыра алады, бұл жергілікті экономиканың дамуына елеулі үлес қосады.
- **Аймақтық даму:** Туризмды дамыту арқылы, әсіресе өңірлік туризмді ілгерілету арқылы аймақтар арасында теңгерімді экономикалық өсімге қол жеткізуге болады. Мысалы, Түркістан, Қызылорда сияқты өңірлердің туристік әлеуетін арттыру жергілікті халықтың әл-ауқатын жақсартуға мүмкіндік береді.

Туризм индустриясындағы мемлекеттік қолдау:

- Қазақстанның үкіметі соңғы жылдары туризм саласына айтарлықтай қолдау көрсетіп келеді. Бұл бағытта қабылданған бірнеше маңызды шаралар бар:

- Инвестициялық бағдарламалар: Мемлекет туристік жобаларға инвестиция тартуға ынталандыратын бағдарламалар жасап, шетелдік инвесторларды тартуға мүмкіндік береді.
- Жеңілдік пен субсидиялар: Кәсіпкерлер үшін мемлекеттік субсидиялар мен жеңілдетілген несие беру бағдарламалары туризм саласында жаңа жобалар мен кәсіпорындардың ашылуына мүмкіндік береді.
- Құқықтық және заңнамалық реформалар: Туризмді дамыту үшін заңнамалық базаны жетілдіру қажет. Туризм саласындағы заңсыз әрекеттермен күресу, салықтық жеңілдіктер мен әкімшілік процедураларды жеңілдету Қазақстандағы туризмнің дамуын айтарлықтай арттыра алады.

Қорытынды. Қазақстанның туризм индустриясы соңғы жылдары экономикада маңызды рөл атқаруда. Бұл сала елдің ішкі өнімінің (ЖІӨ) өсуіне үлес қосып, жаңа жұмыс орындарының ашылуына себеп болуда. Туризмнің дамуындағы басты көрсеткіштер – ішкі және сыртқы туристердің санының артуы, жаңа инвестициялар тарту және инновациялық жобалардың іске асырылуы болып табылады.

Қазақстандағы туристік инфрақұрылымның дамуы мен қолданысқа енгізілген жаңа технологиялар туристер үшін қызмет көрсету сапасын арттырып, еліміздің халықаралық аренада бәсекеге қабілеттілігін күшейтті. Цифрландыру, экологиялық таза туризм, халықаралық серіктестіктерді нығайту, жаңа туристік бағыттардың ашылуы – бәрі де еліміздің туризм индустриясын дамытуға ықпал етті.

2024 жылы Қазақстандағы туризм саласына салынған инвестициялар көлемі айтарлықтай артты. Бұл тек экономикалық өсімді қамтамасыз етіп қана қоймай, туризм саласындағы жаңа жобалар мен инфрақұрылымдық нысандарды іске қосуға мүмкіндік берді. Сонымен қатар, туризм саласында мыңдаған жаңа жұмыс орындары ашылып, жұмыссыздық деңгейін төмендетуге оң әсер етті.

Қазақстанның аймақтарында да туризмнің дамуы айтарлықтай байқалады. Алматы қаласы мен Маңғыстау облысы, Жетісу мен Қызылорда облыстарында жаңа инфрақұрылымдық жобалар іске асырылып, осы аймақтардың экономикалық жағдайы жақсарды. Бұл аймақтарда туризм индустриясы тек өңірлік экономиканы ғана емес, жалпы ел экономикасын да арттыруда маңызды рөл атқарады.

Қорыта айтқанда, Қазақстанның туризм индустриясы бүгінде экономиканың маңызды бөлігіне айналып, мемлекетке тұрақты табыс әкеліп, жұмыс орындарын құрып, жаңа инвестициялық мүмкіндіктер ашуда. Алдағы жылдары бұл сала одан әрі дамып, туризмнің еліміздің жалпы экономикасына қосар үлесі артатыны сөзсіз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1.Қазақстан Республикасының туризмді дамыту жөніндегі 2025 жылға дейінгі тұжырымдама жобасы. ҚР Мәдениет және спорт министрлігі, 2020 жыл. – Б. 5–18.

2.Дәулетова, Ш.Қ., Мұқашева, Л.С. (2019). Туризм индустриясының экономикаға әсері. Қазақстан Республикасы экономикасының дамуындағы туризм индустриясының рөлі. Алматы: Экономика баспасы. – Б. 24–31.

3.Туризм және экономика: теория мен практика. (2021). Қазақ экономикасы журналы. - Алматы: Қазақ университеті. - № 1 - Б. 12–20.

4.Қазақ туристік индустриясын дамытудың экономикалық аспектілері. (2020). ҚазҰУ хабаршысы. Экономика және құқық сериясы. Алматы: ҚазҰУ баспасы. – № 1 - Б. 33–39.

5.Досмағамбетова, А. (2022). Туризм саласының Қазақстан экономикасына ықпалы. Қазіргі Қазақстанның экономикалық саясаты. Астана: Экономика баспасы. – Б. 41–47.

6.United Nations World Tourism Organization (UNWTO). (2023). Tourism and the Sustainable Development Goals – Journey to 2030. UNWTO Publications. – P. 56–72.

7.Қазақстан Республикасының статистика агенттігі (2024). Қазақстандағы туризм индустриясының даму жағдайы мен статистикалық мәліметтері. Алматы: ҚР Статистика комитеті. – Б. 9–15.

8.World Travel and Tourism Council (WTTC). (2023). Travel & Tourism Economic Impact 2023. WTTC Reports. – P. 20–35.

9.Айтбаев, Т.А., Көпжасарова, Ж.К. (2021). Туризмнің Қазақстан экономикасына әсері: Талдау және болашақ даму жолдары. ҚазҰУ ғылыми журналы. Алматы. – №1 - Б. 44–50.

10.Айтбеков, Б.Е., Нұрмағамбетова, С.Қ. (2018). Экономикада туризмнің рөлі және оны жетілдіру жолдары. Әлемдік экономика және халықаралық қатынастар журналы. Алматы: Экономика және бизнес. –№4 - Б. 29–36.

АННОТАЦИЯ

В этой статье всесторонне дифференцируется влияние индустрии туризма на национальную и региональную экономику, анализируется ее текущее состояние и перспективы развития. Туризм как одна из наиболее динамично развивающихся отраслей мировой экономики дает импульс привлечению иностранных инвестиций, созданию новых рабочих мест, развитию таких сфер услуг, как транспорт, связь, торговля и общественное питание. Кроме того, он способствует формированию культурного имиджа государства и повышению его привлекательности на международном уровне.

В статье анализируется современное состояние туристской отрасли в Казахстане, выявляются основные проблемы по направлениям внутреннего и внешнего туризма страны. В частности, будут затронуты такие вопросы, как недостаточное развитие инфраструктуры, низкое качество услуг, нехватка специалистов в сфере туризма и слабые маркетинговые стратегии.

RESUME

This article comprehensively differentiates the influence of the tourism industry on the national and regional economy, analyzes its current state and development prospects. Tourism, as one of the most dynamically developing sectors of the global economy, provides an impetus to attract foreign investment, create new jobs, and develop services such as transport, communications, trade, and catering. In addition, it contributes to the formation of the cultural image of the state and increases its attractiveness at the international level.

The article analyzes the current state of the tourism industry in Kazakhstan, identifies the main problems in the areas of domestic and foreign tourism in the country. In particular, issues such as insufficient infrastructure development, poor quality of services, lack of specialists in the field of tourism and weak marketing strategies will be discussed.

UDC 331.5 (574)

Duisekeshov N.Zh., student
Zhangir Khan West Kazakhstan Agrarian Technical University, Uralsk
Dossanova A. K., research supervisor
Zhangir Khan West Kazakhstan Agrarian Technical University, Uralsk

THE LABOR MARKET IN KAZAKHSTAN AND CHALLENGES FOR JOB SEEKERS

RESUME

This paper examines the current state of the global labor market, with a particular focus on Kazakhstan, and the growing role of social media platforms in job searching. It explores the increasing trend of employers utilizing platforms such as LinkedIn, Instagram, and Telegram to post job openings and connect with candidates. Additionally, it addresses a pressing concern among young Kazakhstani professionals: securing employment opportunities abroad. The study highlights the potential advantages of working in regions with aging populations, such as Europe and Japan, where labor shortages create new opportunities for skilled workers. Emphasis is placed on the importance of building an attractive professional profile and leveraging LinkedIn's Social Selling Index (SSI) to enhance visibility among HR managers.

Keywords: *labor market, social media, LinkedIn, Kazakhstan, international employment, Social Selling Index (SSI)*

Introduction The global labor market has undergone significant transformations in recent years, influenced by globalization, technological advancements, and the lasting effects of the COVID-

19 pandemic. Traditional job-search methods, such as newspaper advertisements and company career pages, are becoming obsolete as social media platforms emerge as primary tools for job seekers and employers. Studies indicate that 79% of employers actively utilize LinkedIn for recruitment, while 60% of job seekers secure positions through social media. Furthermore, a report by the Pew Research Center (2023) states that 72% of professionals believe an active LinkedIn presence increases their job prospects.

This shift is particularly evident in advanced economies where digitalization is rapidly reshaping employment practices. Prominent corporations, including Microsoft, Google, and Amazon, increasingly rely on social media for talent acquisition, a trend projected to continue in the coming years. According to a report by LinkedIn (2023), 85% of job vacancies at Fortune 500 companies are now posted exclusively online, further emphasizing the importance of digital networking for job seekers.

In Kazakhstan, young professionals face significant challenges in the labor market. According to the Ministry of Labour and Social Protection of Kazakhstan (2023), the youth unemployment rate stood at 8.2%, higher than the national average of 4.9%. High unemployment rates, coupled with a shortage of skilled workers in specific industries, have led many individuals to seek employment opportunities abroad. The increasing competition in the local job market has heightened interest in international career prospects, particularly in regions where demographic trends favor labor migration.

Countries with aging populations, such as Japan and several European nations, present new opportunities for Kazakhstani professionals. The United Nations (2023) projects that by 2030, over 30% of Japan's population will be aged 60 or older, creating a growing demand for foreign workers. In Germany, a similar trend is observed, with a predicted labor shortage of over 7 million workers by 2035 due to declining birth rates (Federal Statistical Office of Germany, 2023). In response, many governments and industries in these regions are actively seeking skilled professionals from abroad to fill labor shortages.

Kazakhstanis with strong technical, healthcare, and engineering skills are in particular demand. A survey conducted by the European Commission (2023) revealed that 67% of European companies in these sectors are experiencing difficulties in hiring qualified professionals locally, making skilled immigrants a valuable resource.

Leveraging LinkedIn for Global Job Search

LinkedIn has emerged as a critical tool for job seekers looking to establish an international career. More than just a job search platform, LinkedIn enables professionals to build a strong personal brand, showcase their expertise, and connect with potential employers worldwide. To maximize job search success, it is crucial to optimize one's LinkedIn profile and utilize platform features effectively.

A key metric in enhancing job search prospects on LinkedIn is the Social Selling Index (SSI). SSI evaluates user activity based on four components:

1.Profile Optimization: Creating a well-structured and detailed profile that highlights professional experience, skills, and accomplishments.

2.Engagement with Employers: Actively connecting with recruiters, industry leaders, and potential employers.

3.Content Creation: Posting relevant articles, insights, and case studies to establish thought leadership.

4.Networking and Relationship Building: Maintaining professional relationships by participating in discussions, groups, and industry events.

A high SSI score significantly increases visibility to HR managers and enhances the likelihood of securing employment opportunities abroad. According to LinkedIn's 2023 Hiring Insights Report, candidates with an SSI score above 70 are 3.5 times more likely to receive job offers than those with lower scores.

Strategies for Enhancing LinkedIn Presence

To improve SSI and job search effectiveness on LinkedIn, job seekers should adopt the following strategies:

- Regularly update their profile with new skills, certifications, and work experience.
- Engage in meaningful discussions by commenting on and sharing posts relevant to their industry.
- Publish original content, such as professional insights, case studies, or project experiences.

- Expand their professional network by connecting with recruiters, industry leaders, and peers.
- Obtain and showcase recommendations from colleagues and supervisors to enhance credibility.

A study conducted by LinkedIn (2023) found that professionals who post at least once a week receive 20% more profile views and 30% more direct messages from recruiters compared to inactive users. Furthermore, professionals who engage in at least five meaningful interactions per week (e.g., commenting on posts, sharing content) increase their chances of receiving a job offer by 40%.

By consistently maintaining an active presence on LinkedIn, professionals can significantly improve their chances of being noticed by international recruiters.

Conclusion. In the evolving landscape of the global labor market, job seekers must adapt to digital hiring trends to remain competitive. Social media platforms, particularly LinkedIn, have become indispensable tools for securing employment opportunities both locally and internationally. This paper underscores the importance of creating a compelling professional profile, leveraging LinkedIn's Social Selling Index, and actively engaging with industry networks to enhance job prospects abroad.

For Kazakhstani professionals, these strategies are particularly crucial in navigating a competitive job market and unlocking career opportunities in regions with labor shortages. With digital hiring trends continuing to rise, understanding and effectively using platforms like LinkedIn will be key to securing desirable positions in the global job market.

REFERENCES

1.International Labour Organization, World Employment and Social Outlook: Trends 2024, ILO, 2024, p.12 (reports global unemployment at 5.1% in 2023, lowest since 2019) https://www.ilo.org/sites/default/files/wcmsp5/groups/public/@dgreports/@inst/documents/publication/wcms_908142.pdf.

2.World Bank, Human Capital Country Profile: Kazakhstan – HCCI, Oct. 2023, p.2 (youth unemployment (ages 15–24) at 4.0% in 2022).

3.We Are Social / DataReportal, Digital 2024: Kazakhstan, 2024, p.3 (14.10 million social media users in Kazakhstan, 71.5% of population, Jan 2024) https://datareportal.com/reports/digital-2024-kazakhstan#:~:text=when%20internet%20penetration%20stood%20at,3%C2%A0percent

4.International Organization for Migration – Prague Process, Country Profile: Republic of Kazakhstan, 2024 (notes rising Kazakh labor migration to Japan, the UK, South Korea, and EU) https://www.pragueprocess.eu/ru/countries/869-respublika-kazahstan?tmpl=component&ml=1#:~:text=%D0%BF%D0%BE%20%D1%81%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BD%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D1%8E%20%D1%81%202021%C2%A0%D0%B3,%D1%87%D0%B5%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%B5%D0%BA.

5.B. Bokayev & K. Kaimoldiyev, "Beyond Borders: Understanding Intellectual Migration among Kazakhstani Graduates of Foreign Universities," J. Soc. Stud. Educ. Res. 14(3):167–188 (2023), p.176 (reports Kazakh professionals' emigration to Turkey, Russia, Germany, USA, etc., driven by wage differentials) jsser.org.

ТҮЙІН

Бұл мақалада жаһандық еңбек нарығының қазіргі жағдайы, Қазақстандағы жұмыс іздеу үрдісі және әлеуметтік желілердің рөлі қарастырылады. LinkedIn, Instagram және Telegram сияқты платформаларды жұмыс берушілердің бос жұмыс орындарын жариялау және үміткерлерді іздеу мақсатында белсенді қолдануы талданады. Сондай-ақ, қазақстандық жас мамандардың шетелде жұмыс табу мәселесіне ерекше назар аударылады. Жапония мен Еуропа сияқты жұмыс күшінің тапшылығы бар елдердегі мүмкіндіктер қарастырылады. Мақалада кәсіби тартымды профиль қалыптастырудың және LinkedIn-нің Social Selling Index (SSI) көрсеткішін пайдалану арқылы HR менеджерлер арасында көріну деңгейін арттырудың маңыздылығы атап өтіледі.

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматривается текущее состояние глобального рынка труда с акцентом на Казахстан и возрастающую роль социальных сетей в поиске работы. Исследуется

тенденция использования таких платформ, как LinkedIn, Instagram и Telegram, работодателями для публикации вакансий и поиска кандидатов. Особое внимание уделяется возможностям трудоустройства казахстанских специалистов за рубежом, особенно в странах с дефицитом рабочей силы, таких как Япония и европейские государства. В статье подчеркивается важность формирования привлекательного профессионального профиля и использования индекса социального влияния LinkedIn (SSI) для повышения видимости среди HR-менеджеров.

УДК 336.221
Жарылгасова А.С., студент
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана, г. Уральск
Тюмамбаева А.Г., руководитель
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана, г. Уральск

НАЛОГОВЫЕ ИЗМЕНЕНИЯ В КАЗАХСТАНЕ В 2025 ГОДУ И ИХ ВЛИЯНИЕ НА БИЗНЕС

АННОТАЦИЯ

В статье рассматриваются последствия возможного повышения ставки налога на добавленную стоимость (НДС) в Казахстане, основываясь на историческом опыте и экономических тенденциях. Отмечается, что рост НДС может привести к увеличению цен на товары первой необходимости, снижению покупательной способности населения и уменьшению темпов экономического роста. Также подчеркиваются риски вывода бизнеса в теневой сектор, снижения конкурентоспособности отечественных производителей и усиления инфляционных процессов. В заключении подчеркивается необходимость взвешенного подхода к налоговой политике, чтобы минимизировать негативные последствия для бизнеса и граждан.

Ключевые слова: *налог на добавленную стоимость, экономический рост, теневая экономика, инфляция, налогообложение*

В 2025 году Казахстан вступает в новый этап экономического развития, сопровождающийся значительными изменениями в налоговой системе. Эти реформы направлены на совершенствование механизмов налогообложения, адаптацию к новым экономическим реалиям и повышение прозрачности финансовых потоков. Однако, далеко не все изменения воспринимаются положительно. Для бизнеса налоговые реформы могут означать как новые возможности, так и серьезные вызовы. Некоторые отрасли могут получить дополнительные стимулы к развитию, тогда как другие столкнутся с увеличением издержек, снижением рентабельности и необходимостью пересмотра своих стратегий. В данной статье будут рассмотрены основные налоговые изменения, их последствия для предпринимательства и влияние на экономику Казахстана в целом [1].

Одно из основных изменений в налоговом законодательстве РК – налог на добавленную стоимость (НДС). Ставка НДС увеличена с 12% до 16%, что, вероятно, приведет к удорожанию товаров и услуг на внутреннем рынке. Для отдельных отраслей (агропромышленного комплекса, фармацевтики) введена пониженная ставка в 10%. Порог обязательной регистрации в качестве плательщика НДС снижен с 20 000 МРП (78,6 млн. тенге) до 3 800 МРП (15 млн. тенге), что означает, что теперь большее число предприятий попадет под обязательное налогообложение. Такое изменение вызовет увеличение затрат бизнеса, поскольку цепочки поставок станут дороже, а конечная цена на продукцию возрастет [2].

Также социальные отчисления увеличены с 3,5% до 5%, что дополнительно нагрузит работодателей. Социальный налог повышен с 9,5% до 11%, увеличивая расходы на оплату труда [3].

Кроме этого, обязательные пенсионные взносы работодателя возросли с 1,5% до 2,5%, что может привести к снижению доходов работников.

В целом совокупная налоговая нагрузка на фонд оплаты труда увеличена с 21,5% до 23,8%, что может повлечь за собой оптимизацию штатов и рост теневой занятости.

Что касается налоговых вычетов, будут введены новые налоговые льготы для многодетных семей. Один из родителей может применять вычет в размере 23 МРП (90 436 тенге) ежемесячно, либо каждый из родителей – по 12 МРП (47 184 тенге). Также увеличены вычеты по ипотеке и обучению (до 118 МРП в год). Однако, рост НДС может частично нивелировать эти послабления, так как покупательная способность населения снизится [4].

Сокращение объема налоговой отчетности на 30% должно облегчить ведение бизнеса. Внедрена автоматическая подготовка налоговой отчетности для малого бизнеса на основе данных ККМ и POS-терминалов. Несмотря на упрощение налогового администрирования, усиление контроля за уплатой налогов может создать дополнительные административные издержки для предпринимателей.

Помимо этого, изменения коснулись и **с**пециальных налоговых режимов. Новые ставки розничного налога (2% и 3%) приведут к изменению структуры налогообложения в торговле. Упрощенная декларация теперь доступна только для бизнеса, работающего с физическими лицами (B2C).Ограничение упрощенного режима приведет к усложнению ведения налогового учета для некоторых предпринимателей [5].

Ранее Казахстан уже сталкивался с вопросом увеличения ставки налога на добавленную стоимость (НДС). В 2015 году в правительственных кругах активно обсуждалась возможность ее повышения, однако власти, осознавая возможные негативные последствия для экономики страны, приняли решение сохранить ставку на уровне 12%. Этот шаг был обусловлен стремлением избежать экономических потрясений, которые могли бы повлиять как на потребителей, так и на предпринимателей. Исторический опыт показывает, что резкое увеличение ставки НДС может привести к целому ряду нежелательных последствий, влияющих на макро- и микроэкономические процессы, поскольку ставка НДС в Казахстане с момента введения в 1992 году составляла 28% и постепенно снижалась, достигнув 12% в январе 2009 года [6].

Одним из ключевых последствий роста НДС является неизбежное увеличение цен на товары и услуги. Особенно, это сильно сказывается на товарах первой необходимости, таких как продукты питания, медикаменты, коммунальные услуги и транспорт. Повышение стоимости этих категорий товаров оказывает дополнительную нагрузку на социально уязвимые слои населения, включая пенсионеров, малоимущих граждан и семьи с низкими доходами. В условиях, когда реальные доходы населения не успевают за инфляцией, повышение налоговой нагрузки может привести к снижению уровня жизни и усилению социального неравенства.

Еще одним важным фактором является снижение потребительской активности. Когда цены растут, люди начинают экономить, сокращая расходы на непродовольственные товары, досуг, путешествия и другие сферы, не относящиеся к предметам первой необходимости. Это влечет за собой уменьшение спроса, что, в свою очередь, отражается на выручке предприятий, сокращении рабочих мест и замедлении темпов экономического роста. В условиях нестабильной экономической ситуации этот эффект может быть особенно заметным, поскольку население предпочитает откладывать деньги на будущее, а не тратить их в текущий момент.

Рост налоговой нагрузки также может спровоцировать увеличение теневого сектора экономики. Когда налоги становятся слишком высокими, часть бизнеса уходит в тень, стараясь избежать уплаты обязательных платежей. Это касается как малого бизнеса, который может перейти на нелегальное ведение деятельности, так и крупных компаний, которые могут искать способы оптимизации налоговых обязательств через офшорные схемы или иные методы. В результате государство теряет значительную часть налоговых поступлений, а прозрачность экономических процессов снижается, что негативно сказывается на общей инвестиционной привлекательности страны [7].

Еще одной серьезной проблемой является снижение конкурентоспособности отечественных производителей. Когда налоги увеличиваются, себестоимость продукции растет, что делает местные товары менее привлекательными по цене по сравнению с импортными аналогами. Это особенно актуально в условиях глобальной экономики, когда потребители могут выбирать между продукцией местного производства и зарубежными товарами, нередко имеющими более низкую стоимость. В результате отечественные предприятия могут столкнуться с падением спроса, сокращением объемов производства и снижением прибыли [8].

Повышение НДС также оказывает влияние на инфляционные процессы. Рост налоговой нагрузки на бизнес приводит к увеличению стоимости сырья, логистики и конечных товаров. Производители, стремясь сохранить свою прибыль, вынуждены перекладывать дополнительные расходы на конечного потребителя, что создает инфляционное давление. В итоге цены растут не только из-за самого налога, но и из-за цепной реакции повышения стоимости всех составляющих производственного процесса.

Еще одним важным аспектом является влияние увеличения НДС на темпы роста валового внутреннего продукта (ВВП). Малый и средний бизнес, составляющий значительную часть экономики Казахстана, может оказаться в сложном положении, если налоговое давление станет слишком высоким. Снижение оборотов в этих секторах неизбежно приведет к уменьшению темпов роста ВВП, что может сказаться на общей экономической динамике страны [9].

Для предпринимателей, особенно представителей малого и среднего бизнеса, повышение НДС создает дополнительные финансовые сложности. В условиях роста налоговой нагрузки компании вынуждены искать способы сокращения расходов, что может привести к уменьшению числа рабочих мест, снижению заработных плат, ухудшению условий труда и, в крайних случаях, к банкротству. Чем выше налоговое бремя, тем сложнее малому бизнесу оставаться конкурентоспособным и обеспечивать свою финансовую стабильность.

Таким образом, вопрос повышения НДС остается крайне чувствительным для экономики Казахстана. С одной стороны, увеличение налоговых поступлений в бюджет может позволить государству финансировать важные социальные и инфраструктурные проекты. Однако, с другой стороны, негативные последствия, связанные с ростом цен, снижением потребительской активности, увеличением теневой экономики и падением конкурентоспособности бизнеса, могут перевесить потенциальные выгоды. Поэтому при принятии решений в этой сфере необходим всесторонний анализ и поиск компромиссных решений, позволяющих минимизировать негативные последствия для всех участников экономического процесса.

Влияние налоговых изменений на бизнес и экономику Казахстана является значительным, затрагивая как малый и средний бизнес, так и крупные корпорации, а также инвесторов, потребителей и государственные структуры. Внедрение новых налоговых правил становится серьезным испытанием для предпринимателей, вынуждая их адаптироваться к меняющимся условиям, пересматривать финансовые стратегии и искать наиболее эффективные способы работы в новых реалиях. Малые и средние предприятия, которые ранее могли вести деятельность без учета НДС, теперь сталкиваются с необходимостью полной перестройки своих бизнес-моделей, что неизбежно влечет за собой дополнительные затраты, увеличение бюрократической нагрузки и усложнение ведения бизнеса в целом. Компании, не обладающие достаточным запасом финансовой прочности, могут столкнуться с трудностями в соблюдении новых требований, что приведет к росту рисков для их дальнейшего существования и развития [10].

Крупные предприятия, в свою очередь, также ощущают влияние налоговых изменений, но в несколько ином ключе. Дополнительные налоговые расходы могут отразиться на их инвестиционных планах, долгосрочных стратегиях развития, а также на распределении финансовых потоков внутри компаний. В условиях растущего налогового давления многие компании будут вынуждены пересматривать свои бюджеты, корректировать планы по расширению, откладывать инвестиции в инновационные проекты или даже сокращать часть персонала для оптимизации расходов. В итоге это может повлиять не только на корпоративный сектор, но и на рынок труда, создавая дополнительные экономические вызовы для населения.

Рост налогового давления неизбежно отразится на себестоимости товаров и услуг, что приведет к их удорожанию и, как следствие, к снижению покупательной способности населения. Когда цены на продукцию и услуги растут, а реальные доходы граждан не успевают за этими изменениями, это может привести к уменьшению потребительской активности, что, в свою очередь, способно оказать негативное влияние на общий экономический рост страны. В таких условиях предприятия будут вынуждены искать новые способы сокращения расходов, среди которых можно выделить автоматизацию бизнес-процессов, оптимизацию налоговых

обязательств, пересмотр кадровой политики и сокращение издержек, не влияющих на ключевые операционные процессы.

Стоит учитывать, что влияние налоговых изменений будет разниться в зависимости от отрасли. Для одних сфер экономики нововведения могут стать стимулом к развитию, особенно если речь идет о предоставлении налоговых льгот и пониженных ставок для определенных направлений деятельности. Это создаст условия для роста в отдельных секторах, что, безусловно, является положительным моментом. Однако одновременно с этим может возникнуть дисбаланс между различными отраслями: компании, работающие в менее приоритетных сферах, могут столкнуться с дополнительными трудностями в конкурентной борьбе. Это может привести к перераспределению капитала и трудовых ресурсов, изменению структуры рынка и даже к закрытию некоторых предприятий, не способных выдержать новые налоговые условия.

Одним из положительных аспектов налоговых изменений является автоматизация налогового администрирования, что дает бизнесу возможность упростить учет, снизить риски ошибок в отчетности и повысить операционную эффективность. Однако внедрение новых цифровых инструментов требует от предприятий дополнительных затрат, поскольку автоматизация связана с приобретением специализированного программного обеспечения, обучением персонала и перестройкой внутренних процессов. Для крупных компаний это не столь критично, но для малого бизнеса такие изменения могут оказаться существенной финансовой нагрузкой, так как небольшие компании зачастую не располагают значительными резервами для подобных инвестиций.

Кроме того, изменения в налоговой политике могут оказать влияние на решения иностранных инвесторов. В условиях глобальной конкуренции за капитал, Казахстан должен стремиться к созданию благоприятных условий для привлечения инвестиций. Однако, рост налогового бремени может снизить привлекательность страны как инвестиционного направления, особенно если другие государства предлагают более выгодные условия. Это может привести к замедлению притока капитала, сокращению числа новых проектов, снижению интереса со стороны международных компаний, а также к ограничению возможностей для развития высокотехнологичных отраслей.

Еще одним возможным следствием налоговых изменений является развитие теневой экономики. Повышение налоговых ставок, усложнение администрирования и рост обязательных платежей могут подтолкнуть некоторых предпринимателей к поиску обходных путей, что приведет к росту неформального сектора. Это, в свою очередь, отрицательно скажется на поступлениях в бюджет и на общей экономической стабильности. Для того, чтобы минимизировать такие риски, государству необходимо не только повышать налоговые ставки, но и создавать прозрачные, удобные и справедливые условия для ведения бизнеса, а также обеспечивать эффективное администрирование налоговых сборов без чрезмерного давления на предпринимателей.

Таким образом, налоговые изменения в Казахстане в 2025 году являются важным и многослойным процессом, требующим баланса между фискальной политикой и экономическим развитием. Их влияние затрагивает широкий круг участников экономической деятельности, и чтобы минимизировать возможные негативные последствия, необходимо взвешенное регулирование, гибкий подход к корректировке налоговой политики и постоянный мониторинг ее последствий.

Поэтому, налоговые изменения в Казахстане в 2025 году требуют детального анализа и осмысленного подхода. Эти реформы затрагивают множество сфер и оказывают влияние как на государственный бюджет, так и на бизнес-сообщество, инвесторов и простых граждан. Они несут в себе как положительные, так и отрицательные последствия, требующие внимательного изучения и гибкой адаптации к новым условиям.

С одной стороны, усиление налогового контроля, повышение ставок налогообложения и введение новых механизмов учета доходов могут способствовать значительному пополнению бюджета страны. Эти меры позволят направить дополнительные финансовые ресурсы на развитие ключевых отраслей экономики, реализацию социальных программ, улучшение инфраструктуры и поддержку государственных инициатив. В результате возможно повышение

уровня жизни населения, модернизация производственных мощностей, создание новых рабочих мест и укрепление финансовой стабильности страны.

С другой стороны, увеличение налоговой нагрузки может привести к ряду негативных последствий. В первую очередь, рост налогов способен замедлить развитие бизнеса, повысить себестоимость товаров и услуг, вызвать удорожание продукции на рынке. Это может снизить потребительскую активность, уменьшить покупательскую способность населения и создать дополнительные барьеры для малого и среднего предпринимательства. Кроме того, усиление налогового бремени может снизить привлекательность Казахстана для инвесторов, что приведет к сокращению объема иностранных вложений и возможному оттоку капитала.

Для предпринимателей крайне важно не просто следить за изменениями в налоговом законодательстве, но и вырабатывать эффективные стратегии адаптации к новым условиям. Компании должны учитывать потенциальные риски, искать легальные пути оптимизации налоговых обязательств, внедрять современные технологии управления финансами и анализировать возможные сценарии развития событий. Грамотный подход к налоговому планированию позволит минимизировать риски и адаптировать бизнес к новым экономическим реалиям.

Со стороны государства необходим комплексный подход к налоговой реформе. Важно не только ужесточать налоговую политику, но и внимательно отслеживать ее последствия. Гибкость в принятии решений, готовность вносить корректировки и адаптировать реформы к реальным условиям помогут минимизировать возможные негативные эффекты. Основная задача государства — найти баланс между фискальной политикой и мерами по стимулированию экономического роста, создавая условия для устойчивого развития экономики, поддержки предпринимателей и защиты интересов граждан.

Таким образом, налоговые изменения 2025 года являются важным этапом развития налоговой системы Казахстана. Они требуют внимательного отношения, тщательного анализа и сбалансированного подхода со стороны всех участников экономического процесса.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1.Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана "Справедливое государство. Единая нация. Благополучное общество" 2025 года URL: https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-181130 (Дата обращения: 06.03.2025)

2.Повышение НДС: поправки в Налоговый кодекс внесли в Парламент (статья из новостного портала zakon.kz) URL: https://www.zakon.kz/ekonomika-biznes/6467853-povyshenie-nds-popravki-v-nalogovyy-kodeks-vneslivparlament.html (Дата обращения: 06.03.2025)

3.Налоговая нагрузка на ФОТ увеличилась с 1 января 2025 года. Портал «Учет» URL: https://uchet.kz/news/nalogovye-izmeneniya-v-2025-godu/?utm (Дата обращения: 06.03.2025)

4Статья 347 Налогового кодекса Республики Казахстан (Дата обращения: 07.03.2025)

5.Какие налоговые ставки для ИП и ТОО будут в Казахстане в 2025 году. Международное информационное агентство «Казинформ» URL: https://www.inform.kz/ru/kakie-nalogovie-stavki-dlya-ip-i-too-v-kazahstane-v-2025-godu-947b99?utm (Дата обращения: 17.03.2025)

6.Планы повышения ставки НДС разделили бизнес и власть. Kursiv Media URL: https://kz.kursiv.media/2023-09-28/print1004-rmch-nds/?utm (Дата обращения: 17.03.2025)

7.Карабекова Т. С., Баймедетов С. Д. ТЕНЕВОЙ СЕКТОР ЭКОНОМИКИ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН. Вестник науки. 2024. №11 (80). URL: https://cyberleninka.ru/article/n/tenevoy-sektor-ekonomiki-v-respublike-kazahstan (Дата обращения: 19.03.2025).

8.Янченко, Е. В. Налоговое регулирование как фактор конкурентоспособности в условиях цифровизации экономики, 2021. (Дата обращения: 19.03.2025)

9.ПОВЫШЕНИЕ СТАВКИ НДС: ПОЧЕМУ БИЗНЕС ПРОТИВ? URL: HTTPS://ATAMEKEN.KZ/RU/NEWS/50847-POVYSHENIE-STAVKI-NDS-POCHEMU-BIZNES-PROTIV?UTM (Дата обращения: 19.03.2025)

10.Последствия налоговых изменений для бизнеса будут глобальными. URL: https://ratel.kz/raw/posledstvija_nalogovyh_izmenenij_dlja_biznesa_budut_globalnymi?utm (Дата обращения: 19.03.2025)

ТҮЙІН

Мақалада тарихи тәжірибе мен экономикалық үрдістерге сүйене отырып, Қазақстанда қосылған құн салығының (ҚҚС) мөлшерлемесінің ықтимал өсуінің салдары қарастырылады. ҚҚС-тың өсуі қажетті тауарларға бағаның өсуіне, халықтың сатып алу қабілетінің төмендеуіне және экономикалық өсу қарқынының төмендеуіне әкелуі мүмкін. Сондай-ақ бизнесті көлеңкелі секторға шығару, отандық өндірушілердің бәсекеге қабілеттілігін төмендету және инфляциялық процестерді күшейту тәуекелдері атап өтіледі. Қорытындыда бизнес пен азаматтар үшін жағымсыз салдарларды азайту үшін салық саясатына өлшенген көзқарастың қажеттілігі атап өтіледі.

RESUME

The article examines the consequences of a possible increase in the value added tax (VAT) rate in Kazakhstan, based on historical experience and economic trends. It is noted that an increase in VAT may lead to an increase in prices for essential goods, a decrease in the purchasing power of the population and a decrease in economic growth. The risks of business moving to the shadow sector, reducing the competitiveness of domestic producers and increasing inflationary processes are also highlighted. In conclusion, the need for a balanced approach to tax policy is emphasized in order to minimize negative consequences for businesses and citizens.

УДК 658.1

Муканов Ф.М., магистрант
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет имени Жангир хана, г.Уральск
Султанова З.Х., руководитель
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет имени Жангир хана г.Уральск

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ ОЦЕНКИ ФАКТОРОВ ФОРМИРОВАНИЯ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОГО КАПИТАЛА В РЕГИОНАХ

АННОТАЦИЯ

Статья содержит результаты литературного обзора подходов к оценке факторов формирования интеллектуального капитала в регионах. Обоснован вывод о необходимости разделения интеллектуального капитала региона на компоненты.

Ключевые слова: *интеллектуальный капитал, регион, человеческий капитал*

Введение. По сравнению с финансовым капиталом, интеллектуальный капитал региона представляет собой неоднородную систему с большой и сложной структурой, которая не имеет четкого и единого определения, что усложняет выделение его составляющих и их точное измерение [1]. Разные исследователи предлагают различные определения: при определении интеллектуального капитала одни авторы перечисляют все его компоненты, тогда как другие вводят крупные группы компонентов, объединяя их по общим признакам. С макроэкономической точки зрения он может быть проанализирован с использованием набора классических индикаторов, основанных на подходах, предложенных такими авторами, как Свейби [2], Эдвинссон и Мэлоун [3], Стюарт [4] и другими, которые исследовали интеллектуальный капитал в организациях. Эти факторы могут быть адаптированы с учетом особенностей специфики региона. Упомянутые исследователи представляют интеллектуальный капитал региона как совокупность взаимодействующих элементов, которые могут быть названы по-разному, но выполняют схожие функции. В основном эти элементы, с учетом различных вариации в названиях, могут включать человеческий капитал, структурный капитал, отношенческий капитал, а также дополнительные элементы в виде капитала развития в классификациях, предполагающих выделение четырех элементов. Так, человеческий капитал относится к ресурсам людей, обладающих необходимыми квалификациями, навыками и

личными качествами для быстрого реагирования на изменения, что является основой для инновационного развития [5]. Структурный капитал включает организационные и административные ресурсы региона, такие как инфраструктура, информационные системы, базы данных, управленческие структуры и интеллектуальная собственность, которые способствуют систематизации знаний [5, с. 618]. Отношенческий капитал рассматривается как ресурсы, возникающие из взаимодействий с внутренними и внешними заинтересованными сторонами в социально-экономической, политической и организационной сферах [5, с. 617]. Это может включать такие аспекты, как предоставляемые услуги жителям, уровень предпринимательства, условия для инвесторов и конкурентные преимущества региона по отношению к соседям [6].

Материалы и методы исследования. При факторном разделении элементов интеллектуальный капитал региона имеет важную роль определение стратегических целей исследуемого региона, региональной стратегии развития. Как правило, для реализации данных целей регионы располагают соответствующими инструментами, такие как региональные программы и проекты, направленные на развитие тех аспектов капитала, которые являются приоритетными для региона [7].

Таблица 1 – Обзор факторов оценки интеллектуального капитала региона

№	Факторы	Элемент капитала
1	Число студентов университетов на 1000 человек населения	Человеческий капитал
2	Число студентов колледжей на 1000 человек населения	
3	Число действующих крупных экономических субъектов на 1000 человек населения	Капитал развития
4	Затраты на научно-исследовательские и опытно-конструкторские работы в секторах высшего образования и государственного сектора от ВВП	
5	Число сотрудников, занятых в научно-исследовательских и опытно-конструкторских работах в высшем образовании и государственных секторах на 1000 человек населения	
6	Процент населения с денежным доходом ниже минимального уровня жизни в этом регионе	Человеческий капитал
7	Продолжительность жизни	
8	Число сотрудников государственных органов и органов местного самоуправления на 10 000 человек	Структурный капитал
9	Доля расходов на социально-культурные мероприятия в общих расходах регионального консолидированного бюджета	Отношенческий капитал
10	Экспорт	
11	Число действующих малых экономических субъектов на 1000 человек населения	
12	Доступность инфраструктуры (транспортная, количество социальных объектов и т.д.)	Материальный капитал
13	Доступность, а также рациональное использование природных ресурсов	
14	Туристический потенциал	
15	Объем внешних инвестиции	
Примечание: составлено на основе литературного обзора [9], [10].		

Стратегические цели развития регионов, опирающиеся на интеллектуальный капитал региона, могут включать устойчивое экономическое развитие, конкурентное развитие, социальное благополучие, развитие на основе знаний и региональное развитие. Согласно научным исследованиям доцента Школы экономики и бизнеса Каунасского технологического университета Л.Ужэне [8], устойчивое экономическое развитие требует эффективных

институтов, образования, технологий и человеческого капитала. Конкурентное развитие региона поддерживается за счет человеческого капитала, инфраструктуры и реляционных связей, которые способствуют инновациям и интеграции региона в глобальную экономику. Социальное благополучие зависит от разнообразия индикаторов социальной активности, уровня и качества образования, роли образовательных институтов.

При первых исследованиях интеллектуального капитала региона, проведенных в 1996 году правительством Швеции, в сотрудничестве со Стокгольмским университетом, исследовательская система основывалась на инструменте Skandia Navigator, компоненты которого были адаптированы с корпоративного уровня на национальный. В ходе данных исследований факторы формирования ИКР основывались на различных аспектах развития и оценки интеллектуальных ресурсов региона, которые включали финансовые аспекты (ВВП на душу населения, национальный долг и средний курс доллара США), рыночные аспекты (высокий уровень туристической привлекательности, стандарты честности, баланс услуг баланс внешней торговли и интеллектуальной собственности), человеческий аспект (качество жизни, продолжительность жизни, выживаемость младенцев, уровень образования и образование для иммигрантов, уровень преступности и возрастная статистика), процессный фокус (организации, производящие услуги, государственные расходы на улучшение инфраструктуры и социальных программ, лидерство в бизнесе и развитие информационных технологий, выживаемость в ДТП и уровень занятости, акцент на обновление и развитие (расходы на НИОКР от процента от ВВП, число бизнес-стартапов и количество товарных знаков, потребность в инновационных технологиях и стартапах) [11].

В 1999 году в Израиле были проведены исследования ИКР, но, по сравнению с моделью, использованной в Швеции, для более точной оценки интеллектуального капитала были учтены дополнительные факторы. Эти факторы включали внешние экономические аспекты, такие как внешний долг, который может ограничивать возможности для инвестиций в развитие, а также культурные и социальные элементы, такие как участие в международных событиях и открытость к разным культурам, способствующие обмену знаниями и стимулирующие инновационный процесс. Особое внимание уделено языковым навыкам, которые играют ключевую роль в интеграции региона в международное сообщество, а также эффективности образовательных систем, непосредственно влияющей на подготовку квалифицированных кадров. Ключевыми факторами, влияющими на развитие интеллектуального капитала, также являются предпринимательская активность и готовность к риску, которые поддерживают инновационные стартапы и технологические инициативы. Наличие венчурного капитала значительно повышает возможности финансирования перспективных проектов, что способствует их успешной реализации. Развитие издательской деятельности и научных публикаций способствует распространению знаний и культурных ценностей, в свою очередь, культурные практики, такие как посещение музеев, повышают образовательный уровень населения и развивают креативность. Потребление алкоголя рассматривается как фактор, который может оказывать как негативное, так и позитивное влияние на общественное здоровье и продуктивность труда [11].

При оценке региона Сконе, исследователи Кристиансон и Розенгрен усовершенствовали систему Skandia Navigator, создав модель IC of Municipality model. Модель состоит из 35 факторных индикаторов. Например, общественный транспорт, его наличие и качество, является важным ресурсом для развития человеческого капитала в регионе, так как хорошая транспортная доступность к другим городам и муниципалитетам расширяет возможности для взаимодействия с рынком и улучшает доступ к большему объему структурного капитала. Количество рабочих мест в пределах 30 минут доступности является индикатором удобства рабочих мест и услуг. Чем больше рабочих мест в этом радиусе, тем выше уровень услуг и создается «позитивный круг» развития, что способствует росту человеческого капитала. Участие в выборах также является важным индикатором вовлеченности граждан в развитие своего региона. Низкая явка может указывать на отсутствие связи людей с муниципальными инициативами или их менее глубокую привязанность к конкретной территории. Высокий уровень участия в выборах, наоборот, говорит о более глубоком интересе и осознании того, что происходит в муниципалитете, и свидетельствует о наличии стабильности и социальной устойчивости. Богемный индекс, предложенный Ричардом Флоридой, измеряет долю

творческих людей, таких как художники, писатели и актеры, и утверждает, что их присутствие способствует созданию творческой среды и культурного капитала, который в свою очередь привлекает креативных людей и способствует развитию инновационной экономики. В регионах с высоким уровнем интеллектуального капитала наличие таких людей значительно усиливает культурный и инновационный потенциал, что позитивно сказывается на общем развитии общества [12].

Благодаря Системе бенчмаркинга интеллектуального капитала городов (CICBS (Cities' Intellectual Capital Benchmarking System), введенной экспертом в области управления знаниями и интеллектуальным капиталом, профессором в Политехническом университете Каталонии, Х.М.Вьедмой в 2003 году, была применена для оценки ИКР города Матаро. Для этой модели были определены ключевые «макрокластеры» отраслей региона, среди которых выделяются текстиль (трикотаж), строительство, розничная торговля и образование. При этом особое внимание было уделено анализу уровня занятости в этих секторах. Текстильный микро-кластер стал самым важным, поскольку он включал 23% рабочей силы города, что сделало его основой для дальнейшего анализа. Оценка факторов модели интеллектуального капитала города (CSIC) проводилась с помощью анкетирования экспертов и компаний текстильного микро-кластера Матаро. Анкеты позволили выявить и оценить такие факторы, как «сегмент спроса», «результат», «продукты и услуги», «процессы», «ключевые компетенции» и «профессиональные ключевые компетенции». Результаты первого этапа анкетирования позволили провести диагностику текущего состояния этих факторов. Эти данные были затем сравнены с аналогичными результатами для города Тревизо (Италия), который является одним из крупнейших мировых центров текстильного трикотажа. Сравнение позволило оценить, как различные аспекты интеллектуального капитала в Матаро соотносятся с практиками и результатами в другом ведущем центре текстильной промышленности, что способствовало улучшению управления интеллектуальным капиталом в регионе [13].

Бонтис утверждал, что при наличии достаточных статистических данных ключевыми факторами, отражающими ИКР, теоретически являются международные награды, полученные страной или отдельными личностями. Например, Нобелевские премии или другие престижные награды в области науки, технологий, искусства и мира говорят о высоком уровне интеллектуальных достижений. Это также касается стран, которые становятся хозяевами Всемирных выставок и конвенций, таких как ЭКСПО, где демонстрируются достижения в науке, архитектуре и инновациях. Такие мероприятия способствуют не только укреплению интеллектуального капитала, но и популяризации культуры, науки и технологий на международной арене. Количество аспирантов, обучающихся за границей на стипендии, также является важным индикатором интеллектуального капитала региона. Это показывает уровень образовательных программ, которые привлекают студентов из других стран, а также уровень развития исследовательских и образовательных систем, обеспечивающих высококачественное обучение и подготовку специалистов. Важно и то, сколько студентов возвращается домой после завершения обучения, что свидетельствует о том, насколько эти знания могут быть использованы для развития собственной экономики и науки [8].

Как показывает литературный обзор, интеллектуальный капитал региона в отличие от традиционного финансового капитала, охватывает более широкий спектр факторов, включая человеческие, структурные и отношенческие ресурсы, а также инновационные и культурные аспекты. В этой связи, учитывая сложность и многогранность этого понятия, а также разнообразия подходов к определению, при исследованиях необходимо адаптировать методы разделения интеллектуального капитала региона на компоненты и факторы в зависимости от контекста и целей исследования.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Макаров, П. Ю. Роль интеллектуального капитала в экономическом развитии региона // Вестник Ленинградского государственного университета им. А. С. Пушкина. - 2011. - Т. 6, № 4. -С. 109-120.

2. Sveiby, K. The Intangible Asset Monitor // Human Resource Costing and Accounting. - 1997. -Vol. 2. -P. 73-97.

3. Stewart, T. A. Intellectual Capital: The New Wealth of Organizations. — New York: Doubleday/Currency, 1997.
4. Edvinsson, L., Malone, M. S. Intellectual Capital: Realizing Your Company's True Value by Finding Its Hidden Brainpower // Harper Business. - 1997. - 272 p.
5. Choong, K. K. Intellectual Capital: Definitions, Categorization and Reporting Models // Journal of Intellectual Capital. -2008. - Vol. 9, No. 4. - P. 609-638.
6. Roze, N. Sh. Measurement of the intellectual capital of Russian regions // R-economy. - 2021. - Vol. 7, No. 2. - P. 72-87. - DOI: 10.15826/recon.2021.7.2.007
7. Kozak, M. Strategic approach to intellectual capital development in regions // International Journal of Learning and Intellectual Capital. - 2011. - Vol. 8. - DOI: 10.1504/IJLIC.2011.037360.
8. Bontis, N. National Intellectual Capital Index: A United Nations Initiative for the Arab Region // Journal of Intellectual Capital. - 2004. - Vol. 5. - P. 13-39. - DOI: https://doi.org/10.1108/14691930410512905.
9. Krušinskas, R., Bruneckienė, J. Measurement of intellectual capital of Lithuanian cities by a composite index // Journal of Business Economics and Management. - 2014. - Vol. 16, No. 3. - P. 529-541. - DOI: https://doi.org/10.3846/16111699.2012.729155.
10. Januškaitė, V., Užienė, L. Intellectual Capital as a Factor of Sustainable Regional Competitiveness // Sustainability. - 2018. -Vol. 10. - P. 4848. - DOI: 10.3390/su10124848.
11. Holsapple, C. Handbook on Knowledge Management 1: Knowledge Matters. - 2004. - DOI: 10.1007/978-3-540-24746-3.
12. Christiansson, H., Rosengren, K. Effort to map the intellectual capital in Skåne [Электрон. ресурс]. - 2004. - URL: https://www.lunduniversity.lu.se/lup/publication/1352218 (дата обращения: 28.03.2025).
13.Viedma Marti, J. M. CICBS: a methodology and a framework for measuring and managing intellectual capital of cities. A practical application in the city of Mataró // Knowledge Management Research & Practice. - 2004. - Vol. 2. - P. 13-23. - DOI: 10.1057/palgrave.kmrp.8500023.

ТҮЙІН

Мақалада аймақтардағы зияткерлік капиталды қалыптастыру факторларын бағалау тәсілдеріне әдеби шолу нәтижелері келтірілген. Аймақтың зияткерлік капиталын компоненттерге бөлу қажеттілігі туралы қорытынды негізделген.

RESUME

The article contains the results of a literary review of approaches to assessing the factors of intellectual capital formation in the regions. The conclusion about the need to divide the intellectual capital of the region into components is substantiated.

ӘОЖ 658.842
Нағымов Е.А., магистрант
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал қ.
Казамбаева А.М., жетекшісі
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал қ.

БАҒА САЯСАТЫ ЖӘНЕ ҚАЙТА САТЫП АЛУ НИЕТІН АНЫҚТАУ

ТҮЙІН

Мақалада баға саясатының кәсіпорынның нарықтағы бәсекеге қабілеттілігін арттырудағы және тұтынушылардың қайта сатып алу ниетін қалыптастырудағы рөлі жан-жақты талданады. Тиімді баға саясаты тұтынушылардың өнімге деген қабылдауын жақсартып, брендке сенімді нығайтады және ұзақ мерзімді қарым-қатынасты дамытуға ықпал етеді. Қайта сатып алу ниеті тұтынушылардың өнімді немесе қызметті қайта таңдауға дайындығын білдіреді және бұл баға, сапа, қызмет көрсету деңгейі мен жалпы қанағаттану сияқты факторларға тікелей байланысты. Сонымен қатар, мақалада баға стратегияларының тұтынушылардың мінез-құлқына әсері, нарықтық трендтер және бәсекелестік ортадағы бағаның рөлі қарастырылады. Зерттеу баға саясатының тиімділігін арттыру арқылы кәсіпорындардың тұрақты дамуы мен

табыстылығын қамтамасыз ету жолдарын анықтауға бағытталған.

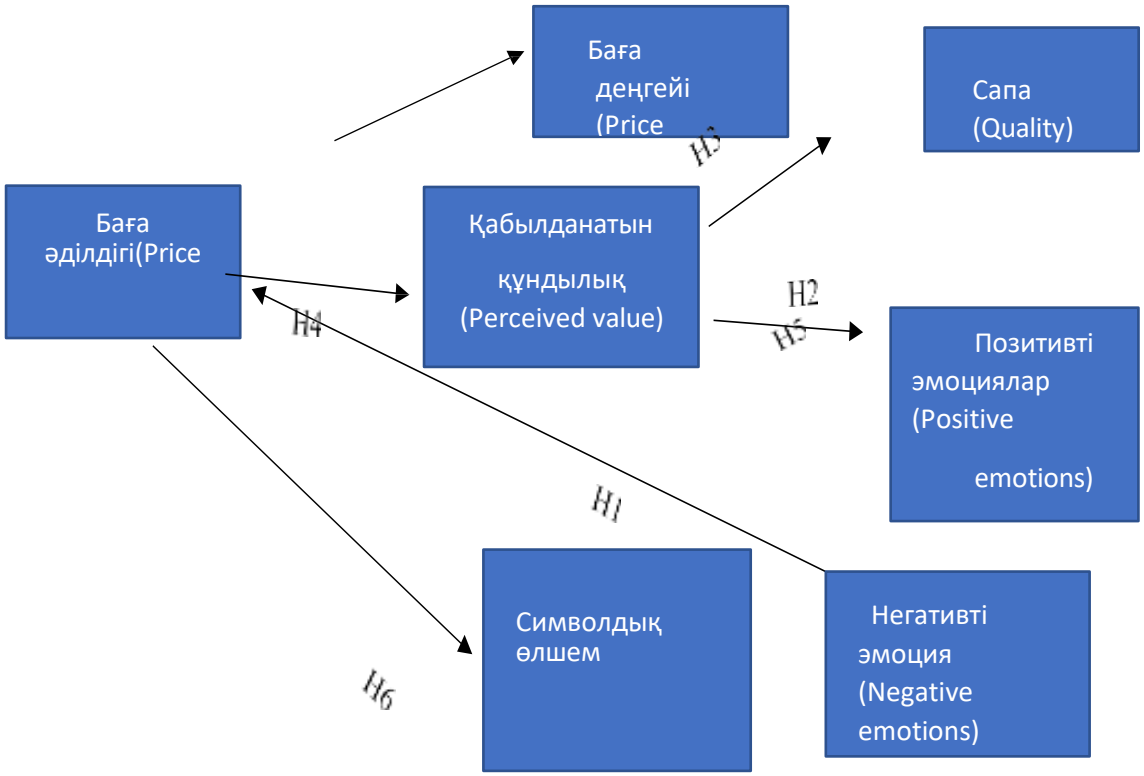
Түйінді сөздер: *Баға саясаты, қайта сатып алу, тұтынушылардың қанағаттануы, бәсекеге қабілеттілік, бренд сенімі.*

Кіріспе. Өнімнің бағасын әр уақытта белгілеу өнердің бір түрі болды, өйткені баға кәсіпорын шығарған өнімді сатып алуға мүдделі барлық тұтынушылардың қажеттіліктерін қанағаттандыруы керек. Негізсіз төмен – сатып алушыны тауардың төмен сапасымен байланыстырады, жоғары баға – көптеген сатып алушылардың тауарды сатып алу мүмкіндігін жоққа шығарады. Сату негізгі пайда болғандықтан, кәсіпорын басшылығы ерекше назар аударатын баға саясаты мен стратегиясын әзірлеу болып табылады.

Қазір әлемде біздің елімізге де әсер ететін тұрақсыз жаһандық оқиғалар орын алуына байланысты баға саясатына қатысты тақырыпты алуды қажет деп таптық.

Зерттеудің мақсаты: Smart-PLS көмегімен «Magnum» супермаркетінің баға саясатын және қайта сатып алу ниетін анықтау.

Мақалада біз еліміздің әр ірі қаласында тараған «Magnum» супермаркетіне баға саясатын зерттеу үшін әдіснаманы өткіздік. Бұл мақалада Magnum супермаркеттерінің баға саясатына қатысты адамдар арасында сауалнама жүргізілді. Сонымен қатар, бұл зерттеу осы құрылымдардың қайта сатып алу ниетімен (RI) (бес элемент) байланысын талдадық. Бізге қажетті факторларды қарастыра отырып, олардың көмегімен кейбір деректер анықталды және олардың бір-біріне деген байланысы зерттелді(1-сурет).

Сурет 1- Тұжырымдамалық негіз

Әдебиеттік шолу. Бәсекеге қабілеттілікке жету үшін бөлшек сауда нарығы тұтынушылардың мінез-құлқындағы соңғы өзгерістерге инновациялық стратегиялармен шұғыл түрде жауап беруі керек (Ferguson, 2014; Kim et al., 2014; Diallo et al., 2015). Бірнеше онжылдықтар бұрын азық-түлік бөлшек сауда нарығында жоғары-төмен баға стратегиялары басым болды, үлкен және жан-жақты дүкендер кең ассортименттерді ұсынатын. Қазіргі уақытта ыңғайлы дүкендер және қатты дисконттық дүкендер сияқты дамып келе жатқан бөлшек сауда форматтары бөлшек сауда индустриясын өзгертеді (Dolbec және Chebat, 2013).

Тұтынушылардың мінез-құлқын түсіну үшін бөлшек саудагерлер тұтынушылардың қажеттіліктерін жақсырақ қанағаттандыру үшін тұтынушыларының сатып алу қабілетін, шығындар үлгілерін, сауда сапарларын және қоршаған ортаны қорғау туралы хабардарлығын арттыруды (Kim et al., 2014) қадағалауы керек.

Зерттеу әдістемесі. Барлық конструкциялардың шкаласы 1 = мүлдем келіспеймін және 7 = толықтай келісемін. Респонденттерден олардың сатып алу жиілігі сұралды. Соңында респонденттер жынысы, жасы, мектептегі білімі, айлық табысы және супермаркеттердегі сатып алуларға жұмсалған сомалар сияқты профильдері туралы сұрақтарға жауап берді.

Сауалнама әзірленгеннен кейін мазмұнның талданатын құрылыммен байланысын түсіну үшін мазмұнды тексеру жүргізілді. Деректерді жинау құралы талқыланған құрылымдарды көрсету үшін таңдалған көрсеткіштердің жарамдылығын талдап, тексерген сарапшылардың шағын тобына ұсынылды. Сонымен қатар, тестілеу 71 респондентке қолданылды**.**

Зерттеу нәтижелері мен талдау. Респонденттердің демографиялық сипаттамаларының сипаттамалық талдауына келетін болсақ, қолдануға жарамды 71 сауалнама қаралды. Сонымен қатар, 23 респондент (34,8%) азық-түлік сатып алуға ай сайын 70 000 теңгеден 100 000 теңгеге дейін шығындаса, 2 (3%) респондент ай сайын 150 000 теңгеден жоғары жұмсайды.

Сипатамалық деректер: 71 жағдайдың 39-сы (54,5%) әйелдер, 32-ы (45,5%) ер адамдар болып шықты.

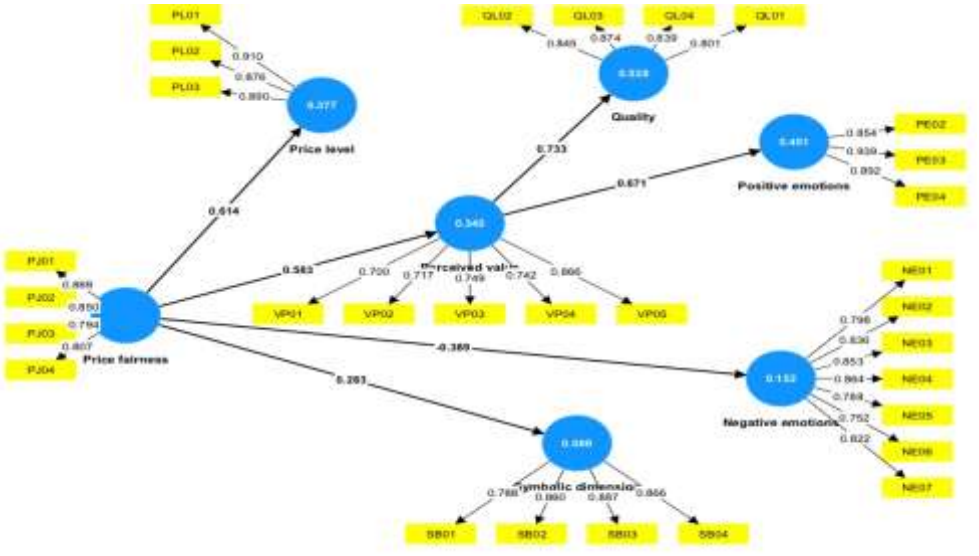
Жас аралығы бойынша ең көп, яғни 23 адам (31,8%) 23 пен 27 жас аралығындағылар болыа келді.

Айлық табысы <120 000 теңгеден, оған 13 (19,7%) респондент кіреді. 22 респонденттің (30,3%) табысы 190 000 – 230 000 теңгеге дейін болды.

23 респондент (34,8%) азық-түлік сатып алуға ай сайын 70 000 теңгеден 100 000 теңгегедейін шығындаса, 2 (3%) респондент ай сайын 150 000 теңгеден жоғары жұмсайды.

Сауалнама нәтижесінде 29 адам (40,9%) бакалавр білімі бар, ал ең аз көрсеткіш көрсеткен 5 адам (7%) Phd білімі бар.

Біз SMART-PLS бағдарламасында жүргізілген зерттеулердің айнымалылар байланысын тексердік. Зерттеу барысында тұрғандарығыныздай, сызбада Баға деңгейі(Price level) және Позитивті эмоциялардың (Positive emotions) кейбір сұрақтарының шамасы 0,6 дан аз болғандықтан оларды біз алып тастауға тура келді(3-сурет).

Сурет 2 - Өлшеу моделін бағалау

Құрылған ақпараттар бойынша нәтижелерді 1-2 кестеден көруге болады.

Кесте 1 - Құрылымды модельді бағалау (тікелей әсер)

	Original sample (O)	Sample mean (M)	Standard deviation (STDEV)	T statistics (|O/STDEV|)	P values
Perceived value -> Positive emotions	0.671	0.684	0.102	6.576	0.000
Perceived value -> Quality	0.733	0.737	0.067	11.018	0.000
Price fairness -> Negative emotions	-0.389	-0.406	0.155	2.513	0.012
Price fairness -> Perceived value	0.583	0.581	0.136	4.281	0.000
Price fairness -> Price level	0.614	0.617	0.085	7.246	0.000
Price fairness -> Symbolic dimension	0.283	0.311	0.128	2.222	0.027

Кесте 2 - Құрылымдық модельді бағалау (жанама әсер)

	Original sample (O)	Sample mean (M)	Standard deviation (STDEV)	T statistics (|O/STDEV|)	P values
Price fairness -> Positive emotions	0.391	0.392	0.124	3.148	0.002
Price fairness -> Quality	0.427	0.429	0.111	3.847	0.000

Қосымша дәлелдемелер:

Яғни, 8 гипотеза алға тартты:

H1: Негативті эмоциялар(Negative emotions) Баға әділдігіне(Price fairness) оң әсер береді. Гипотеза расталмады. Себебі, -0,389 арасындағы байланыс теріс (t-stat 2,513; p-value 0,012);

H2: Қабылданған құн(Perceived value) Позитивті эмоцияларға(Positive emotions) оң әсер етеді. Гипотеза расталды. Себебі, арасындағы байланыс 0,671 (t-stat 6,576; p-value 0,000);

H3: Қабылданған құн(Perceived value) сапаға(Quality) оң әсер береді. Гипотеза расталды. Себебі, арасындағы байланыс 0,733 (t-stat 11,018; p-value 0,000);

H4: Баға әділдігі(Price fairness) қабылданған құнға(Perceived value) оң әсерін береді. Гипотеза расталды. Себебі, арасындағы байланыс 0,583 (t-stat 4,281; p-value 0,000)

H5: Баға әділдігі(Price fairness) баға деңгейіне(Price level) оң әсерін береді. Гипотеза расталды. Себебі, арасындағы байланыс 0,614 (t-stat 7,246; p-value 0,000)

H6: Баға әділдігі(Price fairness) символдық өлшемге(Symbolic dimension) оң әсерін береді. Гипотеза расталды. Себебі, арасындағы байланыс 0,283 (t-stat 2,222; p-value 0,027)

H7: Баға әділдігі(Price fairness) сапаға (Quality) оң әсерін береді. Гипотеза расталды. Себебі, арасындағы байланыс 0,427 (t-stat 3,847; p-value 0,000)

H8: Баға әділдігі(Price fairness) позитивті эмоцияларға(Positive emotions) оң әсерін береді. Гипотеза расталды. Себебі, арасындағы байланыс 0,391 (t-stat 3,148; p-value 0,002)

Қорытынды. Мақаланың нәтижелері үшін 7 баллдық Лайкерт шкаласы (**Rensis Likert,1932**) қолданылды. Зерттеу стратегиясы ретінде сауалнамалық үлгі пайдалана отырып, сауалнаманың көшірмелері респонденттерге WhatsApp мессенджері арқылы жіберілді. Сауалнама толықтай анонимді жүргізілді. Зерттеуде қолданылатын айнымалылар үшін маңызды деректер жиналды. Олар бірнеше сұрақтармен сипатталды. Мақалада келтірілген гипотезалар бойынша Қорытындыға келетін болсақ, 8 гипотезаның ішінен 7 гипотеза расталып, қалған 1 гипотеза қабылданбады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1.Völckner, F., Hofmann, J., 2007. The price-perceived quality relationship: a meta-analytic review and assessment of its determinants. Mark. Lett. Vol. 18 (3), p. 181–196.

2.Diallo, M.F., Coutelle-Brillet, P., Rivière, A., Zielke, S., 2015. How do price perceptions of different brand types affect shopping value and store loyalty? Psychol. Mark. Vol. 32 (12), p.1133–1147.

3.Dolbec, P.-Y., Chebat, J.-C., 2013. The impact of a flagship vs. a brand store on brandattitude, brand attachment and brand equity. J. Retail. Vol. 89 (4), p. 460–466.

4.Zielke, S., 2006. Measurement of retailers' price images with a multiple-item scale. Int. Rev. Retail Distrib. Consum. Res. Vol. 16 (3), p. 297–316.

5.Lichtenstein, D.R., Ridgway, N.M., Netemeyer, R.G., 1993. Price perceptions and consumer shopping behavior: a field study. J. Mark. Res. Vol. 30 (2), p. 234–245.

6.Ferguson, J.L., 2014. Implementing price increases in turbulent economies: pricing approaches for reducing perceptions of price unfairness. J. Bus. Res. Vol. 67 (1), p. 2732–2737.

АННОТАЦИЯ

Статья посвящена исследованию влияния ценовой политики на формирование намерения повторной покупки у потребителей в условиях конкурентного рынка. В работе подробно анализируются различные стратегии ценообразования, такие как ценовая дискриминация, сезонные скидки, программы лояльности и динамическое ценообразование, а также их эффективность в повышении удержания клиентов. Особое внимание уделяется психологическим аспектам восприятия цены, включая понятие справедливости цены, влияние бренда и ожидания потребителей. На основе теоретических моделей и эмпирических данных, включая анализ кейсов и опросы потребителей, выявляются факторы, способствующие укреплению лояльности и стимулированию повторных покупок. В статье также рассматриваются отраслевые особенности применения ценовых стратегий и их роль в повышении конкурентоспособности предприятий. Предложены практические рекомендации по оптимизации ценовой политики для формирования устойчивого намерения к повторным покупкам, что способствует долгосрочному успеху бизнеса.

RESUME

This article explores the critical relationship between pricing policies and consumers' repurchase intentions. It examines how strategic pricing influences customer loyalty, satisfaction, and the likelihood of repeat purchases. The study highlights various pricing strategies, such as competitive pricing, value-based pricing, and dynamic pricing, and their impact on consumer behavior. Key findings indicate that transparent and fair pricing fosters trust, enhances perceived value, and significantly drives repurchase intentions. Conversely, inconsistent or overly aggressive pricing can lead to customer dissatisfaction and reduced loyalty. The article also discusses the role of psychological factors, such as perceived fairness and price-quality associations, in shaping consumer decisions. Practical implications for businesses include adopting customer-centric pricing models and maintaining price consistency to strengthen long-term customer relationships and encourage repeat purchases.

УДК 338.48

Тапанова А.А., студент
Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г.Алматы
Аубакирова Г.Б., руководитель
Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г.Алматы

РАЗВИТИЕ ИНКЛЮЗИВНОГО ТУРИЗМА: ОТ СОЦИАЛЬНОЙ ИНИЦИАТИВЫ К УСТОЙЧИВОМУ БИЗНЕСУ

АННОТАЦИЯ

В работе рассматриваются современные подходы к развитию инклюзивного туризма в Казахстане как элемента социальной политики и перспективного направления бизнеса. Особое внимание уделяется необходимости создания безбарьерной среды и адаптации туристической инфраструктуры для людей с ограниченными возможностями. Представлены статистические данные по численности лиц с инвалидностью в разрезе регионов, что подтверждает актуальность темы. Отмечается, что инклюзивный туризм не только способствует социальной интеграции, но и открывает экономические возможности. Развитие данной сферы рассматривается как инвестиция в устойчивое и гуманное общество.

Ключевые слова: *инклюзивный туризм, социальная политика, туристическая инфраструктура, устойчивый бизнес, гуманное общество.*

Развитие инклюзивного туризма в Казахстане приобретает особую значимость в контексте глобальных тенденций социальной интеграции и обеспечения равных возможностей

для всех граждан. Согласно данным Всемирной организации здравоохранения (ВОЗ), около 15% населения мира имеют те или иные формы инвалидности, а с учетом пожилых людей и лиц с временными ограничениями здоровья эта цифра возрастает. В Казахстане, по официальной статистике, насчитывается более 700 тыс. людей с инвалидностью, что делает вопрос доступности туристических услуг крайне актуальным [1].

Казахстан ратифицировал Конвенцию ООН о правах инвалидов (2015 г.), взяв на себя обязательства по созданию безбарьерной среды. Развитие инклюзивного туризма способствует реализации прав людей с ограниченными возможностями на отдых, путешествия и участие в культурной жизни [2].

Мировой опыт показывает, что доступный туризм формирует новый сегмент рынка, привлекающий не только людей с инвалидностью, но и их семьи, сопровождающих, что увеличивает турпоток и доходы отрасли. По оценкам Всемирной туристской организации (UNWTO), доступный туризм может приносить до 15-20% дополнительных доходов в регионах с развитой инфраструктурой [3].

Казахстан позиционирует себя как туристически привлекательное направление, что требует соответствия мировым стандартам доступности. Развитие инклюзивной инфраструктуры (отели, транспорт, экскурсии) повысит конкурентоспособность страны на международном рынке.

В рамках госпрограммы «Концепция развития туристской отрасли Республики Казахстан на 2023–2029 годы» акцентируется внимание на создании безбарьерной среды. Однако для полноценного развития инклюзивного туризма требуется частно-государственное партнёрство, адаптация объектов культуры и природы, а также подготовка квалифицированных кадров [4].

Доступный туризм способствует социализации и психологическому комфорту людей с инвалидностью, расширяя их возможности для самореализации и активного образа жизни.

Развитие инклюзивного туризма в Казахстане – это не только выполнение международных обязательств, но и стратегическая инвестиция в социальное благополучие и экономику страны. Создание доступной среды для всех категорий туристов позволит Казахстану укрепить свои позиции как современного и гуманного туристического направления.

В период с 2022 по 2024 год численность зарегистрированных лиц с инвалидностью в Республике Казахстан увеличилась с 711 786 до 737 450 человек (таблица 1), что составляет рост на 4%. Это свидетельствует о нарастающей социальной потребности в создании доступной инфраструктуры, медицинской помощи, а также инклюзивных туристических услуг, адаптированных под потребности различных категорий граждан.

Наибольший прирост численности зафиксирован в городе Астана — на 18% (с 32 182 до 38 009 человек). Вероятными причинами такого роста являются миграция, урбанизация и улучшение системы регистрации. Также значительное увеличение наблюдается в Мангистауской (на 8%), Кызылординской и Атырауской областях (по 7%). Это говорит о растущем числе лиц с особыми потребностями в этих регионах и повышает актуальность внедрения инклюзивных программ, в том числе в туристической отрасли.

Умеренный рост (на 2–4%) отмечается в большинстве регионов, включая Акмолинскую, Западно-Казахстанскую, Костанайскую, Павлодарскую, Жетiсу и Туркестанскую области, а также в городе Алматы. Эти регионы также представляют интерес для развития инклюзивного туризма, особенно с учетом их туристического потенциала.

Отдельного внимания заслуживают регионы, в которых численность лиц с инвалидностью снизилась. Так, в Северо-Казахстанской области зарегистрировано снижение на 3%, а в Восточно-Казахстанской — на 2%. Это может быть связано с миграцией, демографическими особенностями или несовершенством системы учета.

В ряде регионов численность осталась практически без изменений (прирост 0–1%): это Абайская, Жамбылская, Карагандинская и Ұлытау области. Такая стабильность также требует анализа: возможны как естественные демографические процессы, так и недостаточная активность в выявлении и регистрации лиц с инвалидностью.

Таким образом, наблюдаемый рост численности людей с инвалидностью подчеркивает необходимость развития инклюзивного туризма в Казахстане как с точки зрения социальной значимости, так и с позиции рыночной потребности. Особое внимание должно быть уделено

регионам с наиболее высоким приростом и абсолютным числом зарегистрированных лиц, включая города Астану и Алматы, а также Туркестанскую, Карагандинскую и Мангистаускую области. Развитие инклюзивной туристической инфраструктуры в этих регионах не только повысит качество жизни граждан, но и станет драйвером социально ориентированного предпринимательства и регионального развития.

Таблица 1 - Численность зарегистрированных лиц с инвалидностью в разрезе регионов, человек

	2022 год	2023 год	2024 год	2024 года к 2022 году, %
Республика Казахстан	711 786	724 982	737 450	104
Абай	24 272	24 142	24 170	100
Акмолинская	28 948	29 608	29 504	102
Актюбинская	28 618	29 372	30 447	106
Алматинская	43 668	44 075	44 068	101
Атырауская	24 446	25 431	26 270	107
Западно-Казахстанская	24 351	24 719	25 276	104
Жамбылская	45 426	45 708	45 563	100
Жетiсу	24 364	24 917	25 294	104
Карагандинская	56 106	56 166	56 113	100
Костанайская	28 167	28 637	29 092	103
Кызылординская	32 012	33 077	34 263	107
Мангистауская	30 642	31 790	33 187	108
Павлодарская	28 246	28 907	29 339	104
Северо-Казахстанская	25 124	24 701	24 288	97
Туркестанская	96 783	98 171	100 367	104
Ұлытау	11 430	11 452	11 400	100
Восточно-Казахстанская	30 018	29 995	29 396	98
г. Астана	32 182	34 754	38 009	118
г. Алматы	56 956	58 583	59 899	105
г. Шымкент	40 027	40 777	41 505	104

Инклюзивный туризм основывается на ключевых принципах, направленных на обеспечение равного доступа к туристическим услугам для всех людей, независимо от их физических, сенсорных или когнитивных особенностей [5]. Эти принципы соответствуют международным стандартам и социальной политике Казахстана в области инклюзии:

- Адаптация всей туристической инфраструктуры (отели, транспорт, музеи, рестораны) под потребности людей с различными формами инвалидности. Важно обеспечить соблюдение норм безбарьерной среды, включая установку пандусов, тактильной плитки, лифтов и доступных санитарных узлов. Также необходима доступность цифровых ресурсов (веб-сайтов, мобильных приложений) для слабовидящих и слабослышащих пользователей [6].

- Все туристы должны иметь равный доступ к экскурсиям, развлечениям и сервисам без дискриминации. Гибкость в предоставлении услуг (альтернативные форматы экскурсий, индивидуальные программы).

- Учет особых потребностей при проектировании туристических маршрутов. Наличие обученного персонала, готового оказать помощь людям с инвалидностью. Четкая информационная поддержка (адаптированные карты, аудиогиды, сурдоперевод).

- Формирование толерантного отношения в обществе через просветительские программы. Вовлечение людей с инвалидностью в разработку туристических продуктов.

- Развитие инклюзивного туризма как прибыльного направления для бизнеса. Государственная поддержка и льготы для предприятий, внедряющих доступные решения.

- Регулярный мониторинг потребностей людей с инвалидностью. Внедрение инновационных технологий (VR-экскурсии для маломобильных, умные навигационные системы) [7].

Соблюдение этих принципов позволит Казахстану создать по-настоящему инклюзивную туристическую среду, соответствующую мировым стандартам. Это не только повысит качество жизни людей с ограниченными возможностями, но и усилит конкурентоспособность страны на международном туристическом рынке [8].

Развитие инклюзивного туризма в Казахстане имеет глубокую социальную значимость, поскольку способствует преодолению изоляции, улучшению качества жизни и формированию инклюзивного общества. Его роль выходит за рамки экономической выгоды, затрагивая важные аспекты социальной справедливости и человеческого достоинства [9].

Инклюзивный туризм разрушает физические и социальные барьеры, позволяя людям с инвалидностью: полноценно участвовать в общественной жизни – посещать культурные, исторические и природные достопримечательности; чувствовать себя частью социума, а не ограничиваться специальными учреждениями; реализовывать право на отдых, закрепленное в Конвенции ООН о правах инвалидов [10].

Без доступной туристической среды многие люди с ограниченными возможностями оказываются исключены из сферы путешествий, что усиливает их социальную изоляцию.

Путешествия – мощный инструмент социализации, который: расширяет круг общения, помогая преодолеть одиночество; повышает самооценку, давая возможность самостоятельно исследовать мир; стимулирует активность, снижая риски депрессии и апатии.

Для людей с инвалидностью, особенно детей и молодежи, туризм становится важным опытом самостоятельности, который сложно получить в повседневной жизни.

Отдых и смена обстановки важны для всех, но для людей с инвалидностью они часто остаются недоступными из-за: неадаптированной инфраструктуры (отсутствие пандусов, специального транспорта); нехватки информации о доступных маршрутах и услугах; стереотипов о том, что путешествия – это "слишком сложно".

Инклюзивный туризм меняет эту ситуацию, давая возможность: восстанавливать физическое и психическое здоровье через новые впечатления; развивать культурный кругозор наравне с другими туристами; чувствовать себя полноценными членами общества.

Инклюзивный туризм – это не просто услуга, а инструмент социальных изменений. Он способствует: включению людей с инвалидностью в активную жизнь, формированию новых связей и уверенности; реализации базового права на путешествия.

Для Казахстана развитие этого направления – важный шаг к созданию общества равных возможностей, где каждый, независимо от состояния здоровья, может открывать для себя мир.

Развитие инклюзивного туризма в Казахстане оказывает многогранное положительное влияние на качество жизни людей с особыми потребностями, затрагивая физическое, психологическое и социальное благополучие. Доступность туристических услуг позволяет этой категории населения не только реализовать свое право на отдых, но и полноценно участвовать в жизни общества, что способствует их интеграции и личностному развитию [11], это:

- Возможность путешествовать мотивирует людей с инвалидностью к большей подвижности, что положительно сказывается на их физическом состоянии. Некоторые виды туризма (например, санаторно-курортный или экологический) могут дополнять медицинскую реабилитацию. Развитие безбарьерной среды (пандусы, лифты, адаптированные номера) делает передвижение комфортным и безопасным.
- Путешествия помогают бороться с чувством одиночества и депрессией, расширяя круг общения. Возможность самостоятельно планировать поездки и посещать новые места укрепляет уверенность в себе. Смена обстановки и положительные впечатления снижают уровень стресса и улучшают настроение.
- Совместные поездки способствуют общению как с другими людьми с инвалидностью, так и с обычными туристами. Посещение музеев, театров, фестивалей и других мероприятий делает жизнь более насыщенной и интересной. Инклюзивный туризм меняет отношение общества к людям с особыми потребностями, показывая их активность и самостоятельность.
- Развитие инклюзивного туризма создает рабочие места для людей с инвалидностью (гиды, консультанты, сотрудники отелей). Государственные и частные программы поддержки делают путешествия более доступными.

Инклюзивный туризм это не просто отдых, а важный фактор повышения качества жизни людей с особыми потребностями. Он способствует их физическому и психическому

здоровью, социальной интеграции и экономической активности, делая общество более открытым и равным [12].

Для Казахстана развитие этого направления – шаг к инклюзивному будущему, где каждый человек, независимо от своих возможностей, сможет свободно путешествовать и наслаждаться жизнью.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1.Невеличко Л.Г., Воротилкина И.М. "Инклюзивный туризм как метод реабилитации людей с ограниченными возможностями ЗДОРОВЬЯ" Вестник Приамурского государственного университета им. Шолом-Алейхема, no. 2 (55), 2024, pp. 53-60. doi:10.24412/2227-1384-2024-255-53-60

2.Закон Республики Казахстан О ратификации Конвенции о правах инвалидов. от 20 февраля 2015 года № 288-V ЗРК. "Казахстанская правда" от 24.02.2015 г., № 36 (27912); "Егемен Қазақстан" 24.02.2015 ж., № 36 (28514); Ведомости Парламента РК 2015 г., № 4, ст. 15; Бюллетень международных договоров РК 2015 г., № 5, ст. 43

3.Пустовойтенко С. И.. "Развитие социального туризма для людей с ограниченными возможностями здоровья" Ученые записки Крымского федерального университета имени В. И. Вернадского. Экономика и управление, vol. 8, no. 2, 2022, pp. 74-87.

4.Заирова Х.Б. Богомазова И.В."Развитие информационного обеспечения продвижения туристской дестинации в условиях цифровой трансформации экономики (на примере Республики Казахстан) " Научный результат. Технологии бизнеса и сервиса, vol. 10, no. 4, 2024, pp. 38-55. doi:10.18413/2408-9346-2024-10-4-0-3.

5.Пирогова О.Е., Мустафина А.В., and Гамидова А.Э.. "Инклюзивный туризм: понятие и сущность" Управленческое консультирование, no. 6 (174), 2023, pp. 81-89.

6.Радыгина Евгения Геннадьевна. "Создание безбарьерной среды в средствах размещения для гостей с ограниченными возможностями" Концепт, no. 5, 2014, pp. 56-60.

7.Офицерова Н.А. Солнцева О.Г. Цунаева Ю.О. Формирование безбарьерной среды для развития доступного туризма: отечественный и зарубежный опыт. // Вестник университета № 1, 2018. DOI 10.26425/1816-4277-2018-1-90-95

8.Абдина А.К., Уызбаева АА., Жанарстанова М. Б.. "Философия независимой жизни: состояние инклюзивного образования в казахстане (обзорный анализ современных исследований)" Gumilyov Journal of History, no. 1 (142), 2023, pp. 135-157.

9.Логунова Н.А, Доценко Ж.Л. "Роль государства в развитии инклюзивного туризма" Сервис в России и за рубежом, vol. 10, no. 2 (63), 2016, pp. 40-53.

10.Савельева О.В."Инклюзивный туризм: туристические направления для людей с ограниченными возможностями и способы их реализации" Физическая культура. Спорт. Туризм. Двигательная рекреация, vol. 6, no. 2, 2021, pp. 126-132.

11.Семченко И.В., Нежельченко Е.В., Ясенок С.Н. Болтенко Ю.А. "Формирование современного взгляда на развитие инклюзивности в туризме" Научный результат. Технологии бизнеса и сервиса, vol. 7, no. 4, 2021, pp. 34-50.

12.Пирогова О.Е., Мустафина А.В., Гамидова А.Э.. "Инклюзивный туризм: понятие и сущность" Управленческое консультирование, no. 6 (174), 2023, pp. 81-89.

ТҮЙІН

Бұл жұмыста Қазақстандағы инклюзивті туризмнің әлеуметтік бірігуді қамтамасыз етудегі және тұрақты бизнесті дамытудағы рөлі қарастырылады. Ерекше қажеттіліктері бар адамдар үшін кедергісіз орта құру және туристік инфрақұрылымды бейімдеу маңыздылығы атап өтілген. Аймақтар бойынша мүгедектігі бар адамдар санына қатысты статистикалық деректер келтіріліп, қолжетімді туризмге деген сұраныстың артып келе жатқаны көрсетілген. Инклюзивті туризм қоғамдағы белсенділікті арттырып қана қоймай, экономикалық дамуға да үлес қосады. Бұл саланы дамыту – тең құқықты және инклюзивті қоғам құруға бағытталған маңызды қадам.

RESUME

This paper explores the development of inclusive tourism in Kazakhstan as a means of social integration and a promising area for sustainable business. It emphasizes the importance of creating a barrier-free environment and adapting tourism infrastructure to the needs of people with disabilities. The study presents regional statistics, highlighting the growing demand for accessible tourism services. Inclusive tourism not only enhances social participation but also contributes to economic growth. The development of this sector is seen as an investment in a more equitable and inclusive society.

UDC 336.71
Tlegen Y.E., student
Zhangir Khan West Kazakhstan Agrarian-Technical University, Uralsk
Sultanova Z.H., research supervisor
Zhangir Khan West Kazakhstan Agrarian-Technical University, Uralsk

CURRENT STATE OF THE DEVELOPMENT OF INTERNET BANKING IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

RESUME

The article discusses the evolution of the banking card market in Kazakhstan, focusing on the growth of Internet banking and non-cash payment systems in the country. It highlights the transition from cash-based transactions to digital financial services, driven by technological advancements and changing consumer behaviour. Since the 2010s, Kazakhstan has seen a significant increase in online banking usage, especially during the COVID-19 pandemic, which accelerated the adoption of digital technologies. The analysis reveals that a majority of second-tier banks in the Republic of Kazakhstan now offer mobile applications and Internet banking services. The findings determine the crucial role of internet banking in enhancing financial accessibility and efficiency for both individuals and businesses in the country.

Key words: *internet banking, bank cards, mobile applications*

Introduction. Most developing countries have cash-based economies, meaning that monetary transactions are primarily made by exchanging banknotes and coins for goods and services. However, this trend is now giving way to a more modern and sophisticated payment system, where currency and banknotes are converted into data, which is then transmitted over telephone lines and satellite relays. As noted in foreign studies, this is as a result of rapid technological progress and development in the financial market (Ozuru et al. 2010; Johnson, 2005). There is a faster delivery of information from the customer and service provider, thus differentiating Internet-enabled electronic banking system from the traditional banking operation» [1]. This transfer process makes money to be carried in information storage medium such as cheques, credit cards, and electronic means than its pure cash form. E-banking has thus become important channel to sell Products and Services; leading to a paradigm shift in marketing practices, resulting in high performance in the banking industry [1].

Global practice shows that Internet banking has become an integral part of various financial services, providing customers with the opportunity to manage their finances both remotely and in real time. The growth in the number of online banking users is due to such factors as the increasing integration of the Internet in everyday life, the development of mobile technologies and people's growing trust in digital financial instruments.

Since the 1980s, innovations in digital banking have been gaining momentum. Bank of Scotland was the first bank to introduce electronic home banking services to its customers in 1985 [2]. The first website for banking services was launched by Stanford Credit Union in 1994 and was an important milestone in the development of digital banking. Since then, the spread of Internet banking has become unstoppable – with more and more private customers starting to switch to digital services.

Materials and research methods. In today's society, plastic cards can be used in many areas due to their convenient form, information storage, and integration with digital systems. They are used in finance (bank cards), identification (documents, passes, ID cards), transport (travel cards), security systems (key cards for entering buildings), and loyalty services (bonus and discount cards).

Internet banking and non-cash payments are also based on a plastic payment card – a bank card. The banking law defines a payment card as a card that allows the identification of both the issuer and the authorized holder and entitles the holder to withdraw cash or make payments using the card. [3]

As for Kazakhstan, the population began to actively use online banking services in the 2010s. According to the National Bank [4], in 2019, 14,050,810 non-cash payments and money transfers were made across Kazakhstan, this number increased almost three times and reached 35,294,805 during the COVID-19 pandemic in 2020. This growth clearly demonstrates the significant spread of digital financial technologies, an increase in public confidence in cashless payments and the active development of the country's banking infrastructure. The dynamics of the number of payment cards in circulation in the Republic of Kazakhstan are presented in Figure 1.

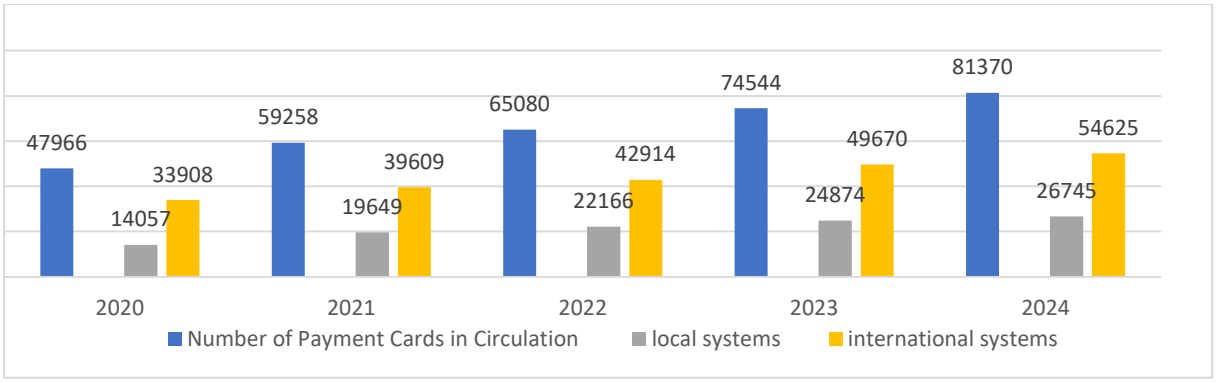

Figure 1-Dynamics of the number of payment cards in circulation at the end of the year (thousand units) [4]

There is a clear growth trend in the number of payment cards in circulation, with the greatest activity observed in international systems. Thus, the number of Visa International cards increased from 22,349 units in 2020 to 39,711 in 2024 (77.68% growth), and MasterCard Worldwide, respectively, rose from 9,936 units to 13,553 units (36.40% growth).

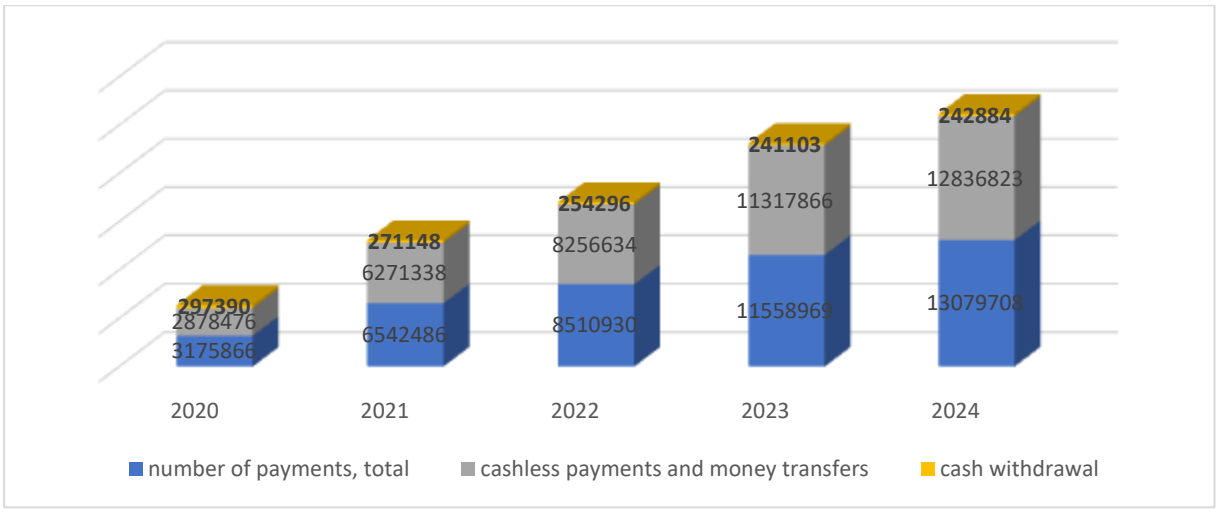

Figure 2- Dynamics of the number of payments using payment cards, thousands of transactions [4]

Along with the growth in the number of payment cards, the number of payments using them has also increased (

Figure 2). The total number of payments for the analyzed period increased by 311.85%, including non-cash payments and money transfers by 345.95%, while cash withdrawals have decreased by 18.33%. As we can see, payment cards are steadily becoming a tool for non-cash payments, which is facilitated by the development of Internet banking. In order to examine the state of

Internet banking, an analysis of all second-tier banks (STB) operating in the Republic was conducted, for the existence of a mobile application and a functioning Internet banking system.

Table 1-Results of the analysis of the STB of the Republic of Kazakhstan on the availability of a mobile application and a functioning Internet banking system

№	Banks	Internet banking	Mobile application
1	"Al-Hilal" Islamic Bank" JSC	-	-
2	"Altyn Bank" JSC	+	Altyn-i
3	"First Heartland Jusan Bank" JSC	+	Jusan
4	"Kaspi Bank" JSC	+	Kaspi.kz
5	"Bank RBK" Bank" JSC	+	My RBK
6	"Freedom Bank Kazakhstan" JSC	+	Freedom SuperApp
7	"Bank CenterCredit" JSC	+	bcc.kz
8	AB "Kazakhstan-ziraat international bank" JSC	+	KZI Mobile
9	"Eurasian Bank" JSC	+	Smartbank. Eurasian Bank
10	"Otbasy Bank" JSC	+	Otbasy Bank
11	"Islamic bank "Zaman-Bank"" JSC	+	-
12	"Halyk Savings Bank of Kazakhstan" JSC	+	Halyk Kazakhstan
13	"Nurbank" JSC	+	Nur24.kz
14	"Citibank Kazakhstan" JSC	+	Citi Mobile
15	"Industrial and Commercial Bank of China in Almaty" JSC	+	-
16	"Shinhan Bank Kazakhstan" JSC	+	-
17	«ForteBank» JSC	+	Forte
18	SB "Bank of China in Kazakhstan" JSC	+	-
19	SB "Home Credit and Finance Bank" JSC	+	Home.kz от Home Credit Bank
20	«Bereke Bank» JSC	+	Bereke Bank
21	SB "VTB Bank Kazakhstan" JSC	+	VTB KZ Online
Note: the table has been prepared by the author on the basis of analyses of information from the official websites of second-tier banks in the Republic of Kazakhstan.			

As it can be seen, 16 out of 21 operating STBs have mobile applications, and in one of them the mobile application was unavailable. Internet banking functions in the vast majority of STBs, with the exception of "Al-Hilal" Islamic Bank" JSC; in SB "Bank of China in Kazakhstan" JSC it is directed at servicing only legal entities.

All second-tier banks operating in the Republic were ranked on a scale from 1 to 10 based on the priorities and needs of individuals and legal entities.

1. For Individuals (Focus on Ease of Use and Daily Finances)

1.1. Most Important Functions (9-10 points):

Card management, transfers, bill payments, loans, QR payments, cash withdrawals – these are the functions that individuals use on a daily basis.

Apple Pay/Google Pay, biometric login – ensures convenience and security, especially in today's world where contactless payments have become widespread.

Government services – paying taxes, fines, utilities, and other fees via the bank simplifies life.

1.2. Moderately Important (6-8 points):

Investing, insurance – not necessary for everyone, but useful for those looking to save or protect their money.

Travel services – convenient, but not critical (tickets can be purchased at better rates outside banking apps).

Loyalty programs, currency exchange – nice additions, but not essential.

1.3. Less Important (5-6 points):

Marketplace, advertisements, financial guides – useful, but do not directly impact the user's main financial activities.

2. For Legal Entities (Focus on Business Operations and Financial Management)

2.1. Most Important Functions (9-10 points):

Account opening, transfers (internal and external), currency exchange, bill payments – these are the foundations of financial operations of any business.

2.2. Moderately Important (6-8 points):

QR payments – useful for small businesses and/or retail but not as critical for large companies.

Government services – companies pay taxes and fines, but less frequently than individuals.

Investing, financial advice – can help businesses manage finances but are not key functions.

2.3. Less Important (4-6 points):

Marketplace, advertisements, installment payments – businesses rarely use these features through banking apps.

Based on the number of available options in mobile banking applications, ease of use, and functionality, ten leading banks in Kazakhstan have been identified.

1. Kaspi Bank. Kaspi Bank ranks first as the most popular banking mobile application in Kazakhstan. Its unique system includes Kaspi Gold, Kaspi Red, Kaspi Travel, and Kaspi Market, offering instant transfers, QR-payments, and cashback. Users benefit from quick loans, installment plans, insurance, and government services, making it the top choice for individuals, especially in terms of convenience.

2. Halyk Bank. As the country's largest financial institution with an extensive infrastructure, Halyk Bank serves both individuals and businesses. It provides a wide range of investment opportunities and an advanced credit system, including mortgages and auto loans. This makes it the best option for corporate clients and large investments.

3. Jusan Bank. Jusan Bank actively develops digital services and investment products. With a well-developed marketplace, a strong loyalty program, and a focus on stocks and bonds, it offers diverse options in its mobile banking application. It is particularly suitable for those interested in investments and savings.

4. Freedom Bank. Freedom Bank is rapidly integrating new technologies and partnering with Freedom Finance for stock and trading tools. Its modern, user-friendly interface and high interest rates on deposits make it an excellent choice for investors and users seeking high returns.

5. Bank CenterCredit (BCC). BCC combines convenience with traditional banking services. It offers a simple credit and deposit system, government-backed mortgage programs, and a well-developed payment system, making it a solid choice for those looking for stability and straightforward financial services.

6. ForteBank. Recognized for its innovative approach, ForteBank ensures quick issuance of cards, loans, and deposits. With high transaction speeds and a modern mobile app interface, it is a great option for users who prioritize speed and simplicity.

7. Eurasian Bank. Eurasian Bank focuses on accessible credit options and business programs. It provides favourable loan and installment conditions, ensuring stability and reliability while supporting small and medium-sized businesses. This makes it the best choice for those seeking credit products.

8. Otbasy Bank. Specializing in mortgage and housing programs, Otbasy Bank offers affordable mortgage options, a well-developed housing savings system, and government-backed reliability. It is the best bank for individuals looking to purchase a home.

9. Home Credit Bank. Home Credit Bank simplifies the credit approval process with minimal verification. Its highly convenient mobile application, along with integration with marketplaces and partner services, makes it the optimal choice for those in need of quick loans or installment plans.

10. Bereke Bank. Despite being a relatively new player, Bereke Bank is developing rapidly, focusing on digital services and integrating with government programs. Its favourable conditions for money transfers position it as a promising alternative to more established institutions.

Our analysis showed that there are 10 leaders of the banking market in the Republic of Kazakhstan, actively developing their own Internet banking systems. In addition, the leader of Internet banking Kaspi Bank has gained popularity and recognition not only in Kazakhstan, but also outside the country - the bank, in cooperation with the Alipay+ payment system, made QR payments available in 48 countries [5].

REFERENCES

1.Usha Rani, K., Kavitha, N. V. - International Journal of Innovative Research & Development // A Study on E-Banking Services: Perceptions of Select Customers. 2014. Vol.3, p. 368-378

2. Union Bank of Switzerland // The history of digital banking. 05.09.2022 - https://www.ubs.com/ch/en/wealth-management/womens-wealth/magazine/articles/history-of-digital-banking.html

3. Feruś, A. - Folia Oeconomica Stetinensia // Development of the payment cards market in Poland in the era of the COVID-19 pandemic. 2022. Vol.22, p 46–62. https://doi.org/10.2478/foli-2022-0003

4. National Bank of the Republic of Kazakhstan // Statistical Bulletin №12 NBK. 31.01.2025 - https://nationalbank.kz/en/news/statisticheskiy-byulleten/rubrics/2205

5. Forbes Kazakhstan // Kaspi.kz launched QR code payment in 48 countries via Alipay+. 26.12.2024 - https://forbes.kz/articles/kaspikz-launched-qr-code-payment-in-48-countries-via-alipay-ffbe45

ТҮЙІН

Бұл мақала Қазақстан Республикасындағы банк картасы нарығының эволюциясын талқылап, интернет-банкинг және қолма-қол емес төлем жүйелерінің жылдам өсуіне назар аударады. Мақала елдегі екінші деңгейлі банктердің көпшілігінің мобильді қосымшалар мен интернет-банкинг қызметтерін ұсынатынын көрсетеді және цифрлық ұсыныстар мен пайдаланушылардың ыңғайлылығы тұрғысынан жетекші банктерді бағалайды – нәтижесінде Kaspi Bank жетекші орынға шықты.

АННОТАЦИЯ

В этой статье обсуждается эволюция рынка банковских карт в Республике Казахстан, с особым фокусом на быстрый рост интернет-банкинга и безналичных платежных систем. Статья показывает, что большинство банков второго уровня в стране предлагают мобильные приложения и услуги интернет-банкинга, а также оценивает ведущие банки с точки зрения цифровых предложений и удобства для пользователей – в результате Kaspi Bank занял лидирующую позицию.

УДК: 372.36
Байсариева А.Э., студент
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана, г. Уральск
Байдалиев К.А., руководитель, к.п.н., доцент
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана, г. Уральск

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ФИЗИЧЕСКИХ ДАННЫХ У ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматриваются основные антропометрические параметры детей, факторы, влияющие на их физическое развитие, а также сравнительный анализ физических данных мальчиков и девочек за последние 10 лет. Проведенный анализ показывает, что различия между полами на данном этапе минимальны.

Ключевые слова: *физическое развитие, дошкольный возраст, антропометрические показатели, физическая активность, гендерные различия.*

Введение. Дошкольный возраст является важнейшим этапом в физическом развитии ребенка. Именно в это время интенсивно формируется и происходит становление важнейших систем организма. Ребенок в это время продолжает прибавлять в весе и расти, поэтому стоит уделить внимание привитию элементарных гигиенических навыков, формировать двигательную активность, а также проводить с детьми всевозможные закаливающие процедуры. В период дошкольного детства формируется фундаментальная основа для здоровья и полноценного физического развития детей. Этот период охватывает возраст от 2 до 6 лет, именно в этот период происходят интенсивные изменения в антропометрических показателях роста и веса. Они являются ведущими параметрами, отражающими состояние физического развития детей и подростков, считаются длина и масса тела [6.с.1]. Если родители с детьми ежедневно играют спортивные игры, делают зарядку, посещают спортивную площадку - то хотя бы одно из этих занятий будет прекрасным примером для подрастающего поколения. В дошкольном образовании в образовательной области «Физическое воспитание» поставлены совершенно новые задачи: необходимо не просто проводить цикл занятий по здоровьесберегающей деятельности, а организовать единый интегративный процесс взаимодействия взрослого и ребенка, в котором будут гармонично объединены различные образовательные области для целостного восприятия окружающего мира. Конечным результатом такого процесса должно стать формирование у ребенка представления о здоровье человека как ценности, являющейся необходимой предпосылкой для полноценной жизни, удовлетворения его материальных и духовных потребностей, активного участия в трудовой и социальной жизни общества (Теория и методика физического воспитания детей дошкольного возраста [7.с.11]

В этой связи с целью исследования является изучение и сравнительный анализ физического развития детей дошкольного возраста, посещающих детский сад «Акбота» №15 города Уральск за 2015-2025 гг.

Материалы и методы исследования. Исследование проходило в детском саду «Акбота» №15 города Уральск в 2025году с использованием антропометрических, статистических методов. Исходными данными для оценки физического развития послужили результаты, полученные при проведении антропометрических измерений детей от 3 до 6 лет за 2015г.-2025г. Для достижения поставленной цели проведено измерение длина и масса тела 198 детей.

Для укрепления здоровья и совершенствование физического развития детей, в детском саду проводят ежедневную утреннюю гимнастику: с предметами, без предметов, физкультурные занятия, занятия на свежем воздухе, гимнастика после дневного сна, дыхательные упражнения по методике Стрельниковой А.Н.: «Ладошки», «Ушки»,

«Погончики», «Кошка» и т.д. Ежедневно для всех возрастных групп проводим подвижные игры на прогулке, в групповой комнате - малой и со средней степенью подвижности, которые подбираются в соответствии с возрастом ребенка. Также не малую роль играют закаливающие процедуры, доступные в условиях дошкольного учреждения: промывание носа проточной водой, обширное умывание, точечный массаж в области носа, самомассаж физкультминутки, физкультурные досуги и праздники, неделя здоровья и самостоятельную двигательную активность. Мы, воспитатели, регулярно проводим родительские собрания, консультации, беседы на темы «Формирование здорового образа жизни у детей», открытые просмотры занятий, совместные занятия, проводим с родителями спортивные досуги, праздники и развлечения, беседы, консультации. Все это несомненно способствуют развитию координации движений, силы и выносливости ребенка, узнать основы здорового образа жизни, что благоприятно влияет на их общее физическое состояние и здоровье. [4.с.282].

Какие же факторы, влияют на физическое развитие детей?

Развитие ребенка — это сложный процесс, зависящий от множества факторов:

-Генетика – определяет базовые параметры роста и массы тела.

-Питание – качество и баланс рациона играют ключевую роль в развитии ребенка. Увеличение потребления фастфуда и сладких продуктов способствует росту избыточного веса. Что касается физической активности – современные дети проводят меньше времени на улице, а их активность сокращается из-за увлечения гаджетами.

-Экологические условия – ухудшение качества воздуха, воды и продуктов питания влияет на общее состояние здоровья детей.

-Физические упражнения, занятие спортом – стимулируют рост (при занятии волейболом и баскетболом идет увеличение роста в высоту, а гимнасты из-за вертикальной

нагрузки не имеют высокого роста). [2. с. 28–35].

-Гендерные различия в физическом развитии [5.с.12]. Хотя в дошкольном возрасте различия между мальчиками и девочками минимальны, все же можно выделить некоторые особенности. Мальчики обычно обладают большей мышечной силой, в то время как девочки более гибкие и быстрее развивают координацию движений. Эти различия обусловлены физиологическими особенностями и проявляются особенно ярко в старшем дошкольном возрасте.

Результаты и обсуждение. Чтобы выявить закономерности развития, определить отклонения и создать оптимальные условия для гармоничного роста ребенка, в детском саду медицинской сестрой выполняются антропометрические измерения (взвешивание и измерение роста), для того чтобы провести сравнительный анализ физических данных[1.с.361-364]. Оценку физического развития детей медсестра проводит при каждом обязательном медицинском профилактическом осмотре ребенка (обычно, съем антропометрических данных проводится 2 раза в год).

Таблица 1- Средние антропометрические показатели физического развития девочек в возрасте 3–6 лет (2015г.)

Возраст, лет	Кол-во детей	Длина тела				Масса тела			
		Ср. знач. (факт.)	Центили			Ср. знач. (факт.)	Центили		
			25	50	75		25	50	75
3 (года)	15	97,5	91,2	94,4	96,9	13,2	12,8	13,7	14,9
4 (года)	12	101,1	98,1	101,9	105,5	15,5	14,5	15,8	17,6
5 (лет)	16	104,2	105,1	110,2	113,2	18,2	16,5	18,6	19,9
6 (лет)	11	113,2	112,3	115,9	118,9	20,01	17,8	19,7	21,9

Полученные данные наносит на соответствующие графики физического развития. Это дает возможность увидеть тенденцию физического развития ребенка за определенный период времени и выявить проблемы физического развития. Также необходимо обратить внимание на динамику показателей за период наблюдения за ребенком. Оценка физического развития детей проводится на основании результатов антропометрических исследований, путем сравнения

индивидуальных показателей ребенка с нормативными. Данное исследование проводится с помощью центильной таблицы, где взят коридор (25-50-75), который отнесен к варианту нормы. В ходе работы были взяты показатели длина и масса тела у 198 детей (93— мальчиков, 105— девочек) за 2015г.-2025г. Результаты исследований занесены в центильные таблицы 1,2,3,4. Эти таблицы помогут наглядно сравнить физическое развитие мальчиков и девочек в дошкольном возрасте за последние 10 лет.

Таблица 2 - Средние антропометрические показатели физического развития мальчиков в возрасте 3–6 лет (2015г.)

Возраст, лет	Кол-во детей	Длина тела				Масса тела			
		Ср. знач. (факт.)	Центили			Ср. знач. (факт.)	Центили		
			25	50	75		25	50	75
3 (года)	14	94,2	92,8	95,9	98,8	14,3	13,3	14,4	15,8
4 (года)	10	102,1	99,9	102,8	106,2	15,2	14,7	16,3	17,5
5 (лет)	12	108	106,4	109,5	113,3	17,4	16,9	18,9	20,4
6 (лет)	10	118,6	112,9	117,4	121,2	19	18,9	20,9	22,8

Центильные таблицы показывают нам, что длина и масса тела, большинства мальчиков средней, старшей и подготовительной групп (Таблица 2) имеют средние значения. Рост многих 3-летних девочек средней группы (Таблица 1) оказался выше среднего, а у 4-леток — в норме рост и вес. У большинства девочек 6 лет показатели роста и веса не превышали средневозрастную норму. Индекс массы тела и оказалось, что у мальчиков и девочек средней группы масса тела в пределах нормы. У детей старшей и подготовительной групп масса тела в среднем говорит о гармоничности развития.

Таблица 3- Средние антропометрические показатели физического развития девочек в возрасте 3–6 лет (2025г.)

Возраст, лет	Кол-во детей	Длина тела				Масса тела			
		Ср. знач. (факт.)	Центили			Ср. знач. (факт.)	Центили		
			25	50	75		25	50	75
3 (года)	14	90,2	91,2	94,4	96,9	17,2	12,8	13,7	14,9
4 (года)	12	107,1	98,1	101,9	105,5	18,5	14,5	15,8	17,6
5 (лет)	12	105,8	105,1	110,2	113,2	17,9	16,5	18,6	19,9
6 (лет)	13	115,6	112,3	115,9	118,9	20,04	17,8	19,7	21,9

Таблица 4- Средние антропометрические показатели физического развития мальчиков в возрасте 3–6 лет (2025г.)

Возраст, лет	Кол-во детей	Длина тела				Масса тела			
		Ср. знач. (факт.)	Центили			Ср. знач. (факт.)	Центили		
			25	50	75		25	50	75
3 (года)	11	94,7	92,8	95,9	98,8	16,3	13,3	14,4	15,8
4 (года)	10	102,5	99,9	102,8	106,2	17,2	14,7	16,3	17,5
5 (лет)	13	111	106,4	109,5	113,3	19,4	16,9	18,9	20,4
6 (лет)	13	117,6	112,9	117,4	121,2	21	18,9	20,9	22,8

С данных таблиц мы видим, что длина и масса тела, большинства мальчиков средней, старшей и подготовительной групп (Таблица 4) имеют средние значения. Рост многих 3-летних девочек средней группы (Таблица 3) оказался ниже среднего при повышенном весе, а у 4-леток — выше среднего был и рост и вес. У большинства девочек 6 лет показатели роста и веса

превышали средневозрастную норму. Кроме того, был рассчитан индекс массы тела и оказалось, что у мальчиков и девочек средней группы масса тела очень высокий (тучность или ожирение). У детей старшей и подготовительной групп масса тела в среднем говорит о гармоничности развития. У детей, которых выявлены отклонения от нормы, медсестра отправляет на консультацию к педиатру. Только врач может точно определить, гармонично ли развивается ребёнок и нуждается ли он в дополнительных обследованиях, консультациях узких специалистов или наблюдении.

При сравнении средних показателей (25-50-75-й центиль) длины и массы тела детей, по данным нашего исследования, можно говорить о тенденции к небольшому увеличению массо-ростовых показателей как у мальчиков, так и у девочек 2025г. по сравнению со сверстниками 2015 г.

Рассмотрим антропометрические показатели мальчиков и девочек за период 2015г.-2025г.с данными таблиц на диаграммах 1,2.

Антропометрические показатели массы тела мальчиков и девочек за период 2015-2025 г.г.

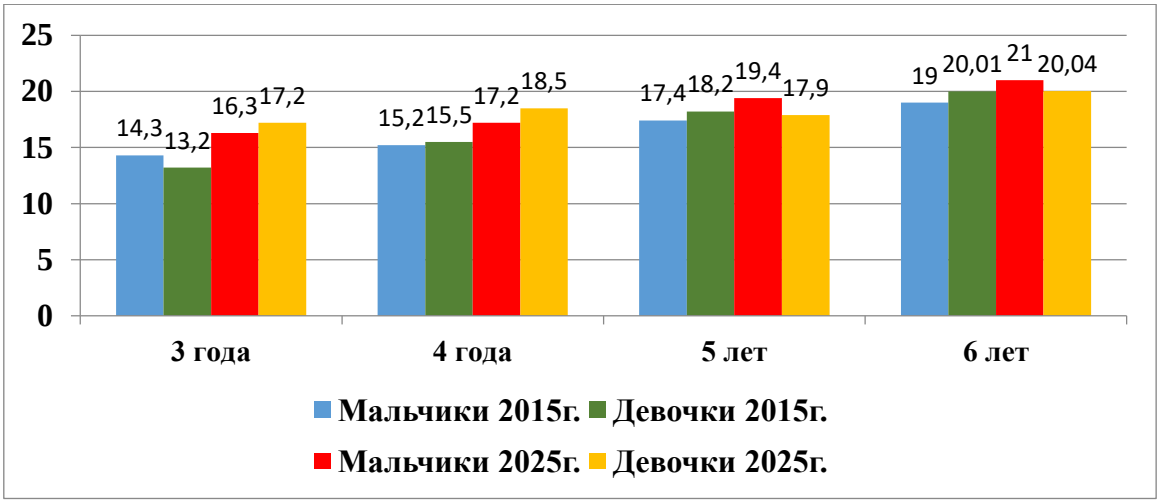

Рисунок 1- Сравнительный анализ массы тела мальчиков и девочек.

Показатели массы тела как у мальчиков так и у девочек значительно повысилась в 2025г., по сравнению с 2015 г. Идет небольшая тенденция нарастания, которая заметна на протяжении всего периода. Если сравнить массу тела мальчиков 3 лет 2015г. от своих сверстников 2025г. повысилась на 2кг, 4 лет на 2кг, 5 лет на 2кг и 6 лет на 1,4кг. Масса девочек 3лет повысилась на 2025г. на 4кг, 4 лет на 3кг, 5лет на 0,3гр и 6 лет вес идет на равных. Более высокие показатели массы тела у девочек наблюдается в возрасте 3 и 4 года по сравнению с 2015г. Антропометрические показатели длины тела мальчиков и девочек за период 2015-2025г.г.

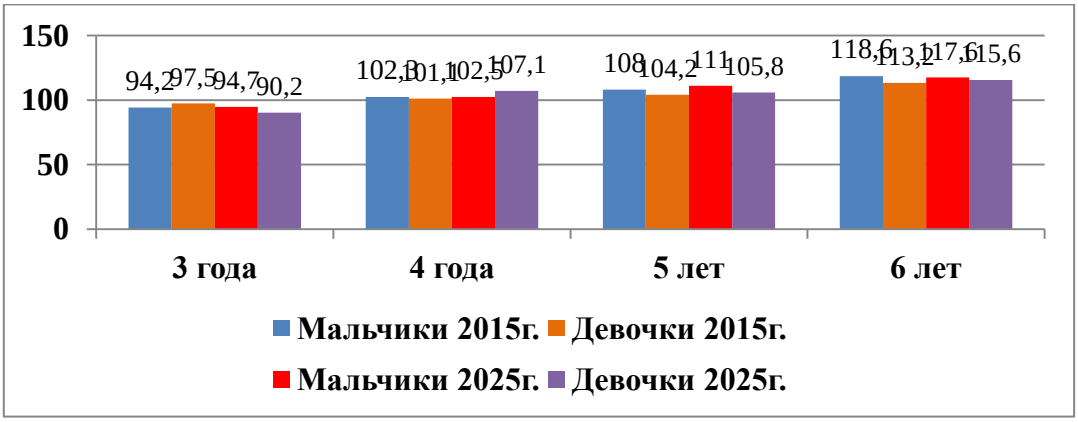

Рисунок 2 - Сравнительный анализ длины тела мальчиков и девочек.

Средние прибавки длины тела в год в группах детей со средними антропометрическими показателями за 10 лет, по данным нашего исследования, не претерпели значительных изменений.

Сравнительный анализ данных, полученный в разные годы, позволил установить сдвиги в физическом развитии подрастающего поколения во временном и возрастном аспектах, а также своевременно прогнозировать изменения в росто-весовых показателях. Именно поэтому необходимо получение своевременной информации об особенностях изменений физического развития подрастающего поколения.

На основании полученных данных можно сделать следующие выводы.

Все полученные значения антропометрических показателей дошкольников зависят от индивидуальных особенностей организма. Различия в росте и массе тела между мальчиками и девочками незначительны. На значение всех показателей оказывают влияние биологические, социально-экономические, бытовые и другие факторы. Огромную роль в интенсивности роста ребенка играет наследственный фактор. Значительных отклонений от средних возрастных норм антропометрических параметров у большинства детей нами не обнаружено. Повышены средние показатели индекса массы тела у девочек средней и старшей группы по сравнению с нормой, что возможно связано с их индивидуальными особенностями развития и генетической предрасположенностью.

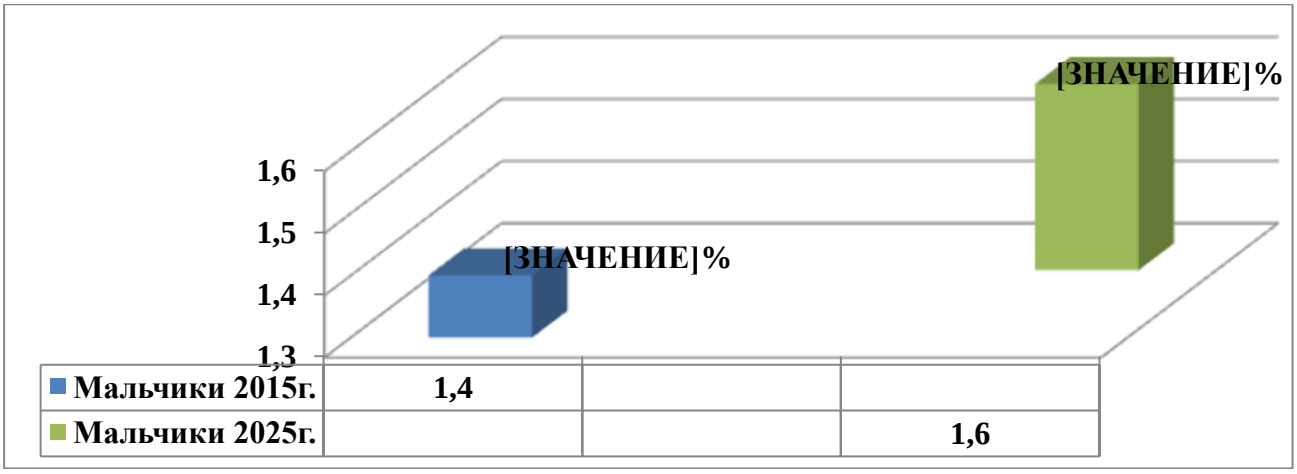

Рисунок 3- Сравнение массы тела мальчиков 2015 – 2025.

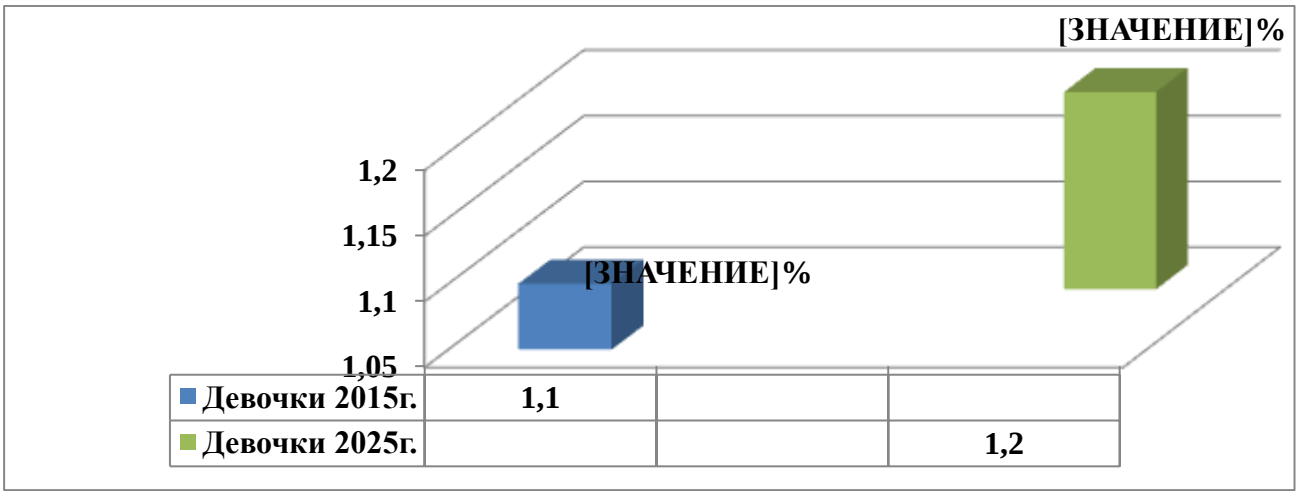

Рисунок 4- Сравнение массы тела девочек 2015 – 2025.

Компоненты массы тела и длины роста в возрасте от 3 до 6 лет у дошкольников обоего пола за последние 10 лет была не значительна, как мы видим на рисунках 3,4 в процентном соотношении.

Рекомендации для родителей по физическому развитию детей дошкольного возраста.

-Физическая активность. Подвижный образ жизни очень важен для нормального развития ребёнка. Поэтому родителям нужно стараться, чтобы ребёнок тратил на активные физические нагрузки не менее 1 часа в день.

-Соблюдать питьевой режим — выпивать около 1,5 — 1,7 литра за сутки для детей дошкольного возраста.

-Соблюдать режим здорового сна.

-Бороться со стрессами.

-Следить за питанием — питание должно быть рациональное, сбалансированное с добавлением большого количества клетчатки (некрахмальные овощи, зелень).

Важно изменить рацион питания не только ребенка, но и всех членов семьи, и начать вместе вести

активный образ жизни».

- Родителям необходимо контролировать динамику массы тела и роста своего ребёнка. Физическое развитие ребенка имеет важное значение не только для укрепления здоровья, развитие силовых качеств и общей выносливости, но и делают ребенка более уверенным в себе [3 с. 31-32].

Заключение. Физическое развитие дошкольников — это динамичный процесс, зависящий от множества факторов. Важно осознать, что здоровье и гармоничное развитие ребенка во многом зависят от образа жизни, который формируется с раннего возраста. Чтобы обеспечить детям оптимальные условия для роста и развития, необходимо уделять внимание сбалансированному питанию, регулярной физической активности и созданию благоприятной среды. Только в этом случае можно гарантировать, что будущие поколения будут расти здоровыми и физически активными.

Учитывая все вышеизложенное можно сделать вывод, что важнейшая роль в физическом воспитании ребенка по-прежнему принадлежит воспитателям и инструкторам. Вырастить здорового ребенка – вот самое главное, что необходимо сделать нам, педагогам дошкольных учреждений.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Волкова, С. И. Исследование антропометрических параметров у детей дошкольного учреждения / С. И. Волкова, Н. С. Шляпина. [Текст]. Молодой ученый, 2016. — № 3 (107). — С. 361-364., URL: https://moluch.ru/archive/107/25718/ (Дата обращения: 09.03.2025).

2. Петеркова В. А., Таранушенко Т. Е., Киселева Н. Г. Оценка показателей физического развития в детском возрасте / Всемирная организация здравоохранения. Рекомендации по физической активности детей. Медицинский Совет. 2021. № 7–2016. — С. 28–35, URL: http://who.int/childgrowth/standards/ru, (Дата обращения: 09.03.2025)

3. Волков В.М. Физическое развитие детей. – М., 2020. - С. 31-32.

4. Завьялова, Т. П. Теория и методика физического воспитания и развитие ребенка дошкольного возраста : учебное пособие для среднего профессионального образования / Т. П. Завьялова, И. В. Стародубцева. — 2-е изд., стер. — М.: Издательство Юрайт, 2024. — 282 с.

5. Боконбаева С.Д., Счастливая Т.Д., Сушаило Х.М. Пропедевтика детских болезней: Учебник для педиатр. фак. мед. вузов / Сост.: С.Д. Боконбаева, Т.Д. Счастливая, Х.М. Сушанло и др. – Б.: КРСУ, 2008. – 12 с.

6. Чигирь С. Н. Уровень физических возможностей детей младшего дошкольного возраста. – М.: БГПУ им. М Танка, 2020. - С.1-2.

7 Шебеко В.Н. Теория и методика физического воспитания детей дошкольного возраста. – Киев, 2015. - С.11-13.

ТҮЙІН

Бұл мақалада соңғы он жылдағы мектепке дейінгі балалардың негізгі антропометриялық көрсеткішетрі, оған ықпал ететін факторлар, сонымен бірге, соңғы 10 жылдағы ер мен қыз балалардың дене дамуын салыстырмалы талдаулар қарастырылды. Зерттеу нәтижелерін талдау барысында балалардың жынысына байланысты олардың айырмашылықтары болғанымен мәнерсіз өзгерістер бар екені анықталды.

RESUME

This article examines the main anthropometric parameters of children, factors influencing their physical development, and a comparative analysis of the physical data of boys and girls over the past 10 years. The analysis shows that the differences between the sexes at this stage are minimal.

ӘОЖ 338.436.33

Бозшина Қ.Б., студент
Жәңгір хан атындағы Батыс-Қазақстан аграрлық-техникалық университеті,Орал қ.
Амангалиев Т.Г.,жетекші
Жәңгір хан атындағы Батыс-Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал қ.

БАСТАПҚЫ ӘСКЕРИ ДАЙЫНДЫҚТЫҢ ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ ПАТРИОТТЫҚ СЕЗІМІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ РӨЛІ

ТҮЙІН

Бұл мақалада бастапқы әскери дайындықтың (БӘД) жасөспірімдердің патриоттық тәрбиесін қалыптастырудағы рөлі қарастырылады. БӘД пәнінің негізгі міндеттері, оның жас ұрпақтың рухани және азаматтық дамуына тигізетін әсері талданады. Сонымен қатар, патриотизмді қалыптастырудағы әскери-патриоттық тәрбиенің маңызы мен болашақта оны дамыту жолдары ұсынылады.

Қазіргі таңда жаһандану үдерісі қарқын алып, ұлттық құндылықтарды сақтау қажеттілігі артып келеді. Жас ұрпақтың бойында отаншылдық сезімін қалыптастыру – мемлекет дамуының негізгі шарттарының бірі. Осы мақсатта білім беру жүйесінде маңызды рөл атқаратын бастапқы әскери дайындық пәні оқушылардың әскери және азаматтық жауапкершілігін арттыруға ықпал етеді.

***Түйінді сөздер*:** *алғашқы әскери дайындық, патриоттық тәрбие, ұлттық құндылықтар, әскери қызмет, жастарды тәрбиелеу*

Зерттеу мақсаты – жас ұрпақтың патриоттық сезімін арттыру, оларды Отанын қорғауға дайындау және жалпыұлттық бірлікті нығайтуда БӘД-тің рөлін толық айқындау. Сондай- ақ, бастапқы әскери дайындық жастардың әлеуметтік бейімделуіне, денсаулықтарын жақсартуға және моральдық тұрғыда жетілуіне көмектеседі. Осыған орай, мақалада бастапқы әскери дайындықтың жастардың рухани және физикалық тұрғыдан қалыптасуына, олардың патриоттық сезімдерін дамытуға тигізетін әсері жан-жақты талданады. Сонымен қатар, бұл пәннің оқу үрдісіндегі маңызы мен орны, оның жастарды тұлғалық тұрғыда қалыптастырудағы рөлі қарастырылады.

Патриоттық тәрбиенің маңызы мен заманауи контексті.

Ұрпағымыздың кеудесінде намысы бар,білімді,туған елін,жерін сүйетін өнегелі ұрпақ етіп өсіргіміз келсе,барлық назарды келешек ұрпақ тәрбиесіне аударуымыз қажет. Қазіргі білімнің болашағы мол факторларының бірі - патриоттық тәрбие.

«Патриотизм» сөзі Отанға деген сүйіспеншілікті, оған адалдықты,өз іс-әрекеттері мен оның мүдделеріне қызмет етуге ұмтылысты,сондай-ақ туған жеріне ,тұрақтаған мекеніне бауыр басушылықты білдіреді.Сонымен патриоттық тәрбиенің мазмұны мынадай қасиетті қалыптастыруды көздейді.

-Отанын сүю және азаматтығын мақтан тұту;

-Өз Отанының болашағы үшін,мамандығы үшін қызмет ету;

-Ана тілін жетік меңгеріп сүйе білу,халқының салт-дәстүрін,ерекшеліктерін білу,дінге,тарихи мұраларға қызметпен қарау;

-Өз Отандастарына,сондай ақ басқа ұлт өкілдеріне адамгершілік көзқарас білдіру.

Қазақстандық отаншылдыққа,ұлтшылдыққа,елдегі барлық халықтарды достық қатынасқа тәрбиелеу аса маңызды міндет.Қазір Қазақстан Республикасы – тәуелсіз мемлекет.Мұнда көптеген ұлттар мен халықтар бір-бірімен тату-тәтті,сыйластық,ынтымақты қатынас жасауы тиіс.Қазақстан олардың бәрінің Отаны болғандықтан біздің елді мекендеген барлық халықтар отаншылдық рухында тәрбиеленуі қажет.

Еліміздің «Қазақстан 2050» Стратегиялық даму бағдарламасында «Біз Қазақстанның барлық азаматтарының отаншылдық сезімімен өз еліне деген сүйіспеншілігін дамытуға тиіспіз» деген сөз бүгінгі жас ұрпаққа патриоттық тәрбие берудің маңызды екендігін көрсетеді.Кеудесіне «Бұл менің елім,менің жерім» дейтін сенім ұялата білген жастар ғана өз елінің шынайы патриоты бола білмек.Ол үшін жастардың тәрбиесінде басты назарды патриоттық тәрбиеге ерекше көңіл бөлгеніміз жөн.Біздің алдымызда тұрған басты міндет-тәуелсіз Қазақстанның әр жас жеткіншегінің жүрегінде Отанына,жеріне,еліне деген ыстық сезім,шынайы сүйіспеншілік ұялату. Сондықтан біз адамзаттық көзқарасы қалыптасқан,әлеуметтік белсенділігі жоғары отаншыл ұрпақ тәрбиелеп өсіруге аса көңіл бөлуіміз керек.Мағжан Жұмабаев «Тәрбиелеудегі мақсат-баланы тәрбиешінің деп өзіндей қылып шығару емес,келешек өз заманына лайық қылып шығару.

Тәрбиешінің қолданатын жолы-ұлт тәрбиесі баяғыдан бері сыналып,көп буын қолданып келе жатқан тақтай жол болғандықтан әрбір тәрбиеші сөз жоқ,ұлт тәрбиесімен таныс болуға тиіс.Және әрбір ұлттың баласы өз ұлтының арасында,өз ұлты үшін қызмет қылатын болғандықтан,тәрбиеші баланы сол ұлт тәрбиесімен тәрбие қылуға міндетті» дей отырып,жастарды тәрбиелегенде ұлт тәрбиесінің негізінде тәрбиелеу арқылы ұлттық құндылықты бойына сіңіре білгенде ғана,ол рухани бай, сол заманға лайық,елі,Отаны үшін қызмет етуге дайын болып шығатынын көрсетеді.Бұл-келешек ұрпақтың патриот болып шығуы үшін тәрбиелеуді ұлттық тәрбиеден бастауымыз керектігін көрсетеді.

Соның бірі де бірегейі алғашқы әскери дайындық пәнінің жастардың сана сезімі мен бойындағы адамгершілік,рухани байлықтарын дағдылаудағы рөлі орасан.Жалпы пәннің міндеті-болашақта өз елін,жерін қорғай алатын азаматтарды моральді тұрғыдан дайындау.

Алғашқы әскери дайындық пәнінің маңызы.

Жалпы пән төтенше жағдайларда жылдам әрі дұрыс әрекет етумен қатар,тез арада шешім қабылдауды үйретеді.Апаттар немес басқа да қауіпті жағдайлар туындаған кезде, студенттер мен оқушылар азаматтық қорғаныс негіздерін меңгеріп қана қоймай,алғашқы медициналық көмек көрсетудің алғышарттарын орындауды мақсат етеді.Жанындағы адамдарды эвакуациялау,қауіпсіздік шараларын сақтау,өрт немесе су тасқыны сияқты төтенше жағдайларда дұрыс шешім қабылдау- бәрі де осы пән арқылы қалыптасатын маңызды дағдылар болып табылады.

Әскери дайындық тек физикалық дене шынықтырумен емес,сонымен қатар жастардың психологиялық тұрғыдан қалыптасуына зор ықпалын тигізеді.Бұл пән олардың өзіне деген сенімділігін арттырып,қиын жағдайларда дұрыс шешімді қабылдау дағдыларын дамытады.Саптық дайындық,тактикалық жаттығулар мен физикалық жүктемелер арқылы олар өз эмоцияларын басқаруды,қысымға төзімді болуды меңгереді.Мұндай дағдылар тек әскери салада ғана емес өмірдің барлық күрделі жағдайларына аса қажет.Физикалық және психологилық дайындықтың нәтижесінде жастар өз денесін жақсы бақылап,ерік-жігерін дамытады.

Әскери дайындықта жеткен жетістіктері-саптық жаттығулардағы тәртібі,тапсырмаларды орындаудағы шеберліктері ,олардың өзіне деген сенімділігін күшейтеді.Сонымен қатар олар өз Отанын қорғаудың маңыздылығын түсініп,азаматтық белсенділігі жоғары тұлға ретінде қалыптастады.Себебі әскери-патриоттық тәрбие олардың өз елінің тарихына,мәдениетіне және қауіпсіздігіне деген қызығушылығын арттырады.

Зерттеу материалдары мен әдістері

БӘД пәнінің патриоттық тәрбиені қалыптастыру үшін қолданылатын әдіс-тәсілдеріне тоқталсақ.

1. Теориялық оқыту

Бастапқы әскери дайындық пәніндегі теориялық оқыту –студент,оқушылардың әскери білімін ғана кеңейтіп қоймай,олардың бойындағы отанға деген сүйіспеншілікті қалыптастырады. Бұл кезеңде студенттер мен оқушылар әскери қызмет және оның маңыздылығы туралы терең білім алып,көптеген ақпараттарды біліп ,жан-жақты даму үрдісінде болады.

2. Практикалық дайындық

Пәннің негізгі бөлімі жалпы практикалық сабақ негіздерінен тұрады. Саптық даярлық,атыс даярлығы,тактикалық дайындық,төтенше жағдайлар сынды сабақтар жас ұрпақты

әскердегі тәртіпке дағдыландыруға,командаларды орындауға,арнайы құралдар мен қару жарақтармен жұмыс істеуді, азаматтық қорғаныс негіздері,алғашқы медициналық көмек көрсету тәсілдері мен басқа да кез-келген жағдайдайларға дайын болуға көп ықпалын тигізеді

3. Әскери патриоттық шаралар

Әскери бөлімдерге экскурсиялар ұйымдастыру-оқушылардың әскери өмірімен тікелей танысуына көп мүмкіндік береді. Жалпы экскурсия барысында Қарулы Күштердің қызметі мен құрылымы таныстырылады,әскери техника мен қару жарақ түрлері көрсетіледі,әскери қызметшілердің күнделікті күн тәртібімен танысу және олармен сұхбат,әңгімелесу мүмкіндігі беріледі.Кездесу барысында арадагерлер өз тәжірбиелерімен бөлісіп,батылдық,ерлік туралы үлгі көрстеді. Бұл шаралар оқушылар мен студенттердің патриоттық рухын көтеріп,әскери дағдыларын дамытумен қатар олардың әскери қызметке деген қызығушылықтарын артырады.

Зерттеу нәтижелері. Зерттеу нәтижелері бойынша әскери патриоттық ойындар тек әскери қызметшілердің міндетін, тәртібін үйрету ғана емес.

Әскери патриоттық ойындар жалпы командалық дағдылар мен шапшаң ойлап,шешім қабылдауды қалыптастырады.Өзімнің қатысқан жарыстарым туралы айта кететін болсам.10-шы сыныпта бастапқы әскери дайындық пәні саптық жүріс практикалық сабақтар мен дене дайындығынан тұрды.Автоматты бөлшектеу,атыс дайындығына қатты қызығушылық танытып,бос уақытымда қосымша дайындық сабақтарына барып,оқытушылардың көзіне түсе бастадым.Солайша алғаш рет « Мерген сарбаз» жарысына қатысқан болатынмын.Алайда жарыста қобалжу мен өзіме сенімсіздік теріс әсерінен ешқандай орын ала алмадым.Дегенмен өз-өзімді қолға алып «Айбын» республикалық жарысына қатысуға бел будым.Жарыс жоғары деңгейде болатындықтан аса қатты дене дайындығын талап етті.Дайындық пен өз-өзіме сенудің арқасында мектепшілік,аудандық іріктеуден өттім.Жарыс бірнеше кезеңдерден тұрды.Саптық жүріс,тир ату,эстафета.Командалық жұмыс пен бір-бірімзге сенімнің арқасында аудан командасы болып облыстық «Айбын» жарысының 3-ші орын жүлдегері атандық.

Жарыстар жыл сайын болатындықтан оқушылар арасындағы бәсекелестік те жыл өте қатты артты.11- ші сыныпта тағы да «Мерген сарбаз», «Мерген ару» жарысына қатысуды мақсат еттім.Алайда осы жолы дайындыққа аса қатты мән бердім.Командалық есепте 1-ші орын иегерлері атандық.Бірақ «Мерген ару» жарысы аяқ-асты болып,жарыста күтпеген жерден командалық есеп бойынша және жекелей өзім «Мерген ару-2024» атағына ие болдым.

Бастапқы әскери дайындық пәні тек патриоттық сезімді емес жеке тұлға ретінде де қалыптасуда үлкен рөл атқарады.Бұл пән маған ешқандай жүлде мен алға қойған мақсаттың оңай келмейтіндігін түсіндірді.Себебі үздіксіз дайындық пен алға қойған мақсатқа жету үшін тек бет алмай еңбек ету керек.Сен қаншалықты физикалық тұрғыдан дайын болсаң да психологиялық,моральдік тұрғыдан өте әлсіз болуың мүмкін.Сондықтан өзіңді осы тұстардан жақсы көру үшін өз-өзіңмен жұмыстануың қажет.

Бүгінгі таңда технологиялық дамуға байланысты әскери дайындық та жаңа деңгейге көтерілу үстінде.Әскери инновациялар,цифрлық техгологияларды қолдану пәннің одан әрі жетілдіруге мүмкіндік береді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1.Қазақстан Республикасының Конституциясы. – 1995 ж. 30 тамыз (республикалық референдумда қабылданған). – Алматы: Юрист, 2023. – 68 б. URL:[https://www.akorda.kz/kz/official_documents/constitution]

2.Қазақстан Республикасының «Қорғаныс және Қарулы Күштер туралы» Заңы. – 2005 ж. 7 қаңтар, № 65-III ҚРЗ. – Астана: Юрист, 2023. – 48 б.

3.Қазақстан Республикасының «Әскери міндеттілік және әскери қызмет туралы» Заңы. – 2012 ж. 16 ақпан, № 561-IV ҚРЗ. – Астана: Юрист, 2023. – 54 б. URL:[https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1200000561]

4.Қазақстан Республикасы Үкіметінің «Бастапқы әскери дайындық қағидаларын бекіту туралы» Қаулысы. – 2017 ж. 25 қыркүйек, № 572. – Астана, 2017. URL: :[https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1200000561]

5.Жұмабаев, М. Педагогика / М. Жұмабаев. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 160 б.

6.Қазақстан 2050 Стратегиясы: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты: ҚР Президентінің Жолдауы. – Астана, 2012. – 32 б. URL:

7.Оразбаев, С. Әскери дайындық және патриоттық тәрбие: оқу құралы / С. Оразбаев. – Алматы: Білім, 2018. – 208 б.

8.Төлеуғалиев, Ә. Т. Әскери істің негіздері: оқулық / Ә. Т. Төлеуғалиев, Б. А. Әбдуалиев. – Алматы: Экономика, 2019. – 304 б.

9. Әбдіқадыров, А. Қазіргі жастарға патриоттық тәрбие берудің өзекті мәселелері // Қазақ тарихы. – 2019. – № 2. – Б. 23–26.

10.Базарбаев, М. Патриоттық тәрбие – елдік рухтың негізі // Егемен Қазақстан. – 2021. – 18 қазан. – Б. 5.

11.Назарбаев, Н. Ә. Тәуелсіздік дәуірі / Н. Ә. Назарбаев. – Астана: 11. Егемен Қазақстан, 2017. – 504 б. URL:[https://elbasylibrary.gov.kz/kz/book/taueelsizdik-deuiri

АННОТАЦИЯ

В этой статье рассматривается роль начальной военной подготовки (НВП) в формировании патриотического воспитания подростков. Анализируются основные задачи дисциплины НВП, её влияние на духовное и гражданское развитие молодежи. Кроме того, подчеркивается важность военно-патриотического воспитания в формировании патриотизма и предлагаются пути его дальнейшего развития.

На сегодняшний день процесс глобализации ускоряется, и возрастает необходимость сохранения национальных ценностей. Формирование чувства патриотизма у молодежи является одним из основных условий развития государства. С этой целью дисциплина начальной военной подготовки в системе образования играет важную роль в повышении военной и гражданской ответственности учащихся.

RESUME

This article explores the historical development of Basic Military Training (BMT) in the Republic of Kazakhstan. It examines the introduction of BMT into the education system and its role in fostering military-patriotic education among students. The study analyzes the evolution of military training from the Soviet era to the present day, including reforms and structural changes. The article also provides suggestions for improving the current system of military training and discusses its potential future development.

ӘОЖ 628.8

Жексенов Б.Ж. студент
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал қ.
Амангалиев Т.Г., жетекші
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал қ.

ӘСКЕРИ ТӘРТІП ЖӘНЕ ОНЫҢ ЖЕКЕ ТҰЛҒА ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ МАҢЫЗЫ

ТҮЙІН

Мақала әскери тәртіптің мәні мен оның жеке тұлғаны қалыптастырудағы рөлін талдауға арналған. Әскери ортадағы тәртіп деңгейі, оның әскери қызметшілердің мінез-құлқына, жауапкершілігіне және психологиялық тұрақтылығына әсері зерттелді. Әскери тәртіпті нығайтуға ықпал ететін негізгі факторлар анықталды және оны жетілдіру бойынша ұсыныстар жасалды. Әскери бөлімдерде қолданылатын тәртіпті сақтау және бақылау жүйелеріне талдау жүргізілді. Зерттеу нәтижелері әскери ұжымдардағы тәртіпті оңтайландыру және әскери қызметшілердің кәсіби әрі тұлғалық дамуын жетілдіру шараларын әзірлеу үшін қолданылуы мүмкін.

Түйінді сөздер: *әскери тәртіп, жеке тұлға қалыптастыру, мінез-құлық, жауапкершілік, психологиялық тұрақтылық*

Кіріспе. Адамның белсенді өмірінің үлкен бөлігі белгілі бір ортада өтетін мақсатты қызметпен байланысты. Әскери тәртіп – жеке тұлғаның қалыптасуына және ұжымдағы үйлесімді қарым-қатынасты дамытуға ықпал ететін маңызды факторлардың бірі. Егер әскери тәртіптің талаптары сақталмаса, ол жеке құрамның қызметіне, моральдық-психологиялық ахуалына және жалпы әскери ұжымның үйлесімділігіне кері әсер етуі мүмкін.

Әскери тәртіп – бұл тек қана ережелер мен нұсқауларды сақтау емес, сондай-ақ әскери қызметшілердің мінез-құлқын, жауапкершілігін және ұжымдағы өзара қарым-қатынастарын реттеудің маңызды құралы. Әскери тәртіптің қатаң сақталуы жеке тұлғаның тәртіпке, жауапкершілікке, ерік-жігерге, және өз міндеттерін орындауға деген көзқарасын қалыптастырады. Әскери ортада бұл талаптар жоғары деңгейде қойылады, себебі әскердің тиімділігі мен жауынгерлік дайындық деңгейі негізінен осы тәртіпке байланысты. Тәртіптің жоқтығы немесе оның әлсіреуі әскери бөлімдердегі ұжымдық рухты бұзып, жұмысқа деген ынтаны төмендетіп, жалпы қызметтің сапасына әсер етуі мүмкін.

Әскери тәртіптің сақталмауының салдары өте ауыр болуы мүмкін. Әскери қызметшілердің жеке тәртібінің әлсіреуі ұжымдық жауапкершіліктің төмендеуіне, ұйымшылдықтың бұзылуына және қызметтік міндеттерді орындау сапасының төмендеуіне алып келеді. Тәртіпсіздік ұжым ішіндегі сенімсіздікті арттырып, командирлер мен сарбаздар арасындағы қарым-қатынасты шиеленістіреді. Сонымен қатар, әскери тәртіптің болмауы психологиялық тұрақсыздыққа әкелуі мүмкін, бұл өз кезегінде қызметтің моральдық-психологиялық ахуалына және жеке құрамның жалпы қабілетіне кері әсерін тигізеді.

Әскери тәртіп – бұл әскери қызметтің ажырамас бөлігі, оның негізгі параметрлері – талаптарды қатаң сақтау, жауапкершілік деңгейі, ұжымдық рух және тәртіп бұзушылықтың алдын алу шаралары. Әскердегі тәртіптік ережелер жеке тұлғаның дамуына және оның мінез-құлқын реттеуге ықпал ететін факторлар кешенін қамтиды. Олардың ішінде:

- мінез-құлық нормалары мен ережелерді сақтау;
- әскери бөлімдегі ұйымдастырушылық жүйе;
- психологиялық және әлеуметтік факторлар;
- сарбаздардың моральдық-рухани дайындығы.

Әскери тәртіпті қамтамасыз ету мәселесі әрбір әскери құрылым үшін маңызды. Әскери бөлімдерде тәртіп пен ұйымшылдыққа қойылатын талаптар арнайы нормативтік құжаттар арқылы реттеледі. Қазақстан Республикасының «Әскери қызмет және әскери қызметшілердің мәртебесі туралы» заңына сәйкес, әскери тәртіп сарбаздардың қызметін тиімді ұйымдастыруға, олардың қауіпсіздігін қамтамасыз етуге және әскери ұжымның үйлесімді жұмыс істеуіне ықпал етеді.

Зерттеу әскери тәртіптің жеке тұлғаның мінез-құлқына, жауапкершілігіне және психологиялық тұрақтылығына әсерін талдауға бағытталған. Жұмыстың мақсаты – әскери тәртіптің негізгі аспектілерін зерттеу, оны нығайту әдістерін анықтау және әскери ұжымда тәртіпті жетілдіру бойынша ұсыныстар әзірлеу. Бұл зерттеудің өзектілігі әскери қызметшілердің кәсіби даярлығы мен моральдық қасиеттерін қалыптастыру қажеттілігімен байланысты. Әскери тәртіптің тиімді сақталуы әскери бөлімдердің тұрақты қызметін қамтамасыз ету үшін өте маңызды. Сонымен қатар, әскери тәртіп сарбаздардың психологиялық жағдайына, қызмет барысында қабылдайтын шешімдеріне және әскери ұжымдағы өзара қарым-қатынасына тікелей әсер етеді. Сондықтан әскери тәртіпті сақтау мен оны нығайту бойынша жүйелі шараларды әзірлеу өзекті әрі қажетті мәселе болып табылады.

Әскери тәртіп – әскери қызметтің ажырамас бөлігі, ол жеке тұлғаның мінез-құлқын, жауапкершілігін және психологиялық тұрақтылығын қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Бұл зерттеу әскери тәртіптің әскери қызметшілердің кәсіби даярлығына, моральдық қасиеттеріне және әскери ұжымдағы өзара қарым-қатынасына әсерін талдауға бағытталған. Жұмыстың мақсаты – әскери тәртіптің негізгі аспектілерін зерттеу, оны нығайту әдістерін анықтау және әскери бөлімдерде тәртіпті жетілдіру бойынша ұсыныстар әзірлеу.

Әскери тәртіптің сақталуы әскери бөлімдердің тұрақты қызметін қамтамасыз ету үшін өте маңызды. Ол жауынгерлердің ұжымдық жауапкершілігін арттырып, әскери тәртіпті бұзуға жол бермеу арқылы олардың қызметтік міндеттерін тиімді орындауына ықпал етеді. Әскери тәртіптің әлсіреуі, керісінше, әскери құрылымның ұйымшылдығына, әскери қызметшілердің

моральдық-психологиялық жағдайына және жалпы әскери бөлімшенің жауынгерлік қабілетіне кері әсер етуі мүмкін. Сондықтан әскери тәртіпті сақтау мен оны нығайту бойынша жүйелі шараларды әзірлеу өзекті әрі қажетті мәселе болып табылады.

Әскери тәртіптің жоғары деңгейі жауынгерлер арасында сенімділік пен өзара көмек сезімін қалыптастырып, ұжымдық рухты нығайтады. Ол жеке тұлғаның ерік-жігерін дамытып, күрделі және экстремалды жағдайларда дұрыс шешім қабылдау қабілетін жетілдіреді. Сондай-ақ әскери тәртіп адамның өзін-өзі басқару дағдыларын жетілдіріп, ішкі сенімділігін нығайтуға ықпал етеді. Бұл факторлар әскери қызметтің тиімділігі мен әскери ұжымның үйлесімділігін қамтамасыз етуде шешуші рөл атқарады.

Әскери тәртіпті нығайту үшін бірқатар шараларды жүзеге асыру қажет. Олардың қатарында тәрбие жұмыстарының тиімді әдістерін қолдану, командирлердің беделін арттыру, әскери бөлімшелердегі ішкі тәртіпті жақсарту және жеке құрам арасында тәртіп бұзушылықтардың алдын алу бар. Сондай-ақ әскери қызметшілердің моральдық-психологиялық тұрақтылығын нығайтуға бағытталған арнайы бағдарламалар әзірлеп, оларды жүйелі түрде жүзеге асыру маңызды.

Материалдар мен әдістер. Жұмыс барысында әскери тәртіптің негізгі қағидалары мен оны қамтамасыз ету әдістеріне қатысты қолданыстағы нормативтік-құқықтық құжаттар, сондай-ақ осы мәселеге арналған ғылыми және әдістемелік әдебиеттер терең талданып, жүйеленді. Бұл құжаттар мен әдебиеттер әскери тәртіпті нығайтуға және оның тиімділігін арттыруға бағытталған барлық әдістер мен тәжірибелердің негізгі негіздері болып табылады. Әсіресе, Қазақстан Республикасының «Әскери қызмет және әскери қызметшілердің мәртебесі туралы» заңы, «Әскери жарғы» сияқты нормативтік құжаттар, сондай-ақ халықаралық әскери стандарттар тәртіпті сақтау мен оны нығайту үшін маңызды негіздер болып табылады.

Зерттеу нысаны ретінде әскери бөлімдердегі тәртіп деңгейі және оның әскери қызметшілердің мінез-құлқы мен жауапкершілігіне әсері қарастырылды. Әскери тәртіптің сақталуын бағалау үшін бірнеше көрсеткіштер мен өлшемдер енгізілді. Бұл көрсеткіштер әскери қызметшілердің қызметтік міндеттерін атқару барысында әскери жарғылар мен ережелердің қаншалықты сақталатындығын, сондай-ақ ұжымдық қарым-қатынастардың қандай деңгейде екендігін анықтау үшін маңызды. Осы көрсеткіштерге мыналар кіреді:

Әскери жарғылар мен ережелердің сақталу деңгейі: Әскери қызметшілердің әскери жарғыларға және ережелерге сәйкес қызмет атқаруы. Әскерде тәртіптің негізін әскери жарғылар мен ішкі тәртіп құрайды. Бұл стандарттар жеке қызметшілердің мінез-құлқын ғана емес, ұжымдық мәдениетті де анықтайды. Тәртіптің сақталу деңгейі әскери бөлімнің жалпы жұмысының тиімділігін көрсетеді.

Қызметтік міндеттерді атқару тәртібі: Әскери қызметшілердің өз міндеттерін адал және жауапкершілікпен орындауы, тапсырмаларды уақытылы және сапалы орындау қабілеті. Бұл көрсеткіш әскери бөлімнің ұйымшылдығын, командирлер мен сарбаздар арасындағы сенімділікті және ұжымдық жауапкершілікті білдіреді.

Ұжымдық қарым-қатынастар: Әскери ұжымдағы өзара қарым-қатынастардың деңгейі, топ ішіндегі ынтымақтастық пен сенім. Әскери қызметтің табысты болуы тек қызметтік міндеттерді орындаумен ғана емес, сонымен қатар жақсы ұйымдасқан, үйлесімді ұжымдық қарым-қатынастармен де байланысты. Әскери бөлімде тәртіптің жоғары деңгейі ұжымдағы әлеуметтік және психологиялық ахуалды жақсартады, бұл өз кезегінде қызметшілердің қызметтік міндеттерін тиімді орындауына ықпал етеді.

Моральдық және психологиялық тұрақтылық: Әскери тәртіптің жеке тұлғалардың моральдық және психологиялық тұрақтылығына әсері. Әскери тәртіптің сақталуы әрбір қызметшінің психологиялық жағдайын нығайтады және қызмет барысында қабылданатын шешімдер мен әрекеттерге айтарлықтай әсер етеді. Психологиялық тұрақтылықтың жоғары деңгейі қызметшілердің стресс пен қиын жағдайларға төзімділігін арттырады, бұл қызмет барысында дұрыс және жауапкершілікпен шешім қабылдауға ықпал етеді.

Әскери тәртіп бұзушылықтардың алдын алу: Әскери бөлімдерде тәртіп бұзушылықтардың алдын алу шараларын тиімді жүргізу. Бұл бөлімдердің ішкі бақылау жүйелерінің және тәртіп сақтау бойынша жүргізілетін тәрбие жұмыстарының тиімділігін көрсетеді. Тәртіп бұзушылықтардың алдын алу әдістері мен жүйелерінің қаншалықты жақсы ұйымдастырылғандығы да зерттелді.

Командирлердің басқарушылық рөлі: Командирлердің әскери тәртіпті сақтау мен оны нығайтудағы рөлі. Командирлердің көшбасшылық қасиеттері, олардың тәртіпті сақтаудағы ықпалы, моральдық-этикалық және психологиялық дайындық деңгейі әскери бөлімнің тәртіп деңгейіне тікелей әсер етеді. Командирлердің өздерінің тәртіпке деген көзқарасы мен олар жүргізетін тәрбие жұмыстары өте маңызды.

Кесте 1- Әскери тәртіпті бағалау критерийлері.

Көрсеткіштер	Түсініктеме	Бағалау деңгейі
Әскери жарғылар мен ережелердің сақталу деңгейі	Әскери қызметшілердің әскери жарғылар мен ережелерге сәйкес қызмет атқаруы, нормалардың қаншалықты сақталуы.	Жоғары / Орташа / Төмен
Қызметтік міндеттерді атқару тәртібі	Әскери қызметшілердің өз міндеттерін адал және жауапкершілікпен орындауы, тапсырмаларды уақытылы және сапалы орындау.	Жоғары / Орташа / Төмен
Ұжымдық қарым-қатынастар	Әскери ұжымдағы өзара қарым-қатынастардың деңгейі, ынтымақтастық, сенім, командалық рухтың қалыптасуы.	Жоғары / Орташа / Төмен
Моральдық және психологиялық тұрақтылық	Әскери тәртіптің жеке тұлғалардың моральдық және психологиялық тұрақтылығына әсері.	Жоғары / Орташа / Төмен
Тәртіп бұзушылықтардың алдын алу	Әскери бөлімдерде тәртіп бұзушылықтардың алдын алу шараларының тиімділігі мен олардың орындалуы.	Жоғары / Орташа / Төмен
Командирлердің басқарушылық рөлі	Командирлердің тәртіпті сақтау мен нығайтудағы рөлі, олардың көшбасшылық қасиеттері мен тәрбие жұмыстарының нәтижелілігі.	Жоғары / Орташа / Төмен

Бұл кестеде әскери тәртіптің сақталу деңгейін бағалау үшін қолданылатын негізгі көрсеткіштер ұсынылған. Кестеде әрбір көрсеткіш бойынша әскери қызметшілердің тәртібін және оның қызмет тиімділігіне әсерін бағалау критерийлері көрсетілген.

1. **Әскери жарғылар мен ережелердің сақталу деңгейі** – бұл көрсеткіш әскери қызметшілердің әскери жарғылар мен ережелерге сәйкес қызмет атқаруын бағалауға мүмкіндік береді. Әскери тәртіптің негізі болып табылатын осы ережелердің орындалу деңгейі, қызметшілердің тәртіпті сақтау деңгейін көрсетеді. Кестеде бұл критерийдің жоғары, орташа және төмен деңгейлері қарастырылған.
2. **Қызметтік міндеттерді атқару тәртібі** – қызметшілердің өз міндеттерін қалай орындап жатқанына назар аударылады. Бұл көрсеткіш әскери қызметшілердің жауапкершілігін және міндеттерін адал орындау қабілетін көрсетеді. Кестеде әр деңгейде осы тәртіптің қаншалықты сақталуы анықталатыны көрсетілген.
3. **Ұжымдық қарым-қатынастар** – әскери ұжымдағы өзара қарым-қатынас деңгейі маңызды көрсеткіш болып табылады. Ұжымдағы ынтымақтастық пен сенімнің болуы қызметтің тиімділігіне тікелей әсер етеді. Кестеде ұжымдағы қарым-қатынастардың жоғары, орташа және төмен деңгейлері көрсетілген.
4. **Моральдық және психологиялық тұрақтылық** – әскери тәртіптің қызметшілердің моральдық және психологиялық жағдайына әсері бағаланады. Жоғары моральдық тұрақтылық әскерилердің қызметіне және әскери бөлімнің тиімділігіне оң әсер етеді. Бұл көрсеткіштің деңгейі кестеде айқын көрсетілген.
5. **Тәртіп бұзушылықтардың алдын алу** – әскери бөлімдерде тәртіп бұзушылықтардың алдын алу шараларының тиімділігі де маңызды көрсеткіш болып табылады. Кестеде бұл көрсеткіштің жоғары, орташа және төмен деңгейлері көрсетілген.
6. **Командирлердің басқарушылық рөлі** – командирлердің тәртіпті сақтау және нығайтудағы рөлі, олардың көшбасшылық қасиеттері мен әскери бөлімдегі тәртіпке әсері маңызды болып табылады. Әскери бөлімдерде командирлердің жоғары беделі мен тиімді басқару жүйесі әскери тәртіпті нығайтуда шешуші рөл атқарады.

Зерттеу әдістеріне мыналар кірді:

- әскери бөлімдегі тәртіптік ережелер мен олардың орындалуын бағалау;
- әскери қызметшілер арасында сауалнама жүргізу арқылы олардың тәртіпке көзқарасын анықтау;
- әскери ұжымдағы тәртіптің деңгейіне әсер ететін негізгі факторларды талдау.

Өлшеу мен талдау Қазақстан Республикасының әскери қызметті реттейтін заңнамалық құжаттарының талаптарына сәйкес жүргізілді. Әскери бөлімдерде тәртіпті сақтау әдістерінің тиімділігін бағалау үшін бақылау және салыстырмалы талдау әдістері қолданылды. Алынған деректер тәртіпті нығайту бойынша ұсыныстар әзірлеу үшін пайдаланылды.

Әскери тәртіптің бұзылуы әскери қызметшілердің моральдық-психологиялық жағдайына кері әсер етіп, олардың қызметтік міндеттерін орындау сапасының төмендеуіне әкелуі мүмкін. Тәртіптің жеткіліксіздігі әскери ұжымдағы үйлесімділікті бұзып, жауапкершіліктің әлсіреуіне және қызметкерлер арасында өзара сенімнің төмендеуіне себеп болуы ықтимал. Сондықтан әскери ортада тәртіпті қатаң сақтау сарбаздардың қызметіне оң әсерін тигізеді, олардың психологиялық тұрақтылығын нығайтады және ұйымшылдықты арттырады.

Әскери бөлімдерде тәртіпті қамтамасыз ету үшін қатаң бақылау мен тәртіпті сақтау шаралары қажет. Әскери қызмет барысында орын алатын тәртіп бұзушылықтардың алдын алу және сарбаздардың моральдық-ерік қасиеттерін нығайту мақсатында тәрбие жұмыстары күшейтілуі тиіс. Сонымен қатар, әскери бөлімдердегі тәртіптің сақталуын бағалау және оны жетілдіру бойынша ұсыныстар әзірлеу қажет.

Әскери бөлімдерде қолданылатын тәртіпті бақылау жүйесі әскерилердің қызметін тиімді ұйымдастыруға және әскери ұжымда тәртіп деңгейін жоғарылатуға мүмкіндік беруі тиіс. Бұл мақсатта тәртіпті сақтау шаралары қайта қаралып, тәртіп бұзушылықтың алдын алу бойынша кешенді бағдарлама әзірлеу қажет. Сондай-ақ, тәртіпті бақылау жүйесінің тиімділігін бағалай отырып, әскери бөлімдердегі тәртіптің жалпы деңгейін жақсарту үшін қосымша шараларды енгізу маңызды.

Қорытындылар мен ұсыныстар. Жүргізілген зерттеу нәтижелері әскери тәртіптің әскери қызметшілердің мінез-құлқына, моральдық-психологиялық тұрақтылығына және қызметтік міндеттерін орындау сапасына айтарлықтай әсер ететінін көрсетті. Әскери тәртіптің сақталуы қызметшілердің өзара қарым-қатынасын нығайтып, ұжымдағы ұйымшылдықты арттырады. Сонымен қатар, ол жауапкершілік сезімін қалыптастырып, қызметтің тиімділігін қамтамасыз ету үшін негіз қалайды.

Тәртіптің бұзылуы керісінше, әскери ұжымдағы үйлесімділікті бұзып, моральдық құлдырау мен сенімнің төмендеуіне әкелуі мүмкін. Бұл қызметшілердің кәсіби қызметін орындауға теріс әсер етіп, жалпы әскери бөлімнің тиімділігін төмендетеді. Әскери тәртіптің әлсіреуі салдарынан қызметшілердің мінез-құлқында шиеленістер мен тұрақсыздық пайда болады, сондай-ақ жауапкершілікке салғырт қарау мен немқұрайлылық артады. Мұндай жағдайлар әскери бөлімнің жауынгерлік дайындық деңгейін төмендетіп, оның күрделі жағдайларда үйлесімді әрі тиімді жұмыс істеу қабілетін шектейді.

Әскери тәртіпті сақтау және нығайту үшін жүйелі түрде тәрбие жұмыстары мен психологиялық қолдау шараларын іске асыру өте маңызды. Бұл шаралар қызметшілердің ішкі сенімін нығайтып, олардың қызметтік міндеттерін орындаудағы жоғары деңгейін қамтамасыз етеді. Сонымен қатар, әскери тәртіп бұзушылықтардың алдын алу үшін тиімді бақылау жүйесі мен нақты ұсыныстарды жүзеге асыру қажет.

Алынған нәтижелер негізінде келесі ұсыныстар жасалды:

- **Әскери тәртіпті күшейту:** әскери бөлімдерде тәртіпті сақтау бойынша бақылауды күшейту, жарғылық талаптарды бұлжытпай орындауды қамтамасыз ету.
- **Қызметтік дайындықты жетілдіру:** әскери қызметшілердің моральдық-ерік қасиеттерін дамытуға бағытталған тәрбие және психологиялық даярлық шараларын арттыру.
- **Тәртіп бұзушылықтың алдын алу:** әскери бөлімдерде тәртіпті бұзудың негізгі себептерін анықтау және оларды болдырмау бойынша нақты шараларды іске асыру.
- **Жауапкершілікті арттыру:** әскери қызметшілердің өз міндеттеріне деген жауапкершілігін күшейту мақсатында марапаттау және ынталандыру жүйесін жетілдіру.

- **Психологиялық қолдау:** әскери қызметшілердің моральдық-психологиялық жағдайын тұрақтандыру үшін арнайы психологиялық дайындық бағдарламаларын енгізу.
- **Ұжымдық рухты нығайту:** әскери ұжымдағы ынтымақтастық пен сенім деңгейін арттыру мақсатында командалық іс-шаралар мен бірлескен оқу-жаттығулар ұйымдастыру.

Аталған ұсыныстарды іске асыру әскери қызметшілердің тәртібін нығайтуға, олардың кәсіби даярлығын арттыруға және әскери бөлімдердегі ұйымдастырушылық тәртіпті жақсартуға мүмкіндік береді.

Адам – қоршаған ортаның ажырамас бөлігі және сыртқы процестердің ықпалына тәуелді тіршілік иесі. Әскери қызметтің қатаң тәртібі мен реттелген жағдайлары әскери қызметшінің ішкі психологиялық тұрақтылығы мен кәсіби дамуы үшін берік негіз бола алады. Жеке тұлғаның мінез-құлқы мен моральдық қасиеттерінің әскери ортаға бейімделуі ғана оның кәсіби қызметінің тиімділігін және жалпы әскери ұжымның үйлесімді жұмысын қамтамасыз етеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Хуснидинова, А. Әскери қызмет жағдайында қолайлы тәртіпті сақтау және оның әскери қызметшілердің кәсіби даярлығына әсері [Текст] / А. Хуснидинова // Халықаралық әскери ғылымдар журналы. - 2018. - № 4 (бөлім 2). - С. 267-273.

2 Филонова, Е.Н. Әскери тәртіп және қауіпсіздік [Текст]: Оқу-әдістемелік құрал / Е.Н. Филонова. - М.: Қорғаныс ғылымы, 2023. – 65 с.

3 Осмонов, Ы.Д. Әскери бөлімшелердегі тәртіпті қамтамасыз етудің заманауи модельдері [Текст] / Ы.Д. Осмонов, Ж.С. Абдимуратов, Г.А. Шабикова // Халықаралық әскери зерттеулер журналы. - 2015. - № 12-10. - С. 1767-1769.

4 Косяченко, Г.Е. Әскери бөлімдерде тәртіпті бақылау мен бағалаудың өзекті мәселелері [Текст] / Г.Е. Косяченко, Р.Д. Клебанов, Е.А. Иванович, Г.И. Тишкевич, Е.А. Николаева // Қазіргі заманғы әскери қауіпсіздік және тәртіп мәселелері: ғылыми мақалалар жинағы. - Гродно, 2015. – С. 133-139.

5 Қазақстан Республикасының Қарулы Күштері туралы заңнамалық актілер жинағы [Текст]: ҚР Қорғаныс министрлігі, 2021. - 200 с.

6 Әскери тәртіп пен ішкі қызмет ережелері [Текст]: ҚР Қорғаныс министрінің бұйрығы, 2022 жылғы 12 ақпан.

7 Қазақстан Республикасының Әскери қызмет және әскери қызметшілердің мәртебесі туралы заңы [Текст]: 2012 жылғы 16 ақпандағы № 561-IV ҚРЗ.

8 ҚР Қорғаныс министрінің «Әскери бөлімдердегі тәртіпті нығайту бойынша іс-шаралар» туралы бұйрығы [Текст]: 2021 жылғы 3 тамыздағы № ҚР ҚМ-72 бұйрығы.

9 ҚР Қорғаныс министрінің «Әскери қызметшілердің моральдық-психологиялық дайындығы» туралы нұсқаулығы [Текст]: 2022 жылғы 16 ақпандағы № ҚР ҚМ-15 бұйрығы.

10 ҚР Қорғаныс министрінің «Әскери қызметшілерге әсер ететін сыртқы факторлардың тәртіпке ықпалы» туралы қағидалары [Текст]: 2021 жылғы 6 тамыздағы № ҚР ҚМ-79 бұйрығы.

11 Әскери бөлімшелердегі тәртіпті бағалау әдістемелік нұсқаулығы [Текст]: ҚР Қорғаныс министрлігі, 2020. - 50 с.

12 Попова, Н.П. Әскери тәртіпті зерттеу әдістері [Текст]: зертханалық жұмыс бойынша әдістемелік нұсқаулық / Н.П. Попова, О.А. Шерстюченко. - Екатеринбург: Әскери академия, 2016. – 31 с.

АННОТАЦИЯ

Статья посвящена анализу сущности воинской дисциплины и её роли в формировании личности. Исследован уровень дисциплины в военной среде, её влияние на поведение, ответственность и психологическую устойчивость военнослужащих. Выявлены основные факторы, способствующие укреплению воинской дисциплины, и предложены рекомендации по её совершенствованию. Проведен анализ систем соблюдения и контроля дисциплины, применяемых в воинских частях. Результаты исследования могут быть использованы для

оптимизации дисциплины в воинских коллективах и разработки мер, направленных на профессиональное и личностное развитие военнослужащих.

RESUME

The article is dedicated to analyzing the essence of military discipline and its role in personality formation. The level of discipline in the military environment, its impact on the behavior, responsibility, and psychological stability of military personnel has been studied. The main factors contributing to the strengthening of military discipline have been identified, and recommendations for its improvement have been proposed. An analysis of the discipline enforcement and control systems used in military units has been conducted. The findings of the study can be used to optimize discipline in military collectives and develop measures aimed at the professional and personal development of military personnel.

ӘОЖ 37.37.02

Жолдасова Р. Е., магистрант
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда қ
Жолмаханова А. Б., жетекші
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда қ

ӘДЕБИЕТТІ ОҚЫТУ ӘДІСІ ЖӘНЕ ЖАҢА ТЕХНОЛОГИЯ

ТҮЙІН

Мақалада әдебиет сабағының ерекшеліктері мен оның оқыту үдерісіндегі рөлі қарастырылады. Мұғалім мен оқушы арасындағы көркемдік-коммуникативтік байланыс жүйесі талданып, әдебиетті оқыту әдістемесінің негізгі қағидалары сипатталады. Сабақтың кезеңдері – кіріспе, әдеби оқу, мәтінді талдау және қорытынды сабақтар – жүйелі түрде қарастырылып, олардың тиімділігін арттыру жолдары ұсынылады.

Түйінді сөздер*: *Әдебиетті оқыту әдістемесі, көркемдік-коммуникативтік байланыс, әдеби мәтінді талдау, диалогтық оқыту әдістері, әдеби білім беру.

Әдебиетті оқыту әдістемесі – мұғалімнің педагогикалық тәжірибесі мен шығармашылығына негізделетін ғылым. Ол жоғары мектепте көркем шығарманы қабылдау, түсіну және түсіндіру заңдылықтарын зерттейді. Әдебиет сабағында көркем мәтінмен қарым-қатынас жасау – мұғалімнің шеберлігіне байланысты әдіс. Әдістеменің тарихи дамуы жинақталған тәжірибенің саны мен сапасына тәуелді бола отырып, оның ғылыми түсінігіне айналады. Әдеби мәтінді зерттеу барысында оның жалпы және жанрлық ерекшеліктері анықталады, ал оқу процесінің әртүрлі кезеңдеріне сәйкес оны меңгерудің тиімді алгоритмдері таңдалады. Әдебиет сабағы бірнеше кезеңнен тұрады:

- **Кіріспе сабақтар** – оқушыларды шығармамен таныстыруға бағытталған.
- **Әдеби оқу сабақтары** – мәтінді оқу және түсіну процесін қамтиды.
- **Мәтінді талдау кезеңі** – шығарманың мазмұны мен көркемдік ерекшеліктерін терең зерттеуге негізделеді.
- **Қорытынды сабақтар** – шығарманы тұжырымдап, негізгі ойларды бекітеді. [1, б. 11]

Бұл сабақтар өзіне тән дидактикалық функцияларды атқарады. Сонымен қатар, оқыту әдістері іріктеліп, жіктеледі. Қазіргі заманғы ақпараттық жүйелер мен технологиялардың дамуы бірлескен педагогикалық қызметті тиімді ұйымдастыруға мүмкіндік береді. В. М. Монаховтың пайымдауынша, білім беру процесін ұйымдастыру оқушылар мен мұғалімдер үшін қолайлы жағдайлар жасауды көздейді, бұл өз кезегінде педагогикалық технологияларды кеңінен қолдануға жол ашады.

XX ғасырдың 40-жылдарының басында М. А. Рыбникова білім беру процесінде техниканы икемді түрде өзгерту қажеттігін атап өтті. Ол тек кітаптар мен дәптерлерді ғана емес, радио, патефон, кино, сиқырлы фонарь сияқты заманауи құралдарды пайдалануды ұсынды. Оның пікірінше, көрнекі оқыту маңызды болғанымен, басты әдіс – **мәнерлеп оқу**, өйткені сөздің санаға әсер етуі оның көркемдік жеткізілуіне байланысты. Рыбникова

әдістеменің басты факторы – әдебиеттің өзі екенін баса айтты. [2, б. 288] Әдебиеттің табиғаты бейнелік, эмоционалдық сипатымен ерекшеленеді және оның құрылымы күрделі мәселелер жүйесінде көрініс табады. Қазіргі әдістемелік зерттеулерде де осы идея жалғасын табуда. "Білім мен адамгершіліктің үйлесімділігі мәдени-ұлттық құбылыс ретінде сөзден басталады. Сөз – әлемді танудың және адам мінез-құлқын қалыптастырудың мағыналық жүйесі", – деп көрсетеді қазіргі педагогикалық еңбектер.

Әдебиеттің мектептегі пән ретіндегі әлеуеті зор. Ол, қазақ тілі сияқты, тілдік тұлғаны жетілдіруге бағытталған. Бұл тұрғыда тілдік тұлғаның келесі анықтамасын негізге алуға болады: **"Тілдік тұлға – бұл көп деңгейлі функционалды жүйе, оның құрамына:**

1.Тілдік құзыреттілік – тілдік нормаларды меңгеру деңгейі,

2.Коммуникативтік құзыреттілік – тілдік қарым-қатынас жасау дағдылары,

3.Тезаурус – әлем туралы жинақталған білім [3, б.73].

Осылайша, әдебиет пәні оқушылардың тілдік және коммуникативтік дағдыларын қалыптастырып қана қоймай, олардың рухани және адамгершілік тәрбиесіне де тікелей әсер етеді. Өнер жүйелері әлем моделінің көрінісі ретінде көркем шығармадағы негізгі бейнелерде, мотивтерде және архитектоникада бейнеленеді. Әдеби категориялар сөз өнерінің белгілі бір білім жүйесі ретінде жеке тұлғаның тілдік әлеуетін кеңейтетін тезаурус қалыптастырады. Бұл тезаурус **"әлемнің бейнесі – адам орналасқан семантикалық шындық"** деген тұжырыммен сипатталады [3, б.100].

Әдебиет өзіне тән ерекше функцияларына байланысты тек **эмоционалды және эстетикалық әсер етумен ғана шектелмейді**, сонымен қатар бейнелі сөйлеудің үлгісі ретінде де қызмет етеді. Көркем шығармалар арқылы оқырман бейнелі ойлау дағдыларын қалыптастырып, тілдік шеберлікті меңгере алады. **Сөйлеу мәдениетін жетілдірудің ең жақсы тәсілдерінің бірі** – ақындар, жазушылар мен шешендердің тілдік шеберлігіне ену. Яғни, интеллектуалдық және көркемдік элитаның шығармашылық туындыларын оқып, олардың сөйлеу мәнерін бақылау, меңгеру арқылы жеке тілдік қабілетті дамытуға болады. Көркем мәтінмен қарым-қатынас жасау, оны түсіндіру және жеке тұлға туралы жаңа мағлұматтар алу – әдебиетті оқудың маңызды аспектілері. Оқу барысында алынған мағыналарды қарым-қатынаста қолдану, бейнелі әрі көркем сөздің күшін сезіну – **тұлғаның көркемдік-коммуникативтік құзыреттілігін** қалыптастырады. Көркем шындықты игеру жолдары әртүрлі, сондықтан әдебиет сабағында әртүрлі сана деңгейлері мен көзқарастардың өзара әрекеттесу алаңын құру қажет. Бұл әр оқушының ерекшеліктеріне сәйкес келетін тапсырмалардың түрленуін болжайды:

- Кейбір оқушылар үшін – **эмоционалды әсерді өрнектеу**,
- Басқалар үшін – **рационалды, аналитикалық көзқарасты дамыту**,
- Біреулер өзін **ауызша сөйлеу** арқылы жақсы жеткізсе,
- Басқалары **жазбаша пайымдау** арқылы ойларын нақтылайды.

Осындай тәсілдер өзара оқытуды жүзеге асыруға мүмкіндік береді: әр оқушы өзінің мықты жақтарын көрсетеді және бір-бірінен үйренеді. Бұл тұрғыда Н. И. Берхиннің пікірі қызықты. Ол әдебиет сабақтарында оқушылардың әрекетін **"оқу-көркемдік іс-әрекет"** деп атап, көркем әдебиетті зерттеуді **тек қана танымдық логикаға негіздеу қате** деп есептейді. Оның пікірінше, оқушылардың күш-жігерін тек **"тұлғасыз" әдеби тұжырымдамаларды игеруге бағыттау** олардың шығармашылық дамуына кедергі келтіруі мүмкін. Н. И. Берхин оқу-көркемдік іс-әрекеттің келесі кезеңдерін анықтайды:

1.Оқушылардың алғашқы тәжірибелерін анықтау – олардың әдеби шығармамен байланысын сезіну.

2.Алғашқы оқу тәжірибелері негізінде жеке әдеби тәжірибені жандандыру – оқушының шығарманы қабылдауына негіз болатын білімін дамыту.

3.Оқырмандық қабылдаудың мазмұнды дамуы – эмоционалды сезім мен әдеби білімді тереңдету. [4, б. 165]

Осылайша, әдебиет сабағы тек мәтінді талдауға емес, оқушының шығарманы қабылдау ерекшеліктерін ескере отырып, оны көркемдік тұрғыдан түсінуіне бағытталуы керек.

Мұғалім үшін көркем мәтінді игеру барысында сабақтың әр кезеңінде қандай мақсатқа қол жеткізгісі келетінін анықтау маңызды. Бұл оқушылардың жеке әсерлерін түсінуіне, олардың сезімдерін сипаттауына, оқырман санасында пайда болған бейнелер мен

интерпретацияларды талдауына, көркемдік таным процесін өзін-өзі бағалау тұрғысынан қарастыруына немесе әдебиеттану пәндерінің негізгі ұғымдарын меңгеруіне бағытталуы мүмкін. Мұғалім әдеби білім беруді басты орынға қоя ма, әлде әдеби дамуға басымдық бере ме – бұл оның әдістемелік ұстанымына байланысты. Қазіргі жоғары мектеп бағдарламасы нақты дағдыларды қалыптастыруға бағытталған. Оған көркем мәтінді оқу, талдау және түсіндіру, оқушылардың алған білімдерін ауызша және жазбаша түрде қолдануы, зерттеу және шығармашылық жұмыстары арқылы мәтінді игеру, әр түрлі коммуникация салаларында және қарым-қатынас жағдайларында әдеби білімді пайдалану жатады. Сонымен қатар, кәсіби мұғалім өз тәжірибесін оқушыларға қалай ұсынатынын, көрсететінін және жеткізетінін жақсы біледі. Сабақ барысында оқушылардың қабылдау ерекшеліктерін ескеру қажет. Мұны олардың түрлі қабылдау жүйелеріне жүгіну арқылы жүзеге асыруға болады. Оқушылардың назарын аудару және олардың мәтінді жақсы түсінуіне көмектесу үшін *"Қараңыз, біз... көреміз"*, *"Тыңдайық, бұл... естіледі"*, *"Осы тақырыпқа тоқталайық"*, *" Осы құбылысты қарастырайық"* деген сияқты сөйлеу құралдарын пайдалану тиімді. [5, б. 160] Бұл тәсілдер мұғалімге материалды түсінікті әрі әсерлі жеткізуге көмектеседі. Оқу жағдайларының модельдерін әр түрлі сабақ жанрларымен беруге болады. Бұл оқушыларды қарым-қатынас жағдайына батырып, оларды сөйлеу жанрларын тиімді пайдалануға, интерактивті диалог құруға тартуға мүмкіндік береді.

Әдебиетті оқытуда негізгі әдістемелік тәсіл көбінесе **эвристикалық әңгіме** болып табылады. Сабақтың атауы оның құрылымдық ерекшеліктерін көрсете алады, мысалы: сабақ-композиция, сабақ-концерт, сабақ-шеберхана, сабақ-интеллектуалды марафон, сабақ-мойындау және т.б. Осы жанрлар сабақ мазмұнын әртараптандыруға, оқушылардың белсенділігін арттыруға және шығармашылық қабілеттерін дамытуға ықпал етеді. [6, б. 81]

Әдебиет сабағында **коммуникативті дидактиканың** әлеуетін тиімді пайдалану маңызды. Бұл сабақтың диалогтық режимін дамытуға негізделеді, оның ішінде әртүрлі диалог түрлері қамтылады:

- Кейіпкерлер арасындағы дауыс арқылы диалог,
- Кейіпкерлердің субъектілік және тұлғалық деңгейдегі диалогы,
- Кейіпкер санасындағы ішкі диалог,
- Мәдениет бейнелері арасындағы диалог,
- Әртүрлі логика мен көзқарастардың қақтығысы,
- Оқырман мен кейіпкерлер, автор, сыншылар, басқа оқырмандар арасындағы диалог,
- Оқушы мен басқа оқушылар, мұғалім арасындағы диалог,
- Оқушы мен мұғалімнің ішкі диалогы. [6, б. 86]

Диалогтық кеңістік шексіз мүмкіндіктер ұсынады, онда тілдік тұлға өзін толықтай жүзеге асыра алады. Оқушылар жаңа сөйлеу формаларын игеріп, өздерінің жеке тілдік құралдарын дамыта отырып, шығармашылық сөйлеу жобаларын қалыптастырады. Мұның барлығы олардың **дискурсивті практикасының** бір бөлігіне айналады.

Қазіргі білім беру технологияларын дамыту жағдайында **оқушының көркемдік-коммуникативтік құзыреттілігін модельдеу** нақты және өзекті міндет болып табылады. Бұл әдебиетті оқыту барысында диалогтық өзара әрекеттестікті тиімді ұйымдастыру арқылы жүзеге асырылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1.Сомова, Л. А. Әдебиетті оқыту әдістемесі: көркемдік коммуникация ерекшеліктері. Электронды оқу құралы, 2014. – 11 б.

2.Монахов, В. М. Педагогикалық технологиялар теориясына кіріспе. Мектеп технологиялары. – 2005. – № 3. – Б. 4–9.

3.Рыбникова, М. А. Әдеби оқуды оқыту әдістемесі бойынша очерктер. – М.: Просвещение, 1985. – 288 б.

4.Берхин, Н. Б. Оқушылардың әдеби дамуы. – М.: Прометей, 1989. – 165 б.

5.Сухих, С. А., Зеленская, В. В. Коммуникативтік процесті прагмалингвистикалық модельдеу. – Краснодар: Кубань мемлекеттік университеті, 1998. – 160 б.

6.Лазаренко, Г. П. Әдебиет сабағында белсендіру және кері байланыс әдістері // Мектептегі әдебиет. – 1996. – № 1. – Б. 81, 86.

АННОТАЦИЯ

В статье рассматриваются особенности урока литературы и его роль в образовательном процессе. Анализируется система художественно-коммуникативной связи между учителем и учеником, описываются основные принципы методики преподавания литературы. Этапы урока – введение, литературное чтение, анализ текста и заключительные занятия – системно рассматриваются, предлагаются пути повышения их эффективности.

RESUME

The article examines the characteristics of literature lessons and their role in the educational process. The system of artistic and communicative interaction between the teacher and the student is analyzed, and the fundamental principles of literature teaching methodology are described. The stages of the lesson – introduction, literary reading, text analysis, and concluding sessions – are systematically considered, with suggestions for improving their effectiveness.

ӘОЖ 37.013.41

Сатқан Қ.Ж. , студент
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал қ.
Джакупова А.Г. , жетекшісі
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал қ.

ДАМУЫНДА ТЕЖЕЛУІ БАР БАЛАЛАР ЖӘНЕ БЕЙІМДЕУГЕ АРНАЛҒАН ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ

ТҮЙІН

Жалпы бұл мақалада дамуында тежелуі бар ерекше балалар жайлы. Қазақстан бойынша статистика деңгейі. Олардың әртүрлі диагноздары, пайда болу себептері, белгілері, олармен жұмыстану шаралары. Соның ішінде білікті мамандардың, ата ананың баланың іс-әрекеттері, түзете-дамытуға қолданылатын әдістер қамтылған. Бейімделген дене шынықтырудың маңыздылығы қарастырылған.

Түйінді сөздер*: *ерекше балалар, мінез-құлық, бейімдеуге арналған дене шынықтыру, дағды , жаттығу.

Кіріспе.Психикалық тежелулер қазіргі қоғамда белең алған аурудың түрі. Көбіне кішкентай балаларда жиі кездеседі. Осы аурулармен күресу жолында қолданылатын ғылыми негізделген, жақсы нәтижеге жетуге көмектесетін бірден - бір құрал бейімдеуге арналған дене шынықтыру. Бейімдеуге дене шынықтыру (БДШ) - жалпы дене шынықтырудың түзете-дамыту бағытында қолданылатын саласы болып табылады. БДШ - дың негізгі мақсаты - ауытқулары бар адамның өміршеңдігі артуына, ішкі сыртқы ортаны әлеуметтік дағдылардың дұрыс қалыптасуына, өз қатарластарымен бірдей деңгейде болуына жағдай жасау.

Тақырып өзектілігі: Қазіргі уақытта ерекше балалар саны уақыт өткен сайын артуда. Бейімделген дене шынықтыру – дамуында тежелуі бар балалардың физикалық және психо-эмоционалдық дамуын қолдаудың тиімді әдістерінің бірі. Бұл бағыттағы зерттеулер мен бағдарламаларды жетілдіру ерекше балалардың өмір сапасын жақсартуға ықпал етеді. Дені сау ұрпақ – ұлт болашағы.

Негізгі қаралатын мәселе: Неліктен қазіргі кезде аутизмге шалдыққан балалар саны көп және оларға қалай көмектесе аламыз ?!

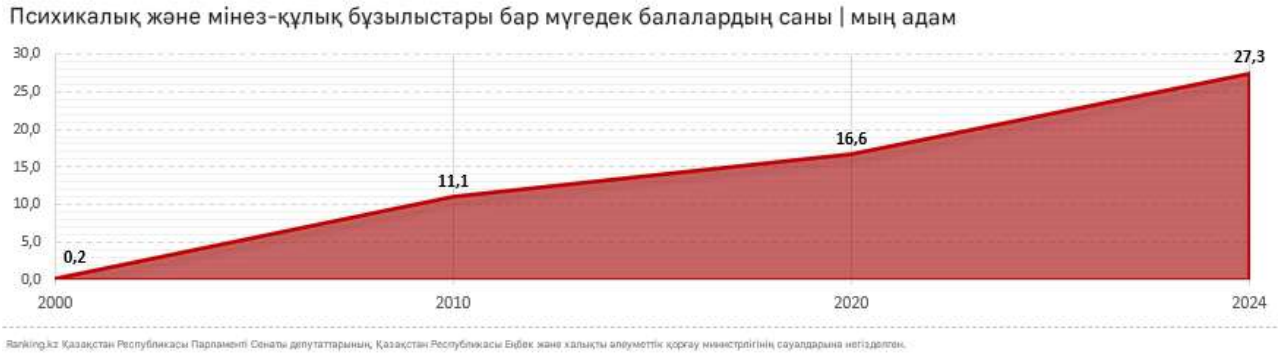
Зерттеу мақсаты: Туындаған қоғамдық мәселені ескере отырып, осы салада қажетті мамандардың және бейімдеуге арналған дене шынықтырудың маңызыдылығын көрсету

Зерттеу әдістері: әңгімелесу, сауалнама, бақылау, статистикалық өңдеу

Практикалық маңыздылығы: Дамуында тежелуі бар балаларға арналған бейімделген дене шынықтырудың практикалық маңызы зор. Бұл әдістер: Балалардың бұлшық ет тонусын, қозғалыс белсенділігін арттырып, моторикасын, тепе-теңдігін және координациясын жақсартады. Сенсорлық қабылдауды, кеңістіктік бағдарлауды және өзін-өзі реттеу қабілеттерін дамытады. Әлеуметтік бейімделуге көмектесіп, балалардың мектепке, қоғамға және күнделікті

өмірге оңайырақ икемделуіне ықпал етеді. Педагогтар мен ата-аналарға балаларды дамытуға арналған тиімді құралдарды ұсынады.

Қазақстандағы ерекше балалар саны бойынша статистика және емдеудегі проблемалар

Сурет 1 - Психикалық және мінез-құлық бұзылыстары бар мүгідек балалардың саны

Психиатриялық бұзылулары бар адамдарды емдеудегі және әлеуметтендірудегі негізгі проблемалар**:**

- Шағын қалалар мен ауылдық жерлерде мамандандырылған көмекке қол жетімділіктің төмен деңгейі

- Психиатрия саласындағы кадрлардың, мамандардың тапшылығы

- Психиатриялық көмек көрсететін медициналық ұйымдардың ескірген материалдық базасы - - Психикалық ауытқулары бар пациенттерді медициналық-әлеуметтік оңалтудың нашар дамуы

- Психикалық дамудың бұзылуын ерте диагностикалаудың қиындықтары

- Емхана деңгейінде бұзылған балалардың ата-аналарына консультациялық көмек алудағы қиындықтар [1].

Жиі кездесетін ауру түрлері , пайда болу себептері, белгілері

1.Психикалық дамудың тежелуі - ақыл-ой, моторика, эмоциялар, әлеуметтік дағдылардың дамуындағы кешігулердің болуы.

Пайда болу себептері: Анасының жүктілік кезінде инфекциялық ауруларды; Плацента жеткіліксіздігі, токсикоз немесе баланың туылғандағы жағдайы. Баланың әлеуметтік ортасының жеткіліксіздігі немесе қоршаған ортадан тиісті қолдау болмауы; Баланың психоэмоционалдық күйі, ата-ананың гиперопекасы немесе дұрыс тәрбиенің болмауы.

Белгілері: зейіннің төмендеуі; қоршаған ортаға деген қызығушылықтың шектелуі; ойлау мен сөздік дамуда артта қалу; әлеуметтік бейімделу қиындықтары. [2]

2. Сөйлеу дамуының кешігуі - бұл баланың сөйлеу қабілетінің жас ерекшеліктеріне сәйкес дамымай қалуы.

Пайда болу себептері: Жүктілік кезінде баланың миына зиян келтіретін жағдайлар (гипоксия, асфиксия, туған кездегі жарақаттар); Бала кезіндегі инфекциялар, миға зиян келтіретін аурулар (менингит, энцефалит); Есту қабілетінің бұзылуы, бұл сөйлеуді қабылдауға және дамытуды қиындатуы мүмкін; Тұқым қуалаушылық факторлар. Баланың сөйлеу дамуына жеткілікті көңіл бөлінбеуі.

Белгілері: сөздік қоры жас ерекшелігіне сәйкес келмеуі; 2 жасқа дейін сөйлемді қолданбауы, 3 жасқа дейін байланысты сөйлеу болмауы; сөйлеуді түсіну мен айналасындағы адамдармен қарым-қатынаста қиындықтар. [3]

3. Назар тапшылығы және гиперактивтілік - баланың назарын ұзақ уақыт бір нәрсеге аудара алмауымен, артық қозғыштығымен және импульсивті әрекеттерімен сипатталады.

Пайда болу себептері: ми, жүйке жүйесінің құрылымы мен функциясындағы кемшіліктер, тұқым қуалаушылық; Экологиялық факторлар: Жүктілік кезіндегі токсиндермен немесе басқа зиянды әсерлермен байланыс. Отбасындағы стресстік жағдайлар, ата-ананың жеткіліксіз назар бөлуі.

Белгілері: Назар аударудың бұзылуы: Баланың тапсырмаларды орындауда жиі қателіктер жіберуі, үнемі ұмытып қалуы, ештеңеге толық назар аудара алмауы;

Гиперактивтілік: баланың тым көп қозғалуы, орнына ұзақ отыра алмауы, тыныштықты сақтай алмауы; Импульсивтілік: ерте жауап беру, өз кезегін күтпей, басқа адамды үнемі үзіп сөйлеуі. [4]

4. Аутизм спектрінің бұзылуы - бұл балалардың әлеуметтік қарым-қатынасында, коммуникациясында және мінез-құлықтарында аномалиялар байқалатын неврологиялық бұзылыс. РАС-тың нақты себептері әлі күнге дейін толық анықталған жоқ, бірақ ғалымдар бірнеше негізгі факторларды атайды.

Пайда болу себептері: Егер ата-аналардың бірінде аутизм болса, балада осы аурудың даму ықтималдығы жоғары. Зерттеулер аутизмнің генетикалық компоненті болуы мүмкін екенін көрсетеді. Ми құрылымындағы немесе функциясындағы өзгерістер РАС-тың дамуына себеп болуы мүмкін. Көптеген зерттеулер ми қабаттарының дамуына байланысты аутизмге ұқсас мінез-құлықтарды анықтады. Кейбір зерттеулерде иммундық жүйенің бұзылуы, жүктілік кезінде әртүрлі дәрілерді қолдану, инфекция жұқтырып алу, экологиялық қолайсыз жағдайлар да әсер ететіні айтылған.

Белгілері: әлеуметтік қарым-қатынас пен қарым-қатынас дағдыларының бұзылуы; балаларда адамдармен тікелей байланыс жасауда қиындықтар болады (көзге тіке қарамау, эмоцияларды білдіруде қиындықтар); әлеуметтік жағдайларға дұрыс жауап бермеу немесе олардың мәнін түсінбеу; қайталаушы мінез-құлықтар мен шектеулі қызығушылықтар; қайталанатын қозғалыстар (қолмен шапалақтау, айналмалы қозғалыстар); дыбысқа, жарыққа, жанасуға жоғары немесе төмен сезімталдық; белгілі бір тақырыптарға немесе әрекеттерге терең қызығушылық көрсету; тілдік және коммуникативті дағдылардың дамуының тежелуі: сөздердің кеш шығуы немесе мүлде сөйлемеу; сөздер мен сөйлемдерде құрылымдық қателіктер мен түсінбеушіліктер [5].

Ауруларды анықтау жолы

Бала дүниеге келгеннен бастап белгілі уақыттарда медициналық тексерістен өтеді. Невропотолог, психиатр, логопед тексеріс нәтижесінен ауру белгілерін байқаған кезде ПМПК ға жолдама береді. ПМПК - Психологиялық-медициналық-педагогикалық консультация

ПМПК-ға келесі жағдайларда жүгінуге болады:

1. Баланың дамуында ауытқулар байқалса – сөйлеу, ойлау, моторика, мінез-құлықтағы ерекшеліктер.

2. Мектепке немесе балабақшаға бейімделу қиын болса – оқу үлгерімі төмен, зейіні тұрақсыз, басқа балалармен қарым-қатынаста қиындықтар болса.

3. Мүгедектікке немесе ерекше білім беру қажеттілігіне күмән болса – ата-аналар немесе мұғалімдер баланың дамуында ерекшелік бар деп ойласа.

4. Арнайы мектепке, сыныпқа немесе түзету кабинеттеріне жіберу үшін – баланың қай бағытта білім алуы керектігін анықтау қажет болса.

ПМПК жұмыс барысы:

1. Ата-аналар өтініш жазады – баланы ПМПК-ға апару үшін алдымен өтініш беру керек.

2. Мамандар тексеру жүргізеді – психолог, логопед, дефектолог, невропатолог және басқа да мамандар баланың жағдайын бағалайды.

3. Диагностика жасалады – әртүрлі тесттер, сұрақтар, тапсырмалар беріледі.

4. Қорытынды шығарылады – баланың дамуы туралы толық есеп беріледі және ата-аналарға ұсыныстар айтылады.

5. Қажетті көмек түрі белгіленеді – баланы арнайы сыныпқа, түзету сабақтарына немесе басқа да бағдарламаларға бағыттауы мүмкін [6].

Ерекше балаларға көмектесу шаралары

Аталған ауру түрлерімен күресу үшін әртүрлі бағытта жұмыстар жүргізіледі. Қазіргі қоғамда теориялық және практикалық эксперименттерден өткен әдістер өте көп. Солардың ішінде кеңінен қолданылатын әдістерге тоқталсақ :

Қолданбалы мінез-құлықты талдау (АВА әдісі) - бұл әдіс аутизммен ауыратын балалардың мінез-құлқын түзету және әлеуметтік дағдыларын дамыту үшін қолданылады. [7]

Қолданбалы мінез-құлықты талдау (АВА әдісі) әдісінің ғылыми дәлелденуі

И. Ловаастың Ава-ны ерте жаста қолдану туралы зерттеулері аутизммен ауыратын балалардың 40% - ы дамудың кешігуін жеңіп, мектеп жасында құрдастар ұжымына қосылатынын көрсетті. Ивар Ловаас-американдық психиатр, қолданбалы мінез-құлық

талдауының негізін қалаушылардың бірі. Бұл жүйе мыналарды қамтуы керек: қарқынды сабақтар, аптасына шамамен 35-40 сағат, және баламен ерте жастан бастап қолданылуы керек. 1987 жылғы мақалада " мінез-құлық араласуы және қалыпты аутизмі бар кішкентай балалардың танымдық және интеллектуалды қызметі " И. Ловаас зерттеу нәтижелерін жариялады, зерттеу Лос-Анджелестегі Калифорния университетінде өткізілді, оған сәйкес аутизммен ауыратын 19 баланың 9-ы "дамуы жас ерекшелігіне сай " болған. [8]

Сенсорлық интеграция - баланың сыртқы әсерлерге бейімделуіне көмектесетін жаттығулар жүйесі. Сенсорлық интеграция әдісі арқылы балалардың сенсорлық ақпаратты өңдеу қабілеті, когнитивті дамуы артады. Баланың барлық сезім мүшелері әрекетке түседі. [9.22 б]

Ойын терапиясы - ойын арқылы балалардың моторикасын, есте сақтау қабілетін және тілін дамытуға бағытталған әдіс. Ойын терапиясы балалар мен ересектерге психологиялық және психотерапиялық әсер етудің бір әдісі болып табылады. [10]

Арт-терапия - сурет салу, мүсіндеу және музыка арқылы балалардың эмоцияларын білдіруге және психикалық жағдайын жақсартуға көмектесетін әдіс. Арт-терапия психологиялық түзету түрі ретінде дефектологияда балалардың дамуындағы ауытқулардың әртүрлі нұсқаларына қатысты қолданылады. [11]

Емдік дене шынықтыру - бұл арнайы таңдалған жаттығуларды қолдану және дұрыс тыныс алуды қамтамасыз етуден тұратын ауруларды емдеу, алдын алу және оңалту әдісі. ЕДШ негізі - ағзаның өсуі, дамуы мен қалыптасуының негізгі стимуляторы ретінде қозғалысты қолдану болып табылады. ЕДШ орталық жүйке жүйесіне әсер етеді, ми қыртысындағы жүйке процестерінің қозғалғыштығын өзгертеді; дененің негізгі жүйелерінің функцияларын реттейді (тыныс алу, қан айналымы және т.б.); метаболизм процестерін жақсартады; адамның эмоционалды жағдайына әсер етеді, ауру туралы ойдан алшақтатады және сергектік сезімін береді. [12]

Бейімдеуге арналған дене шынықтыру (ғылыми дәлелденген, ДДҰ ұсынған)

Бейімдеуге арналған дене шынықтыру – психологиялық және физикалық дамуында қиындықтар бар адамдарды қалыпты әлеуметтік ортаға бейімдеуге, толыққанды өмір сүру сезіміне, сондай-ақ қоғамның әлеуметтік дамуына өзінің жеке үлесінің қажеттілігін сезінуге кедергі келтіретін психологиялық кедергілерді еңсеруге бағытталған спорттық-сауықтыру сипатындағы шаралар кешені.

Жаттығулардың ағзаға әсер етуі:

1) тірек-қимыл аппаратын нығайтады және дамытады, сүйектердің өсуін ынталандырады,

буындар мен байламдарды нығайтады, бұлшықеттердің күшін, тонусын және серпімділігін арттырады;

2) қан және лимфа айналымын, зат алмасуды жақсартады;

3) орталық жүйке жүйесіне (ОЖЖ) жағымды әсер етеді, жоғарылайды

ми қыртысының өнімділігі және күшті тітіркендіргіштерге төзімділігі;

4) ОЖЖ аналитикалық-синтетикалық қызметін және екеуінің өзара іс-қимылын жақсартады

сигналдық жүйелер;

5) сенсорлық жүйелердің функцияларын жақсарту

Қолдынылатын жаттығу түрлері:

- Қыздырыну жаттығулары: жай жүріс, тіземен жүру, отырып жылжу, жатып қозғалу, жүгіру

- Қозғалыс кординациясын дамыту жаттығулары: кеңістікті сезінуге, өз денесін еркін басқаруға көмектесетін жаттығулар

- Ұсақ және үлкен мотериканы дамытуға арналған жаттығулар

Ұсақ моторикаға: әртүрлі сақина, конустарды алып-салу, доптарды ұстап бір орыннан екінші орынға ауыстыру

Үлкен моторикаға: жүру, жүгіру, секіру, отырып тұру, қолмен жүру

- Визуалды-моторлық бағдарлау жаттығулары: допты қағып алу, лақтыру, кедергілердің арасынан өту, сызық бойымен жүру

- Физикалық қасиеттерді дамытуға бағытталған жаттығулар: жылдамдық, күш, ептілік дамытуға көмектесетін жаттығу түрлері

- Нейрожаттығулар (жартышарлардың үйлесімді жұмыс жасуына): оң және сол жақ дене бөліктерінің өзара үйлесімді жұмыс жасауы, екі қолмен бір уақытта екі құралмен жұмыс жасау, логикалық ойлауды қажет ететін қиындықтары бар жаттығулар, күрделі кешенді жаттығуларды реттілікпен орында.

- Интероцепцияны дамытуға жаттығулар: Интероцепция-бұл сіздің денеңіздің ішкі бөлігінде не болып жатқанын сезіну қабілеті. Егер сізде жақсы интероцепция дағдылары болса, сіз денеңіздің қажеттіліктерін жақсы түсіне аласыз. Ол үшін жаттығу әсерінен болатын ішкі өзгерістерді балаға сезіндіру. Мысалы: температура, жүрек соғысы, дем алу жиілігіндегі өзгерістерді байқауы және организмдегі қажетсіз заттардың сыртқа шығу керектігі жайлы белгіні уақытында қабылдап сезінуі.

Жаттығу ұйымдастыру ерекшеліктері:

- Баланың жеке ерекшеліктерін ескеру (жасы, жынысы, денсаулық жағдайы, эмоционалдық күйі)

- Жаттығу қарапайымнан күрделіге қарай құрылуы қажет

- Мақтау және марапаттау балаға мотивация береді

- Топтық және жеке жұмыс түрлерін үйлестіру маңызды

- Жаттығу орындау және демалыс уақытының ескерілуі тиі. [13]

Практикалық бөлім

Жеке бақылаудан жинақталған ақпарат:

Біз жұмыстанып жатқан балалар: 2-5 жас аралығы (басым бөлігі), ұл балалар – 85%, қыз балалар - 15%, диагноздар – ЗПР, ЗРР, СДВГ, РАС одан бөлек жиі кездесетін қатты дауыс шығарып айқайлау, жылау, интерпроцепцияның дұрыс дамымауынан өздігінен дәрет сындыра алмауы, сенсорлық интеграция жеткіліксіздігінен денесіне әсер етуші заттарды сезіне алмай, денсаулығына кері әсер алуы, зейін тұрақсыздығы, анасының немесе әкесінің қасынан ажырағысы келмей қасынан шықпай жүруі. Негізгі түзете-дамыту жұмыстары қолданбалы мінез-құлықты талдау және бейімдеуге арналған дене шынықтыру сабақтары арқылы жүргізіледі. Ол арқылы балалардың агрессивті мінезінің басылып, зейіні шоғырланып, өз бетінше әрекет жасай алуға бейімделеді. Қосымша топтық сабақтар (арт-терапия, лагоритмика, топтық жаттығу) және сенсорлық интеграция бар. Негізгі сабақ ұзақтығы 45 минуттан. Топтық және сенсорлық интеграция – 30 минуттан. Бала бір күнде АВА терапия және БДШ сабақтарына қатысады. Кейбір балалар 3-4 сабаққа қатысады. Ол - бала қажеттілігі мен ата-ана мүмкіндігіне қарай. Қандай да бір жетістіктерге жету үшін жалпы сабаққа келу ұзақтығы кем дегенде 5-6 ай болуы тиіс. Алайда кейбір балалар қысқа уақыт ішінде жақсы нәтижелер көрсетуі мүмкін. Жетістікке жету - бала, білікті маман және ата-ананың бірлескен жұмысы арқылы болады.

Жұмыстану кезеңдері:

1) Консультация

Ең алдымен ата-ана түзете-дамыту орталығына келеді. Білікті маман тарапынан бала жайлы қажетті ақпараттар жиналады. Ол үшін ата-анамен сұхбаттасу барысында анкета толтырғызу, сауалнама жүргізу, ата-ананың келудегі мақсаты, шағымдары, қажеттіліктері мен талаптары сұралады. Баланың бастапқы дағдыларына диагностика жүргізіледі. Баланың сабаққа келу графигі құрылады. Балаға сабақ өткізетін мамандар белгіленеді. Аптасына сабақ өтетін күндер таңдалады.

2) Жеке сабақ өткізілуі

Алғашқы күні баланың жаңа кеңістікке үйренісуіне көмектесу керек. Ол үшін балаға бірден жаттығу жасатпай ойын арқылы еркіндікті сезінуіне жағдай жасалады. Бірінші аптада сабақ барысында баланың дағдыларына бақылау жүргізіліп, қажеттілікке сай арнайы жеке сабақ бағдарламасы құрылады. Бұл бағдарлама 2-3 ай сайын өзгеріп отырады, ол баланың жетістігіне байланысты. Бағдарлама бір күнде әртүрлі қасиетті дамытуға немесе әртүрлі қасиетке әр күнді белгілеу, яғни бір сабақта тек бір қасиетті дамыту үшін алуан түрлі жаттығулар қолдану.

3) Талқылау

Егер айтарлықтай ұзақ уақыт сабаққа қатысу барысында балада жетістіктер болмаса, ана-анада баланың сабағына қатысты шағымдар болса талқылау жүргізіледі. Баланың даму деңгейі жайлы. Баланың 1,2 айдағы нәтижесі. Ата-ананың сұрақтары, сұранысы болса , жалпылама ақпарат жиналып балаға жаңа жұмыстану бағдарламасы құрылады.

Сабақ өткізу үлгісі

Сабақ мақсаты: балада оқу мінез-құлқын қалыптастыру, берілген команданы түсінуге үйрету, физикалық және психикалық дағдыларын жетілдіру

Сабақ барысы:

Баламен амандасу арқылы эмоционалдық жағдайын анықтап, сабаққа дайындық деңгейін тексеру. Алдымен қыздырыну жаттығуларын жасап негізгі жүктемеге дайындау. Баланың дағдыларын дамытуға бағдарламаға сай жаттығулар жасату. Әрбір орындалған жаттығу үшін сөзбен “жарайсың”, “бес бер” деу арқылы алақандарды түйістіру, ойыншық немесе тәтті беру арқылы марапаттау. Баланың қатты шаршап сабаққа қызығушылығын жоғалтпас үшін жаттығу арасында демалыс беру керек. Бірақ жаттығуларды сапалы жасату маңыздырақ. Жаттығулар негізгі дағды дамытуға және қосымша жалпы физикалық дене дайындығын арттыруға, нейрондық жүйеге, қозғалыс координациясына (өз денесін сезіну, тепе-теңдік және баланс, синхронды қозғалыс, құралдармен жаттығулар) бағытталады. Сабақ соңында ойын ойнату әдісі балаға жақсы көңіл күй сыйлап, келесі сабаққа белсенді қатысуына ықпал етеді. 2-5 жас аралығы баланың дамуы ойын арқылы жүретін кезең екенін ескеру қажет.

Дағды дамытуға мысал:

Секіру : алдымен аяқ бұлшық еттерін жетілдіру, секіруден бұрын жерге түсуге дайын болуға, яғни өзі тұрып қала алатындай болуға жаттықтыру, кейін толықтай көмек арқылы секірту, екі қолмен ұстап демеп алға секіртіп түсерде ұстап қалу, кейін тек бір қолмен, демеп секіртіп ұстап алу; 1,2 тізеден бүгіп дайындалып 3 дегенде секірту.

Тепе-теңдік сақтау дағдысы: бірнеше кедергілерді құрып аттап жүргізу, жаттығудың аяқталуын білдіру үшін арнайы сақиналарды кедергілердің бір шетінен екінші жағында орналасқан конусқа апарып салғызу. Балансирге тұрғызу, тұру уақытын ұзарту, күрделендіру үшін балансирде тұрып құралмен жұмыс жасату.

Зейін шоғырландыру үшін жаттығулар: бір орында отырған, тұрған немесе жатқан қалыпта конустарды колоналарға, кішкентай доптарды бір себеттен екінші себетке қолмен және аяқпен ұстап алып салу, статикалық жаттығуларды қолдануға болады.

Жеке практикадан мысал

Баланың есімі - Владислав, 5 жаста

Диагнозы: психикалық дамудағы тежелу, тіл дамуындағы кешігу

Түзете-дамыту орталығына келу ұзақтығы: шамамен 2 жыл.

Алғаш келген кездегі психологиялық жағдайы: Қарым-қатынастың болмауы, сөйлеу қабілеті нашар дамыған, тек бір компонентті сөздер бар, репертуарында 10 сөз, жағымсыз мінез-құлық-ашуланшақтық, қатты айқайлап дауыс шығару, бас тартуды қабылдамау

Физикалық дағдылары: оқу мінез-құлқының болмауы, мотордың әлсіз дамуы секіру дағдыларының болмауы, тепе-теңдікті сақтауда қиындықтар , физикалық жаттығуларды тек маманның көмегімен орындау (қолмен баланың қолынан ұстау арқылы)

Қазіргі психологиялық жағдайы: Сөйлеуді жақсы түсінеді, нұсқауды орындау, сөздік қоры толықтырылды (шамамен 60 сөз) , сұрау қабілеті жақсы дамыған, сөйлемдермен сұрай бастады және сәйкесінше жағымсыз мінез-құлық төмендеді.

Физикалық дағдылары: жақсы оқу мінез-құлқы, имитация дамыған, физикалық нұсқауларды өз бетінше орындау, мотордың жақсы дамуы, секіру дағдылары пайда болды (биіктікте, алға, артқа, жанға , жоғарыдан төменге, күрделі секіру), лақтыру, ұстау, жақсы қимылдарды үйлестіру, жарты шар аралық синхрондылық, әрекеттер тізбегін түсіну, қозғалыс координациясы дамыған, жалпы түсінік қабілеті жақсарды.

Мен жұмыстанып жатырған дағдылар: 1) тепе-теңдік сақтауды дамытудың күрделенген түрі,2) әртүрлі доппен жұмыс 3) есте сақтау қабілетіне арналған кешенді жаттығулар 4) жартышарлар арасындағы байланысты дамыта отырып жұмыс істеу

Қолданатын жаттығулар: 1) балансирге секіріп құламай, түсіп кетпей тұрып қалу, балансирді теріс жағымен қойып, балансирге тұрып медболды таяқшаның көмегімен жерге түсіру, 2) медболды жатқан, отырған, тұрған қалыпта көтеріп қажетті орынға қою, аяқпен итеру

арқылы қажетті орынға жеткізу, футбол добын тоқтатып тебу, қолмен лақтырып қағып алу, теннис добын жерге ұрып кері ұстап алу 3) кедергідеп асып секіру, допты қағып алып кері лақтыру, фишка үстіндегі шарларды орындарымен ауыстыру, теннис добын жерге ұрып қағып алу, келесі кедергіден секіру солай екінші шетке жеткенше қайталау (жаттудың орындалу реттілігін сақтауын қадағалау), 4) бала кедергілер құрылған ұзын отырғыштың үстіне шығады, бірден екі қолға фишка алады, әрқайсына доп қойылады, допты түсіріп алмай отырғыштың екінші жағында орналасқан себетке апарып салуы тиіс.

1 . https://youtube.com/shorts/FeolGVtabl0?si=Was7Ii7u8tGkqG1p (балансқа)

2 . https://youtube.com/shorts/-_3WqS65_tg?si=mi7W93nxXpuhreyb (күш арттыруға)

3 .https://youtube.com/shorts/oYwg5wjr0bw?si=9FidVs5iXgbaWFqD (қозғалыста жаттығу)

4 . https://youtube.com/shorts/sslK5n08-3w?si=DBQzzKGQMsGnBMOf. (жартышарлар жұмысына)

5 . https://youtube.com/shorts/p_PMQd5qH9c?si=GEAqn-9zOPdzUS5I (нейро жаттығу)

Мен сабақ өткізу барысында үйренген қабілеті : теннис добын жерге ұрып кері ұстап алу

Қажетті дағдылар: күш, көзбен есептеу, жылдам ұстап алуептілігі.

Алғашында допты жерге күш салмай, лақтырмай жібере салатын. Лақтыру күшін арттыру үшін бір шеңберде тұрып, 2-3 кг медболды екінші шеңберге лақтыруды жасаттым, уақыт өте екі шеңбер арасындағы қашықтықты ұзарту арқылы күрделендірдім. Кейін мен допты жерге ұру арқылы лақтырып, ол ұстап алатын болды. Енді өзіне лақтыртқан кезде өз алдына емес басқа жаққа, кері ұстап алу мүмкіндігі болмайтындай лақтыратын болды, бұны болдырмас үшін шеңбердің ішіне тұрғызып одан шығуға болмайтынын, шеңбердің ішіне ғана лақтыруға болатынын ескертіп жаттығуды жалғастырдық, оған қоса бұл арқылы жаттығу барысында алаңдап кетіп қалуы тоқтады, енді тек лақтыру ұстап алу сәтін ұғыну, көзбен есептеу үшін жиі қайталап пысықтау ғана қалды. Ол үшін шеңбердің ішіне баламен бірге тұрып, қолдарынан сырттай ұстап көмектестім, басында 2 қолмен, кейін 1 қолмен, кейін мүлде көмексіз жасайтын болды.

Жаттығу пайдасы: ойлау қабілетінің артуы, өз күшін, қажетті траекторияларды есептей алуы, қозғалыс координацисының артуы, басқа балалармен доп ойнау барысында болатын қиындықтың алдын алу, ептілік артуы.

Жалпы үйрету ұзақтығы 4-5 сабақ, ескеретін жағдай бала 1 сабақ бойы тек осы жаттығуды орындаумен шектелмеді, басқа да дағдыларын дамыту үшін сабақ барысында кезектестіру әдісі арқылы қосымша жаттығулар орындалды.

1. https://youtube.com/shorts/mUgy31GHqbM?si=6AK3zm_VctwgbpcX (секіріп орындау)

2. https://youtube.com/shorts/J0Fld4LWIT4?si=oehW0zYjsvPWjkV5 (бір орында орындау)

Қорытынды. Дамуында тежелуі бар балалардың мәселесі көпсалалы зерттеуді, кешенді көзқарасты және арнайы бейімделген әдістерді талап етеді. Бұл бұзылыстардың пайда болу себептері генетикалық, биологиялық және әлеуметтік факторлармен тығыз байланысты. Сондықтан олардың алдын алу, диагностикасын жетілдіру және оңалту шараларын тиімді ұйымдастыру – заманауи ғылым мен тәжірибенің маңызды міндеттерінің бірі. Бейімделген дене шынықтыру – мұндай балаларды оңалту мен қоғамға бейімдеудің маңызды құралы болып табылады. Ол қозғалыс белсенділігін арттырып қана қоймай, когнитивтік, эмоциялық және әлеуметтік дағдылардың қалыптасуына оң әсер етеді. Зерттеулер көрсеткендей, арнайы дене жаттығулары жүйелі түрде жүргізілген жағдайда балалардың жалпы моторикасы, бұлшықет тонусы, координациялық қабілеттері жақсарып, психоэмоционалдық тұрақтылығы артады. Осылайша, дамуында тежелуі бар балалардың әлеуетін барынша ашу үшін медициналық, психологиялық және педагогикалық әдістердің үйлесімді қолданылуы қажет. Бейімделген дене шынықтырудың мүмкіндіктерін кеңейту және ғылыми негізделген тәсілдерді енгізу – бұл санаттағы балалардың өмір сүру сапасын жақсартуға және олардың толыққанды әлеуметтік интеграциясына ықпал ететін маңызды фактор болып табылады

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Ranking.kz ҚР Аспирі Ұлттық статистика бюросының, ҚР Парламенті Сенаты депутаттарының деректері, сараптамалық сұхбаттар негізінде // сайт - https://ranking.kz/reviews/socium/chislennost-detey-s-invalidnostyu-imeyuschih-psihicheskie-rasstroystva-vyrosla-na-65.html

2.Психикалық дамуда тежелу // сайт - https://www.krasotaimedicina.ru/diseases/children/mental-retardation

3. Сөйлеу дамуының кешігуі // сайт - https://www.krasotaimedicina.ru/diseases/speech-disorder/ speech-retardation

4.Назар тапшылығы және гиперактивтілік // сайт - https://www.krasotaimedicina.ru/diseases /psychiatric /ADHD

5.Аутизм спектрінің бұзылуы // сайт - https://www.krasotaimedicina.ru/diseases /psychiatric/ ASD#h2_1

6. Типовые правила деятельности психолого-медико-педагогической консультации // сайт - https://www.kopmpk.kz/dokumenty/52-tipovye-pravila-deyatelnosti-psikhologo-mediko-pedagogicheskoj-konsultatsii-ot-14-fevralya-2017-goda-66.html

7. Купер, Дж. О., Херон, Т. Э., Хьюард, У. Л. Прикладной анализ поведения / пер. с англ. А. Г. Азов [и др.]; науч. ред. Н. Н. Алипов; науч. консультант З. Х. Измайлова-Камар; [Фонд содействия решению проблем аутизма в России «Выход», «Ступени»]. — М.: Практика, 2016. — XXXVII, 826 с.: ил., портр.; 29 см. — ISBN 978-5-89816-157-68.ABA әдісінің ғылыми дәлелденуі // сайт - https://kpfu.ru/staff_files/F_2029299456__/Uchebno_metodicheskoe_posobie_27.04._2__1_.pdf

9. Айрес, Э. Дж. Ребенок и сенсорная интеграция. Понимание скрытых проблем развития / Э. Дж. Айрес; пер. с англ. Ю. Даре. — 5-е изд. — М.: Теревинф, 2018. — 272 с. — ISBN 978-5-4212-0442-8.

10. Ойын терапиясы ерекше білім беру қажеттілігі бар балаларды дамытудың құралы ретінде // сайт - https://bilimdiler.kz/ustaz/31843-ojyn-terapijasy-erekshe-bilim-beru-kazhettiligi-bar-balalardy-damytudyn-kuraly-retinde.html

11. Дефектолог мұғалімнің жұмысында түзету әдісі ретінде арт-терапияны қолдану // сайт - https://bilimger.kz/149843/

12. . Емдік дене шынықтыру // сайт - https://crdr.kz/?page_id=1240

13. Литош, Н. Л. Адаптивная физическая культура для детей с нарушениями в развитии. Психолого-педагогическое сопровождение: учебное пособие для вузов / Н. Л. Литош. — М.: Юрайт, 2020. — 156 с. — (Высшее образование). — ISBN 978-5-534-12705-8.

АННОТАЦИЯ

В целом эта статья об особенных детях с задержкой в развитии. Уровень статистики по Казахстану. Различные их диагнозы, причины появления, симптомы, методы борьбы с ними. Оно включает в себя деятельность квалифицированных специалистов, родителей и детей, методы, используемые для коррекции и развития. Рассмотрено значение адаптированной физической культуры.

RESUME

In general, this article is about special children with developmental delays. The level of statistics in Kazakhstan. Their various diagnoses, causes of occurrence, symptoms, methods of combating them. It includes the activities of qualified specialists, parents and children, methods used for correction and development. The importance of adapted physical training is considered.

ӘОЖ: 77.05.05

Самиғолла Г. Р., студент
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал қ.
Насыпкалиев К.М., жетекшісі
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аргарлық-техникалық университеті, Орал қ.

МЕКТЕПТЕГІ ТӘЖІРИБЕЛІ БАҒДАРЛЫ САБАҚТАР – БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ ОЗЫҚ КӘСІБИ ДАҒДЫЛАРЫН ДАМЫТУ ФОРМАСЫ

ТҮЙІН

Мектептегі арнайы медицина топтарына дене жаттығуларының ерекшелігі тақырыбының өзектілігі бүгінгі таңда ерекше маңызға ие. Себебі, балалардың физикалық денсаулығы мен психологиялық жағдайы олардың жалпы дамуына тікелей әсер етеді. Арнайы медицина топтарында оқитын балалардың денсаулық жағдайлары әртүрлі болғандықтан, оларға арналған дене жаттығуларының әдістемесі мен бағдарламалары да ерекше болуы тиіс. Бұл топтардағы оқушылардың дене жаттығуларына қатысуы олардың физикалық белсенділігін арттырып, денсаулықтарын нығайтуға көмектеседі.

Дене жаттығулары балалардың денсаулығын нығайтуға, қозғалыс қабілеттерін дамытуға және жалпы өмір сүру сапасын арттыруға ықпал етеді. Арнайы медицина топтарындағы балалардың денсаулық жағдайларының әртүрлілігіне байланысты, оларға арналған жаттығулардың ерекше әдістемесі қажет. Мысалы, қозғалыс-қимыл буындарының аурулары, жүрек-қан тамырлары немесе басқа да медициналық көрсеткіштермен шектелген балалар үшін жаттығулардың түрлері мен белсенділігі денсаулық жағдайына сәйкес келуі тиіс.

Сондықтан, мектептегі арнайы медицина топтарына дене жаттығуларының ерекшелігі тақырыбы – денсаулық сақтау, білім беру және әлеуметтік интеграция салаларында маңызды жаңалықтар мен инновацияларды ұсынатын, қазіргі заманғы талаптарға жауап беретін зерттеу бағыттарының бірі. Мектептегі арнайы медицина топтарына дене жаттығуларының ерекшелігін зерттеу балалардың денсаулығын сақтау мен дамытуда шешуші рөл атқарады.

Түйінді сөздер*: арнайы медицина топтары, дене жаттығулары, балалардың денсаулығы, психологиялық жағдай, физикалық белсенділік, денсаулық сақтау, психоэмоционалдық жүктеме, мектептегі дене жаттығуларының бағдарламалары қоршаған орта факторлары, топтық жаттығулар*

Кіріспе. Мектептегі арнайы медицина топтарына дене жаттығуларының ерекшелігі тақырыбының өзектілігі бүгінгі таңда ерекше маңызға ие. Себебі, балалардың физикалық денсаулығы мен психологиялық жағдайы олардың жалпы дамуына тікелей әсер етеді. Арнайы медицина топтарында оқитын балалардың денсаулық жағдайлары әртүрлі болғандықтан, оларға арналған дене жаттығуларының әдістемесі мен бағдарламалары да ерекше болуы тиіс. Бұл топтардағы оқушылардың дене жаттығуларына қатысуы олардың физикалық белсенділігін арттырып, денсаулықтарын нығайтуға көмектеседі.

Дене жаттығулары балалардың денсаулығын нығайтуға, қозғалыс қабілеттерін дамытуға және жалпы өмір сүру сапасын арттыруға ықпал етеді. Арнайы медицина топтарындағы балалардың денсаулық жағдайларының әртүрлілігіне байланысты, оларға арналған жаттығулардың ерекше әдістемесі қажет. Мысалы, қозғалыс-қимыл буындарының аурулары, жүрек-қан тамырлары немесе басқа да медициналық көрсеткіштермен шектелген балалар үшін жаттығулардың түрлері мен белсенділігі денсаулық жағдайына сәйкес келуі тиіс.

Сонымен қатар, дене жаттығулары балалардың психологиялық және әлеуметтік дамуына да маңызды рөл атқарады. Олар топта жұмыс істеу, достық қарым-қатынас орнату, өз-өзіне сенімділікті арттыру сияқты дағдыларды дамытуға көмектеседі. Дене жаттығулары балалардың әлеуметтік дағдыларын дамытуға, командада жұмыс істей білуге, өзара қарым-қатынастарын нығайтуға ықпал етеді.

Дене жаттығуларының бағдарламалары денсаулық сақтау жүйесімен, педагогикалық әдістемелермен және психологиямен тығыз байланысты болуы керек. Бұл балалардың қажеттіліктеріне сәйкес келетін, қауіпсіз және тиімді жаттығуларды таңдауға мүмкіндік береді. Арнайы медицина топтарына арналған дене жаттығуларының ерекшелігін зерттеу, олардың тиімділігін арттыру және балалардың денсаулығын жақсарту мақсатында маңызды болып табылады.

Бұдан бөлек, дене жаттығулары балалардың психологиялық жағдайын жақсартуға, өзін-өзі бағалауын арттыруға және әлеуметтік байланыстарын нығайтуға ықпал етеді. Дене жаттығуларының бағдарламалары балалардың жеке қажеттіліктеріне, аурулары мен

шектеулеріне сәйкес келетін жаттығуларды енгізу арқылы олардың дене қасиеттерінің белсенділігін арттырып, жалпы дамуына оң әсер етеді.

Сондықтан, мектептегі арнайы медицина топтарына дене жаттығуларының ерекшелігі тақырыбы – денсаулық сақтау, білім беру және әлеуметтік интеграция салаларында маңызды жаңалықтар мен инновацияларды ұсынатын, қазіргі заманғы талаптарға жауап беретін зерттеу бағыттарының бірі. Мектептегі арнайы медицина топтарына дене жаттығуларының ерекшелігін зерттеу балалардың денсаулығын сақтау мен дамытуда шешуші рөл атқарады.

Осыған байланысты, ғылыми жұмыстың мақсаты: мектептегі арнайы медицина топтарына дене жаттығуларының ерекшеліктерін зерттеу және олардың денсаулыққа, физикалық дамуға, психологиялық жағдайға әсерін анықтау. Зерттеу барысында дене жаттығуларының түрлері, өткізу әдістері, оқушылардың психо-физикалық жағдайы, сондай-ақ жаттығулардың тиімділігі мен нәтижелілігі талданады. Арнайы медицина топтарындағы (АМТ) оқушылардың дене жаттығуларына қатысуының ерекшеліктері, олардың денсаулық жағдайы мен физикалық белсенділігіне ықпалы зерттеледі.

Осылайша, мектептегі арнайы медицина топтарына дене жаттығуларының ерекшелігі тақырыбы – балалардың денсаулығын жақсарту, дене дамуын қамтамасыз ету және психологиялық жағдайын жақсарту мақсатында жүргізілетін маңызды зерттеу жұмысы.

Мектептегі арнайы медицина топтарына дене жаттығуларының ерекшелігі – бұл денсаулығында ерекше қажеттіліктері бар балалар үшін маңызды мәселелердің бірі. Арнайы медицина топтарында оқитын балалардың физикалық, психологиялық және әлеуметтік дамуын қолдау мақсатында дене жаттығуларының рөлі зор. Бұл топтарда оқитын балалардың денсаулығы мен физикалық белсенділігін арттыру, сонымен қатар олардың психологиялық жағдайын жақсарту үшін арнайы бағдарламалар мен әдістемелер қажет. Сондықтан, дене жаттығуларының әрбір оқушының жеке мүмкіндіктері мен шектеулеріне сәйкес келуі, олардың денсаулығына зиян келтірмей, тиімділігін арттыру үшін аса маңызды.

Арнайы медицина топтарындағы балалар үшін дене жаттығуларының бағдарламаларын әзірлеу кезінде кәсіби мамандардың көмегін тарту – бұл процестің маңызды құрамдас бөлігі. Дене жаттығулары мен реабилитация саласында тәжірибесі бар мамандар оқушылардың жағдайын бағалап, тиімді жаттығу әдістерін ұсына алады. Заманауи технологияларды, мысалы, фитнес трекерлер мен мобильді қосымшаларды қолдану арқылы жаттығулардың тиімділігін бақылау, оқушылардың прогресін мониторингтеуге мүмкіндік береді.

Топтық жаттығулар ұйымдастыру да балалар арасында ынтымақтастықты арттырып, мотивацияны жоғарылатады. Оқушылардың психологиялық жағдайын ескере отырып, психологиялық тренингтер мен семинарлар өткізу олардың дене жаттығуларына деген қызығушылығын арттырады. Жаттығулардың әртүрлілігін арттыру, мысалы, ойындар, би, йога, аквааэробика және т.б. арқылы оқушылардың қызығушылығын сақтау маңызды.

Ата-аналармен ынтымақтастық, олардың жаттығу процесіне тартылуы да маңызды. Ата-аналармен бірлесіп семинарлар өткізу, дене белсенділігінің маңыздылығын түсіндіру арқылы балалардың жаттығуға деген қызығушылығын арттыруға болады. Оқушылардың жетістіктерін жүйелі түрде бағалау және нәтижелерін талдау, олардың мотивациясын арттырып, жаттығулардың тиімділігін көрсетеді.

Мектепте денсаулық сақтау бағдарламаларын енгізу, дене жаттығуларының маңыздылығын насихаттау арқылы балалардың денсаулығын нығайтуға, әлеуметтік интеграциясын арттыруға және педагогикалық практикаға жаңа көзқарастар енгізуге болады. Оқушылардың жарақат алуын болдырмау үшін жаттығуларды қауіпсіз өткізу шараларын қабылдау да маңызды.

Осы ұсыныстарды жүзеге асыру арқылы мектептегі арнайы медицина топтарына дене жаттығуларының тиімділігін арттыруға болады. Бұл мәселенің ғылыми және практикалық маңыздылығы, білім беру жүйесінде инклюзивті тәсілдерді дамытуға ықпал етеді. Арнайы медицина топтарындағы оқушылардың дене жаттығуларына қатысуы олардың физикалық денсаулығына, психоэмоционалдық жағдайына, әлеуметтік өзара әрекеттесу дағдыларына оң әсер етеді.

Осылайша, мектептегі арнайы медицина топтарына дене жаттығуларының ерекшелігі тақырыбы, балалардың денсаулығын жақсартуға, әлеуметтік интеграциясын арттыруға және педагогикалық практикаға жаңа көзқарастар енгізуге мүмкіндік береді. Зерттеу гипотезалары

мен практикалық ұсыныстар арқылы бұл салада алдағы уақытта да көптеген зерттеулер мен жаңалықтар күтуде.

Психоэмоционалдық жүктеме: Оқу процесінің күрделенуі және әлеуметтік желілердің ықпалы. Қазіргі таңда мектеп оқушыларының психоэмоционалдық жүктемесі айтарлықтай артып келеді. Оқу процесінің күрделенуі, әсіресе, жоғары сыныптарда, балалардың психологиялық денсаулығына теріс әсер етуі мүмкін. Сонымен қатар, әлеуметтік желілердің кеңінен таралуы да оқушылардың психоэмоционалдық жағдайына ықпал етеді. Бұл факторлар, әсіресе, арнайы медицина топтарына жататын оқушылар үшін маңызды болып табылады, себебі олардың денсаулығы мен психологиялық жағдайы ерекше назар аударуды талап етеді.

Оқу процесінің күрделенуі оқушылардың академиялық жүктемесінің артуымен байланысты. Қазіргі мектептерде оқушылардан жоғары нәтижелер талап етіледі, бұл олардың психологиялық күйіне теріс әсер етеді. Оқушылар күнделікті тапсырмаларды орындау, емтихандарға дайындалу, үй тапсырмаларын орындау сияқты міндеттермен шұғылданады. Бұл жағдай, әсіресе, арнайы медицина топтарына жататын оқушылар үшін қиындық тудырады. Олардың денсаулығы, физикалық жағдайы мен психологиялық күйі, оқу процесіндегі жүктемелерге төтеп беру қабілетіне әсер етеді.

Сонымен қатар, әлеуметтік желілердің ықпалы да психоэмоционалдық жүктемені арттырады. Оқушылар әлеуметтік желілерде өздерінің жетістіктері мен сәтсіздіктерін жариялап, басқа оқушылармен салыстыруға бейім. Бұл, өз кезегінде, олардың өзін-өзі бағалауына, психологиялық жағдайына әсер етеді. Әлеуметтік желілердегі қысым мен бәсекелестік, кейде арнайы медицина топтарына жататын оқушылар үшін қосымша стресстік фактор болып табылады. Олар өздерін басқалармен салыстыра отырып, психологиялық күйзеліс сезіміне тап болуы мүмкін.

Дене жаттығуларының мектептегі арнайы медицина топтарына арналған ерекшелігі осы мәселелерді шешуге бағытталған. Дене жаттығулары психоэмоционалдық жүктемені азайтуға көмектеседі, себебі физикалық белсенділік стрессті жеңілдетуге, көңіл-күйді көтеруге, және жалпы денсаулықты жақсартуға ықпал етеді. Арнайы медицина топтарына жататын оқушылар үшін дене жаттығуларының бағдарламалары жеке ерекшеліктеріне, денсаулық жағдайына және психологиялық күйіне сәйкес жасалуы тиіс.

Дене жаттығуларының маңызды аспектісі – топтық жұмыстар. Оқушылардың бірлесіп жаттығу жасау мүмкіндігі олардың әлеуметтік дағдыларын дамытуға, өзара қарым-қатынастарын нығайтуға көмектеседі. Топтық жаттығулар кезінде оқушылар бір-біріне қолдау көрсетіп, бірге қиындықтарды жеңуге тырысады. Бұл процесс олардың психоэмоционалдық жағдайына оң әсер етеді, себебі олар өздерін жалғыз сезінбейді және қолдау табады.

Сондай-ақ, дене жаттығулары оқушылардың зейінін шоғырландыруға, өзін-өзі басқаруға, және стресс жағдайында дұрыс шешім қабылдауға үйретеді. Арнайы медицина топтарына жататын оқушылар үшін бұл дағдылар ерекше маңызды, себебі олар оқу процесіндегі қиындықтарды жеңу үшін психологиялық тұрақтылықты қажет етеді.

Қорытындылай келе, психоэмоционалдық жүктеме қазіргі мектеп оқушылары үшін маңызды мәселе болып табылады. Оқу процесінің күрделенуі мен әлеуметтік желілердің ықпалы, әсіресе, арнайы медицина топтарына жататын оқушылар үшін қиындықтар туғызады. Дене жаттығулары осы мәселелерді шешуге көмектесетін тиімді құрал болып табылады, себебі олар психологиялық денсаулықты жақсартуға, әлеуметтік дағдыларды дамытуға, және жалпы денсаулықты нығайтуға ықпал етеді. Сондықтан, мектептерде арнайы медицина топтарына арналған дене жаттығуларының бағдарламаларын енгізу және дамыту өте маңызды.

Қоршаған орта факторлары: Экологияның нашарлауы мен оның балалар физиологиясына әсері, мектептегі арнайы медицина топтарына дене жаттығуларының ерекшелігі

Қазіргі таңда экологияның нашарлауы – әлемнің көптеген елдерінде, соның ішінде Қазақстанда да, өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Ауа, су және топырақтың ластануы, табиғи ресурстардың сарқылуы, климаттың өзгеруі – бұның барлығы балалардың денсаулығына, оның ішінде физиологиясына теріс әсерін тигізеді. Балалық шақ – адамның денсаулығы мен дамуы үшін ең маңызды кезеңдердің бірі. Сондықтан қоршаған орта

факторларының әсерін зерттеу және балалардың физиологиялық ерекшеліктерін ескере отырып, дене жаттығуларын ұйымдастыру өте маңызды.

Экологияның нашарлауы балалардың тыныс алу, жүрек-қан тамырлары, және иммундық жүйелерінің жұмысын бұзуы мүмкін. Мысалы, ауаның ластануы балалардың тыныс алу жолдарының ауруларын тудырып, оларды жиі ауруға шалдықтырады. Ал бұл өз кезегінде дене белсенділігін шектеп, балалардың жалпы денсаулығына теріс әсер етеді. Мектептегі арнайы медицина топтары – бұл денсаулық жағдайы нашарлаған немесе арнайы күтімді қажет ететін балалар үшін ұйымдастырылған топтар. Мұндай топтарда балалардың дене жаттығуларының ерекшеліктері мен әдістері экологияның әсерін ескере отырып, арнайы жоспарлануы тиіс.

Біздің аймағымыздың экологиялық ластануының да бірнеше факторлары бар. Соның ішінде 1946 жылы Кеңес одағында құрылған Ресейдің Астрахань облысында орналасқан әскери сынақ полигоны «Капустин Яр». Жаңақала және Орда аудандары Капустин Яр сынақ полигонына жақын орналасқан және мұнда жасырын түрде, жергілікті тұрғындарға ескертусіз бірнеше зымырандық, ядролық, ғарыштық сынақтар өткізілді. Радиациялық әсердің салдарынан тұрғындардың денсаулығына зиян келгені, экологиялық жағдайдың нашарлағаны туралы деректер кездеседі. Алайда, нақты статистикалық мәліметтер мен зерттеулер саны шектеулі болғандықтан, бұл мәселе толығырақ зерттелмеген күйінде қалды.

Бұл мәселені қарастырған себебіміз, осындай экологиялық өзгерістер әсерінен адамдардың денсаулығы өзгеріске ұшырайды, яғни мутацияланады. Дүниеге келген балалардың кемшіліктерінің болуы және олардың тұқымқуалаушылық рөл ойнауы, баланың дене өзгерістеріне ұшырауына алып келеді. Сонымен қатар, түрлі вирустардың таралуына да себепші болуын ұмытпау керек.

Мысалға, 2019 жылғы COVID-19 алсақ, көптеген балалар вирус әсерінен аутизм және зияттық дамудың кешігуіне шалдыққан. Бұл екі түрлі жағдай, дегенмен де ұқсастықтары бар. Қысқаша айтқанда, балалардың дамуында қиындықтар туғызады, бірақ себептері мен белгілерінде айырмашылықтар бар.

Тамақтану әдістерінің де баланың денсаулығына әсері көп. Қазіргі уақытта көптеген отбасының мәзірінде фаст-фуд, энергия беретін сусындар (Red bull, Gorilla, Flesh және т.б.) тағамдары бірінші орынға қойылатыны бәріне мәлім. Айта кететіні фаст-фуд тағамдарының, энергия беретін сусындар (Red bull, Gorilla, Flesh және т.б.) құрамында көмірсулар мен майлардың мөлшері көп, тез тойымды болғанымен, құрамында қажетті микроэлементтер мен витаминдерді ала алмайды. Бұл энергияның аз болуына, тез шаршауға, ішкі ағзаларға кері әсерін береді.

Арнайы медицина топтарындағы дене жаттығуларының басты мақсаты – балалардың физиологиялық денсаулығын жақсарту, иммунитетін көтеру және психологиялық жағдайын нығайту. Бұл топтарда жаттығуларды ұйымдастыру кезінде балалардың физиологиялық ерекшеліктерін ескеру өте маңызды. Мысалы, экологиялық факторлардан зардап шеккен балаларға тыныс алу жаттығулары, жеңіл физикалық жаттығулар мен серуендеу сияқты іс-шаралар ұсынылуы мүмкін. Бұл жаттығулар балалардың тыныс алу жүйесін нығайтуға, жүрек-қан тамырларының жұмысын жақсартуға, сондай-ақ психологиялық стрессті жеңілдетуге көмектеседі.

Дене жаттығуларының тағы бір маңызды аспектісі – балалардың әлеуметтік байланыстарын нығайту. Арнайы медицина топтарында балалар бір-бірімен қарым-қатынас жасап, топтық жаттығулар арқылы достық қатынастар орната алады. Бұл балалардың психологиялық жағдайын жақсартып, олардың әлеуметтік дағдыларын дамытуға ықпал етеді. Сонымен қатар, экологиялық білім беру элементтерін енгізу арқылы балаларды қоршаған ортаға жауапкершілікпен қарауға тәрбиелеу де маңызды.

Сондықтан, мектептегі арнайы медицина топтарында экологияның нашарлауы мен балалар физиологиясына әсерін ескере отырып, дене жаттығуларын ұйымдастыру – бұл тек физикалық денсаулықты жақсарту ғана емес, сонымен қатар балалардың психологиялық және әлеуметтік дамуына да оң әсерін тигізеді. Бұл бағытта мұғалімдер мен медициналық қызметкерлердің бірлескен жұмысы, ғылыми зерттеулер мен тәжірибелердің нәтижелерін қолдану, балалардың денсаулығын қорғау мен нығайту үшін аса маңызды.

Қоршаған орта факторларының балалар физиологиясына әсерін зерттеу және дене жаттығуларының тиімділігін арттыру – бұл тек мектептің ғана емес, қоғамның да жауапкершілігі. Сондықтан әрбір бала үшін қауіпсіз, денсаулығына пайдалы экологиялық орта қалыптастыру – біздің ортақ міндетіміз.

Заманауи балалардың дене қимылдарының белсенділігінің төмендеуі. Соңғы жылдары балалардың физикалық белсенділігінің төмендеуі қоғамымызда алаңдаушылық туғызатын мәселелердің бірі болып отыр. Заманауи технологиялардың дамуы, интернеттің кеңінен таралуы және гаджеттердің көптігі балалардың дене белсенділігін айтарлықтай азайтып, олардың өмір сүру салтына теріс әсер етуде. Бұл жағдай мектептерде арнайы медицина топтарына дене жаттығуларының өткізілуін одан әрі маңызды етеді.

Физикалық белсенділіктің төмендеуі балалардың денсаулығына, психологиялық жағдайына және жалпы дамуына теріс әсер етеді. Олардың дене салмағының артуы, жүрек-қан тамырлары ауруларының пайда болуы, сүйек-буын жүйесінің проблемалары және психикалық денсаулықтың нашарлауы сияқты мәселелер жиі кездеседі. Осыған байланысты мектептерде арнайы медицина топтарының құрылуы және дене жаттығуларының ұйымдастырылуы қажет.

Мектептегі арнайы медицина топтары – бұл денсаулығында белгілі бір проблемалары бар балалар үшін арналған топтар. Мұндай топтарда балалардың дене жаттығулары мен физикалық белсенділігін арттыруға бағытталған арнайы бағдарламалар әзірленеді. Бұл бағдарламалар балалардың денсаулығын жақсартуға, олардың физикалық дамуын қолдауға және әлеуметтік белсенділігін арттыруға бағытталған.

Дене жаттығуларының ерекшеліктері мектептегі арнайы медицина топтарында әр балаға жеке көзқараспен қарауды талап етеді.

Мысалы: 1. Сколиоз ауруына сауықтыруға бағытталған жаттығулардың бірі,

• Дене мүсінін сабақ кезінде, жүрісте дұрыс ұстау

• Бес нүктені жарға тақап (өкше, балтыр, құйрық, жауырын, қарақұс), аялдамаға дейін қалыпты ұстап жүру. Күніне бірнеше рет қайталап, әдетке енгізу.

2. Майтабанның алдын алу жаттығулары

• Аяқ сүлгісін отырғышқа отырып, аяқ башпайларымен жинақтау,

• Арнайы тастардан жасалған кілемшенің үстінде жүру, табанмен нықталған доппен жұмыстану

Мұнда жаттығулар балалардың денсаулық жағдайына, жасына, физикалық мүмкіндіктеріне және қызығушылықтарына сәйкес таңдалады. Мысалы, егер балада жүрек-қан тамырлары аурулары болса, онда жаттығулардың қарқыны мен түрлері жеңіл болуы тиіс. Ал егер балада қозғалыс белсенділігі жоғары болса, онда оған физикалық белсенділікті арттыруға бағытталған жаттығулар ұсынылады.

Сонымен қатар, арнайы медицина топтарында жаттығулар тек физикалық денсаулықты ғана емес, сонымен қатар психологиялық жағдайды да жақсартуға көмектеседі. Балалар топта жұмыс істей отырып, бір-бірімен араласып, әлеуметтік дағдыларын дамытады. Олар бір-біріне қолдау көрсетіп, бірге мақсаттарға жетуге тырысады. Бұл процесс балалардың өзін-өзі бағалауын арттырып, психологиялық тұрақтылығын нығайтады.

Мектептегі арнайы медицина топтарының дене жаттығулары балалардың денсаулығын нығайтуға, физикалық белсенділігін арттыруға және жалпы өмір сапасын жақсартуға бағытталған. Сондықтан, ата-аналар мен педагогтар балалардың физикалық белсенділігін қолдауға, оларды спортпен айналысуға ынталандыруға, сондай-ақ мектепте арнайы медицина топтарының жұмысын белсенді түрде дамытуға назар аударуы тиіс. Тек осылай ғана заманауи балалардың денсаулығын қорғап, олардың болашағын жарқын етуге мүмкіндік аламыз.

Қорытынды. Мектептегі арнайы медицина топтарына дене жаттығуларының ерекшелігі тақырыбы – қазіргі білім беру жүйесінде маңызды әрі өзекті мәселе. Арнайы медицина топтарында денсаулығында ерекшеліктері бар балалардың физикалық, психологиялық және әлеуметтік дамуын қолдау мақсатында арнайы әзірленген дене жаттығулары бағдарламаларының тиімділігі мен маңызы зор. Зерттеу барысында анықталғандай, дене жаттығулары балалардың денсаулығын нығайтуға, физикалық белсенділігін арттыруға, әлеуметтік дағдыларын дамытуға және психологиялық жағдайын жақсартуға ықпал етеді.

Арнайы медицина топтарындағы балалардың денсаулық жағдайы әртүрлі болғандықтан, оларға арналған жаттығулардың әдістемесі мен формалары да өзгеше болуы тиіс. Жеке бағдарланған тәсіл, қауіпсіздік шаралары, психологиялық қолдау және әлеуметтік интеграция – бұл дене жаттығуларының негізгі аспектілері. Дене жаттығуларының бағдарламалары балалардың жеке қажеттіліктеріне, аурулары мен шектеулеріне сәйкес келуі керек. Мұндай бағдарлама балалардың физикалық белсенділігін арттырып, олардың жалпы дамуына оң әсер етеді.

Сонымен қатар, дене жаттығуларының әлеуметтік аспектілері де маңызды. Арнайы медицина топтарындағы балалардың командалық жұмысқа қатысуы, өзара қарым-қатынастарын дамытуы және достық қарым-қатынастар орнатуы олардың әлеуметтік интеграциясын қамтамасыз етеді. Дене жаттығулары арқылы балалар бір-бірімен араласуға, әлеуметтік дағдыларын дамытуға және өз-өздеріне сенімділікті арттыруға мүмкіндік алады.

Зерттеу нәтижелері бойынша, мектептегі арнайы медицина топтарына арналған дене жаттығуларының бағдарламалары денсаулық сақтау жүйесімен, педагогикалық әдістемелермен және психологиямен тығыз байланысты болуы керек. Бұл балалардың қажеттіліктеріне сәйкес келетін, қауіпсіз және тиімді жаттығуларды таңдауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, дене жаттығуларының тиімділігін арттыру үшін, мұғалімдердің білімі мен тәжірибесі, балалардың психо-физикалық жағдайын ескере отырып, жаттығуларды дұрыс ұйымдастыруы қажет.

Осылайша, мектептегі арнайы медицина топтарына дене жаттығуларының ерекшелігін зерттеу, олардың тиімділігін арттыру және балалардың денсаулығын жақсарту мақсатында маңызды болып табылады. Болашақта, осы салада жүргізілетін зерттеулер мен практикалық қолданулар, мектептегі арнайы медицина топтарына дене жаттығуларының тиімділігін арттыруға, балалардың денсаулығын нығайтуға және олардың әлеуметтік интеграциясын қамтамасыз етуге ықпал етеді. Бұл мәселенің ғылыми және практикалық маңыздылығы, білім беру жүйесінде инклюзивті тәсілдерді дамытуға ықпал етеді.

Сондықтан, мектептегі арнайы медицина топтарына дене жаттығуларының ерекшелігі – бұл тек денсаулық сақтау мәселесі ғана емес, сонымен қатар балалардың толыққанды дамуына ықпал ететін маңызды педагогикалық процесс. Арнайы медицина топтарындағы балалардың денсаулығын сақтау мен нығайту, олардың психологиялық және әлеуметтік дамуына қолдау көрсету – біздің қоғамымыздың басты міндеттерінің бірі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1.Асанов, Қ. Қ. Балалардың денсаулығы және дене шынықтыру / Қ. Қ. Асанов, Г. Б. Мұхамбетжанова. — Алматы: Ғылым, 2020. — 215 б.

2.Қазақстан Республикасының білім және ғылым министрлігі. Дене тәрбиесі және спорт. — Нұр-Сұлтан, 2019. — 98 б.

3.Оразаев, Н. Б. Мектеп жасындағы балалардың дене белсенділігі / Н. Б. Оразаев. — Алматы: Білім, 2021. — 143 б.

4.Дүйсенбаев, Ж. Қ. Мектеп оқушыларының психоэмоционалдық жүктемесі және оны төмендету әдістері / Ж. Қ. Дүйсенбаев, С. С. Ахметова. — Астана: Назарбаев Университеті, 2018. — 120 б.

5.Тынысбекова, Л. Е. Экологиялық факторлардың балалардың физиологиялық дамуына әсері // ҚР Ұлттық Ғылым Академиясының еңбектері. — 2022. — №4. — Б. 112–120.

6.World Health Organization. Балаларға арналған физикалық белсенділік стандарттары. — Женева: WHO, 2019. — 34 p.

7.Қазақстан Республикасы Денсаулық сақтау министрлігі. Арнайы медицина топтарындағы оқушыларға арналған дене шынықтыру әдістемесі. — Нұр-Сұлтан, 2020. — 89 б.

8.Жуманов, Т. А. Мектеп оқушыларының қозғалыс белсенділігі және оның денсаулыққа әсері: оқулық / Т. А. Жуманов. — Алматы: Рауан, 2021. — 188 б.

9.Smirnov, A. V. Physical Activity and Health of Schoolchildren / A. V. Smirnov. — Moscow: Education, 2019. — 160 p.

10.European Commission. Physical Education and Sport in Schools. — Brussels: Publications Office of the European Union, 2021. — 72 p.

АННОТАЦИЯ

Актуальность темы особенностей физической активности в специальных медицинских группах в школах сегодня имеет особое значение. Это связано с тем, что физическое здоровье детей и их психологическое состояние напрямую влияют на их общее развитие. Поскольку состояние здоровья детей, обучающихся в специальных медицинских группах, различается, методика и программы физических упражнений для них должны быть особенными. Участие учащихся в физических упражнениях помогает повысить их физическую активность и укрепить их здоровье.

Физические упражнения способствуют укреплению здоровья детей, развитию их двигательных способностей и улучшению качества жизни в целом. В связи с разнообразием состояния здоровья детей в специальных медицинских группах необходимо разрабатывать специальные методики упражнений для них. Например, для детей, имеющих заболевания опорно-двигательного аппарата, сердечно-сосудистой системы или другие медицинские ограничения, виды и интенсивность упражнений должны соответствовать состоянию их здоровья.

Таким образом, тема особенностей физических упражнений в специальных медицинских группах в школах является одним из направлений исследования, которое предлагает важные новшества и инновации в области здравоохранения, образования и социальной интеграции, отвечая современным требованиям. Изучение особенностей физической активности в специальных медицинских группах играет решающую роль в сохранении и развитии здоровья детей.

RESUME

The relevance of the topic of physical exercises in special medical groups in schools is of particular importance today. This is because children’s physical health and psychological state directly affect their overall development. Since the health conditions of children in special medical groups vary, the methodology and programs for physical exercises must be tailored to them. Participation in physical exercises helps increase their physical activity and strengthen their health.

Physical exercises contribute to strengthening children’s health, developing their motor skills, and improving their overall quality of life. Due to the variety of health conditions in children in special medical groups, a special methodology for exercises is required. For example, for children with joint disorders, cardiovascular diseases, or other medical limitations, the types and intensity of exercises should match their health conditions.

Therefore, the topic of physical exercise in special medical groups in schools is one of the research areas that offers important innovations and breakthroughs in healthcare, education, and social integration, meeting modern requirements. Studying the characteristics of physical exercises in special medical groups plays a crucial role in maintaining and developing children’s health.

ӘОЖ 628.8

Хайыр Н. студент
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал қ.
Амангалиев Т.Г., жетекшісі
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал қ.

ӘСКЕРИ ТӘРТІП ЖӘНЕ ОНЫҢ ЖЕКЕ ТҰЛҒА ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ МАҢЫЗЫ

ТҮЙІН

Мақала «Әскери тәртіп және оның жеке тұлға қалыптастырудағы маңызы» тақырыбына арналған. Әскери ортадағы тәртіп деңгейі, оның әскери қызметшілердің мінез-құлқына, жауапкершілігіне және психологиялық тұрақтылығына әсері зерттелді. Әскери тәртіптің жеке тұлғаны қалыптастырудағы рөлі қарастырылып, әскери қызметтің этикалық және моральдық

аспектілері талданды. Әскери тәртіпті нығайтуға ықпал ететін негізгі факторлар анықталды және оны жетілдіру бағытында ұсыныстар жасалды. Әскери бөлімдердегі тәртіпті сақтау мен бақылау жүйелеріне талдау жүргізілді. Зерттеу нәтижелері әскери ұжымдардағы тәртіпті жетілдіру және әскери қызметшілердің кәсіби әрі тұлғалық дамуын нығайту үшін қолданылуы мүмкін.

Түйінді сөздер: *Әскери тәртіп, тұлғалық даму, моральдық-этикалық құндылықтар, кәсіби жауапкершілік, психологиялық денсаулық*

Кіріспе. Әскери тәртіптің маңызы жеке тұлғаның қалыптасуында және ұжымдағы үйлесімді қарым-қатынасты дамытуда ерекше орын алады. Әскери ортада тәртіптің сақталуы, оның ішкі ережелері мен нормаларының орындалуы, сонымен қатар әр қызметкердің мінез-құлқы мен жауапкершілігі – ұжымның тиімді қызмет атқаруы мен жеке тұлғаның дамуына елеулі әсер етеді. Әскери тәртіптің бұзылуы жеке құрамның моральдық-психологиялық ахуалын нашарлатып, ұжымдағы сенімсіздік пен ұйымдасқандықтың әлсіреуіне алып келуі мүмкін.

Әскери тәртіп тек ережелер мен нұсқауларды сақтаумен шектелмейді. Бұл – әскери қызметшілердің мінез-құлқын, жауапкершілігін және ұжым ішіндегі қарым-қатынасты реттейтін маңызды жүйе. Тәртіпті сақтаудың жоғары деңгейі жеке тұлғаның жауапкершілік, тәртіп, ерік-жігер секілді қасиеттерін қалыптастырып, қызметтік міндеттерін орындауға деген көзқарасын түзеді. Әскери қызметтегі тәртіп әскердің жауынгерлік дайындығын нығайту үшін өте маңызды, өйткені ұжымның ұйымшылдығы мен бірлігін қамтамасыз ететін факторлардың бірі болып табылады.

Әскери тәртіптің бұзылуы ауыр салдарға әкеп соқтыруы мүмкін. Оның әлсіреуі ұжымның жұмыс сапасына әсер етеді, командирлер мен қызметшілер арасындағы өзара қарым-қатынасты бұзады, сенімділік пен ынтымақтастықты азайтады. Тәртіпсіздік әскери қызметшілердің моральдық-психологиялық күйін төмендетіп, жалпы әскери бөлімшелердің функционалдығын әлсіретеді. Әскери тәртіптің бұзылуы жеке тұлғалардың қызметін ұйымдастыруды қиындатып, оның қауіпсіздігіне теріс әсер етуі мүмкін.

Әскери тәртіпті қамтамасыз етуде ең маңызды факторлар – мінез-құлық нормаларын сақтау, жауапкершілік деңгейі, ұжымдағы бірлікті сақтау және тәртіп бұзушылықтарды болдырмау шаралары. Бұл мәселелерді шешуде тәртіпті қалыптастыру мен нығайту үшін нақты ережелер мен заңдар енгізіліп, оларды орындауға бақылау жүргізу маңызды. Әскери қызметтің тиімділігі мен оның қызметкерлерінің кәсіби дамуы әскери тәртіптің сақталуына тікелей байланысты.

Әскери тәртіптің басты элементтері: әскери бөлімнің ұйымдастырушылық құрылымы, әлеуметтік және психологиялық факторлар, сондай-ақ сарбаздардың моральдық және рухани дайындықтары болып табылады. Әскери тәртіпті нығайту үшін әскери бөлімшелерде тәрбие жұмыстарының тиімді әдістері қолданылып, жеке құрамның моральдық-психологиялық жағдайы тұрақты түрде бақылауға алынуы қажет. Командирлердің беделін арттыру, ішкі тәртіпті сақтау және әскери бөлімде тәртіп бұзушылықтардың алдын алу шараларын жүзеге асыру – бұл әскери тәртіпті нығайтудың негізі болып табылады.

Әскери тәртіптің жеке тұлғаның дамуына әсері зор. Тәртіпке негізделген орта жеке қызметшінің моральдық және психологиялық тұрғыдан нығайуына, өзін-өзі басқару дағдыларын қалыптастыруға ықпал етеді. Бұл өз кезегінде жауынгерлік дайындықты арттырып, қызметтің тиімділігін жоғарылатады. Әскери тәртіптің сақталуы жауынгерлер арасында ынтымақтастық, өзара көмек көрсету сезімін ұлғайтып, жалпы ұжымның рухын нығайтады.

Әскери тәртіптің жоғары деңгейі өз кезегінде әскери қызметшілердің ерік-жігерін дамытып, қиын жағдайларда шешім қабылдау қабілетін арттырады. Ол ішкі сенімділік пен тұрақтылықты қалыптастырып, әскери қызметшінің жеке тұлғасын жетілдіруге ықпал етеді. Әскери тәртіптің сақталуы және нығаюы әскери ұжымның тиімді жұмыс істеуін қамтамасыз етеді, әрі қызметшілердің психологиялық жағдайын тұрақтандырады.

Әскери тәртіпті нығайту үшін арнайы бағдарламалар әзірлеу және оларды жүйелі түрде іске асыру өте маңызды. Бұған тәрбие жұмыстарының жоғары сапасы, командирлердің беделін арттыру және қызметшілердің психологиялық тұрақтылығын нығайту бағытындағы шаралар

кіреді. Сонымен қатар, тәртіп бұзушылықтардың алдын алу үшін нақты қадамдар мен ережелер енгізіліп, оларды орындауға бақылау жүргізілуі қажет.

Зерттеу барысында әскери тәртіптің негізгі қағидалары мен оны қамтамасыз ету әдістеріне қатысты қолданыстағы заңнамалық құжаттар мен ғылыми зерттеулердің терең талдауы жүргізілді. Бұл құжаттар мен әдебиеттер әскери тәртіпті күшейту және оның тиімділігін жоғарылату үшін негіз болатын негізгі құралдар мен әдістемелерді құрайды. Қазақстан Республикасының «Әскери қызмет және әскери қызметшілердің мәртебесі туралы» заңы мен «Әскери жарғы» сияқты нормативтік құжаттар, сондай-ақ халықаралық әскери стандарттар әскери тәртіпті сақтау мен нығайтудағы маңызды факторлар болып табылады.

Зерттеу нысаны ретінде әскери бөлімдердегі тәртіптің деңгейі және оның әскери қызметшілердің мінез-құлқына, жауапкершілігіне және психологиялық жағдайына әсері қарастырылды. Әскери тәртіптің сақталуын бағалау үшін бірнеше көрсеткіштер енгізілді. Бұл көрсеткіштер әскери қызметшілердің әскери жарғылар мен ережелерге сәйкес қызмет атқару деңгейін, ұжымдық қарым-қатынастардың жағдайын және қызметтік міндеттердің орындалу сапасын айқындау үшін маңызды болды.

Зерттеу аясында келесі негізгі көрсеткіштерге назар аударылды:

1. **Әскери жарғылар мен ережелердің сақталуы:** Әскери қызметшілердің әскери жарғылар мен ережелерге сәйкес қызмет атқаруы. Әскердегі тәртіптің негізі осы жарғылар мен ережелерде белгіленген, олар жеке қызметшілердің мінез-құлқын ғана емес, ұжымдық мәдениетті де қалыптастырады. Тәртіптің сақталу деңгейі әскери бөлімнің тиімді қызмет атқаруына ықпал етеді.
2. **Қызметтік міндеттердің орындалуы:** Әскери қызметшілердің өз міндеттерін адал әрі жауапкершілікпен орындауы. Тапсырмалардың уақытында және жоғары сапада орындалуы. Бұл көрсеткіш әскери бөлімнің ұйымшылдығын, командирлер мен сарбаздар арасындағы сенімділік пен ұжымдық жауапкершілікті білдіреді.
3. **Ұжымдық қарым-қатынастар:** Әскери ұжымдағы өзара қарым-қатынастардың деңгейі, ынтымақтастық пен топтық сенім. Әскери қызметтің нәтижелі болуы тек қызметтік міндеттерді орындаумен ғана емес, сондай-ақ жақсы ұйымдасқан, үйлесімді ұжымдық қарым-қатынастармен де байланысты. Әскери бөлімде тәртіптің жоғары деңгейі әлеуметтік және психологиялық ахуалды жақсартады, бұл қызметшілердің қызметтік міндеттерін тиімді орындауына көмектеседі.
4. **Моральдық және психологиялық тұрақтылық:** Әскери тәртіптің жеке тұлғалардың моральдық және психологиялық тұрақтылығына әсері. Тәртіптің сақталуы қызметшілердің психологиялық жағдайын нығайтып, қызмет барысында қабылданатын шешімдер мен әрекеттерге айтарлықтай әсер етеді. Психологиялық тұрақтылықтың жоғары деңгейі қызметшілердің стресс пен қиын жағдайларға төзімділігін арттырады, бұл дұрыс шешім қабылдауға ықпал етеді.
5. **Тәртіп бұзушылықтардың алдын алу:** Әскери бөлімдерде тәртіп бұзушылықтарды болдырмау шараларының тиімділігі. Бұл бөлімдердің ішкі бақылау жүйелері мен тәртіп сақтау бойынша жүргізілетін тәрбие жұмыстарының қаншалықты тиімді екендігін көрсетеді. Тәртіп бұзушылықтардың алдын алу әдістері мен жүйелерінің дұрыс ұйымдастырылуы маңызды болып табылады.
6. **Командирлердің басқарушылық рөлі:** Командирлердің әскери тәртіпті сақтау мен нығайтудағы рөлі. Командирлердің көшбасшылық қасиеттері, олардың тәртіпті сақтаудағы ықпалы, моральдық-этикалық және психологиялық дайындық деңгейі әскери бөлімнің тәртіп деңгейіне тікелей әсер етеді. Командирлердің тәртіпке деген көзқарасы мен жүргізетін тәрбие жұмыстарының маңызы зор.

Әскери тәртіпті нығайтуға бағытталған барлық шаралар мен әдістерді жүйелі түрде бағалау маңызды. Әскери бөлімдердің тұрақты қызметі мен қызметшілердің кәсіби даярлығы осы көрсеткіштердің сақталуына тікелей байланысты. Әскери тәртіптің дұрыс сақталуы мен нығаюы командирлердің үйлесімді басқаруы мен тәрбие жұмыстары арқылы жүзеге асады.

Материалдар мен әдістер.

Бұл кестеде әскери бөлімдердегі тәртіпті бағалаудың негізгі көрсеткіштері мен әрбір көрсеткіштің деңгейі көрсетілген. Әр көрсеткіштің деңгейі әскери бөлімнің тәртібін, қызметшілердің мінез-құлқын және бөлімнің тиімділігін сипаттайды.

Кесте 1- Әскери тәртіпті бағалаудың басты көрсеткіштері

Көрсеткіштер	Түсініктеме	Бағалау деңгейі
Әскери ережелер мен нормалардың сақталуы	Әскери қызметшілердің қызметін әскери жарғы мен ережелерге сәйкестендіруі.	Жоғары / Орташа / Төмен
Қызметтік міндеттерді орындау деңгейі	Әскери қызметшілердің өз тапсырмаларын қаншалықты жақсы орындауы, жауапкершілігі.	Жоғары / Орташа / Төмен
Ұжымда ынтымақтастық пен сенім	Ұжымдық қарым-қатынастардың деңгейі, сенім мен ынтымақтастықтың болуы.	Жоғары / Орташа / Төмен
Психологиялық тұрақтылық	Әскери тәртіптің қызметшілердің моральдық және психологиялық жағдайына әсері.	Жоғары / Орташа / Төмен
Тәртіп бұзушылықтарға жол бермеу	Әскери бөлімдердегі тәртіп бұзушылықтардың алдын алу жүйесінің тиімділігі.	Жоғары / Орташа / Төмен
Басшылардың ықпалы мен басқарушылық рөлі	Командирлердің тәртіпті сақтау мен нығайтудағы рөлі, көшбасшылық қасиеттері мен ұйымдастырушылық қабілеті.	Жоғары / Орташа / Төмен

1. Әскери ережелер мен нормалардың сақталуы – бұл көрсеткіш әскери қызметшілердің әскери жарғы мен ережелерге қаншалықты адал болып қызмет ететіндігін бағалауға мүмкіндік береді. Осы ережелер мен нормалардың орындалуы әскери тәртіптің негізін құрайды.

2. Қызметтік міндеттерді орындау деңгейі – әскери қызметшілердің өз қызметтік міндеттерін орындаудағы жауапкершілігін, уақытылы және сапалы орындау қабілетін сипаттайды.

3. Ұжымда ынтымақтастық пен сенім – бұл көрсеткіш әскери ұжымдағы өзара сенім, ынтымақтастық және ұжымдық рухтың деңгейін анықтайды. Ұжымдық қарым-қатынастардың дұрыс қалыптасуы бөлімдегі жалпы жұмыстың тиімділігіне әсер етеді.

4. Психологиялық тұрақтылық – әскери тәртіптің қызметшілердің психологиялық жағдайына қаншалықты әсер ететіндігі бағаланады. Жоғары деңгейдегі психологиялық тұрақтылық қызметшілердің қызметтік міндеттерді орындаудағы өнімділігін арттырады.

5. Тәртіп бұзушылықтарға жол бермеу – бөлімдерде тәртіп бұзушылықтарының алдын алу шараларының тиімділігі, бақылау жүйесінің қаншалықты әрекет ететіндігін бағалайды.

6. Басшылардың ықпалы мен басқарушылық рөлі – бұл көрсеткіш командирлердің әскери тәртіпті сақтау және нығайтуға қалай ықпал ететінін, олардың басқару жүйесінің тиімділігін көрсетеді.

Зерттеу әдістері

Зерттеу барысында келесі әдістер қолданылды:

- Әскери бөлімдердегі тәртіптілік талаптарының орындалуын бақылау;
- Әскери қызметшілер арасында сауалнама өткізу арқылы олардың тәртіпке қатысты көзқарастарын анықтау;
- Әскери ұжымда тәртіптің деңгейіне әсер ететін басты факторларды талдау.

Барлық өлшеулер мен талдау Қазақстан Республикасының әскери қызмет туралы заңдары мен нормативтік актілеріне сәйкес жүргізілді. Әскери бөлімдердегі тәртіпті сақтау шараларының тиімділігін бағалау үшін бақылау және салыстырмалы талдау әдістері қолданылды. Зерттеу нәтижелері тәртіпті нығайту жөніндегі ұсыныстарды жасау үшін пайдаланылады.

Әскери тәртіптің бұзылуы әскери қызметшілердің моральдық және психологиялық ахуалына теріс ықпал етеді, бұл өз кезегінде олардың қызметтік міндеттерін орындау сапасының төмендеуіне әкелуі мүмкін. Тәртіптің бұзылуы ұжымдағы үйлесімділікті бұзып, жауапкершілік деңгейін төмендетіп, қызметкерлер арасындағы сенімді азайтуы ықтимал.

Сондықтан әскери ортада тәртіпті сақтаудың маңызы зор, ол сарбаздардың психологиялық тұрақтылығын арттырып, ұжымдық бірлікті нығайтады.

Әскери бөлімдерде **тәртіпті қамтамасыз ету үшін қатаң бақылау және ұйымдасқан тәртіп сақтау шаралары** қажет. Әскери қызмет барысында орын алатын тәртіп бұзушылықтарды алдын алу және сарбаздардың моральдық және психологиялық тұрғыдан шыдамдылығын арттыру үшін тәрбие жұмысын күшейту қажет. Сонымен қатар, әскери бөлімдердегі тәртіптің сақталуын бағалау және оны жетілдіру үшін тиісті ұсыныстар әзірлеу маңызды.

Әскери бөлімдерде **тәртіпті бақылау жүйесі** қызметті тиімді ұйымдастыруға және әскери ұжымда тәртіп деңгейін арттыруға мүмкіндік беруі тиіс. Осы мақсатта тәртіп сақтау шараларын қайта қарап, тәртіп бұзушылықтардың алдын алу үшін кешенді жоспар әзірлеу қажет. Сонымен қатар, тәртіпті бақылау жүйесінің тиімділігін бағалап, әскери бөлімдерде тәртіп деңгейін арттыру үшін қосымша шаралар енгізу ұсынылады.

Қорытындылар мен ұсыныстар.

Жүргізілген зерттеулердің қорытындылары әскери тәртіптің әскери қызметшілердің мінез-құлқына, психологиялық және моральдық тұрақтылығына, сондай-ақ олардың қызметтік міндеттерін орындаудағы сапасына айтарлықтай әсер ететінін дәлелдеді. Әскери тәртіптің сақталуы әскери қызметшілер арасындағы өзара қарым-қатынастарды нығайтып, ұжымдағы ынтымақтастық пен ұйымшылдықты арттырады. Сонымен қатар, тәртіп олардың жауапкершілік сезімін қалыптастырып, қызметтің тиімділігін қамтамасыз ету үшін негіз қалайды.

Алайда, тәртіптің бұзылуы кері әсерін тигізеді, бұл әскери ұжымдағы үйлесімділіктің бұзылуына, моральдық құлдырауға және сенімнің әлсіреуіне әкелуі мүмкін. Мұндай жағдай қызметшілердің кәсіби қызметін атқаруына теріс ықпал жасап, бүкіл әскери бөлімнің жұмыс тиімділігін төмендетеді. Әскери тәртіптің әлсіреуі қызметшілердің мінез-құлқында шиеленістердің пайда болуына, тұрақсыздыққа және жауапкершілікті теріс қабылдауға, немқұрайлылықтың артуына алып келеді. Бұл өз кезегінде әскери бөлімнің жауынгерлік дайындық деңгейін төмендетіп, күрделі жағдайларда ұжымның үйлесімді әрі тиімді жұмыс істеу қабілетін шектейді.

Әскери тәртіпті сақтау және нығайту үшін жүйелі түрде тәрбие жұмыстары мен психологиялық қолдау шараларын жүзеге асыру қажет. Бұл шаралар қызметшілердің ішкі сенімін нығайтып, олардың қызметтік міндеттерін жоғары деңгейде орындауына ықпал етеді. Сонымен қатар, тәртіп бұзушылықтардың алдын алу үшін тиімді бақылау жүйесін құрып, нақты ұсыныстар мен шараларды енгізу қажет.

Зерттеу нәтижелері негізінде мынадай **ұсыныстар жасалды**:

- **Әскери тәртіпті күшейту**: Әскери бөлімдерде тәртіпті сақтау деңгейін арттыру үшін бақылауды күшейтіп, жарғы талаптарының орындауын толық қамтамасыз ету.
- **Қызметтік дайындықты жетілдіру**: Әскери қызметшілердің моральдық және ерік-жігерін дамыту мақсатында тәрбие және психологиялық дайындық шараларын арттыру.
- **Тәртіп бұзушылықтарды алдын алу**: Тәртіп бұзушылықтардың негізгі себептерін анықтап, оларды болдырмау үшін нақты шараларды қабылдау.
- **Жауапкершілікті арттыру**: Әскери қызметшілердің қызметіне деген жауапкершілік деңгейін күшейту үшін марапаттау мен ынталандыру жүйесін жетілдіру.
- **Психологиялық қолдау**: Әскери қызметшілердің психологиялық жағдайын тұрақтандыру үшін арнайы психологиялық дайындық бағдарламаларын енгізу.
- **Ұжымдық рухты нығайту**: Әскери ұжымдағы ынтымақтастықты арттыру мақсатында командалық іс-шаралар мен бірлескен оқу-жаттығулар ұйымдастыру.

Аталған ұсыныстарды іске асыру әскери қызметшілердің тәртібін нығайтуға, олардың кәсіби біліктілігін арттыруға және әскери бөлімдердегі ұйымшылдық пен тәртіп деңгейін жоғарылатуға мүмкіндік береді.

Адам – қоршаған ортаға тәуелді тіршілік иесі. Оның мінез-құлқы мен моральдық қасиеттері әскери ортада өзін бейімдеп, кәсіби дамуы үшін маңызды рөл атқарады. Әскери қызметтің қатаң тәртібі мен реттелген орта оның психологиялық тұрақтылығын нығайтып, кәсіби қызметінің тиімділігін арттырады. Әскердегі тәртіп жеке тұлғаның мінез-құлқына әсер етіп, әскери ұжымның үйлесімді жұмыс істеуіне ықпал етеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1.Қазақстан Республикасының «Әскери қызмет және әскери қызметшілердің мәртебесі туралы» Заңы. – Алматы: Қазақстан Республикасының Үкіметі, 2012.

2.Қазақстан Республикасының «Әскери жарғысы». – Алматы: Қарулы Күштердің бас штабы, 2015.

3.Әскери тәртіпті басқару және оны нығайту бойынша оқу құралы / Ж.Б. Сарыбаев. – Алматы: Қазақ университеті, 2016. – 260 б.

4.Халықаралық әскери стандарттар және оларды әскери тәртіпте қолдану / М.Т. Қасымов. – Астана: Еуразия ұлттық университеті, 2018. – 180 б.

5.Әскери қызметші мен командирдің қызметтік міндеттері: теория мен практика / М.А. Жанқосов. – Алматы: Жоғары әскери мектебі, 2017. – 310 б.

6.Сарбаздардың моральдық-психологиялық жағдайы мен тәртібін бағалау әдістемесі / Л.А. Нұрмағанбетова. – Астана: Қорғаныс министрлігі, 2014. – 125 б.

7.В.П. Костенко. Әскери психология: оқу құралы. – Мәскеу: Издательство Военной академии, 2015.

8.Ж. Н. Молдабеков. Әскери тәртіп және оның сақталуы: теориялық және тәжірибелік аспектілер. – Алматы: Қазақ әскери институты, 2013.

9.Халықаралық әскери тәртіп: стандарттар мен тәжірибе / С. А. Ахметов. – Алматы: Әскери баспа, 2019. – 220 б.

10.Г.Т. Баймұханбетова. Әскери тәртіпті басқарудың психологиялық негіздері. – Астана: Еуразия университеті, 2020.

11.Б.Е. Абдрахманов. Әскери ұжымдағы әлеуметтік-психологиялық ахуал. – Алматы: Университет баспасы, 2016. – 195 б.

12.Ж.А. Сүйінбаев. Әскери тәртіптің сақталуы мен басқарушылық дағдылар. – Қарағанды: Қарағанды мемлекеттік университеті, 2018.

13.Тәртіп бұзушылықтардың алдын алу шаралары / А. Т. Қарабаев. – Алматы: Қазақ әскери академиясы, 2021.

14.ҚР Қорғаныс министрлігінің құжаттары мен жарғысы. – Астана: ҚР Қорғаныс министрлігі, 2021.

15.М.И. Түсіпбеков. Әскери қызметтегі тәртіп мәселелері: оқу құралдары мен әдістемелік нұсқаулар. – Алматы: Қорғаныс министрлігі, 2014.

16.Қ.А. Ахметова. Әскери тәртіп пен жауапкершіліктің қоғамдық мәні. – Астана: Жоғары әскери оқу орны, 2017.

17.М.Ә. Абдуллаев. Әскери психологиядағы қазіргі тенденциялар. – Алматы: Мәдениет баспасы, 2020.

АННОТАЦИЯ

Статья посвящена теме «Воинская дисциплина и её значение в формировании личности». Исследуется уровень дисциплины в военной среде, влияние дисциплины на поведение, ответственность и психологическую устойчивость военнослужащих. Рассматривается роль воинской дисциплины в формировании личности, а также анализируются этические и моральные аспекты военной службы. Выявлены основные факторы, способствующие укреплению воинской дисциплины, и предложены рекомендации по её совершенствованию. Проведен анализ систем соблюдения и контроля дисциплины в военных частях. Результаты исследования могут быть использованы для улучшения дисциплины в воинских коллективах и для укрепления профессионального и личностного развития военнослужащих.

RESUME

The article is dedicated to the topic "Military Discipline and Its Importance in Shaping Personality." It explores the level of discipline in the military environment and its impact on the behavior, responsibility, and psychological stability of military personnel. The role of military discipline in personality formation is examined, along with the ethical and moral aspects of military service. The key factors contributing to the strengthening of military discipline are identified, and recommendations for its improvement are provided. An analysis of the systems for maintaining and controlling discipline in military units is conducted. The results of the study can be used to enhance discipline in military teams and strengthen the professional and personal development of military personnel.

МАЗМҰНЫ

«АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫ ҒЫЛЫМДАРЫ ЖӘНЕ ВЕТЕРИНАРИЯ» СЕКЦИЯСЫ

Тажиева Н.Н., Оразов А.Ж. ТҮЙЕ СҮТІНЕ НЕГІЗДЕЛГЕН ҚЫШҚЫЛ СҮТТІ СУСЫН ӨНДІРІСІНДЕГІ НАССР ЖҮЙЕСІ……..	4
Хиясов М.Г., Насиев Б.Н., ВЛИЯНИЕ СПОСОБОВ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ НА КОРМОЕМКОСТЬ ПАСТБИЩ……...	8
Биктурганова Г., Мейрамкызы М., Амангелдикызы З. ПРОЕКТ КЛУМБЫ АЭРОПОРТА В ГОРОДЕ УРАЛЬСК……	12
Бақтыгереева І.Т., Байбатыров Т.А. ЭКСТРУДЕРЛЕНГЕН ҚОНАҚЖҮГЕРІНІ ҚҰРАМА ЖЕМ ӨНДІРІСІНДЕ ҚОЛДАНУДЫҢ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ.....	17
Сегізбаева Г.Б., Жұмаева А.Қ. ҚҰМАЙ ҰНЫН ГЛЮТЕНСІЗ ҰНДЫ КОНДИТЕРЛІК ӨНІМДЕРДІҢ ӨНДІРІСІНДЕ ПАЙДАЛАНУ.....	20
Амандықова А.С., Абылай А., Тулегенова Д. К. ФИТОПАТОЛОГИЯЛЫҚ САРАПТАМАНЫҢ АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫ ДАҚЫЛДАРЫНЫҢ ТҰҚЫМЫН ӨҢДЕУДЕГІ МАҢЫЗЫ.....	23
Бондарь Д.А., Зимина К.В., Қобыланды К.А., Каиргалиева Г.З. ЭКОЛОГИЧЕСКИЙ МОНИТОРИНГ СОСТОЯНИЯ АВТОМОБИЛЬНЫХ ГАЗОЗАПРАВОЧНЫХ СТАНЦИЙ Г.УРАЛЬСК И ЗАПАДНО - КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ……..	28
Латенова А.М., Максотов М.Е., Насиев Б.Н. ПАЙДАЛАНУ ТӘСІЛДЕРІНІҢ ЖАЙЫЛЫМ ФИТОЦЕНОЗДАРЫНЫҢ АЗЫҚТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҒЫНА ӘСЕРІ.....	32
Ержанова Д.Е., Оразов А.Ж. ӨСІМДІК СҮТІ ӨНІМДЕРІНІҢ МАҢЫЗЫ МЕН БОЛАШАҒЫ.....	37
Меркенова А.М., Оразов А.Ж. ЕШКІ СҮТІНІҢ САПАЛЫҚ КӨРСЕТКІШТЕРІН ЗЕРТТЕУ.....	42
Тулегенов У.Т., Соколов А.В., Нургалиева Г.К. ПОДБОР И ОПРЕДЕЛЕНИЕ ОПТИМАЛЬНОГО ВИДА И СОСТАВА КОМПОНЕНТОВ СУБСТРАТА.....	46
Утегенова А.Е., Губашева Б.Е. МОНИТОРИНГ И ПРОГНОЗИРОВАНИЕ ПАВОДКА АКТУАЛЬНЫМИ МЕТОДАМИ В ЗКО…….	50
Сундетова Л. Ж., Мусина М. К. ВЛИЯНИЕ СРОКОВ ПОСЕВА НА УРОЖАЙНОСТЬ КОРМОВЫХ ТРАВ…….	58
Иман-Махмутова А.К., Кекілбаева Г.Р. ТҰРМЫСТЫҚ ҚАТТЫ ҚАЛДЫҚТАРДЫҢ ҚҰРАМДАС БӨЛІКТЕРІНІҢ ТОПЫРАҚТЫҢ АГРОХИМИЯЛЫҚ ҚАСИЕТТЕРІНЕ ӘСЕРІ.....	62
Азбергенов А., Оңаев М.Қ., Денизбаев Е.Е. БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫНДА МАЛ АЗЫҒЫ ДАҚЫЛДАРЫ ЖЕРЛЕРІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ.....	67
Өтембет Е.М., Оңаев М.Қ. КӨЛТАБАН ЖЕРЛЕРІН ЛАНДШАФТТЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	71
Болатова А.Б., Қанағат Қ.Қ., Амангелдікызы З. АҚТАУ ҚАЛАСЫНЫҢ ЗАМАНАУИ САЯБАҚ ЖОБАСЫ ЖОБАЛАУ.....	78
Ғалым Б. Ж. , Қалмақанова О. А., Куаналиева М.К. БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫНДАҒЫ ҚАРА ҚОҢЫР ТОПЫРАҒЫНЫҢ АГРОХИМИЯЛЫҚ СИПАТТАМАСЫ.....	82
Глазунов А.А., Есмагулова Б.Ж. СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ МАЛОПРОДУКТИВНЫХ ПАСТБИЩНЫХ ЗЕМЕЛЬ.....	87

Диярова Д.Ж., Асетова А.Ю. ҚАЛАНЫҢ ЛАНДШАФТЫҚ ҚАЛЫПТАСУЫ.....	89
Жанәбіл А.Б., Губашева Б.Е. ЖАСӨСПІРІМНІҢ ДЕНСАУЛЫҒЫНА ҰЯЛЫ ТЕЛЕФОННЫҢ ӘСЕРІ.....	95
Казысейтова Ж.И, Малик М.Н, Құбаева Ф.Қ., Каиргалиева Г.З. ЭКОЖҮЙЕЛЕРДІ МОДЕЛЬДЕУДЕ ЗАМАНАУИ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ……	100
Zhalgas N.N., Tursyngalieva N.G., Baibatyrov T.A. THE MAIN PARAMETERS OF THE NUTRITIONAL VALUE OF VEGETABLE OILS…….	104
Кожахметова А. С., Жұмаева А. Қ. ЖШС «БЕЛЕС-АГРО» ЭЛЕВАТОРЫНДА АСТЫҚТЫҢ САПАСЫ МЕН ҚАУІПСІЗДІГІН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ.....	106
Өтегенова Д. А., Ялпакова А. А., Джигильдиева Ж. Г. ЖЕР КАДАСТРЫНЫҢ АВТОМАТТАНДЫРЫЛҒАН АҚПАРАТТЫҚ ЖҮЙЕСІ.....	112
Төлеген Ж. А., Утебалиева С. Б., Тасанова Ж. Б. ОРАЛ ҚАЛАСЫНЫҢ АУМАҒЫН СУ БАСУ ҚАУІПТІЛІГІ БОЙЫНША АУМАҚТАРҒА БӨЛУ.....	118
Шапихова Ж. Ж., Буркитбаева Г. А., Калиева Л. Т. ФИТОЭКСПЕРТИЗА – ОСНОВНОЙ ЭТАП ПРЕДПОСЕВНОЙ ПОДГОТОВКИ СЕМЯН СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫХ КУЛЬТУР……	122
Илясова Б., Коннова В., Мухомедьярова А.С. ПОДГОТОВКА СЕМЯ КЕДРА К ПОСАДКЕ……	126
Ғани А.А., Кереев А.К. СИЫРЛАР ЭНДОМЕТРИТІН БАЛАУ ЖӘНЕ ЕМДЕУДІҢ ТИІМДІ ӘДІСТЕРІ.....	130
Базар Ж.Ж., Душаева Л. Ж. ВЕТЕРИНАРИЯДА ҚОЛДАНУҒА АРНАЛҒАН ТАБИҒИ АНТИСЕПТИКАЛЫҚ ҚОСЫЛЫСТАРДЫ КЕШЕНДІ БАҒАЛАУ.....	134
Ерболатов Б., Касимова Г. В. «МҰРАГЕР-Т» ШҚ-ДАҒЫ ҚАЗАҚТЫҢ АҚБАС ТҰҚЫМ БҰҚАЛАРЫНЫҢ ЭКСТЕРЬЕРЛІК КӨРСЕТКІШТЕРІ.....	142
Волошина О., Свотина М.А. ЭПИЗООТОЛОГИЯ БЕШЕНСТВА ДИКИХ ПЛОТОЯДНЫХ В ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ……..	145
Кабиболла А.Ө., Аубекеров А.Б., Айтпаева З.С. ҮЙРЕКТЕРДІ ҰСТАУ ҚОРА-ЖАЙЛАРЫНДАҒЫ МИКРОКЛИМАТЫН САНИТАРЛЫҚ-ГИГИЕНАЛЫҚ БАҒАЛАУ.....	147
Терёшкин Ш.Р., Шукуров М. Ж. СОСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ РЫБНОГО ХОЗЯЙСТВА В КАЗАХСТАНЕ	152
Базарбаева А.М., Сенгалиев Е.М. ВЛИЯНИЕ КЛИМАТИЧЕСКИХ ФАКТОРОВ ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ НА РЕПРОДУКТИВНУЮ СИСТЕМУ УТОК……..	156
Хамзина А.У., Кушалиев К.Ж. ФИЗИОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ АДАПТАЦИИ САЙКАКОВ В УСЛОВИЯХ ПИТОМНИКА "AQBOKEN"……..	159
Тажбаева Д. Т., Мурзабаев К. Е. ІРІ ҚАРА МАЛДЫҢ ЛЕЙКОЗЫ КЕЗІНДЕ ВЕТЕРИНАРЛЫҚ ШАРАЛАРДЫ ОҢТАЙЛАНДЫРУ.....	163
Ященко В.А., Кадралиева Б.Т. ВЕТЕРИНАРНО-САНИТАРНАЯ ОЦЕНКА МЯСА ДИКОГО КАБАНА……..	168
Төлегенов Н.С., Кереев А.К. НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ ПАТОЛОГОМОРФОЛОГИЧЕСКИХ ИЗМЕНЕНИЙ ПРИ ЦЕНУРОЗЕ У ОВЕЦ.....	173
Амангельдиева Д.Н., Булекова А.А. ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ЖҮЙЕЛЕРДІҢ ДЕКАРБОНИЗАЦИЯДАҒЫ ӘЛЕУЕТІН БАҒАЛУ: КПО МЫСАЛЫ.....	177

Жумагалиева Г.К., Баянтасова С.М. АУЫЛШАРУАШЫЛЫҚ ЖАНУАРЛАРЫ ТӨЛДЕРІНДЕГІ ІШЕК ИНФЕКЦИЯЛАРЫНЫҢ АЛДЫН АЛУ ЖӘНЕ КҮРЕС ШАРАЛАРЫН ЖЕТІЛДІРУ.....	180
Sultan N., Paritova A.Y. EFFICIENCY OF USING EXTRUDED FEED WITH A PROBIOTIC FOR CATFISH AND VETERINARY AND SANITARY ASSESSMENT OF FISH MEAT.....	183
Ryskalieyva Zh., Abekeshev N. SEASONAL DYNAMICS OF GASTROINTESTINAL STRONGYLATES FOUND IN SHEEP..	187
Рыспаева А.Е., Молдахметова З.Қ. ТОРТТАРДЫҢ ПАЙДА БОЛУ ЖӘНЕ ДАМУ ТАРИХЫ.....	191
Темірбай Н.Н., Жанабаева Д.К. БӨДЕНЕ РАЦИОНЫНДАҒЫ БАЙЫТЫЛҒАН АЗЫҚ.....	194
Шайхы И.Т., Бақытжанова Ж.С., Нуржанова Ф.Х. ОРАЛ ҚАЛАСЫНЫҢ ВЕТЕРИНАРЛЫҚ ДӘРІХАНАЛАРЫНДА САТЫЛАТЫН ДӘРУМЕНДЕР НАРЫҒЫНА ШОЛУ.....	197
Исабекова А.Э., Мурзагалиева Г.Ә., Молдахметова З.Қ. «БӨРТЕ МИЛКА» ЖШС ЖАҒДАЙЫНДА ӨСІМДІК ШИКІЗАТЫН ПАЙДАЛАНА ОТЫРЫП, «ҚҰРТ» ҰЛТТЫҚ ӨНІМІН ӨНДІРУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ.....	201
Кожахметова А.С., Жұмаева А. Қ. ЖШС «БЕЛЕС-АГРО» ЭЛЕВАТОРЫНДА АСТЫҚТЫҢ САПАСЫ МЕН ҚАУІПСІЗДІГІН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ.....	204
Досжанова Ә.Ө., Усенов Ж.Т. «ИВЕРМЕК» ЖӘНЕ «АЛЬБЕН» ПРЕПАРАТАРЫНЫҢ ЖЫЛҚЫЛАРДЫҢ ПАРАСКАРИДОЗЫНА ҚАРСЫ ТИІМДІЛІГІН ЗЕРТТЕУ……...	208
Мұрзаш Н.З., Молдахметова З.Қ. «HAPPY CAKE» КОНДИТЕРЛІК ЦЕХЫНЫҢ ЖАҒДАЙЫНДА КҮРІШ ҰНЫН ПАЙДАЛАНА ОТЫРЫП, ГЛЮТЕНСІЗ ТОРТТЫҢ РЕЦЕПТУРАСЫ МЕН ТЕХНОЛОГИЯСЫН ӘЗІРЛЕУ.....	211
Айткалиева Ж.А., Валиева Ж.М. ЧИСТОТА И ПРИГОДНОСТЬ БАРАНЬЕЙ ЧЕРЕВЫ ДЛЯ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ В КОЛБАСНОМ ПРОИЗВОДСТВЕ……	214

«ТЕХНИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР» СЕКЦИЯСЫ

Агаев Д,, Мурзагалиева А.А. СМАЗКА И СМАЗОЧНЫЕ МАТЕРИАЛЫ.....	219
Amangeldiyev M.Zh., Baktygaliyev M.N., Sataeva S.S. NICKEL-BASED METAL SURFACE COATINGS……..	223
Atuova Sh.E., Beketayeva G.K., Sataeva S.S. NATURAL SORBENTS AND THEIR USE FOR WATER PURIFICATION……	228
Сахиев Б.Ж., Монтаев С.А. ВЛИЯНИЕ ПОРИСТОЙ ДОБАВКИ НА ФИЗИКО-МЕХАНИЧЕСКИЕ СВОЙСТВА СИЛИКАТНОГО КИРПИЧА…….	233
Бозжан Ә. Е., Хамзина Б.Е., Ержанова Ж.Т. АНАЛИЗ МЕТОДОВ И ТЕХНОЛОГИЧЕСКИХ СХЕМ УСТАНОВОК ПОДГОТОВКИ НЕФТЕЙ С ПОВЫШЕННЫМ СОДЕРЖАНИЕМ КИСЛЫХ ГАЗОВ……..	236
Бөлен А.Б., Амирхан С.Д., Досов К.Ж. САРЫ САЗДАҚТЫ ШИКІЗАТТАРЫ НЕГІЗІНДЕГІ КЕРАМИКАЛЫҚ ТОЛТЫРҒЫШТАРДЫҢ ФИЗИКА-МЕХАНИКАЛЫҚ ҚАСИЕТТЕРІН ЖЕТІЛДІРУ.....	243
Ғабделқайыр Е.Ә., Шингужиева А.Б. ВЛИЯНИЕ КЛИМАТИЧЕСКИХ УСЛОВИЙ НА ВЫБОР ТЕПЛОЭФФЕКТИВНЫХ РЕШЕНИЙ ДЛЯ СТЕНОВЫХ КОНСТРУКЦИЙ В ЖИЛЫХ ЗДАНИЯХ……	246
Дмитриев В. А., Монтаев С. А. ДРЕВЕСНО-СОЛОМЕННЫЕ ПАНЕЛИ: ШАГ К ЭКОЛОГИЧНОМУ СТРОИТЕЛЬСТВУ.	250

Досбулатов Р.Т., Арстанов К.Т., Кыдрашов А.Б. АНАЛИЗ И СОЗДАНИЕ АЛГОРИТМА РАСЧЕТА КРУТЯЩЕГО МОМЕНТА И СОПРОТИВЛЕНИЯ ДЛЯ ПРЕДОТВРАЩЕНИЯ АВАРИЙ В ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ПРОГРАММНОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ WELLPLAN.....	253
Досбулатова Ш.Н., Халидуллин Р.А., Кыдрашов А.Б. ПОВЫШЕНИЕ ТЕХНОЛОГИЧЕСКОЙ ЭФФЕКТИВНОСТИ И УВЕЛИЧЕНИЕ ДОБЫЧИ ЗА СЧЕТ СОЗДАНИЯ МОДЕЛИ ПРОГНОЗИРОВАНИЯ ПАРАФИНООБРАЗОВАНИЯ НА БАЗЕ ПРОГРАММНОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ PVTSIM.....	257
Ермекова А. А., Касымова А. Х. ВЕБ-САЙТТАРДЫ ӘЗІРЛЕУДІҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТӘСІЛДЕРІ: ТЕХНОЛОГИЯЛАР МЕН ТӘЖІРИБЕ.....	260
Жумаев А.; Мурзагалиева А.А. ТРИБОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ БУРЕНИЯ……	270
Уразалин А.М., Мұхамбетжан З.Е. ОБОСНОВАНИЕ ВЕРОЯТНОСТНОЙ ИНФОРМАЦИОННОЙ МОДЕЛИ ОРГАНИЗАЦИИ ИНЖЕНЕРНО-ТЕХНИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВКИ СТРОИТЕЛЬСТВА ПРОМЫШЛЕННЫХ ОБЪЕКТОВ……	274
Индюкова В.В., Джусупкалиева Р.И. ВЫБОР АБСОРБЦИОННОЙ КОЛОННЫ ДЛЯ ОСУШКИ НЕФТЯНОГО ГАЗА……...	277
Кайроллиева Д.С., Сукурова А.А., Ескалиев М.Ж. РАЗВИТИЕ ЭНЕРГОЭФФЕКТИВНОГО ПРОЕКТИРОВАНИЯ ЗДАНИЙ…….	282
Каламгали А.Г., Хамзина Б.Е. ФОНТАНДЫ ҰҢҒЫМАЛАРДЫҢ ЖҰМЫС РЕЖИМІН ЗЕРТТЕУ.....	286
Камиссариев Т.К , Жаксыбаев Д. О. ИНТЕГРАЦИЯ НАУЧНОЙ И СОЦИАЛЬНОЙ АКТИВНОСТИ СТУДЕНТОВ…….	290
Капиятулла Т.А., Ерниязова К.Н., Сатаева С.С. ПОЛИЭТИЛЕНПОЛИАМИННІҢ ЭД-20 ЭПОКСИДТІ-ДИАН ШАЙЫРЫНЫҢ ҚАСИЕТТЕРІНЕ ӘСЕРІН ЗЕРТТЕУ.....	292
Куанышев А.А., Мажитов С.Г., Досов Қ.Ж. ИСПОЛЬЗОВАНИЕ АВТОМОБИЛЬНОГО КРАНА ДЛЯ ПЕРЕНОСКИ МАТЕРИАЛОВ С ЦЕЛЬЮ УСКОРЕНИЯ СТРОИТЕЛЬСТВА.....	299
Курманалиева Р.К., Төлеген Р.Р., Шингужиева А.Б. ГЕОТЕХНИЧЕСКИЕ РЕШЕНИЯ ПРИ СТРОИТЕЛЬСТВЕ ТОННЕЛЕЙ В ГОРОДСКИХ УСЛОВИЯХ – КАК МИНИМИЗИРОВАТЬ ОСАДКИ И ДЕФОРМАЦИИ……	303
Мақсотова А. Б., Адилова Н.Б., Монтаев С. А. ВОЗМОЖНОСТИ ПОВЫШЕНИЕ ФИЗИКО-МЕХАНИЧЕСКИХ СВОЙСТВ КЕРАМИЧЕСКИХ КИРПИЧА НА НИЗКОСОРТНЫХ СУГЛИНОК.....	308
Мақсұт С. Ә., Ескалиев М. Ж. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ БАЛАМАЛЫ ЭНЕРГЕТИКАНЫ ДАМЫТУ: МҮМКІНДІКТЕРІ МЕН БОЛАШАҒЫ.....	312
Надилше Э.Е., Джусупкалиева Р.И. МОДЕРНИЗАЦИЯ НЕФТЯНОГО СЕПАРАТОРА…….	316
Нажмеденова С.Е., Монтаев С.А. ҰШПА КҮЛІН ҚҰРЫЛЫС МАТЕРИАЛДАРЫНДА ҚОЛДАНУ МҮМКІНДІКТЕРІ.....	319
Нурланов Р.Б., Камалова Г.А. ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНЫЕ СИСТЕМЫ ДИСТАНЦИОННОГО ОБУЧЕНИЯ: АДАПТАЦИЯ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА С ПОМОЩЬЮ ИИ…….	322
Пшенбаев А.Н., Рамазанова С.Т., Сатаева С.С. ЖЕРГІЛІКТІ ШИКІЗАТТАН ШЫНЫ АЛУ ТЕХНОЛОГИЯСЫНЫҢ НЕГІЗІ.....	326
Рабаев Т.К., Хамзина Б.Е. ТҰЗ ҚЫШҚЫЛЫМЕН ӨҢДЕУДІҢ ҰҢҒЫМА ТҮБІ АЙМАҒЫНА ӘСЕРІН ТАЛДАУ.....	330
Садбеков Р., Мурзагалиева А.А. СМАЗКА КАК ЭФФЕКТИВНЫЙ ПУТЬ ОБЕСПЕЧЕНИЯ НАДЕЖНОСТИ И	

ДОЛГОВЕЧНОСТИ ДЕТАЛЕЙ МАШИН И МЕХАНИЗМОВ……	334
Салауат М.; Купешова А. С. БОР ДӘУІРІ КЕЗЕҢІНДЕГІ БОР ТАУЛАРЫНЫҢ БЕЛЕМНИТТЕРІ МЕН ТЕҢІЗ КІРПІЛЕРІН ПАЛЕОНТОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУІ.....	339
Тілеков Т.А., Хамзина Б.Е. ШАҒЫН МҰНАЙ ШОҒЫРЛАРЫН ҰҢҒЫМАЛАРДЫ ОҢТАЙЛЫ ОРНАЛАСТЫРУ НЕГІЗІНДЕ ИГЕРУДІҢ ТИІМДІЛІГІН АРТТЫРУ.....	343
Тулеугалиева К.Е., Камидуллин А.Т., Сатаева С.С. ӨСІМДІК ШИКІЗАТЫНАН БИОДИЗЕЛЬ ОТЫНЫН АЛУ.....	347
Турашев Б. М., Ермуханова С. Т. СОВРЕМЕННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ ПЕРЕРАБОТКИ ВТОРИЧНОГО МЕДЬСОДЕРЖАЩЕГО СЫРЬЯ……..	351
Уразов А.Т., Хамзина Б.Е. ОБЗОРНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ: ИЗУЧЕНИЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ БУРОВОГО РАСТВОРА И ПРИЧИНЫ ЕГО ПРИМЕНЕНИЯ……	355
Утибеков Д. С., Ермуханова С. Т. СОВРЕМЕННЫЕ МЕТОДЫ ПЕРЕРАБОТКИ ЦИНКОСОДЕРЖАЩИХ ОТХОДОВ……	359
Хайруллин Р. Р., Абуова Ж.М. ИСПОЛЬЗОВАНИЕ НЕЙРОННЫХ СЕТЕЙ ДЛЯ СОЗДАНИЯ ВИДЕОИГР…….	366
Kapiyatulla T.A., Erniazova K.N., Satayeva S.S. PURIFICATION OF OIL FROM THE ZHANAZHOL FIELD FROM SULFUR-CONTAINING COMPOUNDS BY THE PROCESS OF DEMERCAPTANIZATION…….	371
Хасанов Д.Б, Мурзагалиева А.А. ОСОБЕННОСТИ КОНСТРУКЦИЙ БУМАЖНОГО САМОЛЕТА.....	376
Хасанов Д.А., Джусупкалиева Р.И. КОМПЛЕКСНЫЕ ГАЗОПОРШНЕВЫЕ СТАНЦИИ С ПРОГРЕВОМ……	380
Шамилов Б.А., Хамзина Б.Е., Ергалиева Ш.Е. ТЕПЛОВ КЕН ОРЫНДАРЫНЫҢ АРТИН ФИЛИППОВ МҰНАЙ ГАЗ КОНДЕНСАТ ШОҒЫРЛАРЫНЫҢ МҰНАЙ-ГАЗ ӘЛЕУЕТІНІҢ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ.....	383
Шаукенев Д. Ж., Мажитов Е.Б. ИССЛЕДОВАНИЕ ВЛИЯНИЯ КАЧЕСТВА ДОРОЖНЫХ МАТЕРИАЛОВ И ИСПОЛЬЗОВАНИЯ НОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ДОРОЖНОМ СТРОИТЕЛЬСТВЕ КАЗАХСТАНА……	388
Мураткан Д.С., Абуова Ж. РАЗРАБОТКА WEB ПРИЛОЖЕНИЯ ТЕСТИРОВАНИЯ ДЛЯ ОБУЧАЮЩИХСЯ……	396
Аяпкалиев Е.С., Хамзина Б.Е. ЧИНАРЕВ КЕН ОРНЫ ГАЗЛИФТ ҰҢҒЫМАЛАРЫ ЖҮЙЕСІНІҢ ТИІМДІ ЖҰМЫС РЕЖИМІН ТАҢДАУ.....	400
Жасхайратов А. А., Касымова А. Х. ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНЫЕ СИСТЕМЫ УПРАВЛЕНИЯ УЧЕБНОЙ НАГРУЗКОЙ: ПРИМЕНЕНИЕ МАШИННОГО ОБУЧЕНИЯ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ	404
Капиятулла Т.А., Ерниязова К.Н., Сатаева С.С. ПОЛИЭТИЛЕНПОЛИАМИННІҢ ЭД-20 ЭПОКСИДТІ-ДИАН ШАЙЫРЫНЫҢ ҚАСИЕТТЕРІНЕ ӘСЕРІН ЗЕРТТЕУ.....	409
Турешова А.Е., Сарсенов А.Е. АНАЛИЗ СУЩЕСТВУЮЩИХ ТЕХНОЛОГИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ ПОСАДКИ ЛЕСНЫХ КУЛЬТУР.....	416
Қабенов Қ.А., Хиясов Қ.Г., Ербаев Е.Т. ИССЛЕДОВАНИЕ СИСТЕМЫ АВТОМАТИЗАЦИИ ПОДСТАНЦИЙ……	421
Тәшім М.Ә., Бисенгалиева А.М. ИНЖЕНЕРИЯНЫ ІТ САЛАСЫНДА ҚОЛДАНУ.....	425
Шевер М.П., Лелеш Н.В. ЭФФЕКТИВНОСТЬ ПРИМЕНЕНИЯ АВТОМАТИЗИРОВАННЫХ ЭЛЕКТРОПРИВОДОВ В АПК.....	427

Насипкалиев Ә.Б., Ибраев А.С. ДЕТЕЙЛИНГ ОРТАЛЫҚТАРЫНЫҢ ДАМУ ҮРДІСТЕРІ МЕН ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ…	432
Бекмухамбетова К.Б., Ибраев А.С. АВТОКӨЛІК ТҰРАҚТАРЫН БАСҚАРУДА ИННОВАЦИЯЛАРДЫ ЕНГІЗУ.....	437
Ғалиев А.А., Ибраев А.С. АВТОКӨЛІК ШАНАҚТЫҢ ЖӨНДЕУГЕ АРНАЛҒАН ЗАМАНАУИ ТЕХНОЛОГИЯЛАР МЕН ЖАБДЫҚТАР.....	442
Гибатуллин Б.А., Ибраев А.С. ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР АРҚЫЛЫ АВТОМОБИЛЬДЕРДІ ДИАГНОСТИКАЛАУ ПРОЦЕСІН ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	446
Жумагазиев Т.Б., Ибраев А.С. АВТОМОБИЛЬДЕРГЕ ТЕХНИКАЛЫҚ ҚЫЗМЕТ КӨРСЕТУ СТАНЦИЯЛАРЫН ҰЙЫМДАСТЫРУ ЖӘНЕ ЖОБАЛАУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	450
Sagingaliev M.Zn., Basirova A.B. BIOMASS ENERGY IN KAZAKHSTAN: OPPORTUNITIES AND CHALLENGES……	455
Мысько В.В., Касымова А.Х., Жаксыбаев Д.О. PROMPT ENGINEERING: СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ	458
Қайырхан А.Б., Сарбалина Б.Д. ГАЗ ҚҰБЫРЛАРЫ МЕН МҰНАЙ ТАСЫМАЛДАУ ЖҮЙЕЛЕРІНІҢ ТИІМДІЛІГІ МЕН ОЛАРҒА АРНАЛҒАН ЖАБДЫҚТАРДЫ ДАМЫТУ.....	466
Даулетова Р.Ф., Дусенов М.К. ҚАЗАҚСТАННЫҢ МҰНАЙ-ГАЗ ӨНЕРКӘСІБІНДЕГІ КӘСІПТІК АУРУЛАРДЫ ТӨМЕНДЕТУДІҢ ҒЫЛЫМИ НЕГІЗДЕЛГЕН ТӘСІЛДЕРІ.....	470
Іздаш А., Сарбалина Б.Д. МҰНАЙ МЕН ГАЗ ӨНДІРІСІНДЕГІ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ТАЗА ТЕХНОЛОГИЯЛАР: ҚОРШАҒАН ОРТАҒА ӘСЕРІН АЗАЙТУ ӘДІСТЕРІ.....	475
Бекболат Н.Н., Сарбалина Б.Д. МҰНАЙ МЕН ГАЗ ӨНДІРУ ЖӘНЕ ДАЙЫНДАУ ЖАБДЫҚТАРЫН ЖАҢАРТУ: ЗАМАНАУИ ТЕХНОЛОГИЯЛАР МЕН ШЕШІМДЕР.....	478
Испалаев Е.К., Ибраев А.С. ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ БЕЗОПАСНОСТИ ТРУДА ПРИ ЭКСПЛУАТАЦИИ НЕФТЕГАЗОДОБЫВАЩИХ СКВАЖИН.....	483
Танжарыков Н.А., Ибраев А.С. АНАЛИЗ СУЩЕСТВУЮЩИХ МЕТОДОВ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ СИСТЕМЫ ТЕХНИЧЕСКОЙ ЭКСПЛУАТАЦИИ АВТОМОБИЛЕЙ.....	486
Бисембиев Н.С., Ибраев А.С. АНАЛИТИЧЕСКИЙ ОБЗОР СОВРЕМЕННЫХ ПОДХОДОВ К ОЦЕНКЕ И ОБЕСПЕЧЕНИЮ БЕЗОПАСНОСТИ ТРУДА НА ПРЕДПРИЯТИЯХ НЕФТЕГАЗОВОЙ ОТРАСЛИ.....	490
Айтмагамбетов А.А., Ибраев А.С. АНАЛИЗ ПРИЧИН ВОЗНИКНОВЕНИЯ НЕСЧАСТНЫХ СЛУЧАЕВ ПРИ ПРОИЗВОДСТВЕ РАБОТ НЕФТЕГАЗОВОГО СЕКТОРА.....	494
Қуан Т.Т., Джапарова Д.А. ИССЛЕДОВАНИЕ ОЦЕНКИ СОСТОЯНИЯ И РИСКА ДЛЯ СИСТЕМЫ РЕЛЕЙНОЙ ЗАЩИТЫ НА ОСНОВЕ АЛГОРИТМА ОБОРУДОВАНИЯ.....	497
Рамазанова Э.Р., Джаналиев Е.М. ВЕТЕРИНАРЛЫҚ САНИТАРЛЫҚ СТАНЦИЯЛАРДА ЖҰМЫСШЫЛАРДЫҢ ДЕНСАУЛЫҒЫН ҚОРҒАУ: ҚОРҒАНЫС ҚҰРАЛДАРЫ МЕН ПРОФИЛАКТИКАЛЫҚ ШАРАЛАР.....	501
Азмуханбетов Б.Т., Канатбаев А.А. ҚОЗҒАЛЫС ЭНЕРГИЯСЫ: ПЬЕЗОЭЛЕМЕНТТЕРДІҢ АРТЫҚШЫЛЫҚТАРЫ МЕН БОЛАШАҒЫ.....	508
Бостайлақова Р.Е., Хайруллина С.Г. ҚАУІПТІ ӨНДІРІСТІК ЗАТТАРМЕН ЖҰМЫС ІСТЕГЕНДЕ ҚОЛДАНЫЛАТЫН	

ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ТАЗА ТЕХНОЛОГИЯЛАР.....	512
Жамбул И.Ж., Ғұсманова А.Р. ЭЛЕКТР ЭНЕРГИЯСЫН САҚТАУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ПРОГРЕСС……	517
Смирнова С.В., Лелеш Н.В. ЭНЕРГОЭФФЕКТИВНОСТЬ И ЭКОЛОГИЧНОСТЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ТЭЦ И АЭС В КАЗАХСТАНЕ.....	521
Мергалиева А.У, Ербаев Е.Т. ПОВЫШЕНИЕ ЭФФЕКТИВНОСТИ ГАЗОТУРБИННОЙ ЭЛЕКТРОСТАНЦИЙ ОТ ПРОСТОГО К СЛОЖНОМУ ЦИКЛУ.....	525
Кишкенебаев Қ., Бисенгалиева А.М. ҚАЗАҚСТАН АЭС САЛУ МҮМКІН БЕ?.....	529
Сағиев М.Ж., Маратова Л.К., Курмашева Г.Р. ОРАЛ «ЗЕНИТ ЗАУЫТЫ» АҚ-НЫҢ БОЯУ ЦЕХЫНЫҢ МИКРОКЛИМАТЫН ЗЕРТТЕУ.....	531
Нұрсұлтанов Д.Б., Мәдениетов А.А., Тулегенов К.К. ТӨМЕН ВОЛЬТТЫ ЖЕЛІДЕГІ КЕРНЕУДІҢ ӨСУІН АЗАЙТУ ҮШІН БӨЛІНГЕН ГЕНЕРАЦИЯНЫҢ РЕАКТИВТІ ҚУАТЫН БАСҚАРУДЫҢ ГИБРИДТІ ӘДІСІ……	535
Жасқайрат М. Н., Сарбалина Б. Д. ҚАТТЫ ЖӘНЕ СҰЙЫҚ ФАЗАЛАР АРАСЫНДАҒЫ ТАСЫМАЛДАУДЫ ОҢТАЙЛАНДЫРУ. МҰНАЙ ЖӘН ГАЗ ҚҰБЫРЛАРЫНЫҢ ТИІМДІЛІГІ.....	540
Бекетаева А., Кулдыбаев А.К. ТАЛАПКЕРЛЕРДІ ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРНЫНА ТАРТУДЫҢ ЗАМАНАУИ ӘДІСТЕРІ.....	544
Ермагамбетов А.Т., Ербаев Е.Т. МЕХАТРОННЫЕ СИСТЕМЫ: ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ, ТЕНДЕНЦИИ, ВОЗМОЖНОСТИ……..	549
Кукеев М.М., Алексеев В.П., Ербаев Е.Т. АНАЛИЗ РОБОТОТЕХНИЧЕСКИХ СИСТЕМ: ТЕХНОЛОГИИ, ПРИМЕНЕНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ……	553
Омарғали Т. Н., Сарбалина Б. Д. МҰНАЙ ЖӘНЕ ГАЗ ӨНДІРУ ПРОЦЕСТЕРІҢ АВТОМАТТАНДЫРУ: ҮЗДІК ТӘЖІРБИЕЛЕР ЖӘНЕ ИННОВАЦИЯЛАР.....	558
Соловей Ф.С., Акмурат Д.Р., Лелеш Н.В. ПРИМЕНЕНИЕ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА НА ЭЛЕКТРОСТАНЦИЯХ И ПОДСТАНЦИЯХ……	562
Даулетияр А.М., Масянов В.М., Лелеш Н.В. БЕСПРОВОДНАЯ ПЕРЕДАЧА ЭНЕРГИИ: НОВЫЕ ГОРИЗОНТЫ ДЛЯ IOT-УСТРОЙСТВ И ПРОМЫШЛЕННОСТИ……	565
Осипов М.С., Щербаков В.П., Лелеш Н.В. ПРИМЕНЕНИЕ ТЕХНОЛОГИЙ SMART GRID НА ЭЛЕКТРОСТАНЦИЯХ И ПОДСТАНЦИЯХ……	568
Аманкелдин Р. М., Сарбалина Б.Д. МҰНАЙ ӨНДІРІСІНДЕ ҚОЛДАНЫЛАТЫН ЖАҢА ТЕХНОЛОГИЯЛАР МЕН ЖАБДЫҚТАРДЫҢ БОЛАШАҒЫ.....	573
Кенжегалиев Б.А., Кубашева Ж.К. WORKING BODY OF ZERO FARMING SEEDER……..	575
Хабиболлиев А.М., Махашева С.С. АВТОСЕРВИСТЕГІ ҚАУІПСІЗДІК ЖҮЙЕСІН ТАЛДАУ ЖӘНЕ ЖОБАЛАУ	579
Еркінбек Р. Б., Каиргалиев Е.К., Закарина Ш.К. АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҚ ЖҰМЫСТАРЫНА АРНАЛҒАН JOHN DEERE ТРАКТОРЛАРЫН ТАЛДАУ.....	583
Кушербаев Н.Ғ., Дусегалиев М.К. ҚҰРЫЛЫС МАТЕРИАЛДАРЫН ӨНДІРУДЕ ШУ МЕН ДІРІЛДІ АЗАЙТУ МАҚСАТЫНДАҒЫ ТЕХНОЛОГИЯЛАР.....	587
Маратов А.Н., Камалова Г.А.	

БЕЗОПАСНОСТЬ И СТАБИЛЬНОСТЬ ПРИ ВНЕДРЕНИИ НОВЫХ ФУНКЦИЙ В АДАПТАТИВНОЙ СРЕДЕ.....	590
Редюшев В.Г., Ербаев Е.Т. СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ К УПРАВЛЕНИЮ ЭНЕРГОПОТРЕБЛЕНИЕМ В ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНЫХ ЭНЕРГОСИСТЕМАХ……..	598
Салекеш Б., Кулдыбаев А.К. ЭЛЕКТР ЭНЕРГИЯСЫН САҚТАУ ЖҮЙЕЛЕРІН ДАМЫТУ: АЗИЯ ЕЛДЕРІ ҮШІН ЖАҢА МҮМКІНДІКТЕР.....	603
Бажанская А.Г., Телеккали Д.М., Силантьев А.В. ПРИМЕНЕНИЕ ХОЛОДНОГО ЦИНКОВАНИЯ ПРИ ИЗГОТОВЛЕНИИ ТЕХНОЛОГИЧЕСКОГО ОБОРУДОВАНИЯ В МАШИНОСТРОЕНИИ……..	606
Тұрарбеков Н.М., Сарбалина Б.Д. ГАЗДЫ ӨҢДЕУ ЖӘНЕ МҰНАЙДЫ ТАЗАЛАУДЫҢ ЖАЛПЫ ПРИНЦИПТЕРІ.....	611

«ЭКОНОМИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР» СЕКЦИЯСЫ

Сибағатов С.Ж., Есенгалиева С.М. СИНЕРГИЯ ФУНКЦИОНАЛЬНОГО МОДЕЛИРОВАНИЯ И ТЕОРИИ БИЗНЕС-ПРОЦЕССОВ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ОПТИМИЗАЦИИ ЭКОНОМИЧЕСКИХ СИСТЕМ……..	616
Газизова Ж.К., Ибыжанова А.Д. ШАҒЫН ЖӘНЕ ОРТА КӘСІПКЕРЛІКТІҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ДАМУДАҒЫ РӨЛІ ЖӘНЕ ОНЫ ҚОЛДАУ ИНФРАҚҰРЫЛЫМЫ…….	618
Абдулшаева Д.А., Абдешова А.Ш. ФИНАНСОВАЯ ГРАМОТНОСТЬ КАК ИНСТРУМЕНТ ЗАЩИТЫ ОТ МОШЕННИЧЕСТВА В КАЗАХСТАНЕ……..	623
Богдашкина Е.А. ФИНАНСОВЫЕ ТРАНСФОРМАЦИИ В ЦИФРОВОЙ ЭКОНОМИКЕ……	628
Досмуханбет Ә.С., Казамбаева А.М. ТУРИЗМ ИНДУСТРИЯСЫНЫҢ ЭКОНОМИКАҒА ӘСЕРІН ТАЛДАУ ЖӘНЕ ОНЫ ЖЕТІЛДІРУ ЖОЛДАРЫН ҰСЫНУ……..	634
Duisekeshov N.Zh., Dossanova A. K. THE LABOR MARKET IN KAZAKHSTAN AND CHALLENGES FOR JOB SEEKERS…….	637
Жарылгасова А.С., Тюмамбаева А.Г. НАЛОГОВЫЕ ИЗМЕНЕНИЯ В КАЗАХСТАНЕ В 2025 ГОДУ И ИХ ВЛИЯНИЕ НА БИЗНЕС	640
Муканов Ф.М., Султанова З.Х. ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ ОЦЕНКИ ФАКТОРОВ ФОРМИРОВАНИЯ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОГО КАПИТАЛА В РЕГИОНАХ…….	645
Нағымов Е.А., Казамбаева А.М. БАҒА САЯСАТЫ ЖӘНЕ ҚАЙТА САТЫП АЛУ НИЕТІН АНЫҚТАУ……	649
Тапанова А.А., Аубакирова Г.Б. РАЗВИТИЕ ИНКЛЮЗИВНОГО ТУРИЗМА: ОТ СОЦИАЛЬНОЙ ИНИЦИАТИВЫ К УСТОЙЧИВОМУ БИЗНЕСУ……..	653
Tlegen Y.E., Sultanova Z.H. CURRENT STATE OF THE DEVELOPMENT OF INTERNET BANKING IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN……..	658

«ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР» СЕКЦИЯСЫ

Байсариева А.Э., Байдалиев К.А. СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ФИЗИЧЕСКИХ ДАННЫХ У ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА……	663
Бозшина Қ.Б., Амангалиев Т.Г.	

БАСТАПҚЫ ӘСКЕРИ ДАЙЫНДЫҚТЫҢ ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ ПАТРИОТТЫҚ СЕЗІМІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ РӨЛІ.....	669
Жексенов Б.Ж., Амангалиев Т.Г. ӘСКЕРИ ТӘРТІП ЖӘНЕ ОНЫҢ ЖЕКЕ ТҰЛҒА ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ МАҢЫЗЫ……..	672
Жолдасова Р. Е., Жолмаханова А. Б. ӘДЕБИЕТТІ ОҚЫТУ ӘДІСІ ЖӘНЕ ЖАҢА ТЕХНОЛОГИЯ……	678
Сатқан Қ.Ж., Джакупова А.Г. ДАМУЫНДА ТЕЖЕЛУІ БАР БАЛАЛАР ЖӘНЕ БЕЙІМДЕУГЕ АРНАЛҒАН ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ……..	681
Самиғолла Г. Р., Насыпкалиев К.М. МЕКТЕПТЕГІ ТӘЖІРИБЕЛІ БАҒДАРЛЫ САБАҚТАР – БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ ОЗЫҚ КӘСІБИ ДАҒДЫЛАРЫН ДАМЫТУ ФОРМАСЫ……	688
Хайыр Н., Амангалиев Т.Г. ӘСКЕРИ ТӘРТІП ЖӘНЕ ОНЫҢ ЖЕКЕ ТҰЛҒА ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ МАҢЫЗЫ.....	695

Студенттердің, магистранттардың және докоранттардың «ҒЫЛЫМҒА ЖОЛ – 2025» атты XII Халықаралық ғылыми – практикалық конференциясының материалдары
2025 жылғы 15 сәуір
***

Материалы
XII Международной научно-практической конференции студентов, магистрантов и докторантов
«ПУТЬ В НАУКУ – 2025»
15 апреля 2025 года
***

Materials
of the XII International scientific and practical conference of students, masters, and doctors
«THE PATH TO SCIENCE – 2025»
April 15, 2025

Авторлар ұсынған түпнұсқалар сапасына толық сәйкестікте басылды

“Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті” КеАҚ

Пішімі 60 х 84 1/8 Офсетті қағаз 80 м/г
Көлемі 43 б.б. Таралымы 500 дана
14.05.2025 ж. басуға қол қойылды.
090009 Орал қ., Жәңгір хан көшесі, 51